महाकविश्रीबाणभट्टतत्तनयविरचिता

कादम्बरी।

महोपाध्यायभानुचन्द्रसिद्धचन्द्राभ्यां कृतया टीकयानुगता।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब

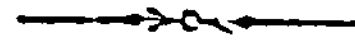
इत्यनेन

पाठान्तरैः संयोज्य संशोधिता।

तस्येयं तृतीयावृत्तिः

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृता

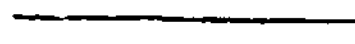

सा च

शाके १८३० वत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिना मुद्रयित्वा प्रकाश्य नीता।

मूल्यं रूप्यकपञ्चकम्।

कादम्बरी ।

पूर्वभागः ।

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

श्रेय श्रीललनाविलासकुशल. पायादपायात्स व
श्रीमन्नाभिनरेन्द्रसूनुरमरै. ससेव्यमानान्तिक ।
रेजे यस्य कचावली भुजशिरोदेशे लुठन्ती प्रभो-
र्लेना शैवलमञ्जरी भवसरित्पार प्रयातु किमु ॥
सर्वेऽन्ये जनतानिषेविततया मानाभिभूता भृशं
मन्यन्ते तृणवत्त्रिलोकमखिल दुर्बुद्धिवद्धाग्रया ।
कृत्स्नैश्वर्यजुषापि येन सुधिया देवेन्द्रसेव्याङ्घ्रिणा
नैवाकारि कदापि गर्वमलिन चेत स शान्ति श्रिये ॥
यत्कीर्तिर्धवलीचकार सहसा ब्रह्माण्डभाण्डोदर
दाशार्होऽपि तदन्तरा निपतित सयो न स[लि]क्षित ।
तेनाद्यापि निरीश्वर जगदिद जल्पन्ति साख्यादय
स श्रीनेमिजिनेश्वरो भवभृता देयादमन्दा मुदम् ॥
मूर्ध्नि न्यस्तद्विजिह्वाधिपतिफणगणस्पष्टसरम्भदम्भा-
द्धत्ते य सप्तविश्वाद्भुतपरममनोहारिसाम्राज्यलक्ष्मीम ।
नम्रात्स्वर्गिमौलिप्रकरमणिलसत्कान्तिभिश्चित्रिताङ्घ्रि
स श्रीपार्श्वाधिराजो भवतु भवभिदे पार्श्वसनेव्यमान ॥
यद्वाचामधिका विलासपदवीमीहे[द्] न्वग भारती
यत्तत्त्वपरम्परा कलयितु नेहोऽङ्गदम्भादियान् ।
यत्सौन्दर्यदिदृक्षयेव समभूदक्ष्णा सहस्र हरे
स श्रीवीरविभुर्ददातु भविना शश्वन्मनोवाञ्छितम ॥
श्रीमत्तप पक्षसहस्रदीधिति श्रीहीरसूरि समभून्महोदय ।
यद्रूपसौन्दर्यगुण विलोकयन्नद्यौ सुरौघ किमु निर्निमेषताम ॥
अनन्यसौजन्यगुणैर्गरीयान्विशिष्टशिष्टाचरणैर्वरीयान् ।
तत्पट्टपाथोनिधिपूर्णचन्द्रो विराजते श्रीविजयादिसेन ॥
तत्पट्टदेवकुलकलशपूर्णेन्दुसन्निभ श्रीमान् ।
श्रीविजयादिदेवसूरिर्निजगुणैर्भासितो जयति ॥
तत्प्रसादे प्रविनयभावो बभूव दानविजयसमिद्ध ।
सर्वविद्यानन्दसमा प्रणत प्रातः सुर हि हर्षविजयानन्द ॥

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥

तद्दीक्षितानेकविनेयवर्गमुक्तालतामध्यमणिप्रकार ।
श्रीवाचकेन्द्र सकलादिचन्द्रो बभूव विश्वाद्भुतवाग्विलास ॥
श्रीसूरचन्द्र समभूत्तदीयशिष्याग्रणीर्न्यायविदा वरेण्य ।
यत्तर्कयुक्त्या त्रिदिव निषेवे तिरस्कृतश्चित्रशिखण्डिजोऽपि ॥
तदीयपादाम्बुजचञ्चरीको विराजतेऽद्वा हरिवीसखाभ ।
श्रीवाचक सप्रति भानुचन्द्र अकब्बरक्ष्मापतिदत्तमान ॥
श्रीशाहिचेतोऽब्जपडङ्घ्रितुल्य. श्रीसिद्धचन्द्रोऽस्ति मदीयशिष्य. ।
कादम्बरीवृत्तिरिय तदीयमनोमुदे तेन मया प्रतन्यते ॥

इह हि विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताक प्रारिप्सितविघ्नविघातफलक हिरण्यगर्भनमस्कारात्मक मङ्गलमाचरति—**रजोजुष इति** । अजाय स्वयभुवे नम इत्यन्वय । किभूता[य] । प्रजाना जन्मनि सृष्ट(ष्टि)काले रजोजुषे रजोगुणयुक्ताय । पुन किंविशिष्टाय । प्रजानां स्थितौ स्थितिकाले सत्त्ववृत्तये सत्त्वस्य वृत्तिर्यस्मिन् । सत्त्वगुणयुतायेत्यर्थ । पुन किलक्षणाय । प्रजाना प्रलये विनाशकाले तम स्पृशे तमोगुणयुक्ताय । अमीषा च गुणाना लक्षणम 'सत्त्व लघु प्रकाशक च, चलमवष्टम्भक च रज , गुर्वावरण च तम.' इति द्रष्टव्यम् । जन्मनि स्थितौ प्रलये चेति निमित्तसप्तमी वा । पुन किंविशिष्टाय । सर्गस्थितिनाशहेतवे प्रजानामित्यस्य सर्वत्रानुषङ्ग । तेन प्रजा[ना] सर्ग स्थितिश्च नाशश्च तेषा हेतवे कारणीभूताय । पुन किलक्षणाय । त्रयीमयाय । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानाम । वेदाना वा त्रयी । तन्मयाय तत्स्वरूपाय । पुन किंविशिष्टाय । त्रिगुणात्मने ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वेन तत्तद्गुणयोगात्त्रिगुणात्मकाय । सत्त्वरजस्तमोगुणस्वरूपायेत्यर्थ । तादृशाय पितामहाय नम इति प्राचीनव्याख्या । अत्र च व्याख्याने विधे सृष्टिमात्रकर्तृत्वेन केवल रजोगुणस्यैव सबन्धात्त्रिगुणात्मकत्वमतिविरुद्धम । किं च विधेस्तमोगुणवत्त्वे सत्त्वगुणवत्त्वे वा शिवत्व विष्णुत्व च व्यपदिश्येत । एतेषा त्रयाणा गुणभेदादेव मूर्तिभेद इति पौराणिका । अपि च पूर्वार्धे जन्मस्थितिप्रलयकर्तृत्वस्य रजोजुषे सत्त्ववृत्तये तम स्पृश इत्यनेन त्रिगुणात्मकत्वस्यापि चोक्तत्वेन पुनरुत्तरार्धे सर्गस्थितिनाशहेतव इति त्रिगुणात्मन इति च पुनरुक्त स्यादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यास्याम —अजाय कूटस्थनित्याय परब्रह्मणे नम इत्यन्वय । किभूताय । प्रजाना सर्गस्थितिनाशहेतवे । प्रजानामित्यनित्यमात्रपदार्थोपलक्षकम । तेनानित्यपदार्थाना सर्गस्थितिनाशकारणायेत्यर्थ । अनित्यपदार्थाना सर्गस्थितिनाशहेतुत्व च श्रुतिसिद्धम । 'जगत्कारण ब्रह्म' इति श्रुते । पुन किभूताय । त्रयीमयाय । त्रयी वेदाना त्रयी तत्स्व-
[illegible] । 'वेद [illegible] ब्रह्म' इत्युक्तत्वात् । यद्वा । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशाना त्रयी तत्स्वरूपाय । [illegible]

जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया ।
दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्भिन्नमिवास्रपाटलम् ॥ ३ ॥
नमामि भर्त्सोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।
समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥
अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥
कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

किंविशिष्टाः । **दशास्येति ।** दशास्यो रावणस्तस्य चूडामणयः शिरोमणयस्तेषां चक्रं समूहं चुम्बन्ति स्पृशन्तीत्येवंशीलाः । पुनः किंविशिष्टाः । **सुरेति ।** सुराश्चासुराश्च तेषामधीशाः स्वामिनस्तेषां शिखाश्चूडास्तासामन्तः प्रान्तस्तत्र शेरत इत्येवंशीलाः । पुनः किंविशिष्टाः । भवच्छिदः । संसारविच्छेदिन इत्यर्थः । अत्र पूर्वविशेषणत्रयेण परमेश्वरचरणरजसः परमैश्वर्यं भवच्छिद इत्यनेन च संसारिणां संसारदुःखनिवारकत्वमुक्तमिति ॥ २ ॥

जयतीति । स उपेन्द्रो विष्णुर्नृसिंहावतारी जयति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते । स कः । यो नृसिंहो विभित्सया भेत्तुमिच्छया [दूरतो] दूरादेव क्षणं लब्धं लक्ष्यमवलोकनैकाग्रत्वं यया अत एव कोपेन रोषेण [अरुणया] आरक्तया दृशैव दृष्ट्यैव [रिपो] शत्रोर्हिरण्यकशिपोः [उरो] वक्षःस्थलमस्रं रुधिरं तद्वत्पाटलमारक्तं चकार । भयाद्विदारणभीत्या स्वयमेव भिन्नमि[वे]ति कवेरुत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

श्वश्वद्गुरोर्नमस्कारं कुर्वन्नाह—**नमामीति ।** भत्सुरिति गुरोर्नाम । क्वचित् 'भर्त्सु' इति पाठः । तस्य चरणाम्बुजद्वयं पादकमलयुगलं नमामि नमस्करोमि । किंभूतम् । सशेखरैः समुकुटैर्मौखरिभिः क्षत्रियविशेषैः कृतं विहितमर्चनं पूजनं यस्य तत्तथा । पुनः किंविशिष्टम् । **समस्तेति ।** समन्ताः समग्रा ये सामन्ता विषयान्तरराजानस्तेषां किरीटानि कोटीराण्येव वेदिका परिष्कृता भूमिः । विस्तीर्णत्वात्तत्साम्यम् । तस्या विटङ्को मध्य उन्नतप्रदेशः । विटङ्कशब्दस्य कपोतपाल्याधारात्काष्ठवाचित्वेऽप्यत्र लक्षणयोन्नतत्वमात्रवाचित्वम् । विटङ्क एव पीठं स्थलं तत्रोल्लुठिता घृष्टा अत एवारुणा रक्ता । तत्रत्यरक्तादिसंबन्धात्स्वभावेन चारुणा अङ्गुलयः करशाखा यस्येति तत्तथा ॥ ४ ॥

अकारणेति । असज्जनात्खलात्कस्य साधोर्भयं साध्वसं [न जायते] न भवति । अपि तु सर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । कथंभूतादसज्जनात् । **अकारणादिति ।** अकारणमनिमित्तमेवाविष्कृतं प्रकटीकृतं यद्वैरं विरोधः [तेन दारुणात्] दुरानिवृत्तात् । यस्य खलस्य सदा निरन्तरं मुखे आनने संनिहितं निकटस्थं दुर्वचो दुष्टवचनं [सु]दुःसहमत्यन्तोद्वेगजनकं भवति । यथा महाहेर्महोरगस्य विषं गरलं मुखे संनिहितं परसंतापकत्वाद्दुःसहमित्युपमा ॥ ५ ॥

कटु

सुभाषितं हारि विशत्यधो गलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥
स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥
हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।
निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥ ९ ॥
बभूव वात्स्यायनवंशसंभवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयंभुवः ॥ १० ॥

सुभाषितमिति । सुभाषित सूक्तादि हारि मनोहार्यपि दुर्जनस्य खलस्य [गलात्] कण्ठान्निगरणादधो न विशति न गच्छति । हृदयशून्यत्वादिति भाव । कस्येव । अर्करिपो. पीयमानममृत यथा न हृदय विशति पूर्वोक्तहेतोरेव । तदेव सुभाषित सज्जनो गुणग्राहको हृदयेन स्वान्तेन धत्ते धारयति । सहृदयत्वान्न कदाचिद्विस्मरतीति भाव । यथा [हरिः] विष्णुर्नारायणो हृदयेन वक्ष.स्थलेनातिनिर्मल स्वच्छ महारत्न कौस्तुभ दधाति ॥ ७ ॥

स्फुरदिति । अभिनवा कथा गद्यपद्यमयी रसेन शृङ्गारादिना कृत्वा [जनस्य] सहृदयजनस्य हृदन्तःकरणे कौतुक कुतूहलमधिक यस्मिंस्तत्कौतुकाधिकम् । कौतुकपूर्णमित्यर्थ । तादृश राग प्रीति [करोति] जनयति । किंभूता । **स्फुरदिति ।** स्फुरच्चञ्चत्कलो मधुरो य आलाप शब्दरचना तस्य विलासो माधुर्य तेन कोमला मृद्वी । अन्यत्रापि कथायामालापादिक भवत्येवेति ध्वनि । पुन किंविशिष्टा । शय्यामभ्युपागता प्राप्ता । 'शय्या तल्पे शब्दगुम्फे' इत्यनेकार्थ । यथाभिनवा नवोढा वधू रसेन प्रेम्णा स्वयमेव अर्थाद्भर्तृजनस्य शय्या पल्यङ्कमागता कौतुकमनुराग च करोति । किंभूता वधू । स्फुरत्प्रसरणशील कलो मन्द आलापविलासो वचनव्यापारस्तेन कोमला सुन्दरा । 'कोमल मृदुसुन्दरे' इति विश्व ॥ ८ ॥

उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥
जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्तिभिः शुकैः ।
निगृह्यमाणा बटवः पदे पदे यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥
हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
अभूत्सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
उषःसु लग्नाः श्रवणेऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥

तथा । पुनः कीदृशः । [सताम्] अग्रणीः साधूनामग्रेसरः । पुनः किंभूतः । **अनेकेति** । अनेकेऽसंख्या ये गुप्ता गुप्तनामाङ्किता वैश्यशूद्रादयः । तदुक्तम्—'शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियस्य च । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥' इति । तैरर्चितं पादपङ्कजं चरणसरोजं यस्य स तथा । पुनः कीदृश इव । स्वयंभुवो ब्रह्मणोंऽशोऽवतार एकादेशरूप इव । अतिवैदिकत्वादिति भावः ॥ १० ॥

उवासेति । यस्य कुबेरद्विजस्य मुखे आनने सरस्वती वाग्देव्युवास । वसति स्मेत्यर्थः । किंभूते मुखे । **श्रुतीति** । श्रुतिभिर्वेदाध्ययनैः शान्तमुपशमितं कल्मषं पापं यस्य तत्तथा । परमपवित्रमित्यर्थः । पुनः कथंभूते । **सदेति** । सदा सर्वकालं पुरोडाशेनाग्निहोत्रे देवेभ्यो दत्तहविःशेषेण पवित्रितः पावनीकृतोऽधर ओष्ठो यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः किंविशिष्टे । **सोमेति** । सोमेन सोमयागे सोमसंज्ञकलतारसेन कषायितं किंचित्कटुकीभूतमुदरं मध्यभागो यस्य तत्तथा तस्मिन् । सोमस्य किंचित्कटुत्वादिति भावः । पुनः कीदृशे । **समस्तेति** । समस्तानि समग्राणि यानि शास्त्राणि व्यासादिप्रणीतसूत्ररूपाणि स्मृतयश्च मन्वादिप्रणीता धर्मनिबन्धास्तैर्बन्धुरम् । मनोहरमित्यर्थः । तस्मिन् ॥ ११ ॥

जगुरिति । यस्य कुबेरविप्रस्य गृहे बटवः शिष्यभूता ब्रह्मचारिणः शङ्किताः सत्रासाः सन्तो [यजूंषि] यजुर्वेदान् [सामानि] सामवेदांश्च जगुः । पठन्ति स्मेत्यर्थः । शङ्कितत्वे बीजमाह—किंभूता बटवः । निगृह्यमाणा निग्रहो निर्भर्त्सनं तेन त्रास्यमानाः । कस्मिन् । पदे पदे शुद्धपाठकैः शुकैः कीरैः । कथंभूतैः । ससारिकैः सारिकासहवर्तमानैः । अनेन सारिकाणामपि विद्यावत्त्वं सूचितम् । पुनः कथंभूतैः । **पञ्जरवर्तिभिरिति** । पञ्जरो लोहशलाकानिर्मितं पक्षिगृहं तत्र वर्तिभिः । तन्निष्ठैरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः । **अभ्यस्तेति** । अभ्यस्तं जिह्वाग्रवर्ति समस्तं समग्रं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं येषां ते तथा तैः । समस्तविद्यापारगतैरित्यर्थः । 'स्खलद्भिर्गुरुः पठ्यते । वयं गुरुनिकटे कथयित्वा ताडनं कारयिष्यामः ।' ईदृशं शुकवचनमाकर्ण्य ते भीताः सन्तः पठन्ति बटवः । यद्गृहे शुकानामप्येतादृशं ज्ञानमिति तन्महिमोपवर्णनम् ॥ १२ ॥

हिरण्येति । ततः कुबेरादर्थपतिनामा पुत्रोऽभूत् । किंभूतः । द्विजन्मनां ब्रा[ह्म]णानां पतिः श्रेष्ठः । क इव कस्मादिव । यथा भुवनस्याण्डकं ब्रह्माण्डं तस्माद्धिरण्यगर्भः स्वयंभूः । हिरण्यगर्भोपमया वेदपारगत्वं सूचितम् । पुनः क इव कस्मादिव । क्षीरमहार्णवादम्भोदधेः क्षपाकरः शशाङ्कः । क्षीरसमुद्रोपचन्द्रोपमया च सकलजनाह्लादकत्वं सूचितम् । पुनः क इव कस्मादिव । विनता पक्षिणी तस्या उदरात्कुक्षेः सुपर्णो गरुडः । अनेन नारायणवाहकत्वं सूचितम् । गरुडपक्षे द्विजन्मनां पक्षिणाम् । कन्दपक्षे चन्द्रपक्षे च द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिरित्यपि बोध्यम् ॥ १३ ॥

विधानसंपादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
मखैरसंख्यैरजयत्सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥
स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
अवाप मध्ये स्फटिकोपलोपमं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।
द्विषन्मनः प्राविविशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुरा इव ॥ १७ ॥
दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

पःसु प्रातःसमयेषु विसारि विसरणशील वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकत्वं विशृण्वन् । अध्यापयन्नित्यर्थः । किंभूताः शिष्याः । श्रवणे गुरोर्वचनाकर्णने लग्नाः सावधाना । यद्वा । श्रवणे कर्णे लग्नाः । जगद्भिर्तिना इत्यर्थः । क इव । यथा चन्दनवृक्षस्य मलयजतरोः पल्लवाः किसलयानि नवा नवाः प्रतिदिनमम्लानाः श्रवणे कर्णे लग्नाः सन्तः शोभां कुर्वन्ति । रमण्या इति शेषः ॥ १४ ॥

विधानेति । योऽर्थपतिरसंख्यैरगण्यैर्मखैर्यज्ञैः सुखेनाप्रयासेन सुरालयं स्वर्गमजयत् । आक्रामेतत्यर्थः । किंभूतैर्मखैः । **विधानेति ।** विधानेन विध्युक्तमार्गेण संपादितं विहितं यद्दानं ब्राह्मणेभ्यः स्वर्णादिप्रतिपादनं तेन शोभितैः । विशिष्टदक्षिणैरित्यर्थः । पुनः किंभूतैः । **स्फुरदिति ।** स्फुरन्त उज्ज्वलन्तो ये महावीराः श्रौताग्नयस्तैः सनाथा सहिता मूर्तिः स्वरूपं येषां ते तथा तैः । अग्नित्रयसहितैरित्यर्थः । 'होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्ग्यवत्' इति कोशः । पुनः किंभूतैः । **यूपकैरिति ।** यूपा यज्ञे पशुबन्धनार्थं स्तम्भविशेषास्त एव करा हस्ता येषां ते तथा तैः । कैरिव । गजैरिवेति । यज्ञगजयोः शब्दसाम्येनोपमा । किंभूतैर्गजैः । विधानेन मदोद्रेकार्थं गजादीनां दीयमानभक्ष्यविशेषेण । अत एव ' विधानपिण्डस्फुरितस्तिलाङ्गितबाहुरिभाधिराजम' इति माघे । तेन संपादितं निष्पन्नं यद्दानं मदजलं तेन शोभितैः । पुनः पक्षे स्फुरन्तः शूरा ये महावीरा योद्धारस्तैः [सनाथमूर्तिभिः] । अधिष्ठितैरित्यर्थः । पुनः पक्षे यूपवद्यज्ञस्तम्भवत्करः शुण्डादण्डो येषां ते तथा तैः ॥ १५ ॥

स इति । सोऽर्थपतिः क्रमेण । वयःक्रमेणेत्यर्थः । महात्मनां जितेन्द्रियाणां [श्रुतिशास्त्रशालिनां] श्रुतिशास्त्राध्यापकानां [सुतोत्तमानां] पुत्राणां मध्ये चित्रभानुसंज्ञकं पुत्रमवाप लेभे । किंभूतम् । **स्फटिकमिति ।** स्फटिकोपलः श्वेतस्फटिकाश्मा स्वच्छस्फटिकस्तद्वदुपमा यस्य स तथा तम् । निष्कलङ्कमित्यर्थः । किंभूतानां सुतोत्तमानाम् । क्षमाभृतां क्षान्तिमताम् । किमिव । कैलासमिव । पक्षे क्षमाभृतां भूधराणां मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । पक्षे स्फटिकाश्मभिर्निर्मितं स्फटिकमयत्वात्कैलासस्येति ॥ १६ ॥

सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।
यशोंऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १९ ॥
द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर

र्लके ललाटदेशेऽलकभङ्गतामलकाश्चूर्णकुन्तलास्तेषां भङ्गो रचनाविशेषस्तस्य भावस्तत्तां ताङ्गतः प्राप्तः । एतेनाजस्रं क्रतुसगृहविधानेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं सूचितमिति । पुनः किंविशिष्टः । **त्रयीति ।** त्रयी वेदत्रयी सैव वधूस्तस्याः कर्णे श्रोत्रे तमालपल्लवा इव तमालपल्लवः । श्यामत्वसाधर्म्यात्तमालकिसलयेनोपमानम् ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । ततश्चित्रभानोर्बाण इति बाणाभिधानः सुतः पुत्रो व्यजायताभवत् । किंविशिष्टात्ततः । **सरस्वतीति ।** सरस्वत्या भारत्या पाणिसरोजसंपुटेन हस्तकमलयुग्मेन स्वयमेव प्रमृष्टं प्रोञ्छितं होमादिकर्मसंबन्धि श्रमस्य खेदस्य शीकराम्भः प्रस्वेदजलं यस्य स तथा तस्मात् । पुनः कथंभूतात् । **यश इति ।** यशसः कीर्तेरंशवो दीप्तयस्तैः शुक्लीकृतानि शुभ्रीकृतानि सप्त रवितुरगप्रमितानि विष्टपानि भुवनानि येन स तथा तस्मात् । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ॥ १९ ॥

द्विजेनेति । इदानीं बाणः कथां चिकीर्षुरतितीक्ष्णबुद्धिरप्यहंकारं निराकुर्वन्नाह—**तेनेति ।** तेन बाणेन द्विजेनेयं कादम्बरीरूपा कथा धिया बुद्ध्यैव निबद्धा ग्रथिता । पूर्वं बुद्ध्यारचिता पश्चाल्लिखितेति भावः । स्वस्य नवकादम्बरीकथोपबन्धने धियः सामर्थ्यं ज्ञात्वापि 'मन्दः कवियशःप्रार्थी' इत्यादिवद्धियो मान्द्यमेवारोपयति—**अक्षतेति ।** अक्षतमच्छिन्नं कण्ठे गले कौण्ठ्यं कुण्ठता यस्याः सा तथा तया । कण्ठेऽपि कुण्ठिता किमुत सभायामर्पिति भावः । पुनः कथंभूतया । **महेति ।** महानुत्कटो यो मनोमोहश्चित्तविकल्पस्तेन मलीमसा मलिना चासावन्धा चेति तया । पुनः कथंभूतया । **अलब्धेति ।** अलब्धोऽप्राप्तो यो वैदग्ध्यविलासश्चातुर्यलीला तेन मुग्धाप्रगल्भा तया । एतादृश्यापि बुद्ध्या रचिता कथा । अतिद्वयीति विशेषणबलादुक्तेरतितीक्ष्णत्वं फलितम् । द्वयी बृहत्कथा वासवदत्ता चातिक्रान्तेत्यर्थः ॥ २० ॥

इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रलाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रतिहतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः, मेरुरिव सकलोपजीव्यमानपादच्छायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रीकृतकरः, कर्ता महाश्चर्याणाम्, आहर्ता क्रतूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त-

---

भौमस्तस्य यानि लक्षणानि सामुद्रकशास्त्रप्रतिपादितानि तैरुपेतः सहितः । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**चक्रधरेति** । करकमले हस्तपद्म उपलक्ष्यमाणं दृश्यमानं शङ्खचक्राकारं च रेखोपरेखास्वरूपं लाञ्छनं चिह्नं यस्य स तथा । क इव । चक्रधर इव विष्णुरिव । सोऽपि शङ्खचक्रायुधलाञ्छितकरः स्यादित्युपमानोपमेय इति भावः । **हर इवेति** । जितो निर्जितो मन्मथजनकत्वान्मन्मथानीन्द्रियाणि येन स तथा । क इव । हर इव शम्भुरिव । सोऽपि जितमन्मथः स्यादित्युभयोः साम्यम् । **गुह इवेति** । अप्रतिहताकुण्ठिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्येति स तथा । क इव । गुह इव कार्तिकेय इव । सोऽप्यप्रतिहतशक्तिः स्यादित्युभयोः साम्यम् । एतत्पक्षे शक्तिरस्त्रविशेषः । अत एव 'षाण्मातुरः शक्तिधरः' इत्यमरः । **विगतेति** । विगतो मानो दर्पो यस्य तद्विमानं तथा कृतं राजहंसानां श्रेष्ठनृपाणां मण्डलं वृन्दं येन स तथा । क इव । कमलयोनिरिव विधातेव । एतत्पक्षे विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं राजहंसानां पक्षिविशेषाणां मण्डलं येन स तथा । हंसा-धिरूढत्वादिति भावः । 'देवयानं विमानं स्यात्' इत्यमरः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैरतिलोहितैः' इत्यमरः । **जलधीति** । लक्ष्मीः संपत्तिः शोभा वा । 'लक्ष्मीश्छाया च शोभायाम्' इति हैमः । तस्याः प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानं शोभाया वा । क इव । जलधिरिव समुद्र इव । सोऽपि लक्ष्म्या रम्या(मा)या शोभाया वोत्पत्तिस्थानं समुद्रमथनादेव तन्निर्गमात् । तथा च जगद्विभूषितमिति शोभाजनकत्वमिति भावः । **गङ्गेति** । भगीरथस्य राज्ञः पन्थाः पितॄणामुद्धारस्तत्र प्रवृत्तो लग्नः । क इव । गङ्गाप्रवाह इव स्वर्धुनीरय इव । सोऽपि भगीरथपथप्रवृत्तः स्यात्तदनुयायित्वादित्युभयोः साम्यम् । **रविरिति** । प्रतिदिवसं प्रत्यहम् [उप] जायमान उत्पद्यमान उदयः संपत्तेरुद्रेको यस्य स तथा । क इव । रविरिव भानुरिव । सोऽपि निरन्तरमुदयादचलात्जायमानोदयः स्यादित्युपमा । **मेरुरिति** । सकलैः समग्रैरर्थिलोकैरुपजीव्यमाना सेव्या पादच्छाया कान्तिर्यस्य स तथा । क इव । मेरुरिव स्वर्णाद्रिरिव । स कथंभूतः । सकलैरर्थिदेवैः । अन्येषां तत्र प्रवेशाभावात् । उपजीव्याः पादाः प्रत्यन्तपर्वतास्तेषां छायातपाभावो यस्य स तथा । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । **दिग्गज इवेति** । अनवरतं निरन्तरं प्रवृत्तं कृतं यद्दानं जलसहितं देयद्रव्यं तेनार्द्रीकृतः स्निग्धितः करो हस्तो यस्य स तथा । क इव । दिग्गज इव दिङ्नाग इव । एतत्पक्षे निरन्तरप्रवृत्तं प्रचलितं यद्दानं मदः । 'मदो दानं प्रवृत्तिश्च' इति कोशः । तेन स्निग्धितः करः शुण्डादण्डो यस्य स तथेत्युपमा । **कर्तेति** । महाश्चर्याण्यनन्यकृतयुद्धादीनि तेषां कर्ता निष्पादकः । **आहर्तेति** । क्रतूनां यज्ञानामाहर्ता कारकः । **आदर्श इति** । सर्वशास्त्राणां समग्रवाङ्मयानामादर्शो मुकुरः । तत्र तेषां प्रतिबिम्बितत्वादिति भावः । **उत्पत्तिरिति** । कलानामिति द्विसप्ततिप्रमिता याः कलाः शिल्पादिरूपास्तासामुत्पत्तिर्जन्मभूः । **गुणानामिति** । गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां कुलभवनं परम्परास्थानम् । **आगम इति** । काव्यामृतेति काव्य[illegible] तन्मननिमित्ते देऽमृतरसास्तेषामागम उद्गमस्थानम् । **उदयेति** । मित्राणां सुहृदां तेषां मण्डलं समूहस्तस्योदय[illegible]

यिता गोष्ठीबन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजनन, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितारातिकुलाचलो राजा शूद्रको नाम।

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनारसिंहरूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितं भुवनत्रयं च हसति स्मैव वासुदेवम्। अतिचिरकाललग्नमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसंपर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य कृपाणधाराजले चिरमुवास लक्ष्मीः। यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसिजेन, तेजसि

शत्रुलोकस्योत्पातकेतुर्धूमकेतु । **प्रवर्तयितेति**। गोष्ठीबन्धाना मधुरकथाना प्रवर्तयिता प्रवर्तक । **आश्रय इति**। रसिकाना रसवेत्तॄणामाश्रय [आश्रय]स्थानम्। **प्रत्यादेश इति**। धनुष्मता धनुर्धारिणा प्रत्यादेशो निराकर्ता। 'प्रत्यादेशो निराकृति' इति कोश.। सर्वधनुर्धरोत्कृष्ट इत्यर्थ । **धौरेय इति**। साहसिकाना सत्त्ववता मध्ये धौरेयो धुर्य । **अग्रणीरिति**। विदग्धाना पण्डिताना मध्येऽग्रणीर्मुख्य । **वैनतेय इति**। विनतेभ्य कृतनतिभ्य आनन्दस्य प्रमोदस्य जनन कर्ता। क इव । वैनतेय इव सुपर्ण इव। सोऽपि विनताया स्वमातु प्रमोदकृत्स्यादित्युभयो साम्यम । **वैन्य इवेति**। चापो धनुस्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता निराकृता अरातय एव शत्रव एव [कुलाचला] कुलपर्वता क्षेत्रसीमावर्तिपर्वता येन स तथा। क इव। वैन्य इव पृथुराजेव । एतत्पक्षेऽरातय कुलाचलाश्चेति द्वन्द्व । शेष पूर्ववत्। पृथुना पूर्व पर्वताकीर्णा धरित्री विलोक्य धनु कोट्या पर्वतानुत्सार्य भू समीकृतेति पुराणम।

नाम्नेति। य शूद्रको वासुदेव श्रीकृष्ण हसति स्मेव हास्य चकारेव। कथभूत । नाम्नाभिधानश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि द्वैधीकृतान्यरातीना शत्रूणा हृदयानि वक्षासि येन स तथा। कीदृश वासुदेवम्। **विरचितेति**। विरचितो विहितो नारसिंहरूपलक्षण एवाडम्बर आटोपो येन स तथा तम । **एकेति**। एकेनाद्वितीयेन विक्रमेण पराक्रमेणाक्रान्त व्याप्त सकल भुवनतल समग्र विष्टपतल येन स तथा । कथभूत वासुदेवम्। **विक्रमेति**। विक्रम पादविक्षेपस्तस्य [त्रय] त्रितय तेनायासित सग्रामरोदम। 'आसितम' इति पाठ आसित [ ]तम्। अत्राय भाव —अस्य राज्ञो नामश्रवणादेव वक्षोविदारण भवति । वासुदेवेन तु शत्रुवक्षोविदा-

सवित्रा च वसता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य । यस्य च मदकलकरिकुम्भपीठपाटनं विदधतो लग्नस्थूलमुक्ताफलेन दृढमुष्टिनिपीडनान्निश्च्युतधाराजलबिन्दुदन्तुरेणेव कृपाणेनाकृष्यमाणा, सुभटोरःकपाटविघटितकवचसहस्रान्धकारमध्यवर्तिनी करिकरटगलितमदजलासारदुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपं सकृदगाद्राजलक्ष्मीः । यस्य च हृदि स्थितानपि भर्तॄन्दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरीणामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल । यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकराः, रतेषु केशग्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्नेषु विप्रल-

---

चन्द्रेण । तदनुकारित्वाज्जनाह्लादकत्वाच्च । बले सामर्थ्ये मरुता वायुना । अतिबलत्वात् । तथा प्रज्ञायां प्रतिभायां सुरगुरुणा बृहस्पतिना । निःप्रतिमप्रतिभावत्त्वात् । एवं रूपे सौन्दर्ये मनसिजेन कामेन । मानिनीमानहरणात् । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण । शत्रूणां दुर्निरीक्ष्यत्वात् । किंविशिष्टस्य नारायणस्य । स र्वेति । सर्वे च ते देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपः सर्वदेवमयः । अत्र 'प्राचुर्यविकारप्राधान्या[दि]षु' इति म आदिशब्दात्स्वरूपार्थेऽपि मयड्ग्रहणस्य । प्रकटितेति । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा त्रिजगत्स्वरूपाकृति कारो येन स तथा तस्य । अनेन राज्ञस्तत्साम्यं सूचितं भवतीति भावः । यस्य चेति । यस्य राज्ञः सम निशासु सङ्ग्रामरात्रिषु राजलक्ष्मीर्वैरिनृपश्रीरभिसारिकेव स्वान्ते दत्तसंकेतेव समीपं सन्निधिमगादागतवती सकृदित्येकवारम् । पुनर्न गतेति भावः । यस्य किं कुर्वतः । विदधत आचरतः । किम् । मदेति । मदेन दा वारिणा कलं मनोज्ञं यत्करिकुम्भपीठं हस्तिशिरःपिण्डफलकं तस्य पाटनं विदारणम् । अर्थाद्वैरिणामित्यर्थः पुना राजलक्ष्मीं विशेषयन्नाह—आकृष्येति । आकृष्यमाणामसमन्ताद्गृह्यमाणा । केन । कृपाणेन खड्गेन इतः खड्गं विशिनष्टि—लग्नेति । लग्नानि सम्बद्धानि स्थूलानि स्थविष्ठानि गजमस्तकवर्तीनि मुक्ताफलानि रत्नो वानि यस्य स तथा तेन । दृढेति । दृढमुष्ट्या यन्निपीडनम् । अत्र दार्ढ्यमात्रविवक्षया न पुंवद्भावनिषेध

म्भा, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतप्रेषणानि सार्यक्षेषु शून्यगृहा न प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करग्रहणम्, अनवरतमखाग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरङ्गेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकालभयपुञ्जीभूतकृतयुगानुकारिणी, त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा, मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनागतजयकुञ्जरकुम्भसि-

---

नान्यत्र । अनयाभावात् । **शास्त्रेष्विति ।** शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु चिन्ता चिन्तनम् । नान्यत्र । समग्रवस्तुनः सद्भावात् । **स्वप्नेष्विति ।** स्वप्नदशायां विप्रलम्भा वियोगाः । नान्यत्र । पुरुषायुषजीवित्वाज्जनस्येति भावः । **छत्रेष्विति ।** छत्रेष्वातपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णयष्टयः । नान्यत्र कनकदण्डाः । दण्डेन सुवर्णग्रहणम् । स्वस्य (स्व)मार्गानतिक्रमेण तासां प्रवर्तनात् । **ध्वजेष्विति ।** ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण वेल्लनम् । नान्यत्र । भीतेरभावात् । **गीतेष्विति ।** गीतेषु गानेषु रागा वसन्तादयः शास्त्रीयाः, देशीया धानासरप्रभृतयस्तेषां [विलसितानि] चेष्टितानि । नान्यत्र रागाः क्रोधादयस्तेषां विलसितानि हननादिरूपाणि । तादृग्रागद्वेषाभावात् । **करिष्विति ।** करिषु हस्तिषु मदो दानं तस्य विकारा विकृतयः । नान्यत्र मदोऽहंकारस्तस्य विकारास्तद्विचेष्टितानि । मदो रागस्तस्य विकारा इति वा । सर्वदा गुरुवचनामृतास्वादमेदुरितमानसत्वात् । **चापेष्विति ।** चापेषु धनुःषु गुणस्य ज्यारूपस्य [छेदः] त्रुटनम् । नान्यत्र गुणस्य शौर्यादेर्विच्छेदः । सर्वदा सदाचारत्वात् । **गवाक्षेष्विति ।** गवाक्षेषु वातायनेषु जालमार्गा वातागमनहेतवे जालिकाः । नान्यत्र सुवर्णास्थापनपन्थानः । सर्वदाभयदानप्रवृत्तत्वात् । **शश्यादीति ।** शशी चन्द्रः, कृपाणः खड्गः, कवचं संनाहः, एतेषां द्वन्द्वः । एषु कलङ्काश्चिह्नानि । नान्यत्र कुलमालिन्यादिहेतवो व्यभिचारादिदोषाः । **रतिकलहेष्विति ।** रतिकलहेषु कामकेलिषु विग्रहेषु दूतप्रेषणानि संचारकगमनानि । नान्यत्र । सर्वदा प्रबलविरोधिनोऽभावात् । **सार्यक्षेष्विति ।** सारयः खेलन्यः, अक्षाः पाशकाः, तेषु शून्यगृहाः शून्यस्थानानि । नान्यत्रोद्वसगृहाणि । राजदेयद्रव्यजनितपीडाभावात् । **यस्य चेति ।** यस्य राज्ञः ।

न्दूरसंध्यायमानसलिलयोन्मदकलहंसकुलकोलाहलमुखरीकृतकूलया वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत्।

स तस्यामवजिताशेषभुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्वहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलोद्गतैरखिलकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः प्रभावानुरक्तहृदयैरग्राम्योपहासकुशलैरिङ्गि-

---

तेषामास्फालनेनाघातेन जर्जरिता क्षीणा ऊर्मिमाला कल्लोलपङ्क्तयो यस्याः सा तथा तया। अत्र कुचानामि(म)तिकाठिन्यं व्यङ्ग्यम्। **जलेति**। जलं पानीयं तस्यावगाहनमवलोडनं तदर्थमागता समायाता जयकुञ्जराः परदलदलनसमर्था हस्तिनस्तेषां कुम्भानि शिरःपिण्डानि तेषु शोभाकृद्यत्सिन्दूरं नागजं तेन संपर्कमानं सङ्गात् आरक्तं सलिलं जलं यस्याः सा तथा तया। **उन्मदेति**। उन्मदानां प्रम(व)लमदानां कलहंसानां कादम्बानां यानि कुलानि तेषां यः कोलाहलोऽनभिव्यक्तध्वनिस्तेन मुखरीकृतं प्रत्य(ति)ध्वनियुक्तं कूलं रोधो यस्याः सा तथा तया। अत्र विस्तृतकमलस्वच्छपानीयादि व्यङ्ग्यम्। किमभिधाना राजधानीत्याशयेनाह—**विदिशेति**। विदिशेत्यभिधानं यस्याः सा तथा।

स तस्यामिति। तस्यां नगर्यां स राजा चिरं बहुकालं प्रथमे आद्ये वयस्यवस्थायां सुखं यथा स्यात्तथोदारं वासं चक्रे इत्यन्वयः। अथ राजानं विशेषयन्नाह—**विगतेति**। विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतो निष्पन्नप्रयोजनः। तत्र हेतुमाह—**अवजितेति**। अवजितानि स्वायत्तीकृतान्यशेषाणि समग्राणि भुवनमण्डलानि येन तस्य भावस्तत्ता तया। **द्वीपेति**। एकस्माद्द्वीपादन्ये द्वीपा द्वीपान्तराणि तेभ्य आगताः समायाता येऽनेके बहवो भूमिपाला राजानस्तेषां मौलयः किरीटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्रजः पङ्क्तिर्वा ताभिर्लालितं क्रीडितं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा। किं कुर्वन्। उद्वहन्नुत्पाटयन् (?)। किम्। भुवनभारं जगद्रक्षणम्। केन। भुजेन बाहुना। किमिव। वलयमिव बाहुभूषणमिव। कया। लीलया क्रीडया। स्वल्पप्रयासेनेत्यर्थः। किंविशिष्टः सः। **परीति**। परिवृतः परिवेष्टितः। कैः। अमात्यैर्मन्त्रिभिः। 'अमात्यः सचिवो मन्त्री धीसखः' इति कोशः। किं कुर्वद्भिर्मन्त्रिभिः। उपहसद्भिरुपहास्य(स)ं कुर्वद्भिः। कम्। अमरगुरुमपि बृहस्पतिमपि। कया। प्रज्ञया बुद्ध्या। अथ मन्त्रिणो वि-

ताकारवेदिभिः काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकालेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिनपीवरस्कन्धोरुबाहुभिरसकृदवदलितसमदरिपुगजघटापीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मन. प्रतिबिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास । तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोऽपि संतानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष इवासीत्सत्यपि रूपविलासोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने । स कदाचिदनवरतदोलायमानरत्नवलयो घर्घरिकास्फालनप्रकम्पझणझणा-

---

लविद्भि समयज्ञैः । अवसरज्ञैरिति यावत् । **प्रभावेति** । प्रभावो माहात्म्य तेनानुरक्तान्यासक्तानि हृदयानि चेतांसि येषा ते तथा । **अग्राम्येति** । अग्राम्यो नागरिको य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुशलैश्चतुरै । 'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञ–' इति कोश । **इङ्गितेति** । इङ्गित चेष्टाविशेष आकार आकृति तौ विदन्तीत्येवशीलास्ते तथा तै । **काव्येति** । काव्य निपुणकविकर्म, अवस्थानुकृतिर्नाटकम, आख्यानकानि चूर्णकानि. आख्यायिका वास[व]दत्तादि, आलेख्यानि चित्रकर्माणि. व्याख्यानान्यर्थनिर्वचनानि, इत्यादिका या क्रिया कार्याणि तेषु निपुणैर्दक्षै । 'निष्णातो निपुणो दक्ष' इति कोश । **अतीति** । अतिकठिना अतिकठोरा पीवरा पुष्टा स्कन्धा बाहुशिरास्युरवो विस्तीर्णा बाहवश्च येषा ते तथा तै. । **असकृदिति** । असकृन्निरन्तरमवदलिता मर्दिता समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटा शत्रुद्विपपङ्क्तयस्ता एव पीठबन्धा स्थलविशेषा यैस्ते तथा तै । **केसरीति** । केसरिणा सिंहाना किशोरकैरिव बालैरिव । अत्र किशोरशब्दोऽल्पवयसि सामान्येन प्रयुक्त । 'किशोरोऽल्पवया हय' इति तु विशेषो ग्रन्थकृता नाश्रित । **विक्रमैरिति** । विक्रम एव पराक्रम एवैकोऽद्वितीयो रसो येषा ते तथैवविधैरपि । विनयेन प्रश्रयेण व्यवहारो व्यवहरण विद्यते येषा ते तथा तै । एतेन शक्तौ सत्यां विनयाधिक्य सूचितम। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । **तस्य चेति** । तस्य राज्ञ प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि । अत्र वृद्धत्वापेक्षया वयस प्राथम्य ज्ञेयम । अन्यथाग्रेतनेनान्वयानुपपत्ति । एवविधेऽवरोधजने सत्यपि सुरतसुखस्योपरि निधुवनस्वातस्योपरि द्वेष इव मत्सर इवासीद्बभूव । किं कुर्वतो राज्ञ । आकलयत सभावयतः । किम् । स्त्रैण स्त्रीसमूहम । तदेव विशिनष्टि—**लघ्विति** । लघु तुच्छा वृत्तिर्वर्तन यस्य तत् । किमिव । तृणमिव यवसमिव । एतेन तागामसिद्धिनरत्व सूचितम । कया हेतुभूतया । **अतीति** । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजिगीषुस्तस्य भावस्तत्ता तया । तद्रनाक्षिप्तचेतस्त्वेन कामोत्पत्तेरसभवात् । पुनर्हेत्वन्तर प्रतिपादयन्नाह—**महेति** । महासत्त्वस्तिर्याधि ... तस्य भावस्तत्ता तया । प्रायशो महासत्त्वस्य सिंहवत्स्वल्प एव काम स्यात् । किविशिष्टस्य

न्दूरसंध्यायमानसलिलयोन्मदकलहंसकुलकोलाहलमुखरीकृतकूलया वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत्।

स तस्यामवजिताशेषभुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्वहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलोद्गतैरखिलकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः प्रभावानुरक्तहृदयैरग्राम्योपहासकुशलैरिङ्गि-

---

तेषामास्फालनेनाघातेन जर्जरिता क्षीणा ऊर्मिमाला कल्लोलपङ्क्तयो यस्याः सा तथा तया। अत्र कुनानामि-(म)तिकाठिन्यं व्यङ्ग्यम्। **जलेति।** जलं पानीयं तस्यावगाहनमवलोडनं तदर्थमागता समायाता जयकुञ्जराः परदलदलनसमर्था हस्तिनस्तेषां कुम्भानि शिरःपिण्डानि तेषु शोभाकृद्यत्सिन्दूरं नागजं तेन सन्ध्यागमानं स यातादारक्तं सलिलं जलं यस्याः सा तथा तया। **उन्मदेति।** उन्मदाना प्रम(व)त्तमदाना कलहंसानां कादम्बानां यानि कुलानि तेषां यः कोलाहलोऽनभिव्यक्तवर्णस्तेन मुखरीकृतं प्रल(ति)ध्वनियुक्तं कूलं रोधो यस्याः सा तथा तया। अत्र विस्तृतकमलस्वच्छपानीयादि व्यङ्ग्यम्। किमभिधाना राजधानीत्याशयेनाह—**विदिशेति।** विदिशेत्यभिधानं यस्याः सा तथा।

स तस्यामिति। तस्यां नगर्यां स राजातिचिरं बहुकालं प्रथमं आद्ये वयस्यवस्थाया सुखं सातं यथा स्यात्तथोवास वासं चक्र इत्यन्वयः। अथ राजानं विशेषयन्नाह—**विगतेति।** विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतो निष्पन्नप्रयोजनः। तत्र हेतुमाह—**अवजितेति।** अवजितानि स्वायत्तीकृतान्यशेषाणि समग्राणि भुवनमण्डलानि येन तस्य भावस्तत्ता तया। **द्वीपेति।** एकस्माद्द्वीपादन्ये द्वीपा द्वीपान्तराणि तेभ्य आगताः समायाता येऽनेके बहवो भूमिपाला राजानस्तेषां मौलयः किरीटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्रजः पङ्क्तिर्वा ताभिर्लालितं क्रीडितं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा। किं कुर्वन्। उद्वहन्नुत्पाटयन् (?)। किम्। भुवनभारं जगद्भारम्। केन। भुजेन बाहुना। किमिव। वलयमिव बाहुभूषणमिव। कया। लीलया क्रीडया। स्वल्पप्रयासेनेत्यर्थः। किंविशिष्टः सः। **परीति।** परिवृतः परिवेष्टितः। कैः। अमात्यैर्मन्त्रिभिः। 'अमात्यः सचिवो मन्त्री धीसखः' इति कोशः। किं कुर्वद्भिर्मन्त्रिभिः। उपहसद्भिरुपहास्य(स) कुर्वद्भिः। कम्। अमरगुरुमपि बृहस्पतिमपि। कया। प्रज्ञया बुद्ध्या। अथ मन्त्रिणो विशिनष्टि—**अनेकेति।** अनेके च ते कुलक्रमागताश्चानेककुलक्रमागताः। कुलपारम्पर्यागतैरित्यर्थः। **असकृदिति।** असकृन्निरन्तरमालोचितं निदिध्यासितं यन्नीतिशास्त्रं नृपोचितनीतिशास्त्रं प्रबन्धस्तेन निर्मलानि स्वच्छानि मनांसि येषां ते तथा तैः। **अलुब्धैरिति।** [अलुब्धैः] अलोलुपैः। स्निग्धैः स्नेहार्द्रैः। 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इति कोशः। प्रबुद्धैः पण्डितैः। पुनः किं कुर्वाणो नृपतिः। राजपुत्रैः पतनयैः सह रममाणः क्रीडां कुर्वाणः। इतो राजपुत्रान्विशेषयन्नाह—**आत्मन इति।** आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिबिम्बैरिव प्रतिच्छायैरिव। सर्वदा तदनुयायित्वात्। **समानेति।** समानाः सदृशाः वयोऽवस्थाविशेषः, विद्याश्चतुर्दश प्रतीताः, अलंकारा विभूषणानि येषां ते तथा तैः। अने-

ताकारवेदिभिः काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकालेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिनपीवरस्कन्धोरुबाहुभिरसकृदवदलितसमदरिपुगजघटापीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास । तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोऽपि संतानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष इवासीत्सत्यपि रूपविलासोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने । स कदाचिदनवरतदोलायमानरत्नवलयो घर्घरिकास्फालनप्रकम्पझणझणा-

---

लविद्भिः समयज्ञैः । अवसरज्ञैरिति यावत् । **प्रभावेति** । प्रभावो माहात्म्यं तेनानुरक्तान्यासक्तानि हृदयानि चेतांसि येषां ते तथा । **अग्राम्येति** । अग्राम्यो नागरिको य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुशलैश्चतुरैः । 'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञ—' इति कोशः । **इङ्गितेति** । इङ्गितं चेष्टाविशेषः आकार आकृतिः तौ विदन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तैः । **काव्येति** । काव्यं निपुणकविकर्म, अवस्थानुकृतिर्नाटकम्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका वास[व]दत्तादि, आलेख्यानि चित्रकर्माणि, व्याख्यानान्यर्थनिर्वचनानि, इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तेषु निपुणैर्दक्षैः । 'निष्णातो निपुणो दक्षः' इति कोशः । **अतीति** । अतिकठिना अतिकठोराः पीवराः पुष्टाः स्कन्धा बाहुशिरांस्युरवो विस्तीर्णा बाहवश्च येषां ते तथा तैः । **असकृदिति** । असकृन्निरन्तरमवदलिता मर्दिताः समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुद्विपपङ्क्तयस्ता एव पीठबन्धाः स्थलविशेषा यैस्ते तथा तैः । **केसरीति** । केसरिणां सिंहानां किशोरकैरिव बालैरिव । अत्र किशोरशब्दोऽल्पवयसि सामान्येन प्रयुक्तः । 'किशोरोऽल्पवया हयः' इति तु विशेषो ग्रन्थकृता नाश्रितः । **विक्रमैरिति** । विक्रम एव पराक्रम एवैकोऽद्वितीयो रसो येषां ते तथैवविधैरपि । विनयेन प्रश्रयेण व्यवहारो व्यवहरणं विद्यते येषां ते तथा तैः । एतेन शक्तौ सत्यां विनयाधिक्यं सूचितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **तस्य चेति** । तस्य राज्ञः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि । अत्र वृद्धत्वापेक्षया वयसः प्राथम्यं ज्ञेयम् । अन्यथात्रेतनेनान्वयानुपपत्तिः । एवंविधेऽवरोधजने सत्यपि सुरतसुखस्योपरि निधुवनसातस्योपरि द्वेष इव मत्सर इवासीद्बभूव । किं कुर्वतो राज्ञः । आकलयतः संभावयतः । किम् । स्त्रैणं स्त्रीसमूहम् । तदेव विशिनष्टि—**लघ्विति** । लघु तुच्छा वृत्तिर्वर्तनं यस्य तत् । किमिव । तृणमिव यवसमिव । एतेन तासामकिंचित्करत्वं सूचितम् । कया हेतुभूतया । **अतीति** । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजिगीषुस्तस्य भावस्तत्ता तया । तत्रनाक्षिप्तचेतस्कत्वेन कामोत्पत्तेरसंभवात् । पुनर्हेत्वन्तरं प्रतिपादयन्नाह—**महेति** । महासत्त्वमतिशायि धैर्यं तस्य भावस्तत्ता तया । प्रायशो महासत्त्वस्य सिंहवत्स्वल्प एव कामः स्यात् । किंविशिष्टस्य राज्ञः । रूपवतोऽपि सौन्दर्यवतोऽपि । एतेन युवतीमनो(न उ)न्मादकत्वेऽपि तदभिलापाभाव इति विभावनोक्तिः । अत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतनार्थः । एतादृशोऽपि विषयसुखोपरत इति विरोधः । पुनरेव राजानं विशेषयन्नाह—**संतानार्थिभिरिति** । संतानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनं विद्यते येषां ते तथा तैरमात्यैः सचिवैरपेक्षितस्यापि वाञ्छितस्यापि । एतेन सचिवानुकूल्यं दर्शितम् । अथावरोधजनं विशेषयन्नाह—**रूपेति** । रूपं सौन्दर्यम्, विलासा विलसनानि, तैरुपहसिता हास्यास्पदीकृता रतेः कामस्त्रियो विभ्रमाः शृङ्गारसमुद्भवा येन स तथा तस्मिन् । **लावण्येति** । लावण्यं लवणिमा तद्वति । **विनयेति** । विनयोऽभ्युत्थानादिरुपलक्षणे । एतेन तदानुकूल्यं सूचितम् । **अन्वयेति** । अन्वयो वंशः स विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । अत्रास्त्यर्थे वतुः । सुवंशज इत्यर्थः । अत्र प्रौढकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्यातिशयत्वं व्यङ्ग्यम् । **हृदयेति** । हृदयस्य चित्तस्य हारिण्याक्षेपके । अनेन सर्वजनस्पृहणीयत्वं व्यङ्ग्यं सूचितम् । **स कदाचिदिति** । स राजा दिवसस्यैकदेशे सर्वत्र संबध्यते । येन । **कदेति** । कदाचित्कस्मिंश्चित्प्रस्तावे ।

१. ०रतनयनेस्य २. ०तिरूपवतोऽपि ३. ०न्वयवत्यभिजनवति

यमानमणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः संगीतकप्रसङ्गेन, कदाचिदविरलविमुक्तशरासारशून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिद्दर्शनागतमुनिजनचरणशुश्रूषया कदाचिदक्षरच्युतकमात्राच्युतकबिन्दुमतीगूढचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिर्वनितासंभोगसुखपराङ्मुखः सुहृत्परिवृतो दिवसमनैषीत्। यथैव च दिवसमेवमारब्धविविधक्रीडापरिहासचतुरैः सुहृद्भिरुपेतो निशामनैषीत्।

गीतनृत्यवाद्यत्रयं प्रेक्षणार्थं कृतं संगीतकमुच्यते । तत्प्रसङ्गेन । तत्संबन्धेनेत्यर्थः । इतो राजानं विशेषयन्नाह—**अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं दोलायमानं कम्पमानं रत्नवलयं कङ्कणं यस्य स तथा । **घर्घरिकेति** । घर्घरिका वाद्यविशेषस्तस्या आस्फालनं वादनं तेन यः प्रकम्पश्चलनं तेन झणझणायमानो झणझणेति शब्दं कुर्वाणो मणिकर्णपूरो मणिखचितः कर्णालंकारो यस्य स तथा । **स्वयमिति** । स्वयमात्मनैवारब्धं निहितं मृदङ्गवद्वाद्यं वादित्रं येन स तथा । उभयहस्ताभ्यां तद्वादनादिति भावः । पुनः कदाचित् । **मृगयेति** । मृगयाखेटकस्तस्या व्यापारेण व्या(वि)हृत्या । **अविरलेति** । अविरलमविच्छिन्नं विमुक्ताः क्षिप्ता ये शरा बाणास्तेषामासारो वेगेन वर्षस्तेन शून्यीकृतं काननं वनं येन स तथा । अत्र समग्रवनचारित्वापादनं व्यञ्जनम् । **आबद्ध इति** । आबद्धमारचितं विदग्धानां प्रेक्षावतां मण्डलं येन स तथा । **काव्येति** । काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन ग्रथनेन । एतेन राज्ञोऽपि पण्डितजनानुरागित्वं प्रेक्ष्य(क्षा)वत्त्वं च सूचितम् । पुनः केन । **शास्त्रेति** । शास्त्राणां न्यायादीनामालापेनापृच्छनेन । 'आपृच्छालापः संभाषः' इति कोशः । पुनः केन । **आख्यानकेति** । आख्यानकं व्यक्तकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरावृत्तम्, पुराणं मत्स्यादि, तेषामाकर्णनेन श्रवणेन । **कदाचिदिति** । आलेख्यं चित्रकर्म तस्य विनोदेन क्रीडयेत्यर्थः । पुनः केन । **वीणयेति** । वीणा विपञ्ची तद्वादनेन । तच्छ्रवणेन चेत्यर्थः । पुनः केन । **दर्शनेति** । दर्शनार्थं विलोकनार्थमागताः प्राप्ता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणशुश्रूषा पादसपर्या तया ।

एकदा तु नातिदूरोदिते नवनलिनदलसंपुटभिदि किंचिन्मुक्तपाटलिम्नि भगवति सहस्रमरीचिमालिनि राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्वावलम्बिना कौक्षेयकेण संनिहितविषधरेव चन्दनलता भीषणरमणीयाकृतिः, अविरलमलयजानुलेपनधवलितस्तनतटोन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिप्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणीप्रतीहारी समुपसृत्य

नरमनर्पात् । [एव] तथैव निशा त्रियामामपि । सुहृद्भिर्मित्रैरुपेतः संयुतः । कीदृशैः । **आरब्धेति ।** आरब्धाः प्रारब्धा ये विविधक्रीडासु परिहासास्तेषु चतुरैर्दक्षैः अनैर्पादगमयदिति संबन्धः ।

एकदेति । एकस्मिन्समये प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री समुपसृत्य निकटदेशमागत्य राजानं सविनयमब्रवीदित्यन्वयः । विनयेन सहवर्तमानमवोचदित्यर्थः । सूर्यवर्णनाव्याजः उक्त्यवसरमाह—**भगवतीति ।** श्रीसूर्ये सतीत्यर्थः । इतः सूर्यं विशेषयन्नाह—**सहस्रेति ।** सहस्रसंख्या ये मरीचयः किरणास्तैर्मालते शोभते तान्धारयतीति वा यः स तथा तस्मिन् । **नेति ।** नातिदूरं स्वल्पकालीनमुदितमुद्गमनं यस्य स तथा तस्मिन् । **नवेति ।** नवानि प्रत्यग्राणि यानि नलिनानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां यः संपुटो मुकुलस्तं भिनत्तीति यः स तथा तस्मिन् । **किंचिदिति ।** किंचिदीषन्मुक्तः परित्यक्तः पाटलिमा श्वेतरक्तत्वं येन स तथा तस्मिन् । दूरोदितेत्यारभ्य त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्यूषसमयो व्यज्यते । कीदृशं राजानम् । **आस्थानेति ।** आस्थानमण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गतं प्राप्तम् । प्रतीहारीं विशेषयन्नाह—**भीषणेति ।** भीषणा भयानका रमणीया मनोज्ञाकृतिराकारो यस्याः सा तथा । रमणीयत्वे दृष्टान्तमाह—**चन्दनलतेवेति ।** यथा चन्दनलता वस्तुस्वभावादेव रमणीया तथैवमपीत्यर्थः । लताया भीषणत्वे हेतुमाह—**संनिहितेति ।** संनिहिताः पार्श्ववर्तिनो विषधराः सर्पा यस्याः सा तथेत्यर्थः । अस्या भीषणत्वे आगन्तुकहेतुमाह—**वामेति ।** वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्बतेऽवतिष्ठत इत्येवंशीलेन कौक्षेयकेण खड्गेन । 'तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्राः' इति कोशः । खड्गं विशिनष्टि—**अङ्गनेति ।** अङ्गनाजनः प्रमदावर्गस्तस्य विरुद्धेन । त्रपोत्पादकेनेत्यर्थः । यथा चन्दनलताया निसर्गतो रमणीयत्वेऽपि संनिहितविषधरत्वेन भीषणत्वं तथैतस्या अपि स्वभावतो बन्धुरत्वेऽपि वामपार्श्ववर्तिनिस्त्रिंशत्वेन भीषणत्वमित्यभिप्रायः । अथ प्रतीहारीं विशिनष्टि—**अविरलेति ।** अविरलं घनतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्यानुलेपनमुद्वर्तनं तेन धवलितं शुभ्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथा । तत्र दृष्टान्तमाह—मन्दाकिनीव स्वर्धुनीव । इतो गङ्गां विशेषयन्नाह—**उन्मज्जदिति ।** उन्मज्जत्स्नानं कुर्वन्य ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य कुम्भमण्डलं शिरःपिण्डचक्रवालं यस्याः सा तथा । चन्द्रशुभ्रकुम्भोपमानेन कुचतटस्य काठिन्यं व्यज्यते । केव । **मूर्तेति ।** मूर्तिमती विग्रहवती राजाज्ञेव नृपशिष्टिरिव । ननु राजाज्ञा संनिहितराजशिरोभिरुह्यमाना भवेत् । इयं तु तथा न भवतीत्यत आह—**चूडेति ।** अर्थात्संनिहितराजमस्तकेषु चूडामणयः शिरोमणयस्तेषु यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तस्य छलं मिषं तेन । राजभिर्नृपैः शिरोभिरुत्तमाङ्गैरुह्यमाना वहमाना । पुनः केव । शरदिव घनात्यय इव । उभयत्र विशेषणसाम्यमाह—**कलहंसेति ।** कलहंसा एव कलहंस इव वा धवलं शुभ्रमम्बरं वस्त्रं यस्याः सा तथा । पुनः केव । **जामदग्नी(ग्न्ये)ति ।** जमदग्नेर्गोत्रापत्यं जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुठारस्तस्य धारा प्रान्तप्रदेशस्तद्वदिव । उभयविशेषणसाम्यमाह—**वशीति ।** वशीकृतं स्वायत्तीकृतं कृत्स्नेन व्यामोहेन वा सकलराज्ञां समग्रभूपतीनां मण्डलं चक्रं यया सा तथा । पुनः केव । **विन्ध्यवनेति ।** विन्ध्यस्य शैलस्य वनमरण्यं तस्य भूमिः पृथिवीव तत्स्थलीव । उभयत्र साम्यमाह—**वेत्रेति ।** वेत्राणां वेतसां (नाना) लता लघुवृक्षा यत्र । पक्षे वेत्रस्य लता यष्टिः । हस्ते इति शेषः । यस्याः सा तथा । पुनः केव । **राज्येति ।** राज्यस्याधिपत्यादिष्ठात्री सांनिध्यकारिणी देवतेव स(सु)शरीर-

---

१. दत्तम् २. मरीचि. ३. चन्दन ४. अनुलेप. ५. चूडामणिविम्बान्तरनिहित. ६. समुपासृत्य.

क्षितितलनिहितजानुकरकमला सविनयमब्रवीत्—'देव, द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमखहुंकारनिपातिता राजलक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं विज्ञापयति—'सकलभुवनतलरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देव । विहंगमश्चायमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमादायागताहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्' इति । एतदाकर्ण्य 'देवः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा विरराम । उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामालोक्य मुखानि 'को दोषः. प्रवेश्यताम्' इत्यादिदेश ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमशनिभयपुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेकरत्ना-

---

त्युत्प्रेक्षा । अपूर्वेति शेषः । अत एव विग्रहिणी शरीरिणी । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—**क्षितीति** । क्षितितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानू तलकीलौ । अथ च करौ तावेव कमले यया सा तादृशी । सविनयं विनयेन सहवर्तमानम । किमब्रवीत्तत्राह—**देवेति** । हे देव हे स्वामिन्, द्वारे स्थिता चाण्डालजातीना कन्यका कुमारी पञ्जरे पक्षिणामाश्रये स्थितं शुकं कीरमादाय गृहीत्वा देव स्वामिन् विज्ञापयति स्वगृह्य निवेदयतीत्यर्थः । केव । **सुरेति** । सुराणां देवानां लोकः स्वर्गस्तमारोहत आरोहणं कुर्वतस्त्रिशङ्कोस्त्याज्यस्य राजलक्ष्मीरि[रि]व । तामेव विशेषयन्नाह—**कुपितेति** । त्रिशङ्कोस्त्याज्यस्य देवयागात्स्वर्गं गतो भवतीत्यत [कुपित] क्रुद्धो यः. शतमख इन्द्रस्तस्य हुंकारः कोपध्वनिस्तेन निपातिताधःक्षिप्ता । कोऽसौ चाण्डालकन्यका । **दक्षिणेति** । दक्षिणापथाद्दक्षिणमार्गादागता प्राप्ता । प्रतीहारी चाण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयमाह—**सकलेति** । चाण्डालकन्यकायास्त्वियं विज्ञापना । **देवेति** । हे देव, इति कृत्वा तं शुकमादाय देवस्य राज्ञः पादमूलं चरणमूलमहमागता देवदर्शनसुखं महाराजस्यावलोकनसुखमनुभवितुमनुभवविषयीकर्तुमिच्छामि समीहे । इतिशब्दवाच्यमाह—**सकलेति** । सकलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषु यानि रत्नानि तेषामेकं भाजनमुत्कर्षस्थानम् । क इव । उदधिरिव समुद्र इव । यशोऽसि सारेन

भरणकिरणजालकान्तरितावयवमिन्द्रायुधसहस्रसंछादिताष्टदिग्भागमिव जलधरदिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खलानियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगनसिन्धुफेनपटलपाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तपर्यङ्किकानिषण्णम्, उद्धूयमानसुवर्णदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुखकान्तिविजयपराभवप्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणिकुट्टिमप्रभासंपर्कश्यामायमानैः प्रणतरिपुनिःश्वासमलिनीकृतैरिव चरणनखमयूखजालैरुपशोभमानम्, आसनोल्लसितपद्मरागकिरणपाटलीकृतेनाचिरमृदितमधुकैटभरुधिरारुणेन हरिमिवोरुयुगलेन विराजमानम्, अमृतफेनधवले गोरोचनालिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्ते चारुचामरवायुप्रनर्तितान्तर्देशे दुकूले वसानम्, अतिसुरभिचन्दना-

---

णानि तेषां यानि किरणजालकानि । जालान्येव जालकानि । स्वार्थे कप् । मरीचिमण्डलानि तैरन्तरिता आच्छादिता अवयवा अपघना यस्य स तम् । नीलपीतादिवर्णयोगात् । तत्रोपमानमाह—**इन्द्रेति** । इन्द्रायुधानां हरिकार्मुकाणां यत्सहस्रं तेन संछादितास्तिरोहिता अष्टौ दिग्भागाः ककुभां प्रदेशा यस्मिंस्तथाभूतं जलधरदिवसमिव प्रावृड्दिनमिव । पुनस्तमेव नृपं विशिनष्टि—**नातीति** । नातिमहतः स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलं क्षौमं तस्य वितानमुल्लोचः । 'उल्लोचो वितानं कदकोऽपि' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्याधस्तात्तदधःप्रदेशे इन्दुकान्तानां चन्द्रकान्तमणीनां या पर्यङ्किका मञ्चिका तस्यां निषण्णमुपविष्टम् । अथ वितानं विशेषयन्नाह—**अवेति** । अवलम्बित आश्रितः स्थूलानां शविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापो जालं येन स तथा । कस्य तस्य । **कनकेति** । कनकं सुवर्णं तस्य या शृङ्खला बन्धनरज्जुमयस्तैर्नियमिता निबद्धा मणिदण्डिका रत्नखचिता यष्टयस्तासां चतुष्टयं तस्मिन्स तथा तस्य । **गगनेति** । गगनसिन्धोः स्वर्णद्याः फेनो डिण्डीरः । 'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्य पटलं समूहस्तद्वत्पाण्डुरं शुभ्रं तस्य । पुनर्नृपं विशिनष्टि—**उद्धूयेति** । उद्धूयमानो व्यज्यमानः सुवर्णस्य काञ्चनस्य दण्डोऽवलम्बनयष्टिर्येष्वेतादृशानि चामराणि प्रकीर्णकानि तेषां कलापः समूहो यस्य स तम् । **स्फटिकेति** । स्फटिकानां स्वच्छमणीनां यत्पादपीठं चरणस्थापनस्थलं तत्र विन्यस्तः स्थापितो वामपादः सव्यचरणो येन स तथा तम् । पादपीठं विशेषयन्नाह—**शशिनीति** । शशिनीव चन्द्रमसीव । अथ शशिनं विशेषयन्नाह—**उन्मयूखेति** । उदूर्ध्वं मयूखाः किरणा यस्मिन्नेतादृशं यन्मुखं तस्य या कान्तिर्दीप्तिस्तया यो विजयो जयस्तेन यः पराभवस्तिरस्कारस्तेन प्रणते पादसंलग्ने । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—**चरणेति** । चरणानां पादानां ये नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां जालानि समूहास्तैरुपशोभमानं भासमानम् । मयूखजालं विशेषयन्नाह—**इन्द्रेति** । इन्द्रनीलमणीनामिन्द्रमणीनां या कुट्टिमप्रभा बद्धभूमिकान्तिस्तस्याः संपर्को मिश्रभावस्तेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरमाणैः । कीदृशैरिव । **प्रणतेति** । प्रणता नता ये रिपवः शत्रवस्तेषां ये निःश्वासाः श्वेतनाः (?) तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यं प्राप्तैरिव । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—**ऊरू इति** । ऊरू सक्थी तयोर्युगलं तेन विराजमानं शोभमानम् । ऊरुयुगलं विशिनष्टि—**आसनेति** । आसनमुपवेशनस्थलं तत्रोल्लसिता देदीप्यमाना ये पद्मरागा लोहितमणयस्तेषां ये किरणा मयूखास्तैः पाटलीकृतेन । श्वेतरक्तीकृतेनेत्यर्थः । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इति कोशः । कमिव । **अचिरेति** । अचिरं त्वरितं मृदितो मर्दितो यो मधुकैटभो दैत्यविशेषस्तस्य यद्रुधिरं रक्तं तेनारुणेन रक्तेनोरुयुगलेन विराजमानं हरिमिव कृष्णमिव । पुनः किं कुर्वाणं नृपम् । वसानं दधानम् । किम् । दुकूले क्षीरोदवस्त्रे । अथ ते विशिनष्टि—**अमृतेति** । अमृतस्य सुधायाः फेनवत्तद्धवले शुभ्रे । **गोरोचनेति** । गोरोचना गोपित्तं तेन लिखितानि यानि हंसमिथुनानि सितच्छदयुग्मानि तैः सनाथं सहितं पर्यन्तं प्रान्तदेशो ययोस्ते । **चार्विति** । चारुणी च ते चामरे च चारुचामरे तयोर्वायुना समीरणेन प्रनर्तिता आन्दोलिता अन्तर्देशाः प्रान्तदेशा ययोस्ते । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—**अतीति** ।

---

१ कल्पस्तम्भस. २ आलम्बित ३ पाण्डुरस्य ४ इन्दुकान्तमणि. ५ कनक ६ उन्मयूखमुखकान्तिनिर्जयपराभव; उन्मयूखमुखविजयपराभव, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभव. ७ स्फटिके. ८ जालकैः. ९ प्रनर्तित १० अन्तर्देशे

नुलेपनधवलितोरःस्थलम्, उपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकमन्तरान्तरानिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपरशशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपलराज्यलक्ष्मीबन्धननिगडकटकशङ्कामुपजनयतेन्द्रमणिकेयूरयुग्मेन मलयजरसगन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बिकर्णोत्पलम्, उन्नतघोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीकनेत्रम्, अमलकलधौतपट्टायतमष्टमीचन्द्रशकलाकारमशेषभुवनराज्याभिषेकपूतमूर्णासनाथं ललाटदेशमुद्वहन्तम्, आमोदिमालतीकुसुमशेखरमुपसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरणप्रभापिशङ्गिताङ्गतया लग्नहरहुताशमिव मकरध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सर्वतः

[अतिसुरभि] अतिसुगन्धि यच्चन्दनं मलयजं तस्यानुलेपनमङ्गरागस्तेन धवलितं शुभ्रीकृतमुरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य स तथा तम्। **उपरीति** । उपरि । अर्थाद्वक्षसः । विन्यस्ता विहिता कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तबिम्बा यस्य स तम् । 'स्थासकस्तु हस्तबिम्बम्' इति कोशः । कमिव । **अन्तरेति** । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिता पर्यस्ता बालातपस्य नवीनालोकस्य छेदाः खण्डा यस्मिन्नेतादृशं कैलासशिखरिणमिव रजताद्रिमिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव नृपं विशेषयन्नाह—**अपरेति** । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य या शङ्का भ्रान्तिस्तया नक्षत्राणि तारकास्तासामाली (सा माला) श्रेणी तद्रूपयेव हारलतया । 'हारो मुक्तावली प्रालम्बस्त्वाललापावली लता' इति कोशः । तेन कृतो विहितो मुखस्याननस्य परिवेषः परिधिर्यस्य स तम् । अनेन हारलताया अत्यन्तनैर्मल्यं मुखस्य च चन्द्रसाम्यं सूचितम् । 'परिधिः परिवेषश्च' इति कोशः । **अतीति** । अतिचपलातिचञ्चला या राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तस्या बन्धो नियमनं तत्र निगडोऽन्दुकस्तस्य यत्कटकं वलयं तस्य शङ्काशङ्का(ता)मुपजनयता कुर्वता । स्वभासेन्द्रमणियुक्तमिन्द्रनीलमणिरचितं यत्केयूरयुग्ममङ्गदद्वन्द्वं तेन वेष्टितं परिक्षिप्तं बाहुयुगलं भुजाद्वितयं यस्य स तथा तम् । यद्यपि समस्तवेष्टितपदस्य बाहुपदान्वितस्य विभक्त्यन्तरस्थेनान्वयस्तथापि विशेषे क्वचित् 'मानेन जितेन्द्रिय' इत्यादौ तथा दृष्टत्वाददोषो द्रष्टव्यः । केनेव । **मलयेति** । मलयजश्चन्दनतरुस्तस्य (?) यो रसो द्रवस्तस्य गन्धे परिमले लुब्धेनासक्तेन भुजङ्गद्वयेनेव सर्पयुग्मेनेव । **ईषदिति** । ईषत्किंचिदालम्बि लम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणपङ्कजं यस्य स तथा तम् । **उन्नतेति** । उन्नता घोणा

सेवार्थमागताभिरिव दिग्वधूभिर्वारविलासिनीभिः[1] परिवृतम्, अमलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकलदेहप्रतिबिम्बतया[2] पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहम्[3], अपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्तगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने[4] स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादितद्विषदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शिनम्[5], महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्[6], अविरतप्रवृत्तदानमप्य-

---

र्थस्य स तम् । अत्राभरणदीप्तिहरनेत्रोद्भवबन्धो राजमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावो दर्शितः । **आसन्नेति ।** आसन्नवर्तिनीभिर्निकटस्थायिनीभिः सर्वतो विश्वतः सेवार्थं सपर्यार्थमागताभिः प्राप्ताभिर्वारविलासिनीभिर्वाराङ्गनाभिः । काभिरिव । व्यापकत्वाद्दिश एव वध्वः स्त्रियो दिग्वध्वस्ताभिरिव । अत्र दिग्वधूवारविलासिन्योः साम्यं सूचितम् । ताभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । **अमलेति ।** अमलाः स्वच्छा ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तेषां कुट्टिमं बद्धभूस्तस्मिन्संक्रान्तं यत्सकलदेहप्रतिबिम्बं समग्रशरीरप्रतिच्छायस्तस्य भावस्तत्ता तया । हेत्वर्थे तृतीया । पतिः स्वामी तस्य प्रेम प्रीतिस्तेन च वसुधरया पृथिव्या हृदयेनेव स्वान्तेनेवोह्यमानं वहमानम् (?) । **अशेषेति ।** अशेषाः समग्रा ये जना लोकास्तेषां [भोग्यता] भोगयोग्यतामुपनीतया प्राप्तयापि । सर्वसाधारणयेत्यर्थः । असाधारणया च तथा चान्येषामेतादृशी राजलक्ष्मीर्नास्तीत्यपकर्षोत्कर्षाभ्यां साधारणासाधारणया च राजलक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगूहितं देहं शरीरं यस्य स तथा तम् । अत्र विरोधाभासोऽलंकारः । साधारणासाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वात् । तत्परिहारपक्षेऽसाधारणया । सर्वोत्कृष्टयेत्यर्थः । **अपरिमितेति ।** अपरिमितोऽसंख्येयः परिवारजनः परिच्छदजनो यस्य स तम् । एवं बहुजनत्वेऽप्यद्वितीयं न द्वितीयो जनो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षेऽद्वितीय इत्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वमित्यर्थः । **अनन्तेति ।** अनन्तान्यसंख्यानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वास्तेषां साधनान्युपकरणानि सहाया यस्य । 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । एवं च बहुसहायवत्त्वेऽपि केवलं खड्गः खड्गमात्रं सहायो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे खड्गमात्रसहायमित्यस्य युद्धे तदन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः । **एकदेशस्थितमिति ।** एकदेशः सभामण्डपादि । जनपदो वा । तत्र स्थितमपि निषण्णमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं जगन्मण्डलं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे व्याप्तं ख्यातं भुवनमण्डले यस्येति विग्रहः (?) । विशेषेणाप्तं व्याप्तमिति वार्थः । 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः । **आसने स्थितमिति ।** आसने भद्रासने स्थितमप्युपविष्टमपि धनुषि कार्मुके निषण्णं स्थितमिति विरोधः । परिहारपक्षे धनुः संज्ञा तस्मिन्स्थितमित्यर्थः । नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव[इति]भयोत्पत्तेः । 'धनुः संज्ञा प्रियालद्रौ' इति विश्वः । **उत्सादितेति ।** उत्सादितं व्यापादितं द्विषन्त एवेन्धनमेधो येन । एवंभूतमपि ज्वलत्प्रतापानलमिति विरोधः । परिहारपक्षे ज्वलदित्यस्य दीप्यदित्यर्थः । **आयतेति ।** आयते विस्तीर्णे लोचने यस्यैवंभूतमपि सूक्ष्ममविपुलं दर्शनं लोचनं यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे सूक्ष्ममध्यात्मविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्येत्यर्थः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मेऽप्यणौ' इति विश्वः । 'दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु' इति विश्वः । **महादोषमिति ।** महान्दोषो दूषणं यस्यैवंभूतमपि सकलगुणाधिष्ठानं समग्रगुणस्थानमिति विरोधः । परिहारपक्षे महान्तौ दोषौ बाहू यस्येत्यर्थः । 'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति विश्वलोचनः । **कुपतिमिति ।** कुत्सितश्चासौ पतिश्च एतादृशभूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे कुः पृथिवी तस्याः पतिः । स्वामीत्यर्थः । एतादृशस्त्रीप्रियः स्यादिति न विरोधः । **अविरतमिति ।** अविरतं सततं प्रवृत्तं दानं यस्यैवंभूतमप्यमदं दानरहितमिति विरोधः । तत्परिहारस्त्वेवम् । अविरतं प्रवृत्तं दानं त्यागो यस्यैवंभूतमप्यमदम् । गर्वरहित-

---

१ सेवागता. २ सङ्क्रान्तसकलदेहप्रतिबिम्ब सङ्क्रान्तदेहप्रतिबिम्ब ३ समालिङ्गितम्. ४ आसनस्थित, आसनगत. ५ सूक्ष्मदर्शिनम्. ६ दर्शिनम्. ७ कलत्रवल्लभ.

सेवार्थमागताभिरिव दिग्वधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्, अमलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकलदेहप्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानम्, 'अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहम्', अपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्तगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादितद्विषदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्, अविरतप्रवृत्तदानमप्य-

---

र्यस्य स तम्। अत्राभरणदीप्तिहरनेत्रोद्भववन्ह्यो राजमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावो दर्शितः। **आसन्नेति।** आसन्नवर्तिनीभिर्निकटस्थायिनीभिः सर्वतो विश्रुत. सेवार्थं सपर्यार्थमागताभिः प्राप्ताभिर्वारविलासिनीभिर्वाराङ्गनाभिः। काभिरिव। व्यापकत्वाद्दिश एव वध्वः स्त्रियो दिग्वध्वस्ताभिरिव। अत्र दिग्वधूवारविलासिन्योः साम्यं सूचितम्। ताभिः परिवृतः परिवेष्टितम्। **अमलेति।** अमलाः स्वच्छा ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तेषां कुट्टिमं बद्धभूस्तस्मिन्संक्रान्तं यत्सकलदेहप्रतिबिम्बं समग्रशरीरप्रतिच्छायस्तस्य भावस्तत्ता तया। हेत्वर्थे तृतीया। पतिः स्वामी तस्य प्रेम प्रीतिस्तेन च वसुधरया पृथिव्या हृदयेनेव स्वान्तेनेवोह्यमानं वहमानम् (?)। **अशेषेति।** अशेषाः समग्रा ये जना लोकास्तेषां [भोग्यतां] भोगयोग्यतामुपनीतया प्राप्तयापि। सर्वसाधारणयेत्यर्थः। असाधारणया च तथा चान्येषामेतादृशी राजलक्ष्मीर्नास्तीत्यपकर्षोत्कर्षाभ्यां साधारणासाधारणया च राजलक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगूहितं देहं शरीरं यस्य स तथा तम्। अत्र विरोधाभासोऽलंकारः। साधारणासाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वात्। तत्परिहारपक्षेऽसाधारणया। सर्वोत्कृष्टयेत्यर्थः। **अपरिमितेति।** अपरिमितोऽसंख्येयः परिवारजनः परिच्छदजनो यस्य स तम्। एवं बहुजनत्वेऽप्यद्वितीयं न द्वितीयो जनो यस्येति विरोधः। तत्परिहारपक्षेऽद्वितीय इत्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वमित्यर्थः। **अनन्तेति।** अनन्तान्यसंख्यानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वास्तेषां साधनान्युपकरणानि सहाया यस्य। 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः। एवं च बहुसहायवत्त्वेऽपि केवलं खड्गः खड्गमात्रं सहायो यस्येति विरोधः। तत्परिहारपक्षे खड्गमात्रसहायमित्यस्य युद्धे तदन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः। **एकदेशस्थितमिति।** एकदेशः सभामण्डपादि। जनपदो वा। तत्र स्थितमपि निषण्णमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं जगन्मण्डलं येनेति विरोधः। परिहारपक्षे व्याप्तं ख्यातं भुवनमण्डले येनेति विग्रहः (?)। विशेषेणाप्तं व्याप्तमिति वार्थः। 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः। **आसने स्थितमिति।** आसने भद्रासने स्थितमप्युपविष्टमपि धनुषि कार्मुके निषण्णं स्थितमिति विरोधः। परिहारपक्षे धनुःसंज्ञा तस्मिन्स्थितमित्यर्थः। नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव[इति]भयोत्पत्तेः। 'धनुः संज्ञा प्रियालद्रौ' इति विश्वः। **उत्सादितेति।** उत्सादितं व्यापादितं द्विषन्त एवेन्धनमेधो येन। एवंभूतमपि ज्वलत्प्रतापानलमिति विरोधः। परिहारपक्षे ज्वलदित्यस्य दीप्यदित्यर्थः। **आयतेति।** आयते विस्तीर्णे लोचने यस्यैवंभूतमपि सूक्ष्ममविपुलं दर्शनं लोचनं यस्येति विरोधः। परिहारपक्षे सूक्ष्ममध्यात्मविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्येत्यर्थः। 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मेऽप्यणौ' इति विश्वः। 'दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु' इति विश्वः। **महादोषमिति।** महान्दोषो यस्यैवंभूतमपि सकलगुणाधिष्ठानं समग्रगुणस्थानमिति विरोधः। परिहारपक्षे महान्तौ दोषौ बाहू यस्येत्यर्थः। 'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति विश्वलोचनः। **कुपतिमिति।** कुत्सितश्चासौ पतिश्च कुपतिरेवंभूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः। तत्परिहारपक्षे कुः पृथिवी तस्याः पतिः। स्वामीत्यर्थः। एतादृशस्त्वप्रियः स्यादिति न विरोधः। **अविरतमिति।** अविरतं सततं प्रवृत्तं दानं यस्यैवंभूतमप्यमदं दानरहितमिति विरोधः। तत्परिहारस्त्वेवम्। अविरतं प्रवृत्तं दानं त्यागो यस्यैवंभूतमप्यमदम्। गर्वरहित-

नुलेपनधवलितोरःस्थलम्, उपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकमन्तरान्तरानिपतितवालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपरशशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपलराज्यलक्ष्मीबन्धनिगडकटकशङ्कामुपजनयतेन्द्रमणिकेयूरयुग्मेन मलयजरसगन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बिकर्णोत्पलम्, उन्नतघोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीकनेत्रम्, अमलकलधौतपट्टायतमष्टमीचन्द्रशकलाकारमशेषभुवनराज्याभिषेकपूतमूर्णासनाथं ललाटदेशमुद्वहन्तम्, आमोदिमालतीकुसुमशेखरमुपसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरणप्रभापिशङ्गिताङ्गतया लग्नहरहुताशमिव मकरध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सर्वतः

[अतिसुरभि] अतिसुगन्धि यच्चन्दनं मलयजं तस्यानुलेपनमङ्गरागस्तेन धवलितं शुभ्रीकृतमुरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य स तथा तम्। **उपरीति।** उपरि। अर्थाद्वक्षसः। विन्यस्ता विहिता कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तबिम्बा यस्य स तम्। 'स्थासकस्तु हस्तबिम्बम्' इति कोशः। कमिव। **अन्तरेति।** अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिता पर्यस्ता बालातपस्य नवीनालोकस्य छेदा खण्डा यस्मिन्नेतादृशं कैलासशिखरिणमिव रजताद्रिमिव। पुनः प्रकारान्तरेण तमेव नृपं विशेषयन्नाह—**अपरेति।** अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य या शङ्का भ्रान्तिस्तया नक्षत्राणि तारास्तासामाली (सा माला) श्रेणी तद्रूपयैव हारलतया। 'हारो मुक्तावलिः प्रालम्बस्रक्कलापावली लता' इति कोशः। तेन कृतो विहितो मुखस्याननस्य परिवेषः परिधिर्यस्य स तम्। अनेन हारलताया अत्यन्तनैर्मल्यं मुखस्य च चन्द्रसाम्यं सूचितम्। 'परिविः परिवेषश्च' इति कोशः। **अतीति।** अतिचपलातिचञ्चला या राज्यलक्ष्मीरधिपलश्रीस्तस्या बन्धो नियमनं तत्र निगडोऽन्दुकस्तस्य यत्कटकं वलयं तस्य शङ्कामाशङ्का(रेखा)मुपजनयता कुर्वता। एवंभूतेनेन्द्रमणियुक्तमिन्द्रनीलमणिखचितं यत्केयूरयुग्ममङ्गदद्वन्द्वं तेन वेष्टितं परिक्षिप्तं बहुयुगलं भुजाद्वितयं यस्य स तथा तम्। यद्यपि समस्तवेष्टितपदस्य बाहुपदान्वितस्य विभक्त्यन्तरवद्भेनान्वयस्तथापि विशेषे क्वचित् 'मानेन जितेन्द्रियः' इत्यादौ तथा दृष्टत्वाददोषो द्रष्टव्यः। केनेव। **मलयेति।** मलयजश्चन्दनसक्तो (?) यो रसो द्रवस्तस्य गन्धे परिमले लुब्धेनासक्तेन भुजङ्गद्वयेनेव सर्पयुग्मेनेव। **ईषदिति।** ईषत्किंचिदालम्बि लम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणपङ्कजं यस्य स तथा तम्। **उन्नतेति।** उन्नतोच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्। **उत्फुल्लेति।** उत्फुल्लं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वन्नेत्रे लोचने यस्य स तम्। किं कुर्वन्तं नृपम्। ललाटदेशमलीकप्रदेशमुद्वहन्तं धारयन्तम्। अथवालीकं विशेषयन्नाह—**अमलेति।** अमलं निर्मलं यत्कलधौतं सुवर्णं तस्य यः पट्टस्तद्वदायतं विस्तीर्णम्। 'अयनम्' इति पाठे सुवर्णतिलकस्थानम्। 'अयनं सरणिर्मार्गः' इति कोशः। **अष्टमीति।** अष्टम्यां यच्चन्द्रशकलं तदर्धभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तत्तथा। उभयोः पक्षयोरष्टम्यामष्टावेव कला इत्यर्धचन्द्रः। अतोऽष्टमीग्रहणं युक्तमेवेति भावः। **अशेषेति।** अशेषाणि समग्राणि यानि भुवनानि तेषां राज्यमाधिपत्यं तस्याभिषेको मङ्गलस्नानं तेन पूतं पवित्रम्। **ऊर्णेति।** ऊर्णा भ्रुवो[र]न्तरावर्तस्तेन सनाथं सहितम्। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्तस्त्व(र्ते चा)न्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः। सा च चक्रवर्तिप्रभृतीनामेव नान्यजनस्य। तदुक्तम्—'भ्रूद्वयमध्ये मृणालतन्तुसूक्ष्मं शुभ्रायतमेकं प्रशस्तावर्तं महापुरुषलक्षणम्' इति। पुनरेव नृपं विशेषयन्नाह—**आमोदिते(दी)ति।** आमोदीनि सुगन्धीनि यानि मालतीकुसुमानि जातीपुष्पाणि तेषां शेखरश्चूडाभूषणं यस्य स तथा तम्। कमिव। पश्चिमाचलमिवास्ताद्रिमिव। कीदृशम्। **उपसीति।** उपसि प्रभाते शिखरे सानुनि पर्यस्ताः पतितास्तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जः समूहो यस्मिन्स तम्। अत्र शैलशिखरनृपोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जतारकयोश्चोपमानोपमेयभावः। **मकरेति।** मकरस्य जलजन्तुविशेषस्य ध्वजोऽङ्को यस्य तमिव। मदनमादृश्य प्रदर्शयन्नाह—**आभरणेति।** आभरणानां भूषणानां या प्रभा कान्तिस्तया पिशङ्गितं पीतरक्तीकृतमङ्गं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कृत्वा लग्न आसक्तो हरस्येश्वरस्य हुताशोऽग्निः

---

१ अन्तराविपतित, अन्तरान्तरनिपतित. २ राज्यलक्ष्मीबन्धननिगडशङ्का. ३ न्द्रनीलकर्णि. ४ युगल. ५ [illegible]. ६ आलम्बित. ७ लोचनम्. ८ पट्टायित; पट्टायमान. ९ मस्तिष्पत. १० मकरागतया.

नुलेपनधवलितोरःस्थलम्, उपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकमन्तरान्तरानिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपरशशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपलराज्यलक्ष्मीबन्धनिगडकटकशङ्कामुपजनयतेन्द्रमणिकेयूरयुग्मेन मलयजरसगन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बिकर्णोत्पलम्, उन्नतघोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीकनेत्रम्, अमलकलधौतपट्टायतमष्टमीचन्द्रशकलाकारमशेषभुवनराज्याभिषेकपूतमूर्णासनाथं ललाटदेशमुद्वहन्तम्, आमोदिमालतीकुसुमशेखरमुपसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरणप्रभापिशङ्गिताङ्गतया लग्नहरहुताशमिव मकरध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सर्वतः

[अतिसुरभि] अतिसुगन्धि यच्चन्दनं मलयजं तस्यानुलेपनमङ्गरागस्तेन धवलितं शुभ्रीकृतमुरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य स तथा तम्। **उपरीति**। उपरि। अर्थाद्वक्षसः। विन्यस्ता विहिता कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तबिम्बा यस्य स तम्। 'स्थासकस्तु हस्तबिम्बम्' इति कोशः। कमिव। **अन्तरेति**। अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपस्य नवीनालोकस्य छेदाः खण्डा यस्मिन्नेतादृशं कैलासशिखरिणमिव रजताद्रिमिव। पुनः प्रकारान्तरेण तमेव नृपं विशेषयन्नाह—**अपरेति**। अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य या शङ्का भ्रान्तिस्तया नक्षत्राणि तारास्तासामाली (सां माला) श्रेणी तद्रूपयैव हारलतया। 'हारो मुक्तावली' प्रालम्बः' 'कलापावली लता' इति कोशः। तेन कृतो विहितो मुखस्याननस्य परिवेषः परिधिर्यस्य स तम्। अनेन हारलताया अत्यन्तनैर्मल्यं मुखस्य च चन्द्रसाम्यं सूचितम्। 'परिधिः परिवेषश्च' इति कोशः। **अतीति**। अतिचपलातिचञ्चला या राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तस्या बन्धो नियमनं तत्र निगडोऽन्दुकस्तस्य यत्कटकं वलयं तस्य शङ्कामारेका(खा)मुपजनयता कुर्वता। एवंभूतेनेन्द्रमणियुक्तमिन्द्रनीलमणिखचितं यत्केयूरयुग्ममङ्गदद्वन्द्वं तेन वेष्टितं परिक्षिप्तं बहुयुगलं भुजाद्वितयं यस्य स तथा तम्। यद्यपि समस्तवेष्टितपदस्य बाहुपदान्वितस्य विभक्त्यन्तरवद्भेनान्वयस्तथापि विशेषे क्वचित् 'मानेन जितेन्द्रिय' इत्यादौ तथा दृष्टत्वाददोषो द्रष्टव्यः। केनेव। **मलयेति**। मलयजश्चन्दनसक्तो (?) यो रसो द्रवस्तस्य गन्धे परिमले लुब्धेनासक्तेन भुजङ्गद्वयेनेव सर्पयुग्मेनेव। **ईषदिति**। ईषत्किंचिदालम्बि लम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणपङ्कजं यस्य स तथा तम्। **उन्नतेति**। उन्नतोच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्। **उत्फुल्लेति**। उत्फुल्लं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वन्नेत्रे लोचने यस्य स तम्। किं कुर्वन्तं नृपम्। ललाटदेशमलीकप्रदेशमुद्वहन्तं धारयन्तम्। अथवालीकं विशेषयन्नाह—**अमलेति**। अमलं निर्मलं यत्कलधौतं सुवर्णं तस्य यः पट्टस्तद्वदायतं विस्तीर्णम्। 'अयनम्' इति पाठे सुवर्णतिलकस्थानम्। 'अयनं सरणिर्मार्गः' इति कोशः। **अष्टमीति**। अष्टम्या यच्चन्द्रशकलं तदर्धभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तत्तथा। उभयोः पक्षयोरष्टम्यामष्टावेव कला इत्यर्धचन्द्रः। अतोऽष्टमीग्रहणं युक्तमेवेति भावः। **अशेषेति**। अशेषाणि समग्राणि यानि भुवनानि तेषां राज्यमाधिपत्यं तस्याभिषेको मङ्गलस्नानं तेन पूतं पवित्रम्। **ऊर्णेति**। ऊर्णा भ्रुवो[र]न्तरावर्तस्तेन सनाथं सहितम्। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्तस्त्व(र्ते चा)न्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः। सा च चक्रवर्तिप्रभृतीनामेव नान्यजनस्य। तदुक्तम्—'भ्रूद्वयमध्ये मृणालतन्तुसूक्ष्मं शुभ्रायतनमेकं प्रशस्तावर्तं महापुरुषलक्षणम्' इति। पुनरेव नृपं विशेषयन्नाह—**आमोदित्ते(दी)ति**। आमोदीनि सुगन्धीनि यानि मालतीकुसुमानि जातीपुष्पाणि तेषां शेखरश्चूडाभूषणं यस्य स तथा तम्। कमिव। पश्चिमाचलमिवास्ताद्रिमिव। कीदृशम्। **उपसीति**। उपसि प्रभाते शिखरे सानुनि पर्यस्ताः पतितास्तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जाः समूहा यस्मिन्स तम्। अत्र शैलशिखरनृपोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जतारकयोश्चोपमानोपमेयभावः। **मकरेति**। मकरस्य जलजन्तुविशेषस्य ध्वजोऽङ्को यस्य तमिव। मदनसादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**आभरणेति**। आभरणानां भूषणानां या प्रभा कान्तिस्तया पिशङ्गितं पीतरक्तीकृतमङ्गं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कृत्वा लग्न आसक्तो हरस्येश्वरस्य हुताशोऽग्नि-

---

१ अन्तरानिपतित, अन्तरान्तरनिपतित. २ राज्यलक्ष्मीबन्धननिगडशङ्का ३ इन्द्रनीलमणि ४ भुजगेन. ५ [illegible] ६ आलम्बित. ७ लोचनम्. ८ पट्टाधित, पट्टायमान. ९ मणिपूत. १० आरागता.

सेवार्थमागताभिरिव दिग्वधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्, अमलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकलदेहप्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहम्, अपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्तगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादितद्विषदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्, अविरतप्रवृत्तदानमप्य-

---

र्यस्य स तम्। अत्राभरणदीप्तिहरनेत्रोद्भववन्ह्यो राजमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावो दर्शितः। **आसन्नेति।** आसन्नवर्तिनीभिर्निकटस्थायिनीभिः सर्वतो विश्वतः सेवार्थं सपर्यार्थमागताभिः प्राप्ताभिर्वारविलासिनीभिर्वाराङ्गनाभिः। काभिरिव। व्यापकत्वाद्दिश एव वध्वः स्त्रियो दिग्वध्वस्ताभिरिव। अत्र दिग्वधूवारविलासिन्योः साम्यं सूचितम्। ताभिः परिवृतं परिवेष्टितम्। **अमलेति।** अमलाः स्वच्छा ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तैर्बद्धं कुट्टिमं बद्धभूस्तस्मिन्संक्रान्तं यत्सकलदेहप्रतिबिम्बं समग्रशरीरप्रतिच्छायस्तस्य भावस्तत्ता तया। हेत्वर्थे तृतीया। पतिः स्वामी तस्य प्रेम प्रीतिस्तेन च वसुधरया पृथिव्या हृदयेनेव स्वान्तेनेवोह्यमानं वहमानम् (?)। **अशेषेति।** अशेषाः समग्रा ये जना लोकास्तेषां [भोग्यतां] भोगयोग्यतामुपनीतया प्राप्तयापि। सर्वसाधारणयेत्यर्थः। असाधारणया च तथा चान्येषामेतादृशी राजलक्ष्मीर्नास्तीत्यपकर्षोत्कर्षाभ्यां साधारणासाधारणया च राजलक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगूहितं देहः शरीरं यस्य स तथा तम्। अत्र विरोधाभासोऽलंकारः। साधारणासाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वात्। तत्परिहारपक्षेऽसाधारणया। सर्वोत्कृष्टयेत्यर्थः। **अपरिमितेति।** अपरिमितोऽगणेयः परिवारजनः परिच्छदजनो यस्य स तम्। एवं बहुजनत्वेऽप्यद्वितीयं न द्वितीयो जनो यस्येति विरोधः। तत्परिहारपक्षेऽद्वितीय इत्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वमित्यर्थः। **अनन्तेति।** अनन्तान्यसंख्यानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वास्तेषां साधनान्युपकरणानि सहाया यस्य। 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः। एवं च बहुसहायवत्त्वेऽपि केवलं खड्गः खड्गमात्रं सहायो यस्येति विरोधः। तत्परिहारपक्षे खड्गमात्रसहायमित्यस्य युद्धे तदन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः। **एकदेशस्थितमिति।** एकदेशः सभामण्डपादिः। जनपदो वा। तत्र स्थितमपि निषण्णमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं जगन्मण्डलं येनेति विरोधः। परिहारपक्षे व्याप्तं ख्यातं भुवनमण्डले यस्मिन्निति विग्रहः (?)। विशेषेणाप्तं व्याप्तमिति वार्थः। 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः। **आसने स्थितमिति।** आसने भद्रासने स्थितमप्युपविष्टमपि धनुषि कार्मुके निषण्णं स्थितमिति विरोधः। परिहारपक्षे धनुःसंज्ञा तस्मिन्स्थितमित्यर्थः। नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव[इति]भयोत्पत्तेः। 'धनुः संज्ञा प्रियालद्रौ' इति विश्वः। **उत्सादितेति।** उत्सादितं व्यापादितं द्विषन्त एवेन्धनमेधो येन। एवंभूतमपि ज्वलत्प्रतापानलमिति विरोधः। परिहारपक्षे ज्वलदित्यस्य दीप्यदित्यर्थः। **आयतेति।** आयते विस्तीर्णे लोचने यस्यैवंभूतमपि सूक्ष्ममविपुलं दर्शनं लोचनं यस्येति विरोधः। परिहारपक्षे सूक्ष्ममध्यात्मविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्येत्यर्थः। 'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मेऽण्वाणौ' इति विश्वः। 'दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु' इति विश्वः। **महादोषमिति।** महान्दोषो यस्मिन्नेवंभूतमपि सकलगुणाधिष्ठानं समग्रगुणस्थानमिति विरोधः। परिहारपक्षे महान्तौ दोषौ बाहू यस्येत्यर्थः। 'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति विश्वलोचनः। **कुपतिमिति।** कुत्सितश्चासौ पतिश्चैवंभूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः। तत्परिहारपक्षे कुः पृथिवी तस्याः पतिः। स्वाम्यर्थः। एतादृशस्यापि स्त्रीप्रियत्वं स्यादिति न विरोधः। **अविरतमिति।** अविरतं सततं प्रवृत्तं दानं यस्यैवंभूतमप्यमदं दानरहितमिति विरोधः। तत्परिहारस्त्वेवम्। अविरतं प्रवृत्तं दानं त्यागो यस्यैवंभूतमप्यमदम्। गर्वरहित-

---

१ सेवागत. २ ...मणिबिम्ब सकलदेहप्रतिबिम्ब. ३ समालिङ्गितम्. ४ आसनमिति; आसनगत. ५ ... ६ दर्शनम्. ७ कलत्रवत्.

मदम्, अत्यन्तशुद्धस्वभावमपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थितभुवनतलं राजानमद्राक्षीत ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुवलयदलकोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत्सभाकुट्टिममाजघान, येन सकलमेव तद्राजकमेकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन युगपदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोकय' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणामशुभ्रशिरसा रक्तराजीवनेत्रापाङ्गेनानवरतकृतव्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिथिलशरीरसंधिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेषेण शुभ्रवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्,

---

मित्यर्थः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः । **अत्यन्तेति** । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धो निर्मलः स्वभावः प्रकृतिर्यस्यैवभूतमपि कृष्णं श्यामं चरितमाचारो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णः केशवोऽर्जुनो वा तद्वच्चरितं यस्येत्यर्थः । 'कृष्णस्तु केशवे । व्यासे(से)ऽर्जुने कोकिले च' इति विश्वः । **अकरमिति** । न विद्यते करो हस्तो यस्यैवभूतमपि हस्ते करे स्थितं भुवनतलं यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे न विद्यते करो दण्डो यस्येति विग्रहः । 'बलिः करो भागधेयः' इति कोशः ।

आलोक्य चेति । राजानमालोक्य वीक्ष्य सा चाण्डालकन्यका सहसैव नृपसंनिधौ गमनमनभिज्ञलक्षणमिति दूरस्थितैव दविष्ठप्रदेशस्थैव वेणुलतां वंशयष्टिमादाय गृहीत्वा । **नरेति** । नरपतेः राज्ञः प्रतिबोधनं संमुखीकरणं तदर्थं सभाकुट्टिमं परिषद्बद्धभूमिं सकृदेकवारं पाणिना हस्तेनाजघान ताडयामास । अथ पाणिं विशेषयन्नाह—**प्रचलितमिति** । प्रचलितं प्रकम्पितं रत्नवलयं मणिखचितकङ्कणं यस्मात्स तथा तेन । **रक्तमिति** । रक्तं यत्कुवलयं कुवे(व)लं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत्कोमलेन सुकुमारेण । अनेन लक्षणोपेतत्वं हस्तस्य सूचितम् । वेणुयष्टिं विशेषयन्नाह—**जर्जरितेति** । जर्जरितो जर्जरीभूतो मुखभागोऽग्रभागो यस्याः सा तथा ताम् । अग्रभागदलनाच्छब्दविशेषो जायत इति प्रसिद्धं । **येनेति** । येन ध्वनिना [सकलमेव] तद्राजकं राजसमूहम् (ह) । **युगपदिति** । युगपत्समकालमावलितं परावर्तितं वदनं मुखं येनैवभूतं तदभिमुखं तस्याः संमुखमासीदभवत् । किं कृत्वा । आकृष्याकर्षणं कृत्वा । कस्मात् । अवनिपालमुखाद्राजवदनात् । किम् । चक्षुर्नेत्रम् । तत्रोपमानम् । किमिव । वनकरिणामरण्यहस्तिनां यूथमिव समूहमिव । केन । तालशब्देन तालो वाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुत्थध्वनिना । एकपदं एककालम् । एकश्रेणीभूतत्वमात्रे दृष्टान्तः ।

अवनीति । अवनिपती राजा [तु] तामनिमिषे (नि)मेषोन्मेषवर्जिते लोचने यस्यैवभूतो ददर्शेत्यन्वयः । कथंभूतां ताम् । निर्दिश्यमानां लोचनविषय(यी)क्रियमाणाम् । कया । प्रतीहार्या द्वाररक्षानियुक्तया । किं कृत्वा । अभिधाय कथयित्वा । किम् । दूरादालोकयेति दूरादेव प्रेक्षस्वेति । राज्ञ इति शेषः । इतश्चाण्डालकन्यकां विशेषयन्नाह—**अधीति** । अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्याः सा तथा ताम् । केन । पुरुषेण पुंसा । तमेव पुरुषं विशेषयन्नाह—**वय इति** । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं श्वेतम् । आचारशैथिल्याभेदोपचारात् । शिरो मौलिर्यस्य स तथा तेन । **रक्तेति** । रक्तं लोहितं यद्राजीवं कमलं तद्वन्नेत्रापाङ्गौ लोचनप्रान्तौ यस्य स तथा तेन । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमस्तस्य भावस्तत्ता तया यौवनापगमेऽपि तारुण्यनिवृत्तावपि न शिथिला श्लथा शरीरस्य संधयो वातत्वामस्थ्यादीनां च बन्धा यस्य स तथा तेन । **सत्यपीति** । सत्यपि विद्यमानेऽपि मातङ्गत्वे चाण्डालत्वे नातिनृशंसातिक्रूराकृतिराकारो यस्य स तथा तेन । **अन्विति** । अनुगृहीतः स्वीकृतः आर्यस्य सभ्यस्य वेषो नेपथ्यं येन स तथा तेन । **शुभ्रमिति** । शुभ्रं श्वेतं वासो वस्त्रं यस्य स तथा तेन । पुनस्तां किं क्रियमाणाम् । अनुग-

---

१ अतिशुद्ध. २ सकलभुवन ३ प्रबोधनार्थम् ४ अगजन्. ५ राजचक्र ६ तेन वेणुलता ध्वनिना युगप
७ पाण्डुर ८ ईक्षणा. ९ धवल

आकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गतशुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्, असुरगृहीतामृतापहरणकृतकपटपटुविलासिनीवेषस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम्, संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, गुल्फावलम्बिनीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीराम्, उपरिरक्तांशुकरचितावगुण्ठनाम्, नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसंध्यातपाम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलाम्, उद्यदिन्दुकिरणच्छुरितमुखीमिव विभावरीम्, आकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचनामीशानरचितानुरचितकिरातवेषामिव भवानीम्, उरःस्थलनिवाससंक्रान्तनारायणदेहप्रभाश्यामलितामिव श्रियम्, कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूममलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मदहलिहलाकर्षणभयप-

---

म्यमानामनुव्रज्यमानाम् । केन । चाण्डालदारकेणान्त्यजसूनुना । तमेव विशिनष्टि—**आकुलेति** । आकुलाकुल इतस्ततः संलग्नो यः काकपक्षः शिखा तां धत्त इत्येवशीलस्तथा तेन । 'सा बालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखाण्डकौ' इति कोशः । किं कुर्वता तेन । उद्वहता धारयता । किम् । पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलम् । अथ पञ्जरं विशेषयन्नाह—**कनकेति** । कनकस्य सुवर्णस्य याः शलाका इषिकास्ताभिर्निर्मितं रचितम् । कनकस्य पीतत्वाद्बहिः पीतमपि । तदन्तर्गतः शुकः कीरस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानं श्याम इव दृश्यमानम् । किमिव । मरकतमयमिव मरकतमश्मगर्भं तन्निष्पन्नमिव । किं कुर्वतीम् । [अनुकुर्वतीम्] । सादृश्यमनुभवन्तीम् । कस्य । भगवत ऐश्वर्यवतो हरेरिव कृष्णस्येव । कया श्यामतया । कृष्णत्वेनेत्यर्थः । कीदृशस्य हरेः । **असुरेति** । असुरैर्दैत्यैर्गृहीतं यदमृतं तस्य यदपहरणमपहृतिस्तत्र कृतो विहितो यः कपटेन कैतवेन पटुः प्रकटो विलासिनी मोहिनी स्त्री तस्या वेष आकृतिर्येन स तथा तस्य । तदुक्तम्—'हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननी(नि)पुरा नारी भूत्वा प(पु)ररिपुमपि क्षोभ्य(भ)मनयत्' इति । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—**संचारेति** । संचारिणी संचरणशीला जङ्गमप्राणिरूपामिन्द्रनीलमणिपुत्रिकामिवेन्द्रमणिपाञ्चालिकामिव । **गुल्फेति** । गुल्फावलम्बि घुटिकावलम्बि यन्नीलकञ्चुको(क) हरित्कूर्पासकस्तेनावच्छि(च्छ)न्नमाच्छादितं शरीरं देहो यस्या सा तथा ताम् । **उपरीति** । उपर्यूर्ध्वप्रदेशे रक्तांशुकस्य लोहितवाससो रचितं कृतमवगुण्ठनं मुखाच्छादनं यया सा तथा ताम् । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशिनष्टि—**नीलोत्पलेति** । निपतित उपरिभागे संध्यासंबन्धी सायंकालसक्त आतपो घर्मो यस्यामेतादृशीं नीलानामुत्पलानां कुवलयानां स्थलीमकृत्रिमां तामिव । 'जानपद–' इति ङीप् । **एकेति** । एकस्मिन्कर्णपर्यन्तेऽवसक्तं लग्नं यद्दन्तपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तया धवलितं शुभ्रीकृतं कपोलमण्डलं गल्लात्परप्रदेशो यस्या सा तथा ताम् । अनेनावलोकनचातुरीविशेषः सूचितः । **उद्यदिन्द्विति** । उद्यदुदयमासादयन्य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य किरणैर्दीधितिभिश्छुरितं ध्वान्तनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखं यस्यास्तादृशीं विभावरीं रात्रिमिव । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपत्रचन्द्रयोश्च साम्यं सूचितम् । **आकपिलेति** । आ ईषत्कपिलं पीतरक्तं यद्गोरोचनं गोपित्तं तेन रचितं निर्मितं यत्तिलकः पुण्ट(ण्ड्र) तदेव तृतीयं लोचनं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । ईशानेन महादेवेन रचितो विहितस्तदनु यो रचितः किरातस्य भिल्लस्य वेषो नेपथ्यं ययान्यै(सै)वंभूता [भवानी] पार्वती तामिव । **श्रियमिति** । श्रियं लक्ष्मीमिव । अथ लक्ष्मीं विशिनष्टि—**उरःस्थलेति** । उरःस्थले वक्षसि यो निवासो निवसनं तेन संक्रान्तः प्रतिबिम्बितो यना(यो ना)रायणस्य श्रीकृष्णस्य देह(ह) शरीरं तस्य या प्रभा तया श्यामलिता श्यामतां प्रापिताम् । एतेन लक्ष्मीश्वा(चा)ण्डालकन्यकयोः साम्यं ध्वनितम् । **रतिमिति** । रतिं कामपत्नीं तामिव । कीदृशीम् । **कुपित इति** । कुपितः क्रोधं प्राप्तो यो हर ईश्वरस्तस्य हुताशनस्तृतीयलोचनोद्गतो

---

१ कपटदिव्यानिनी २ देहश्यामलतया ३ संचारिणीमिन्द्र ४ पुत्रिकामिव ५ आगुल्फावलम्बिना. ६ अवकुल, कुल ७ इन्दुकिर. ८ ईशानरचनानुरचित, ईशानुरचित, ईशानाचरितानुरचित. ९ श्यामलता. १० उन्मत्त. ११ हलाकर्षण. १२ कर्षणप्रपलायिता.

लायितामिव कालिन्दीम्, अतिवहलपिण्डालक्तकरसरागपल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदितमहिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखाम्, अतिकठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमसहमानाम्, क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीम्, आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता रूप एव पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थमालिङ्गितदेहाम्, अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमानेन रोमराजिलतालवालकेन रसनादाम्ना परिगतजघनाम्, अतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचिना हारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहाम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोच-

---

वह्निस्तेन दह्यमानो ज्वाल्यमानो यो मदनो जराभीरुस्तस्य धूमो दहनकेतुस्तेन मलिनीकृता मालिन्यं प्राप्ताम्। पुनः कामिव । **कालिन्दीमिति ।** कालिन्दी यमुना तामिव । यमुना विशेषयन्नाह—**उन्मदेति ।** उन्मदस्य प्रबलगर्वस्य हलिनो बलभद्रस्य यद्धलं लाङ्गलं तेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्तस्माद्भयं साध्वसं तस्मात्तरलायिता नद्याम् । **अतीति ।** अतिवहलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकः पिण्डीकृतो यावकस्तस्य रसो द्रवस्तस्य रागो रक्तिमा तेन पल्लवितं सजातकिसलयं पादपङ्कजं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । **अचिरेति ।** अचिरं तत्कालं मृदितो मर्दितो यो महिषासुरो दैत्यस्तस्य यद्रुधिरमाग्नेयं तेन रक्तौ लोहितौ चरणौ पादौ यस्या एवंविधा कात्यायनी दुर्गामिव । **आलोहितेति ।** आलोहिता आरक्ता या अङ्गुलयः करशाखास्तासां प्रभा दीप्तिस्तया पाटलिता श्वेतरक्तीकृता नखमयूखा पुनर्भवदीप्तयो यस्याः सा तथा ताम् । यद्यपि नराणां स्वत एवारुण्यात्पाटलत्वमस्त्येव, तथापि मिथोमिश्रीभाव एव पाटलत्वं बोध्यम् । चरणयोः पल्लववर्णनप्रयोजनमाह—**अतीति ।** अतिकठिनमतिकर्कशं यन्मणिकुट्टिमं मणिबद्धभूस्तस्य स्पर्शं संश्लेषमसहमानामक्षममाणाम् । **क्षितीति ।** क्षितितले धरणीतले पल्लवभङ्गानिव किसलयखण्डानिव निधाय स्थापयित्वा संचरन्तीं चलनं कुर्वतीमित्युत्प्रेक्षा । **आलिङ्गित इति ।** आलिङ्गित आश्लिष्टो देहः शरीरं यस्याः सा तथा ताम् । केन । भगवता माहात्म्यवता पावकेन वह्निना । अथ पावकं विशेषयन्नाह—रूपे सौन्दर्ये एव पक्षपातिनानुरक्तचित्तेन प्रजापतिं ब्रह्माणमप्रमाणीकुर्वता । तदङ्गीकारादिति भावः । कया । **आपिञ्जरेति ।** आपिञ्जरेण पीतरक्तेन । 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । उत्सर्पिणा सर्वतः प्रसारिणा नूपुरस्य हंसकस्य मणयो रत्नानि तेषां प्रभा त्विषस्तासां जालेन समूहेन रञ्जितं यच्छरीरं तस्य भावस्तत्ता तया हेतुभूतया । एतेन नूपुरमणिप्रभावह्न्योः परस्परमुपमानोपमेयभावः सूचितः । तदालिङ्गनप्रयोजनमाह—**जातीति ।** विधात्रा चाण्डालजात्याक्रान्ता सा निर्मिता । सा च सर्वथास्पृश्यैवाशुचित्वात् । अशुच वह्निना शुचिः स्यादिति तदालिङ्गने प्रयोजनमिति भावः । **रसनेति ।** रसना कटिमेखला सैव दाम बन्धनरज्जुस्तेन परिगतं समन्ताद्व्याप्तं जघनं कट्याः पुरोभागो यस्याः सा ताम् । 'कट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' इत्यमरः । मेखलादाम विशेषयन्नाह—**अनङ्गेति ।** अनङ्ग एव वारणो गजस्तस्य शिरसि शोभार्थं नक्षत्रमालावदाचरमाणेन । **रोमेति ।** रोमराजिरेव लता वल्ली तस्या आलवालकेनावापेनेति रूपकम् । **अतीति ।** अतिस्थूलानि यानि मुक्ताफलानि तैर्घटितेन निष्पादितस्तेन शुचिना विशदेन हारेण चतुःषष्टिलतेन । 'चतुःषष्टिलतो हारः' इत्यमरः । अत एव विशदत्वात् । [गङ्गास्रोतसेव] गङ्गाप्रवाहेणेव । चाण्डालकन्यकाया श्यामत्वात् [कालिन्दीशङ्कया] यमुनाभ्रान्त्या कृतः कण्ठग्रहो गलसंश्लेषो यस्याः सा तथा ताम् । [पुनः कामिव ।] शरदमिव शरत्कालमिव उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**विकसितेति ।** विकसितानि पुण्डरीकाण्येव लोचनानि यस्याः सा तथेति विग्रहः । शरदि सर्वत्रापि कमलानामुल्लसितत्वेन तथा संभवात् । पक्षे विकसितपुण्डरीकवल्लोचने यस्याः

---

१ यमुनाद्रं २ ज्ञात्वेनानुरञ्जित. ३ रूपैकपक्षपातिना; रूपपक्षपातिना ४ [illegible] ५ [illegible].
६ शुचिहारेण.

नाम्, प्रावृषमिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्रश्रवणाभरणभूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्, अरण्यभूमिमिव रूपसंपन्नाम्, दिव्ययोषितमिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनग्राहिणीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमासकुसुमसमृद्धिमिवाजातिम्, अनङ्गकुसुमचापलेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपारूढयौवनाम्, अतिशयरूपाकृतिमनिमिषलोचनो ददर्श ।

सा तथेति विग्रहः । पुन कामिव । प्रावृषमिव वर्षाकालमिव । उभयोर्विशेषणसा[म्य]माह—**घनेति** । घना निबिडा ये केशास्तेषां जालानि यस्याम् । पक्षे घना एव केशजालानि यस्यामिति विग्रहः । **मलयेति** । मलयस्य पर्वतस्य मेखला मध्यभागस्तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**चन्दनेति** । चन्दनस्य पल्लवा किसला(लया)नि तेषामवतंसा यस्या सा ताम् । पक्षे चन्दनपल्लवास्त एवावतंस. शेखरो यस्यामिति विग्रहः । **नक्षत्रेति** । नक्षत्राणामुडूनां माला पङ्क्तिस्तामिव । उभयो सादृश्यमाह—**चित्रेति** । चित्राणि विविधप्रकाराणि श्रवणे कर्णे आभरणानि भूषणानि यस्या. सा ताम् । पक्षे चित्राश्रवणावेव आभ[र]णे ताभ्यां भूषितेति विग्रहः । **श्रियमिति** । श्रीर्लक्ष्मीस्तामिव । उभयो. साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**हस्तेति** । हस्ते पाणौ स्थिता कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीर्यस्या सा ताम् । पक्षे हस्ते स्थितं यत्कमलं तेन शोभा यस्या इति विग्रहः । **मूर्च्छेति** । मूर्च्छा मोहस्तामिव । एतयो साम्यमाह—**मनोहारिणीमिति** । सुन्दराकृतित्वेन मनोहरामित्यर्थ । पक्षे नष्टचेतनात्मकत्वेन मनोहारिणीमिति भाव । **अरण्येति** । अरण्यमटवी तस्य भूमि क्षितिस्तामिव । उभयो सादृश्यमाह—**रूपेति** । रूपमाकृतिविशेषस्तेन संपन्ना सहिताम् । पक्षे रूपा. पशवस्तै. संपन्ना युताम् । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकारे सौन्दर्ये' इत्यनेकार्थ. । **दिव्येति** । दिव्या देवसंबन्धिनी योषित्स्त्री तामिव । उभयो सादृश्यमाह—**अकुलीनामिति** । अकुलीनामकुलोत्पन्नाम् । 'कुलात्ख.' । खस्येनादेश । पक्षे कौ पृथिव्यां लीना स्थिताम् । **निद्रेति** । निद्रा प्रमीला तामिव । उभयो सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**लोचनेति** । अलङ्कृतरूपवशात्सकलजनानां लोचनग्राहिणीं नेत्राकर्षणीम् । पक्षे निमेषोन्मेषसहिते लोचने ग्रहीतुं शीलमस्या इति । शीले णिनि । नान्तत्वान्ङीप् । **अरण्येति** । अरण्यं वनं तस्य या कमलिनी तामिव । उभयो सादृश्यमाह—**मातङ्गेति** । मातङ्गश्चाण्डालस्तस्य कुलमन्वयस्तेन दूषितां मलिनीकृताम् । पक्षे मातङ्गकुलेन हस्ति(स्ति)समुदायेन दूषिताम् । मर्दितामित्यर्थ. । **अमूर्तेति** । अमूर्तेयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्या बुद्धिस्तामिव । उभयोस्तुल्यत्वमाह—**स्पर्श इति** । स्पर्श संश्लेष शिष्टानां तेन वर्जितां रहिताम् । अकुलीनत्वादेव । पक्षे स्पर्शो गुणस्तद् [वर्जिता] रहिताम् । अमूर्तत्वादेव । **आलेख्येति** । आलेख्यं चित्रं तत्र गता प्राप्ता पुत्रिकामिव । उभयो साम्यमाह—**दर्शनेति** । चाण्डालत्वादेव न भोगफलत्वमस्या । अत एव दर्शनमात्रमेव फलं प्रयोजनं यस्या सा तथा ताम् । पक्षेऽपि तथैव बोध्यम् । [**मध्विति** ।] मधुमासे वसन्तसमये या कुसुमसमृद्धिस्तामिव । उभयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—**अजातिमिति** । न विद्यते जातिर्ब्राह्मणत्वादिर्यस्या सा ताम् । पक्षे न विद्यते जातिर्मालती यस्या सा तथा ताम् । 'वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पं च चन्दने । न वर्णनीयम्' इति कविप्रसिद्धिरपि । **अनङ्गेति** । अनङ्गस्य मदनस्य या कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो लेखा तामिव । उभयो साम्यं प्रदर्श[य]न्नाह—**मुष्टीति** । मुष्टिना ग्राह्यो ग्रहीतुं शक्यो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्या सा ताम् । **यक्षा[धिप]लक्ष्मी[मि]ति** । यक्षाधिपानां कुबेरादीनां लक्ष्मीः शोभा तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**अलकेति** । अलकैः केशैरुद्भासत इत्येवंशीला सा तथा ताम् । पक्षे अलकानगर्या उद्भासिनीति विग्रह । **अचिरेति** । अचिरं स्वल्पकालमुपारूढं प्राप्तं यौवनं तारुण्यं यया सा तथा ताम् । समागतयौवना-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible]

जातविस्मयस्याभून्मनसि महीपतेः—'अहो विधातुरस्थाने सौन्दर्यनिष्पादनप्रयत्नः। तथा हि। यदि नामेयमात्मरूपोपहसिताशेषरूपसंपदुत्पादिता, किमर्थमपगतस्पर्शसंभोगसुखे कृतं कुले जन्म। मन्ये च मातङ्गजातिस्पर्शदोषभयादस्पृशतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथमियमक्लिष्टता लावण्यस्य। नहि करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः। सर्वथा धिग्धिग्विधातारमसदृशसंयोगकारिणम्, मनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया येनेयमसुरश्रीरिव सततनिन्दितसुरता रमणीयाप्युद्वेजयति' इति। एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषदवगलितकर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम। कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायां स पुरुषस्तं विहङ्गमं शुकमादाय पञ्जरगतमेव किंचिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयत्।

मित्यर्थः। **अतीति**। अतिशयरूपोत्कृष्टाकृतिराकारो यस्याः सा तथा ताम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

मनसीति। मनसि जातो विस्मय आश्चर्यं यस्यैवंभूतस्य महीपते राज्ञः। एवमित्यध्याहार्यम्। अभूदित्यन्वयः। एवमित्यस्य विषयमाह—**अहो इति**। अहो इति वितर्के। विधातुर्ब्रह्मणोऽस्थानेऽपदे सौन्दर्यस्याद्भुतरूपस्य निष्पादनं निर्माणं तत्र प्रयत्नः परिश्रमः। तदेव दर्शयति—**तथाहीति**। नामेति कोमलामन्त्रणे। यदि(दी)यं चाण्डालकन्यकात्मनः स्वकीयस्य रूपेण सौन्दर्येणोपहसितोपहास्यास्पदीकृताशेषपररूपसंपत्समग्रसौन्दर्यसमृद्धिर्यया सैवंविधोत्पादिता निर्मिता। किमर्थं किंप्रयोजनमपगते दूरीभूते स्पर्शः संश्लेषः संभोगसुखं सुरतसातं ते च यस्मिन्नेवंभूते कुले जन्मोत्पत्तिः कृतं विहितम्। किमर्थमिति विमर्शे निश्चयमाह—**मन्ये चेति**। मन्ये जाने। अहमिति शेषः। प्रजापतिना ब्रह्मणास्पृशता स्पर्शमकुर्वतेयम् [उत्पादिता] निष्पादिता। अत्रार्थे हेतुमाह—**मातङ्गेति**। मातङ्गस्य [जातिः] यातिस्तस्याः स्पर्शः संश्लेषस्तज्जनितो यो दोषस्तस्माद्द्भयं भीतिस्तस्मादित्यर्थः। विपर्यये बाधकमाह—**अन्यथेति**। अन्यथा पूर्वोक्तविपर्यये लावण्यस्य लवणिम्नः। कथमिति प्रश्ने। इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणाक्लिष्टता कोमलत्वं स्यात्। अत्रार्थे हेतुमाह—**नहीति**। करत[ल]स्पर्शक्लेशितानामवयवानां कुचादीनाम् [ईदृशी] एतादृशी कान्तिः सौकुमार्यं [नहि भवति] न स्यात्। **सर्वथेति**। [सर्वथा] सर्वप्रकारेण। धिग्धिगिति खेदातिशये आम्रेडितम्। विधा[तारं] ब्रह्माणमसदृशोऽनुचितो यः संयोगः संबन्धस्तत्कारिणम्। येनासदृशसंयोगेनेयं चाण्डालकन्यका मनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया चाण्डालजातितयासुराणां दैत्यानां श्रीर्लक्ष्मीस्तद्वदिव। **सततमिति**। सततं निरन्तरं निन्दितं गर्हितं सुरतं मैथुनं यस्याः सैवंविधा रमणीयापि संभोगयोग्याप्युद्वेजयति। वैचित्यमुत्पादयतीत्यर्थः। पक्षे सततं निन्दिता सुरता सुरसमूहो ययेति दैत्यलक्ष्म्या विशेषणम्। **एवमिति**। [एवमादि] पूर्वोक्तप्रकारेण। चिन्तयन्तं विमर्शं कुर्वाणमेव राजानं नृपं [कन्यका] चाण्डालकुमारी प्रणनाम प्रणाममकरोत्। केव। प्रगल्भवनितेव संप्रत्यास्तयौवनत्वादप्रगल्भापि प्रगल्भवनितेव नमस्कारेत्यर्थः। अत्र वीतशङ्का व्यङ्ग्यम्। प्रणेति प्रादुपसर्गयोगाण्णत्वम्। पुनः कीदृशी। **ईषदिति**। ईषदल्पमवगलितोऽधः प्रसृतः कर्णे पल्लवस्यावतंसः शेखरो यस्याः सा तथा। अत्र कर्णपदं कटिमेखलादिवज्ज्ञेयम्। तदुक्तम्—'कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः' इति। 'सर्वदा तन्मानिध्यबोधनार्थम्' इति काव्यप्रकाशेऽपि। **कृतेति**। कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तथा तस्याम्। **मणीति**। मणिकुट्टिमं रत्नबद्धभूमिस्तत्रोपविष्टायां स्थितायां स [पुरुषः] इति पूर्वोक्तो धवलवासाः पुरुषस्तं विहङ्गमं पक्षिणं शुकं कीरमादाय गृहीत्वा पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलं तत्र गतमेव प्राप्तमेव। न ततः पृथक्कृत्वेत्यर्थः। किंचिद्विनयेन पुरः उपसृत्यागत्य राज्ञे नृपाय न्यवेदयत्प्रदर्शितवान्।

---

१ समुपजातं, दृष्ट्वा च तां समुपजातं. २ चाभूत् ३ रूपनिष्पादनप्रयत्न, रूपनिर्माणयत्न. ४ अन्यथा कथम ५ समस्मोत्पादिता ६ तथाहि. ७ निन्दितासुरता ८ अतिमनोहरा. ९ क्रूरजातितया १० विहङ्गमादाय; विहङ्गममादाय. ११ गतं किंचित्

अब्रवीच्च—'देव, विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनां, काव्यनाटकाख्यायिकाख्यानकप्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता स्वयं च कर्ता, परिहासालापपेशलः, वीणावेणुमुरजादीनामसमः श्रोता, नृत्तप्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलहकुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरः, गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः, सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः। सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमितिकृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता। तदयमात्मीयः क्रियताम्' इत्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार।

अब्रवीच्च। उवाचेत्यर्थः। देवेति संबोधनपदम्। 'राजा भट्टारको देवः' इति कोशः। हे राजन्, अयं [वै]शम्पायनो नाम वैशम्पायन इति नाम्ना प्रसिद्धः। नामेति कोमलामन्त्रणे। शुको वर्तते। कीदृक्। विदितो ज्ञातः सकलशास्त्राणां धर्माध्यात्मयुक्तिशास्त्राणामर्थोऽभिधेयं येन स तथा। तेन वक्ष्यमाणेन न पौनरु(रु)क्त्यम्। इतः शुकं विशेषयन्नाह—**राजेति**। राजनीतेः कामन्दकीप्रतिपादितायाः प्रयोगः शिक्षा तत्र कुशलश्चतुरः। **पुराणेति**। पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, तेषां या कथा वार्ता तत्र य आलापस्तदर्थबोधकवाक्यरचना तत्र निपुणश्चतुरः। **वि[वे]दितेति**। गीतं गानम्, श्रुतयो द्वाविंशतिः। तदुक्तम्—'सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकोनविंशतिः। तानाः एकोनपञ्चाशद्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः' इति। तासां वेदिता ज्ञाता। **काव्येति**। दोषाभावे सति गुणालंकारवत्कविकर्म काव्यम्, नाटकमभि[न]यात्मकम्, आख्यायिका वासवदत्तादि, आख्यानकमिदानींतनराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनां तथापरिमितानामसंख्यानां सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यप्रतिपादकानां चाध्येता पाठकः। स्वयमात्मनैव कर्ता निष्पादकश्च। अनेन तस्य सर्वकलासु नैपुण्यं सूचितम्। **परीति**। परिहासोऽन्येषां नर्मवचनैर्हसनं तस्य य आलापा रसव्यञ्जकशब्दप्रयोगास्तत्र पेशलः कुशलः। **वीणेति**। वीणाशब्दसमभिव्याहारात्ततम्, तथैव वेणुशब्देन सुषिरम्, मुरजशब्देनानद्धम्, आदिशब्दाद्घनं कांस्यतालादि गृह्यते। एतेषामसमोऽद्वितीयः श्रोताकर्णयिता। **नृत्तमिति**। नृत्तं तालल्याश्रितं तस्य प्रयोगः प्रारम्भो दर्शनमवलोकनं तत्र निपुणोऽभिज्ञः। **चित्रेति**। चित्रकर्मण्यालेख्यकलायां प्रवीणः। कृतपरिश्रम इत्यर्थः। **द्यूतेति**। द्यूतं दुरोदरं तस्य व्यापारो व्याहृतिस्तत्र प्रगल्भः प्रतिभान्वितः। **प्रणयेति**। प्रणयेन स्नेहेन यः कलहः कलिस्तेन कुपिता कोपं प्राप्ता या कामिनी स्त्री तस्याः प्रसादनं सान्त्वनं तत्र य उपायः प्रपञ्चस्तत्र चतुरोऽभिज्ञः। **गजेति**। गजा भद्रजातीयाः, तुरगाः शालिहोत्रोक्तदेवमणिप्रभृतयः, पुरुषा धीरोदात्तप्रभृतयः, स्त्रियः पद्मिनीप्रभृतयः, तासां लक्षणानि सामुद्रिकोक्तानि तत्राभिज्ञः कुशलः। **सकलेति**। सकलं समग्रं यद्भूतलम्। अर्थाद्भरतक्षेत्रं तत्र रत्नभूतः। स्वजातावत्युत्कृष्ट इत्यर्थः। अयं च प्रत्यक्षेण दृश्यमानः संनिहितः। रत्नं च मुक्तारत्नभिन्नत्वात् (?)। राज्ञो रत्नाकरत्वमाह—**सर्वेति**। सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तूनां भाजनमाश्रयः। क इव। उदधिरिव समुद्र इव। यथोदधिः सर्वरत्नानां कौस्तुभप्रभृतीनामाश्रयस्तथा भवानपीत्यर्थः। एतत्प्रयोजनमाह—**इतीति**। इतिकृत्वा इतिहेतोरस्मत्स्वामिनो वत्सनाथस्य दुहिता कन्यकैनं शुकमादाय गृहीत्वा देवस्य तव पादमूलं चरणमूलसमीपमागता। **तदिति**। तस्माद्धेतोरयं शुक आत्मीयः स्वकीयः स्वसेवकः क्रियतां विधीयतामिति पूर्वप्रतिपादितमुक्त्वा प्रतिपाद्य। 'पूर्वकालत्वस्य त्वाप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि विवक्षितविवेकेनान्तर्भावेन वाच्यत्वम्' इति। पुरो निधायाग्रे स्थापयित्वा नरपते राज्ञः पञ्जरं पक्षिरक्षास्थानमसौ पुरतोऽपससारापसृतवती। 'सृ गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम्।

अपसृते च तस्मिन्स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वोन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २१ ॥

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम्, अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—'श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोऽ

अपेति । तस्मिन्पुरुषेऽपसृते दूरीभूते सति स पूर्वोक्तो विहङ्गानां पक्षिणां राजा विहङ्गराजः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । राजाभिमुखो नृपसमुखो भूत्वा दक्षिणमपसव्यं चरणं पादमुन्नमय्योर्ध्वीकृत्य । शुकादीनां शब्दोच्चारणे तादृशोऽयं जातिस्वभावः । **अतीति** । अतिस्पष्टा अतिव्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयस्तेषां संस्कारः परिपाको यस्याः सा तथा तया । यद्यप्यन्यत्र शुकादीनामस्पष्टो वर्णस्तथाप्येतस्य स्पष्टवर्ण इति विशेषः । एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशब्दो येन स(स ए)वंविध इमामग्रे वक्ष्यमाणामार्यां पपाठापाठीत् । **स्तनेति** । भवतस्तव रिपुस्त्रीणां दस्युवनितानां स्तनयुगल(ग) कुचयुग्मं व्रतमिव नियममिव चरत्यासेवते । तदेव विशिनष्टि—**अश्रिवति** । अश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृतस्नानम् **समीपेति** । समीपतरवर्त्यतिसंनिहितवर्ति । कस्य । हृदयशोकः स्वभर्तृवियोगजनितः दुःख तदेवाग्निर्वह्निस्तस्य विमुक्तस्त्यक्त आ समन्ताद्धारो येन तत्तया । अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः कृतस्नानोऽग्निसमीपस्थायी च स्यात् ॥ २१ ॥

राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वाकर्ण्य संजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्तथासन्नवर्तिनं समीपवर्तिनम् । **कुमारेति** । कुमारपालित इति नाम यस्यैवंभूतममात्यं सचिवमब्रवीदवोचत अथामात्यं विशेषयन्नाह—**अतीति** । अतिमहार्घमतिबहुमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम् **अशेषेति** । अशेषाणि समग्राणि यानि नीतिशास्त्राणि लोककुलविवेकाविवेकप्रतिपादकाणि(नि) तत्रापि तेषां पारगं रहस्यवेत्तारम् । कमिव । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । **अतीति** । अत्याधिकं वयो विद्यमानं यस्य स तथा तम् । **अग्रेति** । अग्रे प्रथमवर्णे जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणमित्यर्थः । **अखिलेति** । अखिले समग्रे मन्त्रिमण्डले धीसखसमुदाये प्रधानं मुख्यम् । **श्रुतेति** । भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णानां कादयस्तेषामुच्चारणे वक्तव्यतायां स्पष्टताक्लिष्टता श्रुताकर्णिता । तथा स्वरे स्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । तत्रापुनरर्थः । **प्रथममिति** । प्रथममादौ तावदित्यन्यव्यवच्छेदार्थं । इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महदाश्चर्यम् । अनिर्कौतूहलमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—**यदिति** । यदि(द)यं गिरं वाणीमुदीरयत्युच्चरति । इतो वाणीं विशेषयन्नाह—**असंकीर्णेति** । असंकीर्णः परस्परमेलकाभावेन प्रतीयमानो वर्णानामक्षराणां प्रविभागो विभागो यस्या सा तथा ताम् । **अभीति** । मात्रा ह्रस्वादयः, अनुस्वारा अनुनासिका, संस्कारो व्याकरणशुद्धिः, अभिव्यक्ता प्रकटा, एतेषां योगाः संबन्धा यस्या सा तथा ताम् । **विशेषेति** । विशेषः शब्दश्लेषादिलक्षणः संयु

मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि । अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम्' इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनोऽवादीत्—'किमत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापात्त्वस्फुटालापता शुकानामुपजाता, करिणां च जिह्वापरिवृत्तिः' इति । एवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमध्यारूढमावेदयन्ना-

---

नाडिकाम् । **तत्रेति** । पुनरपरमविक्रमभिमतविषय उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव संस्कारवत इति तत्तदर्थविषयानुभवजन्य संस्कारस्तद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्ति प्रवर्तन भवतु(?) । किमाश्चर्यमित्यन्त (र्थ) । तदेवाद्भुत दर्शयति—**तथा हीति** । अनेन शुकेन समुत्क्षिप्त ऊर्ध्वीकृतो दक्षिणचरणोऽपसव्यपादो येन स तथा तेन जयशब्द जयजयारवमुच्चार्योदीर्येयमार्या पूर्वोक्ता मामुद्दिश्य परिस्फुटानि व्यक्तान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । गीत(ता) गानविषयीकृता । किमित्यत आह—**प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिण पतत्रिण, पशवो मृगाद्या । **भयेति** । भयमनिष्टहेतुज्ञानम्, आहार क्षुधानिवृत्त्युपाय, मैथुन व्यवाय, निद्रा बाह्येन्द्रियोपरम, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्द, [एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति] एतन्मात्रमेव जानन्ति । नाधिकम । इद तु महच्चित्र महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीति भाषितवति भूभुजि राज्ञि सति कुमारपालित किंचित्स्मितवदन किंचिदीषत्स्मित हास्य तेन युक्त वदन यस्य स तथावादीदब्रवीत् । सर्वथा सभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्थशङ्का निराकुर्वन्नाह—**किमत्रेति** । किमत्र चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थे हेतुमाह—**एते हीति** । एते शुका प्रसिद्धा सारिका पीतपादा एतत्प्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधशून्या वाच गिरमुच्चारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव ज्ञात(त)मेव । एतेन स्वानुभवोऽपि सूचित । अत्रापि कारणान्त(र)साचिव्य दर्शयन्नाह—**तत्रापीति** । [तत्रापि] पूर्ववक्तव्यतायामन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्युपात्तो गृहीतो य संस्कार पूर्वोक्तलक्षणस्तस्यानुबन्धोऽविच्छित्तिस्तेन [वा] पुरुषाणाम । अर्थात्प्रेक्षावताम् । प्रयत्नेनोद्योगेन [वा] संस्कारेऽतिशयो दार्ढ्यमुपजायत उत्पद्यते । ताभ्या हेतुभ्या वाग्व्यापारयुक्ता भवन्तीति भाव । [इति] अतो नातिचित्रम । अत्रान्यदपि कारणमस्तीत्यावेनाह—**अन्यदिति** । अन्यदपि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—**एतेषामिति** । एतेषा शुकादीना पुरा पूर्व प्राचीनपुरुषाणामिवातिपरिस्फुटमतिविशदमभिधान नाम यस्यामेवंविधा वागासीत् । तु पुनर्थ । अग्निशापादस्फुटालापता शुकादीनामुपजातेति स्पष्ट[म] । अत्रे(त्रा)य प्रवाद । [illegible] हरीतस्य [illegible] संवाद [illegible] त प्रति क्रुद्धेन वह्निना शप्त । [करिणा] हस्तिना च जिह्वापरिवृत्ति स्वभावजनिता [illegible] तस्थले तदिनस्य [illegible] प्रक्षेप । सा च [illegible] । [illegible] । **तस्मिन्निति** । [तस्मिन्] कुमारपालित एव [illegible]

डिकाच्छेदप्रहतपटुपटहनादानुसारी मध्याह्नशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत । तमाकर्ण्य च समासन्नस्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभससंचलनचालिताङ्गदपत्रभङ्गमकरकोटिपाटितांशुकपटानाम्, आक्षेपदोलायमानकण्ठदाम्नाम्, अंसस्थलोल्लासितकुङ्कुमपटवासधूलिपटलपिञ्जरीकृतदिशाम्, आलोलमालतीपुष्पशेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम्, अर्धावलम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानाम्, गमनप्रणामलालसानामहमहमिकया, वक्षःस्थलप्रेङ्खोलितहारलतानाम्, उत्तिष्ठतामासीत्संभ्रमो महीपतीनाम् । इतश्चेतश्च निःपतन्तीनां स्कन्धावसक्तचामराणां चामरग्राहिणीनां कमलमधुपानमत्तजरत्कलहंसनादजर्जरितेन पदेपदे रणितमणीनां मणिनूपु-

---

दित्यन्वय । किं कुर्वन् । आवेदयञ्ज्ञापयन् । कम् । अम्बरतलस्य गगनतलस्य मध्य मध्यप्रदेशमशिशिरकिरण श्रीसूर्यमध्यारूढ प्राप्तम् । अथ ध्वनिं विशेषयन्नाह—**नाडिकेति** । नाडिका घटिका तस्याश्छेद परिसमाप्तिस्तस्या प्रहतस्ताडितो य. पटुर्महान्पटहो दुन्दुभिस्तस्य नादो निनादस्तमनुसर्तुं शीलमस्येति स तथा । [**तमिति** ।] तं ध्वनिमाकर्ण्य श्रुत्वा क्षितिपती राजास्थानमण्डपादुत्तस्थावुत्थितो बभूव । राजान विशिनष्टि—**समासन्नेति** । समासन्नो निकटवर्ती स्नानसमय आप्लवनसमयो यस्य स तथा । **विसर्जित इति** । विसर्जितो निवर्तितो राजलोक. सेवकजनो येन स तथा ।

अथेति । उत्थानानन्तर [महीपतौ] राज्ञि चलति सत्युत्तिष्ठतामुत्थान कुर्वता महीपतीना संभ्रम समर्द आसीदित्यन्वय । अथ महीपतीन्विशेषयन्नाह—**अन्योन्येति** । अन्योन्य परस्परमतिरभसेनातिवेगेन [सं]चलन गमन तेन चालितानि स्वस्थानात्प्रच्यावितानि यान्यङ्गदपत्राणि तेषा भङ्गस्त्रुटन तस्य या मकरकोटिर्वक्रप्रदेशस्तेन पाटितानि छिन्नान्यंशुकानि गर्भसूत्रनिर्मितानि पटा सूत्रनिर्मिता येषु ते तथा तेषाम् । **आक्षेपेति** । आक्षेप परस्परसलग्नता तेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठदामानि निगरणबन्धनस्रजो येषा ते तथा तेषाम् । **अंसेति** । असस्थलेभ्यो भुजशिर स्थलेभ्य उल्लासितान्युच्छ्वसितानि यानि कुङ्कुमानि केसराणि पटवास· पिष्टातश्च तयोर्धूलिपटल परागसमूहस्तेन पिञ्जरीकृता पीतरक्ता(क्ती)कृता दिश ककुभो यैस्ते तथा तेषाम । **आलोलेति** । आलोलाश्चञ्चला ये मालतीपुष्पाणा जातीकुसुमाना शेखरा अवतंसास्तदुपरिष्टादुत्पतन्तो भ्रमन्तोऽलयो भ्रमरास्तेषा कदम्बकानि समूहा येषा ते तथा तेषाम् । **अर्धेति** । अर्धावलम्बिभिरर्धभागलग्नै । एवंविधै कर्णोत्पलैः श्रवणा(ण)न्यस्तनलिनैश्चुम्ब्यमानमाश्लिष्यमाण गण्डस्थल कपोलापरो भागो येषा ते तथा तेषाम् । **गमन इति** । गमने व्रजने यो राज प्रणामो नमस्कारस्तत्र लालसाना कृतस्पृहाना(णा)म् । कया । अह शक्तोऽहं शक्त इत्यस्यामहमहमिका । मयूरव्यंसकादित्वात्साधु । तया । **वक्ष इति** । वक्ष स्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलितान्तरलिता हारलता मुक्ताफलस्रजो येषा ते तथा तेषाम । **इतश्चेति** । तदा तस्मिन्समय आस्थानभवन नृपोपवेशनस्थल सर्वत परित क्षुभितमिव क्षोभं प्राप्तमिवाभवदभूदित्यन्वय । केन । [इतश्चेतश्च] सम्मर्दवशादितस्ततो भिन्नभिन्नप्रदेशे नि पतन्तीना स्कन्ध लग्नतीना स्कन्धो भुजशिरस्तत्रावसक्त न्यस्त चामर वालव्यजन याभिस्तादृशीना चाम[र]ग्राहिणीना स्त्रीणाम । सबन्धे षष्ठी । तासा मणिमयानि नूपुराणि पादकटकानि तेषाम । अथ नूपुराणि विशेषयन्नाह—**पदे पदे इति** । पदे पदे प्रतिपद रणिता शब्दायमाना मणयो वैडूर्यादयो येषु तानि तेषा निनादेन तच्छ्रवणशब्देन । तमेव विशेषयन्नाह—**कमलेति** । कमलस्य नलिनस्य यन्मधु रसस्तस्य पानमास्वादनं तेन मत्ता क्षीबा ये जरत्कलहंसा वाद्ध्य-

राणां निनादेन, वारविलासिनीजनस्य संचरतो जघनस्थलस्थलास्फालनरसितरत्नमालिकानां मणिमेखलानां मनोहारिणा झङ्कारेण, नूपुररवाकृष्टानां च धवलितास्थानमण्डपसोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलहंसकानां कोलाहलेन, रसनारसितोत्सुकितानां च तारतरविराविणामुल्लिख्यमानकांस्यकेङ्कारदीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलितसामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थानमण्डपस्य निर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमतीम्, प्रतीहारिणा च पुर ससंभ्रमसमुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैरुच्चरतामालोकयन्त्विति तारतरदीर्घेण भवनप्रासादकुञ्जेषूच्चरितप्रतिच्छन्दतया दीर्घतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञां च ससंभ्रमावर्जितमौलिलोलचूडामणीनां प्रणमताममलमलिगलाकादन्तुराभि किरीटकोटिभिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य नि.स्वनेन, प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिमनिपतितरणरणायितानां च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानां च पुरोयायिनां च जयजीवेति मधुरवचनानुया-

---

स्तेषा नाद शब्दस्तेन जर्जरितेन सभिन्नेन । पुन केन । **वारेति** । वारविलासिनीना वाराङ्गनाना सचरतो गच्छतो जनस्य लोकस्य जघनस्थलस्थलस्य कटिपुरोभागस्थलस्यास्फालन ताडन तेन रसिता शब्द कुर्वाणा रत्नमालिका मणिस्रजो यास्वेवविधाना मणिमेखलाना रत्नखचितकाञ्चीपादाना मनोहारिणा सुन्दरेण झङ्कारेण झणितिशब्देन । पुन केन । **नूपुरेति** । नूपुराणा पूर्वोक्ताना रव शब्दस्तेनाकृष्टानामाकर्षितानाम् । पुन कीदृशानाम् । **धवलितेति** । धवलितानि शुभ्रीकृतान्यास्थान[मण्डप]स्य राज्ञ उपवेशनस्थलस्य सोपानमारोहण तस्य फलकानि प्रसिद्धानि यैरेवविधाना भवनदीर्घिका गृहवाप्यस्तासा कलहसा एव कलहसका । स्वार्थे क । तेषा कोलाहलेन कलकलेन । पुन केन । **रसनेति** । रसना कटिमेखला तस्या रसित शब्दित तत्रोत्सुकिना उत्कण्ठितास्तेषाम् । च समुच्चये । तारतरोऽत्यन्तोच्चैस्तरो विराव शब्दो विद्यते येषामेवविधाना गृहसारसाना भवनलक्ष्मणाना कूजितेन शब्दितेन । कीदृशेन । उल्लिख्यमाण(न) घृष्यमाण यत्कास्य विद्युत्प्रिय तस्य केङ्कारोऽव्यक्तध्वनिस्तद्वद्दीर्घेणायतेन । 'कूजित स्याद्विहङ्गानाम्' इति कोश । पुन केन । **सरभसेति** । सरभस ससभ्रम प्रचलिता गन्तु प्रवृत्ता ये सामन्ता स्वदेशपर्यन्तवर्तिराजानस्तेषा शत तस्य चरणतलै पादतलैरभिहतस्य ताडितस्यास्थानमण्डपस्य नृपोपवेशनस्थलस्य निर्घोषोऽव्यक्तध्वनिस्तेन गम्भीरेण पुष्टध्वनिना । तद्रूपशब्देनेत्यर्थ । कि कुर्वता । वसुमती पृथ्वी कम्पयतेव क्षोभयतेव । पुन केन । आलोकशब्देनालोकयतामालोकयनामित्येवरूपेण । केषाम् । प्रतीहारिणा द्वारपालकानाम् । अथ प्रतीहारिणा(णो) विशेषयन्नाह—**पुर इति** । पुरोऽग्रे ससभ्रमननुपलक्षितस्वरूप समुत्सारिता दूरीकृता जना लोका यैस्ते तथा तेषाम् । दण्डो विद्यते येषा ते दण्डिनस्तेषाम् । कि कुर्वताम् । समारब्धहेल प्रारब्धक्रीड यथा स्यात्तथा । उच्चैरित्यर्थ । उच्चरता ब्रुवताम् । किम् । आलोकयन्तु पश्यन्त्विति यो तारतर गिर समुद्भव शब्दस्तेन दीर्घेणायतेन । पुन कीदृशेन । दीर्घता बहुलतामुपगतेन प्राप्तेन । कया । **उच्चरितेति** । उच्चरित उक्तो य शब्दस्तस्य प्रतिच्छन्दस्तस्य भावस्तत्ता तया । केषु । भवनानि सामान्यगृहा प्रासादा देवभूपसद्म(द्मा)नि तेषा कुञ्जेषु लतान्तरितप्रदेशेषु । पुन केन । **मणीति** । मणिकुट्टिम रत्नबद्धभूस्तस्य नि स्वनेन । कि क्रियमाणस्य । उल्लिख्यमान(न)स्य घृष्यमाणस्य । काभि । किरीटकोटिभिर्मुकुटाग्रै । कीदृशीभि । **अमलेति** । अमला निर्मला मणिशलाका कोटिदन्तुरा निर्गता यासु ता उन्नतानि । केषाम् । राज्ञा नृपाणाम् । कि कुर्वताम् । प्रणमता नमस्कार कुर्वताम् । कीदृशानाम् । **ससभ्रमेति** । ससभ्रमेण(?)सहसावर्जिता नमिता मौलौ शिरसि लोलाश्चञ्चलाश्चूडामणय शिरो-

तेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलितजनचरणगतसंक्षोभाद्विहाय कुसुमप्रकरमुत्पततां च मधुलिहां हुंकृतेन, सक्षोभादतित्वरितपदप्रवृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां क्वणितमुखररत्नदाम्नां च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यताम्' इति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डालकन्यकां, 'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य, कतिपयाप्तराजपुत्रपरिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् । अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकासमूहशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् । स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः

मणयो येषा ते तथा तेषाम् । पुनः केन । **मणीति** । मणिकर्णपूराणा रत्नकर्णाभरणाना निनादेन शब्देन । कर्णपूरं विशेषयन्नाह—**प्रणामेति** । प्रणामेन नमस्कारेण शिरोनमनात्पर्यस्ताना पतितानाम् । **अतीति** । अतिकठिनं यन्मणिकुट्टिमं तत्र निपतितेन पातेन रणरणायिताना संजातरणरणितिशब्दानाम् । पुनः केन । दिशः ककुभामन्ता दिगन्तास्तान्व्याप्नुवन्तीत्येवंशीलेन कलकलेन कोलाहलेन । केषाम् । पठताम् । कीर्तिपाठकानामित्यर्थः । कीदृशानाम् । पुरोयायिनामग्रगामिना मङ्गलपाठकाना वन्दिना जयजीवजयजीवेति यन्मधुरं वचनं तदनुलक्षीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन । पुनः केन । मधुलिहां भ्रमराणा हुंकृतेन हुंकारशब्देन । किं कुर्वताम् । उत्पतताम् उड्डीनं कुर्वताम । किं कृत्वा । विहाय त्यक्त्वा । किम् । कुसुमप्रकरं पुष्पसमूहम् । कस्मात् । **प्रचलितेति** । प्रचलिता ये जनास्तेषा चरणा पादास्तेषा गतः तस्माद्यः संक्षोभः संभ्रमस्तस्मात् । पुनः केन । मणिस्तम्भाना रत्नस्थूणाना रणितेन रणत्कारेण । कीदृशेन । क्वणितेन शब्दितेन मुखराणि वाचालानि रत्नदामानि येषु ते तथा तेषाम् । **केयूरेति** । केयूराणामङ्गदाना कोटयोऽग्रभागास्तैस्ताडितानामाहतानामिति स्तम्भविशेषणम् । कैः । [अवनिपतिभिः] नृपतिभिः । कीदृशैः । सक्षोभश्चित्तवैक्लव्यं तस्मादतित्वरितपदमतिवेगवत्तरचरणं यथा स्यात्तथा प्रवृत्तैः प्रचलितैः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

[**अथेति**।] अथेत्यान[न्त]र्ये । नरपती राजा कतिपयैः कियद्भिराप्तैः शिष्टैः राजपुत्रैर्नृपसूनुभिः परिवृतः सहितो विसर्जितो विसृष्टो राजलोकः परिच्छदलोको येन स तथा । राज्ञो विशेषणम् । विश्रम्यता विश्रामो गृह्यतामिति सर्वान्स्वयमेवात्मनैवाभिधायोक्त्वा ता चाण्डालकन्यका वैशम्पायनश्च शुकोऽभ्यन्तरं मध्यं प्रवेश्यता प्रवेशं कार्य(र्य)तामिति ताम्बूलस्य नागवल्ल्या करङ्कः स्थगी ता वहतीत्येवंशीला सा तथा तामादिश्याज्ञा दत्त्वाभ्यन्तरम् । अर्थाद्गृहस्य । प्राविशत्प्रवेशं चकार । तदनन्तरं स राजा व्यायामः श्रमस्तत्करणयोग्या भूमिं वसुधरामयासीदगच्छत् । इतो राजानं विशेषयन्नाह—**अपेति** । अपनीतानि दूरीकृतान्याभरणानि भूषणानि येन स तथा । क इव । [दिवसकर इव] सूर्य इव । कीदृशः । विगलितानि स्रस्तानि किरणजालानि दीधितिवृन्दानि यस्य स तथा । ततः पर्वतयोः साम्यम् । पुनः क इव । गगनाभोग इव घनाश्रयविस्तार इव । कीदृशः । चन्द्रः शशी, तारका नक्षत्राणि, तेषा समूहः सङ्घातस्तेन शून्यः । अथ व्यायामभूमिं विशिनष्टि—**समुचि(पाहृ)तेति** । समुपाहृतान्येकत्रीकृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे श्रमे उपकरणानि साधनानि यस्यां सा तथा ताम् । स राजा तस्यां भूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादि येषामेवंविधैः राजपुत्रैर्नृपसूनुभिः सह साकं कृतो विहितो मधुरो रम्यः नातिपीडाजनको व्यायामो येन स तथा । अलक्ष्यमाणा मुक्ताफला मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा । राज्ञो विशेषणद्वयम् । काभिः । **स्वेदेति** । कपोलयोर्गण्ड(प)स्थलयोः स्वेदजलस्य श्रमजनितदेहाम्भस्य कणिकाः सूक्ष्मबिन्दवस्ताभिः गलन्तः पतनशीलाभिः । इत स्वेदजलकणिकासन्ततिं विशेषयन्नाह—**श्रमेति** ।

कपोलयोरीषदवदलितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीविभ्रमाभिरुरसि निर्दयश्रमच्छिन्नहारविगलितमुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिर्ललाटपट्टकेऽष्टमीचन्द्रशकलतलोल्लसदमृतबिन्दुविडम्बिनीभिः स्वेदजलकणिकासंततिभिरलंक्रियमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरणसंपादनसत्वरेण पुरः प्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकारमुचितं समाचरद्भिर्दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, विततसितवितानाम्, अनेकचारणगणनिबध्यमानमण्डलाम्, गन्धोदकपूर्णकनकमयजलद्रोणीसनाथमध्याम्, उपस्थापितस्फाटिकस्नानपीठाम्, एकान्तनिहितैः अतिसुरभिगन्धसलिलपूर्णैः परिमलाबकृष्टमधुकरकुलान्धकारितमुखैः आतपभयान्नीलकर्पटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलशैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् । अवतीर्णस्य जलद्रोणीं वारविलासिनीकरमृदितसुगन्धामलकलिप्तशिरसो राज्ञः परितः समुपतस्थुरंशुकनिबिडनिबद्धस्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारितवलयबाहुलता, समुत्क्षिप्तकर्णाभरणा,

---

श्रमवशाद्व्यायामवशाद्वा उन्मिषन्तीभिः प्रकाशं प्राप्नुवन्तीभिः । कपोलयोः । **ईषदिति ।** ईषत्किंचिदवदलितं मर्दितं सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वल्लरी तस्या विभ्रमो भ्रान्तिर्यासु तास्तथा ताभिः । **उरसीति ।** उरसि वक्षस्थले निर्दयश्रमेण कठिनप्रयासेनान्यैः कर्तुमशक्यं व्यायामे[ने]ति यावत्तेन छिन्नश्छेदं प्राप्तो यो हारो मुक्तास्रक्तस्माद्विगलितश्च्युतो यो मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरः समूहस्तमनुकारिण्यस्तमनुकुर्वन्त्यस्ताभिः । **ललाटेति ।** ललाटपट्टके भालस्थलेऽष्टमीचन्द्र एव शकलं तस्य तलमुत्तानस्थलं तत्रोल्लसन्तो दीप्यमाना येऽमृतबिन्दवः सुधापृषतास्तान्विडम्बयन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा ताभिः । कीदृशो राजा । परिजनेन सेवकजनेन । कीदृशेन । पुरतोऽग्रे प्रधावता त्वरितं गच्छता । पुनः किंविशिष्टेन । इतस्ततः समन्तात्स्नानसाधनवस्तूपकरणानि जलादीनि तेषां संपादनं निष्पादनं तत्र सत्वरेण शीघ्रेण । तत्कालं तत्समयावच्छेदेन विरलजनेऽपि स्वल्पजनेऽपि राजलोके राजगृहे सत्युचितं योग्यं समुत्सारणं निवारणं तत्र योऽधिकारो नियोगस्तं समाचरद्भिः कुर्वद्भिर्दण्डिभिर्वेत्रिभिश्चोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो मार्गो यस्य स तथा । इतः परं स्नानभूमेर्निरूपणानि । **विततेति ।** विततो विस्तीर्णः सितः शुभ्रो वितान उल्लोचो यस्यां सा तथा ताम् । **अनेकेति ।** अनेकेऽसंख्या ये चारणगणाः कुशीलवसमुदायास्तैर्निबध्यमानं विरच्यमानं मण्डलं परिवृत्ति(ति)र्यस्यां सा तथा ताम् । **गन्धोदकेति ।** गन्धोदकेन सुरभिपानीयेन पूर्णा भृता या कनकमयी सुवर्णमयी । अत्र विकारार्थे मयट् । एतादृशी जलद्रोणी जलकुण्डिका तया सनाथः सहितो [मध्यो] मध्यभागो यस्यां सा तथा ताम् । **उपेति ।** उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फटिकमणिनिर्मितं स्नानपीठमाप्लवनचतुष्किका यस्यां सा तथा ताम् । **स्नानेति ।** स्नानार्थं ये कलशाः कुम्भास्तैरुपशोभितां विराजिताम् । अथ कलशान्विशेषयन्नाह—**एकान्तेति ।** एकान्ते निर्व्यञ्ज(ज)नस्थले निहितैः स्थापितैः । **अतीति ।** अतिशयेन सुरभिर्गन्धो यस्मिन्नेवंविधं यत्सलिलं जलं तेन पूर्णैर्भृतैः । **परीति ।** परिमलेन गन्धेनाकृष्टा ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कुलानि समुदायास्तैरन्धकारितं सञ्जातान्धकारं मुखमाननं येषां ते तथा तैः । कीदृशैरिव । आतपभयान्नीलकर्पटावगुण्ठितानि मुखानि येषां ते तथा तैरिव । जलद्रोणीमवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य राज्ञो नृपस्य परितः सर्वतः स्नानार्थं

कर्णोत्सङ्गोत्सारितालका:, गृहीतजलकलशा:, स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषित:। ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भमण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्ट: करिणीभिरिव वनकरी परिवृतस्तत्क्षणं रराज राजा। द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिकधवलं वरुण इव राजहंसमारुरोह। ततस्ता: काश्चिन्मरकतकलशप्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्य: पत्रपुटै:, काश्चिद्रजतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जलदेवता इव स्फाटिकै: कलशैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्तकलशपार्श्वविन्यस्तहस्तपल्लवा: प्रकीर्यमाणनखमयूखजालका: प्रत्यङ्गुलिविवरावनिर्गतजलधारा सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्तबालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलशहस्ता: कुङ्कुमजलेन वाराङ्गना यथायथं राजानमभिषिषिचु:। अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकप्रहतपटु-

---

ल्यो यासां ता:। **सम्विति**। समुत्क्षिप्तमुपरि गृहीतं कर्णानामाभरणं भूषणं याभिस्तास्तथा। **कर्णेति**। कर्णोत्सङ्गाच्छ्रवणसमीपादुत्सारिता उपरिन्यस्ता अलका कुन्तला याभिस्तास्तथा। अत्र त्रिपदैस्तासां शोभातिशयो व्यज्यते। **गृहीतेति**। गृहीता आत्ता जलकलशा वारिभृतघटा याभिस्ता:। च पुनरर्थे। ताभिस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे परिवृत आवृतो राजा नृपो रराज शुशुभे। कथभूताभिस्ताभि:। समुन्नतं कुचकुम्भमण्डलं यासां ताभि:। कीदृशश्च राजा। वारिमध्यप्रविष्ट:। कमिव। करिणीभिर्हस्तिनीभि: प्रभृ(वरिवृ)तो वनकरीव। यथा वेनुकाभि: समं मज्जनं कुर्वन्वनकरी शोभते तद्वदयमित्यर्थ:। ततो [द्रोणीसलिलात्] द्रोणीजलादुत्थाय बहिर्निर्गत्य स्नानपीठमारुरोहेत्यन्वय:। कीदृशम्। **अमलेति**। अमलो मलवर्जितो य: स्फटिको मणिविशेषस्तद्वद्धवलं शुभ्रम्। क इव। वरुण इव। यथा वरुण: प्रचेता राजहंसं कलहंसमारोहति। **तत इति**। आरोहणानन्तरं ता वारयोषितो यथायथं यथायोग्यं राजानमभिषिषिचुरभिषेकं चक्रु:। इतो वारयोषितो विशेषयन्नाह—**काश्चिदिति**। [काश्चित्] काश्चन मरकतमणिनिर्मितो य: कलश: कुम्भस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमाना श्यामवदाचरिता [नलिन्य इव] पद्मिन्य इव मूर्तिमत्यो नीलत्वसाम्यात्तद्रूपधारिण्य: पत्रपुटै: पर्णसपुटै: राजानमभिषिषिचुरिति सर्वत्र। अन्या: काश्चन रजतस्य रूप्यस्य कलश: कुम्भो हस्ते पाणौ यासां तास्तथा। का इव। पूर्णचन्द्रमण्डलात्समग्रशशिबिम्बाद्विनिर्गतेन नि:सृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण कौमुदीरयेण शोभमाना रजन्य इव त्रियामा इव। अन्या: काश्चन कलशस्य कुम्भस्य य उत्क्षेप उत्पाटनं तस्माद्य: श्रमस्तेन य: स्वेदो घर्मजलं तेनार्द्रं स्विन्नं शरीरं देहो यस्यास्ता: (यासां ता:) स्फाटिकै: स्फटिकसबन्धिभि: कलशैस्तीर्थजलेन तीर्थाम्भसा च सहिता जलदेवता जलाधिष्ठात्र्य इव। **काचि(श्चि)दिति**। अन्या: काश्चन चन्दनस्य मलयजस्य रसो द्रवस्तेन मिश्रेण सयुक्तेन सलिलेन स्नानं चक्रु:(?) का इव। मलयसरित इव मलयाचलनद्य इव। ता अपि चन्दनरसमिश्रसलिला: स्यु:। **काश्चिदिति**। अन्या: काश्चनोत्क्षिप्त उत्पाटितो(?)य: कलशस्तस्य पार्श्वयोर्वामदक्षिणयोर्विन्यस्ता स्थापिता हस्तपल्लवा: करकिसलयानि याभिस्ता:। प्रकीर्यमाणानीतस्ततो विक्षिप्यमाणानि नखमयूखजालकानि पुनर्भवदीधितयो याभिस्ता:। प्रत्यङ्गुलि प्रतिकरशाखं यानि विवराणि छिद्राणि तेभ्यो विनिर्गता जलधारा पानीयसततिर्यासां ता:। का इव। सलिलयन्त्रदेवता इव। ता अप्येवंविधा: स्युरित्यर्थ:। **काश्चिदिति**। अन्या: काश्चन कनकस्य सुवर्णस्य कलशो हस्ते यासां ता:। का इव। दिवसश्रिय इव वासरलक्ष्मीरिव। केनेव। जाड्यं शीतमपनेतु दूरीकर्तुमाक्षिप्त आकर्षितो यो बालातपो नव्यालोकस्तेनेव कुङ्कुमजलेन केशरपानीयेन। अत्र कुङ्कुमजलबालातपयोरुपमानोपमेयभाव:। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त:। **अनन्तरमिति**। अभिषेकानन्तरं स्नानशा-

पटहझल्लरीमृदङ्गवेणुवीणागीतनिनादानुगम्यमानो बन्दिवृन्दकोलाहलाकुलो भुवनविवरव्यापी स्नानशङ्खानामापूर्यमाणानामतिमुखरो ध्वनिः ।

एवं च क्रमेण निर्वर्तिताभिषेको विषधरनिर्मोकपरिलघुनी धवले परिधाय धौतवाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालननिर्मलतनुः, अतिधवलजलधरच्छेदशुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृतशिरोवेष्टनः, संपादितपितृजलक्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभि प्रणम्य देवगृहमगमत् । उपरचितपशुपतिपूजश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वर्तिताग्निकार्यो विलेपनभूमौ झङ्कारिभिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमदकर्पूरकुङ्कुमवाससुरभिणा चन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरः कृतवस्त्रपरिवर्तो

ध्वनि' शब्द उदपाद्युत्पन्नोऽभूत् । 'पद गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् । किं कुर्वन्निव । श्रुतिपथं कर्णमार्गं स्फोटयन्निव द्विधा कुर्वन्निव । पुन कीदृक् । अतिशयेन मुखरस्तारतर । किंविशिष्टाना शङ्खानाम् । आपूर्यमाणानां वाद्यमानानाम् । पुन कीदृश । **अनेकेति** । अनेकप्रकारेण प्रहता वादिता पटवः समर्था ये पटहा दुन्दुभयो, झल्लरी प्रसिद्धा. मृदङ्गो मर्दलो, वेणुर्वंशो, वीणा वल्लकी, गीतानि गानानि चैतेषा यो निनादो ध्वनित तमनुलक्षीकृत्य गम्यमान. प्रवर्तमान. । पुनः कीदृक् । वन्दिना वैतालिकाना वृन्द समुदायस्तस्य कोलाहल कलकलस्तेनाकुलो मिश्रित । पुन' कीदृक् । **भुवनेति** । भुवनाना विष्टपाना विवराणि छिद्राणि व्याप्नोतीत्येवंशीलः स तथा ।

एव [च] पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाट्या निवि(र्व)र्तितो विहितोऽभिषेको यस्यैवंभूतो नृपो देवगृह चैत्यमगमदित्यन्वय । किं कृत्वा । **विषेति** । विषधरा सर्पास्तेषा निर्मोक कञ्चुकस्तद्वत्परिलघुनी अतिश्लक्ष्णे अतएव धवले शुभ्रे धौतवाससी प्रक्षालितवस्त्रे परिधाय परिधान कृत्वा । अथ राजान विशिनष्टि— **जलेति** । जलेन पानीयेन यत्क्षालन तेन निर्मलापगतमला तनु शरीर यस्य स तथा । किमिव । **शरदिव(वेति)** । शरदि घनात्यये यदम्बर गगन तस्यैकदेशो भागस्तद्वदिव । शरद्यम्बर वृष्टेरभावान्निर्मलमेवेति भाव । **अतीति** । अतिधवलो यो जलधरो मेघस्तस्य यच्छेद. खण्डस्तद्वच्छुचिना निर्मलेन दुकूलपट्टः क्षीरोदपट्टस्तस्य पल्लवेन प्रान्तेन कृत विहित शिरोवेष्टनमुत्तमाङ्गवेष्टन येन स तथा । कमिव । तुहिनगिरिगिव हिमाचल इव । गिरिं विशिनष्टि—**गगनेति** । गगनसरित्स्वर्धुनी तस्या यत्स्रोत प्रवाहस्तेन कृतशिरोवेष्टन. । **संपादित इति** । संपादिता निष्पादिता पितृणा जलक्रिया येन स । **मन्त्रेति** । मन्त्रैर्वेदोक्तैः पूत पवित्र यत्तोय पानीय तस्याञ्जलि प्रसृतिस्तेन दिवसकर सूर्यमभि संमुख प्रणम्य नमस्कृत्य । **उपेत्य(ति)** । उपरि(र)चिता निष्पादिता पशुपतेरीश्वरस्य पूजार्चा येनैवंभूत सन् । तस्माद्देवगृहान्निष्क्रम्य बहिरागत्यावनिपो राजाहारमशनादिक निर्वर्तयामास कृतवानित्यन्वय । **निर्वर्तितेति** । निर्वर्तितं कृतमग्निकार्यं होमादि येन स ( ) । विलेपनभूमावङ्गरागनिष्पादनस्थले झङ्कारिभिर्झङ्कारशब्द कुर्वाणैरलिकदम्बकैर्भ्रमरसमूहैरनुबध्य(ध्य)मानो नियम्यमाण. (न) परिमल आमोदो यस्य स तथा तेन । **मृगमदेति** । मृगमद कस्तूरी, कर्पूरो हिमवालुका, कुङ्कुम केसरमेतेषा यो वास परिमलस्तेन सुरभिणा सुगन्धिनैवंभूतेन चन्दनेन मलयजेनानुलिप्त लेपित सर्वाङ्ग समग्रशरीरावयवा येन स तथा । इतो राज्ञो विशेषणानि—**विरचितेति** । विरचितो रचनाविशेष(षे)ण निर्मि(र्मि)त आमोदिमालतीकुसुमानि सुगन्धिजातिपुष्पाणि तेषां शि(शे)खर शिरोभूषण येन स तथा । **कृतेति** । कृतो विहित पूर्वपरिहि(हि)तवस्त्रस्य परिवर्त परावर्तो येन स तथा । कृत वस्त्रस्य धौतोदकस्य परिवर्त उपरिवस्त्र येनेति वा ( ) । **रत्नेति** । रत्नखचित कर्णयो कर्णाभरण

रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमतरसास्वादजातप्रीतिरवनिपो निर्वर्तयामास ।

परिपीतधूमवर्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात्प्रमृष्टमणिकुट्टिमप्रदेशादुत्थाय नातिदूरवर्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितबाहुमवलम्ब्य वेत्रलताग्रहणप्रसङ्गादतिजरठकिसलयानुकारिकरतलकरेणाभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो, धवलांशुकपरिगतपर्यन्ततया स्फटिकमणिमयभित्तिनिर्बद्धमिवोपलक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरमणिभूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमलमणिकुट्टिमगगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन संनिहितगृहदेवतेनेव गन्धसलिलक्षालितेन कलधौतमयेन स्तम्भसंचयेन विराजमानम्, अति-

---

तन्मात्रमाभरणं यस्य स तथा । ननु नीचजनप्रदर्शनार्थं बहुतरभूषणवारणमिति मात्रपदव्यङ्ग्यम् । एकपङ्क्तौ समुचितं योग्यं भोजनं येषामेवभूतैर्भूपतिभिर्नृपतिभिः सहेति भिन्नक्रमः (?)। **अभीति ।** अभिमता श्रेष्ठा ये रसा मधुरादयस्तेषामास्वादो ग्रहणं तेन जातोत्पन्ना प्रीतिः संतुष्टिर्यस्य स तथा ।

परीति । मुखसौगन्ध्यप्रतिपादनार्थं परि सामस्त्येन पीता गृहीता धूमवर्तिर्द्रव्यविशेषो येन स तथा । किं कृत्वा । उपस्पृश्याचम्य । 'उपस्पर्शस्त्वाचमनम्' इति कोशः । पुनः किं कृत्वा । भुक्त्वा भोजनं विधाय । आस्थानमण्डपं परिपन्मण्डलमयासीद्राज(ज्ज)गामेत्यन्वयः । गृहीतमात्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथा तस्मात्प्राङ्निर्दिष्टात् । **प्रमृष्टेति ।** प्रमृष्टं सातिशयं [मृष्टं] मणिकुट्टिमं यस्मिन्नेवभूतात्प्रदेशात्स्थलात् [उत्थाय] उत्थानं कृत्वेत्यर्थः । नातिदूरं वर्तते या सा तथा । पुनः कीदृश्या । ससंभ्रमं सभयं प्रधावितया त्वरितं गच्छन्त्या । एवंभूतया प्रतीया(हा)र्या । 'युवतिप्रगल्भा या नारी वक्तृ या च विचक्षणा । सा प्रतीहारी' । तया प्रसारितं संनिहितं कृतो बाहुर्भुजस्तमवलम्ब्य । तदाश्रयमास्थायेत्यर्थः । **परीति ।** परिजनेन सेवकजनेनानुगम्यमान इति राज्ञो विशेषणम् । अथ सेवकजनं विशेषयन्नाह—**वेत्रेति ।** वेत्रस्य वेतसस्य या लता सरलयष्टिस्तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गोऽभ्यासस्तस्मादतिजरठमतिकठिनं यत्किसलयं तदनुकारि तादृशं करतलं पाण्यधोभागो यस्यैवंविधः करो हस्तो यस्य स तथा तेन । **अभ्यन्तरेति ।** अभ्यन्तरं बाह्यजनागम्यो यो गृहप्रवे(दे)शस्तत्र यः संचारः संचरणं तत्र समुचितो योग्यः स तथा तेन । आस्थानमण्डपं व(वि)शिनष्टि—**धवलेति ।** धवलं शुभ्रं यत् [अंशुकं] वस्त्रं तया(तेन) परिगतं सहितो यः पर्यन्तः प्रान्तस्तस्य भावस्तत्ता तया । स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तया निबद्धं निर्मितमिवोपलक्ष्यमाणं दृश्यमानम् । अनेनांशुकानां श्वेत[त्व]सौक्ष्म्यातिशयो व्यज्यते । **अतीति ।** अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा मलयजपानीयेन सिक्ता सिञ्चिता अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमी रत्नबद्धा भूर्यस्मिंस्तत्तथा । **अवीति ।** अविरलं घनतरं विप्रकीर्णेन पर्यस्तेन । **विमलेति ।** विमलमणीनां निर्मलरत्नानां यत्कुट्टिमं तत्र गगनतलतारागणेनेवाकाशस्थितनक्षत्रसमूहेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पप्रकरेण निरन्तरं सर्वकालं निचितं व्याप्तम् । **स्तम्भेति ।** स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संचयेन समुदायेन विराजमानं शोभमानम् । स्तम्भसंचयं विशेषयन्नाह—**गन्धेति ।** गन्धसलिलैः सुगन्धिवारिभिः क्षालितेन धौतेन । कलधौतं सुवर्णं तन्मयेन । अत्र विकारार्थे मयट् । **उत्कीर्णेति ।** उत्कीर्णं कृता शालभञ्जिकाः पुत्रिकास्तासां निवहः समूहो यस्मिंस्स तथा । केनेव । संनिहिता समीपस्था गृहदेवता गृहाधिष्ठात्री यस्मिन्नेवभूतेनेव । 'गोस्त्रियोः' इति पुंवद्भावः । **अतीति ।** अनिबद्धोऽनियन्त्रितो योऽगुरु तृणागरुस्तस्य

वहलागुरुधूपपरिमलम्, अखिलविगलितजलनिवहधवलजलधरशकलानुकारिणा कुसुमामोदवासितप्रच्छदपटेन पट्टोपधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमयप्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थरत्नपादपीठेन तुहिनशिलातलसदृशशयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् । तत्र च शयने निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गनिहितासिलतया खड्गवाहिन्या नवनलिनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचक्रे । ततो नातिदूरवर्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्वृत्तान्तप्रश्नकुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश । सा क्षितितलनिहितजानुकरतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किंचिदवनत-

---

धूपस्य परिमलः सौगन्ध्यं यस्मिंस्तत्तथा । **तुहिनेति** । तुहिनं हिमं तस्य शिलातलं तत्सदृशं यच्छयनं शय्या तेन सनाथीकृता सहिता वेदिका संस्कृतभूमिर्यस्मिंस्तत्तथा । इतः शयनं विशेषयन्नाह—**अखिलेति** । अखिलः समग्रो विगलितो जलनिवहो नीरसमूहो यस्मिन्नेवंभूतो धवलः शुभ्रो जलधरो मेघस्तस्य शकलं खण्डस्तमनुकारिणा तत्सादृश्यकरणशीलेन । **कुसुमेति** । कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन वासितो भावितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिंस्तत्तथा तेन । **पट्टेति** । पट्टस्य पट्टकूलस्योपधानमुच्छीर्षकं तेनाध्यासितमधिष्ठितं शिरोधाम शिरःस्थलं यस्मिंस्तत्तथा तेन । **मणीति** । [मणिमया] मणिप्रचुराः प्रतिपादुका अधःपा(पी)ठानि तेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादा यस्य तत्तथा तेन । **पार्श्वेति** । पार्श्वस्थं समीपस्थं रत्नपादपीठं मणिपदासनं यस्मिंस्तत्तथा तेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **तत्र चेति** । तत्र शयने निषण्ण उपविष्टो राजा मुहूर्तमिव घटिका(द्वय)मात्रमिवासांचक्रे सुष्वाप(?) । इतो राजानं विशेषयन्नाह—**क्षितीति** । क्षितितले भूमितल उपविष्टया स्थितया तथोत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापितासिलता खड्गलता ययैवंभूतया खड्गवाहिन्या नवं नूतनं यन्नलिनं कमलं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत्कोमलेन मृदुना करसंपुटेन हस्तपुटेन शनैः शनैः संवाह्यमानौ संलाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्य स तथा । **तत्काल इति** । तत्काले शयनकाल उचितं योग्यं दर्शनमालोकनं येषामेतादृशैरवनिपतिभिर्नृपैरमात्यैः सचिवैर्मित्रैः सुहृद्भिस्तास्ताः प्रस्तावोचिताः कथा वार्ताः कुर्वन्विदधत् । ततः कथासमाप्त्यनन्तरं पूर्वोक्तां प्रतीहारीमित्यादिदेशाज्ञापयामास । कीदृशीम् । नातिदूरं नातिव्यवधानेन वर्तते यासा ता (या सा ताम्) । आज्ञाविषयमाह—**अन्त इति** । अन्तःपुरादवरोधात्त वैशम्पायनं शुकमादायागच्छेति । **समुपेति** । समुपजातः समुत्पन्नस्तस्य शुकस्य वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिपृच्छायां कुतूहलमाश्चर्यं यस्य स तथेति राज्ञो विशेषणम् । सा प्रतीहारी क्षितितले निहितौ स्थापितौ जानू नलकीलकौ [करतले] हस्ततले [च] यया सा । आसनविशेषेण विनयविशेषो व्यञ्जितः । आज्ञोत्तरं तस्याः कर्तव्यमाह—**यथेति** । येन प्रकारेणाज्ञापयत्याज्ञां दत्ते देवो भवानित्यनूद्य शिरसि मस्तक आज्ञां पूर्वोक्तां कृत्वा स्वशिरसि कर[त]लं निधायेति भावः । **यथेति** । येन प्रकारेण राज्ञादिष्टमाज्ञापितं तथाकरोच्चकार ।

अथेति । अन्तःपुरप्रवेशानन्तरमनन्त(?)मुहूर्तादिव तावन्मात्रविलम्बादिव वैशम्पायनः शुको राजान्तिकं नृपसमीपमाजगामायया । शुकं विशिनष्टि—**प्रतीति** । प्रतीहार्या पूर्वोक्तया गृहीतमात्तं पञ्जरं यस्य स तथा । **कञ्चुकिनेति** । कञ्चुकिना सौवि(द)ल्लेनानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः । केन । विहङ्गजातिप्रीत्या पक्षित्वजातिस्नेहेन [जरत्कलहंसेनेव] हंसराजहंसेनेव । अथ कञ्चुकिनं विशेषयन्नाह—**कनकेति** । कनकस्य सुवर्णस्य या वेत्रलता वेत्रयष्टिस्तामवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा तेन । **किंचिदिति** । किंचिदीषदवनत आनम्रः पूर्वकायो

तपूर्वकायेन सितकञ्चुकावच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसंचारिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम । क्षितितलनिहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव, देव्यो विज्ञापयन्ति, देवादेशादेष वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यानीतः' इत्यभिधाय गते च तस्मिन्राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—'कच्चिदभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किंचिदशनजातम्' इति । स प्रत्युवाच—'देव, किंवा नास्वादितम् । आमत्तकोकिललोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः, हरिनखरभिन्नमत्तमातङ्गकुम्भमुक्तरक्तार्द्रमुक्ताफलत्विषि खण्डितानि दाडिमबीजानि, नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षाफलस्वादूनि च चूर्णितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना । सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते' इति । एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—'आस्तां तावत्सर्वम् । अपनयतु नः कुतूह-

---

यस्य स तथा तेन । **सितेति** । सितः श्वेतो यः कञ्चुकः कूर्पासस्तेनावच्छि(च्छ)न्नमाच्छादितं वपुः शरीरं यस्य स तथा तेन । **जरेति** । जरा विस्रसा तया धवलितः शुभ्रीकृतो मौलिर्यस्य स तथा तेन । **गदिति** । गद्गदः शब्दविशेषः स्वरो यस्य स तथा तेन । **मन्देति** । मन्दमन्दं शनैः शनैः संचरतीत्येवंशीलः स तथा तेन । **क्षितीति** । क्षितितले निहितं स्थापितं करतलं येनैवंविधः कञ्चुकी पूर्वोक्तो राजानं नृपं व्यज्ञापयद्विज्ञापनामकरोत् । हे देव हे स्वामिन् । देव्यो राजपत्न्यो विज्ञापयन्ति विज्ञप्तिं मन्मुखेन कारयन्ति । किं तदाह—**देवेति** । देवादेशात्स्वामिनो नियोगादेष दृश्यमानो वैशम्पायनः शुकः पूर्वं स्नातः कृतस्नानः पश्चात्कृताहारो विहिताशनः । अयं च देव[स्य] राज्ञः पादमूलं समीपं प्रतीहार्यानयानीतः । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तस्मिन्कञ्चुकिनि गते निवृत्ते सति राजा वैशम्पायनमपृच्छत् । कच्चिदिष्टप्रश्ने । भवता त्वयाभ्यन्तरेऽभिमतमिष्टं किंचिदशनजातं भक्ष्यसमूहमास्वादितं जग्धम् । **से(स इ)ति** । स शुकः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । **देवेति** । हे नाथ । किं चेत्यत्र नञि काकुः । तेन सर्वमास्वादितमित्यर्थः । तदेवोत्कर्षता (?) निरूपयति—**प्रकामेति** । प्रकाममतिशयेनातृप्तिमर्यादं पीतः पानविषयीकृतो जम्बूः सुरभिपत्रा तस्याः फलानि सस्यानि तेषां रसोऽन्तर्भूतद्रवः । कीदृशः । नीलः सन्पाटलः श्वेतरक्तः । अतएव । **आमत्तेति** । आमत्तो मदोन्मत्तो यः कोकिलः पिकस्तस्य लोचनच्छविरिव छविर्यस्य स तथा । पुनः कीदृक् । कषायोऽम्लो मधुरो मिष्टश्चेति कर्मधारयः । अथ च खण्डितानि शकलीकृतानि । मयेति शेषः । कानि । दाडिमबीजानि । अथैतानि विशेषयन्नाह—**हरीति** । हरिः सिंहस्तस्य नखरा नखास्तैर्भिन्ना ये मत्तानां मातङ्गानां कुम्भा मांसपिण्डानि तेभ्यो मुक्तान्यपगतानि शोणितरक्तानि रुधिराणि तैरार्द्राणि क्लिन्नानि यानि मुक्ताफलानि तद्वत्त्विट् कान्तिर्येषु तानि । **नलिनीति** । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वद्धरिन्ति नीलानि । **द्राक्षेति** । द्राक्षा गोस्तनी तस्याः फलानि तद्वत्स्वादूनि मिष्टान्येवंविधानि प्राचीनामलकी क्षीरधात्री तस्याः फलानि स्वेच्छया स्वाधीनतया चूर्णितानि मर्दितानि । किं वा नास्वादितानीति पूर्वानुषङ्गः । प्रीत्यतिशयस्यावक्तव्यत्वमाह—**किं वेति** । बहुना प्रलपितेन कथितेन किं वा । न किमपीत्यर्थः । **सर्वमेवेति** । जम्बूरसादिकं देवीभी राजपत्नीभिः स्वयं न परेण करतलोपनीयमानं हस्ततलेनोपनीयमानं मदर्थमानीयमानममृतानि(तायते) अमृतवदाचरति । उपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययेनात्मनेपदम्(?) । इति वाक्यसमाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनो ब्रुवतः कीरस्य वचनं वाक्यमाक्षिप्य निरस्कृत्यान्यदेव जिज्ञासितुं प्रष्टुं नरपती राजाब्रवीत् । पूर्ववक्तव्यतायामनादरमाह—**आस्तां तावदिति** । सर्वं पूर्वोक्तं तावदादावास्तां तिष्ठतु । नोऽस्माकं कुतूहलमाश्चर्यं पक्षिणा सर्वभाषाविषयि(य)कं ज्ञानं स्यात्स्वेत्य-

---

१ स्वच्छित्र. २ चारिणा. ३ विहित; निहितकरस्तु. ४ व्यजिज्ञापयत. ५ पादमूले. ६ आगतो तस्मिन ७ कच्चिद् ८ स तु. ९ जरत्कलाप. १० भिन्न. ११ दाडिमी. १२ दलश्यामानि, समास्वादितानि १३ सर्वमेतत

लम् । आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कार्त्स्न्येनात्मनो जन्म कस्मिन्देशे, भवान्कथं जातः, केन वा नाम कृतम्, का ते माता, कस्ते पिता, कथं वेदानामागमः, कथं शास्त्राणां परिचयः, कुतः कला आसादिताः, किंहेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम्, उत वरप्रदानम्, अथवा विहङ्गवेषधारी कश्चिच्छन्नं निवससि, क्व वा पूर्वमुषितम्, कियद्वा वयः, कथं पञ्जरबन्धनं, कथं चाण्डालहस्तगमनम्, इह वा कथमागमनम्' इति । वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्टो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—'देव, महतीयं कथा । यदि कौतुकमाकर्ण्यताम्—

अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेलावनलग्ना, मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवः, वनकरिकुलमदजलसेकसंवर्धितैरतिविकचधवलकुसुमनिकरमत्युच्चतया तारकागणमिव शिखरप्रदेशसंलग्नमुद्वहद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकलकुररकुलदश्यमानमरिचपल्लवा, करिकलभकरमृदितत-

---

रूपमपनयतु दूरीकरोतु । तदेव दर्शयति—**आवेदयत्विति** । कार्त्स्न्येन समग्रत्वेनादित प्रभृत्युत्पत्तिसमया-दारभ्यावेदयतु कथयतु भवान् । तदेव दर्शयति—**आत्मन इत्यादि** । कस्मिन्देशे कुत्र जनपद आत्मन स्वकीयस्य जन्मोत्पत्तिः । कथ केन प्रकारेण भवास्त्व जात उत्पन्न. । केन वा वैशम्पायन इति नामाभिधान कृत विहितम् । ते तव का माता जननी । ते क पिता जनक । कथ केन प्रकारेण वेदानामाम्नायानामागम उपलब्धि. । कथ शास्त्राणा न्यायमीमांसादीना परिचयोऽवबोध. । कुत कस्मात्कला विज्ञानैकदेशा द्वासप्ततिभेदभिन्ना आसादिता अभ्यस्ता । किंहेतुक किंनिमित्तक जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मनोऽनुस्मरणमनुभूतार्थज्ञानम् । उताहोस्विद्वरप्रदानम् । यद्वा । केनचिद्वर प्रदत्तो येन जन्मान्तर जानासीति भाव । अथवेति पक्षान्तरे । सिद्ध एव वा [कश्चिन्] कश्चन त्व विहङ्गाना(?)पक्षिणा वेषधारी छन्नं गूढ निवससि निवास करोषि । क्व वा कस्मिन्स्थलेऽत्रागमनात्पूर्वमुषित स्थितम् । ते कियद्वार्षिक वय. कौमारादि ।[कथ]केन प्रकारेण पञ्जर पक्षिणा गृह तत्र बन्धनमवस्थानम् । कथ वा चाण्डालहस्तगमनम् । इहास्मिन्प्रदेशे [कथ] वागमनमिति । तदनन्तर वैशम्पायन । तु पुनरर्थे । उपजात समुत्पन्न कुतूहल यस्यैवभूतेन [अवनिपतिना] पृथ्वीपतिना [सबहुमान] सह बहुमानेनादरेण वर्तमान यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । स्वय नान्तरा पृष्ट आक्षिप्त. मन्त्रप्रश्नानन्तर मुहूर्तमिव घटिकाद्वयमिव [ध्यात्वा] ध्यान कृत्वा [सादर] आदरेण सह यथा स्यात्तथाब्रवीच्चोवाच । तत्किम् । हे देव । यत्पृष्ट तद्विषयिणी महती कथेयम् । यदि च तच्छ्रवणे कौतुक तदाकर्ण्यता श्रूयताम् । कि तदिति ।

अस्तीति । नामेति प्रसिद्धम् । विन्ध्याटव्यस्तीत्यन्वय । इतोऽटवी विशेषयन्नाह—**पूर्वेति** । पूर्वश्चापरश्च पूर्वापरौ यौ जलनिधी समुद्रौ तयोर्यद्वेलावन तटकानन तावत्पर्यन्त लग्ना सबद्धा । **मध्येति** । सह्यहिमगिर्योर्मध्य मध्यदेशस्तस्यालंकारभूता । भूषणरूपेत्यर्थ. । अतएव मध्यभूषणरूपत्वाद्भुव पृथिव्या मेखलेव काञ्चीव । पादपैर्वृक्षैरुपशोभिता द्योतमाना । अथ पादपान्विशेषयन्नाह—**वनेति** । वने कानने करिणो गजास्तेषा कुलानि यूथानि तेषा मदजलस्य दानवारिण सेक सिञ्चन तेन सम्यग्वर्धिता वृद्धिं प्रापिता । **अतीति** । अतिविकचान्यत्यन्त विकसितानि यानि धवलानि शुभ्राणि कुसुमानि पुष्पाणि तेषा निकर समूहस्तम् । कीदृशम् । अत्यन्तमुच्चतया शिखरप्रदेशः प्रान्तदेशस्तत्र सलग्नमत एवोच्चत्वाच्छुभ्रत्वाच्च तारकागणमिव नक्षत्राणा समूहमिवोद्वहद्भिर्धारयद्भि । पुनरटवीं विशिनष्टि—**मदेति** । मदेन कला मनोज्ञा ये कुररा मत्स्यभक्षकास्तेषा कुलानि तैर्दश्यमाना आस्वाद्यमाना मरिचवृक्षस्य पल्लवा यस्या सा । **करीति** । करिणा गजाना कलभास्त्रिंशद्वर्षवयस्कास्तेषा करा शुण्डादण्डास्तैर्मृदितानि मर्दितानि यानि तमाल-

मालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्तकेरलीकपोलच्छ[1]विना संचरद्वनदेवताचरणालक्तकरसर-ञ्जितेनेव पल्लव[2]चयेन संछादिता, शुककुलदलितदाडिमीफलद्रवार्द्रीकृततलैरतिचपलकपि[3]कम्पि-तक[4]क्कोलच्युतपल्लवफलशबलै[5]रनवरतनिपतितकु[6]सुमरेणुपांसुलैः पथिकजनरचितलवङ्गपल्लवसं-स्त[7]रैरतिकठोरना[8]लिकेरकेत[9]कीकरी[10]रबकुलपरिगतप्रान्तैस्ताम्बूलीलतावनद्धपूगखण्डमण्डितैर्वन-लक्ष्मीवासभ[11]वनैरिव विरा[12]जिता लतामण्डपैः, उन्मदमातङ्गकपोलस्थल[13]गलित[14]सलिलसिक्ते-वा[15]नवरतमेलालतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता, नखमुखलग्नेभकुम्भमुक्ताफललुब्धैः शबर-नापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदासंनिहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठि-च, समरोद्यत[16]पताकिनीव बा[17]णसमारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्र

वृक्षस्य किसलयानि तेषामामोद परिमलो विद्यते यस्या सा । **मध्विति** । मधु कापिशायन तस्य यो मद उ वेगस्तेनोपरक्ता लोहितैवभूता या [केरली] केरलदेशोद्भवा स्त्री तस्या. कपोलौ गल्लात(प)स्प्रदेशौ तः द्छविरिव छविर्यस्य स तेन । केरलदेशोद्भवा स्त्री स्वभावतो रक्तवर्णा कोमलाङ्गी । मधुमदात्तु विशेषतो रक्तो भाव' । केनेव । संचरन्त्य इतस्ततो गच्छन्त्यो या वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यस्तासा चरणाना योऽलक्तकर यावकद्रवस्तेन रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवाना किसलयानां चयेन समूहेन संछादिताच्छादिता **विराजितेति** । लता वल्ल्यस्तासा मण्डपैर्जनाश्रयैर्विराजितोपशोभमाना । अथ मण्डपान्विशेषयन्नाह- **शुकेति** । शुककुलैर्दलितानि विदारितानि यानि दाडिमीफलानि तेषा द्रवो रसस्तेनार्द्रीकृतमार्द्रतामुपनीत त मध्यभागो येषां ते तथा तैः । **अतीति** । अतिचपलात्यन्त चञ्चला ये कपयो गोलाङ्गूलास्तैः कम्पिता धूं ता ये कक्कोला' कोशफलवृक्षास्तेभ्यश्च्युतै. पतितै पल्ल[व]फलै शबलाः कर्बुरास्तैः । **अनवरतेति** । अन रत निरन्तर निपतितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषा रेणव परागधूलयस्तै पासुला सरजस्कास्तै **पथिकेति** । पथिकजनै' पान्थलोकै रचितो निर्मितो लवङ्गपल्लवाना लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां सम्म प्रस्तरो येषु तै' । **अतीति** । अतिकठोरा अत्यन्तकठिना नालिकेरा लाङ्गलीवृक्षा केतक्य क्रकचच्छ करीरा केसरा बकुलाश्च तैर्परिगतो व्याप्त प्रान्तोऽन्त्यप्रदेशो येषा ते तथा तै. । **ताम्बूलीति** । ताम्बू नागवल्ली सा चासौ लता चेति कर्मधारय । तयावनद्ध बद्ध यत्पूगखण्ड क्रमुकवन तेन मण्डितै शोभितै करिव । **वनेति** । वनलक्ष्मीररण्यश्रीस्तस्या वासस्य वसतेर्भुवनानि गृहास्तैरिव । **उन्मदेति** । उन्मदा म ये मातङ्गा गजास्तेषा कपोलस्थलानि करटप्रदेशास्तेषा गलित च्युत यत् [सलिल] मदजल तेन सिक्तेन सिञ्चितेनेव । अतएव मदगन्धिना मदस्य गन्ध इव गन्धो यस्मिन्नेतादृशेन । अनवरत निरन्तरमेला चन्द्रबालाना लता वल्ल्यस्तासा वन कानन तेनान्धकारिता श्यामीकृता । एलारज सबन्धाच्छ्यामता प्रा र्थ' । **नखेति** । नखाना मुखान्यग्राणि तेषु लग्नान्यासक्तानि यानीभकुम्भमुक्ताफलानि गजमस्तकपिण्डो द्भवानि तेषु लुब्धैर्लोलुपै शबराणा भिल्लाना सेनापतिभि सैन्यनायकैरभिहन्यमान व्यापाद्यमान केसरि नखरायुधाना शत यस्या सा तथा । **प्रेतेति** । प्रेताधिपो यमस्तस्य नगरीव सर्वस्मिन्नीव [सदा] निरन्त सर्वदा संनिहितो निकटवर्ती मृत्युर्यमस्तेन भीषणा भयकारिणी । पक्षे सदा निकटस्थो यो मृत्युरजगरस्ते भीषणा भयावहा । यद्वा । कारणे कार्योपचारान्मृत्युर्व्याघ्रादयस्तैर्भीषणेत्यर्थ । **महिषेति** । महिषैर्वनर्ल धिष्ठिता व्याप्ता च । अथ च यमपुरीपक्षे यमस्य वाहन महिषस्तेनाधिष्ठिता सहिता । **समरेति** । सम सङ्ग्राम उद्यता या पताकिनी सेना तद्वदिव । उभयो साम्यमाह—**वाणेति** । वाणाख्ये वृक्षविशेषे समा रोपिता स्थापिता शिलीमुखा भ्रमरा यया सा तथा । पक्षे बाणे शरे सम्यक्प्रकारेणारोपिता शिलीमुख

---

१ केरलीकपोलच्छविना. २ प्रचयेन ३ कपिकुल. ४ कङ्कोल, कक्कोल ५ कर्बुरैरनवरतकुसुम ६ सरजस्क ७ नालि केर, अतिकेसर ८ केतकीपरिगत ९ केसर. १० रबकुल ११ सिराजितमण्डपैः. १२ सरस, प्रसरत्, गलि तसलिल. १३ मदगन्धि १४ निरन्तरमेला १५ सैन्य. १६ समारोपित, बाणारोपित. १७ सिंहिका.

लितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालंकृता च, कर्णीसुतकथेव संनिहितविपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोषसंध्येव प्रनृत्तनीलकण्ठा पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणपरिगता च, प्रावृडिव घनश्यामलानेकशतह्रदालंकृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरमृगवालव्यजनोपशोभिता समदगजघटापरिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसंगता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरुतिलकभूषिता च,

---

लोहखण्डा यस्यामिति विग्रह । **विमुक्तेति** । विमुक्तास्त्यक्त । अर्थात्केसरिभि । सिंहनादः केसरिध्वनिर्यस्या सा तथा । पक्षे सुभटैर्विहित सिंहनाद इव नादो यस्यामिति विग्रह । पुन. कीदृशी । कात्यायनी सिंहयाना तद्वदिव । उभयो साम्यमाह—**प्रचलितेति** । सेनाप्रकर्षेण प्रचलितो य खड्गो गण्डकस्तेन भीषणा भयावया(हा) । रक्तचन्दन रक्ताङ्ग वृक्षविशेषस्तेनालङ्कृता च भूषिता च । पक्षे प्रचलितो य. खड्ग कौक्षेयकस्तेन भीषणा भयजनिका रक्तमेव चन्दन तेनालङ्कृता च । चर्चितेत्यर्थ । कर्णीसुत कश्चित्क्षत्रियविशेष । तस्य कथा वृत्तान्तस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**संनिहितेति** । सनिहितौ समीपवर्तिनौ विपुलाचलौ विपुलाचलसज्ञकौ सखायौ यस्या सा तथा । शशस्तस्य मन्त्रिमुख्यस्तेनोपगता सहिता च । अत एव 'कर्णीसुत करटक स्तेयशास्त्रप्रवर्तक । ख्यातौ तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसज्ञकौ । शशो मन्त्रिवरस्तस्य' इति वृहत्कथाया कथा निवद्धा । पक्षे सनिहिता समीपवर्तिनो विपुलाः पृथुला अचला पर्वता यस्या सा तथा । शशो मृदुलोमको लोध्रवृक्षो वा । तेनोपगता सहिता च । 'शशो लोध्रे नृभेदे च पशौ' इत्यनेकार्थ । **कल्पान्तेति** । कल्पान्तस्य युगान्तस्य प्रदोषो रजनीमुख तस्य या सन्ध्या सायकालस्तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—प्रनृत्ता नीलकण्ठा मयूरा यस्या सा तथा । रक्तै पल्लवै किसलयैररुणा चेति । पक्षे प्रनृत्तो नीलकण्ठो महादेवो यस्याम् । पल्लववदरुणा रक्ता चेत्यर्थ । **अमृतेति** । अमृताय सुधार्थं यन्मथन विलोडनम् । क्षीरसमुद्रस्येति शेष । तत्र वेलाम्भसो वृद्धि समयो वा । तद्वदिव । उभयो. सादृश्यमाह—**श्रीति** । श्रीद्रुमा श्रीवृक्षास्तैरुपशोभिता वरुणाना वृक्षविशेषाणा समूहो वारुण तेन परि सामस्त्येन गता प्राप्ता चेत्यर्थ । पक्षे श्रीद्रुमौ लक्ष्मीकल्पद्रुमौ ताभ्यामुपशोभिता वरुणस्येद वारुण मद्य तेन परिगता सहिता च । समुद्रप्रभवत्वात्तस्येति भाव । प्रावृड्वर्षास्तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—**घनेति** । घन निविड श्यामला । अत्यन्तकृष्णेत्यर्थ । अनेकशतसख्याका ये ह्रदा ग्रहा(?)तैरलङ्कृता च । पक्षे घनैर्मेघै श्यामला अनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपा शतह्रदा जलवालिकास्ताभिरलङ्कृता चेति विग्रह । चन्द्रस्य कुमुदबान्धवस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयो साम्यमाह—**सततेति** । ऋक्षा भल्लूकास्तेषा सार्थ समुदायस्तेनानुगता तथा हरिणैर्मृगैरध्यासिताश्र(श्रि)ता च । पक्षे सतत निरन्तरमृक्षाणि नक्षत्राणि तेषा सार्थ. समुदायस्तेनानुगता सहानुगाता हरिणेन मृगेनाध्यासिता च । राज्यस्थिती राज्यमर्यादा सेव । उभयो साम्यमाह—**चमरेति** । चमराश्चमर्यो, मृगा हरिणा , वालव्यजनानि चामराणि, तैरुपशोभिता सह मदेन वर्तमाना समदा ये गजा हस्तिनस्तेषा घटा समुदायास्तै परिपालिता यस्या सा । अथ च तादृशी राज्यस्थितिरित्युभयो साम्यम् । **गिरीति** । गिरेर्हिमाचलस्य तनया पार्वती तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—**स्थाण्विति** । स्थाणव

सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधुकोशकशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, कचित्प्रलयवेलेव महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणिमण्डला, कचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमानतुङ्गशालाकुला, कचिदचिरनिर्वृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता, कचिदुद्धृत्तमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता, कचिन्मत्तेव कोकिलकुलप्रलापिनी, कचिदुन्मत्तेव वायुवेगकृततालशब्दा, कचिद्विधवेवोन्मुक्ततालपत्रा, कचित्समरभूमिरिव शरशतनिचिता, कचि-

---

माह—**चन्दनमिति** । चन्दन वृक्षो, मृगमदो गन्धधूली तयो. संसर्गाद्यः परिमलस्तं वहतीति सा तया रुचिरो योऽगुरुवृक्षस्तथा तिलकवृक्षश्च ताभ्यां भूषिता शोभिता चेति । पक्षे चन्दन च मृगमदश्च तयोरनुलेपनवशात्परिमलस्तं वहतीत्येवशीला । रुचिरस्य शोभनस्यागुरो. काकतुण्डस्य तिलकेन पुण्ड्रे(ण्ड्रे)ण [भूषिता] शोभिता चेति विग्रह । **सेति** । प्रियोत्कण्ठया व्रजति या नारी सोत्कण्ठिता तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—**विविधेति** । विविधा अनेकप्रकारा ये पल्लवास्तेषामनिलो वायुस्तेन वीजिता तथा मदनेन मदनद्रुमेण सहवर्तमाना । सयुक्तेत्यर्थ । पक्षे सह मदनेन कन्दर्पेण वर्तमाना समदना सा । उत्कण्ठिता स्यपि तथा । **बालेति** । बाला स्तनधयास्तेषां ग्रीवा कन्धरा तद्वदिव । उभयोरेकधर्मतामाह—**व्याघ्रेति** । व्याघ्रा. शार्दूला नखा सुरभिनखप्राणिनस्तेषां पङ्क्ति. श्रेणी तया मण्डिता शोभिता तथा गण्डका वाध्री(र्ध्री)णसास्त एवाभरण यस्या चेति । पक्षे व्याघ्रनखपङ्क्त्या मण्डिता । अतएव 'शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय' इति । बालरक्षार्थं व्याघ्रनखा बध्यन्त इति प्रसिद्धि । गण्डस्थलपर्यन्तवर्ति यत्तादृग्ग्रीवास्थ भूषण देशविशेषे गण्डकमिति प्रसिद्ध तदाभरण यस्या सा । **पानेति** । मद्यपानार्थं या भूमि सा पानभूमिस्तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह—**प्रकटितेति** । प्रकटितमाविष्कृत यन्मधु माक्षिक कोशा एव कोशका पट्टसूत्रस्थानानि तेषा शत यस्या सा । पक्षे प्रकटित मधु मद्य तस्य कोशकानि पानपात्राणि तेषा शत ययेति विग्रह । प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि विचित्राणि कुसुमानि यस्यामित्युभयत्र समानम् । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशे यदा सर्व जलमय तदा प्रलयस्तस्य वेलावसरस्तद्वदिव । 'वेला वारादवसर' इति कोश । उभयो सादृश्यमाह—**महेति** । महावराहा' क्रोडास्तेषा दंष्ट्रा दाढास्ताभि: समुत्खात सम्यक्प्रकारेण खनित धरणिमण्डल पृथ्वीप्रदेशो यस्या सा तथा । पक्षे महावराहस्य परमेश्वरतृतीयावतारस्तस्य दंष्ट्रया समुत्खातमूर्ध्वमानीत धरणिमण्डल यस्यामिति विग्रह । **कचि[दि]ति** । कचित्प्रदेशे दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्का तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह—**चटुलेति** । चटुलाश्चपला ये वानरा कपयस्तेषा वृन्द समूहस्तेन भज्यमानास्त्रोट्यमानास्तुङ्गा उच्चा शाला शाखास्ताभिराकुला व्याकुला । पक्षे कपिवृन्देन भज्यमानास्तुङ्गा या शाला गृहैकदेशास्ताभिराकुला व्याप्तेति विग्रह । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशेऽचिर तत्काल निर्वृत्तो निष्पन्नो विवाह पाणिपीडन यस्यामेतादृशी भूमिस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**हरितेति** । यथायोग्यमन्वय । हरिता नीला ये कुशा दर्भा समिध एधांसि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी शिवा, पलाशा ब्रह्मपादपास्तै शोभिता विराजमाना । उद्वृत्ते-त्यस्य प्रत्येकमन्वयः । तादृशी स्यादित्युभयो साम्यम् । **कचिदिति** । उद्वृत्तो निर्मर्यादो यो मृगपति सिंहस्तस्य नादो गर्जित तेन भीतेव । कण्टको रोमाञ्च सजातोऽस्या इति कण्टकिता । द्वितीयपक्षे कण्टकिता कण्टकयुक्ता । **कचिदिति** । क(केति) पूर्ववत् । मधुना(?) मत्तेव कोकिलाना परभृता(ताना) कुलानि तेषा कलकलस्य प्रलापो यस्याम् । अथ च 'प्रलापोऽनर्थक वच' । **कचिदिति** । उन्मत्तेवोन्मादवानपुरुषेव वायुवेगेन पवनातिरयेण कृतो विहितस्तालवृक्षे शब्दो यस्या सा । उन्मादवानत्वाविष्ट [ताल]शब्द करोतीति लोकप्रसिद्धम् । **कचिदिति** । विधवेव मृतभर्तृकेव । उभयो शब्दसाम्यमाह—**उन्मुक्तेति** । उन्मुक्तानि त्यक्तानि तालपत्राणि तालदलानि यस्या सा । पक्षे उन्मुक्तानि तालपत्राणि ताटङ्का यथेति विग्रह । **कचिदिति** । समर

---

१ गोमन्दरनिम्ब. २ पदवि. ३ आतान. ४ कोशशता. ५ मग, मनु. ६ ... ७ ...

दमरपतितनुरिव नेत्रसहस्रसंकुला, क्वचिन्नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, क्वचित्पार्थरथपताकेव कंप्याक्रान्ता, क्वचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुःप्रवेशा, क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशताकुला, क्वचिदम्बरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा, क्वचिद्गृहीतव्रतेव दर्भचीरजटावल्कलधारिणी, अपरिमितबर्हलपत्रसंचयापि सप्तपर्णोपशोभिता, क्रूरसत्त्वापि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

तस्यां च दण्डकारण्यान्तःपाति, सकलभुवनविख्यातम्, उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य सुरपतिप्रार्थनापीतसकलसागरजलस्य, मेरुमत्सराद्गगनतलप्रसारितविकटशिरःसहस्रेण दिव-

---

नङ्गामल्लस्य भूमिरिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**शरेति ।** शरा मुञ्ज(ञ्ज)दण्डास्तेषां शतं तेन निचिता व्याप्ता । पक्षे शरा बाणास्तेषां शतैर्निचितेति विग्रहः । **क्वचिदिति ।** अमराणां देवानां पतिः प्रभुरिन्द्रस्तस्य तनुरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—**नेत्रेति ।** नेत्राणां वृक्षविशेषाणां सहस्रं तेन संकुला । यद्वा । नेत्राणां जटानां सहस्रं तेन संकुला । 'जटांशुकयोर्नेत्रम्' इत्यमरः । पक्षे नेत्राणां चक्षुषां सहस्रं तेन संकुलेति विग्रहः । **क्वचिदिति ।** नारायणस्य कृष्णस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—**तमालेति ।** तमालैर्वृक्षविशेषैर्नीला । पक्षे तमालवन्नीला । **क्वचिदिति ।** पार्थोऽर्जुनस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य पताका वैजयन्ती सेव । उभयोस्तुल्यतामाह—**कपीति ।** कपिभिर्गोलाङ्गूलैराक्रान्ता । पक्षे कपिचिह्नोपयुक्तेत्यर्थः । **क्वचिदिति ।** अवनिपती राजा तस्य द्वारभूमिरिव । उभयोः सादृश्यमाह—**वेत्रेति ।** वेत्राणि वृक्षविशेषाः, लताः वल्लयश्च तासां शतं तेन दुःप्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टुं शक्या । पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टिः । सरलत्वाल्लतोपमानम् । ताभिर्दुःप्रवेशेत्यर्थः । **क्वचिदिति ।** क्वचित्प्रदेशे विराटराजनगरी पुरी तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**कीचकेति ।** कीचकाः सच्छिद्रवेणवस्तैराकुला । पक्षे कीचकानां स्वप्रियाबान्धवानां शतं तेनाकुला व्यग्रा । **क्वचिदिति ।** अम्बरमाकाशं तस्य श्रीरिव । उभयसादृश्यमाह—**व्याधेति ।** व्याधैरनुगम्यमानास्तरला भयविह्वला तारकमृगा विचित्रमृगा यस्यां सा । पक्षे व्याधेनानुगम्यमानस्तरलतारकामृगश्चन्द्रनक्षत्रं (?) यस्यामिति विग्रहः । महादेवेन व्याधरूपधारिणा हत (?) तस्यार्धं मृगनक्षत्रमिति प्रसिद्धम् । **क्वचिदिति ।** **गृहीतेति ।** गृहीतमात्तं व्रतं नियमो यया सैवविधेव । उभयतुल्यतामाह—**दर्भेति ।** दर्भाः कुशाः, चीराणि तृणविशेषाणि, जटा शिफाः, वल्कलानि चोचानि, एतानि धर्तुं शीलमस्याः सा तथा । पक्षे दर्भचीराणि पूर्वोक्तानि, जटा सटता कचा । 'शिफाजटे सटतौ कचौ' इत्यनेकार्थः । वल्कलानि प्रतीतानि तेषां धारणं विद्यते यस्या इति विग्रहः । **अपरीति ।** अपरिमितान्यगणितानि बहला[नि] निविडानि पत्राणि पर्णानि तेषां संचयः समूहो यस्यामेवंभूतापि सप्तपर्णोपशोभितेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सप्तपर्णोऽयुक्छदस्तेन शोभायमानेत्यर्थः । **क्रूरेति ।** क्रूरं सत्त्वं मनो यस्याः सैवंविधापि मुनिजनसेवितेति विरोधः । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः' इत्यनेकार्थः । तत्परिहारपक्षे क्रूरा हिंस्राः सत्त्वाः प्राणिनो यस्यामिति विग्रहः । मुनिजनतपोमाहात्म्यात्क्रूरा अक्रूरतां गता इत्यत्र व्यङ्ग्यम् । **पुष्पवतीति ।** पुष्पवत्यार्तव[व]त्यपि पवित्रेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे पुष्पं सूनं विद्यते यस्यामिति विग्रहः ।

तस्यां चेति । तस्यां विन्ध्याटव्यामगस्त्यस्य मुनेर्नाम्नापि द्विष आश्रमपदं मुनिस्थानमासीदित्यन्वयः । इत उत्तराणि विशेषणानि । **दण्डकेति ।** दण्डकारण्यं स्याद्रिसन्धि कानन तदन्तःपाति । तदन्तर्वर्तीत्यर्थः । **सकलेति ।** सकलानि समस्ताणि यानि भुवनानि विष्टपानि तेषु विख्यातं प्रसिद्धम् । **उदिति ।** भगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य श्रेयस उत्पत्तिक्षेत्रमिव प्रभवस्थानमिव । इतो मुनिं विशिनष्टि—**सुरेति ।** सुरपतिरिन्द्रस्तस्य प्रार्थना याचना तया पीतं चुलुकितं सकलानामस्य समग्रसमुद्रस्य जलं पानीयं येन स तथा तस्य ।

सकररथगमनपथमपनेतुमभ्युद्यतेनावगणितसकलसुरवचसा विन्ध्यगिरिणाप्यनुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानलजीर्णवातापिदानवस्य, सुरासुरमुकुटमकरपत्रकोटिचुम्बितचरणरजसो दक्षिणामुख विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुंकारनिपातितनहुषप्रकटप्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्यया लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनाषाढिना पवित्रभस्मविरचितत्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशचीरवाससा मौञ्जमेखलाकलितमध्येन गृहीतहरितपर्णपुटेन प्रत्युटजमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्माहरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुकहरितैश्च कदलीवनैः श्यामलीकृतपरिसरं सरिता च कलशयोनिपरिपीतसागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया गोदावर्या परिगतमाश्रमपदमासीत्।

विन्ध्येति। विन्ध्यगिरिणापि जलबालकाद्रिणाप्यनुल्लङ्घितानतिक्रान्ताज्ञा शिष्टिर्यस्य स तथा तस्य। अथ विन्ध्यगिरिं विशिनष्टि—**मेरुमत्सरादिति।** मेरोः सुवर्णाद्रेर्मत्सरान्मात्सर्याद्गगनतल आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि विपुलानि यानि शिरांसि तेषां सहस्रं येन स तथा तेन। **दिवसेति।** दिवसकरः सूर्यस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य या गतिर्गमनं तस्याः पन्थाः। 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यच्। तं [अपनेतुं] दूरीकर्तुमभ्युद्यतेन प्रयतमानेन। **अवेति।** अवगणितान्यनादृतानि सकलानि समग्राणि सुराणां देवानां वचांसि वाक्यानि येन स तथा तेन। अथ मुनिं विशेषयन्नाह—**जठरेति।** जठरानलेनोदराग्निना जीर्णोऽन्तस्तिरोहितो वातापिदानवो येन स तथा तस्य। **सुरेति।** सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटाः किरीटानि तेषु मकरपत्रं मकराकारः पक्षः। 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः। तस्य कोटिरग्रं तया चुम्बितं गृहीतं चरणरजोऽङ्घ्रिरेणुर्यस्य स तथा तस्य। **दक्षिणेति।** दक्षिणापा(वा)ची तस्या मुखमाननं तस्मिन्विशेषकस्तिलकः तस्य। 'चित्रपुण्ड्रविशेषकाः' इति कोशः। **सुरेति।** सुरलोकादेकहुंकारेणैकहुंकृतिमात्रेण निपातितो भ्रंशितो यो नहुषो राजा तेन प्रकटः स्पष्टः प्रभावो यस्य स तथा तस्य भगवतो माहात्म्यवतः। महांश्चासौ मुनिश्च महामुनिस्तस्योत्कृष्टमननशीलस्य। पुनः कीदृशम्। पादपैर्वृक्षैरुपशोभितम्। अथ पादपान्विशिनष्टि—**अगस्त्येति।** अगस्त्यस्य भार्यया पत्न्या लोपामुद्रया स्वयमात्मनोपरचितमालवालकमावापो येषां ते तथा तैः। **करेति।** करा एव पुटानि तैः [सलिलस्य] जलस्य सेकः सिञ्चनं तेन संवर्धितैर्वृद्धिं प्रापि(पि)तैरतएव सुतेभ्यः सूनुभ्यो निर्गतो विशेषो येभ्यस्ते तथा तैः। तत्पुत्रेण दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्। अथ तत्पुत्रं विशिनष्टि—पालाशो दण्ड आषाढः। स विद्यते यस्यासौ स तेन। पवित्रं यद्भस्म तेन [विरचितं] निर्मितम्। त्रयाणां पुण्ड्रकाणां समाहारस्त्रिपुण्ड्रकं [व्यक्ति]विशेषस्तदेवाभरणमलंकारो येन स तथा तेन। **कुशेति।** कुशा एव चीवरं वासो यस्य स तेन। **मौञ्जेति।** मुञ्जः शरस्तत्सम्बन्धिनी या मेखला तया कलितो व्याप्तो [मध्यो] मध्यप्रदेशो यस्य स तथा तेन। **गृहीतेति।** गृहीतमात्तं हरितं नीलं [पर्णपुटं] पत्रपुटं येन स तथा तेन। किं कुर्वता। उटजमुटजं प्रति प्रत्युटजं भिक्षार्थमटता पर्यटनं कुर्वता। 'पर्णशालोटजः' इति कोशः। 'अकथितम्' इत्यनेन भिक्षामिति द्वितीया। च पुनः। यस्य दृढदस्युनाम्नः पितागस्त्य इध्मवाह इत्यन्वर्थं द्वितीयं नाम चकार निर्ममे। कस्मात्। **अतीति।** अतिप्रभूता य इध्मानस्तेषामाहरणादानयनात्। **दिशीति।** दिशिदिशि प्रत्येकदिशि शुकवद्धरितैर्नीलैः कदलीवनै रम्भावनैः श्यामलीकृतं कृष्णीकृतं परिसरः पर्यन्तभूर्यस्य तत्तथा तम्। **गोदावर्येति।** गोदावर्या सरिता परिगतं परिवारि(वे)ष्टितम्। अथ गोदावरीं विशेषयन्नाह—**कलशेति।** कलशयोनिरगस्त्यस्तेन परिपीतःपु

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो दशवदनलक्ष्मीविभ्रमविरामो रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन्सह सीतया लक्ष्मणोपरचितरुचिरपर्णशाल. पञ्चवट्यां कंचित्कालं सुखमुवास । चिरशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीननिभृतपाण्डुकपोतपङ्क्तयोऽमललग्नतापसाग्निहोत्रधूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । वलिकर्मकुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः करतलादिव संक्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधिजलमिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र च दशरथसुतनिशितशरनिकरनिपातनिहतरजनीचरबलबहलरुधिरसिक्तमूलमद्यापि तद्रागाविद्धनिर्गतपलाशमिवाभाति नवकिसलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शष्पकवलमजस्रमश्रुजललुलितदृष्टयो

ीकृतो य सागर' समुद्रस्तस्य मार्ग पन्थास्तमनुगतयेवानुसृतयेव । **वेणीति** । वेण्येव वेणिका । वद्धा वेणिका या सा तथा । 'वेणी धारारयश्च' इति कोश. ।

यत्र चेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे दशरथनन्दनो नाम रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन्ननुगच्छन्कंचित्काल पञ्चवट्या जनस्थाने सीतया जानक्या सह सुख यथा स्यात्तथोवास वसति चक्रे । कि कुर्वन् । दशरथस्य राज्ञो वचनमाज्ञामनुपालयन्यथा निर्दिष्टा (?) तथैव समाचरन् । इतो राम विशेषयन्नाह—**उत्सृष्टेति** । उत्सृष्ट त्यक्त राज्य येन स तथा । **दशेति** । दशवद[न]स्य दशाननस्य या लक्ष्मी. श्रीस्तस्या विभ्रमो विलासस्तस्य विरामोऽवसान यस्मात्स तथा । **लक्ष्मण इति** । लक्ष्मणेन सौमित्रिणोपरचिता कृता रुचिरा मनोहरा पर्णशालोटजो यस्य स तथा । अथ च [यत्र] यस्मिन्नाश्रमपदे चिरकालशून्येऽद्याप्येतत्कालपर्यन्त तरवो लक्ष्यन्ते दृश्यन्त इत्यन्वय । इत. पादपान्विशेषयन्नाह—**शाखेति** । शाखासु शालासु निलीना सलग्ना निभृतमलयं पाण्डव. श्वेता ये कपोता रक्तलोचनास्तेषा पङ्क्तय. श्रेणयो येषु ते तथा । कीदृशा इव । अमला निर्मला लग्नास्तापसाना तपस्विना यदग्निहोत्र तस्य धूमाना राजिर्येष्वेवभूता इव लक्ष्यन्ते । यत्र चेत्यस्य सर्वत्रानुषङ्ग । **वलीति** । वलिकर्मार्थं कुसुमान्युद्धरन्त्या पुष्पावचय कुर्वत्या. सीताया जानक्या. करतलादिव विनिर्गत. सन् । लताकिसलयेषु सक्रान्तो राग स्फुरति स्फूर्तिमान्भवति । **यत्र चेति** । मुनिनागस्त्येन पूर्व पीत पश्चादुद्गीर्ण ... (?) तन्निखिल जलनिधिजलमिवाश्रमोपान्तवर्ति[षु] महाह्रदेषु विभक्त दृश्यते । **यत्र चेति** । नवानि प्रत्यग्राणि किसलयानि यस्मिन्नेवभूतमरण्य [अद्यापि] आभाति शोभत इत्यन्वय । तदेव विशिनष्टि—**दशरथेति** । दशरथस्य (सुतो) रामस्तस्य [निशिता] तीक्ष्णा ये शरास्तेषा य. [निकर] समूहस्तस्य निपातेन निहता ये [रजनीचरा] राक्षसा पुण्यजनास्तेषा यद्बल सैन्य तत्सबन्धि यद्बहल विस्[स्तृ]त रुधिर रक्त तेन सिक्त मूल यस्य । अतएवाद्यापि तद्रागेणाविद्धानि युक्तानि निर्गतानि पलाशपुष्पाणि यस्मिन्नेवभूतमिव । **अधुनापीति** । साम्प्रतमपि [यत्र] यस्मिञ्जलधरसमये वर्षाकाले जीर्णमृगा वृद्धहरिणा शष्प बालतृण तस्य कवल ग्रास न गृह्णन्ति नाददते । कीदृशा. । **अभीति** । अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषा निवह समूहस्तस्य निनाद शब्दमाकर्ण्य श्रुत्वा रामस्य भगवत पूज्यस्य चापो धनुस्तस्य घोष शब्द स्मरन्त स्मृतिविषयीकुर्वन्त । घोषस्येति स्मृतियोगे मातु स्मरतीतिवत्कर्मणि षष्ठी । अथ घोष विशेषयन्नाह—**त्रिभुवनेति** । त्रिभुवन विष्टप तस्य विवराणि छिद्राणि तानि व्याप्नोतीत्येवशील न तथा तस्य । कीदृशा मृगा । [अजस्र] निरन्तरमश्रुजलेन नेत्रजलेन लुलिता व्याकुलीभूता दृष्टयो नेत्राणि येषा ते तथा । कि कृत्वा । दश दिशो दश ककुभो वीक्ष्यादर्शेव्द । कीदृश्यो दिश । शून्या मजानाद(?)प्राणिरहिता । मृगान्विशेषयन्नाह—

वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरतमृगयानिहतशेषवनहरिणप्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार । यत्र च मैथिलीवियोगदुःखदुःखितौ रावणविनाशसूचकौ चन्द्रसूर्याविव कबन्धग्रस्तौ समं रामलक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन्दशरथसुतबाणनिपातितो योजनबाहोर्बाहुरगस्त्यप्रसादेनागतनहुषाजगरकायशङ्कां चकार ऋषिगणस्य । जनकतनया च भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुटजाभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनोत्सुका पुनरिव धरणीतलादुल्लसन्ती वनचरैरद्याप्यालोक्यते ।

तस्य च संप्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाणपूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधिपानप्रकुपितवरुणप्रोत्साहितेनागस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा जलनिधिरुत्पादितः प्रलयकालविघट्टिताष्टदिग्विभागसंधिबन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्धृत-

---

जरये[रे]ति । जरया वार्धक्येन जर्जरिता विशीर्णा विषाणकोटिः शृङ्गाग्रप्रभागो येषां ते तथा । जानकीति । जानक्या सीतया संवर्धिता वृद्धिं प्रापिता । यस्मिन्निति । यस्मिन्वने [अनवरत] निरन्तरं या मृगयाखेटस्तया निहता व्यापादितास्तेभ्यः शेषा उद्धरिता एव ये वनहरिणास्तैः प्रोत्साहित इवोत्साहं प्रापित इव । कृतेति । कृतः सीताया विप्रलम्भो वियोगो विप्रतारणं (?) वा येनैवंभूतोऽसौ कनकमृगः सुवर्णमृगो रघोरपत्यं राघवमतिदूरं जहार हृतवान् । 'हृञ् हरणे' धातुः । लिटि रूपम् । यत्र स[म]मिति सहचरितौ रामलक्ष्मणौ महदुत्कृष्टं त्रिभुवनस्य विष्टपस्य भयमातङ्कं चक्रतुर्विदधतुः । कीदृशौ । मैथिलीति । मैथिली जानकी [तद्] वियोगेन विरहेण यद्दुःखं तेन दुःखितौ । पुनस्तावेव विशेषयन्नाह—कबन्ध इति । कावन्धकेत (?) राक्षसाधिपतिस्तेन ग्रस्तौ गृहीतौ । काविव । चन्द्रसूर्याविव पुष्पद(व)न्ताविव । रावण इति । रावणस्य दशाननस्य यो विनाशस्तस्य सूचकौ ज्ञापकौ । अत्यायतश्चेति । अयं च यस्मिन्दशरथसुतो रामस्तस्य बाणैर्विशिखैः [निपातितः] छिन्नो योजनबाहुनाम्नो दैत्यस्य बाहुर्भुजोऽत्यन्तमायतो विस्तृतः सोऽगस्तिमुनेः प्रसादेन [आगतः] प्राप्तो नहुषस्य राज्ञोऽजगरस्य कायस्तस्य शङ्कामृषिगणस्य मुनिसमुदायस्य चकार विदधे । यत्र चेति । यस्मिञ्जनकतनया सीता भर्त्रा रामेण [विरहस्य] वियोगस्य विनोदनं परिहारस्तदर्थमुटजस्य कुटीरस्य (?) लाया अभ्यन्तरे लिखिता लिपीकृता सा रामस्य निवासो वसतिस्तस्य यद्दर्शनं तत्र [उत्सुका] उत्कण्ठिता । यथा पूर्वं धरणीतलादुत्थिता तथैव पुनर्भूमितलादुल्लसन्ती वनचरैर्भिल्लैरद्यापि सांप्रतमप्यालोक्यते दृश्यते ।

[तस्य चेति ।] तस्य चागस्त्याश्रमस्य [संप्रत्यपि] इदानीमपि प्रग(क)टोपलक्ष्यमाणः स्पष्टं ज्ञायमानः पूर्ववृत्तान्तो यस्य तस्य नातिदूरेऽगस्ति(स्त्य)मत्सरात्पीतान्धिमाश्र(त्स)र्याद्वेधसा तस्यागस्त्यस्याश्रमस्तत्समीपवर्ती निकटवर्त्यपरोऽन्यो जलनिधिरिव जलाशय [इव] उत्पादितः । कीदृशेन वेधसा । जलेति । जलनिधिः समुद्रस्तस्य पानं तेन प्रकुपितः कोपं प्राप्तो यो वरुणः प्रचेतास्तेन प्रोत्साहितेन प्रगुणितेन । अथ चेति । यस्य पद्मसरः पम्पेत्यभिधानभिन्दत्प्रतननान्वयः । इत्तः सरो विशेषयन्नाह—प्रलयेति । प्रलयकाले कल्पान्ते विघट्टिता नष्टा येऽष्टदिशामष्टककुभां विभागाः प्रदेशास्तत्तत्पर्वतावधिकास्तेषां ये संधयो गास्तेषां बन्धा मर्यादा यस्मिन्नेवंभूतं [भुवि] भूमौ निपतितं [गगनतलमिव] नभस्तलमिव । जलनिमग्न-

---

१ निःशेष, अशेष २ प्रोत्साहित. ३ दशवदनविनाशपिशुनौ. ४ अतिमहत्. ५ शर. ६ प्रसादेन ७ आगत ८ ऋषिनिकरस्य ९ तनयभर्त्रा १० विनोदार्थम् ११ अभ्यन्तरे. १२ धरणीतलात् १३ उल्लसन्ती १४ ... १५ ...वृत्तान्तस्य. १६ कुपित १७ उत्साहितेन १८ ...वर्तिनां. १९ विघटित २० विभाग २१ ...

धरामण्डलस्थानमिव जलपूरितम्, अनवरतमज्जदुन्मदशबरकामिनीकुचकलशलुलितजलम्, उत्फुल्लकुमुदकुवलयकह्लारम्, उन्निद्रारविन्दमधुद्रवबद्धचन्द्रकम्, अलिकुलपटलान्धकारितसौगन्धिकम्, सारसितसमदसारसम्, अम्बुरुहमधुपानमत्तकलहंसकामिनीकृतकोलाहलम्, अनेकजलचरपतङ्गशतसंचलनचलितवाचालवीचिमालम्, अनिलोल्लासितकल्लोलशिखरसीकरारब्धदुर्दिनम्, अशङ्कितावतीर्णाभिरम्भःक्रीडारागिणीभि स्नानसमये वनदेवताभिः केशपाशकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाणकमण्डलुकलजलध्वनिमनोहरम्, उन्मिषदुत्पलवनमध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्बैरासेवितम्, अभिषेकावतीर्णपुलिन्दराजशबरीकुचचन्दनधूलिधवलिततरङ्गम्, उपान्तकेतकीरजःपटलबद्धकूलपुलिनम्, आ-

---

स्यात्तदुपमानम्। **जलेनेति** । जलेन पानीयेन पूरित पूर्णमादिवराहेण तृतीयावराहे(तारे)ण वराहरूपेण सम्यक्प्रकारेणोद्धृत जलाद्बहिरानीत यद्धरामण्डल भूमिमण्डल तस्य स्थानमिव। **अनवरतेति** । अनवरत निरन्तर मज्जन्त्य. स्नान कुर्वत्यो या उन्मदा गर्वाधिष्ठिता शबराणां भिल्लानां कामिन्यस्तासा कुचौ तावेव कलशौ ताभ्या लुलितमालोडित जल पानीय यस्य तत्तथा। **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्लानि विकसितानि कुमुदानि कैरवाणि कुवलयानि कुवेलानि कह्लाराणि सौगन्धिकानि यस्मिंस्तत्तथा। **उन्निद्रेति** । उन्निद्राणि विकसितानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषा मधु रसस्तस्य यो द्रवः कल्कस्तस्य बद्धा मयूरपिच्छचन्द्रकारिणो चन्द्रका यस्मिंस्तत्तथा। **अलीति** । अलीना भ्रमराणा यानि कुलानि तेषा पटल समूहस्तेनान्धकारितानि संजातान्धकाराणि सौगन्धिकानि कह्लाराणि यस्मिंस्तत्तथा। 'सौगन्धिक तु कह्लारम' इति कोश.। **सारसितेति** । सहारसितेन शब्दितेन वर्तमाना अतएव समदा मदोत्कटा सारसाः पक्षिविशेषा यस्मिन्। **अम्बुरुहेति** । अम्बुरुहाणि कमलानि तेषा यन्मधु तस्य पान तेन मत्ता कलहसकामिन्यो वरटास्ताभि. कृत कोलाहलो यस्मिन्। **अनेकेति** । अनेके सहस्रशो ये जलचरा नक्रचक्रादय पतङ्गा पक्षिणस्तेषा यच्छत तस्य सचलन गमन तेन चलिता क्षोभ प्राप्ता वाचाला मुखरा वीचयो लहर्यस्तासा माला. श्रेण्यो यस्मिन्। **अनिलेति** । अनिलेन वायुनोल्लासिता उल्लास प्रापिता ये कल्लोला लहर्यस्त एवोच्चत्वाच्छिखराणि तेषां सीकरैरम्बुकणैरारब्ध विहित दुर्दिन मेघज तमो यस्मिन्। **स्नानेति** । स्नानसमय आप्लवक्षणे वनदेवताभिर्वनाधिष्ठात्रीभि केशपाश केशकलापस्तस्य कुसुमानि प्रसवानि तै सुरभीकृत सौगन्ध्यमापादितम्। कुसुमैरित्यत्र क्रियासिद्ध्युपकारकत्वेन करणेन तृतीया। इतो वनदेवता विशेषयन्नाह—**अशङ्कितेति** । शङ्कारहित यथा स्यात्तथावतीर्णाभिरन्त प्रविष्टाभि । शङ्काराहित्य च प्रेक्षकजनाभावात्। [अम्भ क्रीडाया] जलक्रीडाया रागो यासा ताभि । पुनस्तदेव विशेषयन्नाह—**एकदेशेति** । एकदेश एकभागस्तत्रावतीर्णोऽन्त प्रविष्टो यो मुनिजनस्तेनापूर्यमाणानि जलेन भ्रि(भ्रि)यमाणानि यानि कमण्डलूनि पात्रविशेषाणि तेषा कलो मधुरो यो जलध्वनि पानीयशब्दस्तेन मनोहरमभिरामम। **कादम्बेति** । कादम्बा कलहसास्तैरा समन्तात्सेवित पर्युपासितम्। अथ कादम्बान्विशिनष्टि—**उन्मिषदिति** । उन्मिषन्ति विकसन्ति यान्युत्पलानि कुवलयानि तेषा वन खण्डस्तन्मध्यचारिभिस्तदन्तर्गामिभि । **सवर्णेति** । सवर्णतया सादृश्यतया(?) रसित स्वनित तेनानुमेयैरनुमातु योग्यै । पुन. प्रकारान्तरेण तदेव विशिनष्टि—**अभीति** । अभिषेकार्थ स्नानार्थमवतीर्णा जलान्त.प्रविष्टा पुलिन्दराजो(जस्य) भिल्लस्वामिनो या शबर्य स्त्रियस्तासा कुच(चा) स्तनास्तेषा चन्दन मलयज तस्य धूलिभिः पा[नि] धवलितस्तरङ्गेन शुभ्रीकृतम्। **उपान्तेति** । उपान्ते समीपे या केतक्यो मालत्यस्तासा रज परागस्तस्य पटल समूहस्तेन बद्धमाच्छ (नद्ध) कूल तटप्रान्त पुलिन तट च जलोज्झित(?) यस्मिंस्तथा। **आसन्नेति** । आसन्ना

सन्नाश्रमागततापसक्षालितार्द्रवल्कलकषायपाटलतटजलम्, उपतटवृक्षपल्लवानिलवीजितम्, अविरलतमालवीथ्यन्धकारिताभिर्वालिनिर्वासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणाचलुप्तफललघुलताभिरुदवासितापसानां देवतार्चनोपयुक्तकुसुमाभिरुत्पतज्जलचरपक्षपुटविगलितजलविन्दुसेकसुकुमारकिसलयाभिर्लतामण्डपतलशिखण्डिमण्डलारब्धताण्डवाभिरनेककुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवताभिः स्वश्वासवासिताभिरिव वनराजिभिरुपरुद्धतीरम्, अपरसागराशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहलपङ्कमलिनैर्वनकरिभिरनवरतमापीयमानसलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः । यत्र च विकचकुवलयप्रभाश्यामायमानपक्षपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशापग्रस्तानीव मध्यचारिणालोक्यन्ते चक्रवाकनाम्नां मिथुनानि ।

निकटवर्तिनो ये आश्रमा मुनिस्थानानि तेभ्य आगता प्राप्ता ये तापसा ऋषयस्तैः क्षालितानि धौतान्यार्द्राणि जलाविलानि (?) वल्कलानि । 'वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । तैः । कषाय तुवरम् । 'तुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्यमरः । पाटल च तटजल यस्मिन् । 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमर । **उपेति** । तटस्य समीपमुपतट तत्र ये वृक्षाः पादपास्तेषा पल्लवा किसलयानि तैर्य' [अनिल] वायुस्तेन वीजित व्यजनवात इवाचरित यस्मिन् । **वनेति** । वनराजिभि· काननश्रेणिभिरुपरुद्धमावृ(ब)द्ध तीर तट यस्य तत्तथा । अथ वनराजिं विशिनष्टि—**अविरलेति** । अविरला निविडा या तमालाना कालस्कन्धाना वीथी पङ्क्तिस्तयान्धकारिताभि सजातान्धकाराभि· । **वालीति** । सुग्रीवेण वानराधिपतिनावलुप्तानि दूरीकृतानि यानि फलानि तैर्लघु[ल]ता यासु ताभि । कीदृशेन सुग्रीवेण । वालिनेन्द्रसुतेन निर्वासितेन स्थानाद्भ्रंशितेन । किं कुर्वता । प्रतिदिन प्रत्यह सचरता व्रजता । तत्रेति शेष । **ऋष्येति** । ऋष्यमूकाभिधानो गिरिस्तत्र वासिना वसनशीलेन । **उदवासिनामिति** । उदवासिना तत्रस्थितिजुषा तापसाना देवतार्चने देवपूजायामुपयुक्तानि सोपयोगानि कुसुमानि पुष्पाणि यासु ताभि· । **उत्पतदिति** । उत्पतन्तो ये जलचरा नक्रचक्रायास्तेषा पक्षपुटानि तेभ्यो विगलिता स्रस्ता ये जलबिन्दव· पानीयपृषतास्तेषा सेकेन सिञ्चनेन सुकुमाराणि सुकोमलानि किसला(लया)नि यासु ताभि· । **लतेति** । लताना वल्लीना ये मण्डपा आच्छादितप्रदेशास्तेषा तलेऽध प्रदेशे शिखण्डिमण्डलैर्मयूरसमूहैरारब्धमुत्पादित ताण्डव नृत्य यासु ताभि । **अनेकेति** । अनेकानि विभिन्नजातीयानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषा परिमलो गन्धस्त वहन्तीत्येवशीलास्तास्तथा ताभि । **वनेति** । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यस्ताभि स्वश्वासेन स्वकीयप्राणेन (?) वासिताभिरिव भाविताभिरिव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । पुन सरो विशेषयन्नाह—**वनेति** । वनकरिभिररण्यगजैरनवरत निरन्तरमा समन्तात्पीयमान सलिल यस्य तत्तथा । अथ करिणो विशिनष्टि—**बहलेति** । बहलो निविडो य पङ्क कर्दमस्तेन मलिनै श्यामै । कैरिव । जलधरैरिव मेघैरिव । पुनस्तान्विशिनष्टि—**अपरेति** । अपरो भिन्नो य सागर समुद्रस्तदाशङ्किभिस्तद्भ्रान्तिकारिभि । सलिलमम्भ आदातु ग्रहीतुमवतीर्णैराकाशादुत्तरितै । अगाधमलब्धतलमनन्तमपरिमितपारमप्रतिम स्वप्रतिनिधिरहितमपा पानीयाना [निधान] शेवधिभूतम् । अक्षयजलत्वात्तदुपमानम् । अभिधान तु प्रागेव प्रतिपादितमेव न पुन प्रोच्यते । **यत्र चेति** । यस्मिन्सरसि चक्रवाकनाम्ना रथाङ्गाह्वाना मिथुनानि द्वन्द्वानि मध्यचारिणा वनान्तर्भ्रमणकारिणा । 'पथि चारिणा' इति पाठे पथिकेनेत्यर्थ । आलोक्यन्त इत्यन्वय । चक्रवाकमिथुनानि विशेषयन्नाह—**विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि यानि [कु]वलयानि नीलाम्बुजन्मानि तेषा या प्रभा कान्तिस्तद्वच्छ्यामायमानानि श्यामवदाचरमाणानि पक्षपुटानि येषा तानि । पुन कीदृशानीव । अद्याप्येतावत्कालपर्यन्तमपि मूर्तिमान्स्फुरद्रूपो यो रामस्य शाप शपन तेन ग्रस्तानीव गृहीतानीव ।

---

१ विटपि. २ पुटानिल. ३ वीथिका ४ च सचरता ५ परिलुप्तानि . ६ जलचरपतङ्गकुलपक्ष. ७ तपस्वि, ८ देवतानि.धाम. ९ रुद्ध १० मापीयमानम् ११ अप्रतिमम् १२ यत्र. १३ चक्रनाम्नाम्

तस्यैवंविधस्य सरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरितबालतरुखण्डस्य च समीपे दिग्गजकरदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालवाल इव तुङ्गस्कन्धावलम्बिभिरनिलवेल्लितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव, दिक्चक्रवालपरिमाणमिव गृह्णता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकालताण्डवप्रसारितभुजसहस्रमुडुपतिशेखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्धलग्नः, निखिलशरीरव्यापिनीभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरातिलकविन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः, इतस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः पत्त्रथैरिव शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमम्बुभारालसैरार्द्रीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिखरः, तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुम-

---

तस्यैवेति । तस्य सरस एवंविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य पम्पासर इत्यभिधानस्य पश्चिमे पश्चिमदिग्वर्तिनि तीरे तटे महान्महीयाञ्जीर्णश्चिरकालीनः शाल्मली [वृक्ष.] रोचनो द्रुमोऽस्तीत्यन्वयः । तस्य स्थानाभिव्यक्त्या आह—**राघवेति** । राघवस्य रामस्य ये शरा बाणास्तेषां प्रहार उपघातस्तेन जर्जरिता विसंस्थुला ये बालास्तृणराजास्तरवो वृक्षास्तेषां यत्खण्डं वनं तस्य समीपे निकटे दिशां गजा हस्तिनस्तेषां ये करदण्डाः शुण्डादण्डास्तान[नु]कुर्वन्तीत्येवंशीलास्तदनुकारिणस्तेन जरञ्जरीयान्योऽजगरश्चक्रमण्डलस्तेन सततं निरन्तरमावेष्टितं यन्मूलं स्थलं तस्य भावस्तत्ता तया बद्धं नद्धं महन्महीयः आलवालमावालं यस्मिन्स तथा । पुनः कीदृश इव । धृतमुत्तरीयमुपसव्यानं येन स तथा । कैः । अहीनां सर्पाणां निर्मोकैः सर्पकञ्चुकैः । निर्मोकं विशिनष्टि—**अनिलेति** । अनिलो वायुस्तेन वेल्लितैः कम्पितैः । 'वेल्लितं कम्पितं धूतम्' इति कोशः । **तुङ्ग इति** । तुङ्ग उच्चो यः स्कन्धः प्रकाण्डस्तत्रावलम्बिभिरवलम्बायमानैः (?) । अतएवोत्तरीयस्योपमानता । पुनः किं कुर्वतेव । **दिगिति** । दिशां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणमायामस्तदिव गृह्णता ग्रहणं कुर्वता । केन । भुवनानामन्तरालं मध्यभागस्तत्र विप्रकीर्णेनेतस्ततः पर्यस्तेन शाखानां लतानां संचयेन संदोहेन । 'शिरा शाखालता समाः' इत्यमरः । **प्रलय इति** । प्रलये(यकाले) संहारसमये ताण्डवे नृत्ये प्रसारितमूर्ध्वीकृतं भुजसहस्रं बाहुसहस्रं येन स तथा तम् । अथ चोडुपतिश्चन्द्रः शेखरे यस्यैवंविधं महादेवं विडम्बयितुमुद्यत इव कृतप्रयत्न इव । बहुशाखावत्त्वेनात्युच्चत्वेन शशिनोऽपि तच्छिरोवर्तित्वेन च तद्विडम्बकत्वमिति भावः । **पुराणेति** । पुराणतया जीर्णतया पतनभयादिव प्रपातशङ्कयेव वायुस्कन्धे लग्नो यस्यैवंभूत इव । अनेन शाखासु [वायुप्र[वे]]शेन प्रकम्पः सूचितः । तिरस्कृतं च वायोः स्कन्धे लग्न इत्यपि केचिद्व्याख्यान्ति । **निखि(ल) इति** । व्रततिभिर्लताभिः । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इति कोशः । परिगतः परिवेष्टितः । अथ व्रततीर्विशेषयन्नाह—**निखिलेति** । निखिलं समग्रं यच्छरीरं तद्व्याप्तं शीलं यासां ताभिः । **अतीति** । अतिदूरमतिविप्रकृष्टमुन्नताभिः । काभिरिव । जीर्णतया वार्धक्येन शिराभिरिवास्थिबन्धनैरिव । **जरेति** । कण्टकैराचिता व्याप्ता तनुर्यस्य स तथा । कैरिव जराया विस्रसाया ये तिलकबिन्दवस्तैरिव । अनिवार्यत्वे शरीरे कृष्णबिन्दवो जायन्त इति लोकप्रसिद्धिः । **जलेति** । जलधरपटलैर्मेघसमूहैरप्यदृष्टमनवलोकितं शिखरं प्रान्तप्रदेशो यस्य स तथा । मेघपटलं विशेषयन्नाह—**इत इति** । इतस्ततः समन्तात्परिपीतं सागरसलिलं समुद्रपानीयं यैस्ते तथा तैः । अथ च गगनागतैः । कैरिव । शाखान्तरेषु शालान्तरेषु निलीयमानैर्गुप्ततया तिष्ठद्भिः पत्त्रथैरिव पक्षिभिरिव । **क्षणमिति** । क्षणं क्षणमात्रं यावदम्बुभारालसैर्जलभारेण मन्दगामिभिः । **आर्द्रीति** । आर्द्रीकृता जलेन क्लिन्नाः पल्लवा यैस्ते तथा तैः । **तुङ्गेति** । तुङ्गत्वेनोच्चतया नन्दनवनमिन्द्रोद्यान

भ्युद्यतः, स्वसमीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतलगमनखेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां सृक्कपरिस्रुतैः फेनपटलैः संदेहिततूलराशिभिर्धवलीकृतशिखरशाखः, वनगजकपोलकण्डूयनलग्नमदनिलीनमत्तमधुकरमालेन लोहशृङ्खलाबन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेत, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्षपातः, नलिननाभ इव वनमालोपगूढः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनां, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगुह्येव विन्ध्याटवीं स्थितो महाञ्जीर्णः शाल्मली।

तत्र च शाखाग्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णवल्कविवरेषु महावकाश-

---

तस्य या श्रीस्तामिव [अवलोकयितु] द्रष्टु [अभ्युद्यत] उद्यत । **[स्व]समीपेति** । धवलीकृत शुभ्रीकृत शिखरस्याग्रस्य शाखा यस्य स तथा । कै । फेनपटलै कफसमूहैः । कीदृशै । संदेहित संदेहविषयीकृतस्तूलराशिरबीजकार्पासकपिण्डो यैस्ते तथा तै । **स्वेति** । स्वस्य समीपवर्तिना निजनिकटवर्तिनामुपर्यूर्ध्व संचरता गच्छताम् । अथ च गगनतलमाकाशतल तत्र यद्गमन संचरण तेन य खेद प्रयासस्तेनायासिताना खिन्नानां रविरथतुरङ्गमाणा सूर्यरथाश्वानां सृ(सृ)क्कमोष्ठप्रान्तस्तत. परिस्रुतै पतितै फेनपटलै । **वनेति** । वनगजा अरण्यकरिणस्तेषा कपोलयो कण्डूयनेन खर्जूयनेन लग्नो यो मदो दान तत्र निलीना लग्ना ये मत्ता मधुकरा भ्रमरास्तेषा माला यस्यैवभूतेन । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्व । अतो नैल्यमास्याल्लोहस्य या शृङ्खलान्दुकस्तेन बन्धन नियन्त्रण तेन निश्चलेनेव स्थिरेणैवातएव कल्पस्थायिना कल्पान्त तिष्ठता । एतेन स्वस्यातिवृद्धत्वेन शैथिल्यनिवृत्त्यै भ्रमरवेष्टनस्य कटिबन्धनत्व प्रदर्शितमिति भाव । एतादृशेन मूलेन बुध्नेन समुपेत सयुक्त । **कोटरेति** । कोटरो निष्कुहस्तस्याभ्यन्तर मध्यभागस्तत्र निविष्टै प्रविष्टै स्फुरद्भिर्दीप्यमानैर्मधुकरपटलैर्भ्रमरसमूहै सजीव इव श्वासादिप्राणयुक्त इव । भ्रमराणामन्तश्चारित्वेन तदुपमानम् । **दुर्योधनेति** । दुर्योधनो गान्धारीतनयस्तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—**उपेति** । उपलक्षितो दृष्टिगोचरीकृत. शकुनीना पक्षिणा पक्षाणा छदाना पातो यस्मिन्स तथा । पक्षे शकुनौ मातुले पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्येति विग्रह । **नलिनेति** । नलिननाभ कृष्णस्तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—**वनेति** । वनमालया वनश्रेण्योपगूढ आच्छादित । पक्षे वनमाला भूषणविशेषस्तेनोपगूढ आलिङ्गित । **नवेति** । नवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषा व्यूह समूहस्तद्वदिव । उभयो साम्यमाह—**नभसीति** । नभस्याकाशे दर्शितोन्नतिर्येन स तथा । उभयो. साम्यत्वादभङ्गश्लेष । **अखिलेति** । नि(अ)खिलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषामवलोकन निरीक्षण तदर्थं प्रासादो देवगृह स इव । कामाम । वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणा सुरीणाम । **दण्डक** इति । दण्डकनाम्नोऽरण्यस्य वनस्याधिपतिरिव स्वामीव । [**नायकेति** ।] नायक इवाध्यक्ष इव । कामाम । **सर्वेति** । पुष्प विना फल येषा ते वनस्पतयस्तेषा सर्वेषाम् । [**सखेति** ।] सखेव मित्रमिव । कस्येत्यपेक्षायामाह—**विन्ध्यस्येति** । विन्ध्यस्य जलबालकस्य । **शाखेति** । शाखा एव बाहवो भुजास्तै [विन्ध्याटवीं] विन्ध्यभूमिमुपगुह्येवालिङ्ग्येव स्थित आश्रित ।

तत्र चेति । तस्मिन्वृक्षे शुका कीरा शकुनयोऽन्ये पतत्रिणस्तेषा कुलानि सतानानि प्रतिवसन्ति स्मेत्यन्वय. । अथ निवासस्थानान्याह—**शाखानामि(ग्रे)ति** । शाखाना शालानामग्राणि प्रान्तानि तेषु कोटराणा निष्कुहाणामुदरेषु मध्येषु पल्लवा किसलयानि तेषामन्तरेषु मध्येषु स्कन्ध प्रकाण्डस्तस्य ये संधयो बन्धास्तेषु जीर्णानि पुरातनानि यानि वल्कानि चोचानि तेषा विवराणि छिद्राणि तेषु । अथ शकुनिकुलानि विशेषयन्

---

१ समीप २ अभ्यन्तर ३ मदमलिन. ४ दन्त ५ पतङ्ग . ६ पद्मनाभ ७ दृष्टोन्नति ८ [illegible]
९ उपगूढ, भवगुह्य १० अवस्थित . ११ शाल्मलीवृक्ष . १२ वल्कल. १३ विवरेषु च

तया विश्रब्धविरचितकुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगतभयानि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिरविरलदलनिचयश्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः । ते च तस्मिन्नतिवाह्यातिवाह्य निशामात्मनीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो, मदकलबलभद्रहलमुखाक्षेपविकीर्णबहुस्रोतसमम्बरतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलितविगलदाकाशगङ्गाकमलिनीशङ्कामुत्पादयन्तः, दिवसकररथतुरगप्रभानुलिप्तमिव गगनतलं प्रदर्शयन्तः, संचारिणीमिव मरकतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गगनावतते. पक्षपुटैः कदलीदलैरिव दिनकरखरकरनिकरपरिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः, वियति विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्त., सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्म ।

द—**महेति** । महान्महीयो योऽवकाशोऽन्तर्विस्तारस्तस्य भावस्तत्ता तया विश्रब्ध नि शङ्क विरचितानि निर्मितानि कुलायसहस्राणि यैस्तानि । **दुरेति** । दु खेनारोहो दुरारोहस्तस्य भावस्तत्ता तया विगत भय येभ्यस्तानि । **नान्ये(ने)ति** । नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रदेशेभ्य समागतान्येकीभूतानि । **यैरिति** । यै शकुनिकुलैर्दिवानिशमहर्निश निलीनै स्थितै. परिणामेन वार्धक्येन विरलानि तुच्छानि दलानि पत्राणि तेषा सहति समूहो यस्मिन्नेवविधोऽपि स वनस्पतिरविरलानि निविडानि यानि दलानि पत्राणि तेषा निचय सदोहस्तेन श्यामल इव कृष्ण इवोपलक्ष्यते दृश्यते । **ते चेति** । अग्रे विचरन्ति स्मेत्यग्रेतनेयान्वयः । तस्मिञ्शाल्मलीवृक्ष आत्मनीडेषु स्वस्वकुलायेषु निशा रात्रिमतिवाह्यातिवाह्यातिक्रम्य प्रतिदिन प्रत्यहमुत्थायोत्थाय । वीप्सया भूयान्कालो द्योत्यते । आहारस्य भक्षणस्यान्वेषण विलोकन तस्मै नभस्याकाशे विरचिता विहिता पङ्क्ति श्रेणी यैस्ते । **मदेति** । मदेन कलो मनोज्ञो यो बलभद्रो हली तस्य यद्धल सी(सी)र तस्य यन्मुखमग्रप्रदेशस्तेन य आक्षेप आकर्षण तेन विकीर्णानि पर्यस्तानि बहूनि स्रोतासि यस्या एवभूतामम्बरतल आकाशतले कलिन्दकन्यामिव यमुनामिव दर्शयन्त आलोकनीयता प्रापयन्त । **सुरेति** । सुराणा देवाना गजो हस्ती तेनोन्मूलितोत्पाटिता विगलन्त्यध पतन्ती याकाशगङ्गा स्वर्धुनी तस्या कमलिनी नलिनी तस्या शङ्का भ्रान्तिमुत्पादयन्त परेषा जनयन्त । **दिवसेति** । दिवसकर सूर्यस्तस्य यो रथ स्यन्दनस्तस्य ये तुरगा अश्वास्तेषा या प्रभा सैव नीला । हरितहयरथवत्त्वात्सूर्यस्य । तयानुलिप्तमिव लेपनविपर्याकृतमिव [गगनतल] नभस्तल प्रदर्शयन्तो ज्ञापयन्त । **संचारीति** । सचारिणीं भ्रमणशीला मरकतस्याश्मगर्भस्य या स्थली ता [इव] विडम्बयन्तस्तिरस्कुर्वन्त । **शैवल इति** । शैवलस्य शैवालस्य या पल्लवावली किसलयश्रेणी तामिवाम्बरसरसि व्योमतटाके प्रसारयन्तो विस्तारयन्त । पुन कि कुर्वन्त । **गगनेति** । गगनेऽवततैर्विस्तृतै पक्षपुटै पक्षच्छदै कदलीना रम्भाणा दलैरिव । नीलत्वसाम्यात्तदुपमानम् । दिनकरस्य सूर्यस्य खरास्तीक्ष्णा ये करा किरणास्तेषा निकर समूहस्तेन परिखेदितानि सन्तापितानि यान्याशामुखानि दिग्वदनानि वीजयन्तो व्यजनपातन कुर्वन्त । पुन किं कुर्वन्त । **वियतीति** । वियत्याकाशे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्प(ष्प)वीथीं बालतृणोत्पत्तिपद्धतीमिवारचयन्तो विरचयन्त । **सेन्द्रायुधमिति** । इन्द्रायुध शक्रधनुस्तेन सहवर्तमानमिवान्तरिक्ष गगनमादधाना कुर्वाणा । अन्यदत्र प्रागेवोक्त । **कृत इ(ते)ति** । कृतो विहित आहारो भोजन यैस्ते तथाविधास्तथा सन्ति स्मेत्यन्वय । 'शिम(प) प्रेप्सो' (?) निरन्तर स्नम । कि कृत्वा ।

कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान्फलरसान्कलममञ्जरीविकारांश्च प्रहतहरिणरुधिरानुरक्तशार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वाधरीकृतसर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणापत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म।

एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुरहमेको विधिवशात्सूनुरभवम्। अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे परलोकमगमत्। अभिमतजायाविनाशशोकदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादभ्यन्तरे निरुध्य पटुप्रसरमपि शोकमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत्। अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरानुकारिणीमल्पावशिष्टजीर्णपिच्छजालजर्जरामवस्रस्तांसदेशशिथिलामपगतोत्पतनसंस्कारां पक्षसंततिमुद्वहन्, उपारूढकम्पतया संतापकारिणीमङ्गलग्नां जरामिव विधुन्वन्नकठोरशेफालिकाकुसुमनालपिञ्जरेण कलममञ्जरीदलनमसृणितक्षीणोपान्त्यलेखेन स्फुटिताग्रकोटि

पुनरिति। स्वतृप्त्यनन्तर प्रतिनिवृत्य परावृत्य। **आत्मेति**। आत्मीया स्वकीया ये कुलाया नीडानि तत्र वस्थितेभ्य उपितेभ्यः शावकेभ्य पोतेभ्यो विविधान्नानाप्रकारान्फलरसान्सस्यनिर्यासान्। **कलमेति**। कलम कलामकस्तस्य मञ्जर्यो वल्लर्यस्तासा विकारा परिपाकविशेषेण परिणता कणास्तांस्तथापत्येषु संतानेषु यत्प्रे स्नेहस्तेन। कीदृशेन। **अधरीति**। अधरीकृतो न्यूनत्वमापादित सर्ववस्तुसबन्धी स्नेहो येन स तथा तेन पुन. कीदृशेन। असाधारणेन तन्मात्रवृत्तिना गुरुणापरावृत्तेन तथा प्रहतो व्यापादितो यो हरिणो मृगस्तस्य रुधिर रक्त तेनानुरक्तारुणीकृता या शार्दूलस्य सिंहस्य नखकोटिर्नखराग्र तद्वत्पाटलेन श्वेतरक्तेन चञ्चुपुटे त्रोटीसपुटेन दत्त्वा दत्त्वा। वारवार तेभ्यो भक्ष्यदान वितीर्येत्यर्थ। ततो दिवसकार्यानन्तरम्। **तस्मिन्निति** तस्मिन्वृक्षकुहरे क्रोड उत्सङ्गस्तदन्तर्निहितास्तन्मध्यस्थापितास्तनया अपत्यानि यैस्ते तथा। अन्वयस्तु पूर्वमुक्त

एकस्मिंश्चेति। एकस्मिञ्जीर्णकोटरे चिरकालीननिष्कुहे जायया पत्न्या सह निवसत आगेदुप पश्चिमे प्राते(?)वयसि दशायां वर्तमानस्य स्थितवत. कथमपि महता कष्टेन पितुर्जनकस्य विधिवशाद्दैववशात्। अहमित्यात्मनिर्देश.। एको नापर सूनु सुतोऽभवमजनिषम्। [अति] **प्रबलेति**। मम जायमानस्योत्पद्यमानस्यैव [अतिप्रबलया]अत्यन्त[या] प्रसववेदनया प्रसूतिव्यथयाभिभूता पीडिता सती मे मम जननी परलोक भवान्तरमगमदयासीत्। **अभिमतेति**। अभीष्टजायाया [विनाशेन] मरणेन रोदनादिरूपः शोकस्तेन दु खितोऽपि। अपि स्नेहदार्ढ्यसूचक। खलु निश्चित तात. पिता पटु स्पष्ट प्रसरो विस्तारो यस्मिन्वभूतमपि [शोक] दु ख मम[सुतस्य] पुत्रस्य स्नेहादभ्यन्तर एव मध्य एव निरुध्यावरुध्यैकाकी पत्नीवियुक्तो ममैव यत्सवर्धन वृद्धिस्तस्यामेव [पर] तत्परोऽभवत्। **अतीति**। अतिपरिणतमत्यन्त पक्व वयो यस्य स तथा। अतिजरीयानित्यर्थं। किं कुर्वन्। एतादृशी पक्षसतर्ति वाजसमूहमुद्वहन्दधत्। इत पक्षसतर्ति विशेषयन्नाह—**कुशेति**। कुशो दर्भश्चीर जीर्णवस्त्रख[ण्ड] तदनुकरोति तत्सादृश्य भजति या सा(?)तामु वार्धक्यवशादल्पानि स्तोकान्यवि(व)शिष्टान्युद्धरितानि जीर्णानि पुरातनानि पिच्छानि बर्हाणि तेषा जाल तेन जर्जरा विशीर्णाम्। **अवेति**। अवस्रस्तो गलितोंऽसदेशो यस्या सा ताम। अथवा स्कन्धदेशादवस्रस्ता सदेशा तामत एव शिथिला श्यामदृढावयवसयोगाम्। **अपेति**। अपगतो दूरीभूत उत्पतने वियद्गमने संस्कार शक्तिविशेषो यस्या सा ताम्। **उपेति**। उपारूढ प्राप्तो य कम्पश्चलन तस्य भावस्तत्ता तया। च समुच्चये। संतापकारिणी दु खदायिनीमङ्गलग्ना जरा वृद्धावस्थामिव विधुन्वन्परित्यजन्निवाकठोर यच्छेफालिका निर्गुण्डी तस्या कुसुम पुष्प तस्य यन्नाल तद्वत्पिञ्जरेण। **कमलेति**। कमलस्य या मञ्जरी तस्या

---

१ पश्चिमागान् २ प्रसक्त ३ स्वस्मिन्नेव ४ सुप्त क्षपा. ५ तत्र निवसत. ६ अहमेक ७ प्रसरम ८ गोकम्बलक ९ उत्पतन १० दु खदु खित. ११ मत्संनिगूढ १२ शोकवेगम. १३ अतिपरिणतवया च १४ जर्जरान १५ देशाम् १६ सहतिम् १७ कम्पनया च. १८ कुसुमपिञ्जरेण. १९ क्षीण २० उपान्त.

ना चञ्चुपुटेन परनीडपतिताभ्य: शालिवल्लरीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय वृक्षमूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो मह्यमदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मदुपभुक्तशेषमकरोदशनम् ।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गगनतलकमलिनीमध्वनुरक्तपक्षपुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपरजलनिधितटमवतरति चन्द्रमसि, परिणतरङ्कुरोमपाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले, गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभि: प्रतप्तलाक्षिकतन्तुपाटलाभिरायामिनीभिरशिशिरकिरणदीधितिभि: पद्मरागशलाकासंमार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे, संध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीरमिवावतरति सप्तर्षिमण्डले, तटगतविघट्टितशुक्तिसंपुटविप्रकीर्णमरुणकरप्रेरणाधोगलितमुडुगणमिव मुक्ताफलनि-

---

दलन विदारण तेन मग्न(स्र)णिता सजातचिक्कणतात एव क्षीणा घृष्टोपान्त्यलेखा प्रान्तसमीपवर्तिनी राजिर्यस्यैवभूतेन चञ्चुपुटेन त्रोटीसपुटेन श्रमवशात्स्फुटिता स्फोट प्राप्ता अग्रकोटिरग्रिमतीक्ष्णताभागो यस(स्य) स तेन । **परेति** । अशक्तिवशात्परेषा नीडानि तेषु(भ्य:?) पतिता. श्र(स्र)स्ता या शाल(लि)वल्लर्यस्ताभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा । **वृक्षेति** । वृक्षमूलि(ल)निपतितानि शुकाना कुलानि तैरवदलितानि खण्डितानि फलशकलानि तानि [समाहृत्य] एकीकृत्य [परिभ्रमितुमशक्तो] दूरे परिभ्रमणाशक्तो मह्यमदाद्ददौ । डुदाञ्(दा)धातोर्लुङि रूपम् । एव प्रतिदिवसं प्रत्यहमनेन प्रकारेणानीत भक्ष्य मह्य दत्त्वा मयोपभुक्त तत. शेषमुद्धरितमात्मनाशनमकरोत् । घ्यप्रत्ययानुशासनवशाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।

एकदा त्विति । एकदैकस्मिन्समये कोलाहलमशृणवमिति दूरेणान्वय: । **प्रभेति** । प्रभातस्य प्रात:कालस्य या सध्या तत्सवन्धी यो रागस्तेन लोहिते रक्ते । **गगनेति** । गगनतलमेव कमलिनी वियद्गङ्गा । कमलिनी वा । तस्या मधु रसस्तेनानुरक्त पक्षपुट छदसंपुट यस्य तस्मिन्वृद्धहस इव जरत्कलहस इव मन्दाकिनी गङ्गा तस्या पुलिन सैकत तस्माच्चन्द्रमसि निशानाथेऽपरो यो जलनिधि. पश्चिमसमुद्रस्तट(स्य) तट प्रति तीर प्रत्यवतरत्युत्तीर्णे सति । **परीति** । परिणत. पक्को यो रङ्कुर्मृगविशेषस्तस्य रोमाणि तनूरुहाणि तद्वत्पाण्डुनि शुभ्रे विशालता विस्तीर्णतामाशाचक्रवाले दिक्समूहे व्रजति गच्छति सति । **गजेति** । गजाना हस्तिना यद्रुधिर तेन रक्ता शोणिता या हरिसटा सिहस्कन्धकेसरास्तत्संवन्धि यल्लोम तद्वत् [लोहिनीभि] आरक्ताभि प्रतप्ता ये लाक्षिका जतुविकारोद्भवास्तन्तवस्तद्वत्पाटलाभि. श्वेतरक्ताभिरायामिनीभिर्विस्तारवतीभिरशिशिरा उष्णा किरणा यस्यैवभूत. सूर्यस्तस्य दीधितिभिर्दीप्तिभि: । काभिरिव । पद्मराग(गा)लोहितवर्णाश्मविशेषा शलाका ईषिकास्तासा समार्जनीभिरिव बहुकरीभिरिव समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे गगनमेव कुट्टिम तत्र य कुसुमप्रकर पुष्पसमूहस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्रसमूहे । **उत्तरेति** । उत्तराशोदीचीदिगवलम्बत इत्येवशील: स तथा तस्मिन्सप्तर्षिमण्डले सप्तर्षिसमुदाये मानससरस्तीर प्रति सध्यामुपासितुमिव सायनतनविधि कर्तुमिवावतरति सति । अत्र रूपकम् । अत्र सतीति प्रत्येकमन्वये योजनीयम् । पुनः कस्मिन्सति । **तटेति** । तटगतानि तीरप्राप्तानि विघट्टितानि स्फुटितानि यानि शुक्तिसंपुटान्यच्छिन्नमञ्जरीपुटानि तेभ्यो विप्रकीर्ण पर्यस्तम् । कीदृशमिव । अरुणस्य सूर्यस्य ये करा किरणास्तेषा प्रेरणा नोदनी तस्मात्(?) अधोगलितमध पतित [उडुगणमिव] धवलित शुभ्रीकृत पुलिन जलोज्झित तट येनैवभूत मुक्ताफलाना निकर समूहमुद्वहति धारयत्युदन्वति समुद्रे सति । पूर्व इत्यादि बहुव्रीहि । तस्मात्सर्वादिस्वन । पश्चिमसमुद्रे प्रतीक्ष्य । स्त्र पूर्वस्मा इव पूर्वेतर । 'रत्नाकरनदीपतिरुदन्वान्' इत्यमर: । तस्मिन् । अन्ये तीर्थार्थवादि-

करमुद्वहति धवलितपुलिनमुदन्वति पूर्वेतरे, तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेसरिणि करिणीकदम्बकप्रबोध्यमानसमदकरिणि क्षपाजलजडकेसरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने, रासभरोमधूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायसीकरिणि लुलितकमलवने रतखिन्नशबरसीमन्तिनीस्वेदजलकणापहारिणि वनमहिषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लवलतालास्योपदेशव्यसनिनि विघटमानकमलखण्डमधुसीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिम्नि मन्दमन्दसंचारिणि प्रवाति प्राभातिके मातरिश्वनि, कमलवनप्रबोधमङ्गलपाठकानामिभ-

---

त्वान्न सर्वादित्वम् । पुन. कस्मिन्सति । कानने सति । अथ का[न]न विशेषयन्नाह—**तुषारेति** । तुषारस्य तुहिनस्य बिन्दूना पृषता वर्षो यस्मिंस्तत्तथा तस्मिन् । **विबुद्धेति** । विबुद्ध शिखिकुल मयूरकुल यस्मिंस्तत्तथा विजृम्भमाणा जृम्भायुक्ता केसरिण. सिंहा यस्मिंस्तत्तथा । **करिणीति** । करिणीना हस्तिनीना कदम्बक समूहस्तेन प्रबोध्यमाना जागरावस्था प्राप्यमाणा समदा मदेन सहवर्तमाना करिणो हस्तिनो यस्मिन् । **क्षपेति** । क्षपाजलेन रात्रिसंबन्धितुषारेण जडानि स्तम्भितानि केसराणि किञ्जल्कानि यस्यैतादृश कुसुमनिकर पुष्पसमूहम् । **उदयेति** । उदयगिरिरुदयाद्रिस्तस्य शिखर शृङ्ग तत्र स्थित सवितार श्रीसूर्यमिवोद्दिश्याश्रित्य । **पल्लवेति** । पल्लवा एव किसलयान्येवाञ्जलयस्तै समुत्सृजति प्रयच्छति सति । पुन कासु सत्सु । **रासभेति** । रासभस्य वालेयस्य रोमाणि तनूरुहाणि तद्वद्धूसरासु धूम्रवर्णासु । **वनेति** । वनदेवता काननाधिष्ठात्र्यस्तासा प्रासादाश्चैत्यानि तेषा तरूणा च शिखरेषु प्रान्तेषु पारावताना कपोताना माला श्रेणिस्तद्वदाचरन्तीति । ण्यन्तत्वाच्छानच् । तासु । **धर्मेति** । धर्मे यज्ञादौ पताका वैजयन्त्यस्तास्विव समुन्मिषन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । **तप इति** । तपोवने यदग्निहोत्रमग्न्याधान तस्य धूमलेखा निगुण(?) पङ्क्तयस्तासु । पुन कस्मिन्सति । **प्राभातिकेति** । प्राभातिके प्रत्यूषसंबन्धिनि मातरिश्वनि वायौ 'मातरिश्वा जगत्प्राण( ) पृषदश्वो महाबल' इति कोश । प्रवाति प्रवहमाने सति । कीदृशे । **अवेति** । अवश्यायो हिम तस्य सीकरा यस्मिन । 'नीहारस्तु हिमं सीकरे' इति कोश । वायु विशेषयन्नाह—**लुलिते**[ति] । लुलित कम्पित कमलाना नलिनाना वन खण्ड येन स तस्मिन् । **रतेति** । रत मैथुन तत्र खिन्ना श्रान्ता या. शबरसीमन्तिन्यो भिल्लस्त्रियस्तासा यत्स्वेदजल प्रस्वेदवारि तस्य कणा बिन्दवस्तेषामपहारिणि हरणशीले । **वनेति** । वनमहिषा. सैरिभास्तेषा रोमन्थश्चर्वितचर्वण तस्य फेन कफस्तस्य बिन्दव पृषन्ति तान्वहनशीले स तस्मिन् । **चलितेति** । चलिता कम्पिता पल्लवा किसलयानि यासामेवंविधा या लतास्तासा लास्य नृत्य तस्योपदेश शिक्षण तस्य व्यसन विद्यते यस्य स तस्मिन् । **विघटेति** । विघटमानानि विकाश प्राप्यमाणानि यानि कमलखण्डानि नलिनवनानि तेषा मधु रसस्तस्य सीकरा वाताक्षिप्तजलकणास्तेषामासारो वेगवान्वर्षो विद्यते यस्मिन्स तथा तस्मिन । **कुसु[मा]मोदेति** । कुसुमानामामोद परागस्तेन तर्पित प्रीणित(?)मलिजाल भ्रमरसमूहो येन स तस्मिन । **निशेति** । निशाया रात्रेर्यदवसान प्रान्तस्तेन जात जडिमा जडत्व यस्मिन्स तथा तस्मिन । अतएव मन्द मन्द सचरत इत्येवंशील स तथा तस्मिन । पुन केषु । कुमुदोदरेषु कैरवान्तरेषु मधुलिहा द्विरेफाणामव्यक्तशब्देष्वचरत्सु ब्रुवत्सु सत्सु । इतो मधुलिहो विशेषयन्नाह—**कमलेति** । कमलवनाना प्रबोधपाठका मङ्गलपाठकास्तेषाम् । तथैभगण्ड एव हस्तिकट एव डिण्डिम पटहो येषा ते तथा तेषा मधुलिहा भ्रमराणा विघटमानानि सकोच प्राप्यमाणानि यानि दलानि पत्राणि तेषा पुटानि कोशानि तेषु निद्रावन्द्या पक्षसहतिश्छदसमूहो येषा ते तथा तेषाम । पुन

---

१ पुलिनतटम् पुलिनतरम् २ मानमदकरिणि स्पष्टे च याते प्रभाते ३ स्थित ४ उत्सृजति ५ धवल बनराजिषु ६ पताकासु ७ रति. ८ स्विन्न. ९ स्वेदजलकणिका, स्वेदकणिका. १० कमलप्रबोध

डडिण्डिमानां मधुलिहां कुमुदोदरेषु विघटमानदलपुटनिरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुंकार-, प्रभातशिशिरवाय्वाहतमुत्तप्तजतुरसाश्लिष्टपक्ष्ममालमिव सशेषनिद्राजिह्मतारं चक्षुरुन्मीलयत्सु शनैःशनैरूषरशय्याधूसरक्रोडरोमराजिषु वनमृगेषु, इतस्ततः संचरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरःकलहंसकोलाहले, समुल्लसति नर्तितशिखण्डिनि मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठरागलोहिते किरणजाले शनैःशनैरुदिते भगवति सवितरि पम्पासरःपर्यन्ततरुशिखरसंचारिण्यध्यासितगिरिशिखरे, दिवसकरजन्मनि हततारे पुनरिव कपीश्वरे समभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि नचिरादिव दिवसाष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु च यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुककुलेषु, कुलायनिलीननिभृतशुकशावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन्वनस्पतौ, स्वनीडावस्थित एव ताते मयि च

षु । **वनमृगेति ।** वनमृगेष्वरण्यहरिणेषु शनैः शनैश्चक्षुर्नेत्रमुन्मीलयत्सु विकाशयत्सु । अथ चक्षुर्विशेषयन्नाह—**प्रभातेति ।** प्रभात प्रत्यूष तस्य य शिशिरः शीतलो वायुः समीरस्तेनाहत पीडितम् । **उत्तप्तेति ।** उत्तप्त उष्णीकृतो यो जतुरसो लाक्षारसस्तेनाश्लिष्टालिङ्गिता पक्ष्ममाला नेत्ररोमपङ्क्तिर्यस्य तदिव । **सशेषेति ।** सह शेषोद्धरिता या निद्रा तया जिह्मा कुटिला तारा कनीनिका यस्य तत् । कीदृशेषु वनमृगेषु । **ऊषरेति ।** ऊषरा तृणरहिता या शय्या शयनस्थल तेन धूसरा धूम्रवर्णा क्रोडरोमराजिर्हृदयलोमपङ्क्तिर्येषा तेषु । पुनः कीदृशेषु । इतस्ततः समन्ततो वनचरेष्वरण्यचारिषु सचरत्सु गच्छत्सु । पुनः केषु सत्सु । **विजृम्भेति ।** श्रोत्रहारिणि कर्णमनोहरे पम्पानाम्नः सरस कलहसकोलाहले कादम्बकलकले विजृम्भमाणे प्रसृते सति । पुनः केषु सत्सु । **समुल्लसतीति ।** नर्तिताः शिखण्डिनो मयूरा येन तस्मिन्मनोहरे रुचिरे वनगजानामरण्यकरिणां कर्णा एव ताला वाद्यविशेषास्तेषा शब्दो ध्वनिस्तस्मिन्समुल्लसति सति सम्यक्प्रकारेण प्रसरति सति । **क्रमेति ।** क्रमेण परिपाट्या गगनतलमाकाशमार्गमवतरतोऽधिरोहतो दिवसकरवारणस्य सूर्यगजस्य । **अवचूलेति ।** अवचूलोऽधोमुखकूर्चको यश्चामरकलापस्तस्मिन्निवोपलक्ष्यमाणे दृश्यमाने मञ्जिष्ठस्य वस्तुविशेषस्य रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तीभूते किरणजाले रश्मिसमूहे सति शनैः शनैर्नातिशीघ्र भगवति माहात्म्यवति सवितरि श्रीसूर्ये उदये(दिते)उदय प्राप्ते सति । कीदृशे । **पम्पेति ।** पम्पासर पर्यन्तानि यानि तरुशिखराणि तेषु सचारो विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । **अध्येति ।** अध्यासितान्याश्रितानि गिरिशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि येन स तस्मिन् । अथ बालातप विशेषयन्नाह—**दिवसेति ।** दिवसकरात्सूर्याज्जन्म यस्य स तथा तस्मिन् । हता दूरीकृता तारा येन स तथा तस्मिन् । पुनस्तदनन्तर कपीश्वरे सुग्रीव इव । तरुशिखरचारित्वाद्धृततारत्वाच्च तदुपमानम् । तस्मिन्पूर्वोक्तमभिपतति व्याप्नुवति बालातपे नवीनालोके सति । तथा प्रत्यूषसि प्रभाते स्पष्टे व्यक्ते जाते सति नचिरादिव स्तोककालेनेव दिवसस्याष्टमो भागश्चतुर्घटिकात्मकस्त भजतीति भाक् । विष्प्रत्ययान्त । तस्मिन्स्पष्टा भा यस्य स तथा तस्मिन्भास्वति श्रीसूर्ये भूते जाते सति । पुन केषु । शुककुलेषु कीरव्रजेषु यथाभिमतानि यथेप्सितानि दिगन्तराणि दिग्विभागानि प्रयातेषु गतेषु सत्सु । **कुलायेति ।** कुलाया नीडानि तेषु निलीना सुप्ता निभृतमत्यन्त शुकशावका कीरशिशवस्तैः सनाथेऽपि सयुक्तेऽपि बालकानामेवाविस्त्वेन भयदशायां निःशब्दतया तस्मिन्वनस्पतौ शाल्मलीवृक्षे शून्य इव सति । **स्वमि(स्वे)ति ।** स्वस्य नीडे कुलायस्तत्रावस्थित एव ताते पितरि मयि चेति । च पुनरर्थे । मयि पितुर्जनकस्य समीपवर्तिनि निकटवर्तिनि सति । अथ शिशु

शैशवाद[1]संजातवलसमुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः समीपवर्तिनि कोटरगते, सहसैव तस्मिन्महावने संत्रासितसकलवनचरः [3]सरभससमुत्पतत्पतत्रिपक्षपुटशब्दसंततः भीतकरिपोतचीत्कारपीवरः [4]प्रचलितलताकुलमत्तालिकुलक्वणितमांसलः परिभ्रमदुद्घोणवनव[5]राहरवघर्घरो गिरिगुहासुप्तप्रबुद्धसिंहनि[6]नादोपबृंहितः कम्पयन्निव तरून्भगीरथा[7]वतार्यमाणगङ्गाप्रवाहकलकलबहलो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । [8]आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरर्भकतया जर्जरितकर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या [9]जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसमितो गजयूथपतिलुलितकमलिनीपरिमलः इतः क्रोडकुलदश्यमानभद्रमुस्तारसामोदः, इतः करिकलभभज्यमानसल्लकीकषायगन्धः, इतो निपतितशुष्कपत्रमर्मर-

---

विशेषयन्नाह—**कोटरेति** । कोटरगते निष्कुहस्थिते । **शैशवादिति** । शैशवाद्बाल्यादसजातमनुत्पन्न यद्बल तेन समुद्भिद्यमान विलीयमान पक्षपुट यस्य स तथा तस्मिन् । विधेयमाह—**सहसैव(वेति)** । तस्मिन्पूर्वोक्ते महावने सहसैवाकस्मादेव मृगयाखेटकस्तस्या. कोलाहलध्वनि कलकलक्षण . शब्द उदचरदुदतिष्ठत । अथ ध्वनिं विशेषयन्नाह—**संत्रासितेति** । संत्रासिता भय प्रापिता. सकलवनचरा. समग्रारण्यचारिणो येन स तथा । **सरभसेति** । सरभसेन वेगेन समुत्पतन्तो ये पतत्रिण. पक्षिणस्तेषा पक्षपुटानि छदपुटानि तेषा शब्दो निनादस्तेन सम्यक्प्रकारेण ततो विस्तीर्णः । **भीतेति** । भीतास्त्रस्ता ये करिपोता कलभास्तेषा चीत्कारा शब्दविशेषास्तैः पीवरः पुष्टः । **प्रचलितेति** । प्रचलिताः कम्पिता या लता वल्लयस्ताभ्याकुला व्याकुला ये मत्तालयो मत्तभ्रमरास्तेषां कुलानि तेषा क्वणितेन शब्दितेन मांसल पुष्टः । **परीति** । परिभ्रमन्त इतस्तत सचरन्त उच्चघो(द्घो)णा उच्चनासा ये वनवराहा अरण्यशूकरास्तेषा रव· शब्दस्तेन घर्घर कठोर । **गिरीति** । गिरिगुहासु शैलकन्दरासु पूर्वं सुप्ताः पश्चात्प्रबुद्धा उत्थिता ये सिंहा केसरिणस्तेषा यो निनाद शब्दस्तेनोपबृंहितो वृद्धिं प्राप्तः । पुन. किं कुर्वन्निव । तरून्वृक्षान्कम्पयन्निव चालयन्निव । **भगीति** । भगीरथेन राज्ञा वतार्यमाणोऽवस्तादानीयमानो यो गङ्गाप्रवाह स्वर्धुनीस्रोतस्तस्य य कलकलस्तद्वद्बहल प्रभूत । **भीतेति** । भीता भय प्राप्ता या वनदेवतास्ताभिराकर्णित· श्रवणविषयीकृत । **आकर्ण्य चेति** । अह[illegible] त शब्दमाकर्ण्य श्रुत्वा प्रतीकारबुद्ध्या भयनिवृत्त्युपायधिया समीपवर्तिनो निकटस्थस्य पितुर्जनकस्य [illegible] निह्रसया यच्छिथिलं श्लथ पक्षपुट तस्यान्तर मध्यमविश प्रविष्टोऽभवम् । कीदृशोऽहम् । **उपेति** । [illegible] तवेपथु सजातकम्पोऽर्भकतया बालतया तादृशशब्दश्रवणादेव जर्जरित प्रतिरुद्ध कर्णयो श्रवणयो[illegible] छिद्र यस्य स तथा ।

अनन्तरं चेति । पितु पक्षपुटान्तरप्रवेशानन्तरम् । चकार· पूर्वसमुच्चये । कोलाहलमशृणवमित्यग्रेतन सबन्ध. । तदेव दर्शयति—**सरभसमित्यादि** । इतोऽस्मिन्प्रदेशे सरभस वेगवत्तर गजयूथपतिना लुलिता मर्दिता या कमलिनी नलिनी तस्या. परिमल आमोद । इत इति पूर्ववत् । क्रोडकुलैररण्यशूकरसमुदायैर्दश्यमाना भक्ष्यमाणा या भद्रमुस्ता गुन्द्रानामा रसो द्रवस्तस्यामोद परिमल । इत इति प्राग्वत् । करिणा कल भाश्चिंशद्वर्षकास्तैर्भज्यमाना आमर्द्यमाना या सल्लक्यो गजप्रियास्तासा कषाय तुवरो गन्ध । इति(त) इति प्राग्वत् । इत प्रदेशे निपतितानि पर्यस्तानि यानि शुष्कपत्राणि तेषा मर्मरध्वनिर्मर्मर इति शब्द । 'मर्मरो वस्त्रपत्रादे' इति कोश· । **इत इति** । वनमहिषा गवलास्तेषा विषाणानि शृङ्गाणि तेषा कोटिरग्र तदेव [illegible]

---

१ असजातवले. २ तातस्य समीप; तातसमीप ३ ससन्द. ४ प्रचलितलताकुलित, प्रचलितमत्तालिकुल. ५ व हर्घरकठोर.. ६ नाद. ७ अवतार्यमाण. ८ आकर्ण्य तम्. ९ जराशिथिल.

ध्वनिः, इतो वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवल्मीकधूलिः, इतो मृगकदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डिमण्डलविरुतम्, इतः कपिञ्जलकुलकलकूजितम्, इतः कुररकुलक्वणितम्, इतो मृगपतिनखभिद्यमानकुम्भकुञ्जररसितम्, इयमार्द्रपङ्कमलिना वराहपद्धतिः, इयमभिनवशष्पकवलरसश्यामला हरिणरोमन्थफेनसंहतिः, इयमुन्मदगन्धगजगण्डकण्डूयनपरिमलनिलीनमुखरमधुकरविरुतिः, एषा निपतितरुधिरबिन्दुसिक्तशुष्कपत्रपाटला रुरुपदवी, एतद्विरदचरणमृदितविटपपल्लवपटलम्, एतत्खड्गिकुलक्रीडितम्, एष नखकोटिविकटविलिखितपत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिकदलदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूतवनमृगीगर्भरुधिरलोहिनी भूमिः, इयमटवी वेणिकानुकारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमलिना, संचारवीथीचमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृगकरीषपांसुला त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलो-

---

वज्रम् । अभेद्यत्वात्तदुपमानम् । तेन भिद्यमान छिद्यमान यद्वल्मीक शक्रशिरस्तस्य धूलि. पांशु । **इत इति** । मृगानां हरिणाना कदम्बक समुदाय । **इत इति** । वनगजानामरण्यहस्तिना कुल समुदाय । **इत इति** । वनवराहा वनक्रोडास्तेषा यूथ वृन्दम् । **इत इति** । वनमहिषाणा वृन्द कुलम् । **इत इति** । शिखण्डिना मयूराणा मण्डल समूहस्तस्य विरुत कूजितम् । **इत इति** । कपिञ्जलाना गौरतित्तिराणा कुल समुदायस्तस्य कल मधुर कूजित शब्दितम् । **इत इति** । कुररो मत्स्यनाशनस्तस्य कुल पुत्रपौत्रादि तस्य क्वणित शब्दितम् । **इत इति** । मृगपति. सिंहस्तस्य नखा' पुनर्भवास्तैर्भिद्यमानो विदार्यमाण कुम्भो शिर पिण्डो येषामेवभूता कुञ्जरा हस्तिनस्तेषा रसितमाक्रन्दितम् । **इयमिति** । इय प्रत्यक्षार्द्रोऽशुष्को यः पङ्क' कर्दमस्तेन मलिना मलीमसा वराहपद्धतिर्वनक्रोडमार्ग । **इयमिति** । इयमिति पूर्ववत् । अभिनवान्यचिरोत्पन्नानि यानि शष्पाणि बालतृणानि तेषा कवलो गुडस्तस्य रसस्तेन श्यामला मलिनैवविधा हरिणानां मृगाना यो रोमन्थश्चर्वितचर्वण तस्य फेन कफस्तस्य संहि(ह)ति. समूहः । **इयमिति** । उन्मदा मदोन्मत्ता ये गन्धगजा गन्धेभाः । सुरभिमदयुक्ता इत्यर्थ । तेषा गण्ड करटस्तस्य कण्डूयनेन कण्डूत्या य परिमल आमोदस्तस्मिन्निलीना आसक्ता मुखरा वाचाला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषा विरुतिर्झङ्कार । एषा दृश्यमानेत्यर्थ । **निपतितेति** । निपतिता भूमौ स्रस्ता ये रुधिरबिन्दवो रक्तपृषतास्तै सिक्तानि सिञ्चितानि(?) यानि शुष्कपत्राणि तै पाटला श्वेतरक्ता रुरुपदवी मृगविशेषमार्ग । **एतदिति** । एतत्समीपतरवर्ति द्विरदा हस्तिनस्तेषा चरणा पादास्तैर्मृदित मर्दित विटपाना वृक्षाणा पल्लवपटल किसलयसमूहो यस्मिन्नेतादृश स्थलमित्यर्थ. । **एतदिति** । एतदृश्यमान खड्गिना वार्ध्रीणसाना कुल पौत्रादि तस्य क्रीडित चेष्टितम् । **एष इति** । एष प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणो मृगपतिमार्गो नखरायुधपन्था' । कीदृक् । नखकोटिभिर्नखराग्रैर्विकटा विपुला विल(लि)खिता निर्भिन्ना पत्रलेखार्पणपङ्क्ति(?)र्यस्मिन्स तथा रुधिरे रक्तै पाटल श्वेतरक्त करिणा गजाना मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेषा दलानि खण्डानि तेन दन्तुर स्फुट । **एषेति** । प्रत्यग्रप्रसूता नवप्रसविनी या वनमृग्यरण्यहरिणी तस्या गर्भो भ्रूणस्तस्य रुधिर रक्त तेन लोहिनी रक्तेषा भूमि पृथ्वी । **इयमिति** । इयमटव्यरण्यभूमिर्वेणिकामलकपङ्क्तिमनुकरोतीत्येवंशीला सा तथा । कीदृशी । पक्षचरस्य समुदायचारिणो यूथपतेर्यूथनाथस्य मदजलेन दानवारिणा मलिना श्यामा । अनेन वेण्या साम्यमरण्यस्य सूचितम् । **सचारेति** । सचारवीथ्या गोचरमार्गे चमर्या गोविशेषस्य पङ्क्ति परंपरा नाम(ना)अनुगम्यताम् [अनु]गम्यताम । युष्माभिरिति [शेष]। **उच्छुष्केति** । इय वनस्थली त्वरिततर शीघ्रतरमध्यास्यतामधिष्ठीयताम । कीदृशी । उच्छुष्कत्वेन शुष्क वान मृगाणा करीष हरिणच्छगण तेन पांसुला

क्यतां दिगियम्, आकर्ण्यतामयं शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वान इत्यन्योन्यमभिवदतो मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्र क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादेवानुलेपनार्द्रमृदङ्गध्वनिधीरेण, गिरिविवरविजृम्भितप्रतिनादगम्भीरेण, वरशरताडितानां केसरिणां निनादेन, संत्रस्तयूथमुक्तानामेकाकिनां च संचरतामनवरतकरास्फोटसिश्रेण जलधररसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन, सरभससारमेयविलुप्यमावयवानामालोलतरलतारकाणामेणकानां च करुणकूजितेन, निहतयूथपतीनां वियोगिनीनां गतकलभानां च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकलमुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्ती प्रत्यग्रपतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपयदिवसप्रसूतानां च खड्गिधेनुक त्रासपरिभ्रष्टपोतकान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमारसन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतित

लोकविषयीक्रियताम् । अथ शब्द आकर्ण्यतां श्रूयताम् । धनुश्चापो गृह्यतां स्वीक्रियताम् । अवहितैः स थाने स्थीयतामुपविश्यताम् । श्वान कौलेयका विमुच्यन्तां प्रस्थाप्यन्तामित्यन्योन्यमिति पूर्वोक्तप्रकारे न्योन्य परस्परमभिवदतो जल्पतो मृगयासक्तस्याखेटकासक्तस्य महतो महीयसो जनसमूहस्य जनवृन्त तरूणां वृक्षाणां गहनं निकुञ्जस्तेनान्तरितो व्यवधानीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा तस्य क्षोभितका मान्दोलितारण्यं यथा स्यात्तथा कोलाहलं कलकलमशृणवमश्रौषम् ।

अथेति । आनन्तर्ये । नातिचिरादेव स्वल्पकालेनैव सर्वतोऽभितः प्रचलितमिव कम्पितमिव तदरण्यम वत् । केन । **अन्विति ।** अनुलेपनं द्रवद्रव्यं तेनार्द्रः स्विन्नो यो मृदङ्गो मुरजस्तस्य ध्वनिः शब्दस्तद्वद्धी गम्भीरेण । **गिरीति ।** गिरिविवरेषु पर्वतच्छिद्रेषु विजृम्भितः प्रसृतो यः प्रतिनादः प्रतिच्छन्दस्तेन गम्भी रेण मन्द्रेण । पुनः केन । **शबरेति ।** शबरा भिल्लास्तेषां शरा बाणास्तैस्ताडितानां व्यथितानां केसरिणां सिंहा निनादेन शब्देन । पुनः केन । **संत्रस्तेति ।** संत्रस्तं चकितं यद्यूथं तेन मुक्तानामेकाकिनां च संचरतां च्छतामनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातस्तेन मिश्रः संचलितो (?) जलधरो मेघस्तस्य रसितं गर्जि तदनुकारिणा गजयूथपतीनां हस्तिसमुदायनायकानां कण्ठगर्जितेन निगरणरसितेन । पुनः केन । **सर भसेति ।** सरभसं वेगवत्तरं सारमेयैः श्वभिर्विलुप्यमाना दूरीक्रियमाणा अवयवा अपघना येषां ते तथा । ते मालोलाश्चञ्चला अत एव तरला स्फुटिता तारका कनीनिका येषामेवंविधानामेणकानां ह रिणा करुणं करुणरसोत्पादकं यत्कूजितं शब्दितं तेन । पुनः केन । करिणीनां हस्तिनीनां चीत्कृतेन चीत्कार शब्देन । कीदृशेन । **प्रत्यग्रेति ।** प्रत्यग्रस्तत्कालीनो यः पतिविनाशशोकस्तेन दीर्घेणायतेन । हस्तिनीनां वि शेषणमाह—**इतस्तत इति ।** इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमन्तीनां परिभ्रमणं कुर्वतीनाम् । **उत्कर्णेति ।** उत् कर्णपल्लवा यासां तास्तासाम् । किं कृत्वा । स्थित्वा स्थित्वा पूर्वोक्तं कलकलं समाकर्ण्य श्रुत्वा । **अन्विति** अनुगताः पश्चाल्लग्नाः कलभा यासां तास्तथा तासां वियोगिनीनां विप्रलम्भयुक्तानाम् । **निहतेति ।** नि व्यापादिता यूथपतयो यासां तास्तथा तासाम् । पुनः केन । आक्रन्दितेन रुदिते[न] । कासाम् । खड्गि नुकानां गण्डकस्त्रीणाम् । किं कुर्वतीनाम् । उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथातिकरुणशब्दमारसन्तीनामारट नाम् । पुनः कीदृशीनाम् । **त्रासेति ।** त्रासेन भयेन परिभ्रष्टो नष्टो यः पोतकः स्तनंधयस्तदन्वेषिणीनां त लोकनशीलानाम् । **कतिपयेति ।** कतिपयन्त (ये) कियन्तो ये दिवसा वासरास्तत्र प्रसूता यासां तासां पुनः केन । **पत्रेति ।** पत्ररथानां पक्षिणां कोलाहलेन कलकलशब्देन । पक्षिणो विशेषयन्नाह—**तर्विति**

---

१ [illegible] २ मृगयाप्रसक्तस्य ३ इव ४ श्वान ५ प्रतिनिनाद ६ गम्भीरेण. ७ [illegible] ८ [illegible] तेन ९ [illegible] १० कलभकानाम् ११ पोतान्वेषिणीनाम १२ [illegible] [illegible] कण्ठमनिकम्प.

माकुलाकुलचारिणां च पत्त्ररथानां कोलाहलेन, रूपानुसारप्रधावितानां च मृगयूथानां युगपदतिरभसपादपाताभिहताया भुव कम्पमिव जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्टज्यानां च मदकलकुररकामिनीकण्ठकूजितकलशबलितेन शरनिकरवर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनाहतिक्वणितधाराणामसीनां च कठिनमहिषस्कन्धपीठपातिनां रणितेन, शुनां च सरभसविमुक्तघर्घरध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवत् । अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले निर्वृष्टमूकजलधरवृन्दानुकारिणि मथनावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने मन्दीभूतभयोऽहमुपजातकुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य संत्रासतरलतारक. शैशवात्किमिदमित्युपजातदिदृक्षस्तामेव दिशं चक्षु' प्राहिणवम् ।

अभिमुखमापतच्च तस्माद्वनान्तरादर्जुनभुजदण्डसहस्रविप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिल-

---

तरुशिखराणि वृक्षप्रान्तानि तेभ्य समुत्पतितानामुड्डीनानाम् । **आकुलेति** । आकुलाकुल यथा स्यात्तथा चारिणां गामिनाम् । पुन केन । **मृगेति** । मृगा हरिणास्तेषा यूथानि वृन्दानि तेषा चरणशब्देन क्रमणोत्थरवेण । [हितानाम्] । **रूपेति** । रूप शक्तिस्तदनुसारेण प्रधाविताना प्रचलितानाम् । कीदृशेन चरणशब्देन । **युगपदेति** । [युगपत्] एकदैवातिरभस वेगवत्तर पादाना चरणाना पात पतन तेनाभिहताया भुव पृथिव्या. । [बल]वद्व्याघाताभावेन कम्पाभावेऽपि कम्पभ्रम इत्याह—**कम्पमिवेति** । जनयतोत्पादयता । पुन केन । धनुषा [नि]नादेन चापशब्देन । धनु (नूषि) विशेषयन्नाह—**कर्णेति** । कर्णान्त श्रोत्रपर्यन्तमाकृष्टाकर्षिता ज्या गुणो [ये]षा तानि तथा तेषाम । **शरेति** । शराणा बाणाना निकर समूहस्त वर्षन्तीत्येवशीलानि यानि तेषाम् । चा[प]ध्वनिं विशेषयन्नाह—**मदेति** । मदेन कला मनोज्ञा या कुररस्य मत्स्यनाशस्य कामिनी स्त्री तस्या कण्ठकूजित तस्य कलो मधुरो ध्वनिस्तेन शबलितेन मिश्रितेन । पुन केन । **असीति** । असीना खड्गाना रणितेन शब्दितेन । असीन्विशेषयन्नाह—**पवनेति** । पवनस्य समीरणस्याहत्याहननेन क्वणिता शब्दिता धारा [ये]षा ते तथा तेषाम । **कठिनेति** । कठिन कठोरो यो महिषस्कन्धो लुलायभुजशिर स एव पीठ स्थल तत्र पातिना पतनशीलानाम् । पुन केन । शुना सारमेयाणा वनान्तरव्यापिनारण्यमध्यप्रसरणशीलेन ध्वानेन शब्देन । श्वान(शुनो) विशिनष्टि—**सरभसेति** । सरभस सवेग विमुक्ता घर्घरध्वनयो यैस्ते तथा तेषाम् । **अचिराच्चेति** । [अचिरात्] स्वल्पकालेन प्रशान्ते शान्तिमुपगते मृगयाकलकलशब्दे सागर इव समुद्र इव स्तिमितता निश्चलतामुपगते प्राप्ते काननेऽरण्ये सति । सागर विशेषयन्नाह—**मथनेति** । मथनस्य विलोडनस्यावसान पर्यन्तस्तेनोपशान्त स्वस्वरूपेणावस्थित वारि जल यस्मिन् । **निर्वृष्टेति** । निर्वृष्टा कृतवर्षा मूका ध्वनिरहिता ये जलधरा मेघास्तेषा वृन्द तदनुवर्तु शील यस्य स तस्मिन् । **मन्दीति** । मन्दीभूत मन्दता प्राप्त भय भीतिर्यस्य स तथा । **उपेति** । उपजातमुत्पन्न कुतूहलमाश्चर्य यस्य सोऽह पितुर्जनकस्योत्सङ्गात्क्रोडादीषदिव निष्क्रम्य किंचिदिवोन्नतो भूत्वा कोटरस्थ एव शिरोधरा ग्रीवा प्रसार्य विस्तार्य संत्रासेन भयेन तरला चञ्चला तारका कनीनिका यस्य स तथा शैशवाद्बाल्यात्किमिदमिति हेतो । तामेव दिश चक्षु प्रति प्राहिणवमप्रैषम (?) । किमिदमदृष्टपूर्वमित्युपजाता समुत्पन्ना दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा यस्य स ।

अभीति । तस्माद्वनान्तरात्काननाभिमुख समुत्पतदागच्छच्छबरसैन्य निरगमत् । तदहमद्राक्षमिति[सं]बन्ध । [सैन्यं] विशेषयन्नाह—**अर्जुनेति** । सहस्रार्जुनस्य राज्ञो भुजदण्डसहस्र बाहुसहस्रं तेन विप्रकीर्ण-

चलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसंघातम्, अञ्जनशिलास्तम्भसंभारमिव क्षितिकम्पविघूर्णितम्, अन्धकारपुञ्जमिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तकपरिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवदारितरसातलोद्भूतमिव दानवलोकम्, अशुभकर्मसमूहमिवैकत्र समागतम्, अनेकदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तम्, अनवरतशरनिकरवर्षिरामनिर्हतखरदूषणबलनिवहमिव तदपध्यानात्पिशाचतामुपगतम्, कलिकालबन्धुवर्गमिवैकत्र संगतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचलशिखरस्थितकेसरिकराकृष्टिपतनविशीर्णमिव कालाभ्रपटलम्, अखिलरूपविनाशाय धूमकेतुजालमिव समुद्गतम्, अन्धकारितकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयजनकमुत्पातवेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्य महतः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायसममिव निर्मितम्, एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्, उद्भिद्यमानश्मश्रुराजितया प्रथममदलेख

मितस्ततः पर्यस्तं नर्मदाप्रवाहमिव मेकलाद्रिजास्रोत इव । अनिलवशाद्वायुवशाच्चलितमितस्ततः पर्य तमालानां तापिच्छानां काननं वनमिव । एकीभूतं मिश्रीभूतं कालरात्रीणां तमस्विनीनां यामसंघातमिव अञ्जनशिलानां श्यामशिलानां ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संभारमिव व्रातमिव । **क्षितीति** । क्षितिकम्पेन पृथ्वीप्रचलितेन विघूर्णितं मूर्च्छितम् । अन्धकारपुञ्जमिव ध्वान्तपटलमिव । **रवीति** । रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिराकुलितं व्याकुलीभूतम् । अन्तकस्य यमस्य परिवारमिव परिच्छदमिव । किं कुर्वन्तम् । परिभ्रमन्तमितस्ततः पर्यटन्तम् । **अवेति** । अवदारिताद्विदीर्णाद्रसातलाद्भूतलादुद्भूतं प्रकटीभूतं दानवलोकमिव दैत्यलोकमिव । **अशुभेति** । एकत्र समागतं मिलितमशुभकर्मणः पापप्रकृतेः समूहमिव संघातमिव । **अनेकेति** अनेके च ये दण्डकारण्यवासिमुनिजनास्तेषां शापानां सार्थं समूहस्तमिव । किं कुर्वन्तम् । संचरन्तं व्रजन्तम् **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं शरनिकरं बाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथात्मजस्तेन निहतो व्यापादितः खरदूषणस्य पाताललङ्काधिपतेर्बलनिवहः सैन्यसमूहस्तमिव । कीदृशम् । तस्मिन्रामचन्द्रेऽपध्यानाद्दुश्चिन्तनं तस्मात्पिशाचतां भूततामुपगतं प्राप्तम् । **कलीति** । कलिकालः कलियुगस्तस्य बन्धुवर्गं सहचरसमुदायमिव । **एकत्रेति** । [एकत्र] एकस्मिन्नेव स्थले संगतं मिलितम् । **अवेति** । अवगाहो मज्जनं तदर्थं प्रस्थितं वनमहिषयूथमिव गवलवृन्दमिव । **अचलेति** । अचलः पर्वतस्तस्य शिखरं शृङ्गं तत्र स्थितो यः केसरी महानादस्तस्य करौ हस्तौ ताभ्यामाकृष्टिराकर्षणं तस्मादापतनं भ्रंशस्तेन विशीर्णं विशारुतां प्राप्तं कालाभ्रपटलमिव मेघमालामिव । **अखिलेति** । अखिलानां समग्राणां यद्रूपं तस्य विनाशाय नाशनाय समुद्गतं प्राप्तं धूमकेतुजालमिव केतुसमूहमिव । **अन्धेति** । अन्धकारितं संजातान्धकारं काननं येन तादृशम् **अनेकेति** । अनेकानि सहस्राणि संख्या यस्य तत्तथा । **अतीति** । अतिभयमुत्कृष्टभीतिस्तस्य जनकमुत्पादकम् । किमिव । उत्पातोऽजन्यं तस्य वेतालव्रातं देवविशेषसमूहमिव । भयोत्पादकमित्यर्थः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तस्य चेति । तस्य पूर्वव्यावर्णितस्य महतः शबरसैन्यस्य भिल्लबलस्य मध्ये मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्य(श्य)मद्राक्षमित्यन्वयः । तमेव विशेषयन्नाह—**प्रथमेति** । अत्र प्राथम्यमापेक्षिकम् । वार्धकापेक्षया प्रथमं वयस्तत्र वर्तमानम् । अतिकर्कशत्वादतिकठिनत्वादायसमयमिव लोहमयमिव निर्मितं रचितम् । कमिव । **एकेति** । एकलव्यो द्रोणाचार्यशिष्यः शबरस्तमिव । कीदृशम् । **जन्मेति** । तस्माज्जन्मनोऽन्यज्जन्मान्तरं तत्र गतं प्राप्तम् । **उदिति** । उद्भिद्यमानान्युत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि तेषां

---

१ सचलित. २ पूरम्, वन्म्, ३ आकुलम् ४ उद्गतमिव. ५ अशेष. ६ वासिन. ७ निहतम्, हत. ८ वर्गमि ९ उपगतम्. १० वर्गमिव समुद्गतम्, वर्गमिव सगतम् ११ अवगाहोत्थित. १२ शिखरस्थमित. १३ ... १४ कालमेघ. १५ अशेषकाननम्. १६ जननम्. १७ अतिमहत.. १८ आयसम्. १९ आगतम.

ण्ड्यमानगण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारकम्, असितकुवलयश्यामलेन देहप्रभाप्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरितारण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतितुङ्गघोरघोणम्, उपनीतस्यैकर्णाभरणतां भुजगफणमणेरापाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासाल्लग्नपल्लवरागेणेव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिरप्रहतगजकपोलगृहीतेन सप्तच्छदपरिमलवाहिना कृष्णागरुपङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलान्धेन भ्रमता मायूरातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमालपल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलपल्लवव्याजेन भुजबलनिर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृज्यमानगण्डस्थलखेदलेखमापाटलया मृगकुलक्षयरात्रिसंध्यायमानया शोणिताद्रयेव दृष्ट्या रञ्जयन्तमिवाशाविभागानाम्, जानु-

---

राजिः पङ्क्तिस्तस्या भावस्तत्ता तया प्रथमाद्या या मदलेखा तया मण्ड्यमानालंक्रियमाणा गण्डभित्तिः कपोलभित्तिर्यस्यैवंभूतो यो गजयूथपतिर्गजनायक[स्तस्य] कुमारक कलभस्तमिव । **असितेति** । पूरित भृतमरण्य कानन येन स तथा तम् । केन । देहस्य शरीरस्य या प्रभा कान्तिस्तस्य प्रवाहेणौघेन । तमेव विशेषयन्नाह—**असितेति** । असित कृष्ण यत्कुवलय कुवेल तद्वत् [श्यामलेन] श्यामेन । केनेव । कालिन्दीजलेनेव यमुनाम्भसेव । यमुनाजल नीलम्, शबरदेहप्रभापि तादृशी, अतस्तयो साम्यम् । कमिव । **आकुटिलेति** । आ ईषत्कुटिलमग्र यस्यैवंभूतेन स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केशकलापेनोपेत सहित गजानां व्यापादनक्षणेन(?) तन्मदेन दानवारिणा मलिनीकृतेन केसराणा [कलापेन] सटाना कमालापेनोपेत सहित(?) केसरिणमिव सिंहमिव । **आयतेति** । आयत विस्तीर्णं ललाटमलिक यस्य स तम् । **अतीति** । अतितुङ्गात्युच्चा घोरा रौद्रा घोणा नासिका यस्य स तम् । **वामेति** । वामपार्श्वेन सव्यपार्श्वेन विराजमान शोभमानम् । तदेव विशेषयन्नाह—**पर्णेष्विति** । पर्णेषु पत्रेषु यच्छयन स्वापस्तत्र योऽभ्यास. परिचयस्तेन लग्न. पल्लवाना राग आरुण्य यस्मिंस्तत्तथा तेन । अत्रोत्प्रेक्षा—नाय पल्लवैररुण किंत्वेकस्मिन्कर्णे [आभरणता] भूषणता [उपनीतस्य] प्राप्तस्य भुजगफणमणेरापाटलै' श्वेतरक्तै. [अंशुभि] किरणै. [आलोहितीकृतेन] अरुणीकृतेनेव । इव भिन्नक्रम । **अचिरेति** । अचिर तत्काल प्रहतो यो गजस्तस्य कपोलाभ्या गृहीतेन सप्तच्छदानामयुक्छदानां य परिमलो गन्धस्त वहतीत्येवशील स तथा तेन । केनेव । कृष्णागर' काकतुण्डस्तस्य पङ्केनेव कर्दमेनेव सुरभिणा सुगन्धिना मदेन कृतोऽङ्गरागो विलेपन येन स तथा तेन । **उपरीति** । तस्य मदस्य य परिमलो गन्धस्तेनान्धेन विह्वलेनेति हेतु. । उपर्युपरिष्टाद्भ्रमता भ्रमण कुर्वता । **मायूरेति** । मायूर मयूरसंबन्धि यदातपत्र तदनुकारिणा मधुकरकुलेन भ्रमरसमुदायेन । केनेव । तमालपत्त्रेनेव तापिच्छपल्लवेनेव निवारितो दूरीकृत आतप' सूर्यालोको यस्य स तथा तम् । **आपाटेति** । आपाटलयेषच्छ्वेतरक्तया [illegible] विन्ध्याटव्या विन्ध्यवनस्थल्या लोलाश्चपला ये पल्लवा' किसलयानि तेषा व्याजेन छलेन करतलेन [illegible]पमृज्यमाना गण्डस्थलखेदलेखा यस्य तम् । विन्ध्याटवीं विशिनष्टि—**भुजेति** । भुजयोर्यद्बल वीर्य तेन निर्जितया पराजितया । **भयेति** । भयमातङ्कस्तेन प्रयुक्तारब्धा सेवा यया । [दृष्ट्या] चक्षुषया(?) । कीदृशा(?)(दृशा) । **मृगेति** । मृगकुलाना हरिणवृन्दाना या क्षयरात्रिर्विनाशयामिनी तस्या स [illegible] [illegible] शोणिताद्रयेव रक्तलिप्तयेव रञ्जयन्त शोभयन्तम् । केषाम् । [आशाविभागाना दिग्विभागानाम् ।

लम्बेन कुञ्जरकरप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिकारुधिरबलिप्रदानायासक्तनिशितश-स्त्रोल्लेखविषमितशिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितम्, अन्तरालग्नाश्यानहरिणरुधिरबिन्दुना स्वेदजलकणिकाचितेन गुञ्जाफलमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव रचिताभरणेन विन्ध्यशिला-विशालेन चक्षुःस्थलेनोद्भासमानम्, अविरतश्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम्, इभमदमलिन लानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन लाक्षालोहितकौशेयपरिधानम्, अकारणे क्रूरतया बद्धत्रिपताकाभ्रुकुटिकराले ललाटफलके प्रबलभक्त्याराधितया मत्परिग्रहोऽयमि कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः श्रमवशादूरविनिर्गता स्वभावपाटलतया शुष्काभिरपि हरिणशोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैर्वि मुखतया स्पष्टदृष्टदन्तांशून्दंष्ट्रान्तराललग्नकेसरिसटामिव सृक्कभागानुद्वहद्भिः, स्थूलवराटक

अत्र कर्मणि षष्ठी । जान्विति । भुजयोर्युगलं बाहुद्वन्द्वं तेनोपशोभितं विराजमानम् । भुजयुग्मं विशेषयन्नाह जान्विति । जानुर्नलकीलस्तत्पर्यन्तं यावल्लम्बेनायतेन । महापुरुषलक्षणम् । कुञ्जरेति । कुञ्जरो गजस्त करप्रमाणं शुण्डापरिमाणं गृहीत्वेव निर्मितेन कृतेन । चण्डिकेति । चण्डिका काली तस्या रुधिरबलिप्रदा यासक्तन्निरन्तरं निशितानि तेजितानि यानि शस्त्राणि तेषामुल्लेखो घर्षणं तेन विषमितं स्थपुटं शिखरं भुज यस्य स तथा तेन। चक्षुरिति । चक्षुःस्थले [न] नेत्रस्थानेनोत्प्राबल्येन भासमानं शोभमानम् । चक्षुःस्थल शिनष्टि—लग्नेति । अन्तरा मध्ये लग्नाश्यानाच्छुष्का हरिण[स्य] मृगस्य यद्रुधिरं रक्तं तस्य बिन्दवो यस्मि [तेन] । स्वेदेति । स्वेदजलं प्रस्वेदवारि तस्य कणिकाः क्षुद्ररजस्ताभिराचितेन व्याप्तेन । रक्तश्वेतत्वसो मानमाह—गुञ्जेति । रचितं विरचितमाभरणं भूषणं यस्य तत्तथा तेन । कैः । [करिकुम्भमुक्ताफलैरिव] स्तिगिरःपिण्डरसोद्भवैरिव । कीदृक्षैः । गुञ्जाफलानि प्रसिद्धानि तैर्मिश्रैस्तैः संयुक्तैः । विन्ध्येति । विन्ध्यपर्वत वालवायजाद्वैर्या शिला तद्वद्विशालेन विस्तीर्णेन । अविरतेति । अविरतं निरन्तरं ग शक्त्यतिशय श्रमस्तत्राभ्यासः पुनः पुनः करणं तस्मादुल्लिखितं चिहितमुदरं यस्य स तम् । इभेति । ऊर्वोर्यद्दण्डद्व तेनेभो गजस्तस्य मदो दानवारि तेन मलिनं श्याममालानं गजबन्धनं स्तम्भस्तयोर्युगलं द्वन्द्वमुपहसन्तमि तिरस्कुर्वन्त[मिव] । लाक्षेति । लाक्षया जतुना लोहितं रक्तीकृतं यत्कौशेयं कृमिकोशोत्थं तदेव परिधान धोंशुकं यस्य स तथा तम् । अकारेति । अकारणेऽपि कोपाभावेऽपि क्रूरतया दुष्टतया बद्धा त्रिपताका त्रिशि र्येयंभूता या भ्रुकुटिर्भृकुटिस्तया कृत्वा करालं विकराले ललाटफलकेऽलिकपट्टे प्रबलभक्त्याराधितयात्यन्तभ क्तिवशीकृतया कात्यायन्या भवान्या मत्परिग्रहोऽयमिति मदीयोऽयमिति त्रिशूलेन शस्त्रविशेषेणाङ्कितमिव चि हितमिव । श्वभिरिति । श्वभिः श्वानैरनुगम्यमानमनुव्रज्यमानम् । श्वान(शुन) विशेषयन्नाह—उपेति । उ जातः समुत्पन्नः परिचयः साङ्गत्यं यैस्ते तथा तैः । अन्विति । अनु पश्चात् [गच्छद्भिः] गामिभिः । श्रमा द्येति । आवेद्यमानोऽन्येभ्यो ज्ञाप्यमानः खेदो विषण्णता यैः । काभिः । जिह्वाभी रसनाभिः । एता वि नष्टि—श्रमेति । श्रमवशात्खेदमाहात्म्यान्मुखाद्दूरं विनिर्गताभिर्निःसृताभिः । स्वभावेति । स्वभावो स्वभावस्तेन पाटलतया श्वेतरक्ततया शुष्काभिरपि निर्लेपाभिरपि हरिणशोणितं मृगरुधिरं क्षरन्तीभिरि स्रवन्तीभिरिव । किं कुर्वद्भिस्तैः । विवृत्तेति । विवृत्तं विदीर्णं यन्मुखं तस्य भावस्तत्ता तया सृक्कभागा नोष्ठप्रान्तदेशान् । 'दन्तवस्त्रं च तत्प्रान्तौ सृक्कणी' इति कोशः । उद्वहद्भिस्प्राबल्येन वहमानैः । तान्विशेषय नाह—स्पष्टमिति । स्पष्टं प्रकटं दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवो दशनत्विषो येषु ते तथा तान् । केसरि दंष्ट्रान्तराले दाढामध्ये लग्ना या केसरिसटा सिंहस्कन्धकेशास्ता इव । स्थूलेति । स्थूलाः स्थविरा ये वराट

---

१ वनदुर्ग, दिक्कुग्र २ कालिका ३ प्रदानार्थमसक्त ४ अन्तरान्तराला ५ कणभिश्र ६ मिश्रि ७ विरचिता ८ विन्ध्यशिलावत् ९ व ... स्थलेन १० उल्लिखितान्तरम ११ क्रूरतानिरता १२ त्रिपताकाटिकः १३ पट्टे. १४ दर. १५ दुष्टदृष्टान्दन्तान्तराल. १६ सटामिव

लिकापरिगतकण्ठैर्महावराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरैरल्पकायैरपि महाशक्तित्वादनुपजातकेसरैरिव केसरिकिशोरकैर्मृगवधूवैधव्यदीक्षादानदक्षैरनेकवर्णैः श्वभिरतिप्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदानयाचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिरनुगम्यमानम्, कैश्चिद्गृहीतचमरवालगजदन्तभारैः कैश्चिदच्छिद्रपर्णबद्धमधुपुटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गजकुम्भमुक्ताफलनिकरसनाथपाणिभिः कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीतपिशितभारैः कैश्चित्प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः कैश्चित्क्षपणकैरिव मयूरपिच्छधारिभिः कैश्चिच्छिशुभिरिव काकपक्षधरैः कैश्चित्कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः समुत्खातविधूतगजदन्तैः कैश्चिज्जलदागमदिवसैरिव जलधरच्छायामलिनाम्बरैरनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिवृतम्, अरण्यमिव सखड्गधेनुकम्, अभिनवजलधरमिव मयूरपिच्छचित्रचापधारिणम्, बकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्धृताने-

---

कपर्दकास्तेषां मालिका मालास्ताभिः परिगतः सहितः कण्ठो येषां ते तथा तैः । **महेति** । महावराहा वनक्रोडास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्तासां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरैः शिथिलाङ्गैः । **अल्पेति** । अल्पकायैः स्वल्पशरीरैरपि महाशक्तित्वात्प्रौढपराक्रमत्वादनुपजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केसरिकिशोरकैरिव सिंहशावकैरिव । **मृगेति** । मृगवधूनां हरिणपत्नीनां या वैधव्यदीक्षादानं विगतभर्तृत्वव्रतादानं तत्र दक्षैर्निपुणैः । **अनेकेति** । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु ते तथा तैः । पुनः काभिः । **अतीति** । अतिप्रमाणाभिः प्रचण्डाभिः केसरिणां सिंहानामभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य चार्य(याच)ना प्रार्थना तस्या आगताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिः श्वानपत्नीभिश्च । सहेति भावः । **शबरेति** । शबरवृन्दैर्भिल्लसमूहैः परिवृतमावेष्टितम् । कीदृशैः । **कैश्चिदिति** । गृहीताः स्वीकृताश्चमराणां गवयानां वाला केशा गजानां दन्ताश्च तेषां भारः समूहो यैस्ते तथा तैः । **कैश्चिदिति** । अच्छिद्रपर्णैर्निबिडपत्रैर्बद्धानि मधुनः पुटानि यैस्ते तथा तैः । **कैश्चिदिति** । मृगपतिभिरिव सिंहैरिव गजानां हस्तिनां कुम्भाः शिरःपिण्डानि तेषां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरः समूहस्तेन सनाथः सहितः पाणिर्येषां ते तथा तैरित्यभङ्गश्लेषः । **कैश्चिदिति** । यातुधानैरिव राक्षसैरिव गृहीतः पिशितस्य मांसस्य भारो यैस्ते तथा तैः । अत्राप्यभङ्गश्लेषः । **कैश्चिदिति** । प्रमथैरिव पार्षदैरिव केसरिणां सिंहानां कृत्तयश्चर्माणि धरन्तीत्येवंशीलैस्तद्धारिभिः । **कैश्चिदिति** । क्षपणकैरिव दिगम्बरैरिव मयूराणां बर्हिणां पिच्छानि छदानि धरन्तीत्येवंशीला धारिणस्तैः । तेऽपि हतमयूरपिच्छधारिणो भवन्तीति श्लेषः । **कैश्चिदिति** । शिशुभिरिव बालकैरिव काकपक्षः शिखण्डकस्तद्धारिभिः । भिल्लपक्षे काकानां सकृत्प्रजानां पक्षाश्छदानि तद्धारिभिः । **कैश्चिदिति** । कृष्णचरितं विष्णुविजृम्भितं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः [इव] पूर्वं समुत्खाताः ससम्भ्रमवारणोत्पाटिताः पश्चाद्विक्षेपेण धूता गजदन्ता यैस्ते तथा तैः । कृष्णेनापि बाल्ये गजहननक्षण इत्थमेवाचरितमिति साम्यम् । **कैश्चिदिति** । जलदस्य मेघस्यागमो येष्वेवंविधैर्दिवसैर्वासरैरिव जलधरो मेघस्तस्य

कमहानागदशनम्, भीष्ममिव शिखण्डिशत्रुम्, निदाघदिवसमिव सतताविर्भूतमृगतृष्णम्, विद्याधरमिव मानसवेगम्, पाराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम्, अचलराजकन्यकाकेशपाशमिव नीलकण्ठचन्द्रकाभरणम्, हिरण्याख्यदानवमिव महावराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षःस्थलम्, अतिरागिणमिव कृतबहुवन्दीपरिग्रहम्, पिशिताशनमिव रक्तलुब्धकम् गीतकलाविन्यासमिव निषादानुगतम्, अम्बिकात्रिशूलमिव महिषरुधिरार्द्रकायम्, अभिनवयौवनमपि क्षपितबहुवयसम्, कृतसारमेयसंग्रहमपि फलमूलाशनम्, कृष्णम-

---

उद्धृता उत्पाटिता अनेकानां(केषां) महानागाना बहुमहाहस्तिना [दशना] दन्ता येन स तथा तम् । पक्ष उद्धृता मुखान्निष्कासिता अनेकमहानागाना महाभोगिना [दशना] दन्ता येनेति विग्रह । **भीष्मेति** । भीष्मो गाङ्गेयस्तमिव । उभयो सादृश्यमाह—**शिखण्डीति** । शिखण्डिनो बर्हिणस्तेषा शत्रुम् । तद्वधकारित्वात् । पक्षे शिखण्डी पाण्डवपक्षीयो वर्षधरस्तस्य शत्रु विपक्षम् । **निदाघेति** । निदाघो ग्रीष्मकालस्तस्य दिवसमिव दिनमिव । उभयो साम्यमाह—**सततेति** । सतत निरन्तर वनादाविर्भूता प्रकटीभूता ये मृगा हरिणास्तेषु तृष्णा हननेच्छा यस्य स तम् । पक्ष आविर्भूता प्रकटिता मृगतृष्णा मरीचिका येष्विति विग्रह । **विद्येति** । विद्याधरो व्योमगस्तद्वदिव । उभयो. साम्यार्थमाह—**मानसेति** । मानेनाहकारेण सवेग सर्वदा तीव्रगति' । पक्षे मानसे मानसाभिधाने सरसि गतिर्गमन यस्येति विग्रह । **पारेति** । पाराशरो व्यासस्तमिव । उभयोः सादृश्यमाह—**योजनेति** । योजन गन्धो विद्यते यस्मिन्नित्यर्शआदित्वादच्प्रत्यय । योजनगन्ध कस्तूरीमृगस्तमनुसरतीत्येवंशील. स तम् । योजनगन्धा शीत तमनुसारिणमिति वा (?) । पक्षे व्यासमातरि । 'कस्तूरीशीतयोश्च' इति कोशः । **घटेति** । घटोत्कचो हेडम्बासुतस्तमिव । उभयो सादृश्यमाह—**भीमेति** । भीम भयकारि यद्रूप तद्धारिणम् । पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य रूपमाकृतिस्तद्धारिणम् । तत्पुत्रत्वात् । **अचलेति** । अचलराजो हिमाचलस्तस्य कन्यका पार्वती तस्या. केशपाश केशकलापस्तमिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**नीलेति** । नीलकण्ठो मयूरस्तस्य चन्द्रका मेचकास्तेषामा समन्ताद्भरण धारण यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे नीलकण्ठो महादेवस्तस्य यश्चन्द्र एव चन्द्रकस्तदेवाभरण यस्मिन् । अर्धनारीत्वादिति भाव । **हिरण्येति** । हिरण्याख्यो हिरण्यकशिपु [दानव] दैत्यस्तमिव । उभयो साम्यता(म्य) दर्शयन्नाह—**महेति** । महावराहा शूकरास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्ताभिर्विभिन्न विहितक्षत वक्ष स्थल भुजान्तर यस्य स तथा तम् । द्वितीयपक्षे भगवता ष्णेन महावराहरूपमाधाय हिरण्यकशिपोर्वक्ष स्थल विदारितमिति प्रसिद्धि । **अतीति** । अतिरागिण अतिरागाभिभूतमतियशोभिलाषुक तमिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**कृतेति** । कृतो विहितो बहुवन्दीना ग्रहाणा सामस्त्येन ग्रहो येन स तम् । पक्षे कृतो बहुवन्दिना वैतालिकाना परिग्रह स्वीकारो येनेति विग्रह । 'श्लेषे स्वरो न गण्यते' इति ह्रस्वदीर्घयो श्लेष । **पिशितेति** । पिशिताशनो मांसभक्षकस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यत्वमाह—**रक्तेति** । रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यस्मिन्स तथा तम । पक्षे रक्ते रुधिरे कृत एव लुब्धक । सस्पृह इत्यर्थ । **गीतेति** । गीतकला गेयविज्ञान तस्या विन्यासो रचना तमिव । उभयो साम्यमाह—**निषादेति** । निषादा भिल्लैरनुगत पश्चाद्गतम । पक्षे निषादसंज्ञो कण्ठोद्भव स्वर । 'निषादर्षभगान्धार—'इति कोश । तेनानुगत सहितम । **अम्बिकेति** । अम्बिका भवानी तस्यास्त्रिशूल शस्त्रविशेषस्तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—**महिषेति** । महिषो रक्ताक्षस्तस्य रुधिर रक्त तेनार्द्र क्लिन्न कायो देहो यस्य स तम । तदपि तादृशमित्यभङ्गश्लेष । **अभिनवेति** । अभिनव मनोहारि प्रत्यग्र वा यौवन तारुण्य यस्यैवंभूतमपि क्षपितानि बहूनि वयासि येनेति विरोध । परिहारपक्षे क्षपिता [बहव] वयस पक्षिणो येनेति विग्रह । **कृतेति** । कृतो विहित सारस्य बलस्य मेयस्य मातु योग्यस्यान्नादे संग्रह स्वीकारो येनैवंभूतमपि फलमूलान्येवाशन भक्षण यस्येति विरोध । परिहारपक्षे [कृत] सारमेयाणा कुक्कुराणा संग्रहो येन तथाभूतम् ।

१ दशनम्. २ हिरण्याक्ष. ३ वन्दि ४ बहुरक्त. ५ कलाविन्यास, कलाभिन्यास. ६ अभिनवरमण ७ [illegible]

प्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य, अंशकावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य, सारमिव कलिकालस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अभिभवनीयाकृति मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषम् ।

आसीच्च मे मनसि—'अहो, मोहप्रायमेतेषां जीवितं साधुजनगर्हितं च चरितम् । तथा हि । पुरुषपिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनगर्हितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शास्त्रं शिवारुतम्, समुपदेष्टारः सदसतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्वानः, राज्यं शून्यास्वटवीषु, आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूंषि, सहाया

कृष्णेति । कृष्ण विष्णुमपि सुदर्शनेन रहितमिति विरोध । [परिहारपक्षे] कृष्ण श्यामवर्णमत एवासुदर्शन भीमदर्शनम् । भयोत्पादकत्वादिति भाव । **स्वच्छन्देति ।** स्वच्छन्देन स्वेच्छया चारश्चरण यस्यैवभूतमपि दुर्गं कोट्टमेकमद्वितीय शरणमाश्रयो यस्येति विरोध । परिहारपक्षे दुर्गा भवान्येक शरण यस्येति विग्रह । **क्षितिभृति[दि]ति ।** क्षितिभृद्राजा तस्य पादाश्चरणास्तदनुवर्तिनमपि तत्समीपस्थायिनमपि राजसेवा नृपसपर्या तस्या अनभिज्ञमकुशलमिति विरोध ।तत्परिहारपक्षे क्षितिभृत्पर्वतस्तस्य पादा पर्यन्तपर्वतास्तदनुवर्तिन तत्र स्थायिनमिति विग्रह । **अपत्येति ।** विन्ध्याचलस्य जलवालकाद्रेरपत्यमिव प्रसूतिमिव । **अंशेति ।** कृतान्तस्य यमस्यांशावतारमिवैकदेशावतारमिव । **सहोदरेति ।** पापस्यैनस सहोदरमिव सोदर्यमिव । **सारेति ।** कलिकालस्य कलियुगस्य सारमिव सर्वस्वमिव । **भीषणेति ।** भीषणमपि भयजनकमपि महच्च तत्सत्त्व च महासत्त्व तस्य भावस्तत्ता तया गम्भीरमिव गाम्भीर्यगुणयुक्तमिवोपलक्ष्यमाण परिदृश्यमानम् । परैरिति शेष । **अभीति ।** अभिभवनीया तिरस्करणीयाकृतिराकारो यस्येति स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त. । अभिधान तु पश्चात्तस्याहमश्रौषम् तस्य सेनापतेरभिधान नामाह पश्चात्तद्दर्शनानन्तरमश्रौषमाकर्णयम् । अनुचरमुखादिति शेष ।

आसीच्चेति । मे मम मनसि चित्त आसीद्बभूव। खेद इति शेष.। तदेव दर्शयति—**अहो इत्यादिना ।** अहो इत्याश्चर्ये । एतेषा भिल्लाना जीवित प्राणित मोहोऽज्ञान प्राय प्रचुर यत्र तादृशम्(?) । च पुनरर्थे । चरितमाचरण साधुजनै सज्जनजनैर्गर्हित निन्दितम् । तदेव विशेषतो दर्शयति—**तथा हीति । पुरुषेति ।** पुरुषस्य पुनो यत्पिशित मास तस्य य उपहारो भगवत्यै नैवेद्यदर्शन तस्मिन्धर्मबुद्धि श्रेयोर्थी । **आहार इति ।** आहार प्रत्यवसान साधुजनैर्गर्हितो निन्दितो मधुमासादिर्मधु मद्य माक्षिक वा । मास प्रतीतम् । ते आदौ यस्येति बहुव्रीहि । आदिशब्दात्कन्दादिपरिग्रह । **श्रम इति ।** श्रम शक्तिसाधनायासो मृगयाखेट । **शास्त्रमिति ।** शिवा शृगाली तस्या रुत शब्दित शास्त्रमुच्चस्वरवेदपाठ । प्रबोधजनकत्वसाम्यात्तदुपादानम् । **सदिति ।** सदसता शुभाशुभाना समुपदेष्टारो बोधका कौशिका उलूका । **प्रज्ञेति ।** शकुनय पतत्रिणस्तेषा रुधृग्... ज्ञान तदेव प्रज्ञा विवेकबुद्धि. । **परीति ।** श्वान सारमेया परिचिता विश्वासपात्राणि । **राज्यमिति ।** शून्यासु जनरहितासु [अटवीषु] विन्ध्याटवीषु राज्य स्वामित्वम् । **आपानकेति ।** ... तदेवापानमेवापानकम् । स्वार्थे क । पानगोष्ठिका । **मित्राणीति ।** क्रूर यत्कर्म तत्साधनानि ... मित्राणि सुहृद । हितचिन्तकानीति यावत् । **सहाया इति ।** ... । ... ।

विषदिग्धमुखा भुजंगा इव सायकाः, गीतमुत्साहकारि मुग्धमृगाणाम्, कलत्राणि वन्दीगृहीताः परयोषितः, क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः, पशुरुधिरेण देवतार्चनम्, मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीवनम्, भूषणानि भुजगमणयः, वनकरिमदैरङ्गरागः, यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वते' इति चिन्तयत्येव मयि शबरसेनापतिरटवीभ्रमणसमुद्भवं श्रममपनिनीषुरागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीतपल्लवासने समुपाविशत् । अन्यतरस्तु शबरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्करयुगलपरिक्षोभिताम्भसः सरसो वैडूर्यद्रवानुकारि प्रलयदिवसकरकिरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफलनिकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानु-

---

भुजगा सर्पा इव । एतेषां वि[ष]द[दि]ग्धमुखत्वं स्वाभाविकम् । तेषामौपाधिकमिति भावः । **गीतमिति** । मुग्धा अनभिज्ञा ये मृगा हरिणास्तेषामुत्साहकारि स्तब्धताविधायि गीतं गानम् । **कलत्रेति** । परयोषितोऽन्यस्त्रिय एव वन्दी ग्रहकस्तद्रूपत्वेन गृहीताः स्वीकृताः कलत्राणि स्वपत्न्यः । **क्रूरेति** । क्रूरात्मभिर्दुष्टात्मभिः शार्दूलैश्चित्रकैः सम सवासः सहावस्थानम् । **पश्विति** । पशवो महिषास्तेषां रुधिरेण रक्तेन देवतार्चनं देवपूजनम् । **मांसेनेति** । मांसेन पिशितेन बलिर्हन्तकारस्तत्कर्म तत्कृत्यम् । **चौर्येणेति** । चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं प्राणधारणम् । **भूषणानीति** । भूषणान्याभरणानि भुजगमणयः सर्परत्नानि । पर्वतवासित्वात्ते सुलभा इति भावः । **वनेति** । वनकरिणामरण्यहस्तिनां मदैर्दानवारिभिरङ्गरागो विलेपनम् । **यस्मिन्निति** । [यस्मिन्] अनिर्दिष्टनामनि कानने वने निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननमशेषतः समग्रत उत्खातमुत्पाटितं मूलं मध्यभागो यस्यैवंभूतं कुर्वते विदधत इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयति ध्यायति सत्येव शबरसेनापतिस्तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामागत्य । **त्वरितेति** । त्वरितं शीघ्रं परिजनेन परिच्छदेनोपनीतमानीतं यत्पल्लवासनं किसलयासनं तस्मिन्समुपाविशत्तस्थिवान् । किं कर्तुमिच्छुः । [अपनिनीषुः] अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः । कम् । श्रमं खेदम् । एतदेव विशेषयन्नाह—**अटवीति** । अटव्यां भ्रमणमितस्ततः पर्यटनं तस्मात्समुद्भवं समुत्पन्नम् । सेनापतिं विशेषयन्नाह—**अवेति** । अवतारि[त] अनधिज्यं कृतं कोदण्डं धनुर्येन स तथा । तु पुनरर्थे । अन्यतरः कश्चिदनिर्दिष्टनामा । शबरश्चासौ युवा चेति कर्मधारयः । न तु शबराणां युवेति निर्धारणे षष्ठ्या समासः । '[न] निर्धारणे' इति षष्ठ्या सह समासनिषेधात् । ससंभ्रमं सत्वरमवतीर्य तदन्तः प्रविश्य तस्मात्तस्याभिधानात्सरसः कासारात्कमलिनी नलिनी तस्याः पत्रपुटेनाम्भः पानीयं तथा धौतः क्षालितः पङ्कः कर्दमो यासां ता अत एव निर्मला विशदा या मृणालिकाः कमलिन्यस्ताश्च गृहीत्वा दूरादानीतवानित्यन्वयः । सरो विशिनष्टि—**करेति** । करयुगलेन हस्तद्वयेन परिक्षोभितं विलोडितमम्भः पानीयं यस्य तत्तथा तस्मात् । अथाम्भो विशेषयन्नाह—**वैडूर्येति** । वैडूर्यं बालवायजं तस्य द्रवः कल्कस्तदनुकारि तत्सदृशम् । अत्युज्ज्वलवर्णत्वात्तदुपमानम् । **प्रलयेति** । प्रलयस्य कल्पान्तस्य यो दिवाकरः सूर्यस्तस्य किरणा दीधितयस्तेषामुपतापादुष्णाद्विलीनं क्षरितमम्बरस्याकाशस्यैकदेशमिवैकप्रविभागमिव । इन्दुमण्डलाच्चन्द्रबिम्बात्प्रस्यन्दितं क्षरितमिव । तथा मुक्ताफलस्य रसोद्भवस्य निकरः समूहः द्रुतमिव द्रवोपयुक्तमिव । [अत्यच्छतया] अतिस्वच्छतया तादृशभ्रमेऽपि शीतस्पर्शेनानुमेयमनुमातुं योग्यं हिमेन तुहिनेन जडं स्वच्छतया शीतलम् अरविन्दस्य कमलस्य यः कोशः कर्णिकाधारस्तस्य रजः परागस्तेन कषायं तुवरम् । कमलिनीविशेषणमाह—

मेयं हिमजडम्, अरविन्दकोशरजःकषायमम्भः कमलिनीपत्रपुटेन प्रत्यग्रोद्धृताश्च धौतपङ्कनिर्मला मृणालिकाः समुपाहरत् । आपीतसलिलश्च सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैंहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबरसैन्येनानुगम्यमानः शनैःशनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणपिशितः पिशिताशन इव विकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमायूंषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलतापरिवेषभीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुककुलकुलायस्थानानि श्येन इव विहगामिषस्वादलालसः सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमा मूलादपश्यत् । उत्क्रान्तमिव तस्मिन्क्षणे तदालोकनभीतानां शुककुलानामसुभिः । किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् । यतः स तमनेकतालतुङ्गमभ्रंकषशाखाशिखर-

---

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्र तत्कालमुद्धृता उत्खाता । **आपीतेति** । आपीत पानविपयीकृत सलिल येनैवभूतः सेनापति सैन्यनायक । क्रमेण जलपानानन्तर ता मृणालिका अदशदभक्षयत् । क कामिव । सैंहिकेयो राहु न यथा [शशिकला] चन्द्रकला अश्नाति । **अपेति** । अपगतो दूरीभूत श्रम खेदो यस्य स उत्थायोत्थान कृत्वा [परिपीताम्भसा] कृतजलपानेन सकलेन समग्रेण तेन पूर्वोक्तेन शबरसैन्येन भिल्लबलेनानुगम्यमान शनै शनै कृताखेटकवृत्तित्वेन त्वराभावादभिमत समीहितम् । एकस्या दिश सकाशादन्या दिशो दिगन्तरमयासीदगमत् । 'या प्रापणे' इत्यस्य लुङि रूपम् ।

एकतेति । तु पुनरर्थे । एकतम कश्चिज्जरच्छबर स्थविरभिल्लस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दाच्छबरसमुदायादनासादितनप्राप्त हरिणपिशित मृगमास येनैवभूत पिशितार्थी मासार्थी । **पिशितेति** । पिशितमश्नातीति पिशिताशनो व्याघ्रस्तद्वदिव विकृत दर्शन यस्य स तस्मिन्नेव तरुतले पूर्वोक्तवृक्षाध ए[क]मुहूर्तमिव घटिकाद्वयमिव व्यलम्बत तद्गमनानन्तर विलम्ब चकार । तथा शबरसेनापतौ भिल्लनायकेऽन्तरिते वृक्षादिना व्यवहिते सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरोऽस्माक पक्षिणामायूंषि जीवितानि पिबन्निव पान कुर्वन्निव शुकानां कोटरगा यानि कुलानि तेषा कुलाया नीडानि तेषा स्थानानि शाल्मलिविशेषाणि गणयन्निव तत्सख्या कुर्वन्निव । कया । दृष्ट्या । तो दृष्टि विशेषयन्नाह—**रुधिरेति** । रुधिरस्य रक्तस्य यो बिन्दु पृषतस्तद्वत्पाटलया श्वेतरक्तया । **कपिलेति** । कपिला पिङ्गला या भ्रूलता तस्या परिवेष परिधिस्तेन भीषणया भयकारिण्या । पुन प्रकारान्तरेण तमेव विशेषयन्नाह—**श्येनेति** । श्येन इव शशादन इव विहगाना पतत्रिणा यदामिष मास तस्यास्वादो भक्षण तत्र लालसो लम्पटस्त वनस्पति शाल्मलीवृक्षमारोढुमिच्छु सुचिर चिरकाल यावत् । आ मूलान्मूल मर्यादीकृत्य मूल तस्मात्प्रान्तपर्यन्तमपश्यदवलोकयत् । **उत्क्रान्तमिव(वेति)** । तस्मिन्क्षणे तस्मिन्प्रस्तावे तस्य तदालोकन वीक्षण तेन भीताना भयप्राप्ताना शुककुलानामसुभि प्राणैरुत्क्रान्तमिव निर्गतमिव । **कीति** । हि यस्मात्कारणादकरुणाना निर्दयाना किमिव दुष्करम् । न किमपीत्यर्थ । सर्वमेवाद्रुत कुर्वन्तीति

मपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्यताननुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिदल्पदिवसजातान्गर्भच्छविपाटलाञ्छाल्मलीकुसुमशङ्कामुपजनयतः, कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिनसंवर्तिकानुकारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशान्, कांश्चिल्लोहितायमानचञ्चुकोटीनीषद्विघटितदलपुटपाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्वहतः, कांश्चिदनवरतशिरःकम्पव्याजेन निवारयत इव प्रतीकारासमर्थानेकैकतया फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीत्। अपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत्।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजातवेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्ततरलतारको विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो दिक्षु विक्षिपन्, उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्रासस्रस्तसंधिशिथिलेन पक्षसंपुटेनाच्छाद्य मां तत्कालोचितं प्रतीकारं मान्यमानः स्नेहपरवशो मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः क्रोडविभागेन

ते तथा तान्। **कांश्चिदिति** । अल्पदिवसजातान्स्वल्पदिनप्रभा(भ)वान्। **गर्भेति** । प्रत्यग्रोत्पन्नस्य गर्भस्य या छवि' कान्तिस्तया पाटलाञ्श्वेतरक्तान्। किं कुर्वत । उपजनयत उत्पादयत । काम्। शाल्मलीवृक्षस्य यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषा शङ्कामारेकाम्। तत्कुसुमानामपि श्वेतरक्तत्वादेतेषा च तथात्वादुपमानोपमेयभावः। **कांश्चिदिति** । उद्भिद्यमाना प्रादुर्भूयमाना ये पक्षास्तेषां भावस्तत्ता तया नलिनाना कमलाना सार्तिका नवदलम्। 'संवर्तिका स्यान्नवदलम्' इति कोश । अनेनातिनैर्मल्य द्योत्यते। तदनुकारिणस्तत्सादृश्यभाज । **कांश्चिदिति** । अर्को मन्दारस्तस्य फलानि तै सदृशास्ततुल्यान्। **कांश्चिदिति** । लोहितायमाना रक्तायमानाश्चञ्चूना त्रोटीना कोटी (ट्य)अग्रभागा येषा ते तथा तान्। कांश्चित्किं कुर्वत । श्रिय शोभामुद्वहत उत्प्रावल्येन धारयन्त । केषाम्। कमलमुकुलाना नलिनकुड्मलानाम्। कीदृशानाम्। ईषत्किंचिद्विघटित विकसित यद्दलपुटं तेन पाटल श्वेतरक्त मुख येषा तानि तथा तेषाम्। पुन शिशून्विशिनष्टि—**अनेति** । अनारत निरन्तर य शिर कम्पस्तस्य व्याजो मिष तेन निवारयत इव 'वय बालका, अस्मासु दया कर्तव्या, मास्माञ्जहि' इति निवारणा कुर्वत इव। कीदृशान् । प्रतीकारो वधनिवृत्त्युपायस्तत्रासमर्थानसामर्थ्यवतान्। **अपेति**। अपगता असव प्राणा येषामेवविधास्तान्कृत्वा विधाय क्षितौ भूमावपातयदचिक्षिपत्।

तातस्तु मत्पिता तु [मा] क्रोडविभागेनोत्सङ्गप्रदेशेनावष्टभ्यालम्बनीकृत्य तस्थौ तस्थिवानित्यन्वय । तं महान्त महीयसमकाण्ड एवाप्रस्ताव एव प्राणहर जीवितनाशकृत्(त)अप्रतीकारमचिकित्स्यमुपप्लवमुपद्रवमुपनत प्राप्तमालोक्य निरीक्ष्य। अथ तत्पितर विशेषयन्नाह—**द्विगुणतरेति**। द्विगुणतर पूर्वस्माद्द्विगुणित उपजातमुत्पन्नो वेपथु कम्पो यस्य स तथा । **मरणेति** । मरणभयान्मृत्युत्रासादुद्भ्रान्ता अतिशयेन भ्रमितास्तरला तारका कनीनिका यस्य स । किं कुर्वन्। दृश दृष्टिमितस्तत समन्ततो दिक्षु ककुप्सु विक्षिपन्निस्तारयन्। विशिनष्टि-**विषादेति**। विषादेन शोकेन शून्या निस्तेजाम। **अश्रुेति**। अश्रुजलेन नेत्राम्बुना प्लुता व्याप्ताम्। **उदिति** । उत्प्राबल्ये[न] शुष्कमनार्द्रं तालु काकुद यस्य स तथा । आत्मन स्वस्य य प्रतीकारो दु गनिवारणोपायस्तत्राक्षमोऽसमर्थ । किं कृत्वा । पक्षसपुटेन छदपुटेन मामाच्छाद्य निगोप्य । किं कुर्वाण । मन्यमानो जानान । किं । तत्कालोचित तत्समययोग्यम् । इद(म)मेव प्रतीकारमुपायम । पक्ष[स]पुट विशेषयन्नाह—**त्रासेति** । त्रासेन भयेन स्रस्ता विदीर्णा ये सन्धयोऽस्थिबन्धास्तै शिथिलेन श्लथेन स्नेहेन प्रीत्या परवशो मम रक्षणे गुप्तिस्तत्राकुल सभ्रान्त । किमिदानीं कर्तव्य विधेयमित्यस्य भाव किंकर्तव्यता त

मवष्टभ्य तस्थौ । असावपि पापः शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णासित-
जंगभोगभीषणं प्रसार्य विविधवनवराहवसाविस्रगन्धिकरतलं कोदण्डगुणाकर्षणव्रणाङ्कित-
प्रकोष्ठमन्तकदण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चुप्रहारमुत्कूजन्तमाकृष्य
तं गतासुमकरोत् । मां तु स्वल्पत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि
क्षसंपुटान्तरगतं नालक्षत् । उपरतं च तमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् । अ-
मपि तच्चरणान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्कनिलीनस्तेनैव सहापतम् । अवशिष्टपुण्य-
या तु पवनवशेन पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम् । अङ्गानि
येन मे नाशीर्यन्त । यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्णपत्रसवर्णत्वाद-
स्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः *पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि* काले बाल-

---

वेमूटो भ्रटनति । **असावपीति** । असौ जरच्छबरोऽपि पापः पापिष्ठः शाखान्तरैः शालान्तरैः संचरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारं निष्कुहद्वारमागत्येत्यत्र तातं मत्पितरं गतासुं विगतप्राणमकरोदकरोदित्यन्वयः । किं कृत्वा । प्रसार्य विस्तार्य । कम् । वामबाहुं सव्यभुजम् । अथैन विशेषयन्नाह—**जीर्णेति** । जीर्णो जरीयानसितः कृष्णो यो भुजगः सर्पस्तस्य भोगः कायस्तद्वद्भीषणं भयजनकम् । **विविधेति** । विविधा अनेके ये वनवराहा अरण्यक्रोडास्तेषां वसा वपुस्तया विस्रगन्ध्यामगन्धि करतलं हस्ति(स्त)तलं यस्य स तथा तम् । **कोदण्डेति** । कोदण्डस्य धनुषो ये गुणाः प्रत्यञ्चास्तेषामाकर्षणमाक्षेपस्तेन व्रणं किणं तेनाङ्कितश्चिह्नितः प्रकोष्ठः कलाचिका यस्य स तम् । **अन्तकेति** । अन्तकस्य यमस्य यो दण्डो लगुडस्तदनुकारिणम् । तत्सादृश्यधारिणमित्यर्थः । कीदृक्स । अतिनृशंसोऽतिक्रूरः । कीदृशं तातम् । **मुहुरिति** । मुहुर्मुहुर्वारंवारं दत्तश्चञ्चुप्रहारस्त्रोटीप्रघातो येन स तथा तम् । किं कुर्वन्तम् । उच्चस्वरेणोत्कूजन्तं शब्दं कुर्वन्तम् । किं कृत्वा । आकृष्य कोटराद्बहिरानीयेति शेषः । मां तु वैशम्पायनं कथमपि महता कष्टेन पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्षयन्न ज्ञातवान् । अत्र हेतुमाह—**स्वल्पत्वादित्यादि** । स्वल्पत्वादत्यल्पत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्त्राससंकुचिताङ्गत्वादायुषो जीवितव्यस्यावशेषेणोद्धरितभागेन सहवर्तमानत्वात् । **उपेति** । उपरतं मृतं तं पितरमवनितले पृथ्वीतले शिथिला श्लथा शिरोधरा कन्धरा यस्य स तमधोमुखमवाङ्मुखममुञ्चदचिक्षिपत् । अहमपि तस्य पितुश्चरणान्तरे क्रमयुगमध्ये निवेशिता स्थापिता शिरोधरा ग्रीवा येन सः । निभृतमलक्षितमङ्के उत्सङ्गे निलीनो लग्नः । [illegible] पितुर्देहाद्भिन्नतया नोपलभ्यते तथा स्थित इत्यर्थः । तेनैव जनकेनैव सहापतम् । अथ सद्योगकलिका [illegible] । 'पत (ल्ह) पतने' इत्यस्य लुङि रूपम् । **अवेति** । अवशिष्टमुद्धरितं यत्पुण्यं श्रेयस्तस्य भावस्तत्ता तया । **पवनेति** । पवनः समीरणस्तस्य वशस्तदायत्तता तेन पुञ्जितस्य(स्य) निचितस्य महतो महीयस

तया कालान्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किंचिदुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृतावष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानो नातिदूरवर्तिनः शबरसुन्दरीकर्णपूररचनोपयुक्तपल्लवस्य संकर्षणपटनीलच्छाययोपहसत इव गदाधरदेहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दीजलच्छेदैरिव विरचितच्छदस्य, वनकरिमदोपसिक्तकिसलयस्य, विन्ध्याटवीकेशपाशश्रियमुद्वहतः, दिवाप्यन्धकारितशाखान्तरस्य, अप्रविष्टसूर्यकिरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितलविप्रकीर्णान्संहृत्य शुकशिशूनेकलतापाशसंयतानावध्य पर्णपुटेऽतित्वरितगमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना दिशमगच्छत् । मां तु लब्धजीविताशं प्रत्यग्रपितृमरणशोकशुष्कहृदयमतिदूरपातादायासितशरीरं संत्रासजाता सर्वाङ्गोपता-

---

स्मिन्वृद्धपितुर्मरणे मरणमेवोचितमिति योग्यता तस्मिन्नपि काले समये सति बालतयार्भकत्वेककालान्तरेऽग्रुद्ध वयोवस्थाविशेषे शयनासनभोजनादिषु यः स्नेहस्तद्विषयको रसस्तस्यानभिज्ञस्तदज्ञाता । किं क्रियमाणः (?)। **जन्मेति** । [जन्मसहभुवा] उत्पत्तिसमयादारभ्य समुत्पन्नेन भयेनैव भ(भि)यैव केवलं सर्वथाभिभूयमानः पीड्यमानः । पुनः कीदृक् । **किंचिदिति** । किंचिदीषदुपजाताभ्यां निष्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां छदाभ्यामीषत्कृतोऽवष्टम्भ आधार आश्रयो यस्य स तथा । किं कुर्वन् । लुठन्नितस्ततो भूमौ पतन् । **कृतान्तेति** । कृतान्तो यमस्तस्य मुखमिव मुखं यस्यैवंभूतात्कुहरात्सुषिराद्विनिर्गतं निःसृतमात्मानं स्वं मन्यमानो ज्ञायमानः(?) । अथ तमालं विशेषयन्नाह—**नातीति** । न प्रतिषेधे । अतिदूरवर्ती दविष्ठप्रदेशस्थायी तस्य । **शबरेति** । शबराणां भिल्लसुन्दर्यः स्त्रियस्तासां कर्णपूराणि कर्णाभरणानि तेषां रचना विनिर्मितिस्तत्रोपयुक्ताः सोपयोगिनः पल्लवा यस्य स तथा तस्य । **संकर्षणेति** । संकर्षणो बलभद्रः । 'संकर्षण प्रियमधुर्बलरौहिणेयौ' इति कोशः । तस्य पटो वस्त्रं तस्य नीला छाया कान्तिस्तया गदाधरो विष्णुस्तस्य देहच्छविं शरीरदीप्तिमुपहसत इवोपहास्यं कुर्वत इव । **अच्छैरिति** । अच्छैर्निर्मलैः कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तेषां छेदाः खण्डानि तैः विरचितानि निर्मितानि छदानि पत्राणि यस्य स तथा तस्य । **वनेति** । वनकरिणामरण्यहस्तिनां मदा दानानि तैरुपसिक्तानि सिञ्चितानि किसलयानि यस्य स तथा तस्य । **विन्ध्येति** । विन्ध्याटवी दण्डकारण्यं तस्याः केशपाशः केशकलापस्तस्य श्रियं शोभामुत्प्राबल्येन वहतो दह(ध)त । **दिवोपि(वेति)** । दिवापि दिवसे (ऽपि) अन्धकारितं जातान्धकारं शाखान्तरं शालान्तरं यस्य स तथा तस्य । कीदृशं मूलदेशम् । **अप्रेति** । अप्रविष्टा नान्तर्गताः सूर्यस्य रवेः किरणा यस्मिन्स तम् । **अतीति** । अतिशयेन गहनमपर्याप्तावकाशम् । अपरस्येव भिन्नस्येव पितुरभयदातुरुत्सङ्गं क्रोडम् ।

[**अवेति** ।] अवतीर्योत्तीर्य स शबरस्तेन समयेनेति तत्कालेन क्षितितले पृथ्वीतले विप्रकीर्णानितस्ततः पर्यस्ताञ्शुकशिशून्कीरपाकान्संहृत्यैकीकृत्य । कीदृशान् । एकाद्वितीया या लता वल्लिस्तल्लक्षणो यः पाशो बन्धनरज्जुस्तेन संयतान्बद्धानेवंभूतान्पर्णपुटे आवध्य बन्धनं कृत्वातित्वरितमतिशीघ्रं गमनं यस्य स तथा । **सेनेति** । येन सेनापतिर्गतस्तेनैव वर्त्मना मार्गेण तामेव दिशं सेनापतिगृहीतामेव ककुभमगच्छदगमत् । **मां त्विति** । तु पुनरर्थे । मां पिपासा तृट् परवशं परायत्तमकरोदित्यन्वयः । इतो मां विशेषयन्नाह— **लब्धेति** । तद्गमनादेव लब्धा प्राप्ता जीविताशा प्राणधारणसंभावना येन स तम् । **प्रत्यग्रेति** । प्रत्यग्रो नवीनो यः पितृमरणशोको जनकमृत्युविषादस्तेन शुष्कमनार्द्रं संकुचितं वा हृदयं चित्तं यस्य स तम्

---

१ कृतगमनावष्टम्भ २ नीलच्छायम्, नीलद्रच्छायया, नील्या छायया ३ गदाधरच्छविम ४ मदजलसिक्त; मदजलनिर्विव सनिक्त. ५ उद्वहन्त ६ नावतीर्य स. ७ विकीर्णान् ८ तान्शुक ९ ... १० अन्वगच्छत् ११ पाताद्यासित १२ जातवेपथुम्, जातमर्या.

पिनी वलवती पिपासा परवशमकरोत्। अनया च कालकलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किंचिदुन्नमितकन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरुतलमूलात्सलिलसमीपं सर्तुं प्रयत्नमकरवम्।

अजातपक्षतया नातिस्थिरतरचरणसंचारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्निपतन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या संधारयतः क्षितितलसंसर्पणश्रमातुरस्यानभ्यासवशादेकमपि दत्त्वा पदमनवरतमुन्मुखस्य स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो मम समभून्मनसि—'अतिकष्टास्ववस्थास्वपि जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां प्रवृत्तय.। नास्ति जीविताद्न्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनामेव', उपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकलेन्द्रिय. पुनरेव प्राणिमि। धिङ्मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम्। अहो सोढपितृमरणशोकदा-

---

अतीति। अतिदूरपाताद्विप्रकृष्टतरप्रदेशपतनात्। तद्वृक्षादिति शेष.। आयासित परिश्रमित शरीर यस्य स तम्। तृष विशेषयन्नाह—**संत्रासेति**। सन्त्रासेन भयेन जाता समुत्पन्ना। **सर्वेति**। सर्वाणि समग्राण्यङ्गानि हस्तप्रभृतीन्युपतापयति पीडयतीत्येवशीला वलवती वलोपयुक्ता। [**अनयेति**]। अनया कालकलया घटिकया स पापकृच्छ्बर सुदूर दूरदेशमतिक्रान्तो गत इति परिकलय्य चेतसि परिकलना कृत्वा। **किंचिदिति**। किंचिदीषदुन्नमितोर्ध्वीकृता कन्धरा ग्रीवा येन स तथा। **भयेति**। भयेन भीत्या चकिता त्रस्ता या दृक्तया दिशोऽवलोक्य निरीक्ष्य तृणेपि यवसेऽपि चलति कम्पति सति पुन प्रतिनिवृत्त प्रत्यागत इति तमेव शबरमेव पदे पदे पापकारिण कल्मषकारिणमुत्प्रेक्ष्य(क्ष)माण उत्पश्यमानो निष्क्रम्य वहिर्निर्गत्य। कस्मात्। तस्मात्तमालतरुतलमूलात्तापिच्छवृक्षाध स्थलात्सलिलसमीप जलोपान्त सर्तुं गन्तु प्रयत्न प्रयासमकरवमकार्षम्।

अथ च मम मनस्येवमभूदित्यन्वय। त विशेषयन्नाह—**अजातेति**। अजातावनुत्पन्नौ यौ पक्षौ छदौ तद्भावस्तत्ता तया न विद्यतेऽतिस्थिरतरश्चरणयो क्रमयो सचार स्थापनयोग्यता यस्य स तथा तस्य। किंच। मुहुर्मुहुर्वारंवार मुखेनाननेन पतत पतन कुर्वत। मुहुर्वारंवार तिर्यक्तिरश्चीन निपतन्त भ्र(श्य)न्तमात्मानमेकया केवलया पक्षपाल्या छदसहत्या सधारयत पतनाद्रक्षा विदधत। **क्षितीति**। क्षितितले ससर्पण गमन तस्माद्यो भ्रमो भ्रान्तिस्तेनातुरस्य पीडितस्य। **अभ्यासेति**। अभ्यास पुन पुन करण तदभाववशादेकमपि पद चरण दत्त्वा निवेश्यानवरत वहुकालमुन्मुखस्योर्ध्वाननस्य स्थूलस्थूल यथा स्यात्तथा श्वसत श्वासमोक्षण कुर्वत। एतेनैकपदस्थापनेऽपि श्रमवाहुल्य व्यज्यते। धूली रेणुस्तया धूसरस्य धूम्रवर्णस्य। संसर्पत प्रचलत। चिन्ता विवृणोति—**ममेति**। मम मनस्येव समभूत्। तदेव दर्शयति—

रुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते, खलं हि खलु मे हृदयम् । मया हि लोकान्तरगतायामम्बायां नियम्य शोकवेगमा प्रसवदिवसात्परिणतवयसापि सता तैस्तैरुपायैः संवर्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यैस्तातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातं क्वापि गच्छन्तमद्यापि नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा, यदीदृगवस्थमपि मामयमायासयति जलाभिलापः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । तथा हि । जलदेवतानूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंसविरुतमेतत् । अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि । विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संचरति नलिनीखण्डपरिमलः । दिवसस्येयं कष्टा दशा वर्तते । तथा हि । रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः अधिकामुपजनयति तृषाम्

पितृमरणशोकस्तेन दारुणं भीषणं यथा स्यात्तथा मया जीव्यते तेन बहुकालमुपकृतं तदपि नापेक्ष्यते । तस्याप्यपेक्षा न क्रियत इति भावः । **खलमिति** । खलु निश्चयेन । मे मम हृदयं चित्तं खलं पिशुनम् । उपकारानभिज्ञत्वादिति भावः । **मयेति** । हि निश्चितम् । मया तत्पूर्वोक्तं सर्वमखिलमेकपदं एकदैव विस्मृतमित्यन्वयः । तत्किमित्यत आह—**लोकान्तरेति** । लोकान्तरगतायां परलोकप्राप्तायामम्बायां जनन्यां शोकवेगं शोचनप्रवाहं नियम्य निरुध्य प्रसवदिवसान्मज्जन्मदिरा(ना)दारभ्य परिणतं वयो यस्यैवंभूतेनापि सता तैस्तैरुपायैः क्षुधानिद्रापिपासोपशमार्थप्रतीकारैः । **संवर्धनक्लेशमिति** । स्नेहवशात्पुत्रप्रीतिमाहात्म्या[त्] अतिमहान्तमत्यायतमपि मत्संवर्धनक्लेशमगणयता क्लेशेषु तद्गणनामकुर्वता । यदिति हेत्वर्थे । तातेन पित्रा परिपालितो वृद्धिं प्रापितः । खलु निश्चयेन । अमी मे प्राणा अतिकृपणा अतिशयेन जीवितलोलुपा अतितुच्छा यदिति हेतौ । उपकारिणमप्युपकृतिविधायकमपि तातं पितरं क्वाप्यनिर्दिष्टस्थले गच्छन्तं व्रजन्तमद्यापि गा प्रतमपि नानुगच्छन्ति नानु व्रजन्ति । सर्वथा जीविततृष्णा न कंचिन्न खलीकरोति । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत इति । सर्वमेव खलीकरोतीत्यर्थः । यदि (दी)दृगवस्थमपि शोकाकुलमपि मामयं जलाभिलापः पानीयग्रहणाध्यवसाय आयासयति खेदं जनयति । च पुनरर्थे । अहं मन्ये जाने । इयं मम सलिलपानबुद्धिर्जीवन(ल)पानधीः केवलं निर्घृणतैवाननुकम्प(म्पि)तैव । कीदृशस्य मम । **अगण(णि)तेति** । अगणितो न गणनविषयीकृतः पितृमरणशोको येन स तथा तस्य । अद्यापीयतागतेनापि सरस्तीरं कासारतटं दूर एव । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । **जलेति** । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां नूपुराणां पादकटकानां यो रवः शब्दस्तद्वदनु- तन्नादद्रयभाज्यद्यापि कलहंसविरुतं कादम्बकूजितमेतद्दूरे । तथा सारसरसितानि लक्ष्मणकूजितान्यस्फुटान्यव्यक्तानि श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते । **विप्रकर्षादिति** । विप्रकर्षाद्दूरादाशामुखेषु दिग्वदनेषु विसर्पणं प्रसरणं तेन [illegible] नूनो(?)नलिनीखण्डपरिमलः कमलवनामोदः संचर[ति] इतस्ततः प्रसरति । कदाचिद्दारुणतमाभावे ग[illegible] लभ्याद्दूरेऽपि गन्तुं शक्यत इत्यत आह—**दिवसेति** । दिवसस्य वासरस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना कष्टा द[शा] मध्यावस्था वर्तते । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । रविः सूर्योऽम्बरतलमध्यवर्ती व्योममध्यगामी । **अनवरतेति** । अनवरतमवि(वि)च्छिन्नं स्फुरन्तं दीप्यमानमातपं प्रकाशमनलधूलिनिकरमिव वह्निकणिकासमूहमिव [illegible] किरणैर्विकिरति क्षिर(प)ति । अधिकां तृषां पिपासामुपजनयति निष्पादयति । सततमसुणं यत्पांसुपटलं [illegible]

संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूः । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि । अप्रभुरस्म्यात्मनः । सीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुरपि । नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमेथोपपादयेत् ।'

एवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसोऽदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः, सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा, द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतो दिवसकरमण्डलादिवोत्कीर्णः, तडिद्भिरिव रचितावयवः, तप्तकनकद्रवेणेव बहिरुपलिप्तमूर्तिः, पिशङ्गावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सबालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तप्तलोहलोहिनीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भितशिखाकलापः खाण्डववनदिधक्षया कृतकपट-

---

तमूहस्तेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या भूः पृथ्वी । **अतीति** । अतिप्रबलात्यधिका या पिपासोदन्या तयावसन्नानि खिन्नानि मे ममाङ्गकानि शरीरावयवा अल्पमपि स्वल्पमपि गन्तुं नालं (ल)न समर्थानि । किं बहुनात्मनो देहेन्द्रियसंघातस्याप्यप्रभुरसमर्थोऽस्मि । 'अस् भुवि' धातुः । लडुत्तमैकवचनम् । देहेन्द्रियादिकमपि स्वाधीनं मे नास्तीति भावः । मे मम हृदयं सीदति निशीर्यते । चक्षुरपि नेत्रमप्यन्धकारतां तिमिरतामुपयाति प्राप्नोति । अन्धकाराकुलं भवतीत्यर्थः । नामेति कोमलामन्त्रणे । अथेत्यान[न्त]र्ये । [खल] अशुभकरणाद्दुर्जनो विधिर्विधातानिच्छतोऽप्यसमीहमानस्यापि मे मम मरणं मृत्युमुपपादयेत्कुर्यात् ।

इत्येव पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयत्येव विचारयत्येव यदभूत्तदाह—**तस्मादिति** । तस्मात्पूर्वोक्तात्सरसोऽदूरवर्तिनि निकटस्थायिनि तपोवने तापसाधिष्ठितकानने । नामेति कोमलामन्त्रणे । जाबालिनाम्ना महदत्युग्रं तपो यस्यैवंभूतो मुनिर्ऋषिः प्रतिवसतिस्म । निवासं कृतवानित्यर्थः । **तत्तनयश्चेति** । तस्य तनयः सुतः । च पुनरर्थे । हारीत इति नाम यस्यैवंविधः [मुनिकुमारकः] तापसकुमारकः । स्वल्पवया इत्यर्थः । तदेव पूर्वोक्तं पम्पाभिधानं कमलसरः सिस्नासुः स्नातुमिच्छुः । सन्नन्तस्नाधातोरूपम् । तत्रोपागमदित्यन्वयः । तमेव विशेषयन्नाह—**सनत्कुमारेति** । सनत्कुमारो वेधात्मजस्तद्वदिव सर्वविद्यास्ववदातं शुद्धं चेतो मनो यस्य सः । **सवयोभिरिति** । सवयोभिः सदृशवयोभिरपर(रै)स्तद्भिन्नैस्तपोधनकुमारकैस्तापसबालैरनुगम्यमानस्तेनैव

पेंटुवेश इव भगवान्पावकः, तपोवनदेवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेना वलयेन दक्षिणश्रवणविलम्बिना विराजमानः सकलविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थमुपपादितेन, ललाटपट्टके त्रिसलेनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेणालंकृतः, गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा स्व मार्गमिव दर्शयता सततमुद्ग्रीवेण स्फटिकमणिकमण्डलुनाध्यासितवामकरतलः, स्कन्धदेश वलम्बिना कृष्णाजिनेन नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निपतता धूमपटलेनेव परी मूर्तिः, अभिनवबिससूत्रनिर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मांसविरलपार्श्वकपंजरमि गणयता वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवतार्चनार्थमागृहीतवनलताकुसुमपा पूर्णपर्णपुटसनाथशिखरेणापाढदण्डेन व्यापृतसव्येतरपाणिः, विषाणोत्खातामुद्वहता स्नान दमुपजातपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवर्धितेन कुशकुसुमलतायांस्यमानलोलदृष्टिना तपोवनमृ णानुयातः, विटप इव कोमलैर्वल्कलावृतशरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहुरिवासक्तदास्व

इव भगवान्पावको वह्नि । **तपोवनेति ।** स्फाटिकेन स्फटिकमणिनिर्मितेनाक्षवलयेनाक्षि(क्ष)मालिकया विरा मान. शोभमान । अक्षवलय विशेषयन्नाह—**दक्षिणेति ।** दक्षिणोऽपसव्यो यः [श्रवण] कर्णस्तत्रावलम्बि ना । **तपोवनेति ।** तपोवनदेवता [तपो]वनाधिष्ठात्री तस्या नूपुर पादकटक तदनुकारिणा तत्सदृशेन । केनेव धर्मो विधिनिषेधादिरूपस्तस्य शासनमाज्ञा तस्य कटकेनेव वलयेनेव । सकलविषयस्य समग्रपदार्थस्य य उ भोग. परिभोगस्तस्मान्निवृत्तिरुपरमस्तदर्थं तन्निमित्तमुपपादितेन विहितेन । **ललाटेति ।** ललाटपट्टकेऽलि फलके मनोवाक्कायलक्षणेन त्रिसलेनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेण भूतित्रितिलकेनालकृतो विभूषित । **गगनेति** गगनगमने उन्मुखा ऊर्ध्वानना या बलाका बिसकण्ट(ण्ठि)का तदनुकारिणा तत्सदृशेन स्वर्गमार्गमिव त्रिदिव न्थानमिव दर्शयता प्रकाशयता सतत निरन्तरमुद्ग्रीवेणोर्ध्वकन्धरेणैवभूतेन स्फटिकमणिकमण्डलुना स्फाटिककु ण्डिकयाध्यासितमाश्रित वामकरतल यस्य स । **स्कन्धेति ।** कृष्णाजिनेन कृष्णचर्मणा परीता व्याप्ता मूर्ति र्यस्य स तथा । केनेव । धूमपटलेनेव दहनकेतनसमूहेनेव । कीदृशेन । तपो मे भवत्विति तपस्तृष्णा तया निपीतेन । कीदृशेन । अन्त शरीराभ्यन्तरे निपतता प्रवेश कुर्वता । कीदृशेन चर्मणा । स्कन्धदेशेऽवलम्ब इत्येवशील तत्तेन नीला पाण्डुरा च भा यस्य तत्तेन । **अभीति ।** यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेणोद्भासमान दीप्यमान । केनेव । अभिनव प्रत्यग्र यद्बिससूत्र कमलनालतन्तुस्तेन निर्मितेनेव रचितेनेव परिलघुत परि सामस्त्येन स्वल्पतयाणुतया पवनेन समीरणेन लोलेन चपलेन । कि कुर्वता । निर्मांस पलरहित वि मसकीर्ण यत्पार्श्वकपञ्जर पार्श्वगतास्थिसमुदायमिव गणयता तत्सख्या कुर्वता । यज्ञोपवीत विशिनष्टि—**वामा इति ।** वाम सव्यो योऽस स्कन्धस्तदवलम्बिना तदवस्थानशीलेन । अथ मुनि विशेषयन्नाह—**देवतेति** देवतार्चनार्थं परमेश्वरपूजार्थमा समन्तादृहीतान्यात्तानि वनलताकुसुमान्यरण्यव्रततिपुष्पाणि त परिपूर्ण यत्पर्णपुट तेन सनाथ सहित शिखर प्रान्त यस्यैवभूतेनाषाढदण्डेन व्यापृतो व्यापारयुक्त सव्येतरो दक्षिण पाणिर्हस्तो यस्य स तथा । **तपोवेति ।** तपोवनसबन्धी यो मृगो हरिण । जात्येकवचनम्(?)। तेनानुयातोऽनुगत । कि कुर्वता मृगेण । विषाण शृङ्ग तेनोत्खातामुत्खनितां स्नानमृदमाप्लवमृत्स्नामुद्वहता धारयता । मृग विशेष यन्नाह—**उपेति ।** उपजात समुत्पन्न परिचय सबन्धविशेषो मुनिभि सार्धं यस्य स तथा तेन । **नीवारेति ।** नीवारो वनव्रीहिस्तस्य मुष्टि प्रसिद्धा तया सवर्धितेन वृद्धि प्रापितेन । **कुशेति ।** कुशा दर्भा, कु सुमानि पुष्पाणि, लता व्रतत , ताभिरायास्यमाना खेद प्राप्यमाणात एव लोला चपला दृष्टिर्यस्य स तेन प्रकारान्तरेण मुनिपुत्र विशिनष्टि—**विटप इति ।** विटपो वृक्षस्तद्वदिव । उभयो साम्यमाह—को

सोमः, पद्मनिकर इव दिवसकरमरीचिपः, नदीतटतरुरिव सततजलक्षालनविमलजटः, रिकलभ इव विकचकुमुददलशकलसितदशनः, द्रौणिरिव कृपानुगतः, नक्षत्रराशिरिव त्रमृगकृत्तिकाश्लेषोपशोभितः, घर्मकालदिवस इव क्षपितवहुदोषः, जलधरसमय इव प्रशतरजःप्रसरः, वरुण इव कृतोदवासः, हरिरिवापनीतनरकभयः, प्रदोषारम्भ इव संध्याङ्गलतारकः, प्रभातकाल इव वालातपकपिलः, रविरथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः, सुराजेव

ते। कोमल सुकुमार यद्वल्कल चोच तेनावृतमाच्छादित शरीर यस्य स तथा। अस्यापि मुनित्वेन वल्कलरित्वात्साम्यम्। **गिरिरिवेति** । गिरि· पर्वतस्तद्वदिव । उभयो. साम्यमाह—**समेखल इति** । सह ल्या मौञ्ज्या वर्तते य. स तथा। पक्षे मेखलाद्रेर्मध्यभागस्तया सह वर्तमान इत्यर्थ । **राहुरिवेति**। राहुः केयस्तद्वदिव । एतयो. साम्यमाह—**असकृदिति**। असकृन्निरन्तरमास्वादित. सोमो ज्योतिष्टोमयागसाद्रव्य येन स तथा। एतेनात्यन्तसोमयज्ञकारित्व सूचितम्। पक्षेऽसकृद्वहुवारमास्वादितो ग्रस्त सोमश्चन्द्रो ति विग्रह । **पद्मेति**। पद्माना कमलाना निकर. समूहस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**दिवसेति**। वसकरस्य सूर्यस्यातपभयान्मरीचीन्पाति रक्षति स तथा। पक्षे सूर्यविकासित्वात्सूर्यमरीचीन्पाति पिवति यः तथेति विग्रह· । **नदीति**। नद्यास्तटिन्यास्तट प्रतीर तस्मिंस्तरुर्वृक्षस्तद्वदिव । उभयो· सादृश्यमाह—**सतमेति**। सतत निरन्तर त्रिसाय जलेन पानीयेन क्षालन तेन विमला जटा सटा यस्य स । पक्षे सततजललनेन [विमला] जटा अवरोहा यस्येति विग्रह· । **करीति**। करिणा हस्तिनां कलभस्त्रिंशदब्दको गजस्तद्व । उभयोस्तुल्यतामाह—**विकचेति**। विकचानि स्फुटानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां दलानि पर्णानि तेषा कलानि खण्डान्तद्वत्सिता. शुभ्रा दशना दन्ता यस्येति स तथा । उभयसाम्यादभङ्गश्लेष. । **द्रौणिरिवेति**। द्रौरश्वत्थामा तद्वदिव । उभयो शब्दसाम्यमाह—**कृपेति**। कृपा दु.खहानेच्छा(?)तयानुगत. सहित. । पक्षे प कृपाचार्यस्तेनोपगत इति विग्रह । **नक्षत्रेति**। नक्षत्राणा तारकाणा राशि· समूहस्तद्वदिव । अनयो. साम्यमाह—**चित्रेति**। चित्रमृगस्य कृत्तिका चर्म तेन श्लेष· सबन्धस्तेन [उप]शोभित शोभा प्राप्त । पक्षे त्र त्वाष्ट्री मृग मृगशिर, कृत्तिका प्रसिद्धा, अश्लेषा सार्पी, ताभिरुपशोभित । **घर्मेति**। घर्मकाल उष्णस्तस्य दिवसो दिन तद्वदिव । उभयो साम्यमाह—**क्षपित इति**। क्षपिता क्षय प्रापिता वहवो दोषा गदयो येन स । पक्षे क्षपिता वह्वी दोषा रात्रिर्येनेति विग्रह । **जलेति**। जलधरसमय प्रावृट्कालस्तद्वदिव । भयोस्तुल्यतामाह—**प्रशमितेति**। प्रशमित शान्ति प्रापितो रज प्रसर प्रवर्तकगुणव्यापारो येन स । पक्षे मितो रज प्रसरो धूलिविस्तारो येनेति विग्रह । **वरुण इति**। वरुण प्रचेतास्तद्वदिव । उभयो साम्यमाह—**कृते(कृत)ति**। कृतो विहित उदवासो व्रतविशेषो येन स । पक्षे [कृत] उदकेषु वासो निवासो येनेति वि। ... स्योदादेन । **हरीति**। हरिरिव कृष्ण इव । उभयोरैक्यमाह—**अपनीतेति**। अपनीतो दूरीकृतो ... दुर्गति [तद्भय] येन स । पक्षे नरकनाम्नो दैत्यस्य भय येनेति विग्रह । **प्रदोषेति**। प्रदोषो यामिनीमुख रम्भ प्रारम्भस्तद्वदिव । उभयोरैक्यमाह—**संध्येति**। संध्या दिवसरजन्यो संधिस्तद्वदि...

निगूढमन्त्रसाधनक्षपितविग्रहः, जलनिधिरिव करालशङ्खमण्डलावर्तगर्तः, भगीरथ इवास[क्]दृष्टगङ्गावतारः, भ्रमर इवासकृदनुभूतपुष्करवनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, अ[सं]यतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोगपरोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, संनिहित[ने]त्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिस्नासुरुपागमत् ।

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां [तद]वस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत्—'अयं कथ[म]

साम्यमाह—**निगूढेति** । निगूढ रहो यन्मन्त्रसाधन देवताराधन तेन क्षपित. कृशि(श)तां नीतो विग्रह. श[रीरं] येन सः । पक्षे निगूढोऽतिगुप्तो मन्त्रो रहस्यालोचन साधन गजाश्वादि ताभ्या क्षपित क्षय नीतो वि[ग्रहः] शत्रुजनितक्लेशो येनेति विग्रहः । **जलनि[धि]रिति** । जलनिधि. समुद्रस्तद्वदिव । उभयो सादृश्यमाह—**करालेति** । कराल यच्छङ्खमण्डल भालश्रवोन्तर तत्रावर्तेन गर्तो यस्य स तथा । तादृशावर्तश्च महातपस्वि[ल]क्षणम् । पक्षे करालानि जिह्मानि यानि शङ्खमण्डलानि षोडशावर्तवृन्दान्यावर्त. पयसा भ्रम एते गर्ते अ[गा]धप्रदेशे यस्येति विग्रहः । **भगीति** । भगीरथः सगरप्रपौत्रस्तद्वदिव । उभयो. सादृश्यमाह—**असकृदि[ति]** असकृन्निरन्तर दृष्टोऽवलोकितो गङ्गाया अवतारो घटो(ट्टो) येन सः । 'घट्टस्तीर्थावतारे' इति कोशः । [असकृत्] दृष्टो गङ्गाया अवतारः प्रभवो येनेति विग्रहः । **भ्रमर इति** । भ्रमरो मधुकृत्तद्वदिव । उभ[योः] साम्यमाह—**असकृदिति** । असकृद्वारवारमनुभूतोऽनुभवविपयीकृत. पुष्कर जल तेन सहित यद्वन [तत्र] वासो वसतिर्येन सः । पक्षेऽनुभूत. पुष्करवन कमलखण्डस्तत्र वासो येनेति विग्रहः । **वनेति** । वने चरत[ीति] वनचरः । एवभूतोऽपि कृतो महालयेपूच्चैस्तरगृहेपु प्रवेशो येनेति विरोध. । परिहारपक्षे महालयो ब्रह्मण(णि) लयः । तदुक्तम्—'अधोमुख्या कुण्डकि(लि)न्योर्ध्वं मुखे कृते सति ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त नीताया तस्यामेका[ग्र]नावस्थान ब्रह्मणि लय.' इति । यद्वा महालयो मोक्षस्तत्र कृतवसतिरित्यर्थ । **असंयेति** । असंयतोऽग[म]मवानपि मोक्षार्थी मोक्षाभिलापुक इति विरोधः । परिहारपक्षेऽयतोऽबद्धोऽपीत्यर्थ । 'सदानित सयत' इत्यभिधानचिन्तामणिः । **सामेति** । साम सान्त्वन तत्प्रयोगपरोऽपि मैत्रीप्रयोगतत्परोऽपि सतत नि[र]न्तरमवलम्बित आश्रितो दण्डो राजदेयद्रव्य येनेति विरोध । तत्परिहारपक्षे सामवेदप्रयोगपरोऽपि सतता[व]वलम्बितो दण्डो यष्टिर्येनेति विग्रह. । **सुप्त इति** । सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि प्रबुद्धो जाग्रदवस्थ इति विरो[धः] परिहारपक्षे सुष्ठु शोभना प्ता जटा यस्येति विग्रह । लक्ष्य च—'राजा राजार्चिताङ्घ्रिरनुपचित[क]लो चूडामणित्व नागा नागात्मजार्धं न भमितधवल यद्वपुर्भूषयन्ति । मा रामारागिणी भून्मतिरिति गमिना [ये]न ऽदाहि मार स सा. सप्ताश्वसुप्तारुणकिरणनिभा पातु विश्वत्रिनेत्र ॥' इति शृङ्गारतिलकटीकायाम् [।] 'सप्तालिका सदाप्ता परिकरमुदिता' इति शोभनस्तुतौ लक्ष्यान्तरमपि । **संनिहित इति** । सम्यक्प्र[कारेण] निहित स्थापित नेत्रद्वय लोचनद्वय येनैवभूतोऽपि परित्यक्त दूरीकृत वामलोचन येनेति विरोध । परि[हार]पक्षे परित्यक्त वाम वक्र लोचनमालोकन येनेत्यर्थ । यद्वा ब्रह्मचारित्वात्परित्यक्त वामाया मनस्विन्या लो[चनं] येनेत्यर्थ ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येनाकारणमित्राणि निदानव्यतिरेकेण प्रियकारीण्यतिशयेन करुणा पर[दुःख]प्रहाणेच्छा तयार्द्राणि स्निग्धानि खलु निश्चयेन सदा सर्वकाल सता सज्जनाना चेतासि मनासि भवन्ति यत स मुनिसुतो हारीताख्यो मा तदवस्थ कष्टदशापन्नमालोक्य निरीक्ष्य समुपजाता सम्यक्प्रकारेणो[त्पन्ना] करुणा कृपा यस्यैवभूत. समीपवर्तिन निकटस्थायिनमृषिकुमारकमन्यतम मुनिसुतमब्रवीदवोचत । अय[म्] खगशिशु कथमपि महता कष्टेन शुकशिशु. कीरपोतोऽसजातपक्षपुट एवासमुत्पन्नच्छद एवास्मात्

---

१ क्षपित. २ जन्भि°. ३ नाभिगर्त°. ४ इव दृष्ट ५ मधुकर. ६ च सदा भवन्ति सतां चेतांसि, खलु भवन्ति सदा चेतासि. ७ दयः. ८ समीपतर.

शुकशिशुरसंजातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्परिच्युतः । श्येनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन भवितव्यम् । तथा हि । अतिदवीयस्तया प्रपातस्याल्पशेषजीवितोऽयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुरत्युल्बणं श्वसिति, मुहुर्मुहुश्चञ्चुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि । यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते, तावदेव गृहाणेमम् । अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहितदण्डकमण्डलुरादाय स्वयं मामामुक्तप्रयत्नमुत्तानितमुखमङ्गुल्या कतिचित्सलिलविन्दूनपाययन् । अम्भःक्षोदकृतसेकं चोपजातनवीनप्राणमुपतटप्ररूढस्य नवनलिनीदलस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय स्वोचितमकरोत्स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूतो जपन्पवित्राण्यघमर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते सवित्रे दत्त्वार्घमुदतिष्ठत् । आगृहीतधौतधवलवल्कलश्च संहज्योत्स्न इव संध्यातपः करतल-

---

वृक्षप्रान्तात्परिच्युत स्यात् । वाथवानेन कीरेण श्येन सिञ्चानकस्तस्य मुखादाननात्परिभ्रष्टेन पतितेन भवितव्यम् । तदेव दर्शयति—**तथा हीति**। अतिदीर्घो दवी(द्राघी)यस्तस्य भावस्तत्ता तया प्रपातस्य प्रपतनस्याल्पं शेषमुद्धरित यस्मिन्नेवविध जीवित यस्यैवभूतोऽयमामीलिते सकुचिते [लोचने] नेत्रे यस्य स तथा मुहुर्मुहुर्वारंवार मुखेन पतति । अय पक्षिणां जातिस्वभाव । मुहुर्मुहुरत्युल्बणमुत्कट श्वसिति प्राणिति । मुहुर्मुहुश्चञ्चुपुट त्रोटीपुट विवृणोति विकाशयति । न शक्नोति न समर्थो भवति शिरोधरा ग्रीवा धारयितु स्थापयितुम् । **तदिति** । [तत्] पूर्वोक्तहेतोरेह्यागच्छ । यावदेवाय यावत्कालमय शिशुरसुभि॰ प्राणैर्न विमुच्यते न विश्लेषं प्राप्नोति तावदेव ता[व]त्काल गृहाणेम शुकम् । अवतारय प्रापय सलिलसमीप पानीयसविधमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा तेनर्षिपुत्रेण मा सरस्तीरं कासारतटमनाय[य]दप्रा(त्प्रा)पयत् । उपसृत्य प्राप्य च जलसमीपम् । **एकेति** । एकदेशेऽन्यतरस्मिन्प्रदेशे निह(हि)तौ स्थापितौ दण्डकमण्डलू येन स तथा तत आदाय गृहीत्वा माम् । कीदृशम् । आमुक्त परित्यक्त प्रयत्नोऽन्नपानाद्यनुकूलशरीरक्रियारूपो येन स तम् । उत्तानितमूर्ध्वीकृत मुखमास्य येन स तम् । स्वयमात्मनाङ्गुल्या करशाखया कतिचित्कियन्त॰ सलिलविन्दून्पानीयपृषतोऽपाययज्जलपानमकारयत् । अम्भस पानीयस्य क्षोदेन हस्तच्युतेन कृतो विहित॰ सेक निषेक यस्य स तम् । शुकपोत विशेषयन्नाह—**उपेति** । उपजाता नवीना नवा प्राणा असवो यस्यैवविध मामुपतट तटसमीप प्ररूढस्य जातस्य नवनलिनीदलस्य प्रत्यग्रपद्मिनीपत्रस्य जलेन पानेन शिशिराया शीतलाया छायायाम् । वैशम्पायन इत्यभिधा नाम यस्यैवविध शुक निधाय स्थापना कृत्वैतदभिधानोऽहमिति स्वोचित स्वस्योचित योग्य स्नानविधिमकरोदसृजत् (?) । अभिषेकस्य स्नानस्यावसाने प्रान्ते । च पुनरर्थे । उदतिष्ठदुत्थितो बभूवेत्यन्वय । तदेव विशिनष्टि—**अनेकैरिति** । अनेकैर्बहुभि प्राणायामै प्राणयमै पूत पवित्र । किं कुर्वन् । जपन्स्मरन् । कानि । अघमर्षणान्यब्देवतास्तुतिरूपाणि । 'सर्वैन[सामप]ध्वंसि जप्यं(प्यं)[त्रिष्व]घमर्षणम्' इति कोशः । कीदृशानि । पवित्राणि स्वतएव विशदानि । कीदृक् । उन्मुख ऊर्ध्वमुख । **नलिनीति** । नलिनी कमलिनीपत्रपुटेनाधारभूतेन प्रत्यग्रभग्नैस्तत्कालत्रोटितै रक्तारविन्दै रक्तकमलैरर्घ्यदव्यभूतैर्भगवते महात्म्यवते सवित्रे श्रीसूर्याय अर्घं पूजां दत्त्वा वितीर्य । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । कीदृक् । **आगृहीतेति** । स्नानानन्तरमागृहीत स्वीकृत धौत क्षालितमत एव धवल शुभ्र वल्कल चीरं येन स तथा । **सहज्योत्स्न इति** । सह ज्योत्स्नया कौमुद्या वर्तते स स

निर्धूननविशदसटः प्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेन सकलेन तेन मुनिकुमारकदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि दिशि सदासंनिहितकुसुमफलैस्तालतिलकतमालहिन्तालबकुलबहुलैरेलालताकुलितनालिकेरीकलापैर्लोललोध्रलवलीलवङ्गपल्लवैरुल्लसितचूतरेणुपटलैरलिकुलझङ्कारमुखरसहकारैरुन्मदकोकिलकुलकलापकोलाहलिभिरुत्फुल्लकेतकीरजःपुञ्जपिञ्जरैः पूगीलतादोलाधिरूढवनदेवतैस्तारकावर्षमिवाधर्मविनाशपिशुनं कुसुमनिकरमनिलचलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः संसक्तपादपैः काननैरुपगूढम्, अचकितप्रचलितकृष्णसारशतशबलाभिरुत्फुल्लकमलिनीलोहिनीभिर्मारीचमायामृगावलूनैरूढवीरुद्दलाभिर्दाशरथिचापकोटि-

---

एवभूत· सध्यातपः सायकालीनसूर्यातप इव। **करतलेति**। करतलेन हस्ततलेन यन्निर्धूननमाच्छोटन तेन विशदा निर्मला जटा सटा यस्य स ।[प्रत्यग्र तत्काल स्नानेनार्द्रार्द्रीभूता जटा सटा यस्य स]तथा तेन । सकलेन समग्रेण मुनिकुमारकदम्बकेन तापसशिशुसमूहेनानुगम्यमान. । **मामिति** । [मा] वैशम्पायन गृहीत्वादाय तपोवनाभिमुख स्वाश्रमसमुख शनैर्नातिवेगेनागच्छदन्वतिष्ठत् (?) ।

अनतिदूरमिव गत्वादविष्ट पन्थानमतिक्रम्येत्यर्थः । अहमाश्रम मुनिस्थानमपश्यमिति दूरेणान्वय । कीदृशम् । काननैर्वनैरुपगूढ व्याप्तम् । अथ वनविशेषणानि व्याख्यान(प)यन्नाह—**दिशीत्यादि**। [दिशि दिशि] प्रतिदिश सदा सर्व[का]ल सनिहितानि हस्तग्राह्याणि कुसुमफलानि येषा तै । तालस्तृणराज , तिलक श्रीमान्, तमालस्तापिच्छ , हिन्तालो वृक्षविशेष., वकुल. केसर , एतैर्बहुलैर्दृढै । 'नीरन्ध्र बहुल दृढम्' इति कोश । एलायाश्चन्द्रवालाया या लता वल्लयस्ताभिराकुलितो व्याप्तो नालिकेरीकलापो लाङ्गलीसमूहो येषु तै. । लोलाश्चपला लोध्रो गालव , लवली लताविशेष , लवङ्ग. श्रीसञ्ज', एतेषा पल्लवा येषु तै । उल्लसितानि बहिर्निर्गतानि चूतरेणुपटलान्याम्रपरागपुञ्जानि येषु तै· । अलिकुलाना भ्रमरसमूहाना झङ्कारेण झङ्कृतिशब्देन मुखरा वाचाला. सहकारा येषु तै । आम्रेष्वतिसौरभो यः स सहकार इति पूर्वस्माद्भेद । अतो न पौनरुक्त्यम् । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ.' इत्यमर । उन्मदानि मदोन्मत्तानि यानि कोकिलकुलानि पिककुलानि तेषा कलाप समूहस्तस्य कोलाहल. कलकलो येषु तै । उत्फुल्ला विकसिता या केतक्यो मालत्यस्तासां रज पुञ्ज परागसमूहस्तेन पिञ्जरै पीतरक्तै. । पूगीलता क्रमुकलता एव दोला प्रेङ्खास्वधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यो येषु तै. । पुन किं कुर्वद्भि । अनवरत निरन्तरम निलचलित वायुधूतमतिधवलमतिपाण्डुर कुसुमनिकर पुष्पसमूहमुत्सृजद्भिर्विकिरद्भि । किमिव । तारकावर्षमिवोल्कापातमिव । तदपि किंचिदनिष्टस्य सूचक भवति । इदमपि तथेत्याह—**अधर्मेति**। अधर्मस्याशिष्टाचारस्य विनाशोऽभावस्तस्य पिशुन सूचकम् । एतेन सर्वथाधर्माभावोऽत्रेति ध्वनितम । संसक्ता अन्योन्य मिलिता पादपा वृक्षा येषु तै । पुन कीदृशम् । दण्डकारण्य प्रसिद्ध तस्य या स्थलभूमयस्ताभिरुपशोभित शोभा प्रापित प्रान्त पश्चाद्भागो यस्य स तम् । अत स्थल्या विशेषणानि—**अचकितेत्यादि** । अचकिता अत्रस्ता. प्रचलिता गच्छन्तो ये कृष्णसारा कृष्णमृगास्तेषा शत दशधा गुणितास्तेन शबलाभि किर्मीराभि । उत्फुल्ला विकसिता या कमलिन्यो नलिन्यस्ताभिर्लोहिनीभी रक्ताभि मारीचनामा यो मायामृगस्तेनावलूनानि छिन्नानि रूढवीरुधां सजातवल्लीना दलानि पर्णानि यासु ताभि दाशरथी रामचन्द्रस्तस्य चापकोटय. क्षता उत्खाता ये कन्दा मूलानि तेभ्यो ये गर्ता गु

क्षतकन्दरगर्तविषमिततलाभिर्दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आगृहीतसमित्कुशकुसुममृद्भिरध्ययनमुखरशिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिर्मुनिभिरशून्योपकण्ठम्, उत्कण्ठिशिखण्डिमण्डलश्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानम्, अनवरताज्याहुतिप्रीतैश्चित्रभानुभिः सशरीरमेव मुनिजनममरलोकं निनीषुभिरुद्धूयमानधूमलेखाच्छलेनावध्यमानस्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुमिवोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवर्तिनीभिस्तपोधनसंपर्कादिवापगतकालुष्याभिस्तरंगपरंपरासंक्रान्तरविबिम्बपङ्क्तिभिस्तापसदर्शनागतसप्तर्षिमालाविगाह्यमानाभिरिव विकचकुमुदवनमृपिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूद्वहन्तीभिर्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमितशिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिरनवरतमुक्तकुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आबद्धपल्लवाञ्जलिभिरुपास्यमानमिव विटपैः, उटजाजिरप्रकीर्णशुष्यच्छ्यामाकम्, उपसंगृहीतामलकलवलीकर्कन्धूकदलीलकुचचूतपनसतालीफलम्, अध्ययनमुखरवटुजनम्, अनवरतश्रवण-

---

विवराणि तैर्विषमितमुच्चनीचता प्राप्त तल यासु ताभि । पुनः कीदृशम् । मुनिभि करणभूतैरशून्यमुपकण्ठ समीप यस्य स तथा तम् । यथाक्रम मुनीनां त्रीणि विशेषणानि व्याख्यान(प)यन्नाह—**आगृहीति** । आगृहीता आत्ता समिध एधांसि, कुशो दर्भ , कुसुमानि पुष्पाणि, मृदो मृत्तिका , यैस्ते तथा तै । अध्ययनेन वेदपारायणेन मुखरा वाचाला ये शिष्या विनेयास्तैरनुगतैः सहितैः सर्वतोऽभित. प्रविशद्भि प्रवेश कुर्वद्भि । तद्गतपदार्थप्रदर्शनपूर्वक पुनर्विशिनष्टि—**उत्कण्ठीति** । उत्कण्ठिना हर्षवता शिखण्डिमण्डलेन मयूरसमूहेन श्रूयमाण आकर्ण्यमानो जलेषु कलशपूरणध्वान. शब्दो यस्मिन्स तम् । अनवरत निरन्तरमाज्येन सर्पिषा या हुतिर्हवन तया प्रीतैः सतुष्टैश्चित्रभानुभिर्वह्निभि. सशरीरमेव सविग्रहमेव मुनिजनमृषिवर्ग(र्ग)ममरलोक स्वर्गलोक निनीषुभिर्नेतुमिच्छुभिरुद्धूयमाना कम्पमाना या धूमलेखा दहनकेतनवीथी तस्याश्छलेनाबध्यमानो विरच्यमानः स्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुमिव स्वर्गस्य त्रिविष्टपस्य यो मार्ग पन्थास्तत्र गमन तदर्थं सोपानसेतुमिवोपलक्ष्यमाण व्यज्यमानम् । दीर्घिकाभिर्वापीभि. परिवृतमावृतम् । अथ क्रमेण वाप्या विशेषणानि । आसन्नवर्ति[नी]भि समीपसस्थिताभिस्तपोधनैस्तापसैः सपर्क. सबन्धस्तस्मादिवापगतकालुष्याभिर्दूरीभूतमालिन्याभिस्तरगपरपरासु कल्लोलवीथीषु [सक्रान्ता] प्रतिबिम्बिता [रविबिम्बस्य] सूर्यबिम्बस्य पङ्क्तयो यासु ताभि । तरगपरपरासु प्रतिबिम्बपरपरेत्यर्थ । तज्जनितशोभान्तर वर्णयन्नाह—**तापसेति** । तापसदर्शनार्थमागता प्राप्ता या सप्तर्षिमाला तया विगाह्यमानाभिरिव विलोड्यमानाभिरिव । एतेन सप्तर्षीणा सूर्यप्रतिबिम्बसादृश्य ध्वनितम् । किं कुर्वतीभि । निशासु रात्रिषु विकचकुमुदवन विनिद्रकैरववनमृषिजनमृषीनुपासितु सेवितुमवतीर्णमुपरिष्टादागत ग्रहगणमिव नक्षत्रवृन्दमिवोद्वहन्तीभिर्धारयन्तीभि । एतेन कुमुदवनग्रहगणयो स्वच्छत्वसारूप्याद्रूपकमुक्तम् । पुन प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो विशिनष्टि—**अनिलेति** । अनिलेन वायुनावनमित शिखर प्रान्त यासा ताभिरेवभूताभिर्वनलताभिररण्यवल्लीभि. प्रणम्यमान-

गृहीतवषट्कारवाचालशुककुलम्, अनेकसारिकोद्घुष्यमाणसुब्रह्मण्यम्, अरण्यकुक्कुटोपभुज्यमानवैश्वदेववलिपिण्डम्, आसन्नवापीकलहंसपोतभुज्यमाननीवारवलिम्, एणीजिह्वापल्लवोपलिह्यमानमुनिवालकम्, अग्निकार्यार्धदग्धमिसमिसायमानसमित्कुशकुसुमम्, उपलभग्ननालिकेररसस्निग्धशिलातलम्, अचिरक्षुण्णवल्कलरसपाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोपलिप्तादित्यमण्डलकनिहितकरवीरकुसुमम्, इतस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखाकृतमुनिजनभोजनभूमिपरिहारम् परिचितशाखामृगकराकृष्टिनिष्कास्यमानप्रवेश्यमानजरदन्धतापसम्, इभकलभार्धोपभुक्तपतितैः सरस्वतीभुजलताविगलितैः शङ्खवलयैरिव मृणालशकलैः कल्माषितम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विषाणशिखरोत्खन्यमानविविधकन्दमूलम्, अम्बुपूर्णपुष्करपुटैर्वनकरिभिरापूर्यमाणविटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराहदंष्ट्रान्तराललग्नशालूकम्, उपजातपरि

रिजना यस्मिन्स तम् । **अनवरतेति** । [अनवरत] निरन्तर श्रवणगृहीता श्रुतिमात्रेण शिक्षिता ये वषट्कारशब्दास्तैर्वाचाल शुककुल यस्मिन्स तम् । **अनेकेति** । अनेकाभि सारिकाभि पीतपादाभिरुद्घुष्यमाण मुच्चै स्वरेण पठ्यमान सुब्रह्मण्य वेदो यस्मिन्स तम् । **अरण्येति** । च तन्(?)कुकु(क्)ट(टै)श्चरणायुध(धै) उपभुज्यमानो भक्ष्यमाणो वैश्वदेवस्य देवयज्ञस्य वलिपिण्डो हन्तकारो यस्मिन्स तम् । **आसन्नेति** । [आसन्ना] समीपस्था या वापी दीर्घिका तस्या कलहंसपोतै कादम्बशिशुभिर्भुज्यमानो भक्ष्यमाणो नीवारवलिर्यस्मिन्स तम् **एणीति** । एण्या(ण्यो) मृग्यस्तासा जिह्वा रसना एव पल्लवास्तैरुपलिह्यमाना आस्वाद्यमाना मुनिवालका यस्मिन्स तम् । **अग्नीति** । अग्निकार्ये होमेऽर्धदग्धान्यर्धभस्मीभूतान्यतएव मिसमिसायमानानि मिसमिसेतिशब्दमाचरमाणानि समित्कुशकुसुमानि यस्मिन्स तम् । **उपेति** । उपले दृषदि भग्नानि द्वैधीकृतानि नालिकेराणि लाङ्गलीकफलानि तेषा यो रसो द्रवस्तेन स्निग्ध चिक्कण शिलातल यस्मिन्स तम् । **अचिरेति** । अचिरक्षुण्णानि तत्कालमर्दितानि यानि वल्कलानि तेषा रसस्तेन पाटल श्वेतरक्त भूतल यस्मिन्स तम् । **रक्तेति** । रक्तचन्दन पत्राङ्ग तेनोपलिप्तमालिप्तमालिखित यदादित्यमण्डलमेव मण्डलक तस्मिन्निहितानि स्थापितानि करवीरो हयमारस्तस्य कुसुमानि पुष्पाणि यस्मिन्स तम् । **इतस्ततेति** । इतस्ततो विक्षिप्त यद्भस्म भूतिस्तस्य लेखा तया कृतो विहितो मुनिजनभोजनभूमे परिहारो निषेधो यस्मिन् । भस्मलेखाङ्किताया भूमौ केनापि नागन्तव्यमिति भाव । यद्वा भस्मनो या लेखा घर्षस्तेन कृतो मुनिजनभोजनभूमेरुच्छिष्टभूमे परिहारो मार्जन यस्मिन् । दृश्यते हि भोजनान्ते भस्मना मार्जन पश्चाद्गोमयेनोपलेपनमिति । **परिचितेति** । परिचिता सञ्जातपरिचया ये शाखामृगास्ताम्रमुखा श्याममुखा वानरास्तेषा कराकृष्टा हस्तावलम्बेन निष्कास्यमाना प्रवेश्यमाना जरन्तोऽन्धाश्च तापसा यस्मिन् । **इभेति** । मृणालशकलैर्विसखण्डै कल्माषित चित्रितम् । कीदृशैरिव । सरस्वती देवी तस्या भुजलता (ते) वाहुलता(ते) ताभ्या विगलितै स्रस्तै शङ्खवलयैरिव त्रिरेखकटकैरिव । विसाना स्वतो भूमपातो न स्यादित्याह—**इभेति** । इभकलभाना यदर्धोपभुक्त यदर्धचर्वित तस्मात्पतितै स्रस्तै । **मृ(ऋ)षीति** । ऋषिजनार्थं मुनिजनकृत एणकैर्हरिणैर्विषाणशिखर शृङ्गाग्रैरुत्खन्यमानानि विविधानि विचित्राणि कन्दमूलानि यस्मिन् । **अम्बुपूर्णेति** । अम्बुभिर्जलै पूर्णानि भृतानि पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि । 'शुण्डाग्र त्वस्य पुष्करम्' इति कोश । येषामेतादृशैर्वनकरिभिरण्यहस्तिभिरापूर्यमाणानि भृ(भ्रि)यमाणानि विटपाना वृक्षाणामालवालकान्यावापस्थानकानि यस्मिन् । एतेन शाखागहारिगजानामपि वुद्धिपूर्वकयथोचितकार्यकर्तृत्व सूचितम् । **ऋषीति** । ऋषिकुमारकैर्मुनिशिशुभिराकृष्यमाणानि वनवराहदंष्ट्रान्तराललग्नानि शालूकान्युत्पलाना कन्दा यस्मिन् । 'उत्पलाना तु शालूकम्' इ

चयैः कलापिभिः पक्षपुटवनसंधुक्ष्यमाणमुनिहोमहुताशनम्, आरब्धामृतचरुचारुगन्धम्, अर्धपक्वपुरोडाशपरिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधाराहुतिहुतभुग्झङ्कारमुखरितम्, उपचर्यमाणातिथिवर्गम्, पूज्यमानपितृदैवतम्, अर्च्यमानहरिहरपितामहम्, उद्दिश्यमानश्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमानयज्ञविद्यम्, आलोच्यमानधर्मशास्त्रम्, वाच्यमानविविधपुस्तकम्, विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थम्, आरभ्यमाणपर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्यमानोटजाभ्यन्तरम्, आवध्यमानध्यानम्, साध्यमानमन्त्रम्, अभ्यस्यमानयोगम्, उपहूयमानवनदेवताबलिम्, निर्वर्त्यमानमौञ्जमेखलम्, क्षाल्यमानवल्कलम्, उपसंगृह्यमाणसमिधम्, उपसंस्क्रियमाणकृष्णाजिनम्, गृह्यमाणगवेधुकम्, शोष्यमाणपुष्करबीजम्, ग्रथ्यमानाक्षमालम्, न्यस्यमानवेत्रदण्डम्, सत्क्रियमाणपरिव्राजकम्, आपूर्यमाणकमण्डलुम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य,

---

कोन । **उपजातेति** । उपजातपरिचयैः सजातसंबन्धैः कलापिभिर्मयूरैः पक्षपुटपवनेन छदपुटानिलेन संधुक्ष्यमाणः प्रज्वाल्यमानो मुनीना होमार्थं हुताशनो वह्निर्यस्मिन्स तम् । **आरब्धेति** । आरब्धो विहितो योऽमृते चरुर्यज्ञ ओदनस्तस्य चारु मनोहरो गन्धो यस्मिन्स तम् । **अर्धेति** । अर्धपक्वो यः पुरोडाशः पूर्वोक्तस्तस्य परिमलो गन्धस्तेनामोदित हर्षजन[न]शीलम् । **अवीति** । अव(वि)च्छिन्नात्रुटिता याज्यधारा घृतधारा तया हुतिर्हवन तया यो हुतभुग्झङ्कारोऽग्निशब्दस्तेन मुखरित वाचालितम् । **उपचर्येति** । उपचर्यमाणः पर्युपास्यमानोऽतिथिवर्गो यस्मिन् । **पूज्येति** । पूज्यमाना (नानि) पितृदेवतानि पितरो यस्मिन्न तम् । **अर्च्येति** । अर्च्यमाना पूज्यमाना हरिः कृष्ण, हर ईश्वरः, पितामहः पितुः पिता (ब्रह्मा), एते यस्मिन् । **उद्दिश्येति** । उद्दिश्यमान उद्देशपूर्वक क्रियमाण श्राद्धकल्पः श्राद्धाचारो यस्मिन्स तम् । **व्याख्येति** । व्याख्यायमानार्थद्वारा निरूप्यमाणा यज्ञविद्या यागविद्या यस्मिन्स तम् । **आलोच्येति** । आलोच्यमान मननि विचार्यमाण धर्मशास्त्र स्मृत्यादिक यस्मिन्स तम् । **वाच्येति** । वाच्यमानानि परिभाष्यमाणानि विविधान्यनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यस्मिन्स तम् । **विचार्येति** । विचार्यमाणो युक्त्या स्थाप्यमान (१) सकलशास्त्रार्थो यस्मिन् । **आरभ्येति** । आरभ्यमाणा नवीना क्रियमाणा पर्णशालोटजा यस्मिन् । **उपलीति** । उपलिप्यमानानि गोमयादिनाजिराणि प्राङ्गणानि यस्मिन् । **उपेति** । उपमृज्यमानानि प्रसार्यमाणानि(१)उटजाभ्यन्तराणि पर्णशालामध्यानि यस्मिन् । **आवध्येति** । आवध्यमान ध्यानमेकप्रत्ययसन्तति(१) यस्मिन् । **साध्येति** । साध्यमानो होमादिना स्वाधीनक्रियमाणो मन्त्रो देव(ता)विशेषो यस्मिन् । **अभ्यस्येति** । अभ्यस्यमान उ- [illegible] योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् । **उपेति** । उपहूयमान [illegible] वनदेवताभ्यो बलि- [illegible] स्मिन् । **निर्वर्त्येति** । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौञ्जमेखला यस्मिन् । **क्षाल्येति** । क्षाल्यमानानि व- [illegible] यस्मिन् । **उपेति** । [illegible] समिधो यस्मिन् । **उपेति** । [illegible] कृष्णाजिन मृगचर्म यस्मिन् । **गृह्येति** । [illegible] गवेधुका धान्यविशेष [illegible] यस्मिन् । **शोष्येति** । शोष्यमाणानि [illegible] पुष्करबीजानि [illegible] यस्मिन् । **ग्रथ्येति** । [illegible] अक्षमाला [illegible] यस्मिन् । **न्यस्येति** । न्यस्यमान [illegible] वेत्रदण्डो [illegible] । **सदिति** । [illegible] परिव्राजका यस्मिन् । **आपूर्येति** । [illegible] । **अदृष्टेति** । [illegible] ।

अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अब्जयोनिमिव त्रिभुवनवन्दितम्, असुरारिमि प्रकटितनरहरिवराहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मधुरोपवनमिव वलावलीढदर्पित धेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्सकुलम्, किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकलशाभिषि च्यमानद्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव प्रत्यासन्नजलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वनगह मध्यसुखसुप्तहरिम्, हनूमन्तमिव शिलाशकलप्रहारसंचूर्णिताक्षास्थिसंचयम्, खाण्डवविन शोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सततविर्भूतहव्यधूमगन्धम मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसितधूमकेतुशतमपि प्रशान्तोपद्रवम्, परिपूर्णद्विजप तिमण्डलसनाथमपि सदासंनिहिततरुगहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकम श्रममपश्यम् ।

मित्यर्थः । एतेन सर्वथा पातकाभावो व्यज्यते । **अपरीति** । अनृतस्यासत्यस्यापरिचितमसंनिहितम् । अ**श्रुतेति** । अनङ्गस्य कामस्याश्रुतपूर्वमनाकर्णितपूर्वम् । मदनोद्दीपकत्वाभावात् । **अब्जेति** । अब्जयोनिमि ब्रह्माणमिव । त्रिभुवनवन्दित[अभिवादितम्] । पक्षे वन्दित श्रेष्ठम् । **असुरारीति** । असुरारिर्विष्णुस्तद्वदि प्रकटितानि नरो नरनारायणो हरिश्च नृहरिः । अथवा नरहरिर्नृसिंहो वरा[ह]श्च तेषा रूपाणि येन स तम् । प प्रकटितानि नरेभ्यो हरिवराहरूपाणि येन स तम् । **सांख्येति** । साख्य कापिलदर्शन तमि(दि)व कपिलमुनि नाधिष्ठितमाश्रितम् । तत्प्रणीतत्वात् । पक्षे कपिलाभिर्गोभिरधिष्ठितम् । **मधुरेति** । मधुरा मधु(धू)पन्न तस्यो पवनमिव द्वादशवनेषु गर्भित वन तद्वदिव वलावलीढो बलवान्दर्पितो दर्पयुक्तो धेनुको दैत्यो यस्मिन् । पक्षे [वलावलीढा] वल्युक्ता दर्पिता धेनवो गावो यस्मिन् । **उदयनेति** । उदयन राजानमिवानन्दित वत्स कुल येन । वत्सोऽत्र राजा पाण्डवकुलसमुत्पन्न । पक्षे वत्सस्तर्णकस्तस्य कुल समुदाय । **किंपुरुषेति** किंपुरुषः किनरस्तस्याधिराज्य प्रभुत्व तमि(दि)व मुनिजनैर्गृहीता ये कलशास्तैरभिषिच्यमानो द्रुमो नाम राज यस्मिन् । किनरगणा द्रुमा नाम राजाभूदिति प्रसिद्धि । पक्षे द्रुमा वृक्षा । **निदाघेति** । ग्रीष्मसमयाव सानमिव शुक्रमासमिव प्रत्यासन्न समीपस्थो जलप्रपात प्रवर्ष यस्मिन् । पक्षे जलप्रपातो निर्झर । **जलधरेति** । जलधरसमयमिव पर्जन्यकालमिव वनस्य पानीयस्य यद्गहन गम्भीर मध्यमभ्यन्तरप्रदेशस्तत्र सुखे सुप्तो निद्रा प्राप्तो हरिर्विष्णुर्यस्मिन् । प्रावृषि विष्णु समुद्रे शेत इति प्रसिद्धम । पक्षे वनस्यारण्यस्य गहनानि गह्वराणि तेषु सुप्ता हरय सिंहा यस्मिन् । **हनू इति** । हनूमन्तमिवा[ञ्ज]नीसुतमिव शिलाशकलप्रहारेण संचू र्णितोऽक्षनाम्नो रावणपुत्रस्यास्थिसचयो येन स तम् । पक्षे सचूर्णितो योऽसौ बिभीतकस्तस्यास्थिसमूहो सं प्रदेशसमूहो यस्मिन् । **खाण्डवेति** । खाण्डवनाम्नो वनस्य यो विनाशस्तत्रोद्यत उद्योगवान्योऽर्जुन फा ल्गुनस्तमिव प्रारब्ध विहितमग्निकार्य देवसतर्पण यस्मिन् । पक्षेऽग्निकार्य होम । **सुरभीति** । सुरभि सुग न्धि यद्विलेपनम[ङ्ग]रागस्तद्धरमपि सतत निरन्तरमाविर्भूत प्रक(क)टितो हव्य सुरेभ्यो दातव्य तस्य धूमगन्धो यस्मिन्निति विरोध । तत्परिहारपक्षे सुरभेर्गो । विलिप्यतेऽनेन भूरिति विलेपन गोमय तस्याधारा धरा भूर्यस्मिन्नित्यर्थ । **मातङ्गेति** । मातङ्गस्य यत्कुल तेनाध्यासितमपि तदाश्रितमपि पवित्र पावनमिति वि रोध । तत्परिहारस्तु मातङ्गकुलानि हस्तियूथानीत्यर्थात् । **उल्लसितेति** । उल्लसितमुत्पन्न प्राप्त धूमकेतुश यस्मिन्नेवभूतमपि प्रशान्तोपद्रवमिति विरोध । तत्परिहारस्तु धूमकेतवो वह्नय इत्यर्थात् । **परीति** । परि पूर्णो न न्यून एवविधो यो द्विजपतिश्चन्द्रस्तस्य मण्डल तेन सनाथमपि सहितमपि सदा संनिहितमन्धका तरुगहनेष्वन्धकार यस्मिन्निति विरोध । तत्परि[हार]स्तु परिपूर्णा ज्ञानेन भृता ये द्विजपतयो ब्राह्म

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु, कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्ष्याकलहेषु, स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न कामिनीषु, पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणासु न शास्त्रेषु, वसुसंकीर्तनं दिव्यकथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्षवलयेषु न शरीरेषु, मुनिबालनाशः क्रतुदीक्षया न मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन । यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामेन द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु

लेपा मण्डल समूहमित्यर्थात् । अतिरमणीयमत्यन्तमनोहारि । **अपरेति** । अपर भिन्नमिव ब्रह्मलोक सुरलोकम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथ पुनर्विरोधाभानप्रदर्शनपूर्वकमाश्रममाहात्म्य प्रदर्शयति—**यत्र चेति** । 'मूलानामयोगति.' एतत्प्रघट्टक । **मलिनतेति** । हवि. सान्नाय्य तस्य धूमेषु मलिनता मालिन्यम् । चरितेष्वाचारेषु न [illegible]न्यलक्षण तदित्यर्थ । **मुखराग इति** । शुकेषु कीरेषु मुखरागो मुख आरुण्यम् । कोपेष्विति निमित्त[illegible] । कोपनैमित्तिक न मुखे वैरूप्यमित्यर्थ । **तीक्ष्णतेति** । कुशाग्रेषु दर्भप्रान्तेषु तैक्ष्ण्य(तीक्ष्ण)ना [illegible]भेदनसमर्थ नाशिविशेष. । स्वभावेषु प्रकृतिषु न क्रूरत्वमित्यर्थ. । **चञ्चलतेति** । कदलीदलेषु [illegible]पत्रेषु चपलता तरलता । न मन सु चेत सु वृत्तिविशेष । **चक्षुरिति** । कोकिलेषु परभृतासु चक्षूरागो [illegible]रुण्यम् । परकलत्रेषु परस्त्रीषु नाभिलाप इत्यर्थ । **कण्ठग्रहेति** । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठ[illegible] कण्ठे ग्रहणम् । सुरतेषु मैथुनेषु न कण्ठालिङ्गनम् । मुनीना तदभावादिति भाव. । **मेखलेति** । व्रतेषु [illegible] मेखलाबन्धो मौञ्जीबन्धनम् । ईर्ष्याकलहेष्वसूयादिविग्रहेषु न शृङ्खलाबन्धनम् । **स्तनेति** । होमधेनुषु [illegible] स्तनस्पर्शो दोहनम् । कामिनीषु ललनासु न कुचमर्दनम् । **पक्षपात इति** । कृकवाकुषु [illegible] पक्षपात पक्षाणा पतनम् । न विद्याविवादेषु शास्त्रकथासु सोपाधिकोऽङ्गीकार । अन्यस्य पक्षितान्यथा [illegible] पक्षपातो नास्तीति कृकवाकुग्रहणम् । **भ्रान्तिरिति** । अनलप्रदक्षिणासु भ्रान्ति परिवृत्ति । शास्त्रेषु न भ्रा[illegible] । **वस्विति** । दिव्यकथासु भारतकथासु वसवो गणदेवपितृगण(?)स्तेषा [सकीर्तन] नाम[illegible] कथनम् । न तृष्णासु लिप्सासु वसु द्रव्य तस्य सकीर्तन प्रगणनम् । **गणनेति** । रुद्राक्षवलयेषु रुद्रा[illegible] गणना सख्या । न शरीरेषु देहेषु गणनादर । अत्यन्तानिस्पृहत्वात्तत्र निरपेक्षेत्यर्थ । **मुनीति** । [illegible] देवतालेपा नाशो [illegible] क्रतुदीक्षया [illegible] न मृत्युना [illegible] । [illegible] । **रामेति** । रामो [illegible] रामायणेन रामचरित्र [illegible] ।

जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपात भुजंगमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमण्डलमलंकुर्वाणस्यालक्तकलोहितपल्लवस्य मुनिजनालम्बितकृष्णाजिनजलकरकसनाथशाखस्य तापसकुमारिकाभिरालवालदत्तपीतपिष्टपञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः पीयमानालवालकसलिलस्य मुनिकुमारकाबद्धकुशचीरदाम्नो हरितगोमयोपलेपनविविक्ततलस्य तत्क्षणकृतकुसुमोपहाररमणीयस्य नातिमहतः परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाश रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्टम्, उग्रतपोभिर्भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुल वेतैः क्रतुमिव वैतानिकवह्निभिः कल्पान्तदिवसमिव रविभिः कालमिव कल्पैः समन्तान्म

त्वाश्रमवर्तिमुनिजनेषु जाड्य प्रज्ञाहीनत्वम् । **अग्नीनामिति** । अग्नीनां वह्नीनां भूतिमत्त्व भस्मवत्त्वम् तु मुनीना भूतिः सपत्तद्वत्त्वम् । **एणकेति** । एणकाना मृगाणा गीत गान तस्य श्रवण तत्र व्यसनमासक्ति न मुनीना तच्छ्रवणाभिलापातिरेक । **शिखण्डीति** । शिखण्डिना मयूराणा नृत्ये ताण्डवे पक्षपातरछद नम् । न तु मुनीना नृत्यविषये पक्षपातोऽङ्गीकार । **भुजंगेति** । भुजगाना सर्पाणा भोग. शरीरम् । 'भोगोऽ काय.' इति कोश. । न तु मुनीना भोग स्त्र्यादिजनित सुखम् । **कपीनामिति** । कपीना वानराणा श्रीफ भिलाष. श्रीफलानि बिल्वीफलानि तेष्वभिलापो वाञ्छाविशेष । न तु मुनीना श्रीर्लक्ष्मीस्तस्या फलानि ग कारापणादीनि तत्राभिलापस्तीव्राध्यवसाय । **[मूलानामिति ।]** मूलाना जटानामधोगतिरध सयोग । त्वाश्रमवर्तिमुनीनामधोगतिर्नरकपात ।

तस्येति । आश्रमस्यैवविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य तस्य यो मध्यभागस्तस्य मण्डल वर्तुलप्रदेशम दलकुर्वाणस्य [रक्ता]शोकतरो· कङ्केलिवृक्षस्याधश्छायाया [उपविष्ट] निषण्ण भगवन्त [जाबालि जाबालिमुनिमपश्यमिति दूरेणान्वय·। अथ जाबालि वर्णयति—तत्र षष्ठ्यन्तानि तरोर्विशेषणानि द्वितीयान्ता मुनिविशेषणानीति स्वयमूहनीयम् । **अलक्तेति** । अलक्तवद्यावकवल्लोहिता रक्ता पल्लवा यस्य स तथा तस्य **मुनीति** । मुनिजनैस्तापसजनैरालम्बिता. स्थापिता कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि जलकरका पात्रा पालै सनाथा सह कृता शाखा यस्य स तथा तस्य । **तापसेति** । तापसकुमारिकाभिर्मुनिकन्याभिरालवा मूलप्रदेशे दत्ता पीतपिष्टस्य हरिद्राचूर्णस्य पञ्चाङ्गुलयो हस्तबिम्बा यस्मिन्स तथा तस्य । **हरिणेति** । ह रिणशिशुभिर्मृगबालकै· पीयमानमास्वाद्यमानमालवालकस्य सलिल यस्य स तथा तस्य । **मुनीति** । मुनि मारकैराबद्ध कुशचीरदाम यस्य स तथा तस्य । **हरितेति** । हरितमसृणः यद्गोमय छगण तेनोपलेपनं विविक्त पूत तलमधोभागो यस्य स तथा तस्य । **तदिति** । तत्क्षणे तदात्वे कृतो विहितो य कुसुमोपहा पुष्पढौकन तेन रमणीयस्य मनोहरस्य नातिमहतो नातिदीर्घस्य परिमण्डल समन्तात्परिमाण तस्य भाव [त्ता त]यातएव दीर्घस्य तालादेन(?) तथा परिमण्डल विस्तीर्णोऽवकाशोऽभ्यन्तरप्रदेशो यस्य स त तस्य । **उग्रेति** । उग्रतपोभिस्तीक्ष्णतपोभिर्महर्षिभि समन्तात्परिवृत परिवेष्टितम । किमिव । भुवन विष्टपमिव सागरै समुद्रै । कनकगिरिमिव स्वर्णाद्रिमिव कुलपर्वतै· कुलाचलै । क्रतुमिव यज्ञमिव वैतानि हयो दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाग्नै । कल्पान्तदिवसमिव युगान्तवासरमिव रविभि. सूर्यै । कालमिव समयो

पिभिः परिवृतम्, उग्रशोपकम्पितदेहया प्रणयिन्येव विहितकेशग्रहया क्रुद्धयेव कृतभ्रूभङ्गया मत्तयेवाकुलितगमनया प्रसाधितयेव प्रकटिततिलकया जरया गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृतविग्रहम्, आयामिनीभिः पलितपाण्डुराभिस्तपसा विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवोच्छ्रिताभिरमरलोकमारोढुं पुण्यरज्जुभिरिवोपसंगृहीताभिरतिदूरप्रवृद्धस्य पुण्यतरोः कुसुममञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिरुपशोभितम्, उपरचितभस्मत्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्तत्रिपथगास्रोतस्त्रयेण हिमगिरिशिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुखचन्द्रकलाकाराभ्यामवलम्बितवलिशिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमानदृष्टिम्, अनवरतमन्त्राक्षराभ्यासविवृताधरपुटतया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव करुणारसप्रवाहैरिव दशनमयूखैर्धवलितपुरोभागम्, उद्वमदमलगङ्गाप्रवाहमिव जह्नुम्, अनवरतसोमोद्गार-

---

कर्मे कालावयवे । **धवलीकृतेति** । जरया विस्रसया धवलीकृतः शुभ्रीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तम् । अथ च जराया विशेषणानि—**उग्रेति** । उग्रः कठिनो यः शापस्तेन कम्पितश्चालितो देहो यया सा तया । **प्रणयिन्येवेति** । प्रणयिन्येव मनस्विन्येव विहितः केशग्रहो यया सा तया । वल्लभापि रतिकलहे केशग्रहं करोति । इयमपि केशे लग्नेत्यर्थः । **क्रुद्धयेवेति** । क्रुद्धयेव कोपाविष्टयेव । कृतो भ्रूभङ्गो यया सा तया । क्रुद्धो(द्धा)पि भ्रूभङ्गं करोति तथेयं कृतवतीत्यर्थः । **मत्तयेवेति** । मत्तयेव शौण्डयेव । आकुलितं गमनं गतिर्यस्य(स्या) सा तया । मत्तो(त्ता)पि स्खलद्गतिर्भवति तथेयमपि । प्रसाधितयेव भूषितयेव प्रकटितमाविष्कृतं तिलकं यया सा तया । भूषितापि स्त्री सतिलका भवति । अस्यामपि देहे तिलकाः प्रजायन्त इति प्रसिद्धिः । **गृहीति** । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं यया सा तयेवात एव भस्मधवलया भस्म भूतिस्तद्वद्धवलया शुभ्रया । पुनः किंविशिष्टम् । जटाभिः सटाभिरुपशोभितमलंकृतम् । अथ जटा विशिनष्टि—आयामिनीभिर्विस्तारवतीभिः । **पलितेति** । पलितं पाण्डुरं धवलं तद्वत्पाण्डुराभिः श्वेताभिः । **तपसेति** । तपसाखिलं समग्रं मुनिजनमृषिजनं विजित्य धर्मपताकाभिरिव धर्मस्य तपोमयस्य न(ज)यध्वजाभिरिवोच्छ्रिताभिरूर्ध्वीकृताभिरिव । **अमरेति** । अमरलोकं स्वर्गलोकमारोढुमारोहणं कर्तुं पुण्यरज्जुभिरिव पवित्ररश्मिभिरिवोपसंगृहीताभिः स्वीकृताभिः । **अतीति** । अतिदूरं प्रकर्षेणातिदूरं वृद्धिं गतस्य पुण्यतरोः श्रेयस्तरोरुद्गताभिः प्रादुर्भूताभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवल्लरीभिरिव । **ललाटेति** । ललाटफलकेन भालपट्टकेनोपेतं सहितम् । कीदृशेन । **उपेति** । उपरचितानि कृतानि भस्मना त्रीणि पुण्ड्रकाणि त्रिरेखात्मकतिलकानि यस्मिन् । केनेव । **तिर्यगिति** । त्रिपथगाया एकं मुखमेकं तिर्यगेकमधः स्रोतः । इदमभिनवं तिर्यक्प्रवृत्तं स्रोतस्त्रयमेव यस्मिन्नेवंभूतं [तेन] हिमगिरिशिलातलेनेव । **भ्रूलतेति** । भ्रूल-

सुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्तिमद्भिः शापाक्षरैरिव सदा मुखभागसंनिहितैः परिस्फुरद्भिरलि
विरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तमुन्नततरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्यमाणवि
नयनपक्ष्ममालमुद्गतदीर्घरोमरुद्धश्रवणविवरमानाभिलम्बकूर्चकलापमाननमादधानम्, अ
पलानामिन्द्रियाश्वानामन्तःसंयमनरज्जुभिरिवाततताभिः कण्ठनाडीभिर्निरन्तरावनद्धक
समुन्नतविरलास्थिपञ्जरमंसावलम्बियज्ञोपवीतं वायुवशजनिततनुतरंगभङ्गमुत्प्लवमानमृण
मिव मन्दाकिनीप्रवाहमकलुषमङ्गमुद्वहन्तम्, अमलस्फटिकशकलघटितमक्षवलयमत्युज्ज
स्थूलमुक्ताफलग्रथितं सरस्वतीहारमिव चलदङ्गुलिविवरगतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमि
रकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्, उन्नमता शिराजालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासंचयेन

मुद्गीर्णा । ततो जाह्नवीत्युच्यते । मुखनिश्वासस्य सौरभ्यातिशयप्रदर्शनद्वारा तमेव विशिनष्टि—**अनव त्यादि** । अनवरत य सोमपानस्योद्गारस्तेन सुगन्धी यो निश्वास पा(पव)नस्तेनावकृष्टैराकर्षितैर्मूर्तिमद्भि वद्भि शापाक्षरैरिव शापवर्णैरिव । **सदेति** । [सदा] सर्वकाल मुखस्य यो भागोऽग्रिमप्रदेशस्तत्र संनिहितै पा परिस्फुरद्भिर्दीप्यमानैरलिभिर्भ्रमरैरविरहितमवियुक्तमानन मुखमादधान बिभ्राणम् । अथ मुखविशेषणानि **अतीति** । अतिकृशतया निम्नतरो गम्भीरतरो गण्डक(ग)र्त कपोलत परो भागो यस्य तत् । **उन्नतेति** न्नततरेऽत्युच्चे हनु चिबुक घोणा नासा च यस्मिंस्तत् । अनिरुद्धलक्षणमेतत् । **आकरालेति** । आकरा द्भुता तारका कनीनिका यस्य तत् । **अवेति** । अवशीर्यमाणा क्षीयमाणा विरलानिविडा नयनयोर्नेत्रयो प माला रोमराजिर्यस्मिंस्तत् । **उद्गतेति** । उद्गतानि प्रादुर्भूतानि यानि दीर्घरोमाणि तैर रुद्धमावृत श्रवणयो रन्ध्र यस्मिंस्तत् । **आनाभीति** । आनाभि नाभिपर्यन्त लम्ब प्रलम्ब कूर्चकलाप आस्यलोमसमूहो य स्तत् । **अतीति** । अतिचपलानामतिशायिस्वानामिन्द्रियाश्वाना करणतुरगमाणामन्तर्मध्ये संयमनरज्जुभिरि यन्त्रणरश्मिभिरिवाततताभिर्विस्तीर्णाभि कण्ठनाडीभिर्गलस्नायुभिरिव निरन्तर [अवनद्धा] संबद्धा कङ्काल यस्मिन्नेवविधमकलुष निर्मलमङ्ग शरीरमुद्वहन्त धारयन्तम् । **समुन्नतेति** । समुन्नतमुच्च विरल पेलवास्थि अर कङ्काल यस्मिंस्तथा । **अंसेति** । अंसावलम्बि भुजान्तरावलम्बि यज्ञोपवीत यज्ञसूत्र यस्मिन् । **वायु वशेनेति** । वायुवशेनानिलमाहात्म्येन जनिता उत्पादितास्तनव सूक्ष्मास्तरंगभङ्गा कल्लोलविघटनानि यस्मिन् **उत्प्लवेति** । उत्प्राबल्येन प्लवमानानि वहमानानि मृणालानि बिसानि यस्मिन्नेवभूत मन्दाकिनीप्रवाहमिव ग घमिव । अत्र तरंगास्थनो. (स्थ्नो) श्वेतकृशत्व यज्ञोपवीतमृणालयोश्च श्वेतसूक्ष्मत्व साधर्म्यमिति भाव । वि र्वन्तम् । अक्षवलय रुद्राक्षमालामावर्तयन्त परिवर्तयन्तम । अथाक्षवलयस्य विशेषणे—**अमलेति** । अमल विशदानि यानि स्फटिकशकलानि तैर्घटित निर्मितम । **अत्युज्ज्वलेति** । अत्युज्ज्वलान्यतिविशदानि स्थू यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्ग्रथित गुम्फित सरस्वतीहारमिव सरस्वत्या भारत्या हारमिव मुक्ताकला मिव । अत्र स्फटिकाक्षवलयस्यातिनिर्मलत्वान्मुक्ताफलोपमानम । **चलेति** । चलन्त्यो या अङ्गुलयस्तासा वि रन्ध्र तत्र गत प्राप्तम् । **अनवरतेति** । अनवरत निरन्तर भ्रमित पर्यटित तारकाचक्र नक्षत्रसमूह(हो) यस्मि न्नेवभूतमपर द्वितीय ध्रुवमिवोत्तानपादजमिव । अत्र स्फाटिकाक्षवलयतारकाणा शुचिवर्तुलत्वमेव सा म्यम् उपविष्टस्य मुने. स्थिरत्वाद्ध्रुवसाधर्म्यमिति । पुनर्विशिनष्टि—**उन्नमतेति** । उन्नमतोपरि स्फुरता शिरा लकेन शिरा धमनयस्तासा जालकेन समूहेन निरन्तर निचित व्याप्तम । उच्छूनस्नायुसमूहेनाक्रान्तगात्र महमित्यर्थ । केन कमिव । परिणता पाक गता या [लता] वल्लयस्तासा संचयेन समूहेन । निचितमि

रन्तरनिचितम्, अमलेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसंतानतन्तुभिरिव निर्मितेन मानससरोजलक्षालितशुचिना दुकूलवल्कलेनाद्वितीयेनेव जराजालकेन संच्छादितम्, आसन्नवर्तिना मन्दाकिनीसलिलपूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन स्फाटिककमण्डलुना विकचपुण्डरीकराशिमिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषाररश्मेर्निर्मलतयाम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनतेयमिव स्वप्रभावोपात्तद्विजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरच्चन्दनतरुमिव भुजंगनिर्मोकधवलजटाकुलम्, प्रशस्तवारणपतिमिव प्रलम्बकर्णवालम्, बृहस्पतिमिवाजन्मसंवर्धितकचम्, दिवसमिवोद्यदर्कबिम्बभास्वरमुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्, शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिकाकरतल-

---

नेप । जरत्कल्पतरुमिव वृद्धमन्दारमिवेत्युत्प्रेक्षा । **अमलेनेति** । अमलेन निर्मलेन दुकूलवल्कलेन । दुकूलेन सदृशं वल्कलमिति मध्य[म]पदलोपी समासः । तेन संच्छादितमावृतम् । केनेव । अद्वितीयेनापूर्वेण जराजालकेनेव विस्रसासमूहेनेवेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलवल्कलं विशिनष्टि—**चन्द्रेति** । चन्द्रांशुभिरिव शशिज्योत्स्नाभिरिवामृतफेनैरिव पीयूषडिण्डीरैरिव गुणानां विद्यातपश्चरणादीनां संतानाः समूहास्त एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन रचितेन । **मानसेति** । मानससरोजलवज्जलं तेन क्षालितं धौतमत एव शुचिना निर्मलेन । पुनस्तमेव मुनिं विशिनष्टि—स्फाटिककमण्डलुनोपशोभमानं विराजमानम् । अथ कमण्डलुं विशिनष्टि—**आसन्नेति** । आसन्नवर्तिना समीपस्थेन । **मन्दाकिनीति** । मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं तेन पूर्णेन भृतेन । **त्रिदण्डेति** । त्रिदण्डस्त्रिपादिका तत्रोपविष्टेन स्थापितेन । मुनेर्धवलीकृतविग्रहवत्त्ववर्णनात्कमण्डलोश्च शुभ्रत्ववर्णनात्तदुपमानमाह—**विकचेति** । राजहंसेन विकचपुण्डरीकराशिमिव स्मितसिताम्भोजसमूहमिवेत्युत्प्रेक्षा । पुनर्मुनिं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—**स्थैर्येति** । स्थैर्येण स्थिरतयाचलानां पर्वतानाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां समुद्राणाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः सूर्यस्य, प्रशमेनोपशमेन तुषाररश्मेश्चन्द्रस्य, निर्मलतया स्वच्छतयाम्बरतलस्य संविभागमिव स्वकीयवस्तुनः परस्य किंचिद्विभज्य प्रदानमिव कुर्वाणं विदधानम् । अचलादीनां स्थैर्यादयो गुणा अनेनैव संविभागीकृताः सन्तीति भावः । प्रभावान्यसाहाय्यद्वारा तमेव विशेषयन्नाह—**वैनतेयमिति** । वैनतेयो गरुडस्तद्वदिव स्वस्यात्मीयस्य यः प्रभावो माहात्म्यं तेनोपात्तमङ्गीकृतं द्विजेषु ब्राह्मणेष्वाधिपत्यं प्रभुत्वं येन स तम् । पक्षे द्विजेषु पतत्रिष्वाधिपत्यं मुख्यत्वं येनेति विग्रहः । **कमलेति** । कमलासनो ब्रह्मा तमिवाश्रमो मुनिस्थानं तत्र गुरुः श्रेष्ठम् । पक्षे आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयश्चत्वारस्तेषां गुरुः प्रवर्तकः । वर्णाश्रमाश्च ब्रह्मणैव प्रवर्तिताः । **जरदिति** । पुरातने परिमलविशेषा-

मिव रुद्राक्षवलयग्रहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, वडवानलमिव स तपयोभक्षम्, शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्लि रीरं भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—'अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तप्त कावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि मह भावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । शुष्कनलकाशकुसुमनिपतितानलचटुल नित्यमसहिष्णु तपस्विनां तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति । किमुत सकलभुवनतलव तचरणानामनवरततपःक्षपितमलानां करतलामलकवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन च

अम्बिका पार्वती तस्याः करतलं पाणितलं तद्वदिव रुद्राक्षं फलविशेषस्तद्वलयस्य कटकस्य यद्ग्रहणं तत्र पुणम् । सर्वदा तदावर्तनेन कृताभ्यासमित्यर्थः । पक्षे रुद्र ईश्वरस्तस्याक्षमिन्द्रियं लोचनं वर्तुलत्वादेव यद्वलय ग्रहणं पिधानं तत्र निपुणं चतुरम् । रते चन्द्रकलाप्रकाशस्यानिवार्यत्वेन लज्जावशात्पार्वत्या तृतीयं लोचन तलेन पिहितमिति भावः । **शिशिरेति** । शिशिरसमय ए(शे)षकालस्तस्य यः सूर्यो भगवांस्तद्वदिव कृतो हित उत्तरासङ्गो बृहतिका येन स तम् । पक्षे उत्तरस्या दिशः सङ्गः सश्लेषो येनेति विग्रहः । **वडवेति** वडवानल और्वस्तमिव सततं निरन्तरं पय एव क्षीरमेव भक्षं यस्य स तम् । पक्षे पयः पानीयं तदेव भक्ष स्येति भावः । **शून्येति** । शून्यमुद्वसितं यन्नगरं पुरं तद्वदिव । शून्ये धनिनां निवासायोग्यत्वाद्दीन ग्रहणम् । तत्र दीनान्यशोभावन्त्यनाथान्यप्रभूणि विपन्नान्यविद्यमानभावानि शरणानि गृहाणि यत्र इति । अन्यत्र दीना दुःखाभिभूता अनाथा स्वामिरहिता विपन्ना इव विपन्ना मृतकल्पा व्याध्यादिपरिभूतास्ते शरणं परित्राणहेतुम् । **पशुपतिमिवेति** । पशुपतिः शम्भुस्तमिव भस्मवत्पाण्डुरा(ण्ड)ण्यनिवार्धक्यान्वेत रोमाणि तैराश्लिष्टं शरीरं यस्य स तम् । पक्षे भस्मवत्पाण्डुरमु(गे)मा गौरी तया चाश्लिष्टमर्धाङ्गं श यस्येति विग्रहः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

जाबालिं निरीक्ष्य किं कृतवानित्याह—**अवलोक्येति** । [अवलोक्य] निरीक्ष्य । च पुनरर्थे । अह चिन्तयमेव विचारितवान् । चिन्ता त्वेन चिन्तयन्तमेव मामित्यवधिकाम् । तामेवाह—अहो इत्याश्च तपसां प्रभावो माहात्म्यम् । इयमस्य मुनेः शान्तापि मूर्तिः शरीरमुत्प्रावल्येन तप्तसुवर्णीकृतं यत्त सुवर्णं तद्वदवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना सौदामिनीव विद्युदिव चक्षुषो नेत्रस्य तेजांसि प्रतिहन्ति प्रतिघातं कुर्वन्ति (करोति) । आभिमुख्येन गच्छन्तीनां नयनरश्मीनां बलवद्दर्शना भि तेजसा प्रतिनिवृत्तिरनुभवसिद्धैवेति भावः । इदं स्वभाववर्णनम् । विरोधोऽपि शान्तस्योत्तप्तकनकावदात विरोधः । **सततेति** । सततं निरन्तरमुदासीनापि मध्यस्थापि महाप्रभावतयात्युग्र[प्रता]पतया प्रथमा तस्यापूर्वागतस्य भयमिव भीतिमिवोपजनयति । अन्येषां करोतीत्यर्थः । अत्रापि स यस्यास्य भयोत्पाद मिति विरोधः । उभयत्रोत्प्रेक्षा । **शुष्केति** । तनु स्वल्पं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तेजो नित्य प्रकृत्या स्वभावेनासहिष्णवसहनशील भवति । कीदृशम् । शुष्काणि यानि नलकाशकुसुमानि तत्र निपति योऽनलो वह्निस्तद्वच्चटुलं त्वरितं वृत्तिर्यस्य तत् । एतस्य पर्यवसितार्थमाह—**किमुतेति** । पापक्ष घक्षयकारिणां पापविनाशकर्तॄणां किमुत किमाश्चर्यम् । अथ तानेव विशिनष्टि—**सकलेति** । तलैर्वन्दितानि नमस्कृतानि चरणानि येषां ते तथा तेषाम् । **अनवरतेति** । अनवरतं तपसा क्षपिता पितानि मलाः पापानि यैस्ते तथा तेषाम् । **करतलेति** । करतलामलकवत्पाणिस्थधात्रीफलवदित्येन

भगवतामेवंविधानामघक्षयकारिणाम्। पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्, किं पुनर्दर्शनानि। धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र। अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितलकमलयोनिना। पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखावलोकननिश्चलदृष्टय. पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते। सरस्वत्यपि धन्या यास्य तु सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसंपर्कमनुभवन्ती निवसति हंसीव मानसे। चतुर्मुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचिरादिदमपरमुचितमासादितं स्थानम्। एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिजलदसमयकलुपिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः। नियतमिह सर्वात्मना

ज्ञानलोचनेनाखिल समग्र जगद्विष्टपमालोकयतां पश्यता भगवता माहात्म्यवतामेवविधाना पूर्वोक्तगुणविशिष्टानाम्। हि निश्चितम्। अघक्षयकारिणा पापविनाशकानाम्। **[महामुनीनामिति]** महातपस्विना नामग्रहणान्यप्यभिधानोच्चारणमात्राण्यप्यायुर्घृतवत्कारणकार्योपचारात्पुण्यानि पुण्यजनकानि। **दर्शनानीति।** दर्शनानि] तेषामवलोकनानि समग्रपापापहारकाणीत्यर्थे किं पुनर्भण्यते। अवश्य तदपहारकाणीत्यर्थ.। **धन्यमिति।** इद प्रत्यक्षमाश्रमपद मुनिस्थान धन्य कृतपुण्यम्। अत्रार्थे हेतुमाह—**यत्रेति।** यस्मिन्नाश्रमपदेऽयं महान्मुनिरधिपतिर्नेता। अथवेति पक्षान्तरे। **अवनीति।** अवनितलकमलयोनि[ना] भुवनतलब्रह्मणानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन मुनिनाधिष्ठितमाश्रित भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्य कृतपुण्यम्। 'सुकृती पुण्यवान्धन्य' इति हैम। आश्रमस्य तदन्त पातित्वादिति भाव। तच्छिष्याणा धन्यता प्रतिपादयन्नाह—**पुण्येति।** खलु निश्चयेन। अमी मुनय पुण्यभाज सुकृतभाज। यदिति हेत्वर्थे। अहर्निश प्रत्यहमपरमिवान्यमिव नलिनासन कमलयोनिं समुपासते सेवा कुर्वते। तानेव शिष्यान्विशिनष्टि—**अपेति।** अपगतो दूरीभूतोऽन्यव्यापारस्तदितरकार्यं येभ्यस्ते तथा। **मुखेति।** मुखस्य वदनस्य। अर्थान्मुनेरिति शेष। तस्य यदवलोकन निरीक्षण तेन निश्चला निमेषरहिता दृष्टिर्येषा ते तथा। किं कुर्वत (न्त)। पुण्या पवित्रा. कथा विवदन्त्य (न्तीं) शृण्वन्त आकर्णयन्त। तद्वदनगताया सरस्वत्या श्लाघा कुर्वन्नाह—**सरस्वेति।** सरस्वत्यपि भारत्यपि धन्या श्लाघ्या या। तु पुनरर्थे। अस्य मुनेर्मुखमेव कमल नलिन तस्य सपर्कं सबन्धमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती(तीं) मानसे मनसि निवसति निवास करोति। उभयो साम्यमाह—**हंसीति।** यथा मानसे सरसि हंसी मराली निवसति तथेयमपीत्यर्थ। अत्र प्रसन्नेत्यादिविशेषणानि मानसे मनसि सरसि च स्वबुद्ध्या योजनीयानि। **अतीति।** अतिशयेन प्रसन्ने प्रसादगुणयुक्ते। **करुणेति।** करुणा परदु खप्रहाणेच्छा सैव [illegible] तस्य तयोर्वा निस्यन्दिनि स्राविणि। **अगाधेति।** अगाधमतलस्पर्शं गाम्भीर्यं गम्भीरता यस्मिन्। **रुचिरेति।** रुचिरा मनोज्ञा ये द्विजा दन्तास्त एव परिवार परिच्छदो यस्या सेति भारत्या विशेषणम्। **चतुरिति।** चत्वारि यानि मुखकमलानि तत्र वासिभि स्थायिभिश्चतुर्वेदैर्ऋग्यजु प्रभृतिभि सुचिरादिव चिरकाला-[illegible] स्थानम्। **एनमिति।** [illegible] शरत्कालमिव [illegible] जगति लोके पुनरपि [illegible] सर्वविद्या [illegible] प्रसाद [illegible] प्राप्ता। [illegible] इव। सरितो नद्य इव। यथा शरत्काल प्राप्य ता एव नैर्मल्य [illegible]। [illegible]—**कलीति।** [illegible] कलौ वा यो [illegible] **नियतमिति।** [illegible] सर्वात्मना [illegible]

कृतावस्थितिना भगवता परिभूतकलिकालविलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृतयुगस्य । धरणि लमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमम्बरतलम अहो महासत्त्वेयं जरा यास्य प्रलयरविरश्मिनिकरदुर्निरीक्ष्ये रजनिकरकिरणपाण्डुशिरो जटाभारे फेनपुञ्जधवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती भीता । बहलाज्यधूमपटलमलिनीकृताश्रमस्य भगवतः प्रभावाद्भीतमिव रविकिरणजालम दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवनलोलंपुञ्जीकृतशिखाकलापा रचिताञ्जलय इव मन्त्रपूतानि हवींषि गृह्णन्त्येतत्प्रीत्याशुशुक्षणयः । तरलितदुकूलवल्कलोऽयं चाश्रमलताकुसु सुरभिपरिमलो मन्दमन्दचारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभू नामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्विनामयं चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभा

तथा [तेन] भगवता माहात्म्यवता । **परीति** । परिभूत न्यक्कृत कलिकालस्य विलसित चेष्टित येनेत्थभू धर्मेण न स्मर्यते । कृतयुगस्येति कर्मणि षष्ठी 'मातु स्मरति' इतिव[त्] । **धरणीति** । नूनं निश्चि मनेन मुनिना [धरणितलम्] अधिष्ठितमाश्रितमालोक्य निरीक्ष्याम्बरतलं व्योमतलमिदानीं साम्प्रतं सप्तर्षि मण्डलनिवासाभिमानमिति सप्तर्षीणां कश्यपप्रभृतीनां यन्मण्डलं समूहस्तस्य यो निवासोऽवस्थानं तेन यो ऽभिमानोऽहङ्कारस्तं न वहति न धत्ते । अत्र बहूनां शिष्या(ऋषी)णां सत्त्वात् । अहो इत्याश्चर्ये । महासत्त्वा महाधैर्येयं जरा विस्रसा [या]स्य मुनेर्जटाभारे सटासमूहोपरि निपतन्ती पतनं कुर्वती न भीता न त्रस्ता । अत्रार्थ उपमानद्वयं प्रदर्शयति—**पशुपेति** । पशुपतेरीश्वरस्य जटाभारे सटासमूहे गङ्गेव स्वर्णदीव । **क्षी रेति** । विभावसोर्वह्नेः शिखाकलापे ज्वालासमूहे क्षीराहुतिरिव क्षीरस्य दुग्धस्याहुतिर्वह्नौ प्रक्षेप इवेत्यर्थः । गङ्गां विशिनष्टि—**फेनेति** । फेनस्य डिण्डीरस्य यः पुञ्जः समूहस्तेन धवलोज्ज्वला । इयमपि धवला भाति जटां विशिनष्टि—**प्रलयेति** । प्रलयः कल्पान्तस्तस्मिन्यो रविः सूर्यस्तस्य यो रश्मिनिकरः किरणसमूहस्तद् [दुर्निरीक्ष्ये] विलोकयितुमशक्ये । **रजनीति** । रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा मयूखास्तद्वत्पाण्डूनि श्वेतानि शिरोरुहाणि केशा यस्मिन् । **बहलेति** । बहलं निबिडं यदाज्यं सर्पिस्तस्य धूमपटलं तेन मलिनीकृता श्यामि(म)ता प्रापित आश्रमो यस्यैवंविधस्य भगवतो मुनेः प्रभावान्माहात्म्याद्भीतमिव त्रस्तमिव रविकि रणजालं सूर्यरश्मिसमूहः (हस्त)तपोवनं मुनिस्थानं दूरतः परिहरति दूर एव त्यजति । मालिन्यस्य तम प्रतिनिधीभूतस्य सूर्यरश्मिभिर्विरोधात् । मालिन्याश्रयाश्रमाधिपतेर्मुनेः प्रभावाद्भीतिरुचितैवेति भाव **एते चेति** । एते समीपवर्तिन आशुशुक्षणयो वह्नयः । **पवनेति** । पवनेन वायुना लोलश्चपलः पु कृतः समूहीकृतः शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते तथा । रचिताञ्जलय इव विहिताञ्जलय इव । एतत्प्रीत्यैतन्मुनिस्नेहेन मन्त्रपूतान्यृचापवित्राणि हवींषि होतव्यानि गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निः शिखावानाशुशुक्षणिः' इत्यमरः । **गन्धेति** । गन्धवाहो वायुरस्य मुनेः समीपं पार्श्वं सशङ्क इव भीत इवोपसर्पति गच्छति । अथ साशङ्कत्वे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**तरलितेति** । तरलितानि कम्पितानि दुकूलव ल्कलानि येन स तथा । अयमिति स्पार्शनप्रत्यक्षं । **आश्रमेति** । आश्रमलताकुसुमानां सुरभिः परिमलो यस्य अत एव [मन्द]मन्दचारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः । **प्राय इति** । प्रायो बाहुल्यार्थेऽव्ययम् । महाभूतानाम् पृथिव्यादीनामपि तेजांसि महांसि दुरभिभवानि दुःखेनाभिभवितुं शक्यानि भवन्ति । **अयं चेति** । अयं

जगद्द्वेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतदवष्टम्भात् । एष प्रवाहः करुणारसस्य, संतरणसेतुः संसारसिन्धोः, आधारः क्षमाम्भसाम्, परशुस्तृष्णालतागहनस्य, सागरः संतोषामृतरसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ग्रहकस्य, मूलमुपशमतरोः, नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य, स्थितिवंशो धर्मध्वजस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, वडवानलो लोभार्णवस्य, निकषोपलः शास्त्ररत्नानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, मन्त्रः क्रोधभुजंगस्य, दिवसकरो मोहान्धकारस्य, अर्गलाबन्धो नरकद्वाराणाम्, कुलभुवनमाचाराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मदविकाराणाम्, दर्शकः सत्पथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साहचक्रस्य, आश्रयः सत्त्वस्य, प्रतिपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, क्षेत्रमार्जवस्य, प्रभवः पुण्यसंचयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः, अननुकूलोऽभिमानस्य, असंमतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अनभिमुखः सुखानाम् । अस्य भगवतः प्रसादादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् । अहो प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्व-

---

मुनिः सर्वतेजस्विनां समग्रधामवतामग्रणीर्मुख्यः । **अनेनेति** । अनेन मुनिना महात्मना प्रकृष्टस्वरूपेणाधिष्ठितमाश्रितं जगद्द्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तद्वदिव । **निष्कम्पेति** । एतस्य मुनेरवष्टम्भादालम्बात्क्षितिर्वसुधा निष्कम्पेव निर्वेपथुरिव । अथ च कियन्ति विशेषणानि रूपकालंकृतिद्वारा प्रदर्शयन्नाह—**एष इत्यादि** । एष मुनिः करुणारसस्य प्रवाह ओघः । संसारसिन्धोर्भवाम्भोधेः संतरणे [सेतुः] सेतुबन्धः । क्षमाम्भसां क्षान्तिसलिलानामाधारोऽम्भसां बन्धः । तृष्णैव लता तद्(तद्ग)हनस्य परशुः कुठारः । संतोष एवामृतरसः पीयूषद्रवस्तस्य सागरः समुद्रः । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपदव्या उपदेष्टोपदेशकः । असद्ग्रहकस्याशुभग्रहस्यास्तगिरिरस्ताचलः । उपशमतरोः शमता(?)द्रुमस्य मूलं बुध्नः । प्रज्ञाचक्रस्य प्रतिभाचक्रस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः । धर्मध्वजस्य सुकृतकेतोः स्थितिवंशोऽवस्थानवेणुः । सर्वविद्यावताराणां समस्तविद्याप्रवेशानां तीर्थं घट्टः । लोभार्णवस्य लिप्सासमुद्रस्य वडवानलः और्वः । शास्त्ररत्नानां सिद्धान्तमणीनां निकषोपलः कषणपट्टः । रागपल्लवस्येच्छाकिसलयस्य दावानलो वनवह्निः । क्रोधभुजंगस्य कोपसरीसृपस्य मन्त्रः । मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्य दिवसकरः सूर्यः । नरकद्वाराणां दुर्गतिद्वाराणामर्गलाबन्धः परिघबन्धः । आचाराणां चरित्राणां कुलभुवनं मूलगृहम् । मङ्गलानां श्रेयसामायतनं गृहम् । मदविकाराणामहंकारवृत्तीनामभूमिरूषरक्षेत्रम् । सत्पथानां शोभनमार्गाणां दर्शक उपदेष्टा । साधुताया-

तिक्रमपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोत्पलवनरचनानुकारिणमुत्पतच्चारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशबलमभिनवश लमिव विशति शिखिनः कलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमंजातके केसरिशिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरत्क्षीरधारं पिबति कुरङ्गशावकः सिंहीस्तनम् । मृणालकलापाशङ्किभिः शशिकरधवलं सटाभारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभै कृष्यमाणं मृगपतिः । इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमारकेभ्यः स्नाते फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजलपाननिश्चल मधुकरकुलानि संजातदयाः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना । तापसाग्निहोत्रधूमलेखाभिरु पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास वोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः । किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः' इति ।

पशान्तात्म(त्मा)न प्रशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि पशवोऽपि तपोवनवसतिसुख मुनिस्थाननिवाससातमनुभव नुभवविषयीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—**तथेति** । [तथा हि] । एषोऽहि सर्पो विकच विकसित यदु नीलकमल तस्य वन तस्य या रचना निर्मितिस्तदनुकरोत्येवशील तत्तथा । **उत्पतदिति** । उत्पतदूर्ध्वं ग च्चारु मनोहारि चन्द्रकशतं मेचकशत यस्मिन् । **हरिणेति** । हरिणस्य मृगस्य या लोचनद्युतिर्नेत्रकान्ति द्रुच्छबल कर्बुरमेवभूत शिखिनो मयूरस्य कलाप प्रचलाकमातपेन सूर्यालोकेनाहत पीडितो नि शङ्क नि विशति प्रविशति । कमिव । अभिनवः प्रत्यग्र । शादा शष्पाणि सन्त्यत्रेति शाद्वलो हरितप्रदेशस्तमि **अयमिति** । अय कुरङ्गशावको मातरमम्बामुत्स्य(त्सृज्य) विहायाजातकेसरैरनुत्पन्नसटै केसरिशिशुभिः सि बालकै सह समसुपजात. समुत्पन्न परिचय संस्तवो यस्यैवभूत सिंहीस्तन पिबति पान करोति । **क्षरन्ति** । क्षरन्ती स्रवन्ती क्षीरधारा यस्मिन् । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्व । **एष इति** । एष समी वर्ती । **मृणेति** । मृणालाना बिसाना कलाप समूहस्तमाशङ्कत इत्येवशीलास्तै । **द्विरदेति** । द्विरदा गजास्ते कलभा बालकास्तैराकृष्यमाणमवकृष्यमाण शशिकरश्चन्द्रस्तद्वद्धवल शुभ्र सटाभार केसरकलापम । **आमीलीति** । आ ईषन्मीलिते लोचने येनैवभूतो बहुमन्यते । सुखत्वेन जानातीत्यर्थ । **इदमिति** । इहाश्रमस्था वन इदम् । **अपेति** । अपगत चापल चाञ्चल्य यस्यैवभूत कपिकुल वानरयूथम् । स्नातेभ्य कृताभिषेकेभ्य । **मुनीति** । मुनीना तपस्विना कुमारका बालास्तेभ्य फलानि सस्यान्युपनयति ढौकयति । **एते चेति** । एते करिणो हस्तिनो मदान्धा अपि मदोन्मत्ता अपि गण्डस्थलीभाञ्जि कटस्थलभाञ्जि । **मदेति** । मदा दानवारिण पान धान तेन निश्चलानि स्थिराणि मधुकराणा भ्रमराणा कुलानि समूहा सञ्जातदया सत्करुणा कर्णतालै श्रवणचपेटैर्न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति । **किं बहिति** । [किं बहुना] किं बहु प्रलपितेन । स्तोकेनैवोच्यत इति भाव । **तापसेति** । उत्सर्पन्तीभिरूर्ध्वं व्रजन्तीभिस्तापसाना यदग्निहोत्र या धूमलेखा दहनकेतनराजयस्ताभिरनिश निरन्तरम । **उपेति** । उपपादिता विहिता कृष्ण श्याम चर्म तस्योत्तरासङ्गो वैकक्ष तस्य शोभा येषा ते तथा फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतना ज्ञानरहिता अस्य गवतस्तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा इव व्रतिन इव लक्ष्यन्तेऽवलोक्यन्ते । सचेतना ये प्राणिनो सनु दत्तेषा [किं पुन] किं भण्यते किं कथ्यते । ते त्वेतादृशा भवन्त्येवेति भाव ।

---

१ उपशान्तान्तरात्मान . २ उत्पलिनीवनानुकारिणम ३ अविशति, आवसति ४ कलापमा ... ६ प्रक्षरत् ७ आपिबति. ८ मृणालाशङ्किभि ९ शिशिरकर, शिशिरकराप्रकर. १० नया ११ ... १२ कुमारेभ्य. १३ जातदया. १४ तपसा १५ उत्सर्पन्तीभिरुपपादित, सर्पन्तीभिरनिशमुपपादित १६ ... १७ वल्कलिनस्तरव. १८ इवास्य भगवत सनियमविनीता लक्ष्यन्ते ... १९ प्राणिन इत्यवदत्

एवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्तिनि कुशासने समुपाविशत्। आलोक्य तु मां सर्व एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुकशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन्। असौ तु तानब्रवीत्—'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसरस्तीरतरुनीडनिपतितः शुकशिशुरातपजनितक्लान्तिरुत्तप्तपांसुपटलमध्यगतो दूरनिपतनविह्वलतनुरल्पावशेषायुरासादितस्तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातदयेनानीतः। तद्यावदयमप्ररूढपक्षतिरक्षमोऽन्तरिक्षमुत्पतितुं तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतरुकोटरे मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवारकणनिकरेण फलरसेन च संवर्ध्यमानो धारयतु जीवितम्। अनाथपरिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम्। उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतलसंचरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते। इहैव वोपजातपरिचयः स्थास्यति' इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धालापमाकर्ण्य किंचिदुप-

---

अथ हारीत किं कृतवानित्याह—**एवमिति**। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्तं विचारयन्तं मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे एकस्मिन्प्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य [हारीत] हारीतनामा मुनिः। **पादाविति**। पादौ चरणावुपगृह्य पादयोः पतित्वा। **कृतेति**। कृतं विहितमभिवादनं येनैवंभूतः पितुर्जनकस्यानतिसमीपवर्तिनि नातिनिकटवर्तिनि कुशासने दर्भविष्टरे समुपाविशदुपविष्टवान्। **[आलोक्येति।]** आलोक्य निरीक्ष्य। तु पुनरर्थे। मां सर्व एव समग्रा एव मुनय ऋषयः। कुतः कस्मात्प्रदेशादयं शुकशिशुरासादितः प्राप्त इति तमासीनमुपविष्टं हारीतं मुनिमपृच्छन्प्राक्षुः। असौ हारीतः। तु पुनरर्थे। तान्मुनीनब्रवीदुवाचेत्यर्थः। किमुवाचेत्याह—**अयमिति**। अयं शुकशिशुर्मया स्नातुं स्नानार्थमितोऽस्मिन्प्रदे[शात्] प्राप्तेन। **कमलीति**। कमलिनीसरः पद्मसरस्तस्य तीरतरुः प्रतीरवृक्षस्तस्मिन्यो नीडः कुलायस्तस्मान्निपतितः स्रस्तः। **आतपेति**। आतपेनालोकेन जनितोदिता क्लान्तिः श्रमाधिक्यं यस्य स तथा। **उत्तप्तेति**। उत्तप्त उष्णीभूतो यः पांसुपटलो धूलीसमूहस्तस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्ती। **दूरेति**। दूराद्विप्रकर्षान्निपतनमधःसंयोगफलिका क्रिया तेन विह्वलं व्याकुलं तनुर्देहो यस्य स तथा। **अल्पेति**। अल्पं स्वल्पमवशेषमायुर्जीवितं यस्यैवंभूतः आसादितो लब्धः। **तपस्वीति**। तपस्विभिर्मुनिभिर्दुरारोहतया [illegible] तस्य वनस्पतेः शाल्मलीवृक्षस्य स्वनीडं स्वकुलायमारोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न

जातकुतूहलो भगवाञ्जाबालिरीषदावलितकंधरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनःपुनर्विलोक्य 'स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यवोचत् । स हि भगवान्कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव जगदवलोकयति । वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि । कथयत्यागामिनमप्यर्थम् । ईक्षणगोचरगतानां च प्राणिनामायुषः संख्यामावेदयति । सर्वैव सा तापसपरिषच्छ्रुत्वा विदिततत्प्रभावा 'कीदृशोऽनेनाविनयः कृतः, किमर्थं वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे वा कोऽयमासीत्' इति कौतूहलिन्यभवत् । उपनाथितवती च तं भगवन्तम् 'आवेदय, प्रसीद भगवन्, कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते । कश्चायमासीज्जन्मान्तरे । विहगजातौ वा कथमस्य संभवः । किमभिधानो वायम् । अपनयतु नः कुतूहलम् । आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान्प्रभवः' ।

ति । इत्येवमादिकमस्मत्सम्बद्धमिति मद्विषयकमालापं प्रश्नोत्तररूपमाकर्ण्य श्रुत्वा । **किंचिदिति** । किंचिदीषदुपजातमुत्पन्नं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य स तथा भगवान्माहात्म्यवान् [जाबालि] जाबालिनामा मुनिः । **ईषदिति** । ईषत्किंचिदावलिता नमिता कंधरा ग्रीवा यस्य स तथा । इदं तु गात्रावलोकनलक्षणम् । **पुण्येति** । पुण्यजलैः पवित्रपानीयैः प्रक्षालयन्निव धावयन्निव मामतिप्रशान्तयातिप्रसन्नया दृष्ट्या दृशा सुचिरं चिरकालं दृष्ट्वा विलोक्य । **उपेति** । उपजातं समुत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानम् 'सोऽयं देवदत्तः' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तथा तद्वदिव पुनःपुनर्वारंवारं विलोक्य निरीक्ष्य स्वस्यात्मनः एवाविनयस्याशिष्टाचारस्य फलं योगोऽनेन शुकशिशुनानुभूयते साक्षात्क्रियत इति तानवोचदब्रवीत् । तस्य मुनेर्ज्ञानातिशयमाह—**स हीति** । यतः । हि निश्चितम् । स भगवान् । **कालेति** । कालत्रयस्यातीतानागतवर्तमानरूपस्य दर्शी पश्यकः । **तप इति** । तपःप्रभावाद्दिव्येन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा दृष्ट्या सर्वमेव समग्रमेव जगत्करतलगतमिव हस्तान्यस्तमे(मि)वावलोकयति पश्यति । **वेत्तीति** । अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि भवान्तराणि वेत्ति जानाति । **कथयतीति** । आगामिनं भाविनमर्थमपि कथयति नीत्या-

इत्येवमुपयाच्यमानस्तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—'अतिमहदिदमाश्चर्यमा-
तव्यम् । अल्पशेषमहः । प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः । भवतामप्यतिक्रामति देवार्च-
धिवेला । तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः । सर्व एवाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् । अपराह्-
ये भवतां पुनः कृतमूलफलाशनानां विस्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयि-
मि योऽयम्, यच्चानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि, इह च लोके यथास्य संभूतिः । अयं च
दपगतक्लमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं स्वप्नोपलब्धमिव
य कथयति सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिदधदेवोत्थाय सह मुनिभिः स्नानादिकमुचि-
दिवसव्यापारमकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्घविधिमुपपादयता यः
तितले दत्तस्तमम्बरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहत् । ऊर्ध्वमुखैरर्क-
न्यविनिहितदृष्टिभिरुष्मपैस्तपोधनैरिव परिपीयमानतेजःप्रसरो विरलातपस्तनिमानमभ-

---

इत्येवमिति । इत्येव [अनेन] प्रकारेण तपोधनपरिषदा मुनिसभयोपयाच्यमानः प्रार्थ्यमानः स [महा-
ने] प्रत्यवदत्प्रत्यवोचत् । **अतीति** । इदमाश्चर्यमतिमहदतिमहीयानाख्यातव्यं कथनीयम् । मयेति शेषः ।
ल्पेति । अहर्दिनमल्पशेषमल्पावशिष्टम् । **प्रत्येति** । नोऽस्माकं स्नानसमय आप्लवकालः प्रत्यासीदति वि-
म्बितो भवति । **भवतामिति** । भवतामपि युष्माकमपि देवार्चनविधिवेला देवपूजाक्षणोऽतिक्रामत्युल्लङ्घि-
भवति । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठन्तूत्थानं कुर्वन्तु भवन्तो यूयम् । **सर्व एवेति** । यथोचितं यथायोग्यं
सव्यापारं दिनकृत्यमाचरन्तु समाचरन्तु । **अपराह्णेति** । [अपराह्णसमये] द्विप्रहरानन्तरसमये भवतां
मावम । **पुनरिति** । [पुनः] द्वितीयवारं कृतं विहितं मूलफलयोरशनं भक्षणं यैस्ते तथा तेषाम् ।
स्रब्धेति । विस्रब्धं सावधानं यथा स्यात्तथोपविष्टानां स्थितानाम् । **आदित इति** । आदितः प्रार-
भ्य प्रभृति सर्वं वृत्तान्तमावेदयिष्यामि निवेदयिष्यामि । **योऽयमिति** । यश्चायं पूर्वजन्मन्यासीत् । य-
नेनापरस्मिञ्जन्मनि परभवे कृतम् । **इह चेति** । इह लोके यथा येन प्रकारेणास्य संभूतिरुत्पत्तिः ।
य चेति । तावदयं शुक आहारेणानेनापगतक्लमो व्यपगतपरिश्रमः क्रियतां विधीयताम् । **नि-
ति** । नियतं निश्चितं मयि कथयत्ययं शुकः [अपि] आत्मनः स्वकीयस्य जन्मान्तरोदन्तं परभववृत्ता-
स्वप्नोपलब्धमिव स्वप्नदृष्टवत्सर्वं समग्रमशेषत आमूलचूलं स्मरिष्यति स्मरणविषयीकरिष्यति । **इतीति** ।
ते पूर्वोक्तमभिदधदेव कथयन्नेवोत्थायोत्थानं कृत्वा । **सहेति** । [सह] समं मुनिभिस्तपस्विभिरुचितं
दिवसव्यापारं स्नानादिकमकरोन्निर्ममे (१) ।

अनेन चेति । अनेन [समयेन] मध्याह्नसमयपर्यवसानेन परिणतः परिपाकं गतो दिवसः । परिणते दिवसे
रक्तत्वात्तद्वर्णनमाह—**स्नानोत्थितेनेति** । अम्बरतलगतो रविस्तं रक्तचन्दनाङ्गरागं साक्षादिव प्रत्यक्ष-
प्रत्यर्पितमूर्तिस्पर्शैरिवोदवहदधारयत् । तं कम् । यः स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विवर्गेणार्घविधिं रक्तच-
न्दनपुष्पादिना पूजाविधिमुपपादयता निष्पादयता क्षितितले दत्तोऽर्पितः । सूर्यायेति शेषः । सायंकाले सूर्यस्य
रक्तत्वात्तत्र तेन साक्षादिव धृत इत्युत्प्रेक्षा । **ऊर्ध्वमुखैरिति** । ऊर्ध्वमुखैरुन्नताननैः । **अर्केति** ।
अर्कबिम्बे सूर्यमण्डले विनिहिता स्थापिता दृष्टिर्यैस्ते तथा तैरूष्मपैरूष्मा वह्निज्वाला तत्पानं(?)कारिभिस्त-

जन् । उद्यत्सप्तर्षिसार्थस्पर्शपरिजिहीर्षयेव संहृतपादः पारावतपादपाटलरागो रविरम्बरतलादवालम्बत । आलोहितांशुजालं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपोर्विगलन्मधुधारमिव नाभिनलिनं प्रतिमागतमपरार्णवे सूर्यमण्डलमलक्ष्यत । विहायाम्बरतलमुन्मुच्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत । आलम्बलोहितातपच्छेदा मुनिभिरालम्बितलोहितवल्कला इव तरवः क्षणमदृश्यन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपरार्णवतलादुल्लसन्ती विद्रुमलतेव पाटला संध्या समदृश्यत । यस्मामावध्यमानध्यानम्, एकदेशदुह्यमानहोमधेनुदुग्धधाराध्वनितवन्यतरातिमनोहरम्, अग्निवेदिविकीर्यमाणहरित्कुशम्, ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणदिग्देवताबलिसिक्थमाश्रमपदमभवन् । क्वापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्त-

---

पो[illegible]रैरिव परिपीयमान आस्वाद्यमानस्तेजःप्रसरः कान्तिप्रचारो यस्य स तथा । **विरलेति** । विरलः स्वल्प आतप आलोको यस्य स तथा तस्मिन् तनोर्भावस्तानिमा तामभजत् । क्षीणतां प्रापेत्यर्थः । **उद्यदिति** । उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् सप्तर्षीणां [illegible] स्पर्शं [illegible] या परिजिहीर्षा परिहर्तुमिच्छा तया संहृताः संकोचिताः पादा येन स तथा । **पारावत इति** । पारावतः कलरवस्तस्य पादौ चरणौ तद्वत्पाटलः श्वेतरक्तो रागो [illegible] । [illegible] पञ्चमी । अवालम्बताललम्बे । तदनन्तरमालोहिता अंशुजाल[illegible] । [illegible] । **अपरेति** । अपरार्णवे पश्चिमसमुद्रे प्रतिमागतं [illegible] । [जलशयनम ध्यगतस्य] मधुरिपोः कृष्णस्य नाभिनलिनमिव नाभिपद्म-

माना संध्या तपोधनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते सवितरि शोकविधुरा कमलमुकुलकमण्डलुधारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवलयज्ञोपवीतिनी मधुकरमण्डलाक्षवलयमुद्वहन्ती कमलिनी दिनपतिसमागमव्रतमिवाचरत् । अपरसागराम्भसि पतिते दिवसकरे वेगोत्थितमम्भःसीकरनिकरमिव तारागणमम्बरमधारयत् । अचिराच्च सिद्धकन्यकाविक्षिप्तसंध्यार्चनकुसुमशबलमिव तारकितं वियदराजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः क्षाल्यमान इवागलदखिलः संध्यारागः ।

क्षयमुपागतायां संध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गममभिनवमवहत् । अपहाय मुनिहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तं गत इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बरः संतारान्तःपुरपर्यन्तस्थिततनु-

---

मुनिभिः संध्यादृश्यतालोक्यत । गौरपि कपिलत्वाल्लोहिततारका रक्तकनीनिका । संध्या तु लोहिततारका रक्तनक्षत्रा तत्कालीनोद्गतनक्षत्राणा रक्तत्वात् । अत संध्याधेन्वो सादृश्यादुपमानोपमेयभावः । कमलिनीसूर्ययोर्नायिकानायकत्वेन [तौ] वर्णयन्नाह—**अचिरेति** । [अचिरप्रोषिते] तत्कालीनप्रोषिते गते सवितरि श्रीसूर्ये शोकेन विरहेण विधुरा विह्वला कमलिनी दिनपतिसमागमार्थं स्वकीयनाय[क]स्यागमनेहतोर्व्रत नियमविशेषमाचरदिवाकुर्व(करो)दिव । **कमलेति** । सकुञ्चितमुखसाम्यात्कमलमुकुलान्येव कमण्डलूनि तान्येव दधातीत्येवंशीला सा तथा । **हंसेति** । श्वेतसाम्याद्धंसा एव सितदुकूलानि परिधानमधोंऽशुक यस्या. सा तथा । **मृणालेति** । श्वेततन्तुसारूप्यान्मृणालान्येव धवल शुभ्र यज्ञोपवीत यज्ञसूत्र यस्याः सा तथा । **मधुकरेति** । नीलतीक्ष्णमुखसाम्यान्मधुकराणां भ्रमराणा स(य)न्मण्डल तदेवाक्षवलय रुद्राक्षजपमालिका तदुद्वहन्ती धारयन्ती । अपरामवस्था वर्णयन्नाह—**अपरेति** । अपरसागराम्भसि पश्चिमसमुद्रपानीये पतिते दिवसकरे सूर्ये वेगेन रभसोत्थित प्रादुर्भूतमम्भ सीकरनिकर पानीयपृषत्समूह तारागणमिव नक्षत्रवृन्दमिवाम्बरमाकाशमधारयददधत्(?) । अतिश्वेतरूपत्वसाम्यात्ताराजलबिन्द्वोरुपमानोपमेयभाव. । **अचिराच्चेति** । [अचिरात्] स्वल्पकालेन सिद्धा विद्यासिद्धास्तेषा कन्यकाः पुत्र्यस्ताभिर्विक्षिप्तानि विकीर्णानि यानि संध्यार्चनकुसुमानि सायंकालीनपूजार्थमानि(नी)तानि पुष्पाणि तैः शबलमिव कर्बुरमिव तारकितम् । 'तारकादिभ्य इतच्' । सजाततारकोदय वियदाकाशमराजताशोभत । अतीतसंध्यावस्था प्रकटयन्नाह—**क्षणेनेति** । क्षणेन समुच्चयेन(?) । च समुच्चये । उन्मुखेनोर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तापसजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैरूर्ध्वं विक्षिप्तैः प्रणामाञ्जलिसलिलैर्नमस्कृतिसमयाञ्जलिपानीयैः क्षाल्यमान इव प्रक्षाल्यमानोऽखिल समग्रोऽपि संध्यारागोऽगलत्तस्थानादपगतः ।

क्षयमिति । संध्यायां क्षयमुपा(प)गतायां विनाशं प्राप्तायाम् । **तदिति** । तस्याः स्वसखीभूतायास्संध्याया य नाशो विनाशो प्रसक्तेन दुःखिता कृष्णा श्यामा विभावरी रजन्यभिनव प्रत्यग्र तिमिरोद्गम ध्वान्तोदयं कृष्णाजिनमिवासितचर्मेवदधवहत् । नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाधर्म्यम् । तिमिरोद्गमस्य [illegible] [illegible]पान(प)ह्नाह—**अपहेति** । तिमिरं ध्वान्तं मुनिहृदयानि तपस्विचेतांसि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] वर्णयन्नाह—**क्रमेणेति** । क्रमेण परिपाट्या रविः सूर्योऽस्तं गतोऽस्तमितः प्राप [illegible]

स्तिमिरतमालवृक्षलेखं सप्तर्षिमण्डलाध्युषितमरुंधतीसंचरणपूतमुपहितापाढमालक्ष्यमाणमूलमेकान्तस्थितचारुतारकामृगममरलोकाश्रममिव गगनतलममृतदीधितिरध्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभूतस्तारकाकपालशकलालंकृतादम्बरतलात्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरानापूरयन्ती हंसधवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते चन्द्रिकाजलपानलोभादवतीर्णो निश्चलमूर्तिरमृतपङ्कलग्न इवादृश्यत हरिणः । तिमिरजलधरसमयापगमानन्तरमभिनवसितसिन्दुवारकुसुमपाण्डुरैरर्णवागतैरवगाह्यन्त हंसैरिव कुमुदसरांसि चन्द्रपादैः ।

लोकः समुदायस्तस्याश्रमो मुनिस्थानं तमि(दि)व गगनतलमम्बरतलमध्यतिष्ठदधितस्थौ । कीदृशम् । जातेति । जातं समुत्पन्नं वैराग्यं विरक्तता यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे विशिष्टो रागस्तस्य भावस्तत्त्वम् । धौतेति । धौतं क्षालितं दुकूलवल्कलवस्त्रमेव धवलं शुभ्रमम्बरं यस्मिन् । पक्षे दुकूलवल्कलवत् [धवलं] शुभ्रमम्बरमाकाशं यस्मिन् । सतारेति । तारा शक्तिविशेषः प्रणवो ब्रह्म च । तदुक्तमन्यत्र 'इदं तारात्रयं प्रोक्तमगम्यागमनादृते' । एतद्वृत्तौ 'तारात्रयं प्रणवगतत्रयम्' इत्याह विज्ञानेश्वरः । तया सहवर्तमानं सदन्तं पुरमिति पुरस्य शरीरस्यान्तर्मध्यं कुण्डलिनी नाडीविशेषः । क्वचित् 'अमायन्तस्य परत्वम(?)' इति पुरस्य परनिपातः । तस्याः पर्यन्तः सहस्रारं कमलं तत्र योगसामर्थ्यात्स्थितं लैङ्गिकं तनुर्यस्य स तथा । पक्षे तारा अश्विन्यादयस्ताभिः सहवर्तमानं यदन्तं पुरमवरोधस्तस्य पर्यन्तं सन्निहितमत्र स्थित(ता)तनु शरीरं यस्य स तथा । अथाश्रमसाम्येन गगनतलं विशेषयन्नाह—तिमिरेति । श्यामत्वसाम्यात्तिमिरवच्छ्यामा ये तमालवृक्षास्तेषां लेखा पङ्क्तिर्यस्मिन् । पक्षे तिमिराण्येव तमालवृक्षा इति विग्रहः । शेषं पूर्ववत् । सप्तर्षीति । सप्तर्षिसंख्या ये ऋषयो नारदादयस्तेषां मण्डलं समूहः । 'मण्डलं भागसमूहयो' इति धरणिः । तेनाध्युषितमाश्रितम् । पक्षे सप्तर्षयः सप्ततारकाः । शेषं प्राग्वत् । अरुंधतीति । अरुन्धती वसिष्ठपत्नी तस्याः संचरणं परिभ्रमणं तेन पूतं पवित्रम् । पक्षेऽरुन्धती ताराविशेषः । शेषं प्राग्वत् । उपहितेति । उपहितं संनिहितं आषाढः पलाशदण्डो यस्मिन् । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्ष आषाढा पूर्वाषाढानक्षत्रम् । आलक्ष्येति । आगमनात्प्रागेव भाषाणि निरीक्ष्यमाणानि मूलानि वसुधान्तर्गततरुप्रदेशा यस्मिन् । पक्षे मूलं मूलनक्षत्रम् । शेषं प्राग्वत् । एकान्तेति । एकान्ते व्य(वि)जने स्थिताश्चारवो मनोहरास्तरलतया तारकामृगाः श्वेतमृगा यस्मिन् । पक्षे तारकाख्यो मृगो नक्षत्रम् । तस्यामेव विभावर्यां चन्द्रे जातवैराग्योपमानमम्बरमण्डले चाश्रमसम्पर्के मुक्ता ज्योत्स्ना गङ्गारूपकोत्प्रेक्षितगगनतले त्र्यम्बकोत्तमाङ्गोपमानमाह—चन्द्रेति । चन्द्र एवाभरणं विभूषणं तस्याभरणभूतस्तस्मात् । तारकेति । तारका एव कपालशकलानि कर्परखण्डानि तैरलंकृतं भूषितं तस्मात् । अम्बरतलादिव वर्षा पतन्ती । त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिवेश्वरमौलेरिव गङ्गा जाह्नवी । सागरानिति । अगाधेनाम्भसा पूरयन्ती [सागरान्] समुद्रानापूरयन्ती परिपूर्णीकुर्वती । चन्द्रोदयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम् । हंसवत्

विगलितसकलोदयरागं रजनिकरबिम्बमम्बरापगावगाहधौतसिन्दूरमैरावतकुम्भस्थलमिव तत्क्षणमलक्ष्यत। शनैःशनैश्च दूरोदिते भगवति हिमततिस्रुति सुधाधूलिपटलेनेव धवलीकृते चन्द्रातपेन जगति अवश्यायजलबिन्दुमन्दगतिषु विघटमानकुमुदवनकषायपरिमलेषु समुपोढनिद्राभरालसतारकैरन्योन्यग्रथितपक्ष्मपुटैरारब्धरोमन्थमन्थरमुखैः सुखासीनैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुखसमीरणेष्वर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्यां हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैर्महामुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रासनोपविष्टमनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भपवित्रधवित्रपाणिना मन्दमुपवीज्यमानं पि-

---

गतं प्राप्तैश्चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्हंसैरिव मरालैरिव कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकान्यवगाह्यन्तालोड्यन्त। अत्र श्वेतत्वसाम्याद्धंसचन्द्रपादयोरुपमानोपमेयभावः। पुनरवस्थान्तरं वर्णयन्नाह—**विगलीति।** विगलितो विलयं प्राप्तो यः सकलः समग्र उदयसमयोद्गमनक्षणजन्मा रागो रक्तिमा यस्मिन्नेवंभूतं रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं तत्क्षणमिव तत्काल इवालक्ष्यत जनैरैक्ष(क्ष्य)त। किमिव। **अम्बरेति।** अम्बरस्य व्योम्नो यापगा नदी तस्या अवगाह आलोडनं तेन धौतं क्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्यैवंविधं यदैरावतस्य दिग्गजस्य कुम्भस्थलं तदिव। अतिवर्तुलत्वसाम्याच्चन्द्रबिम्बस्य कुम्भस्थलोपमानम्। अथ मुनिवृत्तं निरूपयन्नाह—**शनैरिति।** हारीतो मुनिः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनमादाय गृहीत्वा पितरं जाबालिमुनिमित्यवोचदित्यन्वयः। कस्मिन्सति। शनैः शनैः स्वल्पप्रयत्नेन दूरोदिते [illegible] भगवति चन्द्रे। **हिमेति।** हिमं प्रालेयं तस्य ततिर्वीथी तस्याः स्रुतिः स्राविणि। चन्द्रस्य विशेषणम्। **सुधेति।** [illegible]साम्यात्सुधैव धूलिपटलं पांसुसमूहस्तेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन जगति लोके [illegible] शुभ्रीकृते सति। पुनः केषु सत्सु निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनवायुषु प्रवहत्सु [illegible] सत्सु। अथ वायूनां विशेषणानि—**अवश्येति।** अवश्यायो हिमं तस्य जलबिन्दवः [illegible] मन्दा गतिर्गमनं येषां ते। **विघटेति।** विघटमानानि विकासं प्राप्यमाणानि यानि कुमुदवनानि तेषां कषायः सुरभिर्गन्धो येषु ते। **अभिनन्दितमिति।** अभिनन्दितं श्लाघितमागमनं येषां ते तथा। कैः। आश्रममृगैर्मुनि[illegible]। अथ च तेषां विशेषणानि—**समुपोढेति।** समुपोढा [illegible] या निद्रा

तरमेवोचत्—'हे तात, सकलेयमाश्चर्यश्रवणकुतूहलाकलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिषदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च कृतोयं पतत्रिपोत. । तदावेद्यतां यदनेन कृतम् । अपरस्मिञ्जन्मनि कोऽयमभूद्भविष्यति च' इति । एवमुक्तस्तु स महामुनिरग्रत: स्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्राञ्छ्रवणपरान्मुनीन्बुद्ध्वा शनैः शनैरब्रवीत्—'श्रूयतां यदि कौतूहलम्—

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्यात्मनिर्वासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनाथेनेवापरेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीयपृथिवीशङ्कया जलनिधिनेव रसातलगंभीरेण परिखावलयेन परिवृता, पशुपतिनिवासप्रीत्या गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परि-

---

आश्चर्येति । आश्चर्यस्याद्भुतवस्तुनो यच्छ्रवणमाकर्णन तत्र यत्कुतूहल चित्तवृत्तिविशेषस्तेनाकलित व्याप्त हृदय चेतो यस्या सा । परिषद्विशेषणम् । **आबद्धेति** । आबद्धमारचित मण्डल यया सा । प्रतीक्ष(क्ष)त इति । भवन्तमिति शेष । भवद्विलम्बेन विलम्ब्य इत्यर्थ' । कदाचिच्छुकश्रुतोऽपि स्यादित्यत आह—**व्यपनीतेति** । अय पतत्रिपोत शुकशिशुर्व्यपनीतो दूरीकृत' श्रमो ग्लानिर्यस्यैवभूत कृतो विहित । चेति पूर्वोक्तसमुच्चये । तदिति हेत्वर्थे । **आवेद्यतामिति** । यदनेन शुकेन कृत विहित तदावेद्यता निवेद्यताम् । अस्माकमिति शेष. । **अपरस्मिन्निति** । एतद्भवापेक्षयापरजन्मनि भूते भविष्यति च कोऽयमभूत्कोऽग्रमग्रे भविष्यति चेति । **एवमिति** । एव पूर्वोक्तप्रकारेणोक्त प्रश्नविषयीकृत । तु पुनरर्थे । स [महामुनि] जाबालिमुनिरग्रत. पुरतः स्थितमासीन मामवलोक्य निरीक्ष्य तान्सर्वान्समग्रानेकाग्रानेकतानान् । **श्रवणेति** । श्रवणमाकर्णन तस्मिन्परान्मुनीन्तपस्विनो बुद्ध्वा ज्ञात्वा [च] । अतिवृद्धत्वात्क्षीणत्वाच्च शनै शनैर्मन्दस्वरेणाब्रवीदुवाच । किमुवाचेत्याह—**श्रूयतामिति** । यदि चेत्कौतूहलमाश्चर्य तर्हि श्रूयतामाकर्ण्यताम् । अनेनात्यादर सूचित ।

अस्तीति । उज्जयिनी [नाम] नाम्नि(म्नी) नगर्यस्तीति दूरेणान्वय । अग्रे प्रथमान्तानि सर्वाणि नगरीविशेषणानि । अन्येषा त्वन्यविभक्तिकानीति बोध्यम् । **सकलेति** । सकल समग्र यत्त्रिभुवन त्रिविष्टप तस्य ललामभूता तिलकभूता । **प्रसवेति** । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूरिव । **आत्मेति** । भगवतेश्वरेणात्मन. स्वस्य यो निवासोऽवस्थान तत्रोचिता योग्यापरैवैतद्भिन्नेव पृथिवी वसुधा समुत्पादिता कृता । अथेश्वर विशेषयन्नाह—**महेति** । महाकाल इत्यभिधान नाम यस्य स तथा तेन । **भुवनेति** । भुवनत्रयस्य विष्टपत्रयस्य य सर्ग सर्जनम्, स्थितिरवस्थानम, सहारो विनाश, एतेषा कारिण(णा) करणशीलेन । **प्रमथेति** । प्रमथा गणास्तेषा नाथेन स्वामिना । **द्वितीयेति** । द्वितीयैतद्व्यतिरिक्ता या पृथिवी तस्या शङ्कया तया जलनिधिनेव समुद्रेणेव परिखावलयेन खातिकामण्डलेन परिवृता परिवेष्टिता । परिखावलय विशिनष्टि—**रसेति** । रसातल पृथ्व्या अधोभाग यावद्गम्भीरेणालब्धमध्येन । पुनर्विशेषणान्तरं नगर्या विशिनष्टि—**प्राकारेति** । प्राकारो वप्रस्तस्य मण्डलेन वलयेन परिवृता परिवेष्टिता । **पशुपतिरिति** । पशुपतिरीश्वरस्तस्य स निवासोऽवस्थितिस्तेन या प्रीति स्नेहस्तया कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेवेत्युपमानम । वप्रकैलासौ सुधाविशेषयन्नाह—**गगनेति** । गगनस्याकाशस्य य परिसर पर्यन्तभू । 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यभिधानात् । तदुल्लेखिनी तत्स्पर्शकारिणी शिखरमाला सानुश्रेणिर्यस्य स तथा । पक्षे गगनोल्लेखिनी शिखरमाला अग्रभागशीर्षाणि यस्मिन् । 'शिखर पुलकाग्रयो' इत्यनेकार्थ । **सुधेति** । सुधा ...

धृता, प्रकटशङ्खशुक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकरचूर्णसिकतानिकरनिचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता, मथनोद्धूतदुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः कनकमयामलकलशशिखरैरनिलदोलायितसितध्वजैरुपरिपतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजितशृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रसिच्यमानहरितोपवनान्धकारैः केतकीधूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभिता, मदमुखरमधुकरकुलान्धकारितनिष्कुटा, स्फुरदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा, रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैराबद्धरक्तचा-

---

मरैर्विद्रुममयैः प्रतिगृहमुच्छ्रितैर्मकराङ्कैः सदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा, सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा, स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सलिलसीकरासारैस्तबककरचितदुर्दिनेषु पर्यस्तरविकिरणरचितसुरचापचारुषु धारागृहेषु मत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डवव्यसनिभिरावध्यमानकेकाकोलाहला, विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्लकुमुदधवलोदरैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डललोचनैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरलकदलीवनकलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता, यौवनमदमत्तमालवीकुचकलशलुलितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितमालोक्योपजातेर्ष्य-

---

न्यस्तैः प्रकाशिता प्रकटीकृता मकरध्वजस्य कदर्पस्य पूजार्चा यस्यां सा । अथ च सदनयष्टिमदनयष्ट्योः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**रणितेति** । [रणिता] रणरणशब्दं कुर्वाणा. सौभाग्यघण्टा सुभगताहेतोर्न्यस्ता घण्टा बृहत्किङ्किण्यो येषु तैः । **आलोहीति** । आलोहितं रक्ता(क्तम)शुकं तस्य पताका वैजयन्त्यो येषु तैः । **आवद्धेति** । आवद्धानि नद्धानि रक्तचामराणि लोहितवालव्यजनानि येषु तैः । **विद्रुमेति** । [विद्रुममयैः] विद्रुमं प्रवालं प्रचुरं येषु तैः प्रतिगृहं प्रतिसद्मोच्छ्रितैरूर्ध्वीकृतैः मकरो मत्स्यस्तस्याङ्कश्चिह्नं येषु तैः । एवप्रकारेणैव वसन्ते कामपूजा जनैः क्रियत इति तदुत्प्रेक्षा । **सततमिति** । सततं निरन्तरं प्रवृत्तं प्रसृतोऽध्ययनस्य शास्त्रपाठस्य ध्वनिः शब्दस्तेन धौतं क्षालितं कल्मषं पातकं यस्यां सा । पुनः प्रकारान्तरेण तां विशिनष्टि—**धारेति** । धारागृहेषु यन्त्रगृहेषु मत्तमयूरैरुन्मदकलापिभिरावध्यमानोऽन्योन्याश्लिष्टतया क्रियमाणः केका मयूरस्य वाण्यस्तासां कोलाहलः कलकलो यस्याम् । यन्त्रगृहाणां जलधरसादृश्यं विशेषणमुखेन दर्शयन्नाह—**स्तिमितेति** । स्तिमितो निश्चलो यो मुरजस्य मृदङ्गस्य रवः शब्दः स एव गम्भीरं घोरं गर्जितं स्तनितं येषु । **सलिलेति** । सलिलस्य जलस्य सीकरा वाताम्बुवारिविप्रुषा(ष)स्तेषामासारो वेगवान्वर्षो येष्वेवंविधाः स्तबका गुच्छकास्तैः रचितं प्रारब्धं दुर्दिनं येषु ते तथा तेषु । आसारस्य स्तबका इति समासो वा । **पर्यस्तेति** । पर्यस्ता निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयस्तैः रचितं विहितं यत्सुरचापमिन्द्रधनुस्तेन चारुषु मनोहरेषु । रविकिरणानां द्रव्यान्तरसंयोगेन विविधवर्णत्वोपपत्तेरुत्प्रेक्षा । अथ मयूरान्विशिनष्टि—**मण्डलेति** । मण्डलीकृता वर्तुलीकृताः शिखण्डा बर्हाणि यैः । नृत्यप्रारम्भे मयूरकलापो मण्डलाकृतिः स्यादिति सर्वप्रसिद्धिः । अतएव ताण्डवव्यसनिभिर्नृत्यरसिकैः । पुनः कीदृशी । सरोभिस्तडागैः [उद्भासिता] उपशोभिता । अथ च सरोविशेषणानि—**विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि कुवलयान्युत्पलानि तैः कान्तैर्मनोहरैः । **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि [कुमुदानि] कैरवाणि तद्वद्धवलं शुभ्रमुदरं मध्यभागो येषां तैः । कैरिव । सहस्रसंख्यैराखण्डलस्येन्द्रस्य लोचनैरिव । अथोभयविशेषणमाह—**अनिमिषेति** । अनिमिषा मत्स्यास्तेषां दर्शनं विलोकनं तेन रमणीयैर्मनोज्ञैः । पक्षेऽनिमिषं पक्ष्मपातरहितं यद्दर्शनमीक्षणं तेन [रमणीयैः] मनोहरैः । गृहवर्णनद्वारा तां पुनर्विशिनष्टि—**दिशीति** । दिशि [दिशि] प्रतिदिशं दन्तवलभिकाभिर्गजदन्तनिर्मितच्छदिरावासभूताभिर्धवलीकृता । अथ वलभीविशेषणानि—**अविरलेति** । अविरलानि निबिडानि यानि कदलीवनानि रम्भावनानि तैः कलिताभिः । **अमृतेति** । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनपुञ्जो डिण्डीरपिण्डस्तद्वत्पाण्डुराभिः शुभ्राभिः । शिप्रावर्णनद्वारा नगरीं वर्णयन्नाह—**यौवनेति** । यौवनमदेन तारुण्याभिमानेन मत्ता उन्मत्ता या मालव्यो मालवदेशोद्भवास्त्रियस्तासां कुचा एव कलशास्तैर्लुलितमास्फोटितं सलिलं यस्याः सा तया । **भगवत इति** । भगवतो [सम

चेव सततंसमावद्धतरंगभ्रूकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्या सिप्रया परिक्षिप्ता. सकलभुवनख्यातयशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरसदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणेवोद्धृतसमग्रसागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंगभीरुणा खलोपजीविनापि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि स्वदारसंतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महास-

---

कालस्य] महाकालाभिधानस्येश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गामालोक्य निरीक्ष्य सततं निरन्तरं समावद्धा सम्यक्प्रकारेणावद्धा बन्धं प्रापिता ये तरंगाः कल्लोलास्त एव भ्रूकुटिलेखा भ्रूकुटिपद्धतिर्यया सा तथोपजातेर्ष्ययेवोत्पन्नासूययेव। एतेन सपत्नी(त्नी)दर्शनेन भ्रूकुटिविकारो दर्शितः। **खमिति।** खमाकाशं क्षालयन्त्येव निर्मलं कुर्वत्येवंविधया [सिप्रया] सिप्रनद्या परिक्षिप्ता परिवेष्टिता। इभ्यजनवर्णनद्वारा नगरीं विशेषयन्नाह—विलासिजनेनाधिष्ठितेति दूरेणान्वयः। तत्र विलासिनीनां जनो विलासी यो जन इत्येव समासभेदेन द्वयोर्ग्रहणम्। अथ विलासिजनविशेषणानि—कीदृशेनेव विलासिजनेन। हरजटाचन्द्रेणेवेश्वरजटास्थनिशानाथेन [इव]। उभयं विशिनष्टि—**सकलेति।** सकलं समग्रं यद्भुवनं विश्वं तत्र ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिर्येषां ते तथा। पक्षे

त्त्वेनापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदा वदान्येन दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परिहासपेशलेनोज्ज्वलवेषेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादिकलाकलापपारगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमारुतेनेव सततदक्षिणेन हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधननिपुणेन शत्रुघ्नेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशाखानगरेव महा-

---

रिहारस्तु कामो वाञ्छितो योऽर्थः पदार्थस्तत्परेण तत्साधकेनेत्यर्थात् । **महेति** । महासत्त्वेनापि महासत्त्वा तापि परे शत्रवस्तेषां लोकः समूहस्तस्माद्भीरुणा साशङ्केनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु परलोको भवान्तरमित्यर्थात् । **सकलेति** । सकलं समग्रं यद्विज्ञानं शिल्पादि तस्य यो विशेषस्तारतम्यं तद्विदा तद्वेत्त्रा(त्रा) वदान्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च । 'प्रियंवदो दानशीलः स वदान्यः' इति कोशः । दक्षेण चतुरेण । **स्मितेति** । अदृष्टरदं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथाभिभाषिणा जल्पकेन । **परीति** । परिहासो नर्मवचस्तेन पेशलेन सुन्दरेण । 'पेशलं हृद्यसुन्दरम्' इति कोशः । **उज्ज्वलेति** । उज्ज्वलो निर्मलो वेषो नेपथ्यं यस्य स तेन । **शिक्षितेति** । शिक्षिताभ्यस्ताशेषाणां समग्राणां देशानां जनपदानां भाषा वाग्येन स तथा तेन । **वक्रोक्तीति** । वक्रोक्तिः कुटिला वचनपद्धतिस्तत्र निपुणेन दक्षेण । **आख्यायीति** । 'आख्यायिका पुरा वृत्तमाख्यानं सांप्रतं च तत्' । तत्र यः परिचयः सम्बन्धस्तत्र चतुरेणाभिज्ञेन । **सर्वेति** । सर्वाः समग्रा या लिपयोऽक्षरविन्यासास्ता ज्ञा जानाति तज्ज्ञानवता । **महेति** । महाभारतं प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम्, रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतस्नेहेन । **बृहदिति** । बृहत्कथा वासिष्ठादिकथा तत्र कुशलेन तद्रहस्यवेदिना । **द्यूतादीति** । द्यूतादयो दुरोदरप्रभृतयो याः कला विज्ञानैकदेशास्तासां कलापः समूहस्तस्य पारगेण पारदृश्वना । श्रुतं शास्त्रमात्रं तत्र रागिणाभ्यन्तरप्रीतिमता । **सुभाषितेति** । सुभाषितानि नाटकादीनि तत्र व्यसनिनासक्तचित्तेन प्रशान्तेन क्रोधनिर्मुक्तेन । केनेव । **सुरभीति** । सुरभिमासो वसन्तमासस्तस्य मारुतो वायुस्तेनेव । **सततेति** । सततं निरन्तरं दक्षिणा त्यागो यस्य स तथा तेन । पक्षे सततं दक्षिणेन दक्षिणदिग्गामिना । **हिमेति** । हिमगिरिस्तुहिनाचलस्तस्य काननं वनं तेनेव । **अन्तरिति** । अन्तर्मध्ये सरलेनाकुटिलेन । पक्षे सरला वृक्षविशेषाः । **लक्ष्मणेति** । लक्ष्मणः सौमित्रिस्तेनेव । **रामेति** । रामस्य दाशरथेर्यदाराधनं गुणगानं तत्र निपुणेन कुशलेन । पक्षे रामाणां स्त्रीणामाराधनं सेवनम् । **शत्रुघ्नेति** । शत्रुघ्नो रामानुजस्तेनेवाविष्कृतः प्रकटीकृतो भरते नाट्यशास्त्रे परिचयः परिचितिर्येन स तथा । पक्षे भरतः शत्रुघ्नभ्राता । **दिवसेनेति**(?) वासरेणे(णे)व । **मित्रमिति** । मित्रं सुहृत्तदनुवर्तिना तच्चित्ताराधकेनेत्यर्थः । पक्षे मित्रः सूर्यस्तदनुवर्तिना तदायत्तेनेत्यर्थः । **बौद्धेति** । बौद्धः सुगतस्तेनेव । **सर्वेति** । सर्वस्य वस्तुनो योऽस्तिवादः सर्वमस्तीति वचनं तत्र शूरेण धीरेण । कदाचिदपि नास्तीति न ब्रुवी(वक्ती)ति भावः । पक्षे सर्वास्तिवादो बौद्धानां सिद्धान्तः न च शूरो यस्मिन् । अन्यपर सिद्धान्ताभावात् । यद्वा सर्वेषां पदार्थानां सर्वत्रादिना वा योऽस्ति

भवनैः, सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, संध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपतिलास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शबरवसतिरिवावलम्बितचामरनागदन्तधवलगृहा, शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाधरा, जलधिमथनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव संनिहितकनकघटकसहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचितमूर्तिः, अदितिरिव देवकुलसहस्रसेव्या, महावराहलीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता,

---

प्रासादैर्देवभूप[स]द्मैः । अतिमहत्त्वाच्छैलसाम्यम् । सशाखेति । शाखानगरमुपपुरं तेन सह वर्तमानेव । कैः । महाभवनैरुत्तुङ्गगृहैः । सद्मनामनिर्देश्येण शाखापुरोपमानम् । सकल्पेति । सह कल्पवृक्षेण पारिजातेन वर्तमानेव । कैः । सत्पुरुषैर्महापुरुषैः । दातृत्वातिशयसाम्यात्कल्पवृक्षसाम्यम् । दर्शितेति । दर्शितानि प्रकाशितानि विश्वरूपाणि समग्ररूपाणि यया सेव । काभिः । चित्रभित्तिभिरालेख्यसहितकुड्यैः । निखिलसकलवस्तुप्रकटनसामर्थ्यात्तदुत्प्रेक्षा । संध्येव पितृ(प्र)सूरिव । पद्मेति । पद्मरागो मणिविशेषस्तस्यानुरागो रक्तिमा यस्यां सा । अनेन रत्नबाहुल्यं दर्शितम् । पक्षे पद्मरागवदनुरागो यस्यामिति विग्रहः । अमरेति । अमरा-

कद्रूरिवानन्दितभुजंगलोका, हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया, प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी ।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणाधोमुखरथतुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवसकरः । यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु प्रारब्धकमलिनीपरिमण्डला इव मरकतवेदिकासु, गगनपर्यस्ता इव वैडूर्यमणिभूमिषु, तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरु-

---

सुवर्णस्य येऽक्षाः पाशास्तेषां पातो यस्यां सा । पक्षे हिरण्यदेवस्याक्षाणामिन्द्रियाणां पातो नाशो यस्याम् । **कद्रूरिति** । कद्रूर्नागमाता सेव । **आनन्दितेति** । आनन्दितः प्रमोदं प्रापितो भुजगलोको गणिकापतिजनो यस्यां सा । पक्षे भुजगलोकः सर्पसमुदायः । **हरिवंशेति** । हरिवंशनाम्नो ग्रन्थस्य या कथा प्रबन्धः सेव । **अनेकेति** । अनेकाना (?) बालानां शिशूनां या क्रीडा खेलनं तया रमणीया मनोहरा । पक्षेऽनेका बहवो बालनाम्नो नृपस्य क्रीडोद्यानगमनादिरूपा तया मनोहरा चित्ताकर्ष(र्षि)णी । प्रकारान्तरेण पुनस्तामेव वर्णयन्नाह—**प्रकटेति** । प्रकटः स्पष्टमङ्गनायाः स्त्रिय उपभोगो यस्यामेवंभूताप्यखण्डितचरित्रेति विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रकटाङ्गनानामुपभोगस्ताम्बूलादिरित्यखण्डितं चरित्रं लोकप्रशंसास्प[द]स्यामित्यर्थाद्बा । **रक्तेति** । रक्तवर्णाप्यरुणवर्णापि सुधा पूर्वव्याख्या[ता] तद्वद्धवलेति विरोधः । तत्परिहारस्तु रक्ता अनुरक्ता वर्णा ब्राह्मणादयो यस्यामित्यर्थात् । **अवेति** । अवलम्बित आलम्बनीकृतो मुक्ताकलापो मुक्ताप्रालम्बो ययैवंभूतापि विगतत्रुटितो रत्नादौ यो हार स एव भूषणमलंकृतिर्यस्यामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु विहारा जैनप्रासादा इत्यर्थात् । 'विहारो जिनसद्मनि' इति कोशः । **बह्विति** । बह्वी प्रकृतिर्यस्यामेवंविधापि स्थिरेति विरोधः । तत्परिहारस्तु बहवः प्रकृतयः पौरलोका । **विजीति** । विशेषेण जिता अमरलोकस्य देवलोकस्य द्युतिः कान्तिर्यया सा । अवन्तीषु मालवेषु । अन्यत्तु प्रागेवोक्तम् ।

यस्यामिति । [यस्याम] उज्जयिन्याम् । **उत्तुङ्गेति** । उत्तुङ्गमुच्चं सौधं धवलगृहं तस्योत्सङ्ग उपरिभागस्तस्मिन्यत्संगीतं गीतनृत्यादि तत्र सङ्गिनीनां व्यासक्तानामङ्गनानां स्त्रीणामतिमधुरेणातिमिष्टेन गीतरागगानस्वरेणाकृष्यमाणा अधोमुखा अवाङ्मुखा रथस्य [स्य]न्दनस्य तुरगा अश्वा यस्य स । पुरोऽग्रे पर्यस्तः क्षिप्तो रथस्य पताकापटो वैजयन्तीपटो येनैवंभूतो गच्छन्व्रजन्दिवसकरः सूर्यः । आकृष्यमाणाधोमुखाश्वरथव्याजेन कृतो विहितो महाकालस्य ज्यो[ति]र्लिङ्गात्मकशंकरस्य प्रणामो येनैवंभूत इव प्रतिदिनमहर्निशं लक्ष्यते दृश्यते । जनैरिति शेषः । **यस्यां चेति** । यस्यामुज्जयिन्यां रविरश्मयः सूर्यकिरणाः । **सिन्दूरेति** । सिन्दूरसवर्णो मणिविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु तदारुण्यप्रतिबिम्बात्संध्यारागेणारुणा इव । सकलस्यापि क्रियायाः पर्यन्त परतो वा सजन इति क्रियायाः सर्वत्रानुषङ्गः । किरणेषु मरकतहरि[त]प्रतिबिम्बात्—**प्रारब्धेति** । प्रारब्धमाचरितं कमलिनीषु परिमण्डलं लुठनं यैस्ते तादृशा इव । मरकतवेदिकासु मरकतमणिनिर्मितवेदिकासु । वैडूर्यमणिनिर्मलप्रतिबिम्बादाह—**गगनेति** । अत्र प्रसृता अपि नैल्यसाम्याद्गगन आकाशे पर्यस्ता निर्लीना इव दृश्यन्ते । वैडूर्यमणयो बालवायजानि तेषां भूमिषु । तन्मणिवदम्बरशोभित्वार्थः । किरणेषु कृष्णागुरुप्रतिबिम्बादाह—**तिमिरेति** । तिमिरपटलस्य ध्वान्तसमूहस्य यद्विघटनं भेदनं तत्रोद्यता इव कृतप्रयत्ना ...

धूमसमण्डलेषु, अभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु, विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु, गगनसिन्धुतरंगावलम्बिन इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायनविवरेषु विराजन्ते रविगभस्तय ।

यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतसुरतप्रदीपा संजातमदनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्बालातपपिञ्जरा इव रजन्य । यां च संनिहितविषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहेतुभूतो भवनकुलहंससंकुलकोलाहलः । यस्यां च निशि निशि पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भि-

---

कृष्णागुरुः कालागुरुस्तस्य धूमास्तेषां मण्डलेषु पटलेषु । मुक्तानां स्वच्छताविशेषमस्त्याह—**अभिभूतेति** । अभिभूतास्तारत्वेनानिर्धार्यमाणास्तारकाणां नक्षत्राणां पङ्क्तयो लेखा यैस्तादृशा इव मुक्ताप्रालम्बेषु मुक्ताकलापेषु । मुखस्य विकचकमलसाम्यमाह—**विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि यानि कमलानि तच्चुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु प्रमदावदनेषु । अत्र नितम्बस्तनवैदग्ध्यवृत्तेषु तद्गतविशेषातिशयो व्यज्यते । मुखेऽमृतगुणवत्त्वकमलापेक्षया कमलस्य भङ्गुरगुणत्वात्स्फटिकस्य तत्त्वमाह—**प्रभातेति** । प्रभातस्य प्रत्यूषस्य या चन्द्रिका चन्द्रज्योत्स्ना तन्मध्यपतिता इव तदन्तर्गता इव स्फटिकस्य काचोपलस्य भित्तयस्तासां प्रभासु कान्तिषु । उभये चन्द्रिकाया स्वच्छत्वात् कान्तेश्च पाण्डुरत्वात्, प्रातस्तु स्फटिकमा-

कद्रूरिवानन्दितभुजंगलोका, हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया, प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणाधोमुखरथतुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवसकरः। यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु प्रारब्धकर्मलिनीपरिमण्डला इव मरकतवेदिकासु, गगनपर्यस्ता इव वैडूर्यमणिभूमिषु, तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरु-

---

सुवर्णस्य येऽक्षा. पाशास्तेषां पातो यस्यां सा। पक्षे हिरण्यदैत्यस्याक्षाणामिन्द्रियाणां पातो नाशो यस्याम्। **कद्रूरिति**। कद्रूर्नागमाता सेव। **आनन्दितेति**। आनन्दित प्रमोद प्रापितो भुजगलोको गणिकापतिजनो यस्यां सा। पक्षे भुजगलोक सर्पसमुदाय। **हरिवंशेति**। हरिवंशनाम्नो ग्रन्थस्य या कथा प्रबन्ध. सेव। **अनेकेति**। अनेकाना (?) बालाना शिशूना या क्रीडा खे-लन तया रमणीया मनोहरा। पक्षेऽनेका बहवो बालनाम्नो नृपस्य क्रीडोद्यानगमनादिरूपा तया मनोहरा चित्ताकर्ष(र्षि)णी। प्रकारान्तरेण पुनस्तामेव वर्णयन्नाह—**प्रकटेति**। प्रकट स्पष्टमङ्गनाया स्त्रिय उपभोगो यस्यामेवभूताप्यखण्डितचरित्रेति विरोध। तत्परिहारस्तु प्रकटाङ्गनानामुपभोगस्ताम्बूलादिरित्यर्थोऽख-ण्डित चरित्र लोकप्रसिद्धाचारु[म]स्यामित्यर्थोद्वा। **रक्तेति**। रक्तवर्णाप्यरुणवर्णापि सुधा पूर्वव्याख्याता[ना] तद्धवलेति विरोध। तत्परिहारस्तु रक्ता अनुरक्ता वर्णा ब्राह्मणादयो यस्यामित्यर्थात्। **अवेति**। आलम्बित आलम्बनीकृतो मुक्ताकलापो मुक्ताप्रालम्बो ययैवभूतापि विगतत्रुटितो रतादौ यो हार स एव भूषणम् लङ्कृतिर्यस्यामिति विरोध। तत्परिहारस्तु विहारा जैनप्रासादा इत्यर्थात्। 'विहारो जिनसद्मनि' इति कोश। **बहिति**। बही प्रकृतिर्यस्यामेवविधापि स्थिरेति विरोध. । तत्परिहारस्तु बहव प्रकृतय पौरलोका। **विजीति**। विशेषेण जिता अमरलोकस्य देवलोकस्य द्युतिः कान्तिर्यया सा। अवन्तीषु मालवेषु। अन्यत्तु प्रागेवोक्त.।

यस्यामिति। [यस्याम] उज्जयिन्याम्। **उत्तुङ्गेति**। उत्तुङ्गमुच्च सौध धवल गृह तस्योत्सङ्ग उपरिभागस्तस्मिन्यत्संगीत गीतनृत्यादि तत्र सङ्गिनीना व्यासक्तानामङ्गनाना स्त्रीणामतिमधुरेणातिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेणाकृष्यमाणा अधोमुखा अवाङ्मुखा रथस्य [स्य]न्दनस्य तुरगा अश्वा यस्य स. । पुरोऽग्रे पर्यस्त क्षिप्तो रथस्य पताकापटो वैजयन्तीपटो येनैवभूतो गच्छन्व्रजन्दिवसकर सूर्य. । आकृष्यमाणाधोमुखतुरगव्याजेन कृतो विहितो महाकालस्य ज्यो[ति]र्लिङ्गात्मकशकरस्य प्रणामो येनैवभूत इव प्रतिदिनमहर्निश लक्ष्यते दृश्यते। जनैरिति शेष। **यस्यां चेति**। यस्यामुज्जयिन्या रविगभस्तय सूर्यकिरणा.। **सिन्दूरेति**। सिन्दूरमणयो मणिविशेषास्तेषा कुट्टिमेषु तदारुण्यप्रतिबिम्बात्संध्यारागेणारुणा इव। गलन्तीत्यस्य क्रियाया पूर्वत्र परतो वा गजन इति क्रियाया सर्वत्रानुषङ्ग। किरणेषु मरकतहरि[त]प्रतिबिम्बात्सं— **प्रारब्धेति**। प्रारब्धमाचरित कमलिनीषु परिमण्डल लुठन यैस्ते तादृशा इव। मरकतवेदिकासु मरकतवेदिकासु। वैडूर्यमणिनैर्मल्यप्रतिबिम्बादाह—**गगनेति**। अत्र प्रसृता अपि नैल्यसाम्याद्गगन आकाशे पर्यस्ता विस्तीर्णा इव दृश्यते। वैडूर्यमणयो बालवायजानि तेषा भूमिषु। तन्मणिकिरणस्वर्णोपरि पर्यस्त। किरणेषु कृष्णागुरु निन्यादाह—**तिमिरेति**। तिमिरपटलस्य ध्वान्तसमूहस्य यद्विघटन भेदन तत्रोद्यता इव कृष्णागुरु इ.। कृ।

---

१ ...कद्रूरिव. २ उत्तुङ्गसंगीतसङ्गिनीनाम, उत्तुङ्गसंगीतसङ्गिनीनाम् ३ कृष्यमाणा ४ पुरःपर्यस्त ५ प्रतिदिन ६ लक्ष्यते. ७ गच्छन्दिवस ८ कमलिनी ९ परिमण्डला, परिमिलन्ती परिमण्डला, परिम..., परि... १० तम...., ११ प्रसृता

धूमसमण्डलेषु, अभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु, विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु, गगनसिन्धुतरंगावलम्बिन इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायनविवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः ।

यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातमदनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्बालातपपिञ्जरा इव रजन्यः । यां च संनिहितविषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहेतुभूतो भवनकुलहंसकुलकोलाहलः । यस्यां च निशि निशि पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भि-

---

कृष्णागुरु काकतुण्डस्तस्य धूमास्तेषां मण्डलेषु पटलेषु । मुक्तानां स्वच्छताविशेषसक्रमादाह—**अभिभूतेति ।** अभिभूतास्तारकत्वेनानिर्धार्यमाणास्तारकाणां नक्षत्राणां पङ्क्तयो लेखा यैस्तादृशा इव मुक्ताप्रालम्बेषु मुक्ताकलापेषु । मुखस्य विकचकमलसाम्यादाह—**विकचेति ।** विकचानि विकस्वराणि यानि कमलानि तच्चुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु प्रमदावदनेषु । अत्र सिन्दूरमरकतवैडूर्यधूमेषु तद्रूपविशेषातिशयो व्यज्यते । मुखेऽभङ्गुरगुणवत्त्वकमलापेक्षया कमलस्य भङ्गुरगुणवत्त्वात्स्फटिकरूपसक्रमादाह—**प्रभातेति ।** प्रभातस्य प्रत्यूषस्य या चन्द्रिका चन्द्रगोलिका तन्मध्यपतिता इव तदन्तःपातिन इव स्फटिकस्य चान्द्रोपलस्य भित्तयः कुड्यानि तासां प्रभासु कान्तिषु । उदये चन्द्रिकाया रक्तत्वात् मध्ये च पाण्डुरत्वात्, प्रातस्तु स्फटिकसाम्यात्प्रभातपदम् । अत्रातिशयो व्यज्यते । तरंगसादृश्यात्सितपताकानां तत्सबन्धवशादाह—**गगनेति ।** गगनसिन्धुः स्वर्धुनी तस्यास्तरंगाः कल्लोलास्तानवलम्बत इत्येवंशीला इव सितपताकांशुकेषूज्ज्वलवैजयन्तीपटेषु । पताकायाः श्वेतातिशयो व्यज्यते । सूर्यकान्तेषु सक्रमवशादाह—**सूर्येति ।** पल्लव[व]दाचरन्तीति पल्लविता अङ्कुरितास्तादृशा इव सूर्यकान्ता एवोपलाः प्रस्तरास्तेषु । इन्द्रनीलसपर्कवशादाह—**राहिति ।** राहुः सैंहिकेयस्तस्य मुखमिव कुहरं बिलं तत्र प्रविष्टास्तदन्तर्गता इवेन्द्रनीलमणीनां ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवरेषु छिद्रेषु [विराजन्ते] । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

यस्यां चेति । यस्यामुज्जयिन्यां रजन्यो रात्रय एवंभूताः सत्यो यान्ति । कीदृश्यः । न विघटितं न विभिन्नं चक्रवाकानां कोकानां मिथुनं द्वन्द्वं याभिस्ताः । तत्र हेतुमाह—**अनुपजातेति ।** अनुपजातं तिमिरं यस्यां तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात् । **व्यर्थीकृतेति ।** व्यर्थीकृता निष्प्रयोजनीकृताः सुरतप्रदीपा रतप्रयोजकाः प्रदीपा याभिस्ताः । अनुपजाततिमिरत्वादेवेति भावः । तत्रापि हेतुमाह—**कामिनीति ।** कामिनीनां योषितां भूषणान्याभरणानि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः । अत्र भूषणप्रभालक्षणेन हेतुनानुपजाततिमिरत्वम् । तेन चाविघटितचक्रवाकमिथुनत्वं व्यर्थीकृतदीपकत्वं चेति भावः । प्रभाभिः कीदृश्य इव । **संजातेति ।** संजातः समुत्पन्नो यो मदनानलो मदनवह्निः स एव दिग्दाहो यासु तादृश्य इव बालातपो नवीनसूर्यातपस्तेन पिञ्जराः पीतरक्तास्तादृश्य इव । **यां चेति ।** यां नगरीं भवनं गृहं तस्य कुलं समुदायस्तत्र हंसकुलानि तेषां कोलाहलो मुखरीकरोति । अभूततद्भावे च्विः । वाचालीकरोतीति । कीदृशः । अनिशमनवरतं [अत्यन्तं] प्रसर्पन्प्रसरन् । कीदृश इव । **रतीति ।** रतिर्मदनस्त्री तस्याः प्रलाप इव विलाप इव । **मकरेति ।** मकरकेतुना मदनेन दाहस्तस्य हेतुभूतः । अन्यत्र मकरकेतोर्दाहो हेतुभूतोऽस्य रतिप्रलापस्येति विग्रहः । रतिप्रलापपक्षे कोलाहले दृष्टान्तमाह—**संनिहितेति ।** संनिहिता सर्वासन्नो विषमलोचनः शंभुर्यस्यां सा ताम् । **यस्यां चेति ।** यस्यां नगर्यां प्रमदा अङ्गना ईदृश्यो लक्ष्यन्त इत्यन्वयः । तान्द्रि-

मालवीमुखकमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितध्वजभुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते । यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः ।

यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य तारतारमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूतगृहसारसस्वरामृतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थीभवन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः । यस्यां चानिर्वृतिर्मणिप्रदीपानाम्, अन्तस्तरलता हाराणाम्, अस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनाम्नाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्रद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम् । कि

शिनष्टि—**दूरेति** । दूरमूर्ध्वं प्रसारिता विसारिता ध्वजा वैजयन्त्य एव भुजा येषां ते तथा । किं कुर्वन्त इव । इन्दोश्चन्द्रस्य कलङ्कं मालिन्यमपनयन्त इव दूरीकुर्वन्त इ[व] । चन्द्रं विशिनष्टि—**मालवीति** । मालवी (स्त्री) मालवदेशोद्भवा(वा)स्तस्या(तासा)मुखकमलानि तेषां कान्तिस्तया लज्जितस्य त्रपितस्य । तत्करणे कारणं दर्शयन्नाह—**निशि निशीति** । [निशि निशि] प्रतिनिशमुल्लसद्भिः शोभमानैः पवनेन वायुना विलोलैश्चपलैर्दुकूलपल्लवैर्वस्त्राञ्चलैः । **यस्यां चेति** । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनश्चन्द्रो मणिकुट्टिमेषु प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बमिषेण लुठति प्रसरति । कीदृशः । मदनेन कन्दर्पेण परवशः पराय‍त्त इव । तत्र हेतुमाह—किं कुर्वन् । पश्यन्विलोकयन् । कानि । सौधशिखरशायिनीनां गृहप्रान्तस्थायिनीनां पुरसुन्दरीणां नगरनारीणां मुखानि वदनानि । कीदृशेषु मणिकुट्टिमेषु । **बहलेति** । बहलं यच्चन्दनजलं मलयजद्रवमिश्रिताम्भस्तेन सेकः सिञ्चनं तेन शिशिरेषु शीतलेषु । अतएव पतित इति विशेषणं शिशिरवाञ्छकत्वात्कामार्तस्येति भावः ।

यस्यां चेति । प्रभाते प्रत्यूषे मङ्गले नैमित्तिका गीतयो व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति । व्यर्थीभवने हेतुद्वयं प्रदर्शयन्नाह—**शुकेति** । शुकः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोः समूहः संघातस्तस्य । अभिभूतानि तिरस्कृतानि गृहसारसानि येन । सारसानीत्यत्र लक्षणया सार[स]स्वरस्तादृशेन स्वरामृतेन । **विलासिनीति** । विलासिन्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवेणाभरणनिनादेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेनाविभाव्यमाना परिभूयमाना । पञ्जरशुकसारिकासमूहं विशिनष्टि—**निशेति** । निशाया रजन्या अवसाने प्रान्ते प्रबुद्धस्य जागृतस्य । **तारेति** । तारतारमत्युच्चैस्तरमपि पठतः पठनं कुर्वतः । **पञ्जरेति** । पञ्जरं भजन्तीति तथा तस्य । पञ्जरस्थितस्येत्यर्थः । **यस्यां चेति** । पूर्ववत् । अनिर्वृतिरनिर्वाणता मणिप्रदीपानाम् । न तु लोकानामनिर्वृतिरसु-

बहुना । यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचिचुम्बितचरणनखमयूखः, निशितशूलदारितान्धकमहासुरः, गौरीनूपुरकोटिघृष्टशेखरचन्द्रशकलः, त्रिपुरभस्मरजःकृताङ्गरागः, मकरध्वजध्वंसविधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकरयुगविगलितवलयनिकरार्चितचरणः, प्रलयानलशिखाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्धकारातिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं वसति ।

तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथदशरथप्रतिमः, भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलितशक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साहसंपन्नः, नीतिशास्त्राखिन्नबुद्धिः, अधीतधर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-

---

त्वात् । न तु लोकाना मित्रेण सुहृदा द्वेषः । **कोश इति** । कोशः प्रतीकार(?)स्तत्र गुप्तिर्गोपनमसीनां खड्गानाम् । न तु लोकानां कोशस्य भाण्डारस्य गुप्तिः । **किं बहुनेति** । किं बहुजल्पितेनेत्यर्थः । यस्यां नगर्यां महाकाल इत्यभिधानं यस्य स देवः स्वयं साक्षाद्वसति । तं विशिनष्टि—**सुरेति** । सुरासुराणां यश्चूडामणिः शिरोरत्नं तस्य मरीचयः किरणास्तैश्चुम्बिताः स्पृष्टाश्चरणनखानां मयूखा यस्य सः । **निशितेति** । निशितं तीक्ष्णं यच्छूलं नाम्रविशेषस्तेन दारितो भिन्नोऽन्धकमहासुरो येन स तथा । **गौरीति** । गौरी मानवती तस्याः सान्त्वनावसरे तन्नूपुरस्य या कोटिस्तया घृष्टं घर्षणां प्रापितं शेखरेऽवतंसे चन्द्रशकलं यस्य स तथा । **त्रिपुरेति** । [त्रिपुरस्य] त्रिपुरदैत्यस्य यद्भस्मरजस्तेन कृतो विहितोऽङ्गरागो भस्मोद्धूलनं येन सः । तं स्वयमेव भस्मीकृत्य तेनाङ्गरागो विहित इति भावः । **मकरेति** । मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य यो ध्वंसो दाहस्तेन विधुरया दुःखितया रत्या मदनस्त्रिया प्रसादयन्त्या प्रसन्नीकुर्वत्या (?) । ईश्वरमिति शेषः । तया प्रसारितं विस्तारितं यत्करयुगं हस्तयुगं तस्माद्विगलितानि निपतितानि यानि वलयानि कङ्कणानि तेषां निकरः समूहस्तेनार्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ यस्य सः । **प्रलयेति** । प्रलयसबन्ध्यनलो वह्निस्तस्य शिखा ज्वालास्तासां कलापः समूहस्तेन कपिलः पिङ्गलो यो जटाभारः सटासमूहस्तेन भ्रान्ता भ्रमिता सुरसिन्धुर्गङ्गा यस्मात्स तथा । अन्धकारातिरन्धकनाम्नो दैत्यस्यारातिः शत्रुर्भगवान्माहात्म्यवान् । **उत्सृष्टेति** । उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासवासप्रीती रजताद्रिवसतिस्नेहो येन सः ।

सप्ततन्तुपूतमूर्तिः उपशमितसकलजगदुपप्लवः, विहाय कमलवनान्यवगणय्य नारायणवक्षःस्थलवसतिसुखमुत्फुल्लारविन्दहस्तया शूरसमागमव्यसनिन्या निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजनसंसेवितस्य मधुसूदनचरण इव सुरसरित्प्रवाहस्य प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजनसंतापकारिणः स्थिरस्यापि नित्यं भ्रमतो निर्मलस्यापि मलिनीकृताराातिवनितामुखकमलद्युतेरतिधवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः, सुधासूतेरिव सागर उद्भवो यशसः, पाताल इवाश्रितो निजपक्षक्षितिभीतैः क्षितिभृत्कुटिलैः, ग्रहगण इव बुधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः, पशुपति-

---

रीरं यस्य स तथा। प्रयाजादीनि षडङ्गानि, सप्तमं प्रधानमिति सप्ततन्तवः। **उपशमितेति**। उपशमितः शान्तिं प्रापितः सकलजगतः समग्रविष्टपस्योपप्लव उपद्रवो येन स तथा। प्रकारान्तरेण तमेव विशेषयन्नाह—**विहायेति**। कमलवनानि नलिनखण्डानि विहाय त्यक्त्वा। नारायणस्य कृष्णस्य यद्वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं तत्र या वसतिर्निवासस्तस्माद्यत्सुखं सातं तदवगणय्यावगणनां कृत्वा। **उदिति**। उत्फुल्लं विकसितं यदरविन्दं कमलं तद्धस्ते यस्याः सा तथा। **शूरेति**। शूरेण सुभटेन यः समागमः संबन्धस्तस्मिन्व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्याः सा तया लक्ष्म्या श्रिया निर्व्याजं निष्कपटमालिङ्गित उपगूहितः। सत्यस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम्। तत्रोपमानमाह—**महेति**। महामुनिजना वा(व)शिष्ठादयस्तैः संसेवितस्य पर्युपासितस्य। सत्यस्य प्रभवः। कस्य क इव। सुरसरित्प्रवाहस्य स्वर्धुनीरयस्य मधुसूदनचरण इव हरिपाद इव। यथा हरेः पादः स्वर्धुन्या उत्पत्तिस्थानं तथायमपि सत्यस्येति भावः। विरोधोक्त्या तमेव विशेषयन्नाह—**यश इति**। यशसः श्लोकस्योद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तत्रोपमानमाह—**सुधासूतेरिति**। सुधासूतेश्चन्द्रस्य सागरः समुद्र इव। 'अब्धिजश्चन्द्रः' इति कविरूढिः। अत्र च चन्द्रयशसोः साम्यं प्रदर्शयंस्तद्विशेषणान्याह—**शिशिरेति**। शिशिरस्यापि शीतलस्यापि रिपुजना वैरिजना विरहिजना वा तेषां संतापो दाहस्तत्कारिण इति विरोधः। तत्परिहारस्तु संतापश्चित्तोद्वेग इत्यर्थात्। **स्थिरेति**। स्थिरस्यापि निश्चलस्यापि नित्यं सर्वकालं भ्रमतो गच्छत। 'सर्वदिग्गामुकं यशः' इति कविरूढिः। विरोधः। तत्परिहारस्त्वाकल्पान्तस्थायित्वात्स्थिरो नित्य इत्यर्थात्। **निर्मलेति**। निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता कर्दमलीकृता अरातिवनितामुखान्येव कमलानि मुखवक्त्रमलानि [वा] तेषां द्युतिर्येनेति विरोधः। तत्परिहारस्तु निर्मलस्य स्वच्छस्येत्यर्थात्। अत्र यशःशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात्तद्विशेषणे पुंनिपदे न नुमागमः। 'दधिदूर्वादौ मङ्गले' इतिवद्बहुव्रीहिः। **अतीति**। अतिधवलस्याप्यतिशुभ्रस्यापि सर्वजनानां समस्तलोकानां रागकारिण इति विरोधः। तत्परिहारस्तु रागः स्नेहस्तत्कारिण इत्यर्थात्। अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधद्योतको विरोधोक्तिर्वा। **पातालेति**। पातालं रसातलं तद्वदिव उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**आश्रित इव(ति)**। क्षितिभृतो राजानः पर्वताश्च तैः कुटिलैः वक्रस्वभावैः आसेवित। उभयं विशिनष्टि—**निजेति**। निजा आत्मीया ये पक्षाः स्वजना बाजाश्च तेषां क्षितिः क्षयस्तस्या भीतास्त्रस्तास्तैः स्वरक्षणार्थमाश्रिता। पर्वतास्तु पक्षक्षयभीताः रसातलमाश्रिता इति भावः। **ग्रह इति**। ग्रहा नक्षत्राणि तेषां गणः समूहस्तद्वदिव। सर्वत्रैकविशेषणेन विशेषयन्नाह—**बुधेति**। बुधाः पण्डितास्तैरनुगतः सहितः। तदुक्तम्—'व्यवहारज्ञः पण्डितः' इति। पक्षे बुधः सौम्यः। **मकरेति**। मकरध्वजः कन्दर्पस्तद्वदिव। **उत्सन्नेति**। उत्सन्न उच्छेदं प्राप्तो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा। पक्षे विग्रहो युद्धादिकलहः। दशरथ इव दशरथो रामपिता तद्वदिव। **सुमित्रेति**। ..

रिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदाप्रवाह इव महावंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभूत् ।

यस्तम:प्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशाननेनेव कैलासं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचक्रे । यं च रतिप्रलापजनितदयार्द्रहृदयहरनिर्मितमपरं मकरकेतुममंस्त लोकः । यं च जलनिधितरंगधौतमेखलातटान्तविचारितारागणद्विगुणिततटतरुकुसुमप्रकरादुदयादिन्दुबिम्बविगलदमृतबिन्द्वासारार्द्रचन्दनादशिशिरकररथतुरंगखुरशिखरोल्लेखखण्डितोल्लसल्लविङ्गपल्लवादैरावतकरलूनसल्लकीकिसलय-

---

नोभन यन्मित्र सुहृत्तेनोपेतः सहितः । पक्षे सुमित्रा लक्ष्मणजननी । **पश्विति** । पशुपतिरीश्वरस्तद्वदिव । **महेति** । महती या सेना सैन्यं तयानुयातोऽनुगतः । पक्षे महासेनः षा(ष)ण्मुखः । **भुजगेति** । भुज[ग]राजोऽनन्तस्तद्वदिव । **क्षमेति** । क्षमा क्षान्तिस्तस्या भरो भारस्तेन गुरुर्गरीयान् । पक्षे क्षमा पृथ्वी । शेषेण स्पृष्टे वसुधा धृतेति लोकरूढिः । **नर्मदेति** । नर्मदा मेकलाद्रिजा तस्याः प्रवाहो रयस्तद्वदिव । **महेति** । महावंशो महत्कुलं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । पक्षे महावंशो महावेणुः । वंशमूलान्नर्मदाप्रवाहः प्रादुर्भूत इति लोकोक्तिः । अवतार इव धर्मस्य श्रेयसोऽवतार इव जन्मान्तरमिव । **प्रतीति** । पुरुषोत्तमस्य विष्णोः प्रतिनिधिः प्रतिभान इव । **परीति** । परि सामस्त्येन हृता ध्वस्ता प्रजापीडा प्रकृतिपीडा येन स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

स (य) इति । [यः] तारापीडः पशुपतिरिव कलिकालेन दशाननेवामूलत आबुध्न मर्यादीकृत्य चालितं कम्पितं धर्ममवष्टभ्यावष्टम्भं दत्त्वा कैलासमिव पुनरपि स्थिरीचक्रे दृढीचकार । अथ कलिकालविशेषणानि—**तम इति** । तमोऽज्ञानं तस्य प्रसरः प्रसरणं तेन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य स तथा तेन । **पापेति** । पापेनैनसा बहुलेन दृढेन । 'बहुलं दृढम्' इति कोशः । **यं चेति** । यं तारापीडं लोको जनोऽपरं भिन्नं मकरकेतुं मदनममन्यताभिमतवान् । तमेव विशिनष्टि—**रतीति** । रतेः प्रलापेन परिदेवनेन जनितोत्पादिता या दया करुणा तयार्द्रं खिन्नं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतो यो हरः शंभुस्तेन निर्मितं विहितम् । **यं चेति** । यं राजानम् । **आशैलेति** । [उदयनाम्न आशैलात्] उदयाचलं शैल[आ] मर्यादीकृत्य । **आसेत्विति** । आ [सेतुबन्धात्] सेतुबन्धं [आ] मर्यादीकृत्य । **आमन्दरादिति** । [मन्दरं] मेरुं मर्यादीकृत्य । **आगन्धमादनादिति** । गन्धमादनं पर्वतमा मर्यादीकृत्य । पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदर्शकत्वेति भावः । अवनिपा राजानं प्रणेमुर्ननम्रुरित्यन्वयः । अथोदयाद्रिं विशेषयन्नाह—

दलादाशैलादुदयनाम्नः, कपिबलविलुप्तविरललवलीलताफलादुदधिविनिर्गतजलदेवतावन्द्यमानराघवपादादचलपातदलितशङ्खकुलशकलतारकितशिलातलान्नलकरतलाकलितशैलसहस्रसंभूतादासेतुबन्धात्, अच्छनिर्झरजलधौततारकासार्थादमृतमथनोद्यतवैकुण्ठकेयूरपत्रमकरकोटिकषणमसृणितग्राव्णः सुरासुरहेलावलयितवासुकिसमाकर्षणप्रारम्भचलितचरणभरदलितनितम्बकटकादमृतसीकरसिक्तसानोरामन्दरात्, नरनारायणचरणमुद्राङ्कितबदरिकाश्रमरमणीयात्कुबेरपुरसुन्दरीभूषणरवमुखरशिखरात्सप्तर्षिसंध्योपासनपूतप्रस्रवणाम्भसो वृकोदरोद्दलितसौगन्धिकखण्डसुगन्धिमण्डलादागन्धमादनात्, सेवाञ्जलिकमलमुकुलदन्तुरैः शिरोभि-

---

प्रागेवोक्तम् । इतः सेतुबन्धविशेषणानि । कपीति । कपिबलेन वानरसैन्येन विलुप्तानि लोपं प्रापितानि विरला तुच्छा(?)या लवलीनाम्नी लता वल्ली तस्याः फलानि यस्मिन्स तथा तस्मात् । उदधीति । उदधेः समुद्राद्विनिर्गता या जलदेवता जलाधिष्ठात्री तया वन्द्यमानौ नमस्क्रियमाणौ राघवस्य रामचन्द्रस्य पादौ चरणौ यस्मिन्स तथा तस्मात् । अचलानां पर्वतानां यः पातस्तेन दलितानि भिन्नानि यानि शङ्खकुलानि जलजमूहानि(?) तेषां शकलैः खण्डैः] तारकितं संजाततारकं शिलातलं यस्मिन्स तथा तस्मात् । नलेति । नलेत्युपलक्षणं नीलजाम्बुवत्प्रमुखानाम् । तेन नलादीनां वानराणां यानि करतलानि तैराकलितं व्याप्तं यच्छैलसहस्रं पर्वतसहस्रं तेन संभूतान्निष्पन्नात्सेतुबन्धात्समुद्रबन्धादित्यर्थः । लङ्कायां गच्छता रामचन्द्रेण समुद्रबन्धनं विहितमिति लौकिकाः । अथ मन्दरविशेषणानि—अच्छमिति । अच्छं निर्मलं यन्निर्झरजलमिति निर्झरो अम्भस्य जलं पानीयं तेन धौताः क्षालितास्तारकासार्थाः नक्षत्रसमूहा यस्मिन्स तथा तस्मात् । अमृतेति । अमृतं पीयूषं तदर्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति [शेषः]। तत्र उद्यत उद्युक्तो यो वैकुण्ठः कृष्णः । स हि मथनवेलायां पर्व(पुरः)स्थितः मन्दरमालिङ्गय स्थितः । तस्य यत्केयूरपत्रमकरपत्रं तस्य या मकरकोटिस्तया यत्कषणं घर्षणं तेन मसृणिताः ... ग्रावाणः शिला यस्मिन्स तथा तस्मात् । सुरेति । सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, तैर्हेलया क्रीडया ... (?)या वलयितो वलयाकारतां प्रापितो यो वासुकिर्नागराजस्तस्य समाकर्षणं तस्य यः प्रारम्भ उपक्रमस्तस्माच्चलितः स्वस्थानाच्च्युतो यश्चरणभरः पादसमूहस्तेन दलिताः ... नितम्बकटको यस्मिन्स तथा तस्मात् । अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य ये सीकराः पृषतस्तैः सिक्तानि सिञ्चितानि सानूनि शिखराणि यस्य स तथा तस्मादामन्दराचलादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ गन्धमादनविशेषणमाह—नरेति । नरनारायणौ रामार्जुनवासुदेवौ(?)तयोर्या चरणमुद्रा पादन्यासस्तयाङ्कितश्चिह्नितो यो बदरिकाश्रमस्तेन रमणीयात्सुन्दरात् । कुबेरेति । कुबेरपुरमलकापुरी तस्याः सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवाः ... तेन मुखराणि वाचालानि शिखराणि यस्मिन्स तथा तस्मात् । सप्तर्षीति । सप्तर्षीणां ... तेन पूतानि(त) पवित्राणि(त) प्रस्रवणाम्भांसि निर्झरजलानि यस्मिन्स तथा तस्मात् । वृकोदरेति । वृकोदरेण भीमसेनेनोद्दलितं छेदितं सौगन्धिकखण्डं सौगन्धिकानां वनं तेन सुगन्धि सुरभि मण्डलं भूमिभागो यस्य स तथा तस्मात् ।। अत्र कथा—पाण्डवाः ... वने ... प्रविष्टाः । तत्र द्रौपद्या ... सौगन्धिककुसुमेषु । ततो भीमसेनेन गन्धमादनं गत्वा ... सौगन्धिककुसुमानि ...)। गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अ ... —शिरोभिरिति । शिरोभिर्मस्तकैरुत्तमाङ्गैः ... । सेवेति । सेवार्थं यो ...

श्चरणनखमयूखग्रथितमुकुटपत्रलताग्रन्थयो भयचकिततरलतारदृशो भुजबलविजिताः प्रणेमुरवनिपाः ।

येन चानेकरत्नांशुपल्लविते व्यालम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाक्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वदिशः । यस्मै च मन्ये सुरपतिरपि स्पृहयांचकार । यस्माच्च धवलीकृतभुवनतलः सकललोकहृदयानन्दकारी क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतामोदसुरभिपरिमलया मन्दरोद्धूतबहुलदुग्धसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत कीर्त्या । यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापखिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य [१४] दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने

तेन दन्तुरैर्विषमैः । **चरणेति** । तस्य राज्ञश्चरणौ पादौ तयोर्नखा नखरास्तेषां मयूखाः किरणास्तैर्ग्रथिता मुकुटे या पत्रलता तस्या ग्रन्थयो येषां ते तथा । **भयेति** । भयेन साध्वसेन चकिता त्रस्ता तरला कम्पना तारा कनीनिका यासामेवंविधा दृशो येषां ते तथा । **भुजेति** । भुजबलेन बाहुबलेन विजिता निर्जिता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

येन चेति । येन च राज्ञा दिग्गजेनेव कल्पतरौ सिंहासने नृपासन आक्रान्ते सति भरेण भारेणायामिन्यो विस्तारवत्यः सर्वदिशो नेमुः प्रणता बभूवुः । का इव । लता इव प्रतत्य इव । कीदृश्यः । शिलीमुखा भ्रमरास्तेषां व्यतिकरः संबन्धस्तेन कम्पिता धूताः । दिक्पक्षे शिलीमुखा बाणाः । अथ च सिंहासनविशेषणानि— **अनेकेति** । अनेकानि रत्नानि तेषामंशव किरणास्तैः पल्लविते किसलयिते । **व्यालम्बीति** । व्यालम्बीन्यालम्बमानानि मुक्ताफलानां रत्नोद्भवानां जालकानि समूहानि यस्मिन् । **यस्मै चेति** । अहमिति मन्ये । यस्मै राज्ञे सुरपतिरिन्द्रोऽपि स्पृहयांचकार सस्पृहोऽभूत् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । इन्द्रस्पृहणीयतामाह—**यस्मादिति** । यस्माद्राज्ञो गुणाः शौर्यादयस्तेषां गणः समूहो निर्जगाम बहिर्निर्ययौ । यस्मादित्यवधौ पञ्चमी गुणान्विशिनष्टि—**धवलीति** । धवलीकृतं शुभ्रीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तथा । **सकलेति** । सकललोकानां समग्रजनानां यानि हृदयानि चेतांसि तेषामानन्दकारी प्रमोदकृत् । क इव । क्रौञ्चादिव । क्रौञ्चात्क्रौञ्चनाम्नः पर्वतैकप्रदेशाद्धंसनिवहः सितच्छदसमूहः । **यस्येति** । च पूर्वोक्तसमुच्चये । यस्य राज्ञः कीर्त्याभिख्यया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनं यथा स्यात्तथाभ्रम्यत परिभ्रान्तम् । भावे रूपम् । अथ कीर्तिविशेषणानि—**अमृतेति** । अमृतस्य पीयूषस्य य

१८ आमोदस्तद्वत्सुरभिः प्रवटितः प्रकट (?) सुगन्धिश्च परिमलो यस्याः सा तथा । 'कीर्त्यां सौगन्ध्य वर्णने'

दलादाशैलादुदयनाम्नः, कपिबलविलुप्तविरललवलीलताफलादुदधिविनिर्गतजलदेवतावन्द्यमानराघवपादादचलपातदलितशङ्खकुलशकलतारकितशिलातलान्नलकरतलाकलितशैलसहस्रसंभूतादासेतुबन्धात्, अच्छनिर्झरजलधौततारकासार्थादमृतमथनोद्यतवैकुण्ठकेयूरपत्रमकरकोटिकषणमसृणितग्रावाणः सुरासुरहेलावलयितवासुकिसमाकर्षणप्रारम्भचलितचरणभरदलितनितम्बकटकादमृतसीकरसिक्तसानोरामन्दरात्, नरनारायणचरणमुद्राङ्कितबदरिकाश्रमरमणीयात्कुबेरपुरसुन्दरीभूषणरवमुखरशिखरात्सप्तर्षिसंध्योपासनपूतप्रस्रवणाम्भसो वृकोदरोद्दलितसौगन्धिकखण्डसुगन्धिमण्डलादागन्धमादनात्, सेवाञ्जलिकमलमुकुलदन्तुरैः शिरोभि-

---

प्रागेवोक्तम् । इतः सेतुबन्धविशेषणानि । **कपीति** । कपिबलेन वानरसैन्येन विलुप्तानि लोपं प्रापितानि विरला तुच्छा(?)या लवलीनाम्नी लता वल्ली तस्याः फलानि यस्मिन्स तथा तस्मात् । **उदधीति** । उदधेः समुद्राद्विनिर्गता या जलदेवता जलाधिष्ठात्री तया वन्द्यमानौ नमस्क्रियमाणौ राघवस्य रामचन्द्रस्य पादौ चरणौ यस्मिन्स तथा तस्मात् । अचलानां पर्वतानां यः पातस्तेन दलितानि भिन्नानि यानि शङ्खकुलानि जलसमूहानि(?) तेषां शकलैः ख[ण्डै] तारकितं संजाततारकं शिलातलं यस्मिन्स तथा तस्मात् । **नलेति** । नलेत्युपलक्षणं नीलजाम्बुवत्प्रमुखानाम् । तेन नलादीनां वानराणां यानि करतलानि तैराकलितं व्याप्तं यच्छैलसहस्रं पर्वतसहस्रं तेन संभूतान्निष्पन्नात्सेतुबन्धात्समुद्रबन्धादित्यर्थः । लङ्कायां गच्छता रामचन्द्रेण समुद्रबन्धनं विहितमिति लौकिकाः । अथ मन्दरविशेषणानि—**अच्छमिति** । अच्छं निर्मलं यन्निर्झरजलमिति निर्झरो झरस्तस्य जलं पानीयं तेन धौता क्षालितास्तारकासार्था नक्षत्रसमूहा यस्मिन्स तथा तस्मात् । **अमृतेति** । अमृतं पीयूषं तदर्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति [शेषः] । तत्र उद्यत उद्युक्तो यो वैकुण्ठः कृष्णः । स हि मथनवेलायां पूर्व(पुरः)स्थितं मन्दरमालिङ्ग्य स्थितः । तस्य यत्केयूरपत्रमङ्गदपत्रं तस्य या मकरकोटिस्तया यत्कषणं घर्षणं तेन मसृणिताः श्लक्ष्णीकृता ग्रावाणः शिला यस्मिन्स तथा तस्मात् । **सुरेति** । सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, तैर्हेलया क्रीडया एकोत्साहेन(?)वा वलयितो वलयाकारतां प्रापितो यो वासुकिर्नागराजस्तस्य यत्समाकर्षणं तस्य यः प्रारम्भ उपक्रमस्तस्माच्चलितः स्वस्थानाच्च्युतो यश्चरणभरः पादसमूहस्तेन दलितश्चूर्णितो नितम्बकटको यस्मिन्स तथा तस्मात् । **अमृतेति** । अमृतस्य पीयूषस्य ये सीकराः पृषतास्तैः सिक्तानि सिञ्चितानि सानूनि शिखराणि यस्य स तथा तस्मादामन्दराचलादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ गन्धमादनं विशेषयन्नाह—**नरेति** । नरनारायणौ रामार्जुनवासुदेवौ(?)तयोर्या चरणमुद्रा पादन्यासस्तयाङ्कितश्चिह्नितो यो बदरिकाश्रमस्तेन रमणीयात्सुन्दरात् । **कुबेरेति** । कुबेरपुरमलकापुरी तस्याः सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवेणाभरणशब्देन मुखराणि वाचालानि शिखराणि यस्मिन्स तथा तस्मात् । **सप्तर्षीति** । सप्तर्षीणां संध्योपासनेन संध्यावन्दनेन पूतानि(त) पवित्राणि(त्र) प्रस्रवणाम्भो निर्झराम्भो यस्मिन्स तथा तस्मात् । **वृकोदरेति** । वृकोदरेण भीमेनोद्दलितं छेदितं सौगन्धिकखण्डं सौगन्धिकाभिधं वनं तेन सुगन्धि सुरभि मण्डलं भूमिभागो यस्य स तथा तस्मात् । । अत्र कथा—पाण्डवा द्यूते जिता विन्ध्याटवीं प्रविष्टाः । तत्र द्रौपद्या दोहद उत्पन्नः सौगन्धिककुसुमेषु । ततो भीमसेनेन गत्वा सरस्तदध्यासीनं नागराजं जित्वा तत्कन्यकां चोळकाख्यां परिणीय सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममेवाययौ(?) । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषयन्नाह—**शिरोभिरिति** । शिरोभिर्मस्तकैरुपलक्षिताः । कीदृशैः । **सेवेति** । सेवार्थं योऽञ्जलिः स एव कमलमुकुलं

---

१ कुल. २ पुष्पात. ३ निर्गत. ४ अभिवन्द्यमान. ५ निपान. ६ तलकलित. ७ ग्रावाण. ८ सुरासुरावलयित. ९ आरम्भ. १० चलावलित. ११ नितम्बात्. १२ आमन्दराचलात्. १३ खण्डमण्डलात. १४ मेखलात. १५ मुकुलैर्दन्तुरै..

श्चरणनखमयूखग्रथितमुकुटपत्रलताग्रन्थयो भयचकिततरलतारदृशो भुजबलविजिताः प्रणेमुरवनिपाः ।

येन चानेकरत्नांशुपल्लविते व्यालम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाक्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वदिशः । यस्मै च मन्ये सुरपतिरपि स्पृहयांचकार । यस्माच्च धवलीकृतभुवनतलः सकललोकहृदयानन्दकारी क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतामोदसुरभिपरिमलया मन्दरोद्धृतबहुलदुग्धसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत कीर्त्या । यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापखिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां राजलक्ष्मी. । तथा च यस्य दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने

तेन दन्तुरैर्विषमै । **चरणेति** । तस्य राज्ञश्चरणौ पादौ तयो नखा नखरास्तेषा मयूखा किरणास्तैर्ग्रथिता मुकुटे या पत्रलता तस्या ग्रन्थयो येषा ते तथा । **भयेति** । भयेन साध्वसेन चकिता त्रस्ता तरला कम्पना तारा कनीनिका यासामेवंविधा दृशो येषा ते तथा । **भुजेति** । भुजबलेन बाहुबलेन विजिता निर्जिता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त ।

येन चेति । येन च राज्ञा दिग्गजेनेव कल्पतरौ सिंहासने नृपासन आक्रान्ते सति भरेण भारेणायामिन्यो विस्तारवत्य सर्वदिशो नेमु प्रणता बभूवु । का इव । लता इव व्रतत्य इव । कीदृश्य' । शिलीमुखा भ्रमरास्तेषा व्यतिकर सबन्धस्तेन कम्पिता धूता । दिक्पक्षे शिलीमुखा बाणा । अथ च सिंहासनविशेषणानि— **अनेकेति** । अनेकानि रत्नानि तेषामंशव किरणास्तै पल्लविते किसलयिते । **व्यालम्बीति** । व्यालम्बीन्यालम्बमानानि मुक्ताफलाना रत्नोद्भवाना जालकानि समूहानि यस्मिन् । **यस्मै चेति** । अहमिति मन्ये । यस्मै राज्ञे सुरपतिरिन्द्रोऽपि स्पृहयाचकार सस्पृहोऽभूत् । 'स्पृहेरीप्सित' इति सप्रदानसज्ञाया चतुर्थी । इन्द्रस्पृहणीयतामाह—**यस्मादिति** । यस्माद्राज्ञो गुणा शौर्यादयस्तेषा गण समूहो निर्जगाम बहिर्निर्ययौ । यस्मादित्यवधौ पञ्चमी गुणान्विशिनष्टि—**धवलीति** । धवलीकृत शुभ्रीकृत भुवनतल विष्टपतल येन स तथा । **सकलेति** । सकललोकाना समग्रजनाना यानि हृदयानि चेतासि तेषामानन्दकारी प्रमोदकृत् । क. कस्मादिव । क्रौञ्चात्क्रौञ्चनाम्न पर्वतकप्रदेशाद्धंसनिवह सितच्छदसमूह इव । **यस्येति** । च पूर्वोक्तसमुच्चये । यस्य राज्ञ कीर्त्याभिख्यया दशसु दिक्षु मुखरितभुवन यथा

मन्त्रमिव जजाप, आगममिव न विसस्मार चरितं जनः । यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः, जलधराणां चापधारणम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखमुखक्षतिः । देवतानां यात्रा, कुसुमानां वन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, तैक्ष्ण्यमसिधाराणाम्, व्रतिनामग्निधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केशनखानामायतिभङ्गः, जलदिवसानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योग

त दिष्टिवृद्धिमिव भाग्याभ्युदयमिव जनो लोक शुश्रावाकर्णितवान् । उपदेशमिव गुरुनिर्देशमिव जग्राह गृहीतवान् । मङ्गलमिव श्रेयसीयमिव वहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् । मन्त्रो देवताधिष्ठातृकस्तमिव जजाप जपितवान् । आगमः सिद्धान्तस्तमिव न विसस्मार न विस्मृतवान् । जन इत्यस्य सर्वत्र सवन्ध । **यस्मिंश्चेति** । यस्मिंस्तारापीडे राजनि । 'ङिश्योर्वा' इति वाकारलोप । इद पृथिव्यामासीत् । तदेव दर्शयति—**गिरीत्यादि** गिरीणां पर्वताना विपक्षता पक्षराहित्यम् । इन्द्रेण पक्षाश्छिन्ना गिरीणामिति प्रागेवोक्तम् । न तु लोकानां विपक्षता दस्युता । प्रत्ययाना स्वादीना परत्व प्रकृत्युपरिवर्तमानत्वम् । न तु लोकाना परत्व भिन्नत्व शत्रुत्वं वा । अभिमुख जनानामवस्थीयतेऽनेनेत्यभिमुखावस्थानम् कर्मणि ल्युट् । दर्पणाना मुकुराणाम् । न तु लोकाना कस्यचित्पुरत कस्याप्यवस्थानम् । सर्वेषा लक्ष्मीवत्त्वादिति भाव । शूलपाणिरीश्वरस्तस्य प्रतिमाया मूर्तेर्दुर्गा पार्वती तयाश्लेषोऽभिष्वङ्ग । न तु लोकाना दुर्ग विषमस्थल तेन सश्लेष संवन्ध । राजवि(नि)ग्रहाभावात् । जलधराणां मेघाना चापधारणमिन्द्रधनुर्धरणम् । न तु लोकानाम् । भयाभावान्न धनुरादानम् । ध्वजाना वजयन्तीनामुन्नतिरूर्ध्वमुखत्वेन गमनम् । न तु लोकानाम् । अहङ्कृतेरभावात् । धनुषा चापानामवनतिरवनमनम् । [न] तु लोकाना वलात्कारेण नति । सर्वेषा स्वाधीनवृत्तित्वात् । वशाना वेणूना शिलीमुखा भ्रमरास्तेषा मुखैराननै क्षतिश्छेद न तु लोकाना शिलीमुखा वाणास्तै क्षति पीडा । युद्धाभावात् । 'पत्री (त्रि)ष्वजिह्मगशिलीमुखकङ्कपत्राः' इति कोश । देवताना यात्रा क्षणविशेष । न तु लोकाना यात्रा भयादन्यत्र गमनम् । 'यात्रा स्याद्यापने गतौ' इत्यनेकार्थ । कुसुमाना पुष्पाणा वन्धनेन ग्रन्थ(थ)नेन स्थिति । न तु लोकाना वद्धत्वेनावस्थानम् । सर्वेषा निरा(र)र्ग[रा]धित्वात् । इन्द्रियाना[णा] करणाना निग्रहो निरोध । न तु लोकाना निग्रहो दण्ड । वनकरिणामरण्यवासिगजाना वारिप्रवेश यया गजवन्धन क्रियते सा वारि । 'वारि स्याद्गजवन्धनी' इति कोश । न तु लोकाना दिव्यार्थं वारिप्रवेश तैक्ष्ण्य छेदशक्तिरसिधाराणा खड्गाग्रभागानाम । न तु लोकाना तैक्ष्ण्य क्रौर्यम् । व्रतिना योगिनामग्निधारणम् । न तु लोकानामग्नो धारणम् । ग्रहाणा नक्षत्राणा तुलारोहण तुलाराशिस्तस्यामारोहण सक्रम । न तु लोकाना दिव्यार्थं तुलारोहणम् । अगस्त्योदयेऽगस्त्यस्य मुनेरुदये विषशुद्धिर्विष पानीय तस्य शुद्धि स्वच्छता । न तु लोकाना विषेण शुद्धि कलङ्कापहार । तदुक्तम्—'सप्तयवप्रमाण वत्सनाग(भ)विष तेन शुद्धिर्वैश्यानाम्' इति । केशनखानामायतिर्विस्तारस्तस्या भङ्गो विच्छेद । न तु लोकानामायतिरुत्तर कालस्तस्य भङ्गो लक्षणया दु खजनकत्वम् । नित्येन तद्विच्छेदायोगात् । 'आय[ति]स्तूत्तर काल' इति कोश । जलदो घनाघनस्तत्कालीना ये दिवसा वासरास्तेषा मलिन कश्मलमम्वरमाकाश येषु तेषा भावस्तत्वम् । न तु लोकाना मलिनाम्वरत्व मलोपयुक्तवसनत्वम् । रत्नोपलाना मण्यश्मना भेद स्फोटनम् । न तु लोकाना मन्त्रभेद (?) मुनीना तपस्विना योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य साधन यमादि । न तु लोकाना योगो विषाग्निप्रयोग कार्मण (?)वा तस्य साधन दुष्टमन्त्रादि ।

---

१ आगमवचनम्. २ दर्पणाम्. ३ पद्माना जलदिव्य प्रतीटाराणामसिधारण तैक्ष्ण्यममिधागणां ध्वनानाम्. ४ शिलीमुखक्षति. ५ देवानाम्. ६ प्रवेशा.. ७ अग्निधाराणा तैक्ष्ण्यम्. ८ व्रतिनाममिधागवारणम ९ विप-विशुद्धिः. १० जलधर.

साधनम्, कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणम्, उष्णरश्मेर्ग्रहणशङ्का, शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डग्रहणम्, असिपरिवारेष्वकुशलयोगः, कामिनीकुचभङ्गेषु वक्रता, करिणां दानविच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं पृथिव्यामासीत्।

तस्य च राज्ञो निखिलशास्त्रकलावगाहगम्भीरबुद्धिः, आशैशवादुपारूढनिर्भरप्रेमरसः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, भुवनराज्यभारनौकर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसंकटेष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सेतुः सत्यस्य, गुरुर्गुणानाम्, आचार्य आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव महीभारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव महासत्त्वः, जरासंध इव घटित-

---

कुमारः षण्मुखस्तस्य स्तुतयो नुतयस्तासु तारकस्य दैत्यस्योत्प्राबल्येन हरणं नाशनम्। न तु लोकानां तारका कनीनिका तस्या उद्धरणमुत्कर्षणम्। उष्णरश्मेः सूर्यस्य ग्रहणशङ्कोपरागशङ्का। न तु लोकानां ग्रहणं नियन्त्रणं तस्य शङ्कारेका। शशिनश्चन्द्रस्य ज्येष्ठा नक्षत्रं तस्यातिक्रमस्तदुल्लङ्घनम्। न तु लोकानां ज्येष्ठो भ्रात्रादिस्तन्निर्देशोल्लङ्घनम्। महाभारते शास्त्रे दुःशासनो दुर्योधनलघुभ्राता तस्य योऽपराधः। दुर्योधनाज्ञया दुःशासनेन द्यूते जितेषु पाण्डवेषु द्रौपदी केशेषु गृहीत्वाकृष्टेत्यपराधः आगस्तस्याकर्णनं श्रवणम्। न तु लोकानां दुष्टं शासनं येषां ते दुःशासनाः दुष्टमनुजास्तेषामपराधश्रवणम्। वयोऽवस्था तस्य परिणामः पक्वता तस्मिन्दण्डो यष्टिस्तस्य ग्रहणम्। न तु लोकानां दण्डः करस्तदादानम्। असिपरिवारेषु खड्गपिधानेष्वकुशलयोगो न विद्यते कुशलं यस्मात्सोऽकुशलः खड्गस्तेन योगः संबन्धः। न तु लोकानां परिवारेषु परिच्छदेष्वकुशलमपुण्यं तस्य योगः पर्याप्तिः। 'क्षेमपुण्येषु कुशलम्' इत्यनेकार्थः। अकुत्सितं शोभनं चर्म तस्य योगः। अन्यत्राकुशलमक्षेमं जगत् तेन योगो नास्तीति वा। केचित् 'असिपरिवारेषु कलङ्कयोग' इति पठन्ति। तत्र कलङ्कः श्यामिका। अन्यत्र दोषः इत्यर्थः। कामिनीनां स्त्रीणां कुचभङ्गेषु पयोधररचनायां वक्रतारालता। करिणां हस्तिनां दानं मदः। 'मदो दानप्रवृत्तिश्च' इति कोशः। तस्य विच्छित्ती रचना। न तु लोकानां दानं वितरणं तस्य विच्छित्तिर्नाशः। अक्षक्रीडासु द्यूतक्रीडासु [शून्यगृहदर्शनम्] शून्यगृहावलोकनम्। गेहिन्या शून्यमित्यर्थः। न तु लोकानां शून्यस्थलदर्शनम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

तस्य चेति। तस्य राज्ञोऽमात्यः शुकनासो नाम ब्राह्मण आसीदभूत्। अथ प्रथमान्तानि तस्य विशेषणानि। **निखिलेति**। निखिलानि यानि शास्त्राणि कलाश्च तासामवगाहस्तदभिप्रायाकलनं तेन गम्भीरा ल[illegible] बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा। आ शैशवाद् बाल्यादुपारूढ आश्रितो निर्भरो निबिडः प्रेमरसः स्नेहो यस्मिन्स तथा। **नीतीति**। नीतिशास्त्रं व्यवहारस्तस्य प्रयोगस्तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो दक्षः। **भुवनेति**। भुवनानां राज्यमाधिपत्यं तस्य भारो बीवधस्तस्य [illegible] या नौर्दिका(१) तस्याः कर्णधारो नाविकः। **महत्स्वपीति**। महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसंकटेषु कृत्यकष्टेष्वविषण्णाविषादवती धीर्बुद्धिर्यस्य स तथा। **धामेति**। धैर्यस्य धीरिमायाः धाम गृहम्। स्थितेर्मर्यादायाः स्थानं स्थलम्। सत्यस्यावितथस्य सेतुः पालिः। गुणानां शौर्यादीनां गुरुरुपदेष्टा। आचाराणां शिष्टजनाचीर्णमार्गाणामाचार्य उपदेष्टा। धर्मस्य [illegible] धाता स्रष्टा। **शेषेति**। शेषाहिरनन्तस्तद्वद् यथा पृथ्व्या भारो बीवधस्तस्य धारणमुद्वहनं तत्र क्षमः समर्थः। **सलिलेति**। सलिलनिधिः समुद्रस्तद्वत्। [illegible] विशेषणमाह— **महेति**। [illegible] **जरेति**। जरा राक्षसी तया [illegible]-

संधिविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकलवेदवेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमङ्गलैकसारः, बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वसिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव नलस्य, सर्वकार्येष्वाहितमतिरमात्यो ब्राह्मणः शुकनासो नामासीत् ।

यो नरकासुरशस्त्रप्रहारभीषणे भ्रमन्मन्दरनितम्बनिर्दयनिष्पेषकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभाममन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् । यं चासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव पादपमनेकप्रतानगहना विस्तारमुपययौ प्रज्ञा । यस्य चानेकचारपुरुषसहस्रसंचार-

---

धितत्वाज्जरासंधस्तद्वदिव । कथा चात्र—राजगृहे जरासंधपित्रा बृहद्रथेन राज्ञीपुत्रार्थमाराधितेन महर्षिणा चण्डकौशिकेनाम्रफलं प्रदत्तम् । सोऽर्धार्धं कृत्वा राजमहिषीभ्यां दत्तवान् । तयोश्चार्धार्धशरीरं बालकद्वयं जातम् । तद्दृष्ट्वा तयोः कुपितेन राज्ञा श्मशानभूमौ मुक्तम् । तत्र च जरया संधितमेकत्र योजितमिति जरासंधनाम संवृत्तमस्येति वार्ता । उभयं विशिनष्टि—**घटितेति** । घटितौ विहितौ संधिविग्रहौ येन । तत्र संधिः साम, विग्रहो युद्धम् । पक्षे जरया पिशाच्या घटितः संधिः संघटनं यस्य विग्रहस्य शरीरस्येति घटितसंधिविग्रहं यस्य जरासंधस्येति द्वितीयो बहुव्रीहिः । **त्र्यम्बकेति** । त्र्यम्बक ईश्वरस्तद्वदिव । **प्रसाधितेति** । प्रसाधितं स्वायत्तीकृतं दुर्गं विषमस्थलं येन । पक्षे प्रसादिता प्रसन्नीकृता दुर्गा पार्वती येन स तथा । **युधिष्ठिर इति** । युधिष्ठिरो धर्मपुत्रस्तद्वदिव । धर्मस्य नीतिधर्मादेः प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् । पक्षे धर्मात्प्रभवो यस्येति विग्रहः । **सकलेति** । सकलानि समग्राणि यानि वेदवेदाङ्गानि शिक्षादीनि तेषां विज्ञाता । **अशेषेति** । अशेषं समग्रं यद्राज्यं तत्र मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो विशेषयन्नाह—सुनासीरस्येन्द्रस्य बृहस्पतिः सुरगुरुस्तद्वदिव । वृषपर्वणो दैत्यस्य कविः शुक्रस्तद्वदिव । दशरथस्य रामपितुर्वसिष्ठोऽरुन्धतीजानिस्तद्वदिव । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकस्तद्वदिव । अजातशत्रोर्धर्मपुत्रस्य धौम्यः सचिवस्तद्वदिव । नलस्य नैषधेर्दमनकाभिधानोऽमात्यस्तद्वदिव । अयं तारापीडस्य राज्ञ इति भावः । **सर्व इति** । सर्वकार्येषु समग्रकृत्येष्वाहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्येन स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यं शुकनासं प्रज्ञाबलेन बुद्धिसामर्थ्येनादुष्करलाभा स्वल्पप्रयासलभ्या लक्ष्मीं श्रियममन्यत ज्ञातवान् । कीदृशीम् । नारायणस्य कृष्णस्य यद्वक्षःस्थलं भुजान्तरं तत्र स्थितामासेदुषीमपि । एतेन [त]त्प्राप्तेरतिकाठिन्यं सूचितम् । वक्षःस्थलं विशिनष्टि—**नरकेति** । नरकासुरो दैत्यस्तस्य शस्त्राणि तेषां प्रहारोऽभिघातस्तेन भीषणे भयानके । **भ्रमदिति** । भ्रमंश्चासौ मन्दरश्च भ्रमन्मन्दरस्तस्य यो नितम्बः कटकस्तस्य यो निर्दयं निरनुकम्पं निष्पेषश्चूर्णीभावस्तत्कर्तव्यताया कठिनं कठोरमंसपीठं स्कन्धपीठं यस्मिन् । अथवा निष्पेषेणातनति(?)विशेषेणेति बोध्यम् । मथनावसरे हि मन्दरनितम्बा अमर्योर्लग्ना इति भावः । एतेन मन्दरादप्यसयोगधिकं काठिन्यमिति ध्वनितम् । **यमिति** । [यं] शुकनासाख्यमासाद्य प्राप्य प्रज्ञा विस्तारं विस्तीर्णतामुपययौ प्राप्तवती । तां विशिनष्टि—**दर्शितेति** । दर्शितानि प्रकटितान्यनेकराज्यान्येव फलानि यया सा तथा । केवलमेव यथा लता पादपं वृक्षं प्राप्य विस्तारं याति । कीदृशी । **अनेकेति** । अनेकैः प्रतानैर्लतागहनैर्गहनानि निबिडानि । **यस्येति** । यस्य मन्त्रिणो धरणीतले जगतीतले राज्ञां समुच्छ्वि(च्छ्वसि)तमप्युच्छ्वसिनि(त)मात्रमप्यहरहः प्रतिदिनमविदितमज्ञातं नासीत् । न बभूवेत्यर्थः । कस्मिन्निव । भवन इव गृह इव । यथा सद्मनि किमप्यज्ञातं न स्यात् । भुवनतलं विशेषयन्नाह—**अनेकेति** । अनेका ये चारपुरुषाः प्रण(णि)धिपुरुषास्तेषां सहस्रं तस्य

---

१ मण्डलैक. २ दमनक इव भीमस्य सुमतिरिव नलस्य. ३ अप्रतिहत. ४ भ्रमन्. ५ शस्त्रभीषणे. ६ मन्दरनिर्दय. ७ समानाव. ८ महापादपमनेकगहना. ९ उपाययौ. १० यस्यानेक. ११ पश्चिनि, निचिने.

निचिते चतुरुदधिवलयपरिधिप्रमाणे धरणीतले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण राज्यलक्ष्मीलीलोपधानेन सकलजगदभयदानयज्ञदीक्षायूपेन स्फुरदसिलतामरीचिजालजटिलेन निखिलारातिकुलप्रलयधूमकेतुदण्डेन बाहुना विजित्य सप्तद्वीपवलयां वसुंधरां तस्मिञ्शुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमपरमपश्यत् । प्रशमिताशेषविपक्षतया विगताशङ्कः शिथिलीकृतवसुंधराव्यापारः प्रायो यौवनसुखान्यनुबभूव । तथा हि । कदाचिदुल्लसत्कठोरकपोलपुलकजर्जरितकर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव स्मितसुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ताड्यमानः, कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाणलोचनः, धवलांशुकैरिव करनखमयूखजालकैराहन्य-

---

सञ्चार परिभ्रमण तेन निचिते पूरिते । **चतुरिति** । चतुरुदधीना चतु समुद्राणां वलय कङ्कण तस्य या विचित्रविका त्रिगुणिता (?) परिधि परिक्षेप स एव प्रमाण यस्य स तस्मिन् ।

सेति (स इति) । स राजा तारापीडो बाल एव । **सुरेति** । सुरकुञ्जरो हस्तिमल्लस्तस्य कर शुण्डा तद्वत्पीवरेण पुष्टेन । **राज्येति** । राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तस्या लीलोपधानेन लीलोपबर्हेण । **सकलेति** । सकलजगत समस्तविष्टपस्य यदभयदान तदेव यज्ञदीक्षा तत्र यूपेन यज्ञस्तम्भेन । **स्फुरदिति** । स्फुरन्ती देदीप्यमाना याऽसिलता खड्गलता तस्या मरीचिजाल कान्तिसमूहस्तेन जटिलेन व्याप्तेन । **निखिलेति** । निखिला समग्रा येऽरातय शत्रवस्तेषा यानि कुलानि तेषा प्रलयो विनाशस्तत्र धूमकेतुर्ग्रहविशेषस्तस्य दण्डेन पुच्छेन । दण्डा[illegible]पुच्छस्येति भाव । एवविधेन बाहुना भुजेन । **सप्तेति** । जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करा: सप्तद्वीपा एव वलय कङ्कण यस्या एवभूता वसुधरा विजित्य तस्मिञ्शुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव मित्र इव राज्यभारमारोप्य निधाय सुस्थिता सुखेन स्थायिन्य प्रजा प्रकृतय(तीः) कृत्वा निष्पाद्य कर्तव्यशेषमित पर कि कर्तव्यमस्तीत्यपर विचारविषय कार्यमपश्यदित्यन्वय । **प्रशमितेति** । प्रशमिता शान्ति प्रापि(पिता) अशेषा समग्रा विपक्षा दस्यवो यस्य (येन) तस्य भावस्तत्ता तया । अतएव विगताशङ्को निर्भय । **शिथिलिते(ली)ति** । शिथिलीकृत स्वर्गीकृतो वसुधराया क्षितेर्व्यापारो व्याप्तिर्येन स तथा । प्रायो बाहुल्येन यौवनस्य तारुण्यस्य सुखानि सभोगादीन्यनुबभूवानुभवविषयीचक्रे । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । **कदाचिदिति** । [कदाचित्] कस्मिश्चित्समयेऽनङ्गपरवश कामपरायत्त सुरत मैथुनमाततान विस्तारयामासेत्यन्वय । कि [illegible] । अभिषिच्यमान सिच्यमान । कामि । स्मितमीषद्धसित तदेव सुधामृत तस्याच्छविभि कान्तिभि । काभिरिव । प्रणयिनीना कामिनीना चन्दनजलच्छटाभिरिव । कीदृशीनाम् । उल्लसन्तो निर्गच्छन्त कठोरा कठिना कपोलेषु पुलका रोमाञ्चास्तैर्जर्जरिता [illegible]भूता कर्णपल्लवा श्रोत्रकिसलया यासाम् । पुन कि [illegible] । ताड्यमान [illegible] । कै । लोचनांशुभि नेत्रकान्तिभि । कैरिव कर्णोत्पलैरिव श्रवणकुवलयैरिव । **कुङ्कुमेति** । कुङ्कुम केशर तस्य धूलिभिश्चूर्णैरिवाभरण[illegible]प्रभाभिर्भूषणदीप्तिभिराकुलीक्रियमाणे लोचने यस्य [illegible] । **धवलेति** । धवलांशुकैरिव शुभ्रवस्त्रैरिव करयोर्हस्तयोर्नखा पुनर्भवास्तेषा मयूखा किरणास्तेषा

मानः, चम्पककुसुमदलमालिकाभिरिव भुजलताभिराबध्यमानः, दष्टाधराधूतकरतलचलन्मणिवलय[3]कलकलरमणीयम्, [4]अतिरभसदलितदन्तपत्रदलदन्[5]तुरशयनम्, उत्क्षिप्त[6]चरणतलगलदलक्तकरक्तशेखरम्, सरभसकचग्रहचूर्णितमणिकर्णपूरम्, उल्लसितकुचकृष्णागुरुपङ्कपत्रलताङ्कितप्रच्छदपटम्, [7]अच्छश्रमजलकणिकालुलितगोरो[8]चनतिलकपत्रभङ्गम्, अनङ्गपरवशः सुरतमाततान। कदाचिन्मकरकेतुकनकनाराचपरंपराभिरिव कामिनीकरपुटविनिर्गता[9]भिः कुङ्कुमजलधाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटाप्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमदजलबिन्दुशबलचन्दनस्थासकः कनकशृङ्गकोशैश्चिरं चिक्रीड।

कदाचित्कुचचन्दनचूर्णधवलि[10]तोर्मिमालम्, चटुलतुलाकोटिवाचालचरणाल[11]क्तकसिक्तहंसमिथुनम्, अलकनिपतितकुसुमसारम्[12], प्लवमानकर्ण[13]पूरकुवलयदलम्, उन्नतनितम्ब[14]क्षोभ-

जालकैः समूहैराहन्यमान आघातविपयीक्रियमाण। **चम्पकेति**। चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य कुसुमानां पुष्पाणां दलानि खण्डानि तेषां मालिका मालास्ताभिरिव भुजलताभिर्बाहुवल्लीभिराबध्यमान संयम्यमान। इतः सुरतविशेषणानि—**दष्टेति**। दष्ट खण्डितो योऽधरो रदनच्छदस्तेनाधूत कम्पित यत्करतल तेन चलन्ति यानि मणिवलयानि तेषा य कलकलोऽव्यक्तध्वनिस्तेन रमणीय मनोहरमत एवातिरभसमतित्वर दलितानि द्वैधीकृतानि यानि दन्तपत्राणि कर्णाभरणानि तेषा दलानि तैर्दन्तुर विषम शयनीय शय्या यस्मिन्। **उत्क्षिप्तेति**। उत्क्षिप्तावूर्ध्वीकृतौ यौ चरणौ पादौ ताभ्या गलत्स्रवद्योऽलक्तको यावकरसस्तेन रक्तो रञ्जित शेखरोऽवतसो यस्मिन्। **सरेति**। सरभस ससभ्रम य कचग्रह केशग्रहस्तेन चूर्णित भग्न मणिकर्णपूर रत्नोपेत श्रवणभूषण यस्मिन्। **उल्लसितेति**। सभोगावस्थायामुल्लसिता उल्लास प्राप्ता ये कुचा पयोधरास्तेषु कृष्णागुरु काकतुण्डस्तस्य य पङ्क कर्दमस्तस्य पत्रलता पत्रभङ्गयस्ताभिरङ्कितश्चिह्नित प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिन्। **अच्छेति**। अच्छ निर्मल यच्छ्रमजल रतक्लान्तिपानीय तस्य कणिका पृषन्ति तैर्लुलितानि(त)विलुप्तानि(प्त) गोरोचनातिलकपत्राणा भङ्गो यस्मिन्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त। **कदाचिदिति**। स राजा कनकशृङ्गकोशे सुवर्णघटितशृङ्गसंघाते (?) [चिर] चिरकाल यावच्चिक्रीड क्रीडा कृतवान्। 'क्रीड क्रीडने' धातु। लिटि रूपम्। कीदृशः। कुङ्कुमस्य या जलधारास्ताभि पिञ्जरीक्रियमाण कायो यस्य स तथा। कीदृशीभिरिव। मकरकेतुर्मदनस्तस्य कनकस्य स्वर्णस्य ये नाराचा बाणास्तेषा पर[प]राभिरिव। कीदृशीभि। कामिन्य स्त्रियस्तासा करपुटा हस्तसंपुटास्तेभ्यो विनिर्गताभिर्निसृताभि। पुना राजान विशिनष्टि—**लाक्षेति**। लाक्षाजल यावकजल तस्य छटास्तासा प्रहारोऽभिघातस्तेन पाटलीकृत श्वेतरक्तीकृत दुकूल दुगूल यस्य स तथा। **मृगमदेति**। मृगमदो गन्धधूली तस्य जलमम्भस्तस्य बिन्दुना पृषतेन शबला कर्बुराश्चन्दनस्थासका मलयजहस्तका यस्य स तथा। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त।

कदाचिदिति। सहावरोधजनैरन्त पुरलोकैर्वर्तमान स राजा [जलक्रीडया] गृहदीर्घिकाणा भवनवापीनामम्भ पानीयमेतादृश चकार निर्ममे। अथ चाम्भोविशेषणानि—**कुचेति**। कुचाना स्तनाना यानि चन्दनचूर्णानि मलयज इव क्षोदास्तैर्धवलिता शुभ्रीकृतोर्मिमाला कल्लोलपङ्क्तिर्यस्य तत्। **चटुलेति**। चटुला मनोहरा ये तुलाकोटयस्तैर्वाचाला मुखरा ये चरणाः पादास्तेषा योऽलक्तकस्तेन सिक्त सिञ्चित हसमिथुन सितच्छदद्वन्द्व यस्मिंस्तत्तथा। **अलकेति**। अलकाश्चूर्णकुन्तलास्तेभ्यो निपतित स्रस्त कुसुमसार पुष्पप्रकरस्य यस्मिंस्तत्तथा। **प्लवेति**। प्लवमान निमज्जमान कर्णपूररूप कुवलयदल यस्मिन्। **उन्नतेति**। उन्नता उच्चा ये नितम्बा आरोहास्तै क्षोभ आस्फालन तेन जर्जरिता क्षीणास्तरगा कल्लोला यस्मिंस्तत्।

१ दष्टाधरकरतल. २ धुत, आवृत. ३ कलकलरव ४ रतिरभस ५ दन्तुरित ६ चरणगलत् ७ अच्छश्रमजल ८ गोरोचना, रोचना ९ विनिर्गताभिरिव. १० धवलोर्मि. ११ अलक्त १२ कुसुमनिकरसारम्. १३ कर्णकुवलय १४ सक्षोभ.

जर्जरिततरंगम्, उद्दलितनालपर्यस्तनलिननिपतितधूलिपटलम्, अनवरतकरास्फालनस्फुरत्फेनबिन्दुचन्द्रकितं सावरोधजनो जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणामम्भश्चकार।

कदाचित्संकेतवञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्धभङ्गुरभ्रूकुटिभिरारणितपारिहार्यमुखरभुजलताभिर्बकुलकुसुमावलीभिः सयंतचरणो नखकिरणविमिश्रैः कुसुमदामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत। कदाचिद्बकुलतरुरिव कामिनीगण्डूषसीधुधारास्वादमुदितो विकाशमभजत। कदाचिदशोकपादप इव युवतिचरणतलप्रहारसंक्रान्तालक्तको रागमुवाह। कदाचिन्मुसलायुध इव चन्दनधवलः कण्ठावसक्तोल्लसल्लोलकुसुममालः पानमसेवत। कदाचिद्गन्धगज इव मदरक्तकपोलदोलायमानकर्णपल्लवो मदकलः काननं विकचवनलताकुसुमसुरभिपरिमलं जगाहे। कदाचित्क्वणितमणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव कमलवनेषु

उद्दलितेति। उद्दलितान्युच्छिन्नानि नालानि बिसानि येषामेवंभूतानि पर्यस्तानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं स्रस्तं धूलिपटलं परागसमूहो यस्मिन्। **अनवरतेति**। अनवरतकरास्फालनेन निरन्तरहस्तास्फोटेन स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये फेनबिन्दवोऽब्धिकफपृषतास्तैरेव सजाता चन्द्रका मेचका यस्मिन्। 'तारकादिभ्य इतच्' इति। चन्द्रकितं मेचकितम्। अन्वयस्तु पूर्वोक्त।

कदाचिदिति। स दिवसं प्रतिदिवसं प्रणयिनीभिर्मानिनीभिरताड्यत ताडितोऽभूदित्यन्वयः। 'ताड व्यघने' इति धातुः। यङन्तप्रयोगः। अत्र यद्यपि प्रथमतः कर्तृत्वेन निर्देशादितश्च कर्मत्वेनेति कारकप्रक्रमभङ्गस्तथापि वाक्यभेदाददोषः। कीदृशः। **कृतेति**। कृतो विहितोऽपराध आगो येन स तथा। पुनः कीदृक्। संयतौ बद्धौ चरणौ पादौ यस्य स तथा। कैः। कुसुमदामभिः पुष्पमालाभिः। किंविशिष्टाभिः। **बकुलेति**। बकुलः केसरस्तस्य कुसुमानां पुष्पाणामावलिः श्रेणिर्येषु तैः। **नखेति**। नखानां पुनर्भवानां किरणा मयूखास्तैर्विमिश्रैः संपृक्तैः। अथ च प्रणयिनीनां विशेषणानि—**संकेतेति**। अमुकस्थले मयावश्यमागन्तव्यमिति संकेतस्तेन वञ्चिताभिर्निष्फलीभूताभिः। सागता, स्वयं तु नागत इति भावः। अत एवाबद्धा विरचिता भङ्गुरा वक्रा भ्रूकुट्यो याभिस्ताः। **आरणितेति**। आरणितं शब्दायमानं यत्पारिहार्यं कङ्कणं तेन मुखरा वाचाला भुजलता यासां ताभिः। **कदाचिदिति**। बकुलतरुः केसरवृक्षस्तद्वदिव विकाशं विकस्वरतामभजत प्राप्तवान्। तमेव विशिनष्टि—**कामिनीति**। कामिनीनां स्त्रीणां यो गण्डूषश्चुलुकस्तस्य यः सीधुर्मद्यं तस्य धारा पङ्क्तिस्तस्या यः स्वादस्तेन मुदितो हर्षितः। **कदाचिदिति**। अशोकपादपः कङ्केलिवृक्षस्तद्वदिव। अशोकसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—**युवतीति**। युवतीनां स्त्रीणां यश्चरणतलप्रहारः पादतलाभिघातस्तेन संक्रान्तो लग्नोऽलक्तको यस्य स तथा रागमनुरागमुवाहावहत्। 'वह प्रापणे' इति धातोरभ्यासंप्रसारणे लिटि रूपम्। **कदाचिदिति**। पूर्ववत्। मुसलायुधो बलभद्रस्तद्वदिव। तत्साम्यमाह—**चन्दनेति**। चन्दनेन हरिचन्दनाङ्गरागेण धवलः शुभ्रः। पक्षे चन्दनवद्धवलः। **कण्ठेति**। कण्ठावसक्तोल्लसन्ती लोला कुसुममाला यस्य स तथा पानं मद्यपानमसेवताभजत। **कदाचिदिति**। गन्धगजो गन्धहस्ती तद्वदिव काननं वनं जगाहे विलोडयामासेत्यन्वयः। कीदृशः। **मदेति**। मदेन रक्तौ यौ कपोलौ तयोर्दोलायमानौ कर्णपल्लवौ यस्य स तथा। मदकलो मदेन कलो मनोहरो। [विकचानि] विकस्वराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां सुरभिः परिमलो यस्मिन्। **कदाचिदिति**। हंस इव मराल इव कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेमेऽरमत। कीदृशः। **क्वणितेति**। क्वणितानि शब्दितानि यानि मणिनूपुराणि रत्नपादकटकानि तेषां निनादः शब्दस्तेनानन्दितं मुदितं

रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव [1]स्कन्धावलम्बिकेसरमालः क्रीडा[2]पर्वतेषु विचचार । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाणकुसुममुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम [3]कदाचिन्नील[4]पटनिरचितावगुण्ठनो [5]बहुलपक्षप्रदोषदत्तसंकेताः सुन्दरीरभिससार। [6]कदाचिच्च विघटितकन[7]कपाटं प्रकटवातायनेष्वनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव [8]पारापतै[9]रधिष्ठितविटङ्केषु [10]प्रासादकुक्षिषु कतिपयाप्तसुहृत्परिवृतो वीणावेणुमुरज[11]मनोहरमवरोधसंगीतकं ददर्श । किं[12]बहुना यद्यदतिरमणीय[13]मविरुद्धमा[14]यत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्येषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेवे, [15]न त्वतिव्यसनितया । प्रमुदित[16]प्रजस्य परिसमाप्तसकल[17]महीप्रयोजनस्य नरपते[18]र्विषयोपभोगलीला भूषणम् । इत-

---

मानस यस्य स तथा । पक्षे क्वणितमणिनूपुरवद्यो निनादस्तेनानन्दित मानस सरो येनेति विग्रह । **कदाचिदिति** । मृगपतिरिव महानाद इव क्रीडापर्वतेषु क्रीडाशैलेषु विचचार व्यहार्षीत् । तमेव विशिनष्टि—**स्कन्धेति** । स्कन्धावलम्बिनी केसरोपयुक्ता माला स्रग्यस्य स तथा । पक्षे स्कन्धावलम्बिनी केसरमाला सटापङ्क्तिर्यस्येति विग्रह । **कदाचिदिति** । मधुकर इव भ्रमर इव लतागृहेषु वल्लीगृहेषु बभ्राम भ्रमण चकार। कीदृशेषु लतागृहेषु । **विजृम्भेति** । विजृम्भमाणानि यानि कुसुममुकुलानि तैर्दन्तुरेषु विषमेषु । **कदाचिदिति** । सुन्दरी प्रमदा अभिससार सेवितवान् । कीदृक् । **नीलेति** । नीलपटेन श्यामपटेन विरचित विहितमवगुण्ठन शिरोवेष्टन येन स तथा । सुन्दरीर्विशिनष्टि—**बहुलेति** । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य य. प्रदोषो यामिनीमुख तत्र दत्त. सकेतो याभिस्ताः । **कदाचिच्चेति** । अवरोधस्यान्त पुरस्य सगीतक नृत्यादि ददर्शाद्राक्षीदित्यन्वयः । केषु । प्रासादा भूपगृहास्तेषां कुक्षयो मध्यभागास्तेषु । तानेव विशिनष्टि—**विघटितेति**। [विघटितम्] उद्घाटित [कनककपाट] स्वर्णकपाट यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । प्रकटा वातायना. सद्गवाक्षा(?) येषु । **अनवरतेति** । अनवरत निरन्तर दह्यमानो य· कृष्णागुरु काकतुण्डस्तस्य धूमो दहनकेतन तेन रक्तैरिव रञ्जितैरिव । एवभूतैः पारापतै· कलरवैरधिष्ठिता आश्रिता विटङ्काः कपोतपाल्यो येषु। **कतीति** । कतिपया. कियन्तो य आप्ता. प्रत्ययिता । 'आप्तप्रत्ययितौ समौ' इति कोश । एवविधा सुहृदो मित्राणि तै. परिवृतः सहित इति राज्ञो विशेषणम् । वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, मुरजो मृदङ्ग., तैर्मनोहरमतिरमणीयम् । संगीतविशेषणम् । **किं बहुनेति** । कि बहु वक्तव्येन । यद्यदनिर्दिष्टनामक वस्त्वतिरमणीयमायत्यामुत्तरकाले । 'आयतिस्तूत्तरः काल.' इति कोश. । **तदात्वे चेति** । 'तत्कालस्तु तदात्व स्यात्' इति कोशः । अविरुद्ध नीतिशास्त्राप्रतिषिद्ध तत्तत्सिषेवे सेवितवान् । अतिसुन्दरेण वस्तुनाक्षिप्तश्चेत्तदा व्यसनमेवेत्याह—**अनाक्षिप्तेति** । अनाक्षिप्तमनाकुल चेतो यस्य स तथा । अत्रार्थे हेतु प्रदर्शयन्नाह—**परीति** । अन्येषा पृथिवीव्यापाराणा परिसमाप्तत्वात्परिपूर्णीभूतत्वात् । न त्वतिव्यसनितया तदासक्ततयेत्यर्थ । एतदेवार्थान्तरन्यासे[न] विवृणोति—**प्रमुदितेति** । प्रमुदिता मुद प्रापिता प्रजा. प्रकृतयो येन स तथा तस्य । **परीति** । परिसमाप्त परिपूर्णीकृत [सकल] समग्र महीप्रयोजन वसुधाकृत्य यस्यैवभूतस्य नरपते । **विषयेति** । विषया. स्रक्चन्दनादयस्तेषामसकृदुपभुज्यन्त इत्युपभोगास्तेषा लीला क्रीडा भूषणमलकार. ।

---

१ स्कन्धावलम्बित. २ पर्वतकेषु. ३ कदाचिद्वनलताग्रथितमौलिर्नक्तमाल्कुसुमस्तवकरचितशेखर शुकपक्षरागमधरयता नलिनीदलकोमलेन हरितकञ्चुकेनावच्छिन्नशरीरावयव. कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामेतरामदेश. पुर प्रधाविनानेकश्वगणिवागुरिकैरुपदिश्यमानवर्त्मानेकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्रपाणिभि: परिहासपेशल सवयोभिरनुगम्यमानो मृगयारसविद्धचेता. सुचिर गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु परिबभ्राम । कदाचिन्नीलपटकृतावगुण्ठनो. ४ पटावगुण्ठनो, पटरचितावगुण्ठनो. ५ बहुलनिशाप्रदोष. ६ कदाचिद्वियटित. ७ कपाटप्रकट. ८ पारावतै·. ९ अध्यासित. १० महाप्रासाद. ११ मनोहरतममन्तःपुरसगीतकम्; मनोहरमन्त·पुरसगीतकम्. १२ कि च बहुना. १३ अभिमतमविरुद्धम १४ आयत्या. १५ न तु व्यसनितया. १६ प्रजस्य हि. १७ महीमण्डलप्रयोजनस्य. १८ विषयसंभोग.

रस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरा दर्शनं ददौ । सिंहासनं च निमित्तेष्वारुरोह । शुकनासोऽपि महान्तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैव राजा कार्याण्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणीकृतप्रजानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि चलितचूडामणिमरीचिमञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जितकुसुमशेखरच्युतमधुसीकरसिक्तनृपसभं दूरावनतिप्रेङ्खोलितमणिकुण्डलकोटिसंघट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि चलिते चलितचटुलतुरगबलमुखरखुररवबधिरीकृतभुवनान्तराला:, बलभरप्रचलवसुधातलदोलायमानगिरय:, गलन्मदान्धगन्धगजदानधारान्धकारा:, संसर्पदतिबहुलधूलिपटलधूसरितसिन्धव:, प्रचलत्पदातिबलकलकलरवस्फोटितकर्णविवरा:, सरभसोद्धुष्यमाणजयशब्दनिर्भरा:, प्रोद्धूयमानधवलचामरसहस्रसंछादिता:, पुञ्जितनरेन्द्रवृन्दकनकदण्डातपत्रसंघट्टनष्टदिवसा दश दिशो बभूवुः ।

आदरातिशयाभावेनेत्यर्थ । 'असक्त सुखमन्वभूत्' इत्युक्तत्वात् । इतरस्य त्वेतद्भिन्नस्य तु विडम्बना राजकृत्यासाधकत्वेन व्यसनमेव । **प्रजेति** । प्रजाया प्रकृतेरनुराग. स्नेहस्तस्य हेतोस्तदर्थमन्तरान्तरा मध्ये मध्ये दर्शन जनाना सेवा(धा)वलोकन ददौ दत्तवान् । असकृद्बहिर्गमनमनादरहेतुरिति भाव. । **सिंहेति** । निमित्तेषु तथाविधकारणेषु सिंहासन नृपासनमारुरोहारूढवान् । **शुकनासोऽपीति** । शुकनासनामा मन्त्रिरपि महान्त गरिष्ठमपि राज्यभारमाधिपत्यधुरमनायासेनैव प्रयास विना प्रज्ञाबलेन राजनीतिबलेन बभार दध्रे । **यथैवेति** । [यथा] येन प्रकारेण राजा नृप कार्याणि कृत्यान्यकार्षीत्कृतवास्तद्वदसौ शुकनासोऽपि । **द्विगुणे(णी)ति** । पूर्वस्माद्द्विगुणीकृतोऽधिकीकृत प्रजाया प्रकृतेरनुराग स्नेहो येन स तथा राजकार्याणि स्वस्वामिकृत्यानि चक्रेऽकार्षीत् । **तमपीति** । त शुकनासमपि राजक राजसमूह आननाम नमश्चक्रे । कै । मौलिभिर्मस्तकै । कीदृशै । चलिता कम्पिता ये चूडामणय शिरोमणयस्तेषा या मरीचिमञ्जर्यस्तासा जाल येषु तै । राजक विशेषयन्नाह—आवर्जितो धृतो य कुसुमशेखर पुष्पावतंसस्तस्माच्च्युता स्रस्ता ये मधुसीकरा रसबिन्दवस्तै सिक्ता सिञ्चिता नृपसभा परिषद्येन तत् । **दूरेति** । दूराद्दूरप्रदेशाद्यावनति प्रणामस्तया प्रेङ्खोलितान्यान्दोलितानि यानि मणिकुण्डलानि रत्नकर्णाभरणानि तेषा कोटयोऽग्रभागास्तै. संघट्टित संघर्षितमङ्गद बाहुकटक यस्य तत्तथा । [**तस्मिन्निति** ।] तस्मिन्नपि शुकनासे चलिते प्रस्थिते सत्येवंभूता दश दिशो बभूवु । कीदृशा । **चलितेति** । चलिता प्रस्थिताश्चटुलाश्चपलास्तुरगा अश्वा यस्मिन्नेवंभूत यद्बल सैन्य तस्य मुखरा वाचाला ये खुरा शफास्तेषा रव शब्दस्तेन बधिरीकृतानि भुवनान्तरालानि मध्यभागा यासु ता । **बलेति** । बलभरेण सैन्यभारेण प्रचल कम्पित यद्वसुधातल पृथ्वीतल तेन दोलायमाना कम्पायमाना गिरय पर्वता यासु ता । **गलदिति** । गलन्त स्रवन्तो ये मदान्धा मदोन्मत्ता गन्धगजा गन्धेभास्तेषा दानधारा मदप्रवाह एवान्धकाराणि यासु ता । **संसर्पदिति** । संसर्पदूर्ध्वं गच्छद्यदतिबहुलमतिदृढ धूलिपटल रज समूहस्तेन धूसरिता धूसरवर्णीकृता सिन्धवो नद्यो यासु ता । **प्रचलते(दि)ति** । प्रचलद्गच्छद्यत्पदातिना पत्तीना बलं सैन्य तस्य कलकल कोलाहलस्तद्रूपो यो रव शब्दस्तेन स्फोटितानि भेद प्रापितानि [कर्णविवराणि] कर्णच्छिद्राणि यासु ता । **सरभसेति** । सरभस वेगेनोद्घुष्यमाणो यो जयशब्दो जयध्वनिस्तेन निर्भरा । [illegible] । **प्रोद्धूयेति** । प्रोद्धूयमानानि वीज्यमानानि यानि धवलचामरसहस्राणि तै संछादिता आच्छादिता । **पुञ्जितेति** । पुञ्जित मिलित नरेन्द्रवृन्द तस्य यानि कनकदण्डान्यातपत्राणि छत्राणि [illegible] दिवसो यासु ता ।

एवं तस्य राज्ञो मन्त्रिविनिवेशितराज्यभारस्य यौवनसुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतमुखदर्शनसुखं न लेभे । तथोपभुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभूत् । यथा यथा च यौवनमतिचक्राम, तथा तथा विफलमनोरथस्यानपत्यताजन्मावर्धतास्य संतापः । विषयोपभोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजज्ञे । नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बमिवात्मानममन्यत ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य, कौस्तुभप्रभेव कैटभारातिवक्षःस्थलस्य, वनमालेव मुसलायुधस्य, वेलेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य लतेव पादपस्य पुष्पोद्गतिरिव सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारापङ्क्तिरिव नभसः, हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य, भूषणमभूत्त्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य राज्ञस्तारापीडस्य मन्त्रिण्यमात्ये विनिवेशितः स्थापितो राज्यभारो येन स तथा तस्य यौवनसुखं तारुण्यसौख्यमनुभवतोऽनुभवविषयीकुर्वतः कालोऽनेहा जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन कालेन प्रायो बाहुल्येनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकसुखानां सर्वेषामन्तं पारं ययौ । लोकानामपि सर्वविषयानुभवो जात इत्यर्थः । **एकं त्विति** । तु पुनरर्थे । सुतमुखदर्शनजनितं यत्सुखं तदेकं न लेभे न प्राप । **तथेति** । [तथा] तेन प्रकारेणोपभुज्यमानमुपभोगविषयीक्रियमाणमपि शरवणमिवान्तःपुरमभूत् । उभयं विशिनष्टि—**निष्फलेति** । निर्गतं फलं यस्मादेवंभूतं पुष्पं प्रसूनं रजश्च स्त्रीणां तस्य दर्शनं यस्मिन् । **यथेति** । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यमतिचक्रामातिक्रमितवान् । तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । **विफलेति** । विफलो निष्फलो मनोरथो यस्य स तथा तस्यास्य तारापीडस्य राज्ञः संतापो मानसी व्यथावर्धत वृद्धिं प्राप । संतापं विशिनष्टि—**अनपत्येति** । अनपत्यतासंतानत्वं तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथा । **विषयेति** । विषयाणां स्रक्चन्दनादीनां य उपभोगोऽस्मक्कृद्भोगस्तज्जनितं यत्सुखं सातं तस्येच्छा अभिलाषास्ताभिर्मनश्चित्तं विजज्ञे विरक्तं बभूव । **नरेति** । नरपतीनां राज्ञां यत्सहस्रं तेन परिवृतं सहितमप्यसहायमद्वितीयमिव चक्षुष्मन्तं सनेत्रमप्यन्धमिव गताक्षमिव भुवनालम्बनमपि निरालम्बमिव निराधारमिवात्मानं स राजामन्यताज्ञासिष्ट ।

अथेति । तस्य राज्ञो विलासवती नाम [म]हिषी पट्टराज्ञी भूषणमलंकृतिरभूदित्यन्वयः । कस्य केव । हरजटाकलापस्य शंभू(भु)जटाजूटस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । **कैटभेति** । कैटभारातिर्विष्णुस्तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तस्य कौस्तुभो मणिस्तस्य प्रभा कान्तिस्तये(से)व । मुसलायुधस्य बलभद्रस्य वनमालेवाभरणविशेषः सेव । सागरस्य समुद्रस्य वेलेव जलवृद्धिरिव । दिग्गजस्य दिङ्नागस्य मदलेखेव दानराजिरिव । पादपस्य वृक्षस्य लतेव वल्लीव । सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य पुष्पोद्गतिरिव कुसुमोद्गम इव । चन्द्रमसः शशिनश्चन्द्रिकेव ज्योत्स्नेव । सरसः कासारस्य कमलिनीव नलिनीव । नभसः आकाशस्य तारापङ्क्तिरिव नक्षत्रश्रेणिरिव । मानसस्य मानसाभिधसरसो हंसमालेव चक्राङ्गपङ्क्तिरिव । मलयस्य मलयाद्रेश्चन्दनवनराजिरिव मलयजवनश्रेणिरिव । शेषस्य नागाधिपस्य फणामणिशिखेव स्फुटरत्नज्वालेव । **त्रिभुवनेति** । त्रिभुवनस्य विष्टपत्रयस्य यो विस्मय आश्चर्यं तस्य जननी कारिणी । **वनितेति** । वनिता स्त्रियस्तासां विभ्रमाणां शृङ्गारसुद्रा-

---

१ मन्त्रिनिवेशित. २ कश्चित्कालो. ३ तनय, तोक. ४ मभुज्यमानम्. ५ अभवत्. ६ यथा यथा यौवनम. ७ निष्फल. ८ मद्यानवर्धन. ९ विजहे, विजगाहे. १० भुवनलम्बनम्; भुवनावलम्बनम. ११ निरालम्बनम्. १२ अनपत्यममन्यत. १३ अस्य. १४ कैटभारि. १५ कल्पपादपस्य. १६ कुसुमोद्गति., कुसुमोत्पत्ति.. १७ तारक.

विलासवती नाम। एकदा च स तदावासगतस्तां चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, आरादवस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अनतिदूरवर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्वास्यमानाम्, अविरलाश्रुपातार्द्रीकृतदुकूलाम्, अनलंकृताम्, वामकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिबिडपर्यङ्किकोपविष्टाम्, रुदतीं ददर्श। कृताभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयं चोपविश्याविज्ञातबाष्पकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतबाष्पाम्भःकणौ कुर्वन्कपोलौ भूपालस्तामवादीत्—'देवि, किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुद्यते। ग्रथ्नन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पबिन्दुनिकरमेतास्तवं पक्ष्मपङ्क्तयः। किमर्थं च कृशोदरि, नालंकृतासि। बालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरयमलक्तकरसः। कुसुमशरसरःकलहंसकौ कस्मात्पाद-

---

वानां जननीव मातेव। **सकलेति**। सकल समग्र यदन्तःपुरमवरोधस्तस्मिन्प्रधानभूता मुख्या। **एकदेति**। [एकदा] एकस्मिन्समये स तारापीडस्तस्या विलासवत्या आवास निवासस्थलं तत्र गतः सन् तां ददर्शाद्राक्षीत्। अथ च तस्या विशेषणानि—**चिन्तेति**। चिन्ता मानसी व्यथा तया स्तिमिता निश्चला दृष्टिर्दृगयस्य स तेन शोकेन शुचा मूकेन जडेनैवंभूतेन परिजनेन परिच्छदेन परिवृता सहिताम्। **आरादिति**। आराद्दूरादवस्थितैः कृतावस्थानैर्ध्यानेन चिन्तया निमिषरहिते लोचने येषां तैरेवंभूतैः कञ्चुकिभिः सौविदल्लैरुपास्यमाना सेव्यमानाम्। **अनतीति**। नातिदूरवर्तिनीभिरन्तःपुरवृद्धाभिरवरोधवृद्धस्त्रीभिराश्वास्यमाना भाविफलप्रगमया विश्वास्यमानाम्। **अविरलेति**। अविरला निबिडा येऽश्रुपाता नेत्रजलपातास्तैरार्द्रीकृतं क्लिन्नीकृतं दुकूलं दुगूलं यया सा तामनलंकृतामविभूषितां वामकरतलेऽपसव्यपाणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलमाननपद्मं यया सा ताम्। अनेन खेदातिशयद्योतकः स्त्रीजातिस्वभावोऽभिहितः। **असंयतेति**। असंयता असंबद्धा आकुला इतस्ततः पर्यस्ता येऽलकाः कचा यस्यास्ताम्। क्षुद्रः पर्यङ्कः पर्यङ्किका। सुनिबिडा दृढा या पर्यङ्किकोपवेशनमञ्चिका तस्यामुपविष्टामासेदुषीं रुदतीं रुदनं कुर्वाणाम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **कृतेति**। कृतं विहितमभ्युत्थानं संमानं यया सा ताम्। तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वोक्ता[या]मेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्थाप्य स्वयं चात्मनान्यत्रोपविश्य। स्त्रीपुंसोरेकत्रावस्थितेरयोग्यत्वात्। तदनन्तरं च भूपालस्तामवादीदित्यन्वयः। स्वयं चेत्यनेन विलासवत्या उपवेशानन्तरं स्वस्योपवेशनेन शोकनिवारकं आदरातिशयः सूचितः। **अविज्ञातेति**। अविज्ञातमविदितं बाष्पस्याश्रुपातस्य कारणं निमित्तं येन स तथेति राज्ञो विशेषणम्। भीतभीत इव त्रस्तत्रस्त इव। स्नेहातिशयद्योतनार्थं वीप्सा। करतलेन पाणितलेन विगतौ दूरीभूतौ बाष्पाम्भसो नेत्रजलस्य कणौ ययोरेवंभूतौ कपोलौ कुर्वन्निति राजविशेषणम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। किं तदित्याह—**देवीति**। हे देवि। किमर्थं किंप्रयोजनम्। **अन्तरिति**। अन्तर्गतो हृदयगतो यो गुरुशोको गरिष्ठशुक् तस्य भारो भरस्तेन मन्थरमनुद्भटमशब्दं शब्दवर्जितं रुद्यत इति रोदनं क्रियते। अत्राशब्दमित्यनेन धीरतया स्वभावः प्रकटितः। अधीरायास्तु सशब्दं रोदनं स्यादिति भावः। श्वेतवर्तुलत्वसाम्यादुपमानमाह—**ग्रथ्नन्तीति**। एतास्तव पक्ष्मपङ्क्तयो नेत्ररोमराजयो मुक्ताफलजालकमिव मुक्ताकलापमिव बाष्पबिन्दुनिकरमश्रुकणसमूहं ग्रथ्नन्ति ग्रथनं कुर्वन्ति। हे कृशोदरि क्षामकुक्षि, किमर्थं किंनिमित्तं नालंकृतासि न भूषितासि किमिति प्रश्ने। रक्तारविन्दकोशयोर्लोहितकमलमुकुलयोर्बालातप इव तत्कालोदितसूर्यालोक इव चरणयोः पादयोः [illegible] अलक्तकरसो यावकद्रवो न पातितो न न्यस्तः। [illegible]। [illegible] बालातपमानम्। **कुसुमेति**। कुसुमान्येव मदनस्य शराः [illegible]

पङ्कजस्पर्शेन नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ । किंनिमित्तमयमपगतमेखलाकलापमूको मध्यभागः किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छने न लिखितः कृष्णागुरुपत्रभङ्गः पयोधरभारे । केन कारणेन तन्वीयं हरमुकुटचन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न विभूषिता हारेण वरोरु, गिरोधरा किं वृथा वहसि विलासिनि, स्रवदश्रुजललवधौतपत्रलतं कपोलयुगम् । इदं च कोमलाङ्गुलिदलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं किमिति कर्णपूरतामारोपितम् । इमां च केन हेतुना मानिनि, धारयस्यनुपरचितगोरोचनाबिन्दुतिलकांसंयमितालकिनी ललाटरेखाम् । अयं च ते वहुलपक्षप्रदोष इव चन्द्रलेखाविरहितः करोति मे दृष्टिखेदमतिवहुलतिमिरपटलान्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि, दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव सरागं मे हृदयमाकम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तवायताः श्वासमरुतः । कश्चिन्मयापरा

कलहंसकावनुरणनसाम्यान्मणिनूपुरौ पादकटके कस्माद्धेतोः पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलसंस्पर्शेन नानुगृहीतौ प्रसादपात्रीकृतौ । **किंनिमित्तमिति ।** किंनिमित्त किंनिदानमयमपगतो यो मेखला कटिसूत्र तस्य कलाप समूहस्तेन मूको जडो मध्यभागो मध्यप्रदेशः । मेखलाया एकत्वेऽपि किङ्किण्या(ण्य)पेक्षया कलापेत्युक्त वि विधमणिश्रुतिसाम्यात् । मेखलैव कलाप प्रचलाक इति क्षु० । **किमिति चेति ।** हरिणलाञ्छने चन्द्रे हरिण इव पयोधरभारे स्तनाभोगे कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य द्रवेण य. पत्रभङ्गो रचनाविशेष किमिति हेतोर्न लिखितो न लिपीकृत । अत्र गौरत्ववर्तुलत्वकिंचित्कृष्णत्वसाम्याच्चन्द्रस्तनभारयोः साम्यम् । गौरकृष्णत्वसाम्याच्च हरिणकृष्णागुर्वोः साम्यम् । **केनेति ।** हे वरोरु । केन कारणेनेय तन्वी गिरोधरा ग्रीवा हारेण मुक्ताकलापेन न विभूषिता नालंकृता । केनेव । गङ्गास्रोतसा स्वर्धुनीप्रवाहेण हरमुकुटो जटाजूटस्तस्मिन्या चन्द्रलेखा शशिकलेव । **किं वृथेति ।** हे विलासिनि । स्रवत्क्षरद्यदश्रुजल नेत्रजल तस्य लवा बिन्दवस्तैर्धौता क्षालिता पत्रलता पत्रभङ्गिर्यस्मिन्नेवभूत यत्कपोलयुग वृथा मुधा किं वहसि किं धारयसि । **इदं चेति ।** कोमलानि मृदूनि यान्यङ्गुलिदलानि तेषां निकर समूहो यस्मिन्नेवभूत करतल हस्ततल रक्तोत्पलमिव कोकनदमिव । किमिति हेतो । कर्णपूरता श्रवणाभरणतामारोपित स्थापितम् । **इमां चेति ।** हे मानिनि हे गर्वोपयुक्ते । केन हेतुना केन कारणेन । इमा प्रत्यक्षगता ललाटरेखामलिकराजीं धारयसि बर्भषि । ता विशेषयन्नाह—**अन्विति ।** अनुपरचितमविहितम् । गोरोचना प्रसिद्धा तस्या बिन्दुभिस्तिलक पुण्ड्र यस्य सा तामसंयमिता असंबद्धा अलका केशा विद्यन्ते यस्या(स्या) सा ताम् । **अयं चेति ।** अयं ते तव कुसुमरहित पुष्पशून्य केशपाश कुन्तलकलापो मे मम दृष्टिखेद करोति प्रणयतीत्यन्वय । क इव । वहुलपक्षप्रदोष इव । वहुलपक्ष कृष्णपक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुख तद्वदिव । अत्र प्रदोषेऽपि शुक्लपक्षे चन्द्रलेखादर्शनाद्बहुलग्रहणम् । वहुलपक्षेऽपि पश्चिमरात्रौ चन्द्रनक्षत्राणां दर्शनात्प्रदोषग्रहणम् । कीदृक । चन्द्रलेखा शशिकला तया विरहित । प्रदोष विशेषयन्नाह—**अतीति ।** अतिवहुलान्यतिदृढानि यानि तिमिरपटलानि तमोमण्डलानि तैरन्धकारो नेत्ररश्मीनामप्रसरो यस्मिन्स तथा । अत्र शुक्लत्वसाम्यात्कुसुमचन्द्रलेखयोः साम्यम । कृष्णत्वसाधर्म्यात्केशकलापप्रदोषयोः साम्यम् । सान्त्वनोपक्रमेण चाटुवचनविस्तारमुपसंहरन्नाह—**देवीति ।** हे देवि हे राज्ञि । प्रसीद प्रसन्ना भव । दु खनिमित्त मानसिकव्यथाकारण निवेदय कथय । **एते हीति ।** हि निश्चितम । एते दृश्यमानास्तवायता विस्तीर्णा श्वासमरुतो निःश्वासा पल्लवमिव किसलयमिव सरागम् । राग आरुण्य प्रीतिश्च तेन सह वर्तमानमित्यर्थ । एतेन पल्लवसाम्यता सूचिता । मे मम हृदय चित्तमाकम्पयन्ति धूनयन्ति । श्वासमरुतो विशिनष्टि—**तरलीति ।** तरलीकृत कम्पनीकृत

---

१ किं निमित्तमपगत २ किमिति हरिण ३ आलिखित ४ पङ्कपत्रभङ्ग ५ मुकुटे. ६ भूषिता. ७ वरोरो. ८ कन्धरा. ९ धौतकुङ्कुमपत्रलतम् १० युगलम् ११ कोमलाङ्गुलिनिकरम् १२ केन हेतुना. १३ असंयतालकिनीमलिकलेखाम्. १४ च वहुल १५ दृष्टिवेदनाम् १६ अन्धकार केशपाश १७ आवेदय १८ मम १९ कम्पयन्ति. २० तवायिता २१ निःश्वासमारुता २२ कच्चित्

द्धमन्येन वा केनचिदस्मदनुजीविना परिजनेन । अतिनिपुणमपि चिन्तयन्न पश्यामि खलु स्खलितमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यं च । कथ्यतां सुन्दरि, शुचः कारणम्' इत्येवमभिधीयमाना विलासवती यदा न किंचित्प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा विवृद्धबाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—'देव, कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् । अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धुम् । किं तु महाग्रहग्रस्तेव विफलराजसमागमास्मीत्ययमस्या देव्याः संतापः । महांश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततनिन्दितसुरता शयनस्नानभोजनभूषणपरिग्रहादिषु समुचितेष्वपि दिवसव्यापारेषु कथंकथमपि परिजनप्रयत्नात्प्रवर्त्यमाना सशोकेवासीत् । देवहृदयपीडापरिजिहीर्षया च न दर्शित-

---

स्तनांशुकं पयोधरवस्त्रं यैस्ते तथा । **कच्चिदिति** । कच्चित्प्रश्ने । मयास्मदनुजीविनास्मत्सेवकेन परिजनेन परिच्छदेनान्येन केनचिद्वापराद्धमपराधः कृतः । **अतीति** । अतिनिपुणमतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये । खलु निश्चयेन । आत्मनः स्वकीयस्य स्खलितमपि वैगुण्यमपि न पश्यामि नावलोकयामि । **त्वदिति** । हि निश्चितम् । मे मम जीवितं प्राणितं राज्यं च त्वदायत्तम् । त्वदधीनमित्यर्थः । हे सुन्दरि । शुचः शोकस्य कारणं नियामकं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । **इतीति** । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधीयमाना पृच्छ्यमाना विलासवती राजपत्नी यदा न किंचित्प्रतिवचः प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे प्रतिपन्नवती । **तदेति** । तदा तेन प्रकारेणास्या विलासवत्या विवृद्धो वृद्धिं प्राप्तो यो बाष्पो नेत्राम्बु तस्य हेतुं कारणं परिजनमपृच्छदप्राक्षीत् । धातोर्द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् ।

अथेति । नृपप्रश्नानन्तरं तस्यास्ताम्बूलकरङ्कः स्थगी तद्वाहिका मकरिकेति नामास्याः । अनुकरणशब्दत्वान्न ङीप् । राजानं तारापीडमुवाचाब्रवीदित्यन्वयः । कीदृशी । सततं निरन्तरं प्रत्यासन्ना निकटस्थायिनी । किमुवाचेत्याह—**देवेति** । हे देव हे स्वामिन् । देवात्तारापीडादधिपतेरल्पमपि स्वल्पमपि परिस्खलितं कुतः स्यात् । एतस्याः प्रीतिविषयेऽत्यन्तं सावधानत्वादिति भावः । अतश्चाभिमुखे एतद्विषये लोकेनानुकूले जाते [देवे] सति परिजनस्यान्यस्य कस्यचित्तद्भिन्नस्यापराद्धुमपराधं कर्तुं का शक्तिः सामर्थ्यम् । न कापीत्यर्थः । तर्हि किमस्तीत्याशयेनाह—**किं त्विति** । महाग्रहो भूतादिग्रहस्तद्ग्रस्तेव तद्गृहीतेव । **विफलेति** । विगतं फलं पुत्रादिरूपं यस्मादेवंभूतो राजसमागमो राजसंभोगो यस्याः सा तथा । या महाग्रहग्रस्ता स्यात्तापि विफलराजसमागमा स्यात् । राजग्रहयोर्विभेदं न जानातीत्यर्थः । अहमस्मीत्यस्या देव्या अयं संताप[illegible] । संतप्यमानायाः संतापं कुर्वत्या महान्कालो भूयाननेहा । गत इत्यध्याहार्यम् । प्रथममपि पूर्वमपि [illegible] सशोकेवासीदित्यन्वयः । तामेव विशिनष्टि—**दानवेति** । दानवस्यासुरस्य श्रीरिव लक्ष्मीरिव । [illegible]—सततं निन्दितं सुरतं मैथुनं यया सा । पक्षे सुरगणा नन्दिः सुरता । शेषं पूर्ववत् । **शय-नेति** । [illegible] , भोजनमन्नम् भूषणपरिग्रह आभ[र]णस्वीकार , इत्यादिषु समुचितेषु [illegible] [illegible] परिजनस्य प्रयत्न आग्रहस्तेन [illegible] । [illegible] । तर्हि मया कथं न ज्ञातमित्याशङ्क्याह—**देवेति** । देवो भवा-[illegible]

वती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतम्—'अपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः । पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः' इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति, न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते । केवलमविरलबाष्पदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्' इत्येतदभिधाय विरराम । विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य निजगाद—'देवि, किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलमतिमात्रं रुदितेन । न वयमनुग्राह्या प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि । यावन्मानुष्यके शक्यमु-

---

न दर्शितवती न ज्ञापितवती । तर्ह्यद्य कथ तत्(स) प्रदर्शित इत्याशयेनाह—**अद्येति** । तु पुनरर्थे । अद्य चतुर्दशीति कृत्वा भगवन्त माहात्म्यवन्त महाकालमर्चितु पूजितुमितो गृहाद्गतया तत्र महाकाले प्रासादे(?) महाभारते शास्त्रे वाच्यमाने पठ्यमाने श्रुतमाकर्णितम् । किमित्याशङ्कायामाह—**अपुत्राणामिति** । अपुत्राणा सुतवर्जितानाम् । किलेति सत्ये । शुभा लोका देवलोका न सन्ति न विद्यन्ते । अत्रार्थे पुत्रशब्दव्युत्पत्ति प्रदर्शयन्नाह—**पुंनाम्न इति** । पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्र । एतेन पुत्रोऽपि नरकत्रायको भवतीति ज्ञापितम् । **इत्येतदिति** । [इति] पूर्वोक्तप्रकारेणैतच्छ्रुत्वाकर्ण्य भवन गृहमागत्यैत्य परिजनेन परिच्छदलोकेन सशिर प्रणाम शिरोनतिपूर्वक यथा स्यात्तथाभ्यर्थ्यमानापि प्रार्थ्यमानाप्याहार भोजन [न] अभिनन्दति नाभिलषति । भूषणानामाभरणाना परिग्रह स्वीकार नाचरति न करोति । उत्तर प्रतिवचो न प्रतिपद्यते । ददातीत्यर्थ । तर्हि किं करोतीत्याशयेनाह—**केवलेति** । केवल रोदिति रोदनमेव करोति । नान्यत्किमपीति भाव । कीदृशी । अविरलो घनो यो बाष्पो नेत्राम्बु स एव दुर्दिन मेघज तमस्तेनान्धकारित स जातान्धकार मुख यस्या सा । एतन्मदुक्त वच आकर्ण्य श्रुत्वा देव प्रमाणमिति देवो भवान्यदाज्ञापयिष्यति तदेव सर्वैर्देवाक्यवत्स्वीकरिष्यत इति भाव । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा विरराम विरता बभूव । विरतवचनायां तस्या मकरिकायां भूमिपालो राजा मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्र तूष्णी मौन स्थित्वा । तदवस्थतयास्थायेत्यर्थ । दीर्घं लम्बायमानमुष्ण तप्त निश्वस्य निश्वास मुक्त्वा निजगादाब्रवीत् । हे देवि । **किमत्रेति** । दैवायत्ते दैवाधीने वस्तुनि कृत्ये किं क्रियता किं कर्तुं शक्यम् । अतएवातिमात्र रुदितेनालन्तरोदनेनाल कृतम् । प्रायो बाहुल्येन देवताना सुराणा न वयमनुग्राह्या अनुग्रहविषया । [नूनम्] अस्माक हृदय चेत आत्मजस्य पुत्रस्य य परिष्वङ्ग उपगूहन तदेवामृत पीयूष तस्यास्वादसुखमुपभोगसुख तस्याभाजनमनाधारस्थलम् । अत्रार्थे हेतुमाह—**अन्यस्मिन्निति** । अन्यस्मिञ्जन्मनि भवान्तरेऽवदात कर्म शुद्ध कर्म न कृत न विहितम् । हि निश्चये । जन्मान्तरकृत कर्म पूर्वभवार्जित कर्म फल शुभाशुभरूपमुपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्यात इह जन्मन्यस्मिन्भवे । दैवमदृष्टमन्यथाकर्तुमनिष्टफलद दुष्टफलद कर्तुमेव न शक्यमभियुक्तेनापि पण्डितेनापि । किं पुनर्मन्दमेधसा । अत्र दैवं द्विविधम् । प्रतिबन्धकमप्रतिबन्धकं च । प्रतिबन्धकं तदपि द्विविधम् । स्वत प्रतिपक्षरूप वन्ध्यस्त्रीपुयोगादौ । द्वितीय तु सहकारिविघटनद्वारा राज्यप्राप्त्यादौ का र्योत्पत्तिप्रतिबन्धकम् । अप्रतिबन्धक तदपि द्विविधम् । स्नानदानादिगामग्रीसमवधानेन प्रतिबन्धक न भवति । तदभावे तु प्रतिबन्धकम् । अतो दृष्टस्याप्रत्यक्षत्वेन विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । द्वितीयसंभावना चेतसि

---

१ अथ चतुर्दशी, अद्य चतुर्दशी. २ महाकालाभिधानम् ३ अपुत्राणा न सन्ति; अपुत्राणा किल गतिर्नास्ति न वा सन्ति. ४ बाष्पबिन्दु. ५ इत्यभिधाय. ६ च तस्याम् ७ अतिमात्रमल रुदितेन, अलमतिरुदितेन ८ वयमननुग्राह्या. ९ विदितम् १० यावत्तु

पपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम्। अधिकां कुरु देवि, गुरुषु भक्तिम्। द्विगुणामुपपाद्य देवतासु पूजाम्। ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव। परं हि दैवतमृषयः यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानां दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति। श्रूयन्ते हि पुरा चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुलभुजबलमप्रतिरथं जरासन्धं नाम तनयं लेभे। दशरथश्च राजा परिणतवया विभाण्डकमहामुनिसुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान्। अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजो बभूवुः। अमोघफला हि महामुनिसेवा भवन्ति। अहमपि खलु देवि, कदा समुपारूढगर्भभरालसामापाण्डुमुखीमासन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवी द्रक्ष्यामि। कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः। कदा हारिद्रवसनधारिणी सुरतसनाथोत्सङ्गा

लाह—**यावदिति**। मानुष्यके मनुष्यजन्मनि यावदुपपादयितु कर्तुं शक्य स्वकृतिसाध्य तावत्सर्वमुपपाद्यता क्रियताम्। एतदेव दर्शयति—**अधिकेति**। हे देवि हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टा[र] गुरवस्तेषु पूर्वावस्थातोऽधिकामाधिक्येन भक्तिमाराध्यत्वेन ज्ञान कुरु विधेहि। देवतासु हरिहरादिषु द्विगुणा द्विगुणिता पूजामर्चामुपपादय निष्पादय। ऋषिजनसपर्यासु मुनिजनसेवासु दर्शित प्रकटित आदर सत्कारो यया सैवभूता भव। हि निश्चितम्। ऋषयो मुनय परमुत्कृष्ट दैवत भाग्यम्। एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—**यत्नेति**। यत्नेन प्रयत्नेन। मन -शुद्ध्येत्यर्थ। आराधिता प्रीणिता(?) मुनयो यथासमीहितानि यथाभिलषितानि फलानि येष्वेवभूताना दुर्लभानामपि वराणा मार्गिताना दातारो दायका भवन्ति। अत्रार्थेऽन्यसमर्ति प्रदर्शयन्नाह—**श्रूयन्ते हीति**। हि निश्चितम। श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते। ग्रन्थान्तरेभ्य इति शेष.। मगधेषु कीकटेषु पुरा पूर्व चण्डकौशिको मुनिस्तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्बृहद्रथो राजा। नामेति कोमलामन्त्रणे। जनार्दनस्य कृष्णस्य जेतार जयनशीलमतुल निरुपम भुजबल बाहुबल यस्य स तमप्रतिरथ महारथ [जरासन्ध नाम] जरासन्धाभिध तनय पुत्र लेभे प्राप्तवान्। **दशरथेति**। चकार पूर्वोक्तसमुच्चयार्थ। दशरथो राजा परिणत पक्व वयो यस्यैवभूत सन्विभाण्डकनामा यो महामुनिस्तस्य सुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्माहात्म्यान्नारायणभुजानिव कृष्णबाहूनिवाप्रतिहतानपराजितानुदधीनिव समुद्रानिवाक्षोभ्याननाकलनीयांश्चतुर पुत्रानवाप प्राप्तवान्। **अन्ये चेति**। पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता राजर्षयस्तपोधनास्तपस्विन आराध्योपास्य पुत्रस्य सुतस्य यद्दर्शनमवलोकन तदेवामृत तस्यास्वाद उपभोगस्तज्जनित यत्सुख सात तद्भाजो बभूवुर्जज्ञिरे। अत्रार्थे हेतु प्रदर्शयन्नाह—**अमोघेति**। हि निश्चितम। अमोघ निश्चित फल यासा ता महामुनिसेवा महातपस्विसपर्या भवन्ति। हे देवि खलु निश्चयेन। अहमपि कदा कस्मिन्काले देवी त्वा द्रक्ष्यामि विलोकयिष्यामि। तामेव विशिनष्टि—**समुपेति**। समुपारूढ प्राप्तो यो गर्भो भ्रूणस्तस्य भरो भारस्तेनालसा मन्थगमना ईषदापाण्डु शुक्ल मुखमानन यस्या सा तथा। यामिव। **आसन्नेति**। [आसन्न] समीपवर्ती पूर्णचन्द्रस्योदयो यस्यामेवभूता पौर्णमासीनिशामिव [illegible]। **कदेति**। मे मम तनयजन्ममहोत्सव पुत्रजननक्षणस्तस्मिन्य आनन्द प्रमोदस्तेन निर्भरो [illegible] परिजन पूर्णपात्र पूर्णानक हरिष्यति [illegible]। 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते। [illegible] पूर्णानक इति कोश। **कदेति**। देवी विलासवती कदा [illegible] [illegible]। तामेव विशेषयन्नाह—**हारिद्रेति**। हरिद्रया रक्ता [illegible] हारिद्र [illegible] तस्य धा-

द्यौरिवोदितरविमण्डला सबालातपा मामानन्दयिष्यति देवी। कदा सर्वौषधिपिञ्जर-जटिलकेशो निहितरक्षाघृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो गोरोच-नाचित्रकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्मितानन: पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम्। कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्त:पुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनवन्दितो मङ्गल-प्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषो:। कदा च क्षितिरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन्भवनाङ्गणम्। कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानु-चङ्क्रमणावस्थ: संचरिष्यतीतस्तत: स्फटिकमणिभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकाञ्जिघृक्षु:। कदान्त:पुरनूपुरनिनादसंगतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावित: कनकमेखलाघण्टिका-

---

रिणी धरणशीला। **सुतेति**। सुतेन पुत्रेण सनाथ सहित उत्सङ्ग क्रोडो यस्या सा। केव। द्यौरिवाका-शमिव। ता विशिनष्टि—**उदितेति**। उदितमुदय प्राप्त रविमण्डल सूर्यबिम्ब यस्या सा। सह बालात-पेन वर्तते या सा। हारित्र(द्र)व[स]नस्य कालेन पीतरक्तत्वाद्बालातपसाम्यम्। सूर्यबिम्बपुत्रयोश्च सा-म्यम्। **कदेति**। पुत्रक सुतो मे मम हृदय चेतस्तस्याह्लाद प्रमोद जनयिष्यत्युत्पादयिष्यति। सुत विशे-षयन्नाह—**सर्वेति**। सर्वाश्च ता ओषधयस्ताभि पिञ्जरा पीतरक्ता जटिला अन्योन्य मिलिता केशा कचा यस्य स तथा। निहित स्थापितो रक्षया युतो घृतबिन्दुर्यस्मिन्नेवभूते तालुनि काकुदे विन्यस्त स्थापितो गौरसर्षपेणोन्मिश्र सयुतो भूतिलेशो भस्मकणिका यस्य स तथा। अय बालरक्षाविधि। **गोरोचनेति**। गोरो-चना तया चित्रो विचित्र कण्ठसूत्रग्रन्थिर्यस्य स तथा। अयमपि रक्षाविधि। **उत्तानेति**। उत्तानमूर्ध्व-मुख शेते य स तथा। **दशनेति**। दशनेन(नै) दन्तेन(न्तै) शून्य रहितमेतादृग स्मित विकसितमानन मुख यस्य स तथा। **कदेति**। [कदा] कस्मिन्काले मे म[म] चक्षुषोर्नेत्रयोर्मङ्गलप्रदीप इव मङ्गलदीप इव शोक एवान्धकार तिमिरमुन्मूलयिष्यति मूलतो दूरीकरिष्यति। कीदृक्। गोरोचनावत्कपिला पिङ्गला द्युति कान्तिर्यस्य स तथा। पुनस्तमेव विशिनष्टि—**अन्त इति**। अन्त पुरे भवा अन्त पुरिका पटावन्तरिता स्त्रियस्तासा करतलानि हस्ततलानि तेषा परपरा श्रेणिस्तया सचार्यमाणा हस्ताद्धस्त प्रति स्थाप्यमाना मूर्ति शरीर यस्य स तथा। **अशेषेति**। अशेषै. समग्रैर्जनैर्वन्दितो राजपुत्रत्वान्नमस्कृत। **कदा-चेति**। कदेति पूर्ववत्। क्षित्या पृथिव्या यो रेणुर्धूलिस्तेन धूसरो मलिनो मम हृदयेन चित्तेन दि(दृ)ष्ट्या च लोचनेन सह सार्ध परिभ्रमन्नितस्तत पर्यटन्भवनाङ्गण गृहाङ्गण मण्डयिष्यति भूषयिष्यति। एतेन राज-श्चित्तनेत्रयोस्तृतीय एवाय सखेति ध्वनितम्। **कदेति**। [कदेति] पूर्ववत्। इतस्तत सचरिष्यति सचरण करिष्यति। क इव केसरि(री) सिंहस्तस्य किशोरक शिशुस्तद्वदिव। **संजातेति**। सजाता समुत्पन्ना जानु कदाचित्(?) चङ्क्रमणावस्था गमनयोग्यता यस्य स तथा। **स्फटिकेति**। स्फटिकमणीना या भि-त्तय कुड्यानि ताभिरन्तरितान्व्यवहितान्भवनमृगाणा गृहकुरङ्गाणा शावकान्पोतान्प्रतिबिम्बादिना दृश्य-मानमूर्तीञ्जिघृक्षुर्ग्र(ग्र)हीतुमिच्छु। **कदेति**। [कदा] कस्मिन्काले धात्रीमुपमाता(तर)मायासयिष्यति प्रयास जनयिष्यति। कीदृक्। कक्षान्तरे गृहकोणान्तरे प्रधावित उच्चलित। दर्शनविषयत्वाभावादाह—**कनकेति**। कनकस्य सुवर्ण[स्य] या मेखला [र]सना तस्या घण्टिका किङ्किण्यस्तासा यो रव शब्दस्तदनुसर्तु शील यस्या सा ताम्। कि कुर्वन्। अनुसरन्ननुलक्षीकृत्य गच्छन्। कान्। गृहकलहसकान्भवनसितच्छदान्। कीदृशान्। अन्त पुरेऽवरोधे यो नूपुरस्य पादकटकस्य निनाद शब्दस्तेन सगतान्मिलितान्। **कदेति**। [कदेति] पूर्ववत्। मत्तो यो गजराजो हस्ती तस्य लीला विलासो यस्यामेवविधा क्रीडा खेलन करिष्यति

---

१ उद्यन. २ पिञ्जरित ३ घृतमधुबिन्दुतालु. ४ लेख. ५ चित्रित. ६ जनाभिनन्दिता ७ क्षितितलरेणु. ८ किशोर. ९ चङ्क्रमणारम्भ:. १० मणिमय. ११ आजिघृक्षु १२ अन्त:पुरिकानूपुर. १३ गृहहंसकान्. १४ पक्षान्तर. १५ प्रधाविताम्.

रवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्कलिखितमदलेखालंकृतगण्डस्थलकः मुखडिण्डिमध्वनिजनितप्रीतिरूर्ध्वकरविप्रकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलिशिखराङ्कुशाकर्षणविधूतशिरा. करिष्यति मत्तगजराजलीलाक्रीडाः । कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन वृद्धकञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहलचञ्चललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिबिम्बानि । कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमयूखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः संसर्पिष्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतामयं देवि, शोकानुबन्धः ।

रचयिष्यति । उभयो साम्यप्रतिपादनार्थमाह—**कृष्णेति** । कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य पङ्को द्रवस्तेन लिखिता लिपीकृता या मदलेखावल्लेखा तयालङ्कृत विभूपित गण्डस्थल यस्य स तथा । 'शेपाद्विभाषा' इति कप्रत्यय । पक्षे कृष्णागुरुपङ्कवन्मदलेखा दानपद्धति । **मुखेति** । धात्र्यादीना लालनार्थं मुखेन यो[डिण्डिम]ध्वनि । अथ चानुरक्तहस्तिपकाना मुखेन समाधानार्थं यो डिण्डिमध्वनिस्तेन जनितोत्पादिता प्रीतिर्यस्य स तथा । **ऊर्ध्वेति** । ऊर्ध्वकरेणोर्ध्वीकृतहस्तेन । तादृशशुण्डया च । विप्रकीर्णा विक्षिप्ता चन्दनचूर्णस्य मलयजक्षोदस्य धूलि । अथ च चन्दनचूर्णवद्धूलि पांसु तया धूसरो मलिन । **कुञ्चितेति** । कुञ्चिता वक्रीकृता याङ्गुली तस्या शिखरमग्रम् । 'पुलकाग्रयो' इत्यनेकार्थ । तदेवाङ्कुश सृणि । गजपक्षे कुञ्चिताङ्गुलिशिखरवदङ्कुशलेनाकर्षण पृष्ठे पुरतो वा चालन तेन विधूत कम्पित शिरो मस्तक येन स तथा । **कदेति** । **मातुरिति** । माता जननी तस्याश्चरणयुगल पादद्वन्द्व तस्य रागो रञ्जनं तत्रोपयुक्त सन्य शेष उर्वरितस्तेन पिण्डालक्तक पिण्डीकृतो यो लाक्षाद्रवस्तस्य यो रस [तेन] वृद्धकञ्चुकिना स्थविरसौविदल्लाना मुखानि वदनानि विडम्बयिष्यति । तद्रागाश्लेषेण विरूपाणि करिष्यतीति भाव । **कदेति** । [कदेति] पूर्ववत् । कुतूहलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नेत्रे यस्य स तथा । मणिकुट्टिमेषु रत्नबद्धभूमिषु समान्तरात्मीयमुखारविन्द ज्ञानुमधोदत्ता दृष्टिर्येन स तथा तदलाभखेदात्स्खलन्ती गतिर्यस्यैवंभूत आत्मन स्वकीयस्य प्रतिबिम्बानि प्रतिरूपाण्यनुसरिष्यति तद्ग्रहणार्थमनुगमिष्यति । **कदेति** । [कदेति] पूर्ववत् । नरेन्द्राणा यत्सहस्र तेन प्रसारित विस्तारित भुजयुगलम् । आश्लेषवचनम् । तेनाभिनन्द्यमानमपेक्ष्यमाणमागमन यस्य स तथा । **भूषणेति** । भूषणाना ये मणयो रत्नानि तेषा मयूखा किरणास्तैराकुलीक्रियमाणा लोला दृष्टिर्यस्य स तथा । आस्थाने सभाभूमौ स्थितस्य मे मम पुरोऽग्रे सभान्तरेषु परिषन्मध्यप्रदेशेषु सर्पिष्यति पुन पर्यटन क-

आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो भवन्ति' इत्येवमभिधाय[1] सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलोप[2]मानमाननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनःपुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोदनिपुणा[3]भिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्वास्य सुचिरं[4] स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम । निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोका[5] विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं[6][7] दिवसव्यापारम[8]न्वतिष्टत् । ततःप्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यास्वादरवती[9][10] बभूव । यद्यच्च किंचित्कुतश्चिच्छुश्राव[11] गर्भतृष्णया[12] तत्तत्सर्वं चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरतदह्यमानगुग्गुल[13]बहुल[14]धूमान्धकारितेषु[15] चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरेण[16] शुचिमूर्तिरुपोषिता हरितकुशो[17]पच्छदेषु[18] मुसलशयनेषु[19] सुष्वाप । पुण्यसलिलपूर्णै[20]र्विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपल्लवलाञ्छनैः सर्वरत्नगर्भैः शातकुम्भकुम्भैर्गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां[21] लक्षणसंप-

---

किं करोमि किमनुतिष्ठामि । **तदिति** । [तत् तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोः । हे देवि । अथ शोकानुबन्ध शोकपरंपरा मुच्यता त्यज्यताम् । धैर्ये धीरताया धर्मे च धीर्बुद्धिराधीयता स्थाप्यताम् । अत्रार्थे हेतुमाह—**धर्मेति** । हि निश्चितम् । धर्मपरायणाना सुकृततत्पराणा कल्याणसपद श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकाल समीपसंचारिण्य पार्श्ववर्तिन्यो भवन्ति संजायन्ते । इत्येव पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा । **सलिलमिति** । सलिल पानीयमादाय गृहीत्वा स्वयमात्मने(न.) करतलेन पाणितलेनाभिनवपल्लवेनेव प्रत्यग्रकिसलयेनेव विकच विकस्वर तत्कमल नलिन तदेवोपमान यस्यैवभूतमस्याः विलासवत्या साश्रुलेखमश्रुराज्या सहवर्तमानमानन मुख ममार्ज शुद्धं चकारेत्यर्थ । 'मृजूष् शुद्धौ' इति धातोर्लिटि रूपम् । **पुनरिति** । पुन पुनर्वारंवारम् । **प्रियेति** । प्रियमिष्ट तस्य शत तेन मधुराभिर्मिष्टाभि शोकस्य शुचो योऽपनो[द] दूरीकरण तत्र निपुणाभि पण्डिताभिर्धर्मस्य पुण्यस्य य उपदेश. प्रतिपादन स एव गर्भेऽभ्यन्तरे यासा ताभिरेवभूताभिर्वाग्भिर्वचोभिराश्वास्याश्वासना कृत्वा सुचिर चिरकाल यावत्स्थित्वा नरेन्द्रो नृपो निर्जगाम गृहाद्बहिर्ययौ । निर्गते च वहिर्गते तस्मिन्मन्दीभूतशोका मन्दीभूत क्षीणता प्राप्त शोको यस्या सैवभूता विलासवत्युचित योग्यम् । **यथेति** । यथा पूर्वोक्तप्रकारेण क्रियमाणो विधीयमानो य आभरणपरिग्रहो विभूषणस्वीकार स एवादौ यस्मिन्नेवभूत दिवसव्यापार दिनकृत्यमन्वतिष्ठदकरोत् । **तत इति** । तत प्रभृति तद्दिनादारभ्य सुतरामत्यर्थं देवताराधनेषु देवताना देवीनामाराधनानि प्रसन्नीकरणानि तेषु ब्राह्मणाख्यर्यीमुखास्तेषा पूजा अर्चास्तासु गुरुजनाना पूज्यजनाना सपर्या सेवास्तास्वादरवत्यतिवहुमानवती बभूव जज्ञे । **यद्यच्चेति** । यद्यदश्रुतपूर्वंगकृतपूर्वं च किंचिद्वस्तु कुतश्चिदनिर्दिष्टनामकेभ्यो जनेभ्य शुश्रावाकर्णितवती । गर्भतृष्णया भ्रूणलोभेन तत्तत्सर्व समग्र चकार कृतवती । **[न] महेति** । महान्त महीय(या)समपि क्लेश कष्ट नाजीगणन्मनसि न गणितवती । **अनवरेति** । अनवरत निरन्तर दह्यमानो यो गुग्गुल पलङ्कषस्तस्य बहुलो निबिडो यो धूमस्तेनान्धकार सजातो येष्वेवविधेषु चण्डिका चामुण्डा तस्या गृहेषु सद्मसु । **धवलेति** । धवलाम्बरेण शुभ्रवाससा शुचि पवित्रा मूर्ति शरीर यस्या सा तथोपोषिता कृतोपवासा । **हरितेति** । हरिता नीला ये कुशा दर्भास्त एवोपच्छद उत्तरपटो यास्वेवभूतेषु मुसलान्ययोग्राणि तेषा शयनेषु तल्पेषु सुष्वाप शयन चकार । **पुण्येति** । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तै पूर्णैर्भृतैर्विविधानि विचित्राणि यानि कुसुमफलानि तैरुपेतै सहितै· क्षीरतरवो वटादयस्तेषा पल्लवा किसलया । क्वचित् 'क्षीरपल्लव—' इति पाठ । तत्र क्षीरपल्लवः कोमलपल्लव इति व्याख्येयम् । त एव लाञ्छन चिह्न येषा तै सर्वाणि समग्राणि

---

१ इत्थम्; एवम्. २ कमलतुल्यम् ३ अपनोदन ४ सुचिर नरेन्द्र. ५ शोकावेगा ६ यथाक्रियमाणम् ७ परिग्रहादिक मनुचितम्; परिग्रहादिकसमुचितम् ८ वासरव्यापारमकरोत्. ९ परिचर्यासु च १० अधिकमा[illegible] ११ शुश्राव ग्रनम् १२ अर्भक १३ गुग्गुल १४ बहल. १५ धूमान्धकारितेषु. १६ धवलाम्बरा, धवलाम्बर. १७ हरित्कुश. १८ उपच्छदनेषु. १९ भूतल. २० पूर्णै, पूर्णैः २१ मङ्गला

न्नानां गवामधः सस्नौ । प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपत्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्रलिखितमण्डलमध्यवर्तिनी विविधबलिदानानन्दितदिग्देवतानि बहुलचतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे स्नपनमङ्गलानि भेजे । सिद्धायतनानि कृतविचित्रदेवतोपयाचितकानि सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि संनिधानमातृकाभवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलह्रदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान्महावनस्पतीन्कृतप्रदक्षिणा ववन्दे । दोलायमानवलयेन पाणियुगलेन स्नाता स्वयमखण्डसिक्थसंपादितं रजतपात्रपरिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदनबलिमदात् । अपरिमितकुसुमधूपविलेपापूपपललपायसबलिलाजकलितामहरहरम्बादेवीसपर्यामाततान । स्वयमुपहृतपिण्डपात्रान्भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नग्नक्षपणकान्पप्रच्छ । विप्रश्निकादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरमद-

---

रत्नानि गर्भे मध्यभागे येषां ते शातकुम्भं सुवर्णं तस्य कुम्भैर्निषे(?)र्गोकुलेषु व्रजेषु । **वृद्धेति** । वृद्धगो-[प]स्य मुख्यवल्लवस्य या वनिता स्त्री तया कृतं विहितं मङ्गलं तिलकादि याभिस्तासां लक्षणैर्मषीतिलकादिभिः सपन्नानां सहितानां गवां धेनूनामधोऽधोभागे सस्नौ स्नानं कृतवती । **प्रतीति** । प्रतिदिवसमहर्निशमुत्थायोत्थायोत्थानमुत्थानं कृत्वेत्यर्थः । सर्वरत्नैः समग्रमणिभिरुपेतानि खचितानि हैमानि स्वर्णनिष्पन्नानि तिलपत्राणि तिलपर्णाकृतिरूपाणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यो ददौ दत्तवती । अत्र संप्रदाने चतुर्थी । **महेति** । महानरेन्द्रेण स्वकीयभर्त्रा(?) लिखितमालिखितं यन्मण्डलं लोकप्रसिद्धं तन्मध्यवर्तिनी तदन्तःस्थायिनी । **विविधेति** । विविधमनेकप्रकारं यद्बलिदानं तेनानन्दिताः प्रमोदं प्राप्ता दिग्देवता येषु तानि । **बहुलेति** । [बहुलस्य] कृष्णपक्षस्य याश्चतुर्दश्यस्तासां निशासु रात्रिषु चतुष्पथे चत्वरे स्नपनमङ्गलानि स्नानभद्राणि भेजेऽभजत् । **सिद्धायतनानीति** । सिद्धा योगिनस्तेषामायतनानि चैत्यानि सिषेवे सेवितवती । कीदृशानि । **कृतेति** । कृतानि विहितानि विचित्राणि देवतानां प्रतिमानामुपयाचितकानि भक्ष्यचर्याणि येषु तानि । अथ च संनिधानानि समवर्तीनि यानि मातृकाभवनानि माहेश्वरीप्रभृतिदेवीनां गृहाणि जगाम गतवती । कीदृशानि । दर्शितः प्रकाशितः प्रत्ययो विश्वासो यैस्तानि । प्रत्ययोऽनुष्ठानानुरूपं देवतावचनमिति वा । यद्वा मातृगृहाण्यभिमतमातॄणां भवनानि । **प्रसिद्धेति** । प्रसिद्धेषु जगद्विख्यातेषु नागकुलानि तेषां ह्रदा द्रहास्तेषु ममज्ज मज्जनं चकार । अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिरादौ येषां तान्महावनस्पतीन्महावृक्षानुपपादिता विहिता पूजार्चा येषां तान्कृता विहिता प्रदक्षिणा यया सैवभूता ववन्दे वन्दनं कृतवती । तथा दोलायमानं कम्पमानं वलयं कङ्कणं यस्य स तथा तेन पाणियुगलेन हस्तयुग्मेन दध्योदनबलिं दधियुक्तो य ओदनस्तल्लक्षणो यो बलिस्तं वायसेभ्यः काकेभ्यः स्वयमात्मना स्नाता कृतस्नाना अदाद्दत्तवती । बलिं विशिनष्टि—**अखण्डिते(ण्डे)ति** । अखण्डावस्फुटितावोदनरवेण पङ्क्तिः [illegible] संपादितं निष्पादितं रजतस्य रूप्यस्य यत्पात्रं भाजनं तस्मिन्परिगृहीतमानम् । अहरहरिति प्रतिदिनमम्बादेवी दुर्गा तस्याः सपर्यां सेवामाततान विस्तारयामास । तामेव विशेषयन्नाह—**अपरिमितेति** । अपरिमितानि बहूनि कुसुमानि पुष्पाणि, धूपो गन्धविशेषः, विलेपो विलेपनम्, अपूपः पिष्टकः, [illegible] पललम्, पायसं परमान्नम् । [illegible], एतैः कलिता व्याप्ताम् । **स्वयमिति** । स्वयमात्मना । भक्त्या पूर्वं व्याख्याता, तया प्रवणेन [illegible] मनसा [illegible] पिण्डपात्राणि [illegible] । **विप्रश्निका [इति ।]** [illegible] । **निमित्तेति** । निमित्तं [illegible]-

शयत् । अनेकवृद्धपरंपरागमागतानि रहस्यान्यङ्गीचकार । दर्शनागतद्विजजनमात्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान्मन्त्रकरण्डकानुवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध । परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम । तन्निमित्तानि च जग्राह । शिवाभ्यो मांसबलिपिण्डमनुदिनं निशियुत्ससर्ज । स्वप्नदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाचचक्षे । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहार ।

एवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यामल्पावशेषपाण्डुतारके जरत्पारापतपक्षधूम्रे नभसि स्वप्ने सितप्रासादशिखरस्थिताया विलासवत्याः करिण्या इव बिसवलयमानने सकलकलापूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्षविकाशस्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे

मायष्टविधं जानन्तीति निमित्तज्ञास्तानुपचचार तेषां समीपे ययौ । शकुनज्ञानविदां वसन्तराजादिचात्रज्ञानविदामादरं बहुमानमदर्शयद्दर्शितवती । **अनेकेति** । अनेके ये वृद्धाः स्थविरास्तेषां परंपरा परिपाटी तया तस्या य आगमः प्रसिद्धिस्तदागतानि यानि रहस्यानि तत्त्वान्यङ्गीचकार स्वीचक्रे । परिपाट्या य आगमो मन्त्रशास्त्रं तदागतानि रहस्यानि वा । **दर्शनेति** । दर्शनार्थमागतं प्राप्तमेवंभूतं द्विजजनं ब्राह्मणलोकमात्मजः पुत्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रोत्सुकोत्कण्ठिता वेदस्य श्रुतीः श्रवणमकारयद्ब्राह्मणद्वारा कारयामास । अकारयदिति 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यण्यन्तस्य कर्ता । द्विजजनः कर्मसंज्ञः । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमाना उच्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः शुश्रावाश्रौषीत् । **गोरोचनेति** । गोरोचनालिखितं यद्भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये यस्यैवंभूतान्मन्त्रकरण्डकान्पिटकानुवाहावहत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरभ्यासप्रसारणे लिटि रूपम् । **रक्षेति** । रक्षायाः प्रतिसरः कङ्कणं तेनोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध बन्धितवती (?) । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिच्छदोऽप्युपश्रुत्यै रजकादिवाक्यार्थं विलोकयितुं निर्जगाम बहिर्ययौ । 'देवप्रश्न उपश्रुतिः' इति कोशः । **तदिति** । तन्निमित्तानि तदुक्तशकुनानि जग्राहाग्रहीत् । **शिवेति** । शिवाभ्यः शृगालीभ्योऽनुदिनं प्रतिदिनं मांसबलिपिण्डं निशि रात्रावुत्ससर्जोत्सृष्टवती । स्वप्नदर्शनाश्चर्याणि स्वप्नालोकनकुतूहलान्याचार्याणां गुरूणामाचचक्षे कथितवती । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहाराहृतवती ।

एवं चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गच्छति व्रजति कालेऽनेहसि कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स्वप्ने राजा विलासवत्या आनने मुखे शशिनं विशन्तं प्रविशन्तमद्राक्षीद्ददर्श । कस्याम् । रजन्यां रात्रौ । किंविशिष्टायाम् । क्षीणं भूयिष्ठं यस्याः सा तस्याम् । स्तोकरात्रावित्यर्थः । कस्मिन्सति । नभस्याकाशे सति । आकाशं विशेषयन्नाह—**अल्पेति** । अल्पाः स्वल्पा एव शेषा अवशिष्टाः पाण्डुतारकाः श्वेतनक्षत्राणि यस्मिन् । जरंश्चासौ पारापतः कपोतस्तस्य पक्षो वाजस्तद्वद्धूम्रे धूम्रवर्णे । विलासवतीं विशेषयन्नाह—**सितेति** । सितः शुभ्रो यः प्रासादस्तस्य शिखरमग्रं तत्र स्थिताया उपविष्टायाः । कस्याः किमिव । करिण्या हस्तिन्या आनने बिसवलयमिव मृणालवलयमिव । शशिनं विशिनष्टि—**सकलेति** । सकला समग्रा या कलास्ताभिः पूर्णं मण्डलं यस्य स तथा तम् । प्रबुद्धो विगतनिद्रः सन्नुत्थायोत्थानं कृत्वा हर्षात्प्रमोदाद्यो विकाशो विमुक्ता तेन स्फीततरेणातिगरिष्ठेन विस्फारितेन चक्षुषा लोचनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं निवासगृहं येन

---

१ समागतानि, गतानि. २ चकार, अङ्गीकरोति स्म. ३ दर्शनागतम् ४ द्विजगणान् ५ अनवरतम् ६ पुण्याः कथाः. ७ गण्डकान्, दण्डकान्. ८ परिसरो ९ औषधि, औषधी. १० समुत्ससर्ज ११ शिवाबलिम १२ [illegible] गच्छति. १३ अल्पशेष. १४ पारावत १५ धूसरे. १६ सौधशिखर. १७ बिसवलयम्, बिसमयम्. १८ पवि[illegible] १९ विशन्तम्

शुकनासं समाहूय स्वप्नमकथयत् । स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच—'देव, संपन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानां च मनोरथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसंदेहमनुभवति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतसकलवाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचचन्द्रकलावदातदलशतमालोलकेसरसहस्रजटालमकरन्दबिन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रेपातीनि शुभानि निमित्तानि । किं चान्यदानन्दकारणमतो भविष्यति । अवितथफला हि प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेण मान्धातारमिव धौरेयं सर्वराजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन गन्धगजमाह्लादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजमदले-

---

स तथा तस्मिन्नेव क्षणे समये । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । [शुकनासं] समाहूयाहानं कृत्वा स्वप्नं निशादृष्टमकथ[य]दुक्तवान् । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' इत्यस्य लुङि रूपम् । **स इति** । स शुकनासस्तं नृपं समुपजातं समुत्पन्नो हर्षः प्रमोदो यस्य स तथा प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । हे देव हे स्वामिन् । सुचिरादतिचिरकालेनास्माकं प्रजानां च मनोरथाश्चिन्तितानि संपन्ना निष्पन्नाः । **कतीति** । कतिपयैरेव स्तोकैरेवाहोभिर्दिवसैरसंदेहं निःसंदेहं स्वामी भवान्सुतस्यात्मजस्य यन्मुखकमलावलोकनमाननपद्मवीक्षणं तस्माद्यत्सुखं सातमनुभवति । अनुभविष्यतीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । **अद्येति** । खलु निश्चयेन । अद्यास्यां निशायामेव मयापि निशि रात्रौ स्वप्ने धौतानि क्षालितानि सकलानि समग्राणि वासांसि वस्त्राणि येन स तथा तेन । शान्ता निरुपद्रवा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तेन । दिव्या मनोहारिण्याकृतिराकारो यस्य स तथा तेन द्विजेन ब्राह्मणेन विकचं विकस्वरं चन्द्रकलावदवदातं शुभ्रं दलशतं पत्रशतं [illegible] । 'पर्णं पत्रं छदं दलम्' इति कोशः । आलोलं चञ्चलं यत्केसरसहस्रं किञ्जल्कसहस्रं तेन जटालं जटिलम् । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच् । मकरन्दो मरन्दस्तस्य बिन्दवः पृषतास्त एव सीकरा वातास्तं वारि तद्वर्षि(र्षि) [illegible]पुण्डरीकं सिताम्भोजं देव्या मनोरमायाश्चित्तहारिण्या(?) उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्थापितं दृष्टमवलोकितम् । मयेति पूर्वप्रतिपादितम् । अग्रेपातीनि पुरोजातानि शुभानि शिवानि निमित्तान्यक्षिस्फुरणादीनि प्रत्यासन्नं समीपवर्तिनमानन्दं प्रमोदमावेदयन्ति निवेदयन्ति । किं चेति युक्त्यन्तरे । अतः पूर्वोक्तादन्यद्[illegible]रमानन्दकारणं प्रमोदनिदानं भविष्यति । अत्रार्थे हेतुमाह—**अवितथेति** । प्रायो बाहुल्येन निशावसानसमये रात्रिप्रान्तक्षणावलोकिताः स्वप्ना अवितथफलाः सत्यफला भवन्ति संपद्यन्ते । **सर्वथेति** । सर्वप्रकारेण नचिरेणेति स्वल्पकालेन मान्धातारमिव युवनाश्वजमिव सर्वराजर्षीणां समस्तराज्ञां मध्ये धौरेयं धुरीणम् । [illegible] सदाचारवत्त्वं सूचितम् । भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणमात्मजं सुतं देवी जनयिष्यति प्रसविष्यति । **शरदिति** । शरत्कालकमलिनीव [illegible]कमलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन प्रत्यग्र[illegible] गन्धगजं देवं [illegible]माह्लादयिष्यति प्रमोदयिष्यति । पक्षेऽभिनवा कमला पुत्रजन्म । अतएव [illegible] [illegible] गन्धगजत्वं चेति भवः । **येनेति** । येन कारणेन [इयं] दिग्गजमदलेखा-

खेवाविच्छिन्नसंताना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुलसंततिः स्वामिनः' इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्राभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार[1] । कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विलासवतीम् । येन[2] नन्दनराजिरिव[3] पारिजातेन मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सुतरामराजत सा[4] । दर्पणश्रीरिव[5] गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिबिम्बमुवाह । सा[6] शनैः शनैश्च प्रतिदिनमुपचीयमानगर्भा[7] निर्भरपरिपीतसागरसलिलभरमन्थरेव मेघमाला[8] मन्दं मन्दं संचचार । मुहुरनुबद्धजृम्भिकमाजिह्मितलोचना[9][10][11] सालसं निशश्वास । तथावस्थां[12] तामहरहः[13] स्वयमनेकरसवाञ्छित-

विच्छिन्नमत्रुटित संतान पुत्रपौत्रादिप्रवाहरूप च यस्याः सैवभूता स्वामिनो राज्ञः कुलसंतति' क्षिति पृथ्वी तस्या भारो वीवधस्तस्य धारण वहन तत्रोचिताचिता(?) भविष्यति । इत्येव पूर्वोक्तरूपमभिदधान ब्रुवाणमेव [त] करेण गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो नृपोऽभ्यन्तर मध्यप्रदेश प्रविश्य-प्रवेश कृत्वा ताभ्यामुभाभ्यामपि स्वप्राभ्या विलासवतीमानन्दयांचकार प्रमोदयांचकार । **कतीति** । कतिपयो (ये) कियन्तो ये दिवसास्तेषा-मपगमेऽतिक्रमे सति देवताप्रसादाद्देवतानुग्रहाद्विलासवतीं गर्भो विवेश प्रविष्टो बभूव । अत्रार्थे उपमानं प्रदर्शयन्नाह—**सरसीति** । सरसी कासारं प्रतिमाशशीव प्रतिबिम्बरूपश्चन्द्र इव । **येनेति** । येन गर्भेण सा सुतरामतिशयेनाराजताशोभत । केनेव केव । पारिजातेन कल्पद्रुमेण । 'मन्दारः पारिजातक' इति कोश. । नन्दनेतीन्द्रस्य काननम् । 'नन्दनाभिध वनम्' इति कोशः । तस्य राजिः श्रेणिरिव । यथा कल्पपादपेन वनमतितरां शोभा प्राप्तवा(?)स्तथा गर्भेणेयमपीति भाव । उपमानान्तर प्रदर्शयन्नाह—**कौस्तुभेति** । कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन मधुसूदनस्य जनार्दनस्य वक्ष स्थलीव भुजान्तरस्थलीव । अतिविस्तृतत्वेन गौरत्वेन च स्त्या उपमान वक्षस । **दर्पणेति** । दर्पण आदर्शस्तस्य श्री प्रकाशरूपा सेव गर्भो भ्रूणस्तस्य छलेनोपधिना सक्रान्तमन्त प्रविष्टमवनिपालो भूनेता तस्य प्रतिबिम्ब प्रतिरूपमुवाहावहत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरभ्यासप्रसारणे लिटि रूपम् । अय भाव.—यथा दर्पणः सक्रान्त प्रतिबिम्बं वहति तथेयमपि राजप्रतिबिम्बमुवाह । अनेन राजा(ज)राजसुतयो सर्वथाभेदो दर्शित' । **सेति** । सा विलासवती मन्द मन्द सचचार चचालेत्यन्वय' । तामेव विशेषयन्नाह—**प्रतीति** । प्रतिदिन प्रत्यह शनै शनै. । स्वल्पप्रयासेनेत्यर्थ । स्तोकस्तोकम् । **उपचीयेति** । उपचीयमानोऽवयवै पुष्टता प्राप्यमाणो गर्भो यस्या सा । **निर्भरेति** । निर्भरमतिशय परिपीतमास्वादित सागरस्य समुद्रस्य सलिल जल तस्य भरो भारस्तेन मन्थरालसा मेघमालेव कादम्बिनीव समुद्राज्जलमादाय मेघो वर्षतीति लोकोक्ति. । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । **मुहुरिति** । मुहुर्वारंवारमनुबद्धा कर्तुमारब्धा जृम्भा एव जृम्भिका । स्वार्थे कप्रत्यय. । यत्र यस्या क्रियाया वा यथा भवति तथा आ समन्ताज्जिह्मित जडीकृत विकृत वा निमेषोन्मेषाभ्या लोचन यया(स्या) सा । अनेन गर्भवतीस्वभावः सूचित । सालसमालस्यसहित यथा स्यात्तथा निशश्वास निश्वास मुक्तवती । गर्भानुभावान्निश्वासाग्रहणेऽपि तादृशसामर्थ्याभावादिति भाव । निपूर्वस्य 'श्वस प्राणधारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । **तथेति** । [तथा] पूर्वोक्ता एवावस्था दशा यस्यास्ता विलासवतीमालोक्य वीक्ष्येङ्गितेष्वन्तर्गतभावावेदकचेष्टितेषु कुशलोऽभिज्ञ' । चेष्टितज्ञानवानित्यर्थ । परिजन सनिहितस्त्रीसौविदल्लजनो विज्ञातवान् । अन्तर्वत्नीरूपतया ता निश्चितवान् । तामेव विशेषयन्नाह—**अहरिति** । अहरह. प्रतिदिनम् । स्वयमित्यात्मनिर्देश । अनेके बहवस्तिक्तादयो रसा आस्वादहेतवो यस्मिन्नेवभूत वाञ्छितमीप्सित पान द्राक्षापानकादि, भोजनमशन च यस्या' सा ताम् । श्यामा-

१ विनोदयाचकार. २ येन च. ३ नन्दनवनराजि.. ४ देवी. ५ श्रीरिव च ६ शनै. ७ प्रतिदिवसमुपचीयमानगर्भा, प्रतिदिनमुग्धा द्विप्रमाणगर्भा. ८ घनमाला. ९ मुहुर्मुहु . १० विजृम्भिका. ११ लोचनत्व. १२ स तथानम्था च. १३ तामनभिनन्दितपान.

पानभोजनां प्रावृषमिव श्यामायमानपयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भच्छविपाण्डुरामालोक्येङ्गितकुशलः परिजनो विज्ञातवान् ।

अथ तस्याः सर्वसेवकवर्गप्रधानभूता, सदा राजकुलसंवासचतुरा, सदा च राजसंनिकर्षप्रगल्भा, सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषवेलायामभ्यन्तरास्थानमण्डपगतम्, गन्धतैलावसेकज्वलितदीपिकासहस्रपरिवारम्, उडुनिकरमध्यवर्तिनमिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगराजफणामणिसहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणम्, मूर्धावसिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रासनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेनानुल्बणवेषेण जलनिधिनेवागाधगा-

---

यमान कृष्णता प्राप्यमाण पयोधरयो स्तनयोर्मुख चूचुक यस्या. सा [ताम्] । कामिव प्रावृषमिव वर्षानमयनिव । सापि पयोधरैर्मेघै श्याममुखा(खी) स्यात् । **केतकीति** । गर्भजनिता या छविर्देहदीप्तिस्तया पाण्डुरा शुक्लाम् । कामिव । केतकीमिव । सापि गर्भो मध्यभागस्तस्य छवि कान्तिस्तया पाण्डुरा स्यात् ।

अथ तस्या कुलवर्धना नाम स्त्री भूमिपाल राजानमुपसृत्य समीपे गत्वा प्रशस्ते शोभने दिवसे रह एकान्ते कर्णमूले विलासवतीगर्भवृत्तान्त तस्या गर्भोदन्त विदित ज्ञातमकार्षीदकरोदित्यन्वय. । कुलवर्धना विशेषयन्नाह—**सर्वेति** । सर्वेषु सेवकवर्गेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा । नीचस्य तादृशप्रवेशाभावाच्छ्रेष्ठत्वेऽप्यवसरानभिज्ञस्य तदभावादित्यत आह—**सदेति** । सदा सर्वदा राजकुले नृपपरपराया सवासोऽवस्थान तत्र चतुरा दक्षा । तद्वत्त्वेऽप्यधृष्टस्य तदभावादित्याह—**सदेति** । सदा सर्वकाल च राज्ञा य सनिकर्ष सवन्धस्तत्र प्रगल्भा पण्डिता । **सर्वेति** । सर्वाणि यानि मङ्गलानि श्रेयासि तत्र कुशला । तत्फलकरणेऽभिज्ञेत्यर्थ. । वयसातिशयिता महती महत्तरिका । स्वार्थे क । **प्रदोषेति** । प्रदोषोत्तरवेलायाम् । प्रदोषे सर्वनिषेधात् । अथवा प्रदोषो न सध्याकाल वृत्तान्तस्य गोप्यकथनत्वात् । दिवसे तदभावादिति भाव. । भूमिपाल विशेषयन्नाह—**अभ्यन्तरेति** । अभ्यन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डप उपवेशनस्थल तत्र गत प्राप्तम् । बाह्ये तथाविधजनसंसर्गादिति भाव । **गन्धेति** । गन्धतैल सुगन्धतैल तस्यावसेक सपातस्तेन ज्वलित दीपिकाना सहस्र सन्निहितत्वात् परिवारो मण्डपस्थपरिच्छदो यस्य स तम् । दीपिकासहस्रमेव परिवारो यस्येति वा । तद्दीप्त्या लोकाना तिरोधानादिति भाव । तादृशतैलसपर्कदीपिकाप्रभाया नक्षत्रप्रभया अवशिष्टनियुक्तपरिकरस्योडुसाम्य राज्ञश्चन्द्रसाम्य च प्रतिपादयन्नाह—**उडुरिति** । उडूना नक्षत्राणा निकर. समूहस्तन्मध्यवर्तिन मध्ये पातिन पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव । अन्यत्र दिने चन्द्रस्यासपूर्णत्वात्पौर्णमासीग्रहणम् । तादृशपरिवारत्वादेवोपमानान्तरमाह—**उरगेति** । उरगराजो नागाधिपतिस्तस्य सहस्रमुखत्वात्फणानामिसहस्र तस्यान्तराल मध्यप्रदेशस्तत्र स्थितमासीन नारायणमिव जनार्दनमिव । **मूर्धेति** । मूर्धावसिक्तै कृताभिषेकै प्रधाननरेन्द्रै प्रकृष्टराजभि. परिमितै स्तोकै परिवृत सहितम् । अभ्यन्तरे तादृशजनानामेव प्रवेशसभवात् । **अनतीति** । न अति नातिदविष्ठप्रदेशेऽवस्थित परिजनो यस्य स तम् । 'अव्ययं' इति नञोऽनादेश (?) । एव विशिष्टम् । शुकनासेन मन्त्रिणा सार्धं कथा कुर्वाण तस्या अनिर्वचनीया कथा किंवदन्ती कुर्वाण तिष्ठन्तम् । अथ शुकनास विशेषयन्नाह—**अनन्तरमिति** । राज्ञ सिंहासनादनन्तर यथा स्यात्तथोत्तुङ्गमुच्चैस्तरमासनमुपविष्टेन स्थितेन । **धौतेति** । धौत क्षालित धवलाम्बर तदेव परिधानमधोऽशुक यस्य स तथा तेन । परिधान त्वधोऽशुकम् इति कोश । **अनुल्बणेति** । अनुल्बणोऽनुत्कटो वेषो नेपथ्य यस्य स तेन । जलनिधिनेव समुद्रेणेव गाम्भीर्ये गम्भीरतागुणो यस्य स तेन । अथ

म्भीर्येण समुपारूढविश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः [1]शुकनासेन कुर्वाणं भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत्।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासंभाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः[3]प्ररूढरोमा[4]ञ्चनिकरकण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसितकपोलस्थल[5]स्य परिपूरितहृदयातिरि[6]क्तहर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुकनासमुखे लोलतारकमानन्दजलबिन्दुक्लिन्नपक्ष्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः। [7]अनालोकितपूर्वं [8]तु हर्षप्रकर्ष[9]मभिसमीक्ष्य भूपतेः कुलवर्धनां च स्मितविकसितमुखीमागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सतत मनसि वि[10]परिवर्तमानत्वादविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालोचितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यञ्छुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नाति[11]प्रकटमाबभाषे—'देव, [12]अस्ति किंचि[13]त्तस्मिन्स्वप्रदर्शने सत्यम्। [14]अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना हि कुलवर्धना

कथा विशिनष्टि—**समुपेति**। समुपारूढः सम्यक्प्रकारेणोपारूढः प्राप्तो यो विश्रम्भो विश्वास स निर्भरोऽतिशयो यासु ताः। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

तेनेति। तु पुनरर्थे। तस्या मक(हत्त)रिकायास्तेन वचनेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन राज्ञो नृपस्य चक्षुर्नेत्र शुकनासमुखे तत्क्षण पपातापतदित्यन्वयः। वचन विशेषयन्नाह—**अश्रुतेति**। अश्रुतपूर्वेणानाकर्णितपूर्वेण। संभावयितुं योग्य सभाव्यम्। न संभाव्यमसंभाव्यम्। तेन। कीदृशस्य राज्ञः। सिक्त सिञ्चित सर्वाङ्ग समग्रं शरीर यस्य स तथा तस्य। केनेव। अमृतरसेनेव पीयूषद्रवेणेव। मनोभीष्टत्वाद्दु खनिवारकत्वाच्च वचनस्यामृतसाम्यम्। सद्यस्तत्काल प्ररूढ प्रादुर्भूतो यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तस्य निकर समूहस्तेन कण्टकित(ता) सजातकण्टक(का) तनुः शरीर यस्य स तथा तस्य। **आनन्देति**। आनन्द प्रमोदः स एव रसस्तेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रियमाणस्य। **स्मितेति**। अदृष्टरद यद्धसित तत्स्मितम्। तेन विकसित विस्तीर्णता प्राप्त कपोलस्थल यस्य स तथा तस्य। अत्रोत्प्रेक्षा प्रदर्शयन्नाह—**परीति**। परिपूरित पूर्णीकृत हृदय तस्मादतिरिक्तमुर्वरित हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन दन्तदीप्तिसमूहमिषेण विकिरतो बहि क्षिपतः। चक्षुर्विशिनष्टि—लोला चञ्चला तारका कनीनिका यस्मिंस्तत्। **आनन्देति**। आनन्दजलबिन्दुभिः प्रमोदजनितनेत्रजलपृषतै क्लिन्न स्विन्न पक्ष्ममाल नेत्ररोमसमूहो यस्मिंस्तत्तथा। **अनालोकितेति**। भूपते राज्ञोऽनालोकितपूर्वमनवीक्षितपूर्व हर्षप्रकर्ष प्रमोदातिशयमभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य। च पुनरर्थे। कुलवर्धना स्मितेन विकसित विकस्वर मुखमानन यस्या एतादृशीमागता समागता दृष्ट्वा विलोक्य। **तस्येति**। [तस्य] विलासवत्या समाचीर्णानि व्रतानि तन्महिम्नावश्यमेतस्या गर्भो भविष्यतीत्येतादृश्य[स्या]र्थस्य सतत निरन्तर मनसि चित्ते विपरिवर्तमानत्वाद्दृढ स्मर्यमाणत्वादविदितोऽज्ञातो वृत्तान्तो गर्भधारणरूपो येन स तथैवंविधोऽपि शुकनासस्तत्कालोचित तत्समययोग्यमपरमन्यदतिमहतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य प्रमोदस्य कारण नियामकमपश्यन्ननवलोकयन्स्वयमात्मनोत्प्रेक्ष्य विचार्य समुत्सर्पितमूर्ध्वीकृत(?)मासनमवस्थितिबन्धो येन स तथा। समीपतरमतिनिकटमुपसृत्य गत्वा। राज्ञ इति शेषः। नातिप्रकट सुगोप्य यथा स्यात्तथाबभाषेऽवोचत्। किं तदित्याह—**देवेति**। हे देव हे स्वामिन्। तस्मिन्पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किंचित्सत्यमस्ति तद्देवो भवानाकर्णयतु निवेदयतु। कुत इत्यत आह—**अत्यन्तेति**। हि यस्मात्कारणादियं कुलवर्धनात्यन्तमुत्फुल्ललोचनोत्प्राबल्येन विकसितनेत्रा दृश्यतेऽवलोक्यते। देवस्यापि स्वामिनोऽपीदमीक्षणयुगल नेत्रयुग्म महत्प्रकर्षकार-

---

१ शुकनासेन सह २ सवासमचारचतुरा विदित ३ प्रकट. ४ रोमाङ्कुर. ५ मूलस्य. ६ रिक्तम् ७ अनालोचित. ८ तु तम् ९ अभिमवीक्ष्य. १० वर्तमानत्वात्; परिवर्तमानत्वात् ११ प्रकाशम् १२ किमपि. १३ किंचित्स्वप्न १४ अत्यन्तोत्फुल्ल, उत्फुल्ल.

दृश्यते। देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पद्रुपरचयदिव नीलकुवलयकर्णपूरशोभामानन्दजलपरिप्लुतं तरलतारकं विकसदावेदयति महत्प्रकर्षकारणमीक्षणयुगलम्। उपारूढमहोत्सवश्रवणकुतूहलमुत्सुकोत्सुकं क्लाम्यति मे मनः। तदावेदयतु देवः किमिदम्' इत्युक्तवति तस्मिन्राजा विहस्याब्रवीत्—'यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम्। अहं तु न श्रद्दधे। कुतोऽस्माकमियती भाग्यसंपत्। अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम्। अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्धनामेवंविधानां कल्याणानामसंभावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि। तदुत्तिष्ठ। स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवी पृष्ट्वा ज्ञास्यामि' इत्यभिधाय विसृज्य सकलनरेन्द्रलोकमुन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्धनायै दत्त्वा तया च दत्तप्रसादानन्तरमवनितलाश्लिष्टललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणो मनसा पवनचलितनीलकुवलयदललीलाविडम्बकेन दक्षिणेनाक्ष्णा परिस्फुरताभिनन्द्यमानस्तत्कालसेवासमु-

---

णम्। प्रमोदस्येति शेषः। आवेदयति निवेदयति। किं कुर्वत्। विकसद्विकाशं प्राप्नुवत्। तदेव विशिनष्टि—**प्रियेति**। प्रियमिष्टं यद्वचनं वचस्तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तस्मादिव श्रवणमूलं कर्णमूलमुपसर्पद्गच्छत्। नीलं यत्कुवलयं कुवेलं तल्लक्षणं यत्कर्णपूरं कर्णाभरणं तस्य शोभा कान्तिमुपरचयदिव निष्पादयदिव। **आनन्देति**। आनन्दजलं प्रमोदबाष्पस्तेन परिप्लुता व्याप्ता तरला चपला तारका कनीनिका यस्य तत्। उपारूढं प्राप्तं महोत्सवस्य महामहस्य श्रवणकुतूहलं येन तत्। उत्सुकोत्सुकम्। अत्युत्सुकमित्यर्थः। मे मम मनश्चित्तं क्लाम्यति खेदं प्राप्नोति। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। किमिदं प्रमोदनियामकम्। इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्मिञ्छुकनासे उक्तवति कथितवति सति राजा नृपो विहस्य किंचित्स्मितं कृत्वाब्रवीदवोचत्। **यदीति**। यद्यनया यथा कथितं सत्यं तथा सर्वमवितथं यथार्थं स्वप्नदर्शनम्। धीरोदात्तत्वादाह—**अहमिति**। अहमित्यात्मनिर्देशः। न श्रद्दधे न विश्वासं करोमि। तन्नियामकमाह—**कुत इति**। [अस्माकम्] इयत्येतावती भाग्यस्य भागधेयस्य संपत्संपत्तिः कुतः स्यात्। ममेति शेषः। हि निश्चितम्। ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियमिष्टं यद्वचनं तस्य श्रवणान्याकर्णनानि तेषां वयमभाजनमपात्रम्। अथ चाहमवितथवादिनीमपि सत्यप्रलापिनीमपि [कुलवर्धनाम्] विपरीतामिवासत्यवादिनीमिवाद्यास्मिन्दिने पश्याम्यवलोकयामि। कीदृशोऽहम्। एवंविधानां पूर्वव्यावर्णितस्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानामसंभावितमयोग्यमात्मानं मन्यमानो ज्ञायमानः (?)। तदिति हेत्वर्थे। हे शुकनास। उत्तिष्ठोत्थानं कुरु। स्वयमेवात्मनैव गत्वा। अन्तःपुर इति शेषः। किमत्र सत्यमिति देवीं विलासवतीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि निर्णेष्यामीत्यभिधायेत्युक्त्वान्तःपुरमयासीत्। 'या प्रापणे' इत्यस्यानिटो यातेः रूपम्। सकलनरेन्द्रलोकं समग्रराजसमूहं विसृज्य गृहाय गन्तुमनुज्ञाप्य स्वाङ्गेभ्यः स्वकीयहस्तपादादिभ्यो भूषणान्याभरणान्युन्मुच्योत्तार्य कुलवर्धनायै महत्तरिकायै दत्त्वा वितीर्य। कीदृशो नृपः। **तया चेति**। तया कुलवर्धनयाभ्यर्चितः पूजितः। केन। शिरःप्रणामेनोत्तमाङ्गप्रणमनेन। तां विशिनष्टि—**द**-

चितेन विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरःसंसर्पिणीनामनिललोलस्थूलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरसंहतिरन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृतरक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपनधवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्णकलशाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यग्रलिखितमङ्गल्यालेख्योज्ज्वलितभित्तिभागमनोहारिणि, उपरचितसितवितानेवितानपर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे, मणिप्रदीपप्रहततिमिरे वासभवने भूतिलिखितपत्रलताकृतरक्षापरिक्षेपम्, शयनशिरोभागविन्यस्तधवलनिद्रामङ्गलकलशम्, आबद्धविविधौषधिमूलयन्त्रपवित्रम्, अवस्थापितरक्षाशक्तिवलयम्, इतस्ततो विप्रकीर्णगौरसर्षपम्, अव-

---

सपर्या तस्यां समुचितेन योग्येन । **विरलेति** । [विरलविरलेन] वीप्सया द्वित्वम् । यथा यथा वासभवनाभ्यन्तरगमन राज्ञस्तथा तथा विरलविरलत्व बोध्यम् । एवविधेन परिजनेन परिच्छदेनानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमान । **पुर इति** । पुरोऽग्रे संसर्पिणीनां व्रजन्तीनाम् । **अनिलेति** । अनिलेन वायुना लोलास्तरला स्थूलशिरा यासां तास्तासाम् । **प्रदीपिकेति** । प्रदीप एव प्रदीपिका । स्वार्थे क. 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्य सुपः' इति कात्पूर्वमिकारः । तासा प्रदीपिकानामालोकेन प्रकाशेन समुत्सार्यमाणा निराक्रियमाणा कक्षान्तरे उत्तरोत्तरप्रदेशे तिमिरसंहतिर्ध्वान्तसमूहो यस्येति राज्ञो विशेषणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत्र चेति । [तत्र] तस्मिन्नन्त पुरे वासभवने शयनतलमधिशयाना विलासवती ददर्शेति दूरेणान्वय । वासभवन विशेषयन्नाह—**सुकृतेति** । सुष्ठु शोभन कृत रक्षासंविधान पापपाखण्डशाकिनीडाकिनीप्रभृतीना प्रवेशप्रतिबन्धकर्मणि मन्त्राद्यौषधप्रकारो यस्मिन् । नवा प्रत्यग्रा या सुधा तस्या अनुलेपनेन धवलिते शुभ्रीकृते । प्रज्वलितो मङ्गलाभिधः प्रदीपो यस्मिन् । पूर्णकलशैर्भृतकुम्भैरधिष्ठित पक्षक पक्षद्वार यस्मिन् । 'पक्षद्वार तु पक्षक' इति कोशः । **प्रत्यग्रेति** । प्रत्यग्रलिखितानि नूतनलिपीकृतानि यानि मङ्गल्यानि मङ्गलेहितान्यालेख्यानि चित्राणि तैरुज्ज्वलितो दीप्तिमान्यो भित्तिभागः कुड्यप्रदेशस्तेन मनोहारिण्यभिरामे । **उपेति** । उपरचित निष्पादित सितवितान श्वेतकन्दको यस्मिन् । **वितानेति** । वितानमुल्लोचस्तत्पतत्प्रान्त यावदवबद्धो मुक्तागुणो मुक्ताजाल यस्मिन् । **मणीति** । मणय एव प्रदीपास्तै. प्रहत ध्वस्त मिर तमो यस्मिन् । इत परमेकादशभि' शयनतल विशेषयन्नाह—**भूतीति** । भूत्या ऐश्वर्यार्थं लिखिया पत्रलता पत्रफलान्विता लता कल्पलता तया कृता(तो) रक्षाया गर्भरक्षाया परिक्षेपो दार्ढ्यं यस्मि दृश्यते हि देशविशेषे सद्यो गर्भसंभूत्यर्थं प्रथमतो नवोढाया फलपत्रान्वितकदलीछाया क्रियते । गर्भान च पर्यङ्क उत्तरच्छदे शयनीयगृहभित्तौ वा प(फ)लपत्रान्विता लिखिता कल्पलता गर्भस्य पुष्ट्यर्थं वृद्ध्यर्थ क्रियते । **शयनेति** । [शयनस्य] शिरोभागे विन्यस्त' स्थापितो धवलश्चन्दनादिना निद्रासमये मङ्गलक यस्मिन् । इय च देशरीति । तदुक्तमन्यत्र—'निद्राकलशो रूप्यमय सर्वश्वेत शिरोभागेऽहर्निश पूर्ण स्थाप्यते' इति । **आवद्धेति** । आवद्धानि सयतानि विविधानामनेकप्रकाराणामौषधीना मूलानि यन्त्र चक्रव्यूहप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनाप्रभृतीनि यस्मिस्तत् । **अवेति** । अवस्थापितानि पार्श्वे तानि रक्षार्थं शक्तीना कात्यायनीना वलयानि वर्द्धनिर्मितानि यस्मिंस्तया । **इतस्तत इति** । इतस्तत मन्ताद्विप्रकीर्णा विक्षिप्ता गौरसर्षपा श्वेतसिद्धार्था यस्मिन् । **अवेति** । अवलम्बितानि बालाना केश योक्त मुखबन्धन तेन ग्रथितानि गुम्फितानि लोलानि चञ्चलानि पिप्पलपत्राण्यश्वत्थदलानि यस्मिन् ।

---

१ लोलोच्छलच्छिखानाम्. २ प्रदीपकानाम्. ३ तिमिरमन्तःपुरम्. ४ तत्र वसुकृत, तत्र बहुकृत ५ सुधा- ६ दीपे. ७ अधिष्ठिते. ८ द्वारपक्षके; द्वारपक्षक. ९ मङ्गल्यलेख्य १० उज्ज्वल. ११ भागे १२ समुपर- १३ सितवितान. १४ पर्यन्तस्थित. १५ मुक्तागणे १६ प्रनिहत. १७ भुवने. १८ भूमि, भित्ति. १९ विन्यस्त २० मङ्गलम्. २१ मन्त्रपवित्रम्, पत्रम्. २२ अवलम्बि.

लम्बितबालयोक्त्रग्रथितलोलपिप्पलपत्त्रम्, आसक्तहरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्गपादपीठप्रतिष्ठितम्, इन्दुदीधितिधवलप्रच्छदपटम्, अचलराजशिलातलविशालम्, गर्भोचितं शयनतलमधिशयानां कनकपात्रपरिगृहीतैरविच्छिन्नविरलावस्थितदधिलवैर्जलतरंगतरलश्वेतशालिसिक्थनिकरैरग्रथितकुसुमसनाथैः पूर्णभाजनैरखण्डिताननमत्स्यपटलैश्च प्रत्यग्रपिशितपिण्डमिश्रैरविच्छिन्नसलिलधारानुगम्यमानमार्गैः पंटलकप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैर्गोरोचनामिश्रगौरसर्षपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्चाचारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम्, धवलाम्बरविविक्तवेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गलप्रायालापेन परिजनेनोपास्यमानाम्, उपारूढगर्भतयान्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्, सलिलनिमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरितदिनकरामिव दिवसश्रियम्, उदयगिरितिरोहितशशि-

---

सक्ता अन्योन्य सलग्ना हरिता नीला अरिष्टपल्लवा निम्बकिसलया यस्मिन् । **उत्तुङ्गेति** । उत्तुङ्गान्युच्चानि यानि पादपीठानि पल्यङ्कपादाधारभूतानि काष्ठविशेषाणि तेषु प्रतिष्ठितम् । **इन्द्विति** । इन्दोश्चन्द्रस्य या दीधितिः कान्तिस्तद्वद्धवलं शुभ्रं प्रच्छदपट उत्तरपटो यस्मिन् । **अचलेति** । अचलराजो हिमाचलस्तस्य शिलातलं तद्वद्विशालं विस्तीर्णम् । **गर्भेति** । गर्भदशावस्थायामुचितं योग्यमेवंविधं शयनतलं शयनीयतलमधिशयाना विहितस्वापाम् । पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह—**अन्तरिति** । अन्तःपुरसक्ता या जरन्त्यो वृद्धा योषितस्तासां जनेन समुदायेन क्रियमाणं विधीयमानमवतरणकमङ्गलं यस्यास्ताम् । अवतरणकमङ्गलमुत्तारणमिति देशाचारव्यवस्थया प्रसिद्धम् । कीदृशेन । आचारः कुलाचारस्तत्र कुशलेनाभिज्ञेन । तानेवाह—**कनकेति** । कनकस्य सुवर्णस्य पात्राणि भाजनानि तैः परिगृहीतैराश्रितैरविच्छिन्ना [अ]विच्छेदं प्राप्ता विरलावस्थिता अनिबिडतया स्थिता ये दध्नो लवाः खण्डास्तैः । **जलेति** । जलतरंगाः पानीयकल्लोलास्तद्वत्तरलाश्चञ्चलाः शोभायमानाः श्वेतशालिसिक्थानां पक्वौदनानां शालिलाजानां वा निकरा समूहास्तैः । **अग्रथितेति** । अग्रथितान्यगुम्फितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथैः सहितैः पूर्णानि भृतानि भाजना-

मण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्णब्रह्मकमलविनिर्गमामिव नारायणनाभिम्, आसन्नागस्त्योदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलशामिव क्षीरोदवेलाम्, गोरो[1]चनाचित्रितदशमनुपहत[2]मतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श । ससंभ्रमपरिजनप्रसारितकरतला[3]लम्बनावष्टम्भेन वामजानुविन्यस्तहस्तपल्लवां [4]प्रचलितभूषणमणिरवमुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीम् 'अलमलमत्यादरेण । देवि, नोत्थातव्यम्' इत्यभिधाय सह तया तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्टचामीकर[5]चारुपादे धवलोपच्छदे [6]चासन्ने शयनान्तरे शुकनासोऽपि न्यषीदत् । अथ तामुपारूढगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा 'देवि, शुकनासः पृच्छति यदाह कुलवर्धना किमपि तत्किं तथैव' इत्युवाच । अथा[7]व्यक्तस्मितच्छुरितकपोलाधरलोचना लज्जया [8]दशनांशुजालकव्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छादयन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनःपुनश्चा[9]नुबध्यमाना '[10]किं मामतिमात्रं त्रपापरवशां करोषि ।

शशिमण्डल यस्यामेवभूतां विभावरी रजनीमिव । अभ्यर्ण समीपे ब्रह्मकमलस्य धातृरूपनलिनस्य विनिर्गमो बहिर्भावो यस्यामेतादृशी नारायणनाभिमिव दामोदरकूपिकामिव । आसन्न समीपवर्त्यगस्त्यस्य पीताब्धेरुदय उद्गमन यस्यामेवभूता दक्षिणाशामिवावाचीमिव फेनेन डिण्डीरेणावृता आच्छादिता अमृतकलशा पीयूषकुम्भा यस्यामेतादृशी क्षीरोदवेलामिव दुग्धोदधिजलवृद्धिमिव । गोरोचनया चित्रिता पिञ्जरीकृता दशा. प्रान्ता यस्यैवभूतमनुपहतमच्छिद्रमतिधवलमतिशुभ्र दुकूलयुगल दुकूलयुग्म वसाना दधानाम् । अन्यस्तु प्रागेवोक्त' । ततश्च पार्थिव. स राजा ता विलासवतीमुत्तिष्ठन्तीमुत्थान कुर्वतीम् । हे देवि । अलमलकृत कृतमत्यादरेणातिप्रयत्नेन । नोत्थातव्य नोत्थान कर्तव्यमित्येवमभिधायेत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के तया सह समुपाविशदासेदिवान् । केचित्तु स्त्रीपुरुषयोरेकत्रावस्थितिर्न युक्तेति तस्मिन्नेव शयनीये शयनसदन्धिगृहे पृथगासने राजोपाविशदित्यर्थमाहु । तामेव विशिनष्टि—**ससंभ्रमेति** । ससभ्रम सचकित सविलास वा परिजनेन सेवकजनेन प्रसारित विस्तारित यत्करतल हस्ततल तदेवालम्बनमाधारस्तस्यावष्टम्भेन सहायेन वामेऽपसव्ये जानौ नलकीले विन्यस्त स्थापितो हस्त एव पल्लवो ययेति गर्भवतीज्ञापक लक्षणम् । प्रचलितानि भूषणानि तेषा मणिरवेण मुखर वाचाल यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अलमित्यनेनादरातिशय सूचित । ततश्च शुकनासोऽपि शयनान्तर आसनान्तरे न्यषीददुपविष्टवान् । तदेव विशेषयन्नाह—**प्रमृष्टेति** । प्रमृष्टमुज्ज्वलीकृत यत् [चामीकर] सुवर्ण तस्य चारवो मनोहरा पादा यस्मिन्(यस्य) । क्वचित् 'चरुपट्टे' इति पाठ । तत्र चारु सुन्दर पट्टो दृढबन्धो यस्मिन्नित्यर्थ । धवल श्वेत उपच्छद उत्तरप यस्मिन् । आसन्ने समीपवर्तिनि । अथेत्यानन्तर्ये । ता विलासवतीमुपारूढ प्राप्तो गर्भो ययैवभूतामालोक्य निरीक्ष्य राजा पार्थिव इत्युवाचेत्यब्रवीत् । कीदृक् । प्रस्तुत प्रारब्ध परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन स केन । मनसा चित्तेन । कीदृशेन । हर्षस्य प्रमोदस्य यो भर सभारस्तेन मन्थरेणालसेन । प्रस्तुतो गर्भ रणरूपो वृत्तान्तस्तत्र परिहासो हास्यमिति वा । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**देवीति** । हे देवि । शुकनास पृच्छति । कुलवर्धना किमपि यदाह तत्किं तथैवेति सव्यङ्ग (ङ्य) प्रश्न । **अथेति** । [अथ] प्रश्नानन्तरमव्यक्तमस्फुट यत्स्मित हास्य तेन छुरितानि विकसितानि कपोलाधरलोचनानि यस्या सा लज्जया त्रपया दशना दन्तास्तेषामशव किरणास्तेषा जालक समूहस्तस्य व्याजेन मिषेणांशुकेनेव वस्त्रेणेव मुखमाननमाच्छादयन्ती प्रच्छादन कुर्वती विलासवती तत्क्षण तस्मिन्नम[यिऽ]धोमुख्यधोमुखी तस्थौ स्थिता । **पुनरिति** । अपर दित्यन्वय । किं क्रियमाणा । पुन पुनर्वारवारमनुबध्यमाना [म]निर्बन्ध पृच्छ्यमाना । पुन किं कुर्वाणा । इत्य

---

१ गोरोचनातिलक. २ मणिधवलम्. ३ अवलम्बना ४ प्रचल. ५ चारुपदे ६ चासन्नशयनान्तरे ७ अव्यक्तच्छुरित. ८ दशनांशुकजाल. ९ अनुरुध्यमाना. १० किं नाम माम्

नाहं किंचिदपि वेद्मि' इत्यभिदधाना तिर्यग्वलिततारकेण चक्षुषावनतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुटहासज्योत्स्नाविशदेन मुखशशिना भूभुजां पतिरेनां भूयो बभाषे—'सुतनु, यदि मदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमानदलकोशविशदचम्पकद्युतेः सवर्णतया परिमलानुमीयमानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य, अनयोश्च गर्भसंभवामृतावसेकनिर्वाप्यमाणशोकानलप्रभवं धूममिव वमतोर्गृहीतनीलोत्पलयोरिव चक्रवाकयोस्तमालपल्लवलाञ्छितमुखयोरिव कनककलशयोः सकृदिवालिखितकृष्णागुरुपङ्कपत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतरतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलिरेखावलयस्य कृशिमानमुज्झतो मध्यभा-

---

भिदधानेतिब्रुवाणा । इतिवाच्यमाह—**किमिति** । किमिति हेतुना मामतिमात्रमतिसंकट त्रपापरवशा लज्जायत्ता करोषि निर्मासि(?) । नेति प्रतिषेधे । अहमित्यात्मनिर्देश । किंचिदपि स्वल्पमात्रमपि वेद्मि जानामि । **तिर्यगिति** । तिर्यग्वलिता तारका कनीनिका यस्मिन्नेवभूतेन चक्षुषा नेत्रेणावनतमुख्यानम्रवदना राजान नृप साभ्यसूयमिव सहेर्ष्यया वर्तमानमिवापश्यदिति प्रागुक्तमेव । पतिव्रताया धीरायास्तादृशप्रश्नस्यानुचितत्वात्साभ्यसूयमिति भाव । अपरिस्फुटोऽप्रकटो यो हास स एव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया विशदेन निर्मलेन मुखशशिना वदनचन्द्रेणोपलक्षितो भूभुजा पती राजैना विलासवती भूय पुनरपि बभाषे उवाच । किं तदित्याह—**सुतेति** । सुष्ठु शोभन तनु शरीर यस्या सेति सबोधनपदम् । यदिति यत्तदो सबन्ध । मदीयेन मदुक्तेन वचसा वाक्येन यदि [तव] त्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । तदिति हेत्वर्थे । अयमहमिति सोऽहमिति । यदिदन्ताविपर्ययेणाहमित्यस्याभेदप्रत्यभिज्ञानम् । निभृतमत्यर्थं तूष्णींस्थित । **अस्येति** । [अस्य] कुङ्कुमा[ङ्ग]रागस्येत्यन्वितम् । किमिति प्रश्ने प्रकारार्थे वा । प्रतिविधास्यसि । तस्य गोपन कथ करिष्यसीत्याशय । **विघटेति** । विघटमानानि भिद्यमानानि दलानि यस्यैवभूत कोशो मुकुलत्वेन विशदो निर्मलो यश्चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य द्युति कान्तिस्तस्या सवर्णतया सरूपतया । अतएव विशेषा(ष)ज्ञाने परिमलानुमीयमानस्येत्युक्तम् । तथा च चम्पकपरिमलो न्यूनोऽन्त(ङ्ग)रागपरिमलस्त्वधिक इति विशेषाद्विशिष्टानुमान(?)भवत्येवेत्याशय । कुङ्कुम काश्मीर तेनाङ्गराग उद्वर्तन तस्य । अन्तर्वर्तीत्वनियतता पाण्डुरता तामापद्यमानस्य प्राप्यमाणस्येत्यर्थ । अथ चानयो पयोधरयोरिति सबन्ध । कीदृशयो । गर्भसभव एवामृत तस्यावसेक सिञ्च-

१. न तेन निवा(र्वा)प्यमानो(णो) विलुप्यमानश्चिरकालीन[न]पुत्रानुत्पत्तिनिमित्तक शोक एवानलो वह्निस्तस्मात्प्र-

गस्य ।' इत्येवं ब्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखहासः शुकनासः 'देव, किमायासयसि देवीम् । इयमनया कथयापि लज्जते । त्यज कुलवर्धनाकथितवार्तासंबद्धमालापकम्' इत्यब्रवीत् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुकनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण समीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहन्यनवरतगलन्नाडिकाकलितकालकलैर्बहिरागृहीतच्छायैर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेलायामिरमदमिव मेघमाला सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिञ्जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशतसंक्षोभचलितक्षितितलो भूपालाभिमुखप्रसृतस्खलद्गतिशून्यकञ्चुकिसहस्रो जनसंमर्दनिष्पिष्यमाणपतितकुब्जवामनकिरा-

---

ङ्कश्यत्रिवल्यास्त्रिकस्य रेखावलय यस्मिन्स तथा तस्य । कृशस्य भाव कृशिमा कृशत्वमुज्झतस्त्यजतो मध्यभागस्य मध्यप्रदेशस्येत्येवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रुवाण वदन्त [अवनिपाल] नृप शुकनास इत्यब्रवीदित्यन्वय । कीदृक् । अन्तर्मुखे मुखमध्ये हासो यस्य स । एतेन महापुरुषत्व सूचितम् । इतिशब्दार्थमाह—**देवेति** । हे देव हे स्वामिन्, देवी विलासवती किमायासयसि खेदयसि । इय देव्यनया पूर्वोक्तया कथया वार्तयापि लज्जते त्रपा प्राप्नोति । त्यज दूरीकुरु । कुलवर्धना पूर्वोक्ता तया कथिता प्रोक्ता या वार्ता प्रवृत्तिस्तत्संबद्धमालापक ज्ञातस्याप्यर्थस्यावेदकलवाकारि(?) वाक्प्रयोगरूपम् । **एवमिति** । एवंविधाभि पूर्वोक्ताभिर्नर्मप्रायाभि परिहासबाहुल्याभि कथाभिर्वार्ताभि सुचिर चिरकाल स्थित्वा तत्रावस्थान कृत्वा शुकनास स्वभवन स्वगृहमयासीदा(त्)ययौ । नरेन्द्रोऽपि नृपोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे ता निशा ता रात्रि तया सह विलासवत्या समम[त्य]वाहयदनैषीत् ।

तत इति । [तत] तदनन्तर पुण्येऽहनि पवित्रवासरे प्रसवस्य जननस्य समय कालस्तस्मिन्पूर्णे परिपक्वे सति गणकैर्ज्योतिर्विद्भिर्गृहीते लग्ने मेषादिके प्रशस्ताया सर्वदोषराहित्येन मनोभीष्टाया वेलाया लग्नान्तर्वर्तिहोराया विलासवती सुत पुत्रमसूत सुषुवे । कीदृशी । समीहित ईप्सितो यो गर्भस्तन्निमित्तको दोहदो मनोरथ । नानारसविषयकोऽभिलाष इति यावत् । तस्य संपादन परिपूर्णतापादन तया प्रमुदिता सतुष्टा । अथ गणकान्विशिनष्टि—**आगृहीतेति** । बहिरङ्गणादावागृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निश्चिता छाया यै । **अनवरतेति** । [अनवरत] नित्य गलन्ती जल त्यजन्ती या नाडिका घटिका । नाडिकाशब्दस्य समयवाचित्वेऽपि नाडीबोधक पात्रविशेष लक्ष्यते । तया कलिता निश्चिता ज्ञाता कालकला सूक्ष्मकालो यै । नित्य चलन्ती या नाडिका मुहूर्तार्ध तस्मिन्कलिता कालकला यैरिति वा । का किमिव । मेघमाला सौदामिनीरमदमिव मेघवह्निमिव । 'मेघवह्निरिरमद' इति हैम । सुत विशेषयन्नाह—**सकलेति** । सकल समग्रा ये लोकास्तेषा हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकारिण प्रमोदजनकम । अथ च तस्मिन्पुत्रे जाते परिजनस्य बाह्याभ्यन्तरसेवकजनस्य राजकुले राज्ञा समुदाये राजगृहे वा दिष्टिरानन्दस्तस्य या वृद्धिस्तस्या संभ्रम सोत्साहकर्मातिमहानभूदित्यन्वय । परिजन विशेषयन्नाह—**सरभसमिति** । सरभस त्वरितमितस्तत समन्तात्प्रधावितस्योच्चलितस्य । दिष्टिसभ्रम विशेषयन्नाह—**चरणेति** । चरणाना पादाना शत तस्मात्य संक्षोभ प्रघातस्तेन चलित कम्पित क्षितितल यस्मात्स तथा । **भूपालेति** । भूपालाभिमुख नृपसमुख प्रसृता विस्तृतास्तेषा हर्षोद्रेकात्स्खलन्ती या गतिर्गमन तया शून्य कञ्चुकिना सौविदल्लाना सहस्र यस्मिन्स । अनेन सुतोत्पत्तिज्ञापनार्थं सर्वत कञ्चुकिन प्रवृत्ता इति ध्वनितम । **जनेति** । जनाना समर्दैन समुदायेन

---

१ मुखविनिगूढहास , मुखनिगूढहास २ अनयापि कथया ३ आलापन, आलापमपि ४ वासगृहे ताम ५ यथासमीहित, समुचित. ६ पूर्णप्रसव.. ७ कले , कले. ८ नलदमाला ९ गतिकञ्चुकि, गतिविह्वलकञ्चुकि

तगणो विस्फार्यमाणान्तःपुरजनाभरणझङ्कारमनोहरः पूर्णपात्राहरणविलुप्यमानवसनभूषणः संक्षोभितनगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसंभ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरं च मन्दरमथ्यमानजलधिघोषगम्भीरदुन्दुभिध्वानपुरःसरेण प्रहतमृदुमृदङ्गशङ्खकाहलानकनिर्विहनिर्भरेण मङ्गलपटहपटुरवसंवर्धितेनानेकजनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवेश्यायुवतयः सबालवृद्धा ननृतुरागोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः । प्रतिदिनमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जलधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्ममहोत्सवः । पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनमहोत्सवहृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते निवारितनिखिलपरिजनः शुकनासद्वितीयो मणिमयमङ्गलकलशयुगला-

---

निष्पिष्यमाणाः पीड्यमानाः अतएव पतिताः त्रस्ताः । येषां शिरः शिरोविपृष्ठिपादं लक्षणोपेतं न भवति पृथुदरहृदयं च सुलक्षणं स्यात्ते कुब्जाः । एतद्विपरीतास्तु वामनाः । केवलं स्वल्पतनवः किराताः । 'किरातः स्यादल्पतनौ भूनिम्बे म्लेच्छयोः' इत्यनेकार्थः । तेषां गणः समुदायो यस्मिन् [सः] । **विस्फार्येति ।** विस्फार्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणो योऽन्तःपुरजनानामाभरणझङ्कारोऽलंकारनिनादस्तेन मनोहरो हृदयहारी । **पूर्णेति ।** उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते तत्पूर्णपात्रं तस्याहरणं ग्रहणं तेन विलुप्यमानानि गृह्यमाणानि बलादाकृष्यमाणानि वसनभूषणानि यस्मिन् [सः] संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं येन स तथा । **अनन्तरं चेति ।** [अनन्तरं] सुतोत्पत्त्यनन्तरमुत्सवकोलाहलेन हर्षस्य निर्भरोऽतिशयो यास्वेवंविधाः प्रजाः ननृतुर्नृत्यं चक्रुरित्यन्वयः । प्रजानां(जाः) विशिनष्टि—**ससामन्ता इति ।** सामन्ताः स्वदेशपार्श्ववर्तिनो राजानस्तैः सह वर्तमानाः सान्तःपुरा अन्तःपुरेण सहिताः, सप्रकृतयः प्रकृतिः पौरलोकस्तया सह वर्तमानाः, सराजलोका राजलोको नृपसंबन्धिजनस्तेन सहिताः, सवेश्यायुवतयो वेश्यायुवतिभिर्वाराङ्गनाभिरुपेताः, सबालवृद्धा बालवृद्धैः सहिताः । **आगोपालमिति ।** आ गोपालं यथा स्यात्तथेति मर्यादीकृत्य यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । क इव । उन्मत्ता इव क्षीबा इव । उत्सवकोलाहलेन किं कुर्वता । आपूरयता पूर्णीकुर्वता । किम् । त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । उत्सवकोलाहलं विशिनष्टि—**मन्दरेति ।** मन्दरेण मेरुणा मथ्यमानो विलोड्यमानो यो जलधिः क्षीराब्धिस्तस्य घोषः[शब्द]स्तद्वद्गम्भीरो यो दुन्दुभिर्निःस्वानस्तस्य [ध्वानः] ध्वनिः पुरःसरः पुरोगामी यस्य स तथा तेन ।

शून्येनासक्तवहुपुत्रिकालंकृतेन विविधनवपल्लवनिवहनिरन्तरनिचितेन संनिहितकनकमयहल-मुसलयुगेन विरलग्रथितसितकुसुममिश्रदूर्वाप्रवालमालालंकृतेनावलम्बिताविकलव्याघ्रचर्मणा वन्दनमालिकान्तरालघटितघण्टागणेन द्वारेण विराजमानम्, उभयतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादा-निपुणेन गोमयमयीभिरुत्तानविनिहितवराटकदन्तुराभिरन्तरान्तरावद्धविविधवर्णरागरुचिर-कूर्पासकुसुमलेशलाञ्छिताभिः कुसुम्भकेसरलवाश्लेपलोहिताभिर्लेखाभिरालिखितस्वस्तिकभ-क्तिजालमुपरचयता हारिद्रद्रावविच्छुरणपिञ्जरिताम्बरधारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीं कुर्वता विक-चपक्षपुटविकटशिखण्डिपृष्ठमण्डलाधिरूढमालोललोहितपटघटितपताकमुल्लसितशक्तिदण्डप्र-

---

नेत्यर्थ । पुत्रवत्या महद्वारोपरि मणिमयकलशारोपण क्रियत इति राजस्थिति । आसक्ता संश्लिष्टा वहुपुत्रिका मषीलिखितास्ताभिरलङ्कृतमिति गृहविशेषणम् । यस्मिन्गृहे प्रसूतिर्जायते तद्वारदेशे क्रमव्युत्क्रमाभ्या मषीलिखिते सश्लिष्टे पुत्रिके क्रियेते इति वृद्धाचार । कैश्चित्तु वहुपुत्रिकानाम श्लक्ष्णफलैरुपेतो विटपिविशेष कथ्यते । शतावरीत्यन्ये । विविधा भिन्नभिन्नजातीया ये नवपल्लवा नवकिसलयास्तेषा निवह समूहस्तेन निरन्तर नित्य निचितेन व्याप्तेन । सनिहितानि समीपवर्तीनि कनकमयानि सुवर्णमयानि हल सीरम्, मुसल अयोग्रम्, युगमीशान्तवन्धनम्, एतानि यस्मिन् । अय च राज्ञा गृहे कश्चिद्देशाचार । हलमुसलयोर्युगमिति समासो वा । **विरलेति** । विरलानि ग्रथितान्यन्तरान्तरा गुम्फितानि यानि सितकुसुमानि श्वेतपुष्पाणि तैर्मिश्रा सपृक्ता या दूर्वा वहुप्ररोहा तस्या प्रवालमालया पल्लवश्रेण्यालङ्कृत भूषित तेन । **अवेति** । अवलम्बितमविकल सपूर्ण व्याघ्रचर्म श्वेतपिङ्ग[ल]कृत्तिर्यस्मिंस्तत्तथा तेन । **वन्दनेति** । मङ्गल्य पुष्पदाम वन्दनमालिका । 'तोरणार्थे तु मङ्गल्य दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणि । तस्या अन्तराले मध्यप्रदेशे भागे घटितो रचितो घण्टागणो यस्मिन्स तेन । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**उभयतश्चेति** । पुरन्ध्रिवर्गेण । 'पुरन्ध्री सुचरित्रा' इत्यमरः । समधिष्ठितमध्यस्थ(?)मिति दूरेणान्वय । कि कुर्वता पुरन्ध्रिवर्गेण । आलिखितो लिपीकृत स्वस्तिक प्रसिद्धो यस्मिन्नेवभूत भक्तिजाल रचनासमूहमुपरचयता कुर्वता । कयो । द्वारपक्षकयो । उभयत उभयपार्श्वयो । 'पक्षद्वार तु पक्षकम्' इति कोश । कीदृशेन । मर्यादानिपुणेन मर्यादा स्थितिस्तत्र निपुणेनाभिज्ञेनेति पुरन्ध्रिवर्गस्य विशेषणम् । काभि । लेखाभिर्वर्तिभि । अथ लेखा विशेषयन्नाह—**गोमयेति** । गोमय छगण तन्मयीभि । **उत्तानेति**। उत्तानमूर्ध्वमुख विनिहिता स्थापिता ये वराटका कपर्दकास्तैर्दन्तुराभिर्विषमोन्नताभि अन्तरान्तरा मध्येमध्य आवद्धा नियमिता विविधवर्णा नीलपीतादिधातवस्तेषा रागेण रुचिर कूर्पासमेव कुसुम तस्य लेशाश्छेदास्तैर्लाञ्छिताभिश्चिह्निताभि । **कुसुम्भेति** । कुसुम्भ कमलोत्तर तस्य केसरलवा किञ्जल्कखण्डास्तैराश्लेष रक्ताभि सवन्धस्तेन लोहिताभी रक्ताभि । पुन किं कुर्वता । सृजता । हरिद्रा रजनी तस्या द्रवो रसस्तस्य विच्छुरण प्रोक्षण तेन पिञ्जरित पीतरक्तता प्राप्त यदम्बर वस्त्र तद्धारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीम् । पुन कि कुर्वता । सघटयता रचयता । कम् । उल्लस(सि)ताबुल्लास प्राप्तौ यौ शक्तिदण्डौ तत्र । शक्तिरायुधविशेष , दण्डो लगुड , ताभ्या प्रचण्डो भीषणो य कार्तिकेयो गुहस्तम् । तमेव विशेषयन्नाह—**विकचेति** । विकचपक्षपुटाभ्या विस्तीर्णवाजपुटाभ्या विकटो विपुलो य शिखण्डी मयूरस्तस्य पृष्ठमण्डल तत्राधिरूढमुपविष्टम् । आलोलाश्चञ्चला लोहितपटघटिता रक्तवस्त्रनिर्मिता पताका वैजयन्त्यो यस्मिन्स तम । पुन कि कुर्वता । आवध्नता वन्धनविषयीकुर्वता । कौ । सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पदन्तौ । देवताद्वन्द्वत्वात्पूर्वपदस्य दीर्घता । तौ विशेषयन्नाह—

---

१ पुत्रिकाप्रतानेन २ वन ३ युगलेन ४ आलम्बिताविरल, आलम्बिताविकट ५ माल्य ६ द्वारदेशेन ७ वराटकप्रकरदन्तुराभि ८ कार्पास; कर्पास ९ हारिद्र १० परिपिञ्जराम्बर ११ शिखण्डिमण्डल, शिखिपृष्ठमण्डल.

चण्डं कार्तिकेयं संघटयता विन्यस्तालक्तकपटलपाटलमध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावावध्नता कुङ्कुमपङ्कपिञ्जरीकृतामूर्ध्वप्रोतकनकमययवनिकरकण्टकितामविरललग्नगौरसिद्धार्थकप्रकारतया काञ्चनरसखचितामिव मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां विन्यस्यता चन्दनजलधवलितेषु भित्तिशिखरभागेषु पञ्चरागविचित्रचेलचीरकलापचिह्नामापीतपिष्टपङ्काङ्कितां वर्धमानपरपराम-न्यानि च सूतिकागृहमण्डनमङ्गलानि संपादयता पुरंध्रिवर्गेण समधिष्ठितम्, उपद्वारसंयतविविधगन्धकुसुममालालंकृतजरच्छागम्, अखिलव्रीहिमध्यावस्थापितार्यवृद्धाध्यासितशयनीयशिरोभागम्, अनवरतदह्यमानाज्यमिश्रभुजगनिर्मोकमेषविषाणक्षोदम्, अनलपुष्यमाणारिष्टतरुपल्लवोल्लसितरक्षाधूमगन्धम्, अध्ययनमुखरद्विजगणविप्रकीर्यमाणशान्त्युदकलवम्, अभिनवलिखितमातृपटपूजाव्यग्रधात्रीजनम्, अनेकवृद्धाङ्गनारब्धसूतिकामङ्गलगीतिकामनोहरम्, उपपाद्यमानस्वस्त्ययनं क्रियमाणशिशुरक्षाबलिविधानम्, आबध्यमानधवलकुसुमदामशतम्, अविच्छिन्नपठ्यमाननारायणनामसहस्रम्, अमलहाटकयष्टिप्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशता-

---

विन्यस्तेति । विन्यस्तं रचितं यदलक्तकपटलं तेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ ययोस्तौ । पुनः किं कुर्वता । विन्यस्यता स्थापयता । काम् । मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां मृन्मय्यो मृत्तिकाभिर्निष्पन्ना या गुटिका गुलिकास्तासां कदम्बः समूहस्तस्य मालां स्रक्ताम् । मालां विशेषयन्नाह—**कुङ्कुमेति** । कुङ्कुमस्य केशरस्य यः पङ्कस्तेन पिञ्जरीकृतां पीतरक्तीकृताम् । ऊर्ध्वप्रोता स्यूता ये कनकमययवाः सुवर्णहयप्रियास्तेषां निकरः समूहस्तेन कण्टकितां सजातकण्टकाम् । अविरलं निविडं लग्नाः सबद्धा ये [गौर]सिद्धार्थका गौरसर्षपास्तेषां प्रकारस्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुभूतया । काञ्चनस्य सुवर्णस्य यो रसस्तेन खचितामिव सबद्धामिव । अनेन सुवर्णसर्षपयोः साम्यं प्रदर्शितम् । **चन्दनेति** । चन्दनं मलयजं तस्य जलं द्रवस्तेन धवलितेषु शुभ्रीकृतेषु भित्तिशिखरभागेषु कुड्यप्रान्तप्रदेशेषु वर्धमानपरपरां शरावश्रेणीमन्यानि च सूतिकागृहमरिष्टगृहं तस्य मण्डनमङ्गलानि शोभाकारिमङ्गलविशेषास्तानि संपादयता निष्पादयता । वर्धमानपरपरां विशेषयन्नाह—**पञ्चेति** । पञ्चरागैर्विचित्रा ये चेलचीरा वस्त्रखण्डास्तेषां कलापः समूहः स एव चिह्नं यस्याः सा ताम् । आ ईषत्पीतो यः पिष्टपङ्कस्तेनाङ्किता चिह्निताम् । पुनः प्रकारान्तरेण गृहं विशिनष्टि—**उपेति** । उपद्वारे द्वारसमीपे संयताः बद्धा विविधो गन्धो यासां विविधाः कुसुममालाः पुष्पस्रजस्ताभिरलंकृतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽजो यस्मिन् । **अखिलेति** । 'क्षेत्रायप्रहतं खिलम्' इति कोशः । न विद्यते खिलं येषां तेऽखिलाः क्षेत्रोत्पन्ना

नीव निश्चलशिखैर्ध्यायद्भिर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खातासिलतासनाथपाणिभि: सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतं सूतिकागृहमद्राक्षीत् ।

अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश । प्रविश्य च प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेरुत्सङ्गगतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुदयोपहतगर्भगृहप्रदीपप्रभम्, अपरित्यक्तगर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसंध्यालोहितबिम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्दराशिम्, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विद्रुमकिसलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव रचितावयवम्, अनभिव्यक्तमुखपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिताकरपरिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारकम्, उत्तप्तकल्याणकार्तस्वरभास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्तमिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरुपेतम्, आगामिकालपालनप्रहृष्टयेव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगतनि-

---

ध्यमानं नारायणस्य कृष्णस्य नामसहस्र यस्मिन् । अमलेति । अमल निर्मल यद्धाटक सुवर्ण तस्य यष्टयो दण्डास्तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया स्थापितै । निश्चलेति । निश्चला अकम्प्रा शिखार्चिर्येषा ते तथा ते । अतएवान्तर्मध्ये शुभशतानि ध्यायद्भिरिव । एवविधैर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासित शोभितम् । उत्खातेति । उत्खाता कोशाद्बहि कर्षिता असिलता. खड्गलतास्ताभि सनाथा सहिता पाणयो हस्ता येषामेवविधै सर्वत श्चतुर्दिक्षु रक्षापुरुषै रक्षार्थ नियुक्तसुभटै परिवृत परिवेष्टितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त ।

अम्भ इति । अम्भो जल पावक वह्निं च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्श्य(र्श) विधाय विवेश गृहे प्रवेश कृतवान् । बालकनिरीक्षणे दृष्टिदोषनिवारकमेतत् । प्रविश्येति । [प्रविश्य] प्रवेश कृत्वात्मज ददर्शेत्यन्वय । अथात्मज विशेषयन्नाह—प्रसवेति । प्रसवेन वैजननेन परिक्षामा कृशा पाण्डुी च मूर्ति शरीर यस्या एवंविधाया विलासवत्या उत्सङ्ग क्रोडस्तत्र गत प्राप्तम् । स्वेति । स्वकीयप्रभाया कान्त्या समुदयेन समूहेनोपहता दूर व्यस्ता गर्भगृहस्य सूतिकागृहस्य प्रदीपप्रभा गृहमणिकान्तिर्येन स तम् । अपरित्यक्तो यो गर्भस्य रागो रक्तिमा तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् । उदयेनोद्गमनेन परिपाटल श्वेतरक्त मण्डल यस्यैवभूत सवितार सूर्यमिव । अपरसन्ध्या पश्चिमसायकालस्तयालोहितमा ईषद्रक्त बिम्ब यस्यैवभूत चन्द्रमस निशानाथमिव । अनुपेति । अनुपजातमनुत्पन्न काठिन्य जरठता यस्मिन्नेवभूत कल्पतरुपल्लवमिव पारिजातकिसलयमिव । उत्फुल्ल विकसित रक्तारविन्दराशिमिव कोकनदसमूहमिव लोहिताङ्ग मङ्गलमवनिदर्शन पृथिव्या अवलोकन तदर्थमवतीर्णमागतमिव । विद्रुमेत्यादि । विद्रुमाणा हेमकन्दलाना यानि किसलयदलानि तैरिव बालातपस्य नवीनातपस्य छेदै खण्डैरिव पद्मरागो लोहितमणिस्तस्य रश्मिभिरिव रचिता निष्पादिता अवयवा अपघना यस्य स तम् । अनेति । अनभिव्यक्तमप्रकटित मुखपञ्चक यस्यैवभूत महासेन कार्तिकेयमिव । सुरेति । सुरवनिता देवयोषितस्तासा कराद्धस्तात्परिभ्रष्टममरपतिरिन्द्रस्तस्य कुमारक बालमिव । उत्तप्त तापित यत्कल्याणकारि कार्तस्वर स्वर्ण तद्वद्भास्वरया दीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वशरीरकान्त्या वासभवन पूरयन्तमिव परिपूर्णीकुर्वन्तमिव । उद्भासि(सेति) । उद्भासमानै शोभमानै सहजभूषणैरिव स्वाभाविकालङ्कारैरिव महापुरुषाश्चक्रवर्त्यादयस्तेषा लक्षणैश्चिह्नैरुपेत सहितम् । आगामीति । आगामिकाले भविष्यत्काले यत्पालन रक्षण तस्मात्प्रहृष्टया हर्षितयेव श्रिया लक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगूहितम् । आह्लादस्य प्रमोदस्य हेतु कारणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । विगतेति । स राजा चक्षुषा तनयानन

---

१ उद्यत. २ अपहृत. ३ प्रदीपक. ४ सन्ध्यालोहित. ५ विरचित ६ करतल. ७ भ्रष्ट. ८ अमरपतिकुमार अमरकुमारकम्. ९ भास्वरतया. १० प्रहृष्टया श्रिया.

मेषनिश्चलपक्ष्मणा च मुहुर्मुहुः प्रमृष्टसंघटितानन्दबाष्पपटलप्लुततारकेण दूरविस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिबन्निवालपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहं निरीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे । कृतकृत्यं चात्मानं मेने । समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन्प्रीतिविस्तारितलोचनं भूमिपालमवादीत्—'देव, पश्य पश्य । अस्य कुमारस्य गर्भसपीडनवशादस्फुटावयवशोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथाहि । अस्य संध्यांशुकरक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नलिननालभङ्गतन्तुतन्वीयमूर्णा परिस्फुरति। एतद्विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुरुन्मिषितैर्धवलयतीव वासभवनमरालपक्ष्म लोचनयुगलम् । विजृम्भमाणकमलकोशपरिमलमनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायता कनकलेखेव नासिका । रक्तोत्पलकलिकाकारमुद्वहतीवे चास्याधररुचकम् । रक्तोत्पलकलिकालोहिततलौ भवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखालाञ्छितौ करौ ।

निरीक्षमाणो मुमुदे सतोषमवाप । अथ चक्षुर्विशेषयन्नाह—विगतो निमेषो यस्मादत एव निश्चलं स्थिरं पक्ष्म यस्य तत्तेन मुहुर्मुहुर्वारंवारं प्रमृष्टं प्रमार्जितं. संघटितं प्रादुर्भूतो य आनन्दबाष्पः प्रमोदाश्रु तस्य पटलं तेन प्लुता क्लिन्ना तारका कनीनिका यस्मिंस्तत्तेन दूरमत्यर्थं विस्फारितेन विस्तारितेन स्निग्धेन चिक्कणेन । एतेनानन्दस्वरूपरसाभिव्यक्तिः सूचिता । पिबन्निव । अत्यादरेणावलोकनं पानमुच्यते । आलपन्निवालापं कुर्वन्निव । स्पृशन्निव स्पर्शं कुर्वन्निव । **मन इति** । मनोरथानां वाञ्छितानां यत्सहस्रं तेन प्राप्तं दर्शनं यस्य न तम् । सस्पृहं स्पृहासंयुक्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । **कृतेति** । आत्मानं च कृतकृत्यं कृतार्थं मेने ज्ञातवान् । शुकनासस्तु समृद्धः संपन्नो मनोरथो यस्यैवंभूतः शनैः शनैरस्य कुमारस्याङ्गं शरीरं प्रत्यङ्गानि हस्तपादादीनि निरूपयन्विलोकयन् । **प्रीतीति** । प्रीत्या स्नेहेन विस्तारिते लोचने नेत्रे येनैवंभूतं भूमिपालं नृपतिमवादीदभ्यधात्—**देवेति** । हे देव हे स्वामिन् । पश्य पश्य विलोकय विलोकय [अस्य] कुमारस्य गर्भे यत्संपीडनं तद्वशादस्फुटानामव्यक्तानामवयवानामपघनानां शोभा यस्यैवंभूतस्यापि चक्रवर्ती सार्वभौमस्तद्वच्चिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि माहात्म्यं महापुरुषत्वमाविर्भावयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—**तथाहीति** । 'अस्य' इत्यारभ्य 'कर(ध)यति(धूयते)' पर्यन्तं प्रघट्टकः । संध्यांशव एव संध्यांशुकं । [illegible] व । तैः रक्ता लोहिता या बालशशि[नः] प्रतिपच्चन्द्रस्य कला तस्या आकार आकृतिर्यस्यैवंविधे ललाटपट्टे भालस्थले नलिननालं मृणालं तस्य भङ्गाच्छेदाद्यदन्तस्तन्तुर्निःसरति तद्वत्तन्वी सूक्ष्मा [इयं] ऊर्णा रोमपङ्क्तिः परिस्फुरति । एतल्लक्षणद्वयं चक्रवर्तिन एव स्यादिति भावः । अरालं वक्रं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नेवंभूतमेतल्लोचनयुगलं मुहुर्मुहुरुन्मिषितैर्निमेषानुमे(दोन्मे)षैर्वासभवनं धवलयतीव शुभ्रीकुर्वति(करोती)व । कीदृशम् । विकचं पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वद्धवलम् । कर्णान्तं यावदायतं विस्तृ(स्तृ)तम् । **विजृम्भेति** । विजृम्भमाणं सर्वतः प्रसृतो यः कमलकोशस्य परिमलस्तद्वन्मनोहरं चार्वस्याननामोदं सहजं स्वाभावि(भावि)कमियं नासिका नासा जिघ्रतीव गन्धोपादाना(नं) कुर्वं(करो)तीव दूरायता दूरमत्यर्थमुच्छ्रिता । केव । कनकलेखेव सुवर्णरेखेव । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य या कलिका तस्या आकारो यस्मिन्नेवंभूतमधररुचकमधरलक्षणं रुचकं मदलट्टकं [illegible] उद्वहतीवोद्वहनं कुर्वं(करो)तीव । 'रुचकं मङ्गलद्रव्ये ग्रीवाभरणे [illegible]' इत्यनेकार्थः । चित्रान्तरमाह—**रक्तेति** । रक्तोत्पलस्य कलिकावल्लोहितौ रक्तौ तलौ ययोस्तौ भगवतो नारायणस्येव विष्ट(ष्ट)रश्रवस इव [illegible] कर्णौ [illegible], एतादृशौ ययोस्तादृशौ करौ हस्तौ । इन्द्रस्यापि करौ शङ्खचक्रचिह्नौ [illegible] । विष्णोस्तुल्यत्वादिति भावः । करयोरेव द्वितीयं चिह्नमाह—**प्रशस्तेति** । प्रशस्ता लक्षणोपेता या

अभिनवकल्पतरुपल्लवकोमलं लेखामयैर्ध्वजरथतुरगातपत्रकमलैरलंकृतमनेकनरेन्द्रसहस्रचूडामणिचक्रचुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वरयोगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।' इत्येवं कथयत्येव तस्मिन्ससंभ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन[1] दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गमपुलकिततनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकनामा[2] प्रहृष्टवदनः[3] पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—'देव, दिष्ट्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जय[4] पृथिवीम्[5] । त्वत्प्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति ।

अथ नृपतिरमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य[6] तद्वचनं प्रीतिविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—'अहो कल्याणपरंपरा । सत्योऽयं लोकप्रवादो यद्विपद्विपदं संपत्संपदमनुबध्नातीति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः' इत्यभिधाय प्रीतिविकसितमुखः सरभसमा-

---

लेखा रेखा तया लाञ्छितौ चिह्नितौ करौ हस्तौ । चरणयोरप्याह—**अभिनवेति** । अभिनवा. प्रत्यग्रा ये कल्पतरुपल्लवा पारिजातकिसलयास्तद्वल्ल(त्) कोमल मृदु । एक लक्षणम् । पञ्चभिर्द्वितीयमाह—**लेखेति** । लेखामयै रेखानिष्पन्नैः । **ध्वजरथतुरगातपत्रकमलैरिति** । ध्वज. पताका, रथ' स्यन्दन', तुरगोऽश्वः, आतपत्रं छत्रम्, कमल नलिनम्, एतैरलकृत भूपितम् । वैभवमाह—**अनेकेति** । अनेके ये नरेन्द्रा राजानस्तेपा सहस्रं तस्य चूडामणीना चक्र समूहस्तेन चुम्बन सश्लेपस्तत्रोचित योग्यमेवविध चरणयुगल पादद्वितयम् । चिह्नान्तरमाह—**एप चेति** । अस्य वालस्य रुदत एप समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येवातिगम्भीरोऽतिमन्द्रः स्वरयोगो ध्वनिसबन्ध श्रूयत आकर्ण्यते । इत्येव पूर्वोक्तप्रकारेण कथयत्येवेति क्रियासगतेनैवकारेण सामानाधिकरण्यमुच्यत इति । तस्मिञ्शुकनासे कथनसम[य]समय[म] मङ्गल[क]नामा पुरुपो राजान पादयोश्चरणयो. प्रणम्य वि(व्य)जिज्ञपद्विज्ञापना चकार । मङ्गलक विशेपयन्नाह—**दत्तेति** । दत्तो मार्गो यस्येति स तथा । केन । राजलोकेन राजसमूहेन । कीदृशेन । द्वारिस्थितेन प्रतीहारस्थितेन । पुन कीदृशेन । ससभ्रमात्(म) सत्वरमपसृतेन दूरीभूतेन । त्वरित(ता) शीघ्र(घ्रा) गतिर्गमन यस्य स तथा । **प्रहर्पेति** । प्रहर्पोद्गमेन प्रमोदोद्गमेन पुलकित(ता) कण्टकित(ता) तनुर्यस्य स. । स्फारीभवती(न्ती) विस्तीर्णता प्राप्यमाणे लोचने यस्य स. । प्रहृष्टं सहर्पं वदन यस्य स । देव स्वामिन् । त्व दिष्ट्या भाग्येन वर्धस एधसे । ते शत्रव प्रतिहता क्षय प्राप्ताः । चिर वहुकाल जीव प्राणिहि । पृथिवीं वसुधरा जय गृहाण । त्वत्प्रसादात्तव माहात्म्यादत्रभवत पूज्यस्य शुकनासस्यापि ज्येष्ठाया ब्राह्मण्याम् । इत्यने[न] हर्पातिशय सूचित । 'शूद्राया त्वनौचित्यात्तत्रापि जायते स्वत '(?) इत्युक्तत्वात् । मनोरमेत्यभिधान नाम यस्या सा तस्याम् । कस्या क इव । रेणुकाया तुल्याया राम इव परशुराम इव तनय पुत्रो जात समुत्पन्न । **श्रुत्वेति** । [श्रुत्वा] एतदाकर्ण्य देवो भवान्प्रमाणमिति यदाज्ञापयति देवस्तदेव कर्तव्यमिति भाव ।

अथेति । [अथ] एतदाकर्णनानन्तर नृपती राजामृतस्य पीयूपस्य या वृष्टिर्वर्पण तत्प्रतिम तुल्य तद्वचन मङ्गलवच आकर्ण्य श्रुत्वा । **प्रीतीति** । प्रीत्या स्नेहेन [विस्फारिते] विस्तारिते अक्षिणी येनेति वहुव्रीहि । ततो ड' समासान्त । डित्वाट्टिलोप । प्रत्यवदत्प्रत्यवोचत् । अहो इत्याश्चर्ये । कल्याणपरपरा श्रेय सतति । अतो ज्ञायत इति । सत्योऽयमवितथोऽय लोकप्रवादो जनाना चिरतनो वचनव्यापार । इतिवाच्य दर्शयन्नाह—**यदिति** । [यत्] यस्माद्धेतोर्विपद विपत्सम्पद सम्पदनुबध्नात्यनुगच्छति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समान सुखदु ख ययोस्तयोर्भावस्तत्ता ता दर्शयता ज्ञापयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिता. पुत्रोत्पत्त्या निर्मिता यथा पुत्रप्राप्त्या मत्साम्य तव, तथा भवतेव ममापि साम्यमिति भाव' । इत्यभिधायेत्युक्त्वा प्रीत्याम्यन्त[रे]ते-

---

१-द्वारस्थितेन. २ मङ्गल. ३ वदनपुरुषः. ४ जय च ५ पृथिवीं प्रतिपाल्य ६ भूपति.. ७ जनप्रवा०. । ८ अनुबध्नाति.

लिङ्गय विहसन्स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचनानुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश । उत्थाय च तथैव तेन चरणविकुट्टनक्वणितनूपुरसहस्रमुखरितदिगन्तरेण सरभसोत्क्षेपचालितमणिवलयावलीवाचालितभुजलतेनोर्ध्वीकृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिलर्लुलितामाकाशकमलिनीमिव दर्शयता पर्यस्तमृदितकर्णपल्लवेन परस्पराङ्गदकोटिसंघट्टदष्टपाटितोत्तरीयांशुकेन श्रमजलधौताङ्गरागरञ्जितनवीनवाससा किंचिदवशिष्टतमालपत्रेण विलसद्धारविलासिनीहसितैरुन्निद्रकैरववनानुकारं प्रथयता सरभसवेल्गनस्खलल्लोलहारलतास्फालितकुचस्थलेन सिन्दूरतिलकलुलितालकलेखेन विप्रकीर्णपिष्टातकपांसुपुञ्जपिञ्जरितकेशपाशेन प्रनृत्तकैलमूककुब्जकिरातवामनबधिरजडजनपुरःसरेणोत्तरीयांशुकग्रीवावद्धावकृष्टविडम्बितजरत्कञ्चुकिकदम्बकेन वीणावेणुमुरजकांस्यताललयानुगतेन कलमधु-

---

र्हेन विकसित विमुद्र मुख यस्य स । सरभस वेगेनालिङ्गयोपगूहन कृत्वा विहसन्स्मित कुर्वन्स्वयमेवात्मनैव शुकनासस्योत्तरीय निवसन पूर्णपात्र पूर्व व्याख्यातस्वरूप जहार हृतवान् । तस्मै शुभशंसिने पुरुषाय नराय प्रीतमना सतुष्टचित्त प्रियमिष्ट यद्वचन तस्यानुरूप योग्यमपरिमित सख्यातीत पारितोषिक सतोषप्रयुक्तमादिदेशाज्ञा दत्तवान् । **उत्थाय चेति** । तथैव तत (तेन) उत्थायोत्थान कृत्वा शुकनासभवन गत्वा द्विगुणतरमुत्सवमकारयन्कारयामासेति दूरेणान्वय । कीदृशो राजा । अन्त पुरिकाजनेनानुगम्यमानोऽनुपश्चात्तदनन्तर गन्तु योग्य इत्यर्थ । अथ चान्त पुरिकाजन विशेषयन्नाह—**चरणेति** । चरणाना पादाना प्रमोदातिरेकाद्यद्विकुट्टनमास्फालन तेन क्वणित शब्दित यन्नूपुरसहस्र पादकटकसहस्र तेन मुखरित वाचालित दिगन्तर दिक्प्रान्त येन स तेन । **सरभसेति** । सरभसेन वेगेन य उत्क्षेपो भुजाना चालन तेन चालिता कम्पिता या मणिवलयावली रत्न(त्न)कङ्कणश्रेणी तया वाचालिता मुखरिता [भुजलता] बाहुलता यस्य स तथा तेन हर्षवशादूर्ध्वीकृतैरुच्चैर्विहितैरुत्तानतलैः समुखतलै करपुटैर्हस्तपुटैरनिललुलिता वायुना विलुठितामाकाशकमलिनीं व्योमपद्मिनीमिव दर्शयता प्रकाशयता । **पर्यस्तेति** । पर्यस्ता विक्षिप्ता मृदिताश्चूर्णिता कर्णपल्लवा येन स तथा तेन । **परस्परेति** । परस्परमन्योन्यमङ्गदाना ब(बा)हुवलयाना या कोटिरग्रभागस्तस्या सघट्टोऽभिघातस्तेनैव दष्टमिव पाटित छिन्नमुत्तरीयांशुक यस्य स तेन । सघट्टवशाच्छ्रमजलेन धौत. क्षालितो योऽङ्गरागो विलेपन तेन रञ्जितानि नवीनवासासि नव्यवस्त्राणि यस्य स तेन । **किंचिदिति** । किंचित् [अवशिष्ट] उर्वरित तमालपत्र यस्य स तेन । इतरेषा भूषणाना वस्त्राणा च सघट्टवशात्क्षिप्तत्वसभवात् । तमालपत्र तु महता क्लेशेन सौभाग्यलक्ष्मनिमित्तत्वादृढमवस्थापितमिति भाव । विलसन्त्यो या [वार] विलासिन्यो वारयोषितस्तासा हसितैर्हास्यै । **उन्निद्रेति** । उन्निद्राणि विकसितानि यानि कैरववनानि तेषामनुकार सादृश्य प्रथयता विस्तारयता । **सरभसेति** । सरभस सवेग यद्वल्गन परस्परमुत्तालनमोटन तेन स्खलन्ती लोला चञ्चला या हार-

नीतिषु, व्यायामविद्यासु, चापचक्रचर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु, रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, वीणावेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्तशास्त्रेषु नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु, हस्तिशिक्षायाम्, तुरङ्गवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणे, चित्रकर्मणि, पत्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे, लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दारुकर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, यन्त्रप्रयोगे, विषापहरणे, सुरुङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, प्लुतिषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि लोकविशेषेषु परं कौशलमवाप । सहजा चाजस्रमभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशव एवाविर्बभूव लोकविस्मयजननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडतापनेन करत-

---

स्मिन् । इतः परं चतुःषष्टिकलामा(आ)ह—**राजेति** । राजनीतयः कामन्दकीप्रभृतिशास्त्राणि तेषु । व्यायामः श्रमस्तदर्थं या विद्या मल्लयुद्धादिकास्तासु । **चापेति** । चापं धनुः, चक्रं प्रसिद्धम्, चर्म सनाहः, कृपाणः खड्गम्, शक्तिः शस्त्रविशेषः, तोमरः प्रहरणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा प्रसिद्धा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु । रथचर्यासु रथपरिवर्तनेषु । गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु । वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालः वाद्यविशेषः, दर्दुरपुटः दर्दुरशब्दाकारशब्दं वाद्यम्, एतत्प्रभृतिषु वाद्येष्वातोद्येषु । भरतादयो विद्वांसस्तैः प्रणीतानि विहितानि नृत्तशास्त्राणि ताण्डवविधानप्रतिपादकग्रन्थास्तेषु । नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगस्याश्वस्य वयोज्ञाने वयोऽवस्था तस्य ज्ञाने । पुरुषाणां नराणां लक्षणेषु सामुद्रिकप्रतिपादितेषु मषीतिलकादिलक्षणेषु । चित्रकर्मण्यालेख्यविद्यायाम् । पत्रच्छेद्ये केतकादिपत्रच्छेदने । पुस्तकानां शास्त्राणां व्यापारे प्रयोगे । लेख्यकर्मणि लेखनविद्यायाम् । [सर्वासु] समग्रासु द्यूतकलासु । शकुनिरुतज्ञाने पतत्रिशब्दज्ञाने । ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु रत्नानां मण्या[दी]नां शुद्धाशुद्धज्ञाने । दारुकर्मणि काष्ठकर्मणि । दन्ता गजानां रदनास्तेषां व्यापारो व्या(व्यव)हृतिस्तस्मिन् । वास्तुविद्यासु गृहनिर्मित(ति)विद्यासु आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । यन्त्राणां सूर्यप्रतापादीनां प्रयोगो व्यापारणं तस्मिन् । विषाणां स्थावरजंगमप्रभृतीनामपहरणं दूरीकरणं तस्मिन् । सुरुङ्गा सबिला तस्या उपभेदो भेदनं तस्मिन् तरणे नद्यादितरणे । लङ्घने कूपकाद्युल्लङ्घने । प्लुतयो व्याघ्रादिषु सङ्ग्रामादिषु विद्युत्करणादिरूपास्तासु । इन्द्रजालं मायाकूटनिर्मितं तस्मिन् । कथासु बृहत्कथाप्रभृतिषु । नाटकेष्वभिनयात्मकेषु आख्यायिकासु वासवदत्ताप्रभृतिषु । काव्यं कविकर्म तेषु । महाभारतं प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—'भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु । तरणं सर्वतीर्थानां तेन भारतमुच्यते' । पुराणं पञ्चलक्षणम्, अ(इ)तिहासः पुरावृत्तम्, रामायणं रामचरित्रम्, एतेषु सर्वलिपिष्वष्टादशाक्षरविन्यासेषु । सर्वेषां देशानां भाषासु वचनव्यापारेषु । सर्वा याः संज्ञाः परिभाषास्तासु । सर्वेषु शिल्पेषु विज्ञानेषु । छन्दःस्वाम्नायेषु । अन्येष्वप्येतद्व्यतिरिक्तेषु कलाविशेषेषु परमधिकं कौशलं चातुर्यमवाप प्राप्तवान् । अस्य कुमारस्याजस्रं निरन्तरमभ्यस्यतो विद्यापरिश्रमं कुर्वतो वृकोदरस्येव भीमस्येव शैशव एव बाल्य एव सहजा नोपाधिका लोकानां जनानां विस्मयजनन्याश्चर्यकारिणी महाप्राणता महासाहसशक्तिराविर्बभूव प्रकटीबभूव । एतदेव विवृणोति—**यदृच्छयेति** । यदृच्छया स्वेच्छया क्रीडतापि केलिं कुर्वतापनेन कुमारेण गजानामनेकपानां कलभा एव कलभकाः । स्वार्थे कः । 'कलभस्त्रिंशदब्दकः' इति कोशः । सिंहस्य हर्यक्षस्य किशोरो बालस्तस्य क्रमौ पादौ ताभ्यामाक्रान्ता पीडिता इव चलितुमपीतस्ततो गन्तुमपि न शेकुर्न शक्ता बभूवुः ।

---

१ वर्म. २ गजपृष्ठेषु तुरगमेषु, गजपृष्ठेषु तुरगेषु ३ नृत्य ४ तुरगवयोज्ञानेषु ५ पत्रच्छेद्य ६ द्यूतकलासु गन्धर्वशास्त्रेषु, द्यूतकलासु गन्धशास्त्रेषु, द्यूतकलासु गान्धर्वशास्त्रेषु ७ मन्त्रप्रयोगे ८ प्लुतिषु आरोहणे रतितन्त्रेषु, प्लुतिषु आरोहणावरोहणे रतितन्त्रेषु ९ शिल्पेषु, सर्वशिल्पिषु. १० सर्वकौशलम् ११ श्रमम्, नित्य श्रमम्, चाजस्रश्रमम् १२ अभ्यस्यतो वृकोदरस्य १३ शैशवमेव. १४ सर्वलोक.

लाववलम्बितकर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकिशोरकक्रमाक्रान्ता इव गजकलभकाश्चलितुमपि न शेकुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरून्मृणालदण्डानिव लुलाव । सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दशपुरुषसंवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः कलाभिरनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकलकलाकलापपरिचयबहुमानेन शुकनासगौरवेण सहपांसुक्रीडनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्न क्षणमपि विरहयांचकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव सागरस्य, सकललोकहृदयानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविधरागविकारभङ्गुरः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य अभिनवाभिव्यज्य-

---

कीदृशा । अने[न] करतलेनावलम्बिता गृहीता ये कर्णपल्लवास्तैरवनतान्यङ्गानि येषां ते तथा । कर्णे धृत्वैव नम्रीकृता इति भावः । अन्यदप्याह—**एकैकेति** । [एकैकेन] कृपाणप्रहारेण तालतरून्मृणालदण्डानिव नलिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद । **सकलेति** । अस्य नाराचा बाणाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । अस्य किंविशिष्टस्य । सकलाः समग्रा राजन्या राजानस्तेषां वंशा अन्वयास्त एव वनानि काननानि तेषु दावानलस्य वनवह्निसदृशस्येत्यर्थः । कस्येव । परशुरामो जामदग्न्यस्तस्येव । यथा तस्य बाणाः शिलातलभिदस्तथास्यापीति भावः । **दशेति** । दशपुरुषैः संवाहनयोग्येनोत्पाट(त्थाप)नोचितेन । अतिप्रमाणे[ने]त्यर्थः । अयोदण्डेन लोहदण्डेन श्रममकरोत्परिश्रममकार्षीत् । **ऋते चेति** । 'ऋतेयोगे द्वितीया' इति केषांचिन्मतम् । तेनान्यशब्दार्थकयुक्ताया पञ्चम्या न विरोधः । महाप्राणतायाः ऋतेऽन्याभिः सर्वाभिः कलाभिर्वैशम्पायनस्तं कुमारमनुचकार सादृश्यमकरोत् । वैशम्पायनस्य ब्राह्मणपुत्रत्वात्तस्मिन्नापेक्षिता साहसशक्तिरिति भावः । **चन्द्रेति** । चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः परं मित्रमासीदित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—**सकलेति** । सकलाः समग्रा याः कला विज्ञानैकदेशास्तासां कलापः समूहस्तदर्थं यः परिचयः संस्तवस्तत्कृतबहुमानेन सन्मानेन शुकनासस्य गौरवेण पूज्यत्वेन सह सार्धं यत्पांसुना धूल्या क्रीडनं खेलनं तस्य भावस्तत्ता तया सह सार्धं संवृद्धः संवर्धितस्तस्य भावस्तत्ता तया । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । मित्रं विशेषयन्नाह—**सर्वेति** । सर्वो यो विश्रम्भो विश्वासस्तस्य स्थानमाश्रयो द्वितीयं हृदयमिव । एतेन सर्वथाभेदो दर्शितः । निमेषमप्यक्षिचलनमात्रमप्येकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽप्युष्णकरं सूर्यं वासर इव दिवस इव तं चन्द्रापीडमनुगच्छन्ननुयान्क्षणमप्यक्षिस्पन्दनमात्रमपि न विरहयांचकार न वियुक्तो बभूव ।

एवमिति । [एवं] पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य चन्द्रापीडस्य सर्वविद्यापरिचयं कलादिकाभ्यासमाचरतः कुर्वतः । **त्रिभुवनेति** । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तस्य विलोभनीयो लोभजनको यौवनारम्भो यौवनं बाल्यानन्तरवयस्तस्यारम्भः प्रादुर्भवन्प्रकटीभवन्स्वभावरमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणः पूर्वतो द्विभागाधिका रमणीयता [illegible] पुपोष । कीदृशः । सकललोकानां समस्तजनानां हृदयस्य स्वान्तस्यानन्दजननः प्रमोदोत्पादकः । कस्येव । सागरस्य समुद्रस्यामृतरस इव पीयूषद्रव इव । प्रदोषस्य यामिनीमुखस्य चन्द्रोदय इव । जलधरसमयस्य मेघकालस्य सुरधनुःकलापः इन्द्रचापसमूह इव बहुविधा अनेकप्रकारा ये रागास्तेषां ये विकारा [illegible] । उभयोर्विशेषणम् । यौवनारम्भस्याभिव्यक्तत्वात् [illegible] कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसुमप्रसव इव मकरध्वजस्य कन्दर्पस्यायुधभूत शस्त्रभूतः । उभयोर्विशेषणम् । द्वयोरपि [illegible] । **अभीति** । अभिनवो नूतनोऽभिव्यज्यमान[ः] प्रकटीभवन्यो रागस्तेन रमणीयो मनोहरः ।

मानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन्रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष। लब्धावसरः सेवक इव निकटीबभूवास्य मन्मथः। लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षःस्थलम्। बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम्। अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्यभागः। त्यागेन सह प्रथितमानमाततान नितम्बभागः। प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः। अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम्। चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम्। आज्ञया सह गुरुर्बभूव भुजशिखरदेशः। स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम्।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसमग्रकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं चावगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहुतुरगबलपदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत्। स गत्वा विद्यागृहं द्वाःस्थैः समावेदितः प्रविश्य क्षितितलावलम्बितचूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत्। स्थित्वा च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजि-

---

इदमपि द्वयोर्विशेषणम्। उभयत्र रागोदयसद्भावात्। कमलवनस्य सूर्योदय इव। विविधो यो लास्यविलासो नृत्यविलासस्तस्य योग्य उचितः। उभयोर्विशेषणम्। शिखण्डिनो मयूरस्य कलाप इव प्रचलाक इव। अस्य चन्द्रापीडस्य लब्धावसरः प्राप्तप्रस्तावः सेवक इव भृत्य इव मन्मथः कदर्पो निकटीबभूव समीपवर्तीभूत्। इत्यनेन चन्द्रापीडस्य मन्मथाधीनत्वं नास्तीति सूचितम्। एतदेव विवृणोति—**लक्ष्म्येति**। लक्ष्म्या सह श्रिया सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विस्तीर्णं बभूव। बन्धुजनानां कुटुम्बजनानां मनोरथैर्वाञ्छितैः सहोरुदण्डद्वयं सक्थियुगलमापूर्यत पूर्णं बभूव। सातिशयमजनिष्टेति भावः। अरिजनेन शत्रुजनेन सह मध्यभागोऽवलग्नप्रदेशस्तनिमानं कृशत्वमभजताश्रयत्। त्यागेन दानेन सह नितम्बभाग आरोहप्रदेशः प्रथिमानं महत्त्वमाततान विस्तारमवाप। 'तनु विस्तारे' लिटि रूपम्। प्रतापेन कोशदण्डप्रभवतेजसा सह रोमराजिस्तनूरुहश्रेणिरारुरोहारूढा बभूव। 'रुह जन्मनि' इत्यस्य लिटि रूपम्। **अहितेति**। अहितकलत्राणां शत्रुस्त्रीणामलकलताभिः केशलताभिः सह भुजयुगलं बाहुयुग्मं प्रलम्बतां दीर्घतामुपययौ प्राप। चरितेनाचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रयुग्मं धवलतां शुभ्रतामभजत प्राप्तवत् (?)। आज्ञया निर्देशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः। 'अंसो भुजशिरः स्कन्धे' इति कोशः। गुरुर्महान्बभूवाभूत्। स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां गाम्भीर्यतां हृदयं स्वान्तमाजगामागमत्। यद्यपि लक्ष्म्या विस्तारस्य मनोरथेषु पूर्णत्वस्यैवमरिजने कृशत्वादेः स्वस्ववाक्यादेव लाभेऽपि सातिशयत्वं व्यङ्ग्यम्।

एवमिति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समारूढः प्राप्तो यौवनारम्भो येन स तम्। परिसमाप्तं समग्रकलाविज्ञानं यस्य स तम्। अधीता अशेषविद्या येनैवंभूतं चन्द्रापीडमवगम्य ज्ञात्वाचार्यैरध्यापकैरनुमोदितं श्लाघितम्। अथ राजा चन्द्रापीडमानेतुं बलेन यात्राधिकृतं सहितं बलाहकनामानं पुरुषमूल्यमाहूयाह्वानं कृत्वा बहवो ये तुरगा अश्वास्तैर्या बलं साधनं पदाति (तय) पत्ति(त्तय)स्ताभ्यां परिवृतं सहितमतिप्रशस्तेऽतिशोभनेऽहनि दिने प्राहिणोत्प्रेषयामास। **सेति**। [स] बलान(ह)को विद्यागृहं गत्वा द्वाःस्थैर्द्वारपालकैः समावेदितो निवेदितः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा क्षितितले वसुधापीठेऽवलम्बितमा(आ)श्रित(तः) चूडामणिः शिरोमणिर्यस्यैवंविधेन शिरसोत्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमिसमुचिते स्वस्य भूमौ यत्समुचितं योग्यं तस्मिन्नासने विष्टरे राजपुत्रेण नृपपुत्रेणानुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपसंनिधाविव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यषीदत्स्थौ। **स्थित्वा**

---

१ नवमेवक; अनुमेवकः २ शिखरदेश. ३ एवं क्रमेण ४ सकल. ५ बृहत्तुरग. ६ द्वाःस्थै.. ७ प्रवेदित.. ८ विलम्बित, चुम्बित. ९ व्यतिज्ञापयत

ज्ञपन्—‘कुमार, महाराजः समाज्ञापयति—‘पूर्णा नो मनोरथाः। अधीतानि शास्त्राणि। शिक्षिताः सकलाः कलाः। गतः सर्वास्त्रायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम्। अनुमतोऽसि विनिर्गमाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः। उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतमवगतसकलकलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः। व्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि। दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि। अयमत्र भवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसतः। प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन्वर्षम्। एवं संपिण्डितेनामुना षोडशेन प्रवर्धसे। तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलमातृभ्योऽभिवाद्य च गुरूणामुपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च। संमानय राजलोकम्। पूजय द्विजातीन्। परिपालय प्रजाः। आनन्दय बन्धुवर्गम्। अयं च त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति।

चेति। मुहूर्तेनात्र स्थित्वावस्थानं कृत्वा बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य समीपे गत्वा दर्शितः प्रकटीकृतो विनयः स्वापकार्यो नैनैवंभूतो व्यजिज्ञपद्विज्ञापनां चकार। हे कुमार। महाराजस्तारापीडः समाज्ञापयत्याज्ञां ददाति। तदेवाह—**पूर्णेति**। नोऽस्माकं मनोरथाश्चिन्तितानि पूर्णाः संपूर्णाः। जाता इति शेषः। अधीतानि पठितानि शास्त्राणि कामन्दकीयप्रभृतीनि। सकलाः समग्राः कलाः शिक्षिता अभ्यस्ताः। सर्वास्त्रायुधविद्यासु धनुर्धरविद्यासु परामनिर्वचनीयस्वरूपां प्रतिष्ठां महत्त्वं गतः प्राप्तः। विद्यागृहात्कलाभ्यसनमन्दिराद्विनिर्गमाय निःसरणायानुमतोऽनुज्ञातः। न केवलं महाराजस्यानुज्ञामात्रं किंतु गृहीतसकलकलाकलापोऽयमिति सर्वाचार्यैरप्यनुमतः। उपगृहीतशिक्षमुपगृहीता गृहीता शिक्षा शास्त्राभ्यासादिका येनैवंभूतं त्वां जनो लोकः पश्यतु विलोकयतु। कस्मादिव। वारिस्तु गजबन्धनी तस्माद्विनिर्गतं बहिरागतं गन्धगजकुमारकमिव। अत्र गन्धशब्दोपादानेन हस्तिनो मुख्यत्वं सूचितम्। पुनरुपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—**सकलेति**। अवगता ज्ञाता प्राप्ताश्च सकलाः समग्रा याः कलाः षोडश द्वासप्ततिर्वा तासां कलापः समूहो येन स तम्। नवोद्गतं नूतनोदितं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव। अतिचिरेण कालेन यद्दर्शनमीक्षणं तत्रोत्कण्ठितानि सोत्कलिकानि लोकलोचनानि जननेत्राणि सफलतां साफल्यं व्रजन्तु गच्छन्तु। ते तव दर्शनं विलोकनं प्रति सर्वाण्यन्तःपुराण्यतीव समुत्सुकान्यतिसोत्कण्ठितानि। **अत्रेति**। [अत्र] विद्यागृहेऽयं दशमः संवत्सरो वर्षो भवतस्तव विद्यागृहमधिवसतोऽधितिष्ठतः। अत्र ‘अधिशीङ्स्थासाम्—’ इत्याधारे द्वितीया। अथ च षष्ठं वर्षमनुभवन्प्रविष्टोऽसि। विद्यागृहमिति शेषः। एवमनेन प्रकारेण संपिण्डितेन सं(क)लितेनामुना षोड-

एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमितिकृत्वा 'जलधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति संदिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः—'देव, यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेत । नैवंविधो भूतो भावी वा तुरङ्गमः' इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति' । इत्यभिधाय विरतवचसि वलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा 'प्रवेश्यतामिन्द्रायुधः' इति निर्जिगमिषुरादिदेश । अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीनककटकावलग्नाभ्यां पदे पदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, ऊर्ध्वकरपुरुषप्राप्यपृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव संमुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुःप्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेषारवेण पूरितभुवनोदरविवरेण निर्भर्त्सयन्तमिवाली-

---

तोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन । एष इन्द्रायुध पारसीकाधिपतिना यवनाधीशेन देवस्य स्वामिनस्त्रिभुवनाश्चर्यमितिकृत्वेति सदिश्येति कथयित्वा च प्रहित प्रेषितः । इतिवाच्यमाह—इदमश्वरत्न मयासादित प्राप्त महाराजस्य स्वामिनस्तारापीडस्याधिरोहण आरोहणे योग्य समुचितम् । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—जलधीति । जलधिजलात्समुद्रा(द्रोदका)दुत्थितमतएवायोनिज पुस्त्रीसबन्धादनुत्पन्नम् । दृष्ट्वा चेति । लक्षणविद्भि शालिहोत्रशास्त्रज्ञैर्दृष्ट्वा निरीक्ष्य । तमिति शेष । निवेदित कथितम् । राज्ञ इति शेष । देव हे स्वामिन् । यान्युच्चै श्रवस इन्द्रतुरङ्गमस्य लक्षणानि चिह्नानि श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते तैर्लक्षणैरयमिन्द्रायुध उपेत सहित । एवविध एतादृशस्तुरङ्गमो न भूत पूर्वं नासीन्न भावी भविष्यति नाग्रे । तदिति हेत्वर्थे । अयमश्वोऽधिरोहणेनानुगृह्यतामनुग्रहविषयीक्रियताम् । इद राजपुत्राणा सहस्र परिचारार्थ सेवार्थमनुप्रेषितम् । तुरङ्गमप्रेषणानन्तर पश्चात्प्रेषितमिति भाव । एतदेव विशिनष्टि—मूर्धाभिषिक्ता ये पार्थिवा राजानस्तेषा कुल वशस्तत्र प्रसूतानामुत्पन्नाना, विनयेन मर्यादयोपपन्नाना सहितानाम्, शूराणा साहसगुणोपेतानाम्, अभिरूपाणा पण्डितानाम्, कलावता विज्ञानवताम्, कुलक्रमागताना परपरयागतानाम्, तुरङ्गमारूढमश्वाधिरूढ द्वारि प्रतोल्या प्रणामलालस प्रणामो नमस्कारस्तत्र लालस कृतस्पृह प्रतिपालयति कालक्षेप करोति । इत्यभिधायेत्युक्त्वा वलाहके विरतवचसि सति चन्द्रापीड पितुराज्ञा जनकनिर्देश शिरसि मस्तके कृत्वारोप्य । नवेति । नवो यो जलधरो मेघस्तस्य यो ध्वान शब्दस्तद्वद्गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाचा ततो निर्जिगमिषुर्निर्गन्तुमिच्छुरिन्द्रायुध प्रवेश्यतामानीयतामित्यादिदेशाज्ञा दत्तवान् । [अथ]एतद्वचनानन्तरमेव प्रवेशित प्रवेश कारितमिन्द्रायुधनामानमश्वमद्राक्षीदिति दूरेणान्वय । तत्राश्वस्य यथासभव क्रियागुणद्रव्यजातिभि स्वभाव वर्णयितु तद्विशेषणान्याह—खलीनेति । खलीनक मुखयन्त्रण तस्य कटके वलये तत्रावलग्नाभ्यामासक्ताभ्या पदे पदे प्रतिपद कृत विहितमाकुञ्चन आकर्षणे प्रयत्नो याभ्यामेवविधाभ्या पुरुषाभ्यामुभयत आ(तोऽव)कृष्यमाणमितस्ततो विक्षिप्यमाणम् । अतिप्रमाणमतिमहान्तम । ऊर्ध्वमुच्चै करो यस्यैवभूतेन पुरुषेण प्राप्य स्प्रष्टु योग्य पृष्ठभागो यस्य स तम । अस्य व्यादानस्वभावमाह—आपिबेति । समुखागतमभिमुखागतमखिल समग्रमाकाश व्योमापिबन्तमिवास्वादयन्तमिव । निजजवेनेत्यध्याहार । अतीति । अतिनिष्ठुरेणातिकठिनेन मुहुर्मुहु प्रकम्पितमुदररन्ध्र जठरविवर येनैवभूतेन हेषारवेण हेषाशब्देन । कीदृशेन । पूरितेति । पूरित व्याप्त भुवनोदरविवर येन स तेन । अलीको वितथो यो वेगो जवस्तेन दुर्विदग्ध मिथ्याभिमानिन गरुत्मन्त सौपर्णेय निर्भर्त्सयन्तमिव तिरस्कार-

---

१ जलनिधि २ प्रहितम ३ निवेदित च ४ मूर्धाभिषिक्तानाम ५ कुलवताम् ६ परिचारार्थम ७ अतिनिष्ठुरम
८ अभिधाय विरराम. ९ वचनान्तरम् १० खलीनककनक.

कवेगदुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमुन्नमता जवनिरोधस्फीतरोषघुरघुरायमाणघोणेन शिरोभागेन निजदर्पवशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असितपीतहरितपाटलाभिराखण्डलचापानुकारिणीभिर्लेखाभिः कल्मापितशरीरम्, आस्तीर्णविविधवर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलभम्, कैलासतटाघातधातुधूलिपाटलमिव हरवृषभम्, असुररुधिरपङ्कलेखालोहितसटमिव पार्वतीसिंहम्, रंहःसंघातमिव मूर्तिमन्तम्, अनवरतपरिस्फुरत्प्रोथपुटोन्मुक्तसूत्कारेणातिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्वमन्तम्, अन्तःस्खलितमुखरखलीनखरशिखरक्षोभजन्मनो लालाजलभुवः फेनपल्लवानुदधिनिवासपरिपीतामृतरसगण्डूषानिवोद्गिरन्तम्, अत्यायतमतिनिर्मांसतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्वहन्तम्, आननमण्डलनिहितारुणमणिसमुद्गतैरंशुकलापैरुपेतेनावसक्तरक्तचामरेणेव निश्चलशिखरेण कर्णयुगलेन विराजमानम्, उज्ज्वलकनकशृङ्खलारचितरश्मिकलापकलितया लाक्षालोहितलम्बलोलसटासंतानया जलनिधि-

---

कुर्वन्तमिव । क्रियास्वभावमाह—**अतीति** । अतिदूरमतिशयेनोन्नमताधः कुर्वता शिरोभागेनोत्तमाङ्गप्रदेशेन । कीदृशेन । जवस्य वेगस्य यो निरोधः स्खलना तेन स्फीतो बहुलो रोषः क्रोधस्तेन घुरघुरायमाणा घुरघुरेति शब्दं कुर्वाणा [घोरा] क्रूरा घोणा नासिका यस्मिन्(स्य) स तेन । निजः स्वकीयो यो दर्पोऽहंकारः [तद्वशात्] उल्लङ्घनार्थमतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं त्रिविष्टपमाकलयन्तमिव विचारयन्तमिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशिनष्टि—**असितेति** । आखण्डलस्येन्द्रस्य यच्चापं धनुस्तदनुकारिणीभिरसितपीतहरितपाटलाभिर्लेखाभिः कल्मापितं कर्बुरितं शरीरं देहो यस्य स तम् । कर्बुरशरीरादेवोत्प्रेक्षामाह—**आस्तीर्णेति** । आस्तीर्ण आच्छादितो विविधवर्णो विचित्ररागः कम्बलो रल्लको यस्मिन्नेतादृशं कुञ्जरकलभमिव । कैलासस्य रजताद्रेर्यस्तटाघातो वप्रप्रघातस्तस्य या धातुधूलिर्गैरिकक्षोदस्तया पाटलं श्वेतरक्तं हरवृषभमिवेश्वरधवलमिव । असुरस्य यो रुधिरपङ्को रक्तकर्दमस्तस्य या लेखा ततिस्तया लोहिता रक्ता सटा केसरा यस्यैवंविधं पार्वतीसिंहमिव रंहो वेगस्तस्य संघातं समूहमिव मूर्तिमन्तं देहधारिणम् । क्रियास्वभावमाह—**अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं परिस्फुरन्दितस्ततः प्रसरत्प्रोथो मुखाग्रं तस्य पुटादुन्मुक्तो यः सूत्कारोऽव्यक्तः शब्दस्तेनातिजवेन वेगेनापीतमास्वादितमनिलमिव वायुमिव नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेणोद्वमन्तं बहिर्निष्कासयन्तम् । द्रव्यस्वभावमाह—**अन्त इति** । अन्तर्मध्ये स्खलितं स्खलनां प्राप्तं मुखरं वाचालं यत्खलीनं कवीयं तस्य खरं लोहकण्टकयुक्तं यच्छिखरमग्रं तस्माद्यः क्षोभः परिभ्रमस्तज्जन्मोत्पत्तिर्येषां तांल्लालाजलभूरुपादानं येषां तान्फेनपल्लवान्डिण्डीरान्दधौ समुद्रे यो निवासोऽवस्थानं तत्र परिपीतो योऽमृतरसः पीयूषरसस्तस्य गण्डूषानिव उद्गिरन्तं वमन्तम् । अत्यायतमतिविस्तीर्णम् । जातिस्वभावमाह—**अतीति** । अतिनिर्मांसतया सर्वथा मांसरहिततया समुत्कीर्णमिव यन्त्रघर्षितमिव वदनमाननमुद्वहन्तं धारयन्तम् । आननमण्डलं मुखमण्डलं तत्र निहिता स्थापिता येऽरुणमणयः पद्मरागरत्नानि तेभ्यः समुद्गतानि निःसृतानि यान्यंशुकलापानि किरणसमूहैरुपेतेन सहि-

संचरणलग्नविद्रुमपल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम्, अतिकुटिलकनकपत्रलताप्रतानभङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारागणेनेव[1] संध्यारागमरुणेनाश्वालंकारेणालंकृतम्, अश्वालंकारनिहितमरकतरत्नप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलनिपतितदिवसकररथतुरङ्ग[3]सशङ्कामिवोपजनयन्तम्, अतितेजस्वितया जवनिरोधरोषवशात्प्रतिरोमकूपमुद्गतानि सागरपरिचय[6]लग्नानि मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्षन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिलाघटितैरिवानवरतपतनोत्पतनजनितविषमखरमुखरवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुंधरैर्मुरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कंधरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जवनभागे जवप्रतिपक्षमिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगसब्रह्मचारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुंधरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मान-

---

लग्ना आसक्ता विद्रुमपल्लवाः प्रवालकिसलया यस्यामेवंविधयेव शिरोधरया ग्रीवयोपशोभितं विराजितम्। अलंकारद्वारा विशेषयन्नाह—**अतीति**। अतिकुटिलातिवक्रा या कनकपत्रलता सुवर्णपत्रभङ्गिस्तस्याः प्रतानः समूहस्तेन भङ्गुरेण वक्रेण पदे पदे रणिता शब्दिता रत्नमाला यस्मिन्स तेन। स्थूलमुक्ताफलानि प्रायो बाहुल्येन सततिर्यस्मिन्नेवंभूतेनारुणेन रक्तेनाश्वालंकारेणालंकृतं भूषितम्। अलंकारस्यारुणत्वान्मुक्ताफलानां च श्वेतत्वादुत्प्रेक्षामाह—**तारेति**। तारागणेन विभूषितं संध्यारागमिव। संध्यारागपक्षेऽरुणो गरुडाग्रजः प्रकृते रक्तिमा। पुनरुपमानान्तरमाह—**अश्वेति**। अश्वालंकारे निहितानि स्थापितानि यानि मरकतरत्नान्यश्मगर्भाणि तेषां प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानः कृष्णतां समाचरमाणो देहो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया गगनतलादाकाशतलान्निपतितो यो दिवसकरस्य सूर्यस्य रथतुरङ्गमः स्यन्दनहयस्तस्य शङ्कामारेकामुपजनयन्तमिवोत्पादयन्तमिव। सूर्यरथाश्वानां हरितत्वादिति भावः। अतितेजस्विनो भावोऽतितेजस्विता तया जवस्य वेगस्य यो निरोधोऽन्तरान्तरा रुन्धनं तस्माद्यो रोषः कोपस्तद्वशाच्चेति हेतुद्वयम्। प्रतिरोमकूपं प्रतिलोमरन्ध्रमुद्गतानि प्रादुर्भूतानि स्वेदलवजालकानि प्रस्वेदबिन्दुसमूहानि वर्षन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम्। श्वेतत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह—**सागरेति**। सागरपरिचयात्समुद्रोत्पन्नत्वाल्लग्नानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव। शालिहोत्रोक्ता खुरपुटेषु गुणाः। तद्द्वारा विशेषयन्नाह—**इन्द्रेति**। इन्द्रनीलमणिनिर्मितं यत्पादपीठं पदासनं तदनुकारिभिस्तत्सादृश्यधारिभिः। अतोऽञ्जनशिलाघटितैरिव श्यामशिलानिर्मितैरिवानवरतं निरन्तरं यत्पतनोत्पतनमुत्पुलोत्पुलं गमनं तस्माज्जनितः समुत्पन्नो यो विषमोऽसदृशः खरः कठिनो मुखरवो येषां ते। पृथुभिर्विस्तीर्णैर्जर्जरिता जर्जरीकृता वसुधरा पृथ्वी यैरेवंविधैः खुरपुटैः शफपुटैर्मुरजवाद्यमिव मृदङ्गवाद्यमिवाभ्यस्यन्तमभ्यासं कुर्वन्तम्। पुनरप्यस्य शालि[होत्र]प्रोक्तमवयवेषु गुणातिशयं वेगलाघवक्रियातिशयं च प्रतिपादयितुमस्य विशेषणान्याह—**उत्कीर्णेति**। उत्कीर्णमिव यन्त्रघर्षितमिव जङ्घासु प्रसिद्धासु। विस्तारितमिव प्रसारितमिवोरसि हृदये। श्लक्ष्णीकृतमिव सौन्दर्यविशेषमापादितमिव मुखे वदने। प्रसारितमिव विस्तीर्णीकृतमिव कंधरायां ग्रीवायाम्। उल्लिखितमिवोत्कीर्णमिव पार्श्वयोः प्रसिद्धयोः। नानागुणव्यञ्जकरेखोपरेखावत्त्वादित्युपमानम्। द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव जवनभागेऽग्रभागे। जवप्रतिपक्षमिव वेगदस्युमिव गरुत्मतो गरुडस्य। त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव त्रिविष्टपगमनसहायमिव मारुतस्य वायोः। **उच्चैःश्रवस इति**। उच्चैःश्रवा अमृतमथनसमुत्पन्नोऽश्वो देवराजस्य तस्यांशावतारमिवांशेनावतरणमिव। मनसो वेगस्य सब्रह्मचारिणं सतीर्थ्यमिव। वृद्धस्य राजमानं इतिवन्मनसोऽभिन्नत्वेऽपि संबन्धः। सकलवसुधरोल्लङ्घनक्षमं हरिचरणमिव जनार्दनपादमिव। वरुणस्य प्रचेतसो यो हंसस्तमिव। इत उभयविशेषणानि—मानसप्रचारं मानसे मनसि तद्वत्प्रचारो गमनं यस्य स तम्।

---

१ इव च. २ रागानुरागेण. ३ तुरग. ४ शङ्कान्. ५ कूपात्समुद्गतानि, कूपमुद्गतानि. ६ परिचयात्सर्गाणि. ७ स्वेदजललव. ८ इन्द्रनीलपाद. ९ विषमस्वरमुख, विषममुख. १० जय. ११ वेगरय.

सप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतिनमिव भस्मसितपुण्ड्रकाङ्कितमुखम्, कमलवनमिव मधुपङ्कपिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसं च, भुजंगमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घार्हम्, अश्वातिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुपलोकोचिताकारमखिलत्रिभुवनराज्योचितमशेषलक्षणोपपन्नमश्वरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयं हृदयम्। आसीच्चास्य मनसि—'सरभसपरिवर्तनवलितवासुकिभ्रमितमन्दरेण मथता जलधिजलमिदमश्वरत्नमनभ्युद्धरता किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन। अनारोहता च मेरुशिलातलविशा-

---

पक्षे मानससरसि प्रचारो यस्येति विग्रहः। अत्र वरेणेतिपदमुत्कर्षातिशयप्रतिपादनार्थम्। **मधुमिति**। मधुमासो वसन्तमासस्तस्य यो दिवसो दिनं चैत्रमासदिनमिव तद्वदिव विकसितो योऽशोकः कङ्केल्लिस्तद्वत्पाटलः श्वेतरक्तम्। पक्षे विकसितानि विनिद्राण्यशोकानि कङ्केल्लिपुष्पाणि पाटलानि पाटलवृक्षकुसुमानि यस्मिन्। अशोकैः पाटल इति वा। भालस्थश्वेतपट्टाभिप्रायेणाह—**व्रतिनमिति**। व्रतिनं संन्यासिनमिव। भस्मवत्सितं शुक्लं यत्पुण्ड्रकं तिलकं तेनाङ्कितं चिह्नितं मुखं यस्य स तम्। पक्षे भस्मनः सितं तिलकम्। शेषं पूर्ववत्। कमलस्य नलिनस्य यद्वनं तदिव। मधुयुक्तो यः पङ्को वचाकर्दमस्तेन पिङ्गानि बभ्रूणि। रक्तपीतानीत्यर्थः। केसराणि स्कन्धरोमाणि यस्मिन्। उक्तं हि वैद्यके—'अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्केन तनुलेपनम्' पक्षे मधु पुष्परसस्तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन पिङ्गानि केसराणि यस्मिन्। ग्रीष्मस्य निदाघस्य दिवसो वासरस्तमिव महायामं महानायामो विस्तारो यस्य स तम्। पक्षे महान्यामः प्रहरो यस्मिन्। उग्रतेजसं च। विशेषणमुभयत्र समानम्। भुजगः सर्पस्तद्वदिव सदा निरन्तरं या गतिर्गमनं तस्या अभिमुखं संमुखम्। पक्षे सदागतिर्वायुस्तस्याभिमुखम्। वातपानकारित्वात्। उदधिः समुद्रस्तस्य पुलिनं सैकतं तद्वदिव शङ्खाः कम्बवस्तेषां मालिका पङ्क्तिः सैवाभरणं भूषणं यस्येत्यभङ्गश्लेषः। अश्वानां गले शङ्खमालिकाबन्धनस्य सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्समुद्रपुलिनोपमानम्। भीतं भयाकुलं तद्वदिव स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्येत्यभङ्गश्लेषः। विद्याधरा व्योमचारिणस्तेषां राज्यमाधिपत्यं तदिव चक्रवर्ती यो नरस्तस्य वाहनं उद्वहनं उचितं योग्यम्। पक्षे चक्रवर्ती यो नरवाहनो वत्सराजसुतो विद्याधरस्तस्योचितं योग्यम्। विद्याधरादिषु नरवाहनराजकीयस्य प्रसिद्धत्वादित्युपमानम्। सूर्योदयमिव सकलं समग्रं भुवनं जगदेवार्घो मूल्यं तस्यार्हं योग्यम्। रा-[illegible]मित्यर्थः। पक्षे सकलभुवनस्यार्घः पूजा तस्यार्हम्। योग्यमित्यर्थः। 'सकलभुवननाथार्हम्' इति [illegible]पाठः। तत्र समस्तभुवनस्य नाथः स्वामी तस्यार्हं योग्यम्। पक्षे सकलभुवनस्य नाथ आदित्यस्तस्या अर्हं [illegible]। [illegible] त्रिभुवनेन [illegible] किंयत इति भावः। अश्वेषु तुरङ्गमेष्वतिशयमत्युत्कृ-

लमस्य पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना शतमखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमियता[1] कालेन नायमुपगतो येनाद्यापि तां[2] गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति[3] । अहो खल्वतिशयितत्रिदशराज्यसमृद्धिरियं तातस्य राज्यलक्ष्मीर्यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकरणतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयमस्याकृतिर्यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुपलोकोचिताः सकलत्रिभुवनविस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीराणि शापवचनोपनीतान्येतानि शरीरान्तराण्यध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप । सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता वडवा मृत्तिकावत्यां शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास । अन्ये च महात्मानो मुनिजनशापपरिपीतप्र-

---

मस्य पृष्ठ पृष्ठिप्रदेशमनारोहतानधिरोहताखण्डलेनेन्द्रेण त्रैलोक्यराज्यफल किमासादितम्। न किमपीत्यर्थ । **उच्चैरिति** । खलुनिश्चयेन उच्चै.श्रवसा कृत्वा विस्मितहृदयो हर्षितहृदयो जलनिधिना समुद्रेण शतमख इन्द्रो वञ्चितो विप्रतारित । गुणातिशय प्रतिपादयितु वितर्कमाह—**मन्ये चेति** । अहमिति मन्य इति जाने। इयता कालेन भगवतो नाराय[ण]स्य चक्षुर्गोचर नेत्रविषयमय नोपगतो न प्राप्त । हेतुमाह—**येनेति** । येन हेतुनाद्याप्येतावत्कालपर्यन्तमपि ता गरुडारोहणव्यसनिता वैनतेयाधिरोहणासक्ति(क्त)ता न त्यजति न जहाति।अहो इत्याश्चर्ये । खलु निश्चये [न] तातस्य मत्पितुरिय राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीरतिशयितातिक्रान्ता त्रिदशराज्यसमृद्धिर्देवाधिपत्यश्रीर्ययेवविधा वर्तते। अस्मिन्नर्थे हेतु प्रदर्शयन्नाह—**यदिति** । एवविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि त्रिजगदुप्राप्यानि रत्नान्युपकरणता परिभोग्यतामागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। **अतीति** ।अतितेजस्वितया महाप्राणतया महामाहसपराक्रमतया। चकार समुच्चयार्थ ।[अस्य] अश्वस्येयमाकृतिराकार सदैवता स्वर्गामिना सहवर्तमाना । अधिष्ठितेति यावत् । सत्यमेतद्यस्मादारोहणेऽधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति । नहि सामान्यवाजिना दैवतानधिष्ठिततुरङ्गमाणाममानुपलोकोचिताः सुरलोकयोग्या सकल समग्र यत्त्रिभुवन त्रिविष्टप तस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादिन्य ईदृश्य एतादृशा आकृतय आकारा भवन्ति । देवानामपि रूपान्तरग्रहण सभवतीत्याशयेनाह—**दैवतेति** । हीति निश्चितार्थे । दैवतान्यपि नाकिनोऽपि मुनयो योगिनस्तेषा शापवशादननुग्रहवला दुज्झितानि त्यक्तानि निजशरीराणि यैरेवभूतानि शापवचनोपनीतानि शापवाक्यप्रापितानि शरीरान्तराणि स्वशरीराद्भिन्नेन्द्रियायतनान्यध्यासत एवाश्रयन्त्येव । **श्रूयते हीति** । किलेति सत्ये । हि निश्चये । श्रूयत आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल समग्र यत्त्रिभुवन त्रिविष्टप तत्र ललामभूतामाभरणभूतामप्सरस स्वर्वधूम् । क्वचिदेकवचनान्तोऽप्ययम् । तदुक्तम्–'स्त्रिया बहुष्वप्सरस स्यादेकत्वेऽप्सरा इति' । रम्भाभिधाना रम्भानाम्नी शशाप शाप दत्तवान् । सा सुरलोक देवलोकमपहाय विहायाश्वहृदये तुरङ्गमोरस्यात्मान निवेश्य सस्थाप्य । अश्वशरीर परिगृह्येत्यर्थ । अतएवाश्वहृदयेति विख्याता वडवा मृत्तिकावत्या मृत्तिकावती नगरी तस्या भव शतधन्वान नाम राजानमुपसेव्य(व)माना भजमाना मर्त्यलोके नृलोके महान्त भूयास काल समयमुवासोपितवती । अत्र कथा—स्थूलशिरा नाम महर्षि कुत्रगमिदर्थ पर्यटन् 'महति श्वभ्रान्तरे पताम परित्रायस्व परित्रायस्व' इत्युच्चतर ध्वनिमशृणोत । गत्वा च तत्र क्षामशरीरान्पुरुषान्तत्र लम्बान्प्रलम्बमानानपश्यत् । पृष्टाश्च 'के यूयम' । ते च पितर इत-

---

१ इयतापि. २ न गरुडाधिरोहणव्यसनिना ३ परित्यजति. ४ अतिशय. ५ रात. ६ सदैवतेयम्. ७ अनेकानि ८ शापवचनवशोपनीतानि. ९ शरीराणि. १० पुरा स्थूलशिरा. ११ भुवन. १२ वडवा भूत्वा. १३ मृत्तिकावत्या

भावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मेदन्तःकरणमस्य दिव्यताम्' इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममनुपसृत्य 'महात्मन्नर्वन्, योऽसि सोऽसि । नमोऽस्तु ते । सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम् । अपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्ति' इत्यामन्त्रयांबभूव । विदितामिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरःकेसरसटाहत्याकूणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुत्खातधूलिधूसरितक्रोडरोमराजिना दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निव स्फुरितघ्राणविवरघर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुषहुंकारपरंपरानुबद्धमतिमनोहरं हेषारवमकरोत् । अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य जलधरविमुक्तोपलासारपरुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपु-

---

वोचन्—'त्वया चापत्योत्पत्तिर्न कृता । तद्विरहात्त्वदुपरमे पुनाम्नि नरके पतिष्याम' इति । तच्छ्रुत्वा महर्षी रम्भाभिधानामेव योषितमिदमुक्तवान्—'त्वा कामयाम' । तया चोक्तम्—'यथाज्ञापयसि । किं तु देवकार्यं कृत्वागच्छामि । क्षम्यता तावत्' । गताया सकेतभङ्गो जात इति महर्षिणा क्रुद्धेन 'वडवा भव' इति सा शप्ता 'नरनारायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति × × × × । अन्ये चेति । अन्ये महात्मानोऽपरे गरीयासो जना मुनिजनाना तपस्विना शापेनाननुग्रहेण परिपीत आस्खदित प्रभावो माहात्म्य येषा ते तथा नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्येम लोक बभ्रमुर्भ्रमितवन्त । असशय नि सशयमनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा भवितव्यम् । मदन्त करण मन्मानसमस्य तुरङ्गस्य दिव्यता देवत्वमावेदयतीव ज्ञापयतीव । इति विचिन्तयन्नेवेति ध्यायन्ने[व] आररुक्षुरारोढुमिच्छुरासनात्सिंहासनादुदतिष्ठदुत्थितो बभूव । त तुरङ्गममनुपसृत्य तत्समीपेऽनागत्य मनसैव महात्मन् हे अर्वन् हे अश्व । योऽसि सोऽसि यत्तद्भवसि । अतोऽलक्ष्यस्वरूपायानाकलनीयात्मने ते तुभ्य नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्माकमारोहणेन योऽतिक्रमोऽवज्ञा स मर्षणीय सहनीय । अपरिगतान्यज्ञातानि दैवतान्यनुचितोऽयोग्यो य परिभव क्लेशस्तद्भाञ्जि भवन्तीति हेतोरामन्त्रयांबभूवामन्त्रण चकार । न इन्द्रायुधोऽश्वस्त चन्द्रापीड स्वस्मिन्नारोहणेऽनुमतिरेव नापराध इति स्वाभिप्राय स्वाङ्गक्रियाभि स्फुटयन्विदितो ज्ञातोऽभिप्राय आरोहणानुमि(म)तिलक्षणो येनैतादृश इव हेषारव हेषाशब्दमकरोदित्यन्वय । अथ हेषारव विशेषयन्नाह—स्फुरितेति । स्फुरितो धूतो यो घ्राणविवरो नासिकारन्ध्र तस्य यो घर्घरध्वनिरव्यक्त शब्दस्तेन मिश्र सयुक्त मधुर कर्णसुखदमतएवापरुषमकठोर हुकारस्य हुकृतेर्या परपरा सतान तयानुबद्ध मतिमनतएवातिमनोहरमतिरमणीयम् । चटुल चञ्चल यच्छिर उत्तमाङ्ग तस्य या केसरलक्षणा सटा जटा तस्या आहतिराघातस्तयाकूणिता किंचिन्निमा आकेकरा किंचिद्वक्रा तारका कनीनिका यस्मिन्नेवभूतेन चक्षुषा नेत्रेण तिर्यक्तिरश्चीन विलोक्य निरीक्ष्य मुहुर्मुहुर्वारंवार क्षितितल पृथ्वीतल ताडयतास्फालयतोत्खातोत्पादिता या धूलि पासुस्तया धूसरिता धूम्रा क्रोडरोमराजिर्भुजान्तरालरूपहृदयं यस्मिन्नेवविधेन दक्षिणखुरेणापसव्यरूपेणारोहणायाधिरोहणायाह्वयन्निवाह्वान कुर्वन्निव । अथेत्यानन्तर्ये । अनेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव दत्तारोहणेऽभ्यनुज्ञा यस्मै एवविध इव चन्द्रापीड इन्द्रायुधमश्वमारुरोहाधिरूढ । तमिति । तमिन्द्रायुध समारुह्याधिरोहण कृत्वाखिल समग्र त्रैलोक्य त्रिविष्टप प्रादेशमात्रमिति तर्जन्याङ्गुष्ठे वितते सति यन्मान तत्प्रादेश उच्यते । तथाह—प्रदेशिन्यादिभि सार्धमङ्गुष्ठे वितते सति । प्रादेशतालगोकर्णवितस्तयो यथाक्रमम्' [illegible] । तमिदम् मन्यमानो जानन् (?) । निर्गत्येति । [निर्गत्य] ततो बहिर्गत्वा स

टानां रवेण [1]रजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण च हेषितेन[2] बधिरीकृतसकलत्रिभुवन[3]विवरम्, अशि-शिरदीधितिसंस्पर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वी[4]कृतेन कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावन-गहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणम्, उद्दण्डमायूरातपत्रसह[5]स्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फु-रितशतमन्युचापकलाप[6]कल्माषमिव[7] जलधरवृन्दम्, उद्गमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतव-लगनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव समुद्गतम्, अदृष्टपर्यन्तम[8]श्वसैन्यमप-श्यत्[9]। तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन[10] चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम्। अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्रशून्यशिरसः परस्परोत्पीडनकुपिततु-रङ्गमनिवारणायस्ता[11] राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त। एकैकशश्च प्रतिनामग्रह[12]मावेद्यमाना बलाह-केन विचलितमुकुटपद्मरागकिरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्वमद्भिः संघटित[13]सेवाञ्जलिमुकुल-

---

चन्द्रापीडोऽश्वसैन्यमपश्यदित्यन्वयः। अश्वसैन्यं विशिनष्टि—इन्द्रायुध वा। बधिरीकृतमकर्णतां प्रापितं सकल-त्रिभुवनविवरं येन तत्। केन। **जलेति**। जलधरविमुक्तो य उपलासार: करकासारस्तद्वत्परुषेण रूक्षेण रसा-तलं पृथ्वीतलं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं कुर्वतेवातिनिष्ठुरेणातिकठिनेन खुरपुटानां शफपुटानां रवेण ध्वनिना। पुनः केन। रजसा निरुद्धमावृतं यद्घ्राणं घोणा तस्य यो घोरघोषो घोरध्वनिस्तेन हेषितेन शब्दितेन। चकारः समुच्चयार्थः। पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**अशिशिरेति**। अशिशिरदीधितिः सूर्यस्तेन यः संस्पर्शः संश्लेषस्तेन स्फुरितं देदीप्यमानं विमलफलकं निर्मलावरणं यस्मिंस्तेनोर्ध्वीकृतेनोर्ध्वं स्थापितेन कुन्तलता। कुन्तः प्रासः। सरलत्वाल्लतोपमानम्। तस्या(तासां) वनं तेनोर्ध्वं नालानि मृणालानि यास्वेवंविधा या नीलोत्प-लकलिका इन्दीवरकोरकास्तासां वनं तेन गहनं सर इव तटाक इव गगनतलमाकाशतलमलंकुर्वाणं शोभां नि-दधानम्। अत्र लोहफलकस्य नीलत्वसाम्यान्नीलोत्पलोपमानं कुन्तानां च सरलत्वसाम्यान्मृणालोपमानम्। नी-लत्वसाम्याद्गगनतलस्य सरस उपमानम्। ऊर्ध्वं दण्डा येष्वेवंविधानि यानि मायूरातपत्राणि मयूरपिच्छनिर्मि-तानि छत्राणि तेषां सहस्रं तेनान्धकारिता अन्धकारं प्रापिता अष्टौ दिङ्मुखास्तेषां भावस्तत्ता तया स्फुरितो दी-प्यमानः। शतमन्युरिन्द्रस्तस्य यश्चापकलापो धनुःसमुदायस्तेन कल्माषं कर्बुरं जलधरवृन्दमिव मेघसमूह-मिव। उद्गमद्बहिर्निःसरद्यः फेनोऽश्वमुखकफस्तस्य पुञ्जस्तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि यानि मुखानि तेषां भावस्तत्ता तयानवरतं निरन्तरं यद्वल्गनमन्योन्यसंघट्टस्तेन या चटुलता चञ्चलता तया च प्रलय-कालीनो यः सागरः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलास्तरङ्गास्तस्य संघातमिव समूहमिव समुद्गतं प्रादुर्भूतम्। फेनचटुलत्वसाम्येन सागरोपमानमिति। अदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत्। सोऽश्व-सैन्यमपश्यदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **तच्चेति**। तच्च सकलमेव समग्रमेवाश्वीयं सैन्यं चन्द्रापीडनिर्गमेन संचचालाचालीत्। केन किमिव। चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रपानीयमिव। अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहम-हमिका। स्पर्धेत्यर्थः। तया प्रणामलालसाः प्रणामे नमस्कृतौ लालसा लोलुपा राजपुत्रा नृपसुतास्तं च-न्द्रापीडं पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त। राजसुतान्विशेषयन्नाह—**सरभसेति**। सरभसं सवेगमपनी-तानि दूरीकृतानि यान्यातपत्राणि छत्राणि तैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि येषां ते तथा। **परस्परेति**। परस्परमन्योन्यं यत्पीडनं तेन कुपिताः कोपं प्राप्ता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेषां निवारणं निषेधनं तत्रायस्ता उद्यताः। अथ च बलाहकेन नामनिवेदननियुक्तपुरुषेण प्रतिनामग्राहं यथा स्यात्तथैकैकश आवेद्यमाना निवे-द्यमानाः। नामग्रहणे नामग्रहणनियुक्ते वा। 'बलाहकोऽम्बुदे गिरौ' इत्यनेकार्थः। शिरांसि प्रणतानि कुर्वन्तः। तमिति शेषः। शिरो(रांसि) विशेषयन्नाह—**विशे(च)ति**। विशेषेण चलिता कम्पिता मुकुटा कोटी-

---

१ सुरजो, प्रचुररजो. २ हेषितेन. ३ भुवन ४ अशिशिरकिरणदीधितिप्रगनर्ग ५ दण्डाद्र ६ चापकलाप ७ कल्माषितम् ८ पूर्व मम् ९ अश्वीय सैन्यम्, अपश्येनमश्वसैन्या १० चन्द्रोदयेन ११ निवारणाय प्र, निवारणायामितहस्ता. निवारणायासानिना. १२ ग्रहणम् १३ सघटित

तया यौवराज्याभिषेककलशावर्जितसलिललग्नकमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेमुः । चन्द्रापीडस्तु तान्सर्वान्मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः वैशम्पायनेन, राज्यलक्ष्मीनिवासपुण्डरीकाकृतिना सकलराजन्यकुलकुमुदखण्डचन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गमसेनास्रवन्तीपुलिनायमानेन क्षीरोदफेनधवलितवासुकिफणामण्डलच्छविना स्थूलमुक्ताकलापजालकावृतेनोपरिचिह्नीकृतं केसरिणमुद्वहतातिमहता कार्तस्वरदण्डेन ध्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्धूयमानचामरकलापपवननर्तितकर्णपल्लवः, पुरः प्रधावता तरुणवीरपुरुषप्रायेणानेकसहस्रसंख्येन पदातिपरिजनेन जय जीवेति च मधुरवचसा मङ्गलप्रायमनवरतमुच्चैः पठता वन्दिजनेन स्तूयमानः, नगराभिमुखं प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादितविग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदयपरिक्षुभ्यमानकुमुदवनानुकारी जनः समजनि । 'सत्य-

---

रागि तेषां पद्मरागा लोहितमणयस्तेषां किरणानां प्रभाणामुद्गमो बहिःप्रचारस्तस्य छलेन मिषेणानुरागं रक्तिमानमुद्वमद्भिरिवोद्गिरद्भिरिव । **संघटीति** । संघटितः सगतो यः सेवाया अञ्जलिः स एव मुकुलः कुड्मलस्तस्य भावस्तत्ता तया । शिरसां वर्तुलत्वसाम्यादञ्जलिमुकुलस्य कमलमुकुलसाम्याच्छिरःस्थिताञ्जलिमुकुलोत्प्रेक्षामाह—**यौवराज्येति** । यौवराज्यस्य योऽभिषेकस्तदर्थं ये कलशाः कुम्भास्तैरावर्जितं गृहीतं यत्सलिलं तत्र लग्नानि यानि कमलानि तैरिव दूरावनतैर्दूरतोऽवनतैर्नम्रीभूतैश्चन्द्रापीडं पर्यवारयन्तेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । चन्द्रापीडस्तु नगराभिमुखं प्रतस्थ इत्यन्वयः । तान्सर्वान्राजपुत्रान्यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा संमानं दत्त्वानन्तरं पश्चाद्भागेनैव तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः समनुयायमानः । पुनः कीदृशः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृत आतपो दिनकरप्रकाशो यस्य सः । छत्रं विशेषयन्नाह—**राज्येति** । राज्यस्याधिपत्यस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या यन्निवासार्थं पुण्डरीकं कमलं तद्वदाकृतिराकारो यस्य स तेन सकलानि समग्राणि यानि राजन्यकुलानि नृपकुलानि तान्येव कुमुदानि कैरवाणि तेषां खण्डं वनं तत्र चन्द्रमण्डलेनेव शशिबिम्बेनेव । छत्रेण राजचिह्नेन राजन्या विकसितमुखा भवन्तीति भावः । तुरङ्गमसेनाश्ववाहिनी सैव स्रवन्ती तटिनी तस्याः पुलिनायमानेन सैकतायमानेन । अत्र विततगहनगाम्भीर्यादिगुणवत्त्वादश्वसेनाया नद्युपमानम् । क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य यः फेनोऽब्धिकफस्तेन धवलितो यो वासुकिर्नागराजः । वासुकेर्नीलत्वप्रसिद्ध्या एतद्विशेषणम् । तस्य यत्फणामण्डलं तद्वच्छविर्यस्य स तथा तेन । स्थूलमुक्तानां कलापैर्निर्मितजालकैर्गुच्छैरावृतेनाच्छादितेन । **उपरीति** । [उपरि] ऊर्ध्वं चिह्नीकृतं लाञ्छनीकृतं केसरिणं सिंहमुद्वहता धारयतातिमहतातिमहीयसा कार्तस्वरदण्डेन सुवर्णदण्डेन कृत्वा ध्रियमाणेन धार्यमाणेन । **उभयत इति** । उभयत उभयपार्श्वयोः समुद्धूयमानो वीज्यमानो यश्चामरकलापो बालव्यजनसमूहस्तस्य यः पवनः समीरणस्तेन नर्तिता लास्यं कारिताः कर्णपल्लवा यस्य स तथा । **पुर इति** । पुरोऽग्रे प्रधावता प्रचलता तरुणा युवानो ये वीरपुरुषाः सुभटनरास्तत्प्रायेण तत्तुल्येनानेकेषां सहस्राणां संख्या यस्मिन्स तेन पदातिपरिजनेन पत्तिपरिवारेण । पुनः कीदृशः । वन्दिजनेन याचकजनेन स्तूयमानो नुतः । अनवरतं निरन्तरं मधुरवचसा मिष्टवाक्येन जय जीवेति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकमुच्चैः पठता पाठं कुर्वता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

स्मिन्मु[1]खकुमुदकदम्बकविकृताकृतिः कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो, वयमतिपुण्यभाजो य[2]दमानुषीमस्याकृतिमन्तःसमारूढप्रीतिरसनिःस्यन्दविस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय' इति वदन्नारचितप्र[3]णामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम । सर्वतश्च स[4]मुपावृत्तक[5]पाटपुटप्रकटवातायनसहस्रतया चन्द्रापीडदर्शनकुतूहलान्नगरमपि समुन्मीलितलोचननिवहमिवाभवत् । अनन्तरं च 'समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहान्निर्गतोऽयं चन्द्रापीडः[6]–' इति समाकर्ण्यालोकनकुतूहलिन्यः स[7]र्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टार्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः, काश्चिद्वामकरतलगतदर्पणाः स्फुरितसकलरजनिकरमण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः, काश्चिदार्द्रालक्तकरसपाटलितचरणपुटाः कमलपरिपीतबालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्ससंभ्रमगतिविगलितमेखलाकलापाकुलितचरणकिसलयाः शृङ्खलासंदानमन्दमन्दसंचारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्जलधरसमयदिवसश्रिय इवेन्द्रायुधराग-

---

परित्यक्तो दूरीकृतः सकलव्यापारः समग्रव्याहृ(पृ)तिर्येन स तथा तेन । **सतीति** । अस्मिंश्चन्द्रापीडे सति कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति । नाममात्रं धत्त इति भावः । तस्मिन्निति शेषः । अस्मिन्नर्थे हेतुगर्भितं विशेषणमाह—**मुखेति** । मुखान्येव कुमुदानि । विकाशसाम्यात्तदुपमानम् । तेषां कदम्बकं समूहस्तेन विकृता बीभत्साकृतिराकारो यस्य स तथा । अहो इत्याश्चर्ये । वयमतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थे । अस्य कुमारस्यामानुषीं देवसवन्धिनीमाकृतिमाकारं लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेनानिवारिताः पश्यामो विलोकयाम इत्यन्वयः । लोचनयुगलं विशिनष्टि—**अन्त इति** । अन्तः स्वान्ते समारूढः समुत्पन्नो यः प्रीतिरसः स्नेहरसस्तस्य निःस्यन्दः सारस्तेन विस्तारितेन विस्तीर्णीकृतेन । कुतूहलमाश्चर्यं तेनोत्तानितेनोर्ध्वमुखेन । नोऽस्माकमद्य जन्मवत्तोत्पत्तिमत्ता सफला फलवती [जाता] जज्ञे । **सर्वथेति** । [सर्वथा] सर्वप्रकारेणास्मै चन्द्रापीडछद्मने पुण्डरीकेक्षणाय कृष्णाय भगवते रूपान्तरधारिणे नम इति वदन्निति ब्रुवन्नारचितो विहितः प्रणामार्थमञ्जलिर्येनैवंभूतो नगरलोकः प्रणनाम प्रणामं चक्रु (क्रे) । **समुपावृत्तेति** । सर्वतः सर्वत्र समुपावृत्तः समुद्घाटितः कपाटपुटमररि(र)संपुटः यस्मिन्नेवंभूतः प्रकटः स्पष्टः वातायनसहस्रं गवाक्षसहस्रं तस्य भावस्तत्ता तया चन्द्रापीडस्य यद्दर्शनकुतूहलं दर्शनाश्चर्यं तस्मान्नगरमपि द्रङ्गमपि समुन्मीलितः विकसितः लोचननिवहः यस्मिन्नेतादृशमिवाभवद्बभूव । अत्रावलोकननिमित्तकत्वसाम्याद्वातायनसहस्रस्य विकसितनेत्रोपमानम् । **अनन्तरमिति** । [अनन्तरम्] चन्द्रापीडदर्शनोत्कण्ठया गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरमित्यर्थः । समाप्ता पारं प्राप्ता सकला समग्रा विद्या यस्य स तथा । विद्यागृहादयं चन्द्रापीडो निर्गत इति समाकर्ण्य श्रुत्वालोकने विलोकने कुतूहलं यासां ता आलोकनकुतूहलिन्यो ललनाः स्त्रियो हर्म्यतलानि समारुरुहुरारोहणं चक्रुः । सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टस्त्यक्तोऽर्धपरिसमाप्तः प्रसाधनं प्रतिकर्म तस्य व्यापारो याभिस्ताः । काश्चिद्वामकरतले सव्यपाणितले गतः प्राप्तो दर्पणो मुकुरो याभिस्ताः पौर्णमासीरजन्यः राकात्रियामा इव । कीदृश्यः । स्फुरितं स्फुटितं सकलं समग्रं रजनिकरमण्डलं शशाङ्कबिम्बं यासु ताः । निर्मलत्ववर्तुलत्वसाम्याद्दर्पणस्य चन्द्रोपमानम् । **काश्चिदिति** । काश्चनार्द्रो योऽलक्त[क]रसो यावकरसस्तेन पाटलितः श्वेतरक्तीकृतः चरणपुटः यासां ताः । का इव । नलिन्य इव पद्मिन्य इव । कीदृश्यः । कमलेन परिपीतो बालातपो याभिस्ताः । अत्रालक्त[क]स्य बालातपसाम्यं चरणपुटानां च कमलेन साम्यं सूचितम् । **काश्चिदिति** । काश्चन स्त्रियः संभ्रमेण या गतिर्गमनं तया विगलितः स्रस्तो यो मेखलाकलापो रसनाकलापस्तेनाकुलिताः व्याकुलीभूताश्चरणकिसलयाः पादपल्लवा यासां ताः । का इव । करिण्य इव हस्तिन्य इव । कीदृश्यः । शृङ्खला प्रसिद्धा तस्याः संदानं बन्धनं तेन मन्दमन्दसंचारिण्यो मन्दमन्दगामिन्यः ।

---

१ मुखकलापविडम्बन, मुखकमल. २ यदिमाम्; यत इमाम्. ३ प्रणामाञ्जलि. ४ समपावृत्त, समुपावृत्त. ५ कपाटप्रकट. ६ आगच्छति चन्द्रापीड. ७ सर्वस्मिन्नगरे.

रुचिराम्बरधारिण्यः, काश्चिदुल्लसितधवलनखमयूखपल्लवान्नूपुररवाकृष्टगृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्वहन्त्यः, काश्चित्करतलस्थितस्थूलहारयष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोकगृहीतस्फटिकाक्षवलयां विडम्बयन्त्यः, काश्चित्पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तनुविमलस्रोतोजलान्तरितचक्रवाकमिथुना इव प्रदोषश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगतगृहमयूरिका इव विराजयन्त्यः, काश्चिदर्धपीतोज्झितमणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवाधरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुरुहुः । अन्याश्च मरकतवातायनविवरविनिर्गतमुखमण्डला विकचकमलकोशपुटामम्बरतलसंचारिणीं कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो ददृशुः । उदपादि च सहसा सरभससंचलनजन्मा, मधुरसारणास्फालितवीणारवकोलाहलबहलः, रसनारवाहूतसारसरसितसंभिन्नः, स्खलितचरणतलताडितसोपानजातगम्भीरध्वनिप्रहृष्टानामवरोधशि-

---

अत्र गतिप्रतिबन्धसाम्यान्मेखलाया शृङ्खलोपमानम् । **काश्चिदिति ।** काश्चनेन्द्रायुधमिन्द्रधनुस्तस्य राग इव रागो येष्वेवंविधानि रुचिराण्यम्बराणि धारयन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा । का इव । जलधरसमयस्य यो दिवसो दिन तस्य श्रा(श्रिय)स्ता इव । इन्द्रायुध तस्य रागो रक्तिमा तेन रुचिर यदम्बरमाकाश तद्धारिण्य । **काश्चिदिति ।** काश्चन किं कुर्वत्य । उद्वहन्त्य उद्वहन कुर्वत्य । कान् । चरणपुटान् । तानेव विशिनष्टि—उल्लसिता उल्लासं प्राप्ता धवला नखमयूखा एव पल्लवा येषु तान्नूपुररवेण पादकटकध्वनीनाकृष्टानाकर्षितान्गृहकलहसकान्सद्महसानिव । **काश्चिदिति ।** काश्चन करतले स्थिता स्थूलहारयष्टिर्यासां ता । किं कुर्वत्य । रतिं मदनस्त्रिय विडम्बयन्त्यो निराकुर्वत्य । तामेव विशिनष्टि—**मदनेति ।** मदनस्य कन्दर्पस्य यो विनाशोऽभावस्तस्माद्य शोकस्तेन गृहीत स्फटिकाक्षवलय यया सा ताम् । अतिस्वच्छात्स्फटिकाक्षवलयेन सम मुक्ताफलसाम्य दर्शितम् । **काश्चिदिति ।** काश्चन स्त्रिय पयोधराणामन्तराल मध्यभागस्तत्र गलिता स्रस्ता मुक्तालता यासा ता । तनु स्तोक विमल निर्मल यत्स्रोतोजल प्रवाहपानीय तेनान्तरित व्यवधान प्रापित चक्रवाकमिथुन रथाङ्गाह्वमिथुन यास्त्वेवंविधा । प्रदोषो रजनीमुख तस्य श्रिय इव शोभा इव । **काश्चिदिति ।** काश्चन योपितो नूपुरमणिभ्य समुत्थित प्रकटीभूत यदिन्द्रायुध शक्रधनुस्तस्य भावस्तत्ता तया । परिचयेन सबन्धेन वात्सल्येन वा । अनुगता पश्चादागता गृहमयूरिका इव सदनमयूर्य इव [विराजयन्त्य] । पूर्वनायिकानामिन्द्रायुधरागरुचिराम्बरपरिधानवत्त्ववर्णनादेतदुपमानम् । **काश्चिदिति ।** अर्ध पीत पानविषयीकृत येष्वेवंविधा उज्झितास्त्यक्ता मणिचषका रत्ननिर्मितपानभोजनानि याभिस्ता । स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येष्वेवंविधैरधरपल्लवैर्दन्तच्छदकिसलयैर्मधुरसमिव कादम्बरीरसमिव क्षरन्त्य क्षरण कुर्वत्य । अत्र रक्तत्वसाम्यादधररागस्य मधुरसोपमानमिति भाव । ललना हर्म्यतलानि समारुरुहुरित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त । **अन्याश्चेति ।** अन्याश्चान्याश्च स्त्रिय चन्द्रापीड ददृशुरद्राक्षु । कीदृश्य । मरकतस्याश्मगर्भस्य ये वातायना गवाक्षास्तेषा विवराणि रन्ध्राणि तेभ्यो विनिर्गत बहिरागत मुखमण्डल यासा ता । कामिव । विकच स्मित(?)कमलकोशपुट यस्यामेवंविधामम्बरतलसंचारिणीं व्योमतलगामिनी कमलिनीमिव दर्शयन्त्य आत्मान प्रकाशयन्त्य । अत्र नीलत्वसाम्यान्मरकताम्बरयो साम्य । वर्तुलत्वसाम्यान्मुखकमलयो साम्य च प्रदर्शितम् । ततो भूषणनिनादोऽङ्गाभर-

खण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधररवभयचकितकलहंसकोलाहलकोमलः मकरध्वजविजयघोषणानुकारी, परस्परविघट्टनारणिततारतरहारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरवनिर्ह्लादी भूषणनिनादः। मुहूर्तादिव युवतिजननिरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तकपदकमलविन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनाङ्गप्रभाप्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानितकरतलजालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशुकलापेनेन्द्रायुधमय इवातपः, लोचनमयूखलेखासंतानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव। कौतुकप्रसारितनिश्चललोचनानां च पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृदयानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः। आविर्भूतमदनरसानां चान्योन्यं सपरिहासाः सविश्रम्भाः ससंभ्रमाः सेर्ष्याः सोत्प्रासाः साभ्यसूयाः सविलासाः समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणं रमणीयाः

तानामवरोधशिखण्डिनामन्तःपुरमयूराणां केकारवैरनुगम्यमानः। नवो नवीनोऽकालसंभवो यो जलधरो मेघस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्यद्भय तेन चकितास्त्रस्ता ये कलहसाः कादम्बास्तेषा कोलाहलस्तेन कोमलो मधुरः। हर्षप्रकर्षाद्वाद्यमानपटहध्वनेर्नवजलधरध्वनिसाम्यम्। मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य या विजयघोषणा त्रैलोक्य मया जितमित्युद्घोषण तस्या अनुकारी सादृश्यकरणशील.। परस्पर यद्विशेषेण घट्टन सश्लेषस्तेनारणिता. शब्दितास्तारतरा आकरशुद्धोद्भवा अतिमनोहरा हारमणयो यासामेवविधानां रमणीना स्त्रीणा श्रोत्रहारी कर्णमनोहर·। हर्म्यकुक्षिषु गृहकोणेषु प्रतिरवनिर्ह्लाद. प्रतिच्छन्दध्वनिर्विद्यते यस्य स तथा। ततो भूषणध्वनिरुदपादीत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। मुहूर्तादिव मुहूर्तानन्तर युवतिजनैः स्त्रीजनैर्निरन्तरतया निबिडतया प्रासादा भूपसद्मानो नारीमया इव स्त्रीभिर्निष्पन्ना इव बभूवु.। सालक्तक सयावक यत्पदकमल चरणपद्म तस्य विन्यासैः स्थापनैः क्षितितल वसुधातल पल्लवमयमिव किसलयमयमिवासीत्। अङ्गनाना योषितामङ्गस्य शरीरस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिधारया नगर द्रङ्ग लावण्यमयमिव चातुर्यमयमिवासीत्। आनन मुख तस्य मण्डलम्। वर्तुलाकृतित्वात्। तेषा निवहेन समूहेन गगनतल व्योमतल चन्द्रबिम्बमयमिवासीत्। आतपनिवारणा[य] सूर्यालोकदूरीकरणायोत्तानितान्यूर्ध्वीकृतानि यत् (यानि) करतलानि तेषा जालकेन समूहेन दिक्चक्रवाल दिशा चक्र कमलवनमयमिवासीत्। आभरणाना भूषणानामंशव· किरणास्तेषा कलापेन समूहेनातप इन्द्रायुधमय इव आसीत्। लोचनानां नेत्राणा या मयूखलेखाः कान्तिराजयस्तासा संतानेन परपरया दिवसो नीलोत्पलदलमय इव बभूव। नीलनलिनदलैर्निष्पन्न इवेत्यर्थ·। कौतुकेन कुतू[ह]लेन प्रसारितानि विस्तारितान्यतएव निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नेत्राणि यासामेवविधाना पश्यन्तीना विलोकयन्तीना तासा योषिता हृदयानि चन्द्रापीडाकृतिर्विवेश प्रविष्टा। हृदयानि विशेषयन्नाह—**आदर्शेति**। आदर्शो मुकुरस्तन्मयानीव तद्रूपाणीव। सलिल जल तन्मयानीव। स्फटिकः प्रसिद्धस्तन्मयानीव। प्रतिबिम्बसाधन्या(र्म्या)देतेषामुपमानम्। **आविरिति**। आविर्भूत प्रकटीभूतो मदनरस कामरसो यासामेवविधाना कामिनीनामन्योन्य परस्पर तत्क्षण स(त)स्मिन्समये रमणीया मनोहरा आलापा सलापा प्रसरविस्तार प्रापु। आलापान्विशिनष्टि—**सपरीति**। सह परिहासेन नर्मवचनेन वर्तमाना सपरिहा[सा]। सह विश्रम्भेण विश्वासेन वर्तमानाः सविश्रम्भा.। सह सभ्रमेण भयेन वर्तमान ससभ्रमा। सहेर्ष्यया परामहनलक्षणया वर्तमाना सेर्ष्याः। सहोत्प्रासेन वितर्केण वर्तमाना सोत्प्रासा। सहाभ्यसूययान्यगुणदूषणात्मकया वर्तमाना साभ्यसूया। सह विलासेन नेत्रजेन वर्तमाना· । सविलासा। सह मन्मथेनानङ्गेन वर्तमाना सम-

---

१ हसकुल. २ तारहार. ३ अङ्गप्रभा, अङ्गनानामङ्गप्रभा ४ उत्तानितेन. ५ आभरणांशुकलापेन. ६ मार्गप्रयालोचन. ७ अन्योन्यन.. ८ अतिरमणीया.; अभिरमणीया.

प्रसस्रुरालापाः । तथाहि 'त्वरितगमने, मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते, गृहाणोत्तरीयम् । उल्लासयालकलतामाननावलम्बिनीं मूढे । चन्द्रलेखामुपाहर । उपहारकुसुमस्खलितचरणा पतसि मदनान्धे । संयमय मदनिश्चेतने, केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे, कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये, गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते, विलोक्यसे जनेन स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे, शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे, द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि, देहि नृपदर्शनान्तरम् । असंतुष्टे, कियदालोकयसे । तरलहृदये, परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि, गलितोत्तरीया हस्यसे जनेन । रागावृतनयने, पश्यसि न सखीजनम् । अनेकभङ्गिविकारपूर्णे, दुःखमकारणायासितहृदया जीवसि । मिथ्याविनीते, किं व्यपदेशवीक्षितैः, विश्रब्धं विलोकय । यौवनशालिनि, किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने, पुरतो भव । मत्सरिणि, किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि । रागा-

---

न्मथा । सह स्पृहया वाञ्छया वर्तमाना सस्पृहा. । तानेव प्रदर्शयन्नाह—**तथाहीति** । त्वरित शीघ्र गमन यस्यास्तस्या सबोधन हे त्वरितगमने । मा सखीमपि प्रतिपालय । गृहीत्वा गच्छेत्यर्थः । दर्शनेऽवलोकन उन्मत्ता ग्रथिला तस्या सबोधन हे दर्शनोन्मत्ते । उत्तरीयमुपरिवस्त्र गृहाण । पतन्त निवारयेत्यर्थ. । हे मूढेऽनभिज्ञे । आननावलम्बिनीं मुखोपरि स्रस्तामलकलता केशलतामुल्लासयोर्ध्वीकुरु । हे मदनान्धे चन्द्रलेखामली(लि)काभरणमुपाहर दूरीकुरु । उपहारार्थं पूजार्थं यानि कुसुमानि तै. स्खलितचरणा पतसि । पतिष्यसीत्यर्थ । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमाना(न)। हे मदनिश्चेतने । केशपाशमलकसमूह सयमय सम्यग्बन्धन कुरु । हे चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि । काञ्चीदामक रसनादामोत्क्षिपोच्चैर्नय । हे पापे । कपोलदोलायित कपोलावलम्बि कर्णपल्लवमुत्सर्पयोर्ध्वं कुरु । हे अहृदये हृदयवर्जिते । निपतित स्रस्त दन्तपत्र कर्णाभरण गृहाण स्वीकुरु । हे यौवनोन्मत्ते । यौवन तारुण्य तेनोन्मत्ते । पयोधरभार स्थगयाच्छादय । जनेन विलोक्यस आगन्तुकलोभे(के)न दृग्विषयीस(क्रियसे) । हे अपगतलज्जे अपगता दूरीभूता लज्जा यस्यास्तस्या सबोधनम् । शिथिलीभूत श्लथीभूत दुकूल दुगूलमाकलय जानीहि । हे अलीकमुग्धे । त्व मुग्धा नासि । किंतु मिथ्यामुग्धत्व प्रतिपन्नासि । द्रुततर शीघ्रतरमागम्यताम् । किमर्थं विलम्ब करोषि । हे कुतूहलिनि कुतूहल विद्यते यस्यामिति यस्या सबोधनम् । नृपदर्शनार्थमन्तर विचाल देहि । 'विचालं त्वन्तरे' इति कोश । हे असतुष्टे सतोषवर्जिते । कियत्कियन्मात्रमालोकयसे वीक्ष्य(क्ष)से । हे तरलहृदये चञ्चलचित्ते । परिजन परिच्छदमपेक्षस्वापेक्षा कुरु । हे पिशाचि हे राक्षसि गलित स्वस्थानात्स्रस्तमुत्तरीय संव्यान यस्या एवविधा त्व जनेन लोकेन हस्यसे । हे रागावृतनयने रागेण कामरागेणावृते आच्छादिते नयने

सवमत्ते, निवारयात्मानम् । उज्झितधैर्ये, किं धावसि गुरुजनसमक्षम् । उह्लसत्स्वभावे, किमेवमाकुलीभवसि । मुग्धे, निगूहस्व मदनज्वरजनितपुलकजालकम् । असाध्वाचरणे, किमेवमुत्ताम्यसि । वहुविकारे, अङ्गभङ्गवलनायासितमध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये, स्वभवनान्निर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे, विस्मृतासि निःश्वसितुम् । अन्तःसंकल्परचितरतसमागमसुखरसनिमीलितलोचने, समुन्मीलय लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते, रविकिरणनिवारणाय कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रतग्रहगृहीते, द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम् । अधन्ये, हतासि परपुरुपदर्शनव्रतेन । प्रसीदोत्तिष्ठ सखि, पश्य रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीतमकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण अलिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिलक्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरणमरकतप्रभाश्यामायितमुपरचितविकचशिरीपकुसुमकर्णपूरमिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारु-

---

मुपरिवश्चतां नयसि प्रापयसि । हे रागासवमत्ते राग. प्रीतिः स एवासव· सीधु तेन मत्ते क्षीवे । आत्मान निवारय वारणा कुरु । अतिरागवशान्मरण भविष्यतीति भावः । हे उज्झितधैर्ये त्यक्तसाहसे । गुरुजनसमक्ष गुरुजनाः पूज्यजनास्तेपा समक्ष प्रत्यक्ष किं धावसि प्रधावन किं करोपि । हे उह्लसत्स्वभावे प्रवर्धमानाशये । किमिति प्रश्ने । एवममुना प्रकारेणाकुलीभवसि व्याकुलता भजसे । हे मुग्धे ग्रथिले । मदनज्वरेण कामज्वरेण जनित यत्पुलकजालक रोमाञ्चसमूह निगूहस्व संवृत कुरु । हे असाध्वाचरणे अशुभचरिते । किमेवमुत्ताम्यसि कथ ग्लानिं भजसि । हे वहुविकारे हे अनेकविकारवति । अङ्गाना भङ्गा· सस्थानविशेपास्तेपा वलन संकोचस्तेनायासित. खिन्नो मध्यभागोऽवलग्न यस्या एवंविधा त्व वृथा मुधा खिद्यसे खेद प्राप्नोपि(पि) । हे शून्यहृदये शून्यचित्ते । स्वभवनान्निजगृहादात्मान निर्गतमपि वहिरागतमपि नावगच्छसि न जानासि । हे कौतुकाविष्टे हे कुतूहलगृहीते । नि श्वसितु निश्वास गृ(ग्र)हीतु विस्मृतासि । कौतुकेनैव व्याक्षिप्तचित्ताभूय(र्थ)थोच्छ्वासमपि न गृह्णासीति भाव. । अन्त·संकल्पेन मनोध्यवसायेन रचितो यो रतसमागमो मैथुनप्राप्तिस्ततो यत्सुख सातं तस्य यो रस आन्तरप्रीतिस्तेन निमीलिते मुद्रिते लोचने यस्यास्तस्या· सबोधनम् । लोचनयुगल समुन्मीलय विकासय । अय चन्द्रापीडोऽतिक्रामति गच्छति । हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते हे कामवाणप्रघातनिश्चेतने । रविकिरणनिवारणाय सूर्यतापापनोदायोत्तरीयांशुकपल्लव शिरसि मस्तके कुरु विधेहि । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे सतीव्रतग्रहगृहीते सतीव्रत पातिव्रत(त्य) तल्लक्षणो यो ग्रहस्तेन गृहीते । ग्रथिले इत्यर्थ ९। द्रष्टव्यं द्रष्टु योग्यमपि चन्द्रापीडमपश्यन्त्यनवलोकयन्ती लोचनयुगल वञ्चयसि वञ्चना करोपि । हे अधन्ये हे अभाग्ये । परपुरुपाणा यद्दर्शनव्रत तेन हतासि पीडितासि । चन्द्रापीडस्तु न तथाविध पुरुपो येन दर्शनादेव व्रतभङ्ग. स्यादिति भाव । प्रसीद प्रसन्ना भव । हे सखि । उत्तिष्ठोत्थान कुरु । रतिविरहित रतिरहितमगृहीतो मकरचिह्नितो ध्वजो येनैवभूत साक्षादिव भगवन्त मकरध्वज पश्य विलोकय । **अयमिति** । अस्य चन्द्रापीडस्य सित यदातपत्र छत्र तस्यान्तरेणान्तरालिकुल भ्रमरकुल तद्वन्नीले हरिते शिरसि मस्तकेऽय मालतीकुसुमशेखरस्तिमिरस्य या शङ्काशङ्कन तेन निपतित शशिकरकलाप इव चन्द्ररश्मिसमूह इवाभिलक्ष्यते ज्ञायते । तिमिरस्य शशिकरवाध्यत्वात्तच्छङ्कया तद्घातयितु निपतित इवेत्युत्प्रेक्षा । श्वेतत्वसाम्यान्मालतीकुसुमशेखरस्य चन्द्रकरकलापोपमानम् । **एतदिति** । अस्य कुमारस्यैतत्कपोलतल गल्लात्परो भाग आभाति शोभते । कीदृश कपोलस्थलम । कर्णाभरणस्य या मरकतप्रभा तया श्यामायित श्यामवदाचरितम् । किमिव । उपरचितो निर्मितो विकचशिरीपकुसुमस्य कर्णपूरो यस्मिन्नेवभूतमिव । मरकतप्रभाया श्यामत्वात्तयालङ्कृतस्य कपोलस्य

---

१ अमावरणे २ विविधाङ्गवलन, विविधाङ्गभङ्गवलन, विविधाङ्गभङ्गचञ्चलन ३ मुग्ध, रति. ४ [illegible]
५ परिहारव्रतेन.

णमणिकिरणकलापच्छलेन हृदयं विविक्षुरभिनवयौवनराग इव वहिः परिस्फुरति। एतदनेन चामरकलापान्तरैरित इव वीक्षितम्। एतत्किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य दशनमयूखलेखाधवलीकृतदिक्चक्रवालं हसितम्। एषोऽस्य शुकपक्षतिहरितरागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन वलाहकस्तुरगखुरचलनजन्मानं लग्नमग्रकेशेषु रेणुमपहरति। अयमनेन लक्ष्मीकरकमलकोमलतल. समुत्क्षिप्य तिर्यक्तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः सलीलम्। अयमनेन च ताम्बूलयाचनार्थमुत्तानिततलो दीर्घाङ्गुलिराताम्रपुष्करकोशशोभी गजेनेव शैवालकवलग्रासलालस. प्रसारित' करः। धन्या सा या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुंधरासपत्नी ग्रहीष्यति धन्या च देवी विलासवती सकलमहीमण्डलभारधारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव गर्भेण यया व्यूढः। इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामापीयमान इव लोचनपुटैः, आहूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, अनुवध्यमान इवाभरणरत्नरश्मिरज्जुभिः, उपह्रियमाण इव नवयौवनवलिभिः, शिथिलभुजलताविगलितधवलवलयनि-

---

शिरीषकुसुमकर्णपूरीभावेऽपि तद्वत्त्व बोध्यमिति भाव'। एतदस्येति विषये षष्ठी। फलस्येच्छेतिवत्। एतद्विषये योऽभिनवयौवनेनाभिनवतारुण्येन योऽस्माक रागो(ग स)हारा मुक्ताफलपास्तेष्वन्तर्निविष्टा अन्त प्रविष्टा येऽरुणमणय पद्मरागास्तेषा किरणास्तिवपस्तेषा कलापच्छलेन वहि परिस्फुरति। हृदय चित्त विविक्षु. प्रवेष्टुमिच्छुरिव। वहि परिस्फुरति वहि प्रसर्पति। यद्वाभिनवयौवनरागो हृदय विविक्षुरिव पूर्वोक्तच्छलेन वहि. परिस्फुरति। **एतदिति**। एतद्वस्त्वभिनवमनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापान्तरैर्मध्यैरित एवेत. प्रदेश एव वीक्षितमवलोकितम्। अनेन किमप्येतदज्ञातस्वरूप वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य सभापण कृत्वा दशनमयूखलेखाधवलीकृतदिक्चक्रवाल यथा स्यात्तथा हसितम्। **एषोऽस्येति**। एष वलाहकोऽस्य राज्ञ. शुक. कीरस्तस्य पक्षतिः पक्षस्तद्वद्धरितरागो नीलरागो यस्मिन्नेवभूतेनोत्तरीयांशुकप्रान्तेन सव्यानवस्त्रप्रान्तेन। **तुरगखुरचलनजन्मानमिति**। तुरगा अश्वास्तेषा खुरा शफास्तेषा चलन गमन तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवविध रेणु धूलिमग्रकेशेषु लग्नमपहरति दूरीकरोति। **अनेनेति**। अनेन चन्द्रापीडेन लक्ष्म्या यत्करकमल तद्वत्कोमल मृदु तल यस्य स तथा चरणप' वस्तुरङ्गमस्कन्धे तिर्यक्समुत्क्षिप्य तिर्यगुत्पाद्य सलील यथा स्यात्तथा निक्षिप्त स्थापित। **अयमिति**। अनेन चन्द्रापीडेन ताम्बूल नागवल्लीदल तद्याचनार्थमय करो हस्त शुण्डा च गजेनेव प्रसारितो विस्तारित। कर विशिनष्टि—**उत्तानितेति**। उत्तानित तल यस्य स तथा। दीर्घा अङ्गुलयो यस्य स तथा। आ ईषत्ताम्रो रक्तवर्ण पुष्करकोश कमलकोशस्तद्वच्छोभत इत्येवशील स तथा। पक्षे पुष्कर शुण्डाग्रम्। ताम्बूलपत्राणा तत्साम्येनाह—**शैवेति**। शैवाल शैवल तस्य कवलो गुडस्तस्य ग्रासो भक्षण तत्र लास(ल)सो लोलुप। **धन्येति**। सा स्त्री धन्या भाग्यवती यास्य निर्जितकमल करतल [लक्ष्मीरिव] गृ(ग्र)हीष्यति। अतएव वसुधराया

केरे पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद । क्रमेण च यामावस्थिताभिरनवरतकरटस्थलगलितमदमषीकर्दमाभिरञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जरघटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानमुद्दण्डधवलातपत्रसहस्रसंकटमनेकद्वीपान्तरागतदूतशतसंकुलं राजद्वारमासाद्य तुरङ्गमादवततार । अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गस्त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीतकनकवेत्रलतैः सितवारबाणैः सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीषैः सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसंभवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिवोत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुज्झितद्वारदेशम्, अनेकसंर्यवनचन्द्रशालाविटङ्कवेदिकासंकटशिखरैरभ्रंकषैरपहसितसितकैलासशोभैरमलसुधावदातैः सप्रालेयशैलेयमिव महाप्रासादैरनेकवातायनविवरविनिर्गतयुवतिकिरणसहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णेन

न्येव वलयस्तैरुपहियमाणः पूज्यमान इव । शिथिला श्लथा या भुजलता बाहुलतास्ताभ्यो विगलितानि च्युतानि धवलवलयनिकरः श्वेतकटकसमूहो यस्मिन्नेवंविधे पदे पदे प्रतिपदं विवाहानल इवोद्वाहवह्निरिव कुसुममिश्रैः पुष्पसंपृक्तैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणो वर्धाप्यमानश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद प्राप । क्रमेण परिपाट्या राजद्वारमासाद्य प्राप्य तुरङ्गमादश्वादवततारोत्तीर्णः । अथ राजद्वारं विशिनष्टि—यामेति । यामावस्थिताभिः सेवावसरस्थिताभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलाद्गण्डस्थलाद्गलितो यो मदो दानं स एव मषीनामाम्बुकर्दमस्तं कुर्वन्तीति कार्यस्ताभिः । अञ्जनगिरीणां या माला पङ्क्तिस्तद्वन्मलिनाभिर्मलीमसाभिः कुञ्जरघटाभिर्हस्तिसंहतिभिरन्धकारितानि यानि दिङ्मुखानि तेषां भावस्तत्ता तया जलधरदिवसायमानं मेघदिनमिवाचरमाणमुद्दण्डं प्रचण्डं यद्धवलातपत्राणां श्वेतच्छत्राणां सहस्रं तेन संकटं संकुलम् । अनेके द्वीपान्तराद्देशान्तरादागता ये दूताः संदेशहारकास्तेषां शतानि तैः संकुलं व्याप्तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । च पुनरर्थे । अवतीर्याश्वादुत्तीर्य करतलेन हस्ततलेन कृत्वा करे हस्ते वैशम्पायनं मन्त्रिसुतमवलम्ब्यावलम्बिनीकृत्य पुरोऽग्रे सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा प्रस्थितेन गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेनोपदिश्यमानो निवेद्यमानो मार्गः पन्था यस्यैवंभूतो राजकुलं विवेशेति दूरान्वयः । अत्र कुलं गृहम् । 'कुलं गृहेऽपि तालङ्के कुबेरे चैव कुण्डले' इत्यनेकार्थः । पुञ्जीभूतमिव राशीभूतमिव त्रिभुवनम् । आगृहीतास्ता कनकवेत्रलता सुवर्णवेष्टिता वेत्रयष्टिर्यैः । सितः शुक्लो वारबाणः कञ्चुको येषां तैः । सितानि यानि कुसुमानि तेषां शेखरो येषां तैः । सितः श्वेत उष्णीषो मूर्धवेष्टनं येषां तैः । सितो यो वेषो नेपथ्यं तस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्य भावस्तत्ता तया । श्वेतद्वीपसंभवैरिव । श्वेताभिधानद्वीपे सर्वं श्वेतवर्णोपयुक्तं स्यादित्यभिप्रायः । कृतयुगपुरुषैरिव कृतयुगं सत्ययुगस्तत्रोत्पन्नैः पुरुषैर्नरैरिव । महाप्रमाणैरत्युच्चैर्दिवानिशमहर्निशमालिखितैरिव चित्रितैरिव । उत्कीर्णैरिवोत्कीर्णैः कर्पितैरिव । तोरणं प्रसिद्धं तस्य यः स्तम्भस्तत्र निषण्णैः स्थितैस्तदवष्टम्भेनावस्थितैरेवंभूतैर्द्वारपालैर्दौवारिकैरनुज्झितोऽपरित्यक्तो द्वारदेशो यस्य तत् । पुनः कीदृशम् । विराजमानं शोभमानम् । कैः । प्रासादैर्नृपाणां गृहैः । कीदृशैः । अनेकेति । अनेकानि संर्यवनानि चतुःशालानि, चन्द्रशाला शिरोगृहम् (?), विटङ्कः कपोतपालिका स चोन्नतप्रदेशः, वेदिका प्रसिद्धा, ताभिः संकटानि संकीर्णानि शिखराणि गृहप्रान्ताग्राणि येषां तैरभ्रंकषैर्व्योमव्यापिभिरपहसितापहास्यास्पदीकृता सितकैलासस्य शोभा दीप्तिर्यैः । अमला निर्मला या सुधा तयावदातैः शुभ्रैरेवंभूतैर्महाप्रासादैर्नृपाणां गृहैः सप्रालेयशैलेयमिव हिमोपयुक्तहिमगिरिवत् सुधाधवलितत्वेनोच्चत्वेन च द्वारदेशस्य शैलसाम्यम् । अनेके ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवराणि रन्ध्राणि

---

१ निरन्तर.. २ मिश्र. ३ विगलित. ४ मषीपङ्ककरीभि, मषीपङ्कनगानि ५ समाकुलम् ६ ज्ञानमालिनि ७ सिताङ्गरागै. ८ संयमन, सनवन. ९ द्वारिका. १० अपहसितकैलासशैलशोभैः, उपहसितहिमगिरिशिखरशोभैः ११ शैलमिव. १२ युवतिभूषणकिरण १३ वितानेन, विततेन, विस्तृतेन वितानेन

विराजमानम्, अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविषकुलसंकुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशालाभिरुपेतम्, अवलाचरणालक्तकरसरक्तमणिशकलैः शिखरनिलीनशिखिकुलकृतकेकारवकलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्बचामरकलापचुम्बितचलकर्णपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपरूढशिक्षाविनयनिभृताभिर्यामकरेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलानस्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरघोषगम्भीरमनुगतवीणावेणुरवरम्यमास्फालितघर्घरिकाघर्घरमनवरतसंगीतकमृदङ्गध्वनिमामीलितलोचनत्रिभागेण वामदशनकोटिनिषण्णहस्तेन निश्चलकर्णतालेनाकर्णयता सलीलमुभयपार्श्वावलम्बिवर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातुविचित्रितपक्षसंपुटेनाधोरणगीतानन्दकृतमन्द्रकण्ठगर्जितेन मदजलशबलशङ्खशोभितश्रवणपुटेन रजनिकरबिम्बचुम्बिसंवर्तकाम्बुदवृन्दविड-

---

तेषु विनिर्गत यद्युवतीना स्त्रीणा किरणसहस्र तस्य भावस्तत्ता तया । कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णेन विस्तृतेन । विराजमानमित्यर्थ । पुन कीदृशम् । अतिगम्भीराभिरलब्धमध्याभिरायुधशालाभि शस्त्रशालाभिरुपेत सहितम् । कीदृशीभि. । अन्तर्गतो मध्यगत आयुधनिवह शस्त्रसमूहो यासु ताभि । काभिरिव । आशीविषा सर्पास्तेषा कुलानि तै. सकुलाभिर्व्याप्ताभि पातालगुहाभिरिव बलिवेश्मकन्दराभिरिव । पुन· प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—**अवलेति** । अवलाचरणाना वनितापादाना योऽलक्तकरसो यावकरसस्तेन रक्तानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषु तै शिखरनिलीनै. सानुमध्यवर्तिभि. शिखिकुलैर्मयूरसमूहै· कृतस्य विहितस्य केकारवस्य कलकल कोलाहलो येषु तैरेवभूतै क्रीडापर्वतकै क्रीडाचलैरुपशोभितम् । **उज्ज्वलेति** । उज्ज्वलवर्णो य कम्बलो रत्नकस्तेनावगुण्ठितमाच्छादित कनकपर्याण सुवर्णपल्ययन यासु ताभि । प्रलम्बानि यानि चामराणि तेषा कलाप समूहस्तेन चुम्बिता सहिताश्चला कर्णपल्लवा यासा ताभि· । उपरूढौ प्राप्तौ यौ शिक्षाविनयौ ताभ्या निभृताभिर्भृताभि । तत्र शिक्षा सज्जादिज्ञानम्, विनयो नम्रता । अतएव कुलयुवतिभिरिव । ता अपि शिक्षाविनयाभ्या निभृता स्यु. । एवविधाभिर्यामकरेणुकाभिश्चतुष्किकाहस्तिनीभिरशून्य कक्षान्तर गृहान्तर यस्य तत् । **आलानेति** । आलानस्तम्भो गजबन्धनस्तम्भस्तत्र निषण्णेन स्थितेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृत एकदेशो यस्येति दूरेणान्वय. । अथ गज विशेषयन्नाह—**नवेति** । नवजलधरो नवीनमेघस्तस्य यो घोषो ध्वनिस्तद्वद्गम्भीरम् । अनुगत सहितो यो वीणावेणुरवस्तेन रम्य मनोहरम् । आस्फालिता वादिता या घर्घरिका वाद्यविशेषस्तया घर्घरम् । घर्घरशब्दमिश्रमित्यर्थ । अनवरत निरन्तरम् । गीतनृत्यवाद्यत्रय प्रेक्षणार्थे प्रयुक्त सगीतकमुच्यते । तस्य यो मृदङ्गध्वनिर्मुरजरवस्त सलील यथा स्यात्तथाकर्णयता शृण्वतातएवामीलितो निमीलितो लोचनत्रिभागो नेत्रत्रिभागो येन स तथा तेन । यद्वा गजानामवलोकनस्वभावोऽयमिति । **वामेति** । वामदशनकोटावपसव्यदन्ताग्रे निषण्ण स्था(स्थि)तो हस्तो येन(यस्य)तथा । अयमपि गजस्य स्वभाव । निश्चल स्थिर कर्णतालो यस्य स तथा तेन । केवलमेतद्गीतश्रवणनाद्भ्यम् । **उभयेति** । उभयपार्श्वेऽवलम्बत इत्येवशीलो यो वर्णकम्बल परिस्तोमस्तस्य भावस्तत्ता तया विन्ध्यगिरिणेव जल्पालेनेव । **आविष्कृतेति** । आविष्कृतो यो धातुर्गैरिक तेन विचित्रित पक्षसपुट यस्य । गजस्यापि शुभेनाच्छादितत्वेन तस्योपमानम् । विचित्रितपक्षसपुटत्वादिति भाव । **आधोरणेति** । आधोरणा हस्तिपकास्तेषा गीत गान तस्माद्य आनन्द प्रमोदस्तेन कृत विहित मन्द्र मधुर कण्ठगर्जित येन स तथा तेन । **मदेति** । मदजल दानजल तेन शबल कर्बुरो य शङ्खो भालस्थवोन्तर तेन शोभित विराजित श्रव-

म्बकेन कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन मुखमुद्वहता मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुलेनालंक्रियमाणेनात्युदग्रतया पूर्वकायस्य वामनतया च जघनभागस्य पातालादिवोत्तिष्ठता निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्धचन्द्रनक्षत्रमालेन शरदारम्भेणेव प्रकटितारुणचारुपुष्करेण वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन स्फटिकगिरितटेनेव लग्नसिंहमुखप्रतिमेन प्रसाधितेनेवालोलकर्णपल्लवाहतमुखेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम्, उज्ज्वलपट्टकम्बलपटप्रावारितपृष्ठैश्च रसितमधुरघण्टिकारवमुखरकण्ठैर्मञ्जिष्ठालोहितस्कन्धकेसरवालैर्वनगजरुधिरपाटलसटैरिव केसरिभिः पुरोनिहितयवसराशिशिखरोपविष्टमन्दुरापालैरासन्नमङ्गलगीतध्वनिदत्तकर्णैरन्तःकपोलधृतमधु-

---

चन्द्रबिम्ब चुम्बन्तीत्येवंशीला ये संवर्तकाम्बुदा लोकविनाशकालीना मेघास्तेषां वृन्द समूहस्तद्विडम्बयत्यनुकरोति य स तथा तेन । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्यय । अनेन स्वच्छत्वेन वर्तुलत्वेन च शङ्खस्य चन्द्रसादृश्य हस्तिनो जलधरसाम्य च स्पष्टीकृतम् । **कर्णेति ।** कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन स्वर्णनिष्पन्नेनाङ्कुशेन सृणिना कृतकर्णपूरमिव विहितश्रोत्राभरणमिव मुखमाननमुद्वहता धारयता । पुन कीदृशेन । मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन कृतालंक्रियमाणे[न] विभूष्यमाणेन । भ्रमरकुल विशिनष्टि—**कपोलेति ।** कपोलतल गल्लात्परो भागस्तत्र दोलायमानेनेतस्ततो भ्रममाणेन । चञ्चलत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह—**कर्णेति ।** द्वितीयेनाम(प)रेण कर्णचारेणेव । शुक्लत्वशङ्का निराकर्तुमाह—**मदेति ।** मदजल दानजल तेन मलिनेन कृष्णेन । एतेन वर्णेनाप्युपमानस्य साम्यमाविष्कृतम् । तदवयवाना सगुणत्व वर्णयितुमाह—**पूर्वेति ।** अत्यु[द]ग्रतयात्युच्चतया पूर्वकायस्य पुरोभागस्य । जघनभागे वामनत्व गजस्य गुण इत्याशयेनाह—**वामनेति ।** वामनतया ह्रस्वतया जघनभागस्य पश्चाद्भागस्य । एतन्निमित्तादेवोत्प्रेक्षामाह—**पातालेति ।** पातालाद्रसातलाद्वडवामुखादुत्तिष्ठता प्रादुर्भवता निशासमयेनेव विभावरीकालेनेव । कीदृशेन । परिस्फुरन्ती दीप्यमानार्धचन्द्रोऽष्टमीचन्द्रस्तदाकृतिना मध्यमणिना सहवर्तमाना नक्षत्रमालाभरण यस्मिन्स तेन । पक्षे सार्धचन्द्रा नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिर्यस्मिन्निति विग्रह । पुनस्तमेव विशिनष्टि—**प्रकटितेति ।** प्रकटितमाविष्कृतमरुण रक्तमतएव चारु मनोहर पुष्कर शुण्डाग्र येन स तथा तेन । केनेव । शरदारम्भेणेव घनात्ययप्रारम्भेणेव । तत्पक्षे पुष्कराणि कमलानि । 'गजीवपुष्करे' इति कोश । शेष पूर्ववत् । पुनर्विशेषतो विशेषयन्नाह—**वामनेति ।** वामनरूपेणेव वामनावतारेणेव । उभयसाम्यमाह—**त्रिपदीति ।** कृतो विहित एक पादमुत्क्षिप्य पादत्रयेणावस्थान त्रिपदी तस्या विलासो विभ्रमो येन स तथा तेन । पक्षे त्रिपदी स्वर्गमृत्युपाताललक्षणा तस्या विलासो विलसन येनेति भाव । **स्फटिकेति ।** स्फटिकगिरि स्फटिकाचलस्तस्य तटेनेव वप्रेणेव । उभय विशिनष्टि—**लग्नेति ।** लग्ना सिंहमुखा प्रतिमा गजस्य दन्तवन्धो यस्य स तेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तवन्धे च' इत्यनेकार्थ । पक्षे लग्ना प्रतिबिम्बिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिरूपक यस्मिन्स तेन । अतएव प्रसाधितेनेव स्वीकृतभरणपरिग्रहेणेव । लोलौ चपलौ यौ कर्णपल्लवौ ताभ्यामाहत मुख येन(यस्य) स तेन । पक्षे कर्णपल्लव । शेष पूर्ववत् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । पुन प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**उज्ज्वलेति ।** उज्ज्वला श्वेता ये पट्टकम्बला [illegible] । 'पट्ट' इति प्रसिद्धा वा । तेषा पटास्तै प्रावारितान्याच्छादितानि पृष्ठानि येषा तै । **रसि-**

रसरसलुलितलाजेकवलैर्भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुद्भासितम्, अधिकरणमण्डपगतैश्चार्यवेषैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगतसकलग्रामनगरनामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोकयद्भिरालिखितसकलभुवनव्यापारतया धर्मराजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणलेखकैरालिख्यमानशासनसहस्रम्; अभ्यन्तरावस्थितनरपतिनिर्गमप्रतीक्षणपरेण च स्थानस्थानेषु बद्धमण्डलेन कनकमयार्धचन्द्रतारागणशबलचर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता स्फुरितनिशितकरवालकरप्ररोहकरालितातपेनैकश्रवणपुटघटितधवलदन्तपत्रेणोर्ध्वबद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनस्थासकखचितभुजोरुदण्डेन बद्धासिधेनुकेनान्ध्रद्रविडसिंहलप्रायेण सेवकजनेनास्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडामभ्यस्यताष्टापदव्यापारमास्फालयता परिवादिनीमालिखता

[illegible]मङ्गलगीतध्वनिस्तत्र दत्ता न्यस्ता कर्णा यै । **अन्तरिति** । कपोलयोरन्तर्मध्ये धृता स्थापिता मधुरा मिष्टा [illegible] रसोपेता लुलिता हस्तेन मर्दिता लाजा आर्द्रतण्डुला । 'लाजाः स्युरार्द्रतण्डुलाः' इति कोशः । तेषां कवला गुटिका येषां तै । **भूपेति** । भूपाला राजानस्तेषां वल्लभै प्रीत्युत्पादकैर्मन्दुरागतैर्वाजिशालाप्राप्तैरेव [illegible]विधैस्तुरङ्गमैरश्वैरुद्भासित शोभितम् । **अधीति** । अधिक्रियते जनोऽस्मिन्नित्यधिकरणमण्डपस्तत्र गतै. । आर्य. प्रशस्तो वेषो नेपथ्यं येषां तै. । अत्युच्च यद्वेत्रासन तत्रोपविष्टै स्थितैर्धर्ममयैरिव धर्मनिष्पन्नैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिश्रि(ष्ठि)तमाश्रितम् । पुन कीदृशम् । यस्य यस्य कार्यस्य यदधिकरण तस्मिन्ये लेखकास्तैरालिख्यमान लिपीक्रियमाण शास[न]सहस्रमाज्ञापत्राणां दशशत यस्मिन् । अथ लेखकान्विशिनष्टि—**अधीति** । अधिगत जात सकलग्रामनगराणां नामाभिधान यैस्ते तथा तै । एकभवनमिवैकगृहमिवाखिल समग्र जगद्विष्टपमालोकयद्भिर्विलोकयद्भि । **आलिखितेति** । आलिखितो लिपीकृत सकलभुवनस्य त्रिविष्टपस्य यो व्यापारो व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता तया । धर्मराजो यमस्तस्य नगर संयमनीति ख्यात तस्माद्व्यतिकरमतिशय दर्शयद्भि । एतेन चित्रगुप्तलिखितोत्कृष्टलिपीकरणेन यमनगरापेक्षयाप्यत्र सातिशयत्व सूचितमिति भाव. । पुन कीदृशम् । वक्ष्यमाणेन सेवकजनेनेत्यादिनाधिष्ठितमिति सर्वत्रान्वय । अथ सेवकजन विशिनष्टि—**अभ्यन्तरेति** । अभ्यन्तरे राजसमीपे येऽवस्थिता नरपतयो राजानस्तेषां निर्गमो बहिरागमन तस्य प्रतीक्षण प्रतीक्षा तत्र परेणासक्तेन । स्थानस्थानेषु स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानीति कर्मधारयस्तेषु बद्ध मण्डल येन स तेन । **कनकेति** । कनकमय. सुवर्णनिष्पन्नो योऽर्धचन्द्रोऽर्धचन्द्रचित्र तारागणश्च श्वेतबिन्दुचित्र ताभ्यां शबलानि कर्बुराणि चर्मफलकानि तै । चन्द्रतारकनिमित्तवत्त्वादाह—**निशेति** । निशासमयमिव रात्रिकालमिव दर्शयतान्येभ्यो ज्ञापयता । **स्फुरितेति** । स्फुरित देदीप्यमान निशित तीक्ष्ण यत्करवाल [illegible] तस्य ये करा किरणास्तेषां प्ररोहा अङ्कुरास्तै करालितो दन्तुरित आतपो दिनकरालोको येन स तथा तेन । एकश्रवणपुट एकवर्णपुटे घटित संयोजित धवल दन्तपत्र येन स तथा तेन । देशाचारोऽय यदेककर्णे दन्तपत्रधारण[illegible] । ऊर्ध्व बद्धो नद्धो मौलिकलाप केशकलापो येन स तथा तेन । **धवलेति** । धवल यच्च[illegible] तस्य स्थासका [illegible]विशेषास्तै खचिता नद्धा भुजोरुदण्डा बाहुदण्डा यस्य स तेन । **बद्धासीति** । [illegible] बद्ध [illegible] । असिधेनुका छुरिका येन । नानादेशपरिग्रहादाह—**अन्ध्रेति** । अन्ध्रस्तिलङ्ग, द्र[illegible] [illegible] । [illegible] सिंहलद्वीपम्, तत्प्रायेण तत्सदृशेन । एतद्देशोद्भवा प्रायो बाहुल्येन सन्ति यस्मिन् [illegible] । [illegible] सेवकजनेन । [illegible] । इत पर [illegible]विशेषणानि—आस्थानमण्डपो मध्यम[illegible] प्रकोष्ठ [illegible] यथायोग्यानि [illegible]नानि विष्टराणि तेषूपविष्टेनास्थितेन । किं कुर्वता । दु[illegible] [illegible] दिनकरम् । अभ्यस्यताभ्यास कुर्वता । अष्टापद शारिफलम् । नयविटकमि-

---

[illegible] अधिकार. ५ निर्गमन.

चित्रफलके भूमिपालप्रतिविम्बमावध्नता काव्यगोष्ठीमातन्वता परिहासकथां विन्दता विन्दुमतीं चिन्तयता प्रहेलिकां भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि पठता द्विपदीं गृह्णता कविगुणानुत्किरता पत्रभङ्गानालपता वारविलासिनीजनमाकर्णयता वैतालिकगीतैमनेकसहस्रसंख्येन धवलोष्णीपपटाश्लिष्टविकटकिरीटसंकटशिरसा सनिर्झरशिखरलग्नबालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रवालेन मूर्धाभिषिक्तेन सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थितभूमिपालसंवर्तितानां च कुथानां रत्नासनानां च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजितसभापर्यन्तम्, अमलभूमिसंक्रान्तमुखनिवहप्रतिविम्बतया विकचकमलपुष्पप्रकरमिव संपादयता गतिवशरणितनूपुरपारिहार्यरसनास्वनमुखरेण स्कन्धावसक्तकनकदण्डचामरेण निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्णचामीकरशृङ्खलासंयतश्वगणम्, इतस्ततः प्रचलितपरिचितभ्रान्तामितकस्तूरिकाकुरङ्गपरिमलवासितदिङ्मुखम्, अनेककु-

---

त्यन्ये । तस्य व्यापारम् । आस्फालयता वादयता परिवादिनी वीणाम् । चित्रफलक आलेख्यपट्टके भूमिपा राजा तस्य प्रतिविम्ब प्रतिरूपमालिखता लिपीकुर्वता । काव्येति । काव्यगोष्ठीमावध्नता । काव्यश्रवणार्थं स्थोपवेशनेन जनवन्ध कुर्वतेत्यर्थः । परीहासकथामुपहास्यकारिवचनरचनामातन्वता विस्तारयता । विन्दुम विचित्रा लिपि विन्दता प्राप्नुवता । प्रहेलिका पूर्वोक्ता चिन्तयता ध्यायता । नरपतिना राज्ञा कृ[ता]नि चितानि यानि काव्यसुभाषितानि काव्यसूक्तानि [तानि] भावयता चेतसि भावना कुर्वता । द्विपदी पदद्वयात्मि पठता पाठ कुर्वता । कविगुणान्नवीनकाव्यकर्तॄणा गुणास्तत्कालकाव्यकरणादिरूपान्गृह्णता ग्रहण कुर्व पत्राणि केतकीसवन्धीनि तेषा भङ्गान्रचनाविशेषानुत्किरतोत्कीर्यं कुर्वता । वारविलासिनीजन वारयो ज्जनमालापयता सभाषयता । वैतालिका वोधिजना सुभाषितपाठका वन्दिनो वा तेषा गीत गानमाक यता शृण्वता । अनेकेति । अनेकानि सहस्राणि सख्या परिमाण यस्य स तेन । धवलेति । धवल श्वेतो उष्णीषपटो मूर्धवेष्टनपटस्तेनाश्लिष्टान्यालिङ्गितानि विकटानि विपुलानि किरीटानि कोटीराणि तै स संकीर्ण शिरो यस्य स तेन । उष्णीषस्य श्वेतत्वात्किरीटस्य मणिप्रभया रक्तत्वाच्च श्वेतरक्तत्वसाम्यादु क्षामाह—सेति । [सनिर्झर] निर्झरै. सहवर्तमान यच्छिखर शृङ्ग तत्र लग्न वालातपस्य मण्डल यस्मिन्नेवं भूतेन कुलपर्वतचक्रवालेनेवद्देशेन मूर्धाभिषिक्तेन कृतपट्टाभिषेकेण सामन्तलोकेन स्वदेशसमीपवर्तिराजसमू हेनाधिष्ठितमिति प्रागुक्तमेव । आस्थानेति । आस्थानादुपवेशनस्थलादुत्थितो यो भूमिपालो नृपतिस्तेन स्संवर्तितानां समूहैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिवेन्द्रधनु.समूहैरिव विराजित. शोभित सभापर्यन्त' समन्तप्रान्तो यस्य त पुनः कीदृशम् । अनवरत निरन्तर वारविलासिनीना जनेनागच्छता निर्गच्छता चाकुलित व्याकुलीभूतम् । अ च वारविलासिनीजन विशेषयन्नाह—अमलेति । अमला निर्मला भूमिस्तस्या सक्रान्तो यो मुखनिवहस्त प्रतिविम्बस्तस्य भावस्तत्ता तया । तस्य विकाशसौगन्ध्यादिगुणवत्त्वादुत्प्रेक्षते—विकचेति । विकचो विकस्व कमललक्षणपुष्पाणा प्रकर' समूहो यस्मिन्नेवभूतमिव सपादयता कुर्वता । गतिवशेन गमनवशेन रणिता शब्दितानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहार्याणि कङ्कणानि रसना च कटिमेखला तासा स्वन' शब्दस्ते मुखरेण वाचालेन स्कन्धेऽवसक्त स्थापित कनकदण्डयुक्त चामर येन स तथा तेन । एकस्मिन्देशे निषण आसीनश्चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलान्दुकस्तया सयतो नद्ध शुना गणो यस्मिन् । इतस्तत इति । इत स्तत समन्तात्प्रचलिता परिचिता विश्रब्धा अमिता अनेके ये कस्तूरिकाकुरङ्गा कस्तूरिकामृगास्तेषा परिमल आमोदस्तेन वासित सुरभीकृत दिङ्मुख येन तत् । अनेकेति । प्रत्येकमभिसंबन्ध । कुल

---

१ द्विपदी २ उत्कीर्यता ३ गीतिम्. ४ आश्व. ५ अमलमणिभूमि. ६ परिहार्य. ७ रत्न. ८ ...
९ वारविलासिनीना जनेन. १० सयताश्वगणम् ११ अपरिमितनिर्भरकस्तूरिक

ब्जकिरातवर्षवरबधिरवामनमूकसंकुलम्, उपाहृतकिंनरमिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आबद्धमेषकुक्कुटकुररकपिञ्जललावकवर्तिकायुद्धम्, उत्कूजितचकोरकादम्बहारीतकोकिलम्, आलप्यमानशुकसारिकम्, इभपतिपरिमलामर्षजृम्भितैश्च निकूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्त्रास्यमानैः काञ्चनभवनप्रभाजनितदावानलशङ्कैर्लोलतारकैर्भ्रमद्भिर्भवनहरिणकदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्, उद्दामकेकारवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरचन्दनविटपिच्छायानिषण्णनिद्रायमाणगृहसारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिकाक्रीडेनानवरतसंवाह्यमानदोलाशिखरक्वणितघण्टाटङ्कारपूरिताशामुखेन भुजगनिर्मोकशङ्कितमयूराह्रियमाणहारेण सौधशिखरावतीर्णप्रचलितपारावतकुलतया स्थलोत्पलिनीवनेनेवान्तःपुरिकाजनप्रस्तुतनरपतिचरितविडम्बनक्रीडेनाश्वमन्दुरापरिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवनदाडिमीफलैराख-

---

पूर्वोक्तलक्षणा, किराता पूर्वव्याख्याता, वर्षवरा षण्डा, बधिरा प्रसिद्धा, वामना पूर्वव्यावर्णितस्वरूपा मूका प्रसिद्धा, तै सकुल व्याप्तम्। आश्चर्यावहमाह—**उपाहृतेति**। उपाहृतमानीत किंनरमिथुन यस्मिंस्तत्। आनीत वनमानुषमरण्यमनुष्यरूपवनचर यस्मिन्। **आबद्धेति**। आबद्धा संयता ये मेषा हुडा, कुक्कुटाश्चरणायुधा, कुररा पक्षिविशेषा, कपिञ्जला गणेशा, लावका प्रसिद्धा, वर्तिका पक्षिविशेषा, तेषा युद्ध यस्मिन्। **उदिति**। उत्प्राबल्येन कूजित येषामेवंविधाश्चकोरा विषसूचका, कादम्बा कलहंसा, हारीता पक्षिविशेषा, कोकिला पिका, यस्मिन्। **आलप्येति**। आलप्यमाना संभाष्यमाणा शुकसारिका यस्मिन्। पुन कीदृशम्। पञ्जरकेसरिभि पञ्जरप्राप्तहर्यक्षैरुद्भास्यमानमुत्प्राबल्येन शोभमानम्। अथ केसरिण(णो)विशेषयन्नाह—**इभपतीति**। इभपतिर्गन्धगजस्तस्य परिमलस्तस्माद्योऽमर्ष क्रोधसंभवस्तेन जृम्भितैर्घूर्णितैरतएव निकूजद्भिर्नितरां गुञ्जद्भिर्गुञ्जारव कुर्वद्भि। शिखरिणा पर्वताना केसरिसारवत्त्वादाह—**जीवितैरिति**। [जीवितैरिव] प्राणितैरिव गिरीणा या गुहा कन्दरास्तत्र निवासिभिरवस्थायिभिर्गृहीतैर्बलाद्वनादानीतैरित्यर्थ। पुन प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**भवनेति**। भवनहरिणकदम्बकैर्गृहमृगसमूहैर्लोचनप्रभया नेत्रदीप्त्या शबलीकृत कर्बुरीकृत दिगन्तर यस्मिन्। कीदृशै। काञ्चनभवन सुवर्णगृह तस्य प्रभा कान्तिस्तया जनितोत्पादिता दावानलशङ्का वनवह्निद्वापरो येषा तै। अतएवोत्त्रास्यमानैरुत्प्राबल्येन त्रास प्राप्यमाणै। लोलास्तारका कनीनिका येषा तैर्भ्रमद्भिरितस्तत पर्यटद्भि। **उद्दामेति**। उद्दाम उद्धतो य केकारवस्तेनानुमीयमानमनुमानविषयीक्रियमाण मरकतकुट्टिमस्थितमश्मगर्भबद्धभूमिस्थितमुपविष्ट शिखण्डिमण्डल मयूरसमूहो यस्मिन्। **अतीति**। अतिशिशिरोऽतिशीतलो यश्चन्दनविटपी मलयजतरुस्तस्य छाया आतपाभावस्तत्र निषण्णा उपविष्टा निद्रायमाणा प्रमील कुर्वन्तो गृहसारसा यस्मिन्। अथ चान्तःपुरेण शुकेत्यारभ्यावरोधजनेनेत्यन्तेनारभ्य गणेनाधिष्ठितेन समुपेत सहितमभ्यन्तर मध्य यस्येति दूरेणान्वय। क्रमेण कीदृशेत्यादि। **बालिकेति**। बालिकाजनेन कन्याजनेन प्रस्तुता प्रारब्धा कन्दुकस्य गेन्दुकस्य। पञ्चभिर्मृदादिमयीभि स्वर्णरेखाभिर्निर्मिता पञ्चालिकोच्यते। तस्याश्च(श्चा) क्रीडा येन स तेन। **अनवरतेति**। अनवरत निरन्तर संवाह्यमानारचनाणा या दोला प्रेङ्खा तस्या शिखरमग्र तस्मिन्क्वणिता या घण्टास्तासा टङ्कारस्तेन पूरित दिङ्मुख येन। **भुजगेति**। भुजगस्य सर्पस्य यो निर्मोक कञ्चुकस्तेन शङ्कित शङ्का प्राप्तो यो मयूर.

ण्डिताङ्गनसहकारपल्लवैरभिभूतकुब्जवामनकिरातकरतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीभूतेन शुकसारिकाप्रकाशितसुरतविश्रम्भालापलज्जितावरोधजनेन प्रासादसोपानसमारोहणचलितैरबलानां चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदेपदे रणद्भिस्तुलाकोटिवलयैर्द्विगुणीकृतकूजितरुताभिर्भवनहंसमालिकाभिर्धवलिताङ्गणेन धृतधौतधवलदुकूलोत्तरीयैः कलधौतदण्डावलम्बिभिः पलितपाण्डुरमौलिभिराधारमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृतिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभिरधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधरसनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव यामकुञ्जरघटाकरसीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सबालातपमिव रक्ताशोकैः, सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सवर्षासमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभिर्मयूरय-

---

अश्वानां दृष्टिदोषबाधनार्थमश्वशालायां कपय स्थाप्यन्त इति राज्ञामाचार । अत उक्तम् । अश्वमन्दुरात परिभ्रष्टा बन्धनाद्विमुक्ता अतएवागतास्तै । **अवेति** । अवलुप्तानि मर्दितानि भवनदाडिमीफलानि यै । **आखण्डितेति** । आखण्डिता शकलीकृता अङ्गण गृहाङ्गण तस्य सहकारपल्लवाश्चूतकिसलया यै । **अभीति** । अभिभूता पराभूता ये कुब्जवामनकिरातास्तेपा करतलाद्धस्ततलाच्छिन्नानि बलाद्गृहीतानि भूषणानि विकिरद्भिर्विक्षिपद्भिरेवभूतै. कपिभिर्वानरैराकुलीभूतेन व्याकुलीभूतेन । **शुकेति** । शुक कीर , सारिका पीतपादा, ताभिः प्रकाशित प्रकटीकृतो य सुरत(ते) मैथुने विश्रम्भालापो विश्वासालापस्तेन लज्जितस्त्रपितोऽवरोधजनो यस्मिन्स तेन । **प्रासादेति** । प्रासादस्य गृहस्य यानि सोपानान्यारोहणानि तत्र यत्समारोहणमुपरिष्टाद्गमन तेन चलितै कम्पितैरबलाना स्त्रीणा चरणावसक्तै पादावलग्नैर्मणिमयै रत्नविकारै पदे पदे । प्रतिचरणविन्यासमित्यर्थ. । रणद्भि शब्द कुर्वद्भिस्तुलाकोटिवलयै पादाङ्गदवलयैर्द्विगुणीकृत द्विगुणतामापादित कूजितलक्षण रुत शब्दित यासा ताभिरेवभूताभिर्हंसमालिकाभि कलहसपङ्क्तिभिर्धवलित शुभ्रीकृतमङ्गण चत्वर यस्य स तेन । **धृतेति** । धृत धारित धौत क्षालित धवल श्वेत दुकूलस्य क्षौमस्योत्तरीय यै । **कलेति** । कलधौतस्य सुवर्णस्य यो दण्डो यष्टिस्तस्यावलम्बो विद्यते येपा तै । अतिवृद्धत्वाद्दण्डमवलम्ब्य स्थायिभिरित्यर्थ । **पलितेति** । पलित पाण्डुर (रा) कच(चा)स्तै. पाण्डुरा श्वेता मौलयो येपा तै । आधारोऽवष्टम्भस्तन्मयैरिव तद्विकारैरिव, मर्यादा स्थितिस्तन्मयैरिव, मङ्गल श्रेयस्तन्मयैरिव, गम्भीरालब्धमध्याकृतिराकारो येपा तै । अतएव स्वभावेनानुपाधिकेन धीरा धैर्यवन्तस्तै । उष्णीषो मूर्धवेष्टन विद्यते येपा तैरुष्णीषिभि । [वय परिणामेऽपि] अतिवृद्धत्वेऽपि जरत्सिंहैरिव वृद्धहर्यक्षैरिवापरित्यक्तोऽनुज्झित सत्त्वावष्टम्भो यै सत्त्व साहस तस्यावष्टम्भ आधारो यैरेवविधै कञ्चुकिभि सौविदल्लैरधिष्ठितेनाश्रितेन । अङ्गणविशेपणम् । एवविधेनान्त पुरेण समुपेत सहितमभ्यन्तर मध्यभागो यस्येति । गृहविशेपणमिति भाव । प्रकारान्तरेण गृह वर्णयन्नाह— **जलेति** । जलधरसनाथमिव मेघसदृशमिव । कै । कृष्णागुरूणा काकतुण्डाना ये धूमास्तेपा प[ट]लै समूहै । **सनीति** । सनीहारेण हिमेन [सह] वर्तमानमिव यामकुञ्जराश्वतुष्किकागतहस्तिनस्तेपा घटा समूहास्तस्य करा शुण्डास्तेपा सीकरा पृपतास्तै । [**सनीति** ।] निशा रात्रिस्तया सहवर्तमानमिव तमालाना तापिच्छाना वीथिका पङ्क्तिस्तस्या अन्धकारैस्तिमिरै । **सेति** । सह बालातपेन तरुणालोकेन वर्तमानमिव रक्ता येऽशोकास्तै । **सेति** । सह तारागणेन नक्षत्रसमूहेन वर्तमानमिव । कै । मुक्ताकलापैर्मुक्ताप्रालम्बै । **सवर्षेति** । सह वर्षासमयेन प्रावृट्समयेन वर्तमानमिव । कै । धारागृहैर्यन्त्रगृहै । **सेति** । सह तडिल्लतया विद्युल्लतया वर्तमानमिव । काभि । हेममयीभि सुवर्णनिर्मितैर्मयूरयष्टिभि कलापिसमूहोपवेशनदण्डै । **सेति** । सह गृह-

---

१ आकुलीकृतेन २ मणिमयैर्विभूषणैः पदेपदे ३ कलहसमालाभि ४ धवलीकृताजिरप्रान्त. ५ पलितपाण्डुर, पलितपाण्डु ६ आचारमयै. ७ विनयमयैरिव मर्यादा. ८ जरत्सिंहा ९ मत्तमातङ्ग.

ष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थितदण्डपाणिप्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणिप्रतिपाद्यमानाभिनवार्थसंचयम्, अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिवोल्लसत्पद्माकरकमलामोदम्, उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्कशोभितम्, शोणितपुरमिव बाणयोग्यावासोपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितसकलभुवनकोशम्, संपूर्णचन्द्रोदयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवाविच्छिन्नमहादानसंतानम्, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहारकारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगिमण्डलसहस्राधिष्ठितप्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागतशूरभीमपुरुषोत्तमब-

---

दैवतेन वर्तमानमिव । काभि । शालि(ल)भञ्जिकाभि पुत्रिकाभि । **शिवेति** । शिवस्येश्वरस्य भवन गृह तद्वदिव द्वारावस्थिता दण्डपाणय प्रतीहारगणा यस्मिन् । ईश्वरपक्षे कूष्माण्डकादयो गणाः । उत्कृष्टमलकाराद्युपेत यत्कविगद्यमच्छन्द तद्वदिव । उभय विशेषयन्नाह—**विविधेति** । विविधा अनेके ये वर्णा ब्राह्मणादय, एकमुख्यसजातीयसमूहश्रेणि, ताभि प्रतिपाद्यमान उत्पाद्यमानोऽभिनव प्रत्यग्रोऽर्थसचयो द्रव्यसमूहो यस्मिन् । पक्षे विविधवर्णश्रेणिभिर्विविधाक्षरपङ्क्तिभि प्रतिपाद्यमान कथ्यमानोऽभिनवोऽश्रुतपूर्वोऽर्थसचयोऽभिधेयसमूहो यस्मिन् । अप्सरसा तिलोत्तमाना गण समुदायस्तमिव । प्रकट. स्पष्टो मनसो रमाणा सुन्दराणामारम्भ प्रारम्भो यस्मिन् । पक्षे मनोरमा रम्भा देवाङ्गना यस्मिन् । **दिवसेति** । दिवसकरस्य सूर्यस्योदय उद्गमन तमिव । उल्लसन्ति यानि पद्माकरेषु तटाकेषु कमलानि सरोजानि तेषामामोद. परिमलो यस्मिन्निलभ[illegible] । यद्वोल्लसन्त पद्माकरा श्रीकारका, कमला हरिणविशेषा, तेषामामोद परिमलो यस्मिन् । उष्णकिरण सूर्यस्तमिव निजलक्ष्म्या स्वराज्यश्रिया कृतो विहित कमलवज्जल[ज]वत्कमलैर्वोपकार उपकृति पूजा वा येन तत् । पक्षे निजलक्ष्म्या निजशोभया [कृतो विहित] कमलानामुपकारो विकाशरूपो येन तम् । नाटक ताण्डव तद्वदिव पताका वैजयन्ती तस्या अङ्कोमध्य तेन शोभितम् । पक्षे पताका हस्तविन्यास, अङ्को नाटकैकदेश ताभ्या शोभित विराजितम् । शोणितपुर बाणनाम्नो दैत्यस्य नगर तच्च 'देवीकोट' इति प्रसिद्ध तद्वदिव बाणा शरास्तेषा योग्यो य आवासस्तेनोपेत सहितम् । पक्षे बाणो दैत्यस्तदावासोपेतमित्यर्थः । **पुराणेति** । पुराण पञ्चलक्षण तद्वदिव विभागेन भिन्नतयावस्थापितो रक्षित सकलभुवनस्य समग्रविष्टपस्य कोशो [illegible]समूहो यस्मिन् । पक्षे विभागेनावस्थापितो ज्ञापित सकलभुवनकोश समग्रभुवनमण्डल येन । **संपूर्णेति** । [illegible] समग्रो यश्चन्द्रस्तस्योदयस्तद्वदिव मृदव स्वल्पा ये करा राजदेव(य)द्रव्याणि तेषा सहस्र तेन सवर्धितानि [illegible] प्राप्तानि यानि रत्नानि तान्येवालये गृहे यस्मिन् । पक्षे मृदुकराणा सुकुमारकिरणाना यत्सहस्र तेन सवर्धितो वेला प्राहितो रत्नालय समुद्रो येन स तम् । **दिगिति** । दिशि स्थितो गजो दिग्गजस्तमिवाविच्छिन्न[illegible] महादानस्य महद्वितरणस्य सतान परपरा यस्मिन् । पक्षे दानसतान मदसतति । शेष पूर्ववत् । **ब्रह्माण्डेति** । ब्रह्माण्ड विश्व तदिव सकलजीवलोकस्य समग्रविष्टपस्य व्यवहारो व्यवहरण तस्य कारण निदान [illegible] यद्धिरण्य सुवर्ण तदेव गर्भे मध्ये यस्य तत् । पक्षे हिरण्यगर्भो विश्वरेता । शेष पूर्ववत् । **ईशानेति** । ईशान ईश्वरस्तस्य बाहुवन भुजवनम् । सरलत्वाद्बहुत्वाच्च नृत्यारम्भ ऊर्ध्वीकृतत्वेन च वनोपमानम् । [illegible] । **महेति** । महाभोगिना नृणा मण्डलसहस्रैरधिष्ठित आश्रित प्रकोष्ठो गृहैकदेशो यस्मिन्(स्य)। पक्षे [illegible] महासर्पाणा मण्डलसहस्रैरधिष्ठित प्रकोष्ठ कलाचिका यस्मिन्(स्य) । महानाभोगो विद्यते येषा[illegible] मण्डलाना सहस्र तेनाधिष्ठित(तौ) प्रकोष्ठौ यस्येति वा । **महेति** । महाभारत शास्त्र [illegible] गीतानि गानानि तेषामाकर्णन श्रवण तेनानन्दिता हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् । पक्षे-

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ अनेकाभिनव. ४ रम्भाभोगम् ५ प्रकटपताका ६ यथाविभाग. ७ अनन्वित. ८ [illegible] ९ [illegible] निष्प्रकोष्ठमिव.

लपरिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषविभक्तिस्थितानेकादेशकारकाख्यातसंप्रदानक्रियाव्ययप्रपञ्चसुस्थितम्, उदधिमिव भयान्तःप्रविष्टसपक्षभूभृत्सहस्रसंकुलम्, उषानिरुद्धसमागममिव, चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलत्रिभुवनाकारम्, बलियज्ञमिव पुराणपुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपक्षप्रदोषमिव विततशशिकिरणकलापधवलाम्बरवितानम्, नरवाहनदन्तकथेवान्तःसंवर्धितप्रियदर्शनराजदारिकागन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभिषेकफलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्रसंकुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालंकृतम्, प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भागरागानुमेयमित्रोदयम्, गन्धिकभवनमिव

ऽनन्तः परमेश्वरस्तस्य गीत स्तुतिस्तदाकर्णनेनानन्दितो नरोऽर्जुनो यस्मिन् । यदुवंशमिव यदुर्नृपतिस्तस्य वंश संतानपरंपरा तमिव कुलक्रमागता. परंपरायाता, शूरा. शौर्यगुणयुक्ता, भीमा क्रूराकृतय, पुरुषोत्तमा पुरुषेषु मुख्या, तेषा बलेन सैन्येन परिपालित रक्षितम् । रजन्या चतुष्किकाप्रदानेन तद्रक्षा कुर्वन्तीति भावः । पक्षे शूरो नाम विष्णोः पितामह, भीमो नाम कश्चित्, पुरुषोत्तमो विष्णु, बलो बलदेव, एभि [परि]पालित लालितम् । जरासिन्धोरिति शेष । व्याकरण शब्दशास्त्र तद्वदिवाय प्रथम आद्य, अय मध्यमोऽनुत्कृष्टाधम, अय चोत्तम सर्वोत्कृष्ट, एवंविधा या पुरुषविभक्तिस्तस्या स्थिता येऽनेक[आदेशकारका] आज्ञाकारकास्तैराख्याता प्रतिपादिता सम्यक्प्रकारेण या [संप्र]दानक्रिया तस्या यो व्ययस्तस्य प्रपञ्चो विस्तारस्तत्र सुस्थितम् । सुखेनावस्थितमित्यर्थ । पक्षे प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुष उत्तमपुरुषश्चेति संज्ञात्रय पाणि[नि]ना प्रपञ्चितम् । विभक्तयश्च स्वादयस्तासु स्थिता आदेशास्तिस्रश्चतस्रप्रभृतय, कारकाणि कर्त्रादीन्याख्यातानि नव दश वा, संप्रदान चतुर्थीकारकम्, क्रिया भ्वादि, अव्ययान्युच्चैरित्यादीनि तेषा प्रपञ्चो विस्तार [सु]स्थितो यस्मिन् । उदधिः समुद्रस्तद्वदिव भयाद्भीतेरन्त प्रविष्ट मध्ये समागत यत्सपक्षाणा परिच्छदोपेताना भूभृताना(ता) राज्ञा सहस्र तेन संकुलम् । पक्षे सपक्षा पक्षयुक्ता भूभृत पर्वता । शेष पूर्ववत् । **उषेति** । उषा बाणासुरपुत्री, अनिरुद्ध प्रद्युम्नतनय, तयो समागम संबन्धस्तद्वदिव । तस्या सखीभूता चित्रलेखा तयानिरुद्धोत्कण्ठितामुषा प्रत्यनिरुद्धज्ञानाय चित्रे त्रिभुवनमालिख्य दर्शितमिति पौराणिकी कथा । तामभिकृत्याह—**चित्रेति** । चित्रलेखाभिरालेख्यपङ्क्तिभिर्दर्शित प्रकाशितो विचित्रो नानाविध. सकल. समग्रस्त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्याकार आकृतिर्येन तत् । पक्षे चित्रलेखा शशी(सखी) । शेष पूर्ववत् । बलिर्नृपस्तेन कृतो यज्ञो यागस्तमिव पुराणपुरुषैर्वृद्धपुरुषैर्वामनैश्चाधिष्ठितमाश्रितमभ्यन्तर मध्यभागो यस्य तत् । पक्षे पुराणपुरुषो यो वामनो गृहीतवामनावतार. । शेष पूर्ववत् । **शुक्लेति** । शुक्लो य पक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुख तद्वदिव विततो विस्तीर्णो य शशिकिरणकलापस्तद्वद्धवल यदम्बर वस्त्र तस्य वितानमुल्लोचो यस्मिन् । पक्षे शशिकिरणकलापेन धवलाम्बरमेव वितानं यस्मिन्निति विग्रह । नरवाहनो राजा तस्य दन्तकथा लोकप्रवृत्तिस्तद्वदिवान्त संवर्धिता अन्त पुरे वृद्धिं प्रापिता या प्रियदर्शना इष्टावलोकना राजदारा एव राजदारिका । स्वार्थे क । 'काम्यते(च)' इति पूर्वस्येकार । ताभिर्गन्धर्वाणा देवगायनाना दत्तोत्कण्ठा यस्मिन् । पक्षेऽन्त संवर्धिता प्रियदर्शनानाम्नी राजदारिका नरवाहनपुत्री गन्धर्वदत्तश्च तस्या गान्धर्वशिक्षको(क्षो)पाध्यायस्तयोश्चिरविरहितयो समागमोत्कण्ठा यस्मिन् । महातीर्थं वाणार(राण)स्यादि तद्वदिव सद्यस्तत्कालमनेकै पुरुषै प्राप्त लब्धमभिषेकेन फल शरीरशुद्धिलक्षण यस्मिन् । पक्षेऽनेकपुरुषै. प्राप्तमभिषेकात्स्नानात्स्वर्गादिपदलक्षणफल यस्मात् । **प्रागिति** । प्राग्वंशो हविर्गृहात्प्राग्गृहम् । यज्ञगृहमित्यर्थ. । तमिव नानाविधो य आसव सोमवल्ल्यासवस्तेषा पात्राणि भाजनानि तै संकुल व्याप्तम् । पक्ष आसवपात्राणि मद्यपात्राणि । 'मध्वासवे माधवको मैरेये सीधुरासव' इति कोश । निशा रात्रिलक्षण समय. कालस्तमिव सप्तविंशतिभिर्मुक्ताफलै रचिता नक्षत्रमालास्ताभिरनेकाभिरलंकृत विभूषितम् । पक्षे

---

१ पालितम्. २ संप्रदानापादान. ३ भयात्प्रविष्ट. ४ भूमिभृत्. ५ विचित्रलेखा ६ धवलित ७ नरवाहनस्य चरितमिव. ८ गान्धिक.

स्नानधूपविलेपनवर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृतलवलीलविङ्गैलाकङ्कोलपत्रसंचयम्[2], प्रथम[3]वेश्यासमागममिवाविदितहृदयाभिप्रायचेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहुचाटुसंलापसुभाषितरसास्वाददत्ततालशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीयमानमणिशतसहस्रालंकरणकृतलेख्यपत्रसंचयम्, धर्मारम्भमिवाशेषजनमनःप्रह्लादनम्, महावनमिव श्वापद[4]द्विजोपघुष्टम्, रामायणमिव कपिकथा[5]समाकुलम्, माद्रीकुलमिव नकुलालंकृतम्, संगीतभवनमिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणा[6]नन्दितम्, ज्योतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणम्, नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धास्वादम्, मृदुकाव्यमिवा[7]न्यचिन्तितस्वभावाभिप्रायविदकम्[8], महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरितापहरम्[9], धनमिव न कस्य-

---

ऽनेका नक्षत्रमाला ग्रहश्रेणिर्यस्मिन् । प्रभात प्रत्यूष तस्य समयोऽवसरस्तमिव पूर्वदिशा पूर्वरील्या भागेनैकदेशेन यो राग स्नेहस्तेनाप्यनुमेयो मित्रस्य सुहृद उदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन् । स्तोकसबन्धेन समागता[ना]मपि सुहृदामतिगौरवम् । का कथा बहुसबन्धेनागतानामिति भाव । पक्षे पूर्वदिग्भागे प्राच्यै(च्ये)कदेशे यो रागस्तेनानुमेयोऽनुमातु योग्यो मित्रस्य सूर्यस्योदयो यस्मिन् । गन्धिक औषधादिविक्रयकृत्तस्य भवन गृह तद्वदिव स्नानानन्तर केशाना धूप., विलेपनमङ्गराग , वर्णको वर्तिविशेष , तैरुज्ज्वल निर्मलमित्यभङ्गश्लेषः । ताम्बूलिकाना नागवल्लीदलविक्रयकारिणा भवनमिव कृतो विहितो लवली सुगन्धवल्लीविशेष , लविङ्ग देवकुसुमम्, एला चन्द्रवाला, कङ्कोल कोशफलम्, पत्र जातिफलपत्रम्, एतेषा सचय. सनिधिर्यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेष । प्रथम आद्यो यो वेश्यया वारयोषिता समागमस्तमिव । अतिगाम्भीर्यात् । अविदितोऽज्ञातो हृदयाभिप्रायश्चित्ताशयो यस्यैवविधस्य । अर्थाद्राज्ञ । चेष्टाविकारश्चेष्टा शरीरादिक्रिया तस्या विकारो विकृतिर्यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेष । कामुक कामयिता यो जनस्तमिव बहूनि चाटूनि प्रियप्रायाणि येष्वेवविधा सलापा परस्परालापा सुभाषिताना सूक्ताना रसास्वादास्तेषु दत्तास्तालशब्दा अभीष्टाववोधनेन परस्परकरतालाहतयो यस्मिन् । पक्षे यैरिति तृतीयाबहुव्रीहि । धूर्तो द्यूतकृत्तस्य मण्डलमिव समूहमिव दीयमान यन्मणिशतसहस्रालकरणमलकृतिस्तत्र कृतो लेख्यपत्रसचयो यस्मिन् । अवरोधजनस्य मध्ये यदलकारादिक प्रेष्यते प्रदीयते वा तत्सर्व वहि स्थैर्लिपीक्रियत इति राजस्थिति । पक्षे कृतो लेख्यपत्रसचयो यैरिति । धूर्तैरपि सर्व पत्र लेख्यपूर्वक गृह्यत इति तदुपमानम् । धर्मस्य सुकृतस्यारम्भ प्रारम्भस्तमिवाशेषा समग्रा जनास्तेषा मनस्तस्य प्रह्लादनमानन्दजनकमित्यभङ्गश्लेष । महच्च तद्वन च महावन तदिव श्वापदा वने व्याघ्रादयो गृहे मृगयार्थ सरक्षिताश्च द्विजा पक्षिणो ब्राह्मणाश्च तैरुपघुष्ट सहितम् । रामायण रामचरित्र तदिव विनोदार्थं रक्षिताना कपीना वानराणा कथा वार्तास्ताभिः समाकुलम् । पक्षे कपिकथा हनूमत्कथा । माद्रीकुल(?) पाण्डुपत्नी तस्या कुल तद्वदिव नकुल सर्पहा तेनालकृतम् । विनोदार्थ राज्ञा गृहे तत्सद्भाव इति भाव । पक्षे नकुल सहदेवाग्रज । सगीतस्य प्रेक्षणार्थं प्रयुक्तस्य गीतनृत्यवाद्यत्रयस्य भवनमिवानेकस्थानेष्ववस्थापित न्यस्त मृदा मृत्तिकानामङ्ग यस्मिन् । पक्षे मृदङ्गानि मुरजानि । रघुकुल दशरथकुल तद्वदिव भरत शैलूषस्तस्य गुणेन कलाकौशलेनानन्दितम् । पक्षे भरतस्य दशरथपुत्रस्य गुणो व्रतपालनलक्षण । ज्योतिषमिव ज्योति शास्त्रमिव ग्रहा (ह) उद्धतनृपाणा ग्रहण मोक्षस्तेषामेव दण्डादिना मोचनम, कलाभागा विज्ञानैकदेशा , तेषु निपुणा यस्मिन् । पक्षे कोद्वो(?) ग्रहो मोक्षश्च, कला षोडशो भाग ताना भागा विभागास्तेषु निपुणम् । एतज्ज्ञापकमित्यर्थ । नारदीय पुराण तद्वदिवासमन्ताद्वर्ण्यमान स्तूयमानो राजधर्मो यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेष । यन्त्र वीणा तद्वदिव विविधा शब्दा मनोज्ञशब्दा , रसा शृङ्गारादय , तेषा लब्ध आस्वादश्चर्वण येन तत् । पक्षे विविधशब्दरसैर्नानाविधरागरसैर्लब्धास्वादा जना यस्मात् । मृदु सुकुमार यत्काव्य कविकर्म तद्वदिवान्यचिन्तितानि स्वभावा प्रकृतय , अध्यवसाया मनोगताभि-

---

१ स्नान. २ लवङ्गैलाकङ्कोलेति, लवङ्गैलाकङ्कोल. ३ प्रधान. ४ विविधश्वापद. ५ कविकथा. ६ कुल. ७ अनन्य. ८ वेदकम्. ९ दुरितापहरम्.

चिन्ताकाङ्क्षणीयम्, संध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्रीरत्नप्रभाभासितदिगन्तम्, बलभद्रमिव कादम्बरीरसविशेषवर्णनाकुलमतिम्, ब्राह्मणमिव पद्मासनोपदेशदर्शितभूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोपजातशङ्कम्, वेश्याजनमिवोपचारचतुरम्, दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्यजजनमिवागम्यविषयाभिलापम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तकभटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसानकल्याणकरम्, वासरारम्भमिव पद्मरागारुणीक्रियमाणनिशान्तम्, दिव्यमुनिगणमिव कलापिसनाथश्वेतकेतुशोभितम्, भारतसमरमिव कृतवर्मबाणचक्रसंभारभीषणम्, पातालमिव महाकञ्चुक्यध्यासितम्, वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमितशृङ्गीहेमकूटम्, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि

प्रायाः, तेषामावेदक कथकम् । पक्षेऽन्येन कविना चिन्तितो विचारितो यः स्वभावाभिप्रायः सहजोऽभिप्रायः । तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थ इति यावत् । तस्यावेदक ज्ञापकम् । महानद्या बृहत्तटिन्याः प्रवाह ओघस्तमिव सर्व यद्दुरित दुश्चरित तस्यापहरम् । पक्षे सर्व दुरित पापम् । धन द्रव्य तद्वदिव न कस्यचिदपि नाकाङ्क्षणीय नाभिलेषणी(लषणी)यम् । अपि तु सर्वस्यापि स्पृहणीयमित्यर्थ । इत्यभङ्गश्लेषः । संध्याया सायकालस्य समय क्षणस्तमिव दृश्यमान प्रेक्ष्यमाणश्चन्द्रापीडस्य सुतस्योदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन् । पक्षे चन्द्रापीड ईश्वर । सर्वदा संध्याया नृत्यविधानादिति भाव. । नारायणो विष्णुस्तस्य वक्ष स्थल भुजान्तर तद्वदिव श्री शोभा तया युक्तानि रत्नानि तेषां प्रभा. कान्तयस्ताभिर्भासित प्रकाशित दिगन्तो(न्त) यस्मिन् । पक्षे श्रीर्लक्ष्मी, रत्न कौस्तुभम् । शेष पूर्ववत् । बलभद्रो रामस्तमिव कादम्बरी वक्ष्यमाणा स्त्री तस्या रसविशेषवर्णन आकुला मतिर्यस्मिन् । पक्षे कादम्बरी कापिशायनम् । ब्राह्मणमिव द्विजमिव पद्मासनोपदेशाय दर्शित भूमण्डल यस्मिन् । पक्षे पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदस्तेन दर्शितमन्येभ्य प्रकाशित भूमण्डल येन स तम् । स्कन्द स्वामी तस्मिन् शिखी मयूरस्तस्य यः क्रीडारम्भस्तेन चञ्चल चटुलमित्यभङ्गश्लेषः । कुलाङ्गनाया कुलवध्वा प्रचार संचरण तमिव सर्व ददातीति सर्वद. परमेश्वरस्तस्मादुपजाता शङ्का भय यस्मिन् । पक्षे सर्वदा सर्वकालम् । वेश्याजनो वाराङ्गनाजनस्तमिवोपचारः सेवा तत्र चतुरमित्यभङ्गश्लेष । दुर्जन खलस्तमिवापगता परे लोका शत्रवस्तेभ्यो भय यस्मिन् । [पक्षे]परलोको भवान्तरम् । अन्त्यजजनो दिवाकीर्तिजनस्तमिवागम्य परैर्ग्राह्य एवंविधो विषयो देशस्तस्याभिलापो यस्मिन् । पक्षेऽगम्यानां विषयाभिलाषो यस्मि[न्नि]ति बहुव्रीहि । अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोध । तत्परिहारस्त्वगम्य परैरग्राह्यो विषयो देशस्तदासक्तमित्यर्थात् । अन्तको यमस्तस्य भटगण सुभटसमूहस्तमिव कृताकृत यत्सुकृत शोभन कृत्य तस्य यो विचारस्तत्र निपुण चतुरम् । पक्षे ·· ·· ····। सुकृत पुण्य तद्वदिवादिमध्यावसानेषु कल्याणकर शुभकारकमित्यभङ्गश्लेष । वासरस्य दिवसस्यारम्भस्तमिव पद्मरागै रक्तमणिभिररुणीक्रियमाण रक्तीक्रियमाण निशान्त गृह यत्र तत् । 'वासागार निशान्तम्' इति कोश. । पक्षे पद्मानां रागैररुणीक्रियमाणो निशान्तो रात्रिप्रान्तो यस्मिन् । दिव्यो मुनिगणो वसिष्ठादिस्तमिव कलापिनो मयूरास्तै सनाथा सहिता ये श्वेतकेतव सित ध्वजास्तै शोभितम् । पक्षे कलापी सनाथ श्वेतकेतुश्च त्रयोऽप्येते देवर्षयस्तै शोभित विराजितम् । भारतशास्त्रोक्तस्य[स]मरमिव कृतो विहितो वर्म कवचम्, बाणा. शरा, चक्राणि प्रसिद्धानि, एतेषा संभार समूहस्तेन भीषण भयजनकम् । पक्षे कृतवर्मा हार्दिकपुत्र, बाणा शिलीमुखा, तेषा चक्रेषु परदलेषु संभारस्तेन भीषणम् । पाताल वडवामुख तदिव महाकञ्चुकिन सौविदल्लास्तैरध्यासितमाश्रितम् । पक्षे महाकञ्चुकिन सर्पा । वर्षपर्वता क्षेत्रसीमाकारिणोऽचलास्तेव । तदुक्तम्—'हिमवान्[हेम]कूटश्च निषधो मेरुरेव च । श्वेत कृष्णश्च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वता'।

---

१ काङ्क्षणीयम्; काङ्क्षणीय फलम्. २ मति ३ प्रभावम् ४ अन्यजन ५ परिस्फुरन्तम. ६ सितके··· ७ उपशोभितम् ८ शिलीमुख. ९ कञ्चुकिमहाव्याप्तिनम्, १० परिमाण ११ शृङ्ग; शृ···

मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नम्रलोकं राजकुलं विवेश। ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामै प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूरपर्यस्तमौलिशिथिलितचूडामणिमरीचिचुम्बितवसुधातलेन राजलोकेन प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तरविनिर्गताभिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलः, भुवनान्तराणीव विविधप्राणिसहस्रसंकुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्याभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरतशस्त्रग्रहणश्यामिकालीढकरतलैः करचरणलोचनवर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैरालानस्तम्भैरिव गजमदपरिमललोभनिरन्तरनिलीनमधुकरपटलजटिलैः कुलक्रमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महाप्राणतयातिकर्कशतया च दानवैरिवाशयाकारसंभाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनी-

---

तेषां समूहमिवान्तः स्थितानि मध्यस्थितान्यपरिमितान्यसंख्येयानि [शृङ्गीहेमानि]। 'अलंकाराय यत्स्वर्णा(र्ण) तच्छृङ्गीकनकं विदुः'। तेषां कूटानि यस्मिंस्तत्सवन्धस्तैरपरिमितत्वेन शृङ्गं प्राधान्यं येषामेवभूतानि हेमकूटानि सुवर्णसमूहा यस्मिन्। 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यनेकार्थः। पक्षेऽपरिमितशृङ्गी हे[म]कूटाचलो यस्मिन्। महाद्वारमपि तु प्रवेशमित्यतिशयोक्तिः। अवन्तिविषयो मालवदेशस्तत्र गतमपि प्राप्तमपि मागधजनैर्जगारि(न)न्यदेशोद्भवजनैरधिष्ठितमिति विरोधः। तत्परिहारस्तु मागधा युद्धानिवर्तिनो गायनास्तैरधिष्ठितमित्यर्थः। स्फीतमपि ऋद्धिमदपि भ्रमन्तो नम्रा लोका यस्मिन्निति विरोधः। तत्परिहारस्तु भ्रमन्तो देशान्तरादागता नम्रलोकाः स्तुतिम्रता नम्राचार्याश्च यस्मिन्नित्यर्थात्। ससंभ्रमं सवेगमुपगतैः प्राप्तैः कृतः प्रणामो येनैवभूतैः प्रतीहारमण्डलैर्द्वारपालसमूहैरुपदिश्यमान उपदर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्य स तथा। बहुभिर्वर्षैर्विद्याभ्यासं विधाय गृहागतत्वेन तादृशगृहज्ञानाभावाद्द्वारपालैर्मार्गः प्रदर्श्यत इति भावः। यद्वा पितुराह्वानजनितप्रमोदातिरेकेण विस्मृतान्यव्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति भावः। राजगृहप्रवेशानन्तरं स चन्द्रापीडो भुवनान्तराणीव सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य पितरं तारापीडमपश्यदित्यन्वयः। पुनः कीदृशः। राजलोकेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः। अथ राजलोकं विशिनष्टि—**सर्वत इति**। सर्वतः समन्तात्प्रचलितेनोत्थितेन कुमारागमनप्रतीक्षया पूर्वं कृतं विहितमवस्थानमवस्थितिर्येन। दूरादेव पर्यस्ता नम्रा ये मौलयः शिरांसि मुकुटानि वा तेभ्यः शिथिलिता श्लथीभूता ये चूडामणयस्तेषां मरीचिभिश्चुम्बितमाश्लिष्टं वसुधातलं येन। प्रत्येकशः प्रत्येकं प्रतीहारो द्वारपालस्तेन निवेद्यमानेन निवेदना क्रियमाणेन सादरं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। पदे पदे प्रतिपदमभ्यन्तरान्मध्यप्रदेशाद्विनिर्गताभिर्बहिर्निःसृताभिराचारे राजस्थितौ कुशलाभिर्निपुणाभिरन्तःपुरवृद्धाभिर्महत्तराभिः क्रियमाणमवतरणमङ्गलं यस्य सः। अथ राजानं विशेषयन्नाह—**अभ्यन्तरेति**। अभ्यन्तरे मध्यगृहेऽवस्थितं कृतावस्थानम्। पुनः कीदृशम्। पुरुषैः [परिवृतम्] आवृतम्। पुरुषान्विशेषयन्नाह—**अनवरतेति**। अनवरतं निरन्तरं यच्छस्त्रग्रहणं तेन या श्यामिका [illegible]

भिश्चानवरतमुद्धूयमानधवलचामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनि सुरकुञ्जरमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवलशयनतले निषण्णं पितरमपश्यत् । आलोकयेति च प्रतीहारवचनानन्तरमतिदूरावनतेन चलितचूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेह्येहीत्यभिदधानो दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः शयनतलादीषदुच्छ्वसितमूर्तिरानन्दजलपूर्यमाणलोचनः समुद्गतपुलकतया सीव्यन्निवैकीकुर्वन्निव पिबन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्तरीयमात्मताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतमपनयेति शनैर्वदन्नग्रचरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद । अनन्तरं निहिते चास्यासने राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वारविलासिनीनां साभिलाषैरनिलचलितकुवलयदामदीर्घैरराजिह्मैस्तरलतारसारैरवलुप्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ वत्स, पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसां यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो वैशम्पायन-

---

भिद्भिरनवरतमुद्धूत(य)मान वीज्यमान धवलचामर यस्य स तम् । पुन॰ कीदृशम् । हंसवद्धवल यच्छयनतल शय्यातल तत्र निषण्ण स्थितम् । कमिव । मन्दाकिनी गङ्गा तस्या वारिणि जले सुरकुञ्जरमिवैरावणमिव । शयन विशिनष्टि—**अमलेति** । अमल निर्मल यत्पुलिन सैकत तस्य तल तद्वच्छोभिनि विराजिनि । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । आलोकय विलोकयेति प्रतिहारवचनानन्तर द्वारपालोक्ते पश्चादतिदूरादतिदविष्ठदेशादवनतेन नम्रेण चलित॰ कम्पितश्चूडामणि शिरोमणिर्यस्यैवभूतेन शिरसा मस्तके[न] कृत प्रणामो येन तम् । एह्येहि । वीप्साया द्वित्वम् । आगच्छागच्छेत्यभिदधान इति ब्रुवाण [दूरादेव] प्रसारित विस्तारित भुजयुगल बाहुयुग्म येन स । शयनतलादीषत्किंचिदुच्छ्वसितोर्ध्वीभूता मूर्ति शरीर यस्य स । आनन्दजलेन प्रमोदबाष्पेण पूर्यमाणे भ्रियमाणे लोचने नेत्रे यस्य स । आनन्दरूपमभिव्यञ्जयन्नाह—**समुद्गतेति** । समुद्गत प्रादुर्भूतो य पुलको रोमाञ्चस्तस्य भावस्तत्ता तया सीव्यन्निव सेवन कुर्वन्निवैकीकुर्वन्निव तन्मयीकुर्वन्निव पिबन्निवाल्यादरेण पान कुर्वन्निव । पितुर्निकटे विनयातिशय व्यञ्जयन्नाह—**विनयेति** । विनयाद्वैनयिकगुणेनावनत नम्रीभूत पिता तारापीडस्त चन्द्रापीडमालिलिङ्ग परि[ष]स्वजे । पूर्वमालिङ्गित पश्चादुन्मुक्तो विभिन्नीभूत पितुस्तारापीडस्य चरणयोः पादयो पीठ पादासन तस्य समीपेऽन्तिके ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या पिण्डीकृतमात्मन स्वकीयमुत्तरीय सत्वर शीघ्रमासनीकृत विष्टरी[कृतम्]अपनय दूरीकुर्विति शनै शनैर्वदन्ब्रुवन्नग्रचरणेन तत्समुत्सार्य दूरीकृत्य चन्द्रापीड क्षितितल एव भूमावेव निषसादोपविष्टवान् । तदनन्तर तदुपवेशनानन्तर राज्ञा तारापीडेन सुतनिर्विशेष यथा स्यात्तथोपगूढ आलिङ्गितो वैशम्पायनो निहिते स्थापिते(पिते)ऽस्यासने चन्द्रापीडासने न्यषीददुपाविशत् । विस्मृतो यश्चामरोत्क्षेपस्तेन निश्चलाना वारविलासिनीना वाराङ्गनाना दृष्टिपातैर्नेत्रप्रान्तैरवलुप्यमान इवाच्छाद्यमान इव । दृष्टिपात विशेषयन्नाह—**सेति** । सहाभिलाषाभिर्वर्तमानै साभिलाषै सहस्य सादेश । अनिलेन वायुना चलित कम्पित यत्कुवलयदाम माला तद्वद्दीर्घैरायतैरराजिह्माकुटिला तरला चञ्चला तारा कनीनिका सैव सार प्रधान येषु तै । मुहूर्तमिव कियत्काल तत्र राजसमीपे स्थित्वावस्थान कृत्वा । हे वत्स हे पुत्र । गच्छ व्रज । पुत्रवत्सला पुत्रहिता मातर जननी दर्शनलालसा त्वद्दर्शनोत्कण्ठितामभिवाद्य पादग्रहण कृत्वा यथाक्रम यथानुक्रम सर्वा जननीरपमातॄर्दर्शनेनानन्दय प्रमोदय । इति हेत्वर्थे । पित्रा तारापीडेन विसर्जितो विसृष्टः सविनय यथा स्यात्तथोत्थायोत्थान कृत्वा निवारितस्तत्रैव रक्षित परिजन परिच्छदो येनैवभूतो

---

१ हंसधवले. २ आदरेणाभिदधान. ३ उद्गमित ४ आपूर्यमाण. ५ पुलककण्टकतया ६ एकीकुर्वन्निव ७ आत्मीयम् ८ करण्ड. ९ समुत्सार्य क्षितितले. १० अनन्तरनिहिते, अनन्तरविनिहिते ११ कुवलय. १२ निक्षिप्त. १३ तरलतरतार. १४ दर्शनलालसा.

द्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोगेन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययौ । तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेकशतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकल्लोलैः समन्तात्परिवृतां शुद्धान्तर्वंशिकैः, अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः संध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथावृत्तान्ताभिर्भूतपूर्वाः पुण्याः कथाः कथयन्तीभिरितिहासान्वाचयन्तीभि. पुस्तकान्दधतीभिर्धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिः जरत्प्रव्रजिताभिर्विनोद्यमानाम्, उपरचितस्त्रीवेषभाषेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षधरजनेनोपसेव्यमानाम्, अनवरतोभिधूयमानवालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसुमपटवासताम्बूलतालवृन्ताङ्गरागभृङ्गारधारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोधरावलम्बिमुक्तागुणाम्, अचलमध्यस्रवद्गङ्गाप्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्नदर्पणपतितमुखप्रतिविम्बाम्, अर्कविम्बप्रविष्टशशिमण्ड-

---

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्त पुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्त पुरमाययौ समागमत् । **तत्रेति** । [तत्र]अन्त पुरे मातर जननी [प्रण]नाम नमश्चक्र इति दूरेणान्वय । अथ मातुर्विशेषणानि—धवलकञ्चुकैरवच्छन्नान्याच्छादितानि शरीराणि येषां तैः । अनेके ये शतसख्यास्तै शुद्धान्तर्वंशिकै शुद्धान्तमन्तर्वंशश्चान्त पुर तत्र नियुक्ता आन्तर्वंशिका कञ्चुक्या[द]यस्तै समन्तात्सर्वत. परिवृता परिवेष्टिताम् । कै कामिव । क्षीरोदकल्लोलै क्षीरसमुद्रतरङ्गै परिवृता श्रियमिव लक्ष्मीमिव । पुन कीदृशीम् । जरत्प्रव्रजिताभिर्वृद्धतापसीभिर्विनोद्यमाना विनोदविषयीक्रियमाणाम् । अथ च तापसीना विशेषणानि—अतिप्रशान्तोऽतिशान्त आकारो यासा ताभि । कषायेण रक्त यदम्बर वस्त्र तद्धारयन्तीत्येवशीलास्ताभि. । सकला समग्रा ये लोकास्तैर्वन्द्याभिर्वन्दनीयाभि । रक्ताम्बरसाम्यादाह—सध्याभिरिव । प्रलम्बा लम्बायमाना श्रवणपाशा. कर्णपाल्यो यासा ताभि विदिता ज्ञाता अनेका कथा. प्रबन्धास्तासा वृत्तान्तो वार्ता याभिस्ताभि । पूर्व भूता भूतपूर्वा । एवविधा पुण्या. पवित्रा कथाः संबन्धान्कथयन्तीभि प्रतिपादयन्तीभि । अ[इ]तिहासान्पूर्ववृत्तान्तान्वाचयन्तीभि पठन्तीभि । पुस्तकाञ्छास्त्रान्दधतीभिर्धारयन्तीभि. । धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिर्ज्ञापयन्तीभि । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—**उपरचितेति** । उपरचितो विहितः स्त्रीणा वेषो नेपथ्य भाषा च येन स तथा तेन । गृहीतमात्त विकट विपुल प्रसाधन प्रतिकर्म येनैवविधेन वर्षधरजनेन षण्ड(ण्ट)जनेनोपसेव्यमाना पर्युपास्यमानाम् । कामन्दक्या तेषा लक्षण यथा—'ये त्वल्पसत्त्वा. प्रथमा. क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविन । जात्या न दुष्टा कार्येषु ते वै वर्षधरा स्मृता' । अनवरत निरन्तरमभिधूयमानो व्य(वी)ज्यमानो वालव्यजनकलापश्चामरसमूहो यस्या सा ताम् । अङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन चोपास्यमाना सेव्यमानाम् । अङ्गनाजन विशेषयन्नाह—**वसनेति** । वसनानि वस्त्राणि, आभरणानि भूषणानि, कुसुमानि पुष्पाणि, पटवास. पिष्टात , ताम्बूल नागवल्लीदलानि, तालवृन्त व्यजनम्, अङ्गरागो विलेपनम्, भृङ्गार कनकालुका, एतान्धरतीति धारी तेन धारिणा । वीरकेन । मण्डल्योपविष्टेन स्थितेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त. । पुनरपि विशेषतस्तामेव विशेषयन्नाह—**पयोधरेति** । पयोधरयो कुचयोरवलम्बी मुक्तागुणो हारो यस्यास्ताम् । स्तनानामत्युच्चत्वेन मुक्तानामुज्ज्वलत्वेनोपमानान्तर प्रदर्शयन्नाह—**अचलेति** । अचलयो. पर्वतयोर्मध्येऽन्तरे स्रवतो(न्) वहमानो गङ्गाप्रवाहो यस्यामेवभूता मेदिनीमिव वसुधरामिव । नवसहत्वात्तस्या पृथ्व्या उपमानम् । **आसन्नेति** । आसन्न समीपवर्ति(र्ती) यो दर्पण आदर्शस्तत्र पतितो मुखप्रतिविम्बो यस्यास्ताम् । अत्रार्थ उपमानान्तर दर्शयन्नाह—**अर्केति** । अर्कविम्बे सूर्यमण्डले प्रविष्ट शशिमण्डल यस्यामेवभूताम् । दिवमिवामावास्यामिव ।

---

१ दरिजनेन २ नेपथ्य ३ शुद्धान्तान्तर्वंशिके. ४ कथालाप ५ भूतपूर्वा. ६ कथा . ७ वाचयन्तीभिरि-

लामिव दिवं समुपसृत्य मातरं प्रणनाम । सा तु तं ससंभ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासंपादनदक्षे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव कृतावतरणका प्रस्नुतपयोधरक्षरत्पयोबिन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तःशुभशतानीव ध्यायन्ती मूर्धन्युपाघ्राय तं सुचिरमाशिश्लेष । अनन्तरं च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्टवैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमाकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती । ससंभ्रमपरिजनोपनीतायामासन्द्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरालिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तमवादीत्—'वत्स, कठिनहृदयस्ते पिता येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया क्लेशमतिमहान्तमियन्तं कालं लम्भिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घामिमां गुरुजनयन्त्रणाम् । अहो, बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्धैर्यम् । अहो, विगलितशिशुजनक्रीडाकौतुकलाघवमर्भके ते हृदयम् । अहो, गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणा सर्वा । यथा पितुः प्रसादात्समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोऽस्येवमचिरेणैव कालेनानुरूपाभिर्वधूभिरुपेतमालोकयिष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जासि-

---

तस्यामेव शशिबिम्बस्यार्कबिम्बे प्रवेशात् । अत्रादर्शस्य सूर्यबिम्बोपमानम् । मुखस्य शशिमण्डलोपमानम् । राज्ञा(ज्ञ्या) अमावास्योपमानमिति भावः । समुपसृत्य पार्श्वे समागत्य । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तु पुनरर्थे । सा विलासवती तं सुतं ससंभ्रमं सवेगं पादपतितमुत्थाप्य पार्श्वपरिवर्तिनि निकटस्थायिनि परिजने परिच्छदे आज्ञासंपादनदक्षे नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि स्वयमेवात्मनैव कृतं विहितमवतरणमुत्साहकर्मविशेषो यया सा । हृदयेन चेतसान्तर्मध्ये शुभशतानि कल्याणशतानि ध्यायन्ती चिन्तयन्ती । अथ हृदयविशेषणानि—**स्नस्तु(प्रस्नु)तेति** । प्रस्नुतौ पयःपूर्णौ यौ पयोधरौ ताभ्यां क्षरन्तो ये पयोबिन्दवस्तेषां छलेन मिषेण द्रवीभूय रसीभूय निर्गच्छतेव बहिः प्रसर्पतेव स्नेहः आभ्यन्तरप्रीतिस्तेनाकुलेन व्याप्तेन मूर्धन्युत्तमाङ्गे उपाघ्राय चुम्बनं कृत्वा [तं] सुचिरं चिरकालमाशिश्लेषालिलिङ्ग । **अनन्तरं चेति** । [अनन्तरम्] आलिङ्गनानन्तरम् । तथैव पूर्ववत् । **कृतमिति** । कृतो यथोचितो यथायोग्यः समुपचारः प्रियवाग्व्यापारो यत्रेति यथा स्यात्तथाश्लिष्ट आलिङ्गितो वैशम्पायनो यया सा स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमासेदिवांसमाकृष्य बला[दा]कर्षणं कृत्वानिच्छन्तमपि । मातुः श्रमसंभवात् । चन्द्रापीडमुत्सङ्गे क्रोडमारोपितवत्यारोपया[मास] । ससंभ्रमं सवेगं परिजनेन परिच्छदेनोपनीतायामानीतायामासन्द्यां वेत्रपीठे वैशम्पायने उपविष्टे स्थिते सति चन्द्रापीडं पुनः पुनर्वारंवारमालिङ्ग्योपगूहनं विधाय ललाटदेशेऽलिकप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोर्मुहुर्मुहुर्वारंवारं करतलेन स्वपाणितलेन परामृशन्ती परामर्शनं कुर्वती विलासवती तमवादीत्तमवोचत् । किमुवाचेत्याह—**वत्सेति** । हे वत्स हे पुत्र । कठिनः कठोरः हृदयं यस्यैवंविधस्ते पिता जनको येनेदृश्येतादृशीयमाकृतिराकारस्त्रिभुवने लालनीया पालनीया [अति]महान्तं कालं भूयस्तरमियन्तमेतावत्प्रमाणं क्लेशं खेदं लम्भिता प्रापिता । अतिदीर्घां चिरकालमिमां गुरुजनयन्त्रणां पूज्यजननियन्त्रणां कथं सोढवानसि । [अहो] इत्याश्चर्ये । ते तव बालस्यापि सतः कठोरस्येव महद्धैर्यम् । अहो इति पूर्ववत् । अर्भके बालके त्वयि विगलितं दूरीभूतं शिशुजना बालजनास्तेषां क्रीडाकौतुकं तेन लाघवं लघुत्वमेवंभूतं हृदयम् । अहो इति पूर्ववत् । गुरुजनस्योपर्यसाधारणा सर्वा भक्तिः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादान्माहात्म्यात्समस्ताभिः समग्राभिर्विद्याभिरुपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणाचिरेणैव कालेन स्तोककालेनानुरूपाभिर्योग्याभिः [वधूभिरुपेतमालोकयिष्यामीत्येवमभिधाय]

---

१ दिवमुपसृत्य, दिवमश्रित्य समुपसृत्य २ ननाम ३ तु ससंभ्रममुत्थाप्य ४ कृतावतरणकाप्रस्नुतपयोधर, कृतावतरणकमङ्गला प्रस्नुतपयोधर. ५ प्रस्नुत. ६ निर्गतेव ७ शतान्यभिध्यायन्ती, शतानीवाभिध्याय[न्ती]. ८ समुपाविशं तम, उपविशन्तम् ९ ससंभ्रमम १० ईदृश ११ कथमपि. १२ गुरुयन्त्रणाम. १३ [illegible] १४ अर्भकत्वे त्वयि, अर्भकस्यापि ते, अर्भकत्वेऽपि ते, अर्भके ते. १५ असाधारणी सर्वा १६ [illegible]

तावनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकचकमलकृतकर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवं च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपुराणि दर्शनेनानन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारा बहिः स्थितमिन्द्रायुधमारुह्य तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् । यामावस्थितविविधगजघटासंकटम्, अनेकतुरङ्गसहस्रसंबाधम्, अपरिमितजनसमूहसहस्रसंमर्दसंकुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवालैरनेककार्यागतैर्दर्शनोत्सुकैः समन्ततो विविधशास्त्राञ्जनोन्मीलितप्रतिभैरवरच्छद्मना विनयानुरागिभिर्धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधौरेयै रक्तपटैः पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिशमासेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानां च सामन्तानां जघनोपविष्टपुरुषोत्सङ्गावस्थितद्विगुणकुथाभिरतिचिरावस्थाननिर्वेदप्रसुप्ताधोरणाभिरपर्याणाभिः सपर्याणाभिश्च निश्चलावस्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णं शुकनासगृहद्वारमासाद्य सत्वरप्रधावितैर्द्वारदेशाव-

---

एन कुमार पर्यचुम्बच्चुम्बन कृतवती । कीदृशम् । लज्जास्मितेनावनत नम्रीभूतम् । कस्मिन् । कपोले गल्लातपरभागे । कीदृशे । आत्मनो मातुर्मुखप्रतिबिम्बो गर्भे यस्मिन् । मुखस्य कमलसाम्यादाह—**विकचेति**। विकचैर्विकस्वरै कमलै कृतो विहित कर्णपल्लवावतसो यस्मिन्—**एवं चेति** । पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुर्गर्भेऽपि नातिचिर नातिचिरकालमेव स्थित्वावस्थान कृत्वा क्रमेण परिपाट्या सर्वान्तःपुराणि सामग्राण्यवरोधानि दर्शनेनानन्दयामास प्रमोदयामास । राजकुलद्वारा प्रतोलीमार्गेण निर्गत्य बहिरागत्य बहिःस्थितमिन्द्रायुधमश्वमारुह्य तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनास मन्त्रिण द्रष्टु विलोकयितुमयासीदित्यन्वय । 'या प्रापणे' लुङि रूपम् । ततश्च शुकनासगृहद्वारमासाद्य शुकनासभवन विवेशेत्यन्वय । अथ गृहद्वार विशेषयन्नाह—**यामेति** । यामावस्थिताश्चतुष्किकाया स्थिता विविधाना गजाना घटा समूहस्तया सकट सव्या(सबा)ध प्रवेष्टुमशक्यम् । अनेके ये तुरङ्गास्तुरङ्गमास्तेषा सहस्र तेन सबाध बाधासहितम् । **अपरीति** । अपरिमिता असख्या ये जना मनुष्यास्तेषा समूहा भिन्नभिन्नजातीयजनगणास्तेषा सहस्राणि तेषा समर्दोऽन्योन्याघातस्तेन सकुलम् । एकदेश एकान्त उपविष्टैः स्थितै सहस्रशो निबद्धानि चक्रवालानि यै । अनेकानि यानि कार्याणि तदर्थ[आ]गतै प्राप्तै । दर्शनार्थमवलोकनार्थमुत्सुकैरुत्कण्ठितै । **समेति** । समन्तत सर्वतो विविधानि यानि शास्त्राणि तान्येवाञ्जन नेत्रौषध तेनोन्मीलितानि विकाश प्रापितानि प्रतिभा[नि]चक्षूषि येषा तै । **अवरेति** । अवरच्छद्मना सेवकवेषेण विनयेनानुरागो विद्यते येषा तै । तद्गुणानुरागेण विनयादेव सेवकीभूतैरित्यर्थ । धर्मपटैरिवावगुण्ठितैराच्छादितै शाक्यमुनिर्नामसर्वबान्धवतपस्विना यच्छासनमाज्ञा तस्य पथ (न्था) मार्गस्तत्र धौरेयैर्धुरधरैस्तथा रक्तपटै रक्ताम्बरै पाशुपतै शैवर्द्विजैर्ब्राह्मणैश्च दिवादि(नि)शमहर्निशमासेव्यमानमुपास(स्य)मानम् । अभ्यन्तरप्रविष्टाना मध्यगताना सामन्ताना स्वदेशपार्श्ववर्तिराज्ञा च शतसहस्रश करिणीभिर्धेनुकाभिराकीर्णं व्याप्तम । अथ करिणीविशेषणानि—**जघनेति** । कट्या अग्रिमो भागो जघन तत्रोपविष्टा स्थिता ये सामन्तीया पुरु-

स्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण एव तुरगादवततार। द्वारदेशावस्थापिततुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुर प्रधावितैः समुत्सारितपरिजनैस्तत्प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गस्तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थितैरुत्थायोत्थाय प्रणम्यमानस्तथैव च प्रचण्डप्रतीहारहुंकारभयमूकीभवत्परिजनानि प्रचलितवेत्रलताचकितसामन्तचक्रचरणशतचलितवसुंधराणि कक्षान्तराणि निरीक्ष्यमाणस्तथैव च नवनवसुधावदातप्रासादनिरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश। प्रविश्य चानेकनरेन्द्रसहस्रमध्योपस्थितमपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुकनासं ववन्दे। शुकनासस्तं ससंभ्रमं समुत्थायानुपूर्व्येणोत्थितराजलोकः सादरमभिमुखदत्ताविरलपदः प्रहर्षविस्फारितविलोचनागतानन्दजलकणः समं वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग। आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्। तदनु च वैशम्पायनः। उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजासनमवनितलमभजत। स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्गतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमान-

---

कैरनिवार्यमाणोऽप्यनिषेध्यमानोऽपि राजकुल इव बाह्याङ्गण एव राजपुत्रस्तुरगादश्वादवततारोत्तीर्णवान्। **द्वारेति**। द्वारदेशे प्रतोल्यामवस्थापितस्तुरङ्गो येन स वैशम्पायनमवलम्ब्यालम्ब्य पुर प्रधावितैरग्रत शीघ्रप्रचलितैः समुत्सारितो दूरीकृत परिजनो यैः। तथैव पूर्ववत्। प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमान उपदेशविषयीक्रियमाणो मार्ग पन्था यस्य स तथा। तथैव पूर्ववत्। चलिता कम्पिता मुकुटाना को[ट्यो येषां ते] नरेन्द्रवृन्दै राजसमूहैः सेवार्थं सपर्यार्थं समुपस्थितैरागतैरुत्थायोत्थायेत्युत्थानमुत्थान कृत्वेत्यर्थ। प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाण। तथैव पूर्ववत्। प्रचण्डा ये प्रतीहारा द्वारपालकास्तेषां हुंकारा हुंकृतयस्तेभ्यो भय भीतिस्तेन मूकीभवन्मौनता समाश्रयन्परिजनो येषु तानि। **प्रचलितेति**। प्रचलिता इतस्ततो विक्षिप्ता या वेत्रलता वेतसयष्टयस्ताभ्यश्चकित शङ्कित यत्सामन्तचक्र तस्य चरणशतेन पादशतेन चलिता कम्पिता वसुधरा पृथ्वी येषु तान्येवविधानि कक्षान्तराणि गृहप्रदेशानि। 'कक्षा प्रकोष्ठे केदारे काञ्च्या मध्येभबन्धने' इति विश्व। निरीक्ष्यमाणो विलोक्यमान। **नवेति**। नवनवा नवीना सुधावदाता सुधयावदाता उज्ज्वला ये प्रासादास्तैर्निरन्तर व्याप्त द्वितीयमिव राजकुल शुकनासभवन विवेश प्रविष्टवान्। प्रविश्य च प्रवेश कृत्वा। **अनेकेति**। अनेकाना(केषां) नरेन्द्राणा यत्सहस्र तन्मध्य उपस्थितमपरमिवान्यमिव पितर जनकम्। **उपेति**। उपदर्शितो विनयो येन स तथा दूरादविष्टादवनतेन मौलिना शिरसा शुकनास ववन्दे नमश्चक्रे। शुकनास स चन्द्रापीड गाढ यथा स्यात्तथालिलिङ्गोपगूहन चक्रे। ससंभ्रम सवेग समुत्थायोत्थान कृत्वा वैशम्पायनेन स्वसुतेन सम सार्धम्। केन। प्रेम्णा स्नेहेन। अथ शुकनास विशेषयन्नाह—**अन्विति**। आनुपूर्व्यानुक्रमेणोत्थितो राजलोको यस्मात्। आदरेण सहवर्तमान सादर यथा स्यात्तथा। अभिमुख समुख दत्तान्यविरलान्यनवच्छिन्नानि पदानि येन स तथा। **प्रहर्षेति**। प्रहर्षेण प्रमोदेन विस्फारिते विस्तारिते ये विलोचने तयोरागता आनन्दजलकणा यस्य स तथा। पूर्वमालिङ्गित पश्चादुन्मुक्तश्च सादरेण(र) उपनीतमानीत रत्नासन निहायनपहाय त्यक्त्वावनावेव पृथिव्यामेव राजपुत्रश्चन्द्रापीड समुपाविशदुपाविशत्। तदनु पश्चाद्वैशम्पायन उपाविशत्। उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमेक शुकनास विहायाखिल समग्रमन्यदवनिपालचक्र राजसमूहमुज्झित त्यक्त निजासनमात्मीयासन येन तत्। अवनितल पृथ्वीतलमभजदाश्रियत्। **क्षणमिति**। [क्षणमिव] क्षणमात्र तूष्णीं मौन स्थित्वा च शुकनास समुद्गत प्रादुर्भूत प्रीत्या स्नेहेन पुलको रोमाञ्चो येष्वङ्गे-

---

१ बाह्याङ्गे. २ तुरङ्गात् ३ अवस्थित. ४ तथैव प्रतीहार, तथैव च प्रतीहार. ५ तथैव प्रचण्ड ६ सामन्त... ७ तथैव नव ८ प्रासादसहस्र. ९ उपविष्टम्. १० ससंभ्रम. ११ उत्थाय. १२ आनुपूर्वेण. १३ लोके. १४ प्रहर्ष. १५ लोचन. १६ सह १७ समुपविष्टे. १८ क्षणमपि.

हर्षप्रकर्षस्तमब्रवीत्—'तात, अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता। अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः। अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म। अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः। न ह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते। केदं वयः। केयममानुषी शक्तिः। क चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम्। अहो, धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता। किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः। हरिवक्षःस्थलनिवासासङ्गहठव्यसनितया हता खलु लक्ष्मीः, या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति। सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन वह बाहुना वसुंधराभारं सह पित्रा' इत्यभिधाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयाञ्चकार। विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितम्, प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य द्वारावस्थितसितपूर्णकलशम्, आवद्धहरितचन्दनमालम्, उल्लसितसितपताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गलतूर्यरवपरिपूरितदिगन्तरम्, उपरचितविकच-

---

रं रोमाञ्चमानो हर्षप्रकर्षोत्कर्षः प्रमोदो यस्य स तथा तं चन्द्रापीडमब्रवीत्। हे तात हे पुत्र। 'तातः पितरि पुत्रयो' इति कोशः। खलु निश्चितम्। अद्यास्मिन्दिने देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यं परिपूर्णीकृता विद्या येनैवंविधमुपारूढयौवनं सम्प्राप्ततारुण्यं भवन्तं त्वामालोक्य सु[चि]राच्चिरकालेन भुवनराज्यफलप्राप्तिस्त्रिभुवनापत्यफलोपलब्धिरुपजाता प्रादुर्भूता। अद्य गुरुजनानां पूज्यजनानां सर्वा आशिष आशीर्वादाः समृद्धाः सम्पत्तिभाजो बभूवुः। अद्यानेकजन्मान्तरोपात्तमनेकभवार्जितमवदातं शुद्धं कर्म फलितं फलवज्जज्ञे। अद्य कुलदेवताः कुलाधिष्ठात्र्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः। [न हि] अपुण्यभाजामधर्मवतां भवादृशा भवत्सदृशास्त्रिभुवनस्य त्रिविष्ट[प]स्य विस्मयजनका आश्चर्योत्पादकाः पुत्रतां सुतत्वं प्रतिपद्यन्ते भजन्ते। केति महदन्तरे। इयं वयोवस्था क। इयं परिदृश्यमाना मानुषी मनुष्येष्वसंभाव्यमानैतादृशी शक्तिः पराक्रमः [क]। इदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं [च] क। अहो इत्याश्चर्ये। धन्या भाग्यवत्यः प्रजाः प्रकृतयो यासां प्रजानां भरत आर्षि(र्ष)भिः, भगीरथः सगरपौत्रः, ताभ्यां प्रतिमः सदृशो भवांस्त्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नः। किमिति प्रश्ने। खलु निश्चयेन। वसुंधरया पृथ्व्यावदातं शुद्धं कर्म [किं] कृतमाचरितं यया त्वं भर्ता प्रभुः समासादितः प्राप्तः [असि]। हरिवक्षःस्थले विष्णुभुजान्तरे यो निवासोऽवस्थितिस्तल्लक्षणो योऽसङ्गहो हठस्तद्व्यसनितया तदासक्ततया। खलु निश्चयेन। लक्ष्मीः श्रीर्हता। दैवेनेति शेषः। या श्रीर्भवन्तं त्वां विग्रहवती शरीरधार(रि)णी नोपसर्पति नाभ्युपैति। अमूर्तरूपेण यद्यप्यनुसरति त[था]पि न मूर्तिविग्रहरूपेणेत्यर्थः। **सर्वथेति**। [सर्वथा] सर्वप्रकारेण कल्पकोटीर्महाबाहुना भुजेन वसुंधराभारं पित्रा सह जनकेन समं वह धारय। दंष्ट्रावलयेन दाढामण्डलेन महावराह इव। इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा। चकारः समुच्चयार्थः। स्वयमात्मनैव। **आभरणेति**। आभरणानि भूषणानि, वसनानि वस्त्राणि, कुसुमानि पुष्पाणि, अङ्गरागो विलेपनम्, एतत्प्रभृतिभिर्वस्तुभिरभ्यर्च्यार्चयित्वा विसर्जयाञ्चकार विसर्जितवान्। विसर्जितो गृहायानुज्ञात उत्थायोत्थानं कृत्वान्तःपुरमवरोधं प्रविश्य मध्ये गत्वा मनोरमाभिधानां मनोरमेति नाम्नीं वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा विलोक्य तदनन्तरं बहिर्निर्गत्येन्द्रायुधं समारुह्य समारोहणं कृत्वा कुमारो भवनं जगामेत्यन्वयः। अथ भवनं विशेषयन्नाह—**पित्रेति**। पित्रा जनकेन पूर्वं पूर्व-

कमलकुसुमप्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्यम्, उज्ज्वलविविक्तपरिजनम्, उपपादिताशेषगृहप्रवेशमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिमशनावसानमकरोद्दिवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शयनीयगृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियः पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभा पिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्रमार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगात् । अभिनवपल्लवलोहिततलेन करेणेवाधोमुखप्रसृतेन रविबिम्बेन वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज । कमलिनीपरिमलपरिचयागतालिमालाकुलितकण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे करपुटैरा दिवसान्तमापीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरबिम्बं ववाम । क्रमेण च प्रतीचीकर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, स-

---

लतूर्याणि कल्याणहेतुकातोद्यानि तेषां रवेण शब्देन परिपूरितं दिगन्तरं येन तत् । उपरचितो निर्मितो विकचानां विकस्वराणां कमलानां नलिनानां कुसुमप्रकरो यस्मिन् । अचिरं कृतमग्निकार्यं होमादिकं यस्मिन् । उज्ज्वलो निर्मलो विविक्तो भिन्नभिन्नस्वरूपः परिजनः परिवारो यस्मिन् । उपपादितं विहितमशेषं समग्रं गृहप्रवेशमङ्गलं धात्वालेख्यादि यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **गत्वा चेति ।** [गत्वा] तत्र गमनं कृत्वा श्रीमण्डप आस्थानमण्डपस्तत्रावस्थिते स्थापिते शयने शिध्या(शय्या)यां मुहूर्तं नाडिकाद्वयमात्रमुपविश्यावस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह सार्धमभिषेकः स्नानमादिर्यस्य तत्(म्) । अशनं भोजनमवसानेऽन्ते यस्यैवंभू[त] दिवसविधिं दिवसकर्माकरोदकार्षीत् । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुषुप्तिगृहं तस्मिन्नेवेन्द्रायुधस्य स्वकीयाश्वस्यावस्थानमकल्पयदन्वतिष्ठत् ।

[एवमिति ।] अस्य राज्ञ एवंप्रायेणोदन्तेन वृत्तान्तेन तदहस्तद्दिनम् । परिणतिस्त्रयोदशमुहूर्तपर्यन्तदिवसावस्था परिणतिस्तामुपययावगमत् । रविमण्डलं सूर्यबिम्बमुदूर्ध्वं मुक्ताः पादाः किरणा येनैवंभूत(त) पपात स्रस्तम् । अन्योऽप्युपरिप्रदेशाद्यः पतति स ऊर्ध्वपाद एव स्यात् । स्वभाववर्णवर्तुलत्वसाम्यादुपमानान्तरं दर्शयन्नाह—**गगनेति ।** गगनतलादाकाशतलादवतरन्त्या आगच्छन्त्या दिवसश्रियो दिनलक्ष्म्याः पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव । नूपुरं प्रायेण सच्छिद्रं छिद्रोपलब्धये आह—**स्वस्येति ।** स्वस्य या प्रभा कान्तिस्तया पिहितान्याच्छादितानि रन्ध्राणि छिद्राणि यस्य तत् । दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्रमार्गानुसारेण वासरालोको दिवसप्रकाशः प्रतीचीं पश्चिमां ककुभं दिशमगात्प्रययौ । क इव । जलप्रवाह इव पानीयपूर इव । सोऽपि रथमार्गानुगामी स्यादिति भावः । वासरो दिवसोऽधोमुखं प्रसृतेन विस्तृतेन रविबिम्बेन सूर्यबिम्बेनाभिनवाः प्रत्यग्रा ये पल्लवास्तद्वल्लोहितं रक्तं तलं यस्यैवंभूतेन [करेणेव] करतलेनेव कमलरागमशेषं समग्रं ममार्ज दूरीचकारेत्यन्वयः । अत्र वर्तुलत्वरक्तत्वसाम्याद्रविबिम्बस्य हस्ततलोपमानम् । कमलानां संकोचत्वादेव रागनिवृत्तिरिति । **कमलिनीति ।** कमलिन्या नलिन्या यः परिमलस्तस्य परिचयात्संसर्गादागता प्राप्तालिमाला भ्रमरश्रेणिस्तयाकुलितो व्याप्तः कण्ठो यस्य । अतएव हेतुनाह—**कालेति ।** कालपाशैः मृत्युबन्धनैराकृष्यमाणमिव चक्रवाकमिथुनं द्वन्द्वचरमिथुनं विजघटे विघटयाचकार । **रवी[करे]ति ।** दिवसकरबिम्बं सूर्यबिम्बं गगनगमनखेदादिव व्योमसंचरणप्रयासादिव करपुटैः किरणसंपुटैरा दिवसान्तमा दिनपर्यन्तमापीतो योऽरविन्दमधुरसस्तमिव व(र)क्तातपच्छलेन लोहितप्रकाशमिषेण ववामोद्गिरयाचकार । अस्तावस्थामाह—**प्रतीचीति ।** प्रतीची पश्चिमा तस्याः कर्णपूरं तदेव रक्तोत्पलं तद्रूपे लोकान्तरं देशान्त[र]मुपगते प्राप्ते

---

१ अभिषेकादिकम्. २ स्वशयनीय. ३ सलिलप्रवाह. ४ दिशम्. ५ अगमत ६ पल्लवलोहितकर
७ दिवसकर. ८ करपुटैर्दिवसान्तम्.

मुल्लसितायामम्बरतटाकविकचकमलिन्यां संध्यायाम्, कृष्णागुरुपङ्कपत्रलतास्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिग्गमुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरेणोत्सार्यमाणे संध्यारागे, कमलिनीनिपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारपल्लवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु शनैः शनैश्च, निशाविलासिनीमुखावतंसपल्लवे गलिते संध्यारागे, दिक्षु विक्षिप्तेषु संध्यादेवतार्चनवलिपिण्डेषु शिखरदेशलग्नतिमिरास्वनारूढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीकर्णोत्पलेषु पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहननिश्चलकाञ्चनपीठासु मूकीभूतघण्टास्वरास्वन्तःपुरदोलासु, भवनसहकारशाखावलम्बिपञ्जरेषु विगतालापेषु शुकसारिकानिवहेषु, संगीतविरामविश्रान्तरवासूत्सार्यमाणासु वीणासु, युवतिनूपुरशब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलहंसेषु, अपनीयमानकर्णशङ्खचा-

---

भगव[ति] माहात्म्यवति गभस्तिमालिनि श्रीसूर्ये सति । अथ च संध्यायां समुल्लसितायामुल्लासं प्राप्तायाम् । अत्रोल्लास एव कमलिनीसाम्यं प्रदर्श[य]न्नाह—**अम्बरेति** । अम्बरमाकाशम् । स्वच्छत्वनीलत्वसाम्यात् । तदेव तटाकं सरस्तस्मिन्विकचा विकस्वरा कमलिनी नलिनी तस्याम् । अत्रारुण्यातिशयो व्यङ्ग्य. । पुनः केषु सत्सु । दिग्गमुखेषु दिग्वदनेषु तिमिरले[खा]सु भूच्छायराजिषु स्फुरन्तीषु देदीप्यमानासु । कृष्णत्वसाम्या[दा]ह—**कृष्णेति** । कृष्णागुरु काकतुण्डस्तस्य पङ्क कर्दमस्तस्य पत्रलतास्विव पत्रभङ्गेष्विव । दिशा मुखं तन्मुखमेव । अतएव तिमिरलेखासु पत्रलेखाचोपवर्णनं युक्तम् । तिमिरेणान्धकारेण संध्यारागे उत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । केनेव अलिकुलं भ्रमरसमूहस्तेन मलिनेन कृष्णेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे रक्तपद्मगृहे । तथा च रागतिमिरयो कुमुदकमलयोर्विरुद्धा । अतिशयवत्त्वेनैतदुपमानम् । **कमलिनीति** । कमलिन्याः पद्मिन्या निपीतमास्वादितमातप सूर्यालोकमुन्मूलयितु मूलतोऽपि दूरीकर्तुं रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु शनैः शनैः प्रविशत्सु प्रवेश कुर्वत्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—**[अन्धे]ति** । अन्ध[कार]पल्लवेष्विव तमोभागेष्विव । एतेन तमस्ता(नोऽ)तिनयत्व सूचितम् । **निशेति** । निशैव रात्रिरेव विलासिनी स्त्री तस्या मुखमाननं तस्यावतंसपत्त्रे नवकिसलये संध्यारागे गलिते दूरीभूते सति । दिक्षु पूर्वादिषु संध्यादेवतार्चनार्थं वलिपिण्डेषु विक्षिप्तेषु विकीर्णेषु सत्सु । अर्घजलाञ्जलिरित्यपि वोध्यम् । तमसो नीलत्वात्तदेव मयूरसाम्यमित्याशयेनाह—**मयूरेति** । शिखरदेशे प्रान्तप्रदेशे लग्नं तिमिरं तमो यास्वेवंविधास्वनारूढमयूरास्वप्यनाश्रितनीलकण्ठास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु सत्सु(तीषु) । पारावतानां रात्रौ विवरे निवास प्रसिद्ध इति तदाह—**गवाक्षेति** । गवाक्षा वातायनास्तेषां विवरेषु छिद्रेषु निलीना गुप्तीभूय स्थितास्तेषु । कृष्णत्वसाम्यादाह—**प्रासादेति** । प्रासादस्य राजसदनस्य या लक्ष्मीस्तस्याः कर्णोत्पलेषु पारावतेषु कपोतेषु सत्सु । पुनः कासु । अन्तःपुरदोलास्ववरोधप्रेङ्खासु सत्सु (तीषु) । ता विशेषयन्नाह—**विगतेति** । विगतं दूरीभूतं [विलासिनीनां] संवाहनमुद्वहनं तेन निश्चलानि स्थिराणि काञ्चनपीठानि सुवर्णफलकानि यासु । **मूकीति** । मूकीभूता दोलासंबन्धिघण्टास्ताभिरस्वरासु शब्दरहितासु । आन्दोलनाभावादिति भाव । तदभावस्तु कस्यचिदारोहणाभावात् । **भवनेति** । भवनस्य गृहस्य य सहकारश्चूतस्तस्य शाखावलम्बीनि पञ्जराणि येषां(येषां) [तेषु] विगतालापेषु सलापवर्जितेषु । शुक कीर., सारिका पीतपादा, तयोर्निवहेषु समूहेषु सत्सु । **संगीतेति** । संगीतस्य यो विरामोऽवसान तेन विश्रान्त स्थितो रव शब्दो यासां तासूत्सार्यमाणासु दूरीक्रियमाणासु वीणासु वल्लकीषु सत्सु(तीषु) । **युवतीति** । युवतीनां यानि नूपुराणि पादकटकानि तेषां च शब्दस्तस्योपशमो निवृत्तिस्तेन निभृतेषु निश्चलेषु भुवनकलहंसेषु गृहराजहंसेषु सत्सु । नूपुरशब्दोपशमस्य सजातीयस्वरश्रवणाभावेन तेऽपि सुखेन सुप्ता इति भाव. । **अपनीति** । अपनीयमा-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ दिशा मुखेषु. ४ अलिकुलेन मलिनेषु ५ तिमिरनिकरेण ६ अन्धकारकरपल्लवेषु ७ [illegible] ८ दिक्षु दिक्षु ९ [illegible] १० कर्णोत्पलेष्विव ११ निश्चलासु १२ पीठिकासु. १३ घण्टारवासु, घण्टासु. १४ [illegible] १५ [illegible]

मरनक्षत्रमालामण्डनेपु मधुकरकुलशून्यकपोलभित्तिपु मत्तवारणेपु, प्रदीप्यमानेपु राजवल्लभतुरङ्गममन्दुराप्रदीपेपु प्रविशन्तीपु प्रथमयामकुञ्जरघटासु, कृतस्वस्त्ययनेपु निष्क्रामत्सु पुरोहितेपु, विसर्जितराजलोकविरलपरिजनेपु विस्तारितेष्विव राजकुलकक्षान्तरेपु प्रज्वलितदीपिकासहस्रप्रतिविम्बचुम्बितेपु कृतविकचचम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमिकुट्टिमेपु, निपतितदीपालोकासु रविविरहार्तनलिनीविनोदनागतवालातपास्विव भवनदीर्घिकासु, निद्रालसेपु पञ्जरकेसरिपु, समारोपितकार्मुके गृहीतसायके यामिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतंसपल्लवेष्विव सरागेपु कर्णे क्रियमाणेपु सुरतदूतीवचनेपु, सूर्यकान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलेपु प्रज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेपु हृदयेपु, प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रज्वलितदीपिकाचक्रवालपरिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशवलमुरगराजफणामण्डलमिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिश्ये।

नानि दूरीक्रियमाणानि दृष्टदोषोपशमार्थं कर्णे वद्धो य· शङ्ख·, चामर वालव्यजनम्, नक्षत्रमाला नक्षत्रसंख्यमौक्तिकारचिताभरणविशेष., एवविधानि मण्डनानि भूपणानि येपु । **मधुकरेति** । मधुकरा भ्रमरास्तेपा [कुल] समूहस्तेन शून्या रिक्ता कपोलभित्तिर्येपां तेपु । एवविधेषु मत्तवारणेषु मत्तगजेपु सत्सु । **प्रदीति** । प्रदीप्यमानेषु प्रज्वाल्यमानेषु राज्ञो नृपस्य वल्लभा· प्रिया ये तुरङ्गमा अश्वास्तेपा मन्दुरा शाला तस्या प्रदीपेपु स्नेहप्रियेपु । **प्रवीति** । प्रविशन्तीपु प्रवेश कुर्वतीषु प्रथमयामसक्ता या कुञ्जरघटास्तासु । **कृतेति** । कृत विहित स्वस्त्ययन विघ्नोपशमनविधिर्यैरेवभूतेपु पुरोहितेपु पुरोधस्सु निष्क्रामत्सु वहिर्गच्छत्सु । पुन केपु सत्सु । मणिभूमिकुट्टिमेपु स्फटिकमणिना वद्धानि यानि भूमौ कुट्टिमानि तेपु सत्सु । तानि विशेपयन्नाह—**विसर्जित इति** । विसर्जितो विसृष्टो यो राजलोकस्तेन विरल स्तोक परिजनो येपु । अतएत विस्तारितेष्विव विस्तार प्राप्तेष्विव । स्तोकजनापेक्षया स्थान महद्दृश्यते रजन्यामिति भाव· । **राजेति** । राजकुलस्य यानि कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि तेपु प्रज्वलित यद्दीपिकासहस्र तस्य प्रतिविम्वानि प्रतिच्छायास्तैश्चुम्बितेपु सहितेपु । दीपकप्रतिविम्वाना पीठत्वादुपमान्तर दर्शयन्नाह—**कृतेति** । कृतो विहितो विकचचम्पकदलैरुपहार पूजा येष्वेवविधेष्विव । चम्पकदलाना पीतत्वादेव तदुपमानमिति भाव । **निप[ति]तेति** । निपतित पतितो दीपालोको गृहमणिप्रकाशो यासु । **रवीति** । रविविरहेण सूर्यविरहेणार्ता या नलिन्यस्तासा विनोदन क्रीडन तदर्थमागतो वालातपो यास्वेवविधास्विव भवनदीर्घिकासु गृहवापीपु सत्सु (तीपु) । पञ्जरस्थकेसरिपु सिंहेपु निद्रया प्रमीलयालसेपु मन्थरेपु सत्सु । **समारोपितेति** । समारोपितमधिज्य कृत कार्मुक येन [illegible] तस्मिन् । गृहीता सायका वाणा येन स तस्मिन् । यामिक इव प्राहरिक इवान्त पुरप्रविष्टे मकरकेतौ कदर्पे सति । **सुरतेति** । सुरते मैथुने यानि दूतीवचनानि तेपु कर्णे श्रोत्रे क्रियमाणेपु श्रूयमाणेपु सत्सु सरागेपु । अत्र राग आकर्ण्य(?)इच्छा च । अत एवावतसाम्य प्रदर्शयन्नाह—**अवेति** । अवतसपल्लवेष्विव । **मानिनीति** । मानिनीना शोकविधुरेपु शुक्पीडितेपु हृदयेपु मन सु मानादेव प्रज्वलत्सु दह्यमानेपु सत्सु । अतएवा[ह]—**सूर्येति** । सूर्यकान्ता ये मणयस्तेभ्य इव सक्रान्त प्रतिविम्वितोऽनलो वह्निर्येपु । उपसहरन्नाह—एवविधे प्रदोपसमये यामिनीमुखसमये प्रवृत्ते सति प्रसृते सति चन्द्रापीड । **प्रज्वलितेति** । प्रज्वलितमुद्दीप्त यद्दीपिकाचक्रवाल तदेव परिवार परिच्छदो यस्यैवभूतः । चरणाभ्यामेव राजकुल गत्वा पितु समीपे मुहूर्त स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवन शयनतल शयनीयतल्पमधिशिश्ये शयन चक्रे । शयनतलमिति 'अधिशीङ्स्थासाम्—' इत्यधिकरणे द्वितीया । शयनतल विशेपयन्नाह—**अनेकेति** । अनेकेपा रत्नाना मणीना या प्रभा तया शवल कर्वुरम् । कृष्णत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह—**उरगेति** । उरगराज. शेषनागस्तस्य यत्फणामण्डल तत्र हृषीकेश इव ।

---

१ मण्डलपिण्डेपु, मण्डनेपु. २ तुरङ्ग. ३ कृतगान. ४ विकच. ५ सूर्यमणिभ्य.. ६ ज्वलत्सु. ७ मुहूर्तकम्.

प्रभातायां च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः[1] पित्राभिनवमृगयाकौतुकाकृष्यमाणहृदयो[2] भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुह्येन्द्रायुधमग्रतो वालेयप्रमाणानाकर्षयद्भिश्चामीकरशृङ्खलाभिः[3][4] कौलेयकाञ्जरद्व्याघ्रचर्मशबलवसनकञ्चुकधारिभिरनेकवर्णपट्टचीरिकोर्द्धमौलिभिरुपचितश्मश्रुगहनमुखैरेककर्णावसक्तहेमतालीपुटैराबद्धनिबिडकक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपिण्डिकैः कोदण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरतकृतकोलाहलैः प्रधावद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणमनोत्साहो बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययौ। तत्र च कर्णान्ताकृष्टमुक्तैर्विकचकुवलयपलाशकान्तिभिर्भल्लैर्मदकलकलभकुम्भभित्तिभिदुरैश्च नाराचैश्चापटङ्कारैरभयचकितवनदेवताधीक्षवीक्षितो वनवराहान्केसरिणः शरभांश्चामरानेककुरङ्गकांश्च सहस्रशो जघान। अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह। समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनात्स्थानोत्थितेनेव श्रमस-

[प्रभातायामिति।] प्रभाताया विभातायां निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थायोत्थान कृत्वा पित्रा जनकेन समभ्यनुज्ञात. प्रदत्तानुज्ञोऽभिनवा प्रलग्ना या मृगयाखेटक तस्य यत्कौतुकमाश्चर्य तेनाकृष्यमाण हृदय यस्य स। भगवत्यनुदित उदयमप्राप्त एव सहस्ररश्मौ सूर्य इन्द्रायुधमश्वमारुह्य बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वन ययावित्यन्वयः। कीदृशो राजकुमार'। **द्विगुणेति**। द्विगुणीक्रियमाणो मनोत्साहो यस्य स.। कैः। श्वपोषकै कौलेयकरक्षकै। तानेव विशिनष्टि—**अग्रत इति**। अग्रत. पुरतो वालेयो रासभस्तत्प्रमाणाश्चामीकरशृङ्खलाभि. सुवर्णशृङ्खलाभि' कौलेयकाञ्शुन आकर्षयद्भिराकर्षण कुर्वद्भि। **जरदिति**। जरज्जरीयान्यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक्तद्वत्(?)दिव या शबलं कर्बुर यद्वसन वस्त्र तस्य य. कञ्चुकोऽङ्गिका तद्धारिभि। **अनेकेति**। अनेकवर्णा या पट्टचीरिका तयोद्बद्धा. संयता मौलय. केशा यै। **उपेति**। उपचितानि वर्धितानि यानि श्मश्रूण्यास्यलोमानि तैर्गहनानि सकीर्णानि मुखानि येषा तै। **एकेति**। एकस्मिन्कर्णेऽवसक्त क्षिप्त हेमतालीपुट यै। **आबद्धेति**। आबद्धा नद्धा निबिड दृढ कक्षा मध्यप्रदेशो यै। **अनवरतेति**। अनवरत य श्रमस्तेनोपचिते पुष्टे उरुपिण्डिके जङ्घापिचिण्डिके येषा तैः। पिण्डिका च गुल्फोपरि जानोरध' प्रदेश। कोदण्डो धनु. पाणौ येषा तै'। **अनवरतेति**। अनवरत निरन्तर कृत कोलाहलो यै। प्रधावद्भि शीघ्र गच्छद्भि। **तत्रेति**। [तत्र] तस्मिन्वने सहस्रशोऽनेकशो वनवराहानरण्यक्रोडान्, केसरिण सिंहान्, शरभानष्टापदान्, चामरांश्चमरी, अनेककुरङ्गकानसंख्यमृगांश्च जघान हतवानित्यन्वय। कै। नाराचैर्लोहनिर्मितैर्बाणै 'सर्वलोहो नाराच एषणश्च स' इति कोश। अथ मारीची(नाराचा)न्विशेषयन्नाह—**कर्णान्तेति**। आकर्णान्तमाश्रवणप्रान्तमाकृष्टा आकर्षिता. पश्चान्मुक्ता. क्षिप्तास्तै.। **मदेति**। मदेन कला मनोहराः। अनेन कलभस्य त्रिंशदब्दकत्वान्मन्दावस्था सूचिता। अतएव कलभशब्दप्रयोग। एवंविधा ये कलभा हस्तिशावकास्तेषा कुम्भा शिरस पिण्डास्त एव भित्तय कुड्यानि तासा भिदुरैर्भेदकै। पुन. कै। भल्लैः। तानेव विशिनष्टि—**विकचेति**। विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषा पलाशानि पत्राणि तद्वत्कान्तिर्दीप्तिर्येषा तै। उत्तेजिताना भल्लानामपि तदुपमानम्। **चापेति**। चापस्य धनुषो यष्टङ्कारशब्दोऽनुकरणशब्दस्तस्माच्चद्भय तेन चकिता त्रस्ता या स्व (वन)देवता अधिष्ठात्र्यस्ताभिरर्धाक्षेण वीक्षित। **अन्यांश्चेति**। अन्यानेतद्भिन्नाञ्जीवि(व)न एव प्राणान्दधत एव स्फुरन्तो(तो)दीप्यमानान्महाप्राणतया महाबलवत्तया जग्राह गृहीतवान्। **समेति**। अह्नो दिवसस्य मध्य समारूढे प्राप्ते सवितरि सूर्ये सति वनादरण्यात्स्थानं स्वभवन स्वगृहमाजगामायथावित्यन्वय। अथ कुमार विशिनष्टि—**इन्द्रेति**। इन्द्रायुधेनाश्वेनोह्यमान नरानन्(?)। अथ तुरगम विशेषयन्नाह—**स्नानेति**। अनवरत श्रमसलिलाना स्वेदोत्थजलाना ये बिन्दव.

---

१ समनुज्ञात २ कृष्यमाणा ३ वालेयकीभिप्रमाणान् ४ आकर्षद्भिः. ५ शबलकञ्चुक ६ अवबद्ध, ऊर्ध्वबद्ध. ७ पिण्डिकै ८ दण्डपाणिभि. ९ कोलाहल; गमनोत्साह. १० पादातिभि ११ घन वनम्. १२ अवकृष्ट. १३ टङ्कारव १४ वनवराहकेसरिण. १५ चामराननेकविध. १६ स्थानोत्थितेन.

लिलविन्दुवर्षमनवरतमुज्झता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायितखरखलीनेन श्रमशिथिलमुखविगलितफेनिलरुधिरलवेन पर्याणपट्टकानुसरणोत्थितफेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलमलिपटलझङ्कारवमुखरं वनगमनचिह्नं पल्लवस्तवकमुद्वहतेन्द्रायुधेनोह्यमानः, समुद्गतस्वेदतयान्तरार्द्रीकृतमण्डलेन मृगरुधिरलवशतशबलेन वारबाणेन द्विगुणतरमुपजातकान्तिः, अनेकरूपानुसरणसंभ्रमपरिभ्रष्टच्छत्रधरतया छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणातपः, विविधवनलताकुसुमरेणुधूसरो वसन्त इव विग्रहवान्, अश्वखुररजोमलिनललाटाभिव्यक्तावदातस्वेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिपरिजनेन शून्यीकृतपुरोभागः, प्रजवितुरङ्गमाधिरूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं हरिण.' इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन्स्वभवनमाजगाम। उत्तीर्य[12] च तुरङ्गमात्ससंभ्रमप्रधावितपरिजनोपनीत उपविश्यासने[13] वारबाणमवतार्य, अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं[14] वेषपरिग्रहमितस्ततः प्रचलिततालवृन्तपवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विशश्राम। विश्रम्य च मणिरजतक-

---

पृषतास्तेषां वर्षं वृष्टिमुज्झता त्यजता। अतएवाह—स्नानोत्थितेनेवाप्लवानन्तरमेव कृताभ्युत्थानेनेव। **मुहुरिति**। मुहुर्मुहुर्वारंवारं दशनविघट(ट्ट)नैर्दन्तघर्षणैः [खणखणायित] खणखणेत्याचरितं खरं कठिनं खलीनं मुखयन्त्रणं येन। **श्रमेति**। श्रमेण खेदेन शिथिलं श्लथं यन्मुखं तस्माद्विगलिताः स्रस्ताः फेनिलयुक्ता(ला) कफसहिता रुधिरलवा यस्य स तेन। **पर्याणेति**। पर्याणं तु पल्ययनं तस्य पट्टकः काष्ठपीठं तद्यावदनुसरणं यस्या एवंविधोत्थिता फेनराजिः कफश्रेणिर्यस्य स तेन। **कर्णेति**। कर्णेऽवतंसीकृतं श्रवणाभरणं कृतम्। उत्फुल्लानि स्मितानि(?)यानि कुसुमानि तैः शबलं मिश्रितम्। अलिपटलानि भ्रमरसमूहास्तेषां झङ्काररवो झङ्कृतिशब्दस्तेन मुखरं वाचालं वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह(चिह्न) लक्ष्मैवंविधं पल्लवस्तवकं किसलयगुच्छकमुद्वहता धारयता। पुनः कीदृशः। समुद्गतः प्रादुर्भूतः स्वेदस्तस्य भावस्तत्ता तयान्तरार्द्रीकृतं मण्डलं यस्य स तेन। **मृगेति**। मृगाणां हरिणानां रुधिरलवा रक्तांशास्तेषां शतं तेन शबलेन कर्बुरेणैवंभूतेन वार[बा]णेन कञ्चुकेन द्विगुणतरमुपजाता कान्तिर्यस्य स। सत्त्ववतो वारबाणेन महती दीप्तिर्भवत्येवेति विश्वविदितम्। **अनेकेति**। अनेके ये रूपाः पशवस्तेषामनुसरणं गवेषणं तत्र यः संभ्रमश्चेतसो वैक्लव्यं तेन परिभ्रष्टा दूरीभूता ये छत्रधरास्तेषां भावस्तत्ता तया। 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः पशौ' इत्यनेकार्थः। छत्रीकृतेनातपवारणीकृतेन नवपल्लवेन प्रत्यग्रकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्य सः। **विविधेति**। विविधा अनेकप्रकारा या वनलता अरण्यव्रतत्यस्तासां कुसुमरेणुः पुष्पपरागस्तेन धूसरः ईषत्पाण्डुः। क इव। विग्रहवान्स[श]रीरो वसन्त इव इष्य इव। अश्वखुरस्य यद्रजस्तेन मलिनं कश्मलं यल्ललाटं तत्राभिव्यक्ता प्रकटावदाता निर्मला स्वेदलेखा यस्य सः। दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन पदातिपरिजनेन पत्तिपरिच्छदेन शून्यीकृतो विहितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्य सः। प्रजविनो जवयुक्ता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेषु[अधिरूढैः] अल्पावशिष्टैः स्तोकै राजपुत्रैर्नृपसुतैः सह। इति तमेव मृगयावृत्तान्तमाखेटकोदन्तमुच्चारयन्नन्योन्यं ब्रुवन्। इतिशब्दार्थमाह—**एवमिति**। [एवं] पूर्वोक्तप्रकारेण मृगपतिः सिंहः, एवं वराहो वनक्रोडः, एवं महिषो रक्ताक्षः, एवं शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगः। व्यापादित इति शेषः। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। स्वभवनगमनानन्तरं च तुरङ्गमादश्वादुत्तीर्यावरोहणं कृत्वा ससंभ्रमं सवेगं प्रधावितो यः परिजनः परिच्छदस्तेनोपनीत आनीत आसने विष्टरे उपविश्योपवेशनं कृत्वा वारबाणं कञ्चुकमवतार्य तस्यावतरणं कृत्वा तुरङ्गाधिरोहणोचितमशेषं समग्रं वेषपरिग्रहणमपनीय दूरीकृत्य। इतस्ततः प्रचलितं यत्तालवृन्तं व्यजनं तस्य यः पवनो वायुस्तेनापनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्लमो यस्य स तथा मुहूर्तं घटिकाद्वयं विशश्राम विश्रामं गृहीतवान्। **विश्रम्य चेति**।

१ खररवाभीनेन. २ गलित. ३ अनुसारोत्थित. ४ झङ्कारमुखरम् ५ अन्तरान्तरा. ६ उपजनित ७ अनुसार. ८ छत्रधारतया. ९ वनपल्लवेन १० जनेन. ११ वनमहिष. १२ अवतीर्य १३ समुपविश्य. १४ तुरङ्गम.

नककलशशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्तिताभिषेकव्यापारस्य च विविक्तवसनपरिमृष्टवपुषः स्वच्छदुकूलपल्लवाकलितमौलेर्गृहीतवाससः कृतदेवार्चनस्याङ्गरागभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः कुलवर्धनासनाथाश्च विलासवतीदास्यः सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुरपरिचारिकाः पटलकविनिहितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुरुपनिन्युश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसारं शारदमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विर्गुणितकुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इदमस्मै दीयताम्, इदमस्मै दीयताम्' इति प्रसादविशेषदर्शनसंवर्धितसेवारसेन च सहाहारविधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन्मुहूर्तमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमत् ।

विश्राम गृहीत्वा । **मणीति** । मणयश्चन्द्रकान्ताद्या, रजत रौप्यम्, कनक सुवर्णम्, एतेषा यत्कलशशत कुम्भगत तेन सनाथा सहिताम् । अन्तर्मध्ये विन्यस्त स्थापित काञ्चनपीठ स्वर्णपीठ यस्यामेवभूता स्नानभूमिमगाज्जगाम । **निर्वर्तितेति** । निर्वर्तितो निष्पादितोऽभिषेकव्यापारो यस्य स तस्य विविक्ते विजने वसन वस्त्र तेन परिमृष्ट शुष्कीकृत वस्तु(पु)र्येन स तस्य । **स्वच्छेति** । स्वच्छो निर्मलो यो दुकूलपल्लवस्तेनाकलितो वेष्टितो मौलि शिरो यस्य स तस्य । गृहीत स्वीकृत वासो वस्त्र येन स तथा तस्य । कृत देवार्चन देवपूजा येन स तस्य । अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा तारापीडेन विसर्जिता विसृष्टा महाप्रतीहारेण महाद्वारपालकेनाधिष्ठिता आश्रिता राजकुलपरिचारिका नृपकुलसेवाकारिण्य कुलवर्धना प्रगल्भा दासी तया सनाथा सहिता विलासवती कुमारजननी तस्या दास्य कुटहारिका (?) । **सर्वान्तःपुरप्रेषिता इति** । सर्वं यदन्त पुर तेन प्रेषिता अन्त पुरपरिचारिकाश्चावरोधसेवाविधायिन्य पटलक वञ्जेरिका तस्या विनिहितानि स्थापितानि विविधानि विचित्राण्याभरणानि भूषणानि, माल्यानि, पुष्पदामानि, अङ्गरागान्विलेपनानि, वासासि वस्त्राण्यादाय गृहीत्वा तस्य चन्द्रापीडस्य पुरतोऽग्रत उपतस्थु स्थिता बभूवु. । उपनिन्युश्च । आनीत वस्तूपढौकयामासुरित्यर्थ । **यथेति** । यथाक्रममनुक्रमेण ताभ्योऽन्त पुरपरिचारिकाभ्यस्तद्वस्त्वादाय गृहीत्वा प्रथममादौ वैशम्पायनमुपलिप्य पश्चात्स्वयमुपरचित कृतोऽङ्गरागो येनैवभूत आहारमण्डप भोजनमण्डपमगच्छदित्यन्वय । कि कृत्वा । यथार्हं यथायोग्यमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि समीपवर्तिभ्य. पार्श्वस्थायिभ्यो दत्त्वा वितीर्य । भोजनमण्डप विशेषयन्नाह—**विविधेति** । विविधानि विचित्राणि यानि मणिभाजनानि तत्पात्राणि तेषा सहस्र तेन सार प्रधानम् । भाजनाना वर्तुलत्वादिसाम्यादुपमानान्तरमाह—**शारदेति** । स्फुरिततारागण शारदमम्बरतलमिव । **तत्र चेति** । [तत्र] तस्मिन्मण्डप आहारविधि भोजनविधिमकरोदित्यन्वय । द्विगुणित परावर्तित यत्कुथासन तत्रोपविष्ट । **समीपेति** । समीप पार्श्वं तत्रोपविष्टेन स्थितेन । **तदिति** । तस्य तारापीडस्य ये गुणा शौर्यादयस्तेषामुपवर्णन श्लाघन तत्र परेणासक्तेन वैशम्पायनेन यथार्थ(र्हं) स्थानोचितम् । **भूमिभागेति** । यस्य योचिता योग्या भूस्तस्यामुपवेशितेन स्थापितेन । राजपुत्रलोकस्य विशेषणम् । राजपुत्रलोकेन 'अस्मा इद दीयताम्, अस्मा इद दीयताम्' इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रसाद प्रसन्नता तस्य विशेष आधिक्य तस्य दर्शन प्रकटीकरण तेन सवर्धितो वृद्धि प्राप्त (पित) सेवारस सपर्यास्वादो यस्य स तेन । सहाहार इति । भोजनानन्तरमुपस्पृश्याचमन कृत्वा गृहीत्वा(त)ताम्बूल नागवल्लीदल येन स । तस्मिन्म-

तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रतीक्षणोन्मुखे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृतहृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेद्युश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्, अवनिपतेः परमसंमतम्, अनुमार्गागतया च, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुलसंवासप्रगल्भयाप्यनुज्झितविनयया, किंचिदुपारूढयौवनया, शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सबालातपयेव पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्रदलितमनःशिलावर्णेनाङ्गलावण्यप्रभाप्रवाहेणामृतरसनदीपूरेणेव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रहग्रासभयादपहाय रजनिकरमण्डलं गामवतीर्णया, राजकुलगृहदेवतयेव मूर्तिमत्या, क्वणितमणिनूपुराकुलचरणयुगलया कूजत्कलहंसाकुलितकमलयेव कमलिन्या, महार्हहेममेखलाकलापकलितजघनस्थलया, नातिनिर्भरोद्भिन्नपयोधरया, मन्दं मन्दं भुजलताविक्षेप-

---

ण्डपे मुहूर्तमिव नाडिकाद्वयमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमदाय(य)यौ । **तत्र चेति** । [तत्र]तस्मिन्स्थलेऽनुपविष्ट एवोर्ध्वस्थित एव तस्येन्द्रायुधस्य ये गुणा मुखमण्डले निर्मांसत्वादयस्तेषामुपवर्णन प्रायो बाहुल्य येस्तु(येषु) एवंविधा आलापाः संलापा यास्त्वेवंभूता कथा. किंवदन्त्य.(न्ती)कृत्वा विधायाज्ञाया निर्देशस्य प्रतीक्षण समयानेक्षण तत्रोन्मुखे सावन्ध(वधा)ने पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थायिनि परिजने सत्यपि तस्य ये गुणा शालिहोत्रप्रसिद्धास्तैर्हृतमाकर्पित हृदय चेतो यस्यैवंभूत' स्वयमेवात्मनैव । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकृत् । इन्द्रायुधस्याश्वस्य पुरोऽग्रे यवस तृणमाकीर्य प्रक्षिप्य तदनन्तर निर्गत्य राजकुलमयासीदव्र(व्रा)जीत् । तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाट्या राजान तारापीडमवलोक्य निरीक्ष्य पुनरागत्यैत्य । स्वगृहमिति शेष. । निशा रात्रिमनैषीत्परिकलितवान् (?) ।

अपरेद्युरिति । अपरस्मिन्दिने प्रभातसमय एव कन्ययानुगम्यमान कैलासनामान कञ्चुकिनमायान्तमागच्छन्तमपश्यदित्यन्वय. । कञ्चुकिन विशिनष्टि—**सर्वेति** । सर्वं समग्र यदन्त पुर तत्राधिकृत नियुक्तम् । स्वस्वामिनेति शेषः । अवनिपते राज्ञः परमसमत पर विश्वस्तम् । अथ च सहागतकन्या विशेषयन्नाह—**अन्विति** । अनुलक्षीकृत्य मार्गमागता प्राप्ता तया । प्रथम वयः कौमारवयस्तस्मिन्वर्तमानया स्थितया । **राजेति** । राजकुले नृपकुले य सवासो वसन तत्र प्रगल्भया प्रतिभान्वितयाप्यनुज्झितोऽपरित्यक्तो विनयो मर्यादा यया सा तया । प्रगल्भस्याभिमानातिरेकेण विनयाभावः स्यात् । अत्र तु तत्सद्भावेऽपि तदाधिक्यमित्याश्चर्यमिति भावः । **किंचिदिति** । किंचिदीषदुपारूढमाश्रित यौवन तारुण्य यया सा तया । **शक्रेति** । शक्रगोप एव शक्रगोपक. । स्वार्थे क' । आरक्त. प्रावृट्कीटस्तद्वदालोहितो रक्तो रागो यस्मिन्नेतादृशेनांशुकेन वस्त्रेण रचित विहितमवगुण्ठन शिरोवेष्टन यया सा तया । अंशुकस्यातिरक्तत्वादुपमान प्रद[र्श]यन्नाह—**सबालेति** । सह बालातपेन वर्तमानया पूर्वया प्राच्या ककुभा दिशा इव । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमर्दिता या मन.शिला मनोगुप्ता तद्वद्वर्णो यस्यैवंभूतेनाङ्गस्य देहस्य लावण्य चातुर्य(?) तस्य प्रभा कान्तिस्तस्या प्रवाहो रयस्तेन भवन गृहमापूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वत्या । केनेव । अमृतरसस्य या नदी तस्या पूरेणेव । राहु र्गेरिक्त स चासौ ग्रहस्तेन ग्रासो भक्षण तस्माद्भय तस्माद्रजनिकरमण्डल चन्द्रवि[म्ब]मपहाय त्यक्त्वा गा पृथ्वीमवतीर्णयागतया ज्योत्स्नयेव कौमुद्येव । मूर्तिमत्या शरीरधारिण्या राजकुलदेवतयेव नृपकुलाधिष्ठात्र्येव । क्वणित शब्दित यन्मणिनूपुर रत्नपादकटक तेनाकुल व्याप्त चरणयुगल पादद्वितय यस्या सा तया । नूपुरस्य श्वेतत्वाच्चरणयोश्चारक्तत्वादुत्प्रेक्षामाह—**कूजदिति** । कूजन्य कलहस कादम्बस्तेनाकुलित कमल यस्या एवंविधया कमलिन्येव । महार्हो मह(हा)र्घो यो हेममेखलाकलाप सुर्व(वर्ण)रसनाकलापस्तेन कलित जघनस्थल कट्या अग्रप्रदेशो यस्या' सा तया । **नातीति** । नातिनिर्भर नातिबाहुल्येनोद्भिना (न्नौ) प्रकाश प्राप्ता (प्तौ) पयो ग

प्रेङ्खितनखमयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसमनवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया क्षीरसागरोन्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या, बहलताम्बूलकृष्णिकान्धकारिताधरलेखया समसुवृत्ततुङ्गनासिकया, विकसितपुण्डरीकलोचनया मणिकुण्डलमकरपत्रभङ्गकोटिकिरणातपाहतकपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्वहन्त्या, पर्युषितधूसरचन्दनरसतिलकालंकृतललाटपट्टया मुक्ताफलप्रायालंकारया राधेयराज्यलक्ष्म्येवोपपादिताङ्गरागया, नववनलेखयेव कोमलतनुलतया, त्रय्येव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव कनकपत्रालंकृतया महानुभावाकारयानुगम्यमानं कन्यया कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यत्। स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास–'कुमार', महादेवी विलासवती समाज्ञापयति–'इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुलूतराजधानीमवजित्य कुलूतेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती बन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता । सा

(रौ)स्तना(नौ) यस्या सा तया । **मन्दमिति** । मन्द मन्द नातिप्रयत्नेन यो भुजलताया बाहुवल्ल्या विक्षेप इतस्ततश्चालन तेन प्रेङ्खिता धूता ये नखमयूखा नखरदीप्तयस्तेषा छलेन मिषेणानवरत निरन्तर लावण्यरस तारुण्यरस धाराभि क्षरन्त्येव । **दिगिति** । दिङ्मुखविसर्पिण्यो दिङ्मुखप्रसरशीला या हारलतास्तासा रश्मिजाले कान्तिसमूहे निमग्न ब्रुडित यच्छरीर तस्य भावस्तत्ता तया क्षीरसागरो(रात्) दुग्धाम्भोधेरुन्मग्न वदन यस्या एवविधया लक्ष्म्येव । **बहलेति** । बहलो निबिडो यस्ताम्बूलस्तस्य कृष्णिका श्यामता तयान्धकारितान्धकार इवाचरिताधरलेखा दन्तच्छदरेखा यस्या सा तया । **समेति** । समाविषमा, सुवृत्ता वर्तुला, तुङ्गोच्चा नासिका नासा यस्या सा तया । **विकेति** । विकसित यत्पुण्डरीक तद्वल्लोचने यस्या सा तया । **मणीति** । मणिकुण्डलयो रत्नभूषणयोर्मकरपत्रभङ्ग॰ कोटिरपत्रेषु मकराकृतिस्तस्य तस्या (?) किरणानामातप प्रकाशस्तस्याहत प्रतिबिम्बित ययोरेवविधकपोलौ तस्य भावस्तत्ता तया । सह कर्णपल्लवेन श्रोत्रावतसेन वर्तमान मुखमिवोद्वहन्त्या धारयन्त्या । **पर्युषीति** । पर्युषितो गतदिनोद्भवोऽतएव धूसरो यश्चन्दनरसस्तस्य तिलकेनालकृत भूषित ललाटपट्ट यस्या सा तया । **मुक्तेति** । मुक्ताफलानि प्रायो बाहुल्येन सन्ति यस्मिन्नेवविधा अलकारा यस्या सा तया । **राधिते(धेये)ति** । राधेय कर्णस्तस्य या राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तयेव । उभय विशिनष्टि—**उपेति** । उपपादितो विहितोऽङ्गरागो यया । पक्षेऽङ्गनाम्नो देशस्य राग प्रीति । नवा प्रत्यग्रा या वनलेखारण्यश्रेणिस्तयेव । उभय विशेषयन्नाह—**कोमलेति** । कोमला सुकुमारा तनुलता शरीरलता यस्या सा तया । पक्षे कोमलास्तनवो लता व्रतत्यो यस्याम् । त्रयी वेदत्रयी तयेव । **सुप्रतीति** । सुप्रतिष्ठिता शोभनतया स्थापिताश्चरणा पादा यया सा तया । पक्षे सुप्रतिष्ठिता सर्वत्र प्रसिद्धाश्चरणा शाखाप्रशानि यस्या सा तया । **मखेति** । मखो यज्ञस्तस्य शालयेव । उभयो साम्यमाह—**वेदीति** । वेदिवन्मध्य यस्या सा तया । तनुमध्येत्यर्थ । पक्षे वेदि परिष्कृता भूमिर्मध्ये यस्या । मेरुर्मन्दरस्तस्य या वनलता तयेव । कनकपत्रै कर्णाभरणैरलकृतया भूषितया । पक्षे[कनक] नागकेसरश्चम्पको वा तस्य पत्राणि दलानि । 'कनको नागकेसरे । धत्तूरे चम्पके काञ्चनारकिंशुकयोरपि' इत्यनेकार्थ । महाननुभावो माहात्म्य तदनुरूप आकार आकृतिर्यस्या सा तया । अन्वयन्तु प्रागेवोक्त । आगमनानन्तर स कञ्चुकी कृत प्रणामो येनैवभूतो विज्ञापयामास विज्ञप्तिमकरोत् । किं कृत्वा । समुपसृत्य समीपमागत्य क्षितितले निहित स्थापितो दक्षिणकरो येन स । [illegible] दक्षिणदेशरीति । क्षितौ दक्षिणकर व्यवस्थाप्य विज्ञप्तिं कुर्वन्तीति भाव । हे कुमार । महादेवी विलासवती समाज्ञापयति भवन्त ज्ञापना करोति । **इयमिति** । खलु निश्चयेन । इय कन्यका महाराजेन त्वत्पित्रा पूर्वं कुलूतनाम्नी राजधानीमवजित्य स्वायत्तीकृत्य कुलूतेश्वरस्य हिमवद्द्रोण्या ईश्वरस्य दुहिता पुत्री पत्रलेखा-

[illegible]

मया विगतनाथा राजदुहितेति[1] च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमुपलालिता संवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीति कृत्वा मया प्रेपिता। नचास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्। वालेव लालनीया। स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या । सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया। दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे । महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि । नियतं स्वयमेवेयमतिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति। केवलमतिचिरकालोपचिता वलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम् । अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति संदिश्यते। सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यं यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवति'। इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडः 'यथाज्ञापयत्यम्बा' एवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास। पत्रलेखा तु ततःप्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रति-

---

स्तासां मध्यमुपनीता प्रापिता सती सा मया विगतनाथा राजदुहितेति कृत्वा समुपजात समुत्पन्न स्नेहो यस्यां एवंविधया मया सा पत्रलेखा दुहितृनिर्विशेष दुहिता पुत्री तस्या सकाशान्निर्गतो विशेषोऽस्या यथा स्यात्तथेयन्त कालमेतावत्पर्यन्तमुपलालिता पालिता सर्वर्धिता च वृद्धि प्रापिता च । तदिति हेत्वर्थे । इदानीं साम्प्रतमियमुचिता योग्या भवतस्तव ताम्बूलस्य करङ्क स्थगी तद्वाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । **तन्ने(न चे)ति** । अस्यां पत्रलेखायामायुष्मता भवता परिजने परिच्छदे सामान्या सर्वसाधारणा दृष्टिर्यस्यैवंविधेन त्वया न न भवितव्यम् । वालेव वालिकेव लालनीया पालनीया । स्वस्य चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिस्तद्वदिव चापलेभ्योऽनागतिभ्यो निवारणीयावर्जनीया । शिष्या शिष्यिणी से (से)व द्रष्टव्या विलोकनीया । सुहृदिव मित्रमिव सर्वविश्रम्भेषु समग्रविश्वासस्थानेष्वभ्यन्तरा मध्यवर्तिनी करणीया कार्या । दीर्घकालेन सवर्धितो वृद्धि प्राप्तो य स्नेह प्रीतिस्तस्य भावस्तत्ता तया स्वसुतायामिव निजपुत्र्यामिवास्या मे मम हृदय चेतोऽस्ति । महानभिजन कुयस्मिन्नेवभूतो यो राजवशस्तत्र प्रसूतोत्पन्नैवविधानि कर्माणि ताम्बूलकरङ्कधारणप्रभृतीनीयमेवार्हती योग्या **नियतमिति** । नियत निश्चितमिय स्वयमेवातिविनीततयातिविनयवत्तया कतिपयैरेव कियद्भिरेव दिवसैर्दिनै कुमार त्वामाराधयिष्यति स्ववशीकरिष्यति । केवल परमस्यामतिचिरकालेन भूयसास्नेहरसोपचिता पुष्टि प्राप्त मे मम वलवती प्रेमप्रवृत्ति स्नेहप्रवृत्तिः । अस्या अविदितमज्ञात शील येनैवविध कुमार इति सदिश्यते कथ्यते । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेण तथा कल्याणिना श्रेयोवता प्रयतितव्य प्रयत्न कर्तव्य यथातिचिरम चिरकाल यावत् । ते तवोचिता योग्येय परि[चारिका] भवतीत्य[भि]धायेत्युक्त्वा विरतवचस्युपान्तवचने कैलासे सति कृतोऽभिजात कुलीनस्तद्वत्प्रणामो यया ता पत्रलेखामनिमिषलोचन यथा स्यात्तथा सुचिरं चिरकालमालोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडो यथाज्ञापयत्यादेश दत्तेऽम्बा मातैवमुक्त्वा कञ्चुकिन प्रेषयामास विसर्जितवान् । तु पुनरर्थे । पत्रलेखा तत प्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव तदवलोकनेनैव समुपजात समुत्पन्न सेवाया रसो यस्या सा । **न दिवेति** । [न] दिवा दिवसे, न रात्रौ त्रियामिन्याम, न सुप्तस्य शयन कृतवत, नासीनस्योपविष्टस्य, नोत्थितस्योत्थान कृतवत , न भ्रमत इतस्तत , न राजकुलगतस्य छायेव स्वप्रतिबिम्बमिव राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्व मुमोचेतस्य सर्वत्रकारेणान्वय । चन्द्रापीडस्यापि तस्या पत्रलेखाया

---

१ इति समुपजात २ करण्डक ३ इति मया. ४ उपदेष्टव्या ५ विश्वासेषु ६ वस्यानस्या प्रसादो मम ७ एवंविधानि नियतम् ८ नियत च. ९ अभिविनीत. १० भवतीत्यभिधाय ११ अनि[illegible] १२ [illegible]. १३ इत्येवम्

क्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रतिदिनमस्य प्रसादमकरोत् । आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपकरणसंभारसंग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छञ्शुकनासः सविस्तरमुवाच—'तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेप । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणो-

---

दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रभृति प्रतिक्षण क्षण क्षण प्रत्युपचीयमाना वृद्धि प्राप्यमाणा महती प्रीतिर्महान्स्नेह आसीदभूत् । अस्य प्रतिदिन प्रत्यहमभ्यधिकमधिकाधिक प्रसाद सद्वस्तुप्रत्यर्पणरूपमकरोत । सर्वविश्रम्भेषु समग्रविश्वासस्थलेष्वेना पत्रलेखामात्महृदयादव्यतिरिक्तामिव स्वस्वान्तादभिन्नामिवामन्यत ज्ञातवान् ।

एव पूर्वोक्तप्रकारेण समतिक्रामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु राजा तारापीडश्चन्द्रापीडस्य यौवराज्यस्य(ज्ये) योऽभिषेकस्त चिकीर्षु कर्तुमिच्छु प्रतीहारान्द्वारपालानुपकरणस्य स्नानयोग्यसामग्र्या सभार समूहस्तस्य संग्रहार्थमानयनार्थमादिदेश [आज्ञा] दत्तवान् । **समिति** । समुपस्थित सजातो यौवराज्याभिषेको यस्य स तम । कदाचित्कस्मिश्चित्समये दर्शनार्थमवलोकनार्थमागत प्राप्तमारूढविनयमपि संप्राप्तविनयमपि । किंचिन्निगूढाभिप्राय । विनीततर विनयस्थतरमिच्छन्वाञ्छञ्शुकनास सविस्तर सव्यासमुवाचाब्रवीत् । तदेवाह—तातेति संबोधनम् । हे पुत्र चन्द्रापीड । ते तवाल्पमपि स्तोकमप्युपदेष्टव्य वक्तव्य नास्ति । तत्र हेतुमाह—**अधीतेति** । अधीतानि पठितानि सर्वशास्त्राणि येन स तथा तस्य । सर्वपदेन नीतिशास्त्रस्यापि परिग्रह । अधीतशास्त्रत्वेऽपि तत्त्ववित्त्वाभावादुपदेष्टव्यमस्तीत्यत आह—**विदितेति** । विदित ज्ञात वेदितव्य शास्त्राभिप्रायो येन [त]स्य । आशयमुद्धाटयति—**केवलं चेति** । पर निसर्गत एव स्वभावत एवाभानुभेद्यमसूर्योच्छेद्यम् । **अरत्नेति** । [न] रत्नाना मणीनामालोकेनोच्छेद्य दूरीकर्तु योग्यम् । **अप्रदीति** । न प्रदीपप्रभया गृहमणिमान्त्यापनेय दूरीकरणीयम् । **अतीति** । अतिशयेन निरवधिकतया गहनमलब्धमध्य यौवन तारुण्य तत प्रभव उत्पत्तिर्यस्यैवविध तमोऽज्ञानम् । द्वितीयो लक्ष्मीमदो द्रव्यमद । **अपरीति** । न विद्यते परिणामेऽपि उपशमो यस्य स । अय भाव —परिणामेनोपशम औषध्यादिषु प्रसिद्ध । विपरीतमत्र वय परिणामेऽपि नोपशम । दारुणो भयावह । कष्ट दु खरूपमपर तृतीयमैश्वर्यमेव तिमिरमन्धकार तेनान्धत्व गताक्षत्वम् । **अनञ्जेति** । अञ्जनवर्तिदिव्यालादिव साञ्जनवर्तिलया तिमिरान्धत्व विनश्यति(?) । तदुक्तम्—'अन्धकारे महाघोरे [illegible] पतति पुनव इति पद वाञ्जनवर्त्यापि न साध्यम । न निवर्तयितु शक्यमिति भाव । **अशिशिरेति** । [illegible] चन्दना[दि]भिर्हार्या (र्य)परिहर्तु योग्या(ग्य) अत्यन्तमतिशयेन तीव्र कठिनो दर्पो[illegible] दाहज्वर [illegible] ऊष्मा घर्म । **सततेति** । सतत निरन्तर मूलमन्त्रैरगम्यो निवर्तयितुमशक्य । [illegible] । तेन [illegible] [illegible] उरगादिविषोन्नाशनहेतूना सर्वेषामपि संग्रह । विषम कठिनो विषया [illegible] तन्मायो मोहो मूर्च्छा । **नित्यमिति** । नित्य सर्वदा स्ना[illegible] न वध्यो न विनाश्य एवंविधो रागो विषयाभिलाष स एव मल पङ्क-

भिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा । अविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य ।

मेतादृशी घोरा च राज्यस्याविपल्लस्य व(य)स्तुख सात तस्य सनिपात. सवातः स एव निद्रा प्रमीला भवतीति हेतोर्विस्तरेण वारवारमभिधीयसे । वक्तव्योऽसीत्यर्थ । अपरामप्यनर्थपरपरा प्रदर्शयन्नाह—**गर्भेश्वेति** । गर्भेश्वरत्व वाल्यावविक्रमीश्वरत्वम्, अभिनवयौवनत्व सर्वाधिक तारुण्यम्, अप्रतिम प्रतिनिधिशून्य रूप सौन्दर्यम्, अमानुषशक्तित्व न विद्यते मानुषेषु मनुष्येषु यैवविधा शक्ति. सामर्थ्य यस्मिंस्तस्य भावस्तत्त्वम् । चकार समुच्चयार्थ । इति समासौ । खलु निश्चयेन । इय महती गरीयसी सर्वा समग्रानर्थपरम्परा कष्टपरम्परा । एषा पूर्वोक्तानामेकैकमप्यविनयाना दुर्बुद्धीनामायतनमास्थानम्, किमुत समवाय । एतेषा समुदायस्य दुर्बुद्धिजनकत्वे किं पुनर्भण्यते । तदुक्तम्—'यौवन धनसपत्ति प्रभुत्वमविवेकता । एकैकमनवस्थान किं पुनस्तच्चतुष्टयम्' । अथ यौवनस्यापि दुर्बुद्धिजनकत्व प्रदर्शयन्नाह—**यौवनेति** । यौवनारम्भे तारुण्यप्रारम्भे प्रायो बाहुल्येन शास्त्रमेव जल पानीय तेन प्रक्षालन तेन निर्मला निर्गतो मलोऽवोद्यो यस्यामे(स्या ए)वभूतापि बुद्धि कालुष्य बुद्धिवैपरीत्यमुपयाति प्राप्नोति । **अन्विति** । अनुज्झिता परित्यक्ता धवलता श्वेतता ययैवविधापि यूना तरुणाना दृष्टि । **सरागेवेति** । सह रागेण वर्तमाने(नै)व भवति । **आत्मेति** । आत्मेच्छया स्वेच्छया यौवनसमये तारुण्यक्षणे प्रकृति पुरुष दूरमपहरति । दूर परित्यज(नय)तीत्यर्थ । अस्मिन्नर्थ उपमानमाह—**शुष्कमिति** । वायूना समूहो वात्या वातकलिकोच्यते । शुष्कपत्र यथापहरति । उभयो साम्यमाह—**समुद्भूतेति** । समुद्भूता रजोगुणेन भ्रान्तिर्भ्रमो यस्याम् । पक्षे रजसा रेणूना भ्रमो यस्याम । **इन्द्रियेति** । इन्द्रियाण्येव करणान्येव हरिणा कुरङ्गास्तेषा हारिणी हरणशीलेतादृश्युपभोगोऽङ्गनादिकः स एव मृगतृष्णिका मरुमरीचिकेय सतत निरन्तरम् । सुखाभिमानोत्पादनादुरन्ता दु.खावमाना । **नचेति** । नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन कषायित विपरिवर्तितमात्मान्त करण यस्यैवभूत (तस्य) पुरुषस्यास्वाद्यमानानि तान्येव विषयस्वरूपाणि मनसश्चेतसो मधु[र]तराण्यापतन्ति । मधुराण्येव भवन्तीत्यर्थ । अत्रैव दृष्टान्तमाह—**सलिलेति** । यथा कषायद्रव्येण हरीतक्यादिना मधुराण्यपि जलानि मधुराणि स्यु । 'आत्मान' इति प्रमादिक पाठ । विषयेषु स्रक्चन्दनवनितादिष्वत्यासङ्गोऽत्यासक्ति पुरुषमात्मान नाशयति । क इव । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव । उभयो सादृश्यमाह—**उन्मार्ग इति** । उन्मार्गोऽपथो विरुद्धाचारश्च तत्र प्रवर्तक प्रेरक । तत किमित्यत आह—**भवादृशा इति** । उपदेशाना शिक्षाणा भाजनानि पात्राणि भवादृशा भवत्सदृशा एव भवन्ति, नान्य इति भाव । उपदेशफलमाह—**अपगतेति** । अपगतो दूरीभूत. कालुष्यलक्षणो मलो यस्मादेवभूते मनसि चित्त उपदेशगुणा शिक्षागुणा सुखेनानायासेन विशन्ति प्रवेश कुर्वन्ति । कस्मिन्क इव । **स्फटीति** । स्फटिकमणौ रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य गभस्तय किरणा इव । दोषे सति किं स्यादित्याह—**गुरुवचनम(मि)ति** । गुरुवचन हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशा गुरुस्तस्य वचन वाक्यममलमपि निर्मलमप्यभव्यस्याभाग्यो श्रवणस्थित कर्णकोटरगत सन्महदत्युग्रमुपजनयत्युत्पादयति ।

---

१ महत्वं. २ धवलापि. ३ सरागेव. ४ अदूरम्, दूरम्. ५ इन्द्रियहरिण हारिणी. ६ सततमतिदुरन्तेयमुपभोग, सततमतिदुरन्ते इय दुर नतदुपभोग. ७ भाजनम् ८ सुखम

इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । हरत्यतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव । गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदि जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चाविनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः । किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम्, अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरूकरणम्, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः,

---

त्यर्थः । अत्रार्थेऽनुभवसिद्धं दृष्टान्तमाह—**सलिलेति** । यथा सलिलं पानीयमतिस्वच्छमपि कर्णगतं महद्व्य(हा-व्य)थाजनकं स्यात् । दोषाभावे त्वाह—इतरस्य त्वधिकतरमाननशोभासमुदयमुपजनयति विदधाति । क इव । शङ्खो जलजस्तस्याभरणं भूषणं करिण इव हस्तिन इव । हस्तिना दृष्टिदोषबाधनार्थं शङ्खाभरणं कर्णे बध्यत इति लोकनी(री)तिः । अतिमलिनमतिश्यामं दोषजातं दूषणसमूहमन्धकारमिव तिमिरमिव हरति दूरीकरोति । क इव । प्रदोषसमयनिशाकर इव यामिनीमुखचन्द्रोदय इव । प्रकारान्तरेणाह—**प्रशम इति** । प्रशमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहस्तद्धेतुर्गुरूपदेशः शिरसिजजालं शिरो[रुह]भारममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति परिपाकं नयति । क इव । वयःपरिणामः इवावस्थापरिणतिरिव । यथा सोऽपि शिरसिजजालं केशसमूहं पलितरूपेणामलीकुर्वंस्तदेव शिरसिजजालं गुणरूपेण परिणमयति । तन्निदानमेव प्रथमे वयसि किमुपदेशेनेत्यत आह—**अयमिति** । अयमेव नापरस्ते तवोपदेश[स्य] कालः शिक्षाप्रदानसमयः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**अनास्वादीति** । न विद्यत आस्वादोऽनुभवो यस्यैवंविधो विषयरसो यस्य तथा तस्य । आस्वादितविषयस्य तूपदेशो निरर्थकः स्यादित्याह—**कुसुमेति** । हि निश्चितम् । कुसुमशरः कन्दर्पस्तस्य शरा बाणास्तेषां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरिते शिथिलीभूते हृद्युपदिष्टमुपदेशविषयीकृतं जलमिव गलति क्षरति विनश्यति । निरर्थकं भवतीत्यर्थः । दोषान्तरमाह—**अकारणं चेति** । प्रशमादिकार्यजनकं न भवतीत्यर्थः । ननु मदनशरप्रहारजर्जरितहृदयस्योपदेशाभावेऽप्युपदेशकार्यं प्रशमादिकं सदन्वयो वा श्रुतं च शास्त्रम्, ताभ्यामेव भविष्यतीत्याशयेनाह—**दुष्प्रकृतेरिति** । दुष्प्रकृतेर्दुरात्मनस्तादृशहृदयस्यान्वयः श्रुतं चाविनयस्य हेतोर्भवति । न तु विनयायेत्यर्थः । ननु सुवंशजस्य कथमविनये प्रवृत्तिरित्यत आह—**चन्दनेति** । चन्दनं मल[य]जं तस्मात्प्रभवो यस्यैवंभूतोऽनलो वह्निः किं न[द]हति न भस्मीकरोति । परस्परसंघर्षदोषे सति चन्दनात्समुत्थितोऽग्निर्दहत्येवेति । ननु प्रशमहेतुभूताच्छ्रुतात्कथमविनयोत्पत्तिरित्यत आह—**किं वेति** । प्रशमहेतुनापि वारिणा किं वडवानलो वाडवाग्निस्तोयधेः प्रादुर्भवति, सर्वलोकविनाशाय सर्वदा महासमुद्रे तिष्ठति, यस्य वडवामुख इति प्रसिद्धिः । न प्रचण्डतरीभवति प्रबलतरो न स्यात् । [illegible] प्रकारान्तरेण गुरूपदे[श]माहात्म्यं वर्णयन्नाह—**गुर्विति** । नामेति कोमलामन्त्रणे । गुरुणा हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशेनानुपदेशः शिक्षा [पुरुषाणाम्] अजलं जलव्यतिरेकेणापि स्नानमाप्लवः । कीदृशम् । अखिल[illegible] तस्य प्रक्षालनं शुचीकरणं तत्र क्षमं समर्थम् । **अनुपेति** । अनुपजातमनुत्पन्नं प[लितादि] [illegible] वैरूप्यं यस्मिन्नेवंविधमजरम् । **अजरमिति** । जराव्यतिरेकेण वृद्धत्वं स्थविरत्वम् । **अनारोपितेति** । [illegible] मेदोदोषो येनैवंभूतं गुरूकरणं स्थूलीभवनम् । मेदोदोषेण स्थूलता भवतीति [illegible] न भवतीत्यर्थः । **असुवेति** । न विद्यते सुवर्णस्य कनकस्य विरचनं यस्मिन्नेवंभूतमग्राम्य[म्] [illegible] कर्णाभरणम् । **अतीतेति** । अतीतो गतो ज्योतिः प्रकाशो यस्मादेवंभूत आलोक

नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दामदर्पाश्च पृथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । अहंकारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः । आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि खड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोद-

---

उद्योतः । [न] उद्वेगकरो न संतापजनकः प्रजागरो जागरणम् । केवलं तवैव नायमुपदेश इत्यत आह—**विशेषेणेति** । राज्ञां भूभुजामयमुपदेशो विशेषेणाधिक्येन प्रदातव्य इति भावः । राज्ञामनेकः उपदेष्टारः । किं तवोपदेशेनेत्यत आह—**विरलेति** । हि निश्चितम् । तेषां राज्ञामुपदेष्टार उपदेशदातारो विरलाः स्तोकाः । यतो राज्ञामुपदेशसमर्थोऽत्युत्कृष्टो विवक्षितोऽस्मदादिः, न त्वन्यो जनः । तदेव प्रदर्शयन्नाह—**प्रतिशब्दक इवेति** । जनो लोको भयाद्भीते राजवचनं नृपवचोऽनुगच्छति नृपवचनानुगो भवति । न तु प्रत्युत्तरं दातुं समर्थ इति भावः । क इव । प्रतिशब्दक इव प्रतिध्वनिरिव । यथा सोऽपि मूलशब्दसाम्येनानुगच्छति । केषांचिदुपदेशश्रवणमेव नास्तीत्यत आह—**उद्दामेति** । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषां ते च । पृथु यथा स्यात्तथा स्थगितान्याच्छादितानि श्रवणविवराणि कर्णच्छिद्राणि येषां ते च । द्वौ चकारावेककालं सूचयतः । एवंविधा राजान उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि हितोपदेशमिति न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति । कदाचिच्छृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तस्य यन्निमीलितं नेत्रसंकोचस्तद्वन्निमीलितेनावधीरयन्तोऽनादरं कुर्वन्तः । हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथकान्गुरूंन्खेदयन्ति । दुःखं प्रापयन्तीत्यर्थः । अथ नृपस्वभावं प्रदर्शयन्नाह—**राजेति** । हि निश्चितम् । एतादृशी राजप्रकृती राज्ञां स्वभावो विह्वलो व्याकुला । **अहमिति** । अहंकार एव दाहज्वरस्तीव्रतापस्तद्धेतुका या मूर्छा मोहस्तयान्धकारितान्धकार इवाचरिता । धनराज्यलक्ष्म्याः स्वरूपं प्रदर्शयन्नाह—**अलीकेति** । अलीकोऽवास्तवो योऽभिमानोऽहंकार उन्मादश्च तावुभौ कुर्वन्तीति तान्येवंविधानि धनानि द्रव्याणि । **राज्यमिति** । राज्यमेव विषं गरलं तस्माद्यो विकारो विकृतिस्तेन कृत्वा तन्द्रालस्यं तत्प्रदा राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः । नेदं पूर्वोक्तमतथ्यं किं तु सत्यमेवेत्याह—**आलोकयत्विति** । कल्याणे मङ्गलेऽभिनिवेश आग्रहो यस्यैवंभूतस्त्वं तावदादौ लक्ष्मीम् [एव प्रथमम्] आलोकयतु विचारयतु । लक्ष्मीदोषानाह—**इयमिति** । हि निश्चितम् । इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना खड्गानां कौक्षेयकाणां यन्मण्डलं संघातस्तदेव कृष्णत्वसाम्यादुत्पलवनं तत्र विभ्रमोऽवस्थितिस्तस्मिंश्चञ्चलत्वसाम्याद्भ्रमरी मधुकरी लक्ष्मीः । पुनर्दोषान्तरं प्रदर्शयन्नाह—**क्षीरेति** । यदा कश्चिद्देशान्तरं गन्तुमीहते तदा स च सहवासिस्मृतिहेतोस्तदीयं [किं]चिद्वस्त्वादायैव गच्छति, तथेयमपि सहवासिनो यः परिचयः संबन्धविशेषस्तद्वशात्सहवासिपारिजातादीनामित्येतानि वस्तूनि गृहीत्वैवादायैव क्षीरसागरा-

चिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । न ह्येवंविधमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणसंदाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसंचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न क्वचिदपि निर्भरमावध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । वि-

---

न्महिन्यापि राज्ञो निन्दा कुर्वन्नाह—**नहीति** । इह जगत्येवंविधमेतादृशमपरिचितं निर्दाक्षिण्यं किंचिन्नास्ति यथेयमनार्याश्रेष्ठा वर्तते । एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—**लब्धेति** । लब्धापि महता कष्टेन प्राप्यापि दुःखेन [खलु] परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते । दृढं गाढं गुणाः शौर्यादयस्तल्लक्षणं यत्संदानं बन्धनं तेन निस्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि नश्यति प्रपलायते । **उद्दामेति** । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषामेवंभूता ये भटा योद्धारस्तेषां सहस्रं तेन [उल्लासिता] ऊर्ध्वीकृता या असिलतास्ता एव पञ्जरं तत्र विधृतापि स्थापिताप्यपक्रामत्यपसरति । **मदेति** । मदजलं दानवारि तदेव श्यामत्वसाधर्म्याद्दुर्दिनान्धकारस्तद्युक्ता ये गजा हस्तिनस्तैर्घटिता निष्पादिता या घना निबिडा घटा समूहस्तया परिपालितापि रक्षितापि प्रपलायते पलायनं करोति । **नेति** । परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति । **नेति** । अभिजनं क(कु)लं नेक्षते नावलोकयति । **नेति** । रूपं सौन्दर्यं न [आलोकयते]अवलोकयति । **नेति** । कुलक्रमं कुलपरिपाटीं नानुवर्तते नानुगच्छति । **नेति** । शीलमाचारं न[प]श्यति नावलोकयति । **नेति** । वैदग्ध्यं पाण्डित्यं न गणयति न विचारयति । **नेति** । श्रुतं शास्त्रं नाकर्णयति न शृणोति । **नेति** । धर्मं वृषं नानुरुध्यते धर्मानुरोधेनैव न प्रवर्तते । अधर्मवतामपि गृहे तद्दर्शनात् । **नेति** । त्यागं दानं प्रति नाद्रियते नादरं करोति । कृपणगृहेष्वपि दर्शनात् । **नेति** । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थवेदितां न विचारयति न विचारणां करोति । अत एव विद्वांसो दरिद्रोपद्रुताः स्युरिति प्रसिद्धिः । **नेति** । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति । लक्ष्मीवतोऽपि प्रायः शिष्टाचरणदर्शनात् । **नेति** । सत्यमवितथं नानुबुध्यते न जानाति । असत्यवतोऽपि गृहे बाहुल्येन दर्शनात् । **नेति** । लक्षणं मषीतिलकादि सामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति । लक्षणसत्त्वेऽपि तस्या अभावदर्शनात् । **गन्धर्वेति** । गन्धर्वनगरलेखा हरिश्चन्द्रपुरीति तस्याः प्रसिद्धिः । अम्बरकुम्भो वा । तद्वदेव पश्यत एवावलोकयत एव पुरपस्य नश्यति विनश्यति । **अद्याप्ये(पी)ति** । [अद्यापि] इदानीमप्यारूढं प्राप्तो यो मन्दरेण मेरुणा परिवर्तः परिभ्रमस्तज्जनितो य

श्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्बुदचञ्चला, दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः, पातालगुहेव तमोबहुला, हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया, प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी, दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति । जनं गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति ।

न्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलन भवतु पर साधुगृहेष्वपरिस्खलिता कुतो न तिष्ठतीत्यत आह—**पारुष्यमिति** । पारुष्य क्रूरत्वमिवोपशिक्षितुमभ्यसितुमसिधारासु खङ्गधारासु निवसति निवास करोति । ययासिधारासु क्रौर्यशिक्षण कृत सा क्रूरा साधुगृहेषु कथ तिष्ठतीति भाव' । विश्व प्रविष्ट यस्मिन्रूपे तत् । अथवा विश्वेन रूप्यते निरूप्यते यद्रूप तद्विश्वरूप तस्य भावस्तत्त्व तदिव गृ(ग्र)हीतु नारायणमूर्ति जनार्दनशरीरा(र)माश्रिताधिगता । **अप्रत्ययेति** । अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलो यस्यामेवभूता सती । दिवसान्ते यथा कमल स्वाश्रय मुञ्चति तथा स्वाश्रयीभूत भूभुजमपि । तत्रोभयो साम्यमाह—**समिति** । सम्यक्प्रकारेणोपचिताविव(नि)वृद्धिं प्राप्तानि । अथ च समुपचित वर्धमान मूल मित्रादिमूलकन्द , दण्डो नालम्, कोश कमलाभ्यन्तरम्, मण्डल पारिमाण्डल्यम्, एतानि यस्येति विग्रह. । दण्डः कर , कोशो भाण्डागार , मण्डल देशो यस्य । 'मण्डल द्वादशराजकम्' इत्येकस्य । 'विजिगीषुरुदासीनो मध्यमश्चेति राजकम् । गुणाना निपय वृद्धा जगु प्रकृतिमण्डलम् । पार्ष्णिराक्रन्द आसार.' इत्यपि । 'तदेव शक्रमित्यादिभेदाद्वा (द्वा)दश इष्यते । मण्डल द्वादशराजकम्' इत्यन्ये । लता वल्ली सेव विटा भाण्डादयस्तान्पान्तीति विटपा । विटपा एव विटपका । स्वार्थे कप्रत्यय' । पक्षे विटपा वृक्षा । विटपानध्यारोहत्याश्रयण करोति । गङ्गा स्वर्धुनी सेव वसु द्रव्य तज्जनन्यपि तरगा भङ्गा बुद्बुद स्थासकस्तद्वच्चञ्चला चपला । पक्षे वसो(?)तरगबुद्बुदाभ्या चाञ्चल्यवती च । दिवसकर सूर्यस्तस्य या गतिर्गमन सेव प्रकटिताविष्कृता विविधानेकप्रकारा सक्रान्तिर्वस्तुनेच्छासबन्धो यया सा । पक्षे राशिषु सूर्यसबन्ध. । पाताल वडवामुख तस्य गुहा कन्दरा सेव तमो गुणस्तेन बहुला दृष्टा । पक्षे तमोऽन्धकार । हिडम्बेव घटोत्कचप्रसूरिव भीमसाहसेनातिकठिनकर्मणैकमद्वितीय हार्य(?) हृदय यस्या । पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य य साहसगुण । **प्रावृडी(डि)ति** । प्रावृड्वर्षाकाल सेवाचिरा स्वल्पकालीना या द्युति प्रकाशस्तत्कारिणी । पक्षेऽचिरद्युतिर्विद्युत् । **दुष्टेति** । दुष्टा क्रूरा या पिशाची राक्षसी सेव दर्शित प्रकटीकृतोऽनेकपुरुषाणामुच्छ्रायोऽभ्युन्नतिर्यया सा । पक्ष ऊर्ध्वीकृतभुजापाणिनरमान पुरुषम् । अनेकपुरुषाणामुच्छ्राय उन्नता । एव भूता लक्ष्मी. स्वल्पसत्त्वमल्पसाहस नरमुन्मत्तीकरोत्युन्मत्तता नयति । **सरस्वतीति** । सरस्वती भारती तया परिगृहीत स्वीकृत नरमीर्ष्ययेव मत्सरेणेव नालिङ्गति नाश्लिष्यति गुणवन्त शौर्यादिगुणोपयुक्त [जन] नरमपवित्रमिवापावनमिव न स्पृशति न स्पर्श करोति । **उदारेति** । उदार स्फार सत्त्व यस्यैवविध पुरुषममङ्गलमिव न बहु मन्यते नादर करोति । सुजन शुभजनमनिमित्तमिव निष्फलमिव न पश्यति नावलोकयति । अभिजात कुलीनमहिमिव सर्पमिव लङ्घयत्युत्क्रमयति । **शूरमिति** । [शूर] शौर्यगुणोपेत कण्टकमिव परिहरति दूरतस्त्यजति । **दातारमिति** । दातार बहुप्रद दु स्वप्नमिवाशुभस्वप्नमिव न स्मरति न स्मृतिविषयीकरोति । **विनीतमिति** । विनीत विनयगुणोपेत पातकिनमिव पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वे प्रयाति । **मन इति** । मनस्विन पण्डितमुन्मत्तमिव ग्रथिलमिवोपहसत्युपहा(ह)स्य करोति । **इन्द्रेति** । इन्द्रजालमिव कुहु(ह)कमिव

---

१ दिवसावसानकमलम्. २ हिडिम्बेव. ३ इव पश्यति. ४ दु स्वप्नम् ५ नापसर्पति. ६ हसति

परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि । संततमूष्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका, विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना, पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया, रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथायथा चेयं चपला दीप्यते तथातथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । तथाहि । इयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरःपताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणाम्, आपानभूमिर्विषयमधूनाम्, संगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोषाशीविषाणाम्,

---

परस्परविरुद्धमन्योन्यासवद्ध दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती निजमात्मीय चरितं वृत्त जगति लोके प्रकटयत्याविष्करोति । तदेव दर्शयति—**तथाहीति** । सतत निरन्तरमूष्माण तापमुपजनयन्त्यपि कुर्वत्यपि[जाड्य] शैत्यमुपजनयतीति विरोध शाब्द. । तत्परिहारस्तूष्माण दर्प शैत्य जाड्यमित्यर्थात् । उन्नतिमादधानापि धारयन्त्यपि नीचस्वभावतामाविष्करोतीति विरोध । तत्परिहारस्तून्नतिमुत्कर्ष नीचस्वभावोऽकर्तव्य कर्मेत्यर्थात् । [तो]यराशिसमुद्रस्तस्मात्संभवापि समुत्पन्नापि तृष्णा सवर्धयतीति विरोध । तत्परिहारस्तु तृष्णा गार्ध्यमित्यर्थात् । ईश्वरता दधानाप्यशिवप्रकृतिर(त्वम)नीश्वरप्रकृतित्वमातनोतीति विरोध । तत्परिहारस्त्वीश्वरता प्रभुतामशिवमशुभमित्यर्थात् । वलोपचयमाहरन्त्यप्यानयन्त्यपि लघिमानमापादयतीति विरोध । तत्परिहारस्तु बलोपचय सैन्यसमूह लघिमान कार्पण्यमित्यर्थात् । अमृतसहोदराप्यमृतेन सहोत्पन्नापि कटुकरसोपेतो विपाको यस्या इति विरोध । तत्परिहारस्तु कटुको दु खदायीत्यर्थात् । विग्रहवत्यपि मूर्तिमत्यप्यप्रत्यक्षमगम्य दर्शन यस्या इति विरोध । तत्परिहारस्तु विग्रहवती कलहवतीत्यर्थात् । पुरुषोत्तमरतापि खला ये दुर्जना जनास्ते प्रिया यस्या इति विरोध । तत्परिहारस्तु पुरुषोत्तमे कृष्णे रत मैथुन यस्या एवविधापि खलजनाना प्रिया वल्लभेत्यर्थात् । रेणुमयीव रजोगुणमयीव स्वच्छमपि निर्मलमपि कलुषीकरोति मलिनीकरोति । **यथेति** । यथायथेय लक्ष्मीश्चपला चञ्चला दीप्यते दीप्ता भवति तथातथा केवल दीपशिखेव कज्जलवन्मलिन कश्मल कर्मोद्वमत्युद्गिरति । दीपशिखापि कज्जललक्षण यन्मलिन कर्म तदेवोद्वमति । तदेव दर्शयति—**तथाहीति** । तृष्णा लोभस्तल्लक्षणाना विषवल्लीना सवर्धने विस्तारणे वारिधारा जलश्रेणि । अत्र श्रीजलधारयोर्वृद्धिहेतुत्वेन साम्यम् । छेदयोग्यतया तृष्णावल्ल्यो साम्यम् । **व्याधेति** । व्याधगीतिर्मृगवधाजीविगानमिन्द्रियमृगाणामक्षहरिणानाम् । अत्र नाशकत्वसाम्याच्छ्रीगीत्यो साम्यम । नाशयत्वसाम्याच्चाक्षमृगयो साम्यम् । गानलुब्धाश्च मृगा हन्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम । सच्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि तेषा परामर्श आचमन तदर्थं या धूमलेखा धूमपङ्क्ति । [illegible] वपनिवृत्त्यर्थ द्रव्यान्तरस्य धूम्रपान कृत्वा पश्चात्स एवोद्गीर्यते । तत्स्पर्शादेवालेख्य विनश्यतीति भाव । **मोह इति** । मोहो मौढ्यम. दीर्घनिद्रा निर्मीलितानि(?),तासा विभ्रमशय्या विलासशयनम । **धनेति** । धनानि [illegible] मदो मुन्मोहसभेद, त एव पिशाचिन्यस्तासा निवासार्थ जीर्णा प्राचीना वलभी गृहोपरिभाग । **तिमिरेति** । शास्त्राण्येव दृष्टयस्तासा तिमिरस्य नेत्ररोगविशेषस्योद्गति प्रादुर्भाव । **पुर इति** । सर्वेषामविनयाना दुर्वृत्तीना पुर पताकाग्रे वैजयन्ती । **उत्पत्तिरिति** । क्रोधस्य कोपस्य य आवेगा सभ्रमास्त एव [illegible] नदी तटिनी । **आपानेति** । विषया गोचरा एव मधूनि मद्यानि तेषामापान[illegible] । **संगीतेति** । भ्रुवा विकारा विकृतयस्त एव नाट्यानि तेषा सगीतशाला रङ्गशाला । **आवासेति** । दोषा एव दूषणान्ये[व] आशीविषा आशी दष्टा तस्या विष येषा त आशीविषा सर्पास्तेषामा-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ पुर.सर. ७ [illegible]

उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृड्गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य। न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसंधत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति। एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति। तथाहि। अभिषेकसमय एव चैतेषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापह्रियते क्षान्तिः, उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापसार्यते परलोकदर्शनम्, चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलरवैरिव

वासार्थं दरी गुम्फा। **उत्सारणेति**। सत्पुरुषाः शिष्टास्तेषां व्यवहारा आचरणानि तेषामुत्सारणं दूरीकरणं तद्धेतुका वेत्रलता वेत्रयष्टिः। **अकालेति**। गुणा एव कलहंसाः कादम्बास्तेषामकालप्रावृडसमयवर्षाकालः। प्रावृषि हंसा नश्यन्ति। इयं तु सर्वगुणानां विनाशहेतुरित्यपकर्षस्तु प्रसिद्धिः। **विसर्पणेति**। लोकेषु येऽपवादा विरोधोक्तयस्त एवविस्फोटकाः शिल(ली)न्ध्राणि तेषां प्रसर (विसर्प)णभूमिर्विस्तरणस्थलम्। **प्रस्तावनेति**। कपटनाटकस्य कैतवनृत्यस्य प्रस्तावना प्रारम्भः सूत्रधारादिप्रवेशः। **कदलिकेति**। कामकरिणो मदनगजस्य कदलिका रम्भा। **वध्येति**। साधुभावस्य शोभनाध्यवसायस्य वध्यशाला सूनास्थानम्। **राहुजिह्वेति**। धर्मः सदाचारः। निर्मलसाम्यात्स एवेन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं तस्य राहुजिह्वा सैंहिकेयरसना। **नहीति**। हि निश्चितम्। तं पुरुषं न पश्यामि नावलोकयामि। यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्। यः पुमानपरिचितयासंनिहितया निर्भरमतिशयं नोपगूढो नाश्लिष्टः। यो वा न विप्रलब्धो न च विप्रतारितः। नियतं निश्चितम्। इयं लक्ष्मीरालेख्यगता चित्रलिखितापि चलति न स्थिरा भवति। अन्येषां चित्तानि चालयतीति वा। **पुस्तकेति**। पुस्तकमय्यपि ज्ञानमय्यपीन्द्रजालवज्जालम्[आचरति]। **उत्कीर्णेपि(ति)**। उत्कीर्णाप्युत्कीरितापि विप्रलभते विप्रतारणां करोति। श्रुताप्याकर्णिताप्यभिसंधत्ते संशयं करोति। चिन्तितापि वञ्चयति वञ्चनां करोति। एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयाप्यनया श्रिया दुराचारया दुष्टाचरणया कथमपि महता कष्टेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता स्वीकृता राजानो विक्लवा विह्वला भवन्ति। सर्वेषामविनयानां दुर्बुद्धीनामधिष्ठानतामधिकरणतां च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। चकारः समुच्चयार्थः। तदेव दर्शयति—**तथाहीति**। अभिषेकसमये राज्याभिषेकक्षण एवैतेषां राज्ञां मङ्गलकलशजलैरिव कल्याणकुम्भाम्भोभिरिव दाक्षिण्यमनुकूलता प्रक्षाल्यते धावनविषयीक्रियते। **अग्नीति**। अभिषेकान्तरं होमस्य सद्भावादग्नीत्युक्तम्। अग्निकार्यं होमादि तस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते। राज्ञामिति शेषः। **पुरोहितेति**। पुरोहितः पुरोधास्तस्य कुशाग्राणि दर्भाग्राण्येव संमार्जन्यो बहुकार्यस्ताभिरिव क्षान्तिः क्षमापह्रियते दूरीक्रियते। **उष्णीषेति**। उष्णीषो मूर्धवेष्टनं स एव पट्टबन्धस्तेनेव जरा विस्रसा तस्या आगमनमागमस्तस्य स्मरणं स्मृतिमा(रा)च्छादनं आव्रियते। **आतपत्रेति**। आतपत्रं छत्रं तस्य मण्डलेन निम्नार्धेन परलोकस्य भवान्तरस्य दर्शनमवलोकनमपसार्यते दूरीकार्य(क्रिय)ते। **चामरेति**। चामरं वालव्यजनं तस्य पावनैर्वीजनैरिव सत्यमवितथं वदतीत्येवंशील सत्य(त्य)वाद(दी)तस्य भावस्तत्ता तम(ता)अपह्रियतेऽपहरणविषयीक्रियते। **वेत्रेति**। वेत्रदण्डैर्वेतसयष्टिभिरिव गुणाः शौर्यादय उत्सार्यन्ते दूरीक्रियन्ते। **जयेति**। जयशब्दस्य

तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः, ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । तथाहि । केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दोषासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते,सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति, अधर्मभग्नगतयः पङ्गव इव परेण संचार्यन्ते, मृषावादविपाकसंजातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति, सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैः पार्श्ववर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति,आसन्नमृत्यव

कलकलरवाः कोलाहलशब्दास्तै [इव] साधुवादाः ख्यातयस्तिरस्क्रियन्ते न्यक्क्रियन्ते । **ध्वजेति** । ध्वजा वैजयन्त्यस्तेषां पटा वस्त्राणि तेषां पल्लवैः प्रान्तैरिव यशः श्लोकः परामृश्यते परामर्शो लोपः स क्रियते । तदेव दर्शयति— **तथाहीति** । केचिन्मनुष्याः । **श्रमेति** । श्रमवशेन प्रयासाधिक्येन शिथिलः श्लथोऽदृढः शकुनेर्मयूरस्य । अन्यस्य वा पक्षिविशेषस्य यो गलः कण्ठस्तस्य यत्पुटं तद्वच्चपलाभिः । मयूरस्य कण्ठः श्रमवशे[न] चाल्यन्त चपलः स्यादिति तदुपमानम् । **खद्योत इति** । खद्योतो ज्योतिरिङ्गणस्तस्य य उन्मेषोऽवभासस्तद्वन्मुहूर्तं मनोहराभिश्चित्तहारिणीभिः । **मनस्वीति** । मनस्विजनाः पण्डितलोकास्तैर्गर्हिताभिर्निन्दिताभिरेवंविधाभिः संपद्भिः समृद्धिभिः प्रलोभ्यमाना लोभं प्राप्यमाणाः । **धनेति** । धनस्य द्रव्यस्य यो लवो लेशस्तस्य लाभः प्राप्तिस्तस्मायोऽवलेपोऽहंकारस्तेन विस्मृतो(त) विस्मरणं प्राप्तो(प्त) जन्म येषां ते तथानेके दोषा दूषणानि तैरुपचितेन व्याप्तेन । **रागावेशेनेति** । रागः इच्छारुण्यं च तेषामावेशस्तन्मयीभावस्तेन बाध्यमानाः पीड्यमानाः । केनेव । **दोषेति** । दोषः दुष्टं यदसृग्रक्तं तेनेव । तत्रापि रागो भवत्येवेति साम्यम् । **विविधेति** । विविधा येऽनेके विषया गोचरास्त एव ग्रासा गुडेरकास्तत्र लालसैर्लम्पटैः । **पञ्चभिरिति** । पञ्चभिरपि प्राणप्रमितसंख्यैरपि चक्षुरादिभिरपि शतसहस्रतां लक्षतामुपगतेन प्राप्तेन [अनेक]सहस्रसंख्यैरिन्द्रियैः करणैरायास्यमानाः परिक्लिश्यमानाः । **प्रकृतीति** । प्रकृत्या स्वभावेन चञ्चलश्चपलस्तस्य भावस्तत्ता तया लब्धः प्रसरोऽवकाशो येनैवंभूतेनैकेन मनसा चित्तेनाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुत्पिञ्जलतामुपयान्ति गच्छन्ति । **ग्रहैरिति** । ग्रहैः [शनै]श्चरादिभिरिव गृह्यन्ते ग्रहणविपर्यीक्रियन्ते । भूतैः पिशाचैरिवाभिभूयन्ते । **म[न्त्रे]ति** । मन्त्रा देवाधिष्ठातृकास्तैरिवावेश्यन्ते मन्त्रेणान्यत्रावेशः क्रियते । यथा भूतमन्यत्र प्रवेश्यते । सत्त्वैरिव दुष्टप्राणिभिरिवावष्टभ्यन्ते हठेन गृह्यन्ते । वायुनेव पवनेनेव विडम्ब्यन्त इतस्ततो विक्षिप्यन्ते । पिशाचैरिव राक्षसैरिव ग्रस्यन्ते भक्ष्यन्ते । **मदनेति** । मदनशरैः कामबाणैर्मर्मस्थल आहतास्ताडिता इव मुखभङ्गसहस्राण्याननविकृतिसहस्राणि कुर्वते घटयन्ति । **धनेति** । धनस्य द्रव्यस्योष्मा तापस्तेन पच्यमाना पाकविषयीक्रियमाणा इव विचेष्टन्ते । विविधा चेष्टा कुर्वन्तीत्यर्थः । **गाढेति** । गाढस्तीव्रो यः प्रहारो लगुडादिना कुट्टनं तैराहता इवाङ्गानि हस्तपादादीनि न धारयन्ति न धर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । **कुलीरेति** । कुलीरा इव कर्कटा इव तिर्यक्तिरश्चीना एव परिभ्रमन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्ति । **अधर्मेति** । अधर्मेणासदाचरणेन भग्ना भङ्गं प्राप्ता गतिर्गमनं सत्कर्मणि प्रवृत्तिर्येषामेवंभूताः पङ्गव इव खञ्जा इव परेणान्येन संचार्यन्ते संचरणशीलाः क्रियन्ते । **मृषेति** । मृषावादोऽसत्यभाषणं तस्य विपाकः परिणामस्तेन संजातः समुत्पन्नो मुखरोगो येषामेतादृशा इवातिकृच्छ्रेणातिकष्टेन जल्पन्ति कुर्वन्ति । **सप्तेति** । सप्तच्छदतरव इव विषमच्छदवृक्षा इव कुसुमानि नेत्राणि तेषां ये रजोभिर्गुण-

इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति, उत्कम्पितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते, कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव पानवर्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति, अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतसख्यतामुपगता वल्मी-

---

र्विकारा विकृतयस्तैः । पक्षे कुसुमरजोविकारैः पुष्पपरागविकृतिभिः । 'कुसुमं स्त्रीरजो नेत्रे' इत्यनेकार्थः । पार्श्ववर्तिना समीपस्थायिना शिरःशूलं मस्तकव्यथामुत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तपर्णकुसुमरजसः शिरःशूलोत्पादकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । **आसन्नेति** । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युर्येषां त एवंविधा इव बन्धुजनमपि स्वजनमपि नाभिजानन्ति नोपलक्षयन्ति । **उदिति** । उत्प्राबल्येन कम्पितं धूतं लोचनं नेत्रं येषामेवंविधा इव तेजस्विनः प्रतापवन्तः (त) पुरुषान्निस्पृहान्नेक्षन्ते नावलोकयन्ति । पक्षे तेजस्विनः सूर्यादिकान् । **कालदष्टेति** । निषिद्धकाले संध्यादिरूपे दष्टा भक्षिता । सर्पेणेति शेषः । एवंविधा इव महामन्त्रैर्जाङ्गुलीप्रभृतिभिः पाड्गुण्यादि-[भिरपि] न प्रतिबुध्यन्ते न प्रबोधं प्राप्नुवन्ति । **जातुषेति** । जातुषाभरणानि लाक्षानिष्पन्नभूषणानीव सोष्माणं तेजस्विनं पुरुषं न सहन्ते न मृष्यन्ति । **दुष्टेति** । दुष्टवारणा इव मदोन्मत्तगजा इव महानत्युत्कृष्टो यो मानोऽहंकारस्तल्लक्षणो यः स्तम्भः स्थूणा तेन निश्चलीकृताः स्तब्धतां प्रापिताः सन्त उपदेशं शिक्षां न गृह्णन्ति नाददते । गजपक्षे महन्मानं यस्यैवंविधो यः स्तम्भ आलानस्तम्भस्तेन निश्चलीकृता नद्धाः सन्त उपदेशं हस्तिपकवाक्यं न गृह्णन्ति । अवगणयन्तीत्यर्थः । **तृष्णेति** । तृष्णैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिता भ्रान्ताः कनकमयं सुवर्णमयं [इव सर्वं] पश्यन्ति विलोकयन्ति । **इषव इति** । पानं मधुपानं निशानघर्षणं च ताभ्यां वर्धितं तैक्ष्ण्यं मदक्रौर्यं प्रहारशक्तिश्च येषामेवंविधा इषव इव बाणा इव परोऽन्यो मन्त्री च ताभ्यां प्रेरिता नोदिता विनाशयन्ति विनाशं जनयन्ति । दण्डो यष्टिर्भागधेयश्च तयोर्विक्षेपाः प्रहारादीनानि(?) च तैर्दूरस्थितान्यपि दविष्ठदेशवर्तीन्यपि फलानीव सस्यानीव महाकुलानि महाभिजनानि शातयन्ति पीडयन्ति पातयन्त्यपि च । **अकालेति** । मनोहराश्चित्तहारिण्य आकृतय आकारा येषामेवंविधा अपि राजानो लोकविनाशहेतवो भवन्ति । सदाकृतिसाम्यादुपमानान्तरमाह—**अकालेति** । अकालेऽकर्तौ कुसुमप्रसवा इव तदुक्तम्—'द्रुमोषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वन्ध्यं महोत्पातं विदुर्बुधाः' । **श्मशानाग्न[य] इति** । श्मशानं प्रेतवनं तस्याग्नय इवातिरौद्रा अन्येषां भयोत्पादिका भूतिः संपद्येषां ते तथा । पक्षेऽतिकृश-भूतिर्भस्म येषु [ते] । **तैमिरिकेति** । तिमिरं नेत्ररोगः स संजातो येषां ते तैमिरिकास्त इवादूरदर्शिनः । भाविनं दोषं न पश्यन्तीत्यर्थः । दूरं परलोकं न पश्यन्तीत्यर्थो वा । पक्षेऽदूरदर्शिनः समीपस्थितवस्तुविलोकिनः । **उपसृष्टेति** । उपसृष्टा वहिः कृता इव क्षुद्रैर्विटैरधिष्ठितमाश्रितं भवनं गृहं येषां ते तथा । **श्रूयमाणा इति** । श्रूयमाणा आकर्ण्यमाना अप्युद्वेजयन्त्युद्वेगं जनयन्ति । क इव । प्रेतपटहा इव । यथा मृतकवाद्यानि निर्वेदमन्येषां समुत्पादयन्तीत्यर्थः । कस्मिंश्चिद्देशे मृतकानां पुरस्ताद्वाद्यानि वाद्यन्त इति देशाचारः । **चिन्त्येति** । चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपि महापातकं स्त्रीहत्यादि तदध्यवसाया इव तदभिप्राया इवोपद्रवं वज्रपातादिदु समुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । **अन्विति** । अनुदिवसं प्रतिदिवसं पापेनेव समापूर्यमाणा भ्रियमाणा इवाध्मातमूर्तयः स्थूलदेहा भवन्ति । **तदिति** । सैवावस्था येषां ते तदवस्था ।

---

१ पुरःस्थित रमणजनम्. २ उत्कुपित. ३ जातुषा इव. ४ महाज्ञान, महामान. ५ तृष्णा वि... न. ६ ...नि ॥ विषवेग; तृष्णावेश. ७ अमय, अशय, आमय.. ८ पातना..

तृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति । अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीधूर्तबकैर्द्यूतं विनोद इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगयां श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वदारपरित्यागमव्यसनितेति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमिति, अजितभृत्यतां सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्तगीतवाद्यवेश्याभिसक्तिं रसिकतेति, महापराधावकर्णनं महानुभावतेति, परिभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दतां प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति, बन्दिजनख्यातिं यश इति, तरलतामुत्साह इति, अविशेषज्ञतामपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः

च समुच्चयार्थे । एवंविधा व्यसनाना द्यूतादीना शत तस्य सख्यता मित्रतामुपगता प्राप्ताः । 'शरव्यताम्' इति पाठे तु शरव्य लक्ष्य तस्य भावस्तत्त्वमुपगता इत्यर्थ. । **वल्मीकेति** । वल्मीकमुपदेहिकागृह तस्य तृणानि नडादीनि तेषामग्राणि प्रान्तानि तेष्ववस्थिता ये जलबिन्दवस्त इव पतितमपि मनुष्यजन्मन. स्रस्तमप्यात्मान नावगच्छन्ति न जानन्ति । **अपरे त्विति** । अपरेऽन्ये । तु पुनरर्थे । राजा[न] । श्रीमता दोषान्तरमप्याह— **अपरे त्विति** । इति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिर्धूर्तैर्विप्रतारकै स्तुतिभि प्रतार्यमाणा सर्वजनस्योपहास्यतामुपहासयोग्यतामुपयान्ति प्राप्नुवन्तीत्यन्वय । कीदृशैर्धूर्तै. । **स्वेति** । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजन तस्य निष्पादन करण तत्र परैस्तत्परैः । **धनमिति** । धन द्रव्य तदेव पिशित मांस तस्य ग्रासो ग्रहण तस्मिन् । गृध्रैर्दूरदर्शिभिर्यथा तथा । द्रव्यार्जनपरैरित्यर्थ. । **आस्थानेति** । आस्थान नृपोपवेशन[स्थ]ल तदेव नलिनी कमलिनी तस्या बकैर्धूर्तै. । यथा बका नलिनीमाश्रित्य तदाश्रयबलेन स्वात्मानमाच्छाद्य येन केन प्रकारेण परान्वञ्चयित्वाकस्मादेव परान्भक्षयन्ति तद्वन्ना(दा)स्थानबलेन परान्वञ्चयित्वा स्वानि भक्षयन्ति । इतिशब्दार्थमाह—**द्यूतमिति** । द्यूत दुरोदर विनोद क्रीडामात्रम् । न चैतद्विहिते किंचित्पातकमस्तीति भाव. । **परेति** । परदारा. परस्त्रियस्तेषामभिगमन सभोगो वैदग्ध्यमिति । चातुर्यमित्यर्थ । **मृगयेति** । मृगया(या)मृगया(व्या)श्रम इति । 'अभ्यासः खुरलीतिश्रमो योग्याभ्यास' इति कोश । न तु परप्राणव्यापादनजनित किमपि पातकमस्तीति भाव । **पानमिति** । पान मद्यादीना । विलास इति । विलसितमित्यर्थः । **प्रमत्ततामिति** । प्रमत्तता क्षीवता शौर्य सुभटकृत्यम् [इति] । **स्वेति** । स्वस्य दारा स्त्रियस्तेषा (स्त्री तस्या.) परित्याग त्यजनमव्यसनितानासक्तिता [इति] । ननु धर्माधिक्यम्(?) । **गुरुरिति** । गुरुर्हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टा तस्य वचन वचस्तस्यावधी[र]णमुल्लङ्घनमपरप्रणेयत्वमन्यवश्यत्वम् । 'वश्य प्रणेय' इति कोश । गुरुवचनावधा(धी)रणेन क्रूरोऽय प्रभुरिति भियापरे नानन्तादयो वश्यत्व प्रतिपद्यन्त इति तेषामाशय. । **अजितेति** । शिक्षार्थं ताडिता भृत्या यस्य राज्ञ सम्यक्सेवा [illegible]न्ति न जितभृत्योऽन्यस्त्वजितभृत्यस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । इद च नृपतेर्दूषणम् । वैगुणे भृत्यानामवश्य शिक्षा प्रदानव्येति राजचिह्नम् । तदुक्तम्—'शठदमनमशठपालनमाश्रितभरण च राजचिह्नानि' इति । तस्मिन्सुखोपसेव्यत्व सुखेनोपसेवितु योग्य सुखोपसेव्यस्तस्य भावस्तत्त्वम् । सुखोपसेव्योऽय नृप इति लोके ख्यातिमात्र गुण आरोप्यते । **नृत्तेति** । नृत्त नाट्यम्, गीत गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेश्या वारवधू, तास्वभिसक्तिमत्यासक्तचित्तता रसिकता रसाभिज्ञता[इति] । **महेति** । महापराधाना कौरवयुद्धादीनामवकर्णन श्रवण महानुभावता महाधीरता । अदातृत्ववशात् । मागधादिभिर्विहितस्य गालिप्रदानादिपराभवस्य तिरस्कृते. सहत्व [illegible] क्षान्ति । स्वच्छन्दता निरवग्रहता प्रभुत्वमैश्वर्यम् । **देवेति** । देवा अर्हदादयस्तेषामवमाननमवगणन महासत्त्वता महाधैर्यता । **बन्दीति** । बन्दिजना मागधादयस्तेषा ख्यातिं प्रसिद्धिम् । यश. श्लोक इति । एतेन [illegible]प्रदान न कीर्तिजननमिति भाव । तरलता चपलतामुत्साह. प्रगल्भता इति । **अवीति** । [अविशेषज्ञा] [illegible]निशेषानभिज्ञतामपक्षपातित्व मा[ध्य]स्थ्य(स्थ्य)मिति । अत्र 'द्यूतम्' इत्यारभ्य पूर्वपूर्वस्योद्देश्य-

प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुपलोकोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुपमात्मानमुत्प्रेक्षमाणा प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणविप्रतारणादसद्भूतसंभावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगुलं संभावयन्ति । त्वगन्तरितनृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्यु-

---

तयोत्तरोत्तरस्य बाध्यमानतया पूर्वस्मिन्दोप उत्तरस्य गुणस्यारोप प्रशसनमेवाध्यारोपः । अत्राध्यारोपकलक्षणे रूपकव्यासङ्गजनकत्व सातिशयसुखजनकत्वादिक साम्य स्वयमूहनीयम् । अथ धूर्तान्विशेपयन्नाह—**अन्त इति**। अन्तर्मध्ये स्वयमप्यात्मनापि विहसद्भिर्हास्य कुर्वद्भि । अस्मद्विप्रतारणानभिज्ञ इति हास्यनियामकम् । प्रतारणा वञ्चना तत्र कुशलैरभिज्ञै । किं क्रियमाणा धनिनः । अमानुपलोको देवलोकस्तस्योचिताभिर्योग्याभिः सु(स्तु)तेर्विशेषणम् । **वित्तेति** । वित्तस्य द्रव्यस्य मदस्तेन मत्त चित्त येपा ते तथा । अतएव निश्चेतनतया निर्गता चेतना ज्ञानं यस्मात्तस्य भावस्तत्ता तया । **तथैवेति** । यथा यथा प्रतार्यमाणास्तथैवेत्यर्थ. । आत्मन्यारोपित स्थापितमलीक मिथ्याभिमान यैस्ते तथा मर्त्यधर्माणोऽपि मर्त्यस्य मनुष्यस्य धर्मा गमनादयो येपामेवविधा अपि । **दिव्येति** । दिव्या देवसंबन्धिनो येंऽशा भागास्तैरवतीर्णमुत्पन्नमिव सदैवतमिव देवताधिष्ठितमिवातिमानुप कर्मातिक्रम्य वर्तमानमात्मानमुत्प्रेक्ष्य(क्ष)माणा मन्यमानाः । **प्रारब्धेति** । प्रारब्धा या दिव्योचिता देवजनयोग्याश्चेष्टा क्रियास्ताभिरनुभावो माहात्म्य येपां ते तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त. । अनुजीविना [जनेन] सेवकजनेन क्रियमाणा विधा(धी)यमानामात्मविडम्बनामसद्गुणारोपलक्षणामभिनन्दन्ति प्रशसन्ति । चकार पूर्वोक्तसमुच्चयार्थ । विभूतिमत्ता राज्ञा पुनर्दोपान्तरमाह—**मनसेति** । देवताया हरिहरादेरध्यारोप [पण] आरोपण तेन विप्रतारण वञ्चन तस्मादिति । **असदिति** । असद्भूतासद्रूपा या संभावना देवरूपत्वेन निश्चयस्तेनोपहता विनष्टबुद्धय । देवत्वाध्यारोपत्वनिमित्तमूलानि प्रदर्शयन्नाह—**अन्तरिति** । अन्तर्मध्ये प्रविष्टमपरमन्यद्भुजद्वय यस्मिन्नेवविधमिवात्मनो बाहुयुगुल स्वकीय भुजयुग सभावयन्ति सभावनाविपयीकुर्वन्ति । एतेन स्व[स्मि]न्चतुर्भुजत्व ख्यापितम् । त्रिनेत्रत्वमप्याह—**त्वगिति** । त्वक्कृत्तिस्तयान्तरित पिहित तृतीय लोचन यस्मिंस्तादृश स्वललाट निजाली(लि)कमाशङ्कत आरेकाविपयीकुर्वते । **दर्शेति** । लोकाना दर्शनप्रदान स्वात्मप्रकटनमनुग्रह प्रसाद गणयन्ति मन्यन्ते । **दृष्टीति** । दृष्ट्याश्चक्षुप पातमनवलोकन तदप्युपकारपक्ष उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निक्षिपन्ति । **संभापेति** । सभापण जल्पन तदपि सविभाग पारितोपिक दान तन्मध्ये कुर्वन्ति । पारितोपिकतुल्य गणयन्तीत्यर्थ. । **आज्ञामिति** । आज्ञामपि निर्देशमपि वरप्रदान समीहितप्रदान मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शः सश्लेपस्तदपि पावन पूत पवित्रमाकलयन्ति विचारयन्ति । **मिथ्येति** । मिथ्या वृथा यो माहात्म्यगर्वो माहात्म्याभिमानस्तेन निर्भरा भृता देवताभ्योऽर्ह[द्]भ्यो न प्रणमन्ति नमस्कार [न] कुर्वन्ति । **द्विजेति** । द्विजातींस्त्रयीमुखान्न पूजयन्ति वस्त्रपात्रादिप्रदानेन न सत्कुर्वन्तीत्यर्थ । **मान्यानिति** । मान्यान्माननीयान्न मानयन्ति न समान ददते । **नेति** । अर्चनीयानर्चायोग्यान्नार्चयन्ति नार्चां कुर्वन्ति । **नेति** । अभिवादनार्हानुपसग्रहयोग्यान्नाभिवादयन्ति न पादग्रहण कुर्वन्ति । **नेति** । गुरून्हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टृ

---

१ अमानुपोचिताभि. २ मत्तनिश्चयेन. ३ तथेति, यथेति ४ आत्मारोपित ५ अतिमानुपतरम ६ प्रतारणादसद्भूत, प्रतारणार्भभूत; प्रतारणासद्भूत. ७ प्रदाने. ८ सम्पर्शम्. ९ द्विजान्.

त्तिष्ठन्ति गुरून्, अनर्थकायासान्तरितोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने। सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्धयन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते' तस्मै ददति, तं मित्रतामुपजनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्भावयति। किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, पराभिसंधानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः, सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः। तदेवंप्रायातिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदा-

---

[न] अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थानं कुर्वन्ति। **अनर्थकेति**। अनर्थको निष्फलो य आयासः प्रयासः श्रौतस्मार्त(त)कर्मणि क्लेशस्तेनान्तरितं व्यवहितमुपभोगोऽन्नादिकस्तज्जनितं सुखं सातं यस्येति कृत्वा विद्वज्जनं विबुधजनमुपहसन्त्युपहासं कुर्वन्ति। **जरेति**। जरा विस्रसा तस्या वैक्लव्यं विकलता तेन प्रलपितं जल्पितमिति कृत्वा वृद्धानां स्थविराणामुपदेशं शिक्षां पश्यन्ति। जानन्तीत्यर्थः। **आत्मेति**। आत्मनः स्वस्य या प्रज्ञा बुद्धिस्तस्याः परिभवः पराभव इति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षाया असूयन्त्यसूयां कुर्वन्ति। **हितेति**। हितवादिने यथास्थितवादिने कुप्यन्ति कोपं कुर्वन्ति। सचिवोपदेशाय हितवादिन इति चतुर्थी। द्वयमपि 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञायां सत्यां ज्ञेयम्। एतादृशं पुरुषं सर्वथा स्तुवन्तीत्याशयेनाह—**तमिति**। तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेणाभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति। तमालपन्त्यालापं कुर्वन्ति। तं पुरुषं पार्श्वे समीपे कुर्वन्ति रक्षयन्ति। तं संवर्धयन्ति वृद्धिं प्रापयन्ति। **तेनेति**। तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथावतिष्ठन्तेऽवस्थानं कुर्वन्ति। **तस्मायिति**। तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति। **तमिति**। तं पुरुषं प्रति मित्रतां सुहृद्भावतामुपजनयन्ति निष्पादयन्ति। **तस्येति**। तस्य पुरुषस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति। **तत्रेति**। तस्मिन्पुंसि वर्षन्ति पुनःपुनः प्रदानं कुर्वन्ति। तं पुरुषं बहु मन्यन्ते। अत्युत्कृष्टतया जानन्तीत्यर्थः। **तमिति**। तं प्रत्याप्ततां शिष्टतामापादयन्ति प्रतिपादयन्ति। तच्छब्दस्य यच्छब्दसाक्षेपादाह—**य इति**। यः पुमानहर्निशमहोरात्रं [अनवरतं]निरन्तरं विगतमन्यकर्तव्यं यस्यैवंभूत उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटोऽधिदैवतमिवेष्ट[देवता]मिव स्तौति ब्रवीति। **यो वेति**। यो माहात्म्यं तद्गुणवर्णनालक्षणमुद्भावयत्युद्भावनां करोति। विभूतिमतां पुनर्गोपान्तरमाह—**किं वेति**। तेषां विभूतिमतां वाथवा किं सांप्रतं युक्तं येषां विभूतिमतामतिनृशंसप्रायोऽतिनिस्त्रिंशबहुल उपदेशः शिक्षा निर्गता घृणा दया यस्मादेतादृशं कौटिल्यशास्त्रं यामलादि प्रमाणे(णमि)ति। अभिचारक्रिया कृत्याप्रतिकृत्यादिरूपक्रिया। **क्रूरेति**। क्रूरा निस्त्रिंशैकाद्वितीया प्रकृतिः स्वभावो येषामेवंविधाः पुरोधसः पुरोहिता गुरवो धर्मोपदेशकाः परेषामितरेषामभिसंधानं निरोधस्तत्र परास्तत्परा मन्त्रिणः सचिवा उपदेष्टारः शिक्षादायकाः। **नरेति**। नरपतीनां यत्सहस्रं तेन भुक्ता चासावुज्झिता त्यक्ता चेति कर्मधारयः। एवंविधायां लक्ष्म्यामासक्तिः प्रेमाधिक्यम्। **मारणेति**। मारणं व्यापादनं तदेवात्मा स्वरूपं येषां तथाविधेषु शास्त्रेष्वभियोग उद्यमः। **सहेति**। सहजं स्वाभाविकं यत्प्रेम तेनार्द्रं स्विन्नं हृदयं येषामतएवानुरक्ता एतादृशा भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या मूलत उन्मूलनीयाः। प्रकृतमुपसंहरन्नाह—**तदेवमिति**। तदिति हेतौ। एवंप्राये पूर्वोक्तसदृशबहुले। **अतीति**। अतिकुटिला अतिवक्रा कष्टदायिन्यश्चेष्टा कायव्यापारास्तासां

---

१ निरपेक्षोप २ विद्वज्जनमीहन्ते ३ न पश्यन्ति ४ वृद्धजनोपदेशम् ५ तस्य मन्त्रिणाम् ६ उपनयन्ति. ७ तं तमाप्ततामापादयन्ति तमभिषिञ्चन्ति. ८ उत्साहयन्ति ९ प्रायोपदेश १० शास्त्रेषु ११ एवं प्राये १२ कुटिलकुचेष्टा;

रुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने कुमार, तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः। न शोच्यसे विद्वद्भिः। यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रतार्यसे कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन। कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे। विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति। सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्। कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां

सहस्र तेन दारुणे भीषणे। **राज्यतन्त्र इति**। राज्यस्य तन्त्र इतिकर्तव्यतायाम्। 'इतिकर्तव्यता तन्त्रे' इत्यनेकार्थः। अस्मिन्ननुभूयमाने यौवने तारुण्ये च महामोहकारिणि महामौढ्यजनके। कुमारेति सबोधनम्। **तथेति**। तेनैव प्रकारेण प्रयतेथाः प्रयत्नथा.(?)।यथा येन प्रकारेण जनैर्लोकैर्भवास्त्व नोपहस्यस उपहासविषयीक्रियसे। साधुभि सज्जनैर्न निन्द्यसे न निन्दाविषयीक्रियसे। गुरुभिर्धर्माचार्यैर्न धिक्क्रियसे धिग्जीवितमित्यादिवाक्यगोचरीक्रियसे। सुहृद्भिर्मित्रैर्नोपालभ्यस उपलम्भविषयीक्रियसे। विद्वद्भि पण्डितैर्न शोच्यसे न शोचा(क)विषयीक्रियसे। यथा तथा यथा विटैरसदाचरणकारिभिर्न प्रकाश्यसे न प्रकटीक्रियसे। कुशलैरनाचाराभिज्ञैर्न प्रतार्यसे न प्रतारणाविषयीक्रियसे। भुजङ्गैर्गणिकापतिभिर्नास्वाद्यसे गणिकार्थं द्रव्यवितरणद्वारा नोपभोज्यसे। सेवका सपर्याकारिण एव वृका ईहामृगास्तैर्नावलुप्यसे नानिष्टे प्रसज्यसे। नाकुलीक्रियस इत्यर्थ। धूर्तै शठैर्न वञ्च्यसे न प्रतार्यसे। वनिताभि स्त्रीभिर्न प्रलोभ्यसे न प्रलोभनाविषय क्रियसे। लक्ष्म्या श्रिया न विडम्ब्यसे न विडम्बनायुक्त क्रियसे। न परित्यज्यस इत्यर्थ। मदेनाधिपत्यजनिताहंकारेण न नर्त्यसे न नृत्य कार्यसे। मदनेन मनोभवेन [न] उन्मत्तीक्रियसे न चित्तविप्लवतामापाद्यसे। विषयैरिन्द्रियार्थैर्नाक्षिप्यसे [न]प्रेर्यसे। रागेण स्नेहादिना न विकृष्यसे नाकृष्यसे। सुखेन सातेन नापह्रियसे न परित्यज्यसे। काममत्यर्थं सकलशास्त्रवेत्तृभि शिक्षिते त्वय्युपदेशो व्यर्थ इत्यर्थ। त(?)आह—**प्रकृत्येति**। प्रकृत्या स्वभावेन धीरो धैर्यवान्। यद्यपीति पूरणीयम्। कीदृक्। **पित्रा चेति**। पित्रा चकारान्मयापि समारोपिता विहिता सस्कारा जातकर्मादय। अथ च तत्तद्गुणविशेषाश्च यस्यैवभूत। अथवान्यदप्याह—**तरलेति**। तरल चपल हृदय चेतो यस्य स तमप्रतिबुद्ध बोधरहित च पुरुष धनानि द्रव्याणि मदयन्ति मद जनयन्ति। अह तु न तथा जानामीति(?)। येनोपदेश सार्थक स्यादिति तदभिप्रायमाशङ्क्योत्तरमाह—**तथापीति**। अनुपदेश्यत्वेऽपि भवद्गुण शौर्यादिभिर्य सतोषो मनस्तुष्टिर्मा शुकनासमेव पूर्वोक्तप्रकारेण मुखरीकृतवान्वाचाल[ग] वाग्व्यापारे प्रवर्तितवान्। अहार्यविपरीतसहानिरन्तयेऽयमुपदेश इत्यत आह—**इदमेवेति**। इद पूर्वोक्त पुन पुनर्वारंवारमभिधीयसे कथ्यसे। अहार्यशङ्कामुद्भावयति **विद्वांसमिति**। विद्वासमपि पण्डितमपि सचेतनमपि ज्ञानवन्तमपि महासत्त्वमपि महासाहसमप्यभिजातमपि कुलीनमपि धीरमपि धैर्यवन्तमपि प्रयत्नवन्तमप्युद्योगयुक्तमपि पुरुष लक्ष्मी श्री खलीकरोति खलमार्गोत्कलना प्रापयति। अत्र सर्वत्रापिशब्द कैमुतिकन्यायपर। अयमप्येव करोति। अन्यस्य का वार्तेत्यर्थ। तत्र हेतुमाह—यत इय दुर्विनीतापगतविनयत्व[यि]।भवास्त्व पित्रा जनकेन कल्याणैर्मङ्गलै क्रियमाण वि या(धी)यमान नवयौवनस्य यो राज्याभिषेकलक्षण यन्मङ्गल श्रेयोऽनुभवत्वनुभवविषयीकरोतु। पूर्वपुरुषैरूढा कुलक्रमागता

---

१ मोहान्धकारिणि. २ तथातथा. ३ यथायथा ४ जनेन. ५ उपलभ्यसे. ६ प्रहस्यसे ७ [illegible] ८ विक्रियसे, रुद्ध्यसे; कृष्यसे; आक्रम्यसे. ९ रागे. १० उपह्रियसे. ११ न मदेन नर्त्यसे. १२ [illegible] १३ नवयौवन, यौव. १४ अनेकमङ्गलम्.

धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय स्वबन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजय: परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुंधराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति, इत्येतावदभिधायोपशशाम । उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इ[व,] निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलंकृत इव, पवित्रीकृत इव, [उद्भा]सित इव, प्री[तहृद]यो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

[कतिपयदिवसा]पगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येऽहनि पुरो[धसा] ... राज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्व[सा]गरेभ्य. समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेनानन्दबाष्पजल[मिश्रे]ण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव

परपरायाता धुर[ं ...]ारमुद्वहोद्वहन कुरु । **अवेति** । द्विषतां शत्रूणां शिरास्युत्तमाङ्गान्यवनमय नम्राणि कुरु । [स्व]बन्धुव[र्ग] जनसमुदायमुन्नमयोर्ध्वीकुरु । **अभीति** । अभिषेकानन्तर यौवराज्याभिषेकादनु । **प्रारब्धेति** । प्रा[रब्ध] प्रस्तुतो दिग्विजयो येन स परिभ्रमन्प्रतिदिश दिश [दिश]प्रति गच्छस्तव पित्रा च [...]नकेन विजिता स्वायत्तीकृतामपि सप्तद्वीपभूषणा सप्तसख्याका द्वीपा जम्बूप्रभृतयो भूषण यस्या एव[...] पुन[र्द्वि]वार विजयस्व स्वायत्तीकुरु । **अयमिति** । प्रताप कोशदण्डज तेज आरोपयितु ल[...]काल समय । समागत इति शेष । तस्य फल प्रदर्शयन्नाह—**आरूढेति** । आरूढो [...]प्यैवभूतो राजा त्रैलोक्यदर्शीव योगीव सिद्धो निष्पन्न आदेश आज्ञा यस्य स तथा त्रि[...]गो भवति । यथैव वदति तथैव भवतीत्यर्थः । **इतीति** । इति परिसमाप्तावेतावन्मात्रम[भिधायोप]शशाम विरत[वाग्]व्यापारो बभूव । **उपेति** । उपशान्तवचस्युपरतवाग्व्यापारे तस्मिञ्शुक[नासे ...]भि पूर्वोक्ताभिरुपदेशवाग्भि. शिक्षावचनै प्रक्षालित इव धौत इव, उन्मीलित इव [...]न इव, स्वच्छीकृत इव स्वच्छता प्रापित इव, निर्मृष्ट इव मसृणीकृत इव, अभिषिक्त इव स्नपित इव, [अभिलि]प्त इव प्रलिप्त इव, अलकृत इव भूपित इव, पवित्रीकृत इव पावनीकृत इव, उद्भासित इवोद्दीपित [इव । **प्री]तेति** । प्रीति(त)सतुष्ट [हृदय] चेतो यस्यैवभूतो मुहूर्त घटिकाद्वय स्थित्वावस्थान कृत्वा स्वभवन [...]राजगानागयो ।

[**कतिपय**]**त इति** । ततस्तदनन्तर कतिपयदिवसापगमे कियद्वासरातिक्रमे च राज्ञा(जा) नृप· सुत तनय चा[...]नाभिषिषेच स्नपयाञ्चकार । राजान विशिनष्टि— **स्व[य]मिति** । स्वयमात्मनोत्क्षिप्त ऊर्ध्व नीतो [मङ्गलकल]शो येन स तथा शुकनासेन मन्त्रिणा सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे । सुत विशेषयन्नाह— [...]सेति । पुरोधसा पुरोहितेन सपादित विहितसमग्र राज्याभिषेकलक्षण मङ्गल यस्य स तम् । [...]—**अनेकेति** । अनेके भिन्नभिन्नदेशोद्भवा ये नरपतयो राजानस्तेषा सहस्र तेन परिवृत.

पादपान्तरं निजपादपमुञ्चत्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव संचक्राम राज्यलक्ष्मीः। अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमार्द्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनवविकसितसितकुसुमकृतशेखरः, गोरोचनाच्छुरितदेहः, दूर्वाप्रवालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसरप्रसाधितपाणिः, नवराजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेनाभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः, सितकुसुमग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकरकलाभिर्वैकक्षस्रग्भिर्निरन्तरनिचितशरीरतया धवलवेषपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधूतकेसरनिकरः, कैलास इव स्रवत्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनीमृणालजालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरितफेनल-

---

यत्सलिल पानीय तेनार्द्रः स्विन्नो देहो यस्यैवंभूत [त] चन्द्रापीड राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्री [अन्य पादप पादपान्तर] लतेव वल्लीव निजपादप स्वकीयवृक्षममुञ्चत्यप्यत्यजन्त्यपि तारापीड तत्क्षणमेव तत्कालमेव सचक्राम प्रविष्टा बभूव। **अनन्त[र]मिति**। [अनन्तर] यु(यौ)वराज्याभिषेकानन्तरम्। **अखिलेति**। अखिलं यदन्तःपुरमवरोधस्तेन परिवृतया सहितया प्रेम्णा स्नेहेनार्द्रं हृदयं यस्याः सा तया विलासवत्या स्वकीयजनन्या स्वयमात्मनामोदिनामोदः परिमलः स विद्यते यस्मिन्नेतादृशे[न] चन्द्रातपश्चन्द्रगोलिका तद्वद्धवलेन शुभ्रेण चन्दनेन मल[य]जेनापादतलादा(त्)पादतलं मर्यादीकृत्यानुलिप्ता कृताङ्गरागा मूर्तिर्यस्य स। **अभीति**। अभिनवानि प्रत्यग्राणि विकसितानि विनिद्राणि सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां कृतो विहितः शेखरोऽवतंसो यस्य स। **गोरेति**। गोरोचनेनाच्छु(च्छु)रित(त) छुटितो देहो यस्य स। **दूर्वेति**। दूर्वा शतपर्विका तस्याः प्रवाले किसलयै रचितो निर्मितः कर्णपूरः कर्णावतंसो येन स.। **दीर्घेति**। दीर्घा आयता दशा वर्तयो यस्यैवंभूतमनुपहतमखण्डमिन्दुश्चन्द्रस्तद्वद्धवलं श्वेतं दुकूलयुगलं दुगूलयुग्मं वसानो दधानः। **पुरो इति**। पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलंकृतः पाणिर्यस्य स। राजानं विशिनष्टि—**नवेति**। नवा प्रत्यग्रा या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्री सैवोल्लसत्त्वसाम्यात्कमलिनी नलिनी तस्या आयतत्वसाम्यान्मृणालेन विसेनेव। मुक्तासु सकान्तमुखत्वेनोपमानान्तरमाविःकर्तुमाह—**अभीति**। अभिषेकदर्शनार्थं यु(यौ)वराज्याभिषेकावलोकनार्थमागतेन प्राप्तेन सप्तर्षिमण्डलेनेव मरीचिप्रभृतिमुनिसमुदायेनेवैवंविधेन हारेण मुक्ताप्रालम्बेनालिङ्गितमाश्लिष्टं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तथा। **सितेति**। सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैर्ग्रथिताभिर्गुम्फिताभिराजान्वानलकील यावल्लम्बन्त इत्येवंशीला आजानुलम्बिन्यस्ताभिः। **इन्दुरिति**। इन्दुश्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तद्वत्कला मनोहरास्ताभिः। **वैकक्षेति**। वैकक्षमुत्तरीयकं तद्वत्स्थापिताभिः स्रग्भिर्मालाभिर्निरन्तरं निचितं व्याप्तं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया। **धवलेति**। धवलः शुभ्रो यो वेषो नेपथ्यं तस्य परिग्रहः स्वीकारो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया। **चेति**। चकार उभयसमुच्चयार्थः। उभयसमुच्चयेन योरुत्प्रेक्षामाह—**नरेति**। नरसिंह इव नृसिंहावतार इव। कीदृक्। विधूतः कम्पितः केसरनिकरः सटासमूहो येन स। अत्र केसरस्रजोः साम्यम्। वेषशरीरवर्मणोः साम्यं चेति भावः। **कैलासेति**। कैलास इव रजताद्रिरिव। एनं विशिनष्टि—**स्रवदिति**। स्रवन्(न्त्या)क्षरत्(न्त्या) स्रोतस्विन्या गङ्गायाः स्रोतोराशिः प्रवाहसमूहो यस्मिन्। अत्र कैलासवेषयोः साम्यम्। स्रक्स्रोतस्विन्योः साम्यं च दर्शितम्। **ऐरावतेति**। ऐरावत [इव] हस्तिमल्ल इव। एनं विशिनष्टि— **मन्दाकिनीति**। मन्दाकिन्या गङ्गाया यन्मृणालजालं बिससमूहस्तेन जटिलो व्याप्तः। पुनर्धवलवेषसाम्यनिमित्तकमुत्प्रेक्षान्तरमाह—**क्षीरोदेति**। क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वत्। तं विशेषयन्नाह—**स्फुरितेति**। स्फुरिता दीप्यमाना ये [फे]नलवा डिण्डीरास्तैराकुलो व्याप्तः। **तदिति**। तत्काले तदात्वे प्रतिपन्नः स्वीकृतो वेत्रदण्डो वेत्रयष्टिर्येनैवंविधेन पित्रा जनकेन स्वयमात्मना पुरोऽग्रे प्राप्त।

वाकुलस्तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह। आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसंमानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणशंसी प्रलयघनघटाघोषघर्घरध्वनिरुदधिरिव मन्दरपातैः, वसुंधरापीठमिव युगान्तनिर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडिद्दण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराहघोणाभिघातैः, कनककोणैरभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान। येन ध्वनता समाध्मातानीवोन्मीलितानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव बधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसंधयः। यस्य च भयवशविषमचलितोत्तानफणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुरभिमुखदन्तोर्ध्वघातैराहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जरैः, संत्रासरचितरेचकमण्डलैः प्रदक्षिणीक्रियमाण इव नभसि दिवसकररथतुरङ्गमैः, अपूर्वशर्वाट्टहासशङ्काहर्षहुंकृतेनाश्रुतपूर्व आभाष्यमाण

प्रस्तुत समुत्सारणं जननिवारणं येन सः। सभामण्डपमास्थानमण्डपमुपगम्य समीपे गत्वा [काञ्चनमय]मेरुशृङ्गं स्वर्णाद्रिशिखरं शशीव हिमद्युतिरिव चन्द्रापीडो युवराट् [काञ्चनमयं] सिंहासनं नृपासनमारुरोहारूढवान्। आरूढस्य च तदुपविष्टस्य च। अत्र चकारः पुनरर्थकः। अस्य चन्द्रापीडस्य कृत(तो) विहित(तो) यथोचितं यथायोग्यं सकलराजलोकस्य समग्रनृपजनस्य समान(न)सत्कारो येन स [तस्य]। मुहूर्तं घटिकाद्वयं स्थित्वोपवे(वि)श्य तदनन्तरं दिग्विजयार्थं यत्प्रयाणं गमनं तस्याशंसी कथकः प्रस्थानदुन्दुभिर्यात्रापटह आमन्थरं नात्युच्चं यथा स्यात्तथा दध्वान शब्दं चकार। अथ दुन्दुभिं विशेषयन्नाह—**प्रलयेति**। प्रलयकालीना(लीना)कल्पान्तसमयोद्भवा या घनघटा कादम्बिनी तस्या घोषो गर्जितं तद्वद्घर्घरः कठिनो ध्वनिः शब्दो यस्य सः। किं क्रियमाणः। अभिहन्यमानः। कैः। कनकस्य सुवर्णस्य कोणाः पटहवादनदण्डास्तैः। 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोशः। क इव। उदधिः समुद्रस्तद्वदिव मन्दरो मेरुस्तस्य पातैः पुनः पुनः पतनैः। **वसुंधरेति**। वसुंधरा पृथ्वी तस्य(स्याः) पीठो मूलभागस्तद्वदिव युगान्तै(न्ते) कल्पान्तै(न्ते) निर्घाता दिशां महान्तः शब्दाः श्रूयन्ते तैः। **उत्पातेति**। उत्पातोऽजन्यं तज्जनितो यो जलधरो मेघस्तद्वदिव तडिद्दण्डा विद्युद्दण्डास्तेषां पातैः प्रपतनैः। **पातालेति**। पातालं बलिवेश्म तस्य कुक्षिर्मध्यप्रदेशस्तद्वदिव। **महेति**। महावराहः कृष्णावतारस्वरूपस्तस्य घोणा विकृणिका तस्या अभिघातैः प्रहारैः। **येनेति**। [येन] दुन्दुभिना। कर्तरि तृतीया। ध्वनता शब्दं कुर्वता रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वविवराणि समाध्मातानीवापूरितानीवोन्मीलितानीव विकसितानीव पृथक्कृतानीव भिन्(न्नी)कृतानीव विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव गर्भीकृतानीवान्तर्हितानीव प्रदक्षिणीकृतानीवावर्तीकृतानीव बधिरीकृतानीवाकर्णीकृतानि[इव] जातानीति सप्तभिः समाध्मातादिभिः संबध्यते। **विश्लेषिता इति**। दिशां ककुभामन्योन्यं परस्परं बन्धस्य संबन्धविशेषस्य संधयः सन्धयो विश्लेषिता विघटिता इव। **यस्य चेति**। दुन्दुभिः स्वपन्ते। निनादापेक्षया षष्ठी। यस्य दुन्दुभेर्निनादः शब्दस्त्रिभुवनं विष्टपत्रयं वत्रास [illegible]। [illegible]—**भयेति**। भयवशेन भीतिवशेन विषमं स्फुटं चलितं पश्चादागतमुत्तानमूर्ध्वमुखं

इव कैलासशिखरिणि त्र्यम्बकवृषभेण, कृतगम्भीरकण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरावैरावतेन, अश्रुतपूर्वरवरोषावेशतिर्यगवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव विबुधसद्मनि कृतान्तमहिषेण, संत्रस्तलोकपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनं निनादः । ततो दुन्दुभिरवमाकर्ण्य जयजयेति च सर्वतः समुद्धुष्यमाणजयशब्दः सिंहासनात्सह द्विषतां श्रिया संचचाल चन्द्रापीडः । समन्तात्ससंभ्रमोत्थितैश्च परस्परसंघट्टविघटितहारसूत्रविगलितानवरतमाशाविजयप्रस्थानमङ्गललीलालाजानिव मुक्ताफलप्रकरान्क्षरद्भिः, पारिजात इव सितकुसुममुकुलपातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकरैराशागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिर्दिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूलजललवासारस्यन्दिभिर्जलधरैरनुगम्यमानो नरपतिसहस्रैरास्थानमण्डपान्निरगात् । निर्गत्य च पूर्वारूढया पत्रलेखयाध्यासितान्तरासनामुपपादितप्रस्थानसमुचितमङ्ग-

---

हुकारेण कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि त्र्यम्बकवृषभेणेश्वरबलीवर्देनाभाष्यमाण इवोच्यमान इव । तेति । कृत विहित गम्भीरमतुच्छ कण्ठगर्जित येनैवविधेनैरावतेनाभ्रमुप्रियेण प्रत्युद्गम्यमान इवाभि यायमान इव । **अश्रुतेति** । अश्रुतपूर्वोऽनाकर्णितपूर्वो यो रव शब्दस्तेन जनितो यो रोषो रुट् तस्यावेश पस्मारस्तेन तिर्यगवनमित नम्रीभूत विषाणमण्डल शृङ्गमण्डल यस्यैवविधेन विबुधसद्मनि देवलोके कृतान्त हिषेण यमकासा(स)रेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । **संत्रस्तेति** । संत्रस्ताश्चकिता ये लोकपा सोमाद्यास्तैराकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । ततस्तदनन्तर दुन्दुभिरव पटहरव जयजयेति च शब्दम् । चश पुनरर्थकः । आकर्ण्य निशम्य सर्वतः सर्वत्र समुद्धुष्यमाण उद्घोषणाविषयीक्रियमाणो जयशब्दो यस्य स त एवविधश्चन्द्रापीडो द्विषता शत्रूणा श्रिया लक्ष्म्या सह [सिंहासनात्] सचचाल चलितो बभूव । क्रमेणास्थ मण्डपान्निरगान्निर्गतो बभूवेत्यन्वय । किंविशिष्ट । नरपतिसहस्रैर्भूमिपतिदशशतैरनुगम्यमानोऽनुव्रज(मानः । अथ नरपतीना विशेषणानि—**समन्तादिति** । समन्तादेकवार ससभ्रम त्वरितमुत्थितै कृतोत्थानै किं कुर्वद्भिः । मुक्ताफलप्रकरान्मौक्तिकसमूहान्क्षरद्भिर्विकिरद्भि । किंविशिष्टान् । [परस्पर] अन्योन्य संघट्ट समर्दस्तेन विघटित त्रुटित यद्धारसूत्र तेन विगलिताश्च्युतान् । कानिव । अनवरत निरन्तरमाशाविज दिग्विजयस्तदर्थ प्रस्थान गमन तस्मिन्मङ्गलस्य विघ्नवारकस्य या लीला विलासस्तस्या(स्य) लाजानिवाक्ष नी(नि)व । मङ्गलनिमित्त लीलया लाजा प्रक्षिप्यन्त इति भाव । कै क इवानुगत. । **पारीति** । कल्पपा पैर्देववृक्षैरनुगत पारिजात इव मन्दार इव । एतानि(न्) विशिनष्टि—**सितेति** । सितकुसुमाना श्वेतपुष्पा यानि मुकुलानि गुच्छानि तत्(तानि) पातयन्त्येवशीलास्तै । **ऐरावतेति** । आशागजैर्दिग्गजैरनुगत ऐरावत श्वेतगज इव । किंविशिष्टै । **विमुक्तेति** । विमुक्तास्त्यक्ता करेभ्य शुण्डादण्डेभ्य शीकरा पृषता यै **गगनेति** । दिगन्तरैर्दिशा विचालैरनुगतो गगनाभोग इव व्योमविस्तार इव । कीदृशै । **तारेति** । तारा नक्षत्राणा गण समूहस्त वर्षन्तीत्येवशीलास्तै । **जलदेति** । जलधरैर्मेघैरनुगतो जलदकाल इव प्रावृट्सम इव । कीदृक्षै । **स्थूलेति** । स्थूला स्थविष्ठा ये जललवा पानीयबिन्दवस्तेषामासारो वेगवान्वृष्टिस्त स्यन्दन्ते त्येवशीलास्तैः । अत्र श्वेतत्वानुगताभ्या त्रिभिरप्यनुमान बोध्यम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । ततो निर्गत्य च पू

स्यालंकारां ससंभ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामारुह्याचलरेचकचक्रीकृतक्षीरोदावर्तपाण्डुरेण दशवदनबाहुदण्डावस्थितकैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनातपत्रेण निवार्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे । निर्गच्छंश्चाभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरितदर्शनानां प्रतिपालयतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रवद्युतिमुषा बहलेनालोकबालातपेन राज्याभिषेकानन्तरप्रसृतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशो यौवराज्याभिषेकजन्मना निजानुरागेणेव रज्यमानमवनितलमासन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरतलमभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददर्श । विनिर्गतश्च ससंभ्रमप्रचलितगन्धगजघटासहस्रैरन्योन्यसंघट्टजर्जरितातपत्रमण्डलैरादरावनतमौलिशिथिलमणिमुकुटपङ्क्तिभिरावर्जितकर्णपूरैः कपोलस्थलस्खलितकुण्डलै राजाप्तसेनापतिनिर्दिश्यमाननामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः बहलसिन्दूररेणुपाटलेन क्षितितलदोलायमान-

---

योग्यो मङ्गलं यातीति मङ्गल्योऽलकारो भूषा यस्या सा ताम् । **अचलेति** । अचलरेचको मन्दरभ्रमणं तेन चक्रीकृतश्चक्रता प्रापितो य क्षीरोद क्षीरसमुद्रस्तस्यावर्तो पयसा भ्रमास्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण । **दशेति** । दशवदनो लङ्काधिपतिस्तस्य बाहुदण्डा भुजदण्डास्तत्रावस्थित कृतावस्थानो य कैलासो रजताद्रिस्तद्वत्कान्तिःप्रभा यस्य स तेन । **मुक्तेति** । मुक्ताफलाना जालानि विद्यन्ते यस्मिन्स तेन । **शतेति** । शतसंख्याः शलाका स्वर्णनिर्मिता ईषिका यस्मिन्न तेनेवविधेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपः सूर्यालोको यस्य स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । **निरिति** । निर्गच्छन्व्रजन्नभ्यन्तरावस्थित एव चन्द्रापीड प्राकारान्तरितदर्शनाना वप्रव्यवहितदर्शनाना प्रतिपालयता प्रतीक्ष कुर्वाणाना राज्ञा नृपाणामुदूर्ध्वे मयूखा किरणा येषामेवविधाना चूडामणीना शिरोमणीना तेषामालोकलक्षणो यो बालातपस्तेन दृढेन बहुलेनालक्तकद्रवद्युतिमुषालक्तकरसहारिणात्यर्थमतिशयेन पिञ्जरीक्रियमाणा पीतरक्तीक्रियमाणा दश दिश कर्म दर्शनालोकस्यामग्रेतन्वय । अत्रोत्प्रेक्षते—**राज्येति** । राज्यसु(स्य)यु(यौ)वराज्यस्य योऽभिषेक स्नान तस्यानन्तर प्रसृतेन विस्तृतेन स्वप्रतापवह्निनेव स्वस्य स्वकीयस्य य प्रताप कोशदण्डज तेज स एव वह्निरग्निस्तेनेव । प्रतापस्य रक्तत्वात्तदनुमानम् । अथ च यौवराज्याभिषेकजन्मना यौवराज्यस्नानसमुद्भवेन निजानुरागेणेवात्मीयस्नेहेनेव रज्यमान रक्तीक्रियमाणमवनितल वसुधातलम् । अथ चासन्न समीपवर्ती यो रिपुविनाश शत्रुक्षयस्तस्य पिशुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाण श्वेतरक्तीक्रियमा[ण] अम्बरतल व्योमतलम् । **अभीति** । अभिमुखा सम्मुखागता या भुवनतललक्ष्मीस्त्रिविष्टपश्रीस्तस्याश्चरणालक्तक पादयावकस्तस्य रसेनेव लोहितायमानो रक्तवदाचरमाण आतप आलोको यस्यैवभूत दिवस वासर ददर्शेति पूर्वक्रियया सबन्ध । **विनीति** । विशेषेण निर्गतो बहिरागत । च पुनरर्थक । अवनिभुजा राज्ञा चक्रवालै समूहै प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाण । अथ राजन्यविशेषणानि—**ससंभ्रमेति** । ससंभ्रम सवेग प्रचलित प्रस्थित [illegible] सहस्राणि येषा तै । **अन्योन्येति** । अन्योन्य परस्पर य सघट्ट समर्दनं तेन जर्जरितानि [illegible] मण्डलानि छत्रसमूहा येषा तै । **आदरेति** । आदरेण गौरवेणावनता नम्रा ये मौलय [illegible] शिथिला [illegible] मणिमुकुटाना रत्नकिरीटाना पङ्क्तय श्रेणयो येषा तै । **आवर्जितेति** ।

[illegible]

मुक्ताकलापावचूलेन सितकुसुममालाजालशबलशिरसा संलग्नसंध्यातपेन तिर्यगावर्जितश्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागणदन्तुरितशिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः; कनकालंकारप्रभाकल्माषितावयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैःशनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

अथ चलितगजघटाकम्पितातपत्रवनमनेककल्लोलपरंपरापतितचन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बसहस्रं महाप्रलयजलधिजलमिव प्लावितमहीतलमद्भुतोद्भूतकलकलमखिलं संचचाल बलम् । उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो धवलदुकूलवासाः सितकुसुमाङ्गरागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानो धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराजस्त्वरितपदसंचारिण्या

नुगम्यमनोऽनुव्रज(ज्य)मानः । अथ गजं विशेषयन्नाह—बहलेति । बहलो निबिडो यः सिन्दूररेणुः शृङ्गारभूषणधूलिस्तेन पाटलेन श्वेतरक्तेन । गजस्य सिन्दूरभूषणमिति सर्वप्रसिद्धिः । गजशोभान्तरमाह—क्षितीति । क्षितितलं पृथ्वीतलं यावद्दोलायमानः कम्पमानो यो मुक्ताकलापो मौक्तिकप्रकरस्तदेवावचूलं कर्णाभरणं यस्य स तथा । प्रस्थानसमये सर्वं गजस्येष्टत्वात् । अलंकारान्तरमाह—सितेति । सितं यत्कुसुममालाजालं पुष्पस्रक्समूहस्तेन शबलं कर्बुरं शिरो यस्य स तेन । अत्रोत्प्रेक्ष्य(क्ष)ते—मेर्विति । मेरुर्मन्दरः स चासौ गिरिश्चेति कर्मधारयः । तत्सदृशेनेव । उच्चत्वसाम्यादस्य मेरुसाम्यमित्यर्थः । विशेषणत्रयेण मेरोरपि गन्धमादनसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—संलग्नेति । संलग्नः संश्लिष्टः संध्यातपो यस्मिन् । एतेन सिन्दूरसादृश्यम् । तिर्यगिति । तिर्यगावर्जितः प्रवर्तितः श्वेतगङ्गाप्रवाहो यस्मिन् । एतेन मुक्ताकलापसाम्यम् । तारेति । तारागणेन नक्षत्रवृन्देन दन्तुरितं विषमितं शिलातलं यस्मिन् । एतेन स्रक्साम्यम् । पुना राजानं विशेषयन्नाह—इन्द्रायुधेति । इन्द्रायुधेनाश्वरत्नेन सनाथीकृतः सहितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्य स तथा । अथाश्वं विशेषयन्नाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलंकारस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया कल्माषिता कर्बुरिता अवयवा अपघना यस्य स तेन । अत्रोत्प्रेक्षते—दत्तेति । दत्ताः कुङ्कुमस्य किञ्जल्कस्य स्थासका हस्तबिम्बा यस्यैवंविधेनेव । कीदृशेन । इन्द्रायुधेनाकृष्यमाणेन । अश्वपालकेनेति शेषः । एतेनास्याग्रयानत्व(?)सूचितमिति भावः । शनैः शनैर्मन्दमन्दं प्रथममेवादावेव शातक(त)वीं शतक्रतोरियं शातक्र[त]वी [ता] प्राचीमभिप्रतस्थे । तस्या अभिमुखं चचालेत्यर्थः । तदनन्तरं बलं सैन्यं संचचाल । सम्यक्प्रकारेण चलितं बभूवेत्यर्थः ।

अथ बलं विशेषयन्नाह—चलितेति । चलिता गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिसमुदायस्तया कम्पितानि धूतान्यातपत्राणि छत्राणि यस्मिंस्तत् । कीदृशम् । प्लावितेति । प्लावितं प्रलयं नीतं महीतलं येन तत् । गजानां कृष्णत्वसाम्यात्समन्ततः प्रसरणसाम्याच्चोपमानान्तरमाह—महेति । महाप्रलयो महाकल्पान्तस्तस्मिन्यो जलधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तद्वदिव । अथ जलं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके संख्यातीता ये कल्लोला महातरङ्गाः परंपरा पङ्क्तिर्विस्तारास्तासु पतितं प्रतिबिम्बितं संक्रान्तं चन्द्रमण्डलस्य शशिमण्डलस्य प्रतिबिम्बसहस्रं प्रति-

करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च शशिकर इव रवेरासन्नवर्ती बभूव । अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराज.' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलितकुलशैलकीलितजलधिजलतरङ्गगतेव तत्क्षणमाचकम्पे मेदिनी संमुखागतैरन्यैश्चान्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः । अंशुलताजालजटिलचूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषितबहुलरोचिषां च पत्रभङ्गिनीनां केयूरमण्डलीनां प्रभासंतानेन क्वचिद्विकीर्यमाणचाषपक्षक्षोदाइव, क्वचिदुत्पतितशिखिकुलचलच्चन्द्रकशतशाराइव, क्वचिदकालजलधरतडित्तरला इव, क्वचित्सकल्पतरुपल्लवा इव, क्वचित्सशतक्रतुचापा इव, क्वचित्सबालातपा इव क्रियन्ते दश दिशः । धवलान्यपि विविधमणिनिकरकल्मापैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचिभिर्मायूराणीव राजन्ते राज्ञामातपत्राणि । क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपालमयीव प्रजासृष्टिः, आभर-

---

गम्यमानोऽनुव्रज(ज्य)मान । **धृतेति** । धृत शिरसि धारित धवल श्वेतमा[त]पत्र छत्र येन सः । द्वितीय इवापर इव युवराज । आगत्याभे(त्ये)त्य । चकार पुनरर्थक । आसन्नवर्ती समीपवर्ती बभूव सजज्ञे । कस्य क इव । यथा रवे सूर्यस्य शशिकरश्चन्द्र समीपगो भवति । अत्र शशिकर इवेति कथनाद्वैशम्पायनस्य कुमारापेक्षया शोभायामपकर्ष सूचित । युक्तोऽयमर्थ । अमावास्याया सूर्यनिकटे चन्द्रस्य न्यूनतैव भवतीति भाव । अथवेतश्चेतश्च निर्गतो युवराज इति लोकोक्त्या समाकर्ण्य श्रवणविषयीकृत्य प्रधावता धावन कुर्वता बलाना सैन्याना भरेण समुदायेन संमुखागतैरभिमुखायातै प्रणमद्भि प्रणाम कुर्वद्भि । अन्यैश्चान्यैश्च भिन्नभिन्नदेशोद्भवैश्च भूमिपालैर्नृपतिभि कृत्वा तत्क्षण तत्काल मेदिनी पृथ्व्याचकम्पे चचाल । कीदृशीव । **चलितेति** । चलिता कम्पिता ये कुलशैला क्षेत्रमर्यादाकारिणो नगास्तै कीलितो यन्त्रितो यो जलधि समुद्रस्तस्य जल पानीय तस्य तरङ्गा कल्लोलास्तत्र गतेव प्राप्तेव । **अंशुलतेति** । अंशुलताना किरणश्रेणीना जाल समूहस्तेन जटिला व्याप्ता चूलिका प्रान्तभागो येषामेवविधाना मणिमुकुटाना रत्नकिरीटानामालोकेन प्रकाशेन । **उन्मिषितेति** । उन्मिषिता विकाश प्राप्ता बहुला दृढा रोचिष कान्तयो यासु तासाम् । **पत्रेति** । पत्रभङ्गा रचनाविशेषा विद्यन्ते यास्वेवविधाना केयूरमण्डलीनामङ्गदश्रेणीना प्रभासतानेन च कान्तिसमूहेन चैवविधा दश दिशो दश ककुभ क्रियन्ते विधीयन्त इत्यन्वय । तदाह—**क्वचिदिति** । [क्वचित्] कस्मिश्चित्प्रदेशे विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणाश्चाषाणा किकीदिवीना पक्षक्षोदा पिच्छचूर्णानि यास्वेवविधेषु । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] उत्पतितमुड्डीन यच्छिखिकुल नीलकण्ठसमुदायस्तस्य ये चलन्तो दीप्यमानाश्चन्द्रका मेचकास्तेषा शत तेन शारा कर्बुरा इव । 'शार शबलवातयो' इत्यनेकार्थ । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] अकालेऽनवसरे यो जलधरो मेघस्तस्य तडिद्विद्युत्तया तरला इव परिस्पन्दा इव । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] कल्पतरूणा देववृक्षाणा पल्लवा किसलयास्तै सह वर्तमानेव । **क्वचिदिति** । [क्वचित्]शतक्रतुरिन्द्रस्तस्य चाप धनुस्तेन सह वर्तमानेव । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] बालातप प्रभातकालीनसूर्यालोकस्तेन सह वर्तमानेव तथा । राज्ञा धवलान्यपि [illegible]तपत्राणि । **विविधेति** । विविधानामनेकप्रकाराणा मणीना निकर समूहास्तै [illegible] चिभि शिरोमणिकान्तिभिर्मायूराणीव मयूरपिच्छनिर्मितानीव राजन्ते । तदेवाह—**तुरगेति** । तुरगा अश्वास्तन्मयमिव दिक्चक्रवाल ककुभा मण्डलम् । आतपत्राणि छत्राणि तेषा [illegible] एव वनमण्डप तन्मयमिवाम्बरतलमाकाशतलम् । [illegible] इव समीरणो वायु । भूपाला राजानस्तन्मयीव प्र-

---

[illegible] ४ [illegible] ५ [illegible]नाम्. ६ [illegible], [illegible]

णांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इव दिवसः, जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः, संवर्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजसीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोल्लसद्भिरवनिरजोदण्डकैः, निर्घातपातपरुषगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतजकणवर्षवभ्रुणा च भ्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना, संक्षुभितजलधिजलकल्लोलचञ्चलाभिश्च प्रविसर्पन्तीभिस्तुरङ्गममालाभिः, अन्धकारितदिगन्तरेण चानवरतं क्षरतां मदजलधारादुर्दिनेन, कलकलेन च भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव संजज्ञे । बलकोलाहलभीता इव धवलध्वजनिवहनिरन्तरावृता ययुः क्वापि दश दिशः । मलिनावनिरजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समदगजघटावचूलसहस्रसंरुद्धमतिदूरमम्बरतलमपससार । प्रबलवेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरगखुर-

---

जासृष्टिः प्रकृतिसृष्टिः(?) । आभरणानि तेषामंशवः किरणास्तन्मयीव दृष्टिश्चक्षुः । किरीटानि कोटीराणि(?) तन्मय इव दिवसो वासरः । जयशब्दो मागधानां शुभसूचकः शब्दस्तन्मयमिव त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । सर्वतश्च वक्ष्यमाणेन प्रकारेण महाप्रलयकाल इव कल्पान्तसमय इव [सजज्ञे] समभूत् । तदेव दर्शयन्नाह—**कुलपर्वतेति** । सर्वतः सर्वदिक्षु प्रचलद्भिर्गच्छद्भिर्मत्तवारणैर्मदकलैर्हस्तिभिः । कीदृशैः । कुलपर्वताः सप्तकुलाचलास्तद्वदाकार आकृतिर्येषां तैः । अत्युच्चत्वसाम्यात्कल्पान्ते कुलाचलानामपि चलनसद्भावाच्च समग्रसाम्यमिति भावः । तथा । **उत्पातेति** । उत्पातकाले बहूनि चन्द्रमण्डलानि भवन्ति क्षतजकणवर्षाश्चेत्यत आह—**तत्समयेति** । तत्समयवर्ति(र्तीनि) यत् (यानि) चन्द्रमण्डलानि शशिमण्डलानि तन्निभैस्तत्सदृशैरेवंविधैः प्रेङ्खद्भिः प्रचलद्भिरातपत्रैश्छत्रैश्च । तथा संवर्तकाम्भोदो लोकक्षयकारी मेघस्तद्वद्गम्भीरो भीमश्च नादो यस्यैवंविधेन ध्वनता शब्दं कुर्वता दुन्दुभिना पटहेन(?)च । तथा तारकावर्षो नक्षत्रवृष्टिस्तत्सदृशेन तदनुकारिणा विसर्पता प्रसरणशीलेन गजानां हस्तिनां सीकरनिकरेण शुण्डाग्निःसृतजलपृषत्समूहेन तथा धूमकेतुर्ग्रहविशेषस्तद्वद्धूसरैर्धूम्रैरुल्लसद्भिरुल्लासं गच्छद्भिरवनिरजोदण्डकैरवनेर्वसुधाया रजोदण्डैर्धूलिदण्डैः । आयतत्ववर्तुलत्वाभ्यां दण्डसाम्यम् । निर्घातो वज्रं तस्य पातः पतनं तद्वत्परुषः कठोरो गम्भीरो बहुकालस्थायी घोषः शब्दो येषामेवंविधैः करिकण्ठगर्जितैर्गल(ज)गलशब्दैश्च । क्षतजं रुधिरं तस्य कणा बिन्दवस्तेषां वर्षो वृष्टिस्तद्वद्बभ्रुणा कडारेण मतङ्गजा हस्तिनस्तेषां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्तेषां यः सिन्दूररेणुर्नागजधूलिस्तेन भ्रमता प्रसर्पता च । तथा संक्षुभितं क्षोभं प्राप्तो यो जलधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलास्तरङ्गास्तद्वच्चञ्चलाभिस्तरलाभिः प्रविसर्पन्तीभिः प्रकर्षेण विस्तारं प्राप्नुवतीभिस्तुरङ्गममालाभिश्च । तथान्धकारितं संजातान्धकारं दिगन्तरं येनैवंविधेनानवरतं निरन्तरं क्षरतां स्रवतां मदजलधारा दानवारिधारा तदेव दुर्दिनं मेघजं तमस्तेन । तथा भुवनान्तर[व्यापि]ना विष्टपविवरप्रसरशीलेन । महाप्रलयेऽप्येतद्धर्माणां सद्भावात् । [कलकलेन । सै]न्येऽपि तद्दर्शनादुपमानोपमेयभावः । **बलेति** । बल[स्य] सैन्यस्य यः कोलाहलः कलकलस्तेन भीता इव त्रस्ता इव दशसंख्याका दिशः ककुभः क्वाप्यनिर्दिष्टस्थले ययुर्गताः । किंविशिष्टाः । धवलाः श्वेता ये ध्वजनिवहा वैजयन्तीगणास्तैर्निरन्तरं सर्वदावृता आच्छादिताः । दिग्गमनेऽयमेव हेतुरिति भावः । **मलिनेति** । मलिनं यदवनिरजस्तस्य यः संस्पर्शः संश्लेषस्तस्माच्छङ्कितमिवाशङ्कितमिवातिदूरमतिदविष्ठमम्बरतलं व्योमतलमपससारापगतं बभूव । अत्रार्थे हेतुगर्भितं विशेषणमाह—**समदेति** । मदेन सह वर्तमाना या गजघटानेकपसमूहस्तस्या अवचू(चू)लसहस्रं कर्णाभरणसहस्रं तेन संरुद्धं सञ्छन्नम् । अत्र गजातिशयत्वं व्यञ्जयम् । **प्रबलेति** । प्रबला प्रकृष्टबलयुक्ता ये वेत्रिणो द्वारपालकास्तेषां वेत्रलता वेत्रमययष्टयस्ताभिः समुत्सार्यमाणा इव दूरीक्रियमाणा इव । **तुर**-

रजोधूसरताभीतार्ककिरणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभकरसीकरनिर्वापणत्रस्तइवातपत्रसंच्छादितातपो दिवसो ननाश । बलभरजर्जरीकृता मदकलकरिचरणगतखण्डिता द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं भूमी रराास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्गमुखविनिःसृतसितफेनपल्लविते मदपयसि मदस्रुतां करिणां प्रचस्खलु: पदे पदे पदातयः । हरितालपरिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानुलिप्तस्य सामजस्येव समुपययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य । क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः प्रधावतां जनकदम्बकानां कोलाहलेन तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुररवविमिश्रेण च वाजिनां ह्रेषाहेषारवेण, अनवरतकर्णतालस्वरसंपृक्तेन च दन्तिनामाडम्बररवेण, ग्रैवेयककिङ्किणीक्वणितानुसृतेन च गतिवशाद्विषमविरागिणीनां घण्टानां टङ्कृतेन, मङ्गलशङ्खशब्दसंवर्धितध्वनीनां च प्रयाणपटहानां निनादेन, मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानां च डिण्डिमानां निः-

---

गेति । तुरगाणामश्वानां खुररजः शफधूलिस्तेन या धूसरतेषत्पाण्डुता तया भीता इवार्ककिरणाः सूर्यरश्मयः पुरोभागमग्रभागं मुमुचु[स्त]त्यजुः । अनेन तुरङ्गाणां भूयस्त्वं वेगातिशयः खुरनिक्षेपशक्तिविशेषश्च व्यज्यते । **इभेति ।** इभा हस्तिनस्तेषां करसीकराः शुण्डादण्डोद्धृतजलपृषतस्तैर्निर्वापणमपनयनं तेन त्रस्त इव चकित इव । **आतपत्रेति ।** आतपत्रैश्छत्रैः संच्छादित आतपो रविप्रकाशो यस्मिन्नेवंभूतो दिवसो ननाश नाशं प्राप्तवान् । **बलेति ।** बलभरेण सैन्यभारेण जर्जरीकृता श्लथीकृता मदेन कला मनोहरा ये करिणो हस्तिनस्तेषां चरणगतमङ्घ्रिगतं तेन खण्डिता भिन्ना द्वितीयापरा प्रयाणभेरीव प्रस्थानदुन्दुभिरिव भैरवं कठोरं भूमिर्वसुधा रराास शब्दं चकार । शब्दविशेषजनकत्वसाम्यादुत्प्रेक्षा । 'रस शब्दे' इति धातोर्लिटि रूपम् । **मदेति ।** मदस्रुतां दानवारिक्षरतां [करिणां] गजानां मदपयसि पदे पदे पदातयः पत्तयः प्रचस्खलुः प्रस्खलनं प्रापुः । अथ मदपयो विशिनष्टि—गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते । अत्र प्रमाणे द्वयसच् । **तुरङ्गेति ।** तुरङ्गमुखेभ्योऽश्ववदनेभ्यो विनिःसृता बहिर्गताः सितफेनाः श्वेतकफास्तैः पल्लविते विस्तारं प्राप्ते । **हरीति ।** हरितालस्य पिञ्जरस्य यः परिमलो गन्धस्तस्य निभेन सदृशेनातिपटुनातिस्पष्टेन गजमदामोदेन करिदा(दा)नवारिपरिमलेन चानुलिप्तस्य व्याप्तस्य घ्राणेन्द्रियस्य नासिकाकरणस्य निखिलान्यग्रहणसामर्थ्यं समग्रापरग्रहणशक्तिः समुपययौ । दूरीभूतमित्यर्थः । कस्येव । सामजस्येव मतङ्गजस्येव । यथा तदनुलिप्तत्वेन तस्यान्यग्रहणसामर्थ्यं न भवति तथेत्यर्थः । यथा नानारस[illegible]दिस्थले सकलसमुदायवर्गान्तिकस्यापि रसविशेषस्य ग्रहो रसनेनैव तादृशसमुदायद्वन्द्वयुक्त[illegible] रससमवधाने च रसनेन सकलान्यरसग्रहो भवत्यसमुत्कर्षः । आर्द्रकरसादेस्तथैव घ्राणेन्द्रियस्य [illegible]नानिधानदोषवशात्तस्यापि गन्धविशेष[स्य] धूम्रहणसामर्थ्यम् । एवं तादृशोक्तगजमदामोदे[illegible] घ्राणस्यान्यो(तो)न्यगन्धग्रहणसामर्थ्यमभवदित्यर्थः । अथ चैनं दृष्ट्वा जनस्य लोकस्य मूर्छेव [illegible] । तामेवाह—**क्रमेति ।** क्रमेण परिपाट्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरोऽग्रे [illegible] प्रधावतां जनकदम्बकानां लोकसमुदायानां कोलाहलेन कलकलेन तथा । तारतरदीर्घेणोन्नतम[illegible] काहलानां वाद्यविशेषाणां निनादेन शब्देन । तथा खुररवाः शफध्वनयस्तैर्विमिश्रेण संपृक्तेन [illegible] ह्रेषाहेषारवेण हर्षप्रमोदकेन या हेषा हेषा तस्या रवः शब्दस्तेन तथा । अनवरत निर[illegible] स्वरसंपृक्तेन दन्तिनां हस्तिनामाडम्बररवेण । पृष्ठे मुखे दन्तकोश नाना[illegible] । ग्रैवेय(क) [illegible]—**ग्रैवे इति ।** ग्रैवेयकं कण्ठाभरणं तस्य किङ्किण्यः क्षुद्र[illegible] टङ्कृतेन तथा । **गतीति ।** गतिवशाद्गमनवशाद्विषमोऽसदृशो [illegible] टङ्कृतेन [illegible] टङ्कारशब्देन तथा । **मङ्गेति ।** मङ्गलार्थं [illegible] प्रयाणपटहानां प्रस्थानदुन्दुभीनां

[illegible]

स्वनेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभवज्जनस्य । शनैःशनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया क्वचिज्जीर्णशफरक्रोडधूम्रः, क्वचित्क्रमेलकसटासंनिभः, क्वचित्परिणतरल्लकरोमपल्लवमलिनः, क्वचिदुत्पन्नोर्णातन्तुपाण्डुरः, क्वचिज्जरठमृणालदण्डधवलः, क्वचिज्जरत्कपिकेशकपिलः, क्वचिद्वरवृषभरोमन्थफेनपिण्डपाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुञ्चन्क्षमाम्, आरब्धपरिहास इव रुन्धन्नयनानि, तृषित इव पिबन्करिकरसीकरजलानि, पक्षवानिवोत्पतन्गगनतलम्, अलिनिवह इव चुम्बन्मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन्करिकुम्भस्थलीपदम्, उपात्तविजय इव गृह्णन्पताकाम्, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वञ्शिरांसि, मुद्रयन्निव पक्ष्माग्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिघ्रन्निव मकरन्दमधुबिन्दुपङ्कलग्नः कर्णोत्पलानि, मदकलकरिकर्णतालताडनत्रस्तइव विशन्कर्णशङ्खोदरविवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरवनिपतिमुकुटमणिपत्र

निनादेन निर्घोषेण तथा । मुहुर्मुहुर्वारंवारमितस्ततस्ताड्यमानानां डिण्डिमानां पटहविशेषाणां निःस्वनेन शब्देन । कीदृशस्य जनस्य । पूर्वोक्तैर्जर्जरीकृते श्लथीकृते श्रवणयोः कर्णयोः पुटे यस्य स तथा तस्य । अन्यत्स्पष्टं प्रागेवोक्तः । शनैःशनैर्मन्दं मन्दम् । **बलेति** । बलेन सैन्येन यः संक्षोभः समर्दस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतो रेणू रज उत्पपातोर्ध्वं जगाम । **क्षितेरिति** । क्षितेः पृथिव्या अनेके ये वर्णाः श्वेतादयस्तेषां भावस्तत्ता तया । रेणोरप्यनेकवर्णतां प्रदर्शयन्नाह—**क्वचिदिति** । [क्वचित्] क्वचित्प्रदेशे जीर्णो जरीयान्यः शफरो मत्स्यस्तस्य क्रोड उपरिभागस्तद्वद्धूम्रो धूसरः । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] कस्मिंश्चित्प्रदेशे क्रमेलक उष्ट्रस्तस्य सटा जटास्ताभिः संनिभः सदृशः । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] परिणतः पक्ववया यो रल्लको हुण्डस्तस्य रोमपल्लवस्तनूरुहकिसलयस्तद्वन्मलिनः कृष्णः । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] उत्पन्नः समुद्गतो य ऊर्णातन्तुर्जालकारकस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । **क्वचिदिति** । [क्वचित्] जरठो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो बिसदण्डस्तद्वद्धवलः शुभ्रः । **क्वचिदिति** । जरञ्जरीयान्यः कपिर्वनौकास्तस्य केशा अलकास्तद्वत्कपिलः पिङ्गलः । **क्वचि[दि]ति** । क्वचित् । वरः प्रधानो यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्मिन्यः फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । कीदृशः । त्रिपथगा गङ्गा तस्याः प्रवाहः स्रोतस्तद्वदिव हरिचरणप्रभवः । हरयोऽश्वा विष्णुश्च । कुपित इव कोपं प्राप्त इव । किं किं कुर्वन् । क्षमां पृथ्वीं मुञ्चस्त्यजन् । पक्षे क्षमां क्षान्तिम् । **आरब्धेति** । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासो हास्यं येनैवंविध इव । किं कुर्वन् । नयनानि लोचनानि रुन्धन्नाच्छादयन् । उपहासकारिणो लोचनाच्छादनं लोकेऽपि प्रसिद्धम् । तृषित इव पिपासित इव करिणां हस्तिनां करसीकरजलानि शुण्डादण्डोद्गतवाताम्बुवारीणि पिबन्पानं कुर्वन् । अदृश्यतां प्रापयन्नित्यर्थः । **पक्षेति** । पक्षवानिव गरुत्मानिव । तत्कृत्यमाह—**उदिति** । गगनतलमाकाशतलमुत्पतन्गच्छन् । ऊर्ध्वगामित्वात्तदुपमानम् । **अलीति** । अलीनां भ्रमराणां निवहः समूहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् । मदलेखां दानरेखां चुम्बन्निश्चुम्बनां(न)कुर्वन् । चुम्बनस्य सस्पर्शविशेषत्वात्तदुपमानम् । **मृगेति** । मृगपतिः सिंहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् । करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं स्थानं चरणं वा रचयन्विदधन्(त्) । **उपात्तेति** । उपात्तः गृहीतो विजयो दस्युक्षयरूपो येन स तद्वदिव पताकां वैजयन्तीं गृह्णन्नाददन्(त्) । **जरेति** । जरा विस्रसा तस्या आगमस्तद्वदिव । तत्कृत्यमाह—शिरांस्युत्तमाङ्गानि पाण्डुरीकुर्वञ्श्वेतीकुर्वन् । शुक्लतापादनसाधर्म्यात्तस्या उपमानम् । **मुद्रयन्निति** । पक्ष्म नेत्ररोम तदग्रसंस्थितस्तत्पुरोवर्ती दृष्टिं मुद्रयन्निव संकोचयन्निव । **मकरन्देति** । मकरन्दो मरन्दस्तस्य मधु रसस्तस्य बिन्दवः पृषत्कर्दमस्तत्र लग्नः संयुक्तः कर्णोत्पलानि श्रोत्रकुवलयान्याजिघ्रन्निव गन्धं गृह्णन्निव । **मदेति** । मदेन दानवारिणा कला मनोज्ञा ये करिणो हस्तिनस्तेषां कर्णतालैस्ताडनं प्रहारप्रदानं तेन त्रस्त इव भीत इव कर्णाः श्रोत्राः, शङ्खो भालप्रान्तस्थम्, तेषामुदरविवरा

---

१ महूश. २ घटा ३ पत्रोर्णातन्तुपाण्डर. ४ जरठ ५ केशर. ६ ह. ७ ... ८ ...
९ पाण्डरी. १० बिन्दुलग्न.. ११ आविशन्. १२ करिकर्ण. १३ मणि...

भङ्गमकरिकाभि', अभ्यर्च्यमान इव तुरगमुखविक्षेपविप्रुतैः फेनपल्लवकुसुमस्तवकैः, अनुगम्यमान इव मत्तगजघटाकुम्भभित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेन, आलिङ्ग्यमान इव चलच्चामरकलापविधुतेन पटवासपांसुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेशररजोभि, उत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव पिबन्, नृपप्रस्थानमङ्गलैर्प्रतिसरवलयमालिकासु गोरोचनाचूर्णायमान., क्रकचकृतचन्दनक्षोदधूसरो रेणुरुत्पपात।

अपरिमाणवलसंघट्टसमुपचीयमानश्च शनैःशनै. संहरन्निव विश्वमशेषमकालकालमेघपटलमेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे। तेन च क्रमेणोपचीयमानवहलमूर्तिना, दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण, राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन, अहितातपत्रपुण्डरीकखण्डनतुषारेण, सैन्यभरपीडितमहीतलमूर्छान्धकारेण, चलद्धूलजलदकालकदम्बकुसुमोद्गमेन, दिवसकरकरक-

---

[illegible] विशन्प्रविशन्। **उन्मुखीभिरिति**। [उन्मुखीभि] ऊर्ध्वमुखीभिरवनिपतयो राजानस्तेषा मुकुटा किरीटानि तेषा मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तत्र पत्रभङ्गमकरिकास्ताभि पीयमान इव। **तुरगेति**। तुरगाणां वाजिना मुखान्याननानि तेषा विक्षेपा प्रसारणक्रियाविशेषास्तेभ्यो विप्रुतैर्गलितै फेनो मुखकफस्तस्य पल्लवा. परपराग एव कुसुमस्तवका पुष्पगुच्छास्तैरभ्यर्च्यमान इव पूज्यमान इव। **मत्तेति**। मत्ता मदयुक्ता ये गजा हस्तिनस्तेषा घटा समूहास्तासा कुम्भा शिरस पिण्डास्त एव भित्तय कुड्यानि तेभ्य सभव उत्पत्तिर्यस्यैवंविधेन धातुर्गैरिकादि कुम्भस्थलशोभार्थमनुलिप्यते तस्य धूलिवेल(लये)न रजोवलयेनानुगम्यमान इव। **चलदिति**। चलन्वेल्लन्यश्चामरकलापो वालव्यजनसमूहस्तेन विधुतेन कम्पितेन पटवास पिष्टातस्तस्य पांसुर्धूलिस्तेनालिङ्ग्यमान इवाश्लिष्यमाण इव। **नरेति**। नरपतीना राज्ञा शेखरसहस्रमवतंससहस्र तस्मात्परिच्युतै स्रस्तै कुसुमाना पुष्पाणा केसराणि किञ्जल्कानि तेषा रजासि परागास्तैः प्रोत्साह्यमान इव प्रोत्साह प्राप्यमाण इव। उत्पातोऽजन्य तादृशो राहु सैंहिकेयस्तद्वदिवाकाण्ड एवाप्रस्ताव एव दिवसकरमण्डल सूर्यबिम्ब पिबन्ग्रसन्। **नृपेति**। नृपाणा राज्ञा प्रस्थानमङ्गलेषु या प्रतिसरा हस्तसूत्राणि तेषा वलयमालिका वलयश्रेण्यस्तासु गोरोचनाचूर्णायमानो गोरोचन प्रसिद्ध तत्क्षोदवदाचरमाण.। **क्रकचेति**। क्रकच करपत्रक तेन कृतो यश्चन्दनक्षोदो मलयजचूर्ण तद्वद्धूसर। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त।

अपेति। अपरिमाणमसख्य यद्बल सैन्य तस्य सघट्ट समर्दस्तेन समुपचीयमानस्य(न) उपचय प्राप्यमाणस्य(ण)। चकार पुनरर्थे। शनै शनैर्मन्दमन्दमशेष समग्र विश्व सहरन्निव तिरोधान कुर्वन्निव। **अकालेति**। अकालेऽप्रस्तावे यत्काल कृष्ण मेघपटलमभ्रवृन्द तद्वन्मेदुर पुष्टो विस्तारमुपसरणमुपगन्तु प्राप्तुमारेभे। प्रारम्भ [illegible]। **तेनेति**। [तेन] पूर्वोक्तेन रेणुना। चकार पुनरर्थे। **क्रमेति**। क्रमेण परिपाट्या [illegible] पुष्टि प्राप्यमाणा बहला दृढा मूर्तिर्देहो यस्य स तेन। **दिगिति**। दिशा ककुभा यो [illegible] तत्र [illegible] विघ्ननिवारकदधिदूर्वादि तस्य ध्वजेन केतुना। मुख्यमङ्गलेनेत्यर्थ। **रिपुरिति**। रिपवो [illegible] कुलानि गोत्राणि तान्येव कमलानि नलिनानि तेषा प्रलय क्षयस्तस्मिन्नीहारेण। [illegible]। **राजेति**। राजलक्ष्मीर्नृपश्रीस्तस्या विलासो [illegible] तदर्थं पटवासचूर्णेन पिष्टातक्षोदेन। **अहितेति**। अहिता[illegible] विपक्षाणा [illegible]पत्राणि छत्राणि तान्येव पुण्डरीकाणि(णि) कमलानि तेषा खण्डन [illegible]। [illegible] एतस्यैव सामर्थ्यात्। **सैन्येति**। सैन्यभरेण बलभरेण [illegible] पीडितेन [illegible] तस्य मूर्छा [illegible] तत्रान्धकारेण तिमिरेण। **चलदिति**। [illegible] (चलत्) [illegible] कदम्बकुसुमोद्गमेन [illegible]। **दिवसेति**। [illegible] तस्योदलन [illegible] नलिन्दि-

---

[illegible]

मलवनोद्दलनद्विपयूथेन, गगनमहीतलप्लावनप्रलयपयोधिपूरेण, त्रिभुवनलक्ष्मीशिरोवगुण्ठनपटेन, महावराहकेसरनिकरकर्बुरेण, प्रलयानलधूमराजिमांसलेन, पातालतलादिवोत्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता, नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोल्लसता, रविकिरणेभ्य इव संभवता, अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येणान्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदिततारागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, पतितसलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तभुजंगमेन रसातलेन, हरिचरणेनेव संवर्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घ्यत रजसा। विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलक्ष्यत क्षीरोदपाण्डुना क्षितिक्षोदेन । बहुलरजोधूसरितमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभमभवत् । दुकूलपटधवला कदलिकेव कलुषतामाजगाम गगनापगा । नरपालबलभरमसहमाना

पयूथेन हस्तिसमूहेन । **गगनेति** । गगनमेव महीतल पृथ्वीतल तस्य प्लावनमाक्रमण तस्मिन्प्रलय कल्पान्तस्तस्य य पयोधिः समुद्रस्तस्य पूरेण प्लवेन । **त्रिभुवनेति** । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य या लक्ष्मी. श्रीस्तस्या. शिरोवगुण्ठनपटेनोत्तमाङ्गाच्छादनवस्त्रेण । **महेति** । महावराह आदिवराहस्तस्य केसरनिकर सटासमूहस्तद्वत्कर्बुरेण मलिनेन । **प्रलयेति** । प्रलयस्य कल्पान्तरस्यानलो वह्निस्तस्य या धूमराजिर्दहनकेतनपङ्क्तिस्तद्वन्मांसलेन पुष्टेन । **पातालेति** । पातालतलाद्वड[वा]मुखतलादुत्तिष्ठतेवोत्थान कुर्वतेव । **चरणेति** । चरणेभ्य. पादेभ्यो निर्गच्छतेव निर्गमन कुर्वतेव । **लोचनेति** । लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यो निष्पततेव पतन कुर्वतेव । दिग्भ्य ऐन्द्र्यादिभ्य आगच्छतेवागमन कुर्वतेव । **नभ इति** । नभस्तलाद्व्योमतलात्पततेव पतन कुर्वतेव । **पवनेति** । पवनात्समीरणादुल्लसतेवोल्लास प्राप्नुवतेव । **रवीति** । रविकिरणेभ्य सूर्यरश्मिभ्य संभवतेव प्रादुर्भवतेव । **अनि(ने)ति** । निद्राया प्रमीलाया आगम समागमस्तेन । अत्र तु स्वप्नादिनिलक्षण बाह्य ज्ञान तस्मादिलत आह—**अनेति** । अनपहृतमगृहीत चेतन चैतन्य येनैवविधेनेत्यर्थ । अत एवालौकिक एवेति भावः । **अनवेति** । अनवगणितोऽनिराकृत' सूर्यो भानुर्येनैवभूतेनान्धकारेणेव तमिस्रेण । **अधर्मेति** । अधर्मकाल उपस्थितेन प्राप्तेन भूमिगृहेण वसुधाभ्यसदनेन । धर्मकाले तु तदाश्रित स्यादतएवोक्तमधर्मकालेति । 'अधर्मकालोपस्थि[ति]न' इति पाठे धर्मकालो(?) तपश्चाचरणादौ तस्योत्थान । अतएवोक्तमधर्मकालेति । **अनुदितेति** । अनुदित उदय न प्राप्तस्तारागणनिवहो नक्षत्रसमूहो यस्मिन्नेवभूतेन बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तस्या प्रदोषेण यामिनीमुखेन । **पतितेति** । पतित स्रस्त सलिल पानीय यस्मिन्नेवभूतेन जलधरसमयेन वर्षाकालेन । **अभ्रेति** । अभ्रान्ता अप्रचलिता भुजगमा सर्पा यस्मिन्नेवंविधेन रसातलेन पृथ्वीतलेन । संवर्धमानेन वृद्धि प्राप्यमाणेन । केनेव । हरिचरणेनेव विष्णुपादेनेव । यथा हरिचरणो बलिवमनार्थं क्रमेण वृद्धि प्राप्तस्तथायमपीत्यर्थ । एवविधेन [रजसा]रेणुना त्रिभुवन त्रिविष्टपमलङ्घ्यत । क्षीरोद क्षीरसमुद्रस्तद्वत्पाण्डुना श्वेतरक्तेन क्षितिक्षोदेन वसुधाचूर्णेन गगनतल व्योमतलमवष्टभ्यमान व्याप्यमानमलक्ष्यतादृश्यत । केनेव किमिव । नवोदकेन नवीनपानीयेन विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषा वनमिव । अत्र गगनस्य कृष्णत्वसाम्यात्तदुपमानम । क्षितिक्षोदस्य शुभ्रत्वसाम्यान्नवोदकोपमानमिति भाव । **बहुलेति** । बहुल निबिड यद्रजस्तेन धूसरित कर्बुरीकृतमशिशिरकिरणबिम्ब चन्द्र(सूर्य)बिम्बमण्डलमवचूलचामरमिव हस्तिकर्णाभरणव्या(वा)लव्यजनमिव निष्प्रभ विगतकान्तिकमभूत् । **दुकूलेति** । दुकूल क्षौम तदेव पटो वस्त्र तद्वद्धवला श्वेता गगनापगा स्वर्धुनी कलुषता मलिनतामाजगाम-

पुनरिव भारावतारणार्थममरलोकमारुरोह रजोमिषेण मही। निःशेषपीतातपमन्तर्दह्यमानमिव जलधिजलेषु धूसरितरविरथध्वजपटमपतदवनिरजः। मुहूर्तेन च गर्भवासमिव, संहारसागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव, ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी। मृन्मय इव बभूव दिवसः। पुंस्तमय्य इव चकाशिरे ककुभः। रेणुरूपेणेव परिणतमम्बरतलम्। एकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत्।

अथ निजमदोष्मसंतप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोदधवलैः शीकरासारैः, कर्णपल्लवप्रहतिविप्लुतेन च विसर्पता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन, हेषारवविप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजललवजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरादिवोन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतोदत्तदृष्टिर्वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषे—

पयितुममरलोकं स्वर्लोकं रजोमिषेण रेणुच्छलेन मही पृथ्व्यारुरोहाव(वा)रोहणं चकार। एकवारं गोरूपेण गताभूत्। इदानीं त्वेतद्रूपेणेत्यर्थः। अतएव पुनःशब्दोपादानम्। **निःशेषेति**। तदवनिरजो जलधिजलेषु समुद्रपानीयेष्वपतत्पपातेत्यर्थः। कीदृशम्। निःशेषं समग्रं पीतमास्वादितमातपः सूर्यालोको येन तदन्तः एवान्तर्दह्यमानमिवान्तर्मध्ये प्रज्वलमानमिव। अनेन जलपाने हेतुर्दर्शितः। पुनः कीदृशम्। **धूसरितेति**। धूसरितो धूम्रवर्णीकृतो रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटो येन तत्। **मुहूर्तेनेति**। मुहूर्तमात्रेण। सर्वत्र गवाक्षाभ्यन्तरव्याप्त्योपमानान्याह—**गर्भेत्यादि**। गर्भवासमिव भ्रूणवासमिव। संहारसागरजलमिव कल्पान्तजलधिपानीयमिव। कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव। महाकालमुखमिवाखण्डदण्डायमानो यः कालो महाकालस्तस्य मुखमिव। नारायणोदरमिव जनार्दनोदरमिव। ब्रह्माण्डमिव पृथिवी वसुधरा विवेश सर्वत्र प्रविष्टवतीति। सैन्यमिति शेषः। गर्भवासादिकमिव रजोरूपेण पृथिवी सैन्यं प्रविष्टेत्यर्थः। अत्र गर्भवासादिभिरुपमानैः सैन्यस्यात्युत्कृष्टतायनेकधर्मावच्छिन्नत्वं सूचितम्। तदन्तःप्रवेशाच्च रजसोऽपि ततोऽप्याधिक्यमिति भावः। **मृदिति**। मृन्मय इव मृदा विकार इव। अत्र विकारार्थे मयट्। तद्वदिव दिवसो दिनं बभूव। **पुस्त इति**। पुस्तं लेप्यादिकर्म तन्मय्य इव विलिप्ता इव ककुभो दिशश्चकाशिरे शुशुभिरे। **रेणुरि(णि)ति**। रेणुरूपेण रजोमयत्वेनेवाम्बरतलं व्योमतलं परिणतं तन्मयतां गतम्। **एकमिति**। एकं महाभूतं पृथिवीलक्षणं तन्मयमिव त्रैलोक्यं त्रिविष्टपमासीद्बभूव।

अथेति। तदनन्तरं वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषेऽभिदधावित्यन्वयः। कस्मिन्सति। रजस्युपशमिते [illegible] सति। कैः। **निजेति**। निजमदस्यात्मीयदानस्य य उ(ऊ)ष्मा तापस्तेन संतप्तानां प्रज्वलितानां दन्तिनां हस्तिनां दिशि दिशि प्रतिदिशं कराः शुण्डास्तेषां विवराणि रन्ध्राणि तेभ्यो विनिःसृतैर्बहिरागतैः [illegible] क्षरद्भिः स्रवद्भिः। क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वद्धवलैः शुभ्रैः। शीकरा वाताहतवारिविप्रुषस्तेषामासारा [illegible]। कर्णा एव पल्लवास्तेषां प्रहतिः प्रस्फोटनं हननं तया विप्लुतेनेतस्ततो विक्षिप्तेन। [illegible] प्रसरता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन मदवारिपृषन्मेघजनिततमसा। तथा वाजिनां तुरङ्गाणां [illegible]। 'हेषा ह्रेषा तुरङ्गाणां गजानाम्' इति कोशः। एवंविधैः। ला-[illegible] समूहैः। 'समवायो निकुरम्बं जालं निवहसञ्चयौ' [illegible]। **पुनरपीति**। [illegible] प्रकटीभूत आलोकः प्रकाशो यास्वेवंभूतासु दिक्षु(क्षु) [illegible]—**सागरेति**। [illegible] बलं सैन्य-[illegible]—**उपेति**। [illegible] निम्नदक्षिण यस्य सः। **सर्वतः इति**। [illegible]। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। किमुवाचेत्याह—

[illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] दिशि दिशि. [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible]

'युवराज, किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि, का दिशो न वशीकृता या वशीकरिष्यसि, कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानिप्रसाधयिष्यसि, कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि, कानि रत्नानि नोपार्जितानि यान्युपार्जयिष्यसि, के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बालकमलकुड्मलकोमलः सेवाञ्जलिः, कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पादपीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रलताः कैर्नोद्धूतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः, केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्त्वच्चरणनखमयूखराजयः । एते हि चतुरुदधिजलावगाहदुर्ललितबलमदावलिप्ता दशरथभगीरथभरतदिलीपालर्कमान्धातृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूतिमिवाभिषेकपयःपातपूतैश्चूडामणिपल्लवैरुद्वहन्ति मङ्गल्यां भवच्चरणरजःसंहतिम् । एभिरियमादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धरित्री । एतानि चाप्यमी-

---

युवराजेति । हे युवराज, देवेन पूज्येन तारापीडेन महाराजाधिराजेन । किमिति प्रश्ने । न जितं न वशीकृतम् । सर्वमेव जितमित्यर्थः । यद्भवांस्त्वं जेष्यसि वशीकरिष्यसि । तथा का दिशः ककुभो न वशीकृता नात्मसात्कृता यास्त्वं वशीकरिष्यसि स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि कोट्टानि न प्रसाधितानि न गृहीतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि गृ(ग्र)हीष्यसि । तथा कानि द्वीपान्तराण्यन्तरीपान्तराणि नात्मीकृतानि यानि त्वमात्मीकरिष्यसि । तथा कान्यनिर्दिष्टाभिधेयानि रत्नानि स्वस्वजातावत्युत्कृष्टवस्तूनि नोपार्जितानि नोपार्जनाविषयीकृतानि यानि त्वमुपार्जयिष्यस्युपार्जनां करिष्यसि । अथ च के राजानो नृपा न प्रणता न नमस्कारं कृतवन्तः । तथा कैर्नृपै राजभिर्न विरचितो न विहितः शिरस्युत्तमाङ्गे बालकमलस्य नवीननलिनस्य कुड्मलो मुकुलं तद्वत्कोमल(लो) मृदुरेतादृक्सेवाञ्जलिः सपर्यानियामकः पाणियोजनम् । तथा कैर्भूपतिभिः । प्रतिबद्धाः सनद्धा हेमपट्टाः कनकपट्टा येष्वेवंभूतैर्ललाटैर्भालैः सभाभुवः समाजक्षोण्यो न मसृणीकृता न श्लक्ष्णीकृता । तथा कै राजभिर्नृपैः पादपीठे पदासने चूडामणयः शिरोमणयो न घृष्टा न घर्षणं प्रापिताः । तथा कैर्नृपैर्वेत्रलता वेतसयष्टयो न प्रतिपन्ना न स्वीकृता । एतेन सर्वे प्रतीहारतां प्राप्ता इति सूचितम् । तथा कैर्भूपतिभिश्चामराणि वालव्यजनानि नोद्धूतानि न वीजितानि । एतेनास्य सर्वेऽपि राजानश्चामरग्राहिणोऽभूवन्निति ध्वनितम् । तथा कैर्नृपतिभिर्जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोदीरिताः । तथा केषां राज्ञां किरीटानां मुकुटानां पत्रमकराः पत्रेषु मकराकारा विवृतमुखास्तैः सलिलधारा इव पतत्पानीयपङ्क्तय इव निर्मलाः स्वच्छास्तस्य तारापीडस्य यौ चरणौ पादौ तयोर्नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां राजयः श्रेणयो न पीता न पानविषयीकृताः । एतेन सर्वेऽपि क्षितिभुजस्तारापीडस्य महाराज(जस्य) चरणसपर्यां कृतवन्त इति ध्वनितम् । अथ राज्ञां स्वरूपं वर्णयन्नाह—**एते हीति** । हि निश्चितम् । पृथिव्यां रत्नगर्भायामेते प्रत्यक्षोपलभ्यमाना ये सर्वपार्थिवाः समग्रराजानो रक्षाभूतिमिव रक्षाभस्मेवाभिषेकस्य यु(यौ)वराज्याभिषेकस्य यः पयःपातः सलिलपातस्तेन पूतैः पवित्रैश्चूडामणयः शिरोरत्नानि त एव पल्लवास्तैर्मङ्गल्यां मङ्गले हितां भवच्चरणयोस्त्वत्पादयो रजःसंहतिं रेणुसमूहमुद्वहन्ति धारयन्ति । कीदृशा राजानः । **चतुरिति** । चतुरुदधिषु समुद्रेषु जलानामवगाहः स्नानं तेन दुर्ललितं दुश्चेष्टितं रिपुक्षयकरणं यस्यैतादृशं बलं सैन्यं तस्य मदोऽहंकारस्तेनावलिप्ता व्याप्ताः । दशरथो रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आदिनृपः, दिलीपो रघुपिता, अलर्कः प्रसिद्धः, मान्धाता युवनाश्व[तन]यः, एतैः प्रतिमाः सदृशाः कुलस्य गोत्रस्य यद(योऽ)भिमानम(नोऽ)हंकारस्तेन शालिनः शोभिनः । सोमपायिनः सोमेष्टिकारिणो मूर्धन्यभिषिक्ताः कृताभिषेकाः । **इयमिति** । एभिः पूर्वोक्तस्वरूपवर्णितस्वरूपै राजभिरियं धरित्री वसुधा धृता धारिता । **अपरैरिति** । अपरै-

पामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि । पश्य पश्य यस्यां यस्यां दिशि विक्षिप्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति वलानि । अपरिमितवलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारतसमरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः । एष शिखरदेशेषु स्खलितमण्डलो ध्वजान्गणयन्निव कुतूहलाद्भ्रमति कदलिकावनान्तरेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमलसुरभिणि वेणिकावाहिनि मदवारिणि निरन्तरमग्ना निपतितमधुकरकुलकलकलकलिला कालिन्दीजलकल्लोलकलितेव भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभभयात्सरित इव गगनतलमुत्पतिता आच्छादयन्त्येता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वजपङ्क्तयः । सर्वथा चित्रं यन्नाद्य विघटितसकलकुलशैलसंधिबन्धा सहस्रशः शकलीभवति वलभरेण धरित्री, यद्वा वलभरपीडितवसुधाधारणविधुरा

भिन्नैरादिपर्वतैरिव कुलपर्वतैरिव । **एतानीति** । अमीषा राज्ञामेतानि सैन्यानि भवन्त त्वामुपासते सेवते(न्ते) । कीदृशानि । आप्लावितान्यवगाहितानि दशदिशामन्तरालानि मध्यभागा यैस्तानि । एतदेव दर्शयति—**तथाहीति** । पश्य पश्य विलोकय विलोकय । यस्या यस्या दिशि चक्षुर्नेत्र विक्षिप्यते प्रेर्यते तस्या तस्यां दिशि रसातलमिव पृथ्वीतलमिवोद्गिरति वमति । [वलानि] सैन्यानीति सर्वत्र संवध्यते । वसुधेव वसुधरेव सूते जनयति । ककुभ इव दिश इव वमन्त्युद्गिरन्ति । गगनमिवान्तरिक्षमिव वर्षति वृष्टि करोति । दिवस इव दिनमिव सृजति प्रणयति । अहमिति मन्ये जानेऽद्य क्षितिर्वसुधापरिमित यद्वल सैन्य तस्य भरोऽतिशयस्तेनाक्रान्ता भारिता सती । **महेति** । महाभारते प्रतिपादितो व्याख्यातो य समरसंक्षोभ. सङ्ग्रामसमर्दस्तस्य स्मरति स्मरण करोति । अत्र स्मृत्यर्थधातुभिर्योगे 'मातु. स्मरति' इतिवत्कर्मणि षष्ठी । **एषेति** । एष सन्निपतरवर्ती कदली(लिका)वनान्तरेषु रम्भाकाननान्तरेषु मयूखमाली सूर्य शिखरदेशेषु ध्वजाग्रभागेषु स्खलित स्खलना प्राप्त मण्डल विम्ब यस्यैवभूतः प्रतिरोधनिवृत्त्यर्थं ध्वजान्गणयन्निव सख्या कुर्वन्निव कुतूहलाद्भ्रमतीत्युत्प्रेक्षा । ध्वजानामुच्चतोत्कर्षो व्यङ्ग्य । कदलिकावनमिति सूर्यप्रदर्शनोपलक्षणमात्र न त्वन्यत् । करिमदोत्कर्षमाह—**सर्वतश्चेति** । मदजलमुचा मदस्राविणा करिणा हस्तिनामेलायाश्चन्द्रवालाया य परिमल आमोदस्तद्वत्सुरभिणि सौरभ्ययुक्ते । **वेणिकावाहिनीति** । वेणिका प्रवेणी तया वहति गच्छतीत्येवशील तस्मिन्नेवभूते मदवारिणि दानजले निरन्तर मग्ना । समन्ततो जलक्लिन्नेत्यर्थ । एवभूता भूतधात्री । तामेव विशिनष्टि—**निपतितेति** । निपतित पर्यस्त यन्मधुकरकुल भ्रमरसमूहस्तस्य य. कलकल कोलाहलस्तेन कलिला गहना । 'कलिल गहने' इति कोश । अत्र च श्यामताद्रवत्वाभ्या मदवारिण. शब्दविशेषज्ञानतापरिमाणविशेषैश्च भ्रमरकुलस्य च साम्येनोत्प्रेक्षते—**कालिन्दीति** । कालिन्दी यमुना तस्या जलकल्लोलैः [illegible] कलितेव भाति शोभते । **सैन्येति** । सैन्यस्य वलस्य यो भरस्तज्जनितो य संक्षोभ. [illegible] गगनतल व्योमतलमुत्पतिता स्वच्छत्वनैर्मल्यसाधर्म्यात्सरित इव नद्य इव एता प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यमाणा इन्दुवच्चन्द्रवद्धवला शुभ्रा ध्वजपङ्क्तयो वैजयन्तीश्रेण्यो दिक्चक्रवाल ककुप्समूहमाच्छादयन्त्यावृण्वन्ति । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेणैतच्चित्र महदाश्चर्यम् । एतत्किमित्याह—**यदिति** । [illegible] विघटिता [illegible] प्राप्ता सकला समस्ता ये कुलशैलास्त एव संधिबन्धा अस्थिबन्धा यस्या एवभूता धरित्री [illegible] वलभरेण सैन्यसमर्देन सहस्रश सहस्रधा न शकलीभवति । न सहस्रधा जायत इत्यर्थ । [illegible] । एतदुक्ता दूषयितु पक्षान्तरमाह—**यद्वेति** । [यद्वा] वलभरेण सैन्यभरेण पीडिता या

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ महाभारतसंक्षोभस्य, महाभारतकृतसमरसंक्षोभस्य ४ मत्तेभकरटशिखरदेशेषु. ५ [illegible] ६ [illegible] मग्ना निरन्तरनिपतित. ७ [illegible], कलकलाकलिला; कलकलकलिता. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० धरणिमस्वाद गगन. ११ सच्छादयन्ति. १२ द्विजपङ्क्तय.. १३ शैलबन्धा.

न चलन्ति फणिनां पत्युः फणाभित्तयः' इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमयप्राकारमन्दिरसहस्रसंबाधामुल्लासितधवलपटमण्डपशतशोभिनीमावासभूमिमवाप । तस्यां चावतीर्य राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्विनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्यवाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे क्षितितले विन्यस्तकुशप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसंबद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापं नातिजातनिद्रः प्रायेण जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणमुपचीयमानेन सेनासमुदायेन जर्जरयन्वसुंधराम्, आकम्पयन्गिरीन्, उत्तिरोभवन्सरित:, रिक्तीकुर्वन्सरांसि, चूर्णयन्काननानि, समीकुर्वन्विषमाणि, दलयन्दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नग-

---

वसुधा तस्या भारेण तेन विधुरा पीडिता फणिनां पत्युः शेषनागस्य फणाभित्तयः फणकुड्यानि [न] चलन्ति । अतएवेयं तदाधारेण तिष्ठतीत्यर्थः । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य वैशम्पायनस्य वदतो ब्रुवत एव युवराजश्चन्द्रापीड आवासभूमिं निवासभूमिमवाप प्रापेत्यन्वयः । अथ तां विशेषयन्नाह—**समुच्छ्रितेति** । समुच्छ्रितान्युच्चान्यनेकानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यां ताम् । 'बहिर्द्वारं तु तोरणम्' इति कोशः । **तृणेति** । तृणमयो घासमयो यः प्राकारो वप्रस्तस्मिन्यन्मन्दिरसहस्रं गृहदशशतं तेन न विद्यते संबाधः सांकर्यं यस्याम् । **उल्लासितेति** । उल्लासितमुल्लासं प्रापितं यद्धवलपटस्य श्वेतवस्त्रस्य मण्डपशतं जनाश्रयशतं तेन शोभिनीं शोभायुक्ताम् । तस्यामावासभूमाववतीर्यावतरणं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । राजवन्नृपवत्सर्वाः क्रियाः समग्रकृत्यानि चकार कारयामास । **सर्वैश्चेति** । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः समग्रैर्नरपतिभिरमात्यैश्च । अत्र चकारः समुच्चयार्थकः । समेत्य नृपान्तिकमागत्य विविधाभिरनेकप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभिर्विनोद्यमानः क्रीडानिमग्नीक्रियमाणोऽशेषं समग्रं तं दिवसं दिनमत्यवाहयदत्यक्रामत् । केन । दुःखेन कष्टेन । अथ युवराजं विशिनष्टि । **अभीति** । अभिनवः प्रत्यग्रो यः पितृवियोगोऽननुभूतनतविश्लेषस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथाविधेन शोकावेगेन शोचनवेगेनायास्यमानमायासं प्राप्यमाणं हृदयं चित्तं यस्य स तथा । रात्रिं कथमतिवाहितवानित्याह—**अतीति** । अतिवाहितोऽतिक्रमितो दिवसो येन ।...यामिनीमपि त्रियामामपि स्वशयनीयस्य शैय्याया(?) । **नातीति** । [नाति न] नातिदूरे...

न्स्थलानि [1]प्रतिष्टता शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन्, नमयन्नुन्नतान्, उन्नमयन्न[2]वनतान्, आश्वासयन्भीतान्, [3]रक्षञ्शरणागतान्, उन्मूलयन्विटपकान्, उत्सादयन्कण्टकान्, अभिषिञ्चन्स्थानस्थानेषु राजपुत्रान्, समर्जयन्रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्णन्करान्, आदिशन्देश[4]व्यवस्थाम्, स्थापयन्स्वचिह्नानि, कुर्वन्कीर्तनानि, लेखयञ्शा[5]सनानि, पूजयन्नग्रजन्मनः, प्र[6]णमन्मुनीन्, पालयन्नाश्रमान्, ज[7]नानुरागं प्रकाशयन्विक्रमम्, [8]आरोपयन्प्रतापम्, उपचिन्वन्यशः, विस्तारयन्गुणान्, प्रख्यापयन्सं[9]च्चरितम्, [10]आमृद्नंश्च वेलावनानि बलरेणुभिराधूसरीकृतसकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार। प्रथमं प्रा[11]चीम्, ततस्त्रिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुणलाञ्छनाम्, अनन्तरं च सप्तर्षिताराशबलां दिशं जिग्ये। [12]वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतु[13]रुदधिखातवलयपरिखाप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम्। ततः क्रमे[14]णावजितसकलभुवनतल. प्रदक्षिणीकृत्य व[15]सुधां परिभ्रमन्, कदाचित्कैलाससमीपचारिणां हेम[16]जकूटनाम्नां

दुर्गाणि कोट्टानि दलयन्खण्डयन्। निम्नानि गभीराणि पूरयन्पूर्णीकुर्वन्। स्थलानि स्थलप्रदेशानि निम्नयन्सगम्भीरतामापादयन्। शनै शनैर्मन्द मन्द स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन्पर्यटन्नुन्नतानुच्चान्नमयन्नम्रतामापादयन्। अवनतान्प्रणतानुन्नमयन्नुच्चता प्रापयन्। भीतान्त्रस्तानाश्वासयनाश्वासना कुर्वन्। शरणागतान्त्राणार्थं प्राप्तान्रक्षन्पालयन्। विटपि(प)कान्विटानुन्मूलयन्नुन्मूलना कुर्वन्। कण्टकाञ्छत्रूनुत्सादयन्दूरीकुर्वन्। **स्थानस्थानेष्विति**। स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानि। तेषु राजपुत्रान्नृपसुतानभिषिञ्चन्नभिषेक कुर्वन्। रत्नानि स्वस्वजातावुत्कृष्टवस्तूनि समर्जयन्। उपायनानि प्राभृतानि प्रतीच्छन्स्वीकुर्वन्। करान्दण्डान्गृह्णन्ग्रहण कुर्वन्। देशव्यवस्था जनपदमर्यादामादिशन्नाज्ञापयन्। स्वचिह्नानि स्वस्यागमननिमित्तानि स्थापयन्स्थापना कुर्वन्। कीर्तनानि हरिगुणगानानि कुर्वन्। शासनानि ग्रामपट्टकादीनि लेखयल्लिपीकारयन्। अग्रजन्मनो ब्राह्मणान्पूजयन्नर्चयन्। मुनीनृषीन्प्रणमन्नमस्कुर्वन्। आश्रमान्ब्रह्मचारिप्रभृतीन्पालयन्प्रति(?)पालना कुर्वन्। जनानामनुरागो य[था] स्यादेवभूत विक्रम पराक्रम प्रकाशयन्प्रकटयन्। प्रताप कोशदण्डज तेज आरोपयन्स्थापयन्। यश सर्वदिग्गामुकमुपचिन्वन्पुष्टीकुर्वन्। गुणाञ्शौर्यादीन्विस्तारयन्प्रथयन्। सच्चरित शोभन वृत्त लोकेषु प्रख्यापयन्प्रकटीकुर्वन्। वेलावनानि समुद्रतीरोद्भवोपवनान्यामृद्नन्भञ्जयन् (?)। किंविशिष्ट। बलरेणुभि सैन्यधूलिभिरासमन्ताद्धूसरीकृतमीषत्पाण्डुरीकृत सकल. समग्रो य सागर समुद्रस्तस्य सलिल पानीय येन स। पृथिवी वसुधा विचचार बभ्राम। प्रथम क जगिवानित्याशयेनाह—**प्रथममिति**। प्रथममादौ प्राची प्राग्दिशम्। **तत इति**। [तत] तद्गमनानन्तर त्रिशङ्कुर्नृपतिरेव तिलक यस्या सा तथा ताम्। दक्षिणामित्यर्थ। इद च पुराणे प्रसिद्धम्। ततो वरुण प्रचेता लाञ्छन यस्या सा ताम्। पश्चिमामित्यर्थ। **अनन्तरं चेति**। तत पश्चात्सप्तर्षीणा मरीचिप्रमुखाणा तारा नक्षत्राणि ताभि शबला कर्बुरा दिशमुदीची जिग्ये। जितवानित्यर्थ। **वर्षेति**। वर्षत्रयेणाब्दत्रयेण। **सकलेति**। सकलमेव समग्रमेव महीमण्डल वसुधावलय बभ्राम भ्रमण चकारेत्यन्वय। अथ महीमण्डल विशिनष्टि—**आत्मीति**। आत्मीकृत स्वायत्तीकृतमशेष समग्र द्वीपान्तरमन्तरीपान्तरं यस्मिंस्तथा। **चतुरिति**। चतुरु[ध]यश्चतु समुद्रा एव खातवलय तदेव परिखा प्रमाण यस्य तत्। ततस्तद्गमनानन्तर क्रमेण परिपाट्या। **अवेति**। अवजित स्वायत्तीकृत सकलभुवनतल समग्रवसुधातल येन स एवभूत। वसुधा प्रदक्षिणीकृत्य सृष्ट्या प्रदक्षिणा दत्त्वा परिभ्रमन्नितस्तत पर्यटन्। कदाचित्कस्मिंश्चि-

---

१ [illegible], [illegible] प्रतिष्टापयन्, प्रतिष्टन् २ नतान् ३ रक्षयन् ४ व्यवस्था ५ पूर्वा प्रशस्ती॰. ६ [illegible] ७ [illegible]नानुरागम् ८ स्थापयन् ९ सच्चरितमुद्योतयन्पौरुषम्. १० आमृद्नन्वेला, आमर्दयंश्च वेला ११ [illegible] १२ [illegible] दर्शद्वीपान्तरं १३ [illegible]म्भोधि १४ निर्जित, आवर्जित. १५ वसुधराम्. १६ हेमकूटधाम्नाम्; [illegible], हेमकूटनाम्नाम्

किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणीतलपर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतो विचरन्कानने शैलशिखरादवतीर्णं यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरंगः समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितं च तत्पलायमानमनुसरन्ननवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य बलसमूहात्सुदूरमनुससार । 'अत्र गृह्यते, इदं गृहीतम्, इदं गृहीतम्' इत्यतिरभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य मुहूर्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमालोकयत एवास्य संमुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिञ्शनैः शनैस्तदनुगामिनीं निवर्त्य दृष्टिम्, अचलशिखरप्रस्तरप्रतिहतगतिप्रसरो विधृततुरङ्गश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले

त्समये । **कैलासेति ।** कैलासो रजताद्रिस्तत्समीपचारिणा तत्पार्श्वगामिना हेमजकूट इति नाम येषां ते अभिधाना किराताना भिल्लाना म्लेच्छाना वा सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं जित्वा जयं कृत्वा जग्राह गृहीतवान् ... कोदृशम् । पूर्वजलनिधेः पूर्वसमुद्रान्नातिविप्रकृष्टं नातिदूरम् । **तत्र चेति ।** तस्मिन्काले निखिलं समग्रं यद्धरणीतलं पृथ्वीतलं तत्र पर्यटनं परिभ्रमणं तेन खिन्नस्य क्षीणस्य(?) निजबलस्यात्मीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः श्रान्तिनिवृत्त्यर्थं कतिपयान्दिवसान्(तो) दिवसान्यावत्तावदवस्थानमकारयत् ।

एकदा त्विति । एकस्मिन्समये तत्रस्थ एव तस्मिन्स्थाने स्थित एवेन्द्रायुधमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा मृगयार्थमाखेटार्थं निर्गतः कानने वने विचरन्गच्छञ्शैलशिखरादद्रिशृङ्गादवतीर्णमुत्तीर्णं यदृच्छया स्वेच्छया किंनरमिथुनं तुरङ्गवदनयुग्म(म)द्राक्षीदवलोकयाचकार । अपूर्वतयाद्भुततया । तु पुनरर्थकः । समुपजातं समुत्पन्नं कुतू[ह]लमाश्चर्यं यस्य सः । **कृतेति ।** कृतो विहितो ग्रहणे स्वीकारेऽभिलाष इच्छाविशेषो येन सः । **तदिति ।** तस्य किंनरमिथुनस्य समीपं पार्श्वमादरादहुमानादुपसर्पितः स्वदिशि(श) प्रति प्रेरितस्तुरगो यात्रो येन स तथा समुपसर्पन्समीपे गच्छन् । **अदृष्टेति ।** अदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वं यत्पुरुषदर्शनं मानुषेक्षणं तस्मात्त्रासाद्भयात्कम्पित् नय तेन प्रधावितं प्रकर्षेण प्रतिष्ठितं (प्रस्थितं) तत्किंनरमिथुनं पलायमानं (पलायितं) दूरीगच्छदनुसरन्ननुगच्छन् । **अनेति ।** अनवरतं निरन्तरं यः पार्ष्णिप्रहारः ... द्विगुणीकृतो द्विगुणितो ... जवो वेगो यस्यैवंविधेनेन्द्रायुधेनाश्वेनैकाकी असहायो बलसमूहात्सैन्यसंदोहान्निर्गत्य निर्गमनं कृ ॥

समुपारूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्—'किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किनरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । अहो मे मूर्खताया प्रकारः । अहो यत्किंचनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेश । अहो वालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्न । गुर्वर्थ. प्रारब्धो न परिसमाप्त. । विजिगीषुव्यापारप्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावती भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्वमुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्यमात्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताध्वना विच्छिन्नमितो वलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किनरमिथुने वद्धदृष्टिनास्मिन्नविरलतरु-

---

व्याप्तो य श्रमस्वेदस्तेनार्द्र खिन्न शरीर देहो यस्यैवविधमिन्द्रायुधमात्मान चावलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणमद्दरा विचार्य विमर्शन कृत्वा स्वयमेवात्मनैव विहस्य हास्य विधायाचिन्तयच्चिन्तितवान् । किमिति हेतो । अयमात्मा मया शिशुनेव वालकेनेव [निरर्थक] आयासित प्रयास प्रापित । **किमनेनेति** । अनेन[किनरयुगलेन] किनरमिथुनेन गृहीतेनागृहीतेन वा कि प्रयोजन किं फलम् । यदीति चेदर्थे । चेदिद किंनरमिथुन गृहीत तत किम् । न किमपीत्यर्थ । अथ न गृहीत ततोऽपि किम् । न किमपीत्यर्थ । अहो इत्याश्चर्ये । मे मम मूर्खताया मूढताया प्रकारो भेद । **अहो इति** । यत्किंचन करोतीत्येवशीलो यत्किंचनकारी तस्य भावस्तत्ता तस्यामादरो वहुमानम(न) । अहो इति पूर्ववत् । निरर्थका नि प्रयोजना ये व्यापारास्तेष्वभिनिवेशो हठ । अहो इति पूर्ववत् । वालिश निन्दित चरित चेष्टित येषामेवविधेषु कृत्येष्वासक्तिस्तन्मयत्वम् । कर्मधारयो वा । **साध्विति** । साधु शोभन फल यस्यैवविध कर्म क्रिया क्रियमाण विधीयमान वृथा जात निष्फल जज्ञे । **अवेति** । अवश्यकर्तव्यावश्यकरणयोग्या क्रिया प्रस्तुता प्रारब्धा विफलीभूता निष्फलीभूता । **सुहृदिति** । सुहृत्कार्यं मित्रकार्यमुपपाद्यमान विधीयमान नोपपन्न न निष्पन्नम् । **राजेति** । राजधर्मो नीतिधर्म प्रवर्तित सर्वत्र विहितो न निष्पन्नो न सिद्धि गत । गुरोरर्थ पितुरर्थ प्रारब्ध प्रस्तुतो न परिसमाप्तो न परिपूर्णता गत । विजेतुमिच्छवो विजिगीषवस्तेषा व्यापारो व्याहृतिस्तस्मिन्प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न निष्पन्न । पुन एतन्न जातमिति पराभिप्रायमाशङ्क्याह—**कस्मादिति** । कुतो हेतोरित्यर्थ । उत्तर प्रदर्शयन्नाह—**अहमिति** । अहमाविष्ट इव भूताभिभूत इवोत्सृष्ट उज्झितो निजपरिवार स्वकीयपरिच्छदो येनैवभूत । एतावतीमियत्प्रमाणा भूमिं वसुधामायात आगत । कस्माद्धेतो । मया निष्प्रयोजन निरर्थकमिदमश्वमुखद्वयकिनरमिथुनमनुसृतमाश्रितमिति विचार्यमाणे सति विचिन्त्यमाने सत्यमात्मैव स्वचेतन एव मे मम पर इवान्य इव हास हास्यमुपजनयति निष्पादयति । न जाने नाकलयामि कियताध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्न विच्छेद प्राप्तमितो मत्स्थानादूल सैन्यमनुयाय्यनुगमनशीलमित्यर्थ । मे मम । महाजवो महावेग । हि निश्चितम् । इन्द्रायुधो निमेषमात्रेण चक्षुषो निमील[न]मात्रेणातिदूरमतिविप्रकृष्टमतिक्रामत्यतिक्रमण करोति । **न चेति** । अस्म(स्मि)न्महावने महाविपिन आगच्छतागमन कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितो न ज्ञात । कस्मात् । तुरगस्येन्द्रायुधस्य यो वेगो रयस्तद्वशात्तदनुरोधात् । कीदृशेन मया । व-

---

१ [illegible] २ चावेक्ष्य ३ अवधिन्तयद् ४ गृहीतेन ५ कर्तव्यक्रिया ६ व्यापार ७ उत्सृज्य निजपरिवारम् [illegible] एव नादर्शि ८ [illegible] ९ अन्वयायि १० निमिष ११ अपचक्राम. १२ निवद्ध. १३ [illegible]

शतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरन्तरनिपतितशुष्कपर्णविकीर्णतले महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः परतो निर्मानुषमरण्यम्, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव' इत्यवधार्य वामकरतलचलितरश्मिपाशस्तुरगमं व्यावर्तयामास । निर्वर्तिततुरंगमश्च पुनश्चिन्तितवान्—'अयमुद्भासितप्रभाभास्वरो भगवान्भानुरधुना दिवसश्रियो रशनामणिरिव मध्यमलंकरोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदागृहीतकतिपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नानपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमिष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेषमाणो मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्नलिनीजला-

---

ह्वेति । तस्मिन्किंनरमिथुने [illegible] तेन । अथ तत् विशेषयन्नाह—अविरलेति । अविरलानि निबिडानि । [illegible] । यानि तरुशतानि वृक्षशतानि, शाखाः स्कन्धशाखाः, गुल्मा विटपाः, लताः [illegible] प्रादुर्भूताः शाखाः, [illegible] संतानः परम्परा तेन गहने कलिले । निरन्तरेति । निरन्तरं प्रत्यहं निपतितानि स्रस्तानि यानि शुष्कपर्णानि शुष्कपत्राणि तैर्विकीर्णं व्याप्तं तलमधोभागो यस्य त स्मिन् । येन पथा प्रतिनिवृत्त्य व्याघुट्य स्वस्थानं गमिष्यामि । न चेति । अस्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि परिभ्रमता परिभ्रमणं कुर्वता मया कश्चित्(?) मर्त्यधर्मा मनुष्यो न चासाद्यते न प्राप्यते यः पुनः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानं मार्गमुपदेक्ष्यत्युपदेशं करिष्यति । मया बहुशोऽनेकवारं कथ्यमानं प्रतिपाद्यमानम् । [illegible] इति शेषः । श्रुतमाकर्णितमुत्तरेण सुवर्णपुरम् । तद्विशेषयन्नाह—सर्वेति । सर्वजनपदानां समग्रदेशानां पृथिव्या वसुधायाः सीमान्तलेखा सीमान्तं [illegible](?) तस्य लेखेव लेखा । ततः परतोऽग्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितमरण्यं काननम् । तदरण्यमतिक्रम्योल्लङ्घ्य कैलासगिरिरिति । अयं चेति । अयं प्रत्यक्षः कैलासः ।

वगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलैरार्द्रीकृतम्, करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्माषितम्, आर्द्रार्द्रैश्च शैवलप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुदकुवलयकह्लारकुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्खातैश्च सकर्दमैः शालूककन्दैराकीर्णम्, आखण्डितैश्च कुसुमस्तवकसारैर्वनपल्लवैराच्छादितम्, आलूनाभिश्च कुसुमोपविष्टोल्लसत्षट्पदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना च तमालपल्लवरसरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत्। उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्नुद्ग्रीवदृश्यैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरलसालसल्लकीप्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतेन, स्थूलकपिलवालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्कीर्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदकमञ्जरीभिर्जटिलीकृतशिलान्तरालेन, अनवरतगल-

---

गमनं करिष्यामि। इति पूर्वोक्तं चिन्तयित्वा ध्यात्वा सलिलमम्भोऽन्वेषमाणो गवेषमाणो मुहुर्मुहुर्वारंवारमितस्ततो दत्ता दृष्टिर्येनैवंभूतः पर्यटन्परिभ्रमन्मार्गमध्वानमद्राक्षीदपश्यदित्यन्वयः। अथ मार्गं विशेषयन्नाह— **नलिनीति**। नलिनी कमलिनी तया संयुक्तं जलं नलिनीजलं तस्यावगाह आलोडनं तस्मादुत्थितस्य निःसृतस्याचिरात्स्वल्पकालादपक्रान्तस्य पश्चाद्वलितस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वनगजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणोत्थापितैः क्रमोद्धृतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैरार्द्रीकृतमुन्नीकृतम्(?)। तथा करावकृष्टैः करैः शुण्डादण्डैरवकृष्टैराकर्षितैर्मृणालं बिसं मूलानि च नालानि च तैः सहवर्तमानैः कमलकलापैः कल्माषितं चित्रवर्णावरितमार्द्राणि चार्द्राणि चार्द्रार्द्राणि तैः शैवलप्रवालैर्जलशूककिसलयैः श्यामलितः कृष्णीभूत उद्देशः प्रदेशो यस्य स तम्। उद्दलितैरवकृष्टैः कुमुदं श्वेतोत्पलम्, कुवलयं कुवेलम्, कह्लारं सौगन्धिकम्, तस्य कुड्मलानि मुकुलानि तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं व्याप्तम्। उत्खातैरुत्पाटितैः सकर्दमैः सहपङ्केन वर्तमानैः शालूककन्दैरुत्पलानां कन्दैः। 'उत्पलानां तु शालूकम्' इति कोशः। आकीर्णं व्याप्तम्। [illegible]खण्डितैश्छिन्नैः कुसुमानां पुष्पाणां स्तवकैर्गुच्छकैः सारैः प्रधानैर्वनपल्लवैररण्यकिसलयैराच्छादितमावृतम्। आलूनाभिश्छिन्नाभिः कुसुमोपविष्टाः पुष्पमध्यवर्तिन उल्लसन्तो दीप्यमानाः षट्पदा भ्रमरा यास्वेवंविधाभिर्वनलताभिररण्यव्रततीभिराकुलितमाकीर्णम्। **अभिनवेति**। अभिनवः प्रत्यग्रो यः कुसुमपरिमलः पुष्पगन्धस्तद्वाहिना। तमालस्तापिच्छस्तस्य पल्लवाः किसलयास्तद्वद्रसरसश्यामेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक्सिक्तं सिञ्चितम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **उपजातेति**। उपजाता समुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का [illegible] यस्य स तथा तं मार्गं प्रतीपमभिमुखमनुसरन्ननुगच्छन्। उद्ग्रीवैरूर्ध्वकंधरैः पुरुषैर्दृश्यैः [illegible]रुपरि प्रान्ते छत्रमण्डलस्यातपवारणवलयस्याकारो येषां तैः। छत्राकारैरित्यर्थः। **सरलेति**। [illegible] गजप्रियास्त एव प्रायो बाहुल्येन येष्वेवंविधैरविरलैर्निबिडैरपि नि[illegible]हितया विरलैरिवानिबिडैरिवोपलक्ष्यमाणैर्दृश्यमानैः पादपैर्वृक्षैरुपेतेन सहितेन। [illegible] कपिला पिङ्गला वालुका सिकता यस्मिंस्तत्तेन। शिलानां बहुलता तया विरलानि [illegible] यस्मिंस्तेन। **वनेति**। वनद्विपानामरण्यदन्तिनां दशनैर्दन्तैर्दलिता मर्दिता [illegible] धूली रेणुस्तया कपिलेन पीतरक्तेन। आ समन्ताद्भङ्गिनीभिर्द्विधाभवनशी[illegible] पत्रभ[illegible] पत्रवल्ली तद्वत्कुटिलाभिर्वक्राभिः पाषाणभेदकनाम्यो

1 [illegible] 2 [illegible] 3 गिरिचरस्य [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]वकृष्टैश्च मृणाल. [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible], उपविष्टलि[illegible]. 10 [illegible] 11 [illegible] 12 [illegible] 13 [illegible]. 14 [illegible]. 15 शिलातल. 16 [illegible] 17 [illegible].

शतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरन्तरनिपतितशुष्कपर्णविकीर्णतले महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः परतो निर्मानुषमरण्यम्, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव' इत्यवधार्य वामकरतलचलितरश्मिपाशस्तुरंगमं व्यावर्तयामास । निर्वर्तिततुरंगमश्च पुनश्चिन्तितवान्—'अयमुद्भासितप्रभाभास्वरो भगवान्भानुरधुना दिवसश्रियो रशनामणिरिव मध्यमलंकरोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदागृहीतकतिपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमिष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेषमाणो मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्नलिनीजला-

---

श्चेति । तस्मिन्किनरमिथुने बद्धा स्थापिता दृष्टिर्येन स तथा तेन । अथ वनं विशेषयन्नाह—**अविरलेति** । अविरलानि निविडानि । अन्योन्यसंबद्धानीत्यर्थः । यानि तरुशतानि वृक्षशतानि, शाखाः स्कन्धशाखा, गुल्मा विटपा, लता शाखाभ्यः प्रादुर्भूता शाखा, एतेषां संतानः परम्परा तेन गहने कलिले । **निरेति** । निरन्तरं प्रत्यहं निपतितानि स्रस्तानि यानि शुष्कपर्णानि शुष्कपत्राणि तैरवकीर्णं व्याप्तं तलमधोभागो यस्य तस्मिन् । येन पथा प्रतिनिवृत्त्य व्याघुट्य यास्यामि गमिष्यामि । **न चेति** । अस्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनाप्युद्योगेनापि परिभ्रमता परिभ्रमणं कुर्वता मया कश्चित(त्)मर्त्यधर्मा मनुष्यो न चासाद्यते न प्राप्यते यः पुनान्सुवर्णपुरगामिनं पन्थानं मार्गमुपदेक्ष्यत्युपदेशं करिष्यति । मया बहुशोऽनेकवारं कथ्यमानं प्रतिपाद्यमानम् । जनैरिति शेषः । श्रुतमाकर्णितमुत्तरेण सुवर्णपुरम् । तद्विशेषयन्नाह—**सर्वेति** । सर्वजनपदानां समग्रदेशानां पृथिव्या वसुधायाः सीमान्तलेखा सीमान्तः केशवर्त्म(?) तस्य लेखेव लेखा । ततः परतोऽग्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितमरण्यं काननम् । तदरण्यमतिक्रम्योल्लङ्घ्य कैलासगिरिरिति । **अयं चेति** । अयं प्रत्यक्षः कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्य व्याघुट्यैकाकिना मया स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विलोक्य विलोक्य दक्षिणामपाचीं [आशां] दिशं केवलमङ्गीकृत्य स्वीकृत्य गन्तव्यं गमनीयम् । आत्मना कृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चितं फलमात्मनैव स्वयमेवानुभवितव्यमनुभवविषयीकर्तव्यम् । इत्यवधार्येति निश्चित्य । **वामेति** । वामकर[त]लेन सव्यपाणितलेन चलितः कम्पितो रश्मिपाशः खलीनं येन स तुरगममिन्द्रायुधं व्यावर्तयामास निवर्तयामास । **निवर्तिततुरंगमश्चेति** । निवर्तितः पश्चाद्वलितस्तुरगम इन्द्रायुधो येनैवंभूतः पुनस्तदनन्त[र] चिन्तितवान्ध्यातवान् । तदेव दर्शयति—**अधुनेति** । अधुना सांप्रतमयमुद्भासितातिप्रकटीभूता या प्रभा कान्तिस्तया भास्वरः शोभमानो यो भगवानैश्वर्यवान्भानुः सूर्यो दिवसश्रियो वासरलक्ष्म्या रशनामणिरिव मेखलारत्नमिव मध्यमवलग्नम् । सूर्यपक्षे मध्यं मध्यभागम् । अलंकरोति विभूषयति । परिश्रान्तः खिन्नश्चायमिन्द्रायुधः । तत्तावदादावेनमश्वम् । **आगृहीतेति** । आगृहीता आत्ता कतिपये कियन्तो दूर्वाया शतपर्वायाः प्रवालकवलाः पल्लवग्रासा येन स तम् । कस्मिंश्चिदनिर्दिष्टनाम्नि सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे वा निर्झरे वा सरिदम्भसि वा नदीजले वा । **स्नात इति** । पूर्वं स्नातः पश्चात्पीतमुदकं येन स तम् । अत एवापनीतश्रमं दूरीभूतक्लमं कृत्वा विधाय स्वयं च सलिलं पानीयं पीत्वा पानं कृत्वा कस्यचित्तरोरनिर्दिष्टनाम्नो वृक्षस्याधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम(म्य) विश्रामं गृहीत्वा ततः पश्चाद्गमिष्यामि

---

१ पतित. २ परिभ्रमता मर्त्यधर्मा. ३ वलित. ४ व्यावर्तिततुरङ्गश्च. ५ नभस्तलमध्यम्. ६ अन्विष्यमाण, अन्विष्यन्, अन्वेषयन्

वगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलैरार्द्रीकृतम्, करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्मापितम्, आर्द्रार्द्रैश्च शैवलप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुदकुवलयकह्लारकुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्खातैश्च सकर्दमैः शालूककन्दैराकीर्णम्, आखण्डितैश्च कुसुमस्तवकसारैर्वनपल्लवैराच्छादितम्, आलूनाभिश्च कुसुमोपविष्टोल्लसत्षट्पदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना च तमालपल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत् । उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्नुद्ग्रीवदृश्यैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरलसालसल्लकीप्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतेन, स्थूलकपिलवालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्कीर्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदकमञ्जरीभिर्जटिलीकृतशिलान्तरालेन, अनवरतगल-

---

गमनं करिष्यामि । इति पूर्वोक्तं चिन्तयित्वा ध्यात्वा सलिलमम्भोऽन्वेषमाणो गवेषमाणो मुहुर्मुहुर्वारंवारमितस्ततो दत्ता दृष्टिर्येनैवंभूतः पर्यटन्परिभ्रमन्मार्गमध्वानमद्राक्षीदपश्यदित्यन्वयः । अथ मार्गं विशेषयन्नाह—**नलिनीति ।** नलिनी कमलिनी तया संयुक्तं जलं नलिनीजलं तस्यावगाह आलोडनं तस्मादुत्थितस्य निःसृतस्याचिरात्स्वल्पकालापक्रान्तस्य पश्चाद्वलितस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वनगजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणोत्थापितैः क्रमोद्धृतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैरार्द्रीकृतमुन्नीकृतम्(?) । तथा करावकृष्टैः करैः शुण्डादण्डैरवकृष्टैराकर्षितैर्मृणालं बिसं मूलानि च नालानि च तैः सहवर्तमानैः कमलकलापैः कल्मापितं चित्रवदाचरितमार्द्राणि चार्द्राणि चार्द्रार्द्राणि तैः शैवलप्रवालैर्जलशककिसलयैः श्यामलितः कृष्णीभूत उद्देशः प्रदेशो यस्य स तम् । उद्दलितैरवकृष्टैः कुमुदं श्वेतोत्पलम्, कुवलयं कुवेलम्, कह्लारं सौगन्धिकम्, तस्य कुड्मलानि मुकुलानि तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं व्याप्तम् । उत्खातैरुत्पाटितैः सकर्दमैः सहपङ्केन वर्तमानैः शालूककन्दैरुत्पलानां कन्दैः । 'उत्पलानां तु शालूकम्' इति कोशः । आकीर्णं व्याप्तम् । आ समन्तात्खण्डितैश्छिन्नैः कुसुमानां पुष्पाणां स्तवकैर्गुच्छकैः सारैः प्रधानैर्वनपल्लवैररण्यकिसलयैराच्छादितमावृतम् । आलूनाभिश्छिन्नाभिः कुसुमोपविष्टाः पुष्पमध्यवर्तिन उल्लसन्तो दीप्यमानाः षट्पदा भ्रमरा यास्वेवंविधाभिर्वनलताभिररण्यव्रततीभिराकुलितमाकीर्णम् । **अभिनवेति ।** अभिनवः प्रत्यग्रो यः कुसुमपरिमलः पुष्पगन्धस्तद्वाहिना । तमालस्तापिच्छस्तस्य पल्लवाः किसलयास्तद्रसस्तद्वत्सरसश्यामेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक्सिक्तं सिञ्चितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **उपजातेति ।** उपजाता समुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का येन स तथा तं मार्गं प्रतीपमभिमुखमनुसरन्ननुगच्छन् । उद्ग्रीवैरूर्ध्वकंधरैः पुरुषैर्दृश्यैर्विलोक्यैरुपरि प्रान्ते छत्रमण्डलमातपवारणवलयस्याकारो येषां तैः । छत्राकारैरित्यर्थः । **सरलेति ।** सरलाः देवदारवः सालाः वृक्षविशेषाः सल्लक्यो गजप्रियास्ता एव प्रायो बाहुल्येन येष्वेवंविधैरविरलैर्निबिडैरपि निःशाखतया स्कन्धशाखागहिततया विरलैरिवानिबिडैरिवोपलक्ष्यमाणैर्दृश्यमानैः पादपैर्वृक्षैरुपेतेन सहितेन । [illegible] स्थूला महती कपिला पिङ्गला वालुका सिकता यस्मिंस्तेन । शिलानां बहुलता तया विरलानि [illegible] तृणान्युलपः [illegible] यस्मिंस्तेन । **वनेति ।** वनद्विपानामरण्यदन्तिनां दशनैर्दन्तैर्दलिता मर्दिता या मनःशिला मनोगुप्ता तस्या धूली रेणुस्तया कपिलेन पीतरक्तेन । आ समन्ताद्भङ्गिनीभिर्द्विधाभवनशीलाभिरुत्कीर्णाभिरिव [illegible] कर्तिताभिरिव पत्रभङ्गः पत्ररचना तद्वत्कुटिलाभिर्वक्राभिः पाषाणभेदकनाम्यो

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ गिरिचरस्य चरण ४ उत्थापित, उत्थापितैः ५ करिकलभकरावकृष्टैश्च मृणाल. [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ उपविष्टोल्लसत्षट्पदम्, उपविष्टनिविष्टोल्लसित, उपविष्टनिविष्टोल्ल-[illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ मदजलेन सिक्तम्. १३ उपजातजलाशय. १४ उद्ग्रीव. १५ शिलातल. १६ [illegible] १७ [illegible].

द्रुग्गुलुद्रुमद्रवार्द्रीकृतदृपदा, शिखरस्रुतशिलाजतुरसपिच्छि[1]लोपलेन टङ्कन[2]हयखुरखण्डितहरितालक्षोदपांशुलेन, आखुनखरोत्खातविलाव[3]कीर्णकाञ्चनचूर्णेन, सिकतानिमग्नचमरककस्तूरि[4]कामृगीखुरपङ्क्तिना, संशीर्ण[5]रङ्कुरल्लकरोमप्रकरनिचितेन, विषमशिलाच्छेदोपविष्टजीवंजीवकयुगलेन, वनमानुषमिथुनाध्यासिततटगुहामुखेन गन्धपाषाणपरिमलामोदिना, वेत्रलताप्रतान[6]प्ररूढवेणुना कैलासतलेन कंचिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारालसं जलधर[7]व्यूहमिव बहुल[8]क्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुखण्डं[9] ददर्श । तच्च[10] संमुखा[11]गतेन कुसुम[12]रजःकषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण[13] शीकरिणा चन्दनरस[14]सम-स्पर्शेनालिङ्ग्यमान इव जलतरङ्गमारुतेन कमलमधुपानमत्तानां च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव विवेश[15] । प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पण-

---

या मञ्जर्यो वल्लर्यस्ताभिरजटिल जटिल क्रियत इति जटिलीकृत शिलयोरन्तराल मध्यभागो यस्य तत्तेन । तथानवरत निरन्तर गलन्त स्रवन्तो ये गुग्गुलुद्रुमा पलङ्कषवृक्षास्तेषा द्रवो रसस्तेनार्द्रीकृतानि दृषन्ति प्रस्तरा यस्मिंस्तत्तेन । तथा शिखरेभ्य सानुभ्य स्रुतश्च्युतो य शिलाजतुरसो गिरिजद्रवस्तेन पिच्छला विजिविला(?)उपला यस्मिंस्तत्तेन । **टङ्कनेति** । टङ्कन प्रस्तरदारक तल्लक्षणो यो हयखुरोऽश्वशफस्तेन खण्डित शकलीकृत यद्धरिताल गोदन्त तस्य क्षोदश्चूर्णं तेन पांशुलेन पांशुयुक्तेन । तथाखूना वृषाना नखरैर्नखरोत्खातान्यतिखनितानि यानि बिलानि विवराणि तेभ्योऽवकीर्णमवध्वस्त काञ्चनचूर्ण सुवर्णक्षोदो यस्मिंस्तत्तेन । तथा सिकतासु वालुकासु निमग्ना ब्रु(बु)डिताश्चमरकाश्चमर्य , कस्तूरिकामृग्यो नेपालदेशप्रसिद्धा , तेषा खुरपङ्क्तयो यस्मिंस्तत्तेन तथा संशीर्णो विगलितो रङ्कुर्मृगविशेष । रल्लक उरभ्र , एतयोर्यो रोमप्रकरस्तनूरुहसमूहस्तेन निचितेन व्याप्तेन । तथा विषमा असमा ये शिलाच्छेदास्तत्रोपविष्टान्यासीनानि जीवजीवकयुगलानि विषदर्शनमृत्युकयुग्मानि यस्मिंस्तत्तेन । मयूराकृतय. पक्षिविशेषा जीवजीवका । ते च दक्षिणदेश एतन्नाम्नैव प्रसिद्धा । **वनेति** । वनमानुषमिथुनैर्मनुष्याकृतिसदृशाकारैर्वनचारिविशेषैरध्यासितान्याश्रितानि तटगुहामुखानि यस्मिंस्तत्तेन । गन्धपाषाण. सुगन्धद्रव्यविशेषस्तस्य परिमलो विमर्दजनितो गन्धो विद्यते यस्मिंस्तत्तेन । तथा वेत्रलता वेत्रवल्लयस्तासा प्रताने शाखापत्रप्रचये प्ररूढा उद्गता वेणवो वंशा यस्मिंस्तत्तेन । एवंविधेन कैलासतलेन रजताद्र्यधोभागेन कंचित्कियन्मात्रमध्वान पन्थान गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिण पूर्वोत्तरे दिग्भाग ईशान्यामत्यायतमतिविस्तीर्ण तरुखण्ड वृक्षसमूह ददर्शावलोकयामास । जलभारेण पानीयवीवधेनालस मन्थरम् । कृष्णत्वसाम्यादाह—**जलेति** । जलधरो मेघस्तस्य(रा मेघास्तेषा) व्यूहमिव समूहमिव । **बहुलेति** । बहुल कृष्णपक्षस्तस्य क्षपा रात्रिस्तस्या पुञ्जीकृत राशीकृतमन्धकारमिव ध्वान्तमिव । अत्र जलान्धकारयोर्नीलगुणसबन्धात्साम्य प्रदर्शितम् । **तच्चेति** । तत्पूर्वोक्ततरुखण्ड विवेश प्रवेश चकारेत्यन्वय । किं क्रियमाण । समुखागतेनाभिमुखायातेन जलतरङ्गमारुतेन पानीयवीचीसमीरणेनालिङ्ग्यमान इवाश्लिष्यमाण इव । अथ वायु विशिनष्टि—**कुसुमेति** । कुसुमरजसा पुष्पपरागाणा कषायस्तुवर आमोदो मुखवासनो विद्यते यस्मिन्स तेन । **जलेति** । जलस्य पानीयस्य ससर्ग सबन्धस्तेन शिशिर शीतल शीकरो वातास्त वारि विद्यते यस्मिन्स तेन । अत्रास्त्यर्थे इन् । **चन्देति** । चन्दन मलयज तस्य रसो द्रवस्तस्य सम सदृश स्पर्शो यस्य स तेन । कमलस्य नलिनस्य मधु रसस्तस्य पानमास्वादस्तेन मत्तानामुत्कटाना कलहसाना कादम्बाना श्रोत्रहारिभि कर्णरुचिरै कोलाहलै कलकलैराहूयमान इवाह्वानविषयीक्रियमाण इव । तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागेऽन्तरालप्रदेशे प्रविश्य च प्रवेश कृत्वाच्छोद नाम यस्यैवभूत

---

१ पिच्छिल २ टङ्कनखरखुर ३ बिलविप्रकीर्ण, बिलप्रकीर्ण. ४ चमरकस्तूरिका ५ संशीर्णजीर्णरङ्कु, सकीर्णरङ्कु, सकीर्णजीर्णरल्लक. ६ प्रतानतता प्ररूढ. ७ अल्पजलधर ८ बहुलपक्षक्षपया ९ विपिनखण्डम् १० त च ११ समुखादागतेन. १२ कुमुद. १३ शिशिरशीकरिणा १४ रसस्पर्शेन. १५ प्रविवेश

मिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुंधरादेव्याः, जलनिर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अंशावतारमिव गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्, हराट्टहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवनपुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितम्, वैडूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्यन्दितम्, आदर्शमिव प्रचेतसः स्वच्छतया, मुनिमनोभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तः स्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्धूतजलतरङ्गशीकरधूलिजन्मभिः सर्वतः संस्थितैः संरक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टसजलचरकाननशैल-

---

नर कासारं दृष्टवानालोकितवान् । अथ सरो विशेषयन्नाह—**मणीति** । त्रैलोक्यलक्ष्म्यास्त्रिभुवनश्रियो मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव । वसुधरादेव्या रत्नगर्भादेव्या स्फटिकभूमिगृहमिव स्फाटिकहर्म्यमिव । सागराणां समुद्राणां जलनिर्गमनमार्गमिव वारिवहिर्गमनपन्थानमिव । दिशां ककुभां निस्यन्दमिव रसक्षरणमिव । गगनतलस्य व्योमतलस्यांशावतारमिव तदंशेनावतीर्णमिव । निर्मलश्वेतरूपत्वादाह—**कैलासेति** । कैलासमिव रजताद्रिमिव । एतस्य पाषाणमयत्वात्सरसश्च द्रवरूपतया साम्यं न संभवतीत्यत आह—**द्रवेति** । द्रवतां रसतामापन्नं प्राप्तम् । हिमजलवत्त्वादाह—**तुषारेति** । तुषारगिरिमिव हिमाचलमिव । तस्य दृढत्वानोपमानत्वमित्यत आह—**विलीति** । विलीनम् । विद्रुतमित्यर्थ । अमृतमयत्वादाह—**चन्द्रेति** । चन्द्रस्य शशिन आतपमिव । प्रकाशमिव । अस्य तेजोरूपत्वान्न साम्यमित्याह—**रसेति** । रसतां जलतामुपेत प्राप्तम् । विषवत्त्वसाम्यादाह—**हरेति** । हरस्येश्वरस्य योऽट्टहासो महाहासस्तमिव । तस्य क्रियारूपत्वात्साम्यं न स्यादित्याशयेनाह—**जलीति** । जलीभूतमिव डलयोरैक्याज्जडीभूतमिव । सुखजनकत्वसाम्यादाह—**त्रिभ्विति** । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य पुण्यराशिमिव श्रेय समूहमिव । अस्यामूर्तत्वान्न साम्यमित्याशयेनाह—**सर इति** । सरोरूपेण कासाररूपेणावस्थितम् । कृतावस्थानमित्यर्थ । नीलत्वसाम्यादाह—**वैडूिति** । वैडूर्य बालवायजं तन्मयं गिरिजालमिव । अतिकठिनत्वात्ततुल्यतानुपपत्तेराह—**सलिलेति** । सलिलाकारेण जलाकारेण परिणतं तद्रूपतामापन्नम् । उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—**शरद इति** । शरत्कालीनं घनात्ययसमयसंभवं यदभ्रवृन्दं मेघपट(टल) तदिव । एतस्याकाशस्थत्वात्तत्साम्यानुपपत्तेराह—**द्रवीति** । द्रवीभूय रसीभूयैकत्र स्थले निस्यन्दितं निर्गलितम् । स्वच्छप्रतिबिम्बसंक्रान्तिसाम्येनाह—**आदर्शेति** । प्रचेतसो वरुणस्यादर्शमिव मुकुरमिव स्वच्छतया । उपमानान्तराण्याह—**मुनिरित्यादि** । मुनीनां तपस्विनां मनोभिश्चित्तैरिव, सज्ज[ना]नामाप्तानां गुणैः शौर्यादिभिरिव, हरिणानां मृगाणां लोचनप्रभाभिर्नेत्रकान्ति[भि]रिव, मुक्ताफलानां रत्नोद्भवानामंशुभिः किरणैरिव निर्मितं निष्पादितम् । चतुर्ष्वप्य-निर्मल(त्व)मेव नियामकमुत्प्रेक्षायाम् । पुनः कीदृक्षमिवोपलक्ष्यमाणमित्याह—**रिक्तमिति** । रिक्तमिव शून्यमिव । तत्र हे(हे)तुमाह—**अन्तरिति** । अन्तर्मध्ये स्पष्टं प्रकटं यथा स्यात्तथा दृष्टोऽवलोकितः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । तर्हि रिक्तमेव भविष्यतीत्याशयेनाह—**आपूर्ण[ति]** । आ समन्तात्पूर्णः एत पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत् । एतादृशमपि । अनिलवशादुन्नतत्वं वक्ष्यमाणप्रतिबिम्बवशाच्च निम्नत्वम् । एतद्वचनादर्शयन्नुत्प्रेक्षते—**इन्द्रेति** । इन्द्रचापसहस्रैराखण्डलधनुःसहस्रैः संरक्ष्यमाणमिव त्रायमाणमिव । एतदेव विशेषयन्नाह—**अनिलेति** । अनिलेन वायुनोद्धता उत्क्षिप्ता ये जलतरङ्गा पानीयकल्लोलास्तेषां शीकरधूल्यः कणास्ताभ्यो जन्मोत्पत्तिर्येषां तैः । कीदृशैः । सर्वतः समन्तात्संस्थितैः कृतावस्थानैः । तत्र प्रोक्तानां बन्धनार्थिशीकरधूलीनामपि तदवस्थत्वाच्च शक्रचापोपमानम् । पुनः सरो विशेषयन्नाह—

---

१ रूपेणेव निर्मितम्. २ अंशावतारमिव चतावा गगन समावतार उल्लगार गगन. ३ आदर्शभवनमिव, आदर्श-... ४ महर्षिभि, महर्षिभि. ५ प्रविष्टम्. ६ सकानन, सकाननानन.

नक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जलक्षालितवामार्धकपोलगलितलावण्यप्रवाहानुकारिणा मिश्रितजलम्, उपकूलतमालवनप्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गभीरतरम्, दिवाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाणनीलोत्पलवनगहनम्, असकृत्पितामहपरिपूरितकमण्डलुपरिपूतजलम्, अनेकशो वालखिल्यकदम्बककृतसंध्योपासनम्, वहुशः सलिलावतीर्णसावित्रीभग्नदेवार्चनकमलसहस्रम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्, सर्वदा सिद्धवधूधौतकल्पलतावल्कलपुण्योदकम्, उदकक्रीडादोहदागतानां च गुह्यकेश्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतुचापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलिलम्, क-

---

उद्भिन्नेति । उद्भिन्नानि विकसितानि पङ्कजानि कमलानि यस्मिन्नेवंविधेनोदरेण मध्येन । द्वितीयपक्ष उन्निद्र पङ्कज नाभिकमल यस्मिन्नेवभूतेनोदरेण जठरेण नारायणमिव कृष्णमिव त्रिभुवन त्रिविष्टप बिभ्राण दधानम् । अथ त्रिभुवन विशेषयन्नाह—**प्रतिमेति** । प्रतिमा प्रतिबिम्ब तस्य निभेन व्याजेनान्त प्रविष्ट मन्यप्रविष्ट सह जलचरेण नक्रचक्रादिना वर्तमान यत्कानन वनम्, शैलोऽद्रि, नक्षत्राणि ऋक्षाणि, ग्रहा मङ्गलादय, तेषा चक्रवाल समूहो यस्मिस्तत्तथा । पुनस्तदेव विशेषयन्नाह—**आसन्नेति** । आसन्न समीपवर्ती य कैलासो रजताद्रिस्तस्मादवतीर्णस्योत्तरितस्य शतश शतवार भगवतो माहात्म्यवत खण्डपरशोरीश्वरस्य मज्जनोन्मज्जनाभ्या प्रतीताभ्या य क्षोभश्चित्तचाञ्चल्य तेन चलित कम्पितो यश्चूडामणिभूतश्चन्द्रखण्डस्तस्माच्च्युतेन स्रस्तेनामृतरसेन पीयूषद्रवेण मिश्रितमेकीभूत जल पानीय यस्य तत्तथा । अथ पीयूषरस विशेषयन्नाह—**जलेति** । जलेन क्षालितौ धौतौ यौ वामार्धकपोलौ पार्वतीगल्लात्परप्रदेशौ ताभ्या गलित च्युत यल्लावण्य चातुर्य तस्य य प्रवाहो रयस्तस्यानुकारिणा तत्सदृशेनेत्यर्थ । **उपेति** । उपकूल उपकण्ठे यत्तमालवन तापिच्छवन तस्य प्रतिबिम्ब प्रतिच्छायस्तेनान्धकारवदाचरितान्यभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषा ते । अत्रान्धकारिताभ्यन्तरत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—**दृश्यमानेति** । दृश्यमानरसातलद्वारैरिव वीक्ष्यमाणवडवामुखप्रतीहारैरिव । एवभूतै सलिलप्रदेशै पानीयस्थलैर्गभीरतर गम्भीरतरम् । अतएव पूर्वोक्तसाम्यादेवाह—**दिवापीति** । दिवापि दिवसेऽप्युपजाता समुत्पन्ना निशायास्त्रियामिन्या शङ्का येषा तैश्चक्रवाकमिथुनै कोकद्वन्द्वै परि सामस्त्येन ह्रियमाण त्यज्यमान यन्नीलोत्पलवनमिन्दीवरखण्ड तेन गहन निबिडम् । **असकृदिति** । असकृन्निरन्तर पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितो भृतो य कमण्डलु कुण्डिका तेन परि सामस्त्येन पूत पावन जल जीवन यस्य तत्तथा । **अनेकश इति** । अनेकशो वारवार वालखिल्या सूर्यपुर सरा मुनयस्तेषा कदम्बक समूहस्तेन कृत विहित सध्योपासन सध्यावन्दन यस्मिस्तत्तथा । **बहुश इति** । अनेकश [सलिले] जलेऽवतीर्णोत्तीर्णा या सावित्री हुताशनपत्नी तया भग्नमुन्मूलित देवार्चनार्थ कमलाना नलिनीना सहस्र यस्मिस्तत् । **सहस्रश इति** । सहस्रवार सप्तर्षीणा मरीचिप्रभृतीना मण्डल समूहस्तस्य स्नानमाप्लवस्तेन पवित्रीकृत पावनीकृतम् । **सर्वदेति** । सर्वदा सर्वकाल सिद्धवधूभि सिद्धाङ्गनाभिर्धौतानि क्षालितानि यानि कल्पलताया मन्दारव्रतत्या वल्कलानि चोचानि तै पुण्यानि पवित्राण्युदकानि जलानि यस्मिस्तत्तथा । **उदकेति** । उदकस्य जलस्य या क्रीडा केलिस्तस्या दोहदोऽभिलाषस्तेनागतानां प्राप्ताना गुह्यकेश्वरस्य कुबेरस्यान्त पुरकामिनीनामवरोधस्त्रीणा मकरकेतु कदर्पस्तस्य चापचक्रमारोपित धनुस्तद्वदाकृतिराकारो येषा तैरतिविकटैरतिविपुलैरावर्ता विद्यन्ते येषु तैरावर्तिभि । एवभूतैर्नाभिमण्डलैस्तुन्दकूपिकासमूहैरापीत ग्रस्त सलिल जल यस्य तत्तथा । इद च नाभिपर्यन्त-

---

१ लावण्यानुकारिणा. २ समिश्रित. ३ गम्भीरतरम्. ४ परिपूरित. ५ देवतार्चन. ६ कमलम्. ७ पुण्यीकृतोदकम्.

चिद्वरुणहंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्, क्वचिद्दिग्गजमज्जनजर्जरितजरन्मृणालदण्डम्, क्वचित्र्यम्बकवृषभविषाणकोटिखण्डिततटशिलाखण्डम्, क्वचिद्यममहिषशृङ्गशिखरविक्षिप्तफेनपिण्डम्, क्वचिदैरावतदशनमुसलखण्डितकुमुदखण्डम्, यौवनमिवोत्कलिकाबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालंकृतम्, महापुरुषमिव मीनमकरकूर्मचक्रप्रकटलक्षणम्, षण्मुखचरितमिव श्रूयमाणक्रौञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डुधार्तराष्ट्रकुलपक्षकृतक्षोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरकासारावस्थितशितिकण्ठपीयमानविषम्, कृष्णबालचरितमिव तटकदम्ब-

---

जलक्रीडावर्णनम् । **क्वचिदिति** । कस्मिंश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसो हंसेन मरालेनोपात्तो गृहीत कमलवनस्य नलिनखण्डस्य मकरन्दो मरन्दो यस्मिंस्तत्तथा । **क्वचीति** । दिग्गजाना दिग्दन्तिना मज्जनेनान्तर्विगाहनेन जर्जरिता शिथिलीभूता जरन्मृणालदण्डा बहुकालीनव(बि)सदण्डा यस्मिस्तत्तथा । **क्वचीति** । त्र्यम्बकस्येश्वरस्य यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य विषाणकोटि शृङ्गाग्रभागस्तया खण्डिता भेदितास्तटस्य तीरस्य शिलाखण्डा यस्य तत् । **क्वचिदिति** । यमस्य कृतान्तस्य यो महिष कासा(स)रस्तस्य शृङ्ग विषाण तस्य शिखरमग्रभागस्तेन विक्षिप्त इतस्तत पर्यस्त फेनपिण्डो डिण्डीरपुञ्जो यस्मिन् । **क्वचीति** । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य दशना दन्तास्त एव स्थूलत्वदृढत्वसाम्यान्मुसलान्ययोग्राणि तै खण्डित पाटित कुमुदखण्ड कैरववन यस्मिन् । अथ प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—**यौवेति** । यौवन तारुण्य तद्वदिव । उभयसाम्य प्रदर्शयन्नाह—**उदिति** । उत्कलिका तरङ्गसततिस्तया बहुल दृढम् । 'तरङ्गे भङ्गवीच्युर्म्यूत्कलिका' इति कोश । पक्ष उत्कलिका हृल्लेख । 'हृल्लेखोत्कलिका च' इति कोश । विविधकामाभिलापस्तया बहुलम् । व्याप्तमित्यर्थ । **उदिति** । उत्कण्ठितमुन्मनसम् । अर्थाद्विरहिजनम् । तदिव । तत्सदृशमित्यर्थ । उभयो साम्यमाह—**मृणालेति** । मृणालाना तन्तुलाना वलयै समूहैरलङ्कृ[तम्] । उन्मना अपि दाघज्वरोपशमनार्थं मृणालवलयालङ्कृत स्यादित्यभङ्गश्लेष । **महेति** । महाश्चासौ पुरुषश्चेति कर्मधारय । तद्वदिव । उभयोर्विशेषणमाह—**मीनेति** । मीना मत्स्या, मकरा जलचरविशेषा, कूर्मा कच्छपा, चक्रा जलचारिविशेषा, प्रकटा बहिर्दृश्यमाना लक्षणा सारसा सारस्यश्च यस्मिन् । पक्षे मकरादीनि चमत्कृतानि प्रकटानि स्पष्टानि लक्षणानि चिह्नानि यस्मिन् । महापुरुषस्य हस्तपादाद्यवयवेषु मकरादीनि चिह्नानि भवन्तीति सर्वप्रसिद्धम् । ननु 'सारसी लक्ष्मणा सानुसौमित्रौ श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रकोषादिदर्शनात्कथमत्र लक्षणाशब्दप्रयोग इति चेन्न । 'लक्षणश्चैव सारस' इत्यमरमालाया निर्मकारस्यापि दर्शनात् । **षण्मुखेति** । षण्मुख कार्तिकेयस्तस्य चरितमाचरण तद्वदिव । **श्रूयेति** । श्रूयमाण आकर्ण्यमान क्रौञ्च पक्षिविशेषस्तस्य या वनिता स्त्री तस्या प्रलाप प्रकर्षेण शब्दो यस्मिन् । पक्षे कार्तिकेयेन क्रौञ्चशैलो हत । अत एव तस्य वनिताया प्रलापो रुदन यस्मिन् । तथा भारत व्यासप्रणीत शास्त्र तद्वदिव । **पाण्डुति** । पाण्डव श्वेतवर्णा ये धार्तराष्ट्रा हंसविशेषास्तेषा कुल समूहस्तस्य पक्षा वाजास्तै कृतो विहित क्षोभो विग्रहो यस्मिन् । पक्षे पाण्डुरस्यात्मज, धार्तराष्ट्रो दुर्योधन, तयो कुले अन्वयौ तयो पक्षौ सहायौ ताभ्या कृत क्षोभश्चित्तवैकल्य यस्मिन् । **अमृतेति** । अमृतार्थं पीयूषार्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति शेष । तस्य च समय काल्स्तमिव । **तीरेति** । तीर तटम् कासार प्रान्तदेश तत्रावस्थिता ये शितिकण्ठा दात्यूहा पीयमानमास्वाद्यमान विष जल यस्मिन् । पक्षे तीरे । क्षीरोदस्येति शेष । तस्मिन्नवस्थितो य शितिकण्ठो महेश्वरस्तेन पीयमान भक्ष्यमाण विष कालकूट यस्मिन् । 'कालकूटाम्भसोर्विषम्' इत्यनेकार्थ । तथा । **कृष्णेति** । कृष्णस्य जनार्दनस्य यद्बालचरित बाल्यावस्थाया क्रीडित तद्वदिव । उभयो साम्यमाह—**तटेति** । 'तट तस्यैव मस्त' इति कोश तस्मिन्ये कदम्बा नीपास्तेषा

---

१ [illegible] दिग्गजमज्जनजर्जरितजरन्मृणालदण्डम्, हंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्, हंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्. २ मृणालनालदण्डम् ३ [illegible] ४ [illegible]. ५ [illegible] ६ तीरावस्थित. ७ बालकृष्ण.

शाखाधिरूढहरिकृतजलप्रपातक्रीडम्, मदनध्वजमिव मकराधिष्ठितम्, दिव्यमिवानिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्, उरगकुलमिवानन्तशतपत्रपद्मोद्भासितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानकुवलयापीडम्, कद्रूस्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूपम्, मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्, असत्साधनमिवादृष्टान्तम्, अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेरच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् । आलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्—'अहो निष्फलमपि मे तुरङ्गमुखमिथुनानुसरणमेतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां

शाखा. शालास्तस्यामधिरूढो यो हरिर्गोलाङ्गूलस्तेन कृता विहिता जलप्रपातलक्षणा क्रीडा यस्मिन् । पक्षे तट यमुनाया । हरि कृष्ण. शेप पूर्ववत् । **मदेति** । मदनस्य कन्दर्पस्य यो ध्वज केतुस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**मकर इति** । मकरो जलजन्तुस्तेनाधिष्ठितमाश्रितम् । पक्षे मकराकृतिरूप चिह्नम् । **दिव्येति** । दिवि भव दिव्य तद्वदिव । उभयो साम्यार्थमाह—**अनिमिषेति** । अनिमिषास्तिमयस्तेषा लोचनानि नेत्राणि तै रमणीय मनोहरम् । पक्षेऽनिमिषलोचना देवा । शेप पूर्ववत् । **अरण्येति** । अरण्य कानन तद्वदिव उभयो साधर्म्यमाह—**विजृम्भेति** । विजृम्भमाणानि विनिद्राणि पुण्डरीकानि सिताम्भोजानि यस्मिंस्तत्तथा । पक्षे विजृम्भमाणा सद्योज्झितनिद्रा पुण्डरीकाश्चित्रका । 'चित्रकाय पुण्डरीक' इति कोश । शेष पूर्ववत् । **उरगेति** । उरगा' सर्पास्तेषा कुलमन्वयस्तद्वदिव । उभयो सादृश्यमावि कुर्वन्नाह—**अनन्तेति** । असंख्यानि यानि [शत]पत्राणि पुष्पविशेषाणि, पद्मानि कमलानि, तैरुद्भासित शोभितम् । पक्षेऽनन्तो नागाधिप, शतपत्रो नागविशेप, पद्मश्च । शेप पूर्ववत् । **कंस इति** । कंसो दैत्यस्तस्य बल सैन्य तद्वदिव । उभयसाम्यार्थमाह—**मध्विति** । मधुकराणा भ्रमराणा कुलानि समूहानि तैरु[२]गीयमानानि गानविपयीक्रियमाणानि कुवलयान्युत्पलानि तान्येवापीड शेखरो यस्मिंस्तत्तथा । पक्षे कुवलयापीडो गजः शेप पूर्ववत् । **कद्रू इति** । कद्रूर्नागमाता तस्या' स्तनयुगल कुचयुग्म तद्वदिव । उभयो साम्यतां प्रदर्शयन्नाह—**नागेति** । नागसहस्रैर्हस्तिसहस्रै पीता आस्वादिता' पयसो गण्डूपाश्चुलुका यस्मिंस्तत् । पक्षे नागा. सर्पा, पयो दुग्धम् । शेप पूर्ववत् । **मलयेति** । मलयो मलयाचलस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**चन्दनेति** । चन्दन मलयज तद्वच्छिशिर शीतल वन जल यस्मिन् । 'कीलाल भुवन वन घनरस' इत्यभिधानचिन्तामणि । पक्षे चन्दनाना शिशिराणि वनानि काननानि यस्मिन् । **असदिति** । असत्साधनमसद्धेतुस्तद्वदिव । शब्दापेक्षया तयो. साधर्म्यमाह—**नेति** । न दृष्टो न वीक्षितोऽन्तरवसान यस्य तत् । पक्षे न विद्यते दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान्यस्मिन् । तदभावादसद्धेतुत्वमिति भाव. । अतिमनोहरम् । अतिसुन्दरमित्यर्थ । दृष्टेर्नेत्रस्याह्लादनम् । प्रमोदजनकमित्यर्थ. । **आलो इति** । आलोकमात्रेणैव निरीक्ष्य(क्षण)मात्रेणैवापगतो दूरीभूत श्रम' क्लान्तिर्यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडस्तद्दृष्ट्वा विलोक्य मनसि चित्त एवमकरोदेवमघटयत् । **अहो इति** । अहो इत्याश्चर्ये । निष्फलमपि निरर्थकमपि मे मम तुरङ्गमुखमिथुनस्य किंनरमिथुनस्यानुसरणमनुगमन सफलता कृतार्थतामुपगतम । प्राप्तमित्यर्थ । किं कुर्वतो मम । एतत्सर' कासारमालोकयतो दृग्विपयीकुर्वत । **अद्येति** । अद्यास्मिन्दिने [परिसमाप्त] परिपूर्णम् । संपूर्ण(र्णं)जातमित्यर्थ । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह—**ईक्षणेति** । ईक्षणयुगलस्य द्रष्टव्य दर्शनीय यद्वस्तु तस्य दर्शनमवलोकन तस्य फल व्युष्टि । **खल्विति** । खलु निश्चितम् । रमणीयाना मनोहराणामन्त प्रान्त आलोकितो वीक्षित' । एतदपर रमणीय नास्तीत्यर्थ । **दृष्ट इति** । आह्लादनीयाना प्रमोदकारिणामवधिर्मर्यादा दृष्टोऽवलोकित । प्रमोदजनकमेतदन्यत्किमपि नास्तीति भाव । **वीक्षितेति** । मनोहराणा चित्तहारिणा

---

१ शाखारूढ. २ उपनीयमान ३ कद्र. ४ आलोकन. ५ मनस्यकरोत् ६ तुरग.

परिसमाप्ति, विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः। इदमुत्पाद्य सरःसलिलममृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता स्वसृष्टिः। इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपजनयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति, हंसमुखरतया श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति। नियतं चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान्कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः। न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोहँदं देवो रथाङ्गपाणिर्यदिदममृतरससुरभिसलिलमपहाय लवणरसपरुषपयस्युदन्वति स्वपिति। नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरो येन प्रलयवराहघोणाभिघातभीता भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकलितसकलसलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागाधानेकपातालगम्भीराम्भसि निमग्ना भवेन्महासरसि किमेकेन महावराहसहस्रैरपि नासा-

---

सीनाया अन्तलेखा प्रान्तलेखा वीक्षिता नयनविषयीकृता। अत पर चित्तहृत्किमपि नास्तीति भाव.। **प्रत्यक्षेति**। प्रीतिजननाना प्रीत्युत्पादकाना परि सामस्त्येनाप्ति प्राप्ति परिसमाप्ति प्रत्यक्षीकृतेन्द्रियगोचरीकृता। **विलोकितेति**। दर्शनीयाना द्रष्टु योग्यानामवसानभूमि प्रान्तभूमिश्चरमकथा वा विलोकिता वीक्षिता। इत पर दर्शनीय नास्तीति भाव। **इदमिति**। इदममृत पीयूष तद्वद्रसो यस्यैवविध सरसस्तटाकस्य सलिल पानीयमुत्पाद्य निर्माय वेधसा ब्रह्मणोत्पादयता जगत्सृ(ज)ता स्वसृष्टि स्वकीयनिर्मिति. पुनरुक्तामिव नीता प्रापिता। एकमेव वस्तु नामान्तरेण विहितमिति भाव.। अमृतगुणोपपादेन पुनरुक्ता स्पष्टयन्नाह—**इदमिति**। इदमपि। खलु निश्चितम्। इद प्रत्यक्षोपलभ्यमानमप्यमृतमिव पीयूषमिव सर्वेषामिन्द्रियाणामाह्लादन प्रीणन तत्र समर्थ बलिष्ठमतिविमलतयातिस्वच्छतया चक्षुषो नेत्रस्य प्रीतिं स्नेहमुपजनयत्युत्पादयति। तथा शिशिर शीतलस्तस्य भावस्तत्ता तया करणभूतया स्पर्शसुखमुपहरति करोति। तथा कमलस्य नलिनस्य सुगन्धो यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तया घ्राण नासिकामाप्याययति प्रीणयति। तथा हंसैर्मरालैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तत्ता तया श्रुति श्रोत्रमानन्दयति प्रीणयति। तथा स्वादुतया मिष्टतया रसना रसज्ञामाह्लादयति प्रीणयति। **नियतमिति**। नियत निश्चितम्। अस्यैव सरस एव दर्शनतृष्णयावलोकनलोभेनोमापतिर्भगवानीश्वर। **कैलासेति**। कैलासो रजताद्रिस्तत्र यो निवासोऽवस्थान स एव व्यसनमासक्तिस्तत्परित्यजति न जिहीते(जहाति)। **न खल्विति**। खलु निश्चितम्। रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्देव कृष्ण साम्प्रतमिदानीं जले पानीये शयन स्वापस्तस्य दोहदमभिलाष नाचरति न करोति। पूर्व जलशयनापेक्षाकारणमाह—**यदिति**। यदिति हेत्वर्थे। इदममृतवत्पीयूषवद्रसो यस्मिन्नेवविध यत्सुरभिसलिल सुगन्धिपानीयमपहाय त्यक्त्वा लवणो यो रसस्तेन परुष रूक्ष पयो यस्मिन्नेवभूत उदन्वति समुद्रे [स्वपिति] शयन करोति। अतो नून निश्चितम्। इद प्रथममादौ नासीन्नाभूत्। एतदभावादेव कृष्ण समुद्रे [शयन] करोतीति भाव। कारणान्तरमाह—**येनेति**। येन कारणेनेद प्रथमतो नासीदतएव भूतधात्री भूताना प्राणिना धात्री धारणक्षमा। एतदपेक्षया न्यू(नृ)न [सागर] समुद्रमवतीर्णा मध्यप्रविष्टा। अथ ता विशेषयन्नाह—**प्रलयेति**। प्रलये कल्पान्ते योऽवतारभूतो वराहस्तस्य या घोणा नासा। उपलक्षण चैतत्। तेन दंष्ट्रा ग्रहणम्। तयाभिघात प्रहारस्तस्माद्भीता त्रस्ता सती। उपर्यागतेति शेष। सागर विशेषयन्नाह—**कलश इति**। कलशयोनिरगस्तिस्तेन पानार्थ परिकलित चिन्ताविषयीकृत सकल समग्र सलिल यस्य स तम्। अनेनातिन्यूनत्वमेतस्य ध्वनितम्। यदि सरस समुद्रो महत्तर स्यात्तदैकवराहघोणाभिघातभीता सा उपर्यागतो न भवेदेव। अतएवात्र व्यतिरेकमुखेन समर्थयन्नाह—**अन्यथेति**। पूर्वोक्तविपर्यये यद्यत्र महासरसि निमग्ना ब्रुडिता भवेत्स्यात्। **अगाध इति**। अगाधमतलस्पृक् एवविधानि यान्यनेकानि पातालानि। पटलासुरजानि [इति] यावत्। गभीर गम्भीरमम्भो यस्मिन्। **किमिति**। एकेन वराहेण

---

१ ... २ ... ३ दोहदमिति. ४ ... निमग्ना. ५ अगाध, अनेक.

दिता भवेत्। नूनं चास्मादेव सलिललेशमादायादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुवनान्तराणि। मन्ये च यत्सृष्टेरर्वाक्सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्तदिदं पिण्डीभूय सरोव्यपदेशेनावस्थितम्' इति विचारयन्नेव तस्य शिलाशकलकर्कशवालुकाप्रायम्, विद्याधरोद्धृतसनालकुमुदकलापार्चितानेकचारुसैकतलिङ्गम्, अरुन्धतीदत्तार्घपयःपर्यस्तरक्तकमलशोभितम्, उपकूलशिलातलोपविष्टजलमानुषनिषेव्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डलपदपङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णभस्मसूचितमग्नोत्थितगणकदम्बकोद्धूलनम्, अवगाहावतीर्णगणपतिगण्डस्थलगलितमदप्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपादानुमीयमानतृषितकात्यायनीसिंहावतरणमार्गं दक्षिणतीरमासाद्य तुरगादवततार। अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत्। क्षितितललुठितोत्थितं च गृही-

---

किम्। न किमपीत्यर्थः। महेति। महावराहसहस्रैरपि नासादिता न प्राप्ता भवेत्। एतेन कल्पान्तेऽप्येतस्यावस्थानं सूचितमिति भावः। नूनमिति। नूनं निश्चितम्। महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघा अस्मादेव सरसः सलिललेशं जललेशमादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा भुवनान्तराणि त्रिभुवनविवराणि प्लावयन्ति जलमयीकुर्वन्ति। अथ प्रलयमेघान्विशेषयन्नाह—प्रलयेति। प्रलयकालीनं यद्दुर्दिनं मेघजं तमस्तेनान्धकारिता अन्धकारवदाचरिता दश दिशो यैस्ते तथा। मन्ये चेति। अहमिति मन्ये जानामि यच्चादौ सृष्टेर्विश्वनिर्मितेरर्वाक्सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपमभूत्तदिदं पिण्डीभूयैकीभूय सरोव्यपदेशेन तटाकमिषेणावस्थितमिति विचारयन्नेन चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः सरसो दक्षिणतीरं दक्षिणदिग्वर्ति प्रतीरमासाद्य प्राप्य तुरगादश्वादवततारावतीर्णवान्। अथ दक्षिणतीरं विशेषयन्नाह—शिलेति। शिलाशकलवच्छिलाखण्डवत्कर्कशाः कठिना या वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यस्मिंस्तत्। विद्येति। विद्याधरैर्व्योमचारिभिरुद्धृतानि गृहीतानि यानि सनालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां कलापः समूहस्तेनार्चितानि पूजितान्यनेकान्यसङ्ख्यानि चारूणि मनोहराणि जलोज्झितं पुलिनं सैकतं तत्र स्थितानि लिङ्गानीश्वरसत्कानि यस्मिंस्तत्। अरुन्धतीति। अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या दत्तं यदर्घपयः पूजार्थं जलं तस्मात्पर्यस्तानि पतितानि यानि रक्तकमलानि तैः शोभितं विराजितम्। उपेति। उपकूले तटसमीपे यानि शिलातलानि तत्रोपविष्टानि स्थितानि जलमानुषाणि प्रसिद्धानि तैर्निषेव्यमाणः सेव्यमान आतपः सूर्यालोको यस्मिन्। कैलासस्य रजताद्रेरभ्यर्णतया समीपवर्तितया स्नानार्थमागतं यन्मातृमण्डलं ब्राह्मीप्रभृतीनां सप्तदेवीनां समुदायस्तस्य पदपङ्क्तिश्चरणवीथी तस्या मुद्रा भूमौ तत्प्रतिकृतिरूपा तयाङ्कितं चिह्नितम्। अवकीर्णेति। अवकीर्णमितस्ततः पर्यस्तं यद्भस्म भूतिस्तेन सूचितं प्रकाशितं स्नातुं मग्नं पश्चादुत्थितं यद्गणानां प्रमथानां कदम्बकं समुदायस्तस्य त्रिपुण्ड्रसमयं उद्धूलनं भस्मोद्धूलनं यस्मिंस्तत्तथा। अवगाहेति। अवगाहार्थं जलक्रीडार्थमवतीर्ण उत्तरितो यो गणपतिर्गणेशस्तस्य गण्डस्थलात्करटप्रदेशाद्गलितं च्युतं यन्मदप्रस्रवणं दानक्षरणं तेन सिक्तं सिञ्चितम्। अतीति। अतिप्रमाणमतिदीर्घम्। पादेति। पादैश्चरणन्यासैरनुमीयमानोऽनुमानविषयीक्रियमाणस्तृषितः पिपासितो यः कात्यायनीसिंहो मनस्तालाभिधस्तस्यावतरणमार्गः सरसि समागमनपन्था यस्मिंस्तत्तथा। अवतीर्येति। अश्वादवतरणं कृत्वेन्द्रायुधनामानमश्वरत्नं व्यपनीतं दूरीकृतं [पर्याणं] पल्ययनं यस्मादेवंभूतमकरोदसृजत्। अथाश्वं विशेषयन्नाह— क्षितीति। पूर्वं क्षितितले पृथ्वीतले लुठितमपावृत्त(?) पश्चादुत्थितं कृतोत्थानम्। गृहीतेति। गृहीता

---

१ आदाय महा. २ दिश. ३ यत्तन्मलिलमयम्. ४ पिण्डीभूतम्. ५ अर्चितम्. ६ दत्तदिनकरार्घ, दत्तदिनकरार्घ्य, हरदत्तदिनकरार्घ. ७ पर्यस्तारक्त. ८ उपशोभितम्. ९ मण्डलमुद्राङ्कितम्. १० अवकीर्ण. ११ सू. १२ अवगाहन. १३ गण्डस्थलमद. १४ पद. १५ अवतार. १६ दक्षिणम्.

तकतिपययवसग्रासं सरोऽवतार्य पीतसलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्तिनस्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावलूनान्क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित्सरस्तीरदूर्वाप्रवालकवलान्पुनरपि सलिलमवततार । ततश्च प्रक्षालितकरयुगलश्चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्व इवास्वाद्य मृणालशकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्गशरप्रहारातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरण्यगज इव शीकरार्द्रपुष्करोपशोभितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभग्नशिरैश्च समृणालकैर्जलकणिकाचितैः कमलिनीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले स्रस्तरमास्तीर्य निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं निपसाद । मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तमुन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोर्ध्वग्रीवेणेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीझंकारमिश्रममानुषं

आत्ता कतिपया कियन्तो यवस तृण तस्य ग्रासा गुडेरका येन स त तत पश्चात्तमश्व सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा पीत सलिलमिच्छया [येन] न तु बलात्कारेण स्नात कृतास्त्र चोत्थाप्योत्थान कारयित्वा पश्चात्तदमानीयान्यतमस्य कस्यचित्समीपवर्तिनस्तरोर्वृक्षस्य मूलशाखाया च स्कन्धशाखाया गले निगरणे बद्धा । कीदृशम् । अपगत दूरीभूत खलीन मुखयन्त्रण यस्यैवभूतम् । कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनार्थं य पाशो ग्रन्थिस्तदर्थं या शृङ्खला तया चरणौ पादौ बद्ध्वा निश(य)म्य कृपाणिका क्षुरिका तयावलूनान्कर्तितान्कतिचित्कियन्त (त) सरस्तीरस्य तटाकप्रतीरस्य दूर्वाया शतपर्विकाया प्रवालकवलान्किसलयगुडेरकानग्रत क्षिप्त्वा पुरो निधाय । अत्र चकार क्रियासमुच्चयार्थः । पुनरपि द्वितीयवारमपि सलिल नीय(र)मवततारोत्तीर्णवान् । स्वयमिति शेष । ततश्च तदनन्तर प्रक्षालित करयुगल हस्तयुग्म येनैवभूत सर सलिलादुदगादुदतिष्ठदित्यन्वय । चातक इव तोयक इव जलमय पानीयमयमाहार प्रत्यवसान कृत्वा विधाय । चक्राह्व इव रथाङ्गनाम्न इ(मे)व मृणालशकलानि बिसखण्डान्यास्वाद्यास्वाद कृत्वा । शिशिरांशुरिव हिमांशुरिव कुमुदानि कैरवाणि कराग्रैर्हस्ताग्रै स्पृष्ट्वा स्पर्श कृत्वा । फणीव भुजग इव जलतरङ्गवातानम्भ कल्लोलसमीरानभीरानभिनन्द्य सस्तूय । अनङ्गशरप्रहारातुर इव कामबाणानुविद्ध इव नलिनीदलोत्तरीय कमलिनीपत्रवैकक्ष्यमुरसि वक्षसि निधाय संस्थाप्य । अरण्यगज इव वनकरीव शीकरार्द्रमुख पुष्कर कमल शुण्डाग्र च तेनोपशोभित करो हस्त शुण्डा[च]यस्यैवभूतश्चन्द्रापीड । **लतेति** । लतामण्डपो जनाश्रयस्तेन परिक्षिप्ते वलयिते । 'परिक्षिप्त वलयितम्' इति कोश । एवभूते शिलातले पृथुप्रस्तरोपरि स्रस्तरमास्तीर्यास्तरण कृत्वा तत पिण्डीकृत पिण्डता प्रापित यदुत्तरीय निवसन शिरसि मस्तकस्याधोभागे निधाय संस्थाप्य निपसाद शयन चकारेत्यन्वय । कै स्रस्तर कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह—**कमलिनीति** । कमलिनी नलिनी तस्या पलाशै पत्रै । कीदृशै । प्रत्यग्र तत्काल भग्नानि [illegible] शिरांसि प्रान्तानि येषा तै समृणालै सतन्तुलै । स्वार्थे कप्रत्यय । जलस्य पानीयस्य या कणिका [illegible] व्याप्तै [illegible] इत्याकाङ्क्षायामाह—**मुहूर्तेति** । मुहूर्त घटिका[illegible] विश्रान्त [illegible] । चकार समुच्चयार्थ । अथ च तस्य सरस उत्तर उत्तरदिक्सबन्धिनि [illegible] तीरप्रदेशे [illegible] [illegible] प्रसरन्त गीतशब्द गेयध्वनिमश्रृणोदाकर्णितवान् । [illegible]—**उन्मुक्तेति** । [illegible] मुक्तस्त्यक्त कवलो ग्रासो येन स तेन निश्चल स्थिर [illegible] स तेन तन्मुखीभूतेन तदभिमुखीभूतेनोर्ध्वग्रीवेणोर्ध्वस्कन्धेनैवविधेनेन्द्रायुधेन प्रथममादा-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ स्वयमपि ६ करचरण ७ जलमाहारम् ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ शिशिर. १३ [illegible]परिक्षिप्तशिलातले. [illegible]

गीतशब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च कुतोऽत्र विगतमर्त्यसंपाते प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिरिति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलसंस्तरादुत्थाय तामेव गीतसंपातसूचितां दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिदवीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोकयन्न किंचिददर्श । तमेव केवलमनवरतं शब्दं शुश्राव । कुतूहलवशाच्च गीतध्वनिप्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा बकुलैलालवङ्गलवलीलतालोलकुसुमसुरभिपरिमलयालिकुलविरुतिमुखरितया तमालनीलया दिङ्नागमदवीथ्येव पश्चिमया वनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे । क्रमेण च संमुखागतैः, अच्छनिर्झरजलकणजालजनितजडिमभिः, जर्जरितभूर्जवल्कलैः, धूर्जटिवृषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिभिः षण्मुखशिखण्डिशिखाचुम्बिभिः, अम्बिकाकर्णपूरपल्लवोल्लासनदुर्ल-

---

वाकर्णित श्रुतम् । कीदृशम् । श्रुतिसुभग कर्णमनोहर वीणा वल्लकी तस्यास्तन्त्र्य प्रसिद्धास्तासां झकारोऽव्यक्त शब्दस्तेन मिश्र सपृक्तम् । अमानुषम् । दिव्यमित्यर्थः । **श्रुत्वेति** । श्रुत्वाकर्ण्य । चकार पूर्ववत् । इति समुपजात समुत्पन्न कौतुकमाश्चर्य यस्य स तथा । इतिशब्दद्योत्यमाह—**कुत इति** । अत्र विगतमर्त्यसपातेऽमानुषे प्रदेशे गीतध्वने सभूति. प्रभव कुत स्यात् । **कमलिनीति** । कमलिनी नलिनी तस्या दलै पत्रैर्य सस्तर. प्रस्तरस्तस्मादुत्थायोत्थान कृत्वा गीतसपातेन गेयोत्पत्त्या सूचिता ज्ञापिता तामेव दिशि(श) ककुभ प्रति चक्षुर्नेत्र प्राहिणोत्प्रेरयामास । **तस्येति** । पूर्वोक्तप्रदेशस्य गीतस्थलस्यातिदवीयस्तयातिदूरतया प्रयत्नेनात्युद्यमेन व्यापृते व्यापारिते लोचने नेत्रे येनैवभूतोऽपि विलोकयन्पश्यन् किचिददर्शालोकयामास । केवलमनवरत निरन्तर तमेव शब्द शुश्रावाकर्णयामास । **कुतूहलेति** । कुतूहलवशात्कौतुकवशाच्च गीतध्वने प्रभव उत्पत्तिस्तस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा तया कृता विहिता गमने बुद्धिर्येनैवभूत । **दत्तेति** । दत्तमारोपित पर्याण पल्ययन यस्मिन्नेतादृगमिन्द्रायुधमश्वमारुह्यारोहण कृत्वा तया पश्चिमया वनलेखया । तीरस्थेति शेष । त पूर्वोक्त गीतध्वनि निमित्तीकृत्य निदानीकृत्याभिप्रतस्थे समुख जगाम । किंविशिष्ट । **उपेति** । उपदिश्यमान कथ्यमानो वर्त्मा मार्गो यस्य स कै । अप्रार्थितैरप्ययाचितैरपि वनहरिणैररण्यमृगैः । अथ तानेव विशिनष्टि—**प्रियेति** । प्रिय वल्लभ गीत गान येषां तैरत एव प्रथमपादौ प्रस्थितै प्रचलितै. । अथ वनलेखा विशेषयन्नाह—**बकुलेति** । बकुल केसर, एला चन्द्रवाला । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैलानिष्कुटिर्बहुला' इत्यमर । लवङ्गो देवकुसुमवृक्ष, लवलीनाम्नी लता वल्लीविशेष, तासा लोलानि चञ्चलानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषा सुरभिर्घ्राणतर्पण परिमलो गन्धो यस्या सा तया । **अलीति** । अलिकुलाना भ्रमरसमूहाना या विरुति शब्दविशेषस्तया मुखरितया वाचालितया । **तमालेति** । तमालास्तापिच्छास्तैर्नीलयाश्रितया । श्यामत्वसाधर्म्यादाह—**दिङ्नागेति** । दिशा नागा हस्तिनस्तेषा मदवीथ्येव दानश्रेणी(ण्ये)व **क्रमेणेति** । क्रमेण परिपाट्या । चकार पूर्ववत् । अथ चन्द्रापीड विशिनष्टि—**पुण्यैरिति** । पुण्यैः पवित्रै. कैलासमारुतै रजताद्रिवायुभिरभिनन्द्यमान । आनन्द्यमान. । अथ मारुताना विशेषणानि—समुखागतैरभिमुखागतै । **अच्छेति** । अच्छानि निर्मलानि यानि निर्झरजलानि प्रस्रवणपानीयानि तेषा कणा बिन्दवस्तेषा जाल समूहस्तेन जनित उत्पादिता(तो) जडिमा जाड्य यैस्तै । **जर्जरितेति** । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जाणा मृदुत्वचा वल्कलानि चोचानि यैस्तै । **धूर्जटीति** । धूर्जटिरीश्वरस्तस्य यो वृषो बलीवर्दस्तस्य रोमन्थश्चर्वितचर्वण तस्य फेनो डिण्डीरस्तस्य बिन्दवस्तान्वोढुं शीलमेषामिति वाहिनस्तै । **षण्मुखेति** । षण्मुखस्य कार्तिकेयस्य य शिखण्डी मयूरस्तस्य शिखा चूडा तच्चुम्बिभिस्तत्स्पर्शकारिभि । **अम्बिकेति** । अम्बिकाया पार्वत्या कर्णपूरस्य कर्णावतसस्य य पल्लव किसल(लय) तस्योल्लासनमूर्ध्वीकरण

---

१ गीतम्. २ कुतोऽत्र. ३ उपजात. ४ पत्रसंस्तरात्. ५ गीतशब्दम्. ६ प्रभावाच्च. ७ अर्चित. ८ सच्छदबकुल. ९ सरसीरवन. १० अनिर्झरत. ११ वृषभ. १२ उत्पन्न.

लितैः, उत्तरकुरुकामिनीकर्णोत्पलप्रेङ्खोलनदोहदिभिः, आकम्पितकक्कोलैः, नमेरुकुसुमपांसुपातिभिः पशुपतिजटाबन्धार्तवासुकिपरिपीतशेषैराह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशं सर्वतो मरकतहरितैः, हारिहारीतरुतिरमणीयैः, भ्रमद्भृङ्गराजन[3]खरजर्जरितजरठकुड्मलैः, उन्मदकोकिलकुलकवलीकृतसहकारकोमलाग्रपल्लवैः, उन्मदषट्चरणचक्रवालवाचालितविकचचूतकलिकैः, अचकितचकोरचुम्बितमरिचाङ्कुरैः, चम्पकपरागपुञ्जपिञ्जरकपिञ्जलजग्धपिप्पलीफलैः, फलभरनिकरपीडितदाडिमनीडप्रसूतकलविङ्कैः, प्रक्रीडितकपिकुलकरतलताडनतरलिततालीपुटैः, अन्योन्य[11]कुपित[12]कपोतपक्षपालीपा[13]तितकुसुमैः, कुसुमरजोरागिसारसारिकाश्रितशिखरैः, शुकशतमुखनखशिखरशकलितफलस्फीतैः, जलधरजल[16]-

तत्र दुर्ललितं दुश्चेष्टितं येषां तैः । **उत्तरेति** । उत्तरदिग्वर्तिनां कुरूणां क्षेत्रविशेषाणां याः कामिन्यः स्त्रियस्तासां कर्णोत्पलानां श्रवणकुवलयानां प्रेङ्खोलन आन्दोलने दोहदोऽभिलाषो विद्यते येषां तैः । **आकम्पेति** । आकम्पिता आधूनिताः कक्कोलाः कोशफला यैस्ते तथा तैः । **नमेर्विति** । नमेरवो वृक्षविशेषास्तेषां कुसुमानि पुष्पाणि तेषां पांसवो रजांसि पातयन्तीत्येवंशीलास्तैः । **पशुपतिरिति** । पशुपतेरीश्वरस्य जटा सटा तस्या बन्धो नियन्त्रणं तेनार्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीता आस्वादितास्तेभ्यः शेषा अवशिष्टास्तैराह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तं । प्रदेशं स्थानं गत्वा स चन्द्रापीडः पादपैर्वृक्षैः परिवृतं चन्द्रप्रभनामश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य रजताद्रिपर्यन्तपर्वतस्य तलभागनिविष्टमधोदेशस्थितं भगवतः [शूलपाणेः] शून्यः शून्ये जनवर्जिते भूतलभागे संनिविष्टं स्थापितं सिद्धायतनं चैत्यमपश्यदित्यन्वयः । अथ पादपान्(न्)विशेषयन्नाह—**सर्वत इति** । सर्वतः समन्तान्मरकतमश्मगर्भं तद्वद्धरितैर्नीलितैः । **हारीति** । हारिणो मनोहरा ये हारीताः मृदङ्गुरास्तेषां रुतयः शब्दास्तैः रमणीयैर्मनोहरैः । **भ्रमदिति** । भ्रमन्तश्चलन्तो ये भृङ्गराजा धूम्याटाः पक्षिणस्तेषां नखरा नखास्तैर्जर्जरितानि श्लथीकृतानि जरठानि कठिनानि कुड्मलानि येषां तैः । **उन्मदेति** । उन्मदान्यत्युत्कृष्टमदयुक्तानि यानि कोकिलकुलानि पिकसमूहानि तैः कवलीकृता भक्षिताः सहकारस्याम्रस्य कोमला मृदवोऽग्रपल्लवाः प्रान्तकिसलयानि येषु तैः । **उन्मदेति** । उन्मदा ये षट्चरणा भ्रमरास्तेषां चक्रवालः समूहस्तेन वाचालिता मुखरीकृता विकचाः स्फुटाश्चूतकलिकाः सहकारकोरका येषु तैः । **अचकित इति** । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा विषसूचकास्तैश्चुम्बिताश्चर्विता मरिचानां श्वेतशोभाञ्जनानामङ्कुराः प्ररोहा येषु तैः **चम्पकेति** । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य यः परागः पौष्परजस्तस्य पुञ्जः समूहस्तद्वत्पिञ्जराः पीतरक्ता ये कपिञ्जलास्तित्तिरास्तैर्जग्धानि भक्षितानि पिप्पल्या वैदेह्याः फलानि येषु तैः । **फलेति** । फलस्य भरो भारस्तस्य निकरः समूहस्तेन पीडिता बाधिता दाडिमाः करकास्तेषु ये नीडाः कुलायास्तेषु प्रसूता जनिताः कलविङ्काः कुलिङ्का येषु तैः । **प्रक्रीति** । प्रक्रीडितं क्रीडया प्रवृत्तं यत्कपिकुलं गोलाङ्गूलसमूहस्तस्य करतलानि पाणितलानि तेषां ताडनेन प्रघातेन तरलितानि कम्पितानि तालीपुटानि येषु तैः । **अन्योन्येति** । अन्योन्यं परस्परं कुपिताः कोपं प्राप्ता ये कपोताः पारावतास्तेषां पक्षपाल्यो गरुत्पङ्क्तयस्ताभिः पातितानि खण्डितानि कुसुमानि [प्र]सूनानि येषां तैः । **कुसुमेति** । कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रजः परागस्तस्य रागिणः समूहस्तदनुसारिण्यो(?) याः सारिकाः पीतपादास्ताभिराश्रितानि व्याप्तानि शिखराणि अग्राण्यग्राणि येषां तैः । **शुकेति** । शुकानां कीराणां यच्छतं तस्य मुखान्याननानि नखा नखराश्च तेषां शिखराण्यग्राणि तैः शकलितानि खण्डितानि यानि फलानि तैः स्फीतैः स्फारैः । **जलेति** । जलधरो

[1] [illegible] , कादम्बिनिदूते २ बन्धनवासुकि ३ नख ४ जठर. ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ निशिदिवाटिनी ९ चम्पकनिकरपि १० नाटि ११ कान्तकुपित. १२ [illegible] १३ [illegible]. १४ [illegible] १५ [illegible]. १६ जलल्व

लुब्धविप्रलब्धमुग्धचातकध्वानमुखरिततमालखण्डैः, इभकलभकोल्लूनपल्लववेल्लितलवलीवलयैः, आ[1]लीयमाननवयौवनम[2]त्तपारावतपक्षे[3]पपर्यस्तकुसुमस्तवकैः, तनुपवनकम्पितकोमलकदली-दलवीजितैः, अविरलफलनिकरावनतनालिकेरवनैः, अकठोरपत्रपुटपूगविटपिपरिवृ[4]तैः, अनि-वारितविहंगतुण्डखण्डितपिण्डखर्जूरजालकैः, मदमुखरमयूरीमधुररवविरा[5]जितान्तरैः, आ[6]क-लितकलिकाकलापदन्तु[7]रितैः अन्तरान्तरा कैलासतरङ्गिणीतरङ्गितसिकतिलतलभूमिभागैः, वनदेवताकरतलनिवहनिभमलक्तकजलवसिक्तमिव किसलयनिकरमतिसुकुमारमुद्वहद्भिः, ग्रन्थिपर्णग्रासमु[9]दितचमरीकुलनिषेवितमूलैः, कर्पूरागरुप्रायैः इन्द्रायुधैरिव घ[10]नावस्थानैः कुमुदै-रिवादत्तदि[11]नकरप्रवेशशिशिराभ्यन्तरैः, दाशरथिबलैरिवा[12]ञ्जननीलनलपरिगतप्रान्तैः, प्रासा-

---

मेघस्तस्य जलं पानीयं तत्र लुब्धा आसक्ताः अथ च विप्रलब्धा वञ्चिता ये मुग्धचातकाः चपीहास्तेषां ध्वानेन शब्देन मुखरितं वाचालितं तमालखण्डं तापिच्छवनं येषु तैः । एतेन तमालखण्डानां कृष्णवर्ण-त्वेन जलधरभ्रमान्मुग्धचातकैः प्रार्थ्यत इति ध्वनितम् । **इभेति** । इभानां हस्तिनां कलभास्त्रिंश[द्]-ब्दकाः । स्वार्थे कः । तैरुल्लूना खण्डिताः पल्लवाः किशलयानि येषामेवंविधानि वेल्लितान्यान्दोलितानि लवलीवलयानि येषु तैः । **आलीयेति** । आ समन्तालीयमाना अन्तः प्रविश्यमाना ये नवयौवनेन प्रत्यग्रता-रुण्येन मत्ता उत्कटाः पारावताः कलरवास्तेषां पक्षक्षेपेण गरुद्विक्षेपेण पर्यस्ताः पतिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषां तैः । **तन्विति** । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पिता धूता याः कोमला मृदवः कदल्यो रम्भास्तासां दलानि पत्राणि । 'पर्णं पत्रं छदं दलम्' इति कोशः । तैर्वीजितैः कृतवालव्यजनैः । **अ-विरलेति** । अविरलान्यपेलवानि यानि फलानि तेषां निकरः समूहस्तेनावनतानि नमितानि नालिकेरव-नानि लाङ्गलीखण्डानि येषु तैः । **अकठोरेति** । अकठोराणि मृदूनि पत्रपुटानि येषामेवंविधा ये पूगविट-पिनः क्रमुकवृक्षास्तैः परिवृतैः परिवेष्टितैः । **अनिवेति** । अनिवारिता अनिषिद्धा ये विहगाः पक्षिगणस्तेषां तुण्डानि मुखानि तैः खण्डितानि शकलीकृतानि पिण्डखर्जूरजालकानि प्रसिद्धानि येषु तैः । **मदेति** । मदेन गर्वेण ऋतुविशेषजनितबलभरेण वा मुखरा वाचाला या मयूर्यो नीलकण्ठयोषितस्तासां यो मधुरो मिष्टो रवः शब्दस्तेन विराजितान्यन्तराणि मध्यानि येषां तैः । **आकलीति** । आकलिता प्रादुर्भूता याः कलिकाः कोरकाः । 'कलिका कोरकोऽस्त्रियाम्' इति कोशः । तस्याः कलापः संघातस्तेन दन्तुरि-रुन्नतैः । **कैलासेति** । कैलासस्य रजताद्रेरन्तरान्तरा । मध्ये मध्य इत्यर्थः । यास्तरङ्गिण्यो नद्यस्तासां तरङ्गितेन भङ्गितेन सिकतिलो वालुकितस्तलभूमिभागोऽधःप्रदेशो येषां तैः । किं कुर्वद्भिः पादपैर्वृक्षैः । अति-सुकुमारमतिमृदु किसलयनिकरं पल्लवसमूहमुद्वहद्भिर्धारयद्भिः । रक्तत्वसादृश्यात्तदेव विशेषयन्नाह—**वनेति** । वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभमिव हस्ततलसमूहसदृशमिव । **अलेति** । अलक्तको याव-कस्तस्य जललवैः सिक्तमिव सिञ्चितमिव । **ग्रन्थीति** । ग्रन्थिपर्णं शुकम् । 'ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हम्' इत्य-मरः । तस्य ग्रासेन मुदितानि हर्षितानि यानि चमरीकुलानि वनोद्भवगोसमूहानि तैर्निषेवितानि सेवितानि मूलानि बुध्नानि येषां तैः । **कर्पूरेति** । कर्पूरा अन्तर्गर्भितघनसारवृक्षाः, अगरवो राजार्हाः, प्रायो बाहुल्येन विद्यन्ते येषु तैः । **इन्द्रेति** । इन्द्रायुधानीन्द्रधनूंषि तैरिव । उभयोः साम्यमाह—**घनेति** । घनं निबिडमव-स्थानं येषां तैः । पक्षे घनो मेघः । **कुमुदैरिति** । कुमुदानि कैरवाणि तैरिव । उभयोः साम्यमाह—**अद-त्तेति** । न दत्तो यो दिनकराणां सूर्यकिरणानां प्रवेशस्तेन शिशिरं शीतलमभ्यन्तरं मध्यभागो येषां तैरि-त्यभङ्गश्लेषः । **दाशेति** । दाशरथी रामस्तस्य बलानि सैन्यानि तैरिव । **अञ्जनेति** । अञ्जनवन्नीलानि यानि नलानि तृणानि तैः परिगतो व्याप्तः प्रान्तो येषां तैः पक्षेऽञ्जननीलनलाः कपयः । शेषं पूर्ववत् ।

---

१ कृतासीकमान. २ मदमत्त. ३ पर्यस्तस्तवकैः. ४ वृत. ५ विरचित, रचित. ६ अकलित. ७ दन्तु. ८ पर्णक. ९ समुदित. १० घनावलीस्थानै. ११ दिनकरकर. १२ नीलनलाञ्जन.

दैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सनिहितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलताबद्धपरिकरैः, उदधिकूलपुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्नप्रवाललताङ्कुरजालकैः, अभिषेकसलिलैरिव सर्वौपधिकुसुमफलकिसलयसनाथैः, आलेख्यगृहैरिव बहुवर्णचित्रपत्रशकुनिशतसंशोभितैः, कुरुभिरिव भारद्वाजद्विजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुंनागसमाकृष्टशिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्बबालपल्लवस्पृष्टभूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थितबहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमरसंघातकवचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानरकराङ्गुलिस्पृष्टगुञ्जैः, अवनिपालशयनैरिव सिंह-

---

प्रासादेति । प्रासादा देवगृहास्तैरिव । 'प्रासादो देवभूपानाम्' इत्यभिधानचिन्तामणिः । भङ्गश्लेषमाह—**सेति** । सह पारावतैर्मर्कटैर्वर्तमाना सपारावतास्तैः । 'पारावत कलरवे गिरौ मर्कटतिन्दुके' इत्यनेकार्थः । पक्षे पारावत कपोत । **भवनेति** । भवने गृहे स्थिता ये तापसाः परिव्राजकास्तैरिव । एतत्साम्यमाह—**संनीति** । सनिहिता समीपवर्तिनो वेत्रा वृक्षविशेषा आसना. (ना) प्रियका येषा ते । पक्षे संनिहितानि वेत्रासनानि विष्टरविशेषाणि येषामिति बहुव्रीहि । **रुद्र इति** । रुद्रा ईश्वरा एकादश तैरिव । एतत्साम्यमाह—**नागेति** । नागलता ताम्बूली । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि' इत्यभिधानचिन्तामणि । तया बद्धः परिकर परिधिर्येषा तैः । पक्षे नागा सर्पा एव लता तया बद्धः । अर्थाज्जटाया । परिकरो येषामिति बहुव्रीहि । **उदधीति** । उदधे समुद्रस्य कूल तट तस्य पुलिनानि जलोज्झितप्रदेशास्तैरिव । 'पुलिन तज्जलोज्झितम्' इति कोश. । उभयो सादृश्यमाविष्कुर्वन्नाह—**निरन्तरमिति** । निरन्तर सततमुद्भिन्नानि प्रकटितानि प्रवाला नवपल्लवा लताङ्कुरा वल्लीप्ररोहाश्च तेषा जालकानि वृन्दानि येषु ते । पक्षे प्रवाललता विद्रुमलता । शेष पूर्ववत् । **अभीति** । अभिषेकार्थं यानि सलिलानि जलानि तैरिव । एतत्साम्यमाह—**सर्वेति** । सर्वा समग्राश्च ता ओषध्य फलपाकान्तास्तासा यानि कुसुमफलकिसलयानि तै सनाथै सहितै । पक्षे मङ्गलकर्मणि सर्वौपधी प्रसिद्धा । **आलेख्येति** । आलेख्य चित्र तेन युक्ता गृहास्तैरिव । उभयो सादृश्यमाह—**बह्विति** । बहुवर्णैरनेकरागैश्चित्राणि पत्राणि पिच्छानि येषामेवभूताना शकुनीना पक्षिणा शत तेन संशोभितैर्विराजितै । पक्षे बहुवर्णोपेतानि यानि चित्राण्यालेख्यानि तेषु यानि पत्राणि वाद्यानि शकुनय पक्षिण । शेष पूर्ववत् । **कुरुभिरिति** । कुरव कुरुवंशोद्भवा राजानस्तैरिव । एतयो सादृश्यमाह—**भार इति** । भारद्वाजा व्याघ्राटा ये द्विजा पक्षिणस्तैरुपसेवितै पक्षे भारद्वाजो द्रोण । **महेति** । महान्ति प्रकृष्टानि यानि समरमुखानि सङ्ग्रामप्रारम्भास्तैरि[व] । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनि सरणास्ययो' इत्यनेकार्थ । एतयो साम्यार्थमाह—**पुना इति** । पुनागैर्वृक्षविशेषै समाकृष्टा समाकर्षिता शिलीमुखा भ्रमरा येषु ते । पक्षे पुनागा प्रकृष्टपुरुषा । शिलीमुखा बाणा । शेष पूर्ववत् । महान्तोऽतिस्थूला ये करिणो हस्तिनस्तैरिव । उभयोस्तुल्यता प्रदर्शयन्नाह—**प्रलम्बेति** । प्रलम्बा लम्बायमाना(१) ये बालपल्लवा नवीनकिसलयानि तै करणभूतै स्पृष्ट संघट्टित भूतलमेव प्रदेशो येषा तै । पक्षे बालपल्लवाश्चमरप्रान्ता । शेष पूर्ववत् । शोभातिशयार्थं हस्तिना चामराणि कर्णे बध्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम् । **अप्रमत्तेति** । अप्रमत्ता सावधाना ये पार्थिवा राजानस्तैरिव । एतयो सादृश्यमाह—**पर्यन्त इति** । पर्यन्ते प्रान्तेऽवस्थिता बहवोऽनेके गुल्मका गुच्छका येषु तै । पक्षे गुल्मका सेनाविशेषा । 'एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्ति पञ्चपदातिका । सेना सेनामुख गुल्म' इति कोश । **दंशितेति** । दंशितैर्वर्मितैरिव । 'दंशितो वर्मित सज्ज' इति कोश । एतयोस्तुल्यत्वमाह—**भ्रमेति** । भ्रमराणा शिलीमुखाना य संघात समूह स एव कवच वर्म तेनावृत आच्छादित कायो देहो येषा तै । पक्षे भ्रमरा आवर्तास्तेषा संघात. समूहो येषु तानि कवचानि तनुत्राणि । शेष पूर्ववत् । **प्रमाणेति** । प्रमाण तोलन तत्राभि[मु]खा समुखास्तैरिव । उभयो प्रमाणसाम्य तदाह—**वानरेति** । वानरा गोलाङ्गूलास्तै करगाङ्गुलिभि करशाखाभि. स्पृष्टा

---

१ ... । ... सदृश ४ प्रमाण.

पादाङ्कितंतरुतलैः, आरब्धपञ्चतपःक्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहमुनिभिरिव जटालवालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं भूतलभागसंनिविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् । तच्च पवनोद्भूतैरितस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिभिर्धवलीक्रियमाणकायः पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः प्रविश्याद्राक्षीच्चतुस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्भूतैरार्द्रार्द्रैर्दलशिखर-

---

आश्लिष्टा गुञ्जा येषु तैः । पक्षे वेति विकल्पार्थः । नराङ्गुलयो मनुष्याङ्गुलयः । शेषं पूर्ववत् । सुवर्णपरिमाणे गुञ्जाया एव ग्रहणमिति लोकप्रसिद्धम् । **अवनीति** । अवनिपाला राजानस्तेषां शयनैस्तल्पैरिव । एतयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**सिंहेति** । सिंहपादैर्हर्यक्षचरणैरङ्कितानि चिह्नितानि तरुतलानि वृक्षाधोभागा येषां तैः । पक्षे सिंहपादेष्वङ्किता एतादृशानि तलानि । शेषं प्राग्वत् । **आरब्धेति** । आरब्धा प्रस्तुता पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म यैस्तैरिव । एतयोः शब्दसादृश्यमाह—**उच्छिखेति** । उच्छिखमूर्ध्वचूडं यच्छिखिमण्डलं मयूरसमूहस्तेन परिवृतैः परिवेष्टितैः । पक्ष ऊर्ध्वं शिखा ज्वाला यस्यैवंभूतं शिखिमण्डलं वह्निमण्डलम् । शेषं प्राग्वत् । दीक्षिता यज्ञे गृहीतव्रतास्तैरिव । एतयोः साम्यमाविः कर्तुमाह—**कृतेति** । कृतं विहितं कृष्णसारैर्मृगैर्विषाणानां शृङ्गाणां कण्डूयनं कण्डूया येषु तैः 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जूः कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे कृष्णसारविषाणेन कण्डूयनम् । शेषं प्राग्वत् । दीक्षितानामयमाचारो यन्मृगविषाणे कण्डूयनं विधीयत इति । **जरेति** । जरन्त्यो(न्तो) ज्यायांसो ये गृहमुनय आश्रमतापसास्तैः पञ्च(?)मुनीनामपत्यानि न भवन्तीति गृहपदं तैरिव । एतयोः सादृश्यप्रदर्शनार्थमाह—**जटेति** । जटा शिफा, आलवाल[क] आवापः, तस्य मण्डलं परिवेषस्ते(त) धरन्तीति धरैः । पक्षे जटायुक्ता ये वालाः स्तनवयास्त एव कमण्डलवः पानीयसमूहधरा येष्विति बहुव्रीहिः । **इन्द्रेति** । इन्द्रजालिका मायिकास्तैरिव । उभयोः सादृश्यमाह—**दृष्टीति** । दृष्टयो नेत्राणि तेषां हारिभिर्हरणशीलैः । नेत्राभिरामैरित्यर्थः । पक्षे दृष्टिवञ्चकैः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अथ कैलासपादं विशेषयन्नाह—**ज्योत्स्नेति** । ज्योत्स्ना कौमुदी तद्वदवदातया शुभ्रया प्रभया कान्त्या तं प्रदेशं तत्पार्श्ववर्तिभूभागं धवलयतो धवलीकुर्वतः । **तच्चेति** । तदायतनं प्रविश्य तत्र प्रवेशं कृत्वा भगवन्तं माहात्म्यवन्तं त्र्यम्बकं गौरीनाथमद्राक्षीददर्शेत्यन्वयः । अथ चन्द्रापीडं विशेषयन्नाह—**पवेति** । पवनेन वायुनोद्धूतैः कम्पितैरितस्ततः समापतद्भिर्यत्रतत्र निपतद्भिः केतक्याः प्रसिद्धाया गर्भधूलिभिर्मध्यरेणुभिर्धवलीक्रियमाणा श्वी(शु)भ्रीक्रियमाणा काया देहो यस्य सः । पाण्डुरत्वसाम्येनाह—**पशुरिति** । पशुपतेरीश्वरस्य यद्दर्शनमवलोकनं तस्य हेतोः । तदर्थमित्यर्थः । बलादिव हठादिव भस्मव्रतं विभूतिव्रतं प्रतिपाद्यमानः इवाङ्गीक्रियमाण इव धूलीनां शुचित्वात्पुण्यानामपि तथाविधत्वात् । तत्साम्येनाह—**आयेति** । आयतनं चैत्यं तत्र यः प्रवेशस्तस्माद्यानि पुण्यानि श्रेयांसि तैः परिगृह्यमाण इवोपादीयमान इव । अथ सिद्धायतनं विशेषयन्नाह—**चतुरिति** । चत्वारः स्तम्भाः स्थूणा यस्यामेतादृशी या स्फटिकमण्डपिका चन्द्रकान्तलघुमण्डपस्तस्यास्तलेऽधोभागे प्रतिष्ठितमवस्थितम् । पुनः कीदृशम् । शुचिभिः पवित्रैर्मन्दाकिनी स्वर्धुनी तस्याः पुण्डरीकैः सिताम्भोजैः कृतं विहितमर्चनं पूजनं यस्य तत् । अथ पुण्डरीकाणि विशेषयन्नाह—**अचिरेति** । अचिरोद्धूतैः स्वल्पकालेनुत्पन्नैरार्द्राणि चार्द्राणि चार्द्रार्द्राणि तैः जलक्लिन्नैरित्यर्थः । **दलेति** । दलानां पत्राणां शिखराण्यग्रभागास्तेभ्यो गलन्तः स्रवन्तो जलस्याम्भसो बिन्दवो विप्रुषो

---

१ पादाङ्कितंतले॰ २ दीर्घजटा. ३ कमण्डलु. ४ तलभागनिविष्टम् ५ शूलपाणेः सिद्धायतनम्. ६ उद्धू॰; ७ समापतद्भिः. ८ धूलिधवल॰. ९ अचिरोद्गतैः. १० आर्द्रार्द्रदलशिखर, आर्द्रार्द्रशिखर.

गलज्जलबिन्दुभिरूर्ध्वविपाटितचन्द्रबिम्बदलैरिव निजाट्टहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-पुण्डरीकै. कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्, चराचरगुरुम्. चतुर्मुखम्, भगवन्तं त्र्यम्बकम् । तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्. उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्तारिणा सर्वदिङ्मुखप्लावकेन प्रलयविप्लुतक्षीरपयोधिपूरपाण्डुरेणातिदीर्घकालसंचितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं दन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवलयन्तीं कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्नामिव विमलचेलांशुकान्त-

---

येषु तै' । गलज्जलबिन्दुसाम्येनोत्प्रेक्ष्य(क्ष)ते—**ऊर्ध्वेति** । ऊर्ध्वं विपाटित भिन्न यच्चन्द्रबिम्ब शशिमण्डल तस्य दलै खण्डैरिव । तत्राप्यमृतस्य गलद्बिन्दवो भवन्तीति भाव । अत्र शुक्लत्वसाम्यादाह—**निजेति** । निज स्वकीयो योऽट्टहासो महान्हासस्तस्यावयवैरिवापघनैरिव । **शेषेति** । शेषस्य नागाधिपतेः फणा स्फुटस्तस्य शकलै खण्डैरिव । अर्धविकसितत्वसाम्याना(दा)ह—**पाञ्चेति** । पञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यो जनार्दनशङ्खस्तस्य सहोदरैरेकोदरसमुत्पन्नैरिव । हृदयस्य पुण्डरीकाकारत्वात्तत्साम्येनाह—**क्षीरेति** । क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य यद्धृदय स्वान्त तद्वदाकार आकृतिर्येषा तै. । अग्रसंकुचितत्वसाम्येनाह—**उपेति** । उपपादितो विहितो मौक्तिकाना रत्नोद्भवाना मुकुटविभ्रमसु(उ)ष्णीषभ्रान्तिर्यैः । अथ स्थावररूपमधिकृत्य त्र्यम्बक विशेषयन्नाह—**अमलेति** । अमला निर्मला या [मुक्ताशिला] मौक्तिकशिला तस्या घटित निर्मित लिङ्ग यस्य स तम् । जङ्गमरूपमधिकृत्याह—**अशेषेति** । अशेष यत्त्रिभुवन त्रिविष्टप तेन वन्दितौ नमस्कृतौ चरणौ यस्य स तम् । **चरेति** । चराचरस्य जीवलोकस्य गुरु हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारम् । **चतुरिति** । चत्वारि मुखानि यस्य स चतुर्मुखस्तम् । ननु महादेवस्य पञ्चवक्त्वात्कथमत्र चतुर्मुखोपवर्णनमिति वाच्यम । सामान्यतस्तन्निवासिन प्रयोजनवशाच्चतुर्मुखत्वस्यापि सभवात्(?)।तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणामपसव्या मूर्तिं प्रतिमामाश्रित्याश्रयण कृत्वाभिमुखी समुखीमासीना निषि(ष)ण्णा प्रतिपन्न स्वीकृत पाशुपतमीश्वरसत्क व्रत नियमविशेषो यया ता कन्यका महाश्वेताभिधाना ददर्शेति दूरेणान्वय. । इत. कन्यका विशेषयन्नाह—**उपेति** । उपरचित निर्मित ब्रह्मासन ध्यानासन यया सा ताम् । पुन कि कुर्वतीम् । सगिरिकानन त प्रदेश दन्तमयमिव गजदन्तनिर्मितमिव कुर्वती प्रणयन्तीम् । केन । देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिकलापेन । तप प्रभावितान विशेषयन्नाह—**अतीति** । अतिशयेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेन । **सर्वेति** । सर्वदिङ्मुखाना प्लावकेनाच्छादकेन । **प्रलयेति** । प्रलय. कल्पान्तस्तेन विप्लुतो विस्तृतो यः क्षीरपयोधिस्तस्य पूरो रयस्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण । उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—**अतीति** । अतिदीर्घोऽत्यायतो य कालोऽनेहा तेन संचितेनैकत्रीकृतेन विसर्पता प्रचलि(ल)ता तपोराशिना तपः समूहेनेव । अतिस्वच्छत्वादाह—**पादपेति** । पादपान्तरैर्वृक्षान्तरै प्रतिपन्थवर्तिभूतै पिण्डीभूय समूहीभूय वहतेन त्रिस्रोतोजलनिभेन गङ्गाम्भ सदृशेन । कैलासस्य श्वेतत्वादेतस्य च तदतिशयवत्त्वादाह—**अन(न्य)थेति** । भिन्नप्रकारेण तेनैव देहप्रभावितानेन कैलासगिरिं रजताद्रिं धवलयन्ती श्वेत(ति)मानमापादयन्तीमिव । **द्रष्टुरिति** । तेनैव प्रभावितानेन द्रष्टुरपि [illegible]लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्गगतेन मनश्चित्त श्वेतिमान शुक्तिमान (?) नयन्तीमिव [illegible]मिव । **अतीति** । अतिधवलातिशुभ्रा या प्रभा कान्तिस्तया परिगतो व्याप्तो देहो यस्यास्तस्या [illegible] । तथा च देहस्य प्रभापटलस्वच्छद्रव्यान्तरितत्वान्न परिस्फुट प्रकट विभाव्यमाना ज्ञायमाना

---

१ [illegible] २ पयोनिधिपूर ४ तपोराशिनेव विसर्पता. ५ दन्तमयम्; चन्द्रमयम् ६ लोचनपथप्रवि[illegible] ७ [illegible] ८ [illegible]

रितामिव आदर्शतलसंक्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुटविभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्यात्मकमङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनैव केवलेनोत्पादिताम्, अध्वरक्रियामिवोद्धतगणकचग्रहभयोपसेवितत्र्यम्बकाम्, रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदाधिदेवतामिव सहवासपरिचितहरचन्द्रलेखोत्कण्ठाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानुभयकृतत्रिनयनशरणगमनाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितशितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशुपतिदक्षिणमुखहासच्छविमिव व-

---

अवयवा अपघना यस्या । स्वच्छद्रव्यान्तरीतत्वसाम्येनोत्प्रेक्ष्ये(क्ष)ते—**स्फटिकेति** । स्फटिकश्चन्द्रकान्तस्तस्य गृह धाम तत्र गतामिव प्राप्तामिव । **दुग्धेति** । दुग्धसलिले क्षीरोदे मग्नामिव ब्रुडितामिव । **विमलेति** । विमल निर्मल यच्चेलाशुक वस्त्रविशेपस्तेनान्तरितामिव व्यवहितामिव । **आदर्शेति** । आदर्शतल मुकुरतल तत्र सक्रान्तामिव प्रतिविम्बितामिव । **शरदिति** । शरद्घनात्ययस्तस्या अभ्रपटलानि मेघवृन्दानि तैस्तिरस्कृतान्य(म)न्तर्हितामिव । अपरिस्फुटावयवत्वादेवाशङ्कते—**पञ्चेति** । पञ्चमहाभूतमय पृथिव्याद्यात्मक द्रव्यरूपमङ्गनिष्पादनोपकरणकलाप शरीरजनकसामग्रीमपहाय दूरीकृत्य केवलेन धवलगुणेनैवोत्पादिता निर्मिताम् । शौक्ल्यातिशयवत्त्वादिति भाव । केचिदपहायेत्यस्योभयत्र सबन्धमाहु । तद्यथा—धवलगुणेनैवोत्पादितायास्तस्या पृथिव्याद्यनात्मकत्वे द्रव्यत्वमेव न स्यादित्यत आह—**द्रव्येति** । द्रव्यात्मक स्वरूपमपहाय । ननु द्रव्यत्वाभावेऽङ्गानि शरीरावयवा तन्निष्पादने या उपकरणसामग्र्यपेक्षिता सा न स्यात् । तस्याश्च द्रव्यात्मककार्ये जनने सामर्थ्यादत आह—**अङ्गेति** । तदप्यपहाय न चाभाव एव दूपणमलौकिकप्रसिद्धे । दूपणस्यैव भूषणत्वात् । अध्वरक्रियाया. स्त्रीत्वमाश्रित्याह—**अध्वर इति** । अध्वरो दक्षस्य यज्ञस्तस्य क्रिया कर्म तामिव । उभयसादृश्यमाह—**उद्धतेति** । उद्धता अनार्या ये गणा मनुष्यवृन्दा पार्पदाश्च तैर्य कचग्रह केशग्रहस्तस्माद्यद्भय तेनोपसेवित सपर्याविपयीकृतस्त्र्यम्बक ईश्वरो यया सा ताम् । दक्षप्रजापतिनाध्वर ईश्वरो नाहूत । तेन गणा प्रेपिता । तैरध्वरविनाशो विहित इति पुराणप्रसिद्धम् । **रतिरिति** । रतिर्मनोभवस्य स्त्री तामिव । उभयो साम्यता(म्य) स्पष्टमाह—**मदनेति** । मदनेन कदर्पेण पीडितो यो देह शरीर तन्निमित्त तदर्थम् । मदनोपशान्त्यर्थमित्यर्थ । सा च हरप्रसन्नतायां स्यादित्याशयेनाह—**हर इति** । हरस्येश्वरस्य प्रसाध(द)नार्थ प्रसत्त्या आगृहीता स्वीकृता हराराधनेश्वरसपर्या यया सा ताम् । मदनस्य देह इव देहो यस्यैवविध पुण्डरीकमुनिस्तन्निमित्त तदर्थमित्यर्थो वा । पक्षे मदनदेहनिमित्तम् । शेप पूर्ववत् । ईश्वरेण कदर्पदेहो भस्मसात्कृत, पश्चाद्रत्येश्वर सेवया प्रसन्नीकृत्य नवीनदेह कारित इति पुराणप्रसिद्धम् । **क्षीरोदेति** । क्षीरसमुद्रस्याधिदेवताधिष्ठात्री लक्ष्मीस्तामिव । उभय विशेपयन्नाह—**म(स)हेति** । महादेवस्य निकटे कन्याया महाश्वेतायाश्चन्द्रलेखासहवासात्परिचितिविशेपतो दृष्टाया हरचन्द्रलेखायामुत्कण्ठाद्भुतातिशयो यस्या सा ताम् । पक्षे क्षीरोदसमुद्रे य पूर्वचन्द्रेण सहवासस्तेन परिचिता निर्णीता हरस्य चन्द्रकला तस्यामुत्कण्ठा रणरणक यस्या इति बहुव्रीहि । **इन्दुरिति** । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मूर्ति शरीर तामिव । उभयो सादृश्यार्थमाह—**स्वर्भानुरिति** । स्वर्गतो योऽभ्युचो(?) भानु सूर्यस्तस्यातपलक्षण भय तस्मात्कृत विहित त्रिनयनस्य शम्भोश्छायावशाच्छरणे गृह आगमन यया सा ताम् । पक्षे स्वर्भानु सैंहिकेय । शरणार्थं त्राणार्थम । शेप पूर्ववत् । **ऐरावतेति** । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य देहच्छवि शरीरलक्ष्मीस्तामिव । उभयो साम्यमाह—**गजेति** । गजाजिनेन हस्तिचर्मणावगुण्ठनमाच्छादन तस्मिन्नुत्कण्ठितो य शितिकण्ठो महादेवस्तस्य चिन्तित मर्मीहितमुपनत प्राप्त यया सा ताम् । पक्षे गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितेश्वरस्य चिन्तितेनापेक्षयोपनता प्राप्ताम् । **पशुपेति** । पशुपतिरीश्वरस्तस्य

---

१ परिस्फुट. २ मङ्गल. ३ एव ४ दक्षाध्वर ५ उद्धत ६ निरन्तरमस्मोद्गुण्ठनमिवार्धा गतिम् ७ क्षीरोर्मि ८ उत्कण्ठाहृष्टाम्, उत्कण्ठोत्हृष्टाम् ९ शरणागमना.

हिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रोद्धूलनभूतिम्, आविर्भूतां ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनः शुद्धिमिव कृतदेहपरिग्रहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियामिव मूर्तिमतीम्, गिरिशवृषभदेहद्युतिमिव पृथगवस्थिताम्, आयतनतरुकुसुमसमृद्धिमिव शंकराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपःसिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्, त्रयीमिव कलियुगध्वस्तधर्मशोकगृहीतवनवासाम्, आगामिकृतयुगबीजकलामिव प्रमदारूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजनध्यानसंपदम्, अमरगजवीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागमवेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीपलक्ष्मीमिवान्यद्वीपावलोकनकुतूहलागताम्, काशकुसुमविका-

---

दक्षिणमुखस्यापसव्याननस्य यो हासो हास्य तस्य छवि शोभा तामिव । अत्र दक्षिणग्रहण प्रायशस्तत्र हास एवेति तदर्थम् । उभयो साम्यमाह—**बहिरिति**। स्वस्थानान्मुखाच्च बहिरागत्य कृतमवस्थान यये-त्यभङ्गश्लेष । श्वेतत्वपवित्रत्वसाम्यादाह—शरीरिण(णी) देहधारिण(णी) रुद्रस्येश्वरस्योद्धूलनमङ्गमर्दन तस्य भूतिं भस्मेव । प्रकाशरूपत्वसाम्येनाह—**ज्योत्स्नेति**। आविर्भूता प्रकटीभूता ज्योत्स्ना कौमुदी तामिव । **हरेति** । हरकण्ठे य कृष्णत्वसाम्यादन्धकारस्तस्य विघट्टन दूरीकरण तत्र य उद्यम प्रयत्नस्तेन प्राप्ता समागताम्। हरसन्निधानसाम्येनाह—**गौरीति** । गौरी पार्वती तस्या मन शुद्धिश्चित्तनैर्मल्य तामिव । अमूर्ताया मूर्तेन कथ साम्य स्यादित्याह—**कृतेति**। कृतो विहितो देहस्य परिग्रह स्वीकारो यया सा ताम्। [illegible]तिशयत्वसाम्येनाह—**कार्तीति**। कार्तिकेयस्य षडाननस्य या कौमारव्रतक्रिया बाल्यावस्थाया यत्तपोनुष्ठान तामिव। अत्रापि क्रियारूपत्वेन तदसभवादाह—**मूर्तीति**। मूर्तिमतीम्। सशरीरामित्यर्थ । **गिरिशेति**। गिरिशो महादेवस्तस्य यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य देहद्युति शरीरच्छविस्तामिव । तस्या गुणरूपत्वेन तदुपमानाभावादाह—**पृथगिति**। शरीराद्बहिर्निर्गत्य पृथगवस्थिताम् । सशरीरामित्यर्थ । **आयतनेति**। आयतन चैत्य तस्य तरवो वृक्षास्तेषा कुसुमसमृद्धि पुष्पसपत्तामिव । तस्या आगमने निदानमाह—**शंकरेति**। शकरस्येश्वरस्याभ्यर्चन पूजन तदर्थं स्वयमुद्यतामुद्योगयुक्ताम् । **पितेति**। पितामहस्य ब्रह्मणो या तप सिद्धिस्तामिव । तप सिद्धेरात्मगतत्वेनोपमानाभावादाह—महीतलेऽवतीर्णा कृतावताराम् । **आदीति**। आदियुगे कृतयुगे य प्रजापतिर्ब्रह्मा मरीच्यादयश्च तस्य तेषा वा कीर्तिर्यशस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थाने कारणमाह—**सप्तस्वि(प्ते)ति**। सप्तसु लोकेषु यद्भ्रमण पर्यटन तस्माद्य. खेद. श्रमस्तेन विश्रान्तामुपविष्टाम। **त्रयीति** । ऋग्यजु सामवेदास्त्रयी तामिव । एतस्यास्तत्रागमने हेतुमाह—**कलीति** । कलियुगेन कलिकालेन ध्वस्तो दूरीकृतो यो धर्मो वृषस्तस्माद्य शोक शुक्तेन गृहीत स्वीकृतो वनवासोऽरण्यनिवासो यया सा ताम्। [illegible] ध्वस्तधर्मशोकेन गृहीतवनवासेत्युभयो साम्यम् । धर्मातिशयवपन(?)साम्येनाह—**आगामीति**। आगाम्यग्रेभावी य कृतयुगस्तस्य या बीजकला निदानमात्र तामिव प्रमदारूपेण स्त्रीरूपेणावस्थितामानेदुर्षीम । **देहेति** । देहवती शरीरधारिणी मुनिजना वाचयमास्तेषा ध्यान प्राणायामस्तस्य सपद(त्) समृद्धि(द्धि) तामिव। **अमरेति** । अमरा देवास्तेषा गजा हस्तिनस्तेषा वीथी ततिस्तामिव [illegible] तत्रागमने निदानमाह—**अभ्रेति** । अभ्रगङ्गाकाशगङ्गा तस्यामभ्यागम समुखागमन तत्र यो वेगस्तेन पतिता [illegible]म्। **कैलासेति**। कैलासो रजताद्रिस्तस्य श्री शोभा तामि[व]। कीदृशीम्। **दशेति**। दशमुखो [illegible] यदुन्मूलन तस्माद्य क्षोभश्चाञ्चल्यं तस्मान्निपतिता स्रस्ताम् । इयमपि क्षोभेन निपतिता। [illegible] वर्णयन्नाह—**श्वेतेति**। यत्र सर्वमेव वस्तु श्वेत तच्छ्वेतद्वीप तस्य या लक्ष्मी. [illegible]मिव। ना[illegible] द्वीप एव, नान्यत्रेत्याह—**अन्येति** । इतरद्वीपाना यदवलोकन वीक्षण तदेव [illegible] तेनागता प्राप्ताम। **काश इति**। काश इषीका तस्य कुसुमानि पुष्पाणि तेषा विकाशो विक-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ तप सिद्धिम्. ५ गिरीश ६ द्वीपान्तर.

शकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणम्, शेषशरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गताम्, मुशलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायासविगलिताम्, शुक्लपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्, धर्महृदयादिव विनिर्गताम्, शङ्खादिवोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विरचितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्चकैरिवाक्षालिताम्, वर्णसुधाच्छटाभिरिवाच्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रजतद्रवेणेव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटजकुन्दसिन्दुवारकुसुमच्छविभिरिवोल्लासिताम्, इयत्तामिव धवलिम्न, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादर्कबिम्बादुद्धृत्य बालरश्मिप्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरलतेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थितविरलवारिकणतया प्रणामलग्नपशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भा-

---

सन तस्य कान्ति प्रभा तामिव । कीदृशीम् । शरत्समय घनात्ययकालमुदीक्ष्य(क्ष) माणा प्रतीक्ष्य(क्ष)माणाम् । **शेषेति** । शेषो नागराजस्तस्य यच्छरीर तस्य च्छाया कान्तिस्तामिव । अत्र कथं तस्या आगम इत्याकाङ्क्षायामाह—**रसेति** । रसातल भूतलमपहाय त्यक्त्वा निर्गता बहिरागताम् । **मुशलेति** । मुशलायुधो बलभद्रस्तस्य या देहप्रभा शरीरद्युतिस्तामिव । तस्या अत्रासभवमाशङ्क्याह—**मध्विति** । मधुमदेन कादम्बरीमदेन यद्विघूर्णन देहभ्रमस्तस्माद्य दा(आ)यास खेदस्तेन विगलिता च्युताम् । **शुक्लेति** । शुक्लपक्षस्य परपरा सततिस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थितेरभावादाह—**पुञ्जीति** । पुञ्जीकृतामेकत्रीकृताम् । **सर्वेति** । धवलतया श्वेततया सर्वहसै. समग्रसितच्छदै कृतो विहित. सविभाग स्वश्वैत्यार्पण यस्या सा तामिव । **धर्मेति** । धर्मो वृषस्तस्य हृदयाद्वक्षसो विनिर्गतामिव । **शङ्ख इति** । शङ्खाज्जलजादुत्कीर्णामिवोत्कीर्य निर्मितामिव । **मुक्तेति** । मुक्ताफलात्सोद्भवादाकृष्टामिवाकर्षितामिव । **मृणालेति** । मृणालैस्तन्तुलैर्विरचिता विहिता अवयवा अपघना यस्या सा तामिव । **दन्त इति** । दन्ता हस्तिमुखरदनास्तेषा दलै खण्डैर्घटितामिव निर्मितामिव । **इन्दुरिति** । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य करा अशवस्त एव कूर्चका कुञ्चिकास्तैरा- क्षालितामिव धौतामिव । **वर्णेति** । वर्णा शुक्ला । 'वर्ण स्वर्णे मखे स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे' इत्यनेकार्थ । एतादृशी या सुधा गृहधवलीकरणद्रव्य तस्याश्छटाभि पृषद्भिराच्छुरितामिवाच्छोटितामिव । **अमृत इति** । अमृतस्य पीयूषस्य ये फेना. पिण्डा पिण्डीरसमूहास्तै पाण्डुरीकृतामिव शुक्लीकृतामिव । **पारदेति** । पारदोरसेन्द्रस्तस्य रसो द्रव्यस्तस्य धारा पद्धयस्ताभि धौतामिव क्षालितामिव । **रजेति** । रजत रौप्य तद्द्रवेण तद्रसेन निर्मृष्टामिव निघर्षितामिव । **चन्द्र इति** । चन्द्रमण्डल शशिबिम्ब तस्मादुत्कीर्णामिवोत्कीर्य कर्षितामिव । **कुटजेति** । कुटजा गिरिमल्लिका, कुन्द प्रसिद्ध, सिन्दुवारो निर्गुण्डी, एतेषा कु[सु]मानि तेषा छवय. कान्तयस्ताभिरुल्लासितामिव प्रगुणीकृतशोभामिव । **धवलिम्नेति** । धवलिम्न श्वेतिम्न इयत्तामिवैतावत्त्वमिव । परमावधिमिवेत्यर्थ । अत्र सर्वत्र श्वेतत्वसाम्यादुपमानोपमेयभाव । न तु ह्यर्थता । पुन प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**जटाभिरिति** । जटा सटास्ताभिरुद्भासित उत्प्राबल्येन शोभित शिरोभाग उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्या सा ताम । अथ जटा विशेषयन्नाह—**स्कन्धेति** । स्कन्धो भुजान्तर तत्रावलम्बिनीभिरवलम्बितु शील यासा ताभि । तासामारक्तत्व वर्णयन्नाह—**उदयेति** । उदय उदयाचलस्तस्य तट प्रस्थ तत्र गतात्प्राप्तादर्कबिम्बात्सूर्यमण्डलादुद्धृत्य निष्कास्य बालरश्मिर्बालातपस्तस्य प्रभाभि कान्तिभिर्निर्मिताभिरिवोत्पादिताभिरिव । **उन्मिषदिति** । उन्मिषन्ती स्फुरन्ती या तडिद्विद्युत्तस्या यत्तरल चञ्चल तेजस्तद्वत्ताम्राभि श्वेतरक्ताभि । **अचिरेति** । अचिर यत्स्नानमाप्लवस्नानावस्थिता अभ्यन्तरे लग्ना ये विरला स्तोका वारिकणा जलबिन्दुस्तेषा भावस्तत्ता तया । वारिकणाना श्वेतत्वादाह—**प्रणामेति** । प्रणामो नमस्कारस्तत्र लग्न पशुपतेरीश्वरस्य चरणभस्म पादविभूतिर्शोटो यासा-

---

१ निर्गताम्, उद्गताम्. २ प्रक्षालिताम्. ३ छुरिताम् ४ सिन्दुवार. ५ उदयिताम्र ६ गतार्क ७ तडित्तरल

सितशिरोभागाम्, जटापाशग्रथितमुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वरचरणद्वयमुद्वहन्तीम्, रविरथतुरङ्गखुरक्षुण्णनक्षत्रक्षोदविशदेन भस्मना कृतललाटपट्टिकाम्, शिखरशिलाश्लिष्टशशाङ्ककलामिव शैलराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्यीकृतलिङ्गयापरयेव पुण्डरीकमालया दृष्ट्या संभावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरतगीतपरिस्फुरिताधरपुटवशादतिशुचिभिः शुद्धहृदयमयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखान्निष्पतद्भिर्दशनांशुभिः पुनरपि स्नपयन्तीं गौरीनाथम्, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात्पितामहमुखादाकृष्टैर्गायत्रीवर्णैरिव ग्रथनस्फीततामुपगतैर्नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्धृतैः सप्तर्षिभिरिव करस्पर्शपूतमात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैरामलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षवलयेनाधिष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेषपरिगतचन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुखहरशिरःकपाल-

---

भूताभिरिव । जटापाशे जटाजूटे ग्रथित गुम्फितम् । **मणीति** । भक्तिविशेषप्रकटनार्थं मणिनिर्मितं रत्नघटित नाम्नो मूलबीजन्याङ्कश्चिह्न यस्मिन्नेवभूतमीश्वरचरणद्वयं शंभुपादयुगलमुत्तमाङ्गेन शिरसोद्वहन्ती धारयन्तीम् । **रविरिति** । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ये तुरङ्गा अश्वास्तेषा खुरा शफास्तै क्षुण्णानि चूर्णितानि यानि नक्षत्राणि भानि तेषा क्षोदश्चूर्णं तद्वद्विशदेन निर्मलेन भस्मना विभूत्या कृता विहिता ललाटपट्टिका पुण्ड्रविशेषो यया ता ताम् । ललाटस्य दृढत्वेन शिलारूपत्वाल्ललाटपट्टिकायाश्च त्रिपुण्ड्ररूपत्वेनार्धचन्द्राकारत्वादाह—**शिखरेति** । शिखरशिलाया सानुशिलाया श्लिष्टा लग्ना शशाङ्ककला यस्यामेवभूता शैलराजमेखलामिव हिमाचलमध्यभागमिव । किं कुर्वतीम् । संभावयन्ती संभावनाविषयीकुर्वतीम् । कम् । भूतनाथं महादेवम् । कया । दृष्ट्या । श्वेतत्वसाम्यादाह—अपरया भिन्नया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्क्त्येव । अथ दृष्टिं विशेषयन्नाह—**अतुलेति** । अतुला निरुपमा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञान तया प्रसाधितया प्रसन्नया । **लक्षी(क्ष्यी)ति** । लक्षी(क्ष्यी)कृतं ध्यानावलम्बिनीकृत लिङ्ग स्थावर यया सा तया । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—**अनवेति** । अनवरतं निरन्तरं यद्गीत गानं तेन परिस्फुरित प्रचलितो योऽधरपुट ओष्ठपुटस्तद्वशान्मुखादास्यान्निष्पतद्भि क्षरद्भिर्दशनांशुभिर्दन्तदीप्तिभि । पुनरपि पूजाप्रारम्भे स्नपितत्वाद्द्वितीयवारमपि गौरीनाथं महादेव स्नपयन्ती स्नपन कुर्वतीम । अथ दशनांशून्विशिनष्टि—**अतीति** । अतिशयेन सर्वाधिक्येन शुचिभि पवित्रै । अतिनैर्मल्यादाह—**शुद्धेति** । शुद्ध निर्मलं यद्धृदय चेतस्तस्य मयूखा किरणास्तैरिव । **गीतेति** । गीताना गुणा मधुरत्वादयस्तैरिव । **स्वरेति** । स्वरा षड्जादयस्तैरिव । **स्तुतीति** । स्तुतिर्नुतिस्तस्या वर्णा अक्षरैरिव । वर्णाना तावत्काल स्थातुमशक्यत्वात्तदभावादाह—**मूर्तिरिति** । पुनस्ता विशेषयितुमक्षवलयगतमुक्ताफलान्यादौ विशेषयन्नाह—**अतीति** । अतिविमलैरतिनिर्मलैर्वेदा ऋक्प्रभृतयस्तेषामर्थैरभिधेयैरिव । तस्या तदनुभवनाशङ्क्याह—**साक्षादिति** । पितामहमुखात्प्रजापतिवदनात्साक्षादव्यवधानादाकृष्टैर्निष्कासितैरिव । **गायत्रीति** । गायत्री मन्त्रविशेषस्तस्या वर्णैरक्षरैरिव । वर्णानाममूर्तत्वात्तदनन्तरमाह—**ग्रथनेति** । ग्रथनेन रचनाविशेषेण स्फीतता पुष्टतामुपगतै प्राप्तै । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—**नारा इति** । नारायणस्य जनार्दनस्य नाभिपुण्डरीकं नाभिकमलं तस्य बीजैरिवोत्पत्तिनिदानैरिव [उद्धृतैः] । **सप्तर्षीति** । करस्पर्शेन हस्तसंस्पर्शेण पूत पवित्रमात्मानमिच्छद्भिर्वाञ्छद्भिस्तारकारूपेण नक्षत्ररूपेण [illegible] प्राप्तैः सप्तर्षिभिरिव । एतेन मुक्ताफलानां नक्षत्रसाम्यम । परिमाणविशेष [illegible]—[illegible] । [illegible] स्थूले [illegible] मुक्ताफलै [illegible] कण्ठभागो निगरणप्रदेशो यस्या सा [illegible] । [illegible] चन्द्रमण्डल [illegible] सम्पूर्णेनाद्र्या [illegible] ।

[illegible]

मण्डलाकारेण मोक्षद्वारनियुक्तकलशकान्तिना स्तनयुगलेनैकहंसमिथुनसनाथामिव गङ्गाम्, गौरीसिंहसटामयेनेव चामररुचिराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्पतरुलतावल्कलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्रमयूखजालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेनापि ब्रह्मासनबन्धोत्तानचरणतलप्रभापरिष्वङ्गाल्लोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्, यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा निर्विकारेण विनीतेन शिष्येणेवोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेनायतनमृगेणेव सेविताम्, उत्सङ्गगतां च स्वसुतामिव सूक्ष्मदन्तखण्डिकाङ्गुलीयकापूरिताङ्गुलिना त्रिपुण्ड्रकावशिष्टभस्म-

---

कारत्वेनात्र वलयस्य परिवेषसाम्यम्, तस्या मुखस्य च चन्द्रसाम्यम्, तस्याश्च पौर्णमासीसाम्यम् । अथ पुनस्तत्कुचयुगल तच्छ्यामत्वपीनत्ववर्णनद्वारा तामेव वर्णयन्नाह—**अथ इति** । ऊर्ध्वमुखे कपाले श्यामता नास्तीत्यतोऽधोमुख यद्धरशिर कपाल तद्वन्मण्डलाकारेण वर्तुलाकृतिना । हरपददानेन स्तने धवलत्व द्योत्यते । ईश्वरस्य धवलत्वात् । **मोक्ष इति** । मोक्षो महानन्दस्तस्य द्वारे नियुक्तौ स्थापितौ यौ कलशौ निर्पौ(?) तद्वत्कान्ति शोभा यस्य स तेन । एवविधेन स्तनयुगलेनोपलक्षिताम् । कामिव । एक यद्धसमिथुन चक्राङ्गयुग्म तेन सनाथा सहिता गङ्गामिव जाह्नवीमिव । पुन किविशिष्टाम् । कल्पतरवो मन्दारास्तेषा सरलत्वेन लतोपमान तस्या वल्कलेन चोचेन कृतमुत्तरीयमुपसव्यान तस्य कृत्य कार्य यस्या सा ताम् । अथ वल्कल विशेषयन्नाह—**चामरेति** । चामर वालव्यजन तद्वद्रुचिरा मनोहराकृतिराकारो यस्य स तेन । प्रलम्ब[त्वे]न श्वेतत्वेन च तत्साम्यमिति भाव । **स्तनेति** । स्तनयुगलस्य मध्ये निबद्धो ग्रन्थिर्य स तेन । उज्ज्वलत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—**गौरीति** । गौरी पार्वती तस्या सिंहो मनस्तालस्तस्य या सटा जटा तन्मयेनेव तद्विकारेणेव । पुन किविशिष्टाम् । मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्रीकृता पावनीकृता का[या] देहो यस्या. सा ताम् । अथ ब्रह्मसूत्र विशिनष्टि—**अयुग्मेति** । अयुग्मलोचन ईश्वरस्तस्य सकाशात्समीपात्प्रसाद. प्रसन्नता तेन लब्धेन प्राप्तेन । **चूडेति** । चूडामणिभूतो यश्चन्द्रस्तस्य मयूखा किरणास्तेषां जालेनेव समूहेनेव । प्रकारान्तरेण तामेव विशेपयन्नाह—**दुकूलेति** । दुकूलपटेन क्षौमवस्त्रेण प्रावृतावाच्छादितौ नितम्बावारोहौ यस्या सा ताम । अथ दुकूलपट्ट(ट)विशेपयन्नाह—**आप्रपदीनेति** । आपदव्यापकेन । 'तत्तु स्यादाप्रपदीन व्याप्नोत्याप्रपद हि यत्' इति कोश । तेन स्वभावत प्रकृत्य सितेनापि शुभ्रेणापि ब्रह्मासन ध्यानासन तस्य बन्धो रचनाविशेपस्तेनोत्तानमूर्ध्वमुरा यच्चरणयो पादयोस्तल तस्य प्रभा कान्तिस्तस्या परिष्वङ्गात्संश्लेषाल्लोहितायमानेनारुणायमानेन । एतेन चरणतलयोरारुण्यातिशयो व्यञ्जित । पुन कीदृशीम् । यौवनेनापि तारुण्येनाप्युपास्यमाना सेव्यमानाम् । केनेव । स्वकालोपसर्पिण्या(णा) निजसमयप्राप्तेन निर्विकारेण विकृतिवर्जितेन विनीतेन प्रसृतेनेनभूतेन शिष्येणेव विन(ने)येनेव । यौवनस्यापि स्वकालोप[स]र्पित्वादिगुणविशिष्टत्वेन तत्साम्यमिति भाव । **लावण्येति** । लावण्य चातुर्य तेन परिगृहीता स्वीकृताम् । केनेव । स्वच्छात्मना निर्मलचित्तेन कृतपुण्येनेव सुकृतिनेव । अत्र स्वच्छात्मत्वमेवोभयसाम्यम । **रूपेति** । रूप सौन्दर्य तेनापि सेवितामाश्रिताम् । केनेव । रुचिरलोचनेन मनोहरनेत्रेण विगत चापल चापल्य यस्मादेवभूतेनायतनमृगेणेव गृहसारङ्गेणेव । अत्र चारुलोचनत्व विगतचा(चा)पलत्व चोभयो साम्यम् । पुन किं कुर्वतीम् । दक्षिणकरेणापसव्यपाणिना दन्तमयी गजदन्तप्रचुरा वीणा वल्लकीमास्फालयन्तीं वादयन्तीम् । अथ वीणा विशिनष्टि—**उत्सङ्गेति** । उत्सङ्गगता क्रोडप्राप्ता

---

१ मोक्षद्वारकलश, मोक्षपुराद्वारकलश २ एकगगनहंस ३ श्वेतगङ्गाम् ४ चीराकृतिना. ५ पवित्रीकृत ६ यौव-नेनादिष्टेनोपसर्पिणा. ७ स्वकालोपसर्पिनिर्विकारविनीतेन, स्वकालोपसर्पिणा निर्विकारविनीतेन. ८ निषेवित. ९ शङ्खखण्टिका, शङ्खघटित. १० पूरित; पूत. ११ अवशेष.

पाण्डुरेण प्रकोष्ठबद्धशङ्खखण्डकेन नखमयूखदन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिण-करेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्यां मणिमण्डपिकास्तम्भलग्नाभिरात्मानु-रूपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रतिमाभिरुपेताम्, स्नपनार्द्रलिङ्गसंक्रा-न्तप्रतिबिम्बतयातिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव प्राप्तकण्ठयो-गया ग्रहपङ्क्त्येव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रागरक्तमुखवर्णया मत्तयेव घूर्णितमन्द्रतारयोन्मत्त-येवानेककृततालया मीमांसयेवानेकभावनानुविद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवर्णयन्तीम्, अतिमधुरगीताकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्चलकर्णपुटैर्मृगवराहवानरवारणशरभसिंहप्रभृति-भिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीनिर्घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽवती-

---

स्वसुतामिव निजात्मजामिव । अथ दक्षिणकरं विशेषयन्नाह—**सूक्ष्मेति** । सूक्ष्मा स्निग्धा या दन्तखण्डिका नागदन्तशकल तस्य यदङ्गुलीयकान्यङ्गुलीभूषणानि तैरापूरिता आकीर्णा व्याप्ता अङ्गुलयो यस्य स तेन । **त्रिपुण्ड्रमिति** । त्रिपुण्ड्रकात्तिलकविशेषादवशिष्टमुर्वरित यद्भस्म तेन पाण्डुरेण श्वेतेन । **प्रकोष्ठेति** । प्रकोष्ठः कलाचिका तत्र बद्धो य शङ्ख[स्त]स्य खण्ड एव खण्डक । स्वार्थे क । जलजशकल यस्मिन्स तेन । श्वेतत्वसाम्यादाह—**नखेति** । नखा पुनर्भवास्तेषा मयूखा किरणास्ते दन्तुरा उन्नता यस्मिस्तस्य भावस्तत्ता तया गृहीत आत्तो दन्तस्य कोणो वीणादिवादन येन स तेनेव । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोशः । **प्रत्यक्षेति** । प्रत्यक्षामिन्द्रियगोचरा गन्धर्वविद्यामिव देवगायनविद्यामिव । मणिमण्डपिकाना स्वच्छतया तेषु प्रतिबिम्बवशादाह—**मणीति** । मणिमण्डपिका रत्ननिर्मिता चतुष्किका तस्या स्तम्भलग्नाभिरात्मानुरूपाभिरात्मसदृशीभि । 'यादृश रूपे तादृश प्रतिबिम्बे' इत्युक्ते । सवीणाभि सवल्लकीभि प्रतिमाभिरात्मच्छायाभिः सहचरीभिरिव सपर्याकारिणीभिरिवोपेता सहिताम् । **स्नपनेति** । स्नपनेन प्रक्षालनेन । एतेनागन्तुकमलनिवृत्तिः सूचिता । तेनार्द्र यल्लिङ्ग तत्र सक्रान्त प्रविष्ट यत्प्रतिबिम्ब तस्य भावस्तत्ता तया । **अतीति** । अतिप्रबलात्युत्कृष्टा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञान तयाराधितस्य सेवितस्य हरस्येश्वरस्य हृदयमिव चित्तमिव प्रविष्टा प्रवेशं कृतवती[म्] । पुन कि कुर्वती[म्] । विरूपाक्ष देव गीत्या गानेनोपवर्णयन्ती स्तुवन्तीम् । अथ गीति विशेषयन्नाह—**हार इति** । प्राप्त कण्ठयोगो निगरणसबन्धो रागाणामवस्थानविशेषो गीतशास्त्रप्रसिद्धश्च यया सा तया । कयेव । हारलतयेव मुक्तास्रजि (जे) व । **ग्रहेति** । ग्रहाणा नक्षत्राणा पङ्क्ति श्रेणिस्तयेव । उभयोः साम्यमाह—**ध्रुवेति** । ध्रुवो गीतशास्त्रे प्रसिद्धस्तेन प्रतिबद्धया रचितया । पक्षे ध्रुव औत्तानपादि । क्रुद्धयेव कुपितयेव । उभयो साम्यार्थमाह—**रागरक्तेति** । [रागा] श्रीरागादयस्तै रक्ता मिश्रिता मुखे प्रारम्भे वर्णा अक्षरा यस्या सा तया । पक्षे रक्तो लोहितो मुख आस्ये वर्णो यस्या सा तया । मत्तयेव क्षीबयेव । एतयोरनुल्यता प्रदर्शयन्नाह—**घूर्णीति** । घूर्णिता घोलना प्राप्ता मन्द्रा उर प्रदेशोद्भवास्तारा शिरःसमुद्भवाः स्वरा यस्या सा तया । पक्षे घूर्णित[ता] प्रचलायिता मन्द्रा अलसा तारा यस्यामिति विग्रह । **उन्मत्तेति** । उन्मत्तयेवोन्मादवायुग्रस्तयेव । उभयो शब्दसादृश्यमाह—**अनेकेति** । अनेके बहव कृता विहितास्तालाः कालक्रियामानरूपा यस्या सा तया । पक्षे ताला हस्तसयोगा । **मीमांसेति** । मीमासा विचारणा तयेव । 'मीमांसा तु विचारणा' इति कोश । उभयो सादृश्यार्थमाह—**अनेकेति** । अनेका विविधप्रकारा या भावना घोलनादिविशेषास्तैरनुविद्धया स्यूतया । पक्षे भावना शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा यागादिप्रवृत्त्यनुकूलाख्याता-र्थरूपा । पुन प्रका[रान्त]रेण तामेव विशेषयन्नाह—**आकर्ण्येति** । आकर्ण्यमान. श्रूयमाणो गीतानुविद्धो

---

१ ... २ नर्तोपानि. प्रतिमानि ३ हारलेखया. ४ रक्तमुख. ५ घूर्णित. ६ मन्द ७ उन्मत्तयानेक. ८ ... ९ घोषाम्

र्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्, त्रिपुरारिशरशलाकामिव तपोमयीम्, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसंपदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्वंद्वाम्, बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशीकृताक्षहृदयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमयदिनमुखलक्ष्मीमिव परिगृहीतभास्करातपाम्, आर्यामिवोपात्तयतिगणोचितमात्राम्, आलि-

---

गानसंयुक्तो विपञ्च्या वल्लक्या निर्घोषो निनादो यस्याः सा ताम्। कै' वनचरैररण्यचारिभि'। अथ वनचरान्विशेषयन्नाह—**आवद्धेति**। आवद्ध रचित मण्डल वलयाकारेणावस्थितिर्यै । **अतीति**। अतिमधुर कर्णसुखद यद्गीत गान तेनावकृष्टैराकृष्टै' । **निश्चलेति**। निश्चलानि स्तिमितानि कर्णपुटानि येषा तैरतएव ध्यान चित्तवृत्तिनिरोधमभ्यस्यद्भिरिवाभ्यासं कुर्वद्भिरिव। **मृगेति** । मृगा कुरङ्गा, वराहा क्रोडा, वानरा गोलाङ्गूला', वारणा हस्तिनः, शरभा अष्टापदाः, सिंहा हर्यक्षा., एते प्रभृतय आद्या येषा ते । तदाश्रितगीतस्य प्रवाहरूपत्वेनाह—**अमरेति** । अमरापगा गङ्गा तामिव। अत्र कथ तस्या सभव इत्याशङ्क्याह—**नभस इति**। नभस आकाशादवतीर्णामागता दीक्षित' सोमयाजी तस्य वाग्भारती तामिव । उभयो साम्यमाह—**अप्राकृतेति** । अप्राकृताममानुषधर्मिणीम्, उत्तमकुलोत्पन्ना वा। पक्षेऽप्राकृती साधुशब्दमयीम्। दीक्षितस्य प्राकृतवाङ्निषेधादिति भाव.। कान्त्याधिक्यमाशङ्क्याह—**त्रिपुरारीति** । त्रिपुरारिर्महादेवस्तस्य शरः शिलीमुखस्तस्य शलाकेपिता तामिव। उभयोस्तुल्यतामाह—**तप इति** । तपोमयी तपस्तेजोरूपत्वात्। पक्षे तेजोमयी प्रकाशरूपाम्। ईश्वरबाणस्य लोहमयत्वादिति भावः । आन्तरगुणवर्णनद्वारा तामेव विशेषयन्नाह—**पीतेति** । पीतमास्वादितममृत पीयूष यया सैवभूतामिव। एतयोः साम्यमाविष्कुर्वन्नाह—**विगतेति**। विगता तृष्णा लोभो यस्या सा ताम्। पक्षे तृष्णा तृषा। **ईशानेति** । ईशान ईश्वर। 'शम्भु शर्व. स्थाणुरीशान ईश.' इत्यभिधानचिन्तामणि । तस्य शिर उत्तमाङ्ग तत्र या शशिकला चन्द्रकला तामिव । उभयो. सादृश्यमाह—**अन्विति** । अनुपजातोऽसमुत्पन्नो रागो यस्याः सा ताम्। विरक्तामित्यर्थ.। पक्षे राग आरक्तता। आरक्तामित्यर्थ' । **अमथीति**। अमथितोऽविलोडितो य उदधिः समुद्रस्तस्य जल पानीय तस्य संपत्सपत्तिस्तामि[व]। उभयो सदृशत्वमाह—**अन्त इति**। अन्तर्मध्ये प्रसन्ना हृष्टचित्ताम्। पक्षेऽन्तःप्रसन्नामकलुषिताम्। **असमस्त इति**। असमस्तासमासगा या पदवृत्ति कैशिक्यादिस्तामिव । 'कैशिक्याद्या' पदवृत्तय' इत्यलकारे प्रसिद्धम् । उभयो साधर्म्यमाह—**अद्वंद्वेति**। द्वद्वो युद्ध तद्रहिताम् । 'द्वद्व समाघात.' इति कोश । पक्षे द्वद्वः समास। **बौद्ध इति** । बौद्ध सुगतस्तस्य बुद्धिर्धिषणा तामिव । एतयोस्तुल्यतामाह—**निरेति** । आलम्बनमाश्रयस्तद्रहिताम् । स्वतन्त्रामित्यर्थ । पक्षे निरालम्बनामर्थशून्याम् । तन्मतेऽर्थाना घटपटादीनामभावात्। शून्यवादित्वादित्यर्थ । **वैदेहीति**। वैदेही जानकी । 'वैदेही मैथिली सीता' इत्यभिधानचिन्तामणि. । तामिव। उभयोस्तुल्यत्व निरूपयन्नाह—**प्राप्तेति**। प्राप्त आसादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो यस्या सा ताम्। पक्षे प्राप्तो ज्योतिषि वह्नौ प्रवेशो ययेति बहुव्रीहि । **द्यूतेति** । द्यूत दुरोदर तस्य कला विज्ञान तत्र कुशला प्रवीणा तामिव। उभयो. समानता प्रदर्शयन्नाह—**वशीति** । वशीकृतान्यक्षानीन्द्रियाणि हृदय चित्त च यया सा ताम्। पक्षे वशीकृतमक्षै. पाशकैर्हृदय यस्या इति बहुव्रीहि' । **महीति**। मही वसुधरा तामिव। उभयो शब्दसाम्यमाह—**जलेति** । जलेन नीरेण भृतो धृतो देहो यया सा ताम्। निराहारामित्यर्थ । पक्षे जलेन भृता' पोषिता देहा यस्याम्। तदुक्तम्—'वृष्टेरौषधय. । औषधीभ्योऽन्नम् । तद्रसरूपेण शुक्लमभिगच्छति। शुक्राद्धि जरायुजा देहा.' इति। **हिमेति** । हिमसमय शीतकालस्तस्य दिनमुख प्रत्यूष तस्य लक्ष्मी श्रीस्तामिव। उभयो साम्य प्रदर्शयन्नाह—**परीति**। परि सामस्त्येन गृहीतो भास्करस्य सूर्यस्यातप आलोको

---

१. तेजोमयीम्. २. उदधिसपदम् ३ दिवस. ४ परिपीत. ५ समुपात्त.

खितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तनुच्छायानुलिप्तभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहंकाराम्, निर्मत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःपरिमाणामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श । ततोऽवतीर्य तरुशाखायां वद्ध्वा तुरङ्गमसुपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोचनाय तामेव दिव्ययोषितमनिमिषपक्ष्मणा निश्चलनिवद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास । उदपादि चास्य तस्या रूपसंपदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि—'अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि । तथाहि । मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थकमनुवध्नता तुरङ्गमुखमिथुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेषमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चा-

---

यया सा [ता]म् । 'तपस्विना सूर्यातपग्रहण महाफलाय' इति श्रुते । पक्षे परिगृहीतो मुषितो भास्करस्यातप कान्तिप्रकाशो ययेति वहुव्रीहि । **आर्येति** । [आर्या] छन्दोविशेषस्तामिव । उभयो साधर्म्यमाह—**उपात्तेति** । उपात्ता स्वीकृता यतिगणाना मुनिजनाना [उचिता] योग्या मात्रोपकरण ययेति सा ताम् । पक्ष उपात्ता यतयो विश्रामा गणा मगणादयस्तेषामुचिता मात्रा त्रुटिर्ययेति वहुव्रीहि. । **आलिखितेति** । आलिखिता चित्रिता तामिव । अत एवाचल निश्चलमवस्थान यस्या सा ताम् । **अंशुमयीति** । अंशुमयी तेजोमयीमिव । **तन्विति** । तनुच्छाया देहकान्तिस्तयानुलिप्त व्याप्त भूतल यया सा ताम् । अन्यामप्यंशुमयी भवति । सापि कान्त्याच्छादितभूतला स्यादित्येतयो साम्यम् । **निर्ममामिति** । निर्गतो ममत्वभावो यस्या सा ताम् । **निरिति** । निर्गतोऽहकारोऽभिमानो यस्या सा ताम् । **निरिति** । निर्गतो मत्सरो गुणेष्वसूया यस्या सा ताम् । निर्गतेर्ष्यामित्यर्थ । **अमेति** । न विद्यते मानुषस्य मनुष्यस्याकृतिराकारो यस्या सा ताम् । दिव्याकारामित्यर्थ । **दिव्यत्वादिति** । दिव्यत्वाद्गान्धर्वपुत्रित्वादपरिज्ञायमानमनिश्चायमान वयोऽवस्थाविशेषस्तस्य परिमाण मान यस्यामित्थभूतामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिव किंचिन्न्यूनाष्टादशवर्षीयामिवोपलक्ष्यमाणा दृश्यमाणाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । **तत इति** । कन्यकादर्शनानन्तर तुरङ्गमादश्वादवतीर्यावरोहण कृत्वा तरुशाखायां तुरङ्गममिन्द्रायुध वद्ध्वोपसृत्य समीपे गत्वा भक्त्या श्रद्धया भगवते त्रिलोचनाय शंभवे प्रणम्य नमस्कृत्य तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितममानुषीं स्त्रियम् । **अनीति** । अनिमिष मेषोन्मेषरहित पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिंस्तत्तेन । **निश्चलेति** । निश्चल यथा स्यात्तथा निवद्ध लक्ष्यं वेध्य येनैवभूतेन चक्षुषा नेत्रेण । **पुनरिति** । मण्डपिकाप्रवेशानन्तर निरूपयामास । साकल्येन ददर्शेत्यर्थ । चकार पुनरर्थेव । **अस्येति** । चन्द्रापीडस्य मनस्येवमुदपादीत्युत्पन्न वभूव । किंविशिष्टस्य तस्य । आविर्भूत प्रकटीभूतो विस्मय आश्चर्यं यस्य स तथा तस्य । कया । तस्या रूपसपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कान्त्या देहदीप्त्या प्रशान्त्या प्रशमेन वा । एतदेव विस्मयजनक प्रदर्शयन्नाह—**अहो इति** । अहो इत्याश्चर्ये । जगति विश्वे जन्तूना प्राणिनामसमर्थितोपनतान्यतर्कितप्राप्तानि वृत्तान्तान्तराण्युदन्तान्तराण्यापतन्त्यागच्छन्ति । तदेव दर्शयति—**तथाहीति** । मया मृगयायामाखेटकवृत्तौ यदृच्छया स्वेच्छया तुरङ्गमुखमिथुन किंनरयुग्ममनुवध्नतानुगच्छता । अय प्रत्यक्षगतोऽतिमनोहरोऽतिरुचिरो मानवाना मनुष्याणामगम्योऽगोचरो दिव्यजनाना विद्याधरप्रभृतीना संचरण भ्रमण तत्रोचितो योग्य प्रदेशो भूभागो वीक्षितोऽवलोकित । **अत्रेति** । अस्मिन्देशे सलिल पानीयमन्वेषमाणेन शोध्यमानेन सरस्तटाक दृष्ट वीक्षितम् । एतदेव विशिनष्टि—**हृदयेति** । हृदयहारि मनोहरम्सिद्धजनैरुपस्पृष्ट सेवितमेतादृश जल पानीय यस्मिन् । तत्पार्श्वात्तस्य सरसस्तीर

---

१ [illegible] [illegible] २ प्रशान्त्या ३ [illegible] च ४ तुरङ्गम्, तुरगम् ५ महाभक्त्या. ६ पार्वतीपतये. ७ अ-[illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० तुरग. ११ वीक्षित. क्षिते.. १२ उपस्पृष्ट.

मानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्यकेयमालोकिता । न हि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति । आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम् । कुतश्च मर्त्यलोके संभूतिरेवंविधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणाम् । तद्यदि मे सहसा दर्शनपथान्नापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतदेनामुपसृत्य पृच्छामि । अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकरमधुररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरप्रदानमिवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमावभाषे—

प्रतीर तस्य लेखा प्रान्तवीथी तस्या विश्रान्तेन संस्थितेन । चकारः समुच्चयार्थे । अमानुषं दिव्यं गीत गानमाकर्णितं श्रुतम् । **तच्चेति** । तद्गीतमनुसरतानुगच्छता मानुषाणां भूस्पृशां दुर्लभं दुःप्राप दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधेयं दिव्यकन्यकालोकिता दृग्विषयीकृता । **नहीति** । हि निश्चितम् । अस्या कन्यकाया दिव्यतां प्रति मे मम संशीतिर्नास्ति संदेहो नास्ति । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—**आकृतिरिति** । आकृतिराकार एवामानुषतां देवरूपतामनुमापयति । अमानुषताविषयकानुमितिं जनयतीत्यर्थः । अन्यदपि कारणान्तरमाह—**कुत इति** । एवंविधानामेतादृशानां गान्धर्वा देवगायनास्तेषां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां मन्द्रादीनां मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रे कुतः संभूतिरुत्पत्तिः स्या[त्] । तदिति हेत्वर्थे । यदि यावत् । मे मम सहसाकस्माद्दर्शनपथाद्विलोकनमार्गान्नापयाति नापसरति । वेति विकल्पार्थे । तथा कैलासशिखरं रजताद्रिशृङ्गं नारोहति नारोहणं करोति । गगनतलं व्योमतलं नोत्पतति नोर्ध्वं गच्छति । **तत इति** । तावत्का त्वम्, किमभिधाना किंनाम्नी, किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयसि बाल्यावस्थायां पाशुपतं व्रतं प्रतिपन्ना स्वीकृतवती । सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थे । इत्येतत्सर्वमेना कन्यकामुपसृत्य समीपे गत्वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि । **अतीति** । आश्चर्याणां कौतुकानामयमतिमहानवकाशोऽसंकीर्णं स्थलम् । इति पूर्वोक्तमवधार्य निर्णयं कृत्वा तस्यां पूर्वोक्तायामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतममन्यतरं स्तम्भं स्थूणामाश्रित्याश्रयणीकृत्य समुपविष्टो निषण्णः । **गीतेति** । गीतं गानं तस्य समाप्तिः पर्याप्तिस्तस्या अवसरः समयस्तं प्रतीक्ष्ण(क्ष)माणः प्रतीक्षां कुर्वाणस्तस्थौ स्थितवान् ।

अथेत्यानन्तर्ये । गीतावसाने गीतपर्यन्ते मूकीभूता मौनमाश्रिता वीणा वल्लकी यस्याः सा तथा । श्वेतत्वसादृश्यादाह—**प्रशान्तेति** । प्रशान्तः शान्तिं प्राप्तो मधुकराणां भ्रमराणां [मधुरं] मिष्टं रुतं शब्दो यस्या मेवभूता कुमुदिनीव । ततस्तस्मात्स्थलात्सा कन्यका समुत्थायोत्थानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां दत्त्वा । **कृतेति** । कृतो विहितो हराय प्रणामो नमस्कारो यया सा । **परिवृत्येति** । परावर्तनं कृत्वा स्वभावेन न चोपाधिना धवलतया(लया) शुक्लत्वे(क्ले)न निर्विकारत्वात् । **तप इति** । तपःप्रभावस्तपोमाहात्म्यं तेन प्रगल्भया प्रौढया दृष्ट्या लोचनेन समाश्वासयन्तीवाश्वासनां कुर्वन्तीव । **पुण्यैरिति** । पुण्यैर्धर्मैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव । तीर्थानि मागधप्रभृतीनि तेषां जलैः पानीयैः प्रक्षालयन्तीव क्षालनां कुर्वन्तीव । तपोभिस्तपस्याभिः पावयन्तीव पवित्रीकुर्वन्तीव । शुद्धिं नैर्मल्यं कुर्वाणेव । वरप्रदानं वाञ्छितदानमुपपादयन्तीव जनयन्तीव । पवित्रतां पावित्र्यं नयन्तीव प्रापयन्तीव । चन्द्रापीडमावभाषे [आ] भाषितवती । किं तदित्याह—

---

१ विधाना गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च. २ पाशुपतव्रतम्. ३ सर्वमेतत्. ४ परिसमाप्ति ५ दान. ६ मि ७ पवित्रिताम्. ८ अवनयन्ती.

'स्वागतमतिथये। कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभाग। तदुत्तिष्ठ। आगम्यताम्। अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति। एवमुक्तस्तु तया संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृतप्रणामः 'भगवति, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनुवव्राज। व्रजंश्च समर्थयामास—'हन्त, तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता। कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम्। यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा संभावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यति' इत्येवं च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा निरन्तरैर्दिवापि रजनीसमयमिव दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुञ्जेषु गुंजतां मन्द्रं मदमत्तमधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूरपातिनीनां च धवलशिलातलप्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटिग्रावविटङ्कविपा-

---

स्वागतमिति। अतिथये प्राघूर्णकाय स्वागत सुखेनागतम्। महेति। हे महाभाग हे महानुभाव, इमा भूमिं कथमनुप्राप्त आगत। तदिति। तस्मात्त्वमुत्तिष्ठोत्थान कुरु। आगम्यताम्। मत्पार्श्वे इति शेष.। अतिथिसत्कार आतिथ्यमनुभूयतामनुभवविषयीक्रियताम्। इति परिसमाप्तौ। एव पूर्वोक्तप्रकारेण तया कन्यकयोक्तो भाषित सभाषणमात्रेणैवानुगृहीत प्रसादपात्रीकृतमात्मान मन्यमानो ज्ञायमानस्ततस्तस्मात्प्रदेशादुत्थाय भक्त्यान्तरप्रीत्या कृतो विहित. प्रणामो नतिर्येन स हे भगवति हे स्वामिनि, यथा येन प्रकारेणाज्ञापयस्याज्ञां करोषि तत्तथेत्यभिधायेत्युक्त्वा दर्शित प्रकाशितो विनयो निभृतो(?) येन स शिष्य इव विनेय इव ता कन्यका व्रजन्ती गच्छन्तीमनुवव्राज पश्चाज्जगाम। व्रजंश्चेति। व्रजन्गच्छन्। समर्थेति। प्रस्तुत समर्थयामास। उद्देगस्य निश्चय चकारेत्यर्थ। हन्तेति। हन्तेत्याश्चर्ये। तावदादौ। इय मा दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता नादृश्यता गता। हीति निश्चितम्। कुतूहलेन करणभूतेन प्रश्नाशया पृच्छाभिलाषया हृदि चित्ते पद स्थान कृत विहितम्। यथा चेति। यथा येन प्रकारेणास्या प्रत्यक्षगताया। तपस्वीति। तपस्विजनेषु दुर्लभ दुष्प्राप दिव्य मनोहर रूप यस्या एवभूताया कन्याया अपि। दाक्षिण्येति। दाक्षिण्यमनुकूलता तस्या अतिशय आधिक्य तेन प्रतिपत्तिर्मद्विषयिण्युत्कण्ठा विशेषरूपेयमभिजातोत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते। यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—तथेति। तथा तेन प्रकारेण सभावयामि सभावना करोमि। नियत निश्चितम्। इय कन्यका मया चन्द्रापीडेनाभ्यर्थ्यमाना प्रार्थ्यमानाखिल समग्रमात्मन स्वकीयस्योदन्त वृत्तान्त कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति। इत्येवप्रकारेण कृता मतिर्येनैवभूतश्चन्द्रापीड. पदशतमात्रमिव गत्वा किंचिद्व्यवधानमतिक्रम्य गुहा दरीमद्राक्षीदपश्यत्। इतो गुहा विशेषयन्नाह—निरन्तरेति। निरन्तरैर्निबिडैर्दिवापि दिवसेऽपि रजनीसमयमिव रात्रिकालमिव दर्शयद्भि प्रकाशयद्भिरेतादृशैस्तमालतरुभिस्तापिच्छवृक्षैरन्धकारितोऽन्धकारवदाचरित पुरोभागोऽग्रप्रदेशो यस्यास्ताम्। उत्फुल्लेति। उत्फुल्लानि विकसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येष्वेवभूतेषु लतानिकुञ्जेषु वल्लीकुटङ्गेषु मन्द्र गुञ्जता शब्द कुर्वता मदेन मत्ता क्षीवा ये मधुलिहो भ्रमरास्तेषा विरुतिभि शब्दैर्मुखरीकृतो वाचालीकृत पर्यन्त प्रान्तो यस्या सा ताम्। अतीति। अतिदूर दविष्ट पतन्ति [ए]वंशीला अतिदूरपातिन्यस्तासा च। धवलेति। धवल शुभ्र यच्छिलातल प्रस्तरतल तेन य प्रतिघात प्रतिस्खलन तस्मादुत्पतन तेन फेनिलाना सजातडिण्डीराणामीदृशीनामपाम् ... प्रस्रवणै ... आदन्धविषयीक्रियमाणो नीहारो हिम यस्या सा ताम्। अथ प्रस्रवण ... उदिति। उत्कृष्टं कोटय कोणा येषामेवभूता ये ग्रावाण प्रस्तरास्तेषा विटङ्का उन्नतप्रदेशा-

---

१ महाभाग २ अनुप्राप्तवान् ३ मन्द्र एवमुक्तस्तया ४ सभाषित. ५ समुत्थाय. ६ अद्यनादृनिस्तिरोभूता. ७ ... ८ अभ्योदन्त. ९ रजनीसमयम् १० कुर्वताम्. ११ मन्द मन्दम्. १२ मधुमत्त. १३ पातिनाम्.

ट्यमानैरुच्चरद्भिर्निभिरवशीर्यमाणतुषारशिशिरशीकरासारैरावध्यमाननीहाराम्, हिमहारहरहासधवलैश्चोभयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारावलम्बितचलच्चामरकलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापितमणिकमण्डलुमण्डलाम्, एकान्तावलम्बितयोगपट्टिकाम्, विशाखिकानिबद्धनालिकेरीफलवल्कलमयधौतोपानद्युगोपेताम्, अवशीर्णाङ्गभस्मधूसरवल्कलशयनीयसनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, संनिहितभस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत् । तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतमर्घजलमादाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमतियन्त्रणया । कृतमतिप्रसादेन । भगवति, प्रसीद । विमुच्यतामयमत्यादरः । त्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम् । आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुबध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह । कृतातिथ्यया च तया द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किंनर-

---

स्तैर्विपाट्यमानानि विदार्यमाणानि तैः । **उच्चेति** । उच्चरञ्शब्दं कुर्वन्ध्वनिः शब्दो येषां तैः । **अवेति** । अवशीर्यमाणो विशरारुतां प्राप्यमाणो यस्तुषारो नीहारस्तस्य शिशिरा शीतला शीकरा वातास्तजलविप्रुषस्तेषामासारो वेगवान्वर्षो येषु तैः । **हिमेति** । हिमं तुहिनम्, हारो मुक्ताकलापः, हर ईश्वरस्तस्य हासो(सो) हास्यं तद्वद्धवलैः श्वेतैः । उभय[त.] पार्श्वद्वये क्षरद्भिः स्रवद्भिर्निर्झरैः प्रस्रवणैः । **द्वारेति** । द्वारे प्रतीहारेऽवलम्बितो यश्चलच्चामरकलापः प्रोच्छलद्वालव्यजनसमूहो यस्यामेवंविधामिवोपलक्ष्यमाणां वीक्ष्यमाणाम् । **अन्तरिति** । अन्तर्मध्ये स्थापितं न्यस्तं मणिनिर्मितं कमण्डलुमण्डलं कुण्डिकावलयं यस्यां सा ताम् । **एकान्तेति** । एकान्ते रहस्यवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनोपकरणं यस्यां सा ताम् । **विशेति** । विशाखिका भूमिशुद्ध्यर्थमाद्रियमाणा लोहयष्टिरूपा तस्यां निबद्धं सदानितं यन्नालिकेरी लाङ्गली तस्याः फलं तस्य वल्कलैस्त्वग्भिर्निष्पन्नं धौतं क्षालितमुपानद्युगं पादुकायुगलं तेनोपेता सहिताम् । **अवेति** । अवशीर्णं च्युतं यदङ्गभस्म देहविभूतिस्तेन धूसरं मलिनं यद्वल्कलशयनीयं चोचशय्या तेन सनाथं सहितं एकदेशो यस्याः सा ताम् । **टङ्क इति** । टङ्कः पाषाणदारकस्तेनोत्कीर्णेनोत्कोरितेन शङ्खमयेन कम्बुदलनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षाकर्परेणाधिष्ठितामाश्रिताम् । श्वेतत्वसाम्यादाह—**इन्दुरिति** । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मण्डलेनेव । **संनिहितेति** । सनिहितं समीपवर्ति भस्मालाबुकं विभूतितुम्बकं यस्यां सा ताम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **तस्याश्चेति** । तस्या गुम्फाया द्वारि प्रतीहारप्रदेशे यच्छिलातलं तस्मिन्नुपविष्ट आसीनश्चन्द्रापीडो वल्कलशयनं तस्य शिरोभागस्तत्र विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यया सा ताम् । **तत इति** । वल्लकीस्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्झरात्प्रस्रवणादागृहीतं यदर्घजलं तदादाय समुपस्थितां समागतां तां प्रति चन्द्रापीड इत्यब्रवीदित्युवाच । इतिशब्दार्थमाह—**अलमिति** । अतियन्त्रणयात्यनुरोधेनालं कृतम् । **कृतमिति** । अतिप्रसादेनातिप्रसन्नतया कृतं सृतम् । हे भगवति हे स्वामिनि, प्रसीद प्रसन्ना भव । अयमत्यादरोऽत्याग्रहो विमुच्यतां त्यज्यताम् । त्वदीयमालोकनमपि दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वैनसां प्रशमनकृत् । **अघेति** । सर्वैनोध्वंसिजाप्येऽघमर्षणं तद्वदिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणायालं समर्थम् । अत आस्यतामुपविश्यताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम कातात्थ्यं(?)मभूत् । ततः किमातिथ्येनेति भावः । **अन्विति** । तया कन्यकयानुबध्यमानोऽनुरुध्यमानः चकारः पुनरर्थकः । तां सर्वां समग्रामतिथिसपर्यामभ्यागतपूजामतिदूरादविष्टादवनतेन नमितेन शिरसोत्तमाङ्गेन सप्रश्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् । **कृतेति** । कृतं निहितमातिथ्यं यया सा तया । **द्वितीयेति** । द्वितीयं भिन्नं यच्छिलातलं तत्रोपविष्टयासीनया क्षणमिव तूष्णीं स्थि-

१ धारा. २ चारुचलत् ३ शिखरनिबद्ध. ४ नारिकेल. ५ आगृहीतार्घमलिलम् ६ अलमलम्. ७ तदीयम्. ८ अप्यत्र खलु. ९ अनुरुध्यमान..

मिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचचक्षे । विदितसकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरूणां तलेषु विचचार । अचिरेण च तस्याः स्वयंपतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् । आसीच्च तस्य चेतसि—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतःपरमाश्चर्यं यत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्' इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे संयम्य निर्झरजलनिर्वर्तितस्नानविधिस्तान्यमृतस्वादून्युपभुज्य फलानि पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावदवतस्थे यावत्तयापि कन्यकया कृतो जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः । इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसंध्योचिताचारां शिलातले विश्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—'भगवति, त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्न-

---

त्वा मौनं कृत्वा क्रमेण परिपाट्या परिपृष्टोऽनुयुक्तो दिग्विजयादारभ्य किंनरमिथुनस्य यदनुसरणं यदनुगमनं तत्प्रसङ्गेन तद्व्याजेनात्मनः स्वकीयस्य सर्वमागमनमाचचक्षेऽकथयत् । **विदितेति** । विदितो ज्ञातः सकलः समस्तो वृत्तान्त उदन्तो यया सा । चकारः पूर्ववत् । उत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालं भिक्षाभाजनमादाय गृहीत्वा तेषामायतनतरूणां गुहासमीपवर्तिवृक्षाणां तलेष्वधोभागे विचचार पर्यटनं चकार । **अचिरेणेति** । अचिरेण स्वल्पकालेन स्वयंपतितैः स्वभावतश्च्युतैः फलैस्तस्या भिक्षाभाजनमपूर्यत परिपूरितमभूत् । **आगत्येति** । आगत्यैत्य तेषां फलानामुपयोगायोपभोगाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती । **तस्येति** । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसीत्यासीदित्यभूत् । इतिशब्दद्योत्यं प्रदर्शयन्नाह—**खल्विति** । खलु निश्चयेन । नामेति कोमलामन्त्रणे । तपसामसाध्यमशक्यं नास्ति तथाप्यतःपरमेतदन्यत्किमाश्चर्यं चोद्यं भवेत्तदेवाह—**यत्रेति** । यस्मिन्प्रदेशेऽपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषामेवंभूता अपि वनस्पतयो वृक्षाः सचेतना इव सचैतन्या इवास्यै भगवत्यै फलानि समतिसर्गेण सृजन्तो ददत आत्मानुग्रहं निजसाफल्यमुपपादयन्ति निष्पादयन्ति । **चित्रमिति** । अदृष्टपूर्वमनवीक्षि[त]पूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यमालोकितं वीक्षीति(क्षितम्) । **अधीति** । अधिकतरोऽतिभूयानुपजातः समुत्पन्नो विस्मयो यस्य स उत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं दूरीकृतपल्ययनं नातिदूरे समीपे संयम्य निबध्य । **निर्झरेति** । निर्झरजलेन प्रस्रवणपानीयेन निर्वर्तितो निष्पादितः स्नानविधिराप्लवविधिर्येन स तान्यमृतवत्स्वादूनि मिष्टानि फलान्युपभुज्यास्वाद्य च तुषारस्य नीहारस्य शिशिरं शीतलं प्रस्रवणजलं निर्झराम्भः पीत्वा चोपस्पृश्याचमनं कृत्वैकान्ते रहसि तावदवतस्थे तावत्कालमासेदिवान्यावत्तयापि कन्यकया जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः स्नेहः कृतः । **इतीति** । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितं पर्याप्तिं नीत आहारो भोजनं यया सा ताम् । **निर्वेति** । निर्वर्तितो विहितः संध्योचिताचारः सायंकालयोग्यो विधिर्यया सा तां शिश(शि)लातले विश्रब्धं सविश्वासं यथा स्यात्तथोपविष्टामासीनाम् । निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथोपसृत्य समीपे गत्वा नातिदूरे समुपविश्यास्थाय मुहूर्तमिव क्षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीडः सविनयं विनयसंयुक्तं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । हे भगवति हे पूज्ये । **त्वदिति** । तव प्रसादस्य प्राप्तिर्लब्धिस्तेन प्रोत्साहितेन प्रगुणीकृतेन कौ(कु)तूहलेन कौतुकेनाकुलीक्रियमाणो व्याकुलतां नीयमान एवंविधो यो लघिमा तुच्छस्वभावः । कीदृशः । मानुषता मानवता

---

१ ह चिरेण स्वल्प- २ दक्ष, पक्ष च. ३ विगत ४ पर्याणे च. ५ निर्वर्तित. ६ अनूतरम. ७ उपयुज्य. ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible]

कर्मणि नियोजयति । उपजनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पाप्येकावस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् । केदं वयः, केयमाकृतिः, क्व चायं लावण्यातिशयः, केयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं वानेकसिद्धसाध्यसंबन्धानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि । कथायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशं धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वमिदम्' इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा

तत्र सुलभ सुप्रापो मां बलाद्धठादनिच्छन्तमवाञ्छन्तमपि प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति । **[उप]जनेति** । हीति निश्चितम् । प्रभो स्वामिन· प्रसादलवोऽपि प्रसन्नतालेशोऽप्यधीरप्रकृतेश्चलस्वभावस्य प्रागल्भ्य धाष्टर्यमुपजनयत्युपपादयति । **स्वल्पेति** । एकावस्थान एकावस्थितौ स्वल्पापि स्तोकापि कालकला पञ्चदशलवात्मिका परिचय संस्तवमुत्पादयति जनयति । अणुरपि परमाणुरप्युपचारपरिग्रह पूजास्वीकार प्रणय स्नेहमारोपयत्यारोपविषयीकरोति । **तदिति** । तद्यदि नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकसदृशमिव तत· कथनेन निवेदनेनात्मानमनुग्राह्यमभ्युपपत्तिविषयमिच्छामि समीहे । **अतीति** । खलु निश्चये । भवद्दर्शनात्प्रभृति तवालोकनादारभ्य मे ममास्मिन्विषये प्रश्नविषयेऽतिमहत्कौतुकमत्याश्चर्यम् । **कतरदिति** । मरुतां देवानाम्, ऋषीणा मुनीनाम्, गन्धर्वाणां देवगायनानाम्, गुह्यकाना यक्षाणाम्, अप्सरसा तिलोत्तमादीना मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । जन्मना प्रादुर्भावेन कृत्वा भगवत्या स्वामिन्या कतरत्कतमत्कुलमन्वयोऽनुगृहीतमनुग्रहविषयीकृतम् । **किमिति** । किमर्थं किंप्रयोजनमिति यावत् । वेति विकल्पार्थे । अस्मिन्नवे नूतने वयस्यवस्थायां कुसुम पुष्प तद्वत्सुकुमारे कोमले व्रतग्रहण नियमस्वीकार । क्वेति महदन्तरे । इद प्रत्यक्षोपलभ्यमान वय क्व । अथ चेयमाकृतिराकारविशेष क्व । तथा लावण्य चातुर्यं तस्यातिशय आधिक्य क्व । तथेन्द्रियाणा करणानामियमुपशान्तिर्विषयोपरम क्व । **तदिति** । मे मम तत्सर्वं पूर्वोक्तमद्भुतमिवाश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतिभासते । अन्यच्च । किमिति पूर्ववत् । **अनेकेति** । अनेके बहवो ये सिद्धा महायोगिनस्तैः साध्या निष्पाद्या क्रिया इत्यर्थ· । ताभि संबन्धानि सकीर्णानि सुरलोका देवसमूहास्तेषा सुलभानि सुप्राप्यान्येवंविधानि दिव्याश्रमपदानि महामुनीना निवासस्थानान्यपहाय विमुच्यैकाकिन्यमहायामानुष मनुष्यवर्जितमिद वनमरण्य कथ त्व भवत्यधिवससि । 'उपान्वध्याङ्वस' इति वनमित्यस्याधिकरणस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया । **कथेति** । कथानिर्दिष्टस्वरूपोऽय प्रकार प्रभेदो यत्तैरेव सर्वप्रसिद्धैरेव पञ्चभिर्महाभूतै· पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैरारब्ध रचितमिन्द्रिय(मीदृश)शरीर देह· । **धवेति** । [धवलि]मान धत्ते दधाति । **नेति** । इदमेतादृशमस्माभिरदयुगीनैरन्यस्मिन्देशान्तरे पूर्वं न दृष्ट न वीक्षित नापि पूर्वं कस्यचिन्मुखाच्छ्रुतमाकर्णितम् । **अपेति** । नोऽस्माकं कौतुक महदाश्चर्यमपनयतु दूरीकरोतु । **आवेति** । भवती स्वामिनी सर्वमिद पूर्वोक्तमाविद[य]तु निवेदयतु । **इतीति** । इत्येवप्रकारेणाभिहिता प्रतिपादिता सा किमप्यनिर्वचनीयमन्तश्चित्ते ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं जोष मुहूर्तमिव मुहूर्तसदृशम् । अत्र सदृशार्थे इवप्रयोग. । नि श्वस्य नि श्वास मुक्त्वा । पूर्वानुभूतस्य दु खस्य स्मरणादिति भाव· । अश्रुभिर्नेत्रजलैरामीलिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्या

---

१ जनयति २ हि न. ३ एकदेशावस्थाने, एकदेशावस्थान. ४ अनुगृह्यमाणम् ५ वयः केद तत्. ६ अद्भुतम्. ७ किं निमित्तम् ८ सबाधानि, सबद्धानि. ९ शुभगानि. १० कथाय प्रजापते. प्रकारो यत्तैरेव महाभूतै. पञ्चभिः. ११ ईदृशीम् १२ पूर्वम् १३ आवेदयतु सर्वम्.

निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनि स्यन्दमिव स्रवद्भिः, लोचनविषयं धवलिमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्खलितैः, अवशीर्णहारमुक्ताफलतरलपातैः अनुबद्धबिन्दुभिः, वल्कलावृतकुचशिखरजर्जरितसीकरैरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे । तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वंद्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरं जनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा' इति संवर्धितकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु

सा तादृशी निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुं रोदनं कर्तुमारेभे आरम्भं चकार । अथाश्रु विशेषयन्नाह—**स्थूलेति** । स्थूलानि च स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—**अन्तरिति** । अन्तर्गतां मध्यप्राप्तां हृदयशुद्धिं चित्तनैर्मल्यमिवादाय गृहीत्वा निर्गच्छद्भिर्बहिरागच्छद्भिः । **इन्द्रियेति** । इन्द्रियाणामक्षाणां प्रसादं प्रसन्नतामिव वर्षद्भिर्वर्षणं कुर्वद्भिः । **तप इति** । तपसा चान्द्रायणादीनां रसनिःस्यन्दमिव द्रवरहस्यमिव स्रवद्भिः क्षरद्भिः । **लोचनेति** । लोचनविषयं नेत्रसंबन्धिनं धवलिमानं श्वेतिमानमिव द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः । **अच्छेति** । अच्छानि चाच्छानि चाच्छाच्छानि तैः । अतिस्वच्छैरित्यर्थः । **अमलेति** । अमलं निर्मलं यत्कपोत(ल)स्थलं तत्र स्खलितैः स्खलनां प्राप्तैः । **अवशीर्णेति** । अवशीर्णस्त्रुटितो यो हारो मुक्ताप्रालम्बस्तस्य मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तद्वत्तरलं कम्पनं पातो येषां तैः । एतेनोज्ज्वलत्वसाम्यात्स्थिरत्वमुक्ताफलसाम्यमश्रूणां ध्वनितम् । अनुबद्धाः परस्परानुविद्धा बिन्दवो विप्रुषो येषां ते । **वल्कलेति** । वल्कलावृतौ चीवराच्छादितौ यौ कुचौ पयोधरौ तयोः शिखरमग्रं तेन जर्जरिता निभिन्ना प्राप्ताः सीकराः कणा येषां तैः । एतेन कुचयोरतिकाठिन्यं व्यञ्जितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **तामिति** । तां कन्यकाम् । चकारः पुनरर्थकः । प्ररुदितां कृताश्रुपातां दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणेऽचिन्तयच्चिन्तितवान् । चिन्ताविषयमाह—**अहो इति** । अहो इत्याश्चर्ये । व्यसनानि मदनादीनि तदुपनिपाता अत्यासक्तिरूपलेपा दुर्निवारता दुर्दयता । अल्पायासेन निवारयितुं शक्यते, न तु [illegible] भावः । यदिति हेत्वर्थे । अनभिभवनीया न परैरभिभवितुं योग्यामेतादृशीमलौकिकीमप्याकृतिमात्मीयां स्वाधीनां कुर्वन्ति प्रणयन्ति । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेणोपतापाः कामाभिलाषाः [illegible] शरीरधर्माणं न न स्पृशन्ति न नाश्रयन्ति । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः' इति न्यायाद्विनकारप्रयोगः । **बलेति** । हि निश्चितम् । द्वंद्वानां सुखदुःखानां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बलवती बलिष्ठा । **इदमिति** । मे मम मनसि चित्ते इदमपरमन्यदधिकतरं महत्कौतुकमाश्चर्यं जनितमुत्पादितमस्याः कन्यकाया बाष्पसलिलस्य [illegible] पातेन पतनेन । जितेन्द्रियत्वादस्या अश्रुपतनमेव महदाश्चर्यमिति भावः । ननु [illegible] शोककारणमित्याह—**न हीति** । हि[ति] निश्चितम् । अल्पीयसा कनीयसा शोककारणेन रोदनादिविकारेणापि [illegible] मूर्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते नाश्रयीक्रियन्ते । अत्रैव हेतुमाह—**नहीति** । क्षुद्रः [illegible] निर्घातः प्रहारस्तस्य पातः पतनं तेनाभिहता ताडिता वसुधा पृथ्वी । हि[ति] निश्चितम् । न चलति न कम्पते । **संवर्धितमिति** । संवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं कुतूहलं कौतुकं यस्यैवंभूतोऽहं [illegible] हेतुतां निमित्ततामुपगतं प्राप्तमत एवापराधिनं सागसमात्मानमवगच्छन् [illegible] मुखप्रक्षालनाय वदनधावनार्थमुदकं पानीयमञ्जलिना पाणिपुटेनोपनिन्ये

---

१ [illegible] इदमपरमधिकतरं जनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकम्. २ [illegible]

तदनुरोधादविच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानापि किंचित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्—

'राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् । एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशि नः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसेना नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि—एकं भगवतः कमलयोनेर्मनस समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत्पवनात्प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निपतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनय-

---

आनीतवान् । **सा त्विति ।** सा कन्यका । तु पुनरर्थक । तस्य चन्द्रापीडस्यानुरोधादाग्रहात् । **अविच्छिन्नेति ।** अविच्छिन्नमत्रुटित बाष्पजलधारासतानमश्रुपानीयधारासमूह यस्या एवविधापि किंचित्कषायित कषायगुणयुक्तमुदर मध्य ययोरेवभूते लोचने नेत्रे प्रक्षाल्य धावना कृत्वा वल्कलोपान्तेन चोचाञ्चलेन वदन मुखमपमृज्य मार्जन कृत्वा दीर्घमायतमुष्णं तप्त च नि.श्वस्य शनै शनैर्मन्द मन्द प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् ।

राजेति । हे राजपुत्र, अतिनिर्घृण निर्दय हृदय स्वान्त यस्या एवविधाया मन्दभाग्याया क्षीणभागधेयाया पापाया. पापिष्ठाया जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्याश्रवणीयेनाकर्णनानर्हेण वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्ततोदन्तेन किमनेन श्रुतेनाकर्णितेन । **तथापीति ।** एव सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहल महदाश्चर्य तस्माद्धेतो. कथयामि ब्रुवे । प्रायेण बाहुल्येन कल्याणे श्रेयस्यभिनिविशित इत्येवशील नोऽस्माक श्रुतिविषयं कर्णगोचरमापतितमागतम् । कुलपरम्परया श्रुतमित्यर्थ । एतदेव श्रूयतामाकर्ण्यताम् । **यथेति ।** विबुधसद्मनि किंनरगृहेऽप्सरसेनाः । नामेति कोमलामन्त्रणे । कन्यका पुत्र्य सन्ति । तासा कन्यकाना चतुर्दश कुलानि । तत्रैक कमलयोनेर्भगवतो विधातुर्ब्रह्मणो मनस स्वान्तात्समुत्पन्न सजातम् । अन्यद्द्वितीयं वेदेभ्य. श्रुतिभ्य सभृतमुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयमग्नेर्विभावसोरुद्भूत प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थ पवनाद्वायो· प्रसूत जनितम् । अन्यत्पञ्चममममृताज्जलान्मथ्यमानाद्विलोड्यमानादुत्थित प्रादुर्भूतम् । अन्यत्षष्ठ जलाज्जातम् । अन्यत्सप्तम कुलमर्ककिरणेभ्य सूर्यतो(दी)धितो(ति)भ्यो निर्गत बहिरागतम् । अन्यदष्टम सोमः कुमुदबान्धवस्तस्य रश्मिभ्य· किरणेभ्यो निपतित च्युतम् । अन्यन्नवम कुल पृथिव्या वसुधराया उद्भूत प्रकटितम् । अन्यद्दशम सौदामिनीभ्यो ह्रादिनीभ्य प्रवृत्त प्रवर्तितम । अन्यदेकादशम(श) कुल मृत्युना यमेन निर्मित रचितम् । अपरमन्यद्द्वादश मकरकेतुना मनोभवेन समुत्पादितम । **अन्यत्त्विति ।** दक्षस्य प्रजापतेरतिभृतानामतिबह्वीना कन्यकानामात्मजाना म ये द्वे सुते द्वे कन्ये मुनिररिष्टा च [ब]भूवतुर्जज्ञाते । ताभ्या कन्यकाभ्या गन्धर्वैर्देवगायनै सह कुलद्वय जातम् । एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण । **एकत्रेति ।** एकस्मिन्प्रदेश एतानि चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणा तु दक्षात्मजाद्वितयसभव तदेव पूर्वोक्तमेव कुलद्वयम् । नानाविधमित्यर्थ । **अत्रेति ।** अस्मिन्नेव प्रदेशे मुनेर्दक्षजात्मजाया

---

१ अवच्छिन्न. २ शनै. ३ निष्ठुर ४ जन्मन. ५ अग्नेर्भ्यो. ६ मनि. ७ वंद्वे. ८ निपतितम् ९ मुनानाम् १० द्वे मुनी. ११ नत्र

सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन[3] सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्मास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं[5] चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्, अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोमर्मपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजलानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी [13]गौरीति

सेनादीना पञ्चदशाना भ्रातॄणा मध्ये गुणैः शौर्यादिभिरधिकः षोडशश्चित्ररथो नाम तनयः समुत्पन्नः । **सेति** । किलेति सत्ये । स चित्ररथस्त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्यात प्रसिद्ध. पराक्रमः शौर्यवृत्तिर्यस्य सः । **भगवतेति** । भगवता माहात्म्यवता । **समस्तेति** । समस्ता समग्रा ये सुरा देवास्तेषा मौलिमाला. किरीटपङ्क्तयस्ताभिर्लोलित पालित चरणनलिन पादपद्म यस्य स तेन एवविधेनाखण्डलेनेन्द्रेण सुहृच्छब्देन मित्रशब्देनोपबृहित. श्लाघाविषयीकृत प्रभाव. कोशदण्डज तेजो यस्य स तथा । **सर्वेषामिति** । सर्वेषा समग्राणा गन्धर्वाणा देवगायनाना शैशवे बाल्य एवाधिपत्य प्रभुत्वमाप्तवान्प्राप्तवान् । कीदृशमाधिपत्यम् । समुपार्जितमर्जितम् । केन । बाहुना भुजेन । अथ बाहु विशेषयन्नाह—**असीति** । असिलता खड्गलता तस्या मरीचिनिचय कान्तिसमूहस्तेन मेचकितेन श्यामलितेन । **इतश्चेति** । अर्थान्तरेऽस्मात्स्थानान्नातिदूरे नातिदविष्ठे तस्य राज्ञोऽस्माद्भारतवर्षाद्भरतक्षेत्रादुत्तरेणानन्तरेऽत्यासन्ने किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे वर्षपर्वत. क्षेत्रसीमाकृन्नगो [हेमकूटो नाम] हेमकूटाभिधानो निवासो वसतिस्थल वर्तते । **तत्र चेति** । तस्मिन्पर्वते । **तदिति** । तस्य चित्ररथस्य भुजयुग बाहुयुग तेन परिपालितानि रक्षितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राण्यनेकलक्षाणि प्रतिवसन्ति । तस्योत्कर्षमाह—**तेनैवेति** । तेनैव राज्ञा चित्ररथेनेद चैत्ररथ नामातिमनोहरमतिरमणीय कानन वन निर्मित निष्पादितम् । इदमच्छोदाभिधानमतिमहत्सर खानित निर्मापितम् । स्थावराभिप्रायेणाह—**अयं चेति** । अय प्रत्यक्षो भगवान्भवानीपतिरीश्वर उपरचितो निर्मित । अथ चारिष्टाया पुत्र सुत । तुः पुनरर्थक. । तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेनैव चित्ररथेनैवाभिषिक्तो राज्याभिषेकविषयीकृत. । अतएव बाल एव शिशुरेव राज्यपदमाधिपत्यस्थानमासादितवान्प्राप्तवान् । **अपेति** । अपरिमितमसख्य यद्गन्धर्वकुल तदेव परिवार परिच्छदो यस्य स तथा तस्यापि स एव हेमकूटाभिधानो गिरि पर्वतोऽधिवासो निवासस्थलम् । **यत्त्विति** । तस्मिन्पर्वते सोमर्मपीयूषसंभूतानामप्सरसा कुल तस्मात्कुलात् । **किरणेति** । किरणजलममृत तस्यानुसारोऽनुसरण तेन गलितेन [illegible] सकलेन समग्रेण । **रजनीति** । रजनिकरस्य चन्द्रस्य कलाकलापस्तस्य लावण्येनेवा[illegible] निर्मिता रचिता । **त्रिभुवनेति** । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य नयनानि लोचनानि तेषामभिरामा

---

१ [illegible]नाम्. २ सकलत्रिभुवन. ३ अरविन्देन ४ युगल, ५ इदम् ६ निखानितम्. ७ पुत्रस्तुम्बरुप्रभृतीना [illegible] (हे.पो, हे.प्रो, एतोनाम ज्ञातिरिति गन्धर्वस्तस्मिन्) ८ कुले द्वितीयेऽस्मिन्. ९ परिचारकस्या- [illegible]. १० [illegible] ११ जाल. १२ अनुसरण. १३ गौरीपति.

नाम्ना हिमकिरणकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीय[2]कुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत । सा तु भगवता मकरकेतने[3]नेव रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता । सदृशसमागमोपजनितामतिमहती मुदमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकै[6]वात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्त्यविदितस्नेहशोकायासं शैशवमतिनीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ वि[1]जृम्भमाणनवनलिनवनेषु, [11]अकठोरचूतकलिकाकलापकृतका[12]मुकोत्कलिकेषु, कोम-

---

मनोहरा भगवती माहात्म्यवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना । **हिमेति** । हिमकिरणस्य किरणा रश्मयस्तद्वदवदातो निर्मलो वर्णो देहच्छविर्यस्याः सैवंविधा कन्यका प्रसूता जनिता । **तां चेति** । तां गौरीं द्वितीयकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीं स्वर्धुनीं क्षीरसागर इव प्रणयिनीं वल्लभामकरोत् । **सा त्विति** । सा गौरी भगवता मकरकेतनेन कन्दर्पेण रतिरिव । शरत्समयेन घनात्ययकालेन कमलिनीव नलिनीव । एवं हंसेन गन्धर्वाधिपतिना संयोजिता संबन्धं प्रापिता । **सदृशेति** । सदृश उचितो यः समागमः संबन्ध उपजनिता विहितामतिमहतीं गरीयसीं मुदं हर्षमुपगतवती प्राप्तवती तस्य राज्ञो निखिलं समग्रं यदन्तःपुरमवरोधस्तत्र स्वामिनी मुख्या चाभवत् । **तयोश्चेति** । तयोर्हंसगौर्योर्महात्मनोरहमीदृश्येकात्मजैका पुत्री केवलं शोकाय समुत्पन्ना । कीदृशी । विगतानि दूरीभूतानि लक्षणानि श्रेयोजनकानि मषीतिलकादीनि यस्याः सा तथा । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—**अनेकेति** । अनेकानि विविधानि यानि दुःखानि कष्टानि तेषां सहस्राणि तेषां भाजनं पात्रम् । आविष्टलिङ्गत्वात् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवन्नपुंसकत्वम् । **तातस्त्विति** । तातः पितानपत्यतयासंतानत्वेन सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रजन्माधिकेन महोत्सवेन महामहेन [मम जन्म] मज्जन्माभिनन्दितवानतिस्तुतवान् । **अवाप्तेति** । अवाप्ते प्राप्ते दशमेऽहनि दिने । **कृत इति** । कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारो वेदोक्तक्रियाकलापो येन स । महाश्वेतवर्णत्वान्महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । **सेति** । साहं पितृभवने जनकसद्मनि बालतया शिशुत्वेन कलमधुरप्रलापिनी कलं मनोज्ञं मधुरं मिष्टं प्रलपतीत्येवंशीला सा तथा केवलं वीणेव वल्लकीव गन्धर्वाणां देवगायनानामङ्कादङ्कं क्रोडात्क्रोडं संचरन्ती गच्छन्ती । **अवीति** । अविदितोऽज्ञातः स्नेहः प्रीतिः, शोकः शुक्, तयोरायासः प्रयासो येनैवंविधं शैशवं बाल्यमतिनीतवत्यतिक्रान्तवती । तदनन्तरं मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । कस्मिन्क इव । वसन्ते पुष्पकाले मधुमासेनेव चैत्रेणेव । तथा मधुमासे नवपल्लवेनेव प्रत्यग्रकिसलयेनेव । तथा नवपल्लवे कुसुमेनेव सूनेनेव । तथा कुसुमे मधुकरेणेव भ्रमरेणेव । तथा मधुकरे मदेनेव ।

अथेत्यान[न्त]र्ये । **एकदेति** । एकस्मिन्समयेऽहं मधुमासदिवसेषु वसन्तवासरेष्वम्बया मात्रा सहेदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यपतमगच्छमिति दूरेणान्वयः । अथ मधुमासदिवसान्विशेषयन्नाह—**विजृम्भेति** । विजृम्भमाणानि विकासमानानि नवनलिनवनानि प्रत्यग्रपद्मखण्डानि येषु । **अकठोरेति** । अकठोरा सुकुमारा या चूतकलिका आम्रकोरकास्तासां कलापः समूहस्तेन कृता विहिता कामु(का)ना कामि-

---

१ हिमकर, रजनिकर　२ द्वितीयगन्धर्व　३ केतुनेव　४ महात्मनोर्मदना दृशेनाभिरामेण कालेन च केवलम्
५ विगन्धा　६ केन, अहमेव　७ मजन्म.　८ शोकायासमनोरम्　९ अतीतवती　१० जृम्भमाण
११ अनेकचूत.　१२ कामुकलिकेषु.

लमलयमारुतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेपु, मदकलितकामिनीगण्डूपसीधुसेकपुलकितवकुलेपु, मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेपु, अशोकतरुताडनरणितरमणीयमणिनूपुरझंकारसहस्रमुखरेपु, विकसन्मुकुलपरिमलपुञ्जितालिजालमञ्जुसिञ्जितसुभगसहकारेपु, अविरलकुसुमधूलिवालुकापुलिनधवलितधरातलेपु, मधुमदविडम्बितमधुकरकदम्बकसंवाह्यमानलतादोलेपु, उत्फुल्लपल्लवल्लीलीयमानमत्तकोकिलोल्लासितमधुशीकरोद्दामदुर्दिनेपु, प्रोपितजनजायाजीवोपहारहृष्टमन्मथास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरार्द्रीकृतमार्गेपु, अविरतपतत्कुसुमशरपतत्रिपत्रसूत्कारवधिरीकृतदिङ्मुखेपु, दिवापि प्रवृत्तमदनरागान्धाभिसारिकासार्थसंकुलेपु, उद्वेलरतिरससागरपूरप्लावितेपु, सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेपु म-

---

जनानामुत्कलिकोत्कण्ठा येपु । उद्दीपकत्वादिति भाव. । **कोमलेति** । कोमलो मृदुर्यो मलयमारुतो मलयानिलस्तस्यावतार इतस्तत प्रसरण तेन तरङ्गितानि भङ्गितान्यनङ्गध्वजांशुकानि मदनवैजयन्तीवसनानि येपु । मलयमारुतस्योद्दीपकत्वात् । अनङ्गध्वजकम्पनेनानङ्गस्य प्रोत्साहन सूचन(चित)म् । **मदेति** । मदेनाहङ्कारेण कलिता व्याप्ता या. कामिन्य· स्त्रियस्तासां गण्डूषसीधुश्चुलुकमद्य तेन सेकः सिञ्चन तेन पुलकिता रोमाञ्चिता वकुला केसरा येपु । इद च वकुलतरुच्छायाया कामिनीना मधुपानवर्णनम् । **मधुकरेति** । मधुकरस्य भ्रमरस्य कुलानि सजातीयवृन्दानि तान्येव कलङ्कोऽभिज्ञान तेन कालीकृतानि श्यामीकृतानि कालेयकानां जापकाना कुसुमानि पुष्पाणि कुड्मला[नि] मुकुलानि च येपु । **अशोकेति** । अशोक कङ्केलिर्यस्तरुर्वृक्षस्तस्य ताडनेनाघातेन रणितानि शब्दितानि रमणीनां कामिनीना मणिनूपुराणि रत्नपादकटकानि तेषां झंकारा अव्यक्तशब्दास्तेषा सहस्रेण मुखरा वाचाला येपु । **विकसदिति** । विकसन्ति स्मेरता प्राप्नुवन्ति यानि मुकुलानि गुच्छा. । पुष्पाणामिति शेषः । तेपा य परिमल आमोदस्तेन पुञ्जिता· समूहिता येऽलयो भ्रमरास्तेषा जाल समूहस्तस्य मञ्जु मनोहर यत्सिञ्जित शब्दित तेन सुभगा सुन्दरा एतादृशा. सहकारा आम्रा येपु । **अविरलेति** । अविरलानि निविडानि यानि कुसुमानि सूनानि तेषा धूलिः पराग । श्वेतत्वसाम्यात् । सैव वालुकापुलिन सिकतातट तेन धवलित श्वेतीकृत धरातल पृथ्वीतल येपु । **मध्विति** । मधु रसस्तस्य मदेन विडम्बिता विह्वलीकृता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषा कदम्बक समूहस्तेन संवाह्यमाना इतस्ततो विक्षिप्यमाणा या लता वल्यस्ता एव दोला प्रेङ्खा येपु । **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्ला विजृम्भिताः पल्लवा. किसलयानि यासामेवविधा लवल्यो लताविशेषास्तासु लीयमाना अन्तर्धानता प्राप्यमाणा या मत्तकोकिला. पिकास्ताभिरुल्लासित वहिरानीत यन्मधु रसस्तस्य शीकरा कणास्तैरुद्दामदुर्दिनमत्युग्रवार्दल येपु । **प्रोषितेति** । प्रोपिता अन्यदेशे गता ये जना लोकास्तेषा जाया स्त्रियस्तासा जीवा असुमन्तस्तेपामुपहार उपहरण तेन हृष्ट प्रमुदितो यो मन्मथ कदर्पस्तेनास्फालितमास्फोटित यच्चाप धनुस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्भय भीतिस्तेन स्फुटितानि विभिन्नानि यानि पथिकहृदयानि पान्थजनचित्तानि तेषा रुधिरेण रक्तेनार्द्रीकृतो मार्गा पन्था येपु । **अविरतेति** । अविरत निरन्तर पतन्त उपविशन्त कुसुमशरेपु पुष्पकाण्डेपु । 'शरः पाण्डतेजनयो' इत्यनेकार्थ । एतादृशा ये पतत्रय· पक्षिणस्तेषा पत्रसूत्कारेण पक्षाव्यक्तशब्देन वधिरीकृतानि ... दिङ्मुख येपु । **दिवापीति** । दिवसेऽपि प्रवृत्त प्रसृतो यो मदन कदर्पस्तस्य रागेण तदासक्त्या ... तत्परा या अभिसारिका नायिकाविशेपास्तासा सार्थ समूहस्तेन संकुलेष्वाकीर्णेपु । **उद्वेलेति** । ... प्रवर्धितजलो यो रतिरस. शृङ्गारोऽगाधत्वसाम्यात्स एव सागर समुद्रस्तस्य पूर. प्लवस्तेन प्लाविते-

---

१ ...लेपु २ तारनारणित. ३ रमणीमणि. ४ अमन्दमधु. ५ मधुकरी. ६ वल्ली. ७ उद्भ्रम. ८ ... ९ रुधिरार्द्रमार्गेपु किंशुकमनाकीर्णेपु, रुधिरार्द्रमार्गेष्विव किंशुकानमाकीर्णमार्गेपु. १० पत्रवधिरी; ... ११ प्रवृत्त... १२ आनन्दयेपु

धुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यपतम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखितानि सभृङ्गिरिटीनि पांशुनिमग्नकुशपदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रदक्षिणानि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना भ्रमरभरभुग्नगर्भकेसरजर्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुड्मलनालविवरविगलितमधुनिकरधारः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुः, उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादोला, बहलकुसुमरजःपटलमग्नकलहंसपदलेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलमिति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् । एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतं निर्भरविकसितेऽपि

च्छाच्छादितेषु । **सकलेति** । सकलानां समग्राणां जीवलोकानां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्ददायकेषु प्रमोदजनकेषु । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अथाच्छोदं सरो विशेषयन्नाह—**मध्विति** । मधुमासेन विस्तारिता विस्तारिता नीता शोभा कान्तिर्यस्मिंस्तत् । **प्रोत्फुल्लेति** । प्रोत्फुल्लानि विकसितानि [नवानि ?] प्रत्यग्राणि यानि नलिनानि कमलानि, कुमुदानि कैरवाणि, कुवलयान्युत्पलानि, कह्लारं सौगन्धिकम्, एतानि विद्यन्ते यस्मिंस्तत् । **अत्रेति** । अस्मिन्स्थले स्नानार्थमाप्लवार्थमागतया प्राप्तया भगवत्या माहात्म्यवत्या पार्वत्या गौर्या । **तटेति** । तटं तीरं तस्मिन्यानि शिलातलानि तेषु विलिखितान्यालेखितानि यानि त्र्यम्बकस्य महादेवस्य प्रतिबिम्बकानि प्रतिच्छायानि तानि वन्दमाना नमस्कुर्वाणा । कीदृशानि । भृङ्गिरिटिर्गणविशेषस्तेन सहितानि तत्सहवर्तमानानि । **पांश्विति** । पांशौ सिकतासमूहे निमग्नानि त्रुटितानि कुशपद[मण्डला]न्यस्थूलचरणप्रतिबिम्बानि तैरनुमितेऽनुमानविषयीकृते मुनिजनानामृषिवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणे नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिये येषु तानि । **इतीति** । स्निग्धः सघनोऽतएव सच्छायो मनोहरतरोऽतिशयेन चित्तहारी य उद्देशो वनैकप्रदेशस्तस्य दर्शनमवलोकनं तस्य लोभस्तृष्णा तेनाक्षिप्तं हृदयं स्वान्तं यस्याः सैवंविधाहं सह सखीजनेन वयस्याभिः समं व्यचरमभ्रमम् । इतिशब्दार्थं व्याख्यानयन्नाह—**भ्रमरेति** । भ्रमरभरेण मधुकरसमुदायेन भुग्नो भङ्गुरो गर्भो मध्यभागो यस्यैवंभूतं तथा केसरैः किंजल्कैर्जर्जरं कुसुमानां पुष्पा[णा]मुपहारः समूहस्तेन रम्यो मनोहरः । अयमित्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः । **लतेति** । लता व्रततिस्तस्या मण्डपो जनाश्रयः । **परेति** । परभृताः कोकिलास्तेषां नखकोट्या नखराग्रेण पाटितानि विदारितानि कुड्मलानां मुकुलानां नालानि काण्डास्तेषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यो विगलिता विद्रुता मधुनिकरधारा रससमूहलेखा यस्मिन्नेवंभूतः स(सु)पुष्पितोऽयं सहकारतरुराम्रवृक्षः । **उन्मदेति** । उन्मदा मदोन्मत्ता ये मयूराः केकिनस्तेषां कुलानि सजातीयसमूहास्तेषां कलकलः कोलाहलस्तेन भीतास्त्रस्ता ये भुजङ्गा भोगिनस्तैर्मुक्तं त्यक्तं तलं यस्या एतादृशी शिशिरा शीतलेयं चन्दनवीथिका मलयजपङ्क्तिश्रेणी । **विकचेति** । विकचो विकस्वरो यः कुसुमानां पुष्पाणां पुञ्जः समूहस्तेन सूचितं ज्ञापितं यद्वनदेवतारण्याधिष्ठात्री तया (स्या) प्रेङ्खोलनमान्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञेयं लतादोला वल्लीप्रेङ्खा । **बहलेति** । बहलानि बहूनि यानि कुसुमरजांसि तेषां पटलं वृन्दं तस्मिन्मग्नानि यानि कलहंसपदानि कादम्बचरणानि तेषां लेखा वीथी यस्मिन्नेवंभूतमतिरमणीयमतिमनोहरमिदं तीत(र)तरुतलं तटवृक्षाधोभागः । **एकस्मिंश्चेति** । एकस्मिन्प्रदेशे कुसुमगन्धं पुष्पजनमनोहारिणमभ्यजिघ्रं घ्राणविषयतामनयम् । अयं च गन्धं विशेषयन्नाह—झटिति शीघ्रं वनानिलेनारण्यपवनेनोपनीतमानीतं निर्भरं नितान्तं विकसिते विकस्वरे कानने वनेऽपि सति । अ-

---

१ अभ्युपगमनम्, अभ्यागमनम्. २ पतत्रमय. ३ भग्न. ४ जर्जरकुसुमोपहार, मध्यान्तरजर्जरितकेसरकुसुमोपहार. ५ कुड्मलविवर. ६ मधुधारः. ७ मयूरकलकल; मत्तमयूरकलकल. ८ चन्दनवनवीथिका. ९ अनेकस्मिन

काननेऽभिभूतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्, अमानुपलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवावकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझंकाराकृष्टसरःकलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हरहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थमीशानशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुकामं काममिव सनियमम्, अतितेजस्वितया प्रचलतडिल्लतापञ्जरमध्यगतमिव ग्रीष्मदिवसदिवसकरमण्डलोदरप्रविष्टमिव ज्वलनज्वालाकलापमध्यस्थितमिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुकुमारपिङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्व-

---

भीति । अभिभूत आत्तगन्धोऽन्यकुसुमाना विजातीयसजातीयसूनानां परिमलो येन स तम् । अस्मिन्नर्थे हेतु प्रदर्शयन्नाह—**अतीति** । अतिसुरभेर्भावस्तत्ता तया । एकस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीति भावः । पुनः किं कुर्वन्तम् । विसर्पन्त प्रसरन्तम् । अथ गन्धाधिक्य प्रदर्शयन्नाह—**घ्राणेति** । घ्राणेन्द्रिय विकूणिकाकरणमनुलिम्पन्तमिव दृढसबन्ध कुर्वन्तमिव । तर्पयन्तमिव तृप्तिं जनयन्तमिव । पूरयन्तमिव परिपूर्णीकुर्वन्तमिव । **अहमिति** । मिथो यो गर्वः साहमहमिका तया मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैरनुबध्यमानमनुरुध्यमानम् । अनाघ्रातपूर्वम[ना]जिघ्रितपूर्वम् । **अमे इति** । **अमानुष इति** । अमानुपलोको देवलोकस्तस्योचित योग्यम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **कुत इति** । कस्मात्प्रदेशादय गन्ध इत्युपारूढ प्रादुर्भूत कौ[कु]तूहल कौतुकं यस्या सैवविधाह स्नानार्थमागत मुनिकुमारक तापसपुत्रमपश्यमद्राक्षमित्यन्वय । अथैतस्या विशेपणानि—**मुकुलितेति** । मुकुलिते कुड्मलिते लोचने नेत्रे यस्या सा । **तेनेति** । तेन पूर्वोक्तेन कुसुमगन्धेन पुष्पामोदेन मधुकर[री]वदवकृष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना । **कौतुकेति** । कौतुकेन कुतूहलेन तरला चपला । किं कृत्वा । कतिचित्कियन्ति पदानि गत्वा । अथ पदानि विशेषयन्नाह—**अभ्यधिकेति** । त्वरितगमनादभ्यधिकतर पूर्वस्मादतिशायी य उपजात उत्पन्नो मणिनूपुराणा रत्नखचिततुलाकोटीना झकार शब्दविशेषस्तेनाकृष्टा आकर्षिता सर कलहसा कासारकादम्बा यैस्तानि । इतो मुनिकुमार विशेपयन्नाह—**हरेति** । हरेणेश्वरेण हुताशने नेत्रसमुत्थिते वह्नाविन्धनीकृतो यो मदन कामस्तस्य शोकः खेदस्तेन विधुर व्याकुलमतएव तपस्यन्त तपस्या कुर्वन्त वसन्तमिव सुरभिमिव । इय च सुरभिगन्धसाम्यादुत्प्रेक्षा । **अखिलमिति** । अखिल समग्र यन्मण्डल भूमण्डल षोडशकलात्मक च तस्य प्राप्तिरुपलब्धिस्तदर्थं धृत व्रत नियमो येनैवभूतमीशानशिर शशाङ्कमिवेश्वरोत्तमाङ्गचन्द्रमिव । रूपातिशयसाम्येनाह—अयुग्मलोचनमीश्वर वशीकर्तुकाम सनियम काममिव । **अतीति** । अतितेजो विद्यते यस्यासावतितेजस्वी तस्य भावस्तत्ता तया प्रचला चपला तडिल्लता विद्युल्लता तस्या पञ्जर पक्षिरक्षणस्थल तस्य मध्यगतमिव । **ग्रीष्मेति** । ग्रीष्मदिवस निदाघवासरस्य यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य मण्डल बिम्ब तस्योदर मध्यभागस्तत्र प्रविष्टमिव । **ज्वलनेति** । ज्वलनस्य वह्नेर्यो ज्वालाकलापोऽर्चिषा समूहस्तस्य मध्यस्थितमिवान्तर्गतमिव विभाव्यमान दृश्यमानम् । **देहेति** । देहप्रभया शरीरकान्त्या कपिलीकृत पिङ्गलीकृत का[न]न वन येन स तम् । अथ देहप्रभा विशेपयन्नाह—**उन्मिषेति** । उन्मिषन्त्या विकसन्त्या । बहुला च बहुला च बहुलबहुला तया । **दीपिकेति** । दीपिकाया प्रसिद्धाया य आलोक प्रकाशस्तद्वत्पिङ्गलया पिञ्जरया । पुनर्मुनिकुमार विशेपयन्नाह—**कनकेति** । कनकमयमिव सुवर्णमयमिव त प्रदेश कुर्वाण विदधानम् । **रोचनेति** । रोचना गोरोचना तस्य-

---

१ [illegible], [illegible]. २ नूपुरमणि ३ हरनयनहुताशन ४ विधुर. ५ प्रचलिततडिल्लताप- [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible], [illegible], [illegible]. ९ सुकुमारजटम्

तीसमागमोत्कण्ठाकृतचन्दनरेखयेव भस्मललाटिकया वालपुलिनरेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्भासमानम्, अनेकशापभ्रूकुटिभवनतोरणेन भ्रूलताद्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयीं मालामिव ग्रथितामुद्वहन्तम्, सर्वहरिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागम्, आयतोत्तुङ्गघ्राणवंशम्, अप्राप्तहृदयप्रवेशेन नवयौवनरागेणेव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्भिन्नश्मश्रुत्वादनासादितमधुकरावलीवलयपरिक्षेपविलासमिव वालकमलमाननं दधानम्, अनङ्गकार्मुकस्य गुणेनेव कुण्डलीकृतेन तपस्तटाककमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालंकृतम्, एकेन सनालबकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण मकरकेतुविनाशशोकरुदितायाः रतेरिव वाष्पजलबिन्दुभिरारचितां स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, अनेकविद्यापगासंगमावर्तनिभया नाभिमुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापर्यानपदवीमिवाञ्जनरजोलेखाग्या-

---

(स्या) रसो द्रवस्तेन छुलित एकीभूतो य. प्रतिसरो हस्तसूत्र तद्वत्समाना सदृशी सुकुमारा सुकोमला पिङ्गला पिञ्जरा च जटा सटा यस्य स तम् । **भस्मेति** । भस्म विभूतिस्तस्य ललाटिका पुण्ड्रविशेषस्तयोद्भासमानमुत्प्रावल्येन दीप्यमानम् । अतिश्वेतत्वसाम्येनाह—**पुण्येति** । पुण्यस्य धर्मस्य पताकायमानया वैजयन्तीवदाचरमाणया । रेखामधिकृत्याह—**सर इति** । सरस्वत्या भारत्या य. समागम· सगमस्तज्जनिता या उत्कण्ठोत्कलिका तया कृत्वा विहिता चन्दनरेखा मलयजलेखा तयेव । अन्यस्यागमने गृहधवलीकरण सरस्वत्यास्तु मुखमेव निवासो निलयमतस्तदुपरि चन्दनलेखाकरणमिति भाव । कयेव कमित्याकाङ्क्षायामाह—**वालेति** । वाल सूक्ष्म यत्पुलिन जलोज्झित तीर तस्य रेखा लेखा तयेवोद्भाव्यमान ज्ञायमान गङ्गाप्रवाहमिव स्वर्धुनीवेणीमिव । **अनेकेति** । अनेकानामसंख्याना शापभ्रूकुटीना यद्भवन गृह तस्य तोरणेन वहिर्द्वारेणैवविधेन भ्रूलताद्वयेन विराजित शोभितम् । एतेन सर्वेषा शापप्रदाने क्षम इति ध्वनितम् । **अतीति** । अत्यायततयातिविस्तीर्णतया लोचनमयी नेत्रमयीं ग्रथिता गुम्फिता मालामिव जपमालिकामिवोद्वहन्तम् । **सर्वेति** । सर्वहरिणैः समग्रमृगैरिव दत्तो लोचनशोभाया सविभागो यस्मै स तम् । **आयत इति** । आयतो विस्तीर्ण उत्तुङ्ग उच्चैस्तरो घ्राणवंशो यस्य स तम् । **अप्राप्त इति** । अप्राप्तोऽनुपलब्धो हृदये चित्ते प्रवेशो येनैवविधेन नव प्रत्यग्र यद्यौवन तारुण्य तस्य रागेणेव सर्वात्मना सर्वप्रकारेण पाटलीकृत श्वेतरक्तीकृतोऽधर एव रुचक बीजपूरो यस्य स तम् । 'रुचक तु बीजपूरे निष्केऽसौवर्चलेऽपि च' इत्यनेकार्थ । यद्वा अधर एव रुचक स्वस्तिकद्रव्य यस्य स तम । 'रुचक स्वस्तिकद्रव्ये' इति विश्व । पुन किं कुर्वाणम् । दधानम् । किम् । आनन मुखम् । **अन्विति** । अनुद्भिन्नान्यप्रकटितानि श्मश्रूणि यस्य तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् । **अनासादीति** । अनासादितोऽप्राप्तो मधुकरावल्या भृङ्गपङ्क्त्या वलयाकारेण य परिक्षेप परिवेष्टन तल्लक्षणो विलासो येनैवभूत वालकमलमिव नवीननलिनमिव । **अनङ्गेति** । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य यत्कार्मुक धनुस्तस्य कुण्डलीकृतेन गुणेनेव ज्ययेव । **तप इति** । तप एव तटाक कासारस्तस्य कमलिनी मृणालिनी तस्या मृणालेनेव विसेनैवभूतेन [यज्ञोपवीतेन] यज्ञसूत्रेणालकृत विभूषितम् । **एकेनेति** । एकेन करेण हस्तेन । **सनालेति** । सनाल यद्बकुलफल केसरफल तद्वदाकारो यस्यैवभूत कमण्डलुम् । अपरेण तदितरेण करेण । **मकरेति** । मकरकेतु कन्दर्पस्तस्य विनाशो नाशस्तस्माद्य शोकस्तेन रुदिताया कृताश्रुपाताया रतेर्मदनस्त्रियो वाष्पजलबिन्दुभिर्नेत्रवारिपृषद्भिरारचितामिव निर्मितामिव । स्फटिकाक्षमालिका श्वेतजपमालिका कलयन्त दधानम् । **अनेकेति** । अनेकाश्च ता विद्याश्चानेकविद्या । प्रसरणसाम्यात्ता एवापगा नद्यस्तासा सगम सश्लेषस्तत्र य आवर्त पयसा भ्रमस्तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दकूपिकयोपशोभमान विराजमानम् । **अन्तरिति** । अन्तर्ज्ञानेन तत्त्वज्ञानेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्यापयानपदवीमिव निःसरणमार्गमिव । **अञ्जनमिति** । अञ्जन कज्जल तस्य रज कणस्तस्य लेखा राजिस्तद्वत्कृष्णामला कृ-

---

१ उद्भाव्यमानम् २ अनुद्गत. ३ श्मश्रुगनित्वात् ४ कार्मुकगुणेन. ५ स्फटिकगुलिकाक्ष. ६ अपनयन

मलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं बिभ्राणम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेन परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलंकारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम्, संकेतस्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिविभूषितमुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा परेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् । तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरतपरिश्रमस्वेदजलकणजालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्नचामरपिच्छिकामिव मनोभवग-

---

णामेतादृशीं तनीयसीमतितुच्छामुदरेण जठरेण रोमराजिं तनूरुहश्रेणिं बिभ्राणं दधानम् । **आत्मेति** । आत्मतेजसा स्वकीयकान्त्या सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेनात्तेन परिवेषमण्डलेनेव परिधिवलयेनेव । **मौञ्जेति** । मुञ्जस्तेजनस्तत्सम्बन्धिनी मौञ्जी या मेखला रसना तस्य गुणेन दवरकेण परिक्षिप्तो वलयितो जघनभागोऽग्रप्रदेशो यस्य स तम् । **अभ्रेति** । अभ्रगङ्गा व्योमनदी तस्याः स्रोतः प्रवाहस्तस्य जलमम्भस्तेन प्रक्षा[लि]तेन धौतेन । **जरदिति** । जरज्ज्यायान्यश्चकोरो विषसूचकस्तस्य लोचने नेत्रे तयोः पुटं तद्वत्पाटला श्वेतरक्ता कान्तिर्द्युतिर्यस्य स तेनैवंभूतेन मन्दारवल्कलेन देवतरुवल्केनोपपादितं विहितमम्बरप्रयोजनं वस्त्रकृत्यं येन स तम् । **अलमिति** । ब्रह्मचर्यस्य सर्वथा स्त्रीपरित्यागलक्षणस्यालंकारमिव भूषणमिव । **धर्मेति** । धर्मस्य सुकृतस्य यौवनमिव तारुण्यमिव । **सर इति** । सरस्वत्या भारत्या विलासमिव विभ्रममिव । **स्वयमिति** । सर्वविद्यानां समग्रकलानां स्वयंवरपतिर्भर्ता तमिव । एतेन सर्वाभिर्विद्याभिः स्वयमागत्य वृत , न स्वेनेन विद्यार्थं प्रयत्नः कृत इत्यावेदितम् । **संकेतेति** । सर्वश्रुतीनां समग्रशास्त्राणां संकेतस्य स्थानं पदं तद्वदिव । अन्योऽपि जनः संकेतितं स्थानं गच्छति तद्वत्सर्वं श्रुतमेतस्मिन्समागतमिति भावः । **निदाघेति** । निदाघो ग्रीष्मकालस्तमिव । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**सेति** । सहाषाढेन पलाशदण्डेन वर्तमानम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इति कोशः । पक्षे आषाढः शुचिमासः । **हिमेति** । हिमसमयः शीतकालस्तस्मिन्काननं वनं तद्वदिव । उभयोः सादृश्यार्थमाह—**स्फुटितेति** । स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्लरी तद्वद्गौरं शुभ्रवर्णम् । पक्षे प्रियङ्गुमञ्जर्या गौरम् । **मध्विति** । मधुमासो वसन्तमासस्तमिव । उभयोः साम्यमाह—**कुसुमेति** । कुसुमं पुष्पं तद्वद्धवला शुभ्रा या तिलकार्थं भूतिर्भस्म तया विभूषितमलंकृतं मुखमाननं यस्य स तम् । पक्षे कुसुमैर्धवलाः शुभ्रा ये तिलका वृक्षविशेषास्तेषां भूत्या समृद्ध्या विभूषितं मुखमग्रभागो यस्येति बहुव्रीहिः । वसन्तप्रारम्भ एव तिलकवृक्षाणां पुष्पोद्गमसंभवादिति भावः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अथ प्रकारान्तरेण तमेव मुनिकुमारकं विशेषयन्नाह—**आत्मेति** । आत्मानुरूपेणात्मसदृशेन सवयसा मित्रेण परेण भिन्नेन देवतामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्युच्चिन्वतावचयं कुर्वता । एवंविधेन तापसकुमारेण परिव्राजकबालकेनानु[गत] सहितम् । **अतीति** । अतिमनोहरमतिरुचिरम् । **स्नानेनेति** । स्नानार्थमवगाहनार्थमागतं प्राप्तम् । **तेनेति** । चकारः पुनरर्थकः । तेन कुमारेण कर्णावतंसीकृतां मदर्णेऽवतंसीकृतां कुसुममञ्जरीमद्राक्षमपश्यमित्यन्वयः । कामिव । वसन्तदर्शनेनावलोकनेनानन्दितायाः प्रमुदितायाः वनश्रियः काननलक्ष्म्याः स्मितं हास्यं तस्य प्रभामिव । **मलयेति** । मधुमासस्य वसन्तमासस्य मलयमारुतो मलयानिलस्त[स्य] आगमनार्थमागमननिमित्तं लाजाञ्जलिमिवाक्षताञ्जलिमिव । **यौवनेति** । कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव । **सुरतेति** । रते काम-

---

१ ... ... २ ... ... ३ सर्वेपुराणानाम् ४ भूषित. ५ आगमनार्थम्

जस्य, मधुकरकामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

'अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः' इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्—'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोशस्याक्षीणता विधातुः, यत्त्रिभुवनाद्भुतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपातिशयराशिरयमपरो मुनिर्मायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता ब्रह्मणैतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम् । अलीकं चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो वहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्नानाम्ना रश्मिना रविरापिवतीति, ताः खल्वस्य गभ-

---

स्त्रिय. सुरत मैथुन तस्य परिश्रम खेदस्तस्माद्यत्स्वेदजल तस्य कणा पृषतास्तेषा जालक समूहस्तस्यावलीमिव पङ्क्तिमिव । **ध्वजेति** । मनोभवगजस्य मदनहस्तिनो ध्वजो वैजयन्ती तस्य चिह्नभूता चामरपिच्छिका तामिव । **मधुकरेति** । मधुकरा भ्रमरास्त एव कामुका· कामाभिलाषिणस्तेषामभिसारिका कामिजनानयनकर्त्रीम् सकेतितस्थलगामिनी वा । **कृत्तिकेति** । कृत्तिकाग्निदेवता तस्य ताराणा स्तवको गुच्छकस्तस्यानुकारिणीम् । तत्सदृशीमित्यर्थ । अत्र केशानामतिकृष्णत्वेन मञ्जर्याश्च शुक्लत्वेनैतदुपमानद्वयमिति भाव । **अमृतेति** । अमृत पीयूष तस्य विन्दव. कणास्तेषा निस्यन्दिनी स्राविणीम् । **अदृष्टेति** । अदृष्टपूर्वामनवलोकितपूर्वाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त ।

अस्या इति । ननु वितर्के । अस्या मञ्जर्या अय परिमल । **परीति** । परिभूतोऽभिभूतोऽन्यकुसुमाना स्वेतरपुष्पाणामामोद परिमलो येन स. इति मनसा स्वान्तेन निश्चित्य निर्णीय त तपोधनयुवानमृषिकुमारकमीक्ष्य(क्ष)माणा वीक्ष्य(क्ष)माणाहमचिन्तयमध्यायम् । **अहो इति** । अहो इत्याश्चर्ये । विधातुर्ब्रह्मणो रूपातिशयस्य सौंदर्यातिशयस्य निष्पादने निर्माणे य उपकरणकोश उपस्कारभाण्डागारस्तस्याक्षीणताक्षयत्वम् । 'कौशलम्' इति पाठे तु निष्पादने यदुपकरण व्यापारविशेषस्तत्र कौशल दक्षता तस्याक्षीणता तादवस्थ्यमिति भाव । अतिशयपदव्यङ्ग्यमाह—**यत्त्रिभुवनेति** । यदिति हेत्वर्थे । त्रिभुवनात्त्रिविष्टपादद्भुतोऽतिशायी रूपसभार सौन्दर्यसमूहो यस्मिन्नेवभूत भगवन्त कुसुमायुध कदर्पमुत्पाद्य निर्माय तदाकारात्कुसुमायुधाकृतेरतिरिक्तोऽधिको रूपातिशय सौन्दर्योत्कर्षस्तस्य राशि समूहो मायामयो मोहरूपो मकरकेतुरयमपरो मुनिरुत्पादित । उत्तरोत्तरमतिशयवत्त्वादय मकरकेतुस्तदपेक्षयाप्युत्कृष्ट इति भाव । उत्तरोत्तरमतिशयमेव भङ्ग्यन्तरेण निरूपयन्नाह—**मन्ये[इ]ति** । अहमिति मन्ये जाने । इतिशब्दार्थमाह—**सकलेति** । सकल समग्र यज्जगत्तस्य नयनानन्दकर प्रमोदजनकमेतादृश शशिविम्ब चन्द्रमण्डल विरचयता रचना कुर्वता लक्ष्म्या· पद्माया लीलावासभवनानि क्रीडानिवासस्थानान्येवभूतानि कमलानि सरोजानि सृजता कुर्वता ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेणैतस्य मुनिकुमारकस्यानन मुख तस्याकार आकृतिस्तस्य करण निर्माण तत्र कौशल चातुर्य तदर्थमभ्यास पौन पुन्येन प्रवृत्तिरेव कृतो विहित । एतत्समर्थयन्नाह—**अन्यथेति** । अन्यथोक्तवैपरीत्ये सदृशवस्तुविरचनाया तुल्यपदार्थोत्पादने किमिव कारण नियामकम् । न किमपीत्यर्थ· । अतो ज्ञायतेऽभ्यासार्थमेतन्निर्माणमिति भाव । **अलीकं चेति** । अग्रे इतिवक्ष्यमाणमिदमलीक मिथ्या । इतिशब्दार्थमाह—**यथेति** । किलेत्याप्तवाक्ये । वहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशता प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकला समग्रा. कला षोडशाशा रवि सूर्य सुषुम्नानाम्ना रश्मिना नाडीविशेषेणापिवती पान करोति । तर्हि किं सत्यमित्याशयेनाह—**इतीति** । ता समग्रा गभस्तय कान्तयोऽस्य

---

१ कामाल्स्य. २ यदत्रिभुवना. ३ रूपराशि. ४ मुनिमायामय. ५ प्रजापतिना प्रथममेतत्. ६ विरचनाया ७ अमुष्य

स्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्' इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः [2]कुसुमसमयमद इव मधुकरी परवशामकरोदुच्छ्वसितैः सह । विस्मृतनिमेषेण [1]किंचिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्मिततरलतरतारशारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव, [3]किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना, 'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शरणमिवोपयान्ती, 'देहि हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दर्शयन्ती, 'हाहा, किमिदमसांप्रतमतिह्रेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्तम्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णेव संयतेव, मूर्च्छितेव, [4]केनापि विधृतेव, निस्पन्दसकलावयवा

मुनेरिदं वपुः शरीरमाविशन्ति प्रविशन्ति । तथा च 'यदेकस्मान्निर्गतं तत्स्वाश्रयसदृशमुपयाति' इति न्यायेन बहुलपक्षेणोपक्षीयमाणाच्चन्द्रमसो निर्गता गभस्तयस्तप क्लेशातिशयक्षीणे मुनौ सक्रान्ता इत्यर्थः । उक्तवैपरीत्ये दूषणमाह—**कुत इति** । अन्यथोक्तान्यथात्वे रूप सौन्दर्य तस्यापहारिणि निराकारिणि क्लेशः परिश्रमस्तेन बहुले दृढे । एवंविधे तपसि तपस्याया वर्तमानस्य स्थितस्येद लावण्य सर्वोत्कृष्ट सौन्दर्य कुतः स्यात् । कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादिति भावः । इति चिन्तयन्तीमेवेति ध्यायन्तीमेव मा कुसुमासु(यु)धोऽनङ्गो मधुकरी भ्रमरी कुसुमसमयमद इव वसन्तकालमद इवोच्छ्वासितैर्निश्वसितैः सह परवशा पराधीनामकरोद्व्यधात् । अथ च कुसुमायुध विशेषयन्नाह—**अवीति** । अविचारितोऽनालोचितो गुणदोषयो[र्विशेषो] बलाबल येन स तथा । **रूपेति** । रूपस्य सौन्दर्यस्यैकोऽद्वितीयः पक्षपाती तत्पुष्टिकारी । **नवेति** । नव प्रत्यग्र यद्यौवन तत्र सुलभ सुप्रापः । तारुण्य एव तदुत्पत्तिसंभवात् । पुन किं कुर्वन्ती । दक्षिणेनापसव्येन चक्षुषा नेत्रेण सस्पृह साभिलाष यथा स्यात्तथापिबन्त्यत्यादरेण विलोकयन्तीव । अत्यादरेण विलोकन पानमुच्यते । अथ चक्षुर्विलोकयन्नाह—**विस्मृतेति** । विस्मृतो विस्मृतिं प्राप्तो निमेषो निमीलन यस्य तत्तथा तेन । **किंचिदिति** । किंचिदीषदामुकुलितमाकुञ्चलित पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिंस्तत्तथा तेन । **जिह्मितेति** । जिह्मिता कुटिला(ल)ता तरलतरातिचञ्चला तारा कनीनिका यस्मिन्नेवंभूत शार कल्मषमुदर मध्यभागो यस्येति चेति द्वन्द्व । अथ च प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—**किमपीति** । किमप्यनिर्वचनीयस्वरूप याचमानेव प्रार्थमानेव । याचनाकर्तुरेतादृशाकारवत्त्वात्तदुपमानम् । **त्वदिति** । त्वदायत्ता त्वदधीनाहमस्मीति वदन्तीव ब्रुवन्तीव । एतेनावलोकने सातिशयत्व सूचितम् । **अभीति** । अभिमुख समुख हृदय स्वान्तमर्पयन्तीव वितरण कुर्वन्तीव । मुनीना व्यामोहजननादिति भाव । **सर्वेति** । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणानुप्रविशन्तीवानुप्रवेश कुर्वन्तीव । **तन्मयी(ये)ति** । तन्मयता तद्रूपता गन्तु प्राप्तुमीहमानेव स्पृहमानेव । **मनोभवेनेति ।** मनोभवेन कदर्पेणाभिभूता पराभृता त्रायस्व पाहीति हेतो शरण त्राणमुपयान्तीव गच्छन्तीव । **देहीति ।** हृदये चित्तेऽवकाश प्रवेश देहीत्यर्थिता याचकता दर्शयन्तीवावलोकन कारयन्तीव । विरोधिना विवेकेनाप्यभिवर्तमानाह—**हाहेति** । हाहा इति खेदे । किमिदमसाप्रतमयुक्तमतिह्रेपणमतिलज्जाकरमकुलोद्भवो यो कुमारीजनस्तस्योचित योग्यम् । कुलवत्यासु सर्वथा नोचितमिति भाव । इदमेतादृश कर्म मया प्रस्तुत प्रारब्धमिति जानानाप्येतादृशज्ञानवत्यपि करणानामिन्द्रियाणामवरोधनेऽप्र[भ]वन्त्यसमर्था । व्यामोह प्रतिपादयन्नाह—स्तम्भितेव जडीकृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णेवोत्कीरितेव, संयतेव सदानितेव, मूर्च्छितेव मूर्च्छा प्राप्तेव, केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण विधृतेव दृढीतेव तत्कालाविर्भूतेन तदात्वप्रादुर्भूतेनावष्टम्भेन व्यामोहातिशयेन निस्पन्दा निश्चेष्टा सकलावयवा यस्या. एवंभूता सती कथंकथमिति महता कष्टेन [त] दतिसुन्दरतरमतिचिर बहुकाल व्यलोकयमद्राक्षमिति दूरेणान्वय । प्रस्तुतस्य दोषस्थापना तन्निदान दुर्ज्ञेयमिति

---

१ किंचिदामुकु... २ कुसुमासवमद. ३ किमपि. ४ विधृतेव.

तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसंपदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणैवोपदिश्यमानं किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहं न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् । उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमात्मानमधारयम् । अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनेनावकाशमिव दातुमाहितसंतानां निरीयुः श्वासमरुतः । साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत्कुचयुगलम् । स्वेदलवलेखाक्षालितेवागलल्लज्जा । मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गनलालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः । आसीच्च मम मनसि—

निरूपयन्नाह—**अकथितेति** । यदनुचितं प्रस्तुत कर्म तत्केन निमित्तेनोपदिश्यमानमुपदेशविषयीक्रियमाणमिति न विभाव्यते न निश्चीयत इत्यन्वय । अनिश्चय प्रदर्शयन्नाह—**किं तद्रूपेति** । किमिति वितर्के । तस्य मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या । किं मनसा चित्तेन । कि वा मनसिजेन कदर्पेण । कि वाभिनवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन । किं वानुरागेणान्तर्गतप्रीत्या । किमन्येनैव पूर्वोक्तभिन्नेनैव केनापि प्रकारेण किमिति सर्वत्र वितर्कार्थ. । तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा अनुभवेनैव विभाव्यतामित्यत आह—**स्वसवेद्येति** । स्वानुभवेनेत्यर्थ । तस्मिन्ननुभवेऽप्र[मा]णत्व निराकरोति—**अकथितेति** । न कथित शिक्षित वा यस्मिन्नेवभूतेन । कथिते शिक्षिते ह्यर्थेऽसभाविना विपरीतभावना चोत्पद्यते । तर्हि स्वसवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा शब्दजन्य एवानुभवो भवतु । तथा सभवनात्मकेन तेन कथ निर्णय इत्यत आह—**अनाख्यायेति** । स्वमात्रसाक्षिणा तेनाप्यह न जानामीति सबन्ध. । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । मुनिकुमारदर्शनानन्तरमुत्कण्ठादीनि वक्तु प्रथममुत्कण्ठातिशयमाह—**उत्क्षिप्येति** । तदुक्तम्—'दर्शनस्पर्शनालापैर्व्यक्तास्ते रागकारिण' । इन्द्रियैः करणैरुत्क्षिप्योत्पाद्य तत्समीप मुनिसविध नीयमाना प्राप्यमाणेव । हृदयेन स्वान्तेन पुरस्तादग्र आकृष्यमाणेव । पुष्पधन्वना मकरध्वजेन पृष्ठत. प्रेर्यमाणा नोद्यमानेव । धृतिमाह—**कथमपीति** । एतादृश्यह कथमपि महता क्लेशेन मुक्तप्रयत्न यथा स्यात्तथात्मानमपि प्राणिनमप्यवारय धारितवती । निरोधश्च धृतिकार्यम् । चिन्तामाह—**अनन्तरमिति** । चिन्तावशात्कुत्रचिदेकान्ते सचिन्तस्तिष्ठति । एव सति मे ममान्तरभ्यन्तरे मदनेनावकाश दातुमाहितसतानारचितपरपरा श्वाससरुत श्वसितिवायवो निरीयुर्निष्कासिता । तथा च श्वासावष्टम्भेन सकोचात्तन्निर्गमे सावकाशमिति भाव । अभिलापमाह—**सेति** । साभिलाषमभिलाषायुक्त हृदय मन आख्यातुकाममिव वक्तुकाममिव कुचयुगल स्तनयुग्म स्फुरितमुख स्पन्दिताननमभूद्बभूव । **स्वेदेति** । स्वेद श्रमोत्थ वारि तस्य लवलेखाभि क्षालितेव धौतेव लज्जा त्रपागलदस्रवत् । अत्र मुखस्फुरणमभिलाषकार्यं स्वेद श्रमकार्यं लज्जा च्युतिश्चोन्मादकार्यमिति यथाक्रम ज्ञेयम । त्रासमाह—**मकरेति** । मकरध्वजस्य कदर्पस्य ये निशितास्तीक्ष्णा शरा बाणास्तेषा निकर समूहस्तस्य निपात पतन तेन त्रस्तेव भीतेव गात्रयष्टिर्देहयष्टिरकम्पत चकम्पे । कम्पस्त्रासकार्यम् । एवमग्रेऽपि रोमाञ्चनिर्गमसात्त्विकभाव प्रतिपादयन्नाह—**तद्रूपेति** । तस्य मुने रूपातिशय सौन्दर्योत्कर्ष द्रष्टुमिव वीक्षितुमिव कुतूहलात्कौतुकादालिङ्गनमुपगूहन तत्र लालसेभ्य सस्पृहेभ्योऽङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यो रोमाञ्चजालक रोमहर्षणसमूहो निरगान्निर्गत बभूव । स्थायिभाव प्रदर्शयन्नाह—**अशेषत इति** । स्वेदाम्भसा श्रमोत्थवारिणा चरणयुगलात्पादयुग्मादशेषत सामस्त्येन धौत क्षालितो रागो रक्तिमा रञ्जन च हृदयमिवाविशत्प्रवेशमकरोत् । **आसीच्चेति** । मे मम

---

१ कान्त्या. २ उपदिश्यमाना. ३ अप्यात्मानम्, आत्मानमपि. ४ सम्मदनेन सुमनर्मदनेन. ५ स्वेदस[लिल]?.

'शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन। एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्। क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च, क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरस्पन्दितानि। नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकास्त्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा। कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम्। कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्, तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः। कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम्। अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः' इत्यवधार्योपसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम्। अशेषजनपूजनीया

मनसि मच्चित्त इदमासीद्बभूव। तदेव प्रकटयन्नाह—**शान्तात्मनीति**। अनार्येण दुष्टेन मनसिजेन कदर्पेण शान्तात्मनि दूरीकृतो दूरोज्झित सुरत[व्यति]करो मैथुनवृत्तान्तो येनैवभूते जनेऽस्मिन्मा निक्षिपता निक्षेप कुर्वतासदृशमसाधुजनोचितमारब्ध प्रारब्ध पूर्वोक्तप्रकारेण। नामेति कोमलामन्त्रणे। अङ्गनाजनस्य स्त्रीजनस्यातिमूढमतिमुग्ध हृदय चित्तम्। यदिति हेत्वर्थे। अनुरागविषययोग्यतामप्यस्मिन्स्थलेऽनुरागो युक्त', अस्मिन्स्थले न युक्त, इति विषयविभागमपि विचारयितु नाल समर्थम्। वैराग्यतप सिद्धियुक्ते मुनिजने प्रमदाजनानुस्मरणप्रयासो वृथेत्यर्थ। अतो हेतोरस्मात्प्रदेशादपसर्पण दूरीभवन श्रेय इति प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तौ बोद्धव्यम। क्वेति महान्तरे। तेजसा तपसा चातिभास्वरमतिशोभन क्वेद धाम गृहम्। **प्राकृतेति**। प्राकृतजनैर्नीचजनैरभिनन्दितान्यनुमोदितानि मन्मथपराणि मनोभवप्रतिपाद्यानि स्पन्दितानि चेष्टितानि क्व। **नियतमिति**। नियत निश्चित मकरलाञ्छनेन कदर्पेणैव पूर्वोक्तप्रकारेण विडम्ब्यमाना कदर्थ्यमाना मामयं मुनिर्मनसा चित्तेनोपहसत्युपहास्य(स) करोति। **चित्रमिति**। इदमग्रे वक्ष्यमाण चित्रमाश्चर्यम्। तदेव प्रदर्शयन्नाह—**यदिति**। यद्यस्मात्कारणादहमेव पूर्वोक्तप्रकारेणावगच्छन्त्यपि जानन्त्यप्यात्मन' स्वस्य विकार विकृतिमुपसहर्तु दूरीकर्तु न शक्नोमि न समर्था भवामि। पुनर्विचारणान्तरमाह—**अन्या इति**। मत्सहचरीषु मध्ये या काश्चनातिकामुकास्त्रपा लज्जा विहाय त्यक्त्वा स्वयमात्मनान्यान्पतीनुपयाता स्वयमेवोपगता। यास्तु नोपयातास्तासा मध्येऽन्या मद्व्यतिरिक्ता नार्योऽन्ये(ने)न दुर्विनीतेन शकलेन मन्मथेन कदर्पेणोन्मत्तता सविकारता तथा न नीता यथाहमेका। **अनेनेति**। अनेन क्षणेन मुनिकुमारदर्शनाविर्भूतमदनावेशलक्षणेनोन्मत्तता प्रापिता। तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**आकारेति**। आकारमात्रस्याकृतिमात्रस्यालोकन वीक्षण तेनाकुलीभूत व्याकुलीकृतमन्त करणमन्तरिन्द्रियमेव पूर्वोक्तप्रकारेणास्वतन्त्रता पराधीनतामुपैति प्राप्नोति। **काल इति**। कालो विवेककालो गुणा कुलीनत्वादय [च] मदनस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दु खेन निवारयितु शक्यो दुर्निवारस्तस्य भावस्तत्ता तामारोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति। अतो हेतोरपीति पूर्ववत्। पुनर्विचारणान्तरमाह—**यावदिति**। यावदेव यावत्कालमह सचेतना चैतन्ययुक्तास्मि। यावदेवेति पूर्ववत्। मे ममैतन्मदनदुश्चेष्टितलाघवमनेन मुनिना विभाव्यते न निश्चीयते। **तावदेवेति**। तावत्कालमस्मात्प्रदेशादपसर्पण दूरीभवन श्रेय कल्याणकृदिति भाव। अन्यथा बाधकमाह—**कदाचिदिति**। सभावनायामनभिमतोऽनङ्गीकृत स्मरविकारो मनोभवविकृतिस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन कुपित कोप प्राप्तो मा शापस्याभिज्ञामाक्रान्तविषयाम्। 'अभिज्ञा ज्ञानमात्र स्यात्' इति कोश। करोति प्रणयति। मुनीना कोप. कुत इत्याशङ्क्याह—**अदूरेति**। हि निश्चितम्। मुनिजनप्रकृतिस्तापसलोकस्वभावोऽदूरे समीपे कोपो यस्या एवविधा

१ परिस्पन्दितानि. २ ०पहाय

चेयं जातिरितिकृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपक्ष्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, उल्लसितकर्णपल्लवोन्मुक्तकपोलमण्डलम्, आलोलालकलतालसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेशदोलायितमणिकुण्डलमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायामपि दुर्लङ्घ्यशासनतया मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथाभवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्विकारापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतमदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेद-

---

स्यादित्यवधार्य निश्चित्याहमपसर्पणेऽभिलाषः स्पृहा यस्याः एवंभूताभवं जज्ञे । **अशेषेति** । अशेषैः समग्रैर्जनैः पूजनीयार्चनीयेयं जातिः । न तु कोपनीयेति भावः । इतिकृत्वास्मै प्रणामं नमस्कारमकरवमसृजम् । अथ नमस्कारं विशेषयन्नाह—**तद्वदि(दे)ति** । तद्वदनान्मुनिमुखादाकृष्ट आकर्षितो दृष्टिप्रसरो यस्मिंस्तत् । क्रियाविशेषणं वा । अनेन भावातिशयो द्योतितः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **अचलितेति** । अचलिताकम्पिता पक्ष्मणां नेत्ररोम्णां माला पङ्क्तिर्यस्मिन् । **अदृष्टेति** । अदृष्टमनवीक्षितं भूतलं पृथ्वीतलं यस्मिन् । **उल्लसितेति** । उल्लसिता उल्लासं प्राप्ताः कर्णपल्लवाः श्रवणकिसलयानि तैरुन्मुक्तं त्यक्तं कपोलमण्डलं यस्मिन् । **आलोलि(ले)ति** । आलोला चपलालकलता केशराजिस्तस्यां लसत्कुसुमावतंसो यस्मिन् । **अंसेति** । अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे दोलायितं मणिकुण्डलं यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथेति । मद्विकारेणापहृतं दूरीकृतं धैर्यं यस्यैवंभूतं मुनिकुमारकं कृतप्रणामायामपि तस्यां तमपि पवनः प्रदीपमिवानङ्गः कन्दर्पस्तरलतां चञ्चलतामनयत् । तत्र हेतुमाह—**दुर्लङ्घ्येति** । मनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्घ्यं दुर्लङ्घनीयं शासनमाज्ञा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । मधुमासस्य वसन्तमासस्य मदजन[न]तया मदोत्पादकत्वेन च । तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्यातिरमणीयतयातिमनोहरतया । **अभीति** । अभिनवं नूतनं यद्यौवनं तारुण्यं तस्याविनयः शठता तद्बहुलतया तद्बाहुल्यतया । **इन्द्रियेति** । इन्द्रियाणां करणानां चञ्चलप्रकृतितया लोलस्वभावतया । **विषयेति** । विषया इन्द्रियार्थास्तेषामभिलाषा अध्यवसायास्तेषां दुर्निवारतया दुःखेन दूरीकर्तुं शक्यतया । मनोवृत्तेश्चित्तवृत्तेश्चपलतया चञ्चलतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तत्पदार्थस्य तथा भवति भवितव्यतया तथाभाव्यतया । चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । **किमिति** । किं बहूक्तेन । मम मन्दभाग्यं क्षीणभागधेयं तस्य दौरात्म्याद्दुष्टत्वेनास्य मुनेरीदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्कृतत्वात् । अन्वयस्तु प्रागेवो[क्तः] ।

तदेति । तस्मिन्काले तस्यापि मुनिकुमारस्याप्यभिनवो नूतन आगतो यो मदनः कन्दर्पस्तं प्रत्युद्गच्छन्निव संमुखं व्रजन्निव रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत्प्रकटीबभूव । **मदिति** । मत्सकाशं मत्समीपमभिप्रस्थितस्य संमुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानमुपदिशद्भिरिवोपदर्शयद्भिरिव श्वासैः श्वसितैः पुरोऽग्रे प्रवृत्तमग्रे प्रस्थितम् । **वेपथुरिति** । व्रतस्य नियमस्य भङ्गः खण्डनं तेन भीतेव त्रस्तेव वेपथुः कम्पस्तेन गृहीता करतलगता हस्तगताक्षमाला जपमालाकम्पताचलत् । **द्वितीयेति** । कपोलतलासङ्गिनी गण्डस्थलप्रदेशाश्लेषिणी स्वेदसलिलस्य श्रमजलस्य सीकराः कणास्तेषां जालिका समदृश्यन्त समालोक्यन्त । द्वितीयान्या कर्णा-

---

१ ईषदुल्लसित २ मयि ३ भगवतो मनोभुवः ४ दुरात्मता ५ आगत ६ प्रत्युद्गच्छन् ७ वेपथुना
८ अकम्पत गात्रयष्टिः ९ माला च

सलिलसीकरजालिका। मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः। तया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम्। इदं च मनस्यकरवम्—'अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रविष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमनभ्यस्ताकृती रतिरसनिःस्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्दभरमन्थरतरत्तारसंचारिणी, अनिभृतभ्रूलतोल्लासिनी दृष्टिः। कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलापः कथ्यते।' प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवान्किमभिधानः। कस्य वायं तपोधनस्य युवा। किंनाम्नश्च तरोरियमवतंसीकृता कुसुममञ्जरी। जनयति हि मे मनसि

वनक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसलग्नपुष्पवल्लरीव। एते सात्त्विका भावा. प्रदर्शिता। **मद्दर्शनेति**। मद्दर्शनमालोकन तस्मात्प्रीति स्नेहस्तेन विस्तारितस्य प्रसारितस्य। **उत्तानेति**। उत्तानोर्ध्वमुखा तारका कनीनिका यस्य स तथा तस्य तमुद्देश त प्रदेश पुण्डरीकमय सिताम्भोजनिर्मितमिवोपदर्शयतोऽन्येभ्यो ज्ञापयतो लोचनयुगलस्य नेत्रयुग्मस्य विसर्पिभि प्रसरणशीलैरशुसतानै किरणसमूहैर्दश दिशोऽरुध्यन्त रुद्धा। कमलसादृश्यादाह—**यदृच्छयेति**। यदृच्छया स्वेच्छयाच्छोदनाम्न सरस सलिल पानीयमपहाय त्यक्त्वा गगनतलमुत्पतितैराकाशतलोत्पातिभिर्विकचकुवलयवनैरिव विकस्वरोत्पलखण्डैरिव। एतेन नयनो(नयो)श्चाश्चर्यमितस्ततोऽवलोकन च ध्वनितम्। तु पुनरर्थक। तस्य मुनिकुमारस्यातिप्रकटयातिस्पष्टया तथा विकृत्या द्विगुणीकृतो द्विगुणता नीतो मदनस्यावेशो यस्या एवभूताह तत्क्षण तत्कालमवर्णनयोग्यामकथनीया कामप्यपूर्वा दशामन्वभवमनुभूतवती। **इदमिति**। मनसि चित्त इद चाकरवमप्रणयम्। अचिन्तयमित्यर्थ। **अनेकेति**। अनेकेऽसख्या सुरत मैथुन तस्य समागम. सबन्ध स एव लास्यलीला नाच(नृत्य)क्रीडा तस्यामुपदेशा शिक्षारूपास्तत्रोपाध्याय पाठक एवविधो मकरकेतुरेव कदर्प एव विलासान्नेत्रविकारानुपदिशत्युपदेश करोति। उक्तवैपरीत्ये बाधकमाह—**अन्यथेति**। विविधा अनेके ये रसा शृङ्गारादयस्तेषामासङ्ग सश्लेषस्तेन ललितेषु मनोहरेष्वीदृशेषु व्यतिकरेषु सबन्धेष्वप्रविष्टा प्रवेशमप्राप्ता बुद्धि प्रतिभा यस्य स तथा तस्यैवभूतस्यास्य मुनिजनस्येय दृष्टि कुत स्यात्। अथ च दृष्टिं विशिनष्टि—**अनेति**। अनभ्यस्तापरिचिताकृतिराकारो यया सा तथा। रतिरस शृङ्गार[र]सस्तस्य नि स्यन्द सार क्षरन्तीव स्रवन्तीव। अमृत पीयूष वर्षन्तीव वृष्टि कुर्वन्तीव। मदो मुन्मोहसभेदस्तेन मुकुलितेव कुड्मलितेव। खेद श्रमस्तेनालसेव मन्थरेव। निद्रा प्रमीला तया जडेव स्तम्भितेव। **आनन्देति**। आनन्दस्य प्रमोदस्य यो भरस्तेन मन्थरालसा, एवविधा तरन्ती या तारा कनीनिका यस्मिन्नेतादृश सचारो विद्यते यस्या सा तथा। **अनीति**। अनिभृता चञ्चला या भ्रूलता तस्या उल्लासो विद्यते यस्या सा तथा। **कुत इति**। इदमतिनैपुण्यमतिशयेन दक्षत्व कुत स्यात्। तदेव व्यनक्ति—**यदिति**। यद्यस्मात्कारणादन्तर्गतो हृदयाभिलापश्चित्ताभिप्रायोऽनक्षर वर्णरहित यथा स्यात्तथा चक्षुषैव नेत्रेणैव कथ्यत उच्यते। **प्राप्त इति**। तादृशविचारणया कुमारस्य सविकार हृदयमिति निश्चित्य प्राप्त प्रसरोऽवकाशो यया सैवविधेवोपसृत्य समीप समागत्यास्य मुनिकुमारस्य त द्वितीय सहचर मुनिबालक प्रणामपूर्वकमपृच्छद(म)वोचत्(म)। कि तदित्याह—**भगवानिति**। किमभिधानो भगवान्। कस्य तपोधनस्याय युवा। [इय] किंनाम्न किमभिधानस्य तरोर्वृक्षस्य कुसुममञ्जर्यवतसीकृतोत्त-

[illegible]

महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधरणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्धः, इति । स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्—'बाले, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयताम्—

अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरलोकसुन्दरीहृदयानन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवतार्चनकमलान्युद्धर्तुमैरावतमदजलबिन्दुबद्धचन्द्रकशतखचितजलां हरहसितसितस्रोतसं मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तं च तं कदा कमलवनेषु संततसंनिहितैर्विकचसहस्रपत्रपुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममदमुकुलितेनानन्दबाष्पभरतरङ्गतरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भमन्थरमुखविन्यस्तहस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखायास्तस्मिन्नेवासनी-

---

सीकृता । अस्या मञ्जर्याः समुत्सर्पन्प्रसरन्नसाधारण सौरभ यस्मिन्नेवंविधोऽनाघ्रातपूर्वो नासिकयागृहीतपूर्वोऽय गन्धो मे मम मनसि चित्ते महत्कौतुक महदाश्चर्य जनयति नि पादयति । **स त्विति** । स मा प्रतीषद्विहस्य किंचित्स्मित कृत्वाब्रवीदवोचत् । **बाले [इ]ति** । हे बाले हे कुमारिके, अनेन पृष्टेन कि प्रयोजन किमर्थ । **अथेति** । चेदयर्थे । कौतुकमाश्चर्य तदाविदयामि कथयामि । श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।

अस्तीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशील श्वेतकेतुर्महामुनिरस्ति । **त्रिभुवनेति** । त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्याता विख्याता कीर्तिर्यशो यस्य स तथा । **अत्युदारेति** । अत्युदारतयात्युत्कृष्टतया । **सुरेति** । सुरा देवा, असुरा दैत्या, सिद्धा योगमन्त्रादिसामर्थ्ययुक्तास्तेषा वृन्द समूहस्तेन वन्दित नमस्कृत चरणयुगल क्रमयुग्म यस्य स तथा । **तस्येति** । तस्य श्वेतकेतोर्भगवत । **सुरेति** । सुरलोकस्य या सुन्दर्य स्त्रियस्तासा हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकर प्रमोदोत्पादकम । **अशेषेति** । अशेष यत्त्रिभुवन त्रिविष्टप तस्मात्सुन्दर हृद्यम् । **अतीति** । नलकूबरात्कुबेरपुत्रादतिशयितमतिशयितनलकूबरम । 'सुतोऽस्य नलकूबर' इति कोश । 'क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति नलकूबरस्य परप्रयोग. । अतिशयितोऽतिक्रान्तो नलकूबरो येनेति बहुव्रीहिर्वा । नलकूबररूपापेक्षयात्युत्कृष्टरूपमित्यर्थ । एवविध रूप सौन्दर्यमासीदभूत् । **स इति** । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स श्वेतकेतुर्देवतानामर्चन पूजन तदर्थ कमलानि नलिनान्युद्धर्तुमुत्पाटि(टयि)तु मन्दाकिनीं स्वर्धुनीमवततारावतीर्णवान् । अथ मन्दाकिनीं विशेषयन्नाह— **ऐरावतेति** । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य मदजल दानवारि तस्य बिन्दव पृषतास्तैर्बद्ध यच्चन्द्रकशत मेचकशत तेन खचित व्याप्त जल यस्या सा तथा ताम । **हरेति** । हर शम्भुस्तस्य हसित स्मित तद्वत्सित शुभ्र स्रोत प्रवाहो यस्या सा ताम । **अवेति** । तदा तस्मिन्कालेऽवतरन्तमम्बरादागच्छन्त श्वेतकेतु मुनि कमलवनेषु नलिनखण्डेषु सतत निरन्तर संनिहिता समीपवर्तिनी विकचानि विकस्वराणि सहस्रपत्राणि यस्मिन्नेवभूत पुण्डरीक सिताम्भोज तत्रोपविष्टासीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श दृष्टवती । **तस्या इति** । तस्या लक्ष्म्यास्त मुनिमवलोकयन्ती(न्त्या)ईक्षण कुर्वन्ती(न्त्या) । तु पुनरर्थक । मन्मथेन कन्दर्पेण विकृत सविकार मनश्चित्तमासीदभूत । अथ लक्ष्मीं विशेषयन्नाह—**प्रेमेति** । प्रेममद. प्रीतिमदस्तेन मुकुलितेन कुड्मलितेन । **आनन्देति** । आनन्देन प्रमोदेन यो बाष्पभरो हर्षनेत्राम्बुसमूह स एव तरङ्ग कल्लोलस्तेन तरला चपला तारा कनीनिका यस्मिन्नेवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन रूप सौन्दर्यमास्वादयन्त्या पिबन्त्या । **जृम्भिकेति** । जृम्भिका जृम्भण तस्या आरम्भ आरम्भण तेन यन्मन्थर मुख तस्मिन्विन्यस्त स्थापितो हस्तपल्लवो यया सा तस्या । **आलोकनेति** । आलोकनमात्रेण केवल निरीक्षणेनैव समासादित प्राप्त सुरतसमागमसुख मैथुनसंगमसुख

---

१ स्तद्य महत्त्रिभुवनप्ररयात. २ सुरासुरगोरु. ३ सनिहिता. ४ प्रेममनन्द.

कृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत्। तस्माच्च कुमारः समुदपादि । ततस्तमुत्सङ्ग आदाय सा 'भगवन्, गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । असावपि बालजनोचिता[1] सर्वा[2] क्रिया[3] कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतं च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत्। सोऽयम् । इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी। यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया कुसुमपल्लवग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया वनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः—'भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्या[4] सदृशोऽयमलंकारः प्रसीद क्रियताम् । इयमवतंसविलासदुर्ललितारोप्यतां श्रवणशिखरम्। व्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य' इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूप-

---

यया सा तस्या । तस्मिन्नेवासनीकृते विष्टरता नीते पुण्डरीके कृतार्थता सफलतासीत् । तस्मात्पुण्डरीकात्कुमार[:] समु[द]पाद्युत्पन्न । **तत इति** । तत कुमारोत्पत्तेरनन्तर कुमारकमुत्सङ्गे क्रोड आदाय गृहीत्वा सा लक्ष्मी हे भगवन् हे स्वामिन्, गृहाणाय तवात्मजस्त्वदङ्गज इत्युक्त्वा प्रतिपाद्य तस्मै श्वेतकेतवे त कुमारक ददौ दत्तवती । असावपि श्वेतकेतुरपि बालजनोचिता शिशुजनयोग्या सर्वा क्रिया प्रसवनादिका कृत्वा विधाय । **तस्येति** । तस्य कुमारस्य पुण्डरीक सिताम्भोज तस्मात्सभव उत्पत्तिस्तस्य भावस्तत्ता तया तस्माद्धेतोरेव निश्चयेन पुण्डरीक इति नाम चक्रेऽभिधान विदधे । कियत्कालानन्तर स एव श्वेतकेतु प्रतिपादितव्रत दत्तदीक्षमागृहीतसकलविद्याकलाप च त कुमारमकार्षीत्कृतवान् । स कुमारोऽय पुरोवर्ती दृश्यमान. । **इयं चेति** । सुरासुरैर्मथ्यमानाद्विलोड्यमानात्क्षीरसागराद्दुग्धाम्बुधे पारिजातनामा पादपो वृक्ष उद्गतो निर्गतस्तस्येय कर्णावतंसीकृता मञ्जरी । **यथेति** । येन प्रकारेणैषा मञ्जरी व्रतविरुद्ध नियमविरोध्यस्य श्रवणसंसर्ग कर्णसबन्धमासादितवती प्राप्तवती तदपि वृत्तान्त कथयामि निवेदयामि । **अद्येति** । चतुर्दशी शिवतिथिरिति हेतोरमरलोकात्स्वर्गलोकात्कैलासगत रजताद्रिप्राप्त भगवन्त माहात्म्यवन्तमम्बिकापति गौरीनाथमुपासितु सेवितु मया सह मत्सार्धम् । प्राप्तौ द्योत्याया 'क्रोशेन क्रोश वानुवाकोऽधीत' इतिवत् । नन्दनवनस्य समीप समीपेन वानुसरन्गच्छन्निर्गत्य स्वस्थानाद्बहिरागत्य साक्षाद्वनदेवतयारण्याधिष्ठात्र्येमा मञ्जरीमादाय गृहीत्वा प्रणम्य नमस्कृत्याभिहित उक्त । अथ वनदेवता विशिनष्टि—**मध्विति** । मधुमासो वसन्तमासस्तस्य लक्ष्मी[:] श्रीस्तया दत्तो ललितो मनोहरो हस्तस्तस्यावलम्बो यस्या सा तया । **बकुलेति** । बकुल केसरस्तस्य मालिका स्रगेव मेखला रसना यस्या सा तया । **कुसुमेति** । कुसुमैश्च पल्लवैश्च ग्रथिताभिर्गुम्फिताभिराजानु [illegible] लम्बिनीभि कण्ठमालिकाभिर्निगरणसभिनिरन्तरमाच्छादित आवृतो विग्रहो यस्या सा तया । **नवेति** । नव प्रत्यग्रो यश्चूताङ्कुर आम्राङ्कुरस्तस्य कर्णपूरो यस्या सा तया । **पुष्पेति** । पुष्पाणा कुसुमानां [illegible] माधवकस्तस्य पान तेन मत्तया क्षीबया । किमभिहित इत्याशयेनाह—**भगवन्निति** । [illegible] हे स्वामिन् प्रसीद प्रसन्नो भव । **सकलेति** । सकल समग्र यत्त्रिभुवन तस्य दर्शनेऽवलोकने[illegible] [illegible] सदृशोऽनुरूपोऽलंकार क्रियता विधीयताम् । **इयमिति** । [illegible] दुर्ललित [illegible] यस्या सैवविधा मञ्जरी श्रवणशिखर कर्णप्रान्तमारोप्यता [illegible] । पारिजातस्य जन्मोत्पत्ति सफलता सार्थकता व्रजतु गच्छतु । इत्येव पूर्वोक्तप्रकारेणाभिदधाना

[illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ प्रमार्जितविनाम् ६ [illegible]

स्तुतिवादत्रपावनमितलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कार्त्स्न्येन योऽयम्, यस्य चायम्, या चेयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।' इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत्—'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम्' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागमप्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्—'भर्तृदारिके, स्नाता देवी । प्रत्यासीदति

कथयन्तीम् । **अयमिति** । पुण्डरीक । **आत्मेति** । आत्मनो यद्रूपं सौन्दर्यं तस्य स्तुतिवादः प्रशंसनं तस्माद्या त्रपा लज्जा तयावनमिते नम्रीकृते लोचने नेत्रे येनैवंभूतस्तामनादृत्यैवानादरं कृत्वैव गन्तुं प्रवृत्तो गमनायोद्यतोऽभूत् । **मयेति** । तां वनदेवतामनुयान्तीमनुव्रजन्तीमालोक्य निरीक्ष्य हे सखे हे मित्र, अस्या मञ्जर्याः को दोषः । प्रणयेन स्नेहेन परिग्रहः स्वीकारः क्रियतां विधीयतामिति मयाभिधायोक्त्वानिच्छतो-ऽप्यवाञ्छतोऽपीयं [अस्य] कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणीकृता । **तदिति** । तस्माद्धेतोस्तदेतत्पृच्छाविषयीकृतं कार्त्स्न्येन साकल्येन मया सर्वमावेदितं कथितम् । तदेतत्किमित्यभिप्रायेणाह—**योऽयमित्यादि** । योऽयं कुमारः, येयं मञ्जरी, यथा येन प्रकारेणास्य श्रवणशिखरं कर्णप्रान्तं समारूढा प्राप्ता । **इतीति** । तस्मिन्मुनावित्युक्तवति कथितवति सति । **स इति** । स पुण्डरीकस्तपोधनयुवा किंचिदीषदुपदर्शितं स्मितं मदुत्तरदं हास्यं येनैवंभूतो मामवादीत्प्रत्यवोचत् । **अयीति** सम्बोधने । अयि कुतूहलिनि, अनेन प्रश्नायासेन पृच्छापरिश्रमेण किम् । **यदि(दी)ति** । यदि रुचितो रुचिविषयीभूतः सुरभिपरिमलो यस्याः एवंविधेयं तदा गृह्यतां ग्रहणविषयीक्रियताम् । इति पूर्वोक्तमुक्त्वा समुपसृत्य समीपमागत्यात्मीयात्स्वकीयाच्छ्रवणात्कर्णादपनीय दूरीकृत्य मदीये श्रवणपुटे तां मञ्जरीमकरोदघटयत् । **कलैरिति** । कलैर्मनोज्ञैरलिकुलक्वणितैर्भ्रमरकलशब्दैः । **प्रारब्धेति** । प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य संभोगसमागमस्य प्रार्थना याचना यत्रैवंभूतामिव । एतेन स्वानुरक्तिः प्रदर्शिता । **मम त्विति** । मम तु पुनरर्थकः । तस्य यत्करतलं तत्स्पर्शलोभेन तत्क्षणमात्रावतंसस्थाने उक्तः (पुलकः) अपरं पारिजातकुसुममिवासीत् । एतेन द्वितीयकर्णेऽपि तच्छोभा सूचिता । **स चेति** । स पुण्डरीको मत्कपोलस्पर्शसुखेन गात्रपरप्रदेशाश्लेषसुखेन तरलीकृतं सस्पन्दीकृतमङ्गुलिजालकं यस्यैवंभूतात्करतलाद्धस्ततलाल्लज्जया त्रपया सह गलितां च्युतामप्यक्षमालां जपमालां नाज्ञासीन्न ज्ञातवान् । तदनुरक्तां ज्ञात्वा त(त)स्य पुण्डरीकस्य यो भुजपाशो बाहुपाशस्तेन संदानितं संयतो यः कण्ठग्रहः कण्ठालिङ्गनं तज्जनितं यत्सुखं तत्सदृशमिव । अत्रेवशब्दः सादृश्यार्थः । तदुक्तमलंकारशेखरे—'इववन्नीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये' । अनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती कण्ठाभरणतां निगरणभूषणतामनयमानीतवती । कीदृशीम् । दर्शिता प्रकटीकृतापूर्वहारलताया लीला यस्याः सा ताम् ।

इत्थमिति । इत्थंभूते एतादृशे व्यतिकरे परस्परानुरागातिशये छत्रग्राहिण्यातपत्रधार(रि)णी मामवोचदब्रवीत् । किमुवाचेत्याह—**भर्त्रिति** । हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि, स्नाता कृतस्नाना देवी त्वन्माता वर्तते ।

---

१ विलोचन. २ योऽयं या चेयम्. ३ श्रवणशिखरं. ४ प्रश्नायासेन. ५ गृह्यताम्. ६ इत्युक्त्वा.

गृहगमनकाल'। तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथंकथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाल्लावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिं समाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधस्तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किंचित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्णः क एप मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चन प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमाद्येन्द्रियोपप्लवः, येनास्येवं कृत'। क ते तद्धैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्वशित्वम्, चेतसः क सा प्रशान्तिः, क तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविपयनिरुत्सुकता, क ते गुरूपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धय', क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्यभिनिवेश , क सा भोगानामुपर्यरुचिः, क तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यास., निरर्थक' संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, निः-

---

अथ च गृहगमकाल सब्रव्रजनसमयः प्रत्यासीदति विघ्नितो भवति । अतो मज्जनविधिः स्नानविधि' क्रियतां [वि]धीयताम् । **अहं त्विति** । अह तस्याश्छत्रधारिण्यास्तेन वचनेन प्रथमाङ्कुशपातेनाद्यसृणिप्रहारेण नव प्रत्यग्रो ग्रहो यस्या एवंविधा करिणी हस्तिनी तद्वदिव कथकथमपि महता कष्टेनानिच्छयानीहया समाकृष्यमाणा दृष्टि चक्षुरतिकृच्छ्रेणातिकष्टेन समाकृष्य स्नातुमुदचलमुदव्रजम् । कीदृशीमिव । लावण्यामृतमेव पङ्क कर्दमस्तत्र मग्नामिव । **कपोलेति** । कपोलयो पुलकलक्षणा ये कण्टकास्तेपा जालक तत्र लग्नामिव । **मदनेति** । मदनस्य कन्दर्पस्य शरा बाणास्तेपा शलाका ईषिकास्ताभि कीलितामिव यन्त्रितामिव । **सौभाग्येति** । सुभगस्य भाव सौभाग्य तल्लक्षणो यो गुणस्तेन स्यूतामिवान्योन्यश्लिष्टामिव । **उच्चलितायामिति** । मय्युच्चलिताया प्रचलिताया सत्याम् । चकार समुच्चयार्थ । द्वितीय कपिञ्जलो मुनिदारकस्तथाविधस्तादृशस्तस्य पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलित सत्त्वस्खलनामालोक्य वीक्ष्य किंचिदीपत्प्रकटित आविष्कृत प्रणयकोपः स्नेहकोपो [ये]न तत्सदृ [ग] इवावादीदवोचत् । रोपोक्तावतीव वैरस्य स्यादिति भाव । किं तदित्याह—**सखे इति** । हे सखे पुण्डरीक भवतस्तव नैतदनुरूप योग्यम् । क्षुद्रजना नीचलोकास्तै क्षुण्ण आचीर्ण क एप मार्ग. पन्था. । भवत इत्यत्रापि सबध्यते । हि यस्मात्कारणात्साधवो मुनयो धैर्यमेव धन द्रव्य येपामेवविधा भवन्ति । य. कश्चनानिर्दिष्टाभिधान प्राकृत पामरस्तद्वदिव विक्लवीभवन्त विह्वलीभवन्तमात्मान क्षेत्रज्ञ किं न रुणत्सि किं न निरोध करोपि । अपूर्वोऽननुभूत आद्य प्रथम इन्द्रियोपप्लव करणोपद्रवोऽय प्रत्यक्षोपलभ्यमानस्तव भवत [कुत] । निर्निमित्तक इत्यर्थ । **येनेति** । येनेन्द्रियोपप्लवेनैव कृतः शिथिलता नीतोऽसि । त्वमिति शेप. । तदेव दर्शयन्नाह—**केत्यादि** । ते तव तद्धैर्य क । तथेन्द्रियाणा करणानामसौ जयो निरोध क । तथा तदनिर्वचनीयस्वरूप वशित्व स्वतन्त्रत्व क । तथा चेतसश्चित्तस्य सा प्रशान्ति क । तथा तत्कुलक्रमागत कुलपरिपाट्यागत ब्रह्मचर्य कामविरति क । तथा सा सर्वविपयेषु समग्रेन्द्रियार्थेपु निरुत्सुकता निरुत्साहता क । [त]था गुरूणा हिताहितोपदेशेनानुपदेशा हितशिक्षा क । तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क । तथा ता' [वैराग्य]बुद्धय निरक्तता तस्या बुद्धय प्रतिभा क । तथा तासामङ्गनाना स्त्रीणामुपभोग पुन पुनरासेवन [त]स्मिन्विद्वेपित्व द्वेषित्व क । तथा सुखात्सौख्यात्पराङ्मुखता पराचीनता क । तथा तपसि व्रतविशेपेऽसावभि[नि]वेश [आग्रह] क । तथा भोगाना विपयाणामुपरि नाऽरुचिरस्पृहा क । तथा तदनिर्वचनीयस्वरूप यौवनस्य तारुण्यस्यानुशासन निग्रहण क । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला नि प्रयोजना । **निर्गुण इति** । [धर्मशास्त्राभ्यास...] एव निर्गुण । जाड्यापहारलक्षणगुणरहित इत्य-

---

१ . . . २ . . . ३ . . . ४ . . . ५ . . . मदनिना . . ६ सज्ञानान्

प्रयोजना प्रवुद्धता, निःकारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपङ्गैः कलुपीक्रियन्ते। प्रमादैश्चाभिभूयन्ते। कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि। अहो विगतचेतनत्वमपहृतानामेवम्। इदमपि तावद्ध्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम्' इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा संभावयसि। नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्पयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम्' इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीपणभ्रूकुटिभूपणेन चुम्वनाभिलापस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत्—'चञ्चले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति। तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम्। उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन वलादम्वया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिपम्। गत्वा च प्रवि-

---

र्थ। **निरर्थकेति**। संस्कारो ब्राह्मणत्वापादनविधिः स एव निरर्थकः यदुद्दिश्य क्रियते तदनाप्तेः। **निरुपेति**। गुरूपदेशाद्यो विवेकः पृथगात्मता स निरुपकारकः। निरर्थक इत्यर्थः। **निरिति**। प्रवुद्धता प्रेक्षावत्ता निःप्रयोजना निर्हेतुका। **निरिति**। ज्ञानं श्रुतादि निःकारणं निर्निमित्तकम्। **यदत्रेति**। यदिति हेत्वर्थे। **अत्रेति**। अस्मिन्नवसरे रागाभिपङ्गैरिच्छाभिष्वङ्गैर्भवादृशा अपि त्वत्सदृशा अपि कलुपीक्रियन्ते मलिनीक्रियन्ते। **प्रमादैश्चेति**। प्रमादैर्विपयादिभिरभिभूयन्ते पराभूयन्ते। चकारः समुच्चयार्थः। तदेव दर्शयति—**कथमिति**। करतलाद्धस्ततलाद्गलितां च्युतां तथा तयापहृतां गृहीतामक्षमालामपि कथं न लक्षयसि कथं न जानासि। अहो इत्याश्चर्ये। अपहृतानां कामपीडितानामेव पूर्वोक्तप्रदर्शितरीत्या वि[गत]चेतनत्वं नष्टचेतनत्वम्। **इदमिति**। तावदाद्याविदमपि हृदयं चित्तमनयानार्यया ह्रियमाणमाकृष्यमाणं निवार्यतां दूरीक्रियतामित्येवं तेन कपिञ्जलेनाभिधीयमानः कथ्यमानः किंचिदीपदुपजाता प्रादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स इव प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्। **सखे इति**। हे सखे कपिञ्जल, किमिति प्रश्ने। मामन्यथा तन्मनस्कत्वेन संभावयसि संभावनाविपयीकरोपि। परमेतस्या मन्मनोविकृतिर्नास्ति, तथाक्षमालाग्रहणनिमित्तकोपोऽप्यन्यथा मुनीनां समदर्शित्वं न स्यादिति भावः। अथ चेत्कपिञ्जल, तव शङ्कितं मनस्तदेतस्या दुर्विनीतकन्यकाया इममक्षमालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसं नाहं मर्पयामि सहिष्ये। इति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा मुखेन्दुना वक्त्रलक्षणचन्द्रेण मामिति प्रत्यवोचत्प्रत्यब्रवीत्। अथ मुखेन्दुं विशेपयन्नाह—**अलीकेति**। अलीको मिथ्या, न तु वास्तवः। एवंविधो यः कोपः कोपस्तेन कान्तेन मनोहरेण। **प्रयत्नेति**। प्रयत्नेन वलात्कारेण। कोपाभावादिति भावः। विरचिता निर्मिता भीपणा भैरवा भ्रूकुटिः सकोपभ्रूविकृतिः सैव भूपणं यस्मिन्। तेन। **चुम्वनेति**। चुम्वनं सवन्धविशेपस्तस्याभिलापः विशेपस्तेन स्फुरितः कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्मिन्। किमुवाचेत्याह—**चञ्चलेति**। हे चञ्चले, अस्मात्प्रदेशादिमामक्षमालामदत्त्वासमर्प्य पदात्पदमपि न गन्तव्यम्। **तच्चेति**। तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्यात्मकण्ठात्स्वकीयनिगरणादहं मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य लास्यारम्भलीला नाट्यप्रारम्भक्रीडा तस्याः पुष्पाञ्जलिरिवभूतामेकावलीं मुक्ताप्रालम्वमक्षमालेति कृत्वा हे भगवन्, गृह्यतामुपादीयताम्। [इति] अस्य मुनेः प्रसारिते विस्तारिते पाणौ तां निधाय स्थाप्य स्वेदसलिलेन श्रमवारिणा स्नातापि कृतस्नानापि पुनः स्नातुमवातरमवतीर्णवती। अथ मुनिं विशेपयन्नाह—**शून्येति**। शून्यं हृदयं चेतो यस्य स तथा तस्य। तत्र हेतुमाह—**मन्मुखेति**। मदानने आसक्ता लग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य। **उत्थायेति**। उत्थानं कृत्वा कथमपि महता प्रयत्नेन सखीजनेन वयस्याजनेन वलाद्धठात्प्रतीपं पश्चान्नीयमाना प्राप्यमाणा। तत्र दृष्टान्तमाह—**निम्नगेति**। यथा निम्नगा नदी महाप्रयत्नेनैव पश्चान्नीयते, एवंविधाहमम्वया जनन्या [सह] सार्धं तमेव मुनिकुमारं चिन्तयन्ती

---

१ दत्त. २ प्रमोदै. ३ अपहृतानामेवम् ४ अधिनिमाण ५ चपले. ६ आत्मकण्ठात्स्वकीय

श्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जागर्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सातमिदम्, किमुत्कण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशेयम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि, किं करोमि, किं शृणोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव[3] महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव [4]अमृतरससारसागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालंकृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना तद्वल्लभतया तपः क्लेशायापि

ध्यायन्ती । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तदुक्तम्—'अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः' इति । स्वभवनं निजसद्मायासिषमाग[त]वती । गत्वेति । गत्वैत्य । स्वभवनमिति शेषः । कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा व्याकुला सत्यहमिति सर्वं नावागच्छं नावगममिति दूरेणान्वयः । इतिशब्दार्थमाह—किमागतेति । किमिति सर्वत्र वितर्कार्थे । अहमागतास्मि गृहं समायातास्मि । किमिति पूर्ववत् । तत्रैवाच्छोदसरस्तीरे स्थितास्मि । किमेकाकिन्यसहायास्मि किं परिवृता परिवारान्वितास्मि । [किं तूष्णीमस्मि] किं प्रस्तुतः प्रारब्ध आलापः संलापो ययैवंविधास्मि । किं जागर्मि निद्राक्षययुक्तास्मि । किं सुप्तास्मि कृतनिद्रास्मि । किं रोदिमि । किं न रोदिमि । किं दुःखमिदम् । किं सातमिदं सौख्यमिदम् । किमुत्कण्ठेयम् । किं [अयं] व्याधिरामयः । किमिदं व्यसनमस्यासक्तिः । किमयमुत्सवो महः । किमेष दिवसो दिनम् । किमियं निशा रात्रिः । कानि वस्तूनि रम्याणि शोभनानि । कानि च तद्विपरीतानि । अरम्याणीत्यर्थः । अवीति । अविज्ञातोऽनाकलितो मदनस्य कंदर्पस्य वृत्तान्त उदन्तो यया सैवंभूताहमिति सर्वं नाज्ञासिषं न ज्ञातवती । इतिशब्दार्थमाह—क्वेति । क्व गच्छामि व्रजामि । किं करोम्यनुतिष्ठामि । किं शृणोम्याकर्णयामि । किं पश्यामि विलोकयामि । किमालपामि किं वदामि । कस्य कथयामि निवेदयामि । कोऽस्य प्रतीकारः प्रतिक्रिया । अथ विरहेण विप्रलम्भपुष्टिं प्रदर्शयन्नाह—केवलेति । केवलमन्यनिरपेक्षम् । कुमारीणां पुरं इति । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादमवरोधगृहमारणागोरण कृत्वा सखीजनं सध्रीजनं विसर्ज्य दूरीकृत्य द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धोऽशेषः समग्रः परिजनस्य परिच्छदस्य प्रवेश आगमनं यया सा । तथा सर्वव्यापारान्समग्रकृता(त्या)नुत्सृज्य विमुच्यैकाकिन्यद्वितीया मणिनिर्मितानि जालानि यस्मिन्नेवंभूतो यो गवाक्षो वातायनस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यया सैवंभूता । तामेव मुनिकुमारकाधिष्ठितां दिशं ककुभमीक्ष्य(क्ष)माणा विलोकमाना । अथ तद्वस्तुजन्यसंतोषजनकत्वसाम्येन तामेव दिशमुत्प्रेक्षते—तत्सनाथेति । तत्सहिततयेत्यर्थः । प्रसाधितामिव भूषितामिव । महान्ति रत्नानि यस्मिन्नेवंभूतं यन्निधानं कुनाभिस्तेनाधिष्ठितामाश्रितामिव । अमृतरसेन पीयूषरसेन सारः प्रधानो यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवाहेण प्लावितामिवार्णवामिव । पूर्णः समग्रो यश्चन्द्रः शशाङ्कस्तस्योदय उद्गमस्तेनालंकृतामिव भूषितामिव । दर्शनेऽवलोकने सुभगां मनोहराम् । कामाभिभूतस्य चेतनाचेतनसाधारण्यं प्रदर्शयन्नाह—तस्मादिति । तस्मान्मुनिकुमाराधिष्ठितादिगन्तरादागच्छन्तमायान्तमनिलमपि, तथा वनकुसुमपरिमलमप्यरण्यपुष्पगन्धमपि तथा शकुनिध्वनिमपि पतत्रिरवमपि तस्य पुण्डरीकस्य वार्तां प्रवृत्तिं प्रष्टुं प्रश्नविषयीकर्तुमीहमाना वाञ्छमाना

---

१ ध्या[illegible] २ [illegible] ३ इव [illegible] ४ अमृतरससागरप्लावितान

प्रयोजना प्रबुद्धता, निःकारणं ज्ञानम्, यदत्र[1] भवादृशा अपि रागाभिपङ्गैः कलुषीक्रियन्ते । प्रमादैश्चा[2]भिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वमपहृताना[3]मेवम् । इदमपि तावद्ध्रियमाण[4]मनयानार्यया निवार्यतां हृदयम्' इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा संभावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम्' इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभृकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत्—'चञ्चले[5], प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाह[6]मात्मकण्ठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रवि-

---

र्थ. । **निरर्थकेति** । संस्कारो ब्राह्मण्यापादनविधिः स एव निरर्थकः यदुद्दिश्य क्रियते तदनाप्तेः । **निरुपेति** । गुरूपदेशाद्यो विवेकः पृथगात्मता स निरुपकारकः । निरर्थक इत्यर्थः । **निरिति** । प्रबुद्धता प्रेक्षावत्ता निःप्रयोजना निर्हेतुका । **निरिति** । ज्ञानं श्रुतादि निःकारणं निर्निमित्तकम् । **यदत्रेति** । यदिति हेत्वर्थे । **अत्रेति** । अस्मिन्नवसरे रागाभिषङ्गैरिच्छाभिष्वङ्गैर्भवादृशा अपि त्वत्सदृशा अपि कलुषीक्रियन्ते मलिनीक्रियन्ते । **प्रमादैश्चेति** । प्रमादैर्विपर्यादिभिरभिभूयन्ते पराभूयन्ते । चकारः समुच्चयार्थः । तदेव दर्शयति—**कथमिति** । करतलाद्धस्ततलाद्गलितां च्युतां तथा तयापहृतां गृहीतामक्षमालामपि कथं न लक्षयसि कथं न जानासि । अहो इत्याश्चर्ये । अपहृतानां कामपीडितानामेव पूर्वोक्तप्रदर्शितरीत्या वि[गत]चेतनत्वं नष्टचेतनत्वम् । **इदमिति** । तावदादाविदमपि हृदयं चित्तमनयानार्यया ह्रियमाणमाकृष्यमाणं निवार्यतां दूरीक्रियतामित्येवं तेन कपिञ्जलेनाभिधीयमानः कथ्यमानः किंचिदीषदुपजाता प्रादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स इव प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । **सखे इति** । हे सखे कपिञ्जल, किमिति प्रश्ने । मामन्यथा तन्मनस्कत्वेन संभावयसि संभावनाविषयीकरोषि । परमेतस्या मन्मनोविकृतिर्नास्ति, तथाक्षमालाग्रहणनिमित्तकोपोऽप्यन्यथा मुनीनां समदर्शित्वं न स्यादिति भावः । अथ चेत्कपिञ्जल, तव शङ्कितं मनस्तदेतस्या दुर्विनीतकन्यकाया इममक्षमालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसं नाहं मर्षयामि सहिष्ये । इति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा मुखेन्दुना वक्त्रलक्षणचन्द्रेण मामिति प्रत्यवोचत्प्रत्यब्रवीत् । अथ मुखेन्दुं विशेषयन्नाह—**अलीकेति** । अलीको मिथ्या, न तु वास्तवः । एवंविधो यः कोपः कोपस्तेन कान्तेन मनोहरेण । **प्रयत्नेति** । प्रयत्नेन बलात्कारेण । कोपाभावादिति भावः । विरचिता निर्मिता भीषणा भैरवा भृकुटिः सकोपभ्रूविकृतिः सैव भूषणं यस्मिन् । तेन । **चुम्बनेति** । चुम्बनं सबन्धविशेषस्तस्याभिलाषश्च्छा विशेषस्तेन स्फुरितः कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्मिन् । किमुवाचेत्याह—**चञ्चलेति** । हे चञ्चले, अस्मात्प्रदेशादिमामक्षमालामदत्त्वासमर्प्य पदात्पदमपि न गन्तव्यम् । **तच्चेति** । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्यात्मकण्ठात्स्वकीयनिगरणादहं मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य लास्यारम्भलीला नाट्यप्रारम्भक्रीडा तस्याः पुष्पाञ्जलिरिवभूतामेकावलीं मुक्ताप्रालम्बमक्षमालेति कृत्वा हे भगवन्, गृह्यतामुपादीयताम् । [इति] अस्य मुनेः प्रसारिते विस्तारिते पाणौ ताम् निधाय स्थाप्य स्वेदसलिलेन श्रमवारिणा स्नातापि कृतस्नानापि पुनः स्नातुमवातरमवतीर्णवती । अथ मुनिं विशेषयन्नाह—**शून्येति** । शून्यं हृदयं चेतो यस्य स तथा तस्य । तत्र हेतुमाह—**मन्मुखेति** । मदानने आसक्ता लग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य । **उत्थायेति** । उत्थानं कृत्वा कथमपि महता प्रयत्नेन सखीजनेन वयस्याजनेन बलाद्धठात्प्रतीपं पश्चान्नीयमाना प्राप्यमाणा । तत्र दृष्टान्तमाह—**निम्नगेति** । यथा निम्नगा नदी महाप्रयत्नेनैव पश्चान्नीयते, एवंविधाहमम्बया जनन्या [सह] सार्धं तमेव मुनिकुमारकं चिन्तयन्ती

---

१ यत्र. २ प्रमादै. ३ अपहृतानामेवम्. ४ ध्रियमाण. ५ चपले. ६ त्मकण्ठादुन्मुच्य.

श्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जागर्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सातमिदम्, किमुत्कण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशेयम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि, किं करोमि, किं शृणोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव[1] महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव[2] अमृतरससारसागरपूरप्लाविता-मिव पूर्णचन्द्रोदयालंकृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि

ध्यायन्ती । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तदुक्तम्—'अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः' इति । स्वभवनं निजसद्मायासिषमाग[त]वती । **गत्वेति** । गत्वैव । स्वभवनमिति शेषः । कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा व्याकुला सत्यहमिति सर्वं नावागच्छं नावगममिति दूरेणान्वयः । इतिशब्दार्थमाह—**किमागतेति** । किमिति सर्वत्र वितर्कार्थे । अहमागतास्मि गृहं समायातास्मि । किमिति पूर्ववत् । तत्रैवाच्छोदसरस्तीरे स्थितास्मि । किमेकाकिन्यसहायास्मि किं परिवृता परिवारान्वितास्मि । [किं तूष्णीमस्मि] किं प्रस्तुतः प्रारब्ध आलापः संलापो ययैवंविधास्मि । किं जगर्मि निद्राक्षययुक्तास्मि । किं सुप्तास्मि कृतनिद्रास्मि । किं रोदिमि । किं न रोदिमि । किं दुःखमिदम् । किं सातमिदं सौख्यमिदम् । किमुत्कण्ठेयम् । किं [अय]व्याधिरामयः । किमिदं व्यसनमस्यासक्तिः । किमयमुत्सवो महः । किमेष दिवसो दिनम् । किमियं निशा रात्रिः । कानि वस्तूनि रम्याणि शोभनानि । कानि च तद्विपरीतानि । अरम्याणीत्यर्थः । **अवीति** । अविज्ञातोऽनाकलितो मदनस्य कन्दर्पस्य वृत्तान्त उदन्तो यया सैवंभूताहमिति सर्वं नाज्ञासिषं न ज्ञातवती । इतिशब्दार्थमाह—**क्वेति** । क्व गच्छामि व्रजामि । किं करोम्यनुतिष्ठामि । किं शृणोम्याकर्णयामि । किं पश्यामि विलोकयामि । किमालपामि किं वदामि । कस्य कथयामि निवेदयामि । कोऽस्य प्रतीकारः प्रतिक्रिया । अथ विरहेण विप्रलम्भपुष्टिं प्रदर्शयन्नाह—**केवलेति** । केवलमन्यनिरपेक्षम् । कुमारीणां पुरं इति । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादमवरोधगृहमारुह्यारोहणं कृत्वा सखीजनं सध्रीजनं विसर्ज्य दूरीकृत्य द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धोऽशेषः समग्रः परिजनस्य परिच्छदस्य प्रवेश आगमनं यया सा । तथा सर्वव्यापारान्समग्रकृता(त्या)नुत्सृज्य विमुच्यैकाकिन्यद्वितीया मणिभिर्निर्मितानि जालानि यस्मिन्नेवंभूतो यो गवाक्षो वातायनस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यया सैवंभूता । तामेव मुनिकुमारवासिन्या दिशः ककुभमीक्ष्य(क्ष)माणा विलोकमाना । अथ तद्वस्तुजन्यसंतोषजनकत्वसाम्येन तामेव विशिनष्टि—**तत्सनाथेति** । तत्सहिततयेत्यर्थः । प्रसाधितामिव भूषितामिव । महान्ति रत्नानि यस्मिन्नेवंभूतं यन्निधानं तेनाधिष्ठितामाश्रितामिव । अमृतरसेन पीयूषरसेन सारः प्रधानो यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवाहस्तेन प्लावितामिवार्द्रीकृतामिव । पूर्णः समग्रो यश्चन्द्रः शशाङ्कस्तस्योदय उद्गमस्तेनालंकृतामिव भूषितामिव । दर्शनेऽवलोकने सुभगां मनोहराम् । कामाभिभूतस्य चेतनाचेतनसाधारण्यं प्रदर्शयन्नाह—**तस्मादिति** । तस्मान्मुनिकुमारवासिनो दिगन्तराद्दिगन्तरादागच्छन्तमायान्तमनिलमपि, तथा वनकुसुमपरिमलमप्यरण्यपुष्पगन्धमपि, तथा शकुनिध्वनिमपि पतत्रिरवमपि तस्य पुण्डरीकस्य वार्तां प्रवृत्तिं प्रष्टुं प्रश्नविषयीकर्तुमीहमाना वाञ्छमाना

---

1 प्रसा॰. 2 हृष्टा॰. 3 इव दृष्टामिव महारत्न॰. 4 अमृतरसमासाद्य प्लाविताम्

स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसंपर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसंपदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावली कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्टम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सहागता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैःशनैर्मामवादीत्—‘भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियं कर्णावतंसीकृता सुरतरुमञ्जरी स तस्माद्द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासंतानगहना-

---

तस्य मुनेर्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती वाञ्छन्ती । अपिशब्दः प्रातिकूल्यं निराकरोति । तदायत्ततया प्रतिकूलमप्यनुकूलम्, अनुकूलमपि न स्वतः, किंतु तदायत्तत्वादित्याह—**स्मरेणेति** । मुनित्वेन ज्ञातेऽपि स्मरेण कन्दर्पेण जनितो विहितः पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्याः सा तथा तस्य मुनेः प्रीत्या स्नेहेन गृहीतमात्तं मौनव्रतं यया सा । तेन मुनिना परिग्रहः स्वीकारस्तस्मान्मुनिवेषस्य तापसनेपथ्यस्याग्राम्यतां साधुताम् । स एवास्पदं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया यौवन[स्य] तारुण्यस्य चारुतां मनोहरताम् । तस्य मुनेर्यः श्रवणसंपर्कः कर्णसंबन्धस्तस्मात्पारिजातकुसुमस्य कल्पतरुपुष्पस्य मनोहरतां मञ्जुलताम् । तस्य मुनेर्निवासस्तस्मात्सुरलोकस्य देवलोकस्य रम्यतां चारुताम् । तस्य मुनेर्या रूपसंपत्सौन्दर्यसमृद्धिस्तया कुसुमायुधस्य दुर्जयतां दुर्जेयतामध्यारोपयन्त्यध्यारोपं कुर्वती । दूरस्थस्यापि दविष्ठस्यापि तस्यैव मुनिकुमारस्याभिमुखी संमुखी । कस्य केव । सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव नलिनीव । तथा चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य सागरवेलेव समुद्रस्याम्भसो वृद्धिरिव । तथा जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपत्नीव । **तथैवेति** । तथा तेन कुमारेण कण्ठे न्यस्ता तथैव तस्य विरहेण वियोगेनातुरं पीडितं यज्जीवितं प्राणितं तस्योद्गमो निर्गमस्तस्य रक्षावलीमिवाक्षावलीं जपमालां कण्ठेन निगरणेनोद्वहन्ती धारयन्ती । **तथैवेति** । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तया कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया प्रस्तुतः प्रारब्धस्तस्या रहस्यालापो ययैवंविधयैव पारिजातमञ्जर्या । तथैव च [तेन] पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य यत्करतलस्पर्शस्तस्माद्यत्सुखं सात तेन जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन कदम्बस्य नीपस्य मुकुलं कुड्मलं तस्य कर्णपूरायमाणेन कर्णपूरवदाचरमाणेन रोमाञ्चजालेन रोमहर्षणसमूहेन कण्टकितं कण्टकवदाचरितमेकमद्वितीयं कपोलफलकं यस्याः सा तथा निस्पन्दं निश्चलमतिष्ठं स्थितवती ।

अथेत्यानन्तर्ये । मदीया तरलिका । नामेति कोमलामन्त्रणे । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मयैव सह स्नातुमात्र कर्तुमागता समायातासीत् । **सा चेति** । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पश्चान्मद्गृहागमनानन्तरं चिरादिव चिरसमयादिवागत्यैत्य तथावस्थिताम् । विरहातुरामित्यर्थः । सा शनैः शनैर्मन्दमन्दमवादीदवोचत । किमुवाचेत्याह—**भर्तृइति** । हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि । **ताविति** । एकः पुण्डरीकस्तस्यानुगतश्च कपिञ्जल इमौ द्वौ तापसकुमारकौ दिव्याकारौ मनोहराकृती अस्माभिरच्छोदसरस्तीरे यौ दृष्टाववलोकितौ, तयोर्मध्ये य एकः कपिञ्जलनिरपेक्षस्तमाह—**येनेति** । येन कुमारकेण भर्तृदुहितुर्नवकन्याया इयं सुरतरुमञ्जरी पारिजातवल्लरी कर्णावतंसीकृता श्रवणोत्तंसीकृता । **सेति** । स मुनिः पुण्डरीकस्तस्मात्कपिञ्जलादात्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रक्षन्गोपयन्नतिनिभृतान्यतिनिश्चलानि पदानि यस्यैवंभूतः कुसुमिता पुष्पिता या लता वल्ल्यस्तासां संतानः परम्परा तेन गहन

---

१ दूरा. स्थितस्य, दूरस्था २ सुरतरुकुसुममञ्जरी

न्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्—'बालिके, केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, क्व वा गच्छति' इति। मयोक्तम्—'एषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसंभूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनखचक्रस्य प्रणयप्रसुप्तगन्धर्वकामिनीकपोलपत्रलतालाञ्छितभुजतरुशिखरस्य पादपीठीकृतलक्ष्मीकरकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता' इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्पुनराह—'बालिके, कल्याणिनी तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम्। तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना' इति। ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से। काहम्। महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम्। तद्विश्रब्धमा-

---

निविड यदन्तर विचाल तेन मामागच्छन्ती पृष्ठत पश्चाद्भाग उपसृत्य समीपमागत्य भर्तृदारिकामुद्दिश्याश्र[श्रि]त्यप्राक्षीत्प्रश्नमकार्षीत्। किं प्रश्नं कृतवानित्याह—**बालिकेति**। हे बालिके हे कन्यके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं प्रजा। किमभिधाना किंनाम्नी। क्व वा गच्छति व्रजति। त्वया किमुक्तमित्याह—**मयेति**। मयेत्युक्तं कथितम्। इतिवक्तव्यतामाह—**एषेति**। एषा खलु निश्चयेन भगवत श्वेतभानोर्गन्धर्वाधिपतेरंशुभूताया सोममयूखसंभूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना सजाता गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहितात्मजा। अथ हंसं विशिनष्टि—**सकलेति**। सकला समग्रा ये गन्धर्वा देवगायनास्तेषां मुकुटेषु मणिदृढबन्धार्थं शलाका स्वर्णमय्यस्तासां शिखराण्यग्राणि तेभ्यो य उल्लेख सघर्षस्तेन मसृणितं श्लक्ष्णीकृतं चरणयोर्नखचक्रं पुनर्भवसमूहो यस्य स तथा तस्य। **प्रणयेति**। प्रणयेन स्नेहेन प्रसुप्ता कृतनिद्रा या गन्धर्वकामिभ्य(न्य)स्तासां कपोलपत्रलताभिर्लाञ्छित चिह्नित भुजा एव तरवो वृक्षास्तेषां शिखरमग्रं यस्य स तथा तस्य। अनेन सुरतविशेषो द्योतित। **पादेति**। पादपीठीकृतं पदासनीकृतं लक्ष्म्या श्रिय करकमलं यस्य स तथा तस्य। एतेन दानशौण्डत्वं सूचितम्। तस्या यथार्थमभिधानमाह—नामेति कोमलामन्त्रणे। **महाश्वेता इति**। साम्प्रतं क्व गच्छति तदाशयमभिप्रेत्याह—**गन्धर्वेति**। गन्धर्वाणामधिवासो यस्मिन्नेवंभूतं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता। तदभिमुखं चलितेत्यर्थः। इति मया कथित उक्ते सति किमप्यनाकलनीयं चिन्तयन्ध्यायन्मुहूर्तमिव साधारिकाद्वयमात्रमिव। अत्रापीवशब्द सदृशार्थे। तूष्णीं जोषं स्थित्वा विगतनिमेषेण मेषोन्मेषरहितेन चक्षुषा नेत्रेण चिरं चिरकालं यावदभिमुखं वीक्ष्य(क्ष)माणो मां प्रति सानुनयं सस्नेहमर्थितामिव मार्गणसदृशमिव दर्शयन्पुनर्द्वितीयवारमित्याह। उवाचेत्यर्थः। इतिवाच्यमाह—**बालिकेति**। हे बालिके, कल्याणिनी कल्याणं श्रेयो विद्यते यस्या यस्या वा सैवंभूताविसंवादिन्यव्यभिचारिणी। 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा भवन्ति' इत्युक्ते। बालभावेऽपि बालस्वभावेऽप्यचपला स्थिरा तवेयमाकृतिराकार। तदिति हेत्वर्थे। अभ्यर्थ्यमाना प्रार्थ्यमाना[नि] मम वचनं करोषि प्रणयसि। **तत इति**। ततोऽनन्तरं सविनयं सप्रश्न(श्रय)-मुपरचित कृताञ्जलिपुटं ययैवंभूतया मया दर्शितादरं यथा स्यात्तथेत्यभिहित उक्त। इतिशब्दवाच्यमाह—**भगवन्निति**। हे भगवन् हे स्वामिन्, कस्मात्केन हेतुनैवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधत्से कथयसि। काहं बालव्यवहारिणी। सकलत्रिभुवनपूजनीया समग्रविश्वार्चनीया महात्मानस्त्वादृशा भवादृशा क्व। पुण्यैर्विना धर्मव्यतिरेकेणास्मद्विधेष्वस्मादृशेषु निखिलकल्मषापहारिणीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति। किं पुनराज्ञामादेशप्रदानम्। दृगपातनमिति भाव। तत्तस्माद्धेतोर्विश्रब्धं सविश्वासं कर्तव्यं कृत्यमादिश्यतामादेशो दीय-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ हेमकूटमचलम् ४ निपातयन्ति.

दिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः' इति । एवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्वा मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्येयं पत्रिका 'त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्' इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन तत्संबन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्—

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्ट्वा दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रणष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासंबद्धभाषिणः, दुष्टनि-

---

ताम् । अथ चायं मल्लक्षणो जनोऽनुगृह्यतामनुग्रहविषयीक्रियताम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सस्नेहया सप्रेम्णा मयोक्तश्च स मुनिः सखीमिव वयस्यामिवोपकारिणीमिवोपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव मां दृशा चक्षुषाभिनन्द्य प्रमोदं जनयित्वेव निकटवर्तिनः समीपस्थात्तमालपादपात्तापिच्छवृक्षात्पल्लवं किसलयमादाय गृहीत्वा तटशिलातले तीरप्रस्तारे निष्पीड्य समर्द्य तेन निपीडी(ड)नोद्धृतेन गन्धगजा गन्धेभास्तेषां मदो दानं तद्वत्सुरभिः सुगन्धः परिमलो यस्यैवंविधेन रसेनोत्तरीयं यद्वल्कलं तस्यैकदेशादेकप्रदेशात्पट्टिकां पट्टिकां विपाट्य द्वैधीकृत्य स्वकीय आत्मीयो यो हस्तः पाणिः स एव कमलं नलिनं तस्य कनिष्ठिका कनीनिका तस्या नखशिखरेण नखराग्रेणेयं पत्रिकाभिलिख्य लिपीकृत्येत्यभिधायेत्युक्त्वार्पितवान्दत्तवान् । इतिशब्दाभिधेयमाह—**त्वयेति** । त्वया भवत्या तस्यै [कन्यकायै] महाश्वेतायै एकाकिन्यै अद्वितीयायै प्रच्छन्नं गुप्तं देयार्पणीया । अथ सा च ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका ताम्बूलभाजनात् [तां] पत्रिकामाकृष्य निष्कास्यादर्श[यत्] दर्शितवती । **अहं त्विति** । तु पुनरर्थकः । अहमित्यात्मनिर्देशः । तस्यास्तरलिकायाः करतलाद्धस्ततलात्तां वल्कलपत्रिकामादाय गृहीत्वा तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यमद्राक्षमित्यन्वयः । कीदृश्यहम् । आवेश्यमानावेशविषयीक्रियमाणा । केन । तस्य पुण्डरीकस्य संबन्धिना संबद्धेनालापेन संलापेन । किं कुर्वता । शब्दमयेन शब्दात्मकेनापि स्पर्शसुखमिव संश्लेषसातसदृशमिवान्तर्मध्ये जनयति(ता) उत्पादयति(ता) । अत्रापिशब्दो विरोधद्योतनार्थः । श्रोत्रविषयेणापि कर्णगोचरेणापि रोमोद्गमेन पुलकेनानुमितोऽनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेष्वनुप्रवेशो यस्य स तेन । अत्रापिशब्दः पूर्ववत् । वैकल्यसादृश्यादाह—मदनावेशमन्त्रेणेव मदनस्य कन्दर्पस्यावेशः प्रवेशस्तदुत्पादकमन्त्रेणेव । अथ तामार्यामाह—**दूरेति** । मानसे मनसि जन्म यस्यैवंभूतो मनोरथोऽभिलाषो मुक्तालतयैकावल्या [वि]प्रलोभ्यमानो लोभं प्राप्यमाणो दर्शिताशः फलप्राप्तिर्यस्यैवंभूतस्त्वया नीतः । तस्यै(स्यै)व सर्वापि निष्ठतिः । त्वामि(मे)व विषयीकरोतीति भावः । मानसजन्मत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—**हंस इवेति** । यथा मानसजन्मा हंसो मुक्तावन्निर्मला या लता तन्तवस्ताभिः प्रकर्षेण लोभ्यमानो दर्शिताशा गमनार्थं दिग्यस्यैवंभूतोऽन्यत्र नीयते । अथ लता विशेषयन्नाह—**बिसेति** । बिसं मृणा(ना)लं तद्वच्छुभ्रया धवलयेत्युभयोर्विशेषणम् । **अनयेति** । अनया पत्रिकया मे मम दृष्ट्वा विलोकितया सत्या [स्मरातुरस्य] मदनातुरस्य मे म[म] मनसो दोषविकारस्योपचयः पुष्टिः सुतरामत्यर्थमक्रियत वि(व्य)धीयतेत्यन्वयः । अत्रार्थे उपमानान्तराणि प्रदर्शयन्नाह—**दिगिति** । दिङ्मोहभ्रान्त्या स्मरणभ्रमेण प्रणष्टवर्त्मन उत्पथगामिन इव । **बहुलेति** । बहुलनिशया कृष्णपक्षरात्र्यान्धस्येव गताक्षस्येव । **जिह्वेति** । जिह्वोच्छित्त्या रसनाकर्तनया मूकस्येव । **इन्द्रेति** । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य या पिच्छिका तया लोकानां दृष्टिं स्तम्भयति, तया अतत्त्वदर्शिन

द्र्येव विपविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेशक्रिययेव पिशाचग्रहस्य, दोपविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम्। तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादितत्रैलोक्यराज्याभिपेकामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरलकलताभङ्गेपु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसंबन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके, कथय कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरन्नस्मानसावागतः' इति पुनःपुनः पर्यपृच्छम्। अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम्।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलावलम्बिनि रविविम्बे,

---

इव यथाजातस्येव। ज्वरेण तापेन य प्रलापस्तद्भाषण तस्य प्रवृत्ति. प्रवर्तन तयासंबद्धभाषिण इव कद्वदस्येव। **दुष्टेति**। दुष्टनिद्रयानुचितप्रमीलया विषविह्वलस्येव विपार्तस्येव। निद्राया दुष्टत्व च दोषजनकत्वादिति भाव। **लोकेति**। लोकायतिका नास्तिकास्तेपा विद्यया शास्त्रेणाधर्मरुचेरिव पापस्येव। **मदिरेति**। मदिरया गन्धोत्तमयोन्मत्तस्येव क्षीवस्येव। **दुष्टेति**। दुष्टो य आवेशोऽभिनिवेशस्तस्य क्रिया कर्म तया पिशाचग्रहस्येव ग्रथिलस्येव। **येनेति**। येन दोषोपचयेन [आकुलीक्रियमाणा] पूरेण जलवृद्धया सरिदिव तटिनीवाह विह्वलता व्याकुलतामभ्यगममप्रापम्। **तां चेति**। ता तरलिका पुन पुनर्भूयोभूयोऽहमिति पर्यपृच्छमित्यप्राक्षमिति दूरेणान्वय। इतिशब्दद्योत्यमाह—**तरलिकेति**। हे तरलिके, कथय निवेदय। स पुण्डरीक' कथ केन प्रकारेण त्वया दृष्टोऽवलोकित। किमभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण। कियन्त कालमवस्थितासि विलम्बितासि तत्र तस्मिन्वने। अस्माननुसरन्पृष्ठेऽनुव्रजन्कियत्पन्थानमसौ पुण्डरीक आगत। कीदृश्यहम्। द्वितीयतार मुनेर्दर्शनेनावलोकनेन कृत महत्पुण्य ययैता[दृ]शीमिव। 'आन्महत समानाधिकरणजातीययो.' इति महच्छब्दस्यात्वम्। **अनुभूत इति**। अनुभूतोऽनुभवविषयीकृत सुरलोकवासः स्वर्गे निवासो यया तादृशीमिव। देवतयाधिष्ठिताश्रिता तादृशीमिव। **लब्धेति**। लब्धो वरो देवप्रसादो ययैतादृशीमिव। **पीतमिति**। पीतमास्वादितममृत पीयूष ययैवभूतामिव। **समेति**। समासादितः प्राप्तस्त्रैलोक्यस्य राज्यमाधिपत्य तस्याभिषेकोऽभिषिञ्चन ययैवविधामिव ता मन्यमाना चेतसि ज्ञायमाना। पुनरह कि कुर्वाणा। **सततमिति**। सतत निरन्तर सनिहितामपि पार्श्ववर्तिनामपि दुर्लभ दु प्राप दर्शनमवलोकन यस्या एवविधामिवातिपरिचितामप्यनिमत्त्वगोचरीकृतामप्यपूर्वामिवाभिनवामिव सादरमाभापमाणा जल्पमाना। पुन' किं कुर्वन्त्यहम्। पार्श्वे समीपेऽवस्थितामप्यासीनामपि सर्वलोकस्य समग्रविश्वस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्त्यवलोकयन्ती। कपोलयोर्गल्लास्थप्रदेशयोरलक[ल]ताभङ्गेपु सोपग्रह सानुकूल यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्श कुर्वन्ती। **विपरीतमिति**। मत्तो भीरितरणात्त्व तु स्वामिनी, अह तु तव परिजन, इति विपरीत सबन्ध। तमिवोपदर्शयन्ती बहिर्वृत्त्या प्रकाशयन्ती। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त। **अनयैवेति**। अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्तया तया सह तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे सौधे प्रतिषिद्धो निवारितोऽशेषपरिजनस्य प्रवेश आगमन ययैवभूता दिवस दिनमत्यवाहयमगमयम्।

प्रवेलानन्तर्ये। सा छत्रग्राहिण्यागत्यावथयदित्यग्रिमग्रन्थसबन्ध। तत्र 'मदीय—' इत्यारभ्य 'युगलेपु' इत्यन्तेन सन्ध्यासमयवर्णनमाह—**मदीयेति**। मदीयेनेव हृदयेन कृतो रागस्य सविभागो यस्यैवभूते लोहितायति लोहितवदाचरति गगनतल व्योमतल तत्रावलम्बिनि लम्बायमाने रविविम्बे सूर्यविम्बे सति। पुन.

---

१ दुष्टेन्द्रि[illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible], ५ [illegible] ६ नवोपानाव.

सरागदिवसकरदर्शनानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्यामातपलक्ष्म्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्य उत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकर्यावलीषु विरहमूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, ग्रासीकृतसामान्यमृणाललताविवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु सा छत्रग्राहिण्यागत्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति। कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि' इति। अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनम् 'गच्छ। प्रवेश्यताम्' इत्यादिश्य प्राहिणवम्। अथ मुहूर्तादिव तं तस्य रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेतनस्येव

कस्याम्। आतपलक्ष्म्याम्। किंविशिष्टायाम्। **सरागेति**। राग आरुण्य रतिश्च तेन सह वर्तमानो यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन तस्मिन्वानुरक्ता तस्यामत एव कृत कमलाना शयन कमलेषु शयन [वा] यया सा तस्याम्। आरुण्यवशादाह—**अनङ्गेति**। अनङ्गेन कदर्पेणातुरामिव पीडितामिव पाण्डुता श्वेतता व्रजन्त्यामिव। पुन केषु। भास्करकिरणेषु रविभानुषु सत्सु। तानेव विशेषयन्नाह—गैरिको धातुमयो गिरि पर्वतस्तस्य सलिलमम्भस्तस्मिन्प्रपातः पतन तेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु। कमलवनेभ्यो नलिनखण्डेभ्य उत्थायोत्थान कृत्वा वनगजयूथेष्विवारण्यहस्तिसमूहेष्विव पुञ्जीभवत्स्वेकीभवत्सु। पुन कस्मिन्सति। वासरे दिवसे मेरुगिरिगह्वर निकुञ्ज विशति प्रविशति सति। कथ सह केनेत्यभिप्रायेणाह—**गगनेति**। गगन आकाशेऽवतार परिभ्रमण तस्माद्यो विश्रामो विश्रान्तिस्तस्मिल्लालसाना सस्पृहाणा रविरथवाजिना सूर्यस्यन्दनाश्वाना हर्ष प्रमोदस्तेन हेषारवस्तस्य प्रतिशब्द प्रतिच्छन्दस्तेन [सह] सार्धमित्यर्थ। तथा च रविकिरणानामत्र स्थल परित्यज्यो र्ध्वगमनान्मध्यावस्थाचरणमाह—**पद्मिनीष्विति**। मुकुलितानि कुड्मलितानि यानि रक्तपङ्कजानि कोकनदानि तेषा पुटानि तत्र प्रविष्टाः कृतप्रवेशा मधुकरीणा भ्रमरीणामावल्य श्रेण्यो यास्वेवंविधासु पद्मिनीषु नलिनीषु सत्सु। कृष्णत्वसाम्यादाह—**विरहेति**। विरहो वियोग। रवेरिति शेष। तेन या मूर्छा तयान्धकारित संजातान्धकार हृदय यासामेवंविधास्विव। अत एव प्रारब्ध निमीलन याभिस्तासु। पुन केषु। रथाङ्गनाम्ना चक्रवाकाना युगलेषु वि(घट)मानेषु भिन्नता प्राप्यमाणेषु। किं कृत्वा। परस्परहृदयान्यन्योन्यानुरागलक्षणान्यादाय गृहीत्वेत्यर्थः। रक्तत्वसाम्यादुत्प्रेक्षामाह—**ग्रासीति**। ग्रासीकृतार्धजग्धा या सामान्यमृणाललता बिसलतास्तासा विवराणि छिद्राणि तेषु संक्रामितानीव क्षिप्तानीव। किं कथितवतीत्याशयेनाह—**भर्तृ इति**। हे भर्तृदारिके हे राजसुते, तयोर्मुनिकुमारयोरिति निर्धारणे षष्ठी। अन्यतर एक कश्चिद्द्वारि प्रतोल्या तिष्ठति स्थितोऽस्तीति। कथयति वक्ति च। तदेवाह—**अक्षमालेति**। अक्षमाला जपमालामुपयाचितु प्रार्थितुमागत प्राप्तोऽस्मि। **अहंत्विति**। मुनिकुमारस्य नामग्रहणादेवाभिधानमात्रश्रवणादेव। उत्कण्ठातिशयमाह—**स्थानेति**। स्थानस्थितापि स्वस्थानस्थापि द्वारदेश गतेव प्रतोलीप्रदेश प्राप्तेव समुपजाता समुत्पन्ना तस्य पुण्डरीकस्यागमने [आ]शङ्कारेका यस्या एवंभूता सत्यन्यतम कञ्चुकिन सौविदल्ल समाहूयाह्वान कृत्वा गच्छ व्रज, त प्रवेश्यता मध्ये प्रवेश कार्यतामिति शेष। इति पूर्वोक्तमादिश्य कथयित्वा प्राहिणव प्रेषितवती। **अथेति**। तत्प्रेषणानन्तर मुहूर्तादिव। अत्रेवशब्द सदृशार्थ। मुहूर्तसदृशादित्यर्थ। तदुक्तमलंकारशेखरे—'इवार्थ प्रतिसानार्थ समानार्थैर्निभादिभि। वन्यवोगादिवनार्थे (?)सादृश्यप्रतिपत्तय' इति। **तमिति**। तस्य पुण्डरीकस्यानुगन्तार मित्रम्। अनुत्पमित्रसवन्धप्रदर्शनार्थमुपमानान्तरमाह—**रूपस्येति**। रूपस्य सौन्दर्यस्य यौवनमिव तारुण्यमिव। यौवनस्य तारुण्यस्य मकरकेतनमिव कन्दर्पमिव। मकरकेतनस्य वसन्तसमयमिव सुरभिमा-

---

१ समुपाग २ मधुकरावलीषु ३ रविरिव ४ समागच्छ

वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलमनुरूपं सखायं मुनिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमनुयायिनमपश्यम्। अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवानुपरताभिप्रेतमाकारमलक्षयम्। उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम्। उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम्। अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत्। अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्वैव 'भगवन्, अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरात्। अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम्। एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि। वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया। क्व कन्दमूलाशी शान्तो वननिरतो मुनिजनः, क्व चायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः। सर्वमेवानुपपन्नमालोकय। किमारब्धं दैवेन। अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम्। न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचि-

---

लमिव। वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिवाचीपवनमिव मुनिकुमारकं तापसबालकं कपिञ्जलनामानं जरा विस्रसा तया धवलितस्य शुभ्रीकृतस्य कञ्चुकिनः सौविदल्लस्यानुमार्गेण पश्चाद्भागेन चन्द्रातपस्य शीतांशुप्रकाशस्यानुयायिनं पश्चाद्गामिनं बालातपमिव तमपश्यमवलोकयम्। एतेन कञ्चुकिकपिञ्जलयोस्तत्समीपावधि सहागमनेऽपि वैलक्षण्यं द्योतितम्। **अन्तिकमिति**। अन्तिकं समीपमुपागतस्य प्राप्तस्य चास्य कपिञ्जलस्य पर्याकुलमिवात्यन्तव्याकुलमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव नष्टचैतन्यमिवार्थिनमिव मार्गणमिवानुपरतमपरिपूर्णमभिप्रेतं वाञ्छितं यस्मिन्नेतादृशमाकारमाकृतिमलक्षयमाकलयम्। उत्थाय च कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूताहं सादरं सबहुमानं स्वयमात्मनासनं विष्टरमुपाहरमनयम्। तत्रोपविष्टस्यासीनस्य च बलाद्धठादनिच्छतोऽप्यवाञ्छतोऽपि चरणौ पादौ प्रक्षाल्य धावनं कृत्वोत्तरीयांशुकमुपसव्यानांशुकं तस्य पल्लवेनांशुकेनोपमृज्य मार्जनं कृत्वा तस्यान्तिके तत्समीपेऽव्यवधानायां केवलायां भूमावेव समुपाविशमतिष्ठम्। अथेत्यानन्तर्ये। मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव स कपिञ्जलस्तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुर्नेत्रमपा[तय]त्पातितवान्(वान्)। **अहं त्विति**। तु पुनरर्थकः। दृष्ट्वैव दृशैव विदितो ज्ञातोऽभिप्राय आशयो यया सैवंभूताहमित्यवोचमित्यकथयम्। इतिवाच्यमाह—**भगवन्निति**। हे भगवन् हे स्वामिन्, अस्मच्छरीरादियं तरलिकाव्यतिरिक्ताभिन्ना, अतोऽशङ्कितं शङ्कारहितं यथा स्यात्तथाभिधीयतां कथ्यताम्। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्। किमुवाचेत्याह—**राजपुत्रीति**। हे राजपुत्रि, किं ब्रवीमि किं कथयामि। वागेव वचनमेव त्रपया लज्जयाभिधेयं विषयं वाच्यगोचरं नावतरति नायाति। **क्वेति**। कन्दमूलाशी शान्तो वननिरतोऽरण्यासक्तो मुनिजनः क्व। अथ च रागप्रायो रागबहुलः प्रपञ्चो मायाविस्तारः क्व। प्रपञ्चं विशेषयन्नाह—**अनुपशान्तेति**। अनुपशान्तो रोषाद्युपयुक्तो यो जनो मनुष्यस्तस्योचितो योग्यो विषयः स्रक्चन्दनादिस्तस्योपभोगः पुनः पुनस्तदासेवनं तस्याभिलाषः स्पृहा तेन कलुषो मलिनो मन्मथस्य कन्दर्पस्य ये विविधा अनेकप्रकारा विलासा विभ्रमास्तैः संकटः संकीर्णः। सर्वमेव समग्रमेवानुप[प]न्नमयुक्तमालोकय पश्य। दैवेनादृष्टेन किमकथ्यस्वरूपमारब्धं प्रारब्धम्। खलु निश्चयेन। अयत्नेनैव प्रयासं विनैवेश्वरो भगवाञ्जनमुपहा[सा]स्पदतां परिहासधामतां नयति प्रापयति। **न जाने इति**। नाहं जानामि। इदं किं वल्कलानां सदृशं योग्यम्। उताहो अथवा जटानां

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ आच्छन्नम्. ४ उपगम्य. ५ अन्तर्गताकूतम्. ६ गतसमीप. ७ कन्दमूलफलाशी. ८ [illegible]., शान्तो वनवासनिरतः.

तम्, किं तपसोऽनुरूपम्, आहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम्। अपूर्वेयं विडम्बना केवलम्। अवश्यकथनीयमिदम्। अपर उपायो न दृश्यते। अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते। अन्यच्छरणं नालोक्यते। अन्या गतिर्नास्ति। अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते। प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि। अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः। तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यप्रदेशमगमम्। अपयातायां च भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति संजातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम्। यावत्तत्र तं नाद्राक्षम्, आसीच्च मे मनस्येवम्—'किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत्। गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्। आहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः। उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्' इत्येवं विकल्पयन्कंचित्कालमतिष्ठम्। तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणम-

---

सटाना समुचित योग्यम्। कि तपसो नियमविशेषस्यानुरूप सदृशम्। आहोस्विद्वितर्के। इद धर्मोपदेशस्याङ्ग कारणम्। केवलमपूर्वाभिनवा विडम्बना कदर्थना। अवश्य निश्चयेनेद कथनीय प्रतिपादनीयम्। एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—**अपर इति**। अपर एतद्व्यतिरिक्त उपाय. कारण न दृश्यते नेक्ष्यते। अन्या प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न प्राप्यते। अन्यदेतद्व्यतिरिक्त शरणमाश्रयणस्थल नालोक्यते न विलोक्यते। अन्यैतद्भिन्ना गति प्रकारान्तर नास्तीत्यर्थः। उक्तवैपरीत्यदूषणमाह—**अकथे(थ्ये)ति**। तस्मिन्नप्रतिपाद्यमाने महाननर्थस्योपनिपातोऽकस्मात्पतन जायते निष्पाद्यते। भवतु, का न' क्षतिरित्याशयेनाह—**प्राणेति**। प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदा मित्राणामसव' प्राणा रक्षणीया रक्ष्या इति हेतो कथयामि ब्रवीमि। **अस्तीति**। भवत्यास्तव समक्षमेव प्रत्यक्षमेव। यदा कुमारेण पारिजातमञ्जरी तव कर्णावतंसीकृता तदा त्वदायत्तत्त्वा(त्वा)त्पतितामक्षमालामपि नाज्ञासीत्। तस्मिन्व्यामोहावसरे स पुण्डरीक उपदर्शित कोपो येनैवभूतेन मया तथा निष्ठुर रूक्षमभिहित' कथितमस्ति। तथा च तेन प्रकारेण चाभिधाय कथयित्वा त पुण्डरीक परित्यज्य तस्मात्प्रदेशात्। **उपेति**। उपजात उत्पन्नो मन्यु' कोपो यस्य स। **उत्सृष्टेति**। उत्सृष्टस्त्यक्त कुसुमाना पुष्पाणामवचयो ग्रहण येन स। समित्कुशकुसुमावचयनिमित्तमागत तदपि प्रयोजन कोपेन परित्यक्तमिति भाव.। एवविधोऽहमन्यप्रदेश तदितरवनविभागमगममव्रजम्। अथ च भवत्यामपयातायां गतायां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाक्यद्वितीयोऽय पुण्डरीक इदानीं साम्प्रत किमाचरति किमारचण करोतीति संजातो वितर्को विकल्पो यस्य सोऽह प्रतिनिवृत्त्य व्याघुट्य विटपैर्वृक्षैरन्तरितस्तिरोहितो विग्रहो यस्यैवभूतस्त प्रदेश व्यलोकयमपश्यम्। यावत्काल तत्र तस्मिन्प्रदेशे त कपिञ्जल नाद्राक्ष न व्यलोकिषम्, तदा मे मम मनसि चित्त एवमग्रे प्रतिपाद्यमानमासीदभूत्। किं तदित्याह—**किं न्विति**। अव्ययानामनेकार्थत्वात्किं नु कदाचिन्मदनेनानङ्गेन परायत्ता पराधीना चित्तवृत्तिर्यस्यैवभूतस्तामेव गन्धर्वकन्यकामेवानुसरन्ननुव्रजन्गतो भवेत्। तस्यां गतायां च सत्यां लब्धा चेतना चैतन्य येन स। विशेषेण लज्जमानस्त्रपां कुर्वाणो मे मम दर्शनपथमालोकनमार्गमुपगन्तु प्राप्तु न शक्नोति न समर्थो भवति। **आहोस्विदिति**। आहोस्विद्वितर्के। कुपित. कोप प्राप्त सन्मां परित्यज्य विहाय गत. प्रस्थितः। **उतेति**। उताथवा मामेवान्वेषमाणो वीक्ष्य(क्ष)माण इतोऽन्य प्रदेश समाश्रित' स्यात्। इत्येव विकल्पयन्विकल्पना कुर्वन्कंचित्कालमतिष्ठं स्थितवान्। **तेन त्विति**। जन्मन प्रभृति जन्म मर्यादीकृत्यानभ्यस्तेनापरिचितेन तस्य पुण्डरीकस्य क्षणमप्यदर्शनेनानवलोकनेन दूयमानो दु खं कुर्वाण। पुनरहमचिन्तय चिन्तितवान्। क्षणमपीत्यनेन कदाचिद-

---

१ समक्षम्. २ लज्जया.

प्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—'स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्षः किंचिदनिष्टमपि समाचरेत्। न हि किंचिन्न क्रियते ह्रिया। तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्' इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम्। अन्वेषमाणश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम्।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि पाण्डुतामावहन्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदनवेदनातिशयम्,

---

पि तेन सह नाह वियुक्त, इदानी भूयान्कालमादाय विलम्बित इति खेदातिशयप्रदर्शनमिति भावः। **कदाचिदिति** ।कदाचित्सभावनामात्रमेतत्। धैर्यस्य स्खलन भ्रशस्तेन विलक्षो वीक्ष्या(क्षा)पन्नः किंचिदनिर्दिष्टनामकमनिष्टमप्यसमीहितमपि समाचरेत्समाचरण कुर्यात्। हि निश्चितम्। ह्रिया लज्जया किंचिन्न क्रियते। अपि तु क्रियत एवेत्यर्थ। 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत' इति न्यायात्। तत्तस्माद्धे (द्धे)तोरेकाकिनमद्वितीय कर्तु विधातु न युक्त नोचितमिति पूर्वोक्तप्रकारेणावधार्य निश्चित्यान्वेष्टुमन्वेषणा कर्तुमादरमुद्योगमकरवमघटयम्। अहमन्वेषमाणो यथायथा त पुण्डरीक नापश्य न व्यलोकय तथातथा सुहृन्मित्र तस्य स्नेह प्रीतिस्तेन कातरेण भीरुणा मनसा तत्तदशोभनममङ्गलमाशङ्कमान आरेक्यविषयीक्रियमाणस्तरुषु वृक्षेषु यानि लतागहनानि गह्वराणि चन्दववीथिकासु ये लतामण्डपा जनाश्रयास्तान्सर कुलानि च कासारतीराणि च निपुणमेकतान वीक्षमाणो विलोकयमान इतस्ततो दत्ता दृष्टिर्येन सोऽह सुचिर चिरकाल व्यचरमभ्रमम्।

अथेति। इतस्ततो विचरणानन्तरमेकस्मिन्वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थान त कुमार पुण्डरीकमद्राक्षमपश्यमित्यन्वय। लतागहन विशेषयन्नाह—**सर इति**। सरसः कासारस्य समीपवर्तिनि पार्श्वस्थायिनि निरन्तरतया निबिडतया कुसुममय इव पुष्पमय इव, मधुकरमय इव भ्रमरमय इव। एतेन पुष्पाणामतिसुरभित्व सूचितम्। तेन भ्रमराणा बाहुल्यमिति भाव। **परेति**। परभृता कोकिलास्तन्मय इव। एतेन सहकारोद्रेक सूचित। त्वतलादीना योगे पूर्वस्य पुवद्भाव। यद्वा अत्र पुरुषस्यैव ग्रहणम्। मयूरा कलापिनस्तन्मय इव। एतेनातिरमणीयत्व सूचितम्। अत एवातिमनोहरेऽत्यभिरामे। अथ पुण्डरीक विशेषयन्नाह—**उत्सृष्ट इति**। तदायत्तत्वादुत्सृष्टस्त्यक्त सकलव्यापारो येन तस्य भावस्तत्ता तया लिखितमिव चित्रितमिव उत्कीर्णमिवोत्कोरितमिव, स्तम्भितमिव कीलितमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तमिव शयितमिव। **योगेति**। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्य च समाधिरर्थमात्रावभासनरूपस्तत्रस्थमिव। अथ विरोधालकारप्रदर्शनपूर्वक तमेव विशेषयन्नाह—**निश्चलमिति**। निश्चल नि प्रकम्पमपि स्ववृत्तात्स्वाचाराच्चलितमिति विरोध। तत्परिहारपक्षे चलित भ्रष्टमित्यर्थ। एवमग्रेऽपि स्वबुद्ध्या ज्ञेयम्। एकाकिनमप्यद्वितीयमपि [मन्मथेन] मनोभवेनाधिष्ठितमाक्रान्तमिति विरोध। द्वितीयाधिष्ठितत्वेनैकाकित्वाभावात्। **सानुरागमिति**। अत्रानुरागो रक्तिमा स्नेहश्च (?) तेन सहितमपि पाण्डुता श्वेततामावहन्तमादधानमिति विरोध। रक्तश्वेतयो स्वारसिकविरोधात्। **शून्येति**। शून्यमन्तःकरणं व्यवच्छारहितमन्त करण यस्यैवविधमपि हृदये निवासिनी निवसनशीला दयिता यस्येति विरोध। वस्तुकिंचित्सद्भावे शून्यत्वाभावात्। तत्परिहारस्तु शून्य ध्यानान्तरवर्जित केवल तदासक्तचित्तमिति भाव। **तूष्णीति**। तूष्णीकमपि मौनावलम्बिनमपि कथितो निवेदितो मदनवेदनाया अतिशय उ-

---

१ [illegible]

शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्तदर्शनेन कुसुमायुधेन संताप्यमानम्, अतिनिःस्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासह्यसंतापसंत्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, निस्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणेवाक्षिपक्ष्मान्तरविवरवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन वाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभामनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयमूर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवादाय निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतासन्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृतकरतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिकमिव ललाटदेशमुद्वहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधानम्, उत्कण्ठाज्वररोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूपनिपतितानां मदन-

---

त्कर्षो येनेति विरोधः । मौनकथनत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वात् । **शिलेति** । शिलातल उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं चलितमिति विरोधः । आसीनचलितत्वयोर्विरोधात् । **शापेति** । शापप्रदानस्य यद्भयं भीतिस्तस्मादिवादत्तं स्वस्य दर्शनं येनैवंभूतेन कुसुमायुधेन कदर्पेण संताप्यमानं पीड्यमानम् । **अतीति** । अतिशयेन यो निःस्पन्दो निःक्रियत्वं तस्य भावस्तत्ता तया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुं विलोकयितुमन्तः प्रविष्टैरिवान्तर्गतैरिव । **असह्येति** । असह्यः सोढुमशक्यो यः संतापः सज्वरस्तस्य संत्रासाद्भयात्प्रलीनैरिव नष्टैरिव । **मनस इति** । मनसो हृदयस्य क्षोभोऽन्यथाप्रवर्तनं तेन प्रकुपितैरिव कोपं प्राप्तैरिव । अत एवोन्मुच्य त्यक्त्वा गतैरेवंभूतैरिन्द्रियैः करणैः शून्यीकृतं शरीरं यस्य स तम् । इन्द्रियाणां तत्कार्यकारित्वादेवेन्द्रियवत्ता तदभावाच्छून्यीकृतमित्यर्थः । पुनः किं कुर्वन्तम् । अनवरतं निरन्तरमीक्षणयुगलेन नेत्रयुग्मेन वाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तं त्यजन्तम् । नेत्रयुग्मं विशेषयन्नाह—**अन्तरिति** । अन्तर्मध्ये ज्वलन्प्रज्वलन्यो मदनदहनः कामाग्निस्तस्य धूमो दहनकेतनं तेनाकुलितं व्याप्तमभ्यन्तरं मध्यं यस्यैवंभूतेनेव । अत एव निस्पन्दं यथा स्यात्तथा निमीलितेन मुद्रितेन । अथ वाष्पजलदुर्दिनं विशेषयन्नाह—**अक्षीति** । अक्षिपक्ष्मणां नेत्ररोम्णां यानि विवराणि छिद्रा(द्रा)णि तेभ्यो वान्ता उद्गीर्णा अनेकधारा यस्मिन् । **आलोहिनीति** । हृदयं प्रदहतोऽनङ्गाग्नेरूर्ध्वसंसर्पिणीमुपरिगामिनीं शिखामिव ज्वालामिवालोहिनीं रक्तामधरप्रभां दन्तच्छदरुचमादाय गृहीत्वा निष्पतद्भिर्निर्गच्छद्भिरुच्छ्वासैर्गहरैस्तरलीकृतानि कम्पनीकृतान्यासन्नलताकुसुमकेसराणि समीपवल्लीपुष्पकिंजल्कानि येन स तथा तम् । **वामेति** । वामकपोलस्य शयनीकृतं तल्पीकृतं यत्करतलं हस्ततलं तस्य भावस्तत्ता तया समुत्सर्पद्भिरूर्ध्वं प्रसरद्भिर्नखांशुभिर्नखरमयूखैर्विमलीकृतं श्वेतीकृतमत एव । **अच्छाच्छेति** । निर्मलो यश्चन्दनरसस्तेन रचिता निर्मिता ललाटिका तिलकविशेषो यस्मिन्नेवंभूतमिव ललाटदेशमलीकप्रदेशमुद्वहन्तं धारयन्तम् । **अचिरेति** । अचिरापनीतं सद्योनीतं यत्पारिजातकुसुमं मन्दारपुष्पं तस्य यत्कर्णपूरं तस्य भावस्तत्ता तया मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन सनीलोत्पलमिव सेन्दीवरमिव, सतमालपल्लवमिव तापिच्छकिसलयमिव, श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् । अथ मधुकरकुलं विशेषयन्नाह—**सशेषेति** । सशेषौ समग्रौ यावामोदपरिमलौ तत्र विदूरगः सुरभिरामोदो विमर्दोत्थः पुनः सुरभिः परिमलः । 'स आमोदो विदूरगः । विमर्दोत्थः परिमलः' इति कोशः । तयोर्यो लोभस्तृष्णा तेनोपसर्पिणा समीपागमनशीलेन । किं कुर्वता तेन । कलं मधुरं यद्विरुतं झंकारस्तस्य छलेन मिषेण मदनस्य संमोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपतेव जापं कुर्वतेव । पुनः किं कुर्वता (न्तम्) । **उत्कण्ठेति** । उत्कण्ठोत्कलिका तया यो ज्वरस्तापस्तेन यो [रोमाञ्चो] रोमोद्गमस्तस्य व्याजेन व्यपदेशेन प्रतिरोमकूपं निपतितानां लग्नानां मदनशराणां कामबाणानां मध्ये कुसुमलक्षणा ये शरा बाणास्तेषां शल्यशकलानि त्रुटितबाणखण्डानि मध्ये प्रविष्टानि किंचिद्बहिर्दृश्यमानानि तेषां निकरं समूहमिवाकलयं बिभ्राणं दधानम् । पुनः किं कुर्वाणम् ।

शराणां कुसुमशरशल्यशकलनिकरमिवाङ्गलग्नं बिभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरितनखकिरणनिकरां करतलस्पर्शसुखकण्टकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरताभिषेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रियाभिषिच्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरिपतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशल्यकैरिव सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरनिकरझंकारनिःस्वनैर्हुंकारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतम्, रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधि-

---

दक्षिणकरेणेतस्ततः पर्यस्तां मुक्तावलीमेकावलीमुरसि हृदये धारयन्तं बिभ्राणम्। कीदृशीम्। स्फुरितः प्रद्युतितो नखकिरणानां निकरः समूहो यस्याः सा ताम्। नखकिरणानां दीर्घतीक्ष्णत्वरूपकण्टकसाम्यादुत्प्रेक्ष्यते—**करतलेति**। करतलस्य यत्स्पर्शसुखं तेन कण्टकितामिव। श्वेतत्वसाम्यादाह—**अविनयेति**। अविनयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमस्तस्य पताका ध्वजामिव। पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशिनष्टि—**मदनेति**। कुसुमरेणुना पुष्पधूल्या तरुभिर्वृक्षैर्वृक्षैराहन्यमानं ताड्यमानम्। शुक्लत्वसाम्यादाह—मदनस्य यद्वशीकरणचूर्णं तेनेव। **आत्मेति**। आत्मनो रागं आरण्यमनुरागरूपां रतिश्च तं सक्रामयद्भिरिव संक्रमणं कारयद्भिरिवासन्नैः समीपस्थैरनिलचलितैर्वायुना कम्पितैरेवंविधैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानं संघट्यमानम्। वनश्रिया काननलक्ष्म्या अभिनवो नूतनो यः पुष्पाणां कुसुमानां स्तवको गुच्छकस्तस्य मधु रसस्तस्य शीकरैः कणैरभिषिच्यमानमभिषेकविषयीक्रियमाणम्। तत्रोद्दीपकत्वसाम्येनाह—**सुरतेति**। सुरतलक्षणं यद्राज्यं तदर्थमभिषेकसलिलैरिव। अत्राभिषेकपदसामर्थ्यादेव सुरते राज्यत्वं द्योत्यते—**अलीति**। अलिनिवहैर्भ्रमरसमूहैर्निपीयमानः आस्वाद्यमानः परिमलो येषां तैः। उपरिपतद्भिरुपरिष्टात्क्षरद्भिरेवंभूतैश्चम्पका हेमपुष्पकास्तेषां कुड्मलैर्मुकुलैः कृत्वा कुसुमशरेण कन्दर्पेण ताड्यमानम्। चम्पककुड्मलानां स्वत एव पीतत्वाद्भ्रमराणां च कृष्णत्वादुत्प्रेक्षामाह—सधूमैस्तप्तशरशल्यकैरिव। अत्र शल्यकानि शरप्रान्तवर्तिलोहरूपाणीत्यर्थः। **अतीति**। अतिबहलोऽतिनिबिडो यो [वनामोदो] वनपरिमलस्तेनोन्मत्ता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां निकरः समूहस्तेषां झंकारलक्षणा निःस्वनाः शब्दास्तैः कृत्वा दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानं तिरस्क्रियमाणम्। शब्दत्वसाम्यादाह—हुंकारैरिव। मादृशे उद्दीपके विद्यमानेऽपि तव किं सुरतप्रारम्भो न भविष्यतीवेति साभिमानैरित्यर्थः। **मदेति**। मदेन हर्षेण कला मनोहरा ये कोकिलाः पिकास्तेषां कुलं तस्य कोलाहलैः कलकलैः कृत्वा मधुमासेन चैत्रमासेनाकुलीक्रियमाणं व्याकुलीक्रियमाणम्। कोलाहलस्योद्दीपकत्वात्प्रोत्साहकत्वसाम्येनाह—**वसन्तेति**। वसन्तस्य पुष्पकालस्य जयशब्दास्तेषां कलकलैरिव। **प्रभातेति**। प्रभातस्य प्रत्यूषस्य यश्चन्द्रः कुमुदबान्धवस्तमिव। उभयोः साम्यमाह—**पाण्डुतेति**। पाण्डुतया पाण्डुरत्वेन परिगृहीतं स्वीकृतम्। **निदाघेति**। निदाघो ग्रीष्मकालस्तस्मिन्यो गङ्गाप्रवाहः स्वर्धुनीरयस्तद्वदिव कृशिमानं दुर्बलत्वमागतं प्राप्तम्। **अन्तरिति**। अन्तर्गतो मध्यगतोऽनलो वह्निर्यस्मिन्नेवंभूतश्चन्दनविटपो मलयजतरुस्तद्वदिव म्लायन्तं म्लानतां गच्छन्तम्। पूर्वदृष्टावस्थाशून्यत्वादाह—**अन्येति**। अन्यमिव पूर्वस्माद्भिन्नमिव। अननुभूतविकारवत्त्वादाह—**अदृष्टेति**। अदृष्टपूर्वमिवानवलोकितपूर्वमिव। **अपेति**। अपरिचितमिवाज्ञातमिव। **जन्मेति**। जन्मान्तरं भवान्तरमुपगतमिव प्राप्तमिव। **रूपेति**। प्रशमलक्षणं परि[त्य]ज्य सानुरागलक्षणेन रूपान्तरेण परिणतमिव तन्मयतां गतमिव। आविष्टमिव भूतोन्मादवातरोगाभिभूतमिव। **महेति**।

१ स्फुरितकिरण २ निकर. ३ शल्कैः ४ कृशिमानम्.

ष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमयमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मदनावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् । अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्—'एवं नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरप्रकारमप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहो बत महच्चित्रम्, तथा नामायमा शैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत् । अत्र त्वितर इव परिभूय ज्ञानमवगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम्' इति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसंमीलनालग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशात्समुपजातारुणभावमश्रुजलपटलपूरप्लावितमुत्कम्पितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरि-

महाभूतानि वेतालास्तैरधिष्ठितमिवाश्रितमिव । **ग्रहेति** । ग्रहाः पिशाचादयस्तैर्गृहीतमिवाधिष्ठितमिव, उन्मत्तमिव क्षीबमिव, छलितमिव छलना प्राप्त[मिव], अन्धमिव गताक्षमिव, बधिरमिवाकर्णमिव, मूकमिवास्फुटवाचमिव, विलासमयमिवानन्दमयमिव, मदनमयमिव कन्दर्पमयमिव । **पेति** । परा महाश्वेतायामायत्ता लग्ना चित्तवृत्तिर्यस्य सैवभूतम् । मदनः कन्दर्पस्तस्यावेशोऽध्यासस्तस्य परामुत्कृष्टां कोटिमवस्थामधिरूढमारूढम् । **अनेति** । अनभिज्ञेयोऽनवसेयः पूर्वाकार आद्याकृतिर्यस्य स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **अपेति** । अपगतो निमेषो निमीलनं यस्यैवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेण तदवस्थं पूर्वावस्थं चिरं चिरकालमुद्वीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः । **वेपेति** । वेपमानेन कम्पमानेन हृदयेन चित्तेनाचिन्तयमध्यायम् । **एवमिति** । एवममुना प्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रणे । अयमतिशयेन दुर्विषहो दुःसहो वि(वे)गो यस्यैतादृशो मकरकेतुः कन्दर्पो येन कारणेनानेनानङ्गेन क्षणेनायमीदृशमप्रतीकारमप्रतिक्रियमवस्थान्तरप्रकारं दशान्तरप्रकारमुपनीतः प्रापितः । उक्तविपर्यये दूषणमाह—**कथमिति** । एवंविधो ज्ञानराशिरेतादृशज्ञानसमूह एकपदे युगपत्कथमेवं व्यर्थीभवेत् । अत्र वितर्के प्रार्थनाया लिङ् । अहो इत्याश्चर्ये । बतेति खेदे । इदं महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेणायमा शैशवादा बाल्यान्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयमभिलषणीयं चरितं यस्यैवंविध आसीदभूत् । अथैनं विशिनष्टि—**धीरेति** । धीरा स्थिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तम् । **अस्खलितेति** । अस्खलिता अखण्डिता वृत्तिर्यस्य स तम् । **अत्र त्विति** । अस्मिन्प्रदेश इतर इवान्य इव ज्ञानं परिभूय तिरस्कृत्य तपःप्रभावं तपोमाहात्म्यमवगणय्यावगणनां [कृत्वा] गाम्भीर्यं गम्भीरतामुन्मूल्योच्छेद्य मन्मथेन कन्दर्पेण जडीकृतो जडतां नीतः । **सर्वथेति** । सर्वप्रकारेणास्खलितमखण्डितं यौवनं तारुण्यं दुर्लभं दुष्प्रापम् । **उपेति** । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसे स्कन्धेऽवसक्तः स्थापितः पाणिः करो येन स तमनुन्मीलितलोचनमि(मे)व मुद्रितनेत्रमि(मे)वेत्यपृच्छ(म्)दवोचम् (म) । इति योत्यमाह—**सखे इति** । हे सखे पुण्डरीक, कथय निवेदय किमिदम् । अथेति प्रश्नानन्तरम् । मन्थरमन्थरयालसालसया दृष्ट्या सुचिरं चिरकालं यावन् मा विलोक्य निरीक्ष्यायततरं दीर्घतरं निःश्वस्य चक्षुरुन्मील्य विमुद्रय कथमपि महता कष्टेन । **लज्जेति** । लज्जया त्रपया विशीर्यमाणानि विदीर्यमाणान्यक्षराणि यस्मिन्निति क्रियाविशेषणम् । इति शनैः शनैर्मन्दमन्दमवददवोचदित्यन्वयः । अथ चक्षुर्विशेषयन्नाह—**सुचिरेति** । सुचिरं चिरकालं यत्संमीलनं निमीलनं तेनालग्नमिवान्योन्यसंपृक्तमिव । प्रयत्नेन बलात्कारेणानवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वशात्समुपजातः समुत्पन्नोऽरुणभावो रक्तता यस्मिन् । **अश्र्विति** । अश्रुजलस्य नेत्राम्भसो यत्पटलं वृन्दं तस्य पूरे वृद्धिस्तेन प्लावितं व्याप्तमुत्कम्पितमिवोद्धूतमिव सवेदनमिव सव्यथमिव । अक्ष्णा श्वेतत्वमाम्येनाह—**स्वच्छेति** । स्वच्छमतिनि-

१ मन्मथा. २ अथ. ३ उन्मील्य. ४ अनुन्मीलित, अहमनमुन्मीलित ५ संमीलनाद्गम ६ उपजात. ७ ।। ८ उत्कम्पितम.

तरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरमन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निःश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणाक्षरम् 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत् । अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रुवम्—'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि, यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवत । स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतां सिञ्चति, कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहति, रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति, मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-

---

[illegible]ल यद्रक्त वस्त्र तेनान्तरित व्यवहित यद्रक्तकमलवन तद्वच्छाया शोभा यस्मिन् । इतिवाच्यमाह—**सखे इति** । हे सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि । विका[र]दर्शनादिति भाव । किं मा पृच्छसि किं प्रश्न करोषि । अहं तु तदाकर्ण्य निशम्य तदवस्थयैव पूर्वोक्तरीत्यैवाय पुण्डरीकोऽप्रतीकारविकारोऽप्रतिक्रियवि[कृ]तिस्तथापि सुहृदा मित्रेणासन्मार्गप्रवृत्तोऽसाधुपथानुग सुहृद्यावच्छक्तितो यावद्बलत सर्वात्मना सर्वप्रकारेण निवारणीयो वर्जनीय इति मनसा चित्तेनावधार्य निश्चित्याब्रुवमवोचम् । हे सखे पुण्डरीक, एतन्मम सुविदित [illegible]तम् । तथापि केवलमिदमेव पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । तदेवाह—**यदिति** । भवता त्वया यदेतदारब्ध प्र[illegible] तत्किमिद गुरुभिर्हिताप्राप्तिपरिहारोपदेशकैरुपदिष्ट कथितम्, उत धर्मशास्त्रेषु स्मृत्यादिषु पठित भणितम्, [illegible] धर्मार्जनोपाय सुकृतोपार्जनप्रकार, उत तपनामपरो भिन्न प्रकारो भेद, उत स्वर्गगमनस्याय मार्ग पन्था उतेद व्रतस्य दीक्षाया रहस्यमुपनिषत्, उत मोक्षस्य महानन्दस्येय प्राप्तियुक्तिरविगमसमर्थनम् । **आहो इति** । आहोस्विदिति तर्के । अन्यो विलक्षणो नियमप्रकारोऽभिग्रहविशेष । भवतस्तव कथमेतद्युक्तमुचित मनसापि चित्तेनापि चिन्तयितु विचारयितुम् । **किं पुनरिति** । आख्यातु कथयितुमीक्षितु विलोकयितु [illegible] पुनर्भण्यते । सर्वथा न युक्तमिति भाव । **अप्रेति** । अप्रबुद्ध इवाज्ञानीवानेन मन्मथहतकेन पापकारिणा [illegible]णात्मान स्वमुपहासास्पदता परिहासधामता नीयमान प्राप्यमाण नावबुध्यसे न जानासि । **हीति** [illegible] । मूढो मन्दो मदनेन कदर्पेणायास्यते पीड्यते । **साध्विति** । साधुजना सज्जनास्तैर्निन्दितेषु गर्हितेषु [illegible] जना लोकास्तैर्बहुमतेषु सम्मतेष्वेवंविधेष्वेतादृशेषु विषयेष्विन्द्रियार्थेषु भवतस्तव का सुखाशा [illegible] । **स इति** । स मूढो धर्मबुद्ध्या पुण्यमिति कृत्वा विषलता विषवल्ली सिञ्चति सेक करोति । **कुवलेति** । [illegible] कृत्वा निस्त्रिंशलता [illegible]लतामालिङ्गत्याश्लिष्यति । **कृष्णेति** । कृष्णागुरु काकतु[illegible] कृत्वा कृष्णसर्पमवगूहति परिष्वजते । **रत्नेति** । रत्नमिति मणिरिति [illegible] स्पर्श करोति । **मृणालेति** । मृणालमिति तन्तुलमिति कृत्वा दुष्टो [illegible] । [illegible] सच्छब्दसापेक्षत्वादाह—**य इति** । [illegible] परमया [illegible] विषयोपभोगेष्विन्द्रियार्थोपभोगेषु

[illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ अवगूहते ७ सदारत्नम् [illegible]

यति । अधिगतविषयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निवार्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा[1] क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः, इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन मामवलम्ब्य[2]ावोचत्—सखे, किं बहूक्तेन[3] । सर्वथा सर्वथा स्वस्थोऽसि[4] । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । परस्य यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति, मनो वा वर्तते[5], यः पश्यति वा, शृणोति वा, श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलं स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येव मेऽयत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः । दूरातीतः खलूपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्,

---

सुखबुद्धिमिदं सुखजनकमिति विषमारोपयति स्थापयति । एतेन सर्वथा सुखजनकत्वं नास्तीति ध्वनितम् । **अधीति** । अधिगतं ज्ञातं विषयाणां तत्त्वं स्वरूपं येनैवंविधोऽपि कस्मात्केन हेतुना खद्योत इव ज्योतिरिङ्गण इव ज्योतिस्तत्त्वज्ञानं प्रकाशश्च तेन निवार्यं दूरीकरणार्हं ज्ञानमुद्वहसि धारयसि । अस्य दिवाप्रनष्टचैतन्यत्वेन तादृशधर्मवत्त्वसाधर्म्यात्खद्योतस्योपमानमिति भावः । एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—**यत इति** । यस्माद्धेतोः प्रबलो यो रजःप्रसरः पापकर्मविस्तारो धूलिश्च तेन कलुषितानि मलिनीकृतानि स्रोतोऽम्भःप्रसरणानि स्रोतांसि तानीवोन्मार्गप्रस्थितान्युत्पथप्रवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि न निवारयसि न निवारणं करोषि । क्षुभितं क्षोभं प्राप्तं मनश्चित्तं न नियमयसि न नियन्त्रयसि । नामेति कोमलामन्त्रणे । कोऽयमनङ्गः कामः । धैर्यं धीरिमाणमवलम्ब्याश्रित्यायं दुराचारो दुष्टाचरणो निर्भर्त्स्यतां तिरस्क्रियताम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदत एव कथयत एव मे मम वचनं वच आक्षिप्यावगणय्य । **प्रतीति** । प्रति प्रत्येकं यत्पक्ष्मणोऽन्तरालं विचालं तत्र प्रवृत्ता बाष्पवेणिका यस्मिन्नेवंभूतं चक्षुः । अत्र वेणी प्रवाहः । 'वेणी धारा रयश्च सः' इति कोशः । स्वार्थे कप्रत्यये 'केणः' इति ह्रस्वत्वम् । **प्रमृज्येति** । प्रमार्जनां कृत्वा करतलेन हस्ततलेन मामवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावोचदब्रवीत् । किं तदित्याह—**सख इति** । हे सखे, बहूक्तेन बहुभाषितेन किम् । सर्वथा त्वं स्वस्थो निरुपद्रवोऽसि । तत्र हेतुमाह—**आशीति** । आशीविषाः सर्पास्तेषां विषवेगो गरलप्रसरस्तद्वद्विषमाणां कठिनानामेतेषां कुसुमचापसायकानां मन्मथबाणानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन त्वया परस्य सुखमुपदिश्यत उपदेशः क्रियते । स्वस्योपदेशानर्हत्वं प्रतिपादयन्नाह—**परेति** । परस्य मद्व्यतिरिक्तस्य यस्य पुंस इन्द्रियाणि करणानि सन्ति । वेति सर्वत्र विकल्पार्थः । यस्य मनो वर्तते । यः पुमान्पश्यतीक्ष्य(क्ष)ते वा शृणोत्याकर्णयति[वा] श्रुतमाकर्णितं चावधारयति जानाति । तदभिप्रायावधारणं करोतीत्यर्थः । यः पुमानिदं शुभमिदमशुभमिति विवेक्तुं विवेचनां कर्तुमलं समर्थः । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्स पुमानुपदेशं हितशिक्षामर्हति योग्यो भवति । मम तु सर्वमेवेदं पूर्वोक्तं दूरापेतं दूरापास्तम् । इत्येषा कथा वार्तास्तमितास्तं प्राप्ता । इतिशब्दद्योत्यमाह—**अवेति** । अवष्टम्भश्चित्तवृत्तिनिरोधः, ज्ञानं विवेकः, धैर्यं बाह्येन्द्रियनिरोधः, प्रतिसंख्यानमध्यात्मज्ञानम् । **कथमिति** । मे ममासवः प्राणा अयत्नेनाप्रयासेन विधृताः [कथमपि] एव तिष्ठन्ति । यतो दुःसहमदनबाणैराक्रान्तस्य मम प्राणेष्वप्युपेक्षेति भावः । अत उपदेशो हितशिक्षाप्रदानसमयः खलु निश्चयेन दूरातीतो दूरेऽतिक्रान्तः । तथा धैर्यस्य धीरिमाया अवसरः समयः समतिक्रान्तो व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेलाध्यात्मक्षणो गता दूरंगता । ज्ञानेन कृत्वा योऽवष्टम्भश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य समयोऽवसरः [दूर]मतीतो व्यतिक्रान्तः । **केनेति** । अस्मिन्समये भवन्तमपहायान्ये(न्ये)न केन वोपदेष्टव्यमुप-

---

१ च. २ पार्श्वा मान् ३ बहूनोक्तेन ४ सुस्थोऽसि ५ विशते

उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्क्वथ्यत इव हृदयम्, मुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान्' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् । एवमुक्तेऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—'अतिभूमिमयं गतः, न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य

देशो दातव्यः । **उन्मार्गेति** । वाथवोन्मार्गेऽसाधुमार्गे या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्या निवारणं करणीयं कर्तव्यम् । **कस्येति** । अन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य कस्य वा वचसि वचने मया स्थातव्यम् । न कस्यापीत्यर्थः । **को वेति** । अपरोऽन्यः को वा त्वत्समो मे मम जगति विश्वे बन्धुर्भ्राता । आविष्कृतं भावमुपसहरति—**किमिति** । किं करोमि किं कुर्वे । यदि[ति] हेतौ । आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । **अनेनेति** । अनेनैव क्षणेन समयेनेयं दुष्टा दुःखदायिन्यवस्था दशा भवता त्वया दृष्टावलोकिता । **तदिति** । तस्माद्धेतोरिदानीं साम्प्रतमुपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयो गतो व्यतिक्रान्तः । अन्यस्मिञ्शमदमादिरूपनिवृत्तिकरणाभावे हेतुमाह—**यावदिति** । यावत्कालमहं प्राणिमि जीवामि तावत्पर्यन्तम् । **कल्पेति** । कल्पान्तो युगान्तस्तत्रोदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरकिरणास्तेषां य आतपः प्रकाशस्तद्वत्तीव्रस्य कठिनस्य । दुःसहस्येति यावत् । एवंविधस्य मदनसंतापस्य कन्दर्पज्वरस्य प्रतिक्रिया चिकित्सा तल्लक्षणा क्रिया क्रियमाणा विधीयमानामिच्छामि समीहे । विवेकादिप्रतिक्रियाया अभावे प्राकृतप्रतिक्रिया तया सह संगमरूपैवेति भावः । संतापमेव प्रकटयन्नाह—**पच्यन्तेति** । मे ममाङ्गानि हस्तपादादीनि पच्यन्त इव पाकविषयीक्रियन्त इव । हृदयं स्वान्तमुत्क्वथ्यत इवोत्क्वाथ्यत इव । दृष्टिर्लोचनं मुष्यत इव दह्यत इव । शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव । अत्र यत्प्राप्तकालं यदेतत्समयोचितम् । तया सह संगमरूपमित्यर्थः । भवांस्तत्करोत्विति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा तूष्णीमभवन्मौनमकरोत् । **एवमिति** । एवममुना प्रकारेणोक्तेऽपि कथितेऽप्यहमेनं पुण्डरीकं प्राबोधयं प्रबोधितवान् । **यदेति** । यदा पुनः पुनर्भूयोभूयः शास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्योपदेशः शिक्षा तेन विशदैर्निर्मलैः सनिदर्शनैः सोदाहरणैः सेतिहासैरितिहासः पुरावृत्तं तेन सहितैर्वचोभिः सानुनयं सप्रणयम् । 'प्रणतिः प्रणिपातेऽनुनये' इति कोशः । सोपग्रहं सानुकूल्यम् । 'उपग्रहोऽनुकूलने' इति विश्वः । यथा स्यात्तथाभिधीयमानः उपदिश्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे नाकरोत् । अश्रुतमिव मदुक्तमकार्षीदित्यर्थः । **तदेति** । तदा तस्मिन्कालेऽहमचिन्तयम् [illegible] । [illegible]—**अतीति** । अयमतिभूमिमतिदूरं गतः प्राप्तः । कामस्य दशमी[illegible] । निवर्तयितुं ततो व्यावर्तयितुं न शक्यते न पार्यते । तेनेदानीं साम्प्रतम् । खलु निश्चयेन । [illegible] निरर्थका निष्प्रयोजनाः । तदिति हेत्वर्थे । तावदादावस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरि[illegible] यत्नमाचरामि करोमीति कृता मतिर्येन स उत्थाय गत्वा च । अच्छोदाभिधं सरः इति शेषः । [illegible] सरसा [illegible] मृणालिकाः [illegible] समुद्धृत्योत्पाट्य ताभ्यो जललवेनाम्भोलेशेन [illegible] कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राण्यादाय गृहीत्वा । **गर्भेति** । गर्भधूलिर्मध्यपरागस्त[illegible] परिमलेन मनोहराणि शोभनान्येवंविधानि कुमुदानि श्वेतकमलानि कुवलया-

[illegible] १. [illegible] २ [illegible]र्निर्गमः; ३ [illegible]लाञ्छितानि नाडाय

तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिपण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपादीनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आ चरणतलादङ्गचर्चां चारचयम् । अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करसंचूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रियामकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतः, मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः, मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा नहि किंचिदस्य दुर्घटं दुःकरमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । दुरुपपादेष्वर्थेष्वप्ययमवज्ञया विचरति । न चायं प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघट्टयितुमलं यद्यस्मै

न्युत्पलानि कमलान्येभ्यो व्यतिरिक्तानि कुमुदकुवलयानां कमलानि पद्मानि वा गृहीत्वादायागत्य च तस्मिन्नेव लतागृहशिलातलेऽस्य पुण्डरीकस्य शयनं शय्यामकल्पयमकरवम् । **तत्र चेति** । तस्मिन्नेव स्थले सुखेन निपण्णस्योपविष्टस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां समीपस्थानां चन्दनविटपादीनां मलयजवृक्षप्रभृतीनां मृदूनि मुकुराणि किसलयानि किशलानि निष्पीड्य समर्द्य तेनानिर्वचनीयेन स्वभावसुरभिणा स्वाभाविकसुगन्धेन तुषारो हिमं तद्वच्छिशिरेण शीतलेनैवंविधेन रसेन द्रवेण ललाटिका लोके 'आडि' इति प्रसिद्धामकल्पयमकरवम् । चरणतलं मर्यादीकृत्य चरणतलं तस्मात् । आङादियोगे पञ्चमी । अङ्गचर्चां शरीरभूषां चारचयं रचितवान् । **अभ्यर्णेति** । अभ्यर्णा आसन्ना ये पादपा वृक्षास्तेषां स्फुटितानि फोटं प्राप्तानि यानि वल्कलानि चोचानि तेषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यः शीर्णेन गलितेन च तथा करेण कृत्वा संचूर्णितेन क्षोदीकृतेन कर्पूररेणुना हिमवालुकाधूल्या स्वेदस्य घर्मजलस्य प्रतिक्रियां चिकित्सामकरवमकल्पयम् । **उर इति** । उरसि वक्षःस्थले निहितं स्थापितं चन्दनद्रवेण मलयजरसेनार्द्रं क्लिन्नं वल्कलं यस्य स तथा तस्य । **स्वच्छेति** । स्वच्छा निर्मलाः सलिलसीकरा वातास्तवारिकणास्तेषां निकरः समूहस्तस्य स्राविणा स्यन्दिनैतादृशेन कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां तालवृन्तकृत्यम् । 'व्यजनं तालवृन्तं तत्' इति कोशः । अन्वतिष्ठमकरवम् । **एवं चेति** । एवममुना प्रकारेण मुहुर्मुहुर्वारंवारमन्यदन्यदन्यतरदन्यतरन्नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्यामुपकल्पयतः कुर्वतः, मुहुर्मुहुर्भूयोभूयश्चन्दनचर्चां मलयजमण्डनमारचयतो विदधतः, मुहुर्मुहुश्च वारंवारं स्वेदप्रतिक्रियां श्रमजलप्रतीकारं कुर्वतः प्रणयतः, कदलीदलेन चानवरतं निरन्तरं वीजयतः पवनं प्रक्षिपतो मे मम मनसि चिन्ता समुदभूत्प्रादुरभूत् । यतः—**नास्तीति** । नामेति कोमलामन्त्रणे । खलु निश्चये । भगवतो मनोभुवः कन्दर्पस्य किमप्यसाध्यमिति प्रायः नास्ति न विद्यते । एतदर्थं स्पष्टीकुर्वन्नाह—क्वेति महदन्तरे । अयं पुण्डरीको हरिण इव मृग इव वनवासेऽरण्यावस्थाने निरतस्तत्परः स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धोऽविदग्धो जनः क्व । तथा [वि]विधानां नानाप्रकाराणां विलासानां विभ्रमादीनां यो रसस्तात्पर्यं तस्य राशिः समूहः एतादृशी गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता क्व । विदग्धाविदग्धयोः संगमः कथं भविष्यतीत्याशयेनाह—**सर्वथेति** । सर्वप्रकारेणास्य कन्दर्पस्य जगति लोके दुर्घटं दुःसाध्यं तथा दुःकरं दुःखेन कर्तुं शक्यमनायत्तमनधीनमकर्तव्यं कर्तव्यविरोधि वा नहि किंचिदस्ति । अस्य सर्वं सुसाध्यमित्यर्थः । दुरुपपादेष्वयोग्येष्वर्थेषु कार्येष्वप्ययमवज्ञयावज्ञया बलात्कारेण विचरति प्रवर्तते । न चायं केनापि पुंसा प्रतिकूलयितुं प्रतिरोद्धुं शक्यते पार्यते । **का वेति** । यद्यस्मै कन्दर्पाय रोचते रुचिर्भवति तदापगतचेतनानि मन्दानन्दकरणान्यपि परस्परविरुद्धान्यपि संघट-

१ विटपिनाम् २ पर्णशयनम् ३ शीकरस्राविणा. ४ नलिनीदल ५ मुहुश्चन्दन ६ दलेनानवरतम् ७ स्वभाव-निपुणविदुर. ८ दुरुपपादेष्वप्यर्थेषु ९ न तत्

रोचते। कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरता व्रजति यौवनेन संचारिणी भवति। किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामपनीतः। क्व तत्तपः, क्वेयमवस्था। सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता। किमिदानीं कर्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कं देशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वोपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयो येनास्यासवो धार्यन्ते। केन वा कौशलेन, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया वा प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत्' इत्येते चान्ये च मे विपण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन्। पुनश्चाचिन्तयम्—'किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चि-

---

यितु संयोजयितुमल समर्थ, तस्य सचेतनेषु दशदशावर्तिषु सबन्ध कर्तु का गणना। एतदेव स्पष्टयन्नाह—**कुमुदिनीति**। कुमुदिन्यपि कैरविण्यपि। **दिनकरेति**। दिनकरस्य सूर्यस्य करा किरणा। तत्कार्यकारित्वाद्दिनकरत्व चन्द्रस्य। तस्मिन्ननुरागो विद्यते यस्या एवंविधा भवति। तदुक्तम्—'चन्द्रश्चण्डकरायते मलयजो लेप स्फुलिङ्गायते माल्य सूचिकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते' इति। **कमलिनीति**। कमलिन्यपि पद्मिन्यपि। शशिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकिरणाना शशिकरत्वम्। तेषु यो द्वेपस्तमुज्झति त्यजति। तदुक्तम्—'आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन। सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्' इति। **निशेति**। निशापि रात्रिरपि दिवसकार्यकारित्वाद्वासरेण मिश्रतामैक्यतामेति गच्छति। यथा—'चित्रन्यस्तादपि विषधराद्भीतिभाजो निशाया किं तद्भूमस्त्वदभिसरणे साहस नाथ तस्या' इति। **ज्योत्स्नेति**। ज्योत्स्नापि कौमुद्यप्यन्धकारकार्यकारित्वात्तमनुवर्तते। तद्रूपता भजतीत्यर्थ। यथा—'ज्योत्स्ना श्यामलतामुपेत्य यम्' इति। **छायेति**। छायापि प्रदीपस्य गृहमणेरभिमुखम्[अवतिष्ठते]सतिष्ठति। अत्र प्रदीपाधोभागे छायाया सत्त्वान्न चित्रमित्यभिमुखग्रहणम्। तदुक्तम्—'आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमये किं किं न दुःखायते'। **तडिदिति**। तडिदपि विद्युदपि जलदे स्थिरता स्थैर्य व्रजति गच्छति। अत्र तडित उद्दीपकत्वाद्विरहदुःखितस्य तस्या निमेषावस्थानमपि कल्पकल्पमित्यभिसंधि। **जरेति**। जरापि विस्रसापि यौवनेन तारुण्येन सह सचारिणी सार्थसचरणशीला स्यात्। जराया अपि तत्कार्यकारित्वात्तदनुगामित्वमित्यर्थ। अत्रापिशब्द सर्वत्र विरोधद्योतक। **किं वेति**। वेति वितर्कार्थे। तस्य कन्दर्पस्य। किमिति प्रश्ने। अपर किं दुःसाध्य दुष्करम्। **एवमिति**। येन कन्दर्पेण एववि[ध]-[illegible] पुण्डरीक। **अगाधेति**। अगाधमलब्धतल गाम्भीर्य गम्भीरता तस्य सागर समुद्रस्तृणवल्लघुता लघी-[illegible]मुपनीत प्रापित। **क्वेति**। तदनिर्वचनीयस्वरूप तप क्व। तथा चेय परिदृश्यमानावस्था क्व। **सर्वथेति**। सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारासाध्येयमापद्विपदुपस्थिता प्राप्ता। **किमिति**। इदानीं साम्प्रत किं कर्तव्यम्। किं वा [illegible]। क देश क स्थान प्रति गन्तव्य गमनीयम। किं वा शरण त्राणम्। को वोपाय क प्रकार। क सहाय साहाय्यकृत्। क प्रकारस्तदुपनामकविधि। का युक्तिस्तत्प्रतिक्रियाबुद्धि। क स-[illegible] येन कृत्वास्य मुनेरसव प्राणा धार्यन्ते गच्छन्तो रक्ष्यन्ते। केन वा कौशलेन चातुर्येण, कत-[illegible] कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेनालम्बनेन, कया वा प्रज्ञया प्रतिभया, कतमेन वा समा-[illegible] जीवेदिति। **एते चेति**। विपण्णहृदयस्य खिन्नचित्तस्य मे ममैते चान्ये च संकल्पा [illegible]। **पुनश्चेति**। पुनस्तदनन्तरमहमचिन्तय चिन्तितवान्। किं तदित्याह—**किमनयेति**। अनया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया किम्। तावदादौ [अस्य] पुण्डरीकस्य

[illegible] २ [illegible] ३ किंवाचेष्टितव्यम् ४ कां दिशम् ५ च.

न्तया । प्राणास्तावदस्य येनकेनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपाय[1] । बालभावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेन कुत्सेनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः । तदतिह्रेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते । का चान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः[2] सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम्' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम्, ईदृशस्य चानुरागस्य सदृशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवती' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् । अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिमिवावतीर्णा, सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किंचिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैः, ग्रथितैरि-

---

शुभेनाशुभेन वा [येन] केनचिदुपायेन प्राणा असवो रक्षणीया । **तेषां चेति**। तेषां प्राणानामेकं तस्याः समागममपहाय विहायापरो भिन्नः संरक्षणोपायो नास्ति । बालभावाच्छिशुस्वभावादप्रगल्भतयाप्रतिभान्वितया च तपोविरुद्धं व्रतविरोध्यनुचितमयोग्यमात्मनः स्वस्योपहासमिव मदनव्यतिकरं कन्दर्पवृत्तान्तं मन्यमानो जायमानो नियतं निश्चितमेक एवोच्छ्वास आहरोऽवशेषोऽवि(व)शिष्टो यस्मिन्नेतादृशं जीवितं प्राणितं यस्यैवंभूतोऽप्ययं पूर्वोक्तानौचित्यवशात्तस्या महाश्वेतायाः स्वयमभिगमनेनात्मनागमनेन मनोरथं चित्ताभिलाषं न पूरयति न पूरयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमाना । यथाश्रुतमेव वा किं त्वन्यस्य गमनेन तस्याः संगमो भविष्यति तथाप्यन्यस्याप्यभिगमने का त्वरेत्यत आह—**अकालेति** । अस्य पुण्डरीकस्यायं मदनविकारो न कालान्तरं क्षमते । चिरकालं न तिष्ठतीत्यर्थः । अन्यस्य तदभिगमनप्रयासेन किं प्रयोजनमित्यत आह—**सततमिति**। सततं निरन्तरमतिगर्हितेन निन्दितेन कुत्सेनापि कार्येणापि साधवः सन्तः सुहृदसून्मित्रप्राणान्रक्षणीयान्मन्यन्ते जानन्ति । **तदतीति** । तदेतदतिह्रेपणमप्यतिलज्जावहमप्यकर्तव्यमप्यनाचरणीयमप्यस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्तिनामवश्यकर्तव्यतां नियतविधेयतामापतितमुपस्थितम् । चिन्तितमुपसंहरन्नाह—**किं चेति**। एतद्व्यतिरिक्तमन्यत्किं क्रियत इत्यर्थः । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता का गतिः । न कापीत्यर्थः । अत—**सर्वथेति**। सर्वप्रकारेण तस्या महाश्वेतायाः सकाशं समीपं प्रयामि गच्छामि । एतां प्रत्यक्षामवस्थां दशामावेदयामि कथयामि । इति चिन्तयित्वेति विचिन्त्य । इतिशब्दद्योत्यमाह—**कदाचि(च्ची)ति**। अनुचितोऽयोग्यो यो व्यापारो व्यापृतिस्तत्र प्रवृत्तं विज्ञाय संजातलज्जः समुत्पन्नत्रपः कदाचिन्नानुचितमिति निवारयेत्प्रतिषेधयेत्तस्मै पुण्डरीकायेति पूर्वोक्तमनिवेद्यैवाकथयित्वैव तत्प्रदेशात्तत्स्थानात्सव्याजं सनिभमुत्थायाहमागतः । तत्तस्मात्कारणादेवममुना प्रकारेणावस्थिते सति यदत्रावसरप्राप्तं प्रस्तावागतम्, ईदृश(स्य) अनुरागस्य स्नेहस्य च सदृशं तुल्यम्, अस्मदागमनस्य च मदीयागमनस्य चानुरूपमनुगुणम्, आत्मनो भवत्याः समुचितं योग्यं तत्र भवती प्रभवता(ति) समर्था भवतीत्यभिधायोक्त्वेयं किं वक्ष्यति किं कथयिष्यतीति कृत्वा मन्मुखे आसक्ता संश्लिष्टा दृष्टिर्यस्य स तूष्णीमासीत् । अहं तु तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा सुखमेवामृतं पीयूषं तन्मये ह्रदे ह्(दो)[?]ऽे निमग्ना त्रुटितेव, रतिरसः शृङ्गाररसस्तन्मयमुदधिं समुद्रमवतीर्णेव मध्यप्रविष्टेव, सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानां सकलचिन्तितानामग्रं प्रान्तमधिरूढेवोपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समग्रक्षणानामतिभूमिर्मर्यादाम-धिशयानेव प्रसुप्तेव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किंचिदीषदवनम्यमानं प्रह्वीभवन्मानं यद्व-

---

१ तत्समागम. २ मनुचितमुपहासम् ३ कुत्स्येन. ४ वा. ५ वा

वोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभरैरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमचिन्तयम् । दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति, यत्सत्यमेतेनै मे संतापयतोऽप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः, कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्क्रामति । इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्, तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्' इत्येवं विचारयन्त्यैव प्रविश्य ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृदारिके, त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः । तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिः । एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्बायाः

नमानन तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् । अत एवास्पृष्ट कपोलयोर्गल्लात्परप्रदेशयोरुदर यैरेवविधै [आनन्दबाष्पजलबिन्दुभि] अश्रुभि स्रवद्भि क्षरद्भिरावेद्यमानो निवेद्यमान प्रहर्षस्य प्रमोदस्य [प्रसर] प्रसङ्गो यस्या सैवविधाह तत्क्षण तत्कालमचिन्तयमध्यायमित्यन्वय । अथाश्रु विशेषयन्नाह—**अमलैरिति** । अमलैर्निर्मलैरञ्जनाभावात् । ग्रथितैरिव गुम्फितैरिव । अविच्छिन्नपतनादिति भाव । उपर्युपरि यत्पतन तस्य योऽनुबन्ध परम्परा तेन दर्शित. प्रकाशितो मालाक्रम स्रक्परिपाटी यै । **अप्राप्तेति** । अप्राप्तोऽमिलितो य पक्ष्मसश्लेषो नेत्ररोमसबन्धस्तस्य भावस्तत्ता तयोपजात समुत्पन्न प्रथिमभर पृथुत्वभरो येषु तै दिष्ट्या भाग्येन तावदादावयमनङ्गो मामिव तमपि पुण्डरीकमप्यनुबध्नाति पीडयति । **यत्सत्यमिति** । तदेतेन मदनेन मा सतापयता मे(अ)प्यशेन तत्सतापेन मे मम सत्यमनुकूलता दर्शिता । एव सति मदनेन ममार्य कुमारस्य सताप क्रियत इत्यर्थ । कुमारस्यानुकूल्य विभावयन्नाह—**यदि चेति** । यदि सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततोऽनेन मदनेन किमिव [न] उपकृत किमुपकारो [न]कृत । कि वा नोपपादित कि वा न निष्पादितम् । **को वेति** । अनेन समानोऽपर. को वा बन्धु । कपिञ्जलवचसि सत्यता दृढीकुर्वन्नाह—**कथं चे(वे)ति** । प्रशान्ताकृते कपिञ्जलस्यास्माद्वदनात्स्वप्ने वितथानृता भारती [स्वप्नेऽपि] निष्क्रामति । इत्थभूते सति कि मयापि प्रतिपत्तव्य किमङ्गीकर्तव्यम् । तस्य कपिञ्जलस्य वा पुरोऽग्रे किमभिधातव्य किमु कथनीयम् । एव विचारयन्त्यैव ससभ्रमा प्रतीहारी प्रविश्य प्रवेश कृत्वा । गृहमिति शेष । ममेत्यकथयदवोचत् । कि तदित्याह—**भर्त्रिति** । हे भर्तृदारिके अस्वस्थमपाटव शरीर यस्या सेति परिजनात्परिच्छदलोकादुपलभ्य प्राप्य महादेवी गौर्यभिधाना मदम्बा प्राप्तागता । **तच्चेति** । तत्पूर्वोक्त श्रुत्वाकर्ण्य कपिञ्जलो महानत्युत्कृष्टो यो जनाना समर्दोऽन्योन्यसघट्टस्तस्माद्भीरु त्वरान्वित शीघ्रमुत्थाय । हे राजपुत्रि, अय कालातिपात कालविलम्बो महान्भूयानुपस्थित प्राप्त । **भगवांश्चेति** । भुवनत्रयस्य विष्टपत्रयस्य चूडामणिरिव चूडामणि शोभाकारित्वाद्भगवान्दिवसकर [illegible]ऽस्तमुपगच्छति प्रयाति । **तदिति** । तत्तस्मात्कारणाद्गच्छामि व्रजामि । **सर्वथेति** । [illegible] अभिमतो वाञ्छितो य सुहृन्मित्र तस्य प्राणा असवस्तेषा रक्षा त्राण सैव दक्षिणा मदागमनपूजा [illegible] पाणिसयोजनरूप उपरचितो निबद्ध । **एष इति** । एष सुहृत्प्राणरक्षात्मको मे मम परम [illegible]

प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेनागृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चामरव्यग्रपाणिना कुब्जकिरातबधिरवामनवर्षधरकलमूकानुवीतेन परिजनेन सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् । गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—'अयि तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयम् । अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र सांप्रतमयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, अवमुच्य विनयम्,

---

ति । प्रतीहारीणा द्वारनियुक्तस्त्रीणा जनो लोको यस्मिन्स तेन । **कनकेति** । कनकस्य सुवर्णस्य वेत्रलता यष्टिविशेष सा करे पाणौ यस्य स तेन । पद्मपाणिरित्यादिप्रयोगदर्शनात् । 'न बहुव्रीहौ' इत्यनेन सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपात. । **कञ्चुकीति** । कञ्चुकिना सौविदल्लाना लोको जनो यस्मिन्स तेन । 'लोको विश्वजन' इत्यनेकार्थ । **आगृहीतेति** । आ समन्ताद्गृहीता आत्तास्ताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागा येन स तेन । तत्र ताम्बूल नागवल्ली, कुसुमानि पुष्पाणि, पटवास. पिष्टात, अङ्गरागो विलेपनम् । **चामर इति** । चामरैर्वालव्यजनैर्व्यग्र आकुल पाणिर्हस्तो यस्य स तेन । **कुब्ज इति** । कुब्ज खर्व, किरात स्वल्पतनु, बधिरोऽकर्ण, वामन प्रसिद्ध, वर्षधर पण्ढ. । 'कलमूकोऽवाक्श्रुति' इ[ति] हलायुध । एतैरनुवीतेनावृतेन । 'संवीते रुद्धमावृते' इति कोश । क्वचित् 'अनुमत' इति पाठ । तत्रानुमतेनेत्यभिमतेनेत्यर्थ । **अम्बा त्विति** । अम्बा तु जननी तु मत्समीप मदन्तिकमागत्येत्य सुचिर चिरकाल स्थित्वा स्वभवन निजगृहमयासीदगात् । तया तु मत्तनया तु तत्र मद्गृह आगत्य कि कृत कि विहितम्, किमभिहित कि कथितम, किमाचेष्टित किमाचरितम, इति सर्वमह शून्यहृदयोद्भ्रमचित्ता नालक्षय न ज्ञातवती । तस्यामम्बाया गताया च सत्या भगवति माहात्म्यवति सवितरि सूर्येऽस्तमुपगते प्राप्ते सति किंकर्तव्यतामूढाह ता[एव] तरलिकामपृष्ट(च्छ) पृष्टवती[त्य]न्वय । अथ सूर्यं विशेषयन्नाह—**हारीतेति** । हारीतो मृदङ्गुर· । 'हारिल' इति लोकप्रसिद्ध । तद्वद्धरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य स तस्मिन् । **सर इति** । सरोजिनी कमलिनी तस्या जीवितेश्वर प्राणनाथस्तस्मिन् । **चक्रेति** । चक्रवाकस्य द्वन्द्वचरस्य सुहृदि । पुन कस्मिन्सति । पश्चिमाशामुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति । पुन केषु सत्सु । कमलवनेषु नलिनकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु । पुन कस्मिन् । पूर्वदिग्भागे नीलायमाने सति पुन कस्मिन् । तिमिरेणान्धकारेण जीवलोकेऽवष्टभ्यमान आश्लिष्यमाने । केनेव । महाप्रलयस्य यो जलधि समुद्रस्तस्य [प]य पूरेणेव । पय पूरस्य श्वेतत्वादुत्प्रेक्षा न सभवतीत्याह—**पातालेति** । पाताल वडवामुख तस्य प, कर्दमस्तेन [कलुषेन] मलिनीकृतेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे तरलिके, मे मम हृदय कथ न पश्यसि नावलोकयसि । कीदृशम् । दृढमत्यर्थमाकुल व्याकुलम । तथाप्रतीति (तिपत्ति) सर्वस्मिन्विषयेऽस्थिरनिश्चयो वा तेन विह्वलानि व्याकुलानि चेन्द्रियाणि करणानि । अतोऽस्मिन्विषये पुण्डरीकविषयेऽण्वपि कर्तव्य कृत्य स्वय ज्ञातुमह नाल न समर्था, यतोऽय कपिञ्जलस्त्वत्समक्षमेव त्वत्प्रत्यक्षमेवममुना प्रकारेणाभिधाय कथयित्वा गत । अतोऽस्मिन्नर्थे यत्साप्रत योग्य तद्भवत्युपदिशतु कथयतु । यथोपदेशस्तं तं(?) माह—**यदीति** । यदि तावत्त्वमेव । कुमारानुसरणमननुसरण चेति कोटिद्वयम, तृतीय पुनरपरमिति [व]िचिन्त्य-

---

१ गृहीत. २ वर्वरकटमूक, वर्वरकिल्मूक ३ अनुगतेन ४ तस्याम ५ तरलिके न पश्यसि ६ शून्यमिति. ७ अस्मि ८ उत्सुक

अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिम्। एवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान्। अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः। पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते, तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्' इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत्।

ततः शशिकेसरिविदार्यमाणतमःकरिकुम्भसंभवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरिसिद्धसुन्दरीकुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरीक्रियमाणम्, चलितजलधिजलकल्लोलानिलोल्लासितेन वेलापुलिनसिकतोद्गमेनेव पाण्डुतामापाद्यमानं पश्चिमेतरमिन्दुधाम्ना दिगन्तरमदृश्यत। शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्दस्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निः-

---

रमाश्रित्य गूढाभिसंधि। आद्ये त्वाह—इतरेति। इतरकन्येव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपा विहाय, धैर्यं साहसमुत्सृज्य दूरीकृत्य, विनय यथोचितव्यापारमवमुच्य त्यक्त्वा, जनापवाद कौलीनमचिन्तयित्वाध्यात्वा, सदाचार शोभनानुष्ठानमतिक्रम्योल्लङ्घ्य, शील परपुरुषेष्वनभिरतिस्वभावम्। 'शील साधुवृत्तस्वभावयो' इत्यनेकार्थ। तदुल्लङ्घ्यातिक्रम्य, कुलमभिजनस्तदवगणय्यावगणना कृत्वा, अयशोऽकीर्तिमङ्गीकृत्य स्वीकृत्य रागेण कामरागेणान्धा वृत्तिर्वर्तन यस्याः सैवविधाह पित्रा जनकेनाननुज्ञातादत्तानुशासना, मात्रा चाननुमोदिताश्लाघिता स्वयमात्मनोपगम्य समीपे गत्वा पाणिं ग्राहयामि हस्तग्रहण करोमि। एवममुना प्रकारेण गुरुजना. पूज्यजना मातृपित्रादयस्तेषामतिक्रमादुल्लङ्घनान्महानधर्म स्यात्। सत्वनुचित इति शेष। अननुसरणमभिप्रेत्याह—अथेति। अथ धर्मानुरोधादितर पक्षेऽननुसरणात्मकस्तस्यावलम्बनमाश्रयण तद्द्वारेण चित्(?)प्रथम मृत्यु व्यवरोपणमङ्गीकरोमि स्वीकरोमि। एवमपि प्राणविमोचनेऽपि तावदादौ स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिन आद्यस्नेहदतस्तत्रभवत पूज्य[स्य] कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरस्य स्नेहवृद्धेर्भङ्गो नाश स्यात्। पुनरपरमपि दूषण वक्तुमाह—यदि(दी)ति। यदि कदाचित्तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिर्जीवितनाश उपजायते भवेत्, मुनिजनवधजनित तदपि महदेन पातक भवेदित्येवमुच्चारयन्त्या वदन्त्यामेव मयि चन्द्रस्य शशाङ्कस्योदय उद्गमनात्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तेन। विरल च विरल च विरलविरल तेन। तुच्छतुच्छेनेत्यर्थ। एवविधेनालोकेन प्रकाशेन। केन केव। कुसुमेति। कुसुमरजसा पुष्पपरागेण वसन्तवनराजिरिव काननलेखेव वासवी दिक्प्राग्दिग्धूसरतामीषत्पाण्डुरताम्। 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसर' इति कोश। अयासीदप्रापत्।

तत इति। ततो दिग्धूसरणानन्तरमिन्दुधाम्ना शशाङ्कतेजसा पाण्डुता श्वेततामापाद्यमान विधीयमान पश्चिमेतर दिगन्तर पौर्व दिग्विभागमदृश्यतालोक्यत। जनैरिति शेष। पाण्डुत्वसाम्येनाह—शशीति। [illegible] विदारणकर्तृत्वात्केसरी तेन विदार्यमाणो भिद्यमानो य कृष्णत्वसाम्यात्तम एव करी तस्य कुम्भो शिरःपिण्डौ तस्मात्संभव उत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन मुक्ताफलाना मौक्तिकाना क्षोदेनेव चूर्णेनेव धवलता [illegible] प्राप्यमाणम्। उदयगिरिसंबन्धिनो ये सिद्धा गन्धर्वविशेषा विद्यासिद्धा वा तेषा या. सुन्दर्यः [illegible] कुचा पयोधरास्तेभ्यश्च्युतेन गलितेन चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजक्षोदसमूहेनेव पाण्डुरीक्रियमाणम् [illegible]। चलितेति। चलित कम्पित यज्जलधिजल समुद्राम्भस्तस्य कल्लोलानिलैस्तरङ्ग[illegible] वेलाब्धेर्वृद्धिस्तस्या पुलिन जलोज्झित तट तस्य सिकता वालुका तस्या [illegible] शनैर्मन्दमन्द ज्योत्स्ना नि[illegible] निनाया [illegible]। विनदत्वसाम्येनाह—

पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदीर्योद्गच्छता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किंचिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपारूढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयोग्येनामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी । अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिव, उदयगिरिसिंहकरतलाहतहरिणशोणितशोणीकृतमिव, रतिकलहकुपितरोहिणीचरणालक्तरसलाञ्छितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्—'एकत्र खलु मधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् । इदमतिदुर्विषहं

दशनेति । चन्द्रदर्शनात्स्वकीयनाथनिरीक्षणान्मन्द मन्द स्मिताया दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव । **तदन्विति ।** तदनु पश्चाद्रसातलान्नागलोकादवनीं पृथ्वीमवदीर्य विदारणं कृत्वोद्गच्छता प्रादुर्भवता । श्वेतत्ववर्तुलत्वसाम्येनाह—**शेषेति ।** शेषस्य नागाधिपतेः फणामण्डलेनेव फणसमूहेनेव रजनीकरबिम्बेन रजनी त्रियामाराजताशोभत । अत्र रजनिकरबिम्बमात्रग्रहणेन चन्द्रस्य बालभावप्रकटीकरणात्समुपारूढातिरागिणेति पूरणीयम् । ततश्च चन्द्रोदयकालेऽतीवारुण्यं बालत्वात् । तदनन्तरं च तरुणावस्थायामारुण्यमात्रम् । अत एव समुपारूढरागेणेत्येवाग्रे विशेषणम् । तथा शेषफणेत्यत्रानवरतकमलाकरकमलतललालितहरिपदाम्बुजप्रभारुणेनेति पूरणीयम् । तेन सर्वं साम्यमुपपद्यते । ततः क्रमेण परिपाट्या शशिना चन्द्रेण यामिनी रात्री रमणीयता शोभनीयतामनीयत प्रापिताभूत् । 'नी प्रापणे' धातुः । अथ च शशिनं विशेषयन्नाह—**सकलेति ।** सकलः समग्रो यो जीवलोको मनुष्यलोकस्तस्यानन्दकेन प्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनः स्त्रीलोकस्तस्य वल्लभेन प्रियेण । **किंचिदिति ।** किंचिदीषदुन्मुक्तः परित्यक्तो बालभावः शिशुत्वं येन स तेन । **मकरेति ।** मकरध्वजस्य कंदर्पस्य बन्धुभूतेन स्वजनभूतेन । **समेति ।** समुपारूढोऽध्यासितो रागो रक्तता येन स तेन । **सुरतेति ।** सुरतोत्सवे निधुवनक्षणे य उपभोगस्तत्रैकयोग्येन । सर्वयोचितेनेत्यर्थः । अमृतमयेन पीयूषात्मकेन । किं कुर्वता । आरोहतारोहणं कुर्वता । गगनमिति शेषः । सकलानन्दकारित्वादिभिर्धर्मैरुत्प्रेक्षते—यौवनेनेव तारुण्येनेव । अथ चन्द्रस्य तरुणभावं वर्णयन्नाह—**अथेति ।** आरोहणानन्तरं तं रजनिकरं चन्द्रमुदितं विलोक्य निरीक्ष्याहं तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयं चिन्तितवतीत्यन्वयः । अथ रजनिकरं विशिनष्टि—**अभीति ।** अभिनवः प्रत्यग्रो य उदयरागस्तेन लोहितं रक्तम् । अत एव कीदृशमिव । प्रत्यासन्नः समीपवर्ती यः समुद्रः पयोधिस्तस्मिन्विद्रुमा रक्तकन्दास्तेषां प्रभा कान्तयस्ताभिः पाटलितमिव श्वेतरक्तीकृतमिव । **उदयेति ।** उदयगिरेः पूर्वाद्रेः सिंहो हर्यक्षस्तस्य करतलेन चपेटयाहतस्ताडितो यः [हरिणः] तस्य शोणितं रुधिरं तेन शोणीकृतमिव रक्तीकृतमिव । रतिकलहेन कामकलहेन कुपिता कोपं प्राप्ता या रोहिणी चन्द्रस्त्री तस्याश्चरणौ पादौ तयोरलक्तकरसो यावकद्रवस्तेन लाञ्छितमिव चिह्नितमिव । अथ महाश्वेता विशेषयन्नाह—**अन्तरिति ।** अन्तर्मध्ये ज्वलितो मदनानलः कामवह्निर्यस्यामेवंविधाप्यन्धकारितं हृदयं यस्या इति । अन्धकारप्रज्वलनयोर्मिथो विरोधात् । **तरलिकेति ।** तरलिकाया उत्सङ्गः क्रोडस्तत्र विधृतं स्थापितं शरीरं देहो यया । एवंविधापि मन्मथहस्तवर्तिनी कंदर्पकरगतेति विरोधः । **चन्द्रेति ।** चन्द्रे शशाङ्के गते प्राप्ते नयने लोचने यस्याः । एवंविधापि मृत्युं मरणमालोकयन्तीति विरोधः । अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतकः । एतत्परिहारस्त्वर्थभेदेन स्वयमूह्यः । स्वस्य गाढदुःखितामावेदयन्त्याह—**एकत्रेति ।** खलु निश्चयेन । एकत्रैकस्मिन्स्थले मधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः । एतेषामुद्दीपकत्वादेवोपादानम् । **एकत्रेति ।** एकस्मिन्स्थले पापकारी पापिष्ठश्चन्द्र एव हतको हताश-

---

१ प्रदान २ फण ३ रजनिकर ४ निरन्तर । ५ लोहित ६ मन्मनु ७ आदर्श । ८ दुर्विषहं-दर्शनमु न दुर्विषहदर्शनम्

मे हृदयम् । अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः, शीतार्तस्य तुषारपातः, विषविस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः' इत्येवं चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च संभ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन मल्ललाटविधृतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नवाष्पजलधारान्धकारितमुखी रुदन्तीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद । प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ । स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम्' इत्येवंवादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविकल्पानपाहरन्, सर्वोपायदर्शनान्युत्सा-

---

त्सोढुं न शक्यते न पार्यते । विरहिणीहृदयस्य दु खासहिष्णुक्ष[मत्व]माविः कुर्वन्नाह—**इदमिति** । अतिदुःखेन विपरत इति दुर्विषह हृदय तथा । अस्य चन्द्रस्येदमुद्गमन सदाहेन वर्तमानो यो ज्वरस्तापस्तेन ग्रस्तस्य । **अङ्गारेति** । अङ्गारवर्ष उल्मुकवृष्टि । अङ्गार साग्निर्निरग्निश्च द्विविधो वर्ण्यते । साग्नौ यथा—'अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते' निरग्नौ यथा—'कलङ्कस्तन्वल्यो व्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्' इत्यादि प्रयोग । **शीतेति** । शीतार्तस्य शीतपीडितस्य तुषारो हिम तस्य पात पतनम् । **विषेति** । विष गरल तस्य विस्फोटकेन मूर्च्छितस्य मूर्च्छा प्राप्तस्य कृष्णसर्पस्य दशो दशनम् । एतादृशमुद्गमनम् । इत्येव चिन्तयन्ती ध्यायन्तीमेव मूर्च्छा मा निमीलिते लोचने नेत्रे यस्या एवविधामकार्षीत् । केव । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमनेनोपनीता प्रापिता कमलवनस्य म्लानि सङ्कोचस्तस्मिन्या निद्रा सेव । **अचिरेणेति** । अल्पकालेन सभ्रान्ता व्यामोह प्राप्ता या तरलिका तयोपनीताभिरानीताभिश्चन्दनचर्चाभिर्मलयजसमालम्भनैस्तालवृन्तानिलैश्च व्यजनवातैश्चोपलब्धा सज्ञा चेतन्य यया सा तामेव तरलिकामाकुलाकुलामुत्पिञ्जला मूर्तेनेव विषादेनाधिष्ठितामाश्रिताम् । **मदिति** । मम ललाटे मदलीके विधृता स्थापिता स्रवन्ती जल क्षरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया सा ताम् । अस्या जलस्यातिशी[त]त्वात्तत्स्थापनमुचितमेवेति भाव । **अवीति** । अविच्छिन्नात्रुटिता वाष्पजलधारा नेत्रवारिसंततिस्तयान्धकारित विच्छायित मुख यस्या सा ता रुदन्ती रोदन कुर्वन्तीं तामेव तरलिकामपश्यमवलोकयम् । **उन्मीलितेति** । उन्मीलिते विकसिते [लोचने] नेत्रे यस्या सा ताम् । एवविधा मा सा तरलिका । **कृतेति** । कृतो विहित पादयोश्चरणयो प्रणामो नतिर्यया सा । **चन्दनेति** । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्क कर्दमस्तेनार्द्रेण क्लिन्नेन करयुगलेन हस्तयुग्मेन बद्धोऽञ्जलिर्यया सैवविधावादीदवोचत् । किं तदित्याह—**भर्त्रिति** । हे भर्तृदारिके, किं लज्जया त्रपया । गुरुजनाना मातृपित्रादीनामपेक्ष्य(क्ष)या वा किम् । प्रसीद प्रसन्ना भव । मा तत्र प्रेषय प्रेषण कुरु । ते तव हृदयदयित प्राणप्रियमेतादृश जनमानयाम्यानयन करोमि । वेति पक्षान्तरे । उत्तिष्ठोत्थान कुरु । तत्र तस्मिन्स्थले गम्यता गमन क्रियताम् । इत परं मकरचिह्न मन्मथ सोढुमसमर्थाक्षमासि । [illegible] । उदधिमिव समुद्रमिव । तत्र मकरा मत्स्याश्चिह्नानि यस्य । एतादृशसाम्येऽपि साम्यान्तरमाह—**प्रबलेति** । [illegible] चन्द्रोदयबलेन विजृम्भमाणा वृद्धि प्राप्ता उत्कलिका उत्कण्ठास्तासा शत यस्मात् । अथ [illegible] आरोहावरोहपरम्पराणा शत यस्मिन्नित्येववादिनीं ता तरलिकामवोचमवदम् । किं तदित्याह—**उन्मत्त इति** । हे उन्मत्ते परवेदनाया स्वानुभववदनभिज्ञे तरलिके, मन्मथेन कन्दर्पेणकेन [illegible] । [illegible] तस्मिन्वा कुमारस्य समीप नेता प्रापक कुमुदबान्धवश्चन्द्र आगत [illegible] । [illegible] नास्ति हृदयदर्शनायास्तीत्यन्यत्कुमारनिकटेऽपि नमागमनमशक्यमित्युत्कण्ठा-

रयन्, अन्तरायानन्तरयन्, सर्वसंदेहानपनयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वन्, लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ । यथाकथंचिदनुगमनेन जीविता संभावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम्' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छास्वेदविह्वलैरङ्गैः कथंचिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्रवानिव वहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरतामृतसागरपूरानिवोद्गिरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने, महावराहदंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवोद्ध्रियमाणे मही-

समग्रा ये उपायाश्चन्दनवादप्रक्षेपादयस्तेषां दर्शनानि विलोकनान्युत्सारयन्दूरीकुर्वन् । **अन्तरायेति** । अन्तराया अयं मुनिकुमारोऽहं च राजकुलोत्पन्नेत्युभयोर्विलक्षणकुलशीलस्वभावलोकगर्हारूपास्तानन्तरयन्व्यवधानं कुर्वन् । **सर्वेति** । एतदनुसरणे किंचिदनिष्टं स्यादित्येवरूपाः सर्वे ये संदेहा द्वापरास्तानपनयन्दूरीकुर्वन् । **सर्वेति** । सर्वाश्च ताः शङ्का मातृपितृवर्गोत्समुद्भूता आरेकास्तास्तिरस्कुर्वन्न्यक्कुर्वन् । **लज्जेति** । लज्जा त्रपा मुन्मूलयन्नुच्छिन्दन् । **स्वयमिति** । स्वयमात्मनाभिगमने तदनुसरणे लाघवदोषं लघुतादूषणमावृण्वन्नाच्छादयन् । **कालेति** । कालस्य समयस्यातिपातमविलम्बं परिहरन्परित्यजन् । तत्तस्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं कुरु । अतित्वरयेति शेषः । एतेनानुसरणे आदरातिशयः सूचितः । अनुगमनेन यथाकथंचिद्यदि जीविता श्वसिता तदा यन्निमित्तमायासोऽनुभूयते तमायासकारिणं हृदयदयितं जनं संभावयामि । अनुसरणफलीभूतेन गाढसंगमरूपेण समाधानं करिष्यामीत्याशयः । इत्यभिदधानेतिब्रुवाणा । **मदनेति** । मदनमूर्च्छया जनितो यः स्वेदस्तेन विह्वलैर्व्याकुलैरङ्गैर्हस्तपादादिभिः कथंचिन्महता कष्टेन तामेव तरलिता(का)मवलम्ब्यालम्बनीकृत्योदतिष्ठमुत्थितवती । **उच्चेति** । उच्चलिताया उत्प्राबल्येन प्रस्थिताया मे मम दुर्निमित्तं कुमारस्य विगतजीवितत्वादिकं तस्य निवेदकं ज्ञापकं दक्षिणं सव्येतरं लोचनं नयनमस्पन्दतास्फुरत् । **उपेति** । उपजाता समुत्पन्ना शङ्कानिष्टोत्प्रेक्षणं यस्या एवंविधा चाहमित्यचिन्तयमित्यध्यायम् । इतिप्रतिपाद्यमाह—**इदमिति** । दैवेन विधिनापरमिदं किमुपक्षिप्तं निक्षिप्तम् ।

अथेति । दुर्निमित्तोपागमानन्तरं प्रदोपसमय एव यामिनीमुख एव तस्मात्प्रासादशिखरात्पूर्वोक्तसौधप्रान्तादवातरमुत्तीर्णा । उत्तीर्य च प्रमदवनपक्षद्वारेण पक्षकेन निर्गत्य निर्गमनं कृत्वाहं महाश्वेता एव तत्समीपं पुण्डरीकाभ्यर्णमुदचलमुदगच्छमिति दूरेणान्वयः । कस्मिन्सति । चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेन ज्योत्स्नया कौमुद्या भुवनान्तराले विष्टपविशाले प्लाव्यमाने पूर्यमाणे सतीत्यर्थः । कीदृशेन चन्द्रमण्डलेन । नातिदूरोद्गतेनातिविप्रकृष्टोदितेन । अत्र च ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वसंतोषजनकत्वस्वभावतया सुधासाम्येन तां वर्णयितुं चन्द्रमण्डलविशेषणमाह—**सुधेति** । सुधा पी[यू]षम् तृषोपशामकत्वात् । तदेव सलिलं तस्य प्लवाः पूरास्तानिव वहता दधता । सलिलं गेहप्रणालेन गच्छतीत्याशयेनाह—**त्रिभुवनेति** । त्रिभुवनमेव प्रासादो देवगृहं तस्य महाप्रणालानुकारिणा जलमार्गसादृश्यधारिणा । पुनस्तेनैव साम्येन द्विधा वर्णयन्नाह—**चन्दनेति** । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य यो निर्झरो झरस्तस्य निकरानिव समूहानिव क्षरता क्षरणं कुर्वता । **अमृतेति** । अमृतमयस्य यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरानिव प्लवानिवोद्गिरता वमता । **श्वेतेति** । श्वेतगङ्गाया श्वेतजाह्नव्याः प्रवाहाणामोघानां सहस्राणीव वमतोद्गिरता । **श्वेतेति** । श्वेतद्वीपे यो निवासस्तमिव सोमलोकस्य यद्दर्शनसुखं तमिव जनेऽनुभवति साक्षात्कुर्वति सति । **महेति** । महावराहस्यादिवराहस्य यद्दंष्ट्रामण्डलं तस्य निभेन

१ सर्वानन्तरायान्. २ अनुगमनजीवना, अनुहननीविता. ३ खेद. ४ पूरान्. ५ आप्लाव्यमाने.

मण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्घेषु कामिनीप्रहितसुरतदूतीसहस्रसंकुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकरचितावगुण्ठनासु चन्द्रालोकभयचकितासु, कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितास्वितस्ततः पलायमानास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमावद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु स्फुटितकुमुदवनवहलधूलिधवलितोदरे निशानदीपुलिनायमानेऽन्तरिक्षे, चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे महोदधाविव रतिरसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीवलोके, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोपसमये, गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना तेनैव मूर्च्छानिहितेन किंचिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रेण तथैव च तया कण्ठस्थितयाक्षमालया

नद्दशेन शशिना चन्द्रेण । इद च शशिनः किंचित्कालहीनत्वमादायेत्युक्तम् । अन्यथा दंष्ट्राया वक्रत्वेन चन्द्रमण्डलस्य वर्तुलत्वेन साम्य न स्यात् । **क्षीरेति** । क्षीरसागरोदराद्दुग्धोदधिमध्यान्महीमण्डल उद्ध्रियमाण इव वहिर्निष्काश्यमान इव । परमेश्वरेण महावराहरूप धृत्वा मही समुद्रे मज्जन्ती दंष्ट्राया धृतेति पुराणप्रसिद्धि । **प्रतीति** । प्रतिभवन प्रतिगृहमङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन विकचकुमुदाना विकस्वरकैरवाणा गन्धो येष्वेवविधैश्चन्दनोदकैश्चन्द्रोदयार्घेषु शशाङ्कोद्गमनपूजासूपह्रियमाणेषु क्रियमाणेषु सत्सु । **कामिनीति** । कामिनीभिः स्त्रीभि प्रहिता प्रेषिता या सुरतार्थं दूत्य सचारिकास्तासा सहस्र तेन सकुलेषु व्याप्तेषु राजमार्गेषु श्रीपथेषु सत्सु । पुन कासु । अभिसारिकासु सत्सु । सकेतित स्थान या अभिगच्छन्ति ता अभिसारिका स्त्रिय. कथ्यन्ते । अथ चाभिसारिका विशेषयन्नाह—**नीलेति** । नीलाशुकेन श्यामवस्त्रेण रचित निर्मितमवगुण्ठन शिरांशुक यासा तासु । नीलवस्त्रावृतत्वेन कैश्चिज्ज्ञातु न शक्यन्त इति भाव । **चन्द्रेति** । चन्द्रस्य शशिनो य आलोक प्रकाशस्तस्माद्भय तेन चकितासु त्रस्तासु । नीलावगुण्ठनविशिष्टाभिसारिकोपमानमाह—**कमलेति** । कमलवनाना नलिनखण्डाना लक्ष्म्य स्त्रियस्तास्विव । कीदृशीषु । **नीलेति** । नीलोत्पलानामिन्दीवराणा प्रभा कान्तयस्ताभि पिहितासु स्थगितासु । भयचकितत्वादाह—**इतेति** । इतस्तत समन्तात्पलायमानासु धावमानासु । **प्रबोधे(बुध्ये)ति** । प्रबुध्यमानासु प्रबोध प्राप्यमाणासु । पुन. कस्मिन्सति । अन्तरिक्ष आकाशे सति । अथाकाश विशिनष्टि—**स्फुटितेति** । स्फुटित विकसित यत्कुमुदवन कैरवखण्ड तस्य बहला निविडा या धूलि परागस्तया धवलित शुभ्रितमुदर मध्य यस्य स तथा तस्मिन् । अन्तरिक्षस्य धवलितत्वसाम्येनाह—निशा रात्रिरेव नदी तटिनी तस्या पुलिनायमाने जलोज्झितप्रतीरायमाणे । पुन कस्मिन्सति । जीवलोके सति विश्वे सति । कीदृशे । चन्द्रोदयलक्षणो य आनन्द प्रमोदस्तस्य निर्भरोऽतिशयो यस्मिन् । तस्य निरवधित्वादुत्प्रेक्षते—महोदधाविव महाम्भोधाविव । रसादीना चतुर्णां जनकत्वाच्चतुर्भिरुत्प्रेक्षते—**रतीति** । रतिरस शृङ्गारस्तन्मय इव, उत्सवो मदस्तन्मय इव, विलासो लीला तन्मय इव, प्रीति. [illegible] तन्मय इव । सर्वत्र यकारलोप । समयाद्यनुसरणमाह—**प्रदोषेति** । प्रदोषो यामिनीमुख स एव समय. [illegible] तस्मिन् । प्रदोषलक्षण विशेषयन्नाह—**शशीति** । शशीमणयश्चन्द्रकान्तास्तैर्निबद्धा प्रणाला जलमार्गास्तेषा [illegible] [illegible] तेभ्यो य प्रमोदस्तेन मुखरा वाचाला ये मयूरा बर्हिणस्तेषा रव शब्दस्तेन [illegible] मनोहरे । **गृहीतेति** । गृहीतान्यात्तानि विविधकुसुमताम्बूला[ङ्ग]रागपटवासचूर्णानि ययैवविधया तरलिकया [illegible] अनुगम्यमाना । पुन कीदृशी । **तेनैवेति** । तेनैव मूर्च्छाकालनिहितेन स्थापितेन चन्दन[illegible] नेपथ्य तेन । कीदृशेन । किंचिदाश्यानाशुष्का [illegible] धूसरा किंचित्पाण्डुरा आकुला विकीर्णा अलका. केशा यस्मि[न्] । पुन कीदृशेन । [illegible] । **तथेति** । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव कण्ठस्थितया निगर[ण]-

---

१ [illegible]. २ [illegible] इव [illegible] इव विलासमय इव.

श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिविनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् । अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयतानुबध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयपरिजनमात्मानमेवलोक्याचिन्तयम्—'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तथा हि । समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः । दूरप्रसारितकरः करमिव कर्षति शशी । प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशं चावदम्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि किरणकचग्रहाकृष्टमभिमुख-

---

स्थापितयाक्षमालया जपमालया तथा पारिजातमञ्जर्या च । कीदृशया । श्रवणयोः कर्णयोः शिखरमग्रं चुम्बतीत्येवंशीला सा तया । एतेन विरहव्याकुलतया नवीनं किंचिन्न कृतमिति सूचितम् । पुनः कीदृशी । **रक्तेति ।** रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं शिरोवगुण्ठनं यया सा । रक्तत्वसाम्यादाह—**पद्मेति ।** पद्मरागो लोहितको रत्नं तस्य रश्मिभिः कान्तिभिर्विनिर्मितेनेव रचितेनेव । **केनेति ।** केनचिदात्मीयेनापि स्वकीयेनापि परिजनेन परिच्छदेनानुपलक्ष्यमाणाज्ञायमाना । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—**मधिवति ।** मधुकरा भ्रमरास्तेषां जालेन समूहेनानुबध्यमाना निरुध्यमाना । अथ मधुकरसमूहं वर्णयन्नाह—**पारीति ।** पारिजातस्य मन्दारस्य या कुसुममञ्जरी तस्याः परिमलस्तेनाकृष्टेनाकर्षितेन । अतएव रिक्तीकृतोपवनेन । सर्वस्य मधुकरस्य तत्रैव गमनादुपवनं रिक्तीभूतमिति भावः । किं कुर्वता मधुकरकुलेन । कुमुदवनानि कैरवखण्डान्यपहाय त्यक्त्वा धावता त्वरया गच्छता । पुनः किं कुर्वता । **नीलेति ।** नीलपटः कृष्णांशुकं तस्यावगुण्ठनविभ्रममिव शिरोवेष्टनविलासमिव संपादयता निष्पादयता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **प्रयान्तीति ।** प्रयान्ती गच्छन्ती । **तर इति ।** तरलिकैव द्वितीयः परिजनो यस्यैवंभूतमात्मानमवलोक्य निरीक्ष्याहं महाश्वेताचिन्तयमध्यायम् । किं तदित्याह—**प्रियेति ।** अतिशयेन प्रियः प्रियतमस्तस्याभिसरणमनुगमनं तत्र प्रवृत्तस्यायुक्तस्य जनस्य बाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किमिव कृत्यम् । न किमपीत्यर्थः । प्रस्तुतस्य कुमारेण सह संगमरूपस्य कार्यस्य स्वनिकटवर्तिपरिचारिकास्वप्यान्तरङ्गत्वात्तरलिकायास्ततोऽपि संगोप्यमानत्वादिति भावः । परिजनराहित्येऽपि तद्युक्ततां प्रदर्शयन्नाह—**नन्विति ।** ननु निश्चयेन । एते एवाग्रे वक्ष्यमाणाः परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तत्कृत्यतां प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः । तदेव प्रकटयन्नाह—**तथा हीति ।** समारोपितमधिज्यीकृतं यच्छरासनं धनुस्तत्रासक्त आयुक्तः सायको बाणो येनैवंभूतः कुसुमायुधो मदनोऽनुसरत्यनुगच्छति । उद्दीपकत्वात् । दूरं प्रसारिता विस्तारिताः करा हस्ता येनैवंविधः शशी चन्द्रः करमिव हस्तमिव मां कर्षत्याकर्षणं करोति । **प्रस्खलनेति ।** प्रस्खलनभयात्पतनभीतेः पदे पदे रागोऽवलम्बतेऽवलम्बनं करोति । अथ चान्योऽपि सेवकः प्रस्खलनभयात्स्वामिनोऽवलम्बनं करोति । **लज्जामिति ।** लज्जां त्रपां पृष्ठतः पश्चाद्भागे कृत्वेन्द्रियैः करणैः सह हृदयं चेतः पुरोऽग्रे धावति त्वरया व्रजति । **निश्चयमिति ।** कुमारविषयिण्युत्कण्ठोत्कलिका निश्चयमारोप्य निश्चयेन प्रियसंगमो भविष्यतीति कृत्वा मां नयति प्रापयति । अन्योऽपि सेवको निश्चयं व्यवसायमारोप्याय मदीयस्वामीति निश्चित्य नयति । अभिलषितस्थलमिति शेषः । प्रकाशं प्रकटं यथा स्यात्तथाहमित्यवदमवोचम् । किं तदित्याह—**अयीति ।** अयि कोमलामन्त्रणे । हे तरलिके, अपिनाम प्रश्ने । अयमिन्दुहतको मामिव तमपि पुण्डरीकमप्यभिमुखं संमुखमानयेत्प्रापयेत् । कीदृशम् । किरणैः पादैर्यः कचग्रहः केशग्रहणेनाकृष्टमाकर्षि-

१ निर्मितेन २ विभ्रमान् ३ द्वितीयमपरिजनम्. ४ नारोदत ५ दृष्ट्वा. ६ मां कर्षति ७ इन्दुः ८ करां

मानयेत्' इत्येवंवादिनी च मामसौ विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि। किमस्य तेन जनेन। अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायास्तास्ताश्चेष्टाः करोति। तथा हि। प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिकाञ्चितं चुम्बति कपोलयुगलम्। लावण्यवति पयोधरभारे निपतति प्रस्फुरितकरः। स्पृशति रशनामणीन्। निर्मलनखलग्नमूर्तिः पादयोः पतति। किं चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति। मृणालवलयधवलान्करान्धत्ते। प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति। केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते। सलिलसीकरार्द्राञ्शशिमणीन्करैरामृशति। द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि। एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम्। तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रस्रुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे क्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम्। दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का

तम्। एववादिनीमेवब्रुवाणा च मामसौ तरलिका विहस्य हास्य कृत्वाब्रवीदवोचत्। हे भर्तृदारिके, त्व मुग्धासि। अस्य चन्द्रहतकस्य तेन जनेन पुण्डरीकाख्येन किम्। कृत्यमिति शेष.। अय चन्द्रहतक आत्मनैव स्वयमेव मदनातुर इव कन्दर्पपीडित इव भर्तृदारिकाया भवत्यास्तास्ताश्चेष्टा कायव्यापारान्करोति विदधाति। एतदेव दर्शयति—**तथा हीति**। **प्रतीति**। प्रतिबिम्बच्छलेन प्रतिच्छायामिषेण कपोलयुगल चुम्बति चुम्बन करोति। तदेव विशिनष्टि—**स्वेदेति**। स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य कणिका विप्रुषस्ताभिरञ्चित व्याप्तम्। एतेन कपोलयो स्वच्छता विरहतासिश्च व्यज्यते। **लावण्येति**। लावण्य लवणिमा विद्यते यस्मिन्नेवभूते पयोधरभारे प्रस्फुरित प्रकम्पित' करो येनैवविधो निपतति। एतेन पयोधरयोर्जडत्व परिणाहविशेषश्च द्योत्यते। **स्पृशतीति**। रशना कटिमेखला तस्या मणीन्रत्नानि स्पृशत्याश्लिषति। **निर्मलेति**। निर्मलाः स्वच्छा ये नखास्तत्र लग्ना मूर्तिर्यस्यैवभूत सन्पादयो पतति। चन्द्रस्य कामुकत्वाभिव्यञ्जक[त्व]माह—**किं चेति**। अस्य चन्द्रस्य मदनातुरस्येव वपु शरीर तापाच्छुष्को यश्चन्दनानुलेपस्तद्वत्पाण्डुता शुभ्रता वहति। **मृणालेति**। मृणालानि बिसानि तेषा वलयानि तद्वद्धवलान्करान्हस्तान्धत्ते धारयति। **प्रतिमेति**। प्रतिमाव्याजेन प्रतिबिम्बच्छलेन स्फटिकमणीना कुट्टिमानि तेषु निपतति। **केतकीति**। केतक्या. प्रसिद्धाया या गर्भकेसरधूलिस्तद्धूसरौ पादौ यस्यैवभूत कुमुदसरासि कैरवोपलक्षिततडागान्यवगाहते। **सलिलेति**। सलिलस्य जलस्य सीकरा वातारतकणास्तैरार्द्राञ्शशिमणीश्चन्द्रकान्तान्करैर्हस्तैरामृशति परामृशति। **विघटितेति**। विघटितानि भिन्नीभूतानि चक्रवाकमिथुनानि येभ्य एतादृशानि कमलवनानि द्वेष्टि द्वेष करोति। **तयेति**। तया तरलिकया सह पूर्वोक्तैरन्यैश्चैतद्भिन्नैस्तत्कालोचितैस्तत्समययोग्यैरालापै. सभाषणै करणभूतैस्तमुद्देश [illegible]

तेन सुतरां विदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तःकथयतेव विपण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिरभिमुखमतित्वरितमगच्छम्।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादम् 'हा हतोऽस्मि। हा दग्धोऽस्मि। हा वञ्चितोऽस्मि। हा किमिदमापतितम्। किं वृत्तम्। उत्सन्नोऽस्मि। दुरात्मन् मदनपिशाच पाप निर्घृण, किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्। आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम्। आः पाप दुश्चरित चन्द्र चाण्डाल, कृतार्थोऽसि। इदानीमपगतदाक्षिण्यं दक्षिणानिलहतक, पूर्णास्ते मनोरथाः। कृतं यत्कर्तव्यम्। वहेदानीं यथेष्टम्। हा भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल, न वेत्सि मुषितमात्मानम्। हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि। हा तपः, निराश्रयमसि। हा सरस्वति, विधवासि। हा सत्यम्, अनाथमसि। हा सुरलोक, शून्योऽसि। सखे, प्रतिपालय माम्। अहमपि भवन्तमनुयास्यामि। न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी। कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य

ता स्थापिता शङ्करेका यया सैवविधाह तदुपलक्षणानन्तर तेन रुदितेन सुतरामतिशयेन विदीर्णं हृदयेव विशीर्णस्वान्तेव किमप्यनिष्टमशुभमन्तर्मध्ये कथयतेव ब्रुवतेव विपण्णेन विषादवतान्तरात्मना सता हे तरलिके, सभय यथा स्यात्तथा किमिदमित्यभिदधाना ब्रुवाणा वेपमाना गात्रयष्टि शरीरयष्टिः सैवविधापि(ति)त्वरितमतिशीघ्रमभिमुख समुखमगच्छमव्रजम्।

अथेति। आगमनानन्तरमित्येतान्यन्यानि च वाक्यानि च विलपन्त विलाप कुर्वन्त कपिजलमश्रौषमाकर्णय तादृशविलापवाक्येनाय कपिञ्जल एवेति निश्चितवती। इतिशब्दार्थमाह—**निशीथेति**। निशीथोऽर्धरात्र तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानो ज्ञायमान स्वरो यस्य स तम्। दिवा कोलाहलेन शब्द श्रोतु न शक्यत इति भाव.। पुन कीदृशम्। **उन्मुक्तेति**। उन्मुक्त आर्तनादो येन स तम्। अथार्तस्वरान्विविच्य प्रदर्शयन्नाह—**हा हत इति**। हा इति खेदे। अह हतस्ताडितोऽस्मि। हेति पूर्ववत्। दग्धो ज्वलितोऽस्मि। हा वञ्चितो विप्रतारितोऽस्मि। **हेति**। किमिदमतर्कितमापतितम्। मच्छिरसीति शेष। किमिद वृत्त निष्पन्नम्। उत्सन्नो मूलात्कम्पितोऽस्मि। अहमिति शेष.। हे दुरात्मन् हे मदनपिशाच, हे पाप हे पापिन्, हे निर्घृण हे निर्दय, किमिदमकृत्यमनुष्ठितमाचरितम्। आ पापे दुष्कृतकारिणि, दुर्विनीते शुक्ले हे महाश्वेते, ते तवानेन पुण्डरीकेण किमपकृतम्। कोऽयमनुपकार कृत। आः आक्रोशे। हे पाप पाप्मन्, हे दुश्चरित दुराचा(चा)र, हे चन्द्र चाण्डाल त्व कृतार्थ कृतकृत्योऽसि। इदानीं साम्प्रत हे अपगतदाक्षिण्य दग्धभूतानुकूल्य, हे दक्षिणानिलहतक, ते तव मनोरथा पूर्णा परिपूर्णीभूता। हतक इति हीनोक्ति। **यदिति**। यत्कर्तव्य तत्कृतम्। इदानीं साम्प्रत यथेष्ट यथेच्छया वह सञ्चर। हा भगवन् हा स्वामिन्, श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल सुतहितकारक, आत्मान स्व मुषितमपहृतसर्वस्व न वेत्सि न जानासि। हेति पूर्ववत्। हे धर्म हे वृष, त्व निर्गत परिग्रह स्वीकारो यस्यैवभूतोऽसि। अस्य कामविह्वलत्वे तव स्वीकारो नास्तीत्यर्थ। यद्वायमेव तव स्थानपरिग्रहस्तस्य कामव्याकुलत्वे तव स्थान नास्त्य(स्ती)त्यर्थ। हा तप, त्व निराश्रय निर्गतस्थानमसि। हा सरस्वति हा भारति, त्व विधवा मृतभर्तृकासि। हा सत्य हा तथ्यम, त्वमनाथ स्वामिरहितमसि। हा सुरलोक हा सुरालय, त्व शून्य उद्वसोऽस्मि(सि)। तेन विनेत्यर्थ। हे सखे पुण्डरीक, मा कपिञ्जल प्रतिपालय प्रतिपालना कुरु। **अहमिति**। अहमपि भवन्त त्वामनुयास्याम्यनुगमिष्यामि। न शक्नोमि न समर्थो भवामि भवन्त त्वा विनेकाक्यसहाय. क्षणमपि क्षणमात्रमप्य[व]स्थातुम्। अपरिचित इवाज्ञातमिव इव, अदृष्टपूर्व इवानवलो

प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता । कथय त्वदृते क्व गच्छामि । कं याचे । कं शरणमुपैमि । अन्धोऽस्मि संवृत्तः । शून्या मे दिशो जाताः । निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि । कमालपामि । केन वार्ता करोमि । उत्तिष्ठ त्वम् । देहि मे[2] प्रतिवचनम् । क्व तन्ममोपरि सुहृत्, प्रेम । क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् । तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा, सरस्तीरलतासक्तिलुप्यमानांशुकोत्तरीया, यथाशक्तित्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे, केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरशीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारमालामयमिव मृणालमयम्, कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःक्रोधशमितमदनसंतापतया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्त-

---

स्मितपूर्व त्व, अद्य मा कपिञ्जलमेकपदे सहसोत्सृज्य त्यक्त्वा कथ प्रयासि गच्छसि । तवेयमतिनिष्ठुरतातिकठिनता कुत । त्व कथय प्रतिपादय । त्वदृते त्वद्व्यतिरेकेण क्व गच्छामि क्व व्रजामि । क याचे क प्रार्थये । क शरण त्राणमुपैमि गच्छामि । अहमन्ध सवृत्तोऽस्मि चक्षुर्विकलो जातोऽस्मि । मे मम दिश ककुभ शून्या उद्वसिता जाता । त्वा विने[ति]शेष । **निरिति** । निरर्थक नि फल जीवित प्राणधारणम् । तपोऽप्रयोजन कृत्यरहितम् । **लोका इति** । लोका भुवनानि नि सुखा सातवर्जिता । **केनेति** । केन सह परिभ्रमामि परिभ्रमण करोमि । **कमिति** । क पुमासमनिर्दिष्टनामकमालपाम्यालाप करोमि । **केनेति** । केन सह वार्ता प्रवृत्तिं करोमि । **त्वमिति** । त्व भवानुत्तिष्ठोत्थान कुरु । मे मम प्रतिवचम प्रत्युत्तर देहि । हे सुहृत् हे मित्र, ममोपरि तत्पूर्वसचन्धि प्रेम स्नेह क्व । स्मितपूर्वा हास्यपूर्विकाभिभाषिताभिवादिता सा क्व । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त । **तच्चेति** । तत्पूर्वोक्त विलपित श्रुत्वाकर्ण्य त प्रदेश गत्वाह पापकारिणी मन्दभाग्या त पुण्डरीक महाभागमद्राक्षमपश्यमिति दूरेणान्वय । अथ ता विशेषयन्नाह—**दूरेति** । दूरादेव दविष्ठादेव मुक्त एकतारोऽत्युच्च आक्रन्द पूत्कारो यया सा । **सर इति** । सरसोऽच्छोदनाम्नो यास्तीरलता प्रतीरवल्लयस्तासु सक्ति सवन्धस्तया लुप्यमानमशुकेनोत्तरीय निवसन यस्या सा तथा । पुन कि कुर्वन्ती । पदे पदे पादप्रक्षेपैरङ्घ्रिन्यासै करणभूतै प्रस्खलन्ती स्खलना प्राप्नुवन्ती । कैरिव । पतितै प्राणैरिव । कीदृशै । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । तेन त्वरितैस्त्वरायुक्तै । **अज्ञेति** । अज्ञातोऽविदितो य समविषमभूमिभागो भूप्रदेशस्तत्र विन्यस्तैः स्थापितै । तामेव विशेषयन्नाह—**केनेति** । केनाप्यनिर्दिष्टनाम्नोत्क्षिप्योत्पाद्य नीयमानेव प्राप्यमाणेव सरसोऽच्छोदनाम्नस्तीर प्रतीर तस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि । **शिशिरेति** । शिशिरा शीतला ये शीकरास्तेषामासारो वेगवद्वर्षस्तस्य स्राविणि प्रक्षारिणि । एवविधे शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तप्रस्तरोपरि विरचित निर्मितम् । **कुमुदेति** । कुमुदानि श्वेतकमलानि, कुवलयान्युत्पलानि, कमलानि नलिनानि, विविधान्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमान्यरण्यपुष्पाणि तेषा या सुकुमारा माला सक्तन्मयमिव मृणालमय विसनिष्पन्नम् । उद्दीपकत्वादाह—**कुसुमेति** । कुसुमशर कदर्पस्तस्य सायका बाणास्तन्मयमिव । एवविध शयन शयनीयमधिशयान शयानम् । मम पदं मत्पदे तयो शब्दमाकर्णयन्तमिव शृण्वन्तमिव । यत स मद्विषय उत्कण्ठितस्तत्र हेतुमाह—**अतीति** । अतिनिष्पन्दतयातिनिश्चलतया । इय नागतेति ममोपर्यन्त क्रोधस्तेन शमितो मदनसतापो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया तत्क्षण लब्ध यत्सुख तेन प्रसुप्तमिव । ममोपरि क्रोधकरणात् । मदनेन सतापो

---

१ [illegible] । २ मे [illegible] । ३ पूर्वाभिभाषिता ४ त च. ५ सरस्तीरलतानुपज्यमान. ६ [illegible] ७ [illegible] ८ कुवलयविविध. ९ सुकुमारम्, मालामयम्. १० अन्त क्रतान्नोपशमित, [illegible] ११ [illegible]

मिव मुनिक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिवातिप्रस्फुरितप्रभेण त्वत्कृते ममेयमवस्थेति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दुद्वेषिपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तहस्तनखमयूखच्छलेन छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्कपाण्डुरया स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दनलेखिकया रचितललाटिकम्, ईषदालक्ष्यपरिवृत्ततारकेणानवरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन 'मत्तोऽतिप्रियतरस्तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसूंस्त्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनासुखमनुभवन्तम्, अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितासदागमनेन प्रणयादिवापहृतप्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृतसरसबिससूत्र-

---

दूरीकृत इति भाव । मुनेर्मम क्षोभस्त्वनुचित इत्यतस्तत्प्रायश्चित्तरूपो य प्राणायाम प्राणयमस्तत्रावस्थितमिव कृतावस्थानमिव । स चातिनि स्पन्दतया क्रियत इति भाव । **अतीति** । अतिप्रस्फुरिता दीप्रा प्रभा कान्तिर्यस्यैवविधेनाधरेण रदनच्छदेन त्वत्कृते त्वन्निमित्त ममेय प्रत्यक्षोपलभ्यमानावस्था दशा जाता इति कथयन्तमे(मि)व प्रतिपादयन्तमिव । **इन्द्विति** । इन्दुद्वेषेण चन्द्रद्विषा परिवर्तित प्रत्यङ्मुखीकृतो यो देहस्तस्य प्रभावस्तत्ता तया पृष्ठभागे पश्चाद्भागे निपतितै शशिकिरणैश्चन्द्रालोकै पृष्ठ भित्त्वा हृदयभागे गमनाभावेऽपि मदनलक्षणो यो दहनो वह्निस्तेन विह्वल यद्धृदय स्वान्त तत्र न्यस्त स्थापितो यो हस्त पाणिस्तस्य नखमयूखा पुनर्भवकिरणास्तेषा छलेन मिषेण छिद्रितमिव सजातविवरमिव । अनेन देहस्य स्वच्छत्व नखकिरणानामुदितारुणचन्द्रकिरणसादृश्य व्यज्यते । मुनिकुमार विशेषयन्नाह—**उच्छुष्केति** । चन्दनलेखिकया मलयजलेखया रचिता निर्मिता ललाटिका यस्य स तम् । कीदृशया । उच्छुष्का चासौ पाण्डुरा चोच्छुष्कपाण्डुरा तया । अतएव शुष्कत्ववक्रत्वसाम्यादाह—**मदनेति** । मदनो मन्मथ स एव चन्द्रस्तस्य कलयेव । कीदृशया । स्वस्य यो विनाशस्तल्लक्षण उत्पातस्तेनोत्पन्नया प्रकटीभूतया । पुन कीदृशम् । एवविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन । उपलक्षितमिति शेष । अथ च लोचनयुगल विशेषयन्नाह—**ईषदिति** । ईषत्किंचिदालक्ष्याऽदृश्या परिवृत्ता भ्रमन्त्यस्तारका कानीनिका यस्मिन् । अनवरत निरन्तर रोदनमश्रुपातस्तेनाताम्रेणेषत्ताम्रवर्णेन । **प्राणेति** । प्राणस्य य उत्सर्ग परित्यागस्तत्रोपजात समुत्पन्नो योऽश्रुक्षयस्तस्य भावस्तत्ता तया रुधिरमिव रक्तमिव क्षरता प्रस्रवता । **मदनेति** । मदनशराणा कन्दर्पबाणाना शल्यमन्तःस्थितशराग्रभागस्तस्य या वेदना पीडा तया कूणित ईषद्वक्रीकृतस्त्रिभागो यस्मिन् । नेत्रस्येति शेष । **नेति** । नातिनिमीलितेन नातिमुद्रितेन । **मत्त इति** । मदिति मत्त । सार्वविभक्तिकस्तस् । जीवितादपि तव कुमारस्यापरो जनो महाश्वेताख्योऽतिप्रियतरोऽतिवल्लभो जात इति हेतो कुपितेन कोप प्राप्तेन जीवितेन प्राणितेन परित्यक्तमुज्झितम । **मन्मथेति** । मन्मथस्य कन्दर्[प]स्य या व्यथा पीडा तया सह व(स्व)यमिवात्मनामि(दि)वैतानसून्प्राणानुत्सृज्य त्यक्त्वा निश्चेतनासुख शात तदनुभवन्तमनुभवविषयीकुर्वन्तम् । **अनङ्गेति** । अनङ्गस्य मनोभुवो जयार्थं या योगविद्या ता ध्यायन्तमिव ध्यानविषयीकुर्वन्तमिव । **अपूर्वेति** । परकाभावादिति भाव । एवविध प्राणायाम प्राणयममभ्यस्यन्तमिवाभ्यास कुर्वन्तमिव । पूर्वं नि शब्दतया प्राणायामावस्थितत्वम्, इदानीं तु पूरकाभावादिति भेद । **उपेति** । उपपादित निष्पादितमसदागमन येनैवभूतेनानङ्गेन प्रणयादिव स्नेहादिवापहृतमाकर्षित प्राणलक्षण पूर्णपात्र यस्मात्स तम् । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते । तत्पूर्णपात्रम्' इति वृद्धा । **रचितेति** । रचित निर्मित चन्दनेन ललाटिकासु त्रिपुण्ड्रक येन तम् । पूर्वं चन्द्राकारललाटिकावर्णनम्, इदानीं सर्वतोऽपरि त्रिपुण्ड्रत्वमिति भेद । **धृतेति** । धृत धारित सरसबिससूत्रस्य यज्ञोपवीत यज्ञसूत्र येन स तम् ।

यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्तकदलीगर्भपत्रचारुचीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्, अविरलामलकर्पूरक्षोदभस्मधवलम्, आवद्धमृणालरक्षाप्रतिसरमनोहरम्, मनोभवव्रतवेषमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, 'भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किंचिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्त.प्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविघटमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद । प्राणैः समं प्राणसमे, न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्ग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनीकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरं नीयमानम्, कपिञ्जलेन मद्दर्शनात् 'अब्रह्मण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतवाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविगतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् । उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किम-

---

अंसेति । अंसे स्कन्धेऽवसक्त स्थापित कदलीगर्भपत्रवच्चारु मनोहर चीर येन स तम् । **विशालेति** । एकावल्येव विशाला विस्तीर्णाक्षमाला जपमाला यस्य स तम् । **अविरलेति** । अविरलो घनोऽमलो निर्मल एवंविधो य कर्पूरक्षोदो घनसारचूर्ण तदेव भस्म विभूतिस्तेन धवल शुभ्रम् । **आवद्धेति** । आवद्धा मृणालस्य तन्तुलस्य रक्षार्थ प्रतिसरो हस्तसूत्र तेन मनोहर शोभनम् । **मनो इति** । मनोभवव्रतवेषमास्थाय परिधाय मदीयो य समागमस्तत्साधको मन्त्रस्त साधयन्तमिवाराधयन्तमिव । इति मा सप्रणय सतेहम् । **चक्षुषा इति** । उपलभमानमिवोपलम्भ ददानमिव । इतिशब्दद्योत्यमाह—**भो इति** । भो कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणाप्ययमनुगतोऽनुरक्तो जनो न पुनरनुगृहीतो न स्वीकृत । **किंचिदिति** । किंचिद्विवृतो योऽधर ओष्ठस्तस्य भावस्तत्ता तया जीवितमपहर्तुं दूरीकर्तुमन्त प्रविष्टैरिन्दुकिरणैश्चन्द्रकरैरिव निर्गच्छद्भिर्वहिरागच्छद्भिर्दशनांशुभिर्दन्तकिरणैर्धवलितपुरोभाग शुभ्रीकृताग्रप्रदेशम् । **मन्मथेति** । मन्मथस्य कन्दर्पस्य व्यथा पीडा तया विघटमान भिद्यमान यद्धृदय तत्र निहितेन स्थापितेन वामेन सव्येन पाणिना हस्तेन कृत्वा इति हृदयस्थिता मामिव धारयन्त रक्षन्तम् । इतिवाच्यमाह—**प्रसीदेति** । हे प्राणसमे, त्व प्रसीद प्रसन्ना भव । त्वया च प्राणै सम न गन्तव्यम् । प्राणा गच्छन्तु, पर त्वया न गन्तव्यमिति भाव । एतेन प्राणि(णे)भ्योऽप्यतिप्रिया त्वमसीति ध्वनितम् । **इतरेणेति** । इतरेण दक्षिणपाणिनोत्तानीकृतेनोर्ध्वीकृतेन चन्द्रातप कौमुदी निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव । किं कुर्वन्ती । चन्दन मलयज स्रवतेव क्षरतेव । कया । नखाना मयूखा किरणास्तैर्दन्तुरतया विषमोन्नततया । **अन्तिकेति** । अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिनोद्ग्रीवेणाचिरोद्गतमचिर[illegible] गत जीवितं तस्य मार्ग पन्थान विलोकयतेव पश्यतेव । एवंविधेन तप सुहृदा तपस्यामित्रेण कमण्डलुना [illegible] समुपेत सहितम् । [कण्ठे] आभरणीकृतेन च विभूषणीभूतेन च मृणालवलयेन विस[illegible] । [illegible]—**रजनीति** । रजनी[illegible]श्चन्द्रस्तस्य किरणास्तल्लक्षण पाशो बन्धनग्रन्थिस्तेनेव [illegible] लोकान्तर [illegible] नीयमान प्राप्यमाणम् । अत्रान्य प्राकृतो जनो यमेन पाशेन बद्धा लोका[illegible] । [illegible] तदस्य [illegible]मिति भाव । **मदिति** । तदानीं मद्दर्शनादब्रह्मण्यम[illegible] [illegible] कण्ठे परि[illegible]तम् । [illegible]न कपिञ्जलेन । **द्विगुणी-** [illegible] तेन । पुन [illegible]नम् । तत्क्षणे तत्काले [illegible] । [illegible] । **तदेति** । तदा तस्मिन्क्षणे सर्वमेवेति

[illegible]

करवम्, किं व्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिपम् । असवश्च मे तस्मिन्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोदक्रच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी वह्नाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानपश्यम् । अश्रद्दधानं चासंभावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय, 'हा, किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा अम्ब, हा तात, हा सख्य.' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ जीवितनिबन्धन, आचक्ष्व । क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुणं विमुच्य यासि । पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः । प्रसीद । सकृदप्यालप । दर्शय भक्तवत्सलताम् । ईषदपि विलोकय । पूरय मे मनोरथम् । आर्तास्मि । भक्तास्मि । अनुरक्तास्मि । अनाथास्मि । बालास्मि । अगतिकास्मि । दुःखितास्मि । अनन्यशरणास्मि । मदनपरिभूतास्मि । किमिति न करोषि दयाम् । कथय किमपराद्धम्, किं वा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामादृतम्, कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन

ज्ञानासिप नावोधिपम् । इतियोत्समाह । उद्भूतेति । क्वाहमगममव्रजम्, किमकरवमघटयम्, । [कि]मलप किमवोचम् । कीदृगम(शा)हम् । उद्भूत प्रकटीभूत मूर्च्छा एवान्धकार यस्या सा । तया पातालतल रसातलमवतीर्णेव । असवस्चे(श्चे)ति । तस्मिन्क्षणे मे ममासव प्राणा अस्य मूढहृदयस्य किमतिकठिनतयातिकाठिन्यतया । किं हतशरीरकस्य नि प्रयोज[न]देहस्यानेकाना दु खसहस्राणा सहिष्णुतया सहनतया । कि दीर्घशोकस्य चिरकालीनशुचो विहिततयावश्यभोक्तव्यतया । कि जन्मान्तरोपात्तस्य भवार्जितस्य दुष्कृतस्य पापस्य भाजनतया पात्रतया । किं दग्धदैवस्य ज्वलितभाग्यस्य दु खदाने कृच्छ्रप्रदाने निपुणतया दक्षतया किं दुरात्मन पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्यैकान्तवामतयात्यन्तप्रतिकूलतया । एतेषा मध्ये केन हेतुना नोदक्रच्छन्ति स्म न बहि प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराच्चिरकालेन लब्धा प्राप्ता चेतना चैतन्य यया सा[illegible] दु खभागिनी वह्नाविवाग्नाविव पतितमसह्यो य शोक शुक्तेन दह्यमान ज्वलन्तमवनौ पृथिव्या विचेष्टमान लुठमानमात्मानमपश्यमवलोकयम् । तस्य मुनिकुमारस्य तन्मरणमात्मनश्च स्वकीयस्य च जीवितमसंभावनीयमश्रद्दधानमश्रद्धाविपर्यीकुर्वाणमुत्थाय । हेति खेदे । किमिदमुपनतमागतमिति मुक्त आर्तनाद आक्रन्द आक्रन्दशब्दो यया सा तथा । हा अम्ब मात , हा तात हा पित , हा सख्य हा आल्य , इति परोक्ष व्याहरन्ती कथयन्ती । हा नाथ हा स्वामिन्, जीवितनिबन्धन जीवितकारणमाचक्ष्व कथय । मामेकाकिनीमसहायामशरणामत्राणामकरुण निर्दय यथा स्यात्तथा विमुच्य त्यक्त्वा क यासि क व्रजसि । तरलिका पक्ष प्रश्न कर. त्वत्कृते त्वदर्थे मया महाश्वेताभिधानया यानिर्वचनीयावस्था [illegible]

कुपितोऽसि । दासजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनात् । अलीकानुरागविप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया । आँ, अहमद्यापि प्राणिमि । हा, हतास्मि मन्दभागिनी । कथं न त्वं जातः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः । धिङ् मां दुष्कृतकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा, कमुपयामि शरणम् । मयि दैव, दर्शय दयाम् । विज्ञापयामि त्वाम् । देहि दयितदक्षिणां भगवति भवितव्यते । कुरु कृपाम् । पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः, प्रसीदत । प्रयच्छतास्य प्राणान् । अव वसुंधरे, सकललोकानुग्रहजननि । रजनि, नानुकम्पसे । तात कैलास, शरणागतास्मि ते । दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि, ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरिपतितैर्नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव, द्रवतामिव नीयमाना, जलाकारेणेवात्मीक्रियमाणा प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैरप्यविरलविगलत्कुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसूतविमलमणिकिर-

राय व्रजन्गच्छन्कौलीनाज्जनापवादान बिभेदि(षि) भय प्राप्नोषि । **अलीकेति** । अलीको मिथ्या योऽनुरागस्तेन यद्विप्रतारण वञ्चन तत्र कुशलया दक्षया वामया प्रतिकूलया पापया दुष्टकर्मैककारिण्या मया किं[वा] स्यात् । आ इति ज्ञातम् । अहमद्याप्येतावत्कालमपि प्राणिमि जीवामि । हा हतास्मि । दैवेन ताडितास्मीति भाव । अत एव मन्दभागिनी । तदेव दर्शयति—**कथमिति** । न त्व भवान् । जात पतिरिति शेष । अतश्च न विनयो न मर्यादा, न वा बन्धुवर्गो न स्वजनलोक, न परलोको न प्रेत्यभाव । मा धिगस्तु धिक्कारोऽस्तु । मा कीदृशीम् । दुष्कृतकारिणी दुष्कर्मकरणशीलाम् । यस्या पापकारिण्या कृते तव भवत इय परित्यक्तजीवितरूपा दशावस्था वर्तते । मत्सदृशी मत्समा नृशसहृदया क्रूरचित्ता नास्ति न विद्यते, याहमेवविध भवन्तमुत्सृज्य त्यक्त्वा गृह धाम गतवती । मे मम किं गृहेण सदनेन, किमम्बया मात्रा, किं वा तातेन पित्रा, किं वा बन्धुभि स्वजन, किं परिजनेन परिच्छदेन । हेति खेदे । क शरणमुपयामि गच्छामि । हे दैव हे भाग्य, मयि विषये दया कृपा दर्शय । त्वा प्रति विज्ञापयामि विज्ञप्ति करोमि । हे भवितव्यते भगवति, दयितदक्षिणा देहि । कृपा दया कुरु । अनाथा वनिता स्त्रिय पाहि रक्ष । हे भगवत्यो वनदेवता, यूय प्रसीदत प्रसन्ना भवत । अस्य मुनिकुमारस्य प्राणान्प्रयच्छत ददत । हे सकललोकानुग्रहजननि वसुधरे, अव रक्ष । हे रजनि हे रात्रि, नानुकम्पसे नानुकम्पा करोषि । हे तात कैलास, ते तव शरणागतास्मि । दयालुता कृपालुता दर्शय प्रकटय । इत्येतानि च ग्रन्थकर्त्रा प्रदर्शितान्यन्यानि चाप्रदर्शितानि च वचनानि व्याक्रोशन्ती पूत्कुर्वन्ती । **कियद्वेति** । कियन्मात्र परिदेवन स्मरामि स्मरणविषयीकुर्वे । ग्रहगृहीतेव ग्रथिलेव, आविष्टेवावेशविषयीकृतेव उन्मत्तेव मत्तवायुव्याप्तेव, भूतेन व्यन्तरेणोपहतेव व्यलप विलापमकरवम् । अथ नयनाश्रुधाराणा [illegible] दर्शयितु त्रिभिरुत्प्रेक्षते—**उपरीति** । उपर्युपरि पतिता या नयनजलधारा अश्रुश्रेण्यस्तासा निकरच्छलेन समूहव्याजेन विलीयमानेव द्रुततामापद्यमानेव । द्रवता द्रवगुणोपयुक्तता नीयमानेव प्राप्यमाणेव । [illegible]—**जलाकारेणेति** । जलाकारेण जलस्वभावेनात्मीक्रियमाणेव । अथ च रोदनाश्रुमुखेन शो- [illegible] त्रिभिरुत्प्रेक्षानिगद—**प्रेति** । दशना दन्तास्तेषा मयूखा किरणास्तेषा शिखा [illegible] प्रलापाक्षरैरपि परिदेवनवर्णैरपि साश्रुधारैर्निष्पतद्भिरिव स्रवद्भिरिव । अत्र [illegible] । **अविरलेति** । अविरलानि घनानि विगलन्ति क्षर-

[illegible] ६ अपि ७ दक्षिणान [illegible] ११ निर्गि[illegible] १२ दशनशिखा. १३ निर्गच्छ. १४ प्रसून

णाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दनश्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसबिसयोश्चांसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये स्पृशन्ती, 'पुण्डरीक, निष्ठुरोऽसि । एवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुँहुरेनमन्वनयम्, मुँहुः पर्यचुम्बम्, मुँहुर्मुँहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे, त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्, 'अयि भगवन्, प्रसीद । प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुँहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्, मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्, कुतस्ते संलापाः, कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि । अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम्, शिखरजातानीवावर्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपाद्यन्त मूर्च्छानाम्' इत्येवमात्मवृत्तान्तं निवेदयन्त्या

न्ति कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषां भावस्तत्ता तया शिरोरुहैरपि केशैरपि । **मुक्तेति** । मुक्ता बाष्पजलबिन्दवो यैरेवंविधैरपि(रिव) । अत्रापि पुष्पनेत्रजलयोः श्वेतत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः । **प्रस्विति** । प्रसृतानि जनितानि विमलानि निर्मलानि मणिकिरणान्येवाश्रूणि येषु तेषां भावस्तत्ता[तया] आभरणैरपि विभूषणैरपि प्ररुदितैरिव कृताश्रुपातैरिव । **उपेतेति** । तैस्त्रिभिरन्विता । **तज्जीवितेति** । तस्य मुनिकुमारस्य जीवितं तद्वद्विधात्ममरणाय स्वनिधनाय स्पृहयन्ती वाञ्छां कुर्वन्ती । मृतस्यापि गतप्राणस्यापि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण हृदयं[प्रवेष्टुं] प्रवेशं कर्तुमिच्छन्तीव । करतलेन पाणितलेन स्वेन मुनिकपोलयोर्गल्लातपरप्रदेशयोर्ललाटे च । कीदृशे । आश्यानं शुष्कं चन्दनं मलयजं तेन श्वेतं शुभ्रं जटामूलं सटापीठं यस्मिन् । अंसयोश्च स्कन्धयोश्च । कीदृशयोः । **निहितेति** । निहितानि स्थापितानि सरसानि रसो जलं तद्युक्तानि बिसानि तन्तुलानि ययोः । अथ हृदयं विशेषयन्नाह—**मलयेति** । मलयजस्य चन्दनस्य रसो द्रवस्तस्य लवो लेशस्तेन लुलितानि मिलितानि यानि कमलिनीपलाशानि पत्राणि तैरवगुण्ठिते व्याप्ते स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । **पुण्डरीति** । हे पुण्डरीक, त्वं निष्ठुरः क्रूरोऽसि । एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि मामार्तां न गणयसि न गणनां करोषि । इत्युपालभमानोपालम्भं ददाना मुहुर्वारंवारमेनमन्वनयमनुनीतवती । मुहुर्वारंवारं पर्यचुम्ब्य चुम्बितवती । मुहुर्मुहुर्वारं[वारं] कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशमाक्रोशितवती । आः पापे, त्वयापि भवत्यापि मम प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयं यावत् । अस्य पुण्डरीकस्यासवः प्राणा न रक्षिता न त्राता । इति तामेकावलीमगर्हयं गर्हितवती । **अयीति** । अयि कोमलामन्त्रणे । हे भगवन्, प्रसीद प्रसन्नो भ-

एवं तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरमनुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । मूर्च्छावेगान्निष्पतन्तीं च शिलातले तां ससंभ्रमं प्रसारितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलार्द्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन शनैःशनैर्वीजयन्संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडनेन प्रक्षाल्यमानकपोलो लब्धचेतनामवादीत्—'भगवति, मया पापेन तवायं पुनरभिनवतां नीतः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया । संह्रियतामियम् । अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि संकीर्त्यमानानि प्रियजनविश्वासवचनान्यनुभवसमां वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नार्हसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसूनपुनः शोकानल इन्धनतामुपनेतुम्' इत्येवमुक्त्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य बाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—'राजपुत्र, यां तदा तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न 'परित्यक्ता ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे

ना मोहाना प्रसूतय इवानवरतसतानानीवोदपाद्यन्ताक्रियन्त । इत्येव पूर्वोक्तप्रकारेणात्मवृत्तान्त स्वकीयोदन्त निवेदयन्त्या एव कथयन्त्या एव तस्या महाश्वेताया । अतिक्रान्तारिष्टहेतोस्तथा वेदना नास्तीत्यत आह—**समतीति** । कथमपि महता कष्टेन समतिक्रान्त व्यतीतमतिकष्ट यस्मिन्नेवभूतमवस्थान्तर मुनिकुमारमृत्युलक्षणमनुभवन्त्या स्वानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेताया मूर्च्छा मोहश्चेतना चैतन्य जहाराहरत् ।[मूर्च्छा]वेगान्मोहरहस शिलातले निष्पतन्तीमध सयोगफलिका क्रिया कुर्वन्ती ता महाश्वेता ससभ्रम प्रसारितो विस्तारितः करो येनैवभूतो जातपीडश्चन्द्रापीड परिजन इव परिच्छद इव विधृतवान्धारितवान् । अश्रुजलार्द्रेण नेत्रवारिक्लिन्नेन च तदीयेनैव । महाश्वेतास्वीकृतेनैवेत्यर्थ । उत्तरीय यद्वल्कल तस्य प्रान्तेन शनै शनैर्मन्दमन्द वीजयन्वात कुर्वन्सज्ञा चेतना ग्राहितवान् । आनीतवानित्यर्थ । **उपेति** । उपजात समुत्पन्न कारुण्य यस्य स । बाष्पसलिलस्योत्पीडन प्रवाहस्तेन प्रक्षाल्यमानौ कपोलौ यस्य स लब्धचेतना प्राप्तचैतन्यामवादीदवोचत् । हे भगवति महाश्वेते, मया पापेन पापात्मना तवाय शोक पुनर्द्वितीयवारमभिनवता प्रत्यग्रता नीत प्रापित , येन कारणेनेदृशी दशामवस्थामुपनीतासि प्रापितासि । **तदिति** । तस्माद्धेतोरनया कथयाल कृतम् । इय कथा संह्रियता सक्षिप्यताम । हि यस्मादतिक्रान्तान्यपि व्यतीतान्यपि सकीर्त्यमानानि वाच्यमानानि प्रियजनस्येष्टलोकस्य विश्रासवचनानि विश्रम्भभाषितान्यहमपि श्रोतुमसमर्थोऽक्षम । तत्र हेतुमाह—**अनुभवेति** । सुहृज्जनस्य मित्रलोकस्य दु खान्यनुभवसमा विपाकतुल्या वेदना व्यथामुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । तदिति हेत्वर्थे । कथकथमपि महता कष्टेन विधृतानिमानसुलभान्दु प्रापानसून्प्राणान्पुन शोकानले शुग्वह्नाविन्धनतामिध्मतामुपनेतु पापयितु त्व नार्हसि न योग्यो भवसि । इत्येव पूर्वोक्तप्रकारेणोक्त्वा दीर्घमायतमुष्ण च नि श्वस्य नि श्वास मुक्त्वा बाष्पायमाने लोचने नेत्रे यस्या सैवविधो निर्वेद स्वावमान तत्सहित यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । कि तदित्याह—**हे राजेति** । हे राजपुत्र हे नृपसूनो, याह तदा तस्मिन्काले तस्यामतिदारुणायामतिभीषणाया हतायां [illegible]निशायामेभिरतिनृशंसैरतिक्रूरैरसुभि प्राणैर्न परित्यक्ता नोज्झिता तेऽसव इदानीं साम्प्रत मा परित्यजन्तीति [illegible] दूरापेत दूर स्थितम् । नून निश्चितमपुण्योपहताया अधर्मेपि(णोप)हताया पापाया पापिन्या [illegible] दर्शन [illegible] भगवानन्तकोऽपि यमोऽपि परिहरति परित्यजति । **कुतश्चेति** । मे मम कठिनहृदया[illegible] स्यात् । [illegible] पूर्वोक्तमिदमलीक मिथ्या । **सर्वथेति** । सर्वप्रकारेणा-

[illegible] ३ उत्पीडेन ४ कपोलयुगल , कपोलयुगलान् ५ पुनरपि नवतान्. ६ [illegible] ७ [illegible] ८ पुन पुन स्मरणशोकानलेन्धनतान् ९ या तस्यान्
१० [illegible] परित्यजन्तीति दूरापेतम्, परित्यक्ता नेदानीं परित्यजन्ति इति दूरापेतमेतत्.

कठिनहृदयायाः शोकः । सर्वमिदमलीकमस्य शठहृदयस्य । सर्वथाहमनेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामग्रेसरी कृता । यया चाविष्कृतमदनया वज्रमय्येवेदमनुभूतम्, वा का गणना कथनं प्रति । किं वा परमतः कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि । आत्मनश्च प्राणधारणकारणलव इवाव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तं च कथयामि । यया दुराशामृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञं च हतशरीरं वहामि तदलं श्रूयताम्’ । ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्ते मरणैकनिश्चयात्तत्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम्—‘अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये, कियद्रोदिषि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसरामि जीवितेश्वरम्’ इति ।

अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलनिर्गतो गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः, स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितमतितारं हारमुरसा दधानः, धवलदुकूलपल्लवकल्पितोष्णीष-

---

हमनेन हृदयेन त्यक्तत्रपेणोज्झितलज्जागुणेन निरपत्रपाणा निर्लज्जानामग्रेसरी पुरोगामिनी कृता विहिता । **ययेति** । यया मयाविष्कृतमदनया प्रकटितकदर्पया वज्रमय्येव शतकोटिमय्येवेद पूर्वोक्तमनुभूतमनुभवविषयीकृत । का गणना कथन प्रति चेदनुभूत वर्तते । तर्हि कथने किं काठिन्यमिति भाव । वेति पक्षान्तरे । अत परमस्मादन्यत्कष्टतरमतिकृच्छ्रमाख्येय कथनीयम् । अन्यत्किं भविष्यति यच्छ्रोतुमाकर्णयितुमाख्यातु कथयितु वा न शक्यते न पार्यते । **केवलेति** । केवलमसहायमेकमस्य वज्रपातसदृशदु खस्यानन्तर पश्चात् [यत्] आश्चर्य चित्रमभूत्तदावेदयामि कथयामि । **आत्मनश्चेति** । आत्मन स्वस्य च प्राणधारण तत्र कारणलव इव हेतुलेशसदृशमव्यक्तोऽस्फुटो य समुत्पन्न प्रादुर्भूतस्त च कथयामि ब्रवीमि । **ययेति** । यया दुराशैव मृगतृष्णिका मरुमरीचिका तया गृहीता स्वीकृताह महाश्वेता इदमुपरतकल्पमवस्तुप्रायम् । अवस्तुत्वादेव न स्वसत्ताकमित्याह—**परेति** । परकीयमिवान्यदीयमिवात एव भारभूतमप्रयोजन निरर्थक न कृत जानातीत्यकृतज्ञ हतशरीर दु शरीर वहामि धारयामि । तत्पूर्वोक्तमलकृतमेतद्व्यतिरिक्त श्रूयतामाकर्ण्यताम् । **ततश्चेति** । तदनन्तर तथाभूते तादृशे तस्मिन्पूर्वप्रतिपादितेऽवस्थान्ते दशान्ते मरणस्य निमीलनस्यैकनिश्चयादद्वितीयनिर्णयात्तत्तत्पूर्वोक्त बहु प्रचुर विलप्य बहुविलापान्कृत्वा तरलिकामित्यब्रुवमकथयम् । इतिशब्दद्योत्यमाह—**अयीति** । अयि कोमलामन्त्रणे । हे निष्ठुरहृदये कठिनचित्ते, उत्तिष्ठोत्थान कुरु । कियद्रोदिषि कियदपरिमित रोदन लोकप्रसिद्ध करोषि प्रणयसि । काष्ठान्येधास्याहृत्यानीय चिता चित्या विरचय निष्पादय । जीवितेश्वर प्राणनाथमनुसराम्यनुगच्छामि ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये झटिति शीघ्र चन्द्रमण्डलाच्छशिबिम्बाद्विनिर्गतो नि सृतो गगनादाकाशादवतीर्योत्तीर्य केयूरकोटिलग्न किरीटाग्रविलग्नममृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो डिण्डीरचयस्तद्वत्पाण्डुर श्वेतम । पवनेन वायुना तरल कम्पनमुत्तरीय च तदंशुक चांशुकोत्तरीयम । राजादिषु पाठात्परनिपात । आकर्षन्नाकर्षण कुर्वन् । इतो द्विजमण्डलविनिर्गतनरविशेषणानि—**उभयेति** । उभौ च तौ कर्णौ चेति कर्मधारय । [illegible] उभयनक्तमोमयादेव । तयोरान्दोलिते वेल्लिते कुण्डले कर्णभूषणे तयोर्मणिप्रभा रत्नकान्तिस्तयानुरक्त(रक्त) गण्डस्थल यस्य स । **स्थूलेति** । स्थूलानि मुक्ताफलानि यत्र तस्य भावस्तत्ता तया । श्वेतत्वसतुल्यत्वसाम्यादाह—**तारेति** । ग्रथित गुम्फित तारागणमिव नक्षत्रवृन्दमिवातितारमतिमनोहर [हार] मुक्ताप्रालम्बमुरसा वक्षःस्थलेन दधानो बिभ्राण । **धवलेति** । धवल श्वेत यद्दुकूल दुकूल तस्य(स्य) पल्लवेन प्रान्तदेशेन कल्पितो

---

१ [illegible] २ [illegible], [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ हतशरीरम् ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible]

ग्रन्थिः, अलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरविकटमौलिः, उत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः, कामिनीकुचकुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः, कुमुदधवलदेहः, महाप्रमाणः पुरुषः, महापुरुषलक्षणोपेतः, दिव्याकृतिः, स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराणि, आमोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयतामृतशीकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्, गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्, ऐरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यां शीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दुभिगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न त्याज्यास्त्वया प्राणाः । पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इत्येवं पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत् । 'दुरात्मन्, क्व मे वयस्यमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो बध्नन्सावेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्पत्योत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागण-

---

विहित उष्णीषग्रन्थिर्मूर्धवेष्टनग्रन्थिर्येन स । **अलीति** । अलिकुलवद्भ्रमरसमूहवन्नीला श्यामा कुटिला वक्रा कुन्तला केशास्तेषा निकर समूहस्तेन विकटो विपुलो मौलिर्यस्य स । **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्ल विकसित यत्कुमुद कैरव तस्य कर्णपूर कर्णाभरण यस्य स । **कामिनीति** । कामिन्या योषितः कुचयो स्तनयो कुङ्कुमपत्रलता केसरपत्रभङ्गिस्तया लाञ्छितश्चिहितोऽसदेश स्कन्धप्रदेशो यस्य स । **कुमुदेति** । कुमुदवच्छुतकमलवद्धवल शुभ्रो देह शरीर यस्य स । महाप्रमाणोऽतिदीर्घ एवविध. पुरुषो नर । **महेति** । महापुरुषा उत्तमपुमासस्तेषा लक्षणे सामुद्रिकशास्त्रोक्तैर्ध्वजादिभिश्चिह्नैरुपेत सहित । **दिव्येति** । दिव्या मनोहराकृतिराकारो यस्य स । **स्वच्छेति** । स्वच्छ निर्मल यद्वारि जल तद्वद्धवलेन शुभ्रेण । **देहेति** । देहप्रभाया शरीरद्युतेर्वितानेन समूहेन दिगन्तराणि दिग्विवराणि क्षालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव । **आमोदीति** । आमोदिना परिमलवता । तस्य देहस्यामृतमयत्वात् । शरीरतो देहत क्षरता प्रस्रवता । **शिशिरेति** । शिशिरेण शीतलेन शीतज्वरमिव जनयतोत्पादयता एवविधेना[मृत]शीकरवर्षेण पीयूषशीकरवृष्ट्या तुषारपटलेनेव हिमसमूहेनेवानुलिम्पन्विलेपयन् । दिगन्तराणीति शेष. । **गो इति** । गोशीर्षाभिधान यच्चन्दन तस्य रसो द्रवस्तस्य छटाभिरिवासिञ्चन्नासेक कुर्वन् । **ऐरावतेति** । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य कर शुण्डादण्डस्तद्वत्पीवराभ्या पुष्टाभ्या बाहुभ्या भुजाभ्याम् । **मृणालेति** । मृणाल बिस तद्वद्धवला श्वेता अङ्गुल्य करशाखा ययो । **शीतलेति** । शीतल शिशिर स्पर्शो ययोस्ताभ्या बाहुभ्या तमुपरत मृतमुत्क्षिपन्नुत्पाटयन् । इत्येवप्रकारेण पितेव जनक इवाभिधायेत्युक्त्वानेन मृतकेन सहैव गगनतलमाकाशतलमुदपतदुत्पपात । इतिद्योत्यमाह—**दुन्दुभीति** । दुन्दुभि पटहस्तद्वद्गम्भीरेण स्वरेण शब्देन । हे वत्से महाश्वेते, त्वया प्राणा असवो न त्याज्या न हेया । अनेन पुण्डरीकेण सह पुनरपि [तव] समागमो भविष्यति । **अहं त्विति** । अह तु तेन व्यतिकरेण तेन वृत्तान्तेन सभया सातङ्का, सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतूहला चोन्मुख्यूर्ध्ववदना किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छमप्राक्षम् । असौ कपिञ्जलोऽदत्त्वैवानुक्त्वैवोत्तर प्रतिवच ससभ्रम सत्वरम् । '[illegible] भये' इति कोश । उदतिष्ठदुत्थितो बभूव । हे दुरात्मन्, मे म[म] वयस्य मित्रमपहृत्यापहरण [illegible] गच्छसीत्यभिधायोक्त्वोन्मुख ऊर्ध्ववदन सजातकोप समुत्पन्नरोष सावेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकर कटिभाग बध्नन्बन्धन कुर्वन् । उत्पत्योत्पतन कृत्वा तमेवोत्पतन्त शशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेवानुसरन्[illegible]न्तरिक्षमाकाशमुदगादूर्ध्वमगात् । मे मम पश्यन्त्या विलोकयन्त्या एव च सर्व एव तारागण-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ गोशीर्ष. ४ [illegible] ५ उत्क्षिप्य. ६ दुन्दुभिनाद. ७ परित्याज्या. ८ [illegible] ९ [illegible] १० सवेगम्. ११ उत्पत्य.

मध्यमविशन् । मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रुवम्—'अयि, न जानसि । कथय किमेतत्' इति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी । किंतु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः, किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः । तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थं वानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः, क्व वा नीतः, कस्माच्चासंभावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम् । पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि

मध्य नक्षत्रवृन्दमध्यमविशन्प्रवेशं चक्रुः । **मम त्विति ।** तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन द्वितीयप्रियतममरणेनेव द्विगुणीकृतः शोको यस्या एवंविधाया मम सुतरामत्यर्थं हृदयमदीर्यत विदीर्णं बभूव । किंकर्तव्यतामूढाहं महाश्वेता तरलिकामब्रुवम् । किं तदित्याह—**अयीति ।** अयि कोमलामन्त्रणे । न जानासि तावत्त्वमेव । एतत्पूर्वोक्तं किमिति कथय निवेदय । ममेति शेषः । **सा त्विति ।** सा तरलिका [तत] पूर्वोक्तमवलोक्य निरीक्ष्य स्त्रीस्वभावेन कातरा भीरुस्तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना शुचाधिना । शोकमभिभवतीत्येवंशीलेनेति भयविशेषणं वा । भयेन भीत्याभिभूता पराभूता वेपमाना कम्पमानाङ्गयष्टिर्यस्याः सैवंविधा मम मरणशङ्कया च विषण्णहृदया खेदखिन्नचित्ता वराकी दीना सकरुणं सदयमित्यवादीदवोचत् । इतिशब्दाभिधेयमाह—**भर्तृ इति ।** हे भर्तृदारिके, अहं पापकारिणी न जानामि । अपि तु जानामि । किंत्विदं महदाश्चर्यं महत्कौतुकम् । एष पुरुषोऽमानुषाकृतिर्दिव्याकृतिः । अनेन पुरुषेण गच्छता व्रजता पित्रेव जनकेनेव सानुकम्पं सदयं भर्तृदारिका राजदुहिता समाश्वासिता स्वस्थीकृता । प्रायेण बाहुल्येनैवंविधा दिव्या आकृतयः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्योऽव्यभिचारिण्यो भवन्ति । साक्षात्प्रत्यक्षेण किमुत भण्यते । अस्य पुरुषस्य मिथ्याभिधानेऽसत्यभाषणे विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्त्यल्पमपि स्तोकमपि कारणं निदानमहं न च पश्यामि नावलोकयामि । अतो हेतोर्विचार्य विमृश्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागलक्षणो यो व्यवसायो व्यापारस्तस्मान्निवर्तयितुं युक्तं न्याय्यम् । **अतीति ।** खलु निश्चयेन । अतिमहदिदं पूर्वोक्तमाश्वासस्थानमाश्वासनस्थलमस्यामवस्थायाम् । अपि च तं पुण्डरीकमनुसरन्ननुगच्छन्गत एव कपिञ्जलः । **तस्माच्चेति ।** तस्माद्धेतोः कुतः स्थानादयं समागतः, को वायम्, किमर्थमनेन पुरायमपगतासुर्गतप्राण उत्क्षिप्योत्पाट्य नीतः, क्व वा कस्मिन्स्थाने वा नीतः प्रापितः, कस्माच्चासंभावनीयेनाचिन्तनीयेन समागमस्याशा तस्याः प्रदानेन पुनरमुना पुरुषेण भर्तृदारिका समाश्वासिता । इति सर्वमुपलभ्य प्राप्य जीवितं मरणं वा समाचरिष्यसि विधास्यसि । हीति निश्चि(श्च)ये । अध्यासितं चिन्तितं मरणमदुर्लभं सुलभम् । स्वायत्तत्वादिति भावः । पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्धेरनन्तरमप्येतन्मरणं भविष्यति । **न चेति ।** जीवन्प्राणन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वानवलोक्य न च स्थास्यति, तेन कारणेन तस्य कपिञ्जलस्य यावत्प्रत्यागमनकालस्यावधयो मर्यादास्तावदमी प्राणा [...]

---

१ न जानासि किमेतत्. २ दिव्या भवन्ति. ३ साक्षाद्दृष्टाः. ४ युक्तमिदमात्मानम्. ५ आश्वासनस्थानम्. ६ तस्मात्. ७ च. ८ सर्वमिदमुपलभ्य. ९ न दुर्लभम्. १० अध्यवसितम्.

तावद्ध्रियन्ताममी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत्। अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकाङ्क्षया च, तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेन कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय, तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चा-

---

यन्ता वार्यन्ताम्। तत्प्रत्यागमनकाल एवावधिर्येषामिति प्राणविशेषण वा। इत्यभिदधानेतिब्रुवाणा मे मम पादयोश्चरणयोर्न्यपतत्पपात। **अहं त्विति**। तस्मिन्काले तदेव तरलिकोक्तमेव युक्त न्याय्य मन्यमाना ज्ञायमाना जीवित प्राणित नोत्सृष्टवती न त्यक्तवती। तत्र हेतुचतुष्टय प्रदर्शयन्नाह—**सकलेति**। जीविततृष्णायाः प्राणधारणगर्धाया सकललोकै समग्रजनैर्दुर्लङ्घ्यतया दुरतिक्रम्यतया स्त्रीस्वभावस्य प्रमदानिसर्गस्य क्षुद्रतया तुच्छतया च। **तया चेति**। तया पूर्वोक्तया तस्य महापुरुषस्य वचनेनोपनीतया प्रापितया दुराशा दुष्टा स्पृहा सेव मृगतृष्णिका मरीचिका तया तथा कपिञ्जलस्य प्रत्यागमन पश्चादागमन तस्य काङ्क्षा वाञ्छा तया। आशाया बलीयस्त्व प्रदर्शयन्नाह—**आशयाहीति**। हि निश्चितम्। आशया स्पृहया किमिव न क्रियते किं न विधीयते। ततश्च तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिका द्वितीया यस्या एवंविधा पापकारिण्यह ता क्षपा रजनी क्षपितवती क्षय नीतवती। इतो रात्रेर्विशेषणानि—प्रतिकूलकारित्वात्कालरात्रिस्तत्प्रतिमा तत्सदृशीम्। दुःखस्य दुःसहत्वाद्वर्षाणा सहस्र तद्वदाचरमाणामित्यर्थ। **यातनेति**। यातना जीववेदना तन्मयीमिव। अत्यन्तदुःखजनकत्वात्। **दुःखेति**। दुःख कृच्छ्र तन्मयीमिव। स्वजनविरहेण शरीरदुःखस्यैवानुभूयमानत्वात्। **नरकेति**। नरक दुर्गतिस्तन्मयीमिव। निन्दितात्यन्तदुःखोत्पादकत्वात्। **अग्नीति**। अग्निर्वह्निस्तन्मयीमिव। तीव्रदीर्घज्वराक्रान्तत्वात्। पुन कीदृशी। **उत्सन्नेति**। उत्सन्ना मूलत उच्छिन्ना निद्रा प्रमीला यस्या सा। **तथैवेति**। तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव क्षितितले पृथ्वीतले विचेष्टमाना विलुठमाना। **रेण्विति**। रेणूना रजसा कणाभिर्धूसरैरीषत्पाण्डुरैरश्रुजलैर्नेत्रवारिभिरार्द्रौ स्विन्नौ कपोलौ तत्र सदानितै संयतै। विरहवशात्। विमुक्तत्वेनानियन्त्रितत्वेन व्याकुलैर्विसंस्थुलै शिरोरुहै केशैरुपरुद्धमाच्छादित मुखमास्य यस्या सा। **निर्दयमिति**। निर्दय निःकरुण य आक्रन्द पूत्कारस्तेन जर्जर शिथिलो य स्वरो ध्वनिस्तस्य क्षयो विनाशस्तेन क्षामेन कृशेनैवंविधेन कण्ठेन करणभूतेन निर्दयाक्रन्देनेव क्षपा क्षपितवतीति भाव।

प्रत्यूषसीति। प्रत्यूषसि प्रभात उत्थाय तस्मिन्नेव सरसि कासारे स्नात्वाप्लव विधाय कृतो विहितो निश्चयो यया सा। तत्प्रीत्या तत्स्नेहेन तमेव कमण्डलु तत्करकुण्डिकामादाय गृहीत्वा तान्येव तद्देहलग्नान्येव वल्कलानि चीराणि, तामेव तदीयामेवाक्षमाला जपमाला गृहीत्वा। संसारस्य संसृतेर्निःसारतामसारता बुद्ध्वावगम्य। आत्मन स्वस्य मन्दपुण्यता ज्ञात्वा च। व्यसनोपनिपाताना कष्टोपनिपातानामप्रतीकार च तद्दारुण चाप्रतीकारदारुण। तस्य भावस्तत्ता ता निरूप्य च कथयित्वा। शोकस्य शुचो दुर्निवारतामाकलय्याकलना कृत्वा। दैवस्य [illegible] निष्ठुरता कर्कशता दृष्ट्वा विलोक्य। स्नेहस्य प्रेम्णोऽतिबहुलमतिदृढ दुःख यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता ता

१ [illegible] २ [illegible] ३ दुराशया ४ पापकारिणीम् ५ उत्पन्ननिद्राम्. ६ विमुक्तैर्व्याकुले. ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ दु खबहुलताम्

निल्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि, गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता । अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बह्वीभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहागमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनःपुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः शोषयन्ती, वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती, त्रिसंध्यमत्रसरसि

चि[न्त]यित्वा विचार्य । सर्वभावाना समग्रपदार्थानामनिल्यतां विनाशिता भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य च । सर्वसुखानां समग्रसौख्यानामकाण्डेऽनवसरे भङ्गुरतां भङ्गशीलतामवधार्य निश्चित्य । तात पितरमविगणय्यानादृत्य परिजनेन परिवारेण सह सकल समग्र बन्धुवर्ग स्वजनलोक परित्यज्य दूरीकृत्य । विषयसुखेभ्य इन्द्रियरातेभ्यो मनश्चित्त निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि करणानि सयम्य नियन्त्र्य । गृहीत स्वीकृत ब्रह्मचर्य यया सा देव त्रैलोक्यनाथमिममनाथाना शरण स्थाणुमीश्वर शरणार्थिनी त्राणाभिलाषिण्यहमाश्रिताश्रयण कृतवती । **अपरेद्युरिति** । अपरेद्युरन्येद्युः कुतोऽपि कस्मादपि समुपलब्ध. प्राप्तो वृत्तान्त उदन्तो येनैवभूतस्तात पिताम्बया मात्रा च सह तथा बन्धुवर्गेण स्वजनवर्गेण सहागत्य सुचिर चिरकाल यावत्कृतो विहित आक्रन्दो येन स तैस्तैरुपायै प्रपञ्चै, ताभिर्बह्वीभिरभ्यर्थनाभि प्रार्थनाभि, अनेकैरुपदेशैर्हितवाक्यै, नानाविधै सान्त्वनै सामभि, एभिः कृत्वा मे मम गृहागमनाय महान्त यत्नमुद्योगमकरोदसृजत् । **यदा चेति** । यदा यस्मिन्काल इय महाश्वेतास्माद्व्यवसायाद्व्यापृते कथचिदपि कष्टेनापि व्यावर्तयितु निवर्तयितु न शक्यते न पार्यत इति निश्चय निर्णयमधिगतवाञ्ज्ञातवान् । **तदेति** । तस्मिन्काले निराशोऽपि निर्गतसमीहितोऽपि । गृहे न गत इत्यत्र हेतुमाह—**दुहित्रीति**। दुहिता पुत्री तस्या स्नेहस्य प्रेम्णो दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । स्नेहाधिक्य प्रदर्शयन्नाह—**पुनरिति** । पुन पुनर्वारवार मया विसृज्यमानोऽपि गृहे गम्यतामिति काम्यमानोऽपि बहूननेकान्दिवसान्दिनान्स्थित्वा सशोक शुचा सहवर्तमानोऽन्तर्मध्ये दह्यमान प्रज्वलमान हृदय चेतो यस्यैवविध एव गृहानयासीदगमत् । 'गृहा पुसि' इति पुस्त्वम् । **गते चेति** । ताते पितरि गते च गति तत प्रभृति तद्दिनादारभ्य तस्य जनस्य पुण्डरीकस्याश्रुमोक्षमात्रेण नेत्रवारिमोचनेनैव कृत जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावस्तत्ता ता दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । पुन कि कुर्वन्ती । दग्धशरीरमेव दग्धशरीरक । स्वार्थे क । तच्छोषयन्ती कृशता प्रापयन्ती । अथ शरीरक विशेषयन्नाह—**तदिति** । तस्मिन्कुमारे पुण्डरीके योऽनुराग स्नेहस्तेन कृश मःमम- पुण्यबहुल पापहटम् । **अस्तेति** । अस्तमितास्त प्राप्ता लज्जा त्रपा यस्मिस्तदमङ्गलभूतमशिवरूपम् । **अनेकेति** । अनेकेऽसख्या ये क्लेशा दु खानि तेषामायासा. परिश्रमास्तेषा सहस्र तस्य निवासो गृह[म्]म । क । [बहुविधै] नानाप्रकारैर्नियमशतैर्व्रतशतै । **वन्यैश्चेति** । वनसबन्धिभि । **फलेति** । फलानि सस्यानि, मूलानि कुद्दा, वारीणि जलानि, तै कृत्वा वर्तमाना प्रवर्तमाना । कृतप्राणधारणेत्यर्थ । **जप इति** । जपो जापस्तस्य व्याजेन मिषेण तस्य पुण्डरीकस्य गुणा शौर्यादयस्तेषा गणा समूहास्तानिव गणयन्ती गणना कुर्वन्ती ।

---

१ परिजनेन मनसा सकल २ निगृह्य गृहीत ३ त्रैलोक्यनाथशरणम. ४ आक्रिन्दम्यन्नि ५ बहुभि ६ परिसान्त्वनै. ७ गृहगमनाय ८ यदा तु न कथंचिदस्मात्व्यवसायाद्व्यावर्तयितु शक्यते मी. ९ दुस्त्यजतया १० गृहम् ११ तस्याश्रुमोक्षमात्रेण. दिवस, तस्य दुःखमोक्षमात्रेण १२ बहुमरणी। १३ शोषयन्ती १४ जप

स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं[3] शोकमनुभवन्त्यवसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा निःस्नेहा[6] नृशंसा गर्हणीया निःप्रयोजनोत्पन्ना निःफलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभाग' इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया तपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपारूढगौरवोऽभूत् । तदानीं तु तेनापरेण[13] दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् । आर्द्रीकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत—'भगवति, क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमा-

---

त्रिसंध्य त्रिसायम् । अत्र सरस्यच्छोदनाम्नि तटाके स्नानमाप्लवमुपस्पृश कुर्वन्ती । **प्रतीति** । प्रतिदिन प्रतिवासर त्र्यम्बक देवमीश्वरमर्चयन्ती पूजयन्ती । **अस्यामिति** । अस्या प्रत्यक्षगतायामेव गुहाया कदराया तरलिकया सह दीर्घ शोकमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्त्यवस निवासमकरवम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धाद्या पूर्वोक्ता सैवविधाह नान्या । इतस्तस्या. कियन्ति विशेषणानि प्रदर्शयन्नाह—**पापेति** । पाप कलुष करोतीत्येवशीला सा, निर्लक्षणा पाण्डुरपृष्ठा, निर्लज्जा निस्त्रपा, क्रूरा दुष्टा, नि स्नेहा नि प्रेमा, नि(नृ)शस निस्त्रिंशा, गर्हणीया निन्दनीया, नि प्रयोजन निरर्थकमुत्पन्ना प्रादुर्भूता, नि फलमवकेशि जीवित प्राणित यस्या. सा तथा, निर्गतमवलम्बमाश्रयो यस्या सा तथा, निर्गत सुख सात यस्या· सा तथा । चकार. समुच्चयार्थ । स्वस्य निन्दा कुर्वत्याह—**किमिति** । हे महाभाग हे सत्पुरुष, कृत ब्राह्मणवधलक्षण महापातक यैवविधया मया दृष्टयावलोकितया पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा मया किं करोति किं करिष्यति । अत्र भविष्यत्यर्थे वर्तमाना । इति पूर्वोक्तमुक्त्वा कथयित्वा पाण्डुना शुभ्रेण वल्कलोपान्तेन चोचाञ्चलेन वदन मुखमाच्छाद्य । अत्र शुभ्रत्वसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—**शरदिति** । शरद्घनात्ययस्तस्या मेघशकलेन जलधरखण्डेन शशिनमिव चन्द्रमिव । अत्र वदनस्य चन्द्रसादृश्यम्, वल्कलोपान्तस्य च शरन्मेघशकलसादृश्यमिति भाव । **दुरिति** । [दुर्निवार] बाष्पो नेत्राम्बु तस्य वेग रयो निवारयितु दूरीकर्तुमपार[य]न्त्यशक्नुवन्त्युन्मुक्तकण्ठ यथ स्यात्तथातिचिर चिरकालमुच्चैस्तारस्वरेण प्रारोदीद्रुदनमकार्षीत् ।

चन्द्रापीडस्त्विति । प्रथममेवादावेव तस्या महाश्वेताया रूपेण सौन्दर्येण, विनयेन प्रणिपत्यादिना, दाक्षिण्येनानुकूल्येन, मधुरो मिष्टो य आलाप. सलापस्तस्य भावस्तत्ता तया, तथा निर्गतो य सङ्गोऽभिष्वङ्गस्तस्य भावस्तत्ता तया । **तथा(पे)ति** । तपस्विन्या भावस्तत्ता तया । तथा प्रशान्तत्वेन सौम्यप्रकृतित्वेन च तथा निर[भि]मानतया निरहंकारतया च । तथा महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन । तथा शुचितया पवित्रतया चोपारूढमारोपित गौरव यस्मिन्नेवविधश्चन्द्रापीडोऽभूत् । **तदानीं त्विति** । तदानी तस्मिन्कालेऽपरेण दर्शित. प्रकटित सद्भाव स्वभावो येनैवविधेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन तया च कृतज्ञतया कृतवेत्तृतया च हृतहृदय [illegible] सुतरामत्यर्थमारोपिता स्थापिता प्रीतिर्यस्यामेवविधश्चन्द्रापीडोऽभवदासीत् । **आर्द्रेति** । आर्द्रीकृत हृदय यस्य स शनै शनैर्मन्दमन्दमेना महाश्वेतामभाषतावोचत । तदेवाह—**भगवतीति** । हे भगवति हे स्वामिनि [illegible] लोक क्लेशभीरुरकृतज्ञ सुखार्थ य आसङ्ग स्यादीनामभिषङ्गस्तत्र लुब्धो लिप्सु

---

१ [illegible] २ [illegible] तरलिकया ३ दीर्घशोकम् ४ चिरमवसम् ५ क्रूरा च ६ नि स्नेहा च ७ नृशंसा [illegible] च ८ निर्गतो निरवलम्बना ९ मया यथाभूतया. १० अतिकण्ठम् ११ नातितपस्वितया [illegible] १२ [illegible] १४ सुतरामतिरूढम्

त्रेण स्नेहमुपदर्शयन्रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मतः प्रभृति समुचितपरिचयः प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो बान्धवजनः । संनिहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः । मुक्तान्यतिशयितसुनासीरसमृद्धान्यैश्वर्यसुखानि । मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितैः संक्लेशैरुपनीता तनुः । गृहीतं ब्रह्मचर्यम् । आयोजितस्तपसि महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करमपि कृतमरण्यावस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते । महीयसा न तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोहविलसितमेतत्, अज्ञानपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्, क्षुद्रदृष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्, मौर्ख्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते । स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरि-

स्नेहसदृशं प्रीतियोग्यं कर्म तत्सुखेन सुखं तद् खेन दु खमनुष्ठातुं विधातुमशक्तोऽसमर्थो निष्फलेन निष्प्रयोजनेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहं प्रीतिमुपदर्शयन्बाह्यवृत्त्या प्रकाशयन्रोदिति रोदनं करोति । लोकेभ्यस्तस्या वैपरीत्यं प्रदर्शयन्नाह—**त्वया त्विति** । त्वया भवत्या कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव सर्वं समग्रमाचरन्त्या कुर्वन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम् । अपि तु सर्वमेव विहितमिति भावः । येन कारणेन त्वं रोदिष्यश्रुपातं करोषि तदर्थं पुण्डरीकार्थमाजन्मतः प्रभृत्याजन्म मर्यादीकृत्य समुचितो योग्यः परिचयः संगतिर्यस्यैवंविधः प्रेयानतिप्रियोऽसंस्तुत इवासंस्तुतोऽपरिचितस्तद्वदिव बान्धवजनः स्वजनवर्गः परित्यक्त उज्झितः । **संनिहितेति** । संनिहिता अपि समीपवर्तिनोऽपि तृणवदवज्ञावगणना तया विषया इन्द्रियार्था अवधीरिता अवगणिताः । **अतीति** । अतिशयिता तिरस्कृता सुनासीरस्येन्द्रस्य समृद्धिः संपद्यैरेवंविधान्यैश्वर्यसुखानि विभवसौख्यानि मुक्तानि त्यक्तानि । **मृणालिनीति** । अतितनीयस्यप्यतिकृशापि तनुः शरीरमनुचितैरयोग्यैः संक्लेशैस्तप्तग्रहणरूपैर्नितरामत्यर्थं तनिमानं कृशत्वमुपनीता प्रापिता । केव । मृणालिनीव कमलिनीव । **गृहीतेति** । गृहीतं स्वीकृतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मव्रतम् । **आयोजिते[ति]** महति गरिष्ठे तपस्यात्मायोजितः स्थापितः । **वनितेति** । अत्रापिशब्दो भिन्नक्रमः । तेन वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य दुष्करमपि दु साध्यमप्यरण्यावस्थानं कृतं विहितम् । **अनेति** । दु खाभिभूतैरनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैवात्मा परित्यज्यते । शरीरत्यागः क्रियत इति भावः । **न त्विति** । तु पुनरर्थकः । न केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयासेन गरीयसि महीयसि क्लेशे पूर्वोक्तात्मत्यागे निक्षिप्यते । एतेन प्राणप्रियविप्रयोगे आत्मपरित्यागात्तस्यात्मनो गरिष्ठक्लेशे परिक्षेपणं महीयानिति ध्वनितम् । **यदेतदिति** । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदेतदनुमरणमन्वारोहणं तदतिनिष्फलं निरर्थकम् । यतः कुमार प्रियः ननु विहितः पतिर्येनान्वारोहणं किं तु मृतानुमरणमात्रं तदतिनिष्प्रयोजनमिति भावः (?)। अथ च निष्फलत्वं प्रदर्शयन्नाह—**अविद्वज्जनेति** । एषोऽन्वारोहलक्षणो मार्गः पन्था अविद्वज्जना अपण्डितलोकास्तैराचरितः सेवितः । **एतदिति** । पूर्वोक्तं मोहविलसितमज्ञानविजृम्भितम् । **अज्ञानेति** । इयमन्वारोहणे प्रवृत्तिरज्ञानपद्धतिरज्ञानमार्गः । **रभसेति** । इदमन्वारोहणं रभसाविचारपूर्वकमाचरितमाचेष्टितम् । **क्षुद्रेति** । एषान्वारोह[ण]लक्षणा प्रवृत्तिः क्षुद्राणां तुच्छबुद्धीनामेषा दृष्टिर्ज्ञानम् । **अतीति** । अयमनुमरणलक्षणोऽतिप्रमादोऽतिशयेनानवधानता । **मौर्ख्यमिति** । इदं पूर्वोक्तं मौर्ख्यस्खलितं विहितमस्तु(?) । यतदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—**यदिति** । यदुपरते पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्तरि प्राणनाथे वोपरते मृते सति प्राणाः परित्यज्य[न्ते] परिमुच्यन्त इति । कर्मकर्तृवृत्तिः । तस्या लक्षणम्—'यत्र कर्मणि कर्तृत्वं यानि कर्ता तु नोच्यते । सुकरैः स्वैर्गुणैर्योगात्कर्मकर्तेति तद्विदुः' इति । **स्वयमिति** । चेद्यदि स्वयं न जहति न परित्यजन्ति तदा प्राणा न परित्याज्याः । बलात्त्याजनीया इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि लोकाना मरणे प्रवृत्तिरित्यत आह—

१ उज्झित २ विमुक्तानि ३ उचितैः ४ दुष्करमप्यतीदृशम्, दुष्करमपि कृतमतीदृशम् ५ ... पलितम्. परित्यज्यते दुःखातुरैः, दु खाभिभूतैः परित्यज्यते महीयसा ६ अपि निष्फलम् ७ क्षुद्र० ८ प्रेम. ९ न

त्यागोऽयमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिम् । असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत्प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तरि मकरकेतौ सकलावलाजनहृदयहारिणि हरहुतभुग्दग्धेऽप्यविरहितामसुभिः । पृथां च वार्ष्णेयीं सूरसेनसुतामभिरूपे सावज्ञविजितसकलराजकमौलिकुसुमवासिताशेषपादपीठे पत्यावखिलभुवनवलिभागभुजि पाण्डौ किंदममुनिशापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तरां च विराटदुहितरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावागतेऽपि धृतदेहाम् । दुःशल्यां च धृतराष्ट्रदुहितरं

अत्र हीति । हीति निश्चये । अस्मिन्ननुमरणे विचार्यमाणे विचारणाविषयीक्रियमाणेऽय प्राणपरित्यागः स्वार्थ एवात्मीयकृत्यमेव । तत्र हेतुमाह—असह्येति । आत्मनो जीवस्य न सोढुमशक्यासह्या या शोकवेदना शुग्व्यथा तस्या प्रतीकारो निवृत्त्युपायस्तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् । उपेति । उपरतस्य मृतस्य तु न कमपि गुण हितमावहत्यादधाति । एतदर्थ स्पष्टयन्नाह—न तावदिति । तावदादौ तस्योपरतस्य प्रत्युज्जीवनोपाय. पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया न भवति । नेति । धर्मस्य पुण्यस्योपचय पुष्टिस्तस्य कारण निमित्त न भवति । नेति । शुभलोकस्य स्वर्गलोकस्योपार्जनमर्जन तस्य हेतुर्निदानम् । निरयेति । निरये दुर्गतौ पात पतनं तस्य प्रतीकार' प्रतिक्रिया न । नेति । दर्शनस्यावलोकनस्याप्युपायो न । नेति । परस्परमन्योन्य य समागम' सवन्धस्तस्य निमित्त कारण न भवति । तत्र हेतुमाह—अन्यामिति । असौ मृतोऽवश पराधीन स्वस्य कर्मणो स्वकृतपापपुण्ययोर्य फलपाकस्तेनोपचिता पुष्टामन्यामेव कर्मभूमिं नीयते प्राप्यते । अन्यदप्यनुमरणेनानिष्टमाह—असाविति । असौ पूर्व मृत आत्मघातिनोऽनुमृतस्यैनसा पापेन केवल सयुज्यते सयुक्तो भवति । अनुमरणाभावे गुणानाह—जीवस्त्विति । जीवञ्श्वसन्नुपरतस्य मृतस्यात्मनो जीवस्य जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्यनेकामुपकृतिं कुरुते । मृतस्तूभयस्यापि स्वस्य परस्य च न किमप्युपकरोति । दृष्टान्तद्वारा एनमर्थ दृढीकुर्वन्नाह—स्मरेति । तावदादौ सकल समग्रो योऽवलाजन स्त्रीलोकस्तस्य हृदयहारिणि चित्तापहारिणि भगवति माहात्म्यवति भर्तरि प्राणवल्लभे मकरकेतौ श्रीमदने हरस्य महादेवस्य यो हुतभुग्नेत्राग्निस्तेन दग्धे भस्मीभूते सत्यपि, एक एव पतिर्यस्यास्तामेकपत्नी प्रिया वल्लभा रतिमसुभिः प्राणैरविरहिता सयुक्ता स्मर स्मृतिगोचरीकुरु । यथा तया प्राणा नोज्झिता, स्वभर्तु कृत्य च कृतम्, तथा त्वयापि विधेयमिति भाव । अन्यासामपि निदर्शनद्वारा पूर्वोक्तमर्थ दृढीकुर्वन्नाह—पृथामिति । पाण्डौ भर्तरि किंदम इत्यभिधया प्रसिद्धो यो मुनिस्तस्य शाप एवानलो वह्निस्तस्मिन्निन्धनतामिध्मतामुपगतेऽपि प्राप्तेऽप्यपरित्यक्तजीवितामनुज्झितप्राणां वार्ष्णेयीं [illegible]कुलोत्पन्ना सूरसेनस्य राज्ञ सुता पुत्री पृथा कुन्तीम् । स्मरेत्यस्य सर्वत्रापि सवन्ध । अथ भर्तारं [illegible]—सावज्ञेति । सावज्ञ्यैवानिच्छयैव विजित स्वायत्तीकृत यत्सकल समग्र राज्ञा समूहो राजकं तस्य [illegible] शिरांसि तेषां कुसुमानि पुष्पाणि तैर्वासित भावितमशेष पादपीठ समग्रपदासन यस्य स तस्मिन् । अखिलेति । अखिल समग्र यद्भुवन विश्व तस्य यो वलिभागो भागधेयस्त भुनक्तीति स तस्मिन् । [illegible] । तथा बालशशिनीव नवोदितचन्द्र इव नयनानन्दहेतौ नेत्राह्लादनिमित्ते विनयवति मर्यादावति [illegible] पञ्चत्वमागतेऽपि प्राप्तेऽपि धृतो देहो ययैवंभूता बालामप्राप्तयौवना

[illegible] ३ न नरसायन ४ यो[illegible] ५ न च ६ नरकपतन ७ फलपरिपाकोपचितान्, [illegible] ११ हरनयनहुतभुजा दग्धे, हरहुंकारहुतभुजा दग्धे. [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible]गते. १७ अपरियुक्त. १८ जननयना. [illegible]

भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हरवरप्रदानवर्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथेऽर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षः[1]सुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तृरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृत[2]जीविताः । प्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धो[3]ऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु [4]ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता । अनुभवे च को विकल्पः, कथं च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरिं वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् । उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः । अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः । वहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः[6] । चित्रं च दैवम् । आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः । अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवित[7]प्रदानादृते । न चासंभा-

---

विराटराज्ञो दुहितर पुत्रीमुत्तरामुत्तरानाम्नीं स्मरेति सवन्धः । तथातिमनोहरेऽत्यभिरामे हरेणेश्वरेण वरप्रदानेन वर्धितो वृद्धिं नीतो महिमा माहात्म्य यस्य स तस्मिन् । सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे जयद्रथाभिधानेऽर्जुनेन पार्थेन लोकान्तर भवान्तरमुपनीते प्रापितेऽपि धृतराष्ट्रस्य राज्ञो दुहितरं सुता भ्रातृणां यच्छत तस्योत्सङ्ग क्रोडस्तेन लालिता पालितामकृतप्राणपरित्यागामेवविधां दु शल्या स्मरेति सवन्ध ।अमुमेवार्थं पुनर्दृढयन्नाह—**अन्याश्चेति** । रक्षसो राक्षसा:, सुरा देवा , असुरा दैत्या , मुनयस्तापसा , मनुजा मनुष्या , सिद्धा विद्यासिद्धा:, गन्धर्वा देवगायना , एतेषा कन्यका पुत्र्यो भर्तृरहिता: सत्यो विधृतजीविता अकृतप्राणपरित्यागा अन्या पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता सहस्रश श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते । यदनुमरणेनापि न प्राप्यते तदपीष्ट त्वया प्राप्तव्यमेवेत्याह—**प्रोन्मुच्येतापीति** । तदा जीवित प्रोन्मुच्येत त्यजेत यद्यस्य मृतस्य सदिग्धोऽपि समागम स्यात् । तच्च नास्त्येवेति भाव. । प्राप्तव्यमिष्ट कथ स्यादित्याह—**भगवत्येति** । भगवत्या त्वया ततस्तस्मान्महापुरुषात्पुन स्वयमेवात्मनैव समागमः कुमारेण सह सगतिस्तत्प्रतिपादिका सरस्वती वाणी समाकर्णिता श्रुता । तथापि तदर्थं न निश्चिनोमीत्यत आह—**अन्विति** । अनुभवेऽनुभूते वस्तुनि को विकल्प क सदेह । अत्रोपपादकमाह—**कथं चेति** । तादृशाना न विद्यते प्राकृता इतरजनसाधारणाकृतिराकारो येषामेवविधानामवितथगिरा यथार्थवचसा महात्मना महापुरुषाणा गरीयसापि कारणेनोत्कृष्टेनापि हेतुना गिरि वाण्या कथ वैतथ्यमनृतत्वमास्पद स्थान कुर्यात् । नन्वियं सरस्वती वितथैव, मृतकुमारेण सह समागमस्य वाधितत्वादित्यत आह—**उपरतेति** । उपरतेन मृतेन सह जीवन्त्या कीदृशी समागति सगति । नहि सरस्वती वितथैवेत्यत आह—**अत इति** ।अत कारणात् । नि सशय निश्चितमुपजात समुत्पन्न कारुण्य घृणा यस्मिन्नेवविधो महात्मासौ पुरुष पुन प्रत्युज्जीवनार्थं पुन सञ्जीकरणार्थमेवैनं पुण्डरीकमुत्क्षिप्योत्पाट्य सुरलोक देवलोक नीतवान्प्रापितवान् । अत्रानुकूलमाह—**अचिन्त्य इति** । हीति निश्चितम । महात्मना महानुभावाना प्रभावो महिमाचिन्त्योऽनाकलनीय । नन्वश्रुतपूर्वमिद कथ स्यादित्यत आह—**वह्विति** । ससारवृत्तय ससारे प्रवृत्तयो वहुप्रकारा अनेकभेदभिन्नाश्चेत्यर्थ । एतादृश मम भाग्य क स्यादित्याह—**चित्रं चेति** । दैव भाग्य चित्र विविधप्रकारम । ननु सर्वेषामेकविधम । ननु तस्य कुमारप्रत्युज्जीवने कुत सामर्थ्यमित्यत आह—**आश्चर्येति** । आश्चर्यमद्भुत तस्यातिशय आधिक्य तेन युक्ता सहितास्तप सिद्धयो भवन्ति । न तु पुण्डरीकस्यैतादृश कर्म कथ स्यात्, येन प्रत्युज्जीवन स्यादित्याह—**अनेकेति** । कर्मणा पूर्वोपार्जितशुभाशुभाना शक्तय सामर्थ्यान्यनेकविधा असख्यप्रकारा । युक्त्यन्तर प्रदर्शयन्नाह—**अपिचेति** ।अपिच युक्त्यन्तर । सुनिपुण सूक्ष्म यथा स्यात्तथा विमृशद्भिर्विचारयद्भिस्तदपहरणे मृतकुमारापहरणे जीवितप्रदानादृतेऽन्यत्किमिव[न] कारण निमि-

---

१ दन २ विधुर ३ सदिग्धो यदि समागम स्यात ४ स्वयमेव ततःपुन. समागमसरस्वती श्रुता ५ नग.

६ प्रवृत्तय., प्रवृत्तय . ७ जीवित

व्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या । चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथा हि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्य नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् । अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुगामिनम्, आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समरशिरसि शरापहृतप्राणम्, उलूपा नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयं च परीक्षितमश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्, उत्तराप्रलापोपजनितकृपो भगवान्वासुदेवो दुर्लभानसूनप्रापितवान् । उज्जयिन्यां च संदीपनिद्विजतनयमन्तकपुरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान् । अत्रापि कथंचिदेवमेव भविष्यति । तथापि किं क्रियते, किं वा लभ्यते । प्रभवति हि भगवान्विधिः । बलवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि । अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि । न क्षमते दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च

तमाशङ्क्यत आशङ्काविषयीक्रियते । न च सर्वथा मृतस्य पुनर्जीवनं क्वापि दृष्टमित्यत आह—**न चेति** । भगवत्या त्वयेदं प्रत्युज्जीवनमसंभाव्यमघटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । अस्य प्राचीनत्वं प्रदर्शयन्नाह—**चिरमिति** । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्था मार्गश्चिरप्रवृत्तो बहुकालीनः । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । विश्वावसुनाम्ना गन्धर्वराजेन करणभूतेन मेनकायामुत्पन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरेति नाम्नीं कन्यकामाशीविषेण सर्पेण विलुप्तं ध्वस्तं जीवितं श्वसितं यस्या एवंविधां स्थूलकेशमुनेराश्रमे मठे भार्गवस्य भृगुवंशोत्पन्नस्य च्यवननाम्नो मुनेर्नप्ता प्रपौत्रः प्रमतेस्तनयः पुत्रो मुनिकुमारको रुरुः स्वायुषः स्वजीवितस्यार्धेन योजितवान्संबन्धितवान् । **अर्जुनं चेति** । अश्वमेधस्य यस्तुरगोऽश्वस्तदनुगामिनं तत्पृष्ठयायिनं बभ्रुवाहननाम्नात्मजेन सुतेन [समरशिरसि] सङ्ग्रामशिरसि शरेण बाणेनापहृता आकर्षिताः प्राणा यस्यैवंविधमर्जुनं पार्थम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । उलूपानाम्नी नागकन्यका सोच्छ्वासं सजीवितमकरोदसृजत् । **अभीति** । अश्वत्थाम्नो द्रोणाचार्यसुतस्य योऽस्त्रपावकः शस्त्राग्निस्तेन परिप्लुष्टं दग्धम् । **उदरेति** । उदराद्गर्भाशयादुपरतमेव मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम् । ईदृशमभिमन्युतनयमर्जुनपौत्रं परीक्षिताभिधानमुत्तराया प्रलापेन विलापेनोपजनितोत्पादिता कृपा करुणा यस्यैवंविधो भगवान्वासुदेवो नारायणो दुर्लभान्दुष्प्रापानसून्प्राणान्प्रापितवान्प्रदत्तवान् । **उज्जयिन्यां चेति** । उज्जयिन्यां विशालायां संदीपनिनाम्नो द्विजस्य तनयं सुतमन्तकपुरात्संयमन्या अपहृत्यापहरणं कृत्वा त्रिभुवनेन वन्दितौ नमस्कृतौ चरणौ यस्यैवंभूतः स एव भगवान्वासुदेव आनीतवानानयनं कृतवान् । **अत्रापीति** । कथंचित्प्रकारेणैवमेव पुनर्जीवनमुज्जीवनं भविष्यति । अनेनोत्कटकोटिः प्रदर्शिता । संभावनारूपत्वात् । अनुत्कटकोटावप्रतिकार्यतां स्मरन्नाह—**तथापीति** । अपि अनास्थायाम् । तथापि तव शोकमात्रेण किं जीवितं क्रियते, किमन्यत्फलं प्राप्यते । तत्र हेतुमाह—**प्रभवतीति** । भगवान्विधिः प्रभवति समर्थो भवति । नियतिर्भा... बलवती वीर्यवती । उपसंहरति—**आत्मेच्छेति** । आत्मेच्छया ... उच्छ्वसितुमपि न शक्यम् । उच्छ्वासः स्वायत्तो नोऽपि स्वेच्छया कर्तुं न शक्यते । किमुतान्यदित्यर्थः । ... दैवाधीनं प्रेमसैन्यादिकम् । तद्विहीनस्य तत्राप्येवमाह—**अतीति** । अस्यैकान्तनिष्ठुरस्यात्यन्त... दैवहतकस्य विलसितानि चेष्टितान्यतिपिशुनान्यनिष्टसूचकारीणि भवन्ति । **अव्याजेति** । अव्या-

दुःखानि। तथा हि। कथमप्येकस्मिञ्जन्मनि समागमः, जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम्। अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्। आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः। धीरा हि तरन्त्यापदम्' इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात्प्रक्षालितमुखीमकारयत्।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत्। अथ क्षीणे दिवसे, परिणतप्रियङ्गुमञ्जरीरजोनिभे पिञ्जरिम्णा रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरलकुसुम्भकुसुमरसरक्तदुकूलकोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोरनयनतारकाकान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिम्नि व्योम्नि,

---

वत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च दुःखानि। अत्रायं भावः—कार्येण कारणानुमानम्, कार्यं च दैवादैवयोः सुखदुःखे। तत्र सुखस्यानायतस्वभावोऽविस्तृतिस्वभावः क्षणभङ्गुरत्वं च, दुःखस्य त्वायतस्वभावो विस्तरणप्रकृतिः। तद्विपर्ययादभङ्गुरत्वमपि। तत्कारणयोरप्येवमेवेति। यावत्पर्यन्तं दैवं तावत्पर्यन्तमेव येनकेनचिद्वस्तुना प्रीतिरुपभोगो मैत्री तस्माद्विषयलाभस्तदनुवन्धादयः। एतद्विपर्यये प्रीत्याद्यभावः। एतदेव विवृणोति—**तथा हीति**। प्राणिनां संसारवर्तिनां कथमपि महता कष्टेनैकस्मिञ्जन्मनि समागमः संबन्धः। जन्मान्तरसहस्राणि च यावद्विरहो वियोगः। प्रकृतमुपसंहरति—**अत इति**। अतो हेतोरनिन्द्यं ब्रह्मरूपमात्मानं क्षेत्रज्ञं निन्दितुं गर्हितुं नार्हसि न योग्या भवसि। यतो धीराः सर्वमेवेदं दैवकृतं मन्यन्ते, न स्वात्मकृतम्, एवं च धीरत्वेऽवलम्बिते नात्मानं निन्दन्तीत्यर्थः। अधीरत्वेऽनिष्टतामाह—**आपतन्तीति**। अतिगहनमतिघोरं संसारपथं सन्ततिमार्गमवतीर्णानां गृहीतावताराणामेते वृत्तान्ता उदन्ता आपद्रूपा आपतन्त्याप(येव)न्ते। संमुखा भवन्तीत्यर्थः। धीरत्वे इष्टमाह—**धीरा इति**। धीराः सात्त्विकाः पुरुषाः। हीति निश्चितम्। आपदः कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति। **इत्येवमिति**। इति पूर्वोक्तप्रकारेणैवंविधैरपूर्वप्रतिपादितैरन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैरुपसान्त्वनैर्दृष्टान्तोपदर्शनैस्तां संस्थाप्य स्वस्थीकृत्य पुनरपि द्वितीयवारमप्यञ्जलिपुटोपनीतेन निर्झरजलेनानिच्छन्तीमस्पृहयन्तीमपि बलाद्धठात्प्रक्षालितमुखीं धौतवक्त्रामकारयत्क्षालयत्।

अत्रान्तरे चेति। अस्मिन्नवसरे। **श्रुतेति**। श्रुत आकर्णितो यो महाश्वेताया वृत्तान्त उदन्तस्तेनोपजातः समुत्पन्नः शोको यस्यैतादृश इ(इ)व समुत्सृष्ट उज्झितो दिवसव्यापारो येनैवंविधो भगवान्रविरपि सहस्रांशुरप्यधोमुखतामवाङ्मुखतामयासीदगात्। **अथेति**। त्रियामामुखे सा महाश्वेता मन्दमन्दं शनैः शनैरुत्थाय पश्चिमां भगवतीं संध्यामुपास्योपासनां कृत्वा कमण्डलुजलेन कृत्वा कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौताङ्घ्रिर्वल्कलशयनीये वल्कलशय्यायां सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा निषसाद तस्थाविति दूरेणान्वयः। कस्मिन्सति। दिवसे वासरे क्षीणे सति। पुनः कस्मिन्। दिक्प्रान्ते विलम्बिनि विलम्बायमाने ब्रध्नमण्डले सूर्यबिम्बे सति। कीदृशे। **परिणतेति**। परिणता पक्वा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्लरी तस्या रजः परागस्तेन निभे सदृशे। **पिञ्जरिम्णेति**। पीतरक्तस्तु पिञ्जरस्तस्य भावः पिञ्जरिमा तेन रज्यमाने पिञ्जरतां नीयमाने। पुनः केषु सत्सु। अस्तातपेन दिङ्मुखेषु मुच्यमानेषु सत्सु। अस्तातपं विशेषयन्नाह—**अविरलेति**। अविरलानि निबिडानि कुसुम्भानां कमलोत्तराणां कुसुमानि तेषां रसस्तेन रक्तं यद्दुकूलं तद्वत्कोमलेन मृदुना। पुनः कस्मिन्सति। व्योम्न्याकाशे सति। अथ व्योम विशेषयन्नाह—**विलिप्येति**। पिङ्गलिम्ना पिञ्जरिम्णा विलिप्यमाने विलेपनविषयीक्रियमाणे। कीदृशेन पिङ्गलिम्ना। चकोरो विषसूचकस्तस्य नयनयोस्तारका तद्वत्कान्तिर्दीप्तिर्यस्य तेन। **तिरोहितेति**। तिरोहितस्त्वाच्छादितो नीलिमा यस्मिन्निति व्योमविशेषणम्। पुनः कस्मिन्सति। सा ये तामसकालस्थानिधर्म्याचिषि दीधितौ भुवनं विश्वमन्धकारयति रक्ततां नयति सति। अर्चिषं विशेषयन्नाह—

---

१ ... जन्म समागमो दर्शनं जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः. २ अत्रान्तरे च. ३ निभे. ४ [illegible]. ५ [illegible] ६ विमुच्यमानेषु ७ चकोरनयनतारकाकान्तिना

कोकिलविलोचनच्छविवभ्रूणि चारुणयति सांध्ये भुवनमर्चिपि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रह-ग्रामेपु, वनमहिषमलीमसवपुषि च मुपिततारकापथप्रथिम्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमसि, अतनुतिमिरतिरोहितहरिततासु गहनतां यान्तीपु वनराजिपु, रजनिजलजालविन्दु-जनितजडिम्नि वहलवनकुसुमपरिमलानुमितगमने चलितलताविटपगहने प्रवृत्ते च पवने, निद्रानिभृतपतत्रिणि त्रियामामुखे महाश्वेता मन्दंमन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां संध्यां कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निपसाद। चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन्द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत्। उपविष्टश्च तस्यां पुनस्तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत्। आसीच्चास्य मनस्येवम्—'अयमप्रतीकारदारुणो दुर्विपहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहाति। सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनाय' इति। पुनः पप्रच्छ चैनाम्—'भगवति, सा तव परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसब्रह्मचारिणी

कोकिलेति। कोकिला वनप्रियास्तेषा विलोचनानि नेत्राणि तेषा छविः कान्तिस्तद्वद्बभ्रूणि कद्रूणि। पुनः केपु। ग्रहग्रामेपूडुसमूहेषु यथाप्रधान यथामुख्यमुन्मिषत्सु विकसत्सु। पुन कस्मिन्। शार्वरे शर्वरीसवन्धिनि तमस्यन्धकारे कालिमान श्यामलिमानमातन्वति विस्तारयति सति। अथ तमो विशिनष्टि—**वनेति**। वनस्यारण्यस्य यो महिषो रक्ताक्षस्तद्वन्मलीमस वपुर्यस्य तत्तस्मिन्। अत एव मुपितस्तारकापथस्याकाशमार्गस्य प्रथिमा विस्तारो येन तत्तस्मिन्। पुन कासु। वनराजिष्वरण्यश्रेणीपु गहनतामकलनीयता यान्तीपु गच्छन्तीषु सत्सु। अतनु यत्तिमिर तमस्तेन तिरोहिताच्छादिता हरि[त]ता नीलिमा यासु। पुन कस्मिन्। पवने वायौ प्रवृत्ते वहमाने च सति। अथ पवनस्य शीतत्वमन्दत्वसुगन्धित्वानि वर्णयितुमाह—**रजनीति**। रजन्येवानवरतप्रचलनरूपप्रवाहत्वाज्जलजाल समूहस्तस्य विन्दुभि पृपतैरित्यर्थो वा [जनितो जडिमा यस्य स तस्मिन्]। **वहलेति**। वहलान्यविरलानि यानि वनकुसुमानि तेषा परिमलेनानुमितमनुमानविषयीकृत गमन यस्य स तस्मिन्। **चलितेति**। चलित कम्पित लतोपयुक्ता विटपा वृक्षास्तेपा गहन येन स तस्मिन्। अथ त्रियामामुख विशेषयन्नाह—**निद्रेति**। निद्रा प्रमीला तया निभृता निश्चलाः पतत्रिण पक्षिणो यस्मिन्। तदनन्तर चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुम कुसुमै सहवर्तमान प्रस्रवणस्य निर्झरस्य जलाञ्जलिमवकीर्य विक्षिप्य। **कृतेति**। कृतो विहित संध्याप्रणामो येन स तस्मिन्मण्डपिकास्थले द्वितीये तदङ्गीकृतादन्यस्मिञ्शिलातले मृदुभि. सुकुमारैर्लतापल्लवैर्वीप्रवालैः शय्या शयनीयमकल्प[य]दकरोत्। **उपविष्टश्चेति**। तस्या शिलायामुपविष्ट आसदिता पुनस्तमेव पूर्वोक्तमेव महाश्वेतावृत्तान्त मनसा चित्तेनान्वभावयत्पुनरचिन्तयत्। **आसीच्चेति**। [illegible] मनसि चित्त एवमासीत्। एवपदार्थमाह—**अयमिति**। अय कुसुमा[यु]ध कदर्प [illegible]। अथ कुसुमायुध विशिनष्टि—**अप्रतीति**। अप्रतीकारेणाप्रतिक्रियया दारुणो भीषण। **दुरिति**। [illegible] वेगो यस्य स। यदिति हेत्वर्थे। अनेन कदर्पेणाभिभूता अन्या(न)पेक्षित[illegible] यैर्ये, तथा समुत्सारित धैर्य येपामेवविधा महान्तोऽपि पुण्डरीकप्रभृतय सद्यस्[illegible] जहति त्यजन्ति। अत सर्वथा [सर्व]प्रकारेण भगवते त्रिभुवनेनाभ्यर्चित पूजित शासनमाज्ञा [illegible] मकरकेतनाय नमोऽस्तु। **एनामिति**। एना महाश्वेतामिति पुन पप्रच्छ प्रश्नमकार्षीत्। [illegible]—हे भगवति, सा तव परिचारिका सपर्याकारिणी। कीदृशी। वनवासलक्षण यत् [व्यसन] कष्ट तत्र

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ तिरोहितहरितिमासु हरितिमासु ४ वनराजिपु, तारवीपु राजिपु ५ वने [illegible] ६ [illegible] ७ पुन पुन. ८ नामासन ९ समवधीरित. १० जहति [illegible]

तरलिका क्व गता' इति । अथ साकथयत्—'महाभाग, यत्तन्मया कथितममृतसंभवमप्सरसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुलमुकुटकुड्मलपीठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्च वनितादुर्लभेनाधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्रवेत्रचामरचिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोर्यौवनसुखानि सेवमानयोः कालेनाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना। सा च मे जन्मनः प्रभृत्येकाशनशयनपानासना परं प्रेमस्थानमखिलविस्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदय वालमित्रम् । एकत्र तया मया च गीतनृत्यकलासु कृताः परिचयाः । शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो वालभाव । सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन संमुपजातशोका निश्चयमकार्षीत् —'नाहं कथचिदपि सशोकायां महाश्वेतायामात्मनः पाणि ग्राहयिष्यामि' इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभि-

---

मित्र सुहृत् । आविष्टलिङ्गत्वान्नपुंसकत्वम् । **दुःखेति** । दु रो कृच्छ्रे सब्रह्मचारिणी । 'एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिण ' इति कोष । एवंविधा सा तरलिका क्व गता । **अथेति** । तत्प्रश्नानन्तर सा महाश्वेताकथयदवोचत् । कि तदित्याह—**महाभागेति** । हे सत्पुरुष, अमृतसभवमप्सरसा कुल यच्च मया पूर्वमुक्तम, तस्मात्कुलात् । **मदिरेति** । मदिरा इति नाम्ना कन्यकाभूत् । ता विशिनष्टि—**मदिरेति** । मदिरायते घूर्णिते लोचने यस्या. सा तथा । मदिरया नयनयो. कश्चन विस्तारो जायत इति । विस्तीर्णनयनेति यावत् । **तस्याश्चेति** । तस्या मदिराया देवोऽसौ चित्ररथ पाणि हस्तमग्रहीत् । पाणिपीडनमकरोदित्यर्थ । चित्ररथ विशेषयन्नाह—**सकलेति** । सकलं समग्र यद्गन्धर्वकुल देवगायनवशस्तस्य मुकुटानि किरीटानि तान्येव कुड्मलाकार पीठ पदासन तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ येन स । **अ[प]रीति** । अपरिमिता असख्या ये गुणादयो लज्जादयस्तैराकृष्टमाकर्षित हृदय चेतो यस्य स प्रीत सतुष्टो महादेवीशब्देन परमुत्कृष्ट प्रसादमनुग्रहमकरोदन्वतिष्ठत् । अथ च महादेवीशब्द विशेषयन्नाह—**वनितेति** । वनिताया स्त्रियो दुर्लभेन दुष्प्रापेन । **अध इति** । अध कृतमधरीकृतमशेष समग्रमन्त पुर येन स तेन । **हेमेति** । हेमपट्टस्य सुवर्णपट्टस्य लाञ्छनं चिह्न यस्मिन्स तेन । **छत्रेति** । छत्रमातपत्रम्, वेत्र यष्टि, चामर वालव्यजनम, एतानि चिह्नानि यस्मिन् । **अन्योन्येति** । अन्योन्य मिथो यत्प्रेमसवर्धन स्नेहोत्पादक तत्र परयो सप्रयत्नयोश्च तयोर्यौवनसुखानि तारुण्यसातानि सेवमानयोर्भुञ्जानयो कालेनानुक्रमेणाश्चर्यभूत चित्रभूत पित्रोर्मातृजनकयोरेकजीवितमद्वितीयप्राणितमिव । अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य जीवलोकस्य चैकजीवित कादम्बरीनाम्ना दुहितृरत्नमुदपादि उत्पन्नमभूत् । **सा चेति** । सा कादम्बरी मे मम जन्मन प्रभृत्युत्पत्तिदिनादारभ्यैकान्यभिन्नान्यशनशयनपानासनानि यस्या. सा । तत्राशन भोजनम्, शयन शय्या, पान मद्यादि, आसन चतुष्किकादि। एतेन प्रीत्युत्कर्ष सूचित । परमुत्कृष्ट प्रेमस्थानं स्नेहस्थानमखिलाना समग्राणा विस्रम्भाना विश्वासाना धाम द्वितीयमपर हृदयमिव स्वान्तमिव बालमित्रम । [**एकत्रेति**।]एकस्मिन्स्थले तया मया च गीतनृत्यकलासु कृता परिचया अभ्यासा । **शिशुेति** । शिशुजनोचिताभिर्बालजनयोग्याभि क्रीडाभिरनियन्त्रण स्वेच्छाविचरण तेन निर्भर यथा स्यात्तथा बालभाव शिशुभावोऽपनीतो दूरीकृत । **सा चेति** । सा कादम्बर्यमुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजात शोको यस्या सा तथा । इति निश्चय निर्णयमकार्षीत् । सखीजनस्यालीजनस्य पुरतोऽग्रत सशपथ सशपथ(थ)पूर्वकमभिहितवती कथितवती[च] । इति निश्चयमाह—**नाहमिति** । कथचिदपि केनचित्प्रकारेणापि सशोका[या]

हितवती च—'यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित्कस्मैचिद्दातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामि' इति। सर्वं च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमशृणोत्। गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य स तां बलवदुपतापपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत, एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यंश्चान्यदुपायान्तरम्। इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनम् 'वत्से महाश्वेते, त्वद्व्यतिरेकेणैव दग्धहृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्। इदानीं तु कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्' इति संदिश्य मत्समीपं प्रत्यूषसि प्रेषितवान्। ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका 'सखि कादम्बरि, कं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि। जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्' इति संदिश्य विसर्जिता। नातिचिरंगतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभाग' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत्।

अत्रान्तरे लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, उद्वहन्निव

महाश्वेतायामात्मन स्वस्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि। उद्वाहं न करिष्यामीत्यर्थः। **यदीति**। यदि कथमपि महता कष्टेन मामनिच्छन्तीमप्यवाञ्छन्तीमपि बलाद्धठात्तात पिता कदाचित्कस्मैचित्पुरुषाय दातुमिच्छति वाञ्छति तदाहमनशनेन प्रायसा[वा], हुताशनेन वह्निना वा, रज्ज्वा रश्मिना[वा], विषेण गरलेन वा। सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः। नियतं निश्चितमात्मानमुत्स्रक्ष्यामि त्यजिष्यामि। इति तदात्मदुहितुर्निजसुतायाः सर्वं समग्रं कृतो निश्चयो यस्मिन्नेतादृशं निश्चलभाषितं स्थिरजल्पितं परिजनसकाशात्परिच्छदसमीपात्कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालिकया गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमशृणोदाकर्णयत्। गच्छति व्रजति काले समये सति स चित्ररथः समुपारूढं प्राप्तं निर्भरमतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्यामेतादृशीं [तां] कादम्बरीमालोक्य निरीक्ष्य बलवानुपतापः संतापस्तेन परवशः परायत्तः क्षणमपि धृतिं संतोषं नालभत नाप्तवान्। **एकेति**। एकापत्यतयैकसंततितयातिप्रियतया च किंचिदपि तां कादम्बरीमभिधातुं कथयितुं न शक्तो न समर्थ इति हेतोरन्यदुपायान्तरं कार्यसाधकप्रकारान्तरमपश्यन्ननवलोकयंश्च। इ[द] कुमारीलक्षणमत्र प्राप्तकालं प्राप्तसमयमिति मत्वा ज्ञात्वा तया मदिरया महादेव्या सहावधार्य निश्चित्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं सौविदल्लमिति संदिश्येत्युक्त्वा मत्समीपं मदुपान्तं प्रत्यूषसि प्रभाते प्रेषितवान्प्राहिणोत्। इतियोत्यमाह—**वत्से इति**। हे वत्से महाश्वेते, त्वद्व्यतिरेकेणैव त्वद्वृत्तान्तेनैव दग्धं ज्वलितं हृदयं येषामेवंविधानामस्माकमिदं कादम्बरीसक्तमपरं दुःखमुपस्थितं प्रादुर्भूतम्। इदानीं तु सांप्रतं कादम्बरीमनुनेतुमनुनयं कर्तुं त्वं शरणं त्वमेवाश्रयः। ततो मया गुरुवचनं पूज्यवचस्तस्य गौरवेणानुल्लङ्घ्यतया सखी आली तस्याः प्रेम्णा स्नेहेन च क्षीरोदेन कञ्चुकिना सार्धं सा तरलिका इति संदिश्य कथयित्वा विसर्जिता प्रहिता। [illegible]—हे सखि कादम्बरि, [कं] दुःखितमपि पीडितमपि जनमतितरामतिशयेन दुःखयस्यतितरां पीडयसि। चेन्मां जीवन्तीं श्वसन्तीमिच्छसि वाञ्छसि। तदिति हेत्वर्थं वचनम्। [गुरुवचनं] अवितथं सत्यं [illegible]। [illegible] नातिचिरंगतायां [illegible] च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिं महाभाग सत्पुरुष त्वं [illegible] प्राप्तोऽसि। इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीं जोषमभवत्।

[illegible] शोकानलेन [illegible] दग्धं मध्यं यस्यैतादृशं महाश्वेताहृदयं लाञ्छनच्छलेनाङ्कमि[illegible]। [illegible] उज्ज्वलं, पातकं श्याममिति तेनैव साम्येनाह—उद्वहन्निव धारयन्नि-

---

[illegible] निश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ४ अभिप्रेमतया गच्छति [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] वत्से. ८ त्वद्व्यतिरेकेण- [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ अस्मिन्नन्तरे

मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अविरलभस्माङ्गरागधवलो मृगाजिनप्रावृतार्धो वामस्तन इवाम्बिकाया धूर्जटिजटामण्डलचूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः । क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गलकलशे कुमुदवान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतिमानमातन्वति मानिनीमानदस्यौ शशाङ्कमण्डले, शशिकरकलापकलितास्वातिन्वतीषु कशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु च कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्राविषु प्रस्रवणेषु, मृणालकन्दलिनि चावस्कन्दपतितचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपयसि, समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयोवीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्वृत्ते च चन्द्रोदये विद्रुते

घ मुनिकुमारवधलक्षण महापातक महापापम् । **दक्षेति** । दक्षप्र[जाप]तेर्य शापानल शापवह्निस्तेन दाहस्तस्य चिह्न चिरकाललग्न चिरकालीन दर्शयन्निव प्रकटयन्निव । पाण्डुरत्वकृष्णत्वसाम्येनोपमानान्तरमाह—**अविरलेति** । अविरलो निविडो भस्माङ्गरागस्तेन धवल शुभ्र । तथा मृगस्याजिन चर्म तेन प्रावृतमाच्छादितमर्ध यस्यैवंविधोऽम्बिकायाः पार्वत्या वामो दक्षिणेतर स्तन कुच इव । **धूर्जटिरिति** । धूर्जटिरीश्वरस्तस्य जटामण्डल तस्य चूडामणिर्भगवान्माहात्म्यवांस्तारकाराजश्चन्द्र उदगादुदितवान् । क्रमेण परिपाट्या शशाङ्कमण्डल उद्गत उदिते सति चन्द्रापीडो महाश्वेता सुप्तां शयितामालोक्य निरीक्ष्य शनै शनैर्मन्द मन्द पल्लवशयने किसलयशय्याया समुपाविशदधितस्थौ । अथ च शशाङ्कमण्डल विशेषयन्नाह—**गगनेति** । गगनमपारत्वान्महापयोधिर्जलधिस्तस्य पाण्डुरत्वसाम्यात्पुलिन इव पुलिने जलोज्झितसैकतरूपे सप्तलोकेषु निद्राया प्रमीलाया मङ्गलकलश इव कुमुदस्य कैरवस्य बान्धवे बन्धुसदृशे । **विघटितेति** । विघटितानि विमुद्रितानि कुमुदवनानि येन स तस्मिन् । **धवलितेति** । धवलिता शुभ्रीकृता दशदिशो येन स तस्मिन् । शङ्खवत्कलजवच्छ्वेते शुभ्रे । किं कुर्वति । श्वेतिमान श्वेतातिशयमातन्वति विस्तारयति सति । अथवा शङ्खस्य श्वेतो गुणस्तस्मिञ्श्वेतिमान चाकचिक्यरूपं विस्तारयति सति । इद च शङ्खे चन्द्रकिरणसम्पर्कवशाद्विलक्षणा पाण्डुरता दृश्यत इत्यभिप्रायेण यथादर्शे सूर्यकरसम्पर्कवशाद्विलक्षणा स्वच्छता दृश्यते तद्वदिवेति केचित् । **मानिनीति** । मानिन्या मानवत्याः स्त्रियो यो मान स्मयस्तस्य दस्यौ विपक्षे । मानिनीमानापहारकत्वाद्दस्युसादृश्यमिति । पुन कासु । शशिकराणा चन्द्रकिरणाना कलापेन समूहेन कलितासु सहितास्वौडवीषु ग्रहसबन्धिनीषु प्रभासु कान्तिषु कशिमान कृशत्वमातन्वतीषु विस्तारयन्तीषु । पुन केषु । कैलासस्य शशिमणयश्चन्द्रकान्तास्तेषा शिलास्तासा सर्वतोऽभित स्वतोऽम्भ सरस स्रोतस्स्रवन्तीत्येवंशीलेषु प्रस्रवणेषु प्रस्रवत्सु क्षरत्सु । पुन कस्मिन्सति । अच्छोदाभिधानस्य सरस पयसि पानीये भाति राजति सति । कीदृशे । मृणालाना कन्दला विद्यन्ते यस्मिन् । **विलुप्तेति** । विलुप्ता विलोप प्राप्ता कमलवनस्य पद्मखण्डस्य शोभा श्रीर्यस्मिन् । अतएव श्वेतत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—**अवेति** । अवस्कन्दार्थं हननार्थं पतिता प्रविष्टाश्चन्द्रकरा यस्मिन्नेवंविध इव । पुन कस्मिन्सति । विरहिणि विप्रलम्भशालिनि चक्रवाका द्वन्द्वचरास्तेषा चक्रवाले समूहे विरुवति शब्द कुर्वति सति । अथ चक्रवाकसमूह विशेषयन्नाह—**समुपोढेति** । समुपोढा समागता विरहवशान्मोहनिद्रा यस्मिन् । **द्राघीय इति** । द्राघीयोभिरतिदीर्घैर्वीचिभि कल्लोलैर्विचलित कम्पित वपुर्यस्य स तस्मिन् । पुन कस्मिन् । चन्द्रोदये च निर्वृत्ते सति [illegible] व्योमरागेणानिभिन्नाकिलान्ते सर्वेतिनवीजने विद्रुते विगलिते जाते सति । [illegible] विशेषयन्नाह—

हर्षनयनजलकणनीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रापीडः सुप्तामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः समुपाविशत् । 'अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः' इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यघमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे तरलिका षोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मदखेदालसगजगमनगुरूणि पदानि निक्षिपता, पर्युषितचन्दनाङ्गरागधूसरोरुदण्डद्वयेन कुङ्कुमरागपिञ्जरारुणेन चामीकरशृङ्खलाकलापनिबिडनियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तप्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमणेर्विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालवर्णांशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्वहता, चूतपल्लवकोमलमनवरतताम्बूलबद्धरागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धवलिम्ना लोचनयुगलस्य धवलयतेव

हर्ष इति । हर्षजनिता ये नयनजलकणा एव प्रमोदबाष्पपृषता एव [नीहार] तुहिनं हिम यस्मिन् । वियद्विहारिणि व्योमचारिणि मनोहारिण्यभिरामे । **अस्यामिति** । अस्या पूर्वोक्ताया वेलाया समयविशेषे । खलु निश्चयेन । मामन्तरेण मद्व्यतिरेकेण वैशम्पायन । अथ च वराकी पत्रलेखा । अथ च राजपुत्रलोको नृपसुतसमूह किं चिन्तयति किं चिन्तयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यति वर्तमाना । इति चिन्तयन्नेवेति ध्यायन्नेव निद्रा ययौ प्रमीला प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षीणाया क्षपायामुषसि प्रभाते सध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राणि पूतान्यघमर्षणान्यापोदेवतास्तुतिरूपाणि महाश्वेताया जपन्त्या स्मरन्त्या सत्या निर्वर्तितो विहित प्राभातिक प्रत्यूषसंबन्धी विधिर्येनैवंविधे चन्द्रापीडे सा तरलिका प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत्प्रकटीबभूवेत्यन्वय । कीदृशी । केयूर[क]नाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना । अथ केयूर[क] विशेषयन्नाह—**षोडशेति** । षोडश वर्षाणि हायनानि तै परिमित वयो यस्य स तथा तेन । तावन्मात्रप्रमाणेनेत्यर्थ । सहावष्टम्भेनाभिमानेन वर्तमाना सावष्टम्भाकृतिराकारो यस्य स तेन । किं कुर्वता । मदखेदेनालसो मन्थरो यो गजो हस्ती तस्य गमनवद्गुरूणि पदानि चरणन्यासानि निक्षिपता स्थापयता । पर्युषितो गतदिनसक्तो यो चन्दनाङ्गरागस्तेन धूसरमीषत्पाण्डुरमुरुदण्डद्वय सक्थिदण्डद्वितय यस्य स तेन । **कुङ्कुमेति** । कुङ्कुम केसर तस्य रागेण पिञ्जर पीतरक्तोऽरुणो देहस्थरागो यस्य स तेन । किं कुर्वता । केवलमधरवासोऽधोंशुकमेव वसानेन परिधानीकुर्वता । अथाधरवासो विशेषयन्नाह—**चामीति** । चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलाकलापस्तेन निबिड यथा स्यात्तथा नियमित बद्धम् । **कक्षेति** । कक्षाबन्धात्कटिबन्धादतिरिक्तस्य वस्त्रस्य प्रेङ्खन्त उल्लसन्त पल्लवा अञ्चला यस्य तत् । निर्गत यदुदर तस्य भावस्तत्ता तया विभक्तो विभागीकृतो मध्यो मध्यभागो यस्य स तेन । अनेन सामुद्रिकसुलक्षणत्वमुक्तम् । **विपुलेति** । विपुल वृहद्वक्षो भुजान्तर यस्य स तेन । **दीर्घेति** । दीर्घावायतावनुवृत्तपीनौ परम्परया पुष्टौ बाहू भुजौ यस्य स तेन । **वामेति** । वामप्रकोष्ठे दक्षिणेतरकलाचिकाया दोलायमान कम्पमान माणिक्यवलयं वलयं यस्य स तेन । **कर्णेति** । कर्णाभरणमणे श्रोत्रभूषणरत्नस्य विप्रकीर्यमाण विक्षिप्यमाणमधोमुख[illegible] शक्रचापसदृशराग यदंशुकोत्तरीयमुत्तरासङ्ग चित्रवस्त्रमेकस्कन्धक्षिप्तमिवैकासन्यस्त[illegible] । पुन किं कुर्वता । अधर दन्तच्छदमोष्ठ दधता । अधर विशेषयन्नाह—**चूतेति** । चू[illegible] सुकुमारम् । **अनवरतेति** । अनवरत निरन्तर ताम्बूलस्य नागवल्ल्या दलस्य [illegible] । **कर्णेति** । कर्णान्तायतस्य श्रोत्रप्रान्तप्राप्त[स्य] स्वभावेन धवलस्य शुभ्रस्य लोचन-

---

१ [illegible]. २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible].

दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता, पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता, कनकपट्टपृथुललाटेन, अलिकुलनीलसरलशिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राजकुलसंपर्कचतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्यूपस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमवलोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् । अनन्तरं चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नातिसमीपवर्ति शिलातलं भेजे । उपविष्टश्च तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुरगन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे । परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—'किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी । करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्' इति । अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदवलम्बितकर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत्—'भर्तृदारिके, दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः संदेशम् । आकर्ण्य च यत्तया संततमुक्तस्थूलाश्रुबिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसंदिष्टम्, तदेप तयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावादकः केयूरकः कथयिष्यति' इत्युक्त्वा विरराम । विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—'भर्तृदारिके महाश्वेते, देवी कादम्बरी दृढ

युगलस्य नेत्रयुग्मस्य धवलिम्ना शुभ्रत्वेन दिगन्तराणि धवलयतेव शुभ्रीकुर्वते[व] कुमुदवनानीव कैरवराण्डानी व वर्षता वृष्टिं कुर्वता । पुण्डरीकमयमिव सिताम्भोजमयमिव दिवसं वासरं कुर्वता सृजता । कनकेति । कनकपट्टवत्सुवर्णपट्टवत्पृथु विस्तीर्णं ललाटमलिकं यस्य स तेन । अलीति । अलिकुलवन्नीला सरला अवक्राः शिरसिजाः केशा यस्य स तेन । अग्राम्येति । अग्राम्या नागरीयाकृतिराकारो यस्य स तेन । राजेति । राजकुलेन यः संपर्कः सबन्धस्तत्र चतुरेण चातुर्ययुक्तेन । आगत्य चेति । आगत्य चैत्य च । कोऽयमित्युपजातं समुत्पन्नं कुतूहलं यस्याः सा तया । सुचिरं चिरकालं यावत् । चन्द्रापीडमवलोक्य निरीक्ष्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्यागत्य कृतो विहितः प्रणामो यया सा सविनयमुपाविशदुपविष्टा । अनन्तरमिति । तरलिकावस्थानानन्तरमतिदूरादानतेन नम्रेणोत्तमाङ्गेन शिरसा प्रणम्य नमस्कृत्य केयूरकोऽपि महाश्वेतया दृष्ट्या निसृष्टं दर्शितं नातिसमीपवर्ति नातिनिकटवर्ति शिलातलं भेजेऽधितस्थौ । उपविष्टश्चेति । तत्रोपविष्ट आसीनश्च स तमदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वमधः कृतः कुसुमायुधो येन स तमुपहसितं न्यक्कृतं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं सौन्दर्यं येन स तमेवंविधं चन्द्रापीडस्य रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यं दृष्ट्वा चावलोक्य च विस्मयमाश्चर्यमापेदे प्राप्तवान् । परीति । परिसमाप्तः पूर्णीभूतो जपो जापो यस्याः सैवंविधा महाश्वेता तरलिकामिति पप्रच्छ पृष्टवती । इतिद्योत्यमाह—कादम्बरीति । कादम्बरी प्रियसखी वल्लभवयस्या कुशलिनी कल्याणवती किं त्वया किं दृष्टावलोकिता । वा अथवा तत्पूर्वोक्तमस्मद्वचनं करिष्यति । अथेति । तत्प्रश्नानन्तरं सा तरलिका विनयेनावनतो मौलिर्यया सा ईषत्किंचिदवलम्बितकर्णपाशं यथा भवति तथा व्यजिज्ञपद्विज्ञापना चकार । कया । अतिमधुरयातिमिष्टया गिरा वाण्या । हे भर्तृदारिके । खलु निश्चयेन । कादम्बरी भर्तृदारिका सर्वतः सर्वप्रकारेण कुशलिनी कल्याणवती दृष्टावलोकिता । विज्ञापिता च निखिलं समग्रं भर्तृदुहितुर्भवत्याः संदेशमुदन्तम् । आकर्ण्य चेति । तच्छ्रुत्वा च यत्तया कादम्बर्या संततं निरन्तरं मुक्ताः स्थूला येऽश्रुबिन्दवस्तेषां वर्षो यस्मिंस्तादृशं यथा स्यात्तथा रुदित्वा रुदनं कृत्वा प्रतिसंदिष्टं प्रत्युत्तरं कृतं, तदेप तयैव कादम्बर्यैव विसर्जितस्तस्याः प्रेषितस्तस्या एव कादम्बर्या एव वीणावादकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यति । इत्युक्त्वा विरराम विरता बभूव । अथ विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीदवोचत् । हे भर्तृदारिके महाश्वेते, देवी कादम्बरी

---

१ कुटिल. २ आलोक्य ३ समुपविष्टश्च तम्. ४ अलम्बित. ५ रुदन्त ६ वीणावादक

दत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—'यदियमागत्य मामवदत्तरलिका तत्कथय किमयं गुरुजनानुरोधः, किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम्, किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः, किं प्रेमविच्छेदाभिलापः, किं भक्तजनपरित्यागोपायः, किं वा प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिस्यन्दनिर्भरं हृदयम् । एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमसि न लज्जिता । तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा । स्वस्थोऽपि तावत्क इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत्, किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा, कैव निर्वृतिः, कीदृशाः संभोगाः, कानि वा हसितानि । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् । दिवसकरास्तमयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागमसुखानि त्यजति, किमुत नार्यः । यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा व्रतकर्शिताङ्गी प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमवगणय्यैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं

दत्त कण्ठग्रहो यया सा । कृतालिङ्गनेत्यर्थ । त्वा विज्ञापयति विज्ञप्ति करोति । किं विज्ञप्ति कृतवतीत्याह—**यदियमिति** । इय तरलिका मामागत्येत्य यदवददवोचत्तत्कथय ब्रूहि । किमय गुरुजनानुरोध किं गुरुजनपारवश्यम् । किमिद मच्चित्तस्य मन्मनस परीक्षण परीक्षाकरणम् । किं गृहनिवासलक्षणो योऽपराध आगस्तस्य निपुणो योग्योऽयमुपालम्भ । किं प्रेमविच्छेदार्थं स्नेहनिवृत्त्यै अयमभिलाप सलाप । किं भक्तजनस्य सेवकजनस्य परित्याग उपाय प्रपञ्च । किंवा प्रकोप. प्रतिथ (?) । सहज स्वाभाविक यत्प्रेम तस्य निस्यन्दो रसस्तेन निर्भर हृदय मे मम जानास्येव जानन्त्येव । [एव] अतिनिष्ठुरमतिपरुष सदिशन्ती कथयन्ती कथ न लज्जितासि । तथा त्व मधुरभाषिणी सत्यप्रियमनिष्ट वक्तु जल्पितु परुष कठिनमभिधातु कथयितु केन पुसा त्व शिक्षितासि हितोपदेशविपर्यीकृतासि । स्वास्थ्यवशादेतादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यभिप्रायेणाह—**स्वस्थोऽपीति** । स्वास्थ्यवानपि तावदादौ सहृदय पण्डित कनीयसि लघीयसीदृशेऽवसानविरसे प्रान्तदु खदे कर्मणि क्रियाया क इव यो जनो मति बुद्धिमुपसर्पयेत् । अस्वस्थाना तु दूरत आस्ते इत्याह—**किमुतेति** । अतिदु खेनाभिहत हृदय यस्यैवभूतोऽस्मद्विधो जन किमुत कथ्यते । सर्वथा तत्कर्मणि न प्रवर्तत इत्यर्थ । हीति निश्चितम् । सुहृद्दु खखेदिते मित्रदु खाभिभूते मनसि कैव सुखाशा क सौख्याभिलाप । कैव निर्वृतिर्मन सतुष्टि । सभोगा इन्द्रियार्थी कीदृशा किस्वरूपा । हसितानि स्मितानि कानि च कीदृशानि । येन कामेन प्रियसखीदृशी दशामवस्थामुपनीता प्रापिता त विषमिवाप्रियकारिणमनिष्टविधायिनमतिदारुणमतिभीषण कथ काम सकाम साभिलाप कुर्याम । प्रणयस्य सी[illegible] स्वस्मिन्दु सवत्त्व निदर्शयन्नाह—**दिवसेति** । दिवसकरस्य सूर्यस्यास्तमयेन [illegible] विधुरासु दु खितासु नलिनीषु कमलिनीषु सत्सु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि द्वन्द्वचरचारिण्यपि पतिसमागमसुखानि भर्तृसयोगसौख्यानि त्यजति जहाति, तर्हि नार्योऽपि योषितोऽपि किमुत वाच्या । [illegible] । **यत्रेति** । यत्र हृदये भर्तृविरहेण विधुरा दु खिता परिहृत परित्यक्त परपुरुषाणा[illegible] दर्शन [illegible] यया सैवविधा प्रियसखी महाश्वेता दिवानिशमहोरात्र निवसत्यधितिष्ठति तन्मम [illegible] प्राकृतो जन कथमिव प्रविशेत्कथ प्रवेश कुर्यात । **यत्र चेति** । यत्र यस्मिन्समये भर्तु [illegible] विधुरा दु खिता [illegible] नियमेन कर्शित कृशता नीतमङ्ग शरीर यया सैवविधा प्रियसखी [illegible] ततस्तस्मिन्समयेऽह प्रियसख्येतद्दु खमवगणय्यावगणना कृत्वात्मसु[illegible] पाणि कर ग्राहयिष्यामि ग्रहण कारयिष्यामि । एव सत्यनुष्ठिते पाणिग्रहे-

---

[illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ परिहन्ति. ६ अपि न चन्द्र ७ नीलतन.

ग्राहयिष्यामि, कथं वा मम सुखं भविष्यति, त्वत्प्रेम्णा चास्मिन्वस्तु[1]नि कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमय[2]यशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रामितम्, न गणितो लोकापवादः, वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते । तदयमञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदं च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् । महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ । स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र, रमणीयो हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः, सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी । यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलि वा चेतः, म[3]द्वचनमनुरुध्यते वा [4]भवान्, अतिसुखदायि वाश्च[5]र्यदर्शनम्, [6]अर्हसि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं[7] वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः, अनुग्राह्यो वायं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां

न स्वेष्टसिद्धिरित्यत आह—**कथमिति** । वेति पक्षान्तरे । कथ मम सुख भविष्यति । इष्टविरहव्याकुलचित्तत्वेन सुखमिति भाव. । अथ त्वया साक यत्प्रेम तदपि न भविष्यति । 'ईप्सिते ईप्सित चेत्स्यात्तदा प्रेम प्रवर्तते' इति न्यायात् । अतस्त्वत्प्रेम्णा त्वत्स्नेहेनास्मिन्वस्तुनि पाणिग्रहणविषये मया कुमारिकाजनविरुद्ध स्वातन्त्र्य स्वेच्छाचारित्वमालम्ब्यापयशोऽपकीर्तिरङ्गीकृत स्वीकृतम् । पित्रादिभि. पाणिग्रहण कार्यमाणापि पितुराज्ञामिलपयश' । समवधीरितस्तिरस्कृतो विनय । गुरुवचन पित्रादीना वचोऽतिक्रामितमुल्लङ्घितम् । तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारित । वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य सहज स्वाभाविकमाभरण भूषण लज्जा त्रपा सा चोत्सृष्टा त्यक्ता । कथय प्रतिपादय । एतादृशो जन कथमिव पुनरत्रास्मिन्कर्मणि प्रवर्तते प्रवृत्ति करोति । उपसहरति—तदिति हेत्वर्थे । अयमञ्जलिरुपरचितो निबद्ध' । अय च प्रणामो नमस्कार । इद च पादग्रहणमभिवादनम् । इति हेतोर्मामनुगृहाणानुग्रह कुरु । इतो मत्समीपान्मे मम जीवितेन प्राणितेन सह वन गतासि प्राप्तासि [इति] स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि पुनर्द्वितीयवारमिम पूर्वोक्तमर्थं मनसि चित्ते मा कृथा मा व्यधिष्ठा. । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीमभून्मौन कृतवती । महाश्वेता तु तत्पूर्वो[क्त] श्रुत्वाकर्ण्य सुचिर चिरकाल यावत् विचार्य विमृश्य त्व गच्छ व्रज स्वयमेवात्मनैव । अहमागत्य यथार्हं यथायोग्यमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरक प्राहिणोत्प्रेषितवती । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाचाब्रवीत् । कि तदित्याह—**राजपुत्रेति** । हे राजपुत्र नृपसूनो, अय हेमकूटो रमणीयो मनोहर । चित्ररथो गन्धर्वनाथस्तस्य राजधानी नृपनिवासनगरी चित्रा चि[वि]धाश्चर्ययुक्ता । बहून्यनेकानि कुतूहलान्याश्चर्याणि यस्मिन्नेवविध किंपुरुषाणा किंनराणा विषयो देश । गन्धर्वलोको देवगायनजन' पेशलः सुन्दर । 'पेशल स्यात्सुन्दरे' इति कोष । सरलहृदयाकुटिलचित्ता महानुभावा च कादम्बरी भर्तृदारिका । यदि(दी)ति प्रत्येकमभिसबध्यते । नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकमिव गमन यान कलयसि जानासि । वेति विकल्पार्थे । गुरुप्रयोजन महानर्थो नावसीदति न विलम्बितो भवति । वेति पूर्ववत् । अदृष्टचरोऽनवलोकितपूर्वो यो विषयो देशस्तत्र कुतूहल वियते यस्यैवभूत यदि चेत । वाथवा भवान्मद्वचन मद्वाक्यमनुरुध्यते मर्मार्हते । अनुपूर्वको रुध दिवादिरिच्छार्थं । वेति पक्षान्तरे । यद्यतिसुखदायि अतिसौख्यप्रदमाश्चर्यदर्शन कुतूहलावलोकनम् । वेति पूर्ववत् । अर्हसि वाञ्छसि यदि प्रणय स्नेहम । इम मा[द्]श जनमप्रत्याख्यानयोग्यमनिराकरणयोग्य वा मन्यसे जानासि । समारूढ प्राप्तो वा परिचयलेश सलापलव । अनुग्राह्यो वानुग्रहयोग्यो वाय जन । तत्तस्माद्धेतोर्निष्फला रिक्तामिमामभ्यर्थना कर्तु विधातु नार्हसि न यो-

---

१ वस्तुनि मया. २ अयश:. ३ अस्मद्वचनम् ४ भवन्मनिरतिदु गतासि, मन्मनि गुणदासि ५ वाश्चर्यदर्शनम् ६ अर्हसि. ७ योग्यं वा मन्यसे माम्.

कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीमपनीय तस्या कुमतिमनोमोहविलसितमेकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सह्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः' इत्युक्तवतीं चैनां चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—'भगवति, दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्कितया नियुज्यताम्' इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलं समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः, प्रविश्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबाधः स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहृतम्, अपुरुषमिव सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुषद्वेषि-

---

श्वो भवसि । इतोऽस्मात्स्थानान्मयैव सह [अति]रमणीयतानिधान चारुताशेवधिं हेमकूट गत्वा । **तत्रेति ।** तस्मिन्स्थले मत्तो निर्गतो विशेषो यस्याम् । मत्सदृशीमित्यर्थ । एतादृशी कादम्बरीं दृष्ट्वा विलोक्य च तस्याः कादम्बर्या कुत्सिता मतिर्यस्मादेवंविधो यो मनोमोहश्चेतसोऽज्ञान तस्य विलसित चेष्टितमपनीय दूरीकृत्यैकोऽहदिन विश्रम्य विश्राम गृहीत्वा । **श्वोभूत इति ।** श्व आगामिदिने तस्मिन्भूते जाते सति प्रत्यागमिष्यसि पश्चादायास्यसि । **ममेति ।** हीति निश्चितम् । मम निष्कारणबान्धव निमित्तव्यतिरेकेण स्वजन भ्रातर वा भवन्त त्वामालोक्यैव निरीक्ष्यैव दु खमेवान्धकार तिमिर तस्य भारो वीवधस्तेनाक्रान्तेन व्याप्तेन चेतसा चित्तेन महत कालाच्चिरसमयादुच्छ्वसितमिव गृहीतश्वासमिव । इम स्ववृत्तान्त स्वकीयोदन्त श्रावयित्वा कथयित्वा । नोढु शक्य सह्यस्तस्य भावस्तत्ता तामिव गत प्राप्त शोक । श्रावणेन स शोको जीर्णता प्राप्त इत्यर्थ. । तत्रोपपादकमाह—**दुःखितमपीति** । सज्जनसमागमा दु खितमपि जन रमयन्ति विनोदयन्ति । अत्रार्थे हेतुमाह—**परेति** । परस्यान्यस्य यत्सुख तस्य यदुपपादन तत्र पराधीन. परायत्तः । तन्निमित्तक इति यावत् । भवादृशा त्वत्सदृशाना गुणोदयो गुणा शौर्यादयस्तेषामभ्युदय इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवती कथितवती चन्द्रापीडोऽब्रवीदवोचत् । हे भगवति, दर्शनात्प्रभृत्यवलोकनदिनादारभ्य परवान्पराधीन. । त्वदायत्त इति यावत् । अय जन । कर्तव्येषु कार्येषु यथेष्टमशङ्कितया शङ्कारहित्यतया भवत्या नियुज्यता प्रेर्यतामित्यभिधायेत्युक्त्वा तया महाश्वेतया सहोदचलत्प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेण परिपाट्या गत्वा च हेमकूट गन्धर्व[राज]कुलमासाद्य प्राप्य काञ्चनस्य सुवर्णस्य तोरणानि बहिर्द्वाराणि [illegible]विधानि सप्तकक्षान्तराणि गृहान्तराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य कन्याना यदन्त पुर तस्य द्वारमवाप प्राप्तवान् । तदनन्तर कुमार कुमारीपुराभ्यन्तर ददर्शेक्षाचक्रे । किं विशिष्ट कुमार । महाश्वेताया दर्शनार्थम[illegible] प्रधावितेनोच्चलितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलता हस्ते यस्यैवभूतेन प्रतीहारजनेन द्वारपाल[illegible]नोपदिश्यमानो वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्ग पन्था यस्य स । किं कृत्वा । प्रविश्य प्रवेश कृत्वा । इत. [illegible] विशेषणमाह—**असंख्येति ।** असंख्येयानि गणनावर्जितानि नारीणा स्त्रीणा शतसहस्राणि [illegible] संबाध [illegible] स्त्रीमयमपर मिव जीवलोकमिव । **इयत्तेति** । इयत्तामेतावत्यो नार्यः सन्तीति [illegible] त्रैलोक्यस्त्रैण [illegible] संहृतमिव सगृहीतमिव । केवलाङ्गनानामेव सद्भाव [illegible]—**अपुरुषेति ।** अपुरुष पुरुषवर्जित सर्गान्तरमिव सृष्ट्यन्तरमिवं । तासामेव विपुलाश्रयत्वादा[illegible]—**अङ्गनेति ।** [illegible] द्वीपमिव स्त्रीणामन्तरीपमिव । **पञ्चममिति ।** नारीप्रधान यद्युगं

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ नक्षाधन् ६ सगृहीतम्.

प्रजापतिनिर्माणम्, अनेककल्पकल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोशम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमार्द्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुलप्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसंनिवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचितसंचयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणेवानुलिप्तसकलजनप्रवेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श । अतिवहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अतिनिभृतभ्रूलताविभ्रमैः काम-

---

तस्य पञ्चममवतारमिव । **अपरमिति** । पुरुषे द्वेषो विद्यते यस्यैवंभूतो यः प्रजापतिः प्रजा(ब्रह्मा)तस्यापरमन्यन्निर्माणमिव । पुरुषद्वेषिविशेषणेन केवलं स्त्रीनिर्माणकर्तृत्वमेव सूचितम् । **अनेकेति** । अनेके ये कल्पा युगान्तास्तत्र कल्पना रचना । स्त्रीणामिति शेषः । तदर्थमङ्गनाकोशं स्त्रीभाण्डागारमुत्पाद्य विधाय स्थापितमिव रक्षितमिव । एतेन युगान्तरे स्त्रीनिर्माणप्रयासाभाव इति सूचितम् । पुनः कीदृशम् । [अतिविस्तारिणा] युवतिजनानां लावण्यं सौन्दर्यातिशयस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तस्याः पूर उत्कर्षस्तेन । अथ च बहुला या प्रभा कान्तिस्तद्वर्षिणी मरकतमणिमयेनाश्मगर्भमणिप्रचुरेण । अर्थान्निर्माणेन । सर्वतः समन्तात्परिगततया व्याप्ततया तेजोमयमिव कान्तिसमूहमयमिव । अथ युवतिलावण्यं विशेषयन्नाह—**अमृतेति** । अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यो विसरः समूहस्तेन दिवसं दिनं सिञ्चतेव सेकक्रियां कुर्वतेव प्लावितं क्षालितं दिगन्तरं येन तेन । किं कुर्वता लावण्यप्रभापूरेण भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालमार्द्रीकुर्वतेवाशुष्कता विदधतेव । अत्र च मरकतमणेः श्यामत्वे लावण्यप्रभापूरस्य च पाण्डुरत्वे क्रमं विहाय यथोचितमुत्प्रेक्षते—**चन्द्रेति** । चन्द्रमण्डलसहस्रैर्निर्मितं रचितं संस्थानमाकृतिविशेषो यस्यैतादृशमिव । श्यामतासाम्यादिति भावः । पाण्डुरत्वेनाह—**ज्योत्स्नयेति** । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो निर्मितः संनिवेशः संस्थानं यस्य स एतादृशमिव । अमृतरसविश्रुतिर्वा साम्यम् । **आभरणेति** । आभरणप्रभाभिर्भूषणकान्तिभिर्निष्पादितं दिगन्तरं दिगवकाशो यस्मिन्नेतादृशमिव । एतेनाभरणानामतिशयो द्योतितः । **विभ्रमैरिति** । विभ्रमैर्भ्रूसमुद्भवैः कृतं सर्वोपकरणं सर्वा सामग्री यस्मिन्नेतादृशमिव । **यौवनेति** । यौवनविलासैस्तारुण्यविलसितैरुत्पादिता अवयवा यस्मिन्नेतादृशमिव । **रतीति** । रतिः कामयोषित्तद्विलसितै रचितः संचयः समूहो यस्मिन्नेतादृशमिव । **मन्मथेति** । मन्मथाचरितैः कन्दर्पाचरणैः कल्पितोऽवकाशोऽवगाहो यस्मिन्नेतादृशमिव । **अन्विति** । अनुरागेण प्रीत्यानुलिप्तः सकलजनप्रवेशो यस्मिन्नेवंभूतमिव । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव । सौन्दर्यमयमिव सुरूपतामयमिव । सुरताधिदैवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव । कुसुमशरमयमिव कन्दर्पबाणमयमिव । कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव । सौकुमार्यमयमिव मार्दवमयमिव । चन्द्रापीडस्तस्मिन्कुमारीपुरमध्ये एतान्यद्राक्षीत् । तान्येवाह—**अतीति** । तस्य कन्यकाजनस्यातिबहलतयातिबाहुल्यतया समन्तादाननद्युतिभिर्मुखकान्तिभिः कृत्वा पतन्तीं क्षरन्तीमिन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव । अत्र मुखानां चन्द्रबिम्बत्वं ध्वन्यते । **अपाङ्गेति** । अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षैश्चलितं कम्पितं यत्कुवलयवनमुत्पलखण्डं तन्मयीमवनीं पृथ्वीं क्रियमाणामिव । प्रचलितं दुर्बलत्वोत्पलं समस्तानि कुमुदानि यदोत्पलेषु योजिते । **अतीति** । अतिनिभृता निश्चला ये भ्रूलताविभ्रमास्तैः प्रचलितानि गन्तुं प्रवृत्तानि कामकार्मुकस्य कन्दर्पचापस्य सहस्राणि-

कार्मुकवलानीव प्रचलितानि शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्षप्रदोषसार्थानिव संवभ्रतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान्संचरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि, करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम्, कररुहस्फुरणेन कुसुमायुधशरसहस्रैरिव संछादितदिगन्तराणि, आभरणकिरणेन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव भुवनमयूरवृन्दानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत्। उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान्, भुवनलतासेककलशकण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोलासु नितम्बस्तनप्रेङ्खितानि, ताम्बूलवीटिकावखण्डनेषु दशनोपचारान्, बकुलविटपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु चरणाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारानतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत्। यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक

बोत्कर्षरूपाणीव। अत्र वक्रत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः। **शिरसीति**। शिरसिजाः केशास्तेषां कलापाः समुदायास्तद्रूपाण्यन्धकाराणि तैर्बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान्यामिनीमुखसमूहान्संवभ्रत इव संभ्रमत इव। एतेन केशकलापेषु श्यामतातिशयो द्योत्यते। **स्मितेति**। स्मितं हास्यं तस्य प्रभाभिः कान्तिभिरुत्फुल्लकुसुमधवलान्वसन्तदिवसान्संचरत इव व्रजत इव। **श्वसितेति**। श्वसितानिलस्य श्वासवायोः परिमलैरामोदैर्मलयमारुतान्परिभ्रमत इव संचरत इव। **कपोलेति**। गल्लात्परप्रदेशाः कपोलास्तेषां मण्डलं समूहस्तस्यालोकः प्रकाशैः स्फुरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव। एतेन कपोलयोः स्वच्छतातिशयो दर्शितः। **कर इति**। करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणं जीवलोकमिव। कररुहा नखास्तेषां स्फुरणेन विद्योतनेन कुसुमायुधशरसहस्रैः संछादितदिगन्तराण्याच्छादितककुबन्तराणि। **आभरणेति**। आभरणकिरणान्येवेन्द्रायुधजालकानि तरड्डीयमानानीव व्योम्नि व्रजमानानीव भुवनमयूरवृन्दानि गृहकलापिमण्डलानि। **यौवनेति**। यौवनविकारैस्तारुण्यविकृतिभिरुत्पाद्यमानानीव विधीयमानानीव मन्मथसहस्राणि मनोभवसहस्राणि। **उचितेति**। उचितो योग्यो यो व्यापारस्तद्व्यपदेशेन तन्मिषेण कुमारिकाणामतिरिक्तमद्भुतं सुरतं [illegible]नमभ्यस्यन्तीनामिवाभ्यासं कुर्वन्तीनामिव तत्तदपश्यत्। तत्र सुरतसाधर्म्यमाह—**सखीति**। सखीनामा[illegible]नां [illegible]वलम्बेषु करावलम्बेषु पाणिग्रहणानि हस्तगृहनानि। वेणुवाद्येषु वंशातोद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्मुख[illegible]न्तान्। वीणासु [illegible]षु [illegible]व्यापारान्[illegible]व्यवहारान्। कन्दुकक्रीडास्वन्दुकलीलासु करतलप्र[illegible]प्रघातान्। **भुवनेति**। भुवनलतानां गृहवल्लीनां सेकार्थं कलशकण्ठेषु कुम्भनिगरणेषु भुजलतापरि[illegible]नान्। लीलादोलासु क्रीडाप्रेङ्खासु नितम्ब आरोहः स्तनः कुचस्तयोः प्रेङ्खितानि [illegible]। **ताम्बूलेति**। ताम्बूलस्य नागवल्ल्या वीटिका प्रसिद्धास्तस्या अवखण्डनेषु शकलीकरणेषु दश[illegible]। **बकुलेति**। बकुलविटपेषु केसरवृक्षेषु मधु मद्यं तस्य गण्डूषप्रचाराश्चुलुकप्रवृत्तयः। **अशोकेति**। अशोकतरूणां कङ्केलिवृक्षाणां ताडनेषु चरणाभिघातान्पादप्रहारान्। **उपेति**। मुक्तादीनां [illegible] पुष्पादीनामुपहारः तस्मात्कुसुमादीनां स्खलनानि पतनानि तेषु सीत्कारान्सूक्ष्मध्वनिविशेषाञ्शब्दान्। [illegible] ध्वनिः। अथवोपहारकुसुमानां स्खलनानि कुमारीशरीरावयवेषु सीत्कारो [illegible] ध्वनिः। अनेन कुमारीणां कुसुमपातमात्रेण सीत्कार इति सौकु[illegible]। **यत्र चेति**। यत्र [illegible] पुरे [कन्यकाजनस्य] कपोलतलस्यालोक एव प्रकाश

---

१ [illegible] ३ [illegible]दिरम. ४ [illegible]दिगन्तरम् ५ किरणनिकर. ६ क्रीडासु. [illegible] १० [illegible] मधुगण्डूषप्रदानानि.

एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासा एवाधिवासगन्धयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कुममुखानुलेपनम्, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकवैकक्ष्यमालाः, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुण्ठनम्, जघनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि, कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः। यत्र चालक्तकरसोऽपि चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्नकरम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्वासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रतिसरवलयविधृतिरपि करतलविधुतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरकमलतरलमधुकरपक्षपवनोऽप्यायासकरः। तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमतिसाहसम्, प्रसाधनेषु हारभारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयपुष्पग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकावि-

---

एव मुख वक्त्र तस्य प्रक्षालन धावनम् । अत्र स्वच्छत्वकरणसाम्येन जलालोकयोरुपमानोपमेयभाव । कर्णान्तत्वरूपव्यङ्ग्यसाम्येनाह—**लोचनेति** । लोचनान्येव नेत्राण्येव कर्णोत्पलानि कर्णावतंसानि । पाण्डुरत्वसाम्येनाह—**हसितेति** । हसित स्मित तस्य छवय कान्तय एवाङ्गरागा विलेपनानि । **निश्वासेति** । निश्वासा पवनास्त एवाधिवासे वस्त्रादीना संस्कारकरणे गन्धयुक्तय सुगन्धीकरणप्रकारा । रक्तत्वसाम्येनाह—**अधरेति** । अधरो दन्तच्छदस्तस्य द्युतिरेव कुङ्कुम तेन मुखस्य वक्त्रस्यानुलेपनम् । मञ्जुलत्वसाम्येनाह—**आलापा इति** । आलापा एव संभाषणान्येव तन्त्रीनिनादा वीणाध्वनय । मृदुत्वसाम्येनाह—**भुजेति** । भुजलता एव चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य वैकक्ष्यमाला उत्तरासङ्गस्रज । **करेति** । करतलान्येव लीलाकमलानि क्रीडापङ्कजानि । निर्मलत्वसाम्येनाह—**स्तनेति** । स्तना एव दर्पणा मुकुरा । निचितत्वसाम्येनाह—**निजेति** । निजदेहप्रभैव स्वशरीरदीप्तिरेवांशुकेन वस्त्रेणावगुण्ठनमाच्छादनम् । विस्तरातिशयादाह—**जघनेति** । जघनस्थलान्येव कट्या पुरोभागप्रदेश एव विलासा लीलाविशेषास्तेषा मणिशिलातलानि । **कोमलेति** । कोमला या अङ्गुल्यस्तासा राग एव चरणयो पादयोरलक्तकरसो यावकरस । **नखेति** । नखा एव मणय, नखानेष्टाभरणमणयो वा, तेषा मरीचय एव दीधितय एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिषूपहारकुसुमाना प्रकरा समूहा । **यत्र चेति** । यत्र कन्यकासमुदायेऽलक्तरसोऽपि यावकरसोऽपि चरणयो पादयोरतिभारो व्यर्थ । स्वत एव चरणयोरारुण्यादिति भाव । **वकुलेति** । वकुलमालिका केसरस्रजो मेखला रसना तस्या आकलनमपि धारणमपि गमनविघ्नकर गतिप्रतिबन्धकम् । सौकुमार्यातिशयादिति भाव । **अङ्गेति** । अङ्गरागो विलेपन तस्य गौरवमप्यधिकश्वासनिमित्तमतिप्रयासकारणम् । अङ्गरागेभ्य शरीररागस्य सातिशयत्वात् । **अंशुकेति** । अंशुकभारोऽपि वस्त्रभारोऽपि ग्लानिकारणम् । सातिशयदेहप्रभावरणत्वात् **मङ्गलेति** । मङ्गलार्थं प्रतिसरस्तत्र हस्तसूत्रवलय तस्य विधृतिरपि धारणमपि करतलस्य हस्ततलस्य विधुति कम्पन तन्मात्रहेतु । स्वत सुन्दरत्वाच्चेहैस्तत्करत्वाच्च सन्निबन्धस्य । **अवेति** । अवतंसकुसुमाना धारणमपि श्रम क्लम । **कर्णेति** । कर्णपूरकमलेषु तरलाश्चञ्चला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषा पक्षेभ्य समुद्भव पवनोऽपि वायुरप्यायासकर प्रयासकर । **तथा चेति** । सखीनां वयस्यानां प्रयागमदर्शनेषु कदाचिदपि परिचारिका अकृत हस्तावलम्बन यस्मिंस्तादृश यदुत्थान तदप्यतिसाहसमिति शेष । सौभाग्यातिशयो लीलाविलासातिश[य]श्च द्योत्यते । **प्रसाधनेष्विति** । प्रसाधनेषु भूषापरिग्रहेषु या हारभारसहिष्णुता मुक्ताप्रालम्बधारणसहनशीलता सापि शरीरावयवेषु मध्ये स्तनयो कुचयो कार्कश्य काठिन्य तस्य प्रभावो माहात्म्यम् । नाम यैरिति यावत् । नत्वङ्गसामर्थ्यस्याताम् । तत्र स्तनयो काठिन्यातिशय । अन्यत्र मृदुत्वातिशय ईदृशपददानाद्धट व्यज्यते । तथा कुसुमावचयेषु पुष्पचयनेषु । द्वितीयपुष्पग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम् । युवतीनामिति शेष । एतेनैतावत्प्रयासयोगः पुष्प...

ज्ञानेषु माल्यग्रन्थनमकुसुमारजनव्यापार, देवताप्रमाणेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

तस्य चैवंविधस्य किंचिदभ्यन्तरमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथा हि—'लवलिके, कल्पय केतकीधूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके, गन्धोदकदीर्घिकासु विकिर रत्नवालुकाम् । मृणालिके, कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि । मकरिके, कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके, तमालवीथिकान्धकारेषु निधेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके, स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफलानि । निपुणिके, लिख मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके, परामृश कनकसंमार्जिनीभिः कदलीगृहमरकतवेदिकाम् । केसरिके, सिञ्च मदिरारसेन वकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके, पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहदन्तवलभिकाम् । नलिनिके, पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके, नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके, प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके, देहि पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके, भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् । लवङ्गिके, निचिक्षिप चकोरपञ्जरेषु पिप्प-

---

ध्वनितम् । पुनः सौकुमार्यातिशयमाह—**कन्यकेति** । कन्यकाविज्ञानेषु कुमारिकाणा कलासु माल्यग्रथनमसुकुमारजनव्यापार । अतिकर्कशजनविधेयमित्यर्थः । एतेन माल्यापेक्षयापि सौकुमार्यं व्यज्यते । **देवतेति** । देवताना प्रणामेषु नमस्क्रियासु । मध्यभागस्यातिसूक्ष्मत्वात् । भङ्गो द्वैधीभावो न भवति सोऽतिविस्मयकर आश्चर्यकर । एतेन मध्यभागस्य स्वारसिक कृशत्व व्यज्यते ।

तदनन्तर स चन्द्रापीड. किंचिदभ्यन्तर मध्यभागमतिक्रम्येतश्चेतश्च प्ररिभ्रमत. पर्यटत एवविधस्य तस्य कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य कुमारिकासमीपवर्तिन परिजनस्य परिवारस्यातिमनोहरास्तास्तानालापान्सलापाञ्शुश्रावाकर्णयामास । एतदेव दर्शयति—**तथा हीति** । हे लवलिके, केतकीधूलिभि केतकीपरागैर्लवलीलताया आलवालमण्डलान्यावालमण्डलानि कल्पय प्रणय । हे सागरिके, गन्धोदक सुगन्धजल तस्य दीर्घिकासु वापीषु रत्नवालुका विकिर विक्षिप । हे मृणालिके, कृत्रिमकमलिनीषु यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरयाच्छोटय । हे मकरिके, कर्पूरपल्लवरसेन गन्धपात्राण्यधिवासय सुगन्धीकुरु । हे रजनिके, तमालवीथिकानामन्धकारेषु मणिप्रदीपानिधेहि स्थापय । हे कुमुदिके, शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफलानि स्थगयाच्छादय । हे निपुणिके, मणिशालभञ्जिकास्तनेषु रत्नपुत्रिकाकुचेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान्लिख लिपीकुरु । हे उत्पलिके कनकसमार्जिनीभि सुवर्णवहुरीभि कदलीगृहमरकतवेदिका परामृश समार्जय । हे केसरिके, मदिरारसेन कादम्बरीद्रवेण वकुलकुसुममालागृहाणि सिञ्च सेक कुरु । हे मालतिके सिन्दूररेणुना नागसंभवचूर्णेन कामदेवगृहदन्तवलभिका पाट[ल]य श्वेतरक्तीकुरु । हे नलिन(नि)के, कमलमधुरस भवनकलहंसान्पायय पान कारय । हे कदलिके, गृहमयूरान्भुवनकलापिनो धारागृह यन्त्रगृह नय प्रापय । हे कमलिनिके, मृणालक्षीर[र]स चक्रवाकशावकेभ्यो रथाङ्गाह्वपाकेभ्य प्रयच्छ प्रदेहि । चूतलतिके, पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारमाम्रकोरकप्ररोहाशन देहि प्रयच्छ । हे पल्लविके, भवनहारीतान्गृहमृदङ्कुरान्मरिचाग्रपल्लवदलानि [illegible] भोजय भोजन कारय । हे लवङ्गिके, चकोरपञ्जरेषु [illegible] पिप्पलीदलशकलानि मागधीपत्रखण्डानि निचिक्षिप निक्षेप कुरु । अनेन चकोराणा

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ सागरिके. ४ कनकदीर्घिकासु, नदिकासु. ५ क्षोद ६ युगलानि. ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ समार्जनीभि. १३ वेदिकाः. १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible]

लीदलशकलानि । मधुकरिके, विरचय कुसुमाभरणकानि । मयूरिके, संगीतशालायां विसर्जय किनरमिथुनानि । कन्दलिके, समारोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवंजीवमिथुनानि । हरिणिके, देहि पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशम्' इत्येतान्यन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् । तथाहि—'चामरिके, मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसंधातुमिच्छसि । अयि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते, विज्ञातासि या त्वं स्तनकलशभारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भमयूरानालम्बसे । परिहासकाङ्क्षिणि, रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि । पवनहृतोत्तरीयांशुके, हारप्रभामायासितकरतलाकलयसि । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते, निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । जालवातायनपतितपद्मरागालोकं प्रति बालातपशङ्कया करतलमातपत्रीकरोषि । खेदस्रस्तहस्तगलितचामरा नखमणिमयूखकलापमाधुनोषि' इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरीभवनमुपययौ ।

पिप्पलीदलानि प्रियाणीति ध्वनितम् । हे मधुकरिके, कुसुमानामाभरणकानि विभूषणानि विरचय रचना कुरु । हे मयूरिके, सगीतशालाया नृत्यशालाया किनरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय प्रेषय । हे कन्दलिके, क्रीडापर्वतशिखर लीलाशिखरिसानु जीवजीवमिथुनानि विषदर्शनमृत्युकयुगलानि समारोहयारोहण कारय । हे हरिणिके, पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेश हितशिक्षा देहि प्रयच्छ । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चाग्रे वक्ष्यमाणानि परिहासजल्पितानि वचनान्यश्रौषीदाकर्णितवान् । एतदेव दर्शयति—**तथा हीति** । हे चामरिके, मिथ्या वृथा मुग्धता मुग्धभाव प्रकटयन्ती प्रकाशयन्ती कमभिसधातु मिलितुमिच्छसि वाञ्छसि । वाल्यमुग्धत्वप्रकटनेन स्वकीय कार्यं कर्तुकामेत्यर्थ । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे यौवनविलासैस्तारुण्यविभ्रमैरुन्मत्तीकृते प्रतिलीकृते, सा त्व विज्ञाता विदितासि या स्तनकलशभारेणावनम्यमाना मूर्ति शरीर यस्या एवविधा मणिभिर्निर्मिता रचिता ये स्तम्भा स्थूणास्तेषा मयूरान्कलापिन आलम्बस आलम्बनविषयीकरोषि । **परीति** । हे परिहासकाङ्क्षिणि, रत्नभित्तिपतित मणिकुड्यसक्रान्तमात्मप्रतिबिम्ब स्वकीय प्रतिरूपमालपसि परिभाषसे । एतेन स्वयमेव स्वस्य भाषणमुपहासके(हे)तुरिति ध्वनितम् । **पवनेति** । पवनेन वायुनाहृत गृहीतमुत्तरीयाशुकमुपरिवस्त्र यस्यास्तस्या सबोधन हे पवनहृतोत्तरीयांशुके, लज्जावशादतिशुभ्रत्वसाम्याद्धारप्रभामेवाकलयस्युत्तरीयांशुकत्वेन जानासि । अतएवायासितकरतला पुन पुनस्तद्ग्रहणप्रयासेन परिश्रान्तहस्ततलेत्यर्थ । **मणिकुट्टीति** । मणिकुट्टिमेषूपहारार्थमुपचारार्थं कमलानि नलिनानि तेभ्य स्खलन चरणाभिघातस्तस्माद्भीता त्रस्ता तस्या सबोधन हे उपहारकमलस्खलनभीते, निजमुख[प्रति]बिम्बकानि स्वाननप्रतिच्छायानि परिहरसि त्यजसि । एतेन निजात्मप्रतिबिम्बान्ये[व] कमलभ्रान्त्या त्यजसीति ध्वनितम् । **जालेति** । जालरूपो यो वातायनो गवाक्षस्तत्र पतित लग्न पद्मरागो लोहितकमणिस्तस्यालोक प्रकाश प्रति बालो नवीनो य आतप सूर्यालोकस्तस्य शङ्का भ्रान्त्या करतल हस्ततलमातपत्रीकरोषि छत्रीकुरुषे । एतेन पद्मरागालोके बालातपभ्रान्तिरि[ति] ध्वनितम् । **खेदेति** । खेदेन स्रस्त कम्पितो यो हस्त करस्तस्माद्गलित च्युत चामर बालव्यजन यस्या एवविधा सती नखा एव मणयस्तेषा मयूखकलाप कान्तिसमूहमाधुनोषि कम्पयसि । एतेन नखकान्तिकलापे चामरभ्रान्तिरिति व्यज्यते । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि च वाक्यानि शृण्वन्नाकर्णयन्कादम्बरी राजपुत्री तस्या भवन गृहमुपययौ जगाम ।

पुलिनायमानमुपवनलतागलितकुसुमरेणुपटलैः, दुर्दिनायमानमनिभृतपरभृतनखक्षताङ्गणसहकारफलरसवर्षैः, नीहारायमाणमनिलविप्रकीर्णैर्बकुलसेकसीधुधाराधूलिभिः, काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, लीलाशोकवनायमानं कुसुमप्रकरपतितमधुकरवृन्दान्धकारैः, तथा च संचरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैः, अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुलतायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णाशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः, हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणेव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तमाभरणकिरणालोकसंपिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतिहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

अथेति । सेवार्थमागतेन सपर्यार्थं समायातेनोभयत ऊर्ध्वस्थित(तेन) स्त्रीजनेन । ऊर्ध्वत्वसाम्येनाह—लावण्यमयेन प्राकारेणेव वप्रेणेव । उभयत उन्नतत्वसाम्येनाह—**कृत इति** । कृतो विहितो दीर्घाया रथ्या[या] । लोके 'गली' इति प्रसिद्धाया मुखाकारो यस्मिन्नेतादृशं मार्गमध्वानमद्राक्षीदालोकितवान् । इतो मार्गविशेषणानि प्रदर्शयन्नाह—**पुलिनेति** । उपवनं गृहसमीपवर्ति काननं तस्य लता वल्लयस्ताभ्यो गलितानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रेणुपटलैः परागपुञ्जैः पुलिनायमानं जलोज्झिततटायमानम् । श्वेतत्वातिशयात्परागोपेतमार्गस्य पुलिनोपमानता । **अनिभृतेति** । अनिभृताश्चञ्चला ये परभृताः पिकास्तेषां नखाः पुनर्भवास्तैः क्षतानि खण्डितान्यङ्गणमजिरं तत्र ये सहकारा आम्रास्तेषां फलानि सस्यानि तेषां रसवर्षैर्मधुवर्षणैर्दुर्दिनायमानं मेघजनिततमोवदाचरमाणम् । एतेन सर्वत्र तत्तदतिशयो व्यज्यते । **अनिलेति** । अनिलेन वायुना विप्रकीर्णैर्विक्षिप्तैर्बकुला केसरास्तेषां सेकार्थं या सीधुधारा मद्यधारास्तासां धूलिभिः कणैः । श्वेतत्वसाम्यात् । नीहारायमाणं हिमवदाचरमाणम् । **काञ्चनेति** । चम्पकदलानि गन्धफलीशकलानि तेषामुपहारैरुपचारैः काञ्चनद्वीपायमानं स्वर्णान्तरीपवदाचरमाणम् । एतेन पीतत्वातिशयो व्यज्यते । **कुसुमेति** । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितमुपविष्टं यन्मधुकरवृन्दं भ्रमरसमूहस्तस्यान्धकारैश्छायारूपैर्लीलाशोकवनायमानम् । अन्धकारस्य नीलत्वादशोकवनसाम्यमिदम् । **तथा चेति** । तेनैव प्रकारेण संचरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितालोकस्य चरणालक्तकरसः पादरञ्जनार्थयावकरसस्तस्य विसरैः समूहैः रागसागरायमाणं रागसमुद्रवदाचरमाणम् । एतेन रक्तत्वातिशयो द्योत्यते । **अङ्गेति** । अङ्गरागस्य विलेपनस्यामोदैः परिमलैरमृतस्य पीयूषस्य य उत्पत्तिदिवसस्तद्वदाचरमाणम् । तद्दिनेऽमृतामोदस्य प्रचुरत्वादिति भावः । श्वेतत्वसाम्येनाह—**दन्तेति** । दन्तपत्रैः कर्णाभरणैश्चन्द्रलोकायमानं चन्द्रलोकवदाचरमाणम् । एतेन दन्तपत्राणां भूयस्त्वं व्यज्यते । **प्रियङ्गुलतेति** । कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य पत्रभङ्गैः पत्रलताभिः । प्रियङ्गुः फलिनीलक्षणा या लता वल्ली तद्वदाचरमाणम् । नीलत्वातिशयादिति भावः । रक्तत्वसाम्येनाह—**लोहितेति** । कर्णाशोकपल्लवैः श्रवणनिक्षिप्तकङ्केलिकिसलयैर्लोहितायमानं रक्तवदाचरमाणम् । **धवलेति** । चन्दनं मलयजं तस्य रसो द्रवस्तस्य विलेपनैरङ्गरागैर्धवलायमानं श्वेतवदाचरमाणम् । **हरितेति** । शिरीषः कपीतनस्तस्य कुसुमाभरणैः पुष्पविभूषणैर्हरितायमानं पीतनीलवदाचरमाणम् । [illegible] । **तेनेति** । तेन मार्गेणान्तर्मध्ये निपतन्तं प्रविशन्तं संपिण्डितं नानाभूषणप्रभामिश्रितम् [illegible] । प्रसरणसाम्येनाह—**नदीति** । नद्याः सरितो वेणिका रयस्तत्र यो [illegible] । **तन्मध्य इति** । आभरणकिरणलोकमध्ये महाश्वेतया सह प्रतिस्रोत [illegible] प्रतिहारीमण्डलेनाधिष्ठितम् आश्रितं पुरोभागोऽग्रभागो यस्यैवंविधं श्रीमण्डपं ददर्श दृष्टवान् ।

[illegible] ५ वाताननमानं [illegible]निर्मीयमाणम्.
[illegible] ७ [illegible]

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाध उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परिस्फुरदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहतः पर्यङ्कस्याश्रये धवलोपधानन्यस्तद्विगुणभुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महावराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीं विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रतरन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतयाधस्तान्मणिकुट्टिमेषु नागैरिवापह्रियमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव नीयमानाम्, उपरिमणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसंपुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषणरवप्रनृत्तशिखिशतवितत चित्रचन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणेव दृश्यमानाम्, आत्मपरिजनेनापि दर्शनलोभादुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानाम्, लक्षणैरपि रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गाम्

वान् । अत्रालोकस्याभ्यन्तरावधि निपतनात्, एतस्य प्रत्यभिमुखगमनात्, गमनमात्र एव दृष्टान्तस्तस्मिन्नेव दृष्टान्तस्योचितत्वात्, न तु दर्शनक्रियायामिति ।

तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे कादम्बरीं ददर्शेत्यन्वयः । इतो दूरं कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**पर्यन्तेति** । मण्डपपर्यन्ते रचितं निर्मितं मण्डलं येन स तेन । **अध इति** । कुमारिकासनापेक्षयाध उपविष्टेन स्थितेनानेकेषु सहस्राणां संख्या गणना यस्मिन्स तेन । **परीति** । परिस्फुरद्देदीप्यमान आभरणानां भूषणानां समूहो यस्मिन्स तेन । मनोहरत्वसाम्येनाह—**कल्पेति** । कल्पलता मन्दारवल्ल्यस्तासां निवहेनेव समूहेनेव [कन्यकाजनेन परिवृताम्] । **नीलेति** । नीलं यदंशुकं तस्य यः प्रच्छदपट उत्तरच्छदस्तेन प्रावृतस्याच्छादितस्य नातिमहतो नातिमहीयसः । परिमाणोपेतस्येत्यर्थः । पर्यङ्कस्य पल्यङ्कस्याश्रयेऽधिकरणे धवलं शुभ्रं यदुपधानमुच्छीर्षकं तत्र न्यस्ता स्थापिता या द्विगुणा भुजलता तदवष्टम्भेन तदाश्रयेणावस्थिताम् । अत्र भुजाया वक्रीकरणेन द्विगुणत्वं बोध्यम् । धवलालम्बनावस्थितत्वमात्रेणोपमानमाह—**महावराहेति** । महावराह आदिकोलस्तस्य दंष्ट्रा दाढा तत्रावलम्बिनीमाश्रितां महीमिव वसुधामिव विस्तारिणि प्रसरणशीले देहप्रभाजालमेव जलं पानीयं तस्मिन्भुजलतानां बाहुवल्लीनां विक्षेपरूपा ये परिभ्रमास्तैः प्रतरन्तीभिरिव जलावगाहनं कुर्वन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम् । **निप[ति]तेति** । मणिकुट्टिमेष्वधस्तान्निपतितं यत्प्रतिबिम्बं प्रतिच्छायस्तस्य भावस्तत्ता तया । नागैः सर्पैरपह्रियमाणामिवान्यत्र नीयमानामिव । तथोपान्ते समीपे च रत्नभित्तिषु तत एव दिक्पालैः सोमादिभिर्नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव । तथोपरि मणिमण्डपेषु रत्नजनाश्रयेषु तत एवामरैरुत्क्षिप्यमाणामिवोत्थाप्यमानामिव । तत एव महामणिस्तम्भैर्हृदयमिव प्रवेशितां चित्तान्तर्निहिताम् । तत एव भवनदर्पणैर्गृहादर्शैरापीतामिव पानविपर्यीकृतामिव । श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेनाधोमुखेन विद्याधरलोकेन गगनतलं व्योमतलमारोप्यमाणामिव तत्र स्थाप्यमानामिव । एतेनोल्लिखितविद्याधररूपाणामतिस्वच्छता दर्शिता । **चित्रेति** । चित्रकर्मालेख्यकर्म तस्य छलेन मिषेणावलोक[न]लक्षणं यत्कुतूहलं कौतुकं तेन संपुञ्जितेन पिण्डीभूतेन त्रिभुवनेन परिवृतामिव महितामिव । भूषणरवेण प्रनृत्तं ताण्डवितं यच्छिखिशतं मयूरशतं तस्य विततो विस्तीर्णश्चित्रो विविधवर्णश्चन्द्रको मेचको यस्मिन् । कौतुकेन कुतूहलेनोत्पादितं विहितं लोचनसहस्रं येनैतादृशेन भवनेनापि दृश्यमानामिव प्रेक्ष्यमाणामि[व] । अन्यथा भवनस्य लोचनाभावात्कादम्बरीप्रेक्षणं न स्यादिति भावः । **आत्मेति** । दर्शनलोभादवलोकनतृष्णातोऽनिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानामालोक्यमानाम् । तेन । उपार्जितं दिव्यं चक्षुर्येनैवंविधेनेव । यौवनातिशयमाह—**लक्षणैरिति** । लक्षणैरपि कपोलपुलिनकाठिन्यादिभिरधिष्ठितमाश्रितं सर्वाङ्गं यस्याः सा ताम् । कैरिव । रागाविष्टैरिव दृष्टरागिभिरिव । किं कुर्वन्तीम् । वात-

१ मण्डलेनोपविष्टेन, मण्डलेनोपविष्टेन च. २ [illegible] ३ [illegible] [illegible]

अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्ती बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथावेशपरवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलितचरणरागदीधितिभिरिव निर्गताभिरलक्तकरसपाटलितलावण्यजलवेणिकाभिरिव गलिताभिर्निर्वसितांशुकदशाशिखाभिरिवावलम्बिताभिः पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनीभिरतिकोमलतया नखविवरेण वर्षन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डलमुद्वहद्भ्यां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्तयन्तीम्, नूपुरमणिकिरणचक्रवालेन गुरुनितम्बभरखिन्नोरुयुगलसंहायतामिव कर्तुमुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापतिदृढनिष्पीडितमध्यभागगलितं जघनशिलातलप्रतिघाताद्द्वैधं लावण्यस्रोत इव द्विधागतमूरुद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारितदीर्घमयूखमण्डलेनेर्ष्यया परपुरुषदर्शनमिव रुन्धता कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बबिम्बस्य विरचितपरिवेषाम्, निपतितसकललोकहृदयभरेणेवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरितमुख-

---

भाव मुञ्चन्ती त्यजन्तीम् । कमिव । अकृतपुण्यमिव निर्भाग्यमिव । **अदत्तामिति** । अदत्तामप्यनर्पितामपि मन्मथस्य कन्दर्पस्यावेश आवेगस्तस्य परवशेन पराधीनेन यौवनेन गृह्यमाणामिव स्वीक्रियमाणामिव । पुन की-दृशीम् । चरणाभ्या पादाभ्या विद्रुमरसनदीमिव हेमकन्दलरसतटिनीमिव प्रवर्तयन्ती विस्तारयन्तीम् । कीदृशाभ्या चरणाभ्याम् । अङ्गुलीभि करशाखाभिरुपेताभ्या सहिताभ्याम् । कीदृशीभिरङ्गुलीभि । **अविचलितेति** । अविचलितो निश्चितो यश्चरणयो रागस्तस्य दीधितिभिरिव प्रभाभिरिव निर्गताभि प्रत्युद्गताभि । **अलक्तेति** । अलक्तकरसो यावकरसस्तेन पाटलित श्वेतरक्तीकृत यल्लावण्यजल तस्य [गलिताभि] क्षरिताभिर्वेणिकाभिरिव धाराभिरिव । वस्त्रप्रान्तावलम्बनसाम्येनाह—**निर्वसितेति** । निर्वसित परिधानीकृत यदंशुक रक्तांशुक तस्य दशाशिखाभिरिव वस्त्रप्रान्ताग्रैरिवावलम्बिताभिर्दृढधृताभि । **पादेति** । अतिकोमलतयातिमृदुतया पादाभरणाना या रत्नांशुलेखा मणिकान्तिरेखास्तासा सदेहदायिनीभि सशयवितरणकर्त्रीभि । नखविवरेण नखान्तरेण रुधि[र]धारावर्ष वर्षन्तीभिरिव । कि कुर्वद्भ्या पादाभ्याम् । क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डलमुद्वहद्भ्यामुद्वहन कुर्वद्भ्याम् । अत्र वर्तुलत्वप्रकाशकत्वसाधर्म्यान्नखतारागणयो साम्य प्रदर्शितम् । विद्रुम हेमकन्दलस्तस्य यो रसस्तस्य नदी तटिनी चरणाभ्या पादाभ्या प्रवर्तयन्तीमिव विस्तारयन्तीमिव । **नूपुरेति** । स्पृश्यमान स्पर्शविषयीक्रियमाणो जघनभागो यस्या सा ताम् । केन । नूपुरमणीना पादकटकरत्नाना किरणा दीधितयस्तेषा चक्रवालेन समूहेन गुरुर्यो नितम्ब आरोहस्तस्य भरेण भारेण खिन्न यदूरुयुगल स-[illegible] तस्य सहाय साहाय्य कर्तुमिवोदच्छतोर्ध्व व्रजता । **प्रजेति** । प्रजापतिना ब्रह्मणा निर्माणव्याजेन दृढ निष्पीडितो मर्दितो मध्यभागो मध्यप्रदेशस्तस्माद्गलित च्युत लावण्यस्रोत इव जघनशिलातलप्रतिघाताद्द्विधागतमूरुद्वय दधाना धारयन्तीम् । एतेन मध्यभागे कार्श्यं शिलातलपदेन च जघने दृढत्वमगूढ [illegible] । पुन कीदृशीम् । काञ्चीदाम्ना रशनादाम्ना नितम्बबिम्बस्यारोहमण्डलस्य विरचितो निर्मितः परिवेष परिधिर्यस्या सा ताम् । इत काञ्चीदाम विशेषयन्नाह—**सर्वत इति** । सर्वत समन्तात्प्रसारित [illegible] दीर्घमायत मयूखमण्डल किरणसमूहो येन स तेन । ईर्ष्यया स्पर्धया परपुरुषदर्शनमन्यनरा-[illegible] कुर्वतेव । [illegible] । कुतूहलेन कौतुकेन विस्तार विस्तीर्णता तन्वतेव विस्ता-[illegible] । **स्पर्श इति** । स्पर्शसुखेन [illegible] रोमाञ्चमिव रोमोद्गममिव मुञ्चता त्यजता । **निपतितेति** । [illegible] सकललोकाना समस्तजनाना हृदयानि मानसानि तेषा भरेणेवातिगुरुर्गरीयान्नि-[illegible] । **उन्नतेति** । उन्नतावुच्चौ यौ कुचौ स्तनौ ताभ्यामन्तरित व्यवहित यन्मुखदर्शनमा-

---

[illegible] ४ [illegible] ५ नरानन्, नरादिनाम् ६ प्रजापतिकरदृढ. [illegible] ८ [illegible]

दर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यादङ्गुलिमुद्रामिव निम्नगां नाभिमण्डलमावर्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं बिभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बेनातिभरखिद्यमानहृदयकरतलप्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुखकर्णाभरणमयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममललावण्यचलमृणालकाभ्यां बाहुभ्यां नखकिरणविसरवर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्स्वेदजलधाराजालकमिव मुञ्चता करयुगलेन समुद्भासिताम्; स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः करैर्गृहीतचिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरंगाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्रुमलतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छविना कपोलयुगलेन रतिपरिवादिनीरत्नकोणचारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्, गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किंचिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलो-

---

ननवीक्षणं तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणेव क्षीयमाणः क्षीणतां प्राप्यमाणो मध्यभागो यस्याः सा ताम् । मध्यभागस्याधस्तान्मुखस्योपरिष्टात्तन्मध्ये कुचान्तरालस्य विद्यमानत्वात्तथा दर्शनं न भवति । अङ्कुरितयौवनत्वात् । पूर्णे तु यौवने सर्वथा दर्शनं न भविष्यतीत्यतो दुःखेनेवेत्युक्तमिति भावः । **प्रजापतेरिति ।** अतिसौकुमार्यात्स्पृशतः स्पर्शं कुर्वतः प्रजापतेर्ब्रह्मणोऽङ्गुलिमुद्रामिवावर्तिनीं निम्नगां नाभिमण्डलमुदकूपिकामुद्वहन्तीं धारयन्तीम् । **त्रिभुवनेति ।** मन्मथेन कदर्पेण लिखितां लिपीकृतां त्रिभुवनस्य यो विजयो जयस्तस्य प्रशस्तिवर्णाः श्लाघाक्षराणि तेषामावलीमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूरुहगमूहवल्लरीं बिभ्राणां दधानाम् । **अन्तरिति ।** अन्तःप्रविष्टः एवंभूतः कर्णपल्लवस्य यः प्रतिबिम्बस्तेन तन्मिषेणातिभरेण अर्थात्स्तनभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं यद्धृदयं तस्य मृदुत्वरक्तत्वसाम्यात् । अत्र च प्रतिबिम्बरूपेण । करतलेनेव प्रेर्यमाणं नोदनाविषयीक्रियमाणमेवंभूतम् । अतएव निष्पतता बहिर्निःसरता दृष्टत्वान्मकरकेतोर्मदनस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव स्तनभरेण भूषितां मण्डिताम् । **अधोमुखेति ।** बाहुभ्यां भुजाभ्यां करयुगलेन च समुद्भासितां विभ्राजिताम् । बाहुमुत्प्रेक्षयन्नाह—**अधो इति ।** अधोमुखेऽवाङ्मुखे ये कर्णाभरणे श्रवणभूषणे तयोर्मयूखाभ्यां किरणाभ्यां प्रसृताभ्यामत्यन्तप्रवृद्धाभ्यामिव । अतिकोमलसाधर्म्यात् । उपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—**अमलेति ।** अमलं निर्मलं यल्लावण्यजलं पानीयं तस्य मृणालकाभ्यामिव तन्तुकाभ्यामिव । करयुगलविशेषयन्नाह—**नखेति ।** नखाः पुनर्भवास्तेषां किरणास्तेषां विसरः समूहस्तद्वर्षिणा तद्वृष्टिकारिणा । किरणविसरस्य श्वेतत्वसाम्यादाह—**माणिक्येति ।** माणिक्यवलयानां रत्नकटकानामत्युद्वहनगौरवेण श्रम इति सौकुमार्यं वन्यते । तद्वशात्स्वेदः प्रस्वेदस्तस्य जलधाराजालकमिव मुञ्चता त्यजता । पुनः कीदृशीम् । **स्तनेति ।** हारेण मुक्ताकलापेनोच्चैः करैः स्वकिरणैर्हस्तैर्वा करैर्गृहीतश्चिबुकदेशोऽधिकाधः प्रदेशो यस्याः सा ताम् । [illegible] कुर्वता हारेण । स्तनभारेणावनम्यमानं नम्रतां नीयमानमाननं मुखमुन्नमयतेवोच्चैः कुर्वतेव । **अभीति ।** अभिनवं नूतनं यद्यौवनं तारुण्यं तदेव चञ्चलत्वात्पवनस्तेन क्षोभितस्य क्षोभं प्रापितस्य रागसागरस्य रागसमुद्रस्योद्गताभ्यां प्रादुर्भूताभ्यां तरंगाभ्यामिव । **विद्रुमेति ।** विद्रुमलतावल्लोहिताभ्यां रक्ताभ्यामधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां तथा रक्तावदातेन स्वच्छा निर्मला कान्तिर्यस्यैवंविधेन । **मदिरेति ।** मदिरारसः [illegible] पूर्णः [illegible] माणिक्यशुक्तिसंपुटस्तद्वच्छविः कान्तिर्यस्यैवंविधेन कपोलयुगलेन । तथा रते परि(रि)वादिनी सप्ततन्त्रीनियुक्ता वीणा तस्या रत्नमयो यः कोणो वीणावादनं तद्वच्चारुणा मनोहरेण नासावंशेन च नासिकावेणुना च विराजमानां शोभमानाम् । **गतीति ।** गतिर्गमनं तस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य निरोधि प्रतिबन्धि यच्छ्रवणं तस्य यः कोपस्तस्मादिव किंचिदारक्तोऽपाङ्गो नेत्रान्तो यस्य स तेन । **निजेति ।** निज

---

१ क [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible]

कं कर्तुमुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां भ्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतितललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणसयमामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशं दोलायमानपत्रमरकतमाणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिनश्चूडामणेः क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहार्धप्रविष्टहरगार्वितगौरीविजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितलक्ष्मीमुदितनारायणावलेपहरणाय प्रतिबिम्बैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्, उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु क्षिपन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनीजागरखिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्नुं क्रीडानदिका-

---

मात्मीयं यन्मुखं तस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या निवासार्थं दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेणैवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम् । कपोलावधिश्यामलेखाद्वयसाम्येनाह—**उन्मदेति** । उद्गतो मदो यस्मादेवंभूतं यद्यौवनं स एवानिवार्यत्वात्कुञ्जरस्तस्य मदो दानं तस्य राजी इव राजी ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् । तथा रागोऽनुरागस्तेनाविष्टेन व्याप्तेन । अथ च रागः आरुण्यम् । तिलकारुण्यमिति यावत् । एवंविधेन मन्मथहृदयेनेव कन्दर्पस्वान्तेनेव वदनलग्नेन [मनःशिलापङ्कलिखितेन] तिलकबिन्दुना विद्योतितं प्रकाशितं ललाटपट्टं यस्याः सा ताम् । केचित्तु—मन्मथो हृदये यस्मात् । तिलकारुण्यं दृष्ट्वा यूनां हृदये मन्मथावेशः । एवंविधेनेवेति व्याचक्षते[illegible] । पुनः किं कुर्वन्तीम् । दधतीं धारयन्तीम् । कर्णपाशं कर्णाभरणविशेषः । दोलायमानं पत्रं स्वर्णपत्रं यस्मिन्नेतादृशं मरकतमाणिक्यनिर्मितं कुण्डलं च । आद्यं विशेषयन्नाह—**उत्कृष्टेति** । उत्कृष्टा अत्यद्भुता या हेमताली स्वर्णताली तस्याः पट्टाभरणेन निर्मितम् । तस्य च पिङ्गवर्णत्वात् । कमलमकरन्दस्याप्येवंभूतत्वात्तत्साम्येनाह—**आमुक्तेति** । आमुक्तं परिधानीकृतं यत्कर्णोत्पलं श्रवणकुवलयं तस्माच्च्युता स्रस्ता या मधुधारा तस्याः संदेहकारिणमारेकाजनकम् । **पाटलीति** । पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं ललाटमलिकं येनैवंविधेन सीमन्तचुम्बिनः केशवर्त्मचुम्बिनश्चूडामणेः शिरोमणेरंशुजालेन किरणसमूहेन क्षरता स्रवता । अनेकवर्णत्वसाम्यादाह—मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानो दीर्घ आयतः केशकलापोऽलकसमूहो यस्याः सा ताम् । **देहेति** । देहार्धे शरीरार्धे प्रविष्टो यो हरः ईश्वरस्तेन गर्विता गर्वं प्राप्ता या गौरी तद्विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव । सर्वाङ्गेष्वनुप्रविष्टो हरविरोधी मन्मथस्तेन दर्शितः सौभाग्यविशेषो यस्याः सा ताम् । एतेन सर्वाङ्गानङ्गप्रवेशेन गौर्याः सकाशादस्याः सौभाग्यातिशयो व्यज्यते । **उर इति** । उरःस्थले समारोपिता अवस्थापिता या लक्ष्मीस्तया मुदितो हर्षं प्राप्तो यो नारायणस्तस्य योऽवलेपोऽहंकारो मत्सदृशः कोऽपि नास्ति, अन्येषां लक्ष्मीर्वर्तते सा बहिः[illegible]मात्रेण, परं न शरीरान्तर्गतेत्येवंरूपस्तस्य [हरणाय] निवृत्तेर्निजरूपतः आत्मीयदेहस्य । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तस्य प्रतिबिम्बैः प्रतिच्छायैर्लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीं कुर्वन्तीम् । उत्तमाङ्गे शिरसि निहितः स्थापितो [illegible] शशी तेन विस्मितो हर ईश्वरस्तस्याभिमानोऽहंकारः एका चन्द्रस्य कला, सापि स्वोत्तमाङ्गे [illegible] स्वतन्त्र[व]यवे वर्तिष्यते, इत्येवंरूपस्तद्रूपशीलेन तदभिनाशाय विशदाह्लादकत्वात्साम्येन [illegible] दिक्षु चन्द्रसहस्राणीव क्षिपन्तीम् । तादृशस्मितान्येव चन्द्रसहस्ररूपतां प्राप्तानीत्यर्थः । **निर्दयदग्धेति** । निर्दयं [illegible] दग्धो [illegible] एवोऽद्वितीयो मन्मथः कन्दर्पो येनैवंभूतो यः प्रमथनाथ ईश्वरस्तस्य [illegible] रोषेणेव प्रतिहृदयं मन्मथायुतानि संख्याविशेषाण्युत्पादयन्तीं निर्माणं कुर्वन्ती[म्] । **रजनीति** । रजन्यां रात्रौ जागरो जागरणं तेन खिन्नस्य खिन्नस्यैवंविधस्य परिचितं स्ववशमानीतं यच्चक्रवाक[illegible] तस्य स्वप्तुं शयनं कर्तुं क्रीडानदिकासु क्रीडानदीषु कमला[ना] नलिनानां धूलयः परागा-

[illegible] २ [illegible] ३ चुम्बिनश्चूडामणे.. ४ रागेण. ५ [illegible]. ६ खिन्नस्य.

दर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यादङ्गुलिमुद्रामिव निम्नगां नाभिमण्डलमावर्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं बिभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बेनातिभरखिद्यमानहृदयकरतलप्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुखकर्णाभरणमयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममललावण्यचलमृणालकाभ्यां बाहुभ्यां नखकिरणविसरवर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्स्वेदजलधाराजालकमिव मुञ्चता करयुगलेन समुद्भासिताम्; स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः करैर्गृहीतचिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरंगाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्रुमलतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छविना कपोलयुगलेन रतिपरिवादिनीरत्नकोणचारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्, गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किंचिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलो-

---

ननवीक्षण तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणेव क्षीयमाणः क्षीणतां प्राप्यमाणो मध्यभागो यस्याः सा ताम् । मध्यभागस्याधस्तान्मुखस्योपरिष्टात्तन्मध्ये कुचान्तरालस्य विद्यमानत्वात्तथा दर्शनं न भवति । अङ्कुरितयौवनत्वात् । पूर्णे तु यौवने सर्वथा दर्शनं न भविष्यतीत्यतो दुःखेनेवेत्युक्तमिति भावः । **प्रजापतेरिति ।** अतिसौकुमार्यात्स्पृशतः स्पर्शं कुर्वतः प्रजापतेर्ब्रह्मणोऽङ्गुलिमुद्रामिवावर्तिनीं निम्नगां नाभिमण्डलमुदकूपिकामुद्वहन्तीं धारयन्तीम् । **त्रिभुवनेति ।** मन्मथेन कदर्पेण लिखितां लिपीकृतां त्रिभुवनस्य यो विजयो जयस्तस्य प्रशस्तिवर्णाः श्लाघाक्षराणि तेषामावलीमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूरुहसमूहवल्लरीं बिभ्राणां दधानाम् । **अन्तरिति ।** अन्तःप्रविष्टः एवंभूतः कर्णपल्लवस्य यः प्रतिबिम्बस्तेन तन्मिषेणातिभरेण अर्थात्कामभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं यद्धृदयं तस्य मृदुत्वरक्तत्वसाम्यात् । अत्र च प्रतिबिम्बरूपेण । करतलेनेव प्रेर्यमाणं नोदनाविषयीक्रियमाणमेतद्भूतम् । अतएव निष्पतता बहिर्निःसरता दृष्टत्वान्मकरकेतोर्मदनस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव स्तनभरेण भूषितां मण्डिताम् । **अधोमुखेति ।** बाहुभ्यां भुजाभ्यां करयुगलेन च समुद्भासितां विभ्राजिताम् । बाहुमुत्प्रेक्षयन्नाह—**अधो इति ।** अधोमुखेऽवाङ्मुखे ये कर्णाभरणे श्रवणभूषणे तयोर्मयूखाभ्यां किरणाभ्यां प्रसृताभ्यामत्यन्तप्रवृद्धाभ्यामिव । अतिकोमलसाधर्म्यात् । उपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—**अमलेति ।** अमलं निर्मलं यल्लावण्यजलं पानीयं तस्य मृणालकाभ्यामिव तन्तुलाभ्यामिव । करयुगलविशेषयन्नाह—**नखेति ।** नखाः पुनर्भवास्तेषां किरणास्तेषां विसरः समूहस्तद्वर्षिणा तद्वृष्टिकारिणा । किरणविसरस्य श्वेतत्वसाम्यादाह—**माणिक्येति ।** माणिक्यवलयानां रत्नकटकानामभ्युद्वहनगौरवेण श्रम इति सौकुमार्यं ध्वन्यते । तद्वशात्स्वेदः प्रस्वेदस्तस्य जलधाराजालकमिव मुञ्चता त्यजता । पुनः कीदृशीम् । **स्तनेति ।** हारेण मुक्ताकलापेनोच्चैः करैः स्वकिरणैस्तैरेव वा करैर्गृहीतश्चिबुकदेशोऽसिकाधःप्रदेशो यस्याः सा ताम् । किं कुर्वता हारेण । स्तनभारेणावनम्यमानं नम्रतां नीयमानमाननं मुखमुन्नमयतेवोच्चैः कुर्वतेव । **अभीति ।** अभिनवं नूतनं यद्यौवनं तारुण्यं तदेव चञ्चलत्वात्पवनस्तेन क्षोभितस्य क्षोभं प्रापितस्य रागसागरस्य रागसमुद्रस्योद्गताभ्यां प्रादुर्भूताभ्यां तरंगाभ्यामिव । **विद्रुमेति ।** विद्रुमलतावल्लोहिताभ्यां रक्ताभ्यामधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां तथा रक्तावदातेन स्वच्छा निर्मला कान्तिर्यस्यैवंविधेन । **मदिरेति ।** मदिरारसः कापिशायनद्रवस्तेन पूर्णं भृतं माणिक्यशुक्तिसंपुटं तद्वच्छविः कान्तिर्यस्यैवंविधेन कपोलयुगलेन । तथा रतेः परिवादिनी सप्ततन्त्रीभिर्युक्ता वीणा तस्या रत्नमयो यः कोणो वीणादिवादनं तद्वच्चारुणा मनोहरेण नासावंशेन च नासिकावेणुना च विराजमानां शोभमानाम् । **गतीति ।** गतिर्गमनं तस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य निरोधि प्रतिद्वन्द्वि यच्छ्रवणं तस्य यः कोपस्तस्मादिव किंचिदारक्तोऽपाङ्गो नेत्रप्रान्तो यस्य स तेन । **निजेति ।** निज-

१ सादृश्यीम्, स्पर्शीम् २ रोमराजी. ३ मृणालकाण्डाभ्याम् ४ वदनभ्रमात् ५ कर्णे ६ नयनमयम्.

कं कर्तुमुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां भ्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतितललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयमामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशं दोलायमानपत्रमरकतमाणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिनश्चूडामणेः क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहार्धप्रविष्टहरगर्वितगौरीविजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितलक्ष्मीमुदितनारायणावलेपहरणाय प्रतिबिम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्, उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु क्षिपन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनीजागरखिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्नुं क्रीडानदिका-

---

त्मीय यन्मुख तस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या निवासार्थं दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेणैवविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम् । कपोलावधिश्यामलेखाद्वयसाम्येनाह—**उन्मदेति** । उद्गतो मदो यस्मादेवभूत यौवन स एवानिवार्यत्वात्कुञ्जरस्तस्य मदो दान तस्य राजी इव राजी ताभ्या भ्रूलताभ्याम् । तथा रागोऽनुरागस्तेनाविष्टेन व्याप्तेन । अथ च राग आरुण्यम् । तिलकारुण्यमिति यावत् । एवविधेन मन्मथहृदयेनेव कदर्पस्वान्तेनेव वदनलग्नेन [मन शिलापङ्कलिखितेन] तिलकबिन्दुना विद्योतित प्रकाशित ललाटपट्ट यस्याः सा ताम् । केचित्तु—मन्मथो हृदये यस्मात् । तिलकारुण्य दृष्ट्वा यूना हृदये मन्मथावेश । एवविधेनेवेति व्याचक्षते । पुन कि कुर्वन्तीम् । दधती धारयन्तीम् । कर्णपाशं कर्णाभरणविशेष । दोलायमान पत्र स्वर्णपत्र यस्मिन्नेतादृश मरकतमाणिक्यनिर्मित कुण्डल च । आद्य विशेषयन्नाह—**उत्कृष्टेति** । उत्कृष्टा अत्यद्भुता या हेमताली स्वर्णताली तस्या पट्टाभरणेन निर्मितम् । तस्य च पिङ्गवर्णत्वात् । कमलमकरन्दस्याप्येवभूतत्वात्तत्साम्येनाह—**आमुक्तेति** । आमुक्त परिधानीकृत यत्कर्णोत्पल श्रवणकुवलय तस्माच्च्युता स्रस्ता या मधुधारा तस्या सदेहकारिणमारेकाजनकम् । **पाटलीति** । पाटलीकृत श्वेतरक्तीकृत ललाटमलिक येनैवविधेन सीमन्तचुम्बिन केशवर्त्मचुम्बिनश्चूडामणे शिरोमणेरंशुजालेन किरणसमूहेन क्षरता स्रवता । अनेकवर्णत्वसाम्यादाह—मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानो दीर्घ आयत केशकलापोऽलकसमूहो यस्या सा ताम् । **देहेति** । देहार्धे शरीरार्धे प्रविष्टो यो हर ईश्वरस्तेन गर्विता गर्व प्राप्ता या गौरी तद्विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव । सर्वाङ्गेष्वनुप्रविष्टो हरविरोधी मन्मथस्तेन दर्शित सौभाग्यविशेषो यस्या सा ताम । एतेन सर्वाङ्गानङ्गप्रवेशेन गौर्याः सकाशादस्या सौभाग्यातिशयो व्यज्यते । **उर इति** । उर स्थते(ले) समारोपिता अवस्थापिता या लक्ष्मीस्तया मुदितो हर्ष प्राप्तो यो नारायणस्तस्य योऽवलेपोऽहकारो मत्सदृश कोऽपि नास्ति, अन्येषा लक्ष्मीर्वर्तते सा बहिः-समीपवर्तिनीमात्रेण, पर न शरीरान्तर्गतेत्येवरूपस्तस्य [हरणाय] निवृत्तेर्निजरूपत आत्मीयदेहस्य । सार्वविभक्तिकस्तस । तस्य प्रतिबिम्बकै प्रतिच्छायैर्लक्ष्मीशतानीव सृजन्ती कुर्वन्तीम् । उत्तमाङ्गे शिरसि निहित स्थापितो [illegible] शशी तेन विस्मितो हर ईश्वरस्तस्याभिमानोऽहकार एका चन्द्रस्य कला, सापि स्वोत्तमाङ्गे [illegible] स्वतन्त्र[ि]यते दर्हिर्वा, इत्येवरूपस्तद्विपरीतेन तदभिनाशाय विशदाह्लादकत्वात्साम्येन [illegible] चन्द्रसहस्राणीव क्षिपन्तीम् । तादृशान्स्मितान्येव चन्द्रसहस्ररूपता प्राप्तानीत्यर्थ । **निर्दयदग्धेति** । निर्दय निष्करुण दग्धो ज्वालित एकोऽद्वितीयो मन्मथ कदर्पो येनैवभूतो य प्रमथनाथ ईश्वरस्तस्य रोषेणेव [illegible] प्रतिहृदय मन्मथायुतानि सख्याविशेषान्युत्पादयन्तीं निर्माण कुर्वन्ती[म्] । **रजनीति** । [illegible] जागरण तेन खिन्नस्य खिन्नस्यैवविधस्य परिचित स्ववशमानीत यच्चक्रवाकमिथुन [illegible] तस्य स्वप्नु [illegible] क्रीडानदिकासु क्रीडातटिनीषु कमला[ना] नलिनाना धूलय परागा-

---

[illegible] २ [illegible] ३ चुम्बिनचूडामणे. ४ रागेन ५ [illegible]लक्ष्मी. ६ खिन्नस्य.

सु कमलधूलिवालुकाभिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम्, 'परिजननूपुररवप्रस्थितं दुर्लभं च हंसमिथुनं मृणालनिगडकेन बद्धानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखालिहिते हरिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं प्रयच्छन्तीम्, आत्मवर्धितलताकुसुमनिर्गमनिवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन संमानयन्तीम्, उपनीतविविधवनकुसुमफलपूर्णपत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनःपुनः क्रीडापर्वतपत्रशवरीमालपन्तीम्, करतलविनिहितैर्मुहुर्मुहुरुत्पतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकर्णेन्दुकैरिव मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतकरुतश्रवणकृतदुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ताफलखचितचन्द्रलेखिकासंक्रान्तप्रतिमां स्वेदजलबिन्दुजालचितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, रत्नकुण्डलप्रतिविम्बसान्द्रदत्तनवनखपदमण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणी विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेनात्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छा-

---

स्ता एव वालुका' सिकतास्ताभिर्बालपुलिनानि स्वसैकतानि कारयन्तीम्। अत्र पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु वा यत्र यत्र द्रव्यगुणक्रियाभि प्रस्तुतप्रशसा तत्र सर्वत्र यथोचित तत्तदतिशया एव व्यङ्ग्या स्वय वोद्धव्या। यथा निजरूपत' प्रतिविम्वैरित्यत्र रूपातिशय.। यथा वा रजनीत्यत्र कमलातिशय पुलिनक्रियातिशयश्च। **परिजनेति**। परिजन. परिच्छदलोकस्तस्य नूपुराणि पादकटकानि तेषा रव शब्दस्तेन प्रस्थित चलित दुर्लभ दुष्प्राप च हसमिथुन चक्राङ्गयुग्म मृणाल तन्तुल तदेव निगडकमन्दुकस्तेन वद्धा नियम्यानय मत्समीप प्रापय। इति हसपालीं हसरक्षानियुक्तामादिशन्ती कथयन्तीम्। पुन कि कुर्वन्तीम्। आभरणाना भूषणाना मरकतान्यश्मगर्भाणि तेषा मयूखान्किरणाल्लिहत आस्वादयते हरिणशावकाय मृगशिशवे सखीश्रवणाद्वयस्याकर्णाद्यवाङ्कुरप्रसव हयप्रियोद्गमपुष्पमपनीय दूरीकृत्य प्रयच्छन्ती ददतीम्। **आत्मेति**। आत्मवर्धिता स्वय वृद्धि प्रापिता या लता वल्ली तस्या कुसुमनिर्गम पुष्पप्रादुर्भावस्तस्य निवेदनाय कथनायागता प्राप्तामुद्यानपालीं वनरक्षानियुक्तामशेषाभरणदानेन समग्रभूषणप्रदाने[न] समानयन्ती समानं कुर्वन्तीम्। **उपेति**। उपनीतान्यानीतानि विविधान्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमफलानि तै पूर्ण भृत पत्रपुट यया सा ताम्। अविज्ञायमानो य आलाप सलापस्तस्य भावस्तत्ता तया हासहेतु परिहासनिमित्त पुन पुनर्भूयोभूय क्रीडापर्वतस्य पत्रशवरी पुलिन्दपत्नीम। 'पुलिन्द. पत्रशवर' इति रत्नकोश। आलपन्ती जल्पन्तीम्। **करेति**। करतले हस्ततले विनिहितै स्थापितैर्मुहुर्मुहुर्वारंवारमुत्पतद्भिरुत्पतन कुर्वद्भिर्मुखस्य य परिमलस्तेनान्धै। नीलत्वसाम्यादाह—**नीलेति**। नीलकन्दुकैरिव मधुकरैर्भ्रमरै क्रीडन्ती क्रीडां कुर्वन्तीम्। **पञ्जरेति**। पञ्जरे वशदलनिर्मिते पात्रे यो हारीतको मृदङ्गुरस्तस्य रुतश्रवणेन कृत दुष्ट गूढ स्मित यया सा ताम्। एवंविधा चामरग्राहिणीं विहस्य शिरसि मस्तके लीलाकमलेन विघट्टयन्ती ताडयन्तीम्। **मुक्तेति**। मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तै खचिता या चन्द्रलेखिका चन्द्रलेखाकृतिराभरणविशेषस्तस्या सक्रान्ता प्रतिविम्बिता प्रतिमा यस्या सैवंविधा ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं स्वेदजलबिन्दुजालेन चित व्याप्त यन्नखपद तस्याभिप्रायेण पयोधरे कुचे पटवास पिष्टातकस्तस्य मुष्टिना ताडयन्तीम्। अत्रायमभिप्राय —मुक्ताफलाना जलबिन्द्वनुकारित्वाच्चन्द्रलेखिकायाश्च वक्रत्वेन नखक्षतानुकारित्वात्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीवक्षसि गौरस्पालिशयवति मुक्ताचन्द्रिकाया प्रतिविम्बसक्रान्त्या चार्यरतपिशुन स्वेदबिन्दुजालचिते नखपद कस्येदमित्यभिप्रायेण यत्र तद्दर्शन तत्रैव चूर्णक्षेप। एतेन रतगोपन व्यज्यते। **रत्नेति**। रत्नकुण्डलस्य य. प्रतिविम्ब. प्रतिच्छायस्तेन सान्द्र दत्त यन्नवनखपदमण्डल तस्याशङ्कयाशङ्कया वा चामरग्राहि-

१ प्रस्थित वल्लभ च हसमिथुनम्, प्रस्थित च वल्लभहसमिथुनम् २ लिहते हरिततृणमूचीलोभेन ३ भवनदीर्घि. ४ स्ववर्धितलताप्रथमकुसुम ५ पवनकृतशवरीम्, पर्वतकपातृशवरीम्. ६ आलापयन्तीम् ७ विनिहितै, अभिहतैरु-त्पतद्भिरुपसर्पद्भिश्च. ८ कन्दुकै ९ हारीतकलरुत. १० लेखिकाप्रतिम ११ जालाचित. १२ स्तनतटे १३ प्रतिबिम्बसान्द्रदत्तनखमण्डल १४ व्याज.

दयन्तीम्' पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृद्व्यतिकरां शेषभोगनिषण्णाम्, मधुमासलक्ष्मीमिव षट्पदपटलापह्रियमाणकुसुमरजोधूसरपादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्। गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधिवेलाघनलेखामिव मधुकरकुलनीलतमालकाननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथविलासगृहीतगुरुकलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुश्यामलवलीलतालंकृतमध्याम्, दिनमुखमिव भास्वन्मुक्तांशुभिन्नपद्मरागप्रसाधनाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्,

---

र्णी वालव्यजनधारिर्णी विहस्य कपोले प्रसाद प्रसन्नता तद्व्याजेन तन्मिषेण दत्तेनार्पितेनात्मनः स्वकीयस्य य. कर्णपूरपल्लवस्तेनाच्छादयन्तीमाच्छादन कुर्वन्तीम् । एतेन रत्नकुण्डलस्य वक्रलोहितातिशयवन्नखक्षतिसाम्य प्रदर्शयन्नाह—**समुत्सारितेति**। समुत्सारितो दूरीकृतो महाकुलाना भूभृता राज्ञां व्यतिकरो वृत्तान्तो यया सा ताम् । कादम्बर्या पितुरपेक्षयान्येषा राज्ञा न्यूनत्वादिति भावः । पक्षे महाकुलभूभृता कुलाचलानां व्यतिकर सामर्थ्यं यया सा ताम् । शेषा उद्ध(र्व)रिता अन्यजनैरस्पृष्टा ये भोगास्तत्र निषण्णामुपस्थिताम् । पक्षे शेषस्य नागाधिपस्य यो भोगोऽहिकायस्तत्र निषण्णा स्थिताम् । **मधुमासेति** । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य लक्ष्मी श्रीस्तामिव । उभयो साम्य प्रदर्शयन्नाह—**षट्पदेति**। षट्पदाना भ्रमराणा पटलैरपह्रियमाण यत्कुसुमरजस्तेन धूसर ईषत्पाण्डु पादयोश्चरणयो पराग उपरागो यस्या । 'पराग. स्यात्सुपरागयो' इति विश्व । पक्षे पादपाना वृक्षाणा राग आरुण्य यस्याम् । **शरदिति** । शरद्वनाल्ययस्तामिव । उभयो साम्यमाह—**उत्पादितेति** । उत्पादितो जनितो मानस मनस्तस्माज्जन्म यस्य स मानसजन्मा कन्दर्पस्तस्य पक्षो विद्यते येषा मानसजन्मपक्षिणा रव उपभोगानुकूल शब्दो यया सा । कामिनामुपभोगविषयकालाप उद्दीपकत्वात्कादम्बर्यैवोत्पादित इत्यर्थ । अतोऽपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठो मदनदाहको महादेवस्तस्य मद । मदनसद्भावोत्पादकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्पश्चात्कर्मधारय । ताम् । पक्षे मानसजन्मानो ये पक्षिणस्तेषा रवेण शवे(ब्दे)नापनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठस्य मयूरस्य मदो यया सा ताम् । **गौरीति** । गौरी पार्वती तामिव श्वेतमंशुक वस्त्र यस्या सा । विरचितान्युत्तमाङ्गावध्याभरणानि भूषणानि यया सा । पश्चात्कर्मधा[र]य । ताम । पक्षे श्वेता अंशव किरणा यस्यैवभूत. श्वेतांशुकश्चन्द्र स एव रचित उत्तमाङ्ग आभरण यया । इत्स्येति शेष । **उदधीति** । उदधि समुद्रस्तस्य वेलावन समीपवर्ति कानन तस्या लेखा राजिस्तामिव । **मध्विति** । मधुकराणा भ्रमराणा कुल समुदायस्तद्वन्नीलतमा अतिशयेन हरिता अलका केशा आनने मुखे यस्या सा ताम । पक्षे मधुकरकुलयुक्त नीलतमालकानन यस्याम्। **इन्दुमूर्तीति** । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मूर्तिस्तामिवोद्दामा उत्कटा ये मन्मथविलासा कन्दर्पविभ्रमास्तैर्गृहीत स्वीकृत गुरु महत् । 'कलत्र श्रोणिभार्ययो' इति [illegible] । पक्षे उद्दाममन्मथविलासैर्गृहीतमात्त गुरोर्बृहस्पते कलत्र भार्या यया सा ताम् । कामव्याकुलचेतसा चन्द्रेण बृहस्पतेस्तारापहृतेति पुराणप्रसिद्धम । **वनेति** । वनस्य राजिलेखा तामिव । उभयो शब्दसाम्यमाह—**पाण्डुति** । अपूरितयौवनत्वाच्छ्यामला कृष्णा वलयस्त्रिवलयस्ता एव सरलत्वसाम्याल्लता वल्लयस्ताभि[illegible] कटिप्रदेशो यस्या सा ताम । पक्षे लवली लता ताभिरलंकृतो भूषितो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्या सा ताम । **दिनमिति** । दिनस्य [illegible] मुखमानन तद्वदिव । **भास्वदिति** । भास्वन्तो दीप्यन्तो या मुक्ता [illegible] किरणैर्भिन्नानि मिश्रितानि पद्मरागाणा प्रसाधनानि भूषणानि यस्या सा ताम् । पक्षे [illegible] किरणैर्भिन्नानि विकसितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषा रागस्तस्य (?) [illegible] यस्या सा ताम । **आकाशेति** । आकाश व्योम तस्य कमलिनी स्वर्गनलिनी तामिव । **स्वच्छेति** । [illegible] दृश्यमान मृणालवत्कोमलमुरुमूल सक्थिमूल यस्या.

[illegible] ४ मिश्रित. ५ [illegible]

मयूरावलीमिव नितम्बचुम्बिशिखण्डभारविस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, पुरः[1]समीपे संमुखोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वापत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः, किमभिधत्ते, भवता[2] किमभिहितः[3], कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथं चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धमे[4]वालापं तद्रूपवर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छन्तीं कादम्बरीं ददर्श । तस्य तु दृष्टकादम्बरी[5]वदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्ललास हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि—'शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कु एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नूनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन विगलिता लोचनयुगलादश्रुजलबिन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुदकमलकुवलयसौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि' इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले[6] निपपात चक्षुः । तदा तस्या आ

सा ताम् । पक्षे स्वच्छेऽम्बर आकरे मृणालस्य तन्तुलस्य कोमल सुकुमारमुरु विस्तीर्णं मूल बुध्न यस्याम् । **मयूरेति** । मयूराणा कलापिनामावली श्रेणी तामिव । **नितम्बेति** । नितम्ब कटकस्तच्चुम्बिनि, अर्थाद्दस्त्रे, शिखण्डभारवत्कलापिपिच्छसमूहवच्चन्द्रकाश्चन्द्राकृतयो बिन्दवोऽन्ते प्रान्ते यस्या सा ताम् । पक्षे नितम्बचुम्बिशिखण्डभारस्तस्मिन्विस्फुरिता देदीप्यमानाश्चन्द्रका मेचका अन्ते यस्या सा ताम् । **कल्पेति** । कल्पतरुर्मन्दारसरलत्वात्स एव लता तामिव । उभयो सादृश्यमाह—**कामेति** । काम वाञ्छित यत्फल तस्य प्रदामित्यभङ्गश्लेष । **पुर इति** । पुरोऽग्रे समीपे सविध उपविष्टमासीन कोऽसौ चन्द्रापीड, कस्य च राज्ञोऽप[त्य] प्रजा किमभि[धा]नो वा किंनामा, कीदृशमस्य रूप सौन्दर्यम, कियद्वा कियत्प्रमाण वयोऽवस्थाविशेष, किमभिधत्ते कि कथयति, भवता किमभिहित. कि कथित, त्वया कियच्चिर कियत्काल दृष्ट । **कथं चेति** । केन प्रकारेणास्य पुरोवर्तिपुरुषस्य महाश्वेतया सह परिचय सस्तव उपजात । [कि]अयमत्रागमिष्यतीति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसबद्ध चन्द्रापीडविषयकमेवालाप वार्ता तस्य चन्द्रापीडस्य या वर्णना प्रशसा तत्र मुखर वाचाल केयूरक पृच्छन्तीं प्रश्नविषयीकुर्वन्तीं कादम्बरी ददर्शेति प्रागुक्त एवान्वय । **तस्य त्विति** । तस्य चन्द्रापीडस्य हृदय चेत उल्लासोच्छ्वसित बभूव । कीदृशस्य । दृष्टा वीक्षिता कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीर्येन स तस्य । कस्येव सागरस्येवामृत पानीय यथा चन्द्रलेखादर्शनादुल्लसति । **आसीदिति** । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त एवमासीद्बभूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तान्यपि करणानि किमिति हेतोर्लोचनमयान्येव न कृतानि न विहितानि । **किं चेति** । अनेन चक्षुषा लोचनेन । किमिति प्रश्ने । अवदात शुद्ध कर्म कृत विहितम् । अत्रार्थे हेतु प्रदर्शयन्नाह—**यदिति** । यद्यस्माद्धेतोरनिवारित यथा स्यात्तथैना कादम्बरी पश्यति विलोकयति । अहो चित्रमाश्चर्यमेतत् । यद्वेधसा सर्वरमणीयाना समग्रमनोहराणामेकमद्वितीय धाम गृहमुत्पादित निर्मितम् । **एते इति** । एते रूपातिशयपरमाणवो वेधसा कुत समासादिता कुत प्राप्ता । तन्नून तन्निश्चितमेना कादम्बरीमुत्पादयतो विधेर्ब्रह्मण करतलस्य हस्ततलस्य परामर्श सबन्धस्तस्माद्य क्लेशस्तेन ये विगलिता स्रस्ता लोचनयुगलान्नेत्रयुग्मादश्रुजलबिन्दवस्तेभ्य कर्मकठिनाभ्या करतलाभ्या परामर्श सर्वावयवसपर्शो देह निद्रइत्याशयेन सर्वाङ्गेषु स्पर्शन तन्निमित्तक क्लेश श्रम । अतिशयकुमार्यात् । तेन ये नयनजलबिन्दवस्तेभ्यो बिन्दुभ्यो जगति लोके कुमुदानि कैरवाणि कमलानि नलिनानि कुवलयान्युत्पलानि सौगन्धिकानि कल्हाराणि तेषा वनान्युत्पन्नानि समुद्भूतानि । 'कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते' इत्यतिश्वेतसुकुमारावयवजनितानि कुमुदानीत्यर्थ । इत्येवं चिन्तयतो ध्यायत एवास्य चन्द्रापीडस्य तु तस्या कादम्बर्या नयनयुगले चक्षुर्निपपात द

---

१ पुरःशयनसमीपे २ भवता च. ३ अभिहितम् ४ मत्संबद्धालापम्, मत्संबद्धालापरूप ५ कादम्बरी ६ आनने

नूनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिवद्धलक्षं चक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलोऽचल इव तत्क्षणमराजत चन्द्रापीड । दृष्ट्वा च प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ । अथ तस्या कुसुमायुध एव खेदमजनयत्, ससंभ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । उरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमपयशो लेभे । निःश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव करः स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याजमासीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वारतामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कप-

---

सलग बभूव । **तदेति** । तस्मिन्काले तस्या अपि कादम्बर्या अपि नूनं निश्चितं पूर्वं केयूरकेण मदनुचरेणावेदितो निवेदितः सोऽयमिति चिन्तयन्त्या ध्यायन्त्या रूपातिशयविलोकने यो विस्मयश्चित्रं तेन स्मेरं विनिद्रं निश्चलं निबद्धं लक्षं येनैवंविधं चक्षुस्तस्मिंश्चन्द्रापीडे सुचिरं पपात । **लोचनेति** । लोचनप्रभा नेत्रकान्तिः । कादम्बर्या इति शेषः । तया धवलितः शुभ्रीकृतः कादम्बर्या दर्शनं सम्यक्तया विलोकनं तत्र विह्वलो व्याकुलोऽचल इव पर्वत इव तत्क्षणं तस्मिन्समये चन्द्रापीडोऽराजताशु(शो)भत । तत्र निश्चलत्वसाम्यात्पर्वतानुमानमित्यर्थः । एवमुभयोर्लोचनविषयतां प्राप्तयोर्विशेषोक्त्या विभावनया वा व्यभिचारिभावानुभावांश्च वक्तुमुपक्रमते—**दृष्ट्वेति** । दृष्ट्वा विलोक्य प्रथममादौ रोमोद्गमो रोमाञ्चः समभूत् । तदुक्तमन्यत्र—'अपूर्वप्रियदर्शने । बन्धनेषु रोमाञ्च' इति । ततो भूषणरव आभरणसिञ्जितम् । तदनु तदनन्तरं कादम्बरी समुत्तस्थावुत्थितवती । अथेति समुत्थानानन्तरं तस्याः कादम्बर्याः कुसुमायुध [एव] खेदमजनयत् । सर्वोऽप्ययं प्रपञ्चश्चन्द्रापीडविषयकं कादम्बर्या मनस्युत्कण्ठानिवृत्त्यतिशयप्रतिपादनपरश्च । एतदेव स्पष्टयन्नाह—**ससंभ्रमेति** । सभ्रमेण सह वर्तमानं ससंभ्रमं यदुत्थानं तस्मात्श्रमः खेदः स एव व्यपदेशो मिषं तेनाभवत् । ससंभ्रमोत्थानश्रमादेव मम खेदोऽभूदिति व्याजं कृतवतीत्यर्थः । उरुकम्प ए[व] गतिं गमनं रुरोध रुन्धितवान् । नूपुरे पादकटके तयो रव[illegible] मण्डलं तदपयशोऽपकीर्ति लेभे प्राप । मद्गतिनिरोधकृत् हंसमण्डलमिति सखीजने[illegible] कृतवतीत्यर्थः । **निःश्वासेति** । निःश्वासानामेतनाना प्रवृत्तिरेव प्रवर्तनमेवांशुकं वस्त्रं चलं कम्प्रं चकार । **चामरेति** । चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्तता कारणतां ययौ । चामरानिलेन मदंशुकं चा[illegible]त्यर्थः । **अन्तरिति** । अन्तः प्रविष्टो यश्चन्द्रापीडस्तस्य स्पर्शलोभेनैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । **स एवेति** । स एव करो हस्तः स्तनावरणस्य कुचाच्छादनस्य व्याजो मिषं बभूव । [illegible] हस्तो दत्त इत्यनया चेष्टया ज्ञापितवतीत्यर्थः । **आनन्द एवेति** । आनन्द एव प्रमोद एवाश्रुजलं [illegible] । **चलितेति** । चलितं कम्पितं यत्कर्णावतंसकुसुमं तस्य रजः परागस्तदेव [illegible] कर्णावतंसरजःपातान्मम नेत्रयोर्जलच्युतिरभूदिति ज्ञापितवतीत्यर्थः । **लज्जैवेति** । लज्जैव [illegible] न ददौ । **मुखेति** । मुखमेव कमलं तस्य यः परिमलस्तस्मादागतं प्राप्तं यदलिवृन्दं भ्रमरपट[illegible] । [illegible] निरुद्धवदना नाहं वक्तुं शक्नोमीति सख्या ज्ञातव्या । **मदनेति** । मदनशरस्य [illegible] वेदनैव सीत्कारं [illegible] । **कुसुमेति** । कुसुमप्रकरेषु य[illegible] साधारणता निमित्ततामवाप प्राप । केतकीकण्टकाभिघातेनानया सी[illegible] । वेपथुरेव [illegible] करतलं हस्तमकम्पयत् । **निवेदनेति** । निवेदने

टमभूत्। तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद्द्वितीयः, तया सह यो विवेश चन्द्रापीडहृदयम्। तथा हि असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानममंस्त, हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि संभाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्तयत्, देहप्रभासंपर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत्। कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठं सोत्कठं कण्ठे जग्राह। महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—'सखि कादम्बरि, भारते वर्षे राजानेकवरतुरगखुरमुखोल्लेखदत्तचतुःसमुद्रमुद्रो रक्षितप्रजापीडस्तारापीडो नाम। तस्यायं निजभुजशिलास्तम्भविश्रान्तविश्वविश्वंभरापीडश्चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम्। एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः। परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृष्य चित्तवृत्तिं वर्तते। दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः। यतो दृष्ट्वा चेममहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नतां च रूपस्य, स्थानाभिनिवे-

---

ज्ञापने उद्यता या प्रतीहारी तस्या निवारणे कपटं कैतवमभूत्। प्रतीहारीनिवेदितवस्तुप्रतिषेधद्वारा करकम्पनमाचरितमिति सखीभिरज्ञायीति भावः। नायिकाक्रमेण तानुक्त्वा नायकक्रमेणाप्याह—**तदा चेति**। यदा कादम्बरीं चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तदा तस्य चन्द्रापीडविषयकस्य कादम्बरीहृदयप्रविष्टस्य मन्मथस्यापि प्रत्यर्थीभूतो द्वितीय इव मन्मथोऽभूत्। यथा कादम्बर्यां चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तथैव कादम्बरीविषयकोऽपि मन्मथश्चन्द्रापीडहृदयं प्रविवेशेत्यर्थः। तदेवाह—**तया सहेति**। यस्तया कादम्बर्या सह चन्द्रापीडहृदयं विवेश प्रविष्टवान्। तदेव दर्शयति—**तथा हीति**। असावपि चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्या रत्नाभरणानां मणिखचितभूषणानां द्युतिमपि कान्तिमपि तिरोधानमन्तर्धानं साकल्येनावलोकनप्रतिबन्धकममस्त ज्ञातवान्। अयमप्युत्कण्ठानिर्वृत्त्यतिशयप्रतिपादनपरः प्रपञ्चः। हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमाश्रयस्थानमगणयत्। तस्या भूषणरवमपि संभाषणं जल्पनममन्यत। सर्वेन्द्रियाहरणमपि समग्रकरणाकर्षणमपि प्रसादमचिन्तयत्। देहप्रभायाः शरीरकान्तेः संपर्कमपि संबन्धमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयन्मैथुनसुखसदृशमगणयत्। **कादम्बरी त्विति**। कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि कतिपयानि कियन्ति पदानि यया सा महाश्वेतां चिरकालेन यद्दर्शनं तेन जातोत्कण्ठा यस्याः सा तां स्नेहनिर्भरं यथा स्यात्तथा सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह कण्ठग्रहं गृहीतवती। महाश्वेतापि दृढतरं दत्तः कण्ठग्रहो यया सैवंविधा तां कादम्बरीमवादीदवोचत्। किमुवाचेत्याह—**सखीति**। हे सखि कादम्बरि, भारते वर्षे भरतक्षेत्रेऽनेके ये वराः श्रेष्ठास्तुरगा अश्वास्तेषां खुरमुखानामुल्लेखा उत्कर्षास्तैर्दत्ताश्चतुःसमुद्रावधिमुद्रा अङ्को येन सः। रक्षिता प्रजाया पीडा बाधा येनैवंभूतस्तारापीडो नाम राजास्ति। तस्य राज्ञः। **निजेति**। निजावात्मीयौ यौ भुजौ तावेव दृढत्वाच्छिलास्तम्भौ तत्र विश्रान्ता सुखेन स्थिता या विश्वविश्वंभरा समग्रवसुधा सैव पीडो नृपो भूषणं यस्य सः। 'पीडापीडो नृपे भूषणे' इत्यनेकार्थः। एतादृशश्चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनेमां भूमिमनुगतः प्राप्तः। **एष चेति**। एष चन्द्रापीडो दर्शनात्प्रभृत्यवलोकनादारभ्य प्रकृत्या मे मम निष्कारणबन्धुतां गतः प्राप्तः। तन्निमित्तमाह—**परीति**। परित्यक्त उज्झितो यः सकलः समग्र आसङ्गः सुहृत्संबन्धस्तेन निष्ठुरामपि कठिनामपि सविशेषैर्विशेषसहितैः स्वभावसरलैः स्वाभाविकऋजुभिर्गुणैर्मे मम चित्तवृत्तिमाकृष्याय वर्तते। ननु किमित्यत आह—**दुर्लभ इति**। यतोऽयं जनो विदग्धजनः। हीति निश्चयेन। सर्वथा दुर्लभो दुष्प्रापः। तं विशेषयन्नाह—**दाक्षिण्येति**। दाक्षिण्यमनुकूलता तेन परवशः पराधीनो निर्निमित्तं निष्कारणं मित्रं सुहृदकृत्रिमं स्वाभाविकं हृदयं चेतो यस्य सः। सता निर्मुक्त इत्यर्थः। मायया च चेतोवैपरीत्यं जायत इति भावः। इमं जनं दृष्ट्वा चाहमिव त्वम-

---

१ जातोत्कण्ठा. २ निश्चयम्. ३ आगत. ४ सविशेष. ५ सरलम्. ६ विदग्धो जन..

गित्वं च लक्ष्म्या', सद्भर्तृतासुखं च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्ततां च मर्त्यलोकस्य, सफलतां च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमं च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यं च सौभाग्यस्य, अग्राम्यतां च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम्। कथिता चास्य मया बहुवारं प्रियसखी। तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्याविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा मयि तथात्रापि प्रवर्तितव्यम्। एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तया चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत्। कृतप्रणामं च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागं गच्छतस्तारतारकस्य लोचनस्य श्रमसलिललवविसर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात। त्वरितमभिप्रस्थितस्य हृदयस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार। संमान्यतामयं हृदयरुचिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति गिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम। अङ्गुलिविवरविनिःसृतमरकताङ्गुलीयकलेखो विभ्रमगृहीतताम्बूलवीटिका इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुखमुत्ससर्प। स्रवत्स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः स्तम्भसंक्रान्तप्रतिबिम्बतया संचरन्मूर्तिर्मकरकेतुरिवावय-

---

प्येतत्सर्वं ज्ञास्यसीत्यन्वय। एतदेव प्रदर्शयन्नाह—**निर्माणेति**। प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम्। **रूपस्य चेति**। रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां निर्विपक्षताम्। लक्ष्म्याः श्रियः स्थाने योग्यस्थलेऽभिनिवेशित्वं स्थायित्वम्। पृथिव्या वसुधायाः सच्छोभनो भर्ता पतिस्तस्य भावस्तत्ता तस्याः सुखं सातम्। [मर्त्यलोकस्य] मनुष्यलोकस्य सुरलोकादतिरिक्ततामाधिक्यताम्। मानुषीलोचनानां स्त्रीनेत्राणां सफलतां साफल्यतां च। सर्वकलानां समग्रविज्ञानानामेकस्मिन् [स्थाने] समागमं संबन्धं च। सौभाग्यस्य सुभगताया ऐश्वर्यं प्रभुत्वम्। तथा मनुष्याणां मानुषाणामग्राम्यतां नागरिकतां [ज्ञास्यसि] इति हेतोर्मया बलादानीत [आगम]। **कथितेति**। अस्य चन्द्रापीडस्य मया बहुवारमनेकविधं प्रियसखी कथिता निवेदिता। तदिति हेतो। अपूर्वमभिनवं दर्शनं यस्यैवंविधोऽयमिति कृत्वा लज्जां त्रपां विमुच्य विहाय। **अन्विति**। अनुपजातः परिचयो यस्यैवंविध इति कृत्वाविश्रम्भतामविश्वासतामुत्सृज्य त्यक्त्वा। अविज्ञातमविदितं शीलं स्वभावो यस्येति कृत्वा शङ्कामपहाय दूरीकृत्य यथा मयि तथात्राप्यस्मिन्नपि प्रवर्तितव्यम्। एष चन्द्रापीडस्ते तव मित्रं च बान्धवः परिजनश्च। तया महाश्वेतयेत्यावेदिते निवेदिते सति चन्द्रापीडः प्रणामं नमस्कारमकरोत्। तदा कृतप्रणामं विहितनमस्कारं च तं विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः सस्नेहं यथा स्यात्तथातिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागं निर्याणदेशं गच्छतो व्रजतस्तारा मनोहरा तारका कनीनिका यस्मिन्नेतादृशस्य लोचनस्य [illegible]स्य स्वेदप्रभवपानीयस्य लवा लेशा विसर इव समूह इव। आनन्दः प्रमोदस्तस्माद्यद्बाष्पजलं तस्य बिन्दुनिकरो निपपातापतत्। **त्वरितमिति**। त्वरितं शीघ्रमभिप्रस्थितस्य चलितस्य हृदयस्य [illegible]रिव रेणुरिव सुधा[illegible] तद्वद्धवला शुभ्रा। स्मितमीषद्धसितं तस्य ज्योत्स्ना चन्द्रिका विससार प्रसृता बभूव। [illegible]स्य धूलि[illegible]मित्यर्थः। अयं हृदयरुचिरो जनः संमान्यतां सत्क्रियताम्। **प्रतिप्रणामेति**। [illegible]नमस्कारेण। इति गिर उक्तिर्वक्तुमिव कथयितुमि[व] एका भ्रूलता समुन्ननामोच्चीबभूव। **अङ्गुलीति**। [illegible] विवरेभ्यो विनिःसृता मरकताङ्गुलीयकलेखा यस्मात्स। [illegible]—**विभ्रम इति**। विलासेन गृहीता ताम्बूलवीटिका येनैवंविधः करो हस्तः। **जृम्भेति**। जृम्भा[illegible][न] मुखमुत्ससर्प विस्तीर्णं बभूव। **अस्या इति**। अस्याः कादम्बर्याः [illegible] मूर्तिः शरीरं [illegible]चन्द्रापीडः। क इव। मकरकेतुरिवादृश्यताव-

---

[illegible] ४ [illegible]. ५ [illegible], मयूखलेखा.

वेपवद्दृश्य चन्द्रापीडः । तथा हि । सिञ्जन्मणिनूपुरपुटेन भुवमालिखताङ्गुष्ठेनाहूत इव चरण नखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्यन्तरे समदृश्यत विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत । सर्वासामेव च तद तासां कन्यकानां तिर्यक्पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गचुम्बिन्या दृष्ट्या निर्गन्तुकामा इव कर्ण पूरमधुकरैः समं बभ्रमुस्तरलास्तारकाः । कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया स पर्यङ्के निषसाद । ससंभ्रमं परिजनोपनीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकः च्छदपटायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च वि दितकादम्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृतमुखन्यस्तहस्तदत्तशब्दनिवारणसंज्ञाः प्रतीहार्यो वेणुरवा न्वीणाघोषान्गीतध्वनीन्मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाचक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीते च सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुन पर्यङ्कमारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्र म्भभूमिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभर

(वा)लोक्यत । जनैरिति शेषः । कीदृशेष्ववयवेषु । स्वच्छरश्मस्वेदजलं तेन धौतं क्षालितं लावण्यं लवणिमा तेन निर्मलेषु विमलेषु । कया । **स्तम्भेति** । स्तम्भेषु स्थूणासु सक्रान्तानि प्रतिबिम्बितानि यानि प्रतिबि- म्बानि तस्य भावस्तत्ता तया । एतदेव दर्शयन्नाह—**तथा हीति** । सिञ्जच्छब्दं कुर्वन्यन्मणिनूपुरपुटं तेन भुवं पृथ्वीमालिखतालेखं कुर्वताङ्गुष्ठेनाहूत इव निमन्त्रित इव चरणनखेषु निपपात । **दर्शनेति** । दर्शनार्थ- मतिरभसप्रधावितेनातिवेगोच्चलितेन हृदयेन गत्वा स्तनाभ्यन्तरे कुचयोर्मध्य आनीत इव समदृश्यत समव- लोक्यत । जनैरिति शेषः । **विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां दाम व- त्तद्वद्दीर्घयायततया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यतादृश्यत । तत्तदवयवेषु तत्तत्प्रतिबिम्बमाश्रित्ये- तदुक्तम् । **तासामिति** । अपाङ्गचुम्बिन्या दृष्ट्या कुतूहलात्तं तिर्यक्पश्यन्तीनां सर्वासामेव तदा तासां क- न्यकानां निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव तरलाः कम्प्रास्तारकाः कनीनिकाः कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्र- मुर्भ्रमणं चक्रुः । **कादम्बरीति** । कादम्बरी तु सविभ्रमं सविलासं कृतः प्रणामो यया सैवंविधा महाश्वेतया सह पर्यङ्के पल्यङ्के निषसादोपविवेश । **ससमिति** । ससंभ्रमं यथा स्यात्तथा परिजनेन परिच्छदेनोपनीतायां प्रापितायां शयनस्य पल्यङ्कस्य शिरोभागे निवेशितायां स्थापितायां धवलांशुकस्य प्रच्छदपट उत्तरपटो यस्या- मेवंविधायां हेमपादाङ्कितायां सुवर्णपादचिह्नितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशदासेदिवान् । **महेति** । महाश्वेताया अनुरोधेन प्रतिबन्धेन । **विदितेति** । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याश्चित्ताभिप्रायो याभिस्ता । **सं- वृतेति** । संवृतं पिहितं यन्मुखं तत्र न्यस्तो यो हस्तस्तेन दत्ता ज्ञापिता शब्दनिवारणसंज्ञा याभिरेवंविधा प्रतीहार्यो द्वाररक्षाधिकारिण्यो वेणुरवान्वंशशब्दान्वीणाघोषान्वल्लकीशब्दान्गीतध्वनीन्गेयनादान्मागधीनां मागध- पत्नीनां जयशब्दांश्च जयजयेति रवांश्च सर्वतो निवारयाचक्रुर्निवारितवत्यः । **त्वरितेति** । त्वरितं शीघ्रं परिजनोप- नीतेन सलिलेन पानीयेन कादम्बरी स्वयमात्मनोत्थायोत्थानं कृत्वा महाश्वेतायाश्चरणौ पादौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुके- नोत्तरीयवस्त्रेणापमृज्य मार्जनं कृत्वा पुनः पर्यङ्कं पल्यङ्कमारुरोहोपविष्टवती । **चन्द्रापीडेति** । कादम्बर्याः सखी मदलेखेति नाम्नानिच्छतोऽप्यवाञ्छतोऽपि बलाच्चन्द्रापीडस्यापि चरणौ प्रक्षालितवती । सखीं विशेष- यन्नाह—**रूपेति** । रूपेण सौन्दर्येण चानुरूपा सदृशी । जीविताज्जीवितान्निर्गतो विशेषो यस्याः सा जीवितनिर्विशेषा । सर्वेषां विश्रम्भाणां विश्वासानां भूमिः स्थानम् । **महेति** । महाश्वेता तु कादम्बरीमनामयं कुशलं पप्रच्छ प्रश्नं कृतवती । किं कुर्वन्ती । **कर्णेति** । कर्णाभरणस्य श्रवणभूषणस्य प्रभा कान्तिस्तस्या वशिनं । एवंभूतेऽना-

---

१ नानिनपुर २ [illegible] ३ नुन्वि, नुन्विता ४ [illegible]

णप्रभावार्पिण्यपाङ्गदेशे सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभरपर्यस्तं च कर्णावतंसं समुत्क्षेपयन्ती, चामरपवनविधूतिपर्यस्तालकवल्लरीमनुष्वञ्जसाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ । सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । तदा समुपजातशोकापि च महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुरपाङ्गविक्षेपप्रचलिततरलतरतारसारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलान्नीयमानं चन्द्रापीडपीडनयेव न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ष्यया रोमाञ्चभिद्यमानकुचतटनश्यत्प्रतिबिम्बेन विरहव्यथास्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितशालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोपान्निमिषता दौर्भाग्यशोकमानन्दजलतिरोहितेनान्धताडुःखमभजत सा । मुहूर्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यता महाश्वेता तामभाषत—'सखि कादम्बरि, संप्रतिपन्नमेव सर्वाभिरस्माभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावद्दीयताम्' इत्युक्ता च किंचिद्विवर्तितावनमि-

---

देशे नेत्रप्रान्तदेशे सप्रेम प्रेमसहित यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । **मधुकरेति** । मधुकरभरेण भ्रमरभरेण पर्यस्त पतित च कर्णावतस समुत्क्षेपयन्त्युच्चभागेन नयन्ती । **चामरेति** । चामर वालव्यजन तस्य पवनेन वातेन या विधूति कम्पन तेन पर्यस्ता पतिता यालकवल्लरी ता केशवल्लरीमनुष्वञ्जमाना स्थाने ता स्थापयन्ती । **सा त्विति** । सा तु कादम्बरी सखीप्रेम्णा महता (?) स्नेहेन गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव कुशलप्रश्नेनैव लज्जमाना त्रपा कुर्वाणा कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्ष आचख्यौ । **तदेति** । तस्मिन्काले महाश्वेतादुःखेन समुपजात शोको यस्या एवविधापि कादम्बरी महाश्वेताया मुख तस्य निरीक्षण तस्मिंस्तत्परापि सोद्यमापि मुहुर्मुहु । **अपाङ्गेति** । अपाङ्गस्य नेत्रप्रान्तस्य यो विक्षेपस्तेन प्रचलिता या तरलतरतारा तया सार कश्मलमुदर मध्य यस्यैवविध चक्षुर्मण्डलितचापेनारोपितकोदण्डेन भगवता कुसुमधन्वना कदर्पेण चन्द्रापीडस्य पीडनयेव बलान्नीयमान निवारयितु न शशाक न समर्था बभूव । **[ते]नैवेति** । तस्मिन्क्षणे चक्षुर्निवारयितु न समर्था तेनैव क्षणेन सा कादम्बरी तेन चन्द्रापीडेन कृत्वा य सपत्नीरोपस्तस्मात्तथा निमिषता पक्ष्मपातस्तदेव दौर्भाग्य तेन य शोक, अथ चानन्दजल हर्षाश्रुजल तेन तिरोहितेनाच्छादितेनान्धताडुःखमभजदप्रापत् । कीदृशेन तेन । **आसन्नेति** । आसन्ना समीपवर्तिनी या सखी तस्याः कपोलो गण्डात्पर प्रदेशस्तत्र सक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन । इद च सपत्नीरोपनिमित्तम् । यद्यस्या सक्रान्तस्तर्हीयमेव सपत्नी भविष्यतीति तद्वया सपत्नीरोप सपत्नीविषयको रोषस्तस्मात् । पुन कीदृशेन । मय्यासक्त क्वान्यत्र सक्रान्त इतीर्ष्यया ये रोमाञ्चास्तैर्भिद्यमान यत्कुचतट तस्मिन्रोमाञ्चप्रतिबन्धवशादेव नश्यत्प्रतिबिम्बो यस्य स तेन । इद च शोकोत्पत्तिकारणम् । **विरहेति** । विरहस्य वियोगस्य या व्यथा तया य स्वेद श्रमजल तेनार्द्र यद्वक्षःस्थल भुजान्तर तत्र घटिता शालभञ्जिका[या] प्रतिमा प्रतिबिम्ब यस्मिन्स तेन । इद चानन्दाश्रुनिपाते कारणम् । **सेति** । सा महाश्वेता मुहूर्तापगमे घटिकाद्वयानन्तर ताम्बूलदानोद्यता नागवल्लीदलवितरणे विहितोद्यमा ता कादम्बरीमभाषतालोचत । किमुवाचेत्याह—**सखीति** । हे सखि कादम्बरि, सर्वाभिरस्माभि संप्रतिपन्न प्राप्तमेव । अयं तु नव सखी नापूर्वा, प्रथमदत्तमपि ताम्बूल दत्तमेव, अय त्वपूर्व इत्याशयेनाह—**आगमिति** । अभिनवागतो नूतन आगत प्राप्तश्चन्द्रापीड आराधनीय पूजनीय । तस्मादेतोस्तावददादावस्मै ताम्बूलं दीयता वितीर्यताम् । इत्युक्ता भाषिता सती तदनन्तर सा कादम्बरी ता महाश्वेता शनैर्मन्दमन्दं [illegible] । इतिशेषेणाह—**किंचिदिति** । किंचिदीषद्विवर्तित परावर्तितम्, अथ

तमुखी शनैरव्यक्तमिव 'प्रियसखि, लज्जेऽहम्। अनुपजातपरिचयाप्रागल्भ्येनानेन गृहाण। त्वमेवास्मै प्रयच्छ' इत्युवाच सा ताम्। पुनःपुनरभिधीयमाना च तया कथमपि ग्राम्येव चिराद्दानाभिमुखं मनश्चक्रे। महाश्वेतामुखादनार्पितदृष्टिरेव वेपमानाङ्गयष्टिः, आकुललोचना, स्थूलस्थूलं निःश्वसन्ती, निजशरप्रहारमूर्छिता मन्मथेन स्नपितेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्वसपरवशा, पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम्। चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालनसंक्रान्तसिन्दूरमिव स्वभावपाटलम्, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिरणश्यामलम्, कचग्रहाकृष्टिरुदितारिलक्ष्मीलोचनपरामर्शनलग्नाञ्जनबिन्दुमिव विसर्पन्नखकिरणतयातिरभसेन प्रधाविताभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्शलोभाच्च तत्कालकृतसंनिवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपराङ्गुलीरुद्वहन्तं प्रसारितवान्पाणिम्। तत्र च सा तत्कालसुलभविलासदर्शनकुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरसैरधिष्ठिता, तेनानिबद्धलक्ष्य-

---

चावनमितं मुखं यया सैवंविधाह हे प्रियसखि, लज्जे त्रपे। तत्र हेतुमाह—**अनुपजातेति**। अनेन सममनुपजातोऽनुत्पन्नः परिचयो यस्याः सा। प्रगल्भाना तत्क्षणादेव परिचय इत्यत आह—**अप्रागेति**। अप्रागल्भ्येनाधार्ष्ट्येन गृहाण। त्वमस्मै प्रयच्छ देहि। पुनःपुनर्वारंवारम[भि]धीयमाना कथ्यमाना तया महाश्वेतया। त्रासवितर्कमूर्छादिव्यभिचारिभावावस्थान्तरमाह—**कथमपीति**। कथमपि महता कष्टेन ग्राम्येव ग्रामीणेव चिराच्चिरकालेन दानाभिमुखं मनश्चित्तं चक्रे विदधे। महाश्वेतामुखादनार्पितदृष्टिर्यया सैवंविधैव वेपमाना कम्पमानाङ्ग[यष्टि]र्यस्याः। आकुले व्याकुले लोचने नेत्रे यस्याः सा। किं कुर्वन्ती। स्थूलस्थूलं यथा स्यात् [तथा] निःश्वसन्ती एतन गृह्णन्ती। मन्मथेन कन्दर्पेण निजशरप्रहारेणात्मीयबाणाभिघातेन मूर्छिता मूर्छां प्रापिता। स्वेदजलविसरैर्घर्मपानीयसमूहैः स्नपितेव स्नानं कारितेव। स्वेदजलविसरैर्निमज्जनभयं तेन च हस्तावलम्बनमिव याचमा[ना]। साध्वसं भयं तेन परवशा पराधीना। पतामीति कृत्वा लगितुमिव कृतः प्रयत्नो यया सा ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवं प्रसारयामास विस्तारितवती। अथ नायकानुरक्तिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—**चन्द्रेति**। चन्द्रापीडः। तु पुनरर्थे। पाणिं करं प्रसारितवान्विस्तारितवान्। अथ पाणिनिष्ठमारुण्यातिशयं विशेषयन्नाह—**जयेति**। जयार्थं यः कुञ्जरो गजस्तस्य कुम्भस्थलं तस्यास्फालनेन तादृक्संयोगविशेषेण संक्रान्तं लग्नं सिन्दूरं नागजं यस्मिन्नेतादृशमिव स्वभावेन स्वारसिकेन पाटलं श्वेतरक्तम्। **धनुरिति**। धनुषश्चापस्य यो गुणः प्रत्यञ्चा तस्याकर्षणमाकृष्टिस्तेन कृतो विहितः किणो रूढव्रणपदं तेन श्यामलं कृष्णम्। **कचेति**। कचग्रहेणाकृष्टिस्तया रुदिता या अरिलक्ष्मीः शत्रुरमा तस्या लोचनपरामर्शनेन लग्ना अञ्जनबिन्दवो यस्मिन्नेतादृशमिव। किणस्य कृष्णत्वात्तदुपमानमित्यर्थः। विसर्पन्तः प्रसरन्तो ये नखकिरणास्तेषां भावस्तत्ता तयातिरभसेनातिवेगेन प्रधाविताभिरिवोच्चलिताभिरिव, विवर्धिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ताभिरिव, [प्रहसिताभिरिव] हास्यं कुर्वाणाभिरिवाङ्गुलीभिः करशाखाभिरुपेतं सहितम्। **स्पर्शलोभाच्चेति**। स्पर्शस्य लोभो गर्धस्तस्मात्तत्कालं तस्मिन्क्षणे कृतः संनिवेशः प्रवेशो याभिस्ताः। सरागा रागेण सहवर्तमानाः। पञ्चापीन्द्रियवृत्तिरपराङ्गुलीः पूर्वोक्ताभिन्नाः करशाखा उद्वहन्तं धारयन्तम्। शृङ्गारं पोषयन्गन्धर्वविवाहन्यायेन पाणिग्रहणमप्याह—**तत्र चेति**। तस्मिन्काले सा कादम्बरी तस्मै चन्द्रापीडाय हस्तेन ताम्बूलमदात्। कीदृशी। सर्वरसैः शृङ्गारादिभिः कुतोऽप्यनिर्दिष्टस्थानादप्यागत्याधिष्ठिताश्रिता। कीदृशै रसैः। **तत्कालेति**। तस्मिन्काले सुलभा सुप्रापा विलासास्तेषां दर्शनं तत्र कुतूहल(लि)भि)रिव कौतुकिभिरिव। हस्तं विशेषयन्नाह—**तेनेति**। हस्तेनानिबद्धं न दृष्टिपर्यायीकृतं यल्लक्ष्यं वेध्यं तेन शून्य

---

१ कादम्बरी २ चिरेण. ३ अनाकृष्ट ४ आकुञ्चित, आकुञ्चित. ५ निःश्वसन्ती. ६ लिगितुम्, लगितुम् ७ प्रधाविताभि ; प्रसारिताभि. ८ अपरा इवाङ्गुली, इवाङ्गुली ९. तत्कालविलास १० पाणिपरिग्रहम्-निबद्धलक्ष्यशून्य

तया शून्यप्रसारितेन चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रवर्तितनखांशुनिवहेन वेपथुचलितवलयावलीवाचालेन संभाषणमिव कुर्वता हस्तेन स्वेदसलिलपातपूर्वकम् 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजन' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्यप्रभृति भवतो हस्ते वर्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती ताम्बूलमदात्। आकर्षन्ती च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत्। गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत्।

अथ सहसैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रुमाङ्कुरानुकारिणा चञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, कुमुदकेसरपिञ्जरतया चरणयुगलस्य चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य कुवलयदलनीलतया च पक्षद्युतीनां कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—'भर्तृदारिके कादम्बरि, कस्मान्न निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनं दुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहंगापसदम्। यदि मामनेन परिभू-

---

प्रसारितेन विस्तारितेन चन्द्रापीडस्य यो हस्तस्तस्यान्वेषण गवेषण तदर्थमिव पुरोऽग्रे प्रवर्तित' प्रचलितो नखानां पुनर्भवानामंशुनिवहो यस्य स तेन। **वेपथुरिति**। वेपथु कम्पस्तेन चलिता कम्पिता या वलयाना पारिहार्याणामावली श्रेणी तया वाचालेन मुखरेण। शब्दसाम्य[मा]ह—सभाषणमिव जल्पनमिव कुर्वता विदधता। **स्वेदेति**। स्वेदसलिल घर्मजल तस्य पात पतन तत्पूर्वक यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। कि कुर्वन्ती। इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती ग्रहण कारयन्ती। इतिशब्दद्योत्यमाह—**गृह्यतामिति**। अय मल्लक्षणो दासजनो मन्मथेन कदर्पेण दत्तोऽर्पितो गृह्यता स्वीक्रियताम्। पुन कि कुर्वन्ती। इति जीवितमिव प्राणितमिव स्थापयन्ती। इतिशब्दद्योत्यमाह—**अद्येति**। अद्यप्रभृत्यद्यदिनादारभ्य भवतस्तव हस्ते वर्तते। त्वदधीनेत्यर्थ'। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त। पुन कि कुर्वन्ती। ताम्बूलप्रदानानन्तर करकिसलय हस्तपल्लवमाकर्षन्त्याकर्षण कुर्वन्ती न पतितमपि स्रस्तमपि रत्नवलय मणिकटक नाज्ञासीन्न ज्ञातवती। एतेन तन्मयत्व सूचितम्। वल[य]स्य लोहितमणिनिर्मितत्वसाम्यादाह—**भुजेति**। भुजलता बाहुलता तदनुसारेण तन्मार्गेण स्पर्शतृष्णा तयागत प्राप्तमनङ्गशरेण कदर्पबाणेन भिन्न मध्य यस्यैवविध हृदयमिव। **गृहीत्वेति**। अपर तद्व्यतिरिक्त ताम्बूल नागवल्लीदल महाश्वेतायै प्रायच्छददात्।

अथेति। ताम्बूलप्रदानानन्तर सहसैवागत्यैत्य सारिका पीतपादा सक्रोध यथा स्यात्तथावादीदवोचत्। कीदृशी। त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्या सा। पुन कीदृशी। शुकेन कीरेणानुबध्यमाना निरुध्यमाना। अथ शुक विशेषयन्नाह—**वहतेति**। कण्ठेन निगरणेन वहता धारयता। कम्। त्रिवर्णरागम्। किमिव। इन्द्रायुधमिवाखण्डलधनुरिव कुण्डलीकृत वर्तुलीकृतम्। जातिवर्णनमेतत्। एतदेव विवृणोति—**विद्रुमेति**। चञ्चुपुटेन [illegible] विद्रुमाङ्कुर प्रवालप्ररोहस्तदनुकरोतीत्येवशील स तेन। **मरकतेति**। मरकतस्य द्युतिरिव [illegible] पक्षति पक्षमूल यस्य स तेन। मन्थर सालस गत यस्य स तेन। अथ सा सारिका विशिनष्टि—**कुमुदेति**। कुमुदाना [illegible] तेन पिञ्जर पीतरक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया चरणयुगलस्याङ्घ्रियुग्मस्य। **चम्पकेति**। चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य कलिका कोरकस्तस्या आकार आकृतिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया, मुखस्या- [illegible] भावस्तत्ता तया, पक्षद्युतीना छदकिरणानाम्। अत एवाह—कु- [illegible] प्रागेवोक्त। किमुवाचेत्याह—**भर्तृ इति**। हे भर्तृदारिके कादम्बरि, क- [illegible] न निवारयसि। अलीक मिथ्या सुभगस्य सौभाग्यस्याभिमानोऽहकारो विद्यते [illegible] दुर्विनीतम्। मामनुबध्नन्तमनुगोपन कुर्वन्तम्। तथा विहगेषु पक्षिष्वपसदमध-

---

[illegible] ... शुकेनानुबध्यमाना. ८ वनिदुर्विनीतम्. ५ विहगापसदम्

यमानामुपेक्षसे, ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन' इत्येवमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता 'किमियं वदति' इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चाकथयत्—'एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य परिहासनाम्नः शुकस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्यूषसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तमालिकामेकाकिनीं किमपि पाठयन्दृष्टो यतः, ततःप्रभृति संजातेर्ष्या कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदति' इत्येतदाकर्ण्य स्फुटस्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—'अस्त्येषा कथा श्रूयत एवैतद्राजकुले, कर्णपरम्परया परिजनोऽप्येवमामन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्त्येवम्, दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एव, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, यथा किल देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति । तदयमास्तां तावद्वामाचारः परित्यक्तनिजकलत्रो निस्त्रपोऽनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम्, अथवा देव्यापि कथितैव निःस्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमियं करोतु, यदेतत्सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीर्विरागहेतुः,

---

मम् । **यदि(दी)ति** । यदि मामनेन शुकेन परिभूता(यमा)ना पराजितामुपेक्षस उपेक्षां करोषि, ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । भविष्यति वर्तमाना । त्यक्षा(क्ष्या)मीत्यर्थः । सत्यं सत्यतया शपामि शपथं करोमि । केन । ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन । तवाङ्घ्रिस्पर्शपूर्वकमित्यर्थः । तयेत्येवमभिहितोक्ता कादम्बरी स्मितमकरोत् । **अविदितेति** । अविदितोऽज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो यस्या सैवंविधा तु महाश्वेता किमियं सारिका वदतीति मदलेखां पप्रच्छ । **सा चेति** । सा मदलेखा इत्यकथयदित्यवोचत् । किमुवाचेत्याह—**एषेति** । एषा भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सखी सारिका [एतस्य] परिहासनाम्नः शुकस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं ग्राहिता स्त्रीत्वं प्रापिता । **अद्य चेति** । अद्य दिने चानया सारिकया प्रत्यूषसि प्रभाते कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमेकाकिनीमिमां तमालिकां किमपि पाठयन्दृष्टः । ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य संजातेर्ष्या यस्याः सा कोपपराङ्मुखी कोपावाङ्मुखी नैनं शुकमुपसर्पति समीपे गच्छति, नालपति ब्रवीति, न स्पृशति स्पर्शं करोति, न विलोकयति नेक्षते, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि प्रसन्नीक्रियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्नीभवति । इत्येतदाकर्ण्य श्रुत्वा । **स्फुटमिति** । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं स्पन्दितं कपोलयोरुदरं यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्य । स्मितं कृत्वेत्यर्थः । इत्यब्रवीदित्यवोचत् । **अस्तीति** । एषा कथास्ति । एतद्राजकुले श्रूयते एवमाकर्ण्यते । कर्णपरम्परया परिजनोऽपि सेवकजनोऽप्येवमामन्त्रयते । एवं कथयतीत्यर्थः । बहिरपि जना एवं कथयन्ति । दिगन्तरेष्वपि परदेशेष्वप्ययमालापो वर्तत एव । अस्माभिरप्येतत्पूर्वोक्तमाकर्णितमेव श्रुतमेव । तदेव दर्शयन्नाह—**यथेति** । किलेति सत्ये । देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः प्रार्थयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यतीतान्यपि दिनान्यहानि न वेत्ति न जानाति । **तदयमिति** । तदिति हेतौ । अयं वामाचारो विरुद्धाचरणः परित्यक्तनिजकलत्रो निस्त्रपो निर्लज्जोऽनया सह तावदास्तां तिष्ठतु, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं न्याय्यम् । इमां चपलां चञ्चलां दुष्टदासीं यन्न निवारयति न निषेधयति । अथवेति पक्षान्तरे । देव्यापि प्रथममेव निःस्नेहता निष्प्रेमता कथितैवोक्तैव । किं कुर्वन्त्या देव्या । इमां [वरा]कीं कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या प्रददन्त्या । किमिदानीमियं करोतु । न किमपि कर्तुं समर्थ(र्था) । यदेतत्

परं परिभवस्थानम्। इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः, अनशनं वा नाङ्गीकृतम्। नह्येकमपरमस्ति योषितां लघिम्न: कारणम्, यदि चेयमीदृशेऽप्यपराधेऽनुनीयमानानेन प्रत्यासत्तिमेष्यति तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयमभिभवनिरस्या, क एनां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम ग्रहीष्यति' इत्येवमभिहितवति तस्मिन्सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाषिता जहसुरङ्गनाः। परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—'धूर्त राजपुत्र, निपुणेयम्, न त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते। एषापि बुध्यत एवैतावतीर्वक्रोक्ती'। इयमपि जानात्येव परिहासजल्पितानि। अस्या अपि राजकुलसंपर्कचतुरा मतिः। विरम्यताम्। अभूमिरेषा भुजंगभङ्गिभाषितानाम्। इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालं च कारणं च प्रमाणं च विषयं च प्रस्तावं च कोपप्रसादयोः' इति।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—'आयुष्मति, देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते' इति। एवमभिहिता च गन्तुकामा 'सखि, चन्द्रापीडः क्वास्ताम्' इति कादम्बरीमपृच्छत्। असौ तु नेनु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेनेति मनसा

द्धेतोरेतत्सापत्न्यकरण नारीणा स्त्रीणा प्रधान मुख्य कोपकारणम्। अग्रणीर्मुख्यो विरागस्य विरक्ततायाः हेतु। पर परिभवस्थान मुख्य पराभवगृहम्। इयमेव कालिन्द्येव केवलमतिधीरा। अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—**यदिति**। यस्मात्कारणादनया कालिन्द्या अनेन दौर्भाग्यगरिम्णा शुकेन कृत्वा जातमुत्पन्न वैराग्य यस्या सैवविधया विष नास्वादित न भक्षितम्। अनलो वह्निर्वा नासादितो न गृहीत.। अनशन प्रायो वा नाङ्गीकृतम्। योषिता लघिम्न कारण नह्येकमपरमस्ति। **यदि चेति**। इय कालिन्दीदृशेऽपराधेऽप्यनुनीयमाना प्रसन्नीक्रियमाणा। अनेन शुकेन प्रत्यासत्तिं सबन्धमेष्यति गमिष्यति, तदेमा धिक्। अनयाल स(कृ)तम्। दूरतो वर्जनीया त्याज्येयम्। अभिभवेन निरस्या दूरीकरणीया। क एना पुन क आलापयिष्यति। को वावलोकयिष्यति। को वास्याः कालिन्द्या नामाभिधान ग्रहीष्यतीत्येव पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितवति कथितवति तस्मिन्राज्ञि सर्वा.[ता] अङ्गनाः कादम्बर्या सह जहसुर्हसितवत्य। कीदृश्य। क्रीडालापेन नर्मालापेन भाषिता वासिता। **परीति**। परिहास शुकस्तु तस्य चन्द्रापीडस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य श्रुत्वा जगादोवाच। हे धूर्त राजपुत्र, निपुणाभिज्ञेयम्। त्वयान्येन वा त्वद्व्यतिरिक्तपुंसा लोलापि चपलापि प्रतारयितु न शक्यते न पार्यते। **एषेति**। एतावतीर्वक्रोक्तीरेषापि बुध्यते जानाति। इयमपि परिहासजल्पितानि जानात्येव। अस्या अपि राजकुलेन सपर्क स[illegible]न चतुरा चातुर्ययुक्ता मतिर्बुद्धि। अतो विरम्यता मौन क्रियताम्। नर्मालापभाषणादिति शेष। भु[illegible] भङ्गिभाषितानां वक्रोक्तीनामेषाभूमिरस्थानम्। इयमेव हि मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी कोपप्रसादयो काल समय कारण निमित्त प्रमाण तद्व्यवस्थापक पञ्चावयव वाक्य विषय गोचर प्रस्तावमवसर च [illegible] जानातीति।

अत्रान्तरे चेति। अस्मिन्समये कञ्चुक्यागत्य महाश्वेतामित्यवोचदित्यब्रवीत्। इतिशब्दवाच्यमाह—**आयुष्मतीति**। हे आयुष्मति देव पूज्यश्चित्ररथाभिधो नृपो देवी च राज्ञी मदिराभिधा त्वा भवन्तीं द्रष्टु [illegible] आह्वान करोति। एवप्रकारेणाभिहितोक्ता सती गन्तुकामा इति कादम्बरीमपृच्छत्। इतीति [illegible]। हे सखि कादम्बरि चन्द्रापीड क्वास्ता क्व तिष्ठतु। **असौ त्विति**। असौ कादम्बरी मनसा विहस्येति [illegible]। इतिबोलनाह—**पर्याप्तेति**। अनेन कृत्वा पर्याप्तमेव परिपूर्तमेव। सेर्ष्या प्रकटय[illegible]—**अनेकेति**। [illegible] स्त्रियो हृदयानि चेतांसि तेषा सहस्र तत्क्षणमवस्थानमावास। अवस्था-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ न पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन.

[illegible]

विहस्य प्रकाशमवदत्—'सखि महाश्वेते, किं त्वमेवमभिदधासि । दर्शनादारभ्य शरीरस्यापि[1]अहं न विभु किमुत भवनस्य[2] परिजनस्य वा । यत्रासौ[3] रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रायमास्ताम्' इति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्[4]—अत्रैव[5] त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तयैव[6] सह निर्गत्य विनोदनार्थं[7] वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदरक्रीडारागिणीभिश्चाष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्म[8]कृतश्रमाभिश्च सुभापितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्टप्रतीहारीप्रेपिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतमणिर्मन्दिरमगात् । गते च तस्मिन्गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकल[9]सखीजनं च परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह । तत्र[10] च शयनीये निपत्य दूरस्थिताभि[11]र्विनयनिभृताभिः[12] परिचारिकाभि[13]र्विनोद्यमाना कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन्काले 'चपले, किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेतद्युक्तम्' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावव्युत्पन्नो वालभावः क्व गतः' इत्युपहसितेव मुग्धतया, 'स्वैरिणि, मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्' इत्यामन्त्रिते

नावस्थितिभावस्य समानत्वादेतन्मनोऽन्यासु लग्नमिति भाव । नवकपोलप्रतिबिम्बसक्रान्तिवशात्प्रागेव दर्शितमित्यनुनयमाह—**किं त्विति** । त्वं किमभिदधासि किं कथयसि । दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रभृति शरीरस्यापि देहस्याप्यहं न विभुः । देह धारयितु न समर्थेत्यर्थ । स भवनस्य परिजनस्य वा किमुत भण्यते । **यत्रेति** । यस्मिन्स्थलेऽसौ चन्द्रापीडः । पुनरार्यामाह—**प्रियेति** । प्रियसखीहृदयाय रोचते रुचिविपयीभवति । तत्रायमास्ता तिष्ठतु । तत्पूर्वोक्त श्रुत्वाकर्ण्य महाश्वेतावददवोचत् । अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवनेऽन्त पुरोपवने क्रीडापर्वतकस्य मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृह आस्ता तिष्ठत्वित्यभिधायेत्युक्त्वा गन्धर्वराज द्रष्टु ययौ गतवती । चन्द्रापीडोऽपि तयैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य वहिरागत्य कादम्बर्या समादिष्टा या प्रतीहारी द्वाररक्षानियुक्ता तया प्रेपिताभि प्रहिताभिर्वीणावादिनीभिर्वेणुवाद्य वशवाद्य तत्र निपुणाभिर्दक्षाभिर्गीत गान तल्लक्षणा या कला विज्ञान तत्र कुशलाभिर्दक्षाभि । **दुरोदरेति** । दुरोदरक्रीडा द्यूतक्रीडा तस्या [राग] अनुरागो विद्यते यासा ताभि । अष्टापद शारिफल तत्र य परिचयस्तस्मिश्चतुराभि । **चित्रेति** । चित्रकर्मालेख्यकर्म तत्र कृतो विहित श्रमो याभि । सुभापितानि सूक्तानि तेपा पाठिकाभि । एवविधाभि कन्यकाभिरनुगम्यमान । अत्र कलाना भिन्नभिन्नाश्रयत्वसूचनार्थं चकार । कीदृशो नृपश्चन्द्रापीड । पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमान प्रदर्श्यमानो मार्ग पन्था यस्य स । क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगाद्गतवान् । भावशवलानि व्यञ्जयन्नाह—**गते चेति** । तस्मिंश्चन्द्रापीडे गते सति गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी सकलसखीजन समग्रवयस्याजन परिजन परिच्छदलोक च विसर्ज्य गृहे गम्यतामित्यादिश्य परिमित परिचारिकाभि स्तोकपरिच्छदस्त्रीभिरनुगम्यमाना प्रासादो देवभूपाना गृह तमारुरोहारूढवती । तत्र मणिमन्दिरे शयनीये शय्याया निपत्य पतन कृत्वा विरहव्याकुलचित्तत्वेन शयनाभावाद्दूरस्थिताभिर्दविष्ठदेशावस्थायिनीभिर्विनयनिभृताभिर्मर्यादावतीभि । एवविधाभि परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना विनोदविपर्याक्रियमाणा कुतोऽपि प्रत्यागता पश्चादागता चेतना यस्या । चन्द्रापीडदर्शनान्मन्मथेन चैतन्यमपहृत तत्प्रत्यागतमिति भाव । सैवविधैकाकिनी तस्मिन्काले स्वात्मान सखु याह—**चपलेति** । हे चपले चञ्चले, किमिदमारब्ध प्रस्तुतमिति लज्जया त्रपया निगृहीतेव निरुत्तरीकृतेव । हे गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेतत्पूर्वोक्त युक्त न्याय्यमित्युपालब्धेव विनयेन । उपालम्भस्तिरस्कारविशेप । अयमसौ [अव्युत्पन्न] वालभाव शिशुभाव क्व गत इत्युपहसितेव हास्यगोचरीकृतेव मुग्धतया । हे स्वैरिणि स्वेच्छा-

---

१ अप्ययमेव प्रभु २ भवनस्य विभवस्य. ३ अस्मै ४ महाश्वेता तदैव ५ च ६ तया सह. ७ विनोदार्थ ८ गृहम्. ९ सकलं. १० तत. ११ अदूरस्थिताभि . १२ निभृताभि . १३ परिचयचतुराभिरुपास्यमानापि.

कुमारभावेन, 'भीरु, नायं कुलकन्यकानां क्रमः' इति गर्हितेव महत्त्वेन, 'दुर्विनीते रक्षाविनयम्' इति तर्जितेवाचारेण, 'मूढे, मदनेन लघुतां नीतासि' इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, 'कुतस्तवेयं तरलहृदयता' इति धिक्कृतेव धैर्येण, 'स्वच्छन्दचारिणि, अप्रमाणीकृताहं त्वया' इति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्वी लज्जामुवाह । समचिन्तयच्चैवम्—'अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्याद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया । तथा हि । अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकतया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मामयं कलयिष्यतीति निह्रीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितम् । दर्शनानुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यान्न भीतम् । गुरुजनान्न त्रस्तम् । लोकापवादान्नोद्विग्नम् । तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति दाक्षिण्यया नापेक्षितम् । आसन्नवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्षयतीति मन्दया न लक्षितम् । पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसंचारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या । मरणं मेऽद्य श्रेयः, न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि । कोऽत्र

चारिणि, एकाकिनी यथेष्टमविनय मा कुर्वित्यामन्त्रितेव निमन्त्रितेव कुमारभावेन बालभावेन । हे भीरु, कुलकन्यकानामय [न] क्रम इति गर्हितेव निन्दितेव महत्त्वेन गरिम्णा । दुर्विनीते, अविनय रक्षेति तर्जितेवाचारेण । हे मूढे, मदनेन कदर्पेण लघुतां तुच्छता नीतासि प्रापितासीत्यनुशासितेवानुशिक्षितेवाभिजात्येन भूमिकानुसारितया । कुतस्तवेय तरलहृदयतेति धिक्कृतेव धैर्येण । हे स्वच्छन्दचारिणि, अह त्वयाप्रमाणीकृतेति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्वामतिमहती लज्जा त्रपामुवाह धारयामास । **समिति** । एवमग्रे वक्ष्यमाण समचिन्तयदध्यायत् । एवशब्दवाच्यमाह—**अगणितेति** । अगणिता सर्वा- समग्रा शङ्का यया सा तया । किं कुर्वन्त्या । तरलहृदयता चञ्चलचित्तता दर्शयन्त्या प्रकाशयन्त्या [अद्य] मोहान्धया मयेद किं कृत किं विहितम् । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । अदृष्टपूर्वोऽनवलोकितपूर्वोऽय चन्द्रापीड इति साहसिकतया साहसयुक्तया मया न शङ्कितम् । तथा मा लघुहृदया तुच्छचित्तामय कलयिष्यतीति निह्रीकया निर्लज्जया नाकलितम् । तथा कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षित परीक्षा न कृता । तथा दर्शनानुकूला दर्शनयोग्याय(ह)मस्य नेति वा मया तरलया चपलया विचारक्रमो न कृतो न विहित । तथा प्रत्याख्यान प्रतिषेधस्तज्जनित यद्वैलक्ष्य तस्मान्न भीत न त्रस्तम् । तथा गुरुजनात्पूज्यजनात् त्रस्त चकितम् । तथा लोकापवादाज्जनप्रवादान्नोद्विग्म नोद्वेग प्राप्तम् । तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति दाक्षिण्यया गतानुकूलतया नापेक्षितमपेक्षा न कृता । तथासन्नवर्ती समीपवर्ती सखीजनोऽप्यालीजनोऽप्युपलक्षयति ज्ञास्यति । भविष्यति वर्तमान । इति मन्दया मूर्खया न लक्षित न ज्ञातम् । तथा पार्श्वस्थित समीपस्थ परिजन परिच्छद पश्यत्यवलोकयतीति नष्टचेतनया मया न दृष्टम् । तथा च स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशी विनयच्युतिं विभावयेयु सभावना कुर्यु । अनुभूतोऽनुभव नीतो मदनवृत्तान्तो यया सैवंविधा महाश्वेता सकलकलाकुशलालस्या सख्यो वयस्या वा राजकुले संचार संचरण तत्र चतुरोऽभिज्ञो [illegible] परिजनो वा । ईदृशेषु कार्येष्वतिनिपुणतरा दृष्टयो यासा ता अन्तःपुरदास्य । एतासा किमुत भण्यते । एता पराभिप्राय विदन्त्येवेति भाव । अत सर्वथा मन्दपुण्याहं हतास्मि । मे मम मरणमद्य श्रेय । लज्जाकर त्रपाजनक जीवित न श्रेय । एतद्वृत्तान्तमुदन्त श्रुत्वाकर्ण्याम्बा

---

१ [illegible] २ तरलता ३ अगणितसर्वशङ्काम् ४ मोहान्धया हताशया. ५ मा लोकः. ६ [illegible] ७ तरलहृदया. ८ दुःखिता. ९ निर्दाक्षिण्यया. १० निपुणदृष्टय.. ११ एनम्.

प्रतीकारः । केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि । कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीताना-मिन्द्रियाणां कथयामि । क्व वानेन दग्धहृदया पञ्चवाणेन गच्छामि । तथा महाश्वेताव्यति-करेण प्रतिज्ञा कृता, तथा प्रियसखीनां पुरो मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते संदिष्टम्; न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसंचयेन वा, मृत्युहतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः। कोऽपि वा न कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः, न च श्रुतः, न चिन्तितः, नोत्प्रेक्षितः, मां विडम्बयितुमुपागतः । यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेव, इन्द्रियैः शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव, मन्मथेन दासी-कृत्योपनीतेव, अनुरागेण निर्यातितेव, गृहीतमूल्येन गुणगणेन विक्रीतेव, हृदयेनोपकरणी-भूतास्मि । न मे कार्यं तेन चपलेन, इति क्षणमिव संकल्पमकरोत् । कृतसंकल्पा चान्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते, यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसि-तेव, चन्द्रापीडपरित्यागसंकल्पसमकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्टेव, जीवितेन 'अविशेषज्ञे,

---

माता, तात पिता वा गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वा, किं वक्ष्यति किं कथयिष्यति । अहं किं करोमि किमनु-तिष्ठामि । कोऽत्रास्मिन्विषये प्रतीकारः प्रतिक्रिया । केनोपायेन प्रपञ्चेनेदं स्खलितं दुश्चेष्टितं प्रच्छादयाम्या-वृणोमि । एतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां करणानां चापलं चाञ्चल्यं कस्य वा कथयामि निवेदयामि । क्व वा-नेन [पञ्चवाणेन]कदर्पेण दग्धहृदया गच्छामि व्रजामि । तथा महाश्वेताया व्यतिकरेण वृत्तान्तेन मया प्रतिज्ञा स-गरः कृता पत्युर्न सेवनीय इति । तथापि प्रियसखीनामतिवल्लभवयस्यानां[पुरः]पुरतो मन्त्रितमालोचितम् । तथा केयूरकस्य हस्ते महाश्वेतायै संदिष्टं संदेशः प्रेषितः। तत्रोत्तरभाव्यनर्थापरिज्ञाननिमित्तमित्याह—**न खल्विति**। न खलु निश्चयेनाह [मन्दभागिनी] एतन्न जानामि नाकल्प(ल)यामि । किं तदित्याह—**शठेति**। शठो मूर्खो यो विधिर्ब्रह्मा तेन वा, उत्सन्नो दृप्तो मन्मथः कदर्पस्तेन वा, पूर्वं कृतो योऽपुण्यसंचयः पापभरस्तेन [वा] मृत्युलक्षणो यो हतको हत्याकृत्तेन वा, अन्येनानिर्दिष्टनाम्ना केनापि वा मम विप्रलम्भको वियोगरूपोऽयं चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः। पूर्वपरिचिन्तितं निरस्यन्नाह—**कोऽपीति**। कोऽप्ययं न कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः, न च श्रुत आकर्णि-तः, न चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः पुनः पुनरवलोकितो यन्मां विडम्बयितुं कदर्थनां कर्तुमुपागतः प्राप्तः । **य-स्येति** । यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेण कारणभूतेन हृदयेन कर्तृभूतेन संयम्य बद्ध्वा दत्तेव समर्पितेवेन्द्रियैः क-रणैः करणभूतैः शरपञ्जरे काष्ठघटितगृहे निक्षिप्य हृदयेन समर्पितेव । तथा मन्मथेन कदर्पेण करणभूतेन दा-सीकृत्य हृदयेनोपनीते[व] प्रापितेव । तथानुरागेण चन्द्रापीडविषयकेण कृत्वा हृदयेन निर्यातितेव निःसारितेव । तथा गृहीतमूल्येनात्तवेतनेन गुणगणेन करणभूतेन हृदयेन विक्रीतेव विक्रयीकृतेव । अतोऽहमुपकरणीभूतो-पस्करभूतास्मि । यथा गृहोपकरणं यत्र तत्रोपयोगि न तथाहमित्यर्थः । भावशबलत्वं पोषयन्नाह—**नेति** । तेन चपलेन न मे कार्यं प्रयोजनमिति क्षणमिव क्षणसदृशं संकल्पमकरोदग्रणयत् । इयं निर्वेदावस्था। तामुपमर्द्य पुनरपि रतिभावावस्थामाह—**कृतेति** । कृतसंकल्पा च विहितविकल्पा च । अन्तर्गतेनेति चन्द्रापीडेत्यादि त्रिष्वपि संबध्यते । त्रयाणामेव हृदये स्थितत्वात्परिहासप्रश्नाभिहितत्वान्नियुक्तानि । तान्येवाह—**हृदयेति**। हृदये य उत्कम्पो ग्लानिविशेषस्तेन चलितेन कम्पितेन चन्द्रापीडेन हे मिथ्याविनीते, यदि मया न कृत्यं त र्ह्येषोऽहं गच्छामि व्रजामीति कृत्वा परिहसितेव कृतहास्येव । तथा तस्य चन्द्रापीडस्य यः परित्यागस्तस्य सं-कल्पस्तदध्यवसायस्तत्समकालं प्रस्थितेन चलितेन कण्ठलग्नेन जीवितेन पृष्टेव प्रश्नविषयीकृतेव । अन्योऽपि यः प्रस्थानं करोति सोऽपि कण्ठेन लगित्वा गच्छामीति प्रश्नपूर्वकं व्रजति । तत्कालागतेन तत्समयागतच्छेदेन प्रा-

---

१ दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि, दग्धहृदयेन पञ्चवाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि. २ केयूरकस्य ३ उत्पन्न, उपन्न.. ४ दर्शनमात्रकेण. ५ अनुरागेण गृहीतगुणगणेन विक्रीतेव. ६ उपकरणीभूतास्मि. ७ चन्द्रापी-डेन तत्परित्याग.

पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः, प्रत्याख्यानयोग्यो न वा' इति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण, अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेपमिति निर्भर्त्सितेव मनोभुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव । तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलात्प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजलव्यवधानोद्विग्नेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा । तत्सगमकालातिपातासहेव मनो गमाय नियुक्तवती, न परिजनम् । चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरिनिवेशितबहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गेन गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा एवंदृशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि नियुक्ता, येन मां सास्रेण सरागेणाकू-

---

दुर्भूतेन बाष्पेण नेत्राम्बुनेत्यभिहितेवेति कथितेव । इतिवाच्यमाह—**अविशेषेति** । हे अविशेषज्ञे, पुनरपि प्रक्षालितलोचनया त्वयासौ जनो दृश्यतामालोक्यताम् । न च(चा)प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणयोग्य । **इतीति** । इति मनोभुवा कदर्पेण निर्भर्त्सितेवाधिक्षिप्तेव । इतियोत्यमाह—**अपेति** । ते तवासुभि प्राणै. सह धैर्यावलेप धीरिमाहंकारमपनयामि दूरीकरोमि । **पुनरपीति** । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव चन्द्रापीडस्याभिमुख हृदय यस्या एवभूता पुनरपि बभूव जये । उत्कण्ठातिशयेन रतिभाव पुनः पोपयन्नाह—**तदेवमिति** । तदेव पूर्वोक्तप्रकारेणास्तमितमस्तता प्राप्त यत्समाधान किमनेन चपलेन कार्यमित्यादि निर्वेदरूप तदेव बल तस्मात्प्रेमा चन्द्रापीडविषयक स्मृतिरूपस्तस्यावेशेन प्रवेशेनास्वतन्त्रीकृता परायत्तीकृता परवशेव पराधीनेवोत्थायोत्थान कृत्वा जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्ती पश्यन्त्यतिष्ठदासत् । पुनर्भावानेवाह—**तत्रस्थेति** । तत्रस्था वातायनोपविष्टा सा त चन्द्रापीडमानन्दजले हर्षाश्रुणा यद्व्यवधान तेनोद्विग्नेवोद्वेग प्राप्तेव स्मृत्यानुभवव्यतिरिक्तज्ञानेन ददर्शालोकयाचकार [न चक्षुषा] । अङ्गुलिभ्यो गलितो यः स्वेदस्तस्य परामर्श सश्लेषस्तेन भीतेव त्रस्तेव चिन्तया लिलेख । न चित्रतूलिकया तदाकृतिं भावनया भावितवती । न कूर्चिकया लिखितवतीत्यर्थ । **रोमाञ्च इति** । रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तेन तिरोधानमाच्छादन तेन शङ्कितेव हृदयेन चित्तेनालिलिङ्गाश्लेष कृतवती । न वक्षसा भुजान्तरेण । **तस्येति** । तस्य चन्द्रापीडस्य य· सगम संश्लेषस्तत्र कालातिपातः कालविलम्बस्त सोढुम[सेढ्वा]शक्तेव गमाय तदालिङ्गनाय मनो नियुक्तवती प्रेपितवती । न परिजनम् । अ-त्रागमभिप्राय —आनन्दजल व्यवधायकमिति न चक्षुपा तथादर्शनमित्युद्वेग. । अङ्गुलीगलितस्वेदेन चित्रतूलिकालिखितस्य विलोपो भयहेतुर्वक्षसालिङ्ग[नि]नेव रोमाञ्च एव व्यवधायक इति सर्वथा नानन्तरितालिङ्गनमिति [illegible] । [illegible] सत्वरगाति मत्वा त[स्य] परिजनस्य तथात्वाभावात्कालातिपात । अत्र चानन्दजलादीना [illegible] व्यञ्जना । नायिकामालम्ब्य भावशवललमुक्त्वा नायकमाश्रि[श्रि]त्य भावशवललमाह—**चन्द्रापीडोऽपीति** । स्वच्छन्द यत्कादम्बरीहृदय तद्वदिव द्वितीय मणिगृह प्रविश्य शिलातल आस्तीर्णाया [illegible] पार्श्वद्वय उपर्युपरि निवेशितानि स्थापितानि बहून्युपधानान्युच्छीर्षकाणि यस्यामेवविधाया [illegible] निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गेन गृहीतमात्त चरणयुगलमङ्घ्रियुग्म यस्य स । ताभिर्यथादिष्टेपु यथायोग्य [illegible] कन्यकाभिः परिवृत सहितो दोलायमानेन कम्पमानेन चेतसा कृत्वा चिन्ता विवे-[illegible] । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितु कादम्बर्या सहभुव स्वाभाविका सकललोकहृदय-[illegible] । आहोस्विदिति । अनाराधितश्चासौ प्रसन्नश्चैवविधेन भगवता मकरकेतुनेति

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible], [illegible]. ४ स्वच्छन्द. ५ [illegible], ६ कृपिन.

णितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मरशरकुसुमरजोरूपितेनेव चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । मद्विलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लज्जाविवर्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेदविधूतेन रक्तोत्पलभ्रमभ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्विन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति । पुनश्चाचिन्तयत्—'प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासंकल्पसहस्रैरेवं मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति, मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तीर्यते स्वयमुत्पादितानेकचिन्तागताकुला कविमतिरिव तरलता न किंचिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमदनगृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किंचिन्नालिखति । संजातरूपाभिमाना कुलटेवात्मसंभावना न क्वचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवानुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासंभाव्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति' । भूयश्च चिन्तितवान्—'किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवले-

---

सावधारणं तेन मकरकेतुनैव मयि कादम्बरी नियुक्ता नियोजिता, येन मन्मथनियोगेन सास्रेणास्र रुधिर तेन सरागेण स्नेहयुक्तेनाकूणितो वक्रीकृतस्त्रिभागो यस्मिन् । **हृदयेति** । हृदयान्त' पतन्तो ये स्मरशराः कदर्पबाणास्त एव कुसुमानि तेषा रज परागस्तेन रूपितेनेव चक्षुषा नेत्रेण तिर्यग्विलोकयति । इद चिन्ताविरूढामधिकृत्योक्तम्, अन्यथा प्रासादादिरूढायास्तस्या विलोकनासभवात् । एवमन्यानपि तद्व्यापारान्स्वानुकूलानेव चिन्तयन्नाह—**मदिति** । मद्विलोकिता सती लज्जया धवलेन स्मितालोकेन । शुभ्रत्वसाम्यादाह—**दुकूलेति** । दुकूलेनेवात्मानमावृणोत्याच्छादयति । प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—**मदिति** । मल्लज्जया विवर्तमान वदन यस्या एवविधापि प्रतिबिम्बस्य य प्रवेशस्तस्य लोभेनेव कपोदलर्पणमर्पयति । मुखविवर्तनेऽपि कपोलस्य तदभिमुखत्वादिति भाव । नखकर्पणचेष्टामधिकृत्याह—**मदिति** । मामवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमामाद्यामविनयलेखामिव कररुहेण पुनर्भवेन शयनस्य पल्यङ्कस्याङ्क उत्सङ्गे लिखति । ताम्बूलप्रदानसमये तस्या करकम्पक्रियामधिकृत्याह—**ममेति** । मम ताम्बूलवीटिकाया यदुपनयन प्रापण तस्माद्य खेद प्रयासस्तेन विधूतेन कम्पितेन रक्तोत्पल कोकनद तस्य यो भ्रमस्तेन भ्रमद्भ्रमरवृन्द मधुकरपटल यस्मिन्नेतादृशेन करतलेन [गृहीत]तमालपल्लवेन । भ्रमराणा तत्सादृश्यादिति भाव । **मदिति** । मद्विलोकनात्प्रेम्णा खिन्न मुखमिव वीजयति । **पुनरिति** । पुनरचिन्तयच्चिन्ति[त]वान् । किं तदित्याह—**प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यके भवे सुलभा सुप्रापा लघुता मिथ्या मुधा सकल्पसहस्रैर्मनोरथसहस्रैरेव पूर्वोक्तप्रकारेण । मामित्यात्मनिर्देश' । विप्रलभते । वञ्चयतीत्यर्थ । तथा लुप्तो विवेको येनैतादृशो यौवनमदस्तारुण्यगर्वो मदयति मद जनयति । एव मदनोऽपि । यतस्तिमिरोपहतेव यूना दृष्टिरल्पमपि कालुष्य महत्पश्यति । अल्पापि योषिता चित्तविकृतिर्बहुलेन जानन्तीत्यर्थ । स्नेहलवोऽपि प्रीतिलेशोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूर विस्तीर्यते दूर नीयते । **स्वयमिति** । स्वयमात्मनोत्पादिता अनेकेषामभिलषणीयवस्तूना चिन्तास्तत्तद्विषयकमनोवृत्तयस्तासा गत तेनाकुला व्याकुला तरलता तृष्णाविशेष किंचिन्न नोत्प्रेक्षतेऽभि[ल]षते । अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इति भाव । केव । कविमतिरिव । सापि स्वयमुत्पादितानेकेषा वर्णनीयाना या चिन्ता स्मृतिस्तस्या गत तेनाकुला व्याप्ता सती किंचिन्न नोत्प्रेक्षते । अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षालकारविषयीकरोतीत्यर्थ । **निपुणेति** । निपुणोऽभिज्ञो यो मदन कदर्पस्तेन गृहीता स्वीकृता तरुणचित्तवृत्तिश्चित्रवर्तिकेव किंचिन्न नालिखति । अपि तु सर्वमेवालिखतीत्यर्थ । **संजातेति** । सजात रूपस्य सौन्दर्यस्याभिमानोऽहकारो यस्या एवविधात्मसभावना कुलटेव क्वचिन्न नात्मानमर्पयति । अपि तु सर्वत्रात्मान दत्त इत्यर्थ । स्वप्न इवानुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । प्रत्याशा दुराशेन्द्रजालपिच्छिकेवासभाव्यमपि पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठित करोति । **भूयश्चेति** । पुनरप्यन्यच्चिन्तितवान् । धृतिमाह—**किमनेनेति** । अनेन पूर्वोदन्ते[न] वृथैव मु-

---

१ लोभभ्रान्तभ्रमर. २ खिन्न. ३ एवमायास्य माम्. ४ विमार्यते. ५ मन्मथ. ६ अननुभूतम्

क्षणा मय्येवंजातचित्तवृत्तिस्तदा न चिरात्स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति। स एवास्य संशयस्य छेत्ता भविष्यति' इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गेयैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसंदेहविवादैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासांचक्रे। मुहूर्तं च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनकुतूहलक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतशिखरमारुरोह। कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वानङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह। तत्र च विरलपरिजना, सकलशशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्वालव्यजनैश्च फेनशुचिभिरुद्धूयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलावगुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेषाभ्यस्यन्ती, मुहुश्चामरशिखां समासज्य मुहुश्छत्रदण्डमवलम्ब्य मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य मुहुः परिजनान्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेणावलोक्य मुहुरावलिततत्रिवलीवलया परिवृत्य मुहुः प्रतीहारीवेत्रलताशिखरे कपोलं निधाय मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां नि-

---

धेव मनसा खेदितेन किम्, यदि सत्य[एवेयं]धवलेक्षणा कादम्बरी मय्येवं जातचित्तवृत्तिस्तदा न चिरात्स्तोककालेनाप्रार्थित एवानुकूलो दाक्षिण्यवान्मन्मथः स एवैनां चित्तवृत्तिं प्रकटीकरिष्यति। **स एवेति**। स एव कंदर्प एव। **अस्येति**। अस्याश्चित्तवृत्तिर्मयि वर्तते न वेत्येवंरूपस्यास्य संशयस्य छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति। इत्यवधार्य निश्चयं कृत्वोत्थायोपविश्य च ताभिः पूर्वोक्ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैः पाशकैर्गेयैर्गानैश्च। विपञ्ची वाद्यं येषां तैश्च। पणवो वादित्रविशेषो विद्यते येषां ते पाणविकास्तैश्च। स्वराणां षड्जादीनां ये संदेहास्तेषां विवादैश्च सुभाषितानि सूक्तानि तेषां गोष्ठीभिश्च। अन्यैश्च पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैस्तैस्तैरालापैश्च सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्क्रीडां कुर्वन्नासांचक्रेऽधितस्थौ। मुहूर्तं च स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय तदनन्तरं निर्गम्य बहिरागत्योपवनस्यालोकनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तेनाक्षिप्तं चित्तं यस्य स क्रीडापर्वतशिखरमारुरोहारूढवान्। कादम्बरी तु तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य चिरयति विलम्बते [इति] महाश्वेतायाः किल वर्त्म मार्गमवलोकयितुं वीक्षितुं गवाक्षं वातायनं विमुच्यतामुद्घाट्यतामित्युक्त्वानङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोहारूढवती। **तत्र चेति**। तस्मिन्काले। [illegible] कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**विरलेति**। विरलं स्वल्पं परिजनो यस्याः सा। **सकलेति**। सकलं समग्रं यच्छशिमण्डलं चन्द्रबिम्बं तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन हेमदण्डेन सुवर्णदण्डेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्याः सा। उद्धूयमानैः कम्पमानैः फेनः कफस्तद्वच्छुचिभिर्निर्मलैश्चतुर्भिर्वालव्यजनैश्चामरैश्चोपवीज्यमाना। **शिरसीति**। शिरसि मस्तके कुसुमानां पुष्पाणां गन्धस्तेन लुब्धेन गर्धेन भ्रमरकुलेन मधुकरवृन्देन भ्रमता पर्यटता दिवापि। भ्रमरकुलस्य नीलत्वात्तत्साम्येनाह—**नीलेति**। नीलं यदवगुण्ठनं [illegible] तेनेव। अभिसारिकावेषमधिकृत्याह—**चन्द्रेति**। चन्द्रापीडस्याभिसरणं तत्र यो वेषस्तस्याभ्यासमभ्यासं कुर्वन्ती। उत्कण्ठिताचेष्टितान्याह—**मुहुरिति**। मुहुः क्षणमात्रं चामरशिखां वालव्यजनं [illegible] समासज्यालम्ब्य। मुहुश्छत्रदण्डमवलम्ब्यालम्बनीकृत्य। मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ हस्तौ विन्यस्य स[illegible]। मुहुर्मदलेखां परिष्वज्याश्लिष्य। मुहुः परिजनेनान्तरितो व्यवहितः सकलदेहो यस्या एवंविधा सती नेत्रत्रिभागेनावलोक्य [illegible]। मुहुरावलिता त्रिवल्या वलयं मण्डलं यस्याः सा परिवृत्य परावर्तनं कृत्वा। मुहुः प्रतीहारी [illegible] तस्या वेत्रलता यष्टिविशेषस्तस्याः शिखरे प्रान्ते कपोलं गल्लातपरप्रदेशं निधाय। मुहुः [illegible] निश्चलो [illegible] करो हस्तस्तेन धृ(वि)धृतां वीटिकामधरपल्लवे ओष्ठकिसलये निवेश्य स्थापयित्वा।

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ विमुच्य न गवाक्षमनङ्ग ५ तत कैलासशिखरमिव गौर्यारोह. ६ [illegible] ७ [illegible] ८ वेषाभ्यास कुर्वती मु, वेषाभ्यासमिव कुर्वती कैलासशिखर इव गौरी मुहु ९ [illegible] १० [illegible].

वेश्य मुहुरुद्गीर्णोत्पलप्रहारपलायमानपरिजनानुसरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकयन्ती, तेन च विलोक्यमाना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेताप्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारमकरोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनेव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तितस्नानविधिर्निरुपहतशिलार्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे । क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणरोमन्थफेनशीकरासारे, सीरायुधहलभयनिश्चलकालिन्दीजलत्विषि, तरुणीचरणालक्तकरसशोणशोचिषि, कुसुमरजःसिकतिलतले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डिताण्डवसंगीतगृहे, मरकतशिलातल उपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्, चन्दनरसवर्षेणेव सिच्यमानान्दिगन्तान्, सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीच्चास्य मनसि— 'किमु खलु भगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुरुदितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेपविशीर्यमाण-

---

मुहुरुद्गीर्णं क्षिप्तं यदुत्पलं तस्य प्रहारस्तेन पलायमानो यः परिजनस्तस्मिन्ननुसरणं तत्र दत्तानि कतिपयपदानि यया सा विहस्य हास्यं कृत्वा [तं] विलोकयन्ती, तेन च चन्द्रापीडेन विलोक्यमानातिक्रान्तं व्यतीतं महान्तमपि कालं समयं नाज्ञासीन्न ज्ञातवती । इतश्चारुह्य चारोहणं कृत्वैव प्रतीहार्या द्वारपालिकया निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेताप्रत्यागमनं यया सैवविधा तस्मात्सौधादवततारोत्तीर्णा । स्नानादिषु मन्दादरापि शिथिलोद्यमापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारं दिनकृत्यमकरोद्व्यदधत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मात्क्रीडापर्वतशिखरादवतीर्योत्तीर्य प्रथमविसर्जितेनेवाग्रप्रहितेनेव कादम्बरीजनेन निवर्तितो विहितः स्नानविधिर्यस्य स । निरुपहतारण्डा या शिला तस्या अर्चिता पूजिताभिमतदेवता येन स क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहः कर्म चक्रे । **क्रमेणेति ।** क्रमेणानुक्रमेण कृत आहारो भोजनं येन स मरकतशिलातल उपविष्ट आसीनोऽतिबहलं धाम तेजो यस्मिन्नेवंविधेन धवलेन शुभ्रेणालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं विलुप्यमानं दिवसं दृष्टवानित्यन्वयः । मरकतशिलातलं विशेषयन्नाह—**क्रीडेति ।** क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भा[गभा]जि पूर्वप्रदेशवर्तिनि मनोहारिणि चित्ताक्षोभजनके । मरकतानां नीलत्वादाह—**हारीतेति ।** हारीतः पक्षिविशेषो मृदङ्कुरस्तद्वद्धरिते नीले । **हरिणेति ।** हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थश्चर्वितस्य चर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य शीकराणां वातास्तविप्रुषामासारो वेगवान्वर्षो यस्मिन् । **सीरेति ।** सीरायुधो रामो हलं सीरं तस्माद्भयं तेन निश्चला कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तद्वत्त्विट् कान्तिर्यस्मिन् । **तरुणीति ।** तरुणीनां मानिनीनां यश्चरणालक्तकः पादरञ्जनार्थं यावकरसस्तेन शोणा रक्ता शोचिः कान्तिर्यस्मिन् । कुसुमानां पुष्पाणां रजो धूलिस्तेन सिकतिलं सिकतायुक्तं तलं यस्मिन् । लतामण्डपैरुपगूढे व्याप्ते । **शिखण्डितेति ।** शिखण्डिनां मयूराणां यत्ताण्डवं नृत्यं तस्य संगीतगृहं तस्मिन् । अथ चातपं सूर्यालोकं दृष्टवान् । कीदृशम् । मृणाल[वल]येनेव पीयमानमास्वाद्यमानम् । नात्र सूर्यस्यातपः किंतु मृणालवलयस्येत्यर्थः । पुनर्महीं वसुधां दृष्टवान् । कीदृशीम् । क्षीरोदेनेव क्षीरसमुद्रेणेव प्लाव्यमानां वाह्यमानाम् । पुनर्दिगन्तरान्दृष्टवान् । कीदृशान् । चन्दनरसवर्षेणेव सिच्यमानानभिषेकविषयीक्रियमाणान् । तदनन्तरमम्बरतलं व्योमतलं दृष्टवान् । कीदृशम् । सुधया गृहधवलीकरणद्रव्येण विलिप्यमानं विलेपनविषयीक्रियमाणम् । **आसीच्चेति ।** अस्य चन्द्रापीडस्य मनस्येवमासीत् । खलु निश्चयेन । किमु भगवानोषधिपतिः शीतांशुश्चन्द्रोऽकाण्ड एवाप्रस्ताव एवोदितो भवेदुद्गतः स्यात् । उत यन्त्रस्य विक्षेपः प्रपातस्तेन विशीर्यमाणानि विशरारुता प्राप्य-

---

१ विनिवेश्य २ उद्गीर्णकर्णोत्पल; उद्गीर्णकर्णोत्पल; उद्गीर्णकर्णोत्पल ३ निर्वर्तित ४ हारीत ५ सहसैव
६ वलेनेव, धवलेन ७ दिगन्तरान् ८ भगवानोषधिपति, येनकीगर्भपत्रापाण्डुरो भगवानोषधिपति .

पाण्डुरधारासहस्राणि धारागृहाणि मुक्तानि, आहोस्विदनिलविकीर्यमाणसीकरधवलितभुवनाम्बरसिन्धुः कुतूहलाद्धरातलमवतीर्णा' इति । आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रियमाणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरी प्रतीहार्या वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्रवस्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नालिकेरसमुद्गकमुद्वहन्त्या दक्षिणकरेण दत्तहस्तावलम्बां केयूरकेण च निःश्वासहार्ये निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठितकरतलया च तमालिकयानुगम्यमानामागच्छन्ती मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तया च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य सहभुवमिव चन्द्रमसो मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्डरीकस्य मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरं वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झितं हासमिव कुलगृहवियोगगलितं मन्दरमथनविखण्डिताशेषशशिकलाखण्डसंचयमिव संहृतं प्रतिमागततारागणमिव जलनिधिजलादुद्धृतं दिग्गजकरसीकरासारमिव पुञ्जीभूतं नक्षत्रमा-

---

[illegible]नाणानि पाण्डुरधाराणां सहस्राणि येष्वेवंविधानि धारागृहाणि मुक्तानि । आहोस्विदिति वितर्के । अनिलेन वायुना विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा ये सीकरा वातास्तवारीणि तैर्धवलितं शुभ्रीकृतं भुवनं यया सैवंविधाम्बरसिन्धुर्गङ्गा कुतूहलाद्धरातलं पृथ्वीतलमवतीर्णागता । आलोकस्यानुसारेण प्रहितं प्रेषितं चक्षुर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः कादम्बरीम्, अथ चागच्छन्तीं मदलेखाम्, अथ च तस्याः समीपे तरलिकाम्, तया च शीतांशुकं श्वेतवस्त्रमुपच्छदं यस्मिन्नेतादृशे पटलके पात्रविशेषे गृहीतं हारं चाद्राक्षीत् । अथ कादम्बरीं विशिनष्टि—**अनल्पेति** । अनल्पा बहवो या कन्यकाः कुमार्यस्तासां कदम्बं समूहस्तेन परिवृतां सहिताम् । **ध्रियमाणेति** । ध्रियमाणं [धवलं] शुभ्रमातपत्रं छत्रं यस्याः सा ताम् । उद्धूयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं यस्याः सा ताम् । प्रतीहार्या द्वारागतजननिवेदनकारिण्या । **वामेति** । वेत्रलता गर्भे मध्ये यस्यैवंविधेन वामपाणिनापसव्यहस्तेन [illegible] वस्त्रं तस्य शकलं खण्डस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं मुखं यस्यैवंभूतं चन्दनस्यानुलेपनेन सनाथं सहितं नालिकेरसमुद्गकं श्रीफलमध्यवर्तिगोलकमुद्वहन्त्या दक्षिणेन करेणापसव्यपाणिना दत्तो हस्तावलम्बो यस्याः सा ताम् । **केयूरकेणेति** । निःश्वासेन पवनेन हार्ये हर्तुं योग्ये निर्मोकः कञ्चुकस्तद्वच्छुचिनी निर्मले [illegible] धौते [illegible]कल्पलतादुकूले दधता धारयतैवंविधेन केयूरकेण च निवेद्यमानो मार्गो यस्याः सा ताम् । अथ मदलेखां विशेषयन्नाह—**मालतीति** । मालती जाती तस्याः कुसुमानि पुष्पाणि तेषां दाम स्रक्तेन [अधिष्ठित] अधिष्ठितं करतलं यस्या एतादृश्या तमालिकया भुजिष्ययानुगम्यमानाम् । अथ हारस्य श्वेतत्वप्रकर्षमाश्रित्योत्प्रेक्षते—**धवलतेति** । क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य या धवलता शुभ्रता तस्याः कारणमिव निमित्तमिव । एतेन क्षीरोदस्य स्वाभाविकी धवलता न किं तु तद्धवलताया हेतुरेवायम् । क्षीरोदस्य हारगर्भत्वस्य वक्ष्यमाण[illegible] हारस्योत्पत्तिः । चन्द्रमसः [illegible] सहभुवमिव सहसमुत्पन्नमिव । **नारायणेति** । नारायणो विष्णुस्तस्य नाभिपुण्डरीकस्य तुन्दकूपिकागतनाम्भोजस्य मृणालदण्डमिव मन्दरो मेरुस्तस्य क्षोभेन विक्षिप्तं दूरी[illegible] पीयूषस्य फेनपिण्डो [illegible]पिण्डस्तस्य निकरमिव । **मन्थनेति** । मन्मथ(न्थन)स्य श्रमः खेदस्तेनो[illegible] निर्मोकमिव कञ्चुकमिव । **कुलेति** । कुलगृहं पितृगृहं तस्य यो वियोगो [illegible] हासमिव । [illegible] हि पितृगृहाद्भर्तृगृहे व्रजन्त्याः पितृवात्सल्य[illegible] । मन्दरमथनेन विखण्डिता या अशेषा समग्रा शशिकला[illegible]

[illegible] प्रतिमागतं प्रतिबिम्बागतं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव

लाभरणमिव मदनद्विपस्य शेरच्छशकलैरिव कल्पितं कादम्बरीरूपवशीकृतमुनिजनहृदयैरिव निर्मितं गुरुमिव सर्वरत्नानां यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणां प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसो जीवितमिव ज्योत्स्निकाया लक्ष्मीहृदयमिव नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलासतरलमुत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरं शरच्छशिनमिव घनमुक्तांशुनिवहधवलितदिङ्मुखं मन्दाकिनीमिव सुरयुवतिकुचपरिमलवाहिनं प्रभावर्षिणमतितारं हारम् । दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिर्मुखो धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्तीं जग्राह । सा तु तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—'कुमार, तवेयमपहस्तिताहंकारकान्ता पेशलता प्रीतिपरवशं जनं कमिव न कारयति। प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम्। अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी । अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि । एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति । कस्य वा न समाश्वासयन्त्यमी स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः । त्वन्मूर्तिरेवात्रोपालम्भम-

---

पुञ्जीभूतम् । **दिगिति** । दिग्गजा दिग्दन्तिनस्तेषां करा शुण्डादण्डास्तेषां सीकराणां सारमिव रहस्यमिव । **मदनेति** । मदनद्विपस्य कन्दर्पहस्तिनो नक्षत्रमालासंज्ञितमाभरणमिव विभूषणमिव । **शरदिति** । शरत्कालस्य यस्तस्य शकलैरिव खण्डैरिव कल्पितं निर्मितं हृदयानिर्मलत्वात् । तदभिप्रायेणाह—**कादमिति** । कादम्बरी राजसुता तस्या रूपं सौन्दर्यं तेन वशीकृतानि यानि मुनिजनहृदयानि तैर्निर्मितमिव । सर्वरत्नानां समग्रमणीनां गुरुमिव श्रेष्ठमिव । सर्वसागराणां समग्रसमुद्राणामेकत्र घटितं यशोराशिमिव । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिपक्षमिव । ज्योत्स्निकायाश्चन्द्रिकाया जीवितमिव । **नलिनीति** । नलिनी पद्मिनी तस्या दलानि पत्राणि तेभ्यो गलन्तः क्षरन्तो ये जलबिन्दवस्तेषां विलासस्तद्वत्तरलं चञ्चलम् । उत्कण्ठितं लक्ष्मीहृदयमिव । **मृणालेति** । मृणालानि बिसानि तेषां वलयं तद्वद्धवलाः कराः यस्य स तम् । घनमुक्तो योऽंशुनिवहः किरणसमूहस्तेन धवलितं दिङ्मुखं येनैवंभूतं शरच्छशिनमिव सुरयुवतिकुचानां यः परिमल आमोदस्तद्वाहिनं मन्दाकिनीमिवेतां दृशं प्रभावर्षिणमतितारमतिमनोहरं हारम् । **दृष्ट्वा चेति** । दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडः । **चन्द्रेति** । चन्द्रातपद्युतिवद्द्युतिर्यस्यैवंविधं मुखं यस्य सः । धवलिम्नो विशेषणं वा । पूर्वोपवर्णितमयं हारं दृष्ट्वास्य धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेन योग्येनोपचारक्रमेणापतन्तीमागच्छन्तीं मदलेखां जग्राह । प्रत्युद्गमेन तामासादितवान् । **सा त्विति** । सा तु मदलेखा तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि अश्मगर्भशिलायां मुहूर्तं क्षणमात्रमुपविश्यावस्थानं कृत्वा स्वयमात्मनोत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेनानुलिप्य ते च पूर्वोक्ते द्वे दुकूले परिधाप्य [तैश्च]मालतीकुसुमदामभिर्जातीपुष्पस्रग्भिरारचितशेखरं विरचितावतंसं कृत्वा तं हारमादाय गृहीत्वा चन्द्रापीडमुवाचोक्तवती । किमुवाचेत्याह—**कुमारेति** । हे कुमार हे चन्द्रापीड, तवेयमपहस्तितो दूरीकृतोऽहंकारो ययैवंविधा कान्ता मनोहरा पेशलता सुन्दरता कमिव प्रीतिपरवशं जनं न कारयति । ते तव प्रश्रय एव विनय एवावकाशमवगाहं ददात्येवंविधानां पुरुषाणाम् । अनया चाकृत्याकारविशेषेण त्वं कस्य जीवितस्वामी नासि । अपि तु सर्वेषामित्यर्थः । अनेन चाकारणेनानिमित्तेनाविष्कृतं प्रकटीकृतं यद्वात्सल्यं हितं यस्मिन्नेवंविधेन चरितेन समाचरणेन कस्य बन्धुत्वं नाध्यारोपयसि । एषा च ते तव प्रकृत्या स्वभावेन मधुरा मिष्टा व्यवहृतिर्व्यापारः कस्य न वयस्यतां मित्रतामुत्पादयति । स्वभावेन सुकुमारा वृत्तिर्येषामेवंविधा अमी भवद्गुणाः कस्य न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां कुर्वन्ति । **त्वदिति** । अत्रार्थे त्वन्मूर्तिरे-

---

१ शरत्समयशकले २ ज्योत्स्नायाः ३ मन्दाकिनीप्रवाहम् ४ मुग्धो ५ समुचितेन ६ आयान्तीम ७ प्रतिपाद्य ८ अपहस्तित. ९ परवशं किमिव १० स्मृताम् ११ न. १२ समाश्वासयन्ति. १३ उपालम्भा

र्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति। इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवाभाति। तथा हि। संभाषणमप्यधःकरणमिवापतति। आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमापयति। स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति। उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति। प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञापयति। विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते। सेवापि चापलमिव दृश्यते। दानमपि परिभव इव भवति। अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते। जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते। प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया। दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते। प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम्। अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम्। आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते। दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति। जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते। प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम्। न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी ददतां लज्जा।

पलम्भसमनुभवमर्हति। साक्षात्कारयोग्या भवति। या प्रथमदर्शन एव प्रथमावलोकन एव विश्रम्भ विश्वासमुपजनयति। अतस्त्व[द्वि]धे त्वत्सदृशे पुरुषे सकलभुवने प्रथित प्रख्यातो महिमा माहात्म्यं यस्मिन्नेव प्रयुज्यमान क्रियमाण सर्वमनुचितमिवायोग्यमिवाभाति। तदेव दर्शयति—**तथा हीति**। सभाषणमपि जल्पनमप्यध करणमिवापतति। अनुचितेन सर्वोचितस्य सभाषणमनुचितमेव करोतीति न्यायादिति भावः। **आदर इति**। आदरोऽपि बहुमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्याभिमानमिवानुमापयति ज्ञापयति। स्तुतिरपि नुतिरप्यात्मन उत्सेक उत्कर्षगमिव सूचयति। उपचारोऽप्यभ्युत्थानादिरूपोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति प्रकटीकरोति। प्रीतिरपि स्नेहोऽप्यनात्मज्ञता स्वस्वरूपानभिज्ञता ज्ञापयति। विज्ञापनापि विज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यमिव पाण्डित्यमिव जायते। सेवापि सपर्यापि चापलमिव दृश्यते। दानमपि परिभव इव पराभव इव भवति। प्रथितमहिमवत्त्वादिति भाव। अपि चेति युक्त्यन्तरं। स्वय गृहीत हृदय येनैवविधाय किं दीयते। अय च जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते किं कथ्यते। अय भाव—हृदयाधीन जीवित हृदय चेद्गृहीत तदा जीवितेश्वर एव जात। एव सति तस्मै जीविताभिधान किं वस्तु देयम। सर्वेषा वस्तूना जीवितार्थत्वात्। एतदपर किं प्रतिपाद्यम्। प्रतिपाद्याना जीवितावधित्वात्। प्रथम कृत यदागमन तदेव महानुपकारो यस्यैवविधस्य [ते] भवत. का प्रत्युपक्रिया। न कापीत्यर्थ। दर्शनेन दत्त जीवितफल येनैवविधस्य ते तव सफलमागमन केन क्रियते। अय भाव.—सर्वापेक्षयोत्कृष्ट जीवित फल त्वयैव दत्तम। अत पर त्वत्सदृशमस्माक किमपि नास्ति, येन त्वदागमनसाफल्य क्रियते। कादम्बर्यनेन व्यपदेशेन [illegible] प्रणयिता स्नेहवत्ता त्वयि दर्शयति। न विभवमैश्वर्यम्। तवैतादृश वस्तु नास्ति [illegible] दर्शित [illegible]वम्। नन्वत्युत्तममुक्ताकलापस्य स्वविभवत्वप्रदर्शने कोऽयमस्वरस इत्यत आह—**अप्रतीति**। [illegible] सज्जनविभवाना परस्वता स्वीयपरकीयभावोऽप्रतिपाद्या वर्तते। सता [illegible] तद्विभवस्यापि [illegible]दिति भाव। अथ यद्यपरितोषस्तदा विभवो दारा- [illegible] तु [illegible] नियुज्यते [illegible] व्यपदिश्यते। **दत्त्वेति**। आत्मानमपि दत्त्वा त्वदधीन कृत्वा वञ्चिता न भवति [illegible]। जीवित[म्प्य]र्पयित्वा न पश्चात्तप्यते न पश्चात्ताप करोति। य सता सत्पुरुषाणा [illegible] जनस्तस्य प्रत्याख्यान निराकरण तत्र पराङ्मुखी प्रणयिजना- [illegible]। तत्र हेतुमाह—**दाक्षिण्येति**। दाक्षिण्यमनुकूलता तस्या [illegible] आह—**न चेति**। ददता वितरण कुर्वता यादृशी

यत्तु सत्यममुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्यात्मानमवगच्छति कादम्बरी। तदयममृतमथनसमुद्भूतानां[1] सर्वरत्नानामेकशेष[2] इति शेषनामा[3] हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवताम्भसांपत्या गृहमुपागताय प्रचेतसे दत्तः। पाशभृतापि गन्धर्वराजाय। गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै। तयापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति विभावयन्त्या नभस्थलमेवोचितं सुधासूतो[4] धाम्नो न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः। यद्यपि गुणगणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो[5] भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति, तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम्। किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना[6]। नं[7] च नारायणोऽत्रभवन्तमतिरिच्यते। नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते। न चापि कादम्बरीमाकारानुकृतिकलयाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम्। अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः। न चाभूमिरेषा प्रीतिप्रसरस्य। नियतं च भवता लग्नप्रणया महाश्वेतोपालम्भसहस्रैः खेदयित्वा स्वात्मानमुत्स्रक्ष्यति[9]। अतएव महाश्वेता[10] तरलिकामपीमं[11] हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती[12]। तयापि कुमारस्य संदिष्टमेव। न खलु महाभागेन मन-

---

लज्जा त्रपा स्यात्तादृशी याचमानानां नीचानां न च स्यात्। **यत्त्विति**। तु पुनरर्थे। यत्पूर्वोक्त तत्सत्यम्। तत किमित्यत आह—**अमुनेति**। अमुना व्यतिकरेण त्वदागमनसबन्धेन त्वयि कृतापराध विहितागसमिवात्मान कादम्बर्यवगच्छति जानाति। तदयममृतमथनात्समुद्भूताना प्रकटिताना सर्वरत्नानामेकशेषोऽवशिष्टोऽतः शेषनामाय हारोऽमुनैव हेतुनैकशेषत्वेनाम्भसापत्या भगवता समुद्रेण बहुमतो गृहमुपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय दत्तोऽर्पित। पाशभृतापि वरुणेनापि गन्धर्वराजा[य] दत्त। गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै दत्त। तयाप्यस्याभरणस्य त्वद्वपुस्त्वदीय शरीरमनुरूप योग्यमिति विभावयन्त्या मनसि विभावना कुर्वन्त्या। एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त प्रदर्शयन्नाह—**नभ इति**। सुधासृतश्चन्द्रस्य धाम्नस्तेजसो नभस्थलमेवोचित योग्य न धरा पृथ्वीत्यवधार्य निश्चित्यानुप्रेषितोऽनुप्रहित। **यद्यपीति**। यद्यपि भवादृशा भवत्सदृशा पुरुषा गुणा शौर्यादयस्तेषा गणा समुदायास्त एवाभरणानि तैर्भूषिता शोभिताङ्गयष्टिर्येषा ते तथा क्लेशहेतु परिश्रमकारणमितरजना प्राकृतजनास्तैर्बहुमतमादरपूर्वक स्वीकृतमाभरणभार विभूषणवीवधमङ्गेषु हस्तपादादिषु नारोपित(पयन्ति) न स्थापयन्ति। **तथापीति**। यद्यप्येवमस्ति तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र हारधारणे कारण नियामकम्। प्रीत्यान्यैरपि तथा कृतमित्याह—**किं न कृतमिति**। लक्ष्म्या श्रिय सहज सार्धं समुत्पन्नमिति कृत्वा बहुमान सत्कारमाविष्कुर्वता प्रकटीकुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना कौस्तुभाभिधान शिलाशकलमुरसि किं न कृत किं न विहितम्। न च नारायणस्तथा करोतु नाम। अह तु तादृशो न भवामीत्यत आह—**न चेति**। नारायण कृष्णोऽत्रभवन्त त्वा न चातिरिच्यते नाधिको भवति। तथा च स्वानुरक्तप्रीतिसरक्षणस्वभावसाम्येन त्वमपि स एवेत्यर्थ। न च हारोऽपि कौस्तुभापेक्षया न्यून इत्याह—**नापीति**। कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेष शेषनामान हार नाप्यतिशेतेऽतिशयितो न भवति। एव लक्ष्मीसादृश्य कादम्बर्यामानयति। **न चेति**। लक्ष्मी पद्माकारस्यानुकृतिरनुकरण तस्य कलाशस्तयाप्यल्पीयस्यापि कादम्बरीमनुगन्तु सादृश्य कर्तुं नाल न समर्था। अतो हेतोरियं त्वत्तो भवत इम बहुमानमर्हति योग्या भवति। न चेय प्रीतिर्न भवतीत्याह—न च प्रीतिप्रसरस्य प्रीत्युत्कर्षस्यैषाभूमिरस्थानम, अपि तु स्थानमेव। वैपरीत्यबाधकमाह—**नियतेति**। नियत निश्चित भवता त्वया लग्न प्रणय स्नेहो यस्या एवंविधा महाश्वेता उपालम्भसहस्रै खेदयित्वा खेदमुत्पाद्य स्वात्मान निजात्मानमुत्स्रक्ष्यति त्यक्ष्यति। अतएवातो हेतोर्महाश्वेतेम हारमादाय गृहीत्वा त्वत्सकाश भवत्समीप तरलिका प्रेषितवती प्रहितवती। तयापि महाश्वेतयापि कुमारस्य सदिष्ट कथितमेव। महाभागेन सत्पुरुषेण

---

१ उद्भूतानाम्. २ एकः शेष. ३ लब्धनामा. ४ सुधासूतेर्धाम. ५ निजगुण. ६ शार्ङ्गिणा. ७ नहि. ८ महाश्वेताम्. ९ आत्मानम्. १० महाश्वेतया. ११ तरलिका. १२ अनुप्रेषिता.

सापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः' इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध । चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे, किमुच्यते । निपुणासि । जानासि ग्राहयितुम् । उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्धे, के वयमात्मन, के वा वयं [1]ग्रहणाग्रहणस्य [2]वागता खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टे[3]ष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणाया' खलु देव्याः कादम्बर्या निर्दाक्षिण्या गुणा न कंचिन्न दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयांबभूव मदलेखाम् । [7]अनतिदूरं गताया च तस्यां क्रीडापर्वतगत[8]मुदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं [9]समुत्सारितवेत्रच्छत्रचामरचिह्ना निषिद्धाशे[10]षपरिजना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविलासत[11]रङ्गितैर्वि[12]कारिविलोकितैर्जहारास्य मनः । तथाहि । [13]मुहुर्मुहुर्नितम्बविम्बन्यस्तवामहस्तपल्लवा [14]प्रावृतांशुकानुसारप्रसारितदक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भिकारम्भदत्तोत्तानकरतलतया [15]तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुरंशुकपल्लवताडितनिश्वासामोदलुब्धमधुकरमुख-

---

त्वया कादम्बर्या प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गो मनसापि न कार्यो न विधेयः । कायवाग्भ्यां तु सर्वथा निषेध एव सूचितः । इत्युक्त्वेत्यभिधाय चामीकराचलस्य मेरोस्तटे ताराचक्रमिव नक्षत्रसमूहमिव तं हारं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध । चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानो विस्मयं कुर्वाणः प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । हे मदलेखे, त्वया किमुच्यते । त्वं निपुणासि पण्डितासि । अत एव ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि । उत्तरस्य प्रतिवचसोऽवकाशः प्रवेशयोग्यतामपहरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतम् । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे मुग्धे, आत्मनो भवदपेक्षया के वयम् । युष्माकं देवयोनित्वादिति भावः । अथ च के वा वयं ग्रहणाग्रहणस्य वागता । खलु निश्चितम् । [illegible] कथा । सौजन्यशालिनीभिः सुजनताशोभिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यतां प्रेर्यताम् । खलु निश्चितम् । अतिदक्षिणाया अत्युदाराया । 'दक्षिणे सरलोदारौ' इति कोशः । कादम्बर्या निर्दाक्षिण्याः सर्वत्र भ्रमणशीला गुणाः कंचित्पुरुषं न न दासीकुर्वन्ति । अपि तु सर्वानेव । इत्युक्त्वा चेत्यभिधाय च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा तां मदलेखां विसर्जयांबभूव गृहे गमनायानुज्ञापितवान् । तदनन्तरं तस्यां मदलेखायामनतिदूरं गतायां नातिदूरं प्राप्तायां चित्ररथसुता कादम्बरी पुनरपि द्वितीयवारमपि तदेव सौधशिखरमारुरोहारूढा । अथ सौधशिखरं विशेषयन्नाह—

क्रीडेति । क्रीडार्थं यः पर्वतः शैलस्तत्र गतम् । [illegible]मिव । उदयगिरिरुदयाचलस्तत्र गतमिव [चन्द्रमसम्] । चन्दनं मलयजम्, दुकूलं क्षौमम्, हारं [illegible]पाभिधानं, एतैर्धवलं शुभ्रं चन्द्रापीडं द्रष्टुं वीक्षितुं समुत्सारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामरचिह्नानि यया सा । निषिद्धो वर्जितोऽशेषः समग्रः परिजनः परिच्छदो यया सा । तमालिका एव द्वितीया यस्याः सा च । तत्रस्था च सौधशिखरगता च पुनस्तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव विविधा अनेकप्रकारा ये विलासा [illegible] विकारिविलोकितैरस्य चन्द्रापीडस्य मनो जहार हृतवती । तदेव दर्शयति—

तथा हीति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं नितम्बबिम्बे आरोहबिम्बे न्यस्तः स्थापितो वामहस्तपल्लवो यया सा । प्रावृतं परिहितं यदंशुकं तदनुसारेण प्रसारितो दक्षिणकरो यया सा । **निश्चलेति** । निश्चला स्थिरा तारका [illegible] सा । अत एव लिखितेव चित्रितेव । **मुहुरिति** । जृम्भिकारम्भे जृम्भाया प्रारम्भे दत्त [illegible] तस्य भावस्तत्ता तया । तस्य चन्द्रापीडस्य गोत्रमभिधानं तस्य स्खलनं तस्माद्या [भी] भी-

---

[illegible] ४ [illegible] ५ [illegible]निविष्टेषु. ६ निर्दाक्षिण्यमपि. ७ अननिचिरम् [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ विलोकितैः ; विकारिभिर्विलो- [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible]

रतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुमपूरिताञ्जलिसमाघ्राणलीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभयतर्जनीभ्रमितमुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलिकोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलनविधुतकरतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव, मुहुर्गलितरसनानिगडपतितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृतशिथिलदुकूला, क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकितपरिवर्तनत्रुट्यत्त्रिवलीलता, समस्तचिकुरकलापसंकलनाकुलकरतला, कटाक्षक्षेपधवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्ष्यमाणस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं साचीकृत्य वदनमनेकरसभङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती, तावदवतस्थे यावदुपसंहृतालोको लोहितो दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकललोकचक्रवालचक्रव-

---

तित्वया निरुद्धवदनेव । **मुहुरिति** । अंशुकपल्लवेन ताडितो यो निश्वासामोदस्तत्र लुब्धा ये मधुकरा भ्रमरास्तैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तत्ता तया प्रस्तुतं प्रारब्धमाह्वानं यया सैवंविधेव । **मुहुरिति** । अनिलेन गलितानि यान्यंशुकान्युत्तरीयाणि तेषां संभ्रमो विलासस्तेन द्विगुणीकृतं यद्भुजयुगलं तदेव प्रावृतमुत्तरीयं ययोः पयोधरयोस्तयोर्भावस्तत्ता तया दत्तालिङ्गनसंज्ञा संकेतो यया सैवंविधेव । **मुहुरिति** । केशपाशादाकृष्टानि यानि कुसुमानि तैः पूरितो योऽञ्जलिस्तस्य समाघ्राणलीलया कृत्वा कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव । पुनः करयोरलीकप्रदेशाभिमुखीकरणेन तदुत्प्रेक्षा—**मुहुरिति** । उभयतर्जनीभ्रमितो यो मुक्ताप्रालम्बो मुक्तालता तस्य भावस्तत्ता तया निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्योत्कलिका हृल्लेखः [तस्य] उद्गमः प्रादुर्भावो यया सैवंविधेव । यथा हारो मया भ्राम्यते तथोत्कलिकया मच्चित्तमिति भावः । **मुहुरिति** । उपहारस्योपचारस्य यानि कुसुमानि तेभ्यः स्खलनेन विधुतं कम्पितं यत्करतलं तस्य भावस्तत्ता तया कथिता कुसुमायुधो मदनस्तस्य शरप्रहारवेदना पीडा यया सैवंभूतेव । **मुहुरिति** । गलिता स्रस्ता या रसना कटिमेखला सैव निगडोऽन्दुकस्तत्र पतितौ यौ चरणौ तयोर्भावस्तत्ता तया संयम्य बद्ध्वा मन्मथेनार्पितेव । **मुहुरिति** । चलिताभ्यामूरुभ्यां यथाकथंचिद्विधृतमपि शिथिलं दुकूलं यस्याः सा । क्षितितले दोलायमानोऽंशुकस्योत्तरीयस्यैकदेशस्तेनाच्छादितौ कुचौ यया सा । चकितं ससंभ्रमं यत्परिवर्तनं तेन त्रुट(ट्य)न्ती त्रिवलीलता यस्याः सा । समस्ताः समग्रा ये चिकुराः कुन्तलास्तेषां कलापः समूहस्तस्य संकलनं स्वकीयस्थले स्थापनं तेनाकुलं व्याप्तिमत् करतलं यस्याः सा । किं कुर्वती । वदनं मुखं साचीकृत्य वक्रीकृत्यानेके रसास्तेषां भङ्गी रचनाविशेषस्तेन भङ्गुरं वक्रं यथा स्यात्तथा विलोकयन्ती । अथ वदनं विशेषयन्नाह—**कटाक्षेति** । कटाक्षाणां क्षेपस्तेन धवलीकृतं कर्णोत्पलं यस्मिन् । विलक्ष्यमानं यत्स्मितं तदेव सुधा तस्या धूलिस्तया धूसरितौ कपोलौ यस्मिन् । तावदवतस्थे यावदुपसंहृत एकीभूत आलोको यस्मिन्नेवंविधो लोहितो रक्तो दिवसो बभूव । एतेन संध्यागमयो जात इति ज्ञापितम् ।

अथ प्रदोषसमयं वर्णयन्नाह—**अथेति** । जातायामदर्शनक्षमायां वेलायां कादम्बरी सौधशिखरात्क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडोऽवततारेत्यन्वयः । कस्मिन्सति । रागेणानुरज्यमाने सति रक्ततां प्राप्यमाणे सति । रक्तत्वसाम्यादाह—हृदयस्थितो यः कमलिनीरागस्तेनेव राजीवानां कमलानां जीवितं तस्येश्वरः स्वामी तस्मिन्सकलं समग्रो यो लोकस्तस्य चक्रवालं पटलं तस्य चक्रवर्तिनि सार्वभौमे भगवति माहात्म्यवति । जरठः परिणत एवंविधो यो हारीतो मृदङ्गस्तद्वद्धारी(हरि)ता नीला वाजिनो यस्य स तस्मिन् । पुनः कीदृशे । महतमो-

---

१ संभ्रमाद्द्विगुणितभुजलतावृतपयोधरतया, मदरणसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया. २ प्रस्तुत. ३ कृतमस्का. ४ निदिष्ट. ५ नियमित. ६ मुहुर्मुहुर्विचलित. ७ अवलम्ब. ८ करकमल. ९ कर्णापूर. १० विलक्ष्यमाणस्मितसुधाधूलिधूसरकपोलम्; विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितैकपोला, विलक्ष्यस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलम्, विलक्ष्य चास्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलम्. ११ साचीकृत. १२ अभवत्. १३ उपमर्दन. १४ सकलचक्रवाकचक्रवालवितानिनि.

तिनि भगवति पूष्णि क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोपरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामितशोणिम्नि व्योम्नि सहृतशोचिषि जाते जरठहारीतहरितवाजिनि, रविविरहमीलितसरोजसंहतिषु, हरितायमानेषु कमलवनेषु, श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु, लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैःशनैश्च पुनर्दिनश्रीसमागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरागसागरेणेवापूरिते संध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानलदह्यमानहृदयसहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि विस्तीर्यमाणे तरुणतमालत्विषि तिमिरे, दिक्करिकरविकीर्णसीकरासार इव श्वेतायमानतारागणे गगने, जातायां चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरीक्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः । ततोऽचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः कलुषमुखीः कुपिता इव प्रसादयन्नाशाः प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन्सुप्ताः कमलिनीः, लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्वहन्, रोहिणीचरणताडनलग्नमलक्तकरसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरां दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्, अतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यमुद-

---

त्विष्यास्तदीधितेः एवंविधे पूष्णि सूर्ये जाते सति । तथा क्रमेण च परिपाट्या दिनस्य सूर्यस्य परिलम्बनमस्तसमयस्तेन रोषो नायको दत्तसंकेतोऽद्यापि नागत एवंरूपस्तेन रक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामिता शोणिमा रक्तिमा यस्मिन्नेवंविधे व्योम्न्याकाशे सति । पुनः केषु । **रविविरेति** । रविः सूर्यस्तस्य विरहो वियोगस्तेन मीलिताः संकुचिता याः सरोजस[ह]तयः कमलराजयस्तासु । पुनः केषु । कमलवनेषु नलिनखण्डेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु । तथा कुमुदखण्डेषु कैरववनेषु श्वेतायमानेषु गौरवदाचरमाणेषु । प्रफुल्लितत्वादिति भावः । तथा लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु दिङ्मुखेषु सत्सु । तथा नीलायमाने हरितायमाने शर्वरीमुखे प्रदोषे । शनैःशनैः पुनर्दिनश्रिया यः समागमस्तस्याशाभिरिवानुरागिणीभिर्दीधितिभिः सह भगवति गभस्तिमालिनि सूर्येऽदर्शनतामदृश्यतामुपगते प्राप्ते सति । पुनः संध्यारागेण जीवलोके आपूरिते सति । केनेव । तत्कालविजृम्भितेन तदात्वप्रसृतेन कादम्बर्या हृदयरागस्तल्लक्षणो यः सागरः समुद्रस्तेनेव । पुनः कस्मिन् । विस्तीर्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे । तरुणो नवीनो यस्तमालस्तापिच्छः तस्य त्विडिव त्विट् यस्मिन्नेवंविधे तिमिरेऽन्धकारे सति । तस्य नीलत्वेन साम्यादाह—**कुसुमेति** । कुसुमायुध एवानलो वह्निस्तेन दह्यमानं ज्वलमानं यद्धृदयसहस्रं तस्य धूम इव । कीदृशे । जनितमुत्पादितं मानिनीनां नयनेषु वारि येन तस्मिन् । अद्यापि पतिर्गृहे नागत इति दुःखेन मानिनीनयनेष्वश्रुसद्भाव इत्यर्थः । एतेन धूमसादृश्यं ध्वनितम् । **दिगिति** । दिक्करिणां [illegible] ये कराः शुण्डादण्डास्तैरवकीर्णोऽवध्वस्तो यः सीकरासारस्तस्मिन्निव । श्वेतायमाने दीप्यमाने तारागणे नक्षत्रसमूहे गगने व्योम्नि जाते सति । अन्वयस्तु प्रागुक्तः । ततस्तदनन्तरमचिरादिव स्तोककालेनेव [illegible] उदयादुदयं प्राप्तवान् । **गृहीतेति** । गृहीताः पादा यस्य सः । प्रसाद्यमान इव । काभिः । कुमुदिनीभिः [illegible] । कलुषमुखीः कुपिता इव आशा दिशः प्रसादयन्प्रसन्नीकुर्वन् । सुप्ताः कमलिनीर्मा प्रबोधो मा भूदित्याशङ्कया परिहरंस्त्यजन् । लाञ्छनच्छलेनाङ्कमिषेण निशामिव हृदयेन समुद्वहन्धारयन् । [illegible] । उदयरागं दधानः । कमिव । रोहिण्याश्चरणेन रतिकलहेन यत्ताडनं तेन [लग्न] अलक्तकरसमिव [illegible] । तिमिरमेव नीलमम्बरं वस्त्रं येनादृशीं दिवं नीलावगुण्ठनसाम्यादभिसारिकामिवोपसर्पन्नाश्रयन् । अतिवल्लभस्य भावोऽतिवल्लभता तया सौभाग्यं विकिरन्निव निक्षिपन्निव । कीदृशः । भगवान्माहात्म्य-

---

[illegible] २ कमलवनेषु [illegible] दर्शनमिनेष्विवोन्मुखेषु [illegible] ४ [illegible] नीलायमाने. ५ रागरस. [illegible] ८ [illegible] ९ गगने जाते. १० न चिराद्. ११ नीलाम्बरधराम्

गाङ्गगवानीक्षणोत्सवः सुधासूतिः । उच्छ्रिते च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ, धवलितदिशि दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव कुमुद इव गृहकुमुदिन्याः कल्लोलधौतसुधाधवलसोपाने तनुतरङ्गतालवृन्तवातवाहिनि सुप्तहंसमिथुने विरहवाचालचक्रवाकयुगले तीरे कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखितपत्रलतमवदातसिन्दुवारदामोपहारं हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितं कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत्केयूरकः 'देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता' इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससंभ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीताशेषराजचिह्नाम्, इतरामिवैकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृततनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधानाम्, ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले बिभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेषेण साक्षादिव चन्द्रोदयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती

वान् । पुनः किंविशिष्टः । ईक्षणानां नेत्राणामुत्सव इव । उच्छ्रिते च वृद्धिं प्राप्ते च कुसुमायुधः कन्दर्पस्तस्याधिराज्यं साम्राज्यं तस(स्य) एकमद्वितीयमातपत्रं छत्रं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविणी सैव वधूस्तस्या वरः प्राणनाथस्तस्मिन् । पाण्डुरत्वसाम्येनाह—**विभावरीति** । विभावर्यास्त्रियामाया विलासार्थं दन्तपत्रं कर्णाभरणं तस्मिञ्श्वेता शुभ्रा भानवः किरणा यस्मिन् । धवलिताः शुभ्रीकृता दिशो येन स तस्मिन् । चन्द्रालोकेन भुवनस्य व्याप्तत्वादाह—**दन्तेति** । दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने विष्टपे जाते सति चन्द्रापीडश्चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य निरन्तरता सर्वस्मिन्नभिव्याप्तिस्तया हेतुभूतया । एव विरलकुमुदवत्या अपि । गृहकुमुदिन्याः कुमुदमय्याः कुमुदप्रकर्षवत्या इव ये कल्लोलाः श्वेतिमोत्कर्षास्तैर्धौतं निर्मलीकृतं सुधया धवलं सोपानं यस्मिन् । तनवः सूक्ष्मा ये तरङ्गाः कल्लोलास्त एव वातहेतुत्वात्तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं वहतीत्येवंशीलं तस्मिन् । सुप्तानि हंसानां मिथुनानि यस्मिन् । विरहेण वियोगेन वाचालानि मुखराणि चक्रवाकयुगलानि यस्मिन्नेवंविधे तीरे । गृहदीर्घिकाया इति शेषः । कुमुदानां कैरवाणां दलावलीभिः पत्रश्रेणिभिः पर्यन्ते प्रान्ते लिखिताः पत्रलताः पत्रभङ्गयस्ताभिर्दन्तुरं तदवदातानि सिन्दुवारदामानि निर्गुण्डीस्रजस्तेषामुपहारो यस्मिन्स्तं हरिचन्दनं गोशीर्षचन्दनं तस्य रसैः प्रक्षालितं धौतं कादम्बर्याः परिजनः परिच्छदस्तेनोपदिष्टं कथितं मुक्तावद्धवलं शुभ्रं शिलापट्टं चन्द्रेण शीतलमधिशिश्ये । शयनं चकारेत्यर्थः । तत्रस्थस्यास्य चन्द्रापीडस्य केयूरक आगत्येत्यकथयत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—**कादम्बरीति** । कादम्बरी देवी देवं भवन्तं द्रष्टुमागता ।

अथेति । तत्कथनानन्तरं ससंभ्रममुत्थाय स चन्द्रापीडः कादम्बरीमपश्यत् । अथ कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**आगच्छन्तीमिति** । आगच्छन्तीमायान्तीम् । **अल्पेति** । अल्पः स्तोको यः सखीजनस्तेन परिवृताम् । अपनीतं दूरीकृतमशेषं समग्रं राजचिह्नं यया सा ताम् । अनर्णवनगमिव पर्वव्यावर्णितस्वरूपाया भिन्नामिवैकावलीमात्रमाभरणं विभूषणं यस्याः सा ताम् । अच्छं चाच्छं चाच्छाच्छं तेन । अतिनिर्मलेनेत्यर्थः । एतादृशेन चन्दनरसेन धवलीकृता तनुलता यया सा [ता]म् । एककर्णेऽवसक्तं क्षिप्तं दन्तपत्रं यया सा ताम् । तथाविधदेशाचारत्वादिति भावः । पुनः किं कुर्वाणाम् । कर्णपूरीकृतं कुमुददलं कैरवपत्रं दधानाम् । कीदृशम् । इन्दुकला चन्द्रकला सैव कलिका तद्वत्कोमलं सुकुमारम् । पुनः किं कुर्वन्तीम् । ज्योत्स्नावच्छुचिनी पवित्रे कल्पद्रुमस्य दुकूले बिभ्रतीं दधानाम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेषेण नेपथ्येन साक्षाच्चन्द्रोदयदेवतामिव । मदलेखया दत्तो हस्तावलम्बः करावलम्बो यस्याः सा ताम् । अन्वयस्तु प्रागुक्तः । आगत्य च

---

१ उदिते. २ दन्तिदन्तात. ३ कुमुदमय्या. ४ धृत. ५ पत्रच्छाददन्तुरम्, दन्तपत्रच्छन्न

प्राकृते परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार, अध्यास्यतां शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत । सर्वासु चासीनासु तासु मुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीड.—'देवि, दृष्टिमात्रप्रीते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनुग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्रहातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता यदभिनवसेवकजनेऽप्येवमनुरुध्यते । प्रायेण मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्य. खलु परिजन', ते यस्योपरि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः । परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृणलवलघु च जीवितम् । अपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि एतेषामन्यतरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वम्' इति । अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत्—'कुमार, भवतु । अतियन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी । किमर्थं चैवमुच्यते । सर्वमिदमन्तरेणापि वचनमनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफल्गुना वचसा संदेहदोलामारोप्यते' इति स्थित्वा च कंचित्कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः,

---

प्रीतिपेशलता स्नेहसुन्दरता दर्शयन्ती प्रकटयन्ती प्राकृते नीचे परिजनस्य सेवकजनस्योचिते योग्ये भूतले पृथिव्यां समुपाविशत्समुपविष्टा । चन्द्रापीडोऽपि हेकुमार, शिलातलमेवाध्यास्यतामिति मदलेखयासकृद्वारंवारमनुबध्यमानोऽपि कथ्यमानोऽपि भूमिमेव वसुधामेवाभजताश्रितवान् । सर्वासु तास्वासीनासूपविष्टासु सत्सु मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडो वक्तुं कथयितुमुपचक्रम उद्यमं कृतवान् । किं तदित्याह—**देवीति** । हे देवि, दृष्टिमात्रेण प्रीते दासजने संभाषणादि जल्पनप्रभृतिकस्य प्रसादस्यानुग्रहस्यावकाशोऽवगाहो नास्ति । दृष्टिमात्रसमुद्भूतप्रीत्या तावन्मम हृदय [illegible]भृत यावदस्य प्रवेशो नास्तीत्यर्थः । एतावतोऽनुग्रहस्य किमुत भण्यते । सर्वथा प्रवेशो नास्तीत्यर्थः । **न खल्विति** । निपुणं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नप्यात्मनो गुणलवमवलोकयामि पश्यामि । यस्य गुणलवस्यायमनुरूपो योग्योऽनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः । अतिसरलातिऋज्वी तवेयमपगतो दूरीभूतो योऽभिमानोऽहंकारस्तेन मधुरा मिष्टा सुजनता सौजन्यम् । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**यदिति** । यदभिन[वे] सेवकजनेऽपि नूतनभृत्येऽप्येवमनुरुध्यतेऽनुग्रहविषयीक्रियते । **प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येनोपचारेण बाह्यविनयेन हार्यं वशीकर्तुं योग्यमत एवादक्षिणमनुदारं मां देवी मन्यते जानाति । खलु निश्चयेन । स एव परिजनो धन्यः कृतपुण्यः यस्योपरि ते तव नियन्त्रणाज्ञा स्यात् । आज्ञालक्षणो यः संविभागो विभज्य किंचिदर्पणं तस्य का[र]णं तदुचिते योग्ये भृत्यजने क इवादरो बहुमानाधिक्यम् । **परेति** । परस्य य उपकार उपकृतिस्तस्योपकरणं [illegible] शरीरं तृणस्यार्जुनस्य यो लवो लेशस्तद्वल्लघु च जीवितम् । अत आगतायास्ते तव त्वत्प्रतिपत्तिभिस्त्व[illegible]भिरुपायनीकर्तुमुपढौकनीकर्तुमहमपत्रपे लज्जे । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानीन्द्रियाणि, [illegible]न्यतरत्परिग्रहेण स्वीकारेण कृत्वा गरीयस्त्वमारोपय स्थापयेति । अन्यस्योपायनस्याभावात् । इदमेव [illegible] । [illegible]वादिन एवमस्य चन्द्रापीडस्य वचनमाक्षिप्य निराकृत्य मदलेखा सस्मितमवादीदवोचत् । [illegible] भवतु [illegible] तदर्थनात् । परमनियन्त्रणयातिकथनेन खलु निश्चयेन कादम्बरी खिद्यते खेदं [illegible] । [illegible] किमर्थं [illegible] उच्यते । वचनमन्तरेणापि कथनं विनैव सर्वमिदं पूर्वोक्तमनया कादम्बर्या [illegible] । [illegible] उपचारफल्गुना निरर्थकेन वचसा किं वचनव्यापारेण संदेहदोलामारोप्यते । [illegible] । [illegible] कंचित्कालं स्थित्वा विलम्ब्य च कृतो विहित, अर्थात्प्रश्नस्य, प्रस्तावोऽव[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—**कथमिति** । कथं केन प्रकारेण

[illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] च ५ [illegible] ६ अपि त्रपे [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible]

कथं देवी विलासवती, कथमार्यः शुकनासः, कीदृशी चोज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च कीदृग्भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभि सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च शय नसौधशिखरमारुरोह। तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलंचकार। चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्स लतां च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धि च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयूरकेण संवाह्यमानचरण क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनजागरखिन्नः स्वप्तुमिव तालतमालतालीकदलीकन्दलिनीं प्र विरलकल्लोलानिलशीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामि नीजनस्य निःश्वसितैरिवोष्णैर्म्लानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुद दलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्रहा रानुत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु, पाण्डुतनुषु गृहप्रदीपेषु, अनवरतशरक्षेपखिन्नानङ्गनिःश्वा

राजा तारापीड । देवी विलासवती कथम् । [कथ] आर्य शुकनास । कीदृशी चोज्जयिनी विशाला । सा चोज्जयिनीत कियत्यध्वनि मार्गे । कीदृग्भारत वर्षं क्षेत्रम् । रमणीयो वा मनोहरो वा मर्त्यलोको मनुष्यलोक । **एवमिति** । एवविधाभिरेवप्रकाराभि कथाभिर्वार्ताभि सुचिर बहुकाल स्थित्वावस्थान कृत्वोत्थाय कादम्बरी केयूरक चन्द्रापीडसमीपशायिन परिजन च समादिश्यादेश दत्त्वा शयनयोग्य यत्सौधशिखर तदारुरोहारूढवती । **तत्रेति** । तत्र तस्मिन्सौधतले सित शुभ्र यद्दुकूल दुगूल तस्य वितान चन्द्रोदयस्तस्य तलमधोभागस्तत्रास्तीर्णं स्थापित शयनीय शय्यामलचकारालकृतवती । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानता निगर्वतामभिरूपता विचक्षणतामतिगम्भीरता च कादम्बर्या, निष्कारणवत्सलता च निर्हेतुकहितकारिता च महाश्वेताया, सुजनता च मदलेखाया, महानुभावता च परिजनस्य, अतिसमृद्धि च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यता मनोहरता च किंपुरुषदेशस्य, मनसा भावयश्चिन्तयन्केयूरकेण संवाह्यमानौ लाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्यैवभूत क्षणादिव क्षणमात्रेण क्षणदा त्रियामा क्षपितवान्क्षय नीतवान् ।

इदानीं रात्रिशेष चन्द्रास्त सूर्योदय च वर्णयश्चन्द्रापीडकर्तव्यतामाह—**अथेति** । क्षणदाक्षयानन्तर कादम्बर्या यत [दर्शन] अवलोकन तेन जागरो जागरण तेन खिन्नो र्हीण स्वप्त(मु)मिव शयन कर्तुमिव तारापतिश्चन्द्र । **वेलेति** । वेलासमुद्रवृद्धिस्तस्या वनराजि कान्तारश्रेणिमवततारावतीर्णवान् । अथ वनराजि वर्णयन्नाह— **तालेति** । तालस्तल, तमालस्तापिच्छ, ताली वृक्षविशेष, कदली रम्भा, आसा कन्दलो विद्यते यस्या सा ताम् । **प्रविरलेति** । प्रविरला स्तोका ये कल्लोलास्तरगास्तेषामनिलो वायुस्तेन शीतला सुशीताम । **अभ्यर्णेति** । अभ्यर्णस्तत्कालीनो यो विरहो वियोगस्तेन विधुरस्य दु खितस्य कामिनीजनस्योष्णैर्नि श्वसितैर्नि श्वासैरिव म्लानि मलिनता चन्द्रिका चन्द्रगोलिकानीयत प्राप्यत । **चन्द्रेति** । चन्द्रापीडविलोकनेन आरूढ प्राप्तो मदनो यस्या एवभूतेव । आरूढमदनतायास्तु शीतलस्थानावस्थिति प्रजागरश्च स्यादित्याशयेनाय(?)—**कुमुदेति** । कुमुददलाना कैरवपत्राणा [उदरे] मध्ये नीता परिकलिता निशा रात्रिर्यया सा । तेषा विकसितत्वात् । तदनन्तरमेव पङ्कजेषु कमलेषु लक्ष्मीर्निपपात । **क्षणदेति** । क्षणदाया निशाया अपगमे कामिनीना रते ये(यान) कर्णोत्पलप्रहारान् अथ वान्यानपि क्रीडाविलासान्स्मृत्वा स्मरण [कृत्वा] पुनर्दर्शनमुत्कण्ठितेष्विवात एवोत्कण्ठापरिपूर्णा क्षामता कृशता व्रजत्सु गच्छत्सु, तत एव पाण्डुतनुषु गृहदीपकेषु सत्सु । **अनवरतेति** । अनव[र]त निरन्तर य

---

१ प्रजागर २ अविरल. ३ स्मृतकामिनीकर्णोत्पलप्रहारेषु ४ प्रहारगणान् ५ वासगृह.

सविभ्रमेषु वहत्सु लताकुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु सुमन्दरलतागृहगहनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्गते चक्रवाकहृदयनिवासलग्नानुरागमिव लोहितं मण्डलमुद्वहति सवितरि शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः प्रक्षालितमुखकमलः कृतसंध्यानमस्कृतिर्गृहीतताम्बूल 'केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा । क्व वा तिष्ठति' इत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्टते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मललाटिकाभिरक्षमालापरिवर्तनप्रचलकरतलाभिः पाशुपतव्रतधारिणीभिर्धातुरागारुणाम्बराभिश्च परिव्राजिकाभिः परिणततालफलवल्कलोहितवस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहिनीभि. सितवसननिबिडनिबद्धस्तनपरिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिर्जटाजिनवल्कलापाढधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः साक्षादिव मन्त्रदेवताभि' पठन्तीभिर्भगवतस्त्र्यम्बकस्याम्बिकाया कार्तिकेयस्य विश्रवस्य कृष्णस्यार्यविलोकितेश्वरस्यार्हतो विरिञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानामन्त पुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरासन्नवेत्रासनदानैश्च गन्धर्वराजवा-

---

[illegible]क्षेपो घाणप्रक्षेपस्तेन खिन्नो रीणो योऽनङ्ग कदर्पस्तस्य नि श्वासास्तेषा विभ्रमेषु लता वल्लयस्तासा कुसुमाना पुष्पाणा परिमलो येष्वेवविधेषु प्रभातमातरिश्वसु प्रत्यूषसमीरेषु वहत्सु । अरुणोदयेन [उपप्लव] उपद्रवो विद्यते यासामेवविधासु तारकासु तारासु भियेव भीत्येव सुमन्दरो मेरुस्तस्य लता वीरुधस्ता इव गृहास्तेषा गहनान्यरण्यानि च भजन्तीष्वाश्रयन्तीषु । क्रमेण परिपाट्या चक्रवाको रथाङ्गाह्वस्तस्य हृदय तेन सह निवासस्तत्र लग्नोऽनुरागो यस्यैवविधमिव लोहित मण्डल बिम्बमुद्वहति धारयति सवितरि सूर्ये च समुद्गत उदिते सति शिलातलादुत्थाय प्रक्षालित मुखकमल येन स, कृता सध्याया नमस्कृतिर्येन स, गृहीत भक्षित ताम्बूल येन स, हे केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा । क्व वा तिष्ठतीत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन केयूरकेण हे देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गण तत्र यत्सौध तस्य वेदिकाया महाश्वेतया सहावतिष्ट[ति] । इत्यावेदिते कथिते सति गन्धर्वराजतनयामालोकयितु वीक्षितुमाजगाम । तदनन्तर महाश्वेता कादम्बरी च ददर्शावलोकयामास । अथ महाश्वेता विशिनष्टि—**साक्षादिति** । साक्षान्मन्त्रदेवताभिरिव परिव्राजिकाभिस्तापसीभिरुपास्यमानाम् । ता विशिनष्टि—**धवलेति** । धवल शुभ्र यद्भस्म भूतिस्तस्य ललाटिका यासा ताभि । **अक्षेति** । अक्षमाला जपमालास्तासा परिवर्तन तेन प्रचलानि कम्प्राणि करतलानि यासा ताभि । पशुपतेरीश्वरस्येद पाशुपत व्रत नियमविशेषस्तद्धारयन्तीत्येवशीलास्ताभिर्धातुरागेण गैरिकेणारुणान्यम्बराणि यासा ताभि । परिणता ये तालफलानि तेषा वल्कलानि तान्येव लोहितानि रक्तानि वस्त्राणि यासा ताभि । **रक्तेति** । रक्तो [illegible] तद्व्रतिनीभिस्तन्निर्वाहकारिणीभि । अथ तापसी विशिनष्टि—**सितेति** । सितवसनेन श्वेतवस्त्रेण निबिड [illegible] निबद्ध स्तनपरिकर कुचाभोगो याभि । श्वेतपटस्य व्यजनानि तालवृन्तानि [illegible] । **जटेति** । जटा सटा, अजिन मृगचर्म, वल्कल चोचम, आषाढ पालाश, एतान्धारयन्ती[illegible] । [illegible] यासा तानि । कि कुर्वन्तीभिरेताभि । पठन्तीभिरुच्चारयन्तीभि । [illegible] अम्बिकाया गौर्या कार्तिकेयस्य स्कन्दस्य, विश्रवस्य [वि]श्रवस, कृष्णस्य [illegible] बौद्धस्य अर्हतस्तीर्थंकरस्य विरिञ्चस्य ब्रह्मण, पुण्या पवित्रा स्तुतीर्नुती । [illegible] । [illegible] गन्धर्वराजस्य बान्धवा स्वजनास्तेषा वृद्धा स्थविरा सादर

[illegible] ५ समुद्गतचक्रवाक ६ आलोहितम ७ अवतिष्ठति [illegible] १३ विदग्ध्रवसो निरस्यार्थ. [illegible] १५ [illegible]

न्धववृद्धाः संमानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समुपविष्टेन किंनरमिथुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्र्या पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानां पुरो धृते च दर्पणे ताम्बूलरागबद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्नासिक्तमुत्सृष्टसधूच्छिष्टपट्टपाण्डुरमधरं विलोकयन्तीं शैवलतृणया कर्णपूरशिरीषप्रेपितोत्तानविलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाणगमनप्रणामप्रदक्षिणां कादम्बरीं च समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे। स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत्। असौ तु तावतैव विदिताभिप्रायां कादम्बरीमब्रवीत्—'सखि, भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरार्द्रीकृतो न शक्नोति वक्तुम्। जिगमिषति खलु कुमारः। पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते। अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात्। अतोऽभ्यनुजानातु भवती' इति।

सत्कारपूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैराभाषणैर्जल्पनैरभ्युत्थानैरुत्तिष्ठनैरासन्ने समीपे वेत्रासनस्यासन्द्या दानैश्च कृत्वा संमानयन्ती सत्कारं कुर्वन्ती महाश्वेताम्। पुनः कीदृशीं कादम्बरीम्। पृष्ठतः समुपविष्टेन पश्चाद्भागस्थितेन किंनरमिथुनेन किंपुरुषयुग्मेन मधुकरवन्मधुराभ्यां वंशाभ्यामुपाङ्गाभ्यां ताने स्वरे दत्ते सति। नारदो देवऋषिस्तस्य दुहित्र्या पुत्र्या भद्राभिधानया कलगिरा मनोज्ञवाण्या गायन्त्या गानं कुर्वन्त्या। पठ्यमाने गानद्वारा कथ्यमाने च सर्वमङ्गलैः समग्रश्रेयोभिर्महीयसि महाभारते दत्तावधाना न्यस्तचित्ताम्। पुनः किं कुर्वन्तीम्। पुरो धृतेऽग्रे स्थापिते दर्पणेऽधरं दन्तच्छदं विलोकयन्ती पश्यन्तीम्। अथाधरं विशेषयन्नाह—**ताम्बूलेति**। ताम्बूलं नागवल्लीदलं तस्य रागस्तेन बद्धा या कृष्णिका श्यामता तयान्धकारितमन्धकारवदाचरितमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत्। **दशनेति**। दशनानां दन्तानां या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया सिक्तं सिञ्चितम्। **उत्सृष्टेति**। उत्सृष्टमुज्झितं मधु क्षौद्रं येनैवंविधो यः उच्छिष्टपट्टो मदनपिण्डस्तद्वत्पाण्डुरं श्वेतरक्तम्। **बद्धेति**। बद्धमण्डलं यथा स्यात्तथा भ्रमता भ्रमणं कुर्वता [भवनकलहंसेन] गृहकलहंसेन प्रभातकालीनो यः शशी चन्द्रस्तेनेव क्रियमाणा विधीयमाना गमनसमये प्रणामयुक्ता प्रदक्षिणा यस्याः सा ताम्। कलहंसान्विशेषयन्नाह—**शैवलेति**। शैवलं शैवालं तस्य तृणया गर्द्धेन कर्णपूरीकृतं यच्छिरीषपुष्पं तस्मिन्प्रेषिते उत्तानं ऊर्ध्वमुखे विलोचने नेत्रे यस्य स तेनैवंविधा कादम्बरीं च समुपसृत्य निकटे गत्वा कृतो नमस्कारो येनैवंभूतो यस्याः सा समुपविष्टास्ति तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तं स्थापितमासनं विष्टरं भेजेऽभजत्। तत्र कंचित्कालं स्थित्वा स्थितिं विधाय महाश्वेताया वदनं विलोक्य निरीक्ष्य स्फुरितं चलितं कपोलयोरुदरं मध्यप्रदेशो यस्मिन्नेतादृशं मन्दस्मितमीषद्धास्यमकरोत्। असौ महाश्वेता तु तावतैव स्मितमात्रेणैव विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यया एवंविधा सती कादम्बरीमित्यब्र[वी]त्। इतिशब्दद्योत्यमाह—**सखीति**। हे सखि आलि, भवत्या गुणैः कारणभूतैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रोपल इवार्द्रीकृतो वक्तुं कथयितुं न शक्नोति न [स]मर्थो भवति। खलु निश्चयेन कुमारो जिगमिष्यति विचलिष्यति। पृष्ठतो मद्गमनानन्तरमविदितवृत्तान्तमज्ञातोदन्तमत एव दुःखं दुःखितं राजचक्रं नृपसमूहः [आस्ते] वर्तते। अपि चेति युक्त्यन्तरं। युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्दूरस्थितयोरपीदानीं साम्प्रतं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव पद्मिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथ(नाथ)योरिव कैरविणीचन्द्रमसोरिव प्रीतिः स्नेहः आ प्र(प्र)लयात्प्रलयं मर्यादीकृत्य आकल्पान्तादियं स्थिता। अतो हेतोर्भवत्यभ्यनुजानातु। गमनाज्ञा ददात्वित्यर्थः।

१ मिथुनेन. २ मधुराभ्याम्. ३ स्थानके, नाले. ४ नारददुहित्रा च मालिन्या. ५ पुरोनिहितदर्पणनिरीक्षित- ६ र्पणे. दर्पणे. ७ उत्सृष्ट. ८ पादपेन. ९ सुधावेदिकायाम्. १० अनुजानातु.

अथ कादम्बरी 'सखि, महाश्वेते, स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा । क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः कादम्बरीं तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुपा मनसा च गृह्यमाणः 'देवी, किं ब्रवीमि । बहुभाषिणे न श्रद्दधाति लोकः । स्मर्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । कादम्बरीवर्जोऽशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्ट परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत् । तथा हि । तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नामिव पृष्ठतः, कृतमार्गगमननिरोधामिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशात्क्षिप्तामिव नभसि सम्यगालोकयितुं वदनम्, विरहातुरमानसामिवावस्थितामुरःस्थले, तामेव ददर्श । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं

अथेति । एतच्छ्रवणानन्तरं कादम्बरी गन्धर्वकुमारानाहूयाह्वानं कृत्वेत्यादिदेशेत्यादिष्टवती । इतिशब्दवाच्यमाह—**कुमारेति** । कुमारं चन्द्रापीडं स्वां भूमिं प्रापयत आपयत यूयम् । किं कृत्वा । इत्यभिधायेत्युक्त्वा । इतिशब्दार्थमाह—हे सखि महाश्वेते, अयं म[त्]क्ष[]ण. सपरिवारो जनः कुमारस्य स्वान्तरात्मेव स्वाधीनः स्ववशः । अतः कोऽत्रानुरोधः सकोचः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थायोत्थानं कृत्वा प्रथममादौ महाश्वेतां प्रणम्य नमस्कृत्य ततस्तदनन्तरं कादम्बरीं प्रणम्य नमस्कृत्य तस्याः कादम्बर्याः प्रेमस्निग्धेन स्नेहचिक्कणेन चक्षुपा नेत्रेण मनसा च गृह्यमाणः इत्यभिधायोक्त्वा कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम निर्गतो बभूव । इतिशब्दार्थमाह—**देवीति** । हे देवि कादम्बरि, किं ब्रवीमि किं कथयामि । 'ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्यायात् । अत्र हेतुमाह—यतो बहुभाषिणे वाचालाय लोको जनो न श्रद्दधाति न श्रद्दधते । अत उपसहरति—**स्मर्तेति** । परिजनकथासु निजसेवकवार्तासु स्मर्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अहमिति शेषः । तदनन्तरं कादम्बरीवर्जोऽशेषः समग्रः कन्यकाजनो गुणगौरवेणाकृष्ट आकर्षितः परवश इव परायत्त इव तं चन्द्रापीडं व्रजन्तं गच्छन्तमा बहिस्तोरणाद्बहिर्द्वारं मर्यादीकृत्यानुवव्राज पृष्ठतो जगाम । तदन्तरं निवृत्ते च पश्चाद्वलिते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतमानीतं वाजिनमारुह्यारोहणं कृत्वा तैः पूर्वोक्तैर्गन्धर्वकुमारकैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तः । गच्छतो व्रजतोऽस्य चन्द्रापीडस्य चित्ररथतनया कादम्बरी न केवलमन्तर्बहिरपि सैव कादम्बरी सर्वाशानिबन्धनं समग्राभिलापाणां कारणमासीद्बभूव । एतदेव दर्शयति—**तथा हीति** । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन चित्तेन कृत्वासह्यं न सोढुं शक्यं यद्विरहदुःखं तस्यानुशयः संतापस्तेन पृष्ठतो लग्नामिव, पुरस्तादग्रे कृतो मार्गगमनस्य निरोधो यया सैवंविधामिव, वियोगेन विरहेणाकुलं यद्धृदयं चित्तं तस्मिन्नुत्कलिका [illegible] आवेशात्प्रवेशात्सम्यग्वदनमालोकयितुं वीक्षितुं नभसि व्योम्नि क्षिप्तामिव पर्यस्तामिव । [illegible] विरहातुरं पीडितं मानसं यस्या एवंविधामिवोरःस्थलेऽवस्थिताम् । तामेव कादम्बरीमेव ददर्श [illegible] । क्रमेण परिपाट्या च महाश्वेताश्रमं प्राप्यासाद्याच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टं स्थापितमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेण [illegible] आत्मनः स्कन्धावारं सैन्यनिवेशमपश्यदैक्षत । **निवर्तितेति** । निवर्तिताः पश्चाद्वालि[illegible] [illegible] सानन्देन सप्रमोदेन । सेव प्रभुदर्शनादिति भावः । सकुतूहलेन [illegible] । [illegible] । सविस्मयेन साश्चर्येण । तादृशमुक्ताप्रालम्बदर्शनात् । एवंविधेन

[illegible] , [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible], ५ [illegible]

विवेश । संमानिताशेषराजलोकश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः, इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनविद्विष्टेव नास्य पुरे प्रीतिमकरोद्राजलक्ष्मी. । तामेव च धवलेक्षणामाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एवास्य जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनैव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना मौलिना कृतपादपतनम् 'एह्येहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावित प्रथितमालिलिङ्ग गाढम् । उपावेशयच्चैनमात्मनः समीप एव । पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमादृतः—'केयूरक, कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी भगवती महाश्वेता च इति । असौ तु तेन राजसूनो. प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्यादततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति ।' इत्यभिधायापनीयार्द्रवस्त्रावगुण्ठितं विससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दनपङ्कन्यस्तबालमृणालवलयमुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्यच तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्य-

---

च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाण स्वभवन स्वगृह विवेश प्रवेश कृतवान् । समानित' सत्कृतोऽशेष. समग्रो राजलोको येनैवभूतश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैव महाश्वेता, एव कादम्बरी, एव मदलेखा, एव तमालिका, एव केयूरक', इत्यनयैव कथया वार्तया प्रायो बाहुल्येन दिवस वासरमनैषीत । परिपूर्णीचकारेत्यर्थ । कादम्बर्या रूपदर्शन तेन विद्विष्टेव विद्वेष प्राप्तेव राजलक्ष्मीर्नास्य पुरेऽस्य शरीरे । 'घनो बन्ध. पुर पिण्ड.' इति कोश । प्रीतिमकरोत् । तामेव धवलेक्षणा कादम्बरीमाबद्धरणरणकेन निबद्धोत्कण्ठ्येन चेतसा चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रत एव त(अ)स्य चन्द्रापीडस्य रात्रिर्जगाम । **अपरेद्युश्चेति** । अपरस्मिन्दिने भगवति रवौ समुत्थिते सति तद्गतेनैव कादम्बरीगतेनैव मनसास्थानमण्डपगतः सहसैवातर्कित एव प्रतीहारेण सह सप्रविशन्त केयूरक ददर्शाद्राक्षीत् । **दूरादेवेति** । दूरादेव दर्शनमात्रादेव क्षितितल स्पृशतीत्येवशीलेन मौलिना मस्तकेन कृत पादपतन येन तम्, एह्येहीत्युक्त्वेत्यभिधाय । इद प्रीत्यतिशयनिवेदकम । प्रथममादावपाङ्गविसर्पिणा नेत्रप्रान्तचारिणा चक्षुषा नेत्रेण, ततस्तदनन्तर हृदयेन स्वान्तेन ततस्तदनन्तर रोमोद्गमेनोद्धूषणेन, तत पश्चाद्भुजाभ्या बाहुभ्या प्रधावित उच्चलित. प्रथित विख्यात गाढमत्यर्थमालिलिङ्गोपगूहितवान् । एन केयूरक [आत्मन समीप एव] आत्मीयासनाभ्यर्ण एवोपावेशयदस्थापयच्च । पुन स्मितसुधाधवलीकृतान्यक्षराणि यस्मिंस्तत्क्षरत्स्रवद्य प्रीतिद्रवस्तन्मयमिव तन्निर्मितमिवैतादृश वचनमादृत आदरवान्पप्रच्छ । प्रश्न चकारेत्यर्थ । किं तदित्याह—**केयूरकेति** । हे केयूरक, कथय ब्रूहि । कुशलिनी क्षेमवती देवी ससखी[जना] सपरिजना कादम्बरी वर्तते । तथा महाश्वेता भगवती च । **असौ त्विति** । असौ केयूरकस्तु तेनानिर्वचनीयेन राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य प्रीत्या प्रकर्षस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवभूतेन स्मितेन स्नापित इव स्नान कारित इव, अनुलिप्त इव विलिप्त इव, सद्य इव तत्कालमेवापगतोऽध्वखेद पथश्रमो यस्य स प्रणम्य नमस्कृत्यादृततरमत्यादरपूर्वकमवोचदब्रवीत । अद्य कुशलिनी सा वर्तते, यामेव देव पृच्छतीत्यभिधा[य]इत्युक्त्वापनीय दूरीकृत्यार्द्रवस्त्रे[न] स्तिमिताशुकेनावगुण्ठितमाच्छादित विससूत्रेण मृणालतन्तुना सयत बद्ध मुख यस्य तत् । आर्द्रचन्दनपङ्को न्यस्तो यस्मिन्नेतादृश बालमृणालवलय नवीनतन्तुलक्ष्णक तस्य मुद्रा यस्मिन्नेतादृश नलिनीपत्रपुटमदर्शयदीक्षणविषयमकारयत् । उद्घाट्योन्मुद्र्य तत्र तस्मिन्कादम्बरीप्रहितानि ।

---

१ सभावितप्रचर्चीहृतराजलोकः, समानिराजलोक. २ द्विष्टेव ३ सा ४ प्रविशन्तम् ५ नि..., प्रत्युत्त ६ तमालिङ्ग ७ समुपावेशयत ८ बाष्कर्पट

दर्शयत् । तद्यथा—मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि, शुककामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलं च कर्पूरम्, अतिवहलमृगमदामोदमनोहरं च मलयजविलेपनम् । अब्रवीच्च—'चूडामणिचुम्बिना कोमलाङ्गुलिविनिर्गतलोहितांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा, पर्यस्तशिखण्डमाणिक्यज्योत्स्नास्नपितललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटितसीमन्तमकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन तमालिका । संदिष्टं च तव महाश्वेतया—'धन्याः खलु ते येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषयम् । तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव वृत्ता । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायेवातीतदिवसाय । त्वया वियुक्तं निर्वृत्तमहोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलपरित्यागाम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च वलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम् । अतः पुनरा-

---

राजपुत्रीप्रेषितान्यभिज्ञानानि चिह्नान्यदर्शयदवलोकनमकारयत् । तदेव दर्शयति—**तद्यथेति** । मरकतमश्मगर्भं तद्वद्धरिन्ति नीलानि व्यपनीतत्वञ्चि दूरीकृतत्वग्भागानि चार्वी या मञ्जरी तद्भाञ्जि क्षीरीणि क्षीरयुक्तान्येतादृशानि पूगीफलानि क्रमुकफलानि । तथा शुककामिनी कीरपत्नी तस्याः कपोलौ तद्वत्पाण्डूनि श्वेतानि ताम्बूलीदलानि नागवल्लीपत्राणि । तथा हरस्येश्वरस्य यश्चन्द्रखण्डस्तद्वत्स्थूल शकल खण्ड यस्यैतादृश कर्पूर हिमवालुका । तथातिबहलोऽतिनिविडो यो मृगमदामोद. कस्तूरीपरिमलस्तेन मनोहर रुचिर च मलयजविलेपन चन्दनाङ्गराग । एतद्दर्शनानन्तरमब्रवीदवोचत् । चकार समुच्चयार्थ । कादम्बरी देव्यञ्जलिना बद्धपाणिपुटेन देव भगवन्तमर्चयति पूजयति । अथाञ्जलि विशिनष्टि—**चूडेति** । चूडामणि शिरोमणिस्तच्चुम्बिना तत्स्पर्शिना कोमलाङ्गुलिभ्यो मृदुकरशाखाभ्यो विनिर्गमो यस्यैवभूत लोहित रक्तमशुजाल किरणसमूहो यस्मिन्स तेन । महाश्वेता च [स]कण्ठग्रहेण निगरणसहितेन कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन देवमर्चयतीत्यस्य सर्वत्र सबन्धः । तथा मदलेखा नमस्कारेण प्रणामेन । कीदृशेन । **पर्यस्तेति** । पर्यस्त पतित यच्छिखण्डमाणिक्य शिखारत्न तस्य ज्योत्स्ना कान्तिस्तया स्नपित क्षालित ललाटमलिक यस्मिन्स तेन । सकलकन्यालोकश्च क्षितितले घटितो लग्न सीमन्त केशेषु वर्त्म तस्य मकरिकाभरणविशेषस्तस्या कोटेरग्रभागस्य कोणोऽश्रिर्यस्मिन्नेवविधेन चरणरज-स्प[र्शे]न सह वर्तमानेन पादप्रणामेन तमालिका । तथा तव महाश्वेतया सदिष्ट कथित वर्तते । तदेव दर्शयति—

१ **धन्या इति** । खलु निश्चयेन । ते धन्या जना । यत्तदोर्नित्याभिसबन्धादाह—**येषामिति** । येषा नृणा चक्षुषोर्नेत्रयोर्विषयमगोचर न गतोऽसि । तथा नाम भवत समक्ष त्वत्प्रत्यक्ष ते तव गुणा औदार्यादयस्तुहिन[illegible] शीतला [illegible]श्चन्द्रमया इव विरहे त्वद्वियोगे विवस्वन्मया इव दाहजनकत्वात्सूर्यमया इव [illegible] । एतेन विरहाधिक्य सूचितम् । खलु निश्चयेन जनास्तन्नगरनिवासिनो लोका कथमपि महता [illegible] दैवोपपादिताय विहितायामृतोत्पत्तिवासरायेव । यद्दिनेऽमृत समुत्पन्न समुद्राद्बहिर्निर्गत तस्मि[illegible] अमृतोत्पत्तिवासरोपमानम । अतीतदिवसाय पूर्वं यद्दिने त्वया सह स[illegible] स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । त्वया वियुक्त विरहित निवृत्तो दूरीभूतो यो महोत्सव क्षणस्तेना[illegible] गन्धर्वराजनगर वर्तते मन्यन्ते । **कृत इति** । कृतो विहित सकलवस्तुन परित्यागो [illegible] महाश्वेता च त्व जानासि तथाप्यकारणेनानिमित्तेन पक्षपातिन साहाय्यकारिण भवन्त त्व[illegible] अनिच्छन्त्या अपि मे म[म] हृदय बलादिव [ह]ठादिवेच्छति स्पृहयति । अपि चेति [illegible] शरीर देहो यस्या सैवविधा कादम्बरी स्मेरानन विनिद्रमुख

[illegible] ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ महोत्सवानन्दम्.

गमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरोहि वहुमानमारोपयत्यवश्यम् । सोढव्या चेयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितसंदेशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः' इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्या करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव द्रुतेन, गुणगणेनेव वि[3]स्पन्दितेन, स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशेऽवलम्ब्य केयूरकमूर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजनखांशुजालजटिलं समृणालमिव शष्पकवलमवकीर्य वल्लभतु[5]रगमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छंश्चो-

---

स्मरकल्प कदर्पतुल्य त्वा स्मरति गोचरीकरोति । अतो हेतो. पुनर्द्वितीयवार यदागमनगौरव तेन कृत्वेमां कादम्बरी गुणवत्स्वभिमानो विद्यते यस्या एवविधां कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि । हि निश्चितम् । उदारजनेष्वादरोऽवश्य वहुमान सत्कारमारोपयति । इयमस्मद्विधजनपरिचयजनिता या कदर्थना सकोचलक्षणा सा च कुमारेण च सोढव्या सहनीया । सदेशानौचित्यदोष परिहरन्नाह—**भवदिति** । भवतस्तव सुजनतैव सज्जनतैवानुचितोऽयोग्यो य. सदेशस्तत्र प्रागल्भ्य पाण्डित्य जनयति निष्पादयति । [एष] देवस्य शयनीये शय्याया विस्मृतो विस्मरण प्राप्त शेषाभिधानो हार इत्युत्तरीयपट सव्यानपटस्तस्यान्तेन प्रान्ताञ्चलेन सयत बद्ध सूक्ष्म यत्सूत्र तेषा विवराणि रोकाणि तेभ्यो नि सृतैर्विनिर्गतैरशुसतानै. किरणसमूहै ससूच्यमानमभिव्यज्यमानं चामरग्राहिण्या करे विमुच्य समर्पितवान्प्रदत्तवान् ।

अथेति । हारप्रदानानन्तर चन्द्रापीडस्तत्पूर्वप्रतिपादित सर्व शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य स्वयमेवात्मनैव जग्राह गृहीतवान् । इतिशब्दार्थमाह—**महाश्वेतेति** । इद महाश्वेतायाश्चरणयोराराधन सेवन तल्लक्षण यत्तपस्तस्य फल यस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेण परिजनेऽपि सत्यप्यनुस्मरणादिकमतिमहान्त प्रसादभारमारोपयति देवी कादम्बरी। इत्युक्त्वेत्यभिधाय तत्पूर्वोक्त शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य जग्राह गृहीतवान् । **तेनेति**। तेनानिर्वचनीयस्वरूपेण स्पर्शवता ह्लादिना प्रमोदकारिणा सुरभिणा सुगन्धेन विलेपनेन विलिप्य कण्ठे [तमेव] हारमकरोदघटयत् । अथ श्वेतत्वसाम्याद्विलेपनमुत्प्रेक्षयन्नाह—**कादम्बर्या इति** । कादम्बर्या गलितेन च्युतेन कपोललावण्येन च, तथा रसतामुपनीतेन द्रवता प्रापितेन स्मितालोकेनेवादृष्टरदहास्यप्रकाशेनेव, द्रुतेन विलीनेन हृदयेनेव चित्तेनेव, विस्पन्दितेन प्रस्रवितेन गुणगणेनेव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्त. । **आगृहीतेति** । आगृहीत ताम्बूल येन स तथा मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना केयूरक स्कन्धदेशेऽवलम्ब्यालम्बन कृत्वोर्ध्वस्थित एव कृत विहितं यथाक्रियमाण पूर्वपरम्परया विधीयमान समान तेन मुदित हर्षितमेवविध प्रधान प्रकृष्ट राजलोक सामन्तादिसेवकवर्ग विसृज्य गृहे गम्यतामित्युक्त्वा शनै शनैर्मन्दमन्द गन्धमादननामान करिण हस्तिन द्रष्टुमीक्षितुमयासीदगमत् । **तत्र चेति** । गन्धमादनसमीपे क्षणमिव समयसदृश स्थित्वा तस्मै हस्तिने स्वयमेवात्मनैव निजमात्मीय यन्नखानामशुजाल किरणपटल तेन जटिल व्याप्तम् । पाटलत्वसाम्यादाह—समृणालमिव बिस. सहवर्तमानमिव शष्पकवल नवतृणगुडेरकमवकीर्य पुरोऽवक्षिप्य वल्लभ प्रियो यस्तुरगोऽश्वस्तस्य मन्दुरा वाजिशाला तस्या अभिमुख समुख प्रतस्थे चचाल । गच्छश्च व्रजश्चोत्सुको द्रा

---

१ हारः महित . २ अवलोकन. ३ नि स्पन्दितेन. ४ समवलम्ब्य ५ तुरङ्गम.

भयतः किंचित्किंचिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयांबभूव । अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसम्भ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपटं किंचिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयश्च कूणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्तदेहभरः सकुतूहलमुवाच—'केयूरक, कथय । मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले, केन वा व्यापारेणावसरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री, किं वाकरोन्महाश्वेता, किमभाषत वा मदलेखा, के वाभवन्नालापाः, परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत्, आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा'। केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे—'देव, श्रूयताम् । निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव नूपुरनवक्वणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदेशेन शशिनेर्ष्यया निवार्यमाणरविकिरणस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथमपि सखेदमव-

---

पार्श्वयो किंचित्तिर्यक्साचि विलसि(वलि)त वदन यस्य स । परिजन परिच्छदलोक विलोकयांबभूवेक्षाचक्रे । अथेति । तन्निकटगमनानन्तर चित्तज्ञै प्रभोरभिप्रायविद्भि प्रतीहारैर्द्वारपालै प्रतिषिद्ध निवारितमनुगमनमनुयान यस्यैवविधे निखिले समग्रे परिजने सेवकजने समुत्सारिते दूरीकृते सति केयूरक एव द्वितीयो यस्यैवभूतश्चन्द्रापीडो मन्दुरा वाजिशाला प्रविवेश प्रवेश चकार । उत्सारण दूरीकरण तस्माद्भय तेन सम्भ्रान्तानि त्रस्तानि लोचनानि येषा तेषु मन्दुरापालेषु प्रणम्यापसृतेषु दूरीभूतेषु सत्सु, इन्द्रायुधपृष्ठस्यावगुण्ठनपटमाच्छादनवस्त्र किंचिदेकपार्श्वे गलित स्रस्त समीकुर्वन्स्वस्थाने नयन्कूणितनेत्रत्रिभागस्येन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनी दृष्टिबाधाकारिणी कुङ्कुमवत्कपिला पिङ्गला केसरसटा स्कन्धकेशश्रेणीमुत्सारयश्चोच्चै कुर्वन्खुरधारिण्या खुरबन्धनशङ्कौ विन्यस्तौ स्थापितौ चरणौ येन स । लीलामन्द यथा स्यात्तथा मन्दुरादारौ दत्तो देहभरो येन स । सकुतूहल सकौतुक यथा स्यात्तथोवाचाब्रवीत् । हे केयूरक, कथय ब्रूहि । मन्निर्गमान्मदीयचलनादारभ्य गन्धर्वराजकुले को वा वृत्तान्त उदन्त । केन व्यापारेणावसर समय गन्धर्वराजपुत्री कादम्बर्यतिनीतवत्यतिक्रान्तवती । किं वा महाश्वेताकरोदन्वतिष्ठत् । वेति विकल्पार्थ सर्वत्र । मदलेखा किमभाषत किमवोचत । के वालापा वचनव्यापारा अभवन् । परिजनस्य परिच्छदस्य भवतो वा को व्यापारो व्यापृतिरासीदभवत् । काचिदस्मदाश्रयिणी कथा वार्तासीत् । केयूरकस्तु सर्व प्राणविषयीकृतमाचचक्षे कथयामास । देवेति । देव, श्रूयतामाकर्ण्यताम् । त्वयि निर्गते चलिते सति नूपुराणा पादकटकाना नवक्वणितेनाभिनव शब्दितेन हृदयाना सहस्राणि तेषा प्रयाण प्रस्थान तत्र य पटहस्य कलकल कोलाहलस्तमिव कन्यकान्त पुरे कुर्वन्ती रजन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सपरिच्छदा सौधशिखर गृहावलिकामारुह्यारोहण कृत्वा तुरगमार्गस्य धूलिरेखा रज पङ्क्तिस्तया धूसर मलिन देवस्यैव भवत एव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने [illegible] निरीक्षण यस्यैवभूते च देवे मदलेखाया स्कन्धोऽसस्तत्र निक्षिप्त स्थापित मुख(ख)मानन यया सा । [illegible] दुग्धोदधि क्षीरोदधिस्तद्वद्धवलै शुभ्रैर्दृष्टिपातैस्त दिग[न्त] प्लावयन्ती[व] क्षालयन्ती[व] सित [illegible] व्याजेन । [illegible] तुल्यत्वसाम्यादाह—शशीति । शशिश्चन्द्रस्तेनेर्ष्यया [illegible] सुचिर चिर-

तीयं क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव निवेद्यमानोपहारकुसुमागन्धायमानैर्मधुकरैः, जलधाराधवलनखमयूखोन्मुखानामनुगलं गलद्भिर्वलयैः कण्ठबन्धानिवोपपादयन्ती केकारवोद्विग्ना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान्करेण लतापल्लवान्मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती यत्र स्थितवान्देवः। तमुपेत्य च 'देवेनात्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रस्रवणसिच्यमानलतामण्डपे सीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदकपरिमललीनालिजालजटिलशिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलिसिकतिले गिरिनदिकातटे भगवानर्चितः शूलपाणिः, अत्र ह्रेपितशशधररोचिषि स्फटिकशिलातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्तचन्दनरसलाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तम्' इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम्। दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेश्मन्याहारमकरोत्। अस्तमुपगते च भगवति रवावुदिते चन्द्रमसि तत्रैव कंचित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्रीकृततनुश्चन्द्रबिम्बप्रवेशभयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वोत्थाय विमलनखविपतितशशिप्रतिमाभरगुरूणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती लीलामन्थरगमनपटूनि पदानि शय्यागृहमगात्। शयननिक्षिप्तगात्रय-

---

कृत्वा क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव पतनभयेनेवोपहारस्य कुसुमानि तेष्वा समन्ताद्गन्धायमानैः शब्दं कुर्वाणैर्मधुकरैर्भ्रमरैर्निवेद्यमानेव विज्ञप्तिविषयीक्रियमाणेव। जलधाराबद्धवलाना शुभ्राणा नखमयूखाना पुनर्भवकान्तीनामुन्मुखाना संमुखानामनुगल निगरणमनुलक्षीकृत्य गलद्भि पतद्भिर्वलयै कटके करणभूतैर्भवनशिखण्डिना गृहमयूराणा केकारवेणोद्विग्नोद्वेग प्राप्ता सती कण्ठबन्धानुपपादयन्तीव रचयन्तीव। करेण हस्तेन पदे पदे च कुसुमधवलान्पुष्पवच्छुभ्राल्लतापल्लवान्वल्लीकिसलयानि मनसा च देवस्य भवतो गुणगणान्गुणसमूहानवलम्बमानालम्बनं कुर्वाणा तमेव पूर्वोक्तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती। **यत्रेति**। यस्मिन्स्थले देवो भवान्पूर्वं स्थितवान्। तं क्रीडाचलमुपेत्यागत्य च। अत्र सीकरा विद्यन्ते यस्मिन्नेवंविधे शिलातले देवेन स्थितमासितम्। कीदृशे। मरकतस्य शिला तस्या मकरिका प्रणालो मकरमुखो जलमार्गस्तस्य प्रस्रवणेन सिच्यमानो लतामण्डपो यस्य तत्तस्मिन्। **अत्रेति**। अस्मिन्गन्धोदकस्य सुगन्धजलस्य य परिमलस्तेन लीना लग्ना येऽलयो भ्रमरास्तैर्जटिलो व्याप्त शिलाप्रदेशस्तस्मिन्स्नात कृताप्लवम्। **अत्रेति**। अस्मिन्कुसुमाना धूल्या परागेण सिकतिले सिकतायुक्ते गिरिनदिकातटे भगवाञ्छूलपाणिरर्चित पूजित। **अत्रेति**। अस्मिन्ह्रेपिता लज्जिता शशधरस्य रोचिर्येन तस्मिन्स्फटिकशिलातले भुक्तम्। **अत्रेति**। अस्मिन्संक्रान्त प्रतिबिम्बितो यश्चन्दनरस स एव लाञ्छन चिह्न यस्मिन्नेवंविधे मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तमिति परिजनेन पार्श्ववर्तिसेवकलोकेन देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि। पुनरुक्त पृथक्पृथङ्निवेदनादिति भाव। निवेद्यमानानि कथ्यमानानि पश्यन्ती विलोकयन्ती दिवस वासर क्षपितवती क्षय नीतवती। दिवसावसाने च दिनप्रान्ते च कथमपि महता कष्टेन महाश्वेता प्रयत्नादनभिमतमप्यसमीहितमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेश्मन्याहार भोजनमकरोदकल्पयत्। **अस्तमिति**। अस्तमुपगते प्राप्ते च भगवति माहात्म्यवति रवौ सूर्ये, चन्द्रमसि कुमुदबान्धव उदित उदय प्राप्ते सति, तत्रैव तस्मिन्प्रदेशे कंचित्काल स्थित्वावस्थान कृत्वा चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिस्तन्मयीव अत एव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्रीकृता तनुर्यस्या सा तथा चन्द्रबिम्बस्य य प्रवेशस्तस्य भय तेनेव कपोलयो करौ कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती ध्यायन्ती मुकुलितेक्षणा कुड्मलितलोचना क्षणमात्र स्थित्वा तत उत्थाय। **विमलेति**। विमला निर्मला ये नखास्तेषु निपतिता या शशिप्रतिमाश्चन्द्रप्रतिबिम्बानि तासा भरस्तेन गुरूणीव लीलामन्थर

१ ...स्थान २ अनुपश्यन्. ३ गृहलता ४ दलितस्त्रा ५ सिकताकर्दमिलगिरि ६ नदीतातनतटे ७ शिलाप्र- स्वर्णीये ८ शिव

ष्टिश्च ततःप्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूय-माना केनाप्याधिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितलोचना दुःखदुः-खेन क्षणदामनैषीत्। उषसि च मामाहूय देवस्य वार्ताव्यतिकरोपालम्भाय सोपालम्भमा-दिष्टवती।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः 'अश्वोऽश्वः' इति वदन्भवनान्निर्ययौ। आरोपितपर्याणं च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे संस्थापयित्वा वैशम्पायनम्, अशेषपरिजनं निवर्त्य च, अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्य-मानो हेमकूटं ययौ। आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार। अवतीर्य द्वारपालार्पित-तुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क्व देवी कादम्बरी तिष्ठति' इति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत्। कृतप्रणामेन च तेन 'देव, मत्तमयूरस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात्कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते' इत्यावे-दिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा किंचिदध्वानं मरकतहरितानां कद-लीवनानां प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श। तेषां च मध्ये निरन्तर-नलिनीदलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत्। तस्माच्च निष्पतन्तमार्द्रांशुकच्छलेनाच्छोदजलेनेव संवी-

---

यद्गमन तत्र [पदानि] पदानि चरणन्यासानि कृच्छ्रात्कष्टादुदक्षिपन्त्युत्क्षेप कुर्वन्ती शय्यागृह शयनसद्मागादग-मत्। शयने तल्पे निक्षिप्ता स्थापिता गात्रयष्टिर्यया सैवविधा च। तत प्रभृति तद्दिनादारभ्य प्रबलया तीव्रया शिरोवेदनया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा दाहरूपिणा दारुणेन तीव्रेण च [ज्वरेण] तापेनाभिभूयमाना पराभूय-माना केनाप्याधिना मानसीव्यथया मङ्गलप्रदीपै कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितेऽमुद्रिते लोचने यस्या. सा तथा। अथ कुमुदाना रात्रौ विकासाच्चक्रवाकाना च वियोगवशादनिमीलनमिति भाव । दु खदु खेन । अतिदु खेनेति भाव । क्षणदा रात्रिमनैषीदप्रापद्गमयामास । उषसि च प्रभाते मामाहूयाह्वान कृत्वा देवस्य वार्ताव्यतिकरेण भवद्वृत्तान्तसमूहेन हेतुभूतेन [उपालम्भाय] सोपालम्भ यथा स्यात्तथादिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य श्रुत्वा जिगमिषुर्गन्तुमिच्छुरश्वोऽश्व इति वदन्भुवनभवनाद्गृहान्निर्ययौ निर्जगाम । आरो-पित स्थापित पर्याण पल्ययन यस्मिन्नेतादृश त्वरित शीघ्र तुरगपरिचारकेणोपनीतमानीतमिन्द्रायुधमारुह्यारोहण कृत्वा पत्रलेखा पश्चात्पृष्ठि(ष्ठ)भाग आरोप्य स्थापयित्वा स्कन्धावारे सैन्यवेशे वैशम्पायन संस्थापयित्वाशेषपरिज-न समग्रपरिच्छद निवर्त्य पश्चाद्व्याघुट्यान्यतुरगारूढेने(णै)व केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूट ययौ । कादम्बरी-भवनद्वारमासाद्य प्राप्यावततारोत्तीर्णवान् [च]। अश्वादिति शेष । अवतीर्य च द्वारपालस्यार्पितस्तुरङ्गो येन स तथा कादम्बर्या यत्प्रथमदर्शन तत्र कुतूहल विद्यते यस्या एवविधया पत्रलेखयानुगम्यमान [प्रविश्य] क्व [देवी]कादम्बरी तिष्ठतीति समुखागतमन्यतम वर्षधर कञ्चुकिनमप्राक्षीत्पप्रच्छ। तेन कृतप्रणामेन चेत्यावेदिते कथिते सति । इति-[शब्द] द्योतयन्नाह—देवेति। हे देव, मत्तमयूराभिधानस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तादधोभागवर्तिनि कमलवनदी-र्घिकातीरे विरचित हिमगृहमध्यास्तेऽधितिष्ठति। 'उपान्वध्याङ्वस' इत्यधिकरणे द्वितीया। केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो वर्त्मा मार्गो यस्य स तथा प्रमदवनमध्येन किंचिदध्वान मार्ग गत्वा मरकतवद्धरिताना नीलाना कदलीवनाना रम्भाकाननाना प्रभया कान्त्या शष्पीकृतानि बालतृणीकृतानि रविकिरणानि सूर्यरश्मयो यस्मिन्नत एव हरितायमान नीलायमान दिवस दिन ददर्शेक्षाचक्रे। तेषा च कदलीवनाना मध्ये निरन्तर नलिनीदलै-र्नलिनीपत्रैश्छन्नमाच्छादित हिमगृहमपश्यदैक्षत। तस्माच्च गृहान्निष्पतन्त बहिर्गच्छन्त कादम्बर्या शरी-रपरिवारस्य परिजनस्याग्रे दृष्टवान्। अथ तस्या परिवारस्य विशेषयन्नाह—आर्द्रेति। आर्द्र स्तिमित यदंशुक [illegible] [illegible]ऽच्छोदस्य सरस आह—अच्छोदेति। अच्छोदजलेनेव संवीत रुद्धम्। 'संवीत रुद्ध-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ त्वरितपरिचारक. ५ नृत्यमयूरस्य. ६ दलानाम्

तम्, वाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलितावयवम्, आपाण्डुभिश्चैकश्रवणाश्रयैस्ताडङ्कीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि मुखारविन्दानि वद्धसौभाग्यपट्टानीव दधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्शलोभस्थितेन्दुप्रतिविम्वानिव कपोलानुद्वहन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्जरीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरसलवर्लुलितेषु वकुलावलीवलयेषु स्तनेषु न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरतचन्दनचर्चाप्रणयनपाण्डुरैः संतापरोपमृदितारक्तचन्द्रकरैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि विसतन्तुमयानि चामराणि विभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुवलयैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारितातपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समागमम्, शरदामिव समाजम्, सरसीनामिव गोष्ठीवन्धम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत् । तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गश्चन्दनपङ्क-

---

मावृतम्' इति कोशः । वाहुलताविधृतैर्भुजलतास्थापितैर्मृणालवलयैस्तन्तुलकटकैराभरणकैरिव विभूषणैरिव धवलीकृता. शुभ्रीकृता अवयवा अपघना यस्य स तम् । आपाण्डुभिरीषच्छ्वेतैरेकश्रवण एवैककर्ण एवाश्रयोऽधिकरण येषा तैस्ताडङ्कीकृतैस्ताडपत्रीकृतैरेवंविधैः । केतकीगर्भदलैरुपहसितानि दन्तपत्राणि येन स तम् । पुनः किं कुर्वाणम् । दधान विभ्राणम् । कानि । मुखान्येवारविन्दानि कमलानि । कीदृशानि । आलिखिता चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका पुण्ड्रविशेषो येषु तानि । विविधवर्णसाम्याद्बद्धसौभाग्यपट्टानीव । कृतेति । कृता विहिता चन्दनविन्दुभिर्विशेषका येषु तान् । 'चित्र पुण्ड्रविशेषका' इति कोश । दिवापि दिवसेऽपि स्पर्शलोभेन स्थित इन्दुप्रतिविम्वो येष्वेवंविधानिव कपोलानुद्वहन्तम् । अपेति । अपहृत दूरीकृतमशेष समग्र शिरीषस्य वृक्षविशेषस्य सौभाग्य याभिरेवंभूताभि शैवलमञ्जरीभिर्जलशङ्कवल्लरीभि कृत कर्णपूरो येन स तम् । स्तनेषु कुचेषु न्यस्त स्थापित नलिनीपत्राणा प्रावरणमुत्तरीयक येन स तम् । अथ च स्तन विशेषयन्नाह—कर्पूरेति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूली रजस्तया धूसरेष्वीषत्पाण्डुषु मलयजरसलवैश्चन्दनद्रवलेशैर्लुलितेष्वेकीभूतेषु वकुलावलीना केसरराजीना वलयानि येषु ते तथा तेषु । पुन कीदृशम् । करैः करणभूतैश्चामराणि विभ्राणम् । कीदृशैः करैः । प्रियविरहेण संतापरोपाभ्या मृदिता मर्दिता आरक्ता नवोदिताश्चन्द्रकरास्तैरिवानवरत निरन्तर चन्दनचर्चा तस्या प्रणयन प्रापण तेन पाण्डुरैः । कीदृशानि चामराणि । कल्पित इति । कल्पितो विहितो मृणालाना दण्डो येषु तानि । पुन किंविशिष्टानि । विसाना तन्तवस्तन्मयानि तन्निर्मितानि । उन्नालैः कमलैः, कुमुदैः कैरवैः, कुवलयैरुत्पलैः, किसलयैः पत्रैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः । 'पत्र पलाश छदनम्' इति कोश. । कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः । 'गुच्छस्तवकगुच्छका' इति कोश । एतैश्चातपत्रीकृतैश्छत्रीकृतैर्निवारितो दूरीकृत आतप सूर्यालोको यस्य स तम् । जलदेवताना जलाधिष्ठात्रीणा समूहमिव । सर्वदा जलक्लिन्नदेहत्वादिति भाव । वरुण प्रचेतास्तस्य श्रिया समागममेकीभवनमिव । वरुणस्यापि जलाधीशत्वेन तस्य श्रियामप्यतिशीतलत्वात्तदुपमानम् । शरदा घनात्ययाना समाजमिव परिषदमिव । तासामपि शीतलत्वात्तदुपमानम् । सरसीना सरसा गोष्ठीवन्धमिव । एकत्रीभूयोपवेशन गोष्ठीवन्ध । कीदृशम् । शिशिरोपचारा. शीतलोपचारास्तत्र निपुण दक्ष शरीरप्रायमित्यन्तर गत्वा चोक्त कादम्वर्याः परिजनमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त । इदानीं समयोचितानामुद्दीपनविभावान्वर्णयन्नाह—तेन चेति । तेन परिजनेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाण । कदलीतोरणाना तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिरिदं वक्ष्यमाण सर्वं दृष्टवानित्यन्वय । कीदृश । प्रणामेन पादनखस्यैव कोमलत्वात्पतन भविष्यतीति शङ्कया त्वरितमपसृत परिजनस्तेन दीयमानो

तवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकाना विकसितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीचामराणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामाबद्धलविङ्गपल्लवचन्दनमालिकानां दोलायमानकुमुददामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिर्दृष्टवान्कचिदुभयतटनिखाततमालपल्लवकृतवनलेखाः कुमुदधूलिवालुकापुलिनमालिनीश्चन्दनरसेन प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, क्वचिन्निचुलमञ्जरीरचितरक्तचामराणां जलार्द्रवितानकानां तलेषु सिन्दूरकुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणालिरक्तपङ्कजशयनानि, क्वचिदेलारसेन सिच्यमानानि स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि स्फटिकभवनानि, क्वचिच्छिरीषपक्ष्मकृतशाद्वलानां मृणालधारागृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धाराकदम्बधूलिधूसरितानि यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि, क्वचित्सहकाररसैसिक्तैर्जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, क्वचित्क्रीडितकृत्रिमकरिकलभयूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः, क्वचिद्गन्धोदककूपेषु बद्धकाञ्चनसुधापङ्ककामपीठेषु स्थूलबिसलतादण्डघटिता-

---

मानो यस्य स. । इत कदलीतोरण विशेषयन्नाह—**चन्दनेति**। चन्दनपङ्केन मलयजकर्दमेन कृता वेदिका येषाम् । कलिकानाव(?)घण्टिकानुकारादाह—**पुण्डरीकेति**। पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषा कलिकाभिर्घटिता निर्मिता घण्टिका किङ्किण्यो येषाम् । विकसितानि विमुद्राणि सितानि सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्या कुसुमानि तेषा मञ्जरीणा चामराण्यातपत्राणि येषाम् । लम्बिता स्थूलमल्लिका मुकुलाना हारिणो हारा येषाम् । आबद्धा लविङ्ग देवकुसुम तस्य पल्लवा येष्वेवंविधा चन्दनमालिका तोरणार्थे मङ्गल्य दाम येषाम् । 'तोरणार्थे तु मङ्गल्य दाम चन्दनमालिका' इति कोश । **दोलेति**। दोलायमाना कम्पमाना कुसुमदामध्वजा येषाम् । **मृणालेति**। मृणालाना तन्तुलाना वेत्र हस्ते यासा ताभिर्गृहीतानि स्वीकृतानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि पुष्पविभूषणानि याभि । **मध्विति**। मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रिय. प्रतिकृतिभि प्रतिरूपाभिरेवंविधाभिर्द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानामाश्रितानाम् । सर्व दृष्टवानिति पूर्वोक्त स्पष्टीकुर्वन्नाह—**क्वचिदिति**। [illegible] उभयतटे निखाता आरोपिता ये तमालपल्लवास्तापिच्छकिसलयास्तै कृता वनलेखा [illegible] यस्या सा । कुमुदाना धूलि पराग सैव वालुका सिकतास्तस्या. पुलिन जलोज्झित सैकत तमलत [illegible] चन्दनरसेन मलयजद्रवेण प्रवर्त्यमाना विस्तार्यमाणा गृहनदिका भवनसरित । **क्वचिदिति**। नि[illegible] तया रचितानि रक्तचामराणि येषामेतादृशाना जलार्द्रवितानकानामम्भ क्लिन्नोल्लो[illegible] [illegible] तेन सहवर्तमानेषु कुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहि[illegible]नि । **क्वचिदिति**। एला चन्द्रबाला तस्या रसेन सिच्यमानानि सेचनक्रियाविषयीक्रियमाणानि [illegible] अनुमातु योग्या रम्या मनोहरा भित्तय कुड्यानि येषामेवंविधानि स्फटिकभवनानि। **क्वचिदिति**। [illegible] शिरीष [illegible] पक्ष्मभि कोमलकेसराभि कृतशाद्वलाना विहित[illegible] [illegible] दिनयन्त्रनाम्ना शिखर प्रान्तमारोप्यमाणानामुपरिष्टान्नीयमानाना धारा[illegible] [illegible]निर्धूसरितानि यन्त्र[illegible] कदम्बकानि मण्डलानि । **क्वचिदिति**। सह[illegible] [illegible]र्जम्बूपर्णैराच्छाद्यमाना अभ्यन्तरा पर्णशाला उटजा । **क्वचिदिति**। [illegible] तेनाकुलीक्रियमाणा काञ्चनकमलिनीका सुवर्णनलिन्य । कप्रत्यये [illegible] । [illegible] कूपेषूदपानेषु । कीदृशेषु । बद्ध काञ्चनस्य सुवर्णस्य सुधा गृ[illegible] [illegible] पीठ येषु, स्थूलो यो बिसलताया दण्डस्तेन घटिता अरका

[illegible] ४ स्पर्शानुमेयनिर्मलानि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थिनिप्रदेशानि ५ अभ्र; [illegible] ८ [illegible]

रकाणि कृतकेतकदलद्रोणिकानि कुवलयावलीरज्जुभिर्ग्रथ्यमानानि पत्रपुटघटीयन्त्रकाणि, क्वचित्स्फटिकवलाकावलीवान्तवारिधारा लिखितेन्द्रायुधाः संचार्यमाणामायामेघमालाः, क्वचिदुपान्तरूढयवाङ्कुरासु तरत्तरुणमालतीकुड्मलदन्तुरिततरङ्गासु हरिचन्दनद्रववापिकासु शिशिरीक्रियमाणा हारयष्टीः, क्वचिन्मुक्ताफलक्षोदरचितालवालकानानवरतस्थूलजलबिन्दुदुर्दिनमुत्सृजतो यन्त्रवृक्षकान्, क्वचिद्विधुतपक्षनिक्षिप्तसीकरानीतनीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्त्रशकुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटुतरावध्यमानाः कुसुमदामदोलाः, क्वचिदुदरारूढनिर्गतोत्तालनलिनीच्छदाच्छादितमुखान्प्रवेश्यमानाञ्शातकुम्भान्, क्वचिद्घटितकदलीगर्भस्तम्भदण्डानि वध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तबकातपत्राणि, क्वचित्करमृदितकर्पूरपल्लवरसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवलीफलद्रवेणार्द्रीक्रियमाणांस्तृणशूकमञ्जरीकर्णपूरान्, क्वचिदम्भोजिनीदलव्यजनैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजः शीतौपधिरसानन्यांश्चैवंप्रकाराञ्शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन कृतान्क्रियमाणांश्च वीक्षमाणो हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः, जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमि-

---

येषु, कृतानि केतकदलाना द्रोणिकानि भाजनविशेषाणि येषु, कुवलयानामुत्पलानामावल्य पङ्क्तयस्ता एव रज्जवस्तैर्ग्रथ्यमानानि वध्यमानान्येवंविधानि पत्रपुटलक्षणानि घटीयन्त्रकाण्युद्धाटकानि । क्वचिदिति । स्फटिकस्य वलाका विसकण्ठिकास्तासामावलीभिर्वान्ता मुक्ता वारिधारा जलधारा यासु, लिखितानीन्द्रायुधानि शक्रचापानि यासु, एवंविधाः संचार्यमाणा प्रेर्यमाणा मायामेघमाला कृत्रिमजलदपङ्क्तय । क्वचिदिति । उपान्ते समीपे रूढा यवाङ्कुरा यासु, तरन्ति तरुणमालतीकुड्मलानि तैर्दन्तुरितास्तरङ्गा कल्लोला यासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य द्रवस्तस्य वापिका[सु] क्षुद्रकूपिकासु शिशिरीक्रियमाणा शीतलीक्रियमाण हारयष्टीर्मुक्ताकलापान् । एतेन विरहाधिक्य वर्णितम । क्वचिदिति । मुक्ताफल रत्नोद्भव तस्य क्षोदश्चूर्णेन रचित निर्मितमालवालकमावापस्थानक येषाताननवरत निरन्तर स्थूला जलबिन्दवस्तेषा दुर्दिनमुत्सृजन्त उत्प्राबल्येन मुञ्चत कुर्वत । एवंविधान्यन्त्रवृक्षकान्कृत्रिममहीरुहान । क्वचिदिति । विधुता कम्पिता ये पक्षास्तैर्निक्षिप्ता ये सीकरास्तैरानीतो नीहारो हिम याभिस्ता भ्रमन्तीर्भ्रमण कुर्वन्ती । एवंविधा यन्त्रमयी पत्त्रशकुनिश्रेणी । क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्य क्षुद्रघण्टिकास्तासा पङ्क्ति श्रेणी तया पटुतर स्पष्ट यथा स्यात्तथा वाध्यमाना निरुध्यमाना कुसुमदामदोला पुष्पस्रक्प्रेङ्खा । क्वचिदिति । उदरे मध्य आरूढा [निर्गताः] उन्नता सुवर्णकलशादुत्तालोर्ध्वमुखी या नलिनी तस्याश्छदानि दलानि तैराच्छादित पिहित मुख येषा तान्प्रवेश्यमानान्गृहान्तर्नीयमानाञ्शातकुम्भान् । क्वचिदिति । घटिता कदलीगर्भस्तम्भा एव दण्डा येष्वेवंविधानि वध्यमानानि चारुर्मनोहरो यो वंशो वेणुस्तद्वदाकृतिराकारो येषा तानि कुसुमस्तबकान्येवातपत्राणि छत्राणि । क्वचिदिति । करेण मृदितो य कर्पूरपल्लवस्तस्य रसेनाधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि विसतन्तुमयानि तन्तुलतन्तुनिर्मितान्यंशुकानि वस्त्राणि । क्वचिदिति । लवली वल्लीविशेषस्तस्या फलद्रवेणार्द्रीक्रियमाणान । तृणाना शूक किंशारुस्तस्य मञ्जर्य एव कर्णपूरान्कर्णाभरणान् । क्वचिदिति । अम्भोजिनी कमलिनी तस्या दलान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजो दृषत्पात्रस्थिताञ्शीतौषधिरसान्, अन्यांश्चैवंप्रकाराञ्शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन परिच्छदेन कृतान्विहितान्क्रियमाणांश्च विधीयमानांश्च वीक्षमाणो हिमवतो गौरीगुरोर्हृदयमिव स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य

---

१ कृतक, कनक. २ नलद्रोणिकानि. ३ कमलपत्रपुट. ४ वलाकावली ५ प्रकट ६ पाण्डुराङ्कुरास्तरत्त. ७ निरन्त ८ अनवरतचन्दनरसस्थूल. ९ पत्त्रशकुन १० पटुरवेणो नमाना.,पटुतररवा नमाना. ११ उदर १२ शातकुम्भकुम्भा

मिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्दनवनदेवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनाम्, संकेतसदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्मापनोदोद्देशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसंतापापनोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युतदहनदाहप्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्, इन्दुविरहदुःसहदिवसातिवाहनस्थानमिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्रधारासहस्रसमुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनिवृत्तैरिव परिहृतम्, अनिलैरपि कदम्बकेसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदलीवनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमदमुखरैराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि मधुकरपटलजटिलाभिर्गृहीतनीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद । क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येणेवोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेनामन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं कुमुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि मृणालिकामयीं धियम् । अगणयच्च हारमयानर्ककिरणांश्चन्दनमयमातपं कर्पूरमयं पवनमुदकमयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् । एवंविधस्य

जलक्रीडागृहमिव, सर्वाः समग्रा याश्चन्द्रकलास्तासां जन्मभूमिमिव, सर्वं यच्चन्दनवनं गन्धसारकाननं तस्य देवतानामधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव पितृसद्म इव, [सर्वचन्द्र]मणयश्चन्द्रकान्तायास्तेषां प्रभवमिवोत्पत्तिमिव, सर्वे ये माघमासास्तपोमासास्तेषां यामिनीनां रात्रीणां निवासमिव वसतिस्थलमिव, सर्वप्रावृषां समग्रतपात्ययानां संकेतसदनमिव, सर्वनिम्नगानां समस्ततटिनीनां ग्रीष्मस्योष्णागमस्य ऊष्मा तापस्तस्यापनोदो दूरीकरणं तस्योद्देशमिव प्रदेशमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवा[नल.] वाडवस्तस्य यः संतापस्तस्यापनोदनं दूरीकरणं तस्य निवासमिव वसतिमिव, सर्वजलधराणां समग्रमेघानां वैद्युतो यो दहन इरमदस्तेन दाहस्तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रियागृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनामिन्दुविरहेण अ(दु:)सहमसह्यं दिवसस्यातिवाहनमुल्लङ्घनं तस्य स्थानमिव, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य हरस्येश्वरस्य यो हुताशनस्तृतीयनेत्रजो वह्निस्तस्य निर्वापणं निर्यातनं तस्य क्षेत्रमिव स्थानमिव, दिनकर[स्य] सूर्यस्य करैरपि सर्वतः समन्ताज्जलयन्त्रधारासहस्राणि तैः समुत्सारितैर्दूरीकृतैरतिशयेन यः शीतः स्पर्शः तस्माद्भयं तेन निवृत्तैरिव परिहृतं परित्यक्तम् । अनिलैरपि पवनैरपि कदम्बस्य कादम्बस्य यः केसरोत्करस्तद्वाहिभिरत एव कण्टकितैरिव रोमाञ्चितैरिवानुगतं सहितम् । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन चलितानि कम्पितानि [दलानि] येषां तैरत एव जाड्येन जनितो वेपथुः कम्पो येषामेतादृशैरिव परिवारितम् । अलिभिरपि भ्रमरैरपि कुसुमानामामोदः परिमलस्तज्जनितो मदस्तेन मुखरैर्वाचालैरत एवाबद्धा दन्तवीणा यैरेवंविधैरिव वाचालितं मुखरितम् । लताभिरपि वल्लीभिरपि मधुकराणां पटलं तेन जटिलाभिर्व्याप्ताभिर्गृहीतं स्वीकृतं नीलं प्रावरणं प्रच्छादनं याभिरेवंविधाभिरिव विराजितं शोभितमेतादृशं हिमगृहकस्य मध्यभागमाससाद प्राप्तवान् । **क्रमे[णे]ति** । क्रमेण परिपाट्यान्तर्बहिश्चातिशीतलेन स्पर्शेनोपलिप्यमानः । ननु मूर्तव्यतिरेकेणोपदिग्धक्रिया न संभवतीत्याशयेनाह—**अतीति** । अतिबहलेनातिघनेन पिण्डहार्येणैव पिण्डरूपेणाहर्तुं शक्यं पिण्डहार्यं तेनैव । एतेनातिशीतलस्पर्शस्य बाहुल्यतया हस्तग्राह्यत्वमुक्तम् । स्पर्शातिशीतलेन स्पर्शेनात्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयममन्यताजानीत् । तथा कुसुम(मुद)मयानि कैरवमयानीन्द्रियाणि करणानि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकामयान्यङ्गानि हस्तपादादीनि मृणालिकामयीं बिसमयीं धियं [illegible] । तथार्ककिरणान्सूर्यकरान् । शुभ्रत्वायतत्वसाम्यादाह—हारमयान्मुक्ताप्रा[illegible] । [illegible] । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजमयम् । अतिशीतलत्वादिति [illegible] । [illegible] कर्पूरमयं घनसारमयम् । [illegible] । तथा कालं समयमुदकमयं जलमयम् ।

[illegible] २ [illegible] ३ नीहारमयान

च तस्यैकदेशे सखीकदम्बकपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं गङ्गां हिमवतो गृहाचलगताम्, कुल्याभ्रमिभ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणालदण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गदवलयरसनानूपुरैर्मृणालमयैर्निगडैरिव संयतामीर्ष्यया मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, बाष्पवारिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि, वरुणेन वर्धितनिःश्वासमरुति दष्टामिव मुखे, मातरिश्वना संतापप्रतप्तेष्वध्यासितामिवाङ्गेष्वनङ्गेन, कंदर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्यानचन्दनपाण्डुरं च रोमाञ्चमनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जमिवोद्वहन्तीं स्वेदसीकरिणीं च कपोलपालीम्, पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसमधुकरैः, अवतंसमधुकररवदहनदग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालिकामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कल

त्रिभुवन त्रिविष्टप तुषारमय हिममयम् । अतिशीतलस्य शेषाधिवशात्किरणरूपतया सत्त्वेऽपि हाररूपतयागण्यदित्यर्थः । एवंविधस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेशे एकस्मिन्प्रदेशे सखीकदम्बकेन वयस्यासमूहेन परिवृताम् । अशेषसरित्परिवारा समग्रतटिनीपरिच्छदा हिमवत पर्वतात् [गृहाचलगता] गृहशिलागता भगवती गङ्गामिव जाह्नवीमिव । विरहजनितपाण्डुरत्वसाम्यात्तदुपमानम् । अन्यासां च नद्युपमानम् । कुल्या सारणी तस्या भ्रमिर्भ्रमणं तया भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा घनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहित परिवेष परिधिर्यस्या एवंविधाया मृणालदण्डमण्डपिकाया बिसदण्डमण्डपस्य तलेऽधोभागे कुसुमशयन पुष्पशय्यामधिशयाना कृतस्वापाम् । **हारेति** । हारं मुक्ताप्रालम्ब , अङ्गद बाहुकटकम्, [वलय] कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि, एतैर्मृणालमयैर्निगमयैर्निगडैरिवान्दुकैरिवेर्ष्यया स्पर्धया मन्मथेन कन्दर्पेण संयता बद्धाम् । चन्दनेन धवले शुभ्रीकृते ललाटेऽलिके शशलाञ्छनेन चन्द्रेण स्पृष्टामिवालिङ्गितामिव । शुभ्रत्ववक्रत्वसाम्याच्चन्द्रोपमानम । बाष्पवारि नेत्राम्बु तद्वाहिनि चक्षुषि नेत्रे वरुणेन प्रचेतसा चुम्बितामिव । जलच्युतिसाम्याद्वरुणेनेत्युक्तम् । वर्धितो वृद्धिं प्राप्तो निःश्वासमरुदेतन वायुर्यस्मिन्नेवंविधे मुखे । वायुबाहुल्यादाह—मातरिश्वना वायुना दष्टामिव भक्षितामिव । संताप संज्वरस्तेन प्रतप्तेषु पूर्णेष्वङ्गेष्वनङ्गेन कन्दर्पेणाध्यासितामाश्रितामिव । कुत्रचित् ‘पतङ्गेन’ इति पाठः । तत्र पतङ्ग सूर्यस्तापजनकत्वात् । तदाश्रितामित्यर्थ । कन्दर्पदाहदीपिते मदनदाघज्वलिते हृदये । दाहजनकत्वसाम्यादाह—**हुतभुजेति** । हुतभुजा वह्निना गृहीतामिव स्वीकृतामिव । स्वेदिनि प्रस्वेदवति वपुषि जलेन नीरेण परिष्वक्तामिवाश्लिष्टामिव । एतेन स्वेदबाहुल्य सूचितम् । दैवतैरप्यदृष्टैरपि सर्वश सर्वप्रकारेण विलुप्यमान लोपमाप्यमान सौभाग्य यस्या सा तामिव । हृदयेन चित्तेन सह सार्धं प्रियतमसमीप प्राणप्रियनिकटमिवोपगतैरङ्गैरुपजनित विहित दौर्बल्य कृशत्व यस्या एतादृशीम् । **आश्यानमिति** । आश्यान शुष्क यच्चन्दन मलयजं तेन पाण्डुर शुभ्र रोमाञ्च चानवरत निरन्तर हारस्पर्शेन लग्न मिलित मुक्ताफलाना किरणा दीधितयस्तेषा पुञ्ज समूहस्तमिवोद्वहन्तीं धारयन्तीम् । अत्र चन्दनधवलीकृतस्य रोमोद्गमस्य मुक्ताकिरणसमूहोपमानम । तथा स्वेदस्य घर्मजलस्य सीकरा विद्यन्ते यस्यामेतादृशीं कपोलपालीमुद्वहन्तीम् । चकार समुच्चयार्थ । **अवेति** । अवतंस उत्तंसस्तस्य मधुकरैर्भ्रमरै पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवानुकम्पाविषयीक्रियमाणामिव । अवतंसमधुकराणा रव शब्द स एव दाहकत्वाद्दहनो वह्निस्तेन दग्धमिव ज्वलितमिव । श्रोत्र श्रवणमपाङ्गनिर्गतेन नासिकाप्रान्तेनाश्रुस्रोतसा नेत्रजलप्रवाहेण करणभूतेन सिञ्चन्तीं सेकं कुर्वन्तीम् । अतिप्रवृद्ध(त्त)स्यातिप्रवृत्तस्याश्रुणो नेत्रजलस्य निर्वाहार्थं सुखेन गमनार्थं प्रणालिकामिव जलमार्गमिव कर्पूरकेतकीकलिका कर्णे ––

न्तीम्, आयतश्वासविधुतितरलितेन च संतापभयपलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलशाम्, आपतत्प्रचलच्चामरप्रतिबिम्बं च कुचकलशयुगलं प्रियान्तिकग-मनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्धन्तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिका-मालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीम्, मुहुश्चरणारविन्देन चन्दन-पङ्कप्रतियातनामामृशन्तीम्, स्तनसंक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमा-नाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बशायिना सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारै-रपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं विनो-दितव्यमेतदिति जीवितस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीम्, करिणीमिव संमुखागतप्र-मदवनगन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्, मदनाभिषेकवे-

---

केतकी तस्या कलिका कोरकः [तां] कर्णे कलयन्तीं कलनां कुर्वन्ती धारयन्तीम् । आयतो विस्तीर्णो यः श्वास श्वसित तस्माद्या विधुति कम्पस्तेन तरलितेन कम्पितेन संतापभयात्पलायमानेन धावता । अतिशुभ्र-त्वसचिक्कणत्वसाम्यादाह—देहेति । देहप्रभावितानेनेव शरीरदीप्तिसमूहेनेवांशुकेन वस्त्रेण विमुच्यमानौ कु-चावेव कलशौ यस्या सा ताम् । आपतत्प्रचलच्चामरयो' प्रतिबिम्ब यस्मिन्नेतादृश कुचकलशयुगल प्रियस्य वल्लभस्यान्तिक समीप तत्र गमने याने यदौत्सुक्य रणरणकता तेन कृता पक्षा येनैतादृशमिव करतलेन नि-रुन्धन्ती निरोध कुर्वन्तीम् । मुहुर्मुहुर्भुजलतया बाहुवल्ल्या तुषारशिला तस्या. शालभञ्जिका पाञ्चालिकामा-लिङ्गन्तीमाश्लेष कुर्वन्तीम् । मुहु कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिका घनसारपाञ्चालिकामाश्लिष्यन्तीमालिङ्गन्तीम् । मुहु-श्चरणारविन्देनाङ्घ्रिकमलेन चन्दनपङ्कस्य मलयजकर्दमस्य प्रतियातना प्रतिमाम् । 'प्रतिमा यातनाविधिः । छाया छन्द काये रूप बिम्ब मानकृती अपि' इति कोश. । आमृशन्ती परामर्श कुर्वन्तीम् । स्तनेति । स्तनयो कु-चयो संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेनात्ममुखेनापि स्वकीयवदनेनापि कुतूहलिनेव कौतुकिनेव परिवृत्य । उत्तानीकृत्ये-त्यर्थ । विलोक्यमाना वीक्ष्यमाणाम । एतेन सौन्दर्यातिशय. सूचित । एव कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बरूपेण शायिना शयनकारिणा । एतेनायतत्व सूचितम् । सोत्कण्ठेनेव सोत्कलिकेनेव चुम्ब्यमान (न) चुम्बनविषयीक्रि-यमाण (ण) कपोलफलक यस्या सा ताम् । हारैरपि मुक्ताकलापैरपि मुक्तात्मभिर्मुक्तास्वरूपैर्मदनपरवशैरिवान-ङ्गायत्तैरिव प्रसारितकरैर्विस्तारितपाणिभिरालिङ्ग्यमानामाश्लिष्यमानाम् । अत्र मुक्तात्मभिरालिङ्ग्यमानामित्यनेन तस्या अभिनव सौभाग्य वर्णितम् । उरसि निहित वक्षसि स्थापित मणिदर्पण रत्नादर्शम् । वर्तुलत्वतादृशद्युति-सादृश्यसाधर्म्यात् । जीवितस्य स्पर्शो दान तन्मय शशिनमिव चन्द्रमिव । 'स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति कोश । इति शपथ कारयन्तीम् । इतिशब्दद्योत्यमाह—विनोदेति । अद्य त्वया विनोदितव्यम् । अन्यस्तु शशी शोकप्रद, त्वया तु विनोदितव्यमेतदिति भाव. । अत एव जीवितस्पर्शमयमिति विशेषणम् । करिणीति । हस्तिनीमिव । उभयो शब्देन साम्य प्रदर्श[य]न्नाह—संमुखेति । समा(समुखा)गतो यः प्रम-दवनगन्धस्तस्य वारण दूरीकरण तत्र प्रसारितौ करौ यया सा। विरहाकुलितत्वेन प्रमदवनस्य गन्धस्य दु सहा-सत्वात्तन्निवारण युक्तमेवेति भाव । पक्षे समुखागत. प्रमदो मदोत्कटो वनगन्धवारणो वनप्रभवो गन्धहस्ती त प्रति प्रीत्या प्रसारित कर शुण्डा यया सा ताम् । प्रस्थितामिव चलितामिव। उभयसाम्य प्रदर्शयन्नाह—अन-भीष्टेति । अनभीष्टोऽनभीप्सित दक्षिणो यो वात स एव शीघ्रगामित्वान्मृगो हरिणस्तस्यागमन यस्या सा ताम् । [illegible] दक्षिणो वायुरत्र [illegible] सर्वत्र प्रसिद्धम । पक्षेऽनभीष्टो दक्षिणो वामतोऽपसव्यगो वा-[illegible] सा ताम् । [illegible] प्रयाणे दक्षिणो मृगोऽपशकुनमिति वसन्तराजादौ प्रसिद्धम् । मदने-

---

[illegible] २ स्वप्रतिबिम्ब[illegible]दिना ३ नोदेतव्यमदेति ४ त्वयाद्य. ५ जीवनस्य समय शशिनम्, [illegible]

दिकामिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलशावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्वरतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटिकान्ततराम्, मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुमममार्गणाकुलाम्, चन्दनविलेपनामनङ्गरागिणीं च बालां मन्मथजननीं च मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शां च कादम्वरीं व्यलोकयत् ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय । किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया । कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्तनामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्धमानधवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च संमुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता, विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशामुखरै

ति । मदनस्य कदर्पस्याभिषेकार्थं वेदिका संस्कृता भूमिस्तामिव । उभयोः साम्यमाह—**कमलेति** । कमलयशोभयावृतौ चन्दनेन धवलौ पयोधरावेव कुचावेव पीनत्ववर्तुलत्वसाम्यात्कलशौ ताभ्यामवष्टब्धावाश्रितौ पार्श्वौ यस्याः । **आकाशेति** । आकाशं व्योम तस्य कमलिनी पद्मिनी तामिव । उभयोः साम्यमाह—**स्वच्छेति** । स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं वस्त्रं तस्य तलमधोभागस्तत्र दृश्यमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमूरुमूलं सक्थिमूलं यस्याः सा ताम् । पक्षे स्वच्छं रजोरहितं यदम्बरतलं व्योमतलं तत्र दृश्यमानं मृणाललक्षणं कोमलं सुकुमारमुरु विस्तीर्णं मूलं बुध्नो यस्याः । **कुसुमेति** । कुसुमचापं पुष्पधनुस्तस्य लेखामिव । उभयसाम्यमाविः कर्तुमाह—**यौव(मद)नेति** । मदनेन यौवनावस्थारोपिता स्थापिता या गुणकोटिस्तया कान्ततरा मनोज्ञतराम् । पक्षे मदनेन कदर्पेणारोपितोऽधिज्यीकृतो गुणकोटिर्मौर्वीप्रान्तस्तया कान्ततराम् । **मध्विति** । मधुमासो वसन्तमासस्तस्य देवतामिवाधिष्ठात्रीमिव । उभयसादृश्यमाह—**शिशिरेति** । शिशिरेण शीतलोपचारेण हारिणीं रुचिराम् । पक्षे शिशिरस्य ऋतुविशेषस्यापहारिणीम् । शिशिरापगमे हि मधुमासः प्रवर्तते । मधुकरीमिव भ्रमरीमिव । उभयसादृश्यमाह—**कुसुमेति** । कुसुमान्येव विरहवशान्मार्गणा बाणास्तैराकुलाम् । पक्षे कुसुमानां मार्गणमन्वेषणं तेनाकुलां व्यग्राम् । अथ च चन्दनस्य विलेपनमङ्गरागो यस्याः एवंविधामपि न विद्यतेऽङ्गरागो यस्यामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु—अनङ्गः कदर्पस्तस्मिन्रागिणीमनुरागवतीमित्यर्थात् । बालामनाविष्कृतमन्मथाम्, अथ च मन्मथजननीमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु—बालामनुद्धाटितामित्यर्थात् । मृणालिनीम्, अथ चाभ्यर्थितो वाञ्छितस्तुषारस्पर्शो ययेति विरोधः । कमलिन्यास्तुषारस्पर्शः सर्वथानिष्ट इति लोके प्रसिद्धम् । तत्परिहारस्तु—विरहतापोपशान्त्यर्थं मृणालं विद्यते यस्या इत्यर्थात् । एवंविधां कादम्बरीं व्यलोकयदपश्यत् ।

अथ सा कादम्बरी यथादर्शनं यथावसरमागत्यागत्य चन्द्रापीडस्यागमनमावेदयन्तं कथयन्तं परिजनमुत्प्राबल्येन तरला चञ्चला तारका यस्मिन्नेतादृशेन चक्षुषा विलोक्य वीक्ष्य प्रतिमुखं निक्षिप्तानि स्थापितानि नामाक्षराणि यथा स्यात्तथा । प्रत्येकं प्रत्येकं नाम गृहीत्वेत्यर्थः । इति पप्रच्छेत्यप्राक्षीत् । इतियोत्यमाह—**कथयेति** । कथय ब्रूहि । किं सत्यमागतस्त्वया दृष्टः । कियत्यध्वनि । क्वासौ चन्द्रापीडः । तदनन्तरं प्रवर्धमानः प्रतिदिनमुपचीयमानो धवलस्य भावो धवलिमा यस्मिन्नेतादृशेन चक्षुषा नेत्रेण संमुखमापतन्तमागच्छन्तं तं दृष्ट्वा विलोक्य च कुसुमशयनादुत्तस्थावुत्थिता बभूवेत्यन्वयः । अथ कादम्बर्या विशेषणानि—**वरेति** । वरः श्रेष्ठ आरोहो नितम्बो यस्याः सा । 'नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चान्नितम्बपार्श्वतः' इति कोशः । ऊर्वोरिव स्तम्भौ ताभ्यां विधृता धृता । केव । नवः प्रथमो ग्रहो ग्रहणं यस्याः एवंविधा करिणीव हस्तिनीव । सापि ऊरुविस्तीर्णे स्तम्भस्तम्भे विधृता बद्धा स्यात् । विचेष्टमानानि चेष्टाविशेषेण प्राप्यमाणान्यङ्गानि यस्याः । कुसुमशयनस्य

---

१ कुसुमचापचापलेखाम्. २ कान्ताम्. ३ तारकेण कथय. ४ क्व मन्मथ. ५ निक्षिप्तनामा [illegible], निक्षिप्त चक्षुपातम्. ६ वर्धमान.

मधुकरकुलैरिवाच्छाद्यमाना, संभ्रमच्युतोत्तरीयका हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमाभिव याचमाना, स्रस्तकेशकलापसंयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्येवात्मानमर्पयन्ती, चलितत्रिकताम्रत्रिवलीतरङ्गितरोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दनरसमिश्रमिव चक्षुपा क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, नन्दवारिविन्दुवेणिकया चलितावतंसधूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणेव किंचिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्गभागयुञ्जिततारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम। कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने उपविष्टायां प्रतीहार्योपनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णुरत्नप्रत्युप्तपादां पादेनैवोत्सार्य क्षिताववेवोपाविशत्। अथ केयूरकः 'देवि, देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत्। अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो, मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः' इति चिन्त-

---

परिमलस्तेनोपगतै प्रासैरत एव परवशैरा समन्तान्मुखरैर्वाचालैरेवविधैर्मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैराच्छाद्यमानेव। सभ्रमेण सहसा च्युतमुत्तरीयक प्रावरण वस्त्र यस्या सैवभूता सती हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती वाञ्छन्ती। एतेन हारकिरणोत्तरीयांशुकयोरतिस्वच्छत्वसाम्याद्भेदो न ज्ञात इति भाव.। मणिकुट्टिमे निहितेन स्थापितेन वामकरतलेन निजप्रतिमां प्रति हस्तावलम्ब(म्बन)याचमानेव प्रार्थ्यमानेव। एतेन स्वत. स्वशरीरधारणेन क्षमेति प्रदर्शितम्। स्रस्तो यः केशकलापोऽलकसमूहस्तस्य सयमन वन्धन तेन श्रमितेन श्रम प्रासेन गलत्स्वेदसलिलेन क्षरद्धर्मवारिणा दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्य। यस्यकस्यचिदर्पण क्रियते तत्तु करेण प्रोक्षितस्यैवेत्यर्थ। आत्मानमर्पयन्त्यर्पण कुर्वन्ती। चलित यत्त्रिक वशाधस्तस्य ताम्रा स्वच्छा या त्रिवली तया तरङ्गिता रोमराजिस्तस्या भावस्तत्ता तया हेतुभूतयानङ्गेन कदर्पेण सर्वरसान्निष्पीड्यमानेव मर्द्यमानेव। एतेन चलितत्रिकस्य पीडनयन्त्रसाम्यता प्रदर्शिता। किं कुर्वन्ती। चक्षुषा नेत्रेण शिशिर शीतलमानन्दजल क्षरन्ती स्रवन्ती। शिशिरत्वे हेतु प्रदर्शयन्नाह—**अन्तरिति**। अन्त प्रविष्टो यो ललाटिकाचन्दनरसस्तेन मिश्रमिव सपृक्तमिव। पुन किं कुर्वन्ती। आनन्दवारिणो विन्दवो विप्रुषास्तेषा वेणिकया प्रवाहेण। 'धारा वेणी रयश्च स' इत्यमर। चलित स्वस्थानाच्च्युतो योऽवतसस्तस्य धूलि परागस्तेन धूसर मलिन कपोलफलक प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेन प्राणप्रियपतिबिम्बसक्रान्तितृष्णयेव प्रक्षालयन्ती धावन कुर्वन्ती। ललाटिकाया यश्चन्दनभरस्तेनेव किंचिदधोमुख [illegible] तत्क्षणमपाङ्गभागोऽक्षिवाह्यान्त प्रदेशस्तत्र युजिता प्रेरिता तारका कनीनिका ययैवविधया तस्य चन्द्रापीडस्य मुखानन तत्र लग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणाकर्पण क्रियमाणा। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त।

तदनन्तर चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्यापसर्पण कृत्वा पूर्ववदेव महाश्वेताप्रणामपुर सर ता कादम्बरी दर्शितविनय प्रणनाम [illegible]। तदनन्तर कृतो विहित प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो ययैवविधाया च तस्या पुनस्तस्मिन्नेव [illegible] उपविष्टायां [illegible] प्रतीहार्या द्वारपालिन्योपनीतामानीता जाम्बूनदमयीमासन्दिका वेत्रासनम्। [illegible] । कीदृशी। रोचिष्णुरत्नै प्रत्युप्ता पादा यस्या सा ता पादेनैव [illegible] क्षिताविव पृथिव्यामेवोपाविशदुपविष्ट। **अथेति**। उपवि(वे)शनानन्तर केयूरक हे [illegible] प्रसादभूमि [illegible] एषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनीत्यभिधाये- [illegible] । **अथेति**। [illegible] कादम्बरी ता दृष्ट्वा विलोक्य

---

१ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ चक्षुर्भ्याम्. [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible]

यांबभूव । कृतप्रणामां च तां सादरम् ‘एह्येहीति’ इत्यभिधायात्मनः समीपे सकुतूहलपरिजनदृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयत्। दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च मुहुर्मुहुरेनां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श । चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्याचिन्तयत्—‘अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्दधाति । भवतु । पृच्छामि तावदेनाम्’ इति निपुणालापेनातिप्रकाशमब्रवीत्—‘देवि, जानामि कामरति निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविचलसंतापतन्त्रो व्याधिः सुतनु, सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतितामवेक्षमाणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसंतापतया च दृष्टा वहसि स्थलकमलिनीमिव रक्ततामरसाम् । दुःखितायां च त्वयि परिजनोऽपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । स्वयं वरार्हाणि प्रसाधनानि । कुसुमशिलीमुखान्तर्हिता शोभते यथा लता’ इति । अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कंदर्पेणोपदिष्टयेव

चिन्तयांबभूवेति चिन्तितवती । इतिशब्दद्योत्यमाह—**अहो इति** । प्रजापतेर्विधातुरहो मानुषीषु पक्षपातोऽङ्गीकारः । कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूता च सादरं सबहुमानं एहि एहि इत्यभिधायात्मनः समीपे स्वकीयनिकटे सह कुतूहलेन वर्तमानो यः परिजनः परिवारजनस्तेन दृश्यमाना विलोक्यमाना पृष्ठतः समुपावेशयन्निवेशितवती । अथ दर्शनादेव विलोकनादेवोपारूढः प्रादुर्भूतः प्रीतेरतिशय आधिक्यं यस्याः सा मुहुर्मुहुर्वारंवारमेनां पत्रलेखां सोपग्रहं सानुकूलं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्श स्पर्शं चकार । चन्द्रापीडस्तु सपदि शीघ्रं कृतो विहितः सकलः समग्र आगमनस्यागमने वोचितो योग्य उपचारो विनयो येन स तदवस्था विरहविक्लवा चित्ररथतनया कादम्बरीमालोक्य वीक्ष्याचिन्तयदध्यायत् । हीति निश्चितम् । मे मम हृदयं चेतोऽतिदुर्विदग्धमतिजडं यदद्यापि न श्रद्दधाति न निश्चयं करोति । इयमीदृश्यवस्था किं कामात्, अन्यप्रियनिमित्ता वेति प्रकारान्तरस्यासंभवात् । कामनिमित्तकत्वे च गतेऽपि विपरीतसंभावनेति दुर्विदग्धपदव्यङ्ग्यम्, अत एव निश्चयानुरोधेनाह—**भवत्विति** । कामनिमित्तक एवास्तु, परं तावदादावेनां पृच्छामीति कृत्वा निपुणालापेन नातिप्रकाशं नातिस्पष्टमब्रवीदवोचत् । हे देवि कादम्बरि, अहं जानामि कामनिर्वचनीयस्वरूपामरतिं निमित्तीकृत्यायमविचलो यः संतापस्तस्य तन्त्र आधीन एवंविधोऽपि व्याधिः प्रवृत्तः । हे सुतनु हे कादम्बरि । सत्यमिदं नौपचारिकं वचः । त्वामेष व्याधिर्न तथा व्यथयति पीडयति, यथास्मान् । देहदानेनाप्यत्रभवतीं पूज्यां स्वस्थां सज्जां कर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । उत्कम्पिनीं त्वां प्रत्यनुकम्पमानस्यानुकम्पां कुर्वाणस्य कुसुमेषुः कंदर्पस्तस्य पीडया पतितां स्रस्तामवेक्षमाणस्य पश्यतो मे मम हृदयं चेतः पततीव । कादम्बर्या विरहकार्यं प्रकटयन्नाह—**अनङ्गदे इति** । गाढसंतापतया तनुभूते [ते] भुजलते अ[न]ङ्गदे बाहुभूषणवर्जिते दृष्ट्वा कृत्वा रक्ततामरसां स्थलकमलिनीमिव त्वं वहसि । अत्र कृशभुजलतयोर्मृणालसाम्यम्, नेत्रयो रक्ततामरससाम्यमिति भावः । त्वयि दुःखितायां सत्यां परिजनोऽप्यनवरतं निरन्तरं कृतो योऽश्रुबिन्दुपातस्तेन वर्तते प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः । एतेनाश्रुपातस्य नैरन्तर्यं सूचितम् । मुक्तानामाभरणानि तेषां भावो मुक्ताभरणता तां गृहाण स्वीकुरु । स्वयमात्मना वराणि प्रधानान्यर्हाणि योग्यानि प्रसाधनानि प्रतिकर्माणि । कुर्विति क्रियाध्याहारः । कुसुमानि पुष्पाणि, शिलीमुखा भ्रमराः, ताभ्यामन्तर्हिताच्छादिता यथा लता वल्ली शोभते राजते तथा त्वमपीति भावः । शुक्लत्वसाम्यान्मुक्तानां कुसुमसाम्यम्, नेत्राञ्जनस्य कृष्णत्वसाम्याद्भ्रमरसाम्यमिति भावः । **अथेति** । तदनन्तरं कादम्बरी बालतया शिशुतया स्वभावेन मुग्धापि सरलाशयापि कंदर्पेण मदनेनोपदिष्टयेव(व) दर्शित

प्रज्ञया तमशेषमस्याव्यक्तव्याहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह । मनोरथानां तु तावतीं भूमिमसंभावयन्ती शालीनतां चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोदमधुकरपटलान्धकारितं मुखं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—'कुमार, किं कथयामि । दारुणोऽयमकथनीयः खलु संतापः । अपि च कुमारभावोपेतायाः किमिवास्या यन्न संतापाय । तथा हि । मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते । ज्योत्स्नाप्यातपायते । ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमानं किं न पश्यति खेदम् । धीरत्वमेव प्राणसंधारणहेतुरस्याः' इति कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ । निर्गतं च तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—'देव मदलेखा विज्ञापयति—'देवी कादम्बरी खलु प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्यमानामिच्छति, पश्चाद्यास्यति' इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।' इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः 'केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यामेवमनुबध्नाति दुर्लभो देवी-

---

थैव प्रज्ञया तमशेष समग्रमव्यक्तव्याहारोऽस्फुटभाषित तेन सूचित ज्ञापितमुपभोगविषयक रहःसंगमरूप वार्थं मनसा जग्राह गृहीतवती । मनोरथाना त्वभिलाषाणा तु तावतीं भूमि सगमरूपलक्षणामसभावयन्त्यवितर्कयन्ती शालीनता दृष्टता चावलम्बमाना । 'धृष्टेः शालीनशारदौ' इति कोशः । तूष्णीमि(मे)वासीत् । केवलमुत्पादितोऽन्यव्यपदेशो मिष ययैवभूता तत्क्षणमाननस्यामोदस्तस्माद्यन्मधुकरपटल तेनान्धकारितमन्धकारवदाचरित मुखमानन द्रष्टुमिव स्मितालोक स्मितलक्षणमालोक प्रकाशमकरोत् । स्मितेन दन्तज्योत्स्नाया बहिर्निर्गमेन प्रकाशसभवात् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत् । हे कुमार, कि कथयामि कि ब्रवीमि । अय दारुणस्तीव्रोऽकथनीयो वक्तुमशक्य खलु निश्चयेन सताप । अपि चेति युक्त्यन्तरे । कुमारभावोपेताया अस्या किमिव यन्न सतापाय भवति । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । मृणालिन्या कमलिन्या शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते वह्निवदाचरति । ज्योत्स्नापि चन्द्रिकाप्यातपायते सूर्यालोकायते । नन्विति वितर्के । किसलयानि पल्लवास्त एव तालवृन्दा(न्ता)नि तेषा वातै पवनैर्मनसि ज्ञा(जा)यमान खेद भवान्कि न पश्यति । अतोऽस्या कादम्बर्या धीरत्वमेव प्राण[स]धारणे जीवितधारणे हेतुर्निमित्तमिति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव पूर्वोक्तमेव मदलेखालाप मदलेखाजल्पितमस्य चन्द्रापीडस्य प्रत्युत्तरीचकार । प्रतिवच. प्रादादित्यर्थ. । [illegible] मम विरहो मत्कृतश्चास्या इत्युभयथाघटमानार्थया विरहताप सोढु शक्यो न वेति सदेहदोलारूढेनैव चे(चे)तया(सा) महाश्वेतया सह प्र(प्री)त्युपचयो रसपुष्टिस्तत्र चतुराभिर्दक्षाभि कथाभिर्वार्ताभिर्महान्त काल च स्थित्वावस्थान कृत्वा तथैव पूर्वप्रकारेणैव महता यत्नेनात्मान मोचयित्वा स्वस्य [illegible] स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यनिवेशगमनाय । 'स्कन्धावारोऽस्य तु स्थिति' इति कोश. । [चन्द्रापीडोऽपि] कादम्बरीभवनान्निर्ययौ निर्जगाम । निर्गत च तुरङ्गममश्वमारुरुक्षन्तमारोढुमिच्छन्त पश्चादागत्य के(के)यूरकोऽभिहितवान् । कि तदित्याह—**देवेति** । हे देव, मदलेखा विज्ञापयति विज्ञप्ति करोति । [illegible]—**देवेति** । खलु निश्चयेन देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनेन जनिता प्रीतिर्यस्या एवभूता पत्रलेखा [illegible] । पश्चाद्यास्यति गमिष्यति । इति श्रुत्वा देव प्रमाणम । इत्याकर्ण्य चन्द्रापीड [illegible] पुन स्कन्धावारमेवाजगाम । इतिशब्दद्योत्यमाह—केयूरकेति । हे केयूरक धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा या पत्रलेखा दुर्लभो दु प्रापो देवीप्रसाद कादम्बरीप्र-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] . ४ कादम्बरीहृदयेन. ५ मधुरालापगर्भाभि. कथाभि . ६ निजस्कन्धावार.

प्रसादः। प्रवेश्यताम्।' इत्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम। प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरमालेखहारकमद्राक्षीत्। धृततुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—'अङ्ग, कच्चित्कुशली तातः सह सर्वेण परिजनेनाम्बा च सर्वान्तःपुरे' इति। अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरम् 'देव, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूव। युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—'स्वस्त्युज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः परमामहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीड' सर्वसंपदामायतनं चन्द्रापीडमुदश्चच्चारुचूडामणिमरीचिचक्रचुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति। कुशलिन्यः प्रजाः। किं नु कियानपि कालो भवतो दृष्टस्य गतः। बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्। देवी च सहान्तःपुरैर्म्लानिमुपनीता। अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकारणतां नेतव्या' इति। शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत्। अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत्। अथ 'यथाज्ञापयति तातः' इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमदापयत्। समीपे स्थितं च महताश्वीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—'भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्। नियतं च केयूरकस्तामादायैतावती भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन विज्ञाप्या

सन्तता [एव] अनुबध्नात्यनुबन्धं करोति। स्कन्धावारं प्रविशन्नेव पितुः समीपाज्जनकपार्श्वादभिज्ञाततरमतिशयेन ज्ञातपूर्वमासमन्ताल्लेखहारकमुदन्तहारकमद्राक्षीत्। धृततुरङ्गश्च स्थापिताश्वश्च प्रीत्या स्नेहेन विस्फारितेन विस्तीर्णीकृतेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्। अङ्ग हे। कच्चिदिति प्रश्ने। तातः पिता कुशली वर्तते। सर्वेण परिजनेन सह तथा सर्वान्तःपुरे सहाम्बा माता च कुशलिनीति। अथेति प्रश्नानन्तरमसावुपसृत्योपसरणं कृत्वा प्रणामानन्तरं नमस्कृतेरनु हे देव, यथाज्ञापयसि यथा कथयसि तथास्तीति भावः। इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूवार्पितवान्। युवराजस्तु चन्द्रापीडस्तु शिरसि कृत्वा मस्तके निधाय स्वयमेवात्मनैव तल्लेखद्वयमुन्मुच्योन्मुद्र्य क्रमशः पपाठ पठितवान्। किं तदित्याह—**स्वस्तीति**। स्वस्ति यथा स्यात्तथोज्जयिनीतो विशालातः सकलराजन्यानां समग्रभूपानां शिखण्डैश्चूडाभिः शेखरीकृतं चरणारविन्दं यस्य सः परममाहेश्वरोऽत्युत्कृष्टशैवो महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीशस्तारापीडः सर्वसंपदां समग्रसमृद्धीनामायतनं गृहमेवभूतं चन्द्रापीडमुदश्चदुल्लसच्चारु मनोहारि यच्चूडामणिमरीचिचक्रं शिरोमणिदीप्तिपटलं तच्चुम्बिन्युत्तमाङ्गे शिरसि चुम्बन्नाश्लेषयन् कुर्वन्नन्दयति प्रमोदयति। प्रजाः प्रकृतयः कुशलिन्यो मङ्गलवत्यः सन्ति। **किं न्विति**। किं नु भवतो दृष्टस्य कियानपि कालः समयो गतो व्यतीतः। तेन नोऽस्माकं बलवत्युत्कण्ठोत्कलिका जाता यस्मिंस्तादृशं हृदयमस्ति। देवी च तवाम्बा सहान्तःपुरैर्म्लानिमुपनीता प्रापिता। अत्र सहान्तःपुरैरित्यनेनोपमानगेऽपि त्वां समीहन्त इति सौजन्यातिशयः सूचितः। अतो हेतोर्लेखवाचनस्य विरतिरेवावसानमेव प्रयाणकारणता प्रस्थाननिमित्तता नेतव्या प्रापणीया। शुकनासेन प्रेषिते द्वितीयेऽपि लेखेऽमुमेवार्थं लिखितं लिपीकृतमवाचयदपठत्। अस्मिन्नेवावसरे समये समु[प]सृत्य समीपमागत्य वैशम्पायनोऽप्यपरमात्मीयं लेखद्वितयमस्मात्स्वकीयलेखादभिन्नार्थमेकाभिधेयमेवमदर्शयद्दर्शितवान्। **अथेति**। तद्वाचनानन्तरं यथाज्ञापयति यथाज्ञां दत्ते तातः पिता। इत्युक्त्वा तथैव पूर्ववदेव तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहं प्रयाणभेरीमदापयद्दापितवान्। समीपे स्थितं महताश्वीयेन बलेन परिवृतं महाबलं सैन्यं तत्राधिकृतं नियुक्तं बलाहकस्य पुत्रं मेघनादनामानमादिदेशादिष्टवान्। भवता त्वया पत्रलेखया सहागन्तव्यं समेतव्यम्। नियतं निश्चितं केयूरकस्तां पत्रलेखामादाय गृ-

प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपटकूटजालिकताम्, प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा । अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिता व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसंभारास्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत्किं करोमि । गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देहमात्रकस्य । हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्या हस्ते न दत्तमस्याः । दविकगौलिमिकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुं सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतो जनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यः खलु चन्द्रापीडः । चण्डालो

स्तावती भूमिमागमिष्य[ती]ति तन्मुखेन केयूरकमुखेन प्रणम्य देवी कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकाराप(कर)णीया । नन्विति वितर्के । तेषा मर्त्यानां या निरनुरोधा निर्गत. कस्याप्यनुरोध. स्वकार्यप्रतिबन्धो यस्यां निर्गत. परिचय सख्यानुवृत्तिर्यस्याम् । **दुर्ग्रहेति** । दुर्दुष्टो ग्रह आग्रहो हठो यस्यामेवविधा प्रकृतिः स्वभावः सा प्रकृतिस्त्रिभुवननिन्दनीया स्यात् । यत्तदोर्नित्याभिसबन्धाद्येषा मर्त्यानामकाण्डेऽप्रस्तावे विसवादिन्यो व्यभिचारिण्य प्रीतयो निष्कारणवत्सलता निर्निमित्तहितकारिता न गणयन्ति न मनस्यानयन्ति । एवममुना प्रकारेण गच्छता व्रजता मयात्मन. स्नेह स्वकीया प्रीति. कपट कैतव तस्य कूटजालिका मिथ्याप्रपञ्चस्तद्रूपतां नीत प्रापित । भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञान वा साप्यलीका मिथ्या या काकुर्वक्रोक्तिस्तस्या करणे कुशलता दक्षता प्रापिता । उपचारो बाह्यविनयस्तन्मात्रेण मधुर मिष्टमात्मार्पण भवदीयोऽहमिति स्वस्यार्पण धूर्तताया पातित क्षिप्तम । **वाङ्मनसयोरिति** । 'अचतुर–' इत्यादिनानिपात । भिन्नार्थत्व विसवादित्व प्रकटितमाविष्कृतम् । तावदादावात्मास्ता तिष्ठतु । ममेति शेष । अस्थानेऽयोग्य आहित स्थापित प्रसादो ययात एवाह—दिव्याना योग्योचितैवविधा देव्यपि कादम्बर्यपि दूरदेशागतेन चन्द्रापीडेन कारण विना कथ सख्य प्राप्तेति वक्तव्यता वचनीयता नीता प्रापिता । मयेति शेष । हि यस्मात्कारणादभूमिपातिता अस्थाननिपातिता व्यर्था निष्फलाः प्रसादामृतदृष्टय प्रसन्नतापीयूषदृशा पश्चान्महता वैलक्ष्य जनयन्त्युत्पादयन्ति । स्थानविशेषे प्रीतिविशेष प्रदर्शयन्नाह—**न खल्विति** । खलु निश्चये । न तथा देवी प्रति कादम्बरीं प्रति प्रबला प्रकृष्टा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारोऽतितीव्रधर्मेण मन्थरमलस मे मम हृदय चेतो यथा महाश्वेता प्रति वर्तते । नियत निश्चितमलीकाध्यारोपेण वर्णित स्तुतोऽस्मद्गुणसभारो यया तामस्थानेऽनुचितस्थले पक्षपातो विद्यते यस्या एवविधामेना महाश्वेता देवी कादम्बर्यसकृद्वारंवारमुपालप्स्यते । उपालम्भ दास्यतीत्यर्थ । तत्किं करोमि । कोऽप्युपायो नास्तीत्यर्थ । अन्यत्र हेतु प्रदर्शयन्नाह—**गरीयसीति** । देहमात्रकस्य शरीरमात्रधारिणो गुरोराज्ञा निर्देशो गरीयसी गरिष्ठा प्रभवति जायते । **हेमेति** । हेमकूटो(ट) निवासस्तद्व्यसनिना हृदयेन चित्तेन जन्मान्तरसहस्रस्य दासपत्र लिखितमस्या देव्या हस्तेन दत्ता । [illegible]

मा चैवं मंस्थाः, यथा जीवन्पुनर्देवीचरणारविन्दवन्दनानन्दमननुभूय स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः । रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति । एवमादिश्य तम् 'सुहृदादिसाधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्क्त । स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेलाहर्षहेषारवकम्पितकैलासेन खुरताण्डवखण्डितभुवा कान्तकुन्तलतावनवाहिना तरुणतुरगप्रायेणाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याणलग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्प्रतस्थे । क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्डपादपप्रायया,मालिनीलतामण्डपैर्मण्डलिततरुखण्डया, वनगजपतिपातितपादपपरिहारवक्रीकृतमार्गया, जनजनिततृणपर्णकाष्ठकोटिकूटप्रकटितवीरपुरुषघातस्थानया, महापादपमूलोत्कीर्णकान्तारदुर्गया, तृषितपथिकखण्डितदलोज्झितामलकीफलनि-

---

मा जानीयाः । यथा जीवन्पुनश्चन्द्रापीडो देव्याः कादम्बर्याश्चरणारविन्दस्याङ्घ्रिपद्मस्य वन्दन नमस्करण तस्माद्य दा(आ)नन्द' प्रमोदस्तमननुभूयाननुभवविषयीकृत्य स्थास्यति । अत्र काकु । न स्थास्यतीत्यर्थ. । इति महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिण प्रदक्षिणासहित यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ । तथा मदलेखायाश्च प्रणामो नमस्कारस्तत्पूर्वकमशिथिल. कण्ठग्रह' कथनीयो वाच्य' । तथा गाढमत्यर्थमालिङ्गनीया परिरम्भणीया च तमालिका । अशेष. समग्र कादम्बरीपरिजनोऽस्मद्वचनात्कुशल श्रेय प्रष्टव्य । रचिताञ्जलिना च त्वया भगवान्हेमकूट आमन्त्रणीयो निमन्त्रणीय इति पूर्वोक्तया दिशादिश्यादेश दत्त्वा त मेघनाद सुहृदादिसाधन मित्रादिसैन्यमक्लेशयताखेदयता त्वया शनै शनैर्गन्तव्यमित्युक्त्वा वैशम्पायन स्कन्धावारभरे न्ययुङ्क्त नियोजितवान् । स्वयमपि च तथा पूर्वोक्तप्रकारेणारूढ एव गमनलक्षणा या हेला तया हर्षः [तस्य] हेषारवस्तेन कम्पित' कैलासो येन । **खुरेति** । खुरताण्डवेन खण्डिता भूर्येन स तेन । **कान्तेति** । कान्ता मनोहरा ये कुन्ता भल्ला. । सरलत्वसाम्यात्त एव लतास्तासा वन तद्वाहिना । **तरुण इति** । तरुणा नव्यास्तुरगा प्रायेण बाहुल्येन यस्मिन्नेवंविधेनाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव पूर्वोक्तमेव लेखहारक पर्याण पल्ययन तत्र लग्नम । **अभीति** । अभिनव प्रत्यग्रो य. कादम्बरीवियोगस्तेन शून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्ग पृच्छन्प्रतस्थे चचाल । **क्रमेण चेति** । स चन्द्रापीडः क्रमेण परिपाट्या शून्ययाटव्या दिवस गत्वा वासरमतिक्रम्य । **परीति** । परिणत रक्त रविबिम्ब यस्मिन्नेवभूते वासरे सायसमयेऽटवीक्षेत्रैर्विरलीकृतो यो वनप्रदेशस्तस्मिन् । **चिरेति** । चिरप्ररूढस्य । बहुकालीनस्येत्यर्थ । रक्तचन्दनतरो पत्रात्रवृक्षस्योपरि महान्त रक्त ध्वज दृगत एव ददर्शेत्यन्वय' । इतोऽटव्या विशेषणानि—**अतीति** । अतिप्रवृद्धोऽतिवृद्धि प्राप्त प्रकाण्डः स्कन्धो येषामेतादृशा' पादपा वृक्षा प्रायो बाहुल्येन यस्या सा तया । **माले(ली)ति** । मालिनीमञ्जिता या लता वल्लयस्तासा मण्डपैर्मण्डलिताश्चक्रवालितास्तरुखण्डा वृक्षसमूहा यस्या सा तया । **वनेति** । वनस्य यो गजपतिर्यूथनाथस्तेन पातिता भग्ना ये पादपा वृक्षास्तेषा परिहारो वर्जन तन्निमित्तकप्रतिबन्धवशाद्वक्रीकृतो मार्ग पन्था यस्या सा तया । **जनेनेति** । जनेन लोकेन [जनित] निष्पादित यत्तृण पर्णकाष्ठाना कोटी तस्या कूट शिखा तादृशचिह्नेन प्रकटितं वीरपुरुषाणा घातस्थान यस्या सा तया । साम्प्रतमपि तथा कुर्वन्तीति सर्वलोके प्रसिद्धम् । **महेति** । महापादपानामुच्चैस्तरवृक्षाणा मूलानि प्रसिद्धान्युत्कीर्णानि यस्मिन्नेवभूत कान्तार वन तेन विषमत्वाद्दुर्ग यस्या सा तया । कान्तार विशेषरूपम्, अटवी तु सामान्यरूपेति न पुनरुक्तदोष । **तृषितेति** । तृषिता पिपासिता ये पथिकजनास्तै खण्डितानि द्वैधीकृतानि दलानि पत्राणि येषामेवंविधान्युज्झितानि त्य-

---

१ सुहृदादि साधनम् २ आगन्तव्यम् ३ भूमण्डलेन. ४ वार्ताम् ५ पथया. ६ वीरपुरुषहृदयघात

करया, विकसितकरञ्जमञ्जरीरजोविच्छुरिततटैस्तटतरुबद्धपटच्चरकर्पटध्वजचिह्नैरिष्टिकास्थि-तशुष्कपल्लवविष्टरानुमितपथिकविश्रामैर्विश्रान्तकार्पटिकस्फोटितधूलिधूसरकिसलयलाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसकरासुरभीकृताशिशिरपङ्किलविवर्णास्वादुजलैर्व्रततिग्रन्थिग्रथितपर्णपुटतृणपूलीचिह्नानुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभसलिलतयानभिलपितोद्देशया, मधुबिन्दुस्यन्दिसिन्धुवारवनराजिरजोधूसरिततीराभिश्च कुञ्जकलताजालकैर्जटिलीकृतसैकताभिरध्वगोत्खातवालुकाकूपकोपलभ्यमानकलुषस्वल्पसलिलाभिः शुष्कगिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया, कुक्कुटकुलकौलेयकरटितानुमीयमानगुल्मगहनग्रामकटिकया, शून्यया दिवसमटव्या गत्वा परिणतरविबिम्बे बिम्बारुणातपविसरे वासरे निःशाखीकृतकदम्बशाल्मलीपलाशबहुलैः शिखरशेषैकपल्लवविडम्बितातपत्रैः पादपैरूर्ध्वस्थितप्ररोहस्थूलस्थाणुमूलग्रन्थिजटिलैश्च हरितालकपिलपक-

---

स्वादानन्तर त्वक्कान्यामलकीफलानि तेषा निकर समूहो यस्या सा तया। **जरमिति** । जरन्तो जीर्णा ये कान्तारकूपास्तै कृत्वा न सुलभ [सलिल] जल यस्या तस्या भावस्तत्ता तयानभिलषितो नेप्सित । पान्थेनेति शेष । उद्देश प्रदेशो यस्या सा तया। अथ कान्तारकूपान्विशिनष्टि—**विकसितेति** । विकसिता विनिद्रा ये करञ्जा नक्तमालास्तेषा मञ्जर्यस्तासा रजोभि परागैर्विच्छुरितानि धूसरितानि तटानि कूपोपकण्ठा येषा ते । **तटेति** । तटतरुषु कूपोपकण्ठसमुद्भववृक्षेषु बद्ध पटच्चरैर्श्चीरै कर्पटध्वज स एव कूपाभिव्यञ्जक चिह्न येषा ते । **इष्टिकेति** । इष्टिका सुस्थिता येषु, शुष्कपल्लवविष्टरा स्रस्तारकास्तैरनुमिता. पथिकाना विश्रामा येषु ते । **विश्रान्तेति** । विश्रान्ता स्थिता ये कार्पटिकास्तैर्विस्फोटिता दूरीकृता या धूली रजस्तया धूसराणि मलिनानि किसलयानि पल्लवास्तैर्लाञ्छितश्चिह्नित उपकण्ठो येषा ते । **पत्रेति** । पत्रसकरै. पर्णसमूहैरसुरभीकृतान्यत एवाशिशिराण्यशीतलानि पङ्किलानि कर्दमयुक्तानि विवर्णान्यशुभवर्णान्यस्वादूनि स्वादुरहितानि जलानि येषा तैः । **व्रततीति** । व्रततीना वल्लीना ग्रन्थिभिर्ग्रथिता पर्णपुट्युक्तास्तृणपूल्यस्ता एव चिह्नानि तैरनुमातु योग्यै. । **शुष्केति** । शुष्का गिरीणा नद्य एव नदिक । स्वार्थे क । केचेति ह्रस्व. । ताभिर्विषमीकृत स्थपुटीकृतमन्तराल मध्य यस्या सा तया। अथ नदिका विशेषयन्नाह—**मध्विति** । मधुबिन्दुस्यन्दीनि यानि सिन्दुवारवनानि निर्गुण्डीकाननानि तेषा राजि पङ्क्तिस्तस्या रज परागस्तेन धूसरितानि [तीराणि] तटानि यासा ताभि । **कुञ्जेति** । कुञ्[ज]लता [illegible] जालकैर्जटिलीकृतानि सैकतानि जलोज्झितपुलिनानि यासा ताभिः । **अध्वगेति** । [illegible] पथिकैरुत्खाता खनिता वालुकासु कूपका विदारकास्तेषूपलभ्यमान प्राप्यमाण कलुष [illegible] [स्वल्प] स्तोक सलिल जल यासु ताभि । **कुक्कुटेति** । कुक्कुटकुल ताम्रचूडवश., कौलेयका श्वान, तेषा [illegible] तेनानुमीयमाना सभाव्यमाना गुल्मगहने ग्रामकटिका क्षुद्रग्रामो यस्या सा तया। अथ वासर [illegible] - **बिम्बेति** । बिम्बसबन्धि योऽरुणो रक्त आतप सूर्यालोकस्तस्य विसर. समूहो यस्मिन् । 'समु[illegible]' इति कोश । तथैवविधे पादपैरटवीक्षेत्रैश्च विरलीकृतोऽनिबिडीकृतो यो [illegible] । अथ पादपान्विशिनष्टि—**निःशाखीति** । नि शाखीकृता नि शालीकृता. । [illegible] । [illegible] कदम्बा नीपा, शाल्मल्यो वृक्षविशेषा, पलाशा ब्रह्मपादपा बहुला बाहुल्येन [illegible] । **शिखरेति** । शिखर वृक्षाग्र तत्र शेषोऽवि(व)शिष्ट एक पत्रवः [illegible] । अथ क्षेत्राणि विशेषयन्नाह—ऊर्ध्वस्थिता प्ररोहा नवीना- [illegible] ग्रन्थिनिर्जटिलव्याप्तैः । हरिताल नटमण्डन तद्वत्कपिलाः

[illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ प्रस्फोटितचरण, प्रस्फुटित ५ तृणपुली, [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ परिणते रविबिम्बे १० मध्याह्ना. [illegible] ऊर्ध्वोद्गतप्ररोहस्थूलस्थाणुग्रन्थिजटिलैः.

वेणुविटपरचितवृत्तिभिर्मृगभयकृततृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलिनैः प्रियङ्गुप्रायैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृतवनप्रदेशे चिरप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरसपिशितपिण्डनिभैरलक्तकैरभिनवशोणितारुणेन चार्द्रम्, जिह्वालतालोहिनीभी रक्तपताकाभिः केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावयवैरुपचितदण्डमण्डनम्, परिणतवराटकघटितबुद्बुदार्धचन्द्रखण्डखचितम्, सुतमहिषरक्षणावतीर्णदिनकरावतारितशशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायितशृङ्गसङ्गिलोहशृङ्खलावलम्बमानघर्घररवघोरघण्टया च घटितकेसरिसटारुचिरचामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरुषोपहारमार्गमिवालोकयन्तम्, महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श । तदभिमुखश्च किंचिदध्वानं गत्वा केतकीसूचिखण्डपाण्डुरेण वनद्विरददन्तकवाटेन परिवृताम्, लोहतोरणेन नवारक्तचामरावलिपरिकरां कालायसदर्पणमण्डलमालां शवरमुखमालामिव कपिलकेशभीषणां बिभ्राणेन स-

---

पिङ्गला ये पक्ववेणुविटपाः परिणतवंशवृक्षास्तेषां रचिता वृत्तिः सुगहना येषां तैः । **मृगेति** । मृगा हरिणास्तेभ्यो भयं भीतिस्तस्मात्कृतास्तृणपुरुषाश्चापुरुषा येषु तैः । **विपाकेति** । विपाकेन परिणत्या पाण्डुभिः पाण्डुरैः फलिनैः फलवद्भिः । 'फलवान्फलिनः फली' इति कोशः । प्रियङ्गुः श्यामा प्रायो बाहुल्येन येषु तैः । **सरसेति** । सरसोऽशुष्को यः पिशितपिण्डो मांसपिण्डस्तस्य निभैः सदृशैरलक्तकैर्यावकैः । तथाभिनवं प्रत्यग्रं यच्छोणितं रक्तं तद्वदरुणेन लोहितेन रक्तचन्दनपत्राङ्गस्तस्य रसेन चार्द्रं समुन्नम् । **जिह्वेति** । जिह्वा एव लता तद्वल्लोहिनीभी रक्ताभी रक्तपताकाभिर्लोहितवैजयन्तीभिः । **केशेति** । केशकलापवत्कान्तिर्यस्यैतद्भूतेन कृष्णचामरेण श्यामवालव्यजनस्यावचूलेनाधोमुखकूर्चकेन प्रत्यग्रं तत्कालं विशसितानां हतानां जीवानामवयवैरवयवैरिवोपचितो व्याप्तो यो दण्डः स एव मण्डनं यस्य स तम् । **परीति** । परिणताः पक्का ये वराटकाः कपर्दकास्तैः घटिता निर्मिता ये बुद्बुदाः स्थासकाः अर्धचन्द्राकृतिखण्डाश्च तैः खचितं व्याप्तम् । वर्तुलत्ववक्रत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—**सुतेति** । सुतो यमस्तस्य महिषो रक्ताक्षस्तस्य रक्षणं त्राणं तदर्थमवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यस्तेनावतारितो यः शशी तेनेव विराजितं शोभितं शिखरमग्रभागो यस्य स तम् । **दोलेति** । दोलायिता या शृङ्गसङ्गिनी लोहशृङ्खला तत्रावलम्बमाना घर्घररवा काहलस्वरा घोरा भीषणा घण्टा यस्याः सा तया । **घटितेति** । घटिता या केसरिसटा तद्वद्रुचिराणि मनोहराणि चामराणि यस्यामेवंविधया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितं नभस्तलं येन स तम् । **इतस्तत इति** । इतस्ततः पथिकपुरुषाणां वनीतपुंसामुपहारमार्गमिव बलिपन्थानमिवालोकयन्तं पश्यन्तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तस्याभिमुखस्तत्संमुखः किंचिदध्वानं मार्गं गत्वाकारणकोपादर्शितद्रविडधर्माभ्रिद्धता जरीयसा पुरुषेणाधिष्ठितामाश्रितां चण्डिकामपश्यदित्यन्वयः । अथ चण्डिकां विशिनष्टि—**केतकीति** । केतक्या या सूचिस्त्रिपत्रकम् । 'त्रिपत्रकं सूचिरित्यभिधीयते' इत्यमरः । तस्य खण्डवत्पाण्डुरेण शुभ्रेण वनद्विरदा अरण्यहस्तिनस्तेषां दन्ता रदनास्तेषां कपाटेन लोकभाषया कटहरेण दन्तनिर्मितकपाटेन वा चतुर्दिक्षु परिवृताम् । आवृतामित्यर्थः । **लोहेति** । लोहमयं यत्तोरणं तेन सनाथीकृतो द्वारदेशो यस्यास्ताम् । किं कुर्वता तोरणेन । बिभ्रता(बिभ्राणेन) दधता । काम् । कालायसं लोहविशेषस्तस्य यानि दर्पणमण्डलानि तन्मयी या [माला] वन्दनमाला ताम् । कीदृशीम् । **नवेति** । नवानि यान्यारक्तचामराणि तेषामावलिः पङ्क्तिरेव परिकरो यस्याम् । अत्र कालायसदर्पणस्यातिश्यामत्वाच्चामरस्यातिरक्तत्वाच्च तत्साम्येनोत्प्रेक्षते—**शबरेति** । कपिलकेशभीषणां शबरमुखमालामिव । तेषां तु मुखानि श्यामानि, केशाश्च पिङ्गाः । अत उपमानो-

---

१ विटपविरचित, विटपदलविरचित, विटपपटलरचित. २ फलिनैः. ३ दृष्ट. ४ ... ५ आर्द्रनिरा. ६ परिणत, हाटकघटितबुद्बुदार्धचन्द्र. ७ लोहशृङ्खला. ८ ... ९ कपाटेन.

नाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुणयमकरतलास्फालितेनेव शोणितनवलोभलोलशिवाविलिह्यमानलोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, क्वचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः क्वचिदगस्तिकुड्मलैः केसरिणामिव करजैः क्वचित्किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्, अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकूटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छेदशतैः कुसुमितामिव रक्तानयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैः उपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तरालनिलीनरक्तकुक्कुटकुलैः श्वभयादकालदर्शितकुसुमस्तबकैरिव रक्ताशोकविटपैर्विभूपिताङ्गणाम्, बलिरुधिरपानतृष्णया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोपहाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्टकितैरिव श्रीफलतरुखण्डैस्त्रासोर्ध्वकेशैरिव खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, वनकरिकुम्भविदलितरक्तमुक्ताफलानि रुधिरारुणानि बलिसिक्थलुब्धमुग्धकृकवाकुग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीडद्भिः

[illegible]म्। अभीति। अभिमुखं समुखम्। चण्डिकाया इति शेषः। प्रतिष्ठितेन स्थापितेन लोहमहिषेणा[illegible]सिताश्रिताञ्जनशिलावेदिका यस्याः सा ताम्। विनीति। विनिहिता दत्ता ये [रक्त]चन्दनहस्तकास्तेषां भावस्तत्ता तया रुधिरेणारुणं यद्यमकरतलं युग्मपाणितलं तेनास्फालितेनेव। लोचनयोरि(र)तिलौहित्यवशाद्व[illegible]भ्रमेणाह—शोणितेति। शोणितस्य रुधिरस्य नवः प्रत्यग्रो लोभस्तेन लोला या शिवा जम्बुकप्रिया तया विलिह्यमाने आस्वाद्यमाने लोहिते लोचने नेत्रे यस्य स तेन। क्वचिदिति। कस्मिंश्चित्प्रदेशे शबरनिपातितानां [illegible]पादितानां वनमहिषाणां लोचनैरिव नेत्रैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः। क्वचित्केसरिणां कण्ठीरवाणां करजैर्नखैरिवागस्तिकुड्मलैर्मुनिवृक्षमुकुलैः। क्वचिदिति। क्वचिच्छार्दूलानां द्वीपिनां सरुधिरैर्नखरैरिव [illegible]शुको ब्रह्मपादपस्तस्य कुसुमकुड्मलैः कृतो विहितः पुण्यः पवित्रः पुष्पप्रकरो यस्याः सा ताम्। अन्यत्रेति। अन्यस्मिन्स्थले कुटिलानि वक्राणि हरिणविशेप(विपा)णानि मृगशृङ्गाणि तेषां कोटयस्तासां कूटैः समूहैरङ्कुरितामिव प्ररोहितामिव। सरसेति। सरसा या जिह्वा रसनास्तासां छेदशतैः पल्लवितामिव किसलयितामिव। रक्तेति। रक्तानि नयनसहस्राणि तैः कुसुमितामिव पुष्पितामिव। मुण्डमण्डलैः फलितामिव सजातफलामिव। उपेति। उपहारहिंसां बलिप्रमथनं दर्शयन्तीं प्रकटयन्तीम्। चण्डिकायाः समुखवेदिकां वर्णयित्वा[illegible] वर्णयन्नाह—शाखेति। श्वभयात्कौलेयकभीतेः शाखान्तराले शाखाविचाले निलीनानि मध्यप्रविष्टानि [illegible]नि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येष्वेवंविधैरकाले दर्शितकुसुमस्तबकैरिव रक्ताशोकविटपैर्लोहितवर्[illegible]र्विभूषितं शोभितमङ्गणमजिरं यस्याः सा ताम्। बलेरुपहारस्य रुधिरपानं रक्तास्वादनं [illegible]तृष्णया [illegible] [समागतैः] तालैः। [illegible]साम्येनाह—वेतालैरिति। तालफलानां मस्तकसाम्येनाह—दीयमानेति। दीयमानानि फलान्येव मुण्डानि शिरांसि तान्येवोपहारो बलिर्यस्यै सा ताम्। कदलिकावने [illegible] ऊर्ध्वपत्रातिशयं व्यञ्जयितुमुत्प्रेक्षते—शङ्केति। शङ्का पशु[illegible] [illegible]नैरिव कन्दलिकावनैः रम्भावनैः, भयेन भीत्योत्कण्टकितैरिव [illegible] त्रासेनोर्ध्व केशा येषामेवंविधैरिव खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम्। [illegible]। पुनः [illegible] विशेषयन्नाह—वनेति। वनकरिणां काननहस्तिनां कुम्भेभ्यो [illegible] रुधिरेण रक्तेनारुणानि लोहितानि। पुनः कीदृशानि। [illegible] [ग्रस्तानि] गृहीतानि पश्चान्मुक्ता-

---

[illegible]

केसरिकिशोरकैरशून्योद्देशाम्, प्रभूतरुधिरदर्शनोद्भूतमूर्च्छापतितेनेव प्रतिबिम्बितेनास्ततात्रेण सवित्रान्तरीकृतैः क्षतजलप्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अवलम्बमानदीपधूमरक्तांशुकेन ग्रथितशिखिगलवलयावलिना पिष्टपाण्डुरितघनघण्टामालाभारिणा त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थितस्थूललोहकण्टकं दत्तदन्तदण्डार्गलं गलत्पीतनीललोहितदर्पणस्फुरितबुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीयमानाम्, अन्तःपिण्डिकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकपटैरविरहितचरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानां च शिरश्छेदलग्नकेशजालिकानामिव परशुपट्टिशप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दनखचितस्फुरत्फलपल्लवकलितैश्च बिल्वपत्र-

---

नि तानि विकिरद्भिरितस्ततो विक्षिपद्भिः। अम्बिकाया भैरव्याः प्रति(परि)ग्रहेण स्वीकारेण दुर्दुष्ट ललित नेष्टित येषां ते. क्रीडद्भिः क्रीडां कुर्वद्भिः केसरिकिशोरकैर्नखरायुधबालकैरशून्य उद्देश प्रदेशो यस्या सा ताम्। एतेन सिंहबाहुल्यं वर्णितम्। तद्वर्णनाच्च महाविपिनवासित्वं व्यङ्ग्यम्। क्षतजलानि रुधिराणि तेषां प्रवाहैर्गैः पिच्छिलीकृतं विजिलीकृतमजिरमङ्गणं यस्याः सा ताम्। कीदृशैः क्षत[जल]प्रवाहैः। **प्रतीति**। प्रतिबिम्बितेन सक्रान्तेनास्ततात्रेणास्तसमयरक्तेन सवित्रा सूर्येणान्तरीकृतैर्व्यवधानीकृतैः। पतनसाम्येनाह—**प्रभूतेति**। प्रभूतं भूयिष्ठं यद्रुधिरं रक्तं तस्य दर्शनमवलोकनं तेनोद्भूता सजाता या मूर्छा तया पतितेनेव स्रस्तेनेव। **गर्भेति**। गर्भगृहमपवरकस्तस्य द्वारदेशेन प्रतीहारप्रदेशेन दीपमाना शोभमानाम्। अथ द्वारदेशं विशेषयन्नाह—**अवलम्बेति**। अवलम्बमाना ये दीपा गृहमणयस्तेषां धूमै रक्तानि रञ्जितान्यंशुकानि यस्मिन्। एतेन दीपकबाहुल्यं वर्णितम्। अवलम्बमाना दीपा धूमा उत्क्षिप्यमाणकृष्णागुरुसबन्धिनो रक्तांशुकानि च यस्मिन्निति वा। द्वारदेशातिशयवर्णनमेतत्। **ग्रथितेति**। ग्रथिता गुम्फिता शिखिनो(नो) मयूरास्तेषां गलवलयानां निगरणकण्टकानामावलयः श्रेणयो यस्मिन्स तेन। **पिष्टेति**। पिष्टवत्पाण्डुरिता धूसरवर्णा घना निबिडा या घण्टास्तासां माला श्रेणिस्तां बिभर्तीत्येवंशीलेन भारिणा। किं कुर्वता द्वारदेशेन। दधानेन बिभ्रता। किम्। कपाटस्यारेः पट्टद्वयम्। तदेव विशिनष्टि—**त्रापुषेति**। त्रापुषः श्वेतरूप्यनिर्मितो यः सिंहो हर्यक्षस्तस्य मुखमध्यस्थितं स्थूलं लोहकण्टकं यस्मिन्। दत्ता दन्तदण्डस्यार्गला यस्मिन्। **गलदिति**। गलन्तः स्रवन्तः पीतनीललोहिता इति त्रयोपादानं विविधवर्णोपलक्षणं तेषां दर्पणेभ्यः स्फुरिता विद्योतिता बुद्बुदाकृतयो बुतिपुञ्जास्तेषां माला यस्मिन्। पुनः कीदृशीम्। **अन्तरिति**। अलक्तकपटैर्यावकरञ्जरक्तवस्त्रैरविरहितं चरणयोर्मूलं यस्याः सा ताम्। चरणमूलेऽपि रक्तवस्त्राणि शोभातिशयार्थं ध्रियन्ते। तत्र हिंसितपशुजीवितानां रुधिरसबन्धवशाद्रक्तपटारूप्यसाम्येनोत्प्रेक्षते—अन्तर्मध्यवर्तिनी या पिण्डिका या (तस्याः) पीठं तत्र पातिभिः पतनशीलैः। आरण्यव्यञ्जकमुक्त्वा चरणमूलसबन्धनियामकमाह—**शरणेति**। शरणमुपागतैः [सर्व]पशुजीवितैरिव। रुधिरस्यापि जीवितेन सहगमनादुपमानोपमेयभावः। **पतितेति**। पतितानि कृष्णचामराणां प्रतिबिम्बानि येष्वेवंविधानां परशु परश्वधः पट्टिशः शस्त्रविशेषः, एतत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणाम्। नीलानि तानि वशादाह—**शिरश्छेदेति**। शिरश्छेदनानन्तरं लग्नं केशानां जालकं समूहो येष्वेतादृशानामिव प्रभाभिः कान्तिभिर्बद्धो बहलो निबिडो योऽन्धकारस्तस्य भावस्तत्ता तया पातालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम्। **रक्तेति**। रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता व्याप्ता स्फुरन्तो दीप्यमाना ये

दामभिर्बालकमुण्डप्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणिततात्रकदम्बस्तवककृतार्चनैश्च पशूपहारपटहपटुरटितरसोल्लसितरोमाञ्चैरिवाङ्गैः क्रूरतामुद्वहन्तीम्, चारुचामीकरपट्टप्रावृतेन च ललाटेन शवरसुन्दरीरचितसिन्दूरतिलकबिन्दुना दाडिमकुसुमकर्णपूरप्रभासेकलोहितायमानकपोलभित्तिना रुधिरताम्बूलारुणिताधरपुटेन भ्रूकुटिकुटिलवभ्रुणा रक्तनयनेन मुखेन कुसुम्भपाटलितदुकूलकलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेपविभ्रमं बिभ्रतीम्, संपिण्डितनीलगुग्गुलधूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिषासुरशोणितलवालोहिनीभिः स्कन्धपीठकण्डूयनचलितत्रिशूलदण्डकृतापराधं वनमहिषमिव तर्जयन्तीम्, प्रवलकूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि जपपरैरिव कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयनैरिव ज्वलितलोहितमूर्धरत्नरश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटता स्तुतिपरेणेव

फलपल्लवास्तै कलितै सहितैर्बिल्वा श्रीफलास्तेपा पत्रदामभि । वर्तुलत्वसाम्यादाह—**बालकेति** । बालका शिशवस्तेपा मुण्डाना शिरसै प्रालम्बैरिव ऋजुलम्बिपुष्पदामभिरिव कृत मण्डन यया सा ताम् । स्वाभाविक तु कदम्बकेसर कपिशमत आह—**शोणितेति** । शोणितेन ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तवका नीपगुच्छास्तै कृतमर्चन पूजन येषा तैरङ्गैर्हस्तपादादिभि । शोणितरक्तनीपगुच्छस्य रोमोद्गमसादृश्य वर्णयन्नाह—**पशूपहारेति** । पशूनामुपहारे बलिविधाने पटहाना दुन्दुभीना यत्पटुरटित स्पष्टशब्दित तेन यो रस । श्रोतुरिति शेष । तेनोल्लसिता उल्लास प्राप्ता रोमाञ्चा रोमहर्षणानि येषा तैरिव क्रूरता रौद्रतामुद्वहती धारयन्तीम् । एत[द]र्थस्पष्टीकरणाय हेतूनाह—**चार्विति** । चारु मनोहरो यश्चामीकरपट्ट सुवर्णपट्टस्तेन प्रावृतेनाच्छादितेन ललाटेनालीकेन । कीदृशेन । **शवरेति** । शवरसुन्दरीभिर्भिल्लवनिताभी रचिता विहिताः सिन्दूरस्य नागजस्य तिलकबिन्दवो यस्मिंस्तत्तेन । तथा मुखेन वदनेन । अथ मुख विशिनष्टि—**दाडिमेति** । दाडिम करकस्तस्य कुसुम पुष्प तस्य कर्णपूर तस्य प्रभा कान्तिस्तस्या सेक सपर्कस्तेन लोहितायमाना कपोलभित्तिर्यस्मिंस्तत्तेन । **रुधिरेति** । रुधिरपानलक्षण यत्ताम्बूल तेनारुणितोऽधरपुटो यस्मिंस्तत्तेन । **भ्रूकुटीति** । भ्रूकुटिर्भ्रूकुटिलया कुटिले वक्रे यभ्रुणी यस्मिंस्तत्तेन । **रक्तेति** । रक्ते लोहिते नयने नेत्रे यस्मिंस्तत्तेन । पुन कया । देहलतया । सरलत्वाल्लतासाम्यम् । यद्वा एतेन सौकुमार्यातिशयो वर्णित । कीदृश्या । कुसुम्भेन कमलोत्तरेण पाटलित श्वेतरक्तीभृत यद्दुकूल क्षौम तेन कलितया सहितया देहलतया । महाकालो रुद्रस्तस्याभिसारिकाया वेपविभ्रम नेपथ्यविलास बिभ्रती धारयन्तीम् । **सपिण्डितेति** । सपिण्डित पुञ्जीकृतो यो नीलगुग्गुल पलकपस्तस्य धूपधूमस्तेनारुणीकृताभी रक्तीकृताभि प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहस्यापवरकस्य दीपिकालताभिर्दशेन्धनवल्लीभि । अत एव [illegible] तत्साम्यप्रदर्शनार्थमाह—**अङ्गुलीति** । कीदृशीभि । महि[षा]सुरो दैत्यस्तस्य शोणित तस्य लवलेशेनालोहिनीभिर्वनमहिषमरण्यरक्ताक्ष तर्जयन्तीव(म)न्यथुर्वन्तीव(म) । कीदृशम् । स्कन्धपीठस्य [illegible] कम्पितो यस्त्रिशूलदण्ड स एव कृतोऽपराधो येनैवंभूतम् । सजातीयकृतमहिषापराधाद्ध[illegible] । **प्रवलेति** । प्रबलानि प्रकृष्टानि कूर्चानि चिञ्चु (बु)काधस्स्थलवर्तिरोमाणि धरन्तीति धरै[illegible] स्फुरन्त्यधरपुटानि येषा तै । जातिस्वभा[illegible] । **कृष्णेति** । कृष्णाजिनेन श्यामचर्मणा प्रावृतमङ्ग येषा तै कु[illegible] । **ज्वलितेति** । ज्वलिता दीप्यमाना लोहिता रक्ता मूर्धनि [illegible] भुजङ्गैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिव स[illegible] । **सर्वत इति** । सर्वत समन्तात् [illegible] कुर्वता

स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधागोलिकाकृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कय समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मीसमुत्खातलक्षणस्थानैरिव विस्फोटकव्रणबिन्दुभिः कल्माषित सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन, अम्बिकापाद पतनश्यामललाटवर्धमानबुद्बुदेन, कुवादीदत्तसिद्धाञ्जनदानस्फोटितैकलोचनतया त्रिकाल मितरलोचनाञ्जनदानादरश्लक्ष्णीकृतदारुशलाकेन, प्रत्यहं कटुकालाबुस्वेदप्रारब्धदन्तुरताप्र तीकारेण, कथंचिदस्थानदत्तेष्टकाप्रहारतया शुष्कैकभुजोपशान्तमर्दनव्यसनेन, उपर्युपर्यवि श्रान्तकटुकवर्तिप्रयोगवर्धिततिमिरेण, अश्मभेदसंगृहीतवराहदंष्ट्रेण, इङ्गुदीकोपकृतौषधाञ्ज नसंग्रहेण, सूचीस्यूतशिरासंकोचितवामकराङ्गुलिना, कौशेयककोशांवरणक्षतिव्रणितचरणा ङ्गुष्टकेन, असम्यक्कृतरसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधिराज्यवरप्रार्थ

कठोरवायसगणेन सकृत्प्रजसमूहेन च स्तुतिपरेण स्तूयमाना नूयमानाम् । अथ द्राविडधार्मिकं विशेषयन्नाह— **स्थूल इति** । स्थूलानि स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तै शिराजालकैर्नाडीसमूहैर्गवाक्षितेन सर्वत्र जालकमयी भूतेन । तत्र शिराजालकस्य पीनस्थूलरूपतया तत्साम्येनाह—**गोधेति** । नीलत्वसाम्यात् । दग्धो ज्वलितो य स्थाणु. कीलकस्तस्याशङ्कारिका तया । गोधा प्रसिद्धा, गोलिका पल्ली, कृकलास सरट , एतेषा कुलैरिव समूहैरिव समारूढैराश्रितै. । **अलक्ष्मीति** । अलक्ष्म्या अश्रिया समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि सामुद्रकशास्त्रोक्तानि तेषा स्थानैरिव विस्फोटका' प्रसिद्धास्तेषा व्रणबिन्दुभि कल्माषित चित्रित सकल समग्र शरीर यस्य स तेन । **कर्णेति** । कर्णावतसे सस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन धारयता । **अम्बिकेति** । अम्बिकाया पार्वत्या पादपतनेन श्याम कृष्ण यल्ललाटमलिक तत्र वर्धमानो बुद्बुद. स्फोटको यस्य स तेन । शरीर कदर्यरूपमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनेन्द्रियाणा दन्तादीना कदर्यत्व कपटक्रियासाधनाना चातिशयत्व व्यञ्जयन्पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**कुवादीति** । कुवादी मिथ्यावादी तेन दत्त सिद्धाञ्जन नेत्रौषध तस्य दान नेत्रयो प्रक्षेपस्तेन स्फोटित नाशितमेक लोचन यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । **त्रिकालमिति** । त्रिकाल कालत्रये [इतरस्मिन्] एकस्मिल्लोचने यदञ्जनदान तदर्थमादर आग्रहस्तेन श्लक्ष्णीकृता दारुशलाका येन । पुन. पुनर्नेत्राञ्जनसबन्धेन दारुशलाकापि श्लक्ष्णीकृतात्यन्तमृदुतामापादितेत्यर्थ । एतेन निरा- विकदेवानाप्रियता दर्शिता । **प्रत्यहमिति** । प्रत्यह निरन्तर कटुक यदलाबु तुम्बीफल तस्य य स्वेदस्तस्मिन्स्रुत जल तेन प्रारब्धा दन्तुरतोन्नतदन्तता तस्या प्रतीकारश्चिकित्सा येन । आमवातजडीकृतदेहस्य तैलविशेषमर्दनानन्तर कारजाग्नितप्तेष्टिकाना प्रहार क्रियते । तमभिकृत्याह—**अस्थानेति** । यत्राग्नितप्तेष्टिकाप्रहार उक्तो नास्ति तस्मिन्नङ्गे, अत एवास्थाने दत्तो य इष्टिकाप्रहारस्तस्य भावस्तत्ता तया । **शुष्केति** । अचिकित्सित एकस्मिन्भुज उपशान्त निष्ठाप्राप्त मर्दनव्यसन यस्य स तेन । कुत्सिततैलप्रयोगवशाद्दीपालोके गत्वान्धकार एवेत्यभिकृत्याह—**उपर्युपरीति** । उपर्युपर्यविश्रान्त निरन्तर कटु[क]वर्तिप्रयोगेन वर्धित तिमिर येन । **अश्मेति** । अश्मभेदार्थ प्रस्तरखण्डार्थं सगृहीता आत्ता वराहाणा वनक्रोडाना दष्ट्रा येन । **इङ्गुदीति** । इङ्गुदी तापसद्रुमस्तस्या कोश फल तन्मध्ये कृत औषधाञ्जनयो सग्रहो येन । तत्र स्थापितस्यौषधा ... गुणकारित्वादित्युक्त महामोहत्वमस्याह—**सूचीति** । सूच्या सेवन्या स्यूता प्रोता या शिरा । प्रकोष्ठमर्माणीति शेष । तया सकोच प्रापिता वामकराङ्गुल्यो येनैतादृशविकृताप्रदर्शनेन । कोशानाम ... वृद्-

नाकदर्थितदुर्गेण, दुःशिक्षितश्रवणादिष्टतिलकावद्धविभवप्रत्याशेन, हरितपत्ररसाङ्गारमषीमलिनशम्बूकवाहिना, पट्टिकालिखितदुर्गास्तोत्रेण, धूमरक्तालक्तकाक्षरतालपत्रकुहकतन्त्रमन्त्रपुस्तिकासंग्राहिणा, जीर्णपाशुपतोपदेशलिखितमहाकालमतेन, आविर्भूतनिधिवादव्याधिना, संजातधातुवादवायुना, लग्नासुरविवरप्रवेशपिशाचेन, प्रवृत्तयक्षकन्यकाकामित्वमनोरथव्यामोहेन, वर्धितान्तर्धानमन्त्रसंग्रहेण श्रीपर्वताश्चर्यवार्तासहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रितसिद्धार्थकाहतिधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतलताडनैर्निबिडीकृतश्रवणपुटेन, अवमुक्तशैवाभिमानेन, दुर्गृहीतालाबुवीणावादनोद्वेजितपथिकपरिहृतेन, दिवसमेव मशकक्वणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता, स्वदेशभाषानिबद्धभागीरथीभक्तिस्तोत्रनर्तकेन, गृहीततुरगब्रह्मचर्यतयान्यदेशागतोपितासु जरत्प्रव्रजितासु बहुकृत्वः संप्रयुक्तस्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अति-

पशममुप...

... यस्य स तेन । ... कारणं ... अनेन मुमूर्षोरपि वैराग्यं नोत्पद्यते इति लोभातिशयो व्यज्यते । जरेति । जरा गतेनापि ... यत्र प्राप्तेनापि दक्षिणा... ...थस्य यदविराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थना तया कदर्थितोद्विग्नीकृता दुर्गा भवानी येन । दुःशिक्षितेति । ... बुद्धिमेव जनै... ...क्षितं तस्य श्रवणादाकर्णनादिष्टेऽभिमतस्थानवर्तिनि तिलके कालके । 'तिलकः काल... पिप्लुस्तिलकालकः' इ... । स्वकीयं ... कोशं । तस्मिन्नावद्धा मनसि निश्चिता विभवस्यैश्वर्यस्य प्रत्याशा प्राप्तिवाञ्छा ...न । हरितेति । हरितपत्रा... ...हुभिर्व्यसनैरारा... नीलपलाशानां रसेन कृत्वा योऽङ्गारस्य मषी मसी तया मलिनो यः शम्बूक... ...वाहिना । एतेन ... ...नितान्यनेकान्य... ...व्यसनव्यग्रता सूचिता । पट्टिकेति । पट्टिकायां लिखितं लिपीकृतं दुर्गा... ...स्तोत्रं येन ... ...दण्डास्तेषां क... धूमेति । धूमवद्रक्तान्यलक्तस्य यावकस्याक्षराणि येष्वेवंविधानि तालपत्राणि ...लितमिव प्रकाश... ...स्तेषां तन्त्रा औषधप्रयोगाः, मन्त्राः शाबरमन्त्राः, तेषां पुस्तिकास्तस्याः सं... ...ग्राहिणा संग्रहकारिणा । ... तासां दारु इव ...ते । जीर्णश्चिरकालीनो यः पाशुपतोपदेशो मनुष्यरुधिरेण होमप्रतिपादकशि... ...वाद्दृष्टमुखमिव ...कालमतमीश्वरमतं येन । एतेन केवलं वाममार्गोपदेष्टृत्वं सूचितम् । आवि... ...र्भूतेति । आविर्भूतः प्रक... ...कथितो ... सर्वे मे मम निधय इति वादः स एव व्याधिर्यस्य स तेन । अत एवाह— संजा... ...च द... समुत्पन्नो धातुवादस्य ताम्रादेः सुवर्णादिकरणस्य स एव वायुर्विक्रिया यस्य स तेन । लग्न इति । ... लग्नोऽसुराणां पातालवासिदेवानां विवरप्रवेशलक्षणः पिशाचो यस्य स तेन । प्रवृत्तेति । प्र... ...वृत्तः प्रसृतो यक्षकन्यका गन्धर्वपुत्र्यस्तासां यः कामित्वमनोरथो भोगेच्छाविशेषस्तद्विषये व्यामोहो यस्य स ...तेन । वर्धितेति । वर्धितो वृद्धिं नीतोऽन्तर्धानमदृश्यता तस्मिन्कर्तव्ये मन्त्रसंग्रहो यस्यैवंविधेन । श्रीपर्व... ...तेति । श्रीपर्वतः श्रीशैलस्तस्याश्चर्यवार्ता विस्मयकारिण्यः किंवदन्त्यस्तासां सहस्रं तस्मिन्नभिज्ञेन कुशलेन । तस्य ...धामत्वात् ... जगमत्वाच्चेति भावः । असकृदिति । असकृन्निरन्तरमभिमन्त्रिता ये सिद्धार्थकाः ...सर्षपास्तेषामा... प्रक्षेपस्तया धावितैस्त्वरया प्रचलितैः पिशाचगृहीतकैः पिशाचाविष्टैः करतलताडनेन हस्त... ...तालास्फोटनेन निबिडीकृतं दृढीकृतं श्रवणपुटं कर्णकोटरं यस्य स तेन । एतेन पिशाचावेशविद्यावत्त्वं सूचित... ...म् । अवेति । ...अवमुक्तस्त्यक्तः शैवाभिमानोऽहमेव शैवो नान्य इति भावः [येन] । दुरिति । दुःखेन गृ... ...हीता ... अलाबुवीणा तस्या वादनेनोद्वेजिता उद्वेगं [प्रापिताः] ये पथिका अध्वगास्तैः परिहृतेन त्यक्तेन । दिव... ...सेति । दिवसमेव न [तु] रात्रौ मशकानां क्वणितं शब्दितं तदनुकारि किमप्यनिर्वचनीयं कम्पितोत्तमाङ्गं यथा ... उर्ध्वम् । स्वदेशेति । स्वदेशस्य गौडजनपदस्य या भाषा वाणी तया निबद्धं गुम्फितं य... ... ... नृत्यकारिणा । स्तोत्रं पठन्नेव नृत्यतीत्यर्थः । गृहीतेति । गृहीत... ... ... । ... ... । न तु वेगमयेनेति । तस्य भावस्तत्ता तयान्येभ्यो देशेभ्यो जनप... ... ... याः प्रव्रजिता आगतास्तास्तासु बहुकृत्वो बहुवारं प्रयु(संप्रयु)-

... ... ३ ... ४ ... ५ प्रतिक्षिप्तधावितैः ६ चिपिटीकृत. ... ... ८ ... ९ आगतासु. १० प्रव्रजितासु.

रोपणतया कदाचिद्दन्यस्ताष्टपुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन, चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणावासरुषिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठकेन, कदाचित्कृतापराधबालकपलायनामर्षपश्चात्प्रधावितस्खलिताधोमुखनिपातोपलस्फुटितशिरःकपालभुग्नग्रीवेण, कदाचिज्जनपदकृतनवागतपरमधार्मिकादरमत्सरोद्बद्धात्मना, निःसंस्कारतया यत्किंचनकारिणा, खञ्जतया मन्दं मन्दं संचारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, रात्र्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा, अनेकशः फलपातनकुपितवानरनखोल्लेखच्छिद्रितनासापुटेन, बहुशः कुसुमावचयचलितभ्रमरसहस्रदंशशीर्णीकृतशरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृतशून्यदेवकुलकालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरुशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेन असकृदुत्सन्नदेवमातृगृहवास्यृक्षनखजर्जरितकपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतनप्रतिशयितनिष्फलोत्थानेन दौःस्थित्यमपि

कं स्त्रीवशीकरणस्य चूर्णं येन । एतेन महाकामुकत्वं सूचितम् । **अतीति** । अतिरो[illegible]षणस्य भावस्तत्ता [illegible] [कदाचिद्]न्यस्ता विषमस्थापिता याष्टपुष्पिका सोलिका तस्याः पातेनोत्पादितः क्रोधो यस्य स तेन । नि[illegible] कृत्वा चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमत्यर्थमुपहसता हास्यं कुर्वता । **कदाचि[दि]ति** । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये निवार्यमाणो य आवासो निवासस्तेन रुषिताः कोपं प्राप्ता येऽध्व[गा]ः पान्थास्तैरारब्धं यद्बहुबाहुयुद्धं तेन पातः पतनं तस्माद्भग्नं स्फुटितं पृष्ठकं यस्य स तेन । **कदा[चि]दिति** । कृताप[रा]धा विहिताऽऽगसो ये बालकाः स्तनंधयास्तेषां पलायनं तस्मादमर्षः क्रोधवशभवस्तेन पश्चात्[पृष्ठतः प्र]धावित [स्ख]लितस्तेनाधोमुखनिपातस्तेनोपलेऽश्मनि स्फुटितं स्फोटं प्राप्तं शिरःकपालं भुग्ना वक्रा [illegible] **कदाचिदिति** । जनपदेना[illegible]योरैक्याज्जनपदस्थालोकेन कृतो नवागत[illegible]स्तस्मिन्मत्सरस्तेनोद्बद्ध आत्मा येन । **निःसंस्कारेति** । निर्गतो दूरीभूतो वर्णसंस्कारो यस्मिन्[illegible] ता तया । यत्किंचनकारिणा । अविहितकृत्यकारिणेत्यर्थः । **खञ्जेति** । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं [illegible] स्यात्तया संचारिणा संचरणशीलेन । **बधिरेति** । बधिरतयाऽकर्णतया संज्ञया हस्तचालनादिकया व्यवहा[र]ः [illegible] शीलेन । **रात्र्येति** । रात्र्यन्धतया रजन्यामनवीक्षकत्वेन दिवाविहारिणा दिवसंचारिणा । **लम्बेति** । लम्बोदरतया प्रलम्बोदरतया प्रभूताहारिणा प्रचुरान्नभक्षकेन । **अनेकश इति** । अनेकोपायैर्वृक्षान्दोलनाद्युपायैः फलपातनं तेन कुपिताः कोपं प्राप्ता ये वानराः शाखामृगास्तेषां नखोल्लेखेन छिद्रितं नासापुटं येन । **बहुश इति** । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमानां स्वभोगार्थमवचयस्त्रोटनं तेन चलिता भ्रमराः भृङ्गास्तेषां सहस्रं तस्य दंशा भक्षणानि तैः शीर्णीकृतं जीर्णीकृतं शरीरं यस्य स तेन । **सहस्रश इति** । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतान्यसंस्कृतान्यशोधितानि शून्यानि जनरहितानि देवकुलानि तेषु ये कालसर्पाः कृष्णनागास्तैर्दष्टेन भक्षितेन । **शतश इति** । श्रीफलतरुर्बिल्वतरुस्तस्य शिखरमग्रं तस्माच्च्युतिः पातः । फलस्येति शेषः । तेन चूर्णितमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य स तेन । **असकृदिति** । असकृद्वारंवारमुत्सन्नमुद्वसं यद्देवमातृगृहं तद्वासिनो ये ऋक्षा भल्लूकास्तेषां नखैर्जर्जरितौ कपोलौ यस्य स तेन । **सर्वदेति** । सर्वदा सर्वकालं वसन्तक्रीडिना सुरभिक्रीडाकारिणा जनेनोत्क्षिप्ता या खण्डा भग्ना खट्वा पर्यङ्कस्तस्यामारोपिता स्थापिता या वृद्धा जीर्णा दासी कूटहारिका तया सह यो विवाह उद्वाहस्तेन प्राप्तं विडम्बनं कदर्थनं यस्य स तेन । **अनेकेति** । अनेकेष्वायतनेषु चैत्येषु प्रतिशयितः [illegible] किंचित्फलप्राप्तिबुद्ध्या स्वापः कृतस्तेन तस्माद्वा निष्फलमुत्थानं जागरणं यस्य स तेन । एतेन वा[illegible] न्त्रमुद्योगः सूचितः । **दुःस्थितेति** । दुःस्थितस्य भावो दौःस्थित्यमप्यगद्वृत्तमपि त्रिविधा अनेकप्रकारा [illegible] व्याधयः पीडास्तैः परिवृतम् । अनेनागद्वृत्तपरम्परा सर्वदा वर्तमानैवेति सूचितम् । यथा [illegible]

---

१ आष्टपुष्पिका. २ कदाचिन्निवार्यमाणावासिना [illegible] कदाचि[illegible] शिरःकपालभग्नग्रीवेण. ३ जानपद. ४ असकृदुत्सन्न. ५ क्षत.

विविधव्याधिपरिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्वहता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेकापत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाभिघातनिर्मितबहुगात्रगण्डूकं फलितमिव प्रकाशयता, क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिकादाहव्रणविभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाकृष्टजनपददत्तपदाकृष्टिशतं प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलताविनिर्मितबृहत्कुसुमकरण्डकेन, वेणुलतारचितपुष्पपातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्तकालकम्बलखण्डखोलेन जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत्। तस्यामेव च वासमरचयत्।

अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम। कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रशान्तोद्वेगदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेशे ददर्श। दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास। न्यवारयच्च तेन सार्धं प्रारब्धकलहानुपहसतः स्वसैनिकान्। उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ। पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम्। अतीतस्वशौर्यरूपविभ-

---

न्तरेण परिवृतो वृद्धिमेव जनयति तद्वद्दौस्थित्यवृद्धिरेव सूचिता। अत एव तस्य विच्छेद एव नास्तीत्याह—**स्वकुटुम्बेति**। स्वकीय कुटुम्बमिवात्मीयस्वजनमिवोद्वहतोद्वहन कुर्वता। **मूर्खतेति**। मूर्खस्य भावो मूर्खता [ता]मपि बहुभिर्व्यसनैरासक्तिभिरनुगता सहिताम्। अत एव मूर्खताया व्यसनजनकत्वादाह—**प्रसूतेति**। प्रसूतानि जनितान्यनेकान्यपत्यानि ययैवविधामिव दर्शयतान्येभ्य. प्रकाशयता। **क्रोधम(मि)ति**। क्रोध कोपमप्यनेके दण्डास्तेषा कलहावसरे योऽभिघातस्तैर्निर्मितो बहुगात्राणा गण्डूक' पिटको येन स तम्। अत एवाह—फलितमिव प्रकाशयताविष्कुर्वता। **क्लेशमिति**। क्लेश परिश्रमस्तमपि सर्वेष्ववयवेषु ज्वलिता या दीपिकास्तासा दाह इव यो दाहस्तस्यायानि व्रणानि देहविकृतिरूपाणि तैर्विभावित लक्षितम्। अत एव बहुच्छिद्रवत्त्वाद्बहुमुखमिव प्रकटयता प्रकाशयता। **परीति**। परिभवमपि तिरस्कारमपि निष्कारण निष्प्रयोजनमाकृष्ट आकर्षितो यो जनस्य पदोऽङ्घ्रिस्तेन दत्त पदाकृष्टिशत चरणप्रहारशत यस्मिन्। अविच्छिन्नगतिमत्त्वात्प्रवाहमिव दधानेन बिभ्रता। **शुष्केति**। शुष्का या वनलता तया विनिर्मितो निष्पादितो बृहत्कुसुमकरण्ड पुष्पसस्थापकस्थल येन। **वेण्विति**। वेणुलतया रचिता पुष्पपातनार्थमङ्कुशिका येन। **क्षणेति**। क्षणमप्यमुक्तोऽत्यक्त कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरल्लकप्रदेशस्य खण्डखोलो येन। अन्वयस्तु प्रागेवोक्त.। **तस्यामिति**। तस्या [एव] भूमौ वास निवासमरचयद्रचितवान्।

अथेति। तदनन्तर तुरगादश्वादवतीर्य प्रविश्य च। चण्डिकायतनमिति शेष। भक्तिप्रवणेन चेतसा [ता] प्रणनाम नमश्चक्रे। **कृतेति**। कृता विहिता प्रदक्षिणा येनैवविधश्च पुनरपि प्रणम्य नमस्कार कृत्वा प्र[illegible] उद्वेगरहस्य दर्शनस्य यत्कुतूहल तेन परिभ्रमन्नितस्तत सचरन्। उच्चैरुच्चस्वरेणारटन्त पूत्कुर्वन्त[illegible] च कुपित द्रविडधार्मिकमेकदेश एकस्मिन्प्रदेशे ददर्शेक्षाचक्रे। दृष्ट्वा विलोक्य। **कादम्बरीति**। [illegible] विरहो[illegible] तज्जनितो य उद्वेगस्तेन दूयमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सुचिर चिरकाल यावज्जहास [illegible]। [illegible] निवारणा कृतवाश्च। **तेनेति**। द्रविडधार्मिकेण सार्ध प्रारब्धकलहान्स्वसैनिकानुपहसत। **उपेति**। उपसान्त्वनै सान्त्व प्रियाला[पा]नामिष्टवचनाना शतेनानुनयनै(यै)रनुकूलनैश्च कथमपि महता [illegible] प्राप्य जन्मभूमिमुत्पत्तिस्थलम्, जातिं ब्राह्मणत्वादिकाम, विद्या वेदाध्य[illegible] अपत्यानि पुत्रपुत्रीरूपाणि, विभवमैश्वर्यम्, वय प्रमाण वर्षपरिमाणम्, प्रव्रज्या-
[illegible]

ववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु यथासंपन्नपादपतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्ततपनीयपर्याणेषु क्षितितलुठनपांसुलसटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीतकतिपयशष्पकवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजिसमीपविरचितपर्णप्रस्तरे च दिवसगमनखिन्नपरिकल्पितयामिके सुषुप्सति सैनिकजने, कृतबहुपावकप्रभापीततमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतिहारनिवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम् । अरतिगृहीतश्च विसर्जयांबभूव राजलोकम् । अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान् । निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम् । अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य । निष्कारणबान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम् । जीवितफलमभिललाष पुनःपुनः कादम्बरीदर्शनम् ।

आत्मान स्वमवर्णयद्वर्णितवान् । **अतीति** । अतीत व्यतिक्रान्त यत्स्वकीय शौर्य पराक्रम, रूप· सौन्दर्यम्, विभव ऐश्वर्य, तेषा वर्णन तत्र वाचालेन वाचाटेन तेन द्रविणधार्मिकेण राजपुत्रश्चन्द्रापीड सुतरामतिशयेनारज्यतानुरक्तो बभूव । **विरहेति** । विरहेणातुर हृदय यस्यैवभूतस्य राज्ञो विनोदनस्य भावो विनोदनता तामिव सोऽगात् । राज्ञो चित्तविश्रान्तिस्थानता जगामेत्यर्थ । **उपेति** । उपजात· प्राप्त· परिचयो यस्यैवविधोऽस्मै द्रविडधार्मिकाय ताम्बूल नागवल्लीदलमदापयद्दापितवान् । अथ च भगवति सप्तसप्तौ सूर्येऽस्तमुपगते सति [चन्द्रापीड] परिजनेव सेवकजनेनैकदेश एकत्रस्थले सयतस्य बद्धस्येन्द्रायुधस्य पुर परिकल्पित प्रतीहारेण निवेदित ज्ञापित शयनीय तल्पमगादित्यन्वय । केषु सत्सु । राजसूनुषु नृपपुत्रेषु यथासपन्ना· पुष्पफलसमृद्धा ये पादपा वृक्षास्तेषा तलेष्वावासितेषु वसति प्रापितेषु सत्सु । पुन केषु सत्सु । वाजिषु तुरङ्गमेषु सयतेषु बद्धेषु सत्सु । अथ वाजिविशेषणानि—**शाखेति** । शाखायामवसक्तान्यवलम्बितानि तपनीयस्य सुवर्णस्य पर्याणानि पल्ययनानि येषा तेषु । **क्षितीति** । क्षितितल पृथ्वीतल तत्र लुठनेन पासुला या· सटा केशसहतयस्तासामवधूननेन कम्पनेनानुमित उत्साहो येषा तेषु । **गृहीतेति** । गृहीता कतिपया कियन्त शष्पकवला बालतृणग्रासा यैस्तेषु । पीतान्युदकानि यैस्तेषु । **स्नानेति** । स्नानेनार्द्र पृष्ठ येषा तेषा भावस्तत्ता तया विगतो दूरीभूत श्रमो येषा तेषु । **पुर इति** । पुरोनिखाता अग्रे स्थापिता कुन्तयष्टयो येषा तेषु । पुन कस्मिन्सति । वाजिसमीपेऽश्वसवि[धे] विरचित कल्पित पर्णाना पत्राणा प्रस्तरो येन तस्मिन् । दिवस यावद्गमनेन खिन्ना· पदातिजना [परि]कल्पिता प्रथमप्रहरक्रमेण सस्थापिता यामिका यस्मिन्नेवविधे सैनिकजने सुषुप्सति स्वपितुमिच्छति सति । कृतो विहितो यो बहुपावक प्रभूताग्निस्तस्य प्रभया पीत तमो यस्मिन्नेवविधे दिनावसाने दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे सति । **निषण्णस्य चेति** । अस्य चन्द्रापीडस्य निषण्णस्योपविष्टस्य तत्क्षणमेव दु खमासितेऽस्यामिति दु खासिकानुरतिर्हृदय पस्पर्श स्पृष्टवती । **अरतीति** । अरत्योद्वेगेन गृहीत आक्रान्तश्च राजलोक विसर्जयाबभूव शयनायानुज्ञा प्रदत्तवान । **अतीति** । अतिवल्लभानत्यतिप्रियानपि पार्श्वस्थान्समीपवर्तिनो नाललाप न बभाषे । निमीलिते लोचने यस्यैवभूतो मुहुर्मुहु किंपुरुषविषय मनसा चेतसा कृत्वा जगाम गतवान् । **अनन्येति** । न विद्यतेऽन(न्य)स्मिन [चेत] चित्त यस्यैवभूतो हेमकूटस्य सस्मार स्मरण चकार । 'मातु स्मरति' इतिवत् हेमकूटस्येत्यत्र षष्ठी । **निष्कारणेति** । महाश्वेतापादाना निष्कारणबान्धवता निर्हेतुकस्वजनतामचिन्तयत् । पुन पुनर्वारवार कादम्ब·

अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय । तमालिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष । केयूरकागमनमुत्प्रैक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास । ववन्ध वान्धवेभ्यश्चाधिकां प्रीतिं शेषहारे । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम् । एवं चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उपसि चोत्थाय तस्य जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथमभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीमाजगाम । आकस्मिकागमनप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिरभसहर्षविह्वलान्परिजनान् 'द्वारि देव, चन्द्रापीडो वर्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षी मुक्तमुक्ताफलासार इव कल्पपादपः प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्वहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासिवेत्रच्छत्रकेतुचामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । दृष्ट्वा च

दर्शनमभिललाष वाञ्छयामास । कीदृशम् । जीवितस्य फलमिव फलम् । **अपगतेति** । अपगतो दूरीभूतो योऽभिमानो गर्वस्तेन पेशलाय हृद्याय । 'पेशलं हृद्य सुन्दरम्' इति कोशः । **मदेति** । मदलेखया सह यः परिचयः सम्बन्धस्तस्मै [नितरा] अस्पृहयत्स्पृहा चकार । तमालिकां द्रष्टुं विलोकयितुमाचकाङ्क्षाभिललाष । केयूरकस्यागमनमुत्प्रैक्षतोदैक्षत । हिमगृह[क]मपश्यत् । उष्णमुष्णमायतं विस्तीर्णं पुनरुक्तं वारंवारं निशश्वास निश्वासान्मुमोच । बान्धवेभ्यः स्वजनेभ्योऽधिकां प्रीतिं शेषाभिधाने हारे ववन्ध वन्धितवान् । तदर्पितत्वेन तदुपरि रागाधिक्यमिति भावः । **पश्चादिति** । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीं पत्रलेखाममन्यत ज्ञातवान् । **एवं चेति** । एवममुना प्रकारे[ण] अनुपजातानागता निद्रा प्रमीला यस्यैवंभूत एव निशां रात्रिमनयत्प्रापितवान् । उपसि च प्रभाते उत्थाय तस्य पूर्वव्यावर्णितस्वरूपस्य [जरद्]द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्दत्तैर्धनविसरैर्द्रव्यसमूहैर्मनोरथमभिलाषं पूरयित्वाभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्निवासं कुर्वन्नल्पैरेवाहोभिरेव स्तोकैरेव दिनैरुज्जयिनीं विशालामाजगामायया । **आकस्मिकेति** । आकस्मिकमसंभावितं यदागमनं तेन प्रहृष्टाः प्रमुदिताः संभ्रान्ताश्च ये पौरास्तेषामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्गृह्णन्नतर्कित एवासंभावित एव नगरीमुज्जयिनीं विवेश प्रवेशं चकार । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिका तया प्रधावितानुचलितानतिरभसेन जनितो यो हर्षः प्रमोदस्तेन विह्वलान्व्याकुलान्परिजनान्परिच्छदान्द्वारि द्वारदेशे हे देव, चन्द्रापीडो वर्तते इत्युपलभ्य प्राप्यास्य [illegible]पीडस्य पिता तारापीडो निर्भरानन्देन निविडप्रमोदेन मन्दं गमनं यस्यैवंभूतोऽमलं निर्मलमागलितमी[illegible]मुत्तरीयांशुकमुपसंव्यानवस्त्रमाकर्षन्स्वस्थानं नयन् । राज्ञो गौरत्वसाम्यादुत्तरीयांशुकस्य शुभ्रत्व[illegible]—**मन्दरेति** । मन्दर इव मेरुरिव क्षीरोदजलम् । **प्रहर्षेति** । प्रहर्षात्प्रमोदान्नेत्रजलबिन्दून्वर्ष[illegible] । जलबिन्दूनां शुचित्वेन मुक्ताफलसाम्यमाह—**मुक्तेति** । मुक्तो मुक्ताफलानामासारो [illegible] इव कल्पपादपो मन्दरतरुः प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरा विस्रसा तया पाण्डवः श्वेता मौलयो येषां तैश्चन्द[illegible] येषां ते । **अन्विति** । अनुपहतमच्छिन्नं यत्क्षौमं दुगूलं तद्धारिभिः । केयूरमङ्गद [illegible] । [illegible] पुष्पदाम विद्यते येषां ते । किरीटं कोटीरं विद्यते येषां ते । शेखर आपीडो [illegible] । अत एव बहुकैलासामिव । शेखराणां शुभ्रत्वादिति भावः । बहुक्षीरोदामिव । क्षौमादीनामति[illegible] । [illegible] क्षितिं वसुधां दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः । **प्रतीति** । प्रतिपन्नानि स्वीकृ[illegible] राजसहस्रैरनुगम्यमानः चर[णा]भ्यां पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगामाभि-

---

[illegible] मनोरथमभिमतेष्वभिरमणीयेषु. [illegible]

पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एह्येहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसंनिहितानां च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितापगमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनमालोक्य च मनोरमामागत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निरवर्तयत् । अपराह्णे निजमेव भवनमयासीत् । तत्र च रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिवेप्सितवरप्राप्तिकालमिवामृतोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत् । उपानयच्चैनाम् । कृतनमस्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग पत्रले-

---

मुखं प्रतस्थे । दृष्ट्वा च पितरं जनकं दूरादे[व] वाजिनोऽश्वादवतीर्य चूडामणिः शिरोमणिस्तस्य मरीचयः कान्तयस्ता मलति धारयतीत्येवंशीलेन मौलिना मस्तकेन महीं वसुधामगच्छत् । पश्चात्प्रणाममकरोदित्यर्थः । अ थेति । प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना पित्रा एहि एहि इत्याहूय गाढमत्यर्थमुपगूढ आलिङ्गितः सुचिरं बहुकालं परिष्वज्यालिङ्ग्य तस्मिन्काले संनिहितानां समीपगतानां च माननीयानां पूज्यानां कृतो विहितो नमस्कारो येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनं राज्ञानीयत प्राप्यत । तयापि विलासवत्यापि तथैव पूर्वोक्तनी(री)त्यैव सर्वान्तःपुरस्य परिवारो यस्या ता तया प्रत्युद्गम्याभिमुखमागत्याभिनन्दितः श्लाघितमागमनं यस्य सः । कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः क्रियाविशेषो यस्य सः । दिशां विजयः स्वायत्तीकरणं तत्संबद्धाभिस्तद्विषयकाभिः कथाभिर्वार्ताभिः कंचित्कालं मातुर्गृहे स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुं विलोकितुमाययावाजगाम । तत्राप्यमुनैव क्रमेण पूर्वोक्तन्यायेन सुचिरं बहुकालं स्थित्वा स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनं वैशम्पायनं निवेद्य विज्ञाप्यालोक्य निरीक्ष्य च मनोरमां वैशम्पायनजननीमागत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः समग्राः स्नानादिकाः क्रियाः परवश इव परायत्त इव निरवर्तयन्निर्वर्तितवान् । अपराह्णे सायाह्नसमये निजमात्मीय [एव] भवनं कुमारोऽयासीदगात् । तत्र च रणरणकेनोत्कण्ठया खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं यस्यैवंविधः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनं स्वगृहमवन्तीनगरं सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यतागण्यत । ततस्तदनन्तरं गन्धर्वराजपुत्र्या या वार्ता किंवदन्ती तस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्रोत्सुक उत्कण्ठितश्च महोत्सवमिवोत्सवमिवेप्सितोऽभिलषितो यो वरस्तस्य प्राप्तिकालो लब्धिसमयस्तमिवामृतस्य पीयूषस्योत्पत्तिसमयस्तमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत्प्रत्यपेक्षांचक्रे ।

ततस्तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियत्कालातिक्रमे मेघनादः पत्रलेखामादाय गृहीत्वागच्छदायासीत् । एनां पत्रलेखामुपानयच्च राज्ञः समीपे प्रापयच्च । कृतनमस्कारां च तां दूरादेव स्मितेनेषद्धसितेन च प्रकाशिता विकृता प्रीतिर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रकृत्या स्वभावेन वल्लभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादेन लब्धमपरं सौभाग्यं यथैवंविधामिवात एव वल्लभतरमा(ता)मतिवल्लभतामुपागतां प्राप्तवतीमुत्थायातिशयदर्शितादरं यथा स्यात्तथा पत्रलेखामालिलिङ्गोपगूढं चकार । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन हस्तपल्लवेन पस्पर्श स्पर्शं चकार । तदनन्तरं

---

१ ... २ सुचिरं गाढमुपगूढः ३ माननीयानामन्यान् ... ४ ... ५ ...
६ कुमारभवनम्.

स्याम् । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्चाब्रवीत्—'पत्रलेखे, कथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलम् । कुशली वा सकलस्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः' इति । साब्रवीत्—'देव, यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवती पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुतूहलमतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारमचिरप्ररूढायाः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैर्विरचितातपत्रकृत्याया अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत्—'पत्रलेखे, कथय कथमसि स्थिता । कियन्ति वा दिनानि । कीदृशो वा देवीप्रसादः । का वा गोष्ठ्यः समभवन् । कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त । को वातिशयेनास्मान्स्मरति । कस्य वा गरीयसि प्रीतिः' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव, दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा वा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त ।' ततः खल्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्याहं तथैव कु-

---

समुपविष्टश्चेत्यब्रवीदित्यवोचत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—**पत्रलेखेइति** । हे पत्रलेखे, कथय निवेदय तत्रभवत्याः पूज्याया महाश्वेताया मदलेखया सहवर्तमानाया [देव्या] कादम्बर्याश्च कुशल वर्तते । कुशली वा सकलः समस्तस्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः । साब्रवीदवोचत् । हे देव, यथाज्ञापयस्याज्ञा करोषि तथा भद्र कुशल वर्तते । शेखरीकृतो योऽञ्जलिस्तेन कृत्वा [स]सखीजना सवयस्या सपरिजना सपरिच्छदा च देवी कादम्बरी त्वा भवन्तमर्चयति पूजयति । इत्येवमुक्तवतीं कथितवती पत्रलेखामादाय गृहीत्वा । **विसर्जितेति** । विसर्जितो राजलोको येनैवभूतो मन्दिराभ्यन्तर विवेश प्रविष्टवान् । **तत्रचेति** । तस्मिन्नेव स्थल उत्ताम्यता विरहेणोत्तप्ता मनसा चेतसा कुतूहलमाश्चर्य मनसा धारयितु सम्यक्तया ज्ञातुमपारयन्नशक्नुवन्, अतिप्रीत्यातिस्नेहेन दूरमुत्सारितो विसर्जित परिजनो येनैवभूतोऽगार गृह प्रविश्य प्रवेश कृत्वा पृथुभिर्विस्तीर्णैरुन्नालै पलाशै. पत्रैर्विरचिर(त) विहितमातपत्रकृत्य छत्रकार्य ययैवविधाया स्थलकमलिन्या मध्यभागमध्यास्याश्रित्यान्यतरस्य पूर्वोक्तस्य भिन्नस्य मरकतस्याश्मगर्भस्य या पातका वैजयन्ती तद्वदाचरमाणस्य पत्रमण्डपस्य तले सुखप्रसुप्त हसमिथुन चरणारविन्देन समुत्सार्य दूरीकृत्य तत्रोपविश्याप्राक्षीत्प्रश्नमकार्षीत् । हे पत्रलेखे, कथय प्रतिपादय । कथ केन प्रकारेण स्थितासि । कियन्ति वा दिनानि वासराणि । स्थितेति स्थेय (शेष) । कीदृश., पूर्वस्मादधिको न्यूनो वा देव्या कादम्बर्या प्रसाद प्रसन्नता । का वा गोष्ठ्योऽन्योन्यसलापा समभवन्सजाता । कीदृश्यो वा कथाः [illegible] वार्ता समजायन्त समभवन् । को वातिशयेन बाहुल्येनास्मान्स्मरति स्मरणविषयीकरोति । कस्य वा गरीयसि [illegible] नयि विषये प्रीति स्नेह । इत्येवममुना प्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता च व्यजिज्ञपन्न्यवेदयत् । तदेवाह—**देवेति** । हे देव, दत्तावधानेन चित्तैकाग्र्येण श्रूयतामाकर्ण्यताम । तदेव दर्शयति—**यथेति** । [illegible] स्थितास्मि, यादृशो वा देवीप्रसाद, यथा गोष्ठ्य समभवन्, यादृश्यश्च कथा समजायन्त, [illegible] । **तत इति** । तस्मात्स्थानात्खलु निश्चयेन देवे त्वय्यागते सति केयूरकेण

सुमशयनीयसमीपे समुपाविशम् । अतिष्ठं च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना । प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवम्, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र च सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत् । तस्यां च मणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपक्ष्मणा चक्षुषा मुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्नाविव स्वेदाम्भःस्रोतसि । स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत । कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुखविनिवेशितनिष्कम्पनयनदत्तावधानया 'आज्ञापय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव रहस्यश्रवणलज्जयात्मप्रतिमामपि लिखितमणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमयेवामृशन्ती, भवनकलहंसान्कुट्टिमोल्लेखमुखरितनू-

---

सह प्रतिनिवृत्य पश्चाद्गताह तत्रैव पूर्वोक्तरीत्यैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविश समुपाविष्टा । नवनवान्देवीप्रसादाननुभवन्त्यह सुखमतिष्ठम् । किं बहुना जल्पितेन । प्रायेण बाहुल्येन मम चक्षुषि देवीचक्षुरिति । देवी पद प्रत्येकमभिसंबध्यते । चक्षुरित्यनेन संमुखमद्विषयकप्रेक्षणातिशय. । वपुषि वपुरित्यवियोगातिशय. । करे करपल्लवमिति मद्विषयक कश्चिच्चमत्कारातिशय. । नामाक्षरेषु वाणीत्यनेन प्रश्नातिशय । प्रीतौ हृदयमिति रहस्यप्रीत्यतिशयश्च व्यज्यते । देव्या पूर्वोक्त सकलमेव त दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्यालम्बनीकृत्य हिमगृहकान्निष्क्रम्य निर्गत्य यदृच्छया स्वेच्छया संचरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना वल्लभ बालोद्यान जगाम गतवती । **तत्र चेति** । तस्मिन्बालोद्याने सुधया पूर्वोक्तया धवला शुभ्रा प्रमदवनवेदिकामध्यारोहदधिरोहण कृतवती । मरकतस्य या सोपानमाला तया कालिन्दी यमुना तस्या जलतरङ्गा प्रचुरा यस्या एवंविधेव । **तस्यां चेति** । प्रमदवनवेदिकाया मणिस्तम्भलक्षणो योऽवष्टम्भस्तस्मिन्स्थिता तदाधारेणारूढा । चिन्तातिशय व्यञ्जयन्नाह—**स्थित्वा चेति** । मुहूर्तमिव स्थित्वावस्थिति कृत्वा हृदयेन मनसा सह दीर्घकालमवधार्य निश्चित्य किमपि व्याहर्तु कथयितुमिच्छन्त्यभिलषन्ती निश्चल धृता तारका कनीनिका यस्मिन्, निष्पन्द निश्चल पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नेवभूतेन चक्षुषा नेत्रेण मे मम मुख [सु]चिर बहुकाल व्यलोकयदपश्यत् । व्या(वि)लोकयन्त्येव पश्यन्त्येव कृत संकल्पो यया सा । संकल्पकार्यमाह—**मदनेति** । मदन एवाग्निस्तस्मिन्प्रवेष्टु प्रवेश कर्तुमिच्छन्ती वाञ्छन्ती । एतेन मदनना(दा)ह्यातिशयो द्योत्यते । अग्निप्रवेशस्य स्नानपूर्वकत्वादाह—**सस्नाविव(ति)** । स्वेदाम्भसो घर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सस्नाविव स्नान कृतवती[व] । एतेन स्वेदातिशयश्च व्यज्यते । स्रोतसा तरलीकृतेव समकम्पताचलत् । कम्पितमङ्ग यस्या एवंविधा च पतनभिया विषादेनाग्रहणोपादीयत ।

अथेत्यानन्तर्ये । विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यस्या सविधगता मया तस्या कादम्बर्या मुखे [वि]निवेशिते स्थापिते निष्कम्पे नयने ताभ्या कृत्वा दत्तमवधान यया सा तया देवि, मामाज्ञापयाज्ञा देहीति विज्ञापिते सति सा कादम्बरी वक्तुकामापि किंचिदपि न शक्नोति स्म न समर्था बभूव यदितु वक्तु प्रवर्तमाना च सा निःशेष समभ्रम । अथेत कादम्बरी विशेषयन्नाह—**निजेति** । वेपथुमद्भि कम्पवद्भिर्निजावयवैर्निवार्यमाणेव । अन्योऽपि हस्तचालनादिना निवार्यते । **रहस्येति** । रहस्यस्य गुप्तस्य श्रवणमाकर्णन तस्माद्या लज्जा त्रपा तयात्मप्रतिमामपि स्वकीयप्रतिबिम्बमपि लिखित कल्पित मणिकुट्टिम येनैवभूतेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमयेवेन तस्मिन्नुपद्रवाभावमन्यथामर्श कुर्वन्ती । **[भवन] कलेति** । कुट्टिम बद्धभूमिस्तस्योल्लेख उ-

---

१ दक्ष. २ कपोल ३ मणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता ४ आरोहयन्ती ५ मेदाम्भःस्रोतसि ६ ...

पुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेनांशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म किंचिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुं प्रयत्नतोऽपि च सा निःशेषम्। ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा, अजस्रं प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शकलीकृता, निष्पतद्भिः श्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निःश्वासपायिभिर्मधुकरकुलैरिव निपीता न प्रावर्तत वाणी। केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिरस्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दिनमदर्शयत्। तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेव लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयातिशयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्र-

---

र्पण तेन मुखर(रित) वाचाल नूपुर यस्यैवंभूतेन चरणारविन्देन भवनकलहंसानपि गृहकदम्बानपि विसर्जयन्ती [illegible] प्रयच्छन्ती। विरहवशात्सचिन्ताया स्त्रियोऽङ्गुष्ठेन भूमिकर्षण स्त्रीजातिस्वभाव । विसर्जयन्तीत्यनेन हंसापेक्षयापि गत्या शब्देन च चरणारविन्दस्याधिक्यमिति व्यज्यते। **कर्णेति**। स्विद्यत्स्वेद प्राप्नुवद्वदन मुख तत्र व्यजनीकृतो योंऽशुकपल्लवस्तेन कर्णोत्पलमधुकरानप्युत्सारयन्ती दूरीकुर्वन्ती। अनेन कर्णोत्पले सौगन्ध्यातिशयो द्योत्यते । **ताम्बूलेति**। ताम्बूलस्य नागवल्लीदलस्य वीटिका प्रसिद्धा तस्याः शकलं खण्ड दन्तखण्डित रदनचर्वितमुत्कोचमिव लञ्चामिव शिखण्डिने कलापिने ददती प्रदान कुर्वती। **वनेति**। वनस्यारण्यस्य देवताधिष्ठात्री तया श्रवणमाकर्णन तेन शङ्कितेवेतस्ततश्चतुर्दिक्षु मुहुर्मुहुर्वारंवार विलोकयन्ती पश्यन्ती। **ज्वलतेति** । दीप्तिमता मदनरूपोऽनलो वह्निस्तेन दग्धेव ज्वलितेव। अजस्र निरन्तर प्रवहता चलता नयनोदकेन नेत्राम्भसोढेव वाहितेव। **प्रविशद्भिरिति**। प्रविशद्भि प्रवेश कुर्वद्भि । हृदय इति शेष। एवंविधैर्दुःखैरसुखैराक्रान्तेव व्याप्तेव। पतद्भिरिवोपरिपतन कुर्वद्भि कुसुमचाप कन्दर्पस्तस्य शरैर्बाणै शकलीकृतेव खण्डीकृतेव । **निष्पतद्भिरिति**। निष्पतद्भिर्बहिर्निर्गच्छद्भि श्वसितै श्वासैर्निर्वासितेव हृदया दूरीकृतेव। **हृदयेति** । हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैर्विधृतेव रक्षितेव । **निःश्वासेति**। निःश्वास वदनानिल पिव[illegible] निःश्वासपायिनस्तैरेवंभूतैर्मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैर्निपीतेव पानविषयीकृतेव। अतोऽस्या वाणी वाङ् [illegible] प्रावर्तत न प्रवृत्ता बभूव। केवल साधोमुख्यवाङ्मुखी दुःखाना सहस्र तद्गणनाय पृथक्संख्या कुर्तुम्। शुचि[illegible]—**मुक्तेति**। मुक्ताया अक्षमालिका जपमालामिव कल्पयन्ती रचयन्ती। गलद्भि स्रवद्भिर[illegible] [कपोलस्थल] अधोमुखत्वाद्गलातपरप्रदेशो यैरेवंविधै शुचिभिर्नयनजलबिन्दुभि कृत्वा दुर्दिन [illegible]वती। मया पृष्टा केवल रुदनमेव चक्रे इति भाव । **तदा चेति**। तस्मिन्काले तस्या [illegible] लज्जापि अपारि लज्जाया लील स्वभाव सङ्कोचरूपस्तामशिक्षत शिक्षितवती। [illegible] सर्वत्र स्वरूप । तथा च स्वाश्रय सङ्कुचित करोतीति लज्जास्वभाव । लज्जाया अपि चे[illegible] लज्जाया सङ्कोच एवेति न्यूनत्वमेव सूचित भवति। तथा विनयोऽपि शरीरावन[illegible]। एतेन विनयस्यापि न्यूनत्व सूचितम्। तथा मुग्धतापि विशेषावग[illegible]। एव सति मुग्धताया अभाव एव प्रौढत्व सिद्धम्। अभावाभावे भावरूपा[illegible]। [illegible] वैदग्ध्यमेव वर्तत इति सूचितम्। तथा [illegible] [illegible]। एतेन भयमपि निवृत्त नोन्माहरूप मनो जातमिति सूचितम्।

[illegible] ४ [illegible]गद्गदतया ५ चाग्या ६ दग्ध्वा प्रव[illegible] १० [illegible]विनयोऽपि विनयोपदेशम्.

मोऽपि विभ्रमिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् । तथाभूता च 'देवि, किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकाग्रथितकुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती दीर्घमुष्णं च निश्वसितवती । तद्दुःखकारणमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना मया व्रीडया नखमुखविलिखितकेतकीदलानि लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निश्वासमधुकरानिवोपांशु संदिशन्ती क्षितितलनिहितनिश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनःपुनरश्रुथापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूमधूसरां वाचमिव क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्षस्मितस्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वसविस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णानिव ग्रथ्नती कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मानमकरोत् । अब्रवीच्च माम्—'पत्रलेखे, वल्लभतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियासि । न जाने, केनापि कारणेनापहस्तितसकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे । कस्य वान्यस्य

तथा विभ्रमोऽपि चित्तपरिवृत्तिलक्षणोऽपि [वि]भ्रमिताम् । एतेनात्यन्तचिन्तास्थैर्यं सूचितम् । तथा विषाद इष्टविषयेषु प्रातिकूल्यरूपोऽपि विषादिताम् । एतेनेष्टेष्वनुकूलतालक्षणोत्साह एव प्रसिद्ध इति ध्वनितम् । विलासोऽपि परव्यामोहनानुकूलव्यापाररूपोऽपि विलासम् । एतेन विचित्रैव चेष्टा स्वीकृतेति व्यज्यते । **तथाभूता चेति** । एवंरूपा सा कादम्बरी हे देवि, किमिदमिति मया विज्ञापिता पृष्टा सती लोहितायमानमारक्तमुदरं मध्यं ययोरेवंविधे लोचने प्रमृज्य प्रमार्जनं कृत्वा दुःखप्रकर्षेणात्मनः स्वस्य समुद्बन्धनायेव मृणालवत्कोमलया बाहुलतया करणभूतया वेदिकाया या कुसुमपालिका तया ग्रथिता या कुसुममाला स्रक्तामवलम्ब्याश्रित्य समुन्नतैका भ्रूलता यया सैवंविधा मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती पश्यन्ती दीर्घं लम्बायमानमुष्णं तप्तं च निश्वसितवती निश्वासं मुक्तवती । तस्य निश्वासमोचनस्य दुःखस्य कारणं नियामकमुत्प्रेक्षमाणया ज्ञातुमिच्छया मया कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना व्रीडया लज्जया नखमुखेन नखराग्रेण विलिखितानि केतकीदलानि । अक्षरसाम्येनाह—लिखित्वेव वक्तव्यमभिधेयमर्पयन्ती । वक्तुमिच्छा विवक्षा तया स्फुरितावधरौ यस्याः सा । अधरकम्पमिषादुत्प्रेक्षते—**निश्वासेति** । निश्वासमधुकरानुपांशु रहसि संदिशन्तीव कथयन्तीव क्षितितले निहिते स्थापिते निश्चले नयने यया सा सुचिरं चिरकालं यावदतिष्ठत्स्थिता ।

क्रमेण परिपाट्या भूयो मन्मुखे दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा पुनः पुनर्वारंवारम् । अथेत्यानन्तर्ये । आपूर्यमाणे लोचने ताभ्यां च्युतैर्गलितैर्बाष्पजलबिन्दुभिर्मदनानलस्य यो धूमस्तद्वद्धूसरां मलिनां [वाचं] वाचालतां क्षालयन्तीव । **बाष्पेति** । बाष्पजलबिन्दुव्याजेन विलक्षमभिनवं यत्स्मितं तेन स्फुरितैर्दीपितैर्दशनांशुभिर्दन्तमयूखैः साध्वसेन भयेन विस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णान्वाच्याक्षराण्यथ्नतीव । अत्र बाष्पबिन्दूनां वर्तुलतयाक्षरसाम्यं दशनांशूनां विततया गुणसाम्येन ग्रन्थनमित्यर्थः । कथमपि महता कष्टेन व्याहाराभिमुखं भाषणाभिमुखमात्मानमकरोदकार्षीत् । सा प्रत्यब्रवीचावादीत् । हे पत्रलेखे, वल्लभस्य भावो वल्लभता तया तस्मिन्स्थाने न तातो न पिता, नाम्बा माता, न महाश्वेता, न मदलेखा, न जीवितम् । यत्र स्थाने मे मम भवती दर्शनात्प्रभृत्यवलोकनादारभ्य प्रिया वल्लभासि । अहं न जाने नावकलयामि । केनापि कारणेन हेतुनापहस्तितो दूरीकृतः सकलः समग्रः सखीजनो येन तत् [सु]मम हृदयं चेतस्त्वयि विष[ये] विश्वसिति विश्वासं करोति । अपरं कमन्यं कमुपालभे । उपालम्भं ददामीत्यर्थः । क-

कथयामि परिभवम् । केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःखभारमिममसह्यं निवेद्य भवत्यास्त्यक्ष्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते । स्वहृदयेनापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्रेमि, किमुतापरहृदयेन । कथमिव मादृशी रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेन कुलं कलङ्कयिष्यति । कुलक्रमागतां च लज्जां परित्यक्ष्यति । अकन्यकोचिते वा चापले चेतः प्रवर्तयिष्यति । साहं न संकल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किंचित्संदिशामि, न किंचित्प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि । कातरा चानाथेव बलादवलिप्तेन गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय महतां किमयमाचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेवमभिनवबिसकिसलयतन्तुसुकुमारं मे मनः परिभूयते । अपरिभवनीयो हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेषुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती—'देवि, श्रोतुमिच्छामि । आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन । को वापराधः सम-

---

न्यस्य कस्य वा परिभवं कथयामि निवेदयामि । केन [वान्येन] सह दुःखं साधारणीकरोमि । असह्यं सोढुमशक्यमिमं दुःखभारं भवत्या निवेद्य कथयित्वा जीवितं त्यक्ष्यामि दूरीकरिष्यामि । ते तव पुरस्ताज्जीवितेनैव शपामि शपथं करोमि । एतस्मादधिकः कोऽपि शपथो नास्तीति भावः । विदितवृत्तान्तेन ज्ञातस्वरूपेणामुना स्वहृदयेनापि जिह्रेमि लज्जां प्राप्नोमि । किमुतापरहृदयेन भण्यते । मादृशी स्त्री कथमिव रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा गभस्तयस्तद्वदवदातं निर्मलं कुलं वंशं कौलीनेन जनापवादेन कलङ्कयिष्यति मलिनयिष्यति । कुलक्रमागतां परम्परायातां च लज्जां त्रपां परित्यक्ष्यति परिहरिष्यति । अथवाकन्यकोचिते कन्यकाजनस्यानुचितेऽयोग्ये वा चापले चपलतायां चेतः प्रवर्तयिष्यति प्रवृत्तिं कारयिष्यति । साहं कादम्बरी न संकल्पिता पित्रा जनकेनोद्वाहार्थं न कस्यचित्संकल्पविषयीकृता । तथा न मात्रा जनन्या दत्तार्पिता । इदं सुष्ठु कृतमित्येवंप्रकारेण गुरुभिर्वृद्धैः [न] अनुमोदिता । न किंचित्संदिशामि कथयामि । न किंचित्प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । नाकारं देहविकृतिं दर्शयामि प्रकटयामि । कातरा चानाथेवाहं बलाद्धठेनावलिप्तेन दर्पितेन कुमारेण चन्द्रापीडेन गुरुर्गुर्वी या गर्हणीयता निन्द्यता तां नीता प्रापिता । त्वं कथय निवेदय महतां सत्पुरुषाणाम् । किमिति प्रश्ने । अयमाचारः कुलक्रमागतव्यवहारः, किं वा परिचयस्य । संस्तवस्येदं फलम्, यदेवंप्रकारेणाभिनवो यो बिसकिसलयस्य तन्तुस्तद्वत्सुकुमारं कोमलं [मे] मम मनोऽनेन परिभूयते पराभवविषयीक्रियते । हि यस्मात्कारणात्कुमारिकाजनोऽपरिभवनीयो यूनां पराभवितुं न योग्यम् । **प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन प्रथमं मदनानलो लज्जां त्रपां दहति भस्मीकरोति । ततो हृदयं चेतो दहति । तथा कुसुम(मेषु)कंदर्पस्तस्य शरा आदौ प्रथमं विनयादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति । पश्चान्मर्माणि मर्मस्थानानि खण्डयन्ति । तदाहं पुनर्जन्मान्तरे स[मा]गमं समवन्धार्थं भवतीमामन्त्रये आमन्त्रणं कुर्वे । मर्मविच्छेदेऽवश्यं मरणं भवतीति भावः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**नहीति** । नहि मे मम त्वत्तोऽन्या प्रियतरा वल्लभा । प्राणपरित्यागलक्षणं यत्प्रायश्चित्तं तदाचरणेन तदासेवनेनात्मनः स्वस्य कलङ्कं प्रक्षालयामि पवित्रीकरोमि । इत्यभिधायोक्त्वा तूष्णीमभूत् । मौनं चकारेत्यर्थः ।

जनि । केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात्समुत्स्रक्ष्यति जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदन्—'आवेदयामि ते । अवहिता शृणु । स्वप्नेषु प्रतिदिवसमागत्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणधूर्तः पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः संकेतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निपतितसाञ्जनाश्रुबिन्दुपङ्क्तिकथितात्मावस्थानान्मनोहरान्संमोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान्प्रेषयति । निजानुरागेण बलाद्दरश्यदलक्तकरसेनेव चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिबिम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलग्नांशुकदशाप्रतिहतगमनाया गृहीत्वेव सखीभिरर्पितायाः मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गमाचरति । स्तनस्थले मे लिखन्पत्रलेखां कुटिलतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरंगवातैरिव शीतलैर्मुख-

---

पयीकर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । आज्ञापय प्रतिपादय । देवेन चन्द्रापीडेन किं कृतं किं विहितम् । को वापराध आगः समजनि समभूत् । खलु निश्चितम् । केन वा विनयेन देव्याः कादम्बर्या अखेदनीयं कुमुदवत्कोमलं सुकुमारं मनः खेदितं खेदं प्रापितम् । एतच्छ्रुत्वाकर्ण्याह प्रथममुत्सृष्टजीवितायां त्यक्तप्राणितायां मयि सत्यां पश्चात्तदनन्तरं जीवितं त्वं समुत्स्रक्ष्यति(सि) त्यक्ष्यसि । इत्येव मयाभिहिता कथिता पुनर्भूयोऽवददवोचत् । आवेदयामि कथयामि ते तव । अवहिता दत्तावधाना त्वं शृण्वाकर्णय । स्वस्यैव विरहावस्थविलासान्कुमारा[भ्या]सवशात्तदनुबन्धित्वेन स्वप्नेषु पश्यन्नाह—**स्वप्नेष्विति** । स्वप्नेषु प्रतिदिवसं प्रत्यहमागत्यागत्य निपुणो धूर्तो मे मम रहस्यसंदेशेषु गुप्तसंदिष्टेषु । तत्र च कुमाराभ्यासवशाच्छुकसारिकाणां शब्दमविकलमाह—**पञ्जरेति** । पञ्जरस्थाः शुकाः कीराः सारिकाः पीतपादा दूतीः करोति । तन्मुखेनैव संदिष्टसंदेशान्कथापयतीत्यर्थः । श्रवणदन्तपत्रयोर्मुद्रारेखामविकलमाह—**सुप्ताया इति** । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्राणामुदरेषु व्यर्थं गमनविषयो यो मनोरथोऽभिलापस्तेन मोहितं मानसं यस्य सः । संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति । कपोलयोः पत्रवल्लीलेखामविकलमाह—**स्वेदेति** । स्वेदेन घर्मवारिणा प्रक्षालिता धौता अक्षरा येषु तान् । **निपतितेति** । निपतिता ये साञ्जना अश्रुबिन्दवस्तेषां पङ्क्त्या कथितमात्मावस्थानं येषु तान्मनोहरान्संमोहानुवर्तिनः संमोहकारिणो मदनलेखान्प्रेषयति प्रेषणं करोति । स्वाभाविकचरणयोरारुण्यमविकलमाह—**निजेति** । निजानुरागेण बलाद्धठाद्दार्ढ्यालक्तकरसेनेवाशुक्रियावस्त्रवेणेव चरणावरञ्जयत् । नखानां स्वच्छतां स्वाभाव्यमेषु प्रतिबिम्बमविकलमाह—**अविनयेति** । मामुक्त्वा गतं त्वविनयरसेन निश्चेतनो नखेषु प्रतिबिम्बितमात्मानं बहुमन्यते । अधिकं जानातीत्यर्थः । यद्यपि नखेषु यः कश्चन प्रतिबिम्बस्तथापि तदभ्यासवशात्तस्यैवेत्यर्थः । उपवनेषु सर्वत्र कोमलपल्लवानामाश्लेषमविकलमाह—**उपवनेष्विति** । उपवनेष्वेकाकिन्या अग्रहा[या]याः केनापि तत्स्पर्शेण ग्रहणं तस्माद्यद्भयं तेन पलायमानाया नश्यन्त्याः पल्लवेषु लग्ना या अंशुकदशा तया प्रतिहतं गमनं यस्या अत एव पराङ्मुखायाः सखीभिर्गृहीत्वेवार्पितायाः मिथ्याप्रगल्भो मिथ्यैव विदग्धचारी चन्द्रापीडः परिष्वङ्गमाचरत्यालिङ्गनं करोति । बहिरुपवनपल्लवाश्लेषमनुभूतम्, तदभ्यासवशात्स्वकृतामिमतिमविकलमाह—**स्तनेति** । मे मम स्तनस्थले पत्रलेखां लिखन्ननृजुप्रकृतिः कुटिलस्वभावः कुटिलतामिव प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । गण्डस्थलकान्तियोः कपोलयोर्व्यजनवातवीजितयोः तदभ्यासवशात्स्वकृतामिमतिमविकलमाह—**हृदयेति** । अत्र कचाटुकारो मिथ्यैव चटुकृत्स्नमनोरमोऽक्रियादिकेतनत्वमाप्येन तानिकृताविव कपोलौ शीतलैर्मुखमरुद्भिराः

---

१ प्रतिदिनम्. २ निपुणो धूर्तः. ३ पञ्जरशुक. सारिका च दूतीः करोति. ४ [illegible] ५ [illegible] ६ निजानुरागेणेव ७ [illegible] ८ रसेन ९ नखेषु प्रतिबिम्बितमात्म १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible]

मरुद्भिः श्रमजलशीकरतारकितावलीकचाटुकारः कपोलौ वीजयति। स्वेदसलिलशिथिलितग्रहणगलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिव नखकिरणाञ्छुद्धान्दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति। वल्लभतरबालबकुलसेककालकवलीकृतान्सुरागण्डूषान्सकचग्रहमसकृद्धृष्टो मां पाययति। भवनाशोकताडनोद्यतान्पादप्रहारान्दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति। मन्मथमूढमानसश्च 'कथय हे पत्रलेखे, केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते। प्रत्याख्यानमपीर्ष्यां संभावयति। आक्रोशमपि परिहासमाकलयति। असंभाषणमपि मानं मन्यते। दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति। अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते। लोकापवादमपि यशो गणयति' इति। तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—'अहो चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना। यदि च सत्यमेवं कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरंगैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः। तथा च चिराल्लब्धः

[illegible]यति पवन करोति। कीदृशैरिव। हृदये योत्कलिका रणरणता सैवास्थिरत्वात्तरगाः कल्लोलास्तेषां वातैरिव। स्वेदसलिलेन शिथिलीकृत यदुत्पल तत्सरक्षणार्थं न्यस्त यत्करतल तन्नखप्रभाया तत्कृतयवाङ्कुरकर्णपूरबुद्धिम[illegible]विकल्पाह—**स्वेदेति**। स दुर्विदग्ध. करेण शुद्धान्नखकिरणान्पाण्डुरत्वसाम्याद्यवाङ्कुरानिव कर्णपूरीकरोति। कीदृशेन करेण। स्वेदसलिलेन शिथिलित तस्य ग्रहणे गलित यदुत्पल तेन शून्येनापि। अत्रापिशब्देन कर्णपूरीकृतोत्पलाभावेऽपि कर्णपूरकार्यं करोतीत्यर्थ। **वल्लभतेति**। वल्लभतरा ये बालबकुला लघुकेसरास्तेषा सेककालस्तत्र कवलीकृतान्सुरागण्डूषान्मद्यचुलुकानसकृन्निरन्तरम्। अलीना नीलत्वादाह—**सकचेति**। सकचग्रह[illegible]गो मा पाययति पान कारयति। **भवनाशोकेति**। [अ]शोकस्य गृहकङ्केल्लिवृक्षस्य ताडन तत्रोद्यतान्पादप्रहारा[न्च]रणाभिघातान्दुर्बुद्धया विडम्बित शिरसोत्तमाङ्गेन प्रतीच्छति वाञ्छति। अत्र तदध्यासवशादशोकस्यापि तद्रूपत्वेन चिन्तनमित्यर्थ। विरहेण मूढता प्रदर्शयन्नाह—**मन्मथेति**। मन्मथेन मूढ मानसं [illegible]। [illegible] तत्रैवारोपयन्नाह—**निश्चेतन इति**। त्व कथय केन प्रकारेण निषिध्यते प्रतिषिद्धो[illegible] तिष्ठति। **प्रत्याख्यानेति**। प्रत्याख्यान निराकरणमीर्ष्यामसूया [संभावयति]संभावना करोति। आक्रोशमपि निष्ठुरोक्ति(म)पि परिहास हास्यमात्रमाकलयति चिन्तयति। असंभाषणमप्यजल्पनमपि मान मन्यते जानाति। दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायत्वेनावगच्छति जानाति। अवज्ञानमप्यवगणनमपि [illegible] नियन्त्रणानि तद्रहितमनियन्त्रण प्रणय स्नेहमुत्प्रेक्षते। लोकापवादमपि यशो गणयत्याकल[illegible]। [illegible] तद्विषयकीर्त्यध्यासवशादेयम्। इत्येववादिनी तामाकर्ण्य प्रकृष्टो यो हर्षस्तल्लक्षणो यो [illegible] सपूर्णा मनस्येतदकरवमिति [illegible]। **अहो इति**। अहो इत्याश्चर्यम्। खलु निश्चितम्। चन्द्रापीडमुद्दिश्य [illegible] कादम्बरी मकरकेतुना [illegible]पिता। यदि च सत्यमेवावितथमेतदेव तदा देवस्य [illegible] मनोभवचित्तवृत्ति कादम्बरीव्याजेन साक्षात्प्रसन्ना। **तत इति**। अस्य चन्द्रापीडस्य सहजै[illegible] सादर [illegible] प्रापितैर्गुणै. प्रत्युपकृत प्रत्युपकार कृत। यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो ध[वलिता]। **यौवनेति**। [illegible] तारुण्येन रतिरस [illegible] स एव सागर समुद्रस्तस्य तरंग क[illegible]। [illegible] तारुण्यविलासैः शशिनि चन्द्रे चन्द्रापीडेति नाम लिखितम्। **सौभाग्येति**। [illegible] निजा [illegible] प्रकाशिता प्रकटीकृता। **लावण्येति**। लावण्येन

[illegible] ४ एव तदा ५ [illegible]

कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरारसदोषो गुणताम्, दर्शितं मुखं मन्मथयुगावतारेण' इति । अथाहं प्रकाशं विहस्याब्रुवम्—'देवि, यद्येवमुत्सृज कोपम् । प्रसीद । नार्हसि कामापराधैर्देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि, शठस्य न देवस्य' इत्येवमुक्तवती मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामः कोऽपि वा, कथय कानि कान्यस्य रूपाणि' इति । तामहं व्यजिज्ञपम्—'देवि, कुतोऽस्य रूपम् । अतनुरेष हुताशनः' । तथा हि । अप्रकाशयञ्ज्वालावलीः संतापं जनयति, अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन्भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवनेऽस्य शरशरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वास्मान्न त्रसति । गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्ताप्रियमुखसहस्रसंकटमम्बरतलम्, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां वल्लभगुणानसंख्यान्, शृण्वन्तीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणीं सरस्वतीम्, ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमसुखानि ह्रसीयान्कालो हृदयस्यापतति' इति । एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्—'पत्रलेखे, यथा कथयसि तथा

चातुर्येणन्दवीभिश्चन्द्रसवन्तिनीभिः कलाभिरिवामृतं पीयूषं वृष्टम् । पीयूषवृष्टिः कृतेत्यर्थः । तथा मलयानिलेन मलयवायुना चिराद्बहुकालात्कालः प्रस्तावो लब्धः । तथा चन्द्रोदयेनावसरः समासि(सादि)तः । तथा मधुमासः सुरभिमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्यानुरूपं योग्यं फलं प्राप्तम् । **मदिरेति** । मदिरा कापिशायनं तस्य रसदोषो गुणतां गतः । मन्मथयुगावतारेण मुखं दर्शितम् । कादम्बर्यनुकूलतायां सत्यामेतत्सर्वमनुकूलं जातमित्यर्थः । **अथेति** । तच्चिन्तनानन्तरं प्रकाशं प्रकटं विहस्याहमब्रुवमवोचम् । हे देवि, यद्येवं तर्हि कोपमुत्सृज त्यज । प्रसीद प्रसन्ना भव । कामापराधैर्देवं दूषयितुं नार्हसि न योग्या भवसि । **एतानीति** । एतानि पूर्वोक्तानि खलु निश्चितं कुसुमचापस्य कन्दर्पस्य चापलानि चेष्टितानि, न शठस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य । इत्येवमुक्तवती मां पुनर्भूयः सकुतूहला सकौतुका [सा] इति प्रत्यभाषत प्रत्यवोचत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—**योऽयमिति** । कोऽपि वा योऽयं कामः, कथय प्रतिपादय, कानि कान्यस्य रूपाणि । ततोऽहं [तां] कादम्बरीं व्यजिज्ञपं विज्ञप्तिमकरवम् । कुतोऽस्य रूपम् । एषोऽतनुर्महान्दृश्यमानवह्नेर्विलक्षणो हुताशनः । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । ज्वालावलीः शिखाश्रेणीरप्रकाशयन्नप्रकटीकुर्वन्संतापं जनयति । अप्रकटयन्नप्रकाशयन्धूमपटलमश्रु पातयति अश्रुपातं करोति । अदर्शयन्नप्रकटयन्भस्मलक्षणं रजोनिकरं पाण्डुतां पाण्डुरतामाविर्भावयति प्रकटयति । एतावति त्रिभुवने तन्न भूतम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—**यदिति** । यदस्य मदनस्य शराणां बाणानां शरव्यतां वेध्यतां न यातं न प्राप्तम् । [न] कोऽपि साम्प्रतं शरव्यतां याति । [न] कोऽग्रे यास्यति । [कोऽपि नास्मात्त्रसति ।] **गृहीतेति** । गृहीतमात्तं कुसुमानां कार्मुकं धनुर्येनैवंविधो मदनो बाणैः शरैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपि चेति युक्त्यन्तरे । **अनेनेति** । अनेन कन्दर्पेणाधिष्ठा(ष्ठिता)नामाश्रितानां कामिनीनां हृदयस्य ह्रसीयानल्पतरः कालः आपतति । अस्मादागन्तव्यमित्यर्थः । अथ कामिनीनां विशेषणानि—किं कुर्वन्तीनाम् । चिन्ताजनितं यत्प्रियमुखसहस्रं तेन संकटं संकीर्णं यदम्बरतलं तत्पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनाम् । दयितस्य भर्तुर्ये आकाराः आकृतयस्तैरविस्तीर्णं संकुचितं यन्महीमण्डलं तल्लिखन्तीनाम् । तथासंख्याननेकान्वल्लभगुणान्गणयन्तीनां गणनां विदधतीनाम् । तथा प्रियतमस्य कथा अबहुभाषणं शीलं यस्याः सा सरस्वतीं शृण्वन्तीनामाकर्णयन्तीनाम् । तथा प्राणसमस्य भर्तुः समागमस्तस्य सुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनाम् । इत्येतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादी-

---

१ प्राप्तमनुरूपम्; प्राप्तम् रूपम् २ मदिरामद ३ कामापराधैः ४ कुसुमचापस्य ५ [illegible] ६ प्रत्यभाषत ७ [illegible] ८ [illegible] ९ चिन्ता [illegible] १० [illegible] ११ [illegible]

जनोऽयं कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा। यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते। हृदयादव्यतिरिक्तासीदानीं भवतीमेव पृच्छामि। उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम्। एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि। अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम्' इति। एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्—'अलमलमिदानीं देवि, किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन। वरोरु, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः। का वात्र गुरुजनवक्तव्यता यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सकल्पयति मातेवानुमोदते, पितेवं ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति। किमिव कथयामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन्। यदि च नैवमनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः। तत्प्रसीद देवि, अलममुना मरणानुबन्धेन। शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन। संदिश। प्रेषय माम्। यामि। आनयामि देवि, ते हृदयदयितम्' इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-

---

त्प्रलवोचन्। किं तदित्याह—**पत्रलेखेति**। हे पत्रलेखे, यथा त्वं कथयसि तथाय जनः पञ्चेषुणा कदर्पेण कुमारे पक्षपात कारित। तदेव स्पष्टीकरोति—**यानीति**। यानि त्वया कथितान्यस्य कदर्पस्य रूपाणि तदपेक्षया समधिकानि मयि कादम्बर्या वर्तन्त इत्यर्थः। अतिनिगूढत्व यन्मम हृदि वर्तते तदपि भवतीमेव पृच्छामीत्याशयेनाह—**भवतीमिति**। भवती त्वामेव वा पृच्छामि प्रश्न करोमि। अत्रार्थे हेतुमाह—**हृदयेति**। इदानी साप्रत मम हृदयात्त्वमव्यतिरिक्ताभिन्नासि। अत एव त्वा पृच्छामीत्यर्थः। ततो यदत्र मे मम साप्रत युक्त तदुपदिश कथय। अत्र हेतुमाह—**एवमिति**। एवविधाना पूर्वोद्दिष्टाना वृत्तान्तानामहमनभिज्ञास्म्यकुशला। तस्मात्त्वदीयोपदेशस्यैव प्रतीक्षा क्रियते। मम त्वेतदेव प्रतिभातमित्याह—**गुरुजनेति**। गुरुजनेन मातृपित्रादिजनेन वक्तव्यता वचनीयता नीताया प्रापिताया नितरामत्यर्थं लज्जिताया मे मम मरणमेव श्रेय इति हृदय चेत पश्यति। जानातीत्यर्थः। इत्येववादिनी भूयस्तामहमेवमवोचमब्रुवम्। हे देवि, अलमल न्त(क्त)त त(क्त)नम। किमने[न] व्यर्थेनाकारणमरणानुबन्धेन निष्प्रयोजनमृत्युप्रयासेन। **वर इति**। हे वरोरु, भगवता कुसुमशरेण ते तव वरो भर्ता दत्त। भगवान्देव आराधित एव प्रसन्न स्यात्। अय तु न तथेत्याह—**अनेति**। अनाराधितप्रसन्नेन। **का वेति**। अत्र गुरुजने का वक्तव्यता का वचनीयता। **यदेति**। खलु निश्चितम्। यदा गुरुरिव पञ्चशर कदर्प कन्यका सकल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति। मातेव जनन्येवानुमोदते [illegible] मिति भाषते। पितेव जनकेने(क इ)व ददाति प्रयच्छति। सखीव वयस्येवोत्कण्ठामुत्कलिका जनयत्युत्पादयति। धात्रीवोपमातेव तरुणताया तारुण्यविषये रतिविषयको य उपचारो विभ्रमादिस्त शिक्षयत्यभ्यास कारयति। न च साधन स्वेच्छया पतिवरण कुर्वन्तीत्याशयेनाह—**या इति**। या पतीन्स्वय वृतवत्यस्ता अपि [illegible] सन्ति। अतस्ते तव किमिव कथयामि किं ब्रवीमि। इद त्वयापि समाचरणीयमिति ध्वनितम्। न [illegible]—**यदि चेति**। यदीद पत्यु स्वयवरण न कर्तव्य तर्हि धर्मशास्त्रे स्मृत्यादावु[illegible] स्वयवरविधिरनर्थक एव निष्प्रयोजन एव। अतस्त्व प्रसीद प्रसन्ना भव। हे देवि। **अलमिति**। [illegible] मरणानुबन्धेनाल न्त(क्त)नम। ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन शपे शपथ कुर्वे। सदिशाज्ञापय। मा [illegible] प्रेषय [illegible]। अह यामि। [illegible] हृदयदयित देव चन्द्रापीडमानयामि। त्वदन्तिक इति शेष.। इत्येव [illegible] कादम्बरी [illegible]। अथ कादम्बरी विशेषयन्नाह—**प्रीतीति**। [illegible] दृष्ट्या मा पिबन्तीव पान कुर्वन्तीव लज्जा त्रपा भित्त्वा भेद कृत्वा-

कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, [1]प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो [2]मंदिरारसदोषो गुणताम्, दर्शितं मुखं मन्मथयुगावतारेण' इति । अथाहं प्रकाशं विहस्याब्रुवम्—'देवि, यद्येवमुत्सृज कोपम् । प्रसीद । नार्हसि [3]कामापराधैर्देवं दूषयितुम् । एतानि [4]खलु कुसुमचापस्य चापलानि, शठस्य न देवस्य' इत्येवमुक्तवती मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं [5]कामः कोऽपि वा, कथय कानि कान्यस्य रूपाणि' इति । तामहं व्यजिज्ञपम्—'देवि, कुतोऽस्य रूपम् । अतनुरेष हुताशनः । तथा हि । [6]अप्रकाशयञ्ज्वालावलीः संतापं जनयति, अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन्भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवनेऽस्य [7]शरशरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को [8]वास्मान्न त्रसति । गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां [9]चिन्ताप्रियमुखसह[10]स्रसंकटमम्बरतलम्, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां [11]वल्लभगुणानसंख्यान्, शृण्वन्तीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणीं सरस्वतीम्, ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमसुखानि ह्रसीयान्कालो हृदयस्यापतति' इति । एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्—'पत्रलेखे, यथा कथयसि तथा

चातुर्येणैन्दवीभिश्चन्द्रसंबन्धिनीभिः कलाभिरिवामृतं पीयूषं वृष्टम् । पीयूषवृष्टिः कृतेत्यर्थः । तथा मलयानिलेन मलयवायुना चिराद्बहुकालात्कालः प्रस्तावो लब्धः । तथा चन्द्रोदयेनावसरः समासि(सादि)तः । तथा मधुमासः सुरभिमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्यानुरूपं योग्यं फलं प्राप्तम् । **मदिरेति** । मदिरा कापिशायनं तस्य रसदोषो गुणतां गतः । मन्मथयुगावतारेण मुखं दर्शितम् । कादम्बर्यनुकूलतायां सत्यामेतत्सर्वमनुकूलं जातमित्यर्थः । **अथेति** । तच्चिन्तनानन्तरं प्रकाशं प्रकटं विहस्याहमब्रुवमवोचम् । हे देवि, यद्येवं तर्हि कोपमुत्सृज त्यज । प्रसीद प्रसन्ना भव । कामापराधैर्देवं दूषयितुं नार्हसि न योग्या भवसि । **एतानीति** । एतानि पूर्वोक्तानि खलु निश्चितं कुसुमचापस्य कन्दर्पस्य चापलानि चेष्टितानि, न शठस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां पुनर्भूय सकुतूहला सकौतुका [सा] इति प्रत्यभाषत प्रत्यवोचत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—**योऽयमिति** । कोऽपि वा योऽयं कामः, कथय प्रतिपादय, कानि कान्यस्य रूपाणि । ततोऽहं [तां] कादम्बरीं व्यजिज्ञपं विज्ञप्तिमकरवम् । कुतोऽस्य रूपम् । एषोऽतनुर्महान्दृश्यमानवह्नेर्विलक्षणो हुताशनः । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । ज्वालावलीः शिखाश्रेणीरप्रकाशयन्नप्रकटीकुर्वन्संतापं जनयति । अप्रकटयन्नप्रकाशयन्धूमपटलमश्रु पातयत्यश्रुपातं करोति । अदर्शयन्नप्रकटयन्भस्मलक्षणं रजोनिकरं पाण्डुतां पाण्डुरतामाविर्भावयति प्रकटयति । एतावति त्रिभुवने तन्न भूतम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—**यदिति** । यदस्य मदनस्य शराणां बाणानां शरव्यतां वेध्यतां न यातं न प्राप्तम् । [न] कोऽपि सांप्रतं शरव्यतां याति । [न] कोऽप्यग्रे यास्यति । [कोऽपि नास्मान्त्रसति ।] **गृहीतेति** । गृहीतमात्तं कुसुमानां कार्मुकं धनुर्येनैवंविधो मदनो बाणैः शरैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपि चेति युक्त्यन्तरे । **अनेनेति** । अनेन कन्दर्पेणाधिष्ठा(ष्ठिता)नामाश्रितानां कामिनीनां हृदयस्य ह्रसीयान्ह्रासकृत्कालः आपतति । अकस्मादागच्छतीत्यर्थः । अथ कामिनीनां विशेषणानि—किं कुर्वन्तीनाम् । चिन्ताजनितं यत्प्रियमुखसहस्रं तेन संकटं संकीर्णं यदम्बरतलं तत्पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनाम् । दयितस्य भर्तुर्य आकार आकृतिस्तेनाविस्तीर्णं संकुचितं यन्महीमण्डलं तल्लिखन्तीनाम् । तथासंख्यानानेकान्वल्लभगुणान्गणयन्तीनां गणनां विदधतीनाम् । तथा प्रियतमकथां अबहुभाषत इत्येवंशीलां सरस्वतीं शृण्वन्तीनामाकर्णयन्तीनाम् । तथा प्राणसमस्य भर्तुर्यः समागमस्तस्य सुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनाम् । इत्येतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादी-

---

१ प्राप्तमनुरूपफलम्, प्राप्तरूपं फलम्. २ मदिरामद. ३ कामापराधे. ४ खलु मलस्य. ५ कामो वा, कामोऽपि. ६ प्रकाशयन्. ७ शरव्यताम्. ८ वास्य त्रस्यति. ९ चिन्तया प्रिया. १० चन्द्रसहस्राणि. ११ वल्लभगुणान्पीयमीसरया.

जनोऽयं कारित' कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते । हृदयादव्यतिरिक्तासीदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम्' इति । एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्—'अलमलमिदानीं देवि, किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन । वरोरु, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का वात्र गुरुजनवक्तव्यता यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः संकल्पयति मातेवानुमोदते, पितेवं ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । किमिव कथयामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन् । यदि चैवमनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः । तत्प्रसीद देवि, अलममुना मरणानुबन्धेन । शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन । संदिश । प्रेषय माम् । यामि । आनयामि देवि, ते हृदयदयितम्' इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-

---

त्यलवोचत् । किं तदित्याह—**पत्रलेखेति** । हे पत्रलेखे, यथा त्वं कथयसि तथायं जनः पञ्चेषुणा कन्दर्पेण कुमारे पक्षपातं कारितः । तदेव स्पष्टीकरोति—**यानीति** । यानि त्वया कथितान्यस्य कन्दर्पस्य रूपाणि तदपेक्षया समधिकानि मयि कादम्बर्यां वर्तन्त इत्यर्थः । अतिनिगूढत्वं यन्मम हृदि वर्तते तदपि भवतीमेव पृच्छामीत्याशयेनाह—**भवतीमिति** । भवतीं त्वामेव वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अत्रार्थे हेतुमाह—**हृदयेति** । इदानीं साम्प्रतं मम हृदयात्त्वमव्यतिरिक्ताभिन्नासि । अत एव त्वां पृच्छामीत्यर्थः । ततो यदत्र मे मम साम्प्रतं युक्तं तदुपदिश कथय । अत्र हेतुमाह—**एवमिति** । एवंविधानां पूर्वोद्दिष्टानां वृत्तान्तानामहमनभिज्ञास्म्यकुशला । तस्मात्त्वदीयोपदेशस्यैव प्रतीक्षा क्रियते । मम त्वेतदेव प्रतिभातमित्याह—**गुरुजनेति** । गुरुजनेन मातृपित्रादिजनेन वक्तव्यता वचनीयतां नीताया प्रापिताया नितरामत्यर्थं लज्जिताया मे मम मरणमेव श्रेय इति हृदयं चेतः पश्यति । जानातीत्यर्थः । इत्येववादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचमब्रुवम् । हे देवि, अलमलं पूर्(क्)तं [illegible](क्त)तम् । किमनेन[न] व्यर्थेनाकारणमरणानुबन्धेन निष्प्रयोजनमृत्युप्रयासेन । **वर इति** । हे वरोरु, भगवता कुसुमशरेण ते तव वरो भर्ता दत्तः । भगवान्देव आराधित एव प्रसन्नः स्यात् । अयं तु न तथेत्याह—**अनेति** । अनाराधितप्रसन्नेन । **का वेति** । अत्र गुरुजने का वक्तव्यता का वचनीयता । **यदेति** । खलु निश्चितम् । यदा गुरुरिव पञ्चशरः कन्दर्पः कन्यकां संकल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति । मातेव जनन्येवानुमोदते [illegible] विहितमिति [illegible] । पितेव जनकेने(क इ)व ददाति प्रयच्छति । सखीव वयस्येवोत्कण्ठामुत्कलिकां जनयत्युत्पादयति । धात्रीवोपमातेव तरुणतायां तारुण्यविषये रतिविषयको य उपचारो विभ्रमादिस्तं शिक्षयत्यभ्यास [illegible] । न च [illegible] स्वेच्छया पतिवरणं कुर्वन्तीत्याशयेनाह—**या इति** । या पतीन्स्वयं वृतवत्यस्ता अपि [illegible] । अतस्ते तव किमिव कथयामि किं ब्रवीमि । इदं त्वयापि समाचरणीयमिति ध्वनितम् । न [illegible]नाह—**यदि चेति** । यदीदं पत्यु स्वयंवरणं न कर्तव्यं तर्हि धर्मशास्त्रे स्मृत्यादावु[illegible] स्वयंवरविधिरनर्थक एव निष्प्रयोजन एव । अतस्त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । हे देवि । **अलमिति** । [illegible] मरणानुबन्धेन [illegible](त)तम् । ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन शपे शपथं कुर्वे । संदिशाज्ञापय । मा [illegible] । [illegible] । [ते हृदयदयि]तं देवं चन्द्रापीडमानयामि । त्वदन्तिक इति शेषः । इत्येव [illegible] सा कादम्बरी [illegible] । अथ कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**प्रीतीति** । [illegible] हृष्ट्या मां पिबन्तीव पानं कुर्वन्तीव [illegible] त्रपां भित्त्वा भेदं कृत्वा-

जर्जरितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निष्पतद्भिरनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा प्रियवचनश्रव
प्रीत्या च खेदाश्लिष्टमुत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकं प्रेङ्खत्कुण्डलमाणिक्यप
मकरकोटिलग्नं च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्
प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवालम्ब्य शनैः शनैरवदत्—'जाना
ते गरीयसीं प्रीतिम् । केवलमकठोरशिरीषपुष्पमृदुप्रकृतेः कुतः प्रागल्भ्यमेतावन्नारीजनस
विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति, समु
सर्पन्ति वा स्वयम्, साहसं संदिशन्ति । बाला जिह्रेमि । किं वा संदिशामि । अतिप्रिये
ऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नः, त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालाप
त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भः, मनोभवे
नाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृतोऽसि मयेति बन्धकीधार्ष्ट्यम्, अवश्यमागन्तव्य

निरुध्यमानैरपि संप्रियमाणैरपि लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैर्निष्पतद्भिर्बहिर्निःसरद्भिरनुरागविभ्रमैरान्तरप्रीतिविलासैराकुलीक्रियमाणा व्याकुलतां नीयमाना । कीदृशी । मकरकेतुशरैः कदर्पबाणैर्जर्जरिता । **प्रियेति** । प्रियद्वचनं तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या प्रीतिस्तया यः खेदस्तेनाश्लिष्टम् । आर्द्रमित्यर्थः । एवंविधमुत्तरा(रीया)शुकमुपसंव्यानवस्त्रं रोमाञ्चजालकेन रोमोद्गमसमूहेनोत्क्षिप्योन्नतं कृत्वा दधती धारयन्ती । किंविशिष्टमुत्तरीयांशुकम् । **प्रेङ्खदिति** । प्रेङ्खच्चञ्चयत्कुण्डलं कर्णभूषणं तस्य माणिक्यपत्रं तत्र या मकरकोटिस्तस्य लग्नं विलग्नम् । पुनः किं कुर्वन्ती । कण्ठे गले हारं मुक्ताकलापमुन्मोचयन्ती । कीदृशं हारम् । शशिकिरणमयम् । अत्युज्ज्वलत्वाच्छशिप्रभाभिर्निष्पन्नमित्यर्थः । अत एव विरहमूर्च्छाजनकत्वान्मकरकेतुना निहितं स्थापितं मरणपाशमिव । **प्रहर्षेति** । प्रहर्षेण प्रमोदेन विह्वलमन्तःकरणं यस्याः सा । तथा कन्यकाजनस्य सहजा सहोत्पन्ना लज्जा त्रपामालम्ब्येवालम्बनीकृत्येव शनैः शनैर्मन्दं मन्दमवददवोचत् । ते तव मयि विषये गरीयसीं प्रीतिं स्नेहं जानामि । परं केवलमकठोरं सुकुमारं यच्छिरीषपुष्पं तद्वन्मृद्वी प्रकृतिर्यस्यैवंविधस्य नारीजनस्यैतावत्प्रागल्भ्यं कुतः स्यात् । तत्रापि बाल[भाव]भाजः कुमारीलोकस्य विशेषतस्तन्न स्यात् । कथं तर्हि रुक्मिण्यादेः श्रीकृष्णविषये रहः संदेशदूतप्रेषणादि वेत्यत आह—**साहसेति** । साहसकारिण्यो याः स्वयं संदिशन्ति संदेशं प्रेषयन्ति । स्वयं समुपसर्पन्ति समीपे गच्छन्ति । साहसं सत्त्ववृत्तिं संदिशन्ति कथयन्ति । मायाशक्तिवशाद्गृहीतशरीराः । तास्त्विति । दिव्या एवेत्यर्थः । अहं तु तथाविधा न भवामीत्यत आह—**बाला इति** । अहं बालाप्राप्तयौवना, अतो जिह्रेमि त्रपापन्ना भवामि । बालत्वात्किमपि न स्फुरतीत्याह—किं वेति पक्षान्तरे । किं संदिशामि किं कथयामि । प्रियसंदेशविषयार्थस्य स्फुरणमेव प्रकटयति—**अतीति** । सर्वजनस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे त्वमतिप्रियोऽसीत्यभिरुण्णं इतिवत्पुनरुक्तता । **तवेति** । तवाहं प्रियात्मा । प्रियो वल्लभ आत्मा यस्येति बहुव्रीहिः । इत्यपि जडस्य प्रश्नः । स्वविषयकप्रियत्वज्ञापनाज्जडत्वमित्यर्थः । तदुक्तम्—'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तपौरुषमेव वा । प्रकाशयन्स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः' इति । त्वयि भवति गरीयाननुराग इत्यपि न स्वकीयानां नायकानां व्यञ्जनरूपतयैवानुरागप्रकाशनम् । सामान्यवनितानां तु वाच्यवृत्त्येवाह—**वेश्येति** । वेश्या गणिकास्तस्या आलापः, न तु कुलवत्याः । **त्वयेति** । त्वया विना भव्यतिरेकेणाहं न जीवामि न प्राणान्धारयामि । इत्यपि न । अनुभवविरोधात् । जीवन्नपि न जीवामीति स्पष्ट एव विरोधः । **परीति** । मामनङ्गः कदर्पः परिभवति पीडयति । इत्यपि न । आत्मनः कामुकत्वप्रकाशनेन कुलवधूनामनुचितदोषोपालम्भात् । **मनोभवेति** । मनोभवेन कदर्पेणाहं भवते दत्ता समर्पिता । इत्यपि न । कामुकत्वप्रकाशनरूपतया कुलस्त्रीणामनुचितोपसर्पणोपायत्वात् । **बलादिति** । बलाद्धठान्मया त्वं धृतोऽसि । इत्यपि न । अस्य बन्धकी कुलटा तस्या धार्ष्ट्यरूपत्वात् । **अवश्येति** । अवश्यं निश्चितमागन्तव्यम् । इति

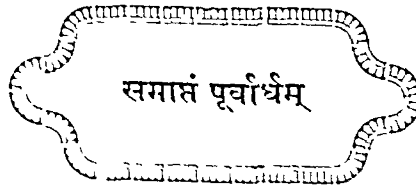
---

१ जर्जरिता २ मरणाय पाशमिव ३ एव. ४ अवलम्ब्य. ५ पक्ष्म. ६ संदिशन्ती, दिशन्ती ७ प्रिया नेति.

मिति सौभाग्यगर्व', स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम्, प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्, अनपेक्षितानुजीवितदुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यम्' इति ।

न । अस्य स्वसौभाग्यगर्वरूपत्वात् । स्वयमागच्छामि । इत्यपि न । स्त्रीचापलत्वात् । **अनन्येति** । अयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानः परिजनः सेवकजनोऽनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः । इत्यपि न । स्वयं स्वभक्तिनिवेदनस्य लाघवत्वात् । **प्रत्याख्यानेति** । प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्य शङ्कयाशङ्कया न संदिशामि न संदेशप्रेषणं करोमि । इत्यपि न । इदं हि प्रसुप्तसिंहोत्थापनवदप्रबुद्धबोधनम् । अज्ञातज्ञापनमित्यर्थः । **अनेति** । अनपेक्षितमसमीहितं त्वद्गमनानन्तरमनुजीवितं यस्मिन्नेतादृशं यद्दुःखं तेन दारुणा भीषणाहं स्याम् । इत्यपि न । इयं ह्यतिप्रणयितात्युत्कटस्नेहवत्ता । **ज्ञास्यसीति** । मरणेन मृत्युना त्वं प्रीतिं ज्ञास्यसि । अग्रेऽवबोधो भविष्यति । इत्यपि न । इदं हि असंभाव्यम् । तद्व्यतिरेकेणापि प्रीतेर्ज्ञायमानत्वादिति ॥

इति श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणिभट्टारसार्वभौमभट्टारश्रीविजयसेनसूरीश्वराणां विजयराज्ये पातिशाहश्रीअकब्बरप्रदापितोपाध्यायपदधारकश्रीशत्रुंजयकरमोचनाद्यनेकसुकृतकारकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणिविरचितायां कादम्बरीनिरन्तरव्याख्यायां प्रथमः परिच्छेदः ।

कादम्बरी।

उत्तरभागः।

देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसंधिभेदम्।
वन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्ध्यै सृष्टेर्गुरू गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ १ ॥

मेरु सात्रभवे सकुङ्कुमपय पूरै परीतोऽभव-
त्पीतस्तेन सुवर्णपर्वत इति ख्याति जगाम क्षितौ।
देवीनृत्यविशीर्णहारमणिभिस्तारो गतस्तारका-
धारोऽसाविति यज्जनिव्यतिकर सोऽव्याद्वृकाङ्क प्रभु. ॥
श्रीमाञ्शान्ति प्रभुरवतु वो गाढसर्वाङ्गबाधा
य राजश्री सुभगम[भ]जत्किं नु यस्य प्रभोर्न।
तद्रागोऽन्त करणमविशत्पुष्टचेष्टाविशिष्ट
वार्धिस्यन्दस्तटमिव विष भोगिचूडामणीवत् ॥
जाग्रज्ज्योतिरकब्बरक्षि[तिप]तेरभ्यर्णमातस्थिवा-
न्सिद्धार्द्रे करमोचनादिसुकृत योऽकारयच्छाहिना।
जीवानामभयप्रदानमपि य सर्वत्र देशे स्फुट
श्रीमत्पाठकपुगव स जयताच्छ्रीभानुचन्द्राभिधः ॥
तच्छिष्य सुकृतैकभूर्मतिमतामग्रेसर केसरी
शाहिस्वान्तविनोदनैकरसिक श्रीसिद्धिचन्द्राभिध।
पूर्वं श्रीविमलाद्रिचैत्यरचना दूरीकृता शाहिना
विज्ञाप्यैव मुहुर्मुहुस्तमधिप योऽकारयत्ता पुन. ॥
यावन्या किल भाषया प्रगुणितान्ग्रन्थानशेषांश्च ता-
न्विज्ञाय प्रतिभागुणैस्तमधिक योऽध्यापयच्छाहिराट्।
[illegible]नेकव(वि)धानवैभवकला चेतश्चमत्कारिणीं
चक्रेषु स्फुटमेति सर्वविदित गोत्र यदीय पुन ॥
श्री[illegible] प[illegible]तुरगान्श्रीसिन्धुगन्दुर्धरा-
न्दत्त्वा प्र[illegible]वसभवप्रणयतो धृत्वा करे य जगौ।
शाहि[illegible]नदक[illegible]क्षितिपतिस्त्यक्त्वा व्रत दुष्कर
[illegible]निर्गा[illegible]वसुधाधर्मोऽधुना त्व भव ॥
[illegible] क्षितितलविदितो वाचक[illegible]
[illegible] गुरुनन[illegible]तो भक्तिपर्वानगर्वान्।
[illegible] रचित [illegible]
[illegible] सिद्धिचन्द्र[illegible]ना स ॥

[illegible] निर्विघ्न[illegible]मीष्टदेवताप्रणतिरूप कृतं मङ्गल शि-
[illegible]—देहेत्यादिना। तौ गिरिसुतापरमेश्वरौ वन्दे इति सबन्ध.। तौ निर-

व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्रं हस्ताग्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम् ।
आविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥
आर्यं यमर्चति गृहे गृह एव लोकः पुण्यैः कृतस्य यत एव ममात्मलाभः ।
सृष्टेव येन च कथेयमनन्यशक्या वागीश्वरं पितरमेव तमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

पाधिकसकललोकाभीष्टार्थदायकत्वेन प्रसिद्धावम्बागकरौ नमस्कुर्वे इत्यर्थ. । अन्यतरनमस्कारेणैवाभीष्टसिद्धावु-भयोपादान शक्तेर्वागात्मकत्वाद्भगवतोऽर्थात्मकत्वादविकलशब्दार्थपरिस्फूर्त्यर्थमे(मि)ति बोध्यम् । अहमित्य-प्रयुञ्जानेन व्यङ्ग्यार्थ एव प्राधान्येन निरूप्यत इति ध्वनितम् । निर्गुणस्य वस्तुनो नमस्काराद्ययोग्यतया परमे-श्वरपदोपादानेनैव तत्सिद्धे निगरणार्थकगिरिपुत्रीसाहित्येन कारणगुणा हीति न्यायेन तस्या अपि तथात्वात्तदा-राधकस्यानायासेनैव वाणीनिगरण भवतीति सूचितम् । तच्छब्दसंबन्धीभूत यच्छब्दार्थमाह—ययोर्देहद्वयार्ध-घटनारचितमेक शरीरम् । अस्तीति शेष. । ययो पार्वतीपरमेश्वरयोर्देहद्वयस्य स्त्रीपुरुषरूपदेहद्वयस्यार्ध स्त्रीदेहार्ध पुरुषदेहार्धं च तयोर्घटना सघट्टस्ताभ्या वा घटना निर्माण तेन रचित स्वय निष्पा(ष्पा)दितमित्यर्थ । ननु विजातीयोत्पन्नत्वेन कथमेकत्वमित्यत आह—**अन्विति** । अनुपलक्षितोऽप्रतीयमानः सधि. परस्परसधानम् । संयोजनमिति यावत् । तत्कृतो भेद. स्त्रीत्वपुस्त्वरूपो यस्येति समासार्थ । द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारम्भे स्यादय दोषः । अस्य चार्धनारीश्वरलीलाविग्रहस्यैकस्यैवोपलम्भाद्भेदप्रत्ययाभावादिति भाव. । एतेनोत्तरमात्मकृत्यासंधि-ताया पितृपूर्वकृतेरर्धनारीश्वरविग्रहवदभेद संदर्भशुद्ध्या सूचित । तेनालौकिकचमत्कारकारिता च नतिफल दर्शयति—**सुदुर्घटेति** । सुदुर्घट कादम्बरीप्रत्यागतपत्रलेखाकथिततत्संदेशाना किंचिद्वचनकाल एव देवा-त्पर लोक गते वाणेऽन्येन केनापि कविना तथा विरचयितुमशक्य कथापरिशेष । 'कृदभिहिते' इति न्यायेन परिशिष्यमाणा कथेत्यर्थ । तत्सिद्ध्यै स्वरूपनिष्पत्त्यै । अय भाव —पितुरुपरमे तत्कृतावुत्तरकथाविच्छेददर्शना-दसमाप्तिरूपकलङ्कदूरीकरणाय पितृप्रसादप्राप्तवाग्वैभवस्तत्पुत्रस्तत्समाप्त्यै स्वय यत्न कृतवान् । स च तादृश-पुरुषधौरेयाराधन विना न सिध्यतीति । एवंविधाम्बेश्वरसद्भावे प्रमाणमाह—**सृष्टेति** । सृष्टेर्जगतो गुरु पितरौ । उत्पत्तिमन्निमित्तकारणभूतावित्यर्थ । नन्वीश्वरस्यैव निमित्तत्व श्रुत नाम्वाया इति चेत्, न तर्नीया-समित्याद्युक्त्यवष्टम्भेन शक्तिरहितस्य तत्रासामर्थ्यावधारणादिति दिक् ॥ १ ॥

विघ्नसमसंख्यमङ्गलस्य कारणत्वावधारणाद्बहुविघ्नशङ्कया कृत नतिरूप मङ्गलान्तरमुपनिबध्नाति—**व्याधू-तेत्यं(ति)** । त नारायणमपि नमामीत्यन्वय· । तमङ्गीकृतमत्स्याद्यवतारनिरस्तसमस्तदु ख नारायणमपि क्षीरशा-यिनमपि । एतेन स्वस्य तत्रागम्यत्व सूचयति । नमामि । प्रह्वीभवामीत्यर्थ । नन्वगम्यत्वे कथ नमस्करणी-यत्वे(ते)त्यत आह—**येनेत्यादि** । येन क्षीरशायिना स्वसेवार्थ नृसिंहरूप परस्परविरुद्धजात्याश्रय सगुणस्व-पमाविष्कृतम् । प्रकटीकृतमित्यर्थः । एतेन कर्मारब्धत्व निवारयति । ध्यानार्थ तत्स्वरूप विशेषणद्वाराह—**व्याधूतेत्यादिना** । व्याधूताना कम्पिताना केसराणा स्कन्धवालाना सटा श्रेणयोऽग्रभागा वा ताभिरभ-क्ताना विशेषेण कराल भीषण वक्त्र मुख यस्येति समासार्थ । तथा हस्ताग्रेषु विस्फुरितानि देदीप्यमानानि शङ्खगदासिचक्राणि पाञ्चजन्यकौमोदकीनन्दकसुदर्शनानि यस्य स इत्यर्थः । चतुर्भुजत्वमनेनोक्तम् । अज्ञान-हिरण्यकशिपुध्वस । आद्यविशेषणेन द्वितीयेन चासे. प्रत्यासन्नवधोपायत्वादितरेषामप्रत्यासन्नवधोपायत्वात्तादृश· विघ्नध्वस सूचित. । प्रमाणमाह—**विश्वेति** । सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तमित्यर्थ ॥ २ ॥

आर्यमिति । त पितरमेवानतोऽस्मीत्यन्वय । त प्रसिद्ध पातीति व्युत्पत्त्या सर्वापद्रक्षक जनक वाणमा-नतोऽस्मि । नमस्कारेणाभिमुखीकरोमीत्यर्थ । एवकारेण नेद पितृत्वमन्यत्रेति सूचयति । तच्छब्दसबन्धिन माह—लोक आर्यं य गृहे गृह एवार्चतीति । लोकते गुणा[नि]ति व्युत्पत्त्या गुणग्राहको जनो गृहे गृह एव । एवकार प्रातिस्विकतामाह—स्वस्वगृहे आर्यं कर्णपथप्राप्तमर्चति । स्तौतीत्यर्थ । श्लेषोपबृंहितामेतद्वाणीमाकर्ण्य श्राण-हृदयाह्लाददायितया मौलिमण्डलान्दोलनविरचनेन 'हृदि लग्नेन वाणेन' इत्यादिना । अथ यावन्मद्हृदय गो

---

१ गया।

याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् ॥ ५ ॥
गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।
एकप्रवामृतरसास्पदचन्द्रपादसंपर्क एव हि मृगाङ्कमणेर्द्रवाय ॥ ५ ॥
गङ्गां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य स्फीताः समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।
आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता कथानुघटनाय मयापि वाणी ॥ ६ ॥
कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोऽयम् ।
भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसंदधानः ॥ ७ ॥

वा तन्नोररीकरोतीति भाव. । अन्यच्च पुण्यैरेव कृतस्य मम यत आत्मलाभः पुण्यैरेव धर्मैरेव । एतेन धर्ममात्रारब्धत्वेनात्मनो देवांशत्व प्रतिपादयति । कृतस्य निष्पादितस्य मम यतो वाणादात्मलाभो देहसंबन्धो जात इति शेष । एतत्पुत्रत्वमेव मे धर्ममात्रारब्धत्व सूचयति । येन च वाणेनानन्यशक्या तदितरजनेन कर्तुमशक्येय प्रसिद्धा कथैव । एवकारोऽप्यर्थे । कादम्बरीविषयिणी कथापीत्यर्थ । सृष्टा । कल्पितेत्यर्थः । पुराणेतिहासादिष्वदृष्टापीय कथा स्वय निर्मिता निबद्धा चेति भाव । स्वय निर्माणे हेतुगर्भं विशेषणमाह—**वागीश्वरमिति** । वाचां वाणीनामीश्वर नियन्तारम् । स्वायत्तीकृतवाक्प्रपञ्चस्य किमशक्यमिति भाव. ॥ ३ ॥

कविरिदानीं स्वमौद्धत्य परिहरति—**यात इत्यादिना** । श्लोकद्वयेन । पितरि कथारब्धके वाणे दिव स्वर्गं याते प्राप्ते सति तद्वचसैव तस्य वाणस्य वचसा । वचोभिरित्यर्थः । य कथाप्रबन्धश्चरितगोष्ठीविस्तारो [भुवि] भूमण्डले विच्छेद विनाशमाप प्राप्तवान् । तत सता सहृदयाना तदसमाप्तिकृत तस्याः कथाया असमाप्तिरसंपूर्णता तत्कृत तत्प्रयुक्त दु खम् 'हा, वाणारब्ध एतादृश प्रबन्धो न समाप्तिमगात्' इत्याकारमधर्मफल समा(वि)लोक्य दृष्ट्वा त दु खपरिहारार्थं मया प्रारब्ध एव । मया तत्पुत्रेण 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्युक्तेस्तेनैव मया प्रारब्ध एवाविच्छेदेन समाप्तिं नीत एव । कवित्वदर्पान्न लोकोत्तरवर्णनानिपुणतरकविकर्मगर्वान्न । त ।। च सहृदयान्तस्तापनिरासायैवायमारम्भ , न पुन स्वकविताप्रौढिदर्पादिति भाव ॥ ४ ॥

गुरुणा पित्रा गद्ये कृते । जातावेकवचनम् । गद्येषु कृतेष्वित्यर्थ । यत्तथापि कृतगद्याक्षरतुल्यान्यक्षराण्यज्ज्वलसमुदायात्मकानि वर्णानि निर्गतानि प्रादुर्भूतानि स मे पितुरेव वाणस्यैवानुभाव सामर्थ्यम् । स्वशरीरमोचनसमये तथा तेनानुगृहीतो यथाग्रेतनकथापूरकगद्यावली तत्समानाकारैवाविरभूदिति भाव । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासे(न्यासे)न द्रढयति—एको मुख्य एव प्रवाहो यस्मिंस्तादृशो योऽमृतरस पीयूषद्रवस्तदास्पद स्थान यश्चन्द्रस्तत्पादसंपर्क एव तत्किरणसंबन्ध एव मृगाङ्कमणेश्चन्द्रकान्ताश्मनो द्रवाय स्रवाय भवतीति शेष । यथा चन्द्रकान्तमणिश्चन्द्रकिरणसंपर्काद्द्रवीभवति तथा मद्वाण्यपि पितृवाक्संबन्धेनामृतस्राविणी भविष्यतीति भाव. ॥ ५ ॥

अर्थान्तरन्यास पद्यान्तरेण दर्शयति—**गङ्गामिति** । यथेतरा नद्यो यमुनाद्या भागीरथीसंभेद कृत्वा पृथिव्या तद्रूपतामत्योद्दण्टा साग गच्छन्ति, एवमासमुद्रगे मत्तातवाणीस्रोतस्याख्यानसंधानार्थं पातिता मद्वाणी [illegible] सिन्धुगामिनी भविष्यतीत्यर्थ [illegible] यमुनादीना परप्रवाहसंबन्धेन सिन्धुगामित्वम्, तथा मद्वचनप्रवाहोऽपि [illegible] गमि)ष्यतीति भाव ॥ ६ ॥

[illegible] पन कथ न भय तत्राह—**कादम्बरीति** । कादम्बरी कथा मद्य च, [illegible] स भरेणाधिक्येन समस्त एव जनो जन्तुमात्र मत्त क्षीब किंचिदपि [illegible] नुसंधत्त इत्यर्थ । तथा च ममापि स्वान्त पातित्वेन मत्ततया विवेकान- [illegible] र्नि रसवर्णविवर्जितेन रस शृङ्गारादिस्तद्घटिताक्षरमालिकारहितमद्वाण्या [illegible] तोऽस्मि । तदनुसंधानाभावादित्यर्थ । रसेत्यादिना भीतिहेतुरुक्त ॥ ७ ॥

बीजानि गर्भितफलानि विकाशभाञ्जि वप्त्रैव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि ।
उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पुष्टिं तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि ॥ ८ ॥

अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलताळज्जिता लज्जैव दर्शनम् । मनोभवविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति । अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडतैव नोपस-

---

मम पुनरेतन्निर्माणे न कोऽपि प्रयासलेश इत्याह—**बीजानीति** । तस्य बाणस्य तनयेन पुत्रेण तान्येव बीजानि संहृतानि कथाविषयीकृतानि पुष्टिं फलोद्रेकता यान्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यानि बीजानि गर्भितफलान्यङ्कुरोत्पादनानुकूलशक्तिमन्ति वप्त्रे(प्त्रै)व वापकेने(नै)व बाणेनोत्कृष्टभूमौ सर्वतोऽप्यधिककादम्बरीलक्षणाया भुवि विततानि गद्यादिरूपेण सर्वतः स्थापितानि उचितं कर्म रससेकादि तस्य बलात्सामर्थ्यात्कृतानि निष्पादितानि । विकाशः श्लेषाभिव्यक्तिस्तद्भाञ्जि तत्सपादकानि कृतानि । केनचिद्वापकेन गुल्मादिरहितभूम्युप्तानि शाल्यादिबीजानि जलसेकादिक्रियाबलादङ्कुरावस्थां प्रापितानि फलादिसपन्नान्युपसंह्रियन्त इति श्लेषार्थः ॥ ८ ॥

अत्र च पूर्वकादम्बर्यां विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्पुष्टो विप्रलम्भस्तत्र स्मृतिव्यभिचारिभावोदयान् 'आनयामि तं देवम्' इति पत्रलेखोक्तिस्मृतावुत्तरार्धे उत्तरितकादम्बर्या निवेदयति पत्रलेखा चन्द्रापीडाय—**अपि चेत्यादिना** । अपि च अन्यदपि शृण्वित्यर्थः । इदानीमपि तद्दर्शनं विना जीवितावसानकालेऽप्यानीतस्य मल्लोचनगोचरं प्रापितस्य कुमारस्य पृथिव्यां कदर्पमूर्तेर्दर्शनं साक्षात्कारं प्रतिकूलादृष्टवशात्कुमारीस्वभावो लज्जैवेन्द्रियादिवृत्तीनां स्वच्छन्दचारसंकोचिका त्रपैव न ददाति । वर्तमानसामीप्ये लट् । न दास्यतीत्यर्थः । यद्वा वर्तमान एव वा लट् । प्रथमदर्शनवल्लज्जया तथाकृतमनुभूतमिदानीमपि सैवानुवर्तत इति पूर्वोत्तरावविशून्यता निषेधस्य द्योत्यते । ननूत्कण्ठा लज्जां दूरीकरिष्यतीत्यत आह—**तरलतेति** । तरलता दर्शनोत्कण्ठारूपं चाञ्चल्यं चक्षुषोस्तेन लज्जिता लज्जां प्राप्ता । मयि विद्यमानायां दर्शनोत्कण्ठा जातेति लज्जाया लज्जोदयात्तत्र लज्जाव्याप्तिर्भूयसीति भावः । तस्या च सत्यां प्रत्यवयवनिर्निमेषावलोकनं च कथं स्यादिति पुनरपि दिदृक्षादैन्यं च व्यभिचारि व्यज्यते । लज्जितेयं दृष्टिः । तल्लक्षणं तु—'मनागञ्चितपक्ष्मा च किंचित्स्रस्तकनीनिका । सत्रस्तोऽर्धपुटा दृष्टिर्लज्जिता लज्जिते स्त्रियः ॥' इति । यद्वा चिन्तासततत्युपनीतं भवन्तं विभाव्य 'काकार्यम्' इत्यादिवदुन्मादव्यभिचारिभावाक्रान्ता हे इत्याह—**अपि चेति** । इदानीं भावनासमये । आ ईषदर्थे । ईषत्कालमल्पकालं नीतस्य भावनया पुरः प्रापितस्य तरलतोन्मादो लज्जा वेलैवकार एवार्थे(?) सकल्पसमास(ग)मेष्वाभिमुख्यं प्राप्तस्य तरलतौत्सुक्यं दर्शनं न ददाति । अपि तु ददातीत्यर्थ इति वा । ननु तर्हि किमर्थं ताम्यसीत्यत आह—**लज्जितेति** । क्षणमात्रस्थायितया लज्जां प्राप्ता । तिरोभूते(ते)त्यर्थः । औत्सुक्यस्य क्षणिकत्वेन सपूर्णदर्शनफलालाभादिति भावः । यद्वा पत्रलेखा प्रत्युपालम्भोक्तिः कादम्बर्याः । अस्मिन्काले सामस्त्येन नीत(स्य) देशान्तरं प्रापितस्य । त्वयेति शेषः । कुमारस्य कुत्सितमारस्य । दुर्बलमारस्येति यावत् । अन्यथा मां विहाय देशान्तरं कथं गच्छेदिति भावः । तत्सबन्धिनी तरलताळज्जिता दृष्टिर्लज्जैव । एवकारश्चार्थे । लज्जा च समुच्चयो दर्शनं न ददाति । तरलनागमनानन्तरं पुनरागमनस्या चञ्चलता तस्या एवाभावादिति भावः । लज्जिता दृष्टिर्दृष्टेर्लज्जालमस्थिरत्वेन फलालाभादिति भावः । कथं निरपत्रपमस्य मुखं प्रदर्शयामीति त्रपापि दर्शनप्रतिबन्धकीभूता जातेति भावः । तथा च तस्य पुनरागमनमसभावितमिति भावः । औत्सुक्यचिन्ताहर्षादीनां शबलता । तत्र स्थितस्यापि तस्य स्वप्नादिमाक्षात्कारेण चक्षुःफलालाभेन पुनरपि दिदृक्षा दैन्यं च व्यभिचारी व्यज्यते । नन्वसन्तमपि भावमनिचतुराः स्त्रियः स्वाङ्गीनगहजनिद्धचेष्टाविशेषैरगविर्भावयन्तीति कथं तरलनादीनां तादृगाशयवत्त्वं निर्णयमिति मयाशिमे गेवमाहेत्याह—**मनोभवेति** । मनोभवोऽनिर्निमित्तभवः कामस्तस्य तत्कर्तृको विकारः कार्श्यपाण्डिमादिस्तज्जनिता वेदना मनापादिरूपा[illegible] विलक्ष विल-

---

१ वप्त्रैव. २ गतानिपोषम्, च यान्ति पोषम्. ३ तरलता लज्जितेव लज्जा. ४ दर्शन दातुम्

र्पति । स्वयमुपसर्पणलघुलाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते । बलात्तदानयनापराधभीता

लक्षम् । अप्रतिसंधीयमानमिति यावत् । वैलक्ष्यम् । 'लक्ष्य वेध्ये च भावे च' इत्यभिधानाद्विविधभावभोवो(?) न पुरस्तिष्ठति । न पुन स्थास्यतीत्यर्थ । तथा च कामविकारकीलिताया मे सहजचेष्टाविर्भावाभावात्तरलतादीनामतिप्राबल्यादिति भाव । विकारपद च सहजसिद्धस्नेहावलोकनन्यूनता व्यनक्ति । मनोभवपद च कामवेदनाबाह्येन्द्रियाविषयत्व व्यनक्ति । ज्ञानार्थप्रकृतिकवेदनापदेनाज्ञायमानदु:साध्वसाभाव व्यनक्ति । अत्रापि भविष्यदर्थे लट् । यद्वा दर्शनफलमाह—**मनोभवेति** । वैलक्ष्यमदर्शनजनितकार्श्यपाण्डिमादि वैलक्षण्य तदेव पुर । प्रथममिति यावत् । न स्थास्यतीत्यर्थ. । एतेन तस्य दु:सहतोक्ता । दु:सहत्वे हेतुगर्भ विशेषणमाह—**मनोभवेति** । उक्त एवार्थ । यद्वा संतापादिविकारवेदनास्थिरत्वेन निर्विण्णाह । वैलक्षण्य संतापादिकृत कार्श्यमोहादिक न बहुकाल स्थास्यतीत्यर्थ. । मध्ये स्वप्नसकल्पसमागमेष्वाश्वासात् । अन्यथा तत्स्थैर्येऽल्पेनैव कालेन मरणसभवात् । दु खविमोकादिति भाव । एतदप्यकृतपुण्याया मे कुत इति निर्वेदध्वनिः । तदेव विशेषणद्वाराह—**मनोभवेति** । कदर्पकृता विकारा स्वप्नसकल्पसमागमादयस्तत्कृता वेदना तथा समागमस्यास्थिरत्वेन पुनर्विरहदु खानुसधान तेन विलक्ष मरणलक्षविगम प्राप्तमित्यर्थ । ननु गाढान्धकाराभिसरणशीलाना कामिनीचक्षुर्विषयाभावेऽपि त्वगिन्द्रियस्य स्पर्श केन वा वारणीय इति मयोक्ते सैवमुत्तरितवतीत्याह—**अप्रतिपत्तीति** । जडता स्पर्शजन्यः स्तम्भाख्य सात्त्विकभाव. स एव नोपसर्पति । न यास्यतीत्यर्थ । अत्रापि भविष्यदर्थे लट् । यथाकथचित्त्वयानीतस्यापि गाढान्धकारे दर्शनायोग्यस्य त्वगिन्द्रियस्पर्शसुखानुभवे प्रथमस्पर्शजन्यजडताप्रतिबन्धे चुम्बनाद्यननुष्ठाने स्पर्शस्य निष्फलत्वेन तत्रापि दैववैमुख्येन विरहज्वरोपशान्तिमलभमानाया स्पर्शो वृथैव भविष्यतीति भाव । ननु शारीरा भावा क्षणस्थायिनो भवन्ति, उत्पन्नापि जडता न स्थास्यतीत्यत आह—**अप्रतिपत्तीति** । अ[प्र]तिपत्ति स्पर्शो ज्ञान साध्वस भय मा कदाचित्कश्चिन्मा दर्शीति(?)ताभ्या जडाभावान्तरानुत्पादेन पदात्पद दातुमसमर्था गाढान्धकारसजातस्पर्शजायमानस्तम्भेन चुम्बनाद्यनुष्ठानेऽसामर्थ्यात्तथा क्रियमाणे दु खानपगमादिति भाव । यद्वा जडता व्यभिचारिभावोऽपि दैवप्रातिकूल्यानापयास्यति । तत्र कारणमाह—अप्रतिपत्तिर्मोह, साध्वस भयम्, ताभ्या जडा । स्थिरेत्यर्थ । तथा च जडतामोहभयव्यभिचारिणा शबलतयान्यापगम एव मया गन्तव्यमिति स्थिरेति भावः । यद्वा नास्ति प्रतिपत्तिर्ज्ञान यस्या साप्रतिपत्तिमूर्च्छा व्यभिचारिभाव । यावदेव त्व तमानेष्यसि तावदेव मे मूर्च्छाभिभविष्यति । तदानयनसभ्रमोत्थिताया मे मूर्च्छापगमानन्तर यद्वय बहुकाल स्थित्वा लोको ज्ञास्यतीति ताभ्या जडा स्तब्धा । आविर्भवितुमशक्येति यावत् । जडता डलयोरैक्याज्जलता । स्वेदसात्त्विकभावो नाविर्भविष्यतीत्यर्थ । मूर्च्छाभयाभ्या स्थातुमसमर्थया त्वया मयैव सह कुतो नागम्यत इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—**स्वयमिति** । स्वयमुपसर्पण तदननुमत्या स्वय गमन तेन लघुलाघवमेव तुच्छलाघवमेव तत्प्रति[पत्ति]स्त्वयैवागन्तव्यमित्युपदेशज्ञान [illegible] तत्स्थिरता नावलम्बते । नावलम्बन करोतीत्यर्थ । अन्यत्र ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि युक्त्यनुपलम्भोपहितमिद ज्ञान क्षणमात्रमपि न तिष्ठतीति भावः । स्त्रीणा स्वयमुपसर्पण लघुतापादक नितरामननुमत्या [illegible] नियतमा(?) राजकन्यानाम् । किंचैवमौत्सुक्यातिरेकेण कृतेऽपि तेनापि मदीया नि सारतामाकल्य(लय्य) [illegible]दर्यादिगर्वेणानादरे कृते तव का प्रतिष्ठा, ममापि कि गौरवम्, तदुत्तरकाल च प्रयत्नाभावेन मम [illegible]णमेव शरण स्यादिति तुषकण्डनमेव फलितमिति शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनि । इह तु वर्तमान एव लट् । तेन [illegible] प्रत्यक्षप्रमाणगोचरता च व्यनक्ति । यद्वा स्वयमुपसर्पण स्वयगमन तेन लघुस्तूलादपि नि.-[illegible] तस्या मे [illegible]भावमेव । दृष्टेति शेष । तत्प्रतिपत्तिस्तस्य चन्द्रापीडस्य प्रतिपत्तिर्मयि सर्वोत्कृ[illegible] नावलम्बते । न स्थिरता यास्यतीत्यर्थ । अस्मिन्पक्षे भविष्यदर्थ एव लट् । तेन फलि[illegible] इत्यस्यते । ननु तर्हि तथैव [illegible]दयमानेय इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—[**बलेति**] [illegible] न [illegible]त्वेन भीता या मे भीतिरेव न समुखीभवति । [illegible] न [illegible] । इदमपि मया [illegible] त्वयानेय इति कदाचित्त्वया मदीया दशामा-

भीतिरेव न संमुखीभवति । अथ कथंचिद्गुरुजनत्रपया वा, राजकार्यानुरोधेन वा, चिरावलोकितसहसंवर्धितबन्धुजनोत्कण्ठया वा, सुहृन्मुखकमलदर्शनेन वा, पुनरागमनखेदपरिजिहीर्षया वा, निजगृहावस्थानरुच्या वा, जन्मभूमिस्नेहेन वा, अनिच्छया वास्य जनस्योपरि पादपतनेनापि नानेतुमेव पारितो यदा मयि स्नेहात्कृतयत्नयापि प्रियसख्या पत्रलेखया तदा सुतरामेव न किंचित् । किं चाधुनाप्यधिकमुपजातम् । सैवाहं कादम्बरी यानेन कुमारेण मत्तमदमुखर-

---

लोकस्य पादपतनादिना बलादानीतस्य तथैव स्थितस्य मदपराधं गृह्णतोऽसंमुखस्यानयनफलालाभेन लोकोपहास्यतापरीतापाधिक्यं च मे भवेदिति भावः । तस्मादेते सर्व एव पक्षाः प्रकृतानुपयुक्तत्वादनादरणीयाः । केवलं मनोवाक्कायकर्मभिस्तत्स्वीकार एव मय्यनुग्रहो गतागतेन च तदभावनिश्चयात्त्वया तथा यतनीयं यथा मदनुग्रहे विलम्बालस्योपेक्षास्तस्य न भवन्ति । भवत्याश्च मत्प्राणत्राणसुकृतादिहलोकः परलोकश्च भवेत् । सख्यादीनामुपहासपात्रता न यायाम्, जन्मसाफल्यं च यायां मित्रादिपारवश्यतां च न लभेयम् । गौरवसंरक्षणं भवेत् । नाल्प शरणमुपयायामित्याद्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्याभिधाभिन्नमूलध्वनिः । तेन च प्रबन्धस्योत्तमता सूचिता । तेन चालौकिकरसास्वादनसामग्रीदार्ढ्यं च सूचितम् । अत्र सर्वत्र काव्यलिङ्गं विभावना चालंकारः । यद्वा भीतिरेव त्वा लात्संमुखीभवतीति संबन्धः । एतत्प्राप्तौ पित्रादिभ्यो भयं त्यक्तमित्यर्थः । भीतिप्राप्तौ हेतुमाह—**बलादिति** बलादरुच्या तदानयनं चन्द्रापीडानयनं स एवापराधो महासाहसिकत्वादिरूपस्तत्र भीता । भयहेतूनुत्प्रेक्षमाणेत्यर्थः । तथा चोत्प्रेक्षाया आरोपविषयत्वेनाहार्यभीतेरङ्गीकारादिति भावः । पूर्वोक्तं सर्वमप्यन्यथयन्नाह—**अथेति** । अथशब्दः पूर्वापरितोषे स इति प्रकरणाल्लभ्यते । मयि मद्विषये स्नेहात्प्रेम्णो हेतोः । हेतौ पञ्चमी । कृता विहिता यत्ना आनयनोपाया यया सा तया । प्रिया प्रियकर्त्री चासौ सखी चेति तया पत्रलेखयापि यदा यद्यानेतुमानयनाय न पारितो न शक्तः, तदा तर्हि सुतरामेवातिशयेनैव न किंचित्सुतरामेव लघुनोत्कर्षः । तदा मम जीवितेन न किंचित्प्रयोजनमिति भावः । आनयनप्रकारमाह—**पादपतनेनापीति** । करणे तृतीया । पादयोश्चरणयोः पतनेन । दण्डवत्प्रणामेनापीत्यर्थः । आनयनाशक्तौ पूर्वपूर्वापरितोषेण तृतीयान्तान्हेतूनाह—**कथंचिदिति** । एतत्पदं सर्वतृतीयान्तेन संबध्यते । गुरुजनाः पितृमातृप्रभृतयस्तेषां त्रपा लज्जा तया वा । वाशब्दः पूर्वापरितोषे । राजकार्यं संधिविग्रहादि तस्यानुरोधोऽनुसरणं तेन वा । चिरेण बहुकालेनावलोकितो दृष्टो यः सहसंवर्धितः पांशुक्रीडनादिभिः सह वृद्धिं प्रापितो बन्धुजनो बान्धवलोकस्तस्योत्कण्ठया विरहासहनेन वा । सुहृदो मित्राणि । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । तेषां सुखानि कमलानीवेत्युपमितसमासः । तेषां दर्शनेन सादरावलोकनेन वा । पुनरागमनं पुनरत्रायान्तं तेन यः खेद आयासस्तस्य परिहर्तुमिच्छा त्यागस्पृहा तयेति वा । पुनरपि यातायातश्रमो मा भूदितिविधयेत्यर्थः । निजं स्वकीयं यद्गृहं तत्रावस्थानं सुखवासस्तत्र रुचिः प्रीतिस्तयेति वा । जन्मभूमिर्जन्मस्थानं तत्र स्नेहः प्रेमा तेन वा । सर्वमेतत्संभावनामात्रेणोक्तम् । वस्तुतस्त्वस्य मल्लक्षणस्य जनस्य जन्तुमात्रस्योपर्यनिच्छाऽरुचिः । अप्रीतिरिति यावत् । तया वा । किं चेति पक्षान्तरे । सैवाहं कादम्बरी यानेन कुमारेण चन्द्रापीडेन । कुमुदानि विद्यन्ते यस्यां सा कुमुदिनी तस्याः कुमुदिन्याश्चतुरस्रजलक्रीडासरस्याः । पुष्करिण्या इति यावत् । तटे तीरे । सामीप्ये सप्तमी । हिमप्रचुरं गृहं हिमगृहं तस्मिन्मुक्तावन्निर्मलो मुक्तासंचितो वा यः शिलायाः पट्टः स एव शयनं शय्या तस्मिन्कुसुमानां स्रस्तरस्तमवलम्बत इत्येवंशीला तन्मात्रावलम्बिनी वीक्षिता दृष्टा । अधुना किमधिकमुपजातम् । इत्त सप्तम्यन्तानि हिमगृहविशेषणानि—**मत्तेति** । मत्ताः क्षीबा अत एव मदेन मुखरा वाचाला ये मधुकरा भ्र

---

१ चिरावलोकितबन्धुजनदर्शनोत्कण्ठया वा पुनरागमन, चिरावलोकितसहसंवर्धितबन्धुजनदर्शनसुखेन वा सुहृ कमलावलोकनोत्कण्ठया वा. २ स्वजनस्य ३ मत्स्नेहात्पत्रलेखया पादपतनेनापि गच्छन् ४ अनुनेतुं ५ पारि कृतयत्नयापि प्रियसख्या तदा. ६ अभ्यधिकम् ७ उपयातम्. ८ मधुम

मधुकरकुलकलकोलाहलाकुलिते कोककामिनीकरुणकूजिते विरहिजनमनोदुःखे विकचदलारविन्दनिस्यन्दसुगन्धमन्दगन्धवाहानन्दितदशदिशि प्रदोपसमये, विकसितकुसुमामोदमुकुलितमानिनीमानग्रहोन्मोचनहस्ते कुसुमायुधे, कर्पूरविशदकरनिकरनिर्भरावर्जितज्योत्स्नाजलासारवर्षिणि चन्द्रमसि, दूरविक्षिप्तदलनिवहकुमुदकाननामोदवासितदिगन्तायाः कुमुदिन्यास्तटे, चन्द्रकरस्पर्शप्रवृत्तशशिमणिशिखरनिर्झरझंकारिणि क्रीडापर्वतनितम्बके, हृद्यहरिचन्दनरसकणिकाजालकच्छलेन तत्करतलस्पर्शसुखसंभवस्वेदजलनिवहमिव वहति तत्कालहारिणि मुक्ताशिलापट्टशयने, कुसुमामोदसुरभितदशदिशि तुषारकणनिकरहारिण्यपि वहिरेव देहदाहमावकायहारिणी सर्वरमणीयानां संदोहभूते हिमगृहे कुसुमस्रस्तरावलम्बिनी वीक्षिता

मरास्तेषा कुलानि सजातीयवृन्दानि तेषा कलो मनोज्ञो य कोलाहल कलकलस्तेनाकुलिते व्याप्ते । **कोकेति** । कोकाश्चक्रवाकास्तेषा कामिन्यो योषितस्तासा करुणानि दीनानि कूजितानि विरुतानि यस्मिन् । कीदृशे कूजिते । **विरहीति** । विरहिण्यश्च विरहिणश्चैकशेषे विरहिणस्तेषा जन समुदाय । विरहिणश्च ते जनाश्चेति वा । तेषा मनसि स्वान्त उत्पादित दु ख येन तस्मिन् । **विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि दलानि पत्राणि येषामेवविधानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषा निस्यन्दो रसो यस्मिन्नेवभूत' सुगन्ध सुपरिमलो मन्दो मृदुर्यो गन्धवाहो वायुस्तेनानन्दिता वासिता दश दिशो यस्मिन् । **सर्वाणीति** । सर्वाणि समग्राणि यानि रमणीयानि मनोहराणि तेषा सदोहो दोहन तस्माद्भूते निष्पन्ने तस्मिन् । पुन कस्मिन्सति । कुसुमायुधे कदर्पे सति । कीदृशे । विकसिताना विनिद्राणा कुसुमाना पुष्पाणामामोद परिमलस्तेन करणभूतेन मुकुलित एकीभृतो यो मानिनीना मनस्विनीना मानग्रहोऽहकारग्रन्थिस्तस्योन्मोचन दूरीकरण तस्मिन्हस्त इव हस्तस्तस्मिन् । पुन कस्मिन्सति । चन्द्रमसि शशिनि सति । कीदृशे । कर्पूरो हिमवालुका तद्वद्विशदो निर्मलो य करनिकर किरणसमूहस्तेन निर्भर यथा स्यात्तथावर्जिता मुक्ता या ज्योत्स्ना चन्द्रिका सैव जलासारोऽम्भसा कणस्त वर्षतीत्येवशीलस्तस्मिन् । 'आसारोऽम्भसा कण' इत्यभिधानाज्जलपद पुनरुक्तम् । तच्चादोषाय शाब्दपुनरुक्तत्वात् । तदुक्त वृद्धकविभि —'द्विरदवृहितकरिकलभाश्वहेषाकरकङ्कणकरिहस्तेत्यादौ पुनरक्तेरदोषत्वम्' । कथभूताया कुमुदिन्या । दूर विक्षिप्तो दलनिवह पत्रसमूहो यैरेवविधानि यानि कुमुदकाननानि कैरववनानि तेषामामोद परिमलस्तेन वासिता सुगन्ध प्रापिता दिगन्ता यया सा तस्या । पुन कस्मिन्सति । क्रीडार्थ पर्वत शैलस्तस्य नितम्बके कटके सति । 'मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्ब कटकश्च स' इति हैम । कीदृशे नितम्बे । चन्द्रकराणा स्पर्शस्तेन प्रवृत्त प्रवृद्धो य शशिमणिशिखरनिर्झरश्चन्द्रकान्तसानुझरस्तस्य झकारो विद्यते यस्मिन्स तथा तस्मिन् । कीदृशे मुक्ताशिलापट्टशयने । हृद्य मनोहर यद्धरिचन्दन तस्य रसस्य कणिका' सूक्ष्मा कणास्तासा जालकानि तेषा छल मिष तेन । तस्य चन्द्रापीडस्य करस्तस्य तलस्तस्य स्पर्शस्तस्मात्सुख सात तस्मात्सभव समुत्पत्तिर्यस्यैवभृतो य स्वेदजलनिवहस्तमिव वहतीति वहन तत्तस्मिन् । एतेन सात्त्विकभाव सूचित । पुन कीदृशे शिलापट्टके । तत्काल सद्यो हरत्याकर्षति जनाना चेत इत्येवशील स तथा तस्मिन् । पुन किविशिष्टे । कुसुमाना पुष्पाणामामोद परिमलस्तेन सुरभिता सुगन्धीकृता दशदिशो येन स तथा तस्मिन् । कीदृशे हिमगृहे । तुषारकणा हिमविप्रुषस्तेषा निकरेण समूहेन हारिण्यपि मनोहरत्वेऽपि वहिरेव बाह्यवृत्त्या देहदाहमात्रेण केवल शरीरदाहज्वरोत्पादकत्वेन काय देह हरतीत्येवशील तत्तथा तस्मिन् ।

---

१ [illegible]कोलाहलाकुलिते. २ [illegible]जनित, कूजिते जनित. ३ वृन्दनिष्यन्दानन्दितमन्दगन्धवहसुगन्धदशदिशि विक-[illegible] [illegible]मानिनीमानग्रहोन्मोचनदक्षकुसुमायुधे कर्पूरक्षोदमिश्रचन्दनपङ्कपिण्डे कुपितकामिनीविनोद-[illegible] [illegible] प्रदोषसमये [illegible]विपाण्डुनिविडकुण्डलोद्धृष्टललाटयुव-[illegible] [illegible]निकरनिर्भरावर्जितज्योत्स्नाजलासारवर्षिणि चन्द्रमसि. [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible]हारिणि

ममापि चापुनरुक्ततद्दर्शनस्पृहे ते एवैते लोचने, ययोरालोकनपथमसौ यातः । तदेव चेदमप्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयम्, येनान्तः प्रविष्टोऽपि न पारितो धारयितुम् । तदेव चैतच्छरीरम्, येन तत्समीपे चिरमुदासीनेन स्थितम् । सएव चायं पाणिः, योऽलीकगुरुजनापेक्षी नात्मानं परिग्राहितवान् । अनपेक्षितपरपीडश्चन्द्रापीडोऽपि स एव, योऽत्र वारद्वयमागत्य प्रतिगतः । मय्येवोपक्षीणमार्गणतया वाकिंचित्करोऽन्यत्र पञ्चशरोऽपि स एव, यस्त्वयावेदितो मे ।

प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः—'त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति तामहं पुनरप्यवदम् । सा तु 'देवि, मैवं स्म मनसि करोः । कुमतिरियम् । अतिदारुणोऽयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिददृश्यमाने प्रियजने जनितहृदयानुरागाज्जीवितमप्यपहरति' इत्यब्रवीत् । तदपि नास्त्येव मे । मदनेन वा, दैवेन वा, विरहेण वा, यौवनेन वा, अनुरागेण वा, मदेन वा, हृदयेन वा, अनेन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनि-

---

यच्छीतलं तत्कथं दाहकमिति विरोधः । विरहित्वेन तत्परिहारः । अतएव विरोधाभासोऽलंकारः । ममापि च कादम्बर्या अप्यपुनरुक्ता प्रथमा तस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनस्पृहावलोकनेच्छा ययोस्ते एवैते लोचने नेत्रे । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्ते के । ययोर्नेत्रयोरालोकनपथं विलोकमार्गमसौ चन्द्रापीडो यातः प्राप्तः । च पुनरर्थे । इदं प्रत्यक्षं तदेव हतहृदयं दैवेन हतं ताडितं हृदयं चेतः । कीदृशम् । अप्रतिपत्तिरज्ञानं तेन शून्यम् । तत्किम् । येन हृदयेनान्तःप्रविष्टोऽपि मध्यगतोऽपि धारयितुं ग्रहीतुं न पारितः । च पुनरर्थे । एतच्छरीरं तदेव । तत्किम् । येन शरीरेण तत्समीपे चन्द्रापीडसंनिधौ चिरं बहुकालमुदासीनेन तटस्थेन स्थितम् । स एवायं पाणिर्हस्तः । स कः । योऽलीकोऽसत्यो गुरुजनो मातृपित्रादिस्तमपेक्षते इत्येवंशीलः स तथात्मानं स्वं न परिग्राहितवान् । अनपेक्षिता परस्य अर्थान्मम पीडा येनैवंविधश्चन्द्रापीडोऽपि स एव नान्यः । स कः । योऽत्र मत्पार्श्वे वारद्वयं द्विवारमागत्यागमनं कृत्वा प्रतिगतो निवृत्तः । मय्येव मयि विषय एव । नान्यत्रेत्यर्थः । उपक्षीणा नष्टा मार्गणा बाणाः शरा यस्य स उपक्षीणमार्गणस्तस्य भावस्तत्ता तया । वाशब्द इवार्थे । तथा चोपक्षीणमार्गणतया इव । अन्यत्र चन्द्रापीडादौ न किंचिद्दुःखादिकं करोतीत्यकिंचित्करः पञ्चशरोऽपि कामोऽपि स एव । स कः । यस्त्वया सख्या [मे] ममावेदितस्तत्स्वरूपज्ञापनपूर्वकं निवेदितः ।

महाश्वेताया मयेदं प्रतिज्ञातं च पुनरहं तां महाश्वेतामित्यवदमवादिषम् । इतीति किम् । तदेवाह—**प्रतिज्ञातमिति** । अङ्गीकृतं च तदेव दर्शयन्नाह—**त्वयीति** । त्वयि महाश्वेतायां दुःखितायां नाहं कादम्बर्यात्मनः स्वस्य पाणिं करं ग्राहयिष्यामि । उद्वाहं न करिष्यामीत्यर्थः । सा तु महाश्वेतेत्यब्रवीत् । इतीति किम् । हे देवि, एवं मनसि चित्ते त्वं मा करोर्मा कार्षीः । 'मेऽटि' इत्यटो लोपः । तदकरणे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**कुमतिरिति** । कुत्सिता मतिः कुमतिरियं न सम्यग्बुद्धिः । कथमित्याह—**अतीति** । अयं पापकार्यधर्मजनको मकरकेतुः कन्दर्पोऽतिदारुणोऽतितरां भीषणः कदाचिन्न सर्वदा दृश्यमानेऽवलोक्यमाने प्रियजने वल्लभजने जनितहृदयानुरागादुत्पादितमानसिकस्नेहाज्जीवितमपि जीवनमप्यपहरत्यपाकरोति । प्रियजनस्यादृश्यमानत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह—**तदपीति** । तदपि प्रियजनादृश्यमानत्वं मे मम नास्त्येव न विद्यत एव । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**दैवेनेत्यादि** । मदनेन वा, कन्दर्पेण वा, दैवेनादृष्टेन वा विरहेण वियोगेन [वा], यौवनेन तारुण्येन वा, अनुरागेण स्नेहेन वा, मदेन मत्ततया वा, हृदयेनान्तःकरणेन [वा] । अत्र वाशब्दः सर्वत्र विकल्पार्थः । किं विकल्पान्तरेण । अनेनानुद्दिष्टनाम्ना वा केनापि दत्तोऽर्पितः संकल्पमयः कल्पनात्मकः कुमारश्चन्द्रापीडो जनानां लोकानां संनिधावपि समीपेऽपि केनचिदविभाव्यमानोऽज्ञायमानागमनः सिद्ध इवाणिमाद्यष्टगुणोपेत इव मे मम सर्वदा दर्शनं ददाति वितरति । अपि चेति प्रकारान्तरे । असाविव चान्द्रापीड इवायं संकल्पकुमारोऽकाण्डेऽप्रस्तावे य

---

१ पुनरुक्त. २ आलोचन ३ चिरं तत्समीपेऽपि. ४ उदासीन स्थितम् ५ अलीकगुरुजनापेक्षया [illegible] ६ [illegible] ७ अनन्यसकरो . ८ जनितहृदयानुराग, हृदयानुरागात् ९. हरति. १० एतदपि. ११ अनेन.

धावपि केनचिदविभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे ददाति दर्शनम् । अपि चासाविव नायमकाण्डपरित्यागनिष्ठुरहृदयः । अयमेवास्माद्विरहकातरः । नायं नक्तंदिवं लक्ष्म्या समाकुलः । न पृथिव्याः पतिः । न सरस्वतीमपेक्षते । न कीर्तिशब्दं वर्धयति । पश्यामि चाहर्निशमासीनोत्थिता भ्राम्यन्ती शयाना जाग्रती निमीलितलोचना चलन्ती स्वप्नायमाना शयने श्रीमण्डपे गृहकमलिनीषूद्यानेषु लीलादीर्घिकासु क्रीडापर्वतके बालगिरिनदिकासु च यथा तमज्ञजनविडम्बनैकहेतुं विप्रलम्भकं कुमारं ते तथा कथितमेव मया । तदलमनया तदानयनकथया' इत्यभिदधानातर्किताऽऽगतमूर्च्छेव निमीलिताक्षी पक्ष्माग्रसंपिण्डितनयनजलवर्षिणी विलीयमानेवोत्पीड्यमानेवान्तर्जातमन्युवेगेन तथैव वेदिकावितानकनाभिदामांशुकावलम्बिन्यां बाहुलतिकायामच्छसलिलप्रसूतायां मृणालिकायामिव जलाहतिश्यामारुणतामरसमिवाननमुपावेश्य तूष्णीमुत्कीर्णेव तस्थौ ।

परित्यागो मोचनं तस्मिन्निष्ठुरं निर्दयं हृदयं यस्यैवंभूतो न । अयमेव संकल्पकुमार एवास्माकं विरहे वियोगे कातरो भीरुः । एतदर्थमन्यासक्तिप्रतिषेधद्वारा स्पष्टीकुर्वन्नाह—**नायमिति** । अयं पूर्वोक्तो नक्तंदिवमहर्निशं लक्ष्म्या रमया समाकुलो व्याकुलीभूतो न । तथा पृथिव्या वसुंधराया पतिः स्वामी न । तथा सरस्वतीं वाणीं नापेक्षते नेहते । तथा कीर्तिशब्दं यशोवादं न वर्धयति न वृद्धिं नयति । सर्वदा तत्स्वरूपमहं पश्यामीत्याशयेनाह—**पश्यामीति** । यथा येन प्रकारेण तं चन्द्रापीडाभिधमज्ञजनो मूर्खजनस्तस्य विडम्बनाया विरहादिरूपायामेकमद्वितीयं हेतुं कारणं विप्रलम्भकं वञ्चकं कुमारमहं कादम्बर्यासीनोपविष्टा, उत्थितोर्ध्वीभूता, भ्राम्यन्तीतस्ततः पर्यटन्ती । विरहादिति शेषः । शयाना स्वापं कुर्वाणा, जाग्रत्यशयाना, निमीलितलोचना मुद्रितनयना, चलन्ती स्वेच्छया गच्छन्ती, स्वप्नायमाना स्वप्नं पश्यन्ती, शयने शय्यायाम्, श्रीमण्डपे श्रियोपलक्षितजनाश्रये, गृहकमलिनीषु सदनपद्मिनीषु, उद्यानेषूपवनेषु, लीलादीर्घिकासु क्रीडावापीषु, क्रीडापर्वतके क्रीडाशैले, बालगिरिः क्रीडार्थं निर्मितः शैलस्तस्य नदिकासु स्वल्पतटिनीषु चाहर्निशमहोरात्रं पश्याम्यवलोकयामि । तथा तेन प्रकारेण मया कादम्बर्या कथितमेव पूर्वं निवेदितमेव । तदिति पूर्वोक्तहेतोरनया मानसिकप्रत्यक्षया । 'इदम् प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तेः । तस्य कुमारस्यानयनम् । उज्जयिन्या मत्समीपानयनमित्यर्थः । तस्य कथा वार्ता तया अलं कृतम् । इत्यभि[द]धानेति जातपन्त्यतर्कितासंभाविता मूर्च्छा मोहो यस्या सेव । सहसा प्राप्तमूर्च्छेवेत्यर्थः । निमीलिते मुद्रिते नेत्रे(अक्षिणी) लोचने यया सा त एव पक्ष्मणा नेत्ररोम्णामग्रेषूपरिभागेषु संपिण्डितं पिण्डीभूतं यन्नयनयोर्जलं तद्वर्षतीत्येवंशीला । तथान्तर्मध्ये जातो मिथ्या किं जीवितेनेत्यादिप्रभवो यो मन्युवेगः क्रोधरयस्तेन विलीयमानेव द्रुततां गच्छन्तीवोत्पीड्यमानेवोत्प्राबल्येन पीड्यमानेव तथैव तथावस्थैव वेदिका बद्धभूमिस्तस्या वितानमुल्लोचस्तस्य नाभिर्मध्यप्रदेशस्तत्र यद्दाम तन्निष्ठं यदंशुकं रजःक्षतनिवारणार्थं वस्त्रं निबध्नन्तीति सार्वत्रिकी प्रसिद्धिस्तदवलम्बत इत्येवंशीलाया बाहुलतिकाया मुखं तामरसमाननं मुखमुपावेश्य संस्थाप्य तूष्णीं मौनेन तस्थौ स्थितवती । अत एवोत्कीर्णेव लोहशि(श)लाकोत्कीर्णेव । बाहुलतिकानने उत्प्रेक्षयन्नाह—**अच्छमिति** । अच्छं निर्मलं यत्सलिलं पानीयं तस्मिन्प्रसूतोत्पन्ना या मृणालिनी कमलिनी तस्यामिव जलस्य पानीयस्याहतिराघातस्तया श्यामं कृष्णं यदरुणं रक्तं तामरसं कमलमिव । रक्तत्वसुकुमारत्वसाधर्म्याद्बाहुलतिकाया मृणालिन्युपमानम् । वर्तुलत्वरक्तत्वसादृश्यत्वेन मुखस्य तामरसोपमानत्वमिति भावः ।

---

१ ३ २ [illegible] । २ तस्मादस्मद्विरहकातरः ३ लक्ष्मीसमाकुल ४ उत्थिता. ५ च गृहशयने. ६ गृहे [illegible] ७ अभिदधाना गुरुमन्युभारवेगा. ८ सलिलस्रोतसि ९ जलाहति. १० तरुण. ११ [illegible]

अहं तु तच्छ्रुत्वा समचिन्तयम्—'सत्यमेव गरीयः खलु जीविताल्म्बनमिदं वियोगिनीनाम्, यदुक्तं संकल्पमयः प्रियो नितरां कुलाङ्गनानां विशेषतः कुमारीणाम् । तथा हि । अनेन सार्धमकृतदूतिकापादपतनदैन्यान्यन्यानि च प्रतिक्षणं समागमशतान्यकालरमणीयानि स्वेच्छाभिसरणसौख्यान्यत्यन्तादूपितकन्यकाभावानि सुरतानि, सुरतेषु चाकृतस्तनव्यवधानदुःखान्यालिङ्गनानि, अजनितव्रणदर्शनव्रीडानि नखदन्तपदानि, अनाकुलितकेशपाशाः कचग्रहमहोत्सवाः, शब्दविहीनानि निधुवनानि, अनुत्पादितगुरुजनविभावितक्षतवैलक्ष्याण्यधरखण्डनविलसितानि । नैनमन्धकारराशिरन्तरयति, न जलधरधारापात. स्थगयति, न नीहारनिकरस्तिरोदधाति' इत्येवं चिन्तयन्त्या एव मेऽनुरागकथारसप्लवेनेव रक्ततामगाद्दिवसः । तत्क्षणं प्रकटितरागं हृदयमिव कादम्बर्यास्त्रपया पलायमानमदृश्यत रविमण्डलम् । पल्लवशयनमिव संध्यारागमरचयद्यामिनी । परिचारक इव चन्द्रमणिशिलातलतल्पमकल्पयत्प्रदोपः ।

अहं त्विति । तु पुनरर्थे । अह पत्रलेखा तत्पूर्वोक्तसंकल्पमय. कुमारो जनसंनिधावपि ददाति दर्शनमिति श्रुत्वाकर्ण्य समचिन्तयममृशम् । इद सत्यमेवावितथमेव । इद किम् । यदुक्तसंकल्पमय संकल्पस्वरूप प्रिय, खलु निश्चयेन, वियोगिनीना विप्रलम्भवतीना नितरामतिशयेन कुलाङ्गनाना कुलवधूनाम्, विशेषतो विशेषात्कुमारीणाम् । कुमारीति पदमनूढाया रूढम् । अतिशयेन गुरुर्गरीय । अतिशयार्थे ईयस्प्रत्यय । जीवितस्य जीवनस्यालम्बनमाधारभूतम् । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । अनेन कुमारेण सार्ध सम न कृतानि विहितानि दूतिकाया संचारिकाया पादपतनादिदैन्यानि येभ्यस्तान्येवविधान्यन्यानि च प्रतिक्षण प्रतिसमय समागमस्य संयोगस्य शतानि । केचित्तु समागमस्य संभोगस्येति व्याख्या कुर्वन्ति । तदसत् । एकक्षणे संभोगशतस्यासंभवात् । तथाकालो विरहदिवसस्तेन रमणीयानि मनोहराण्येवविधानि स्वस्यात्मन इच्छेहा तयाभिसरण समीहितस्थले गमनम्, अभिरमण वा, तज्जनितानि सौख्यानि सुखान्यत्यन्त परज्ञानाभावेनादूपितो ऽदुष्टो कन्यकाभावो येष्वेवभूतानि सुरतानि मैथुनानि । सुरतेषु च संभोगेषु च न कृत न विहित स्तनाना व्यवधान तस्माद्दुःख यैस्तान्येवभूतान्यालिङ्गनान्युपगूहनानि । अजनितानुत्पादिता व्रणदर्शनात्क्षतालोकनाद्व्रीडा लज्जा यैस्तान्येतादृशानि नखदन्तयो पदानि लक्ष्माणि । अनाकुलित संबद्ध । विप्रकीर्ण इति यावत् । केशपाश केशकलापो येष्वेवविधा [कचाना] केशाना ग्रहा एव महान्त उत्सवा । शब्दै सीत्कारैर्विहीनानि रहितानि निधुवनानि सुरतानि । अनुत्पादित न निर्मित गुरुजनैर्मातृपित्रादिभिर्विभावित ज्ञात क्षत व्रण येनैतादृशान्यत एव विलक्षणानि (वैलक्ष्याणि) भिन्नान्यधरस्योष्ठस्य खण्डनान्येव विलसितानि क्रीडितानि । एतेन चन्द्रापीडसंभोगादन्यस्य संभोगस्य सर्वथा निलक्षणत्वमिति ध्वनितम् । **नैनमिति** । एवमग्रे वक्ष्यमाण चिन्तयन्त्या विचारयन्त्या एव मे ममानुरागस्य स्नेहस्य कथा वार्ता सैव रसस्तेन प्लाव स्नपन तेनेव दिवसो वासरो रक्ततामरुणतामगाद्गाम । किमित्याकाङ्क्षायामाह—**नैनमिति** । अन्धकारस्य ध्वान्तस्य राशि समूह एन सूर्य नान्तरयति । नान्तरायीभवतीत्यर्थ । तथा जलधरस्य मेघस्य धारापातो जलासार एन न स्थ[ग]यति । न स्तम्भयतीत्यर्थ । नीहारस्य हिमस्य निकर समूह एन सूर्य न त्ति(ति)रोदधाति न च्छादयति । **तत्क्षणमिति** । मद्रागो न्यून इति त्रपया लज्जया पलायमान नश्यमान रविमण्डल सूर्यबिम्बमदृश्यतावीक्षत । जनैरिति शेष । कीदृशम् । तत्क्षण तत्काल प्रकटित आविष्कृतो रागो येन तत्तथा । रक्तत्वसाम्यादाह—कादम्बर्या हृदयमिव स्वान्तमिव । **यामिनीति** । यामिनी रात्रि संध्यारागमरचयदकरोत् । रक्तत्वसाम्यादाह—**पल्लवेति** । पल्लवाना किसलयाना शयन शय्या तदिव । **परिचारक इवेति** । परिचारक इव सेवक इ

---

१ विनोदश्च वियोगिनीनाम्. २ यदुन, अन्त. ३ प्रियतम, प्रियतर. ४ सुतराम्. ५ कुमारिकाणाम्. ६ अन्यान्येव ७ अन्यत्राकालजीवानि रमणीयानि ८ दूषित. ९ भावचिह्नानि. १० दन्तक्षतमुखानि. ११ चुम्बनानि. १२ दुग्ध. पूरेण. १३ तल्पम्

अत्रान्तरे चागत्य स्वं स्वं नियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैलावसिक्तसुरभिगन्धोद्गारिणीभिर्दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिका बालिकाः पर्यवारयन् । अथ निर्मललावण्यलक्षितानि दीपिकाप्रतिबिम्बानि ज्वलितानि मदनसायकस्य शल्यकानीवाङ्गलग्नानि समुद्वहन्तीं नवनिरन्तरकलिकाचितां चम्पकलतामिव तथास्थितां तां पुनर्व्यजिज्ञपम्—'देवि, प्रसीद । नार्हस्यखेदार्हा हृदयखेदकारिणं संतापमङ्गीकर्तुम् । संहर मन्युवेगम् । एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतैव' इति । अथानेन देवनामग्रहणगर्भेण मद्वचसा विषापहरणमन्त्रेण विषमूर्च्छितेव झटित्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामवलोक्य 'कः प्रदेशेऽस्मिन्' इति परिजनमपृच्छत्।

अथ धवलवसनोल्लासितगात्रयष्टयः, द्वारप्रदेशसंपिण्डिताङ्घ्रयः ,परशुरामशरविवरविनिर्गता इव राजहंसपङ्क्तयः, कलहंसकेलालापमधुररवैः प्रतिवाचमिव प्रयच्छद्भिर्नूपुरैः पतत्कर्णपू-

---

प्रदोषो यामिनीमुख चन्द्र शशिन मणे शिलातल मणिशिलातल तल्प शय्यामकल्पयदरचयत् । अत्रान्तर एव विषमनये दूरतो दीपिकाधारिण्यो बालिका आगत्य पर्यवार[य]न्दूरीचक्रु । अन्धकारमिति शेष । एकीबभूवुरिति वा । किं कुर्वन्त्य । निरन्तर दीपिका कर्तव्या इति स्व स्व स्वकीय स्वकीय नियोगमादेशमशून्यमवन्ध्य कुर्वाणा विदधाना । किंविशिष्टा । **विरचितेति ।** विरचिता निष्पादिताश्चक्रवालिका मण्डल याभिस्ता । काभि । दीपिकाभि 'दीवी' इति जनप्रसिद्धाभि । दीपिकाभि कीदृशीभि । गन्धतैल सुगन्धस्नेहस्तेनावसिक्ताः सिञ्चिता सुरभिगन्धमुद्गिरन्तीत्येवशीलाभि । **अथेति ।** दीपिकागमनानन्तरमह ताम् । पत्रलेखामिति शेष. । पुनर्व्यजिज्ञपय विज्ञप्तिमकार्षम् । कीदृशी ताम् । समुद्वहन्ती धारयन्तीम् । कानि । दीपिकाना प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायारूपाणि प्रतिबिम्बानि । कीदृशानि । निर्मल स्वच्छ यल्लावण्य लवणिमा तेन लक्षितानि ज्ञातानि । अतिसुन्दरलावण्ये प्रतिबिम्बितानीत्यर्थ । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिवोच्यते ॥' उत्प्रेक्षते—मदनसायकस्य कामबाणस्य ज्वलितानि धुषितान्यङ्गलग्नानि शल्यकानीवानि स्तताग्राणि बाणानीव । पुन कीदृशी ताम् । चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य लतामिव शाखामिव तथास्थिताम् । चम्पकलता कीदृशीम् । नवा. प्रत्यग्रा निरन्तरा व्यवधानरहिता या कलिका कोरकास्ताभिश्चिता व्याप्ताम् । अत्र सरलत्वसादृश्याच्छरीरस्य चम्पकलतोपमानम् । दीपिकाप्रतिबिम्बाना कोरकाकृतित्वेन कलिकोपमानम् । का विज्ञप्ति कृतवतीत्याशयेनाह—**देवीति ।** हे देवि कादम्बरि, त्व प्रसीद प्रसन्ना भव । तथा खेदाभावोऽखेदस्तस्मै अर्हा योग्या त्व हृदये स्वान्ते खेद करोतीत्येवशील सतापमङ्गीकर्तु स्वीकर्तु नार्हसि न योग्या भवसि । तथा मन्यु क्रोधस्तस्य वेग रय संहर त्यज । कोपवृद्धि मा कुर्वित्यर्थ । एषाह पत्रलेखाख्या सखी चन्द्रापीडमादाय गृहीत्वागतैव । **अथेति ।** [illegible]पणानन्तर विषमूर्च्छिता विषापहरणमन्त्रेणेव । अनेन देवनाम भवन्नामग्रहण गर्भे यस्मिन्नेवविधेन मम पत्रलेखाया वचना वाक्येन झटिति शीघ्र नयने नेत्रे उन्मील्योद्घाट्य सस्पृह स्पृहायुक्त यथा स्यात्तथा मा पत्रलेखामवलोक्य निरीक्ष्येति परिजन सेवकलोकमपृच्छत्पप्रच्छ । इतीति किम् । अस्मिन्नासन्नप्रदेशे समीपस्थले क । तिष्ठतीति शेष ।

अथेति । तदनन्तर कन्यका कुमार्य समधावन्त्वरित चेलु । कन्यका विशेषयन्नाह—**धवलेति ।** धवलै [illegible] शोभिता गात्रयष्टयो देहलता यासा ता । **द्वारेति ।** द्वारप्रदेशे प्रतो[illegible] याभिस्ता । उत्प्रेक्षते—परशुरामस्य जामदग्न्यस्य शरविवरा[illegible] निर्गता राजहंसाना पङ्क्तय इव । शुभ्रवस्त्रावृतत्वेन तासा हंसपङ्क्तिसाम्यम् । तदुक्त काव्यप्रकाशे—[illegible] इति । किंविशिष्टा कन्यका । नूपुरैश्चरणभूषणैरुपलक्षिता ज्ञाता । उपलक्षणे तृतीया ।

[illegible] ४ नायकसायकानि. ५ तथावस्थिताम् ६ कलहंसेति. [illegible] द्वारप्रदेशप्रवेशसंपिण्डिताङ्घ्रय. ९ कलहंस १० कलापमधुरालापै .

रपल्लवोल्लासितैश्चाज्ञाश्रवणाय धावद्भिरिव श्रवणैर्मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि स्कन्धदेशनिक्षिप्तानि चामराणीव वहन्त्यः, समाहतकपोलस्थलैः कुण्डलैर्बलादिव वाह्यमानाः, वाचालैः कर्णोत्पलमधुकरैः 'समाज्ञापय' इति व्याहरन्त्यः कन्यकाः समधावन् । आज्ञाप्रतीक्षासु च मुखकमलावलोकिनीषु च तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती मरकतशिलातले न्यषीदत्, अब्रवीच्च—'पत्रलेखे, न खलु प्रियमिति ब्रवीमि । त्वामेव पश्यन्ती संधारयाम्येव जीवितमहम् । तथापि यद्ययं ते ग्रहस्तत्साधय समीहितम्' इत्यभिधायाङ्गस्पृष्टनिवसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रदर्शितप्रसादातिशयां मां व्यसर्जयत् ।

इत्यावेद्य च किंचिदिव नमितमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत्—'देव, प्रत्यग्रदेवीप्रसादातिशयाहितप्रागल्भ्या दुःखिता च विज्ञपयामि । देवेनाप्येतदवस्थां देवीं दूरीकुर्वता किमिदमापन्नवत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम्' इति । चन्द्रापीडस्तु तथोपालम्भगर्भं विज्ञप्तः पत्रलेखया

नूपुराणि विशेषयन्नाह—**कलेति** । कलहंसानां कादम्बानाम् । 'कादम्बास्तु कलहंसाः' इति हैमः । तेषां कला मनोहरा ये आलापाः शब्दास्त इव मधुरा मिष्टा ये रवाः शब्दास्तैः प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं प्रयच्छद्भिर्ददद्भिरिव । च पुनरर्थे । पुनः किंविशिष्टाः । श्रवणैः कर्णैरुपलक्षिताः । किंविशिष्टैः श्रवणैः । पतन्तो भ्रश्यन्तो ये कर्णपूरस्य कर्णाभरणस्य पल्लवाः किसलयास्तैरुल्लासितैरुद्भासितैः । अतएवोत्प्रेक्षते—श्रवणैः कीदृशैरिव । आज्ञाया निदेशस्य श्रवणं श्रुतिस्तदर्थं धावद्भिरिव त्वरितं गच्छद्भिरिव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । वहन्त्यो धारयन्त्यः । कानि । मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः खचितानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि तेषामंशवः किरणास्तेषां जालकानि समूहाः । स्वार्थे कः । 'जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः । उत्प्रेक्षते—स्कन्धदेशे भुजशिरःप्रदेशे निक्षिप्तानि स्थापितानि चामराणीव वालव्यजनानीव । पुनः किंविशिष्टाः । समाहतानि ताडितानि कपोलस्थलानि गल्लात्परप्रदेशा यैरेवंविधैः कुण्डलैर्बलाद्धठाद्वाह्यमाना इवोत्पाद्यमाना इव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । कर्णोत्पलानां श्रवणकुवलयानां वाचालैर्मधुकरैर्भ्रमरैरिति व्याहरन्त्य इवेति वदन्त्य इव । इतीति किम् । समाज्ञापय । आज्ञां देहीत्यर्थः । **आज्ञेति** । कादम्बरी मरकतशिलातलेऽश्मगर्भदृषदुपरि न्यषीदत् । अतिष्ठदिति क्रियासंटङ्कः । किं कुर्वन्ती । पातयन्ती क्षिपन्ती । काम् । दृष्टिं दृशम् । कासु । तासु कन्यकासु । कथम् । क्रमेणानुपूर्व्या । कथंभूतासु तासु । आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षा प्रति(ती)क्षणम् । प्रतिपालनमिति यावत् । यासां तास्तथा तासु । पुनः कीदृशीषु । मुखमेव कमलं पद्मम् । स्वामिन्या इति शेषः । तदेवावलोकितुं शीलं यासां तास्तथा तासु । अब्रवीदित्युपवेशनानन्तरमित्यवोचत् । च पुनरर्थे । किमुवाचेत्याह—**पत्रेति** । हे पत्रलेखे । खलु निश्चयेन लक्ष्मण प्रियमिष्टमितिहेतोरहं त्वां न ब्रवीमि न कथयामि । यतोऽहं त्वामेव । न त्वदन्यमित्यर्थः । पश्यन्ती विलोकयन्ती जीवितं जीवनं संधारयाम्येव दधाम्येव । अतः सर्वथा लक्ष्मणं मम नेष्टम् । तथापि यद्ययं कुमारानयनलक्षणस्ते तव ग्रहो हठः, तत्तर्हि समीहितं वाञ्छितं साधय विधेहि । इत्यभिधाय प्रतिपाद्य मां पत्रलेखां व्यसर्जयदप्रेषयत् । किंलक्षणां माम् । अङ्गस्पृष्टानि शरीरलग्नानि यानि निवसनाभरणताम्बूलानि सुवस्त्रालंकारनागवल्लीदलानि तेषां प्रदानेन वितरणेन प्रदर्शितोऽन्येभ्यो ज्ञापितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताविशेषो यस्याः सा ताम् ।

इति पूर्वोक्तमावेद्य निवेद्य च किंचिदिवेषन्नमितं नम्रीकृतं मुखमास्यं यया सैवंविधा पत्रलेखा शनैर्मन्दं मन्दं पुनर्व्यजिज्ञपद्विज्ञप्तिमस्तार्षीत् । **देवेति** । हे देव, हे स्वामिन्, अहं विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किंलक्षणाहम् । प्रत्यग्रो नवीनो यो देव्याः प्रसादः प्रसन्नता तस्यातिशय आधिक्यं तेनाहितमारोपितं प्रागल्भ्यं महत्त्वं यस्याः सा । परं दुःखिता च संजातदुःखा च सती । अथ विज्ञापनां विशदयति—**देवेनापीति** । देवेनापि स्वामिनापीदं स्वप्रकृतेः स्वस्वभावस्यानुरूपं सदृशं कृतं विहितम् । कथंभूतायाः स्वप्रकृतेः । आपन्नप्राप्त

---

१ समन्तात्समधावन्. २ आज्ञां प्रतीक्षमाणासु. ३ स्निग्धामिन्दीवरस्तनमिव मरकत. ४ ग्रहः.

तं च कादम्बर्याः स्नेहोक्तिपुरःसरम्, गम्भीरं च, संतापं च, सपरिहासं च, साभ्यर्थनं च, साभिमानं च, सावलेहं च, सप्रसादं च, सनिर्वेदं च, सानुरागं च, सकोपं च, सनिर्विशेषं च, सावष्टम्भं च, सात्मार्पणं च, सोत्प्रासं च, सोपालम्भं च, सानुक्रोशं च, सस्पृहं च, सावधारणं च, मधुरमपि दुःश्रवम्, सरसमपि शोषहेतुम्, कोमलमपि कठोरम्, नम्रमप्युन्नतम्, पेशलमप्यहंकृतम्, ललितमपि प्रौढमालापमाकर्ण्योत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य च स्तिमितपक्ष्मतया दुर्विषहदुःखबाष्पोपप्लुतायताक्षं तन्मुखं स्वभावधीरप्रकृतिरपि नितरां पर्याकुलोऽभवत् ।

अथ कादम्बरीशरीरादिवालापपदैरेव सहागत्य युगपद्गृहीतो हृदये मन्युना कण्ठे जीवितेन, अधरपल्लवे वेपथुना, मुखे श्वसितेन, नासाग्रे स्फुरितेन, चक्षुषि बाष्पेण तुल्यवृत्तिर्भूत्वा

वत्सलत्व हितकारित्व यया सा तस्या । किं कुर्वता देवेन । दूरीकुर्वता त्यजता । काम् । देवीं कादम्बरीम् । कीदृशीम् । एतानन्तरोदितावस्था यस्या सा ताम् । **चन्द्रापीड इति** । चन्द्रापीडस्तु पत्रलेखयोपालम्भगर्भ(र्भे)मुपालम्भो गर्भे मध्ये यत्र क्रियाया स्यात्तया विज्ञप्तो नितरामत्यन्त पर्याकुलो व्याकुलोऽभवदिति क्रियासंबन्धः । किंलक्षण । स्वभावेन निसर्गेण धीरा स्थिरा प्रकृति स्वभावो यस्यैवंविधोऽपि । किं कृत्वा । कादम्बर्या देव्यास्तमालापमाकर्ण्य श्रुत्वा । किंलक्षणमालापम् । स्नेहोक्तिः स्नेहस्य प्रीतेरुक्तिः पुरःसरा मुख्या यत्र तम । चेत्यपरम् । किं कृत्वा । स्तिमिते निश्चले पक्ष्मणि नेत्ररोमराजी ययोस्तयोर्भावस्तत्ता तया दुर्विषहमसह्य दुःख तेन यो बाष्पोऽस्र तेनोपप्लुते व्याप्ते आयते विशाले अक्षिणी यस्य तत्तन्मुख तस्याः पत्रलेखाया मुखमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आदरार्थे वीप्सा । अथो आलाप विशेषयन्नाह—**गम्भीरमित्यादि** । अत्र सर्वत्र चकारो वाक्यालंकारार्थे । गम्भीर महार्थम् । संताप तापेन सहवर्तमानम् । सपरिहास परिहासेन सह वर्तमानम् । साभ्यर्थनमभ्यर्थना प्रार्थना तया सहवर्तमानम् । साभिमान साहंकारम् । सावलेहमवलिह्यत आस्वाद्यत इत्यवलेहो रसस्तेन सहवर्तमानम् । अवज्ञया सहवर्तमान वा । प्रसादोऽनुग्रह, गुणो वा, तेन सहवर्तमानम् । निर्वेद स्वावमानन तेन सहवर्तमानम् । अनुरागो भक्तिस्तेन सहवर्तमानम् । कोपः क्रोधस्तेन सहवर्तमानम् । सनिर्विशेष नितरा विशेष उत्कृष्टविशेषविशेषस्तेन सहवर्तमानम् । सावष्टम्भमवष्टम्भः स्तब्धता तेन सहवर्तमानम, सात्मार्पण सहात्मार्पणेन वर्तते य स तम् । सोत्प्रास सहोत्प्रासेनोत्कण्ठया वर्तमानम् । सोपालम्भ सहोपालम्भेन वर्तमानम् । सानुक्रोश सहानुक्रोशेनाकर्षेण वर्तमानम् । सस्पृश सह स्पृहया वाञ्छया वर्तमानम । सावधारण विमर्शपूर्वक च । विरोधाभासेन तमेव विशेषयन्नाह—**मधुरमित्यादि** । अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधाभासालंकारद्योतनार्थ । मधुरमपि मिष्टमपि । दुःखेन श्रूयत इति दुःश्रवमिति विरोधः । आभासस्तु शृङ्गाराद्युपयुक्तासंपदत्वलक्षणमाधुर्यस्य विवक्षणात् । सह रसेन वर्तमानमपि शोषस्य हेतुर्निदानमिति विरोध. । आभासस्तु सरसमिति । शृङ्गारादिरसोपयुक्तमित्यर्थात् । कोमल मृदुमपि कठोरमिति विरोध. । आभासस्तु कोमलमनिष्ठुराक्षरत्वमित्यर्थात् । नम्र नमनशीलमप्युन्नतमुच्चैस्तरमिति [वि]रोध' । आभासस्तु नम्र पतत्प्रकर्षमित्यर्थात् । पेशल सुकुमारमप्यहंकृतमिति विरोध । आभासस्तु हृद्यमित्यर्थात् । ललित लघ्वपि प्रौढ महदिति विरोध । आभासस्तु ललित सुकोमलबन्धमित्यर्थात् ।

अथेति । पर्याकुलत्वानन्तर चन्द्रापीड क्षरन्यो बाष्पो नेत्राम्बु तस्य विक्षेप इतस्तत पातन पर्याकुलानि साधानबाष्पाणि यस्येति क्रियाविशेषणम् । उच्चैर्बाष्टस्वरेण । पत्रलेखामिति शेष' । प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीदिति क्रियासंबन्ध । किं कृत्वा । कादम्बर्या सम तुल्या सदृशी वृत्तिर्यस्य सैवंविधो भूत्वा । किंलक्षणः । उत्प्रेक्षते—कादम्बरीशरीरादिवालापपदैः स्ववचनपदैरेव सहागत्य । एभिरेतेष्वित्यध्याहार । युगपदेकसमये गृहीत । एभिः [illegible] इत्युत्प्रेक्षामाह—**हृदय इत्यादि** । हृदये चित्ते मन्युना क्रोधेन । गृहीत इति पूर्वोक्त संबन्धः । [illegible] [illegible] श्वसितेन प्राणितेन । वेपथुना कम्पेनाधर एव पल्लव इति रूपक तस्मिन् ।

[illegible] २ [illegible] ३ [illegible] च ४ [illegible]. ५ अमृत

कादम्बर्याः क्षरद्बाष्पविक्षेपपर्याकुलाक्षरमुच्चैः प्रत्युवाच—'पत्रलेखे, किं करोमि । अनेन दुःशिक्षितेन ज्ञानाभिमानिना पण्डितंमन्येन दुर्विदग्धेन दुर्बुद्धिनालीकधीरेण स्वयंकृतं मिथ्याविकल्पशतसहस्रभरितेनाश्रद्दधानेन मूढहृदयेन यद्यदेवानेकप्रकारं शृङ्गारनृत्ताचार्येण भगवता मनोभवेनान्तर्गतविकारावेदनाय मामुद्दिश्य बाला बलात्कार्यते, तत्तदेवादृष्टपूर्वत्वाद्धि दिव्यकन्यकानां रूपानुरूपलीलासंभावनया च तावतो मनोरथानप्यात्मन उपर्यसंभावना च सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिरूढं मां ग्राहयतैवमीदृशस्य देव्या दुःखस्य तवोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । मन्ये च ममापि मनोव्यामोहकारी कोऽपि शाप एवायम् अन्यथाप्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न संदेह उपपद्यते, तेष्वपि स्फुटेषु मदनचिह्नेषु कथं मे धीर्व्यामुह्येत । तिष्ठन्त्वेव तावदतिसूक्ष्मतया दुर्विभावबृत्तीनि तानि स्मितावलोकितकथितविहृतलीलालज्जायितानि, यान्यथापि संभवन्ति । चिरानुभूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममकृतपुण्यस्य

श्वसितेन निःश्वासेन मुख आनने । स्फुरितेन स्फुरणेन नासाग्रे नासिकान्ते । बाष्पेण रोदनेन चक्षुषि । ... वेकवचनम् । किमुवाचेत्याह—**पत्रलेखे इति** । हे पत्रलेखे, अहं किं करोमि । किंचित्कर्तुं न ... शृङ्गारश्च नृत्तं च तयोरुज्ज्वलहस्तचालनाद्य आचार्य उपदेष्टा तेन । शृङ्गारस्य नृत्ताचार्येण ... वा । भगो माहात्म्यमस्यास्तीति भगवांस्तेन । 'भगोऽर्कज्ञानमाहात्म्यवैराग्यादिषु' इति वैजयन्ती । मनोभवेन कामेन यद्यदनेकप्रकारं मन्युजीवितवेपथुश्वसितपरितापादिकं बाला योषितो मामुद्दिश्य मदुद्देशेन बलाद्धठात्कार्यते निष्पाद्यते । किमर्थमित्याह—**अन्तरिति** । अन्तर्गतो यो विकारस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । तत्तदनेन प्रत्यक्षेण मूढमज्ञानावृतं यद्धृदयं चित्तं तेन स्वयं कृतमात्मना विहितम् । न तु मयेत्यर्थः । इतो मूढहृदयं विशेषयन्नाह—**दुःशिक्षितेनेत्यादि** । दुर्दुष्टं शिक्षितमभ्यसितं यस्य तत्तथा तेन । ज्ञानेन ज्ञानविषयेऽभिमानोऽहंकारो विद्यते यस्य तत्तथा तेन । पण्डितमात्मानं मन्यते यत्तत्तथा तेन । दुर्दुष्टं विदग्धत्वं छेकत्वं यस्य तत्तथा तेन । दुर्दुष्टा बुद्धिः प्रतिभा यस्य तत्तथा तेन । अलीकेन मिथ्याभिमानेन धीरं साहसगुणोपेतं [तेन] मिथ्याविकल्पानामलीकमनोरथानां शतसहस्राणि लक्षास्तैर्भरितमाकीर्णं तेन । न श्रद्दधातीति शास्त्रोक्तं नावधारयतीत्यश्रद्दधानं तेन । कया । अदृष्टपूर्वत्वादनवलोकितपूर्वत्वाद्दिव्या मनोहरा या कन्यकास्तासां रूपं सौन्दर्यं तस्यानुरूपा योग्या या लीला विलासस्तस्याः संभावनोत्कटकोटिकः संदेहस्तया । पुनः कया । आत्मनः स्वस्योपर्येषा मामिच्छत्येतादृशस्य मनोरथानप्यसंभावनया च । किं कुर्वता मूढहृदयेन । मामेव ग्राहयतीति(यता) । ग्राहयतिर्द्विकर्मकः । एवं किम् । अस्याः कादम्बर्या एतत्परितापादिकं सर्वं सहजमेव स्वाभाविकमेव । किंलक्षणं माम् । विकल्पसंशययोर्दोलेना(ला)मधिरूढमाश्रितं तथा । तेनैवेति शेषः । मूढहृदयेनैवेदृशस्य पूर्ववर्णितस्य देव्याः कादम्बर्या दुःखस्य तवोपालम्भस्य च हेतुतां नीतं प्रापितोऽस्मि । सर्वं यदसम्यक्तन्मूढहृदयेनैव कृतम् । न मयेति भावः । विचारणान्तरं प्रदर्शयन्नाह—**मन्य इति** । अहमिति मन्ये संभावयामि । इतीति किम् । ममायं कोऽप्यनिर्वचनीयो मनसश्चित्तस्य व्यामोहं वैचित्त्यं करोतीत्येवंशीलः शाप एव विरुद्धाशीर्वचनमेव । उक्तमेवार्थं ... आह—**अन्यथेति** । शापाभावेऽप्रबुद्धाजाग्रद्रूपा बुद्धिः प्रतिभा यस्यैवंविधस्य । मूर्खस्यापीत्यर्थः । येषु स्फुटेषु विशदेषु मदनचिह्नेषु कामलक्षणेषु संदेहो द्वापरो नोपपद्यते न जायते । एतानि तु सज्जनकान्येनेति निश्चय एवोत्पद्यत इति भावः । तेष्वपि । मदनचिह्नेष्वपीत्यर्थः । कथं मे मम धीर्बुद्धिर्व्यामुह्येत व्यामोहं व्रजेत् । **तिष्ठन्त्विति** । तावदिदानीं तानि स्मितमीषद्धास्यम्, अवलोकितं वीक्षितम्, कथितं जल्पितम्, विहृतमितस्ततो [ग]तम्, लीलया विलासेन लज्जायितानि त्रपयाचरितानि । एतान्यतिसूक्ष्मतया निकृष्टतया । अत एव दुर्विभावा दुर्ज्ञेया वृत्तिर्येषामेवंभूतानि तिष्ठन्तु । एतादृशनिकृष्टचिन्तयालमित्यर्थः । तानि कानीत्याह—**यानीति** । यानि पूर्वोक्तानि । अन्यथापि स्नेहव्यतिरेकेणापि संभवन्ति । उपपद्यन्त इत्यर्थः । स्वस्मिन्नमा ...

---

१ अनेन दुरात्मना. २ स्वयंकृत ३ नृत्याचार्येण. ४ पूर्वत्वाद्दिव्य ५ मनोरथस्यात्मना, मनोरथानप्यात्मन ६ तेष्वतिस्फुटेषु

मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव नावेदितम्। अपि च हिमगृहकवृत्तान्तस्तु तत्रापि प्रत्यक्ष एव। तत्किमत्र प्रणयकोपाक्षिप्तयाप्यन्यथा व्याहृतं देव्या। सर्व एवायं विपर्ययान्मम दोष.। तदधुना प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तथा करोमि यथा नेदृशमेकान्तनिष्ठुरहृदयं जानाति मां देवी' इत्येवं वदत्येव चन्द्रापीडेऽनावेदितैव प्रविश्य वेत्रहस्ता प्रतीहारी कृतप्रणामा व्यज्ञापयत्—'युवराज, एवं समादिशति देवी विलासवती, कृतजल्पात्परीजनतः श्रुतं मया, यथा किल पृष्ठतः स्थिताद्य पत्रलेखात्र पुनः परागता' इति। 'न च मे त्वय्यस्यां च कश्चिदपि स्नेहस्य विशेषो विलसतीति मयैवेयं संवर्धिता। अपि च तवापि कापि महती वेला वर्तते दृष्टस्य। तदनया सहित एवागच्छ। मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं ते मुखकमलावलोकनम्' इति।

चन्द्रापीडस्तु तदाकर्ण्य चेतस्यकरोत्—'अहो संदेहदोलाधिरूढं मे जीवितम्। एवमम्बा निमेषमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते। पत्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारण-

---

प्रदर्शयन्नाह—**चिरेति**। चिर चिरकालमनुभूतः प्राप्तो य आत्मनः स्वस्य। अर्थात्कादम्बर्या। कण्ठसंसर्गो निगरणसपर्कस्तेन सुभग मनोहरमिमं प्रत्यक्षगत हार मुक्ताप्रालम्ब तत्क्षणमेव तस्मिन्समय एवाकृतमविहितं पुण्य सुकृत येनैवविधस्य मे मम कण्ठे गले कार[य]न्त्या प्रक्षेपयन्त्या। सखिद्वारेति शेष·। किमिव नावेदित कि न ज्ञापितम्। अह त्वदर्थिनीति तदेव ज्ञापितमिति भाव। **अपि चेति**। अपि च प्रकारान्तरे। हिमगृहकस्य नीहारवच्छीतलसद्मनो वृत्तान्त उदन्तस्तत्रापि भवत्या अपि प्रत्यक्ष एव विदित एव। न केवल ममैवेति भाव। तदिति हेत्वर्थे। **अत्रेति**। अस्मिजने प्रणय स्नेहस्तेन तस्माद्वा य कोप क्रोधस्तेनाक्षिप्तया प्रेरितया देव्या कादम्बर्या किमन्यथा व्याहृतम्। तदलमनया तदानयनकथयेत्यात्मकमित्यर्थ·। **सर्व इति**। अय सर्व एव समग्र एव विपर्ययादज्ञानान्मम दोषो वैगुण्यम्, न तु तत्त्वत। **तदिति**। तत्तस्माद्धेतोरधुनाह तथा करोमि रचयामि यथा देवी कादम्बरीदृशमेकान्तेनातिशयेन निष्ठुर कठिन हृदय चेतो यस्यैवविध मा न जानाति। कि कुर्वाण·। प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तदीप्सित कुर्वाण। इत्येव चन्द्रापीडे वदत्येव कथयत्येव प्रतीहारी द्वारपालिका कृत प्रणामो ययैवभूता मातृपरिजनत्वेन कुमारप्रतीहार्याश्रावितैवानिवेदितैव प्रविश्य प्रवेश कृत्वा व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षीत। कीदृशी। वेत्र हस्ते यस्या सा। हे युवराज, देवी विलासवत्येव समादिशत्याज्ञापयति। एव किमित्याह—**कृतेति**। कृतो विहितो जल्पोऽन्योन्यालापो येनैवविधात्परिजनत सेवकवर्गान्मयेति श्रुतमित्याकर्णितम्। इतीति किम्। तदेव दर्शयति—**यथेति**। किलेति सत्ये। पृष्ठ इति पृष्ठत। तसप्रत्ययस्य सार्वविभक्ति[क]त्वात्। [illegible]ता विलम्बिता पत्रलेखायाम्मिन्नहन्यत्रास्मिन्प्रदेशे पुन परागता प्रत्यावृत्य समागता। पुन· किं समादिशतीत्याह—**न चेति**। मे मम त्वयि भवत्यस्या पत्रलेखाया चेति हेतो स्नेहस्य प्रेम्ण कश्चिदपि विशेषो न विलसति। न वर्तत इत्यर्थ। इतीति किम्। यत इय पत्रलेखा मयैव सवर्धिता वृद्धिं प्रापिता। एतेनोभयोरपि मयैव प्रवर्धनात्त्वयि तस्या च मम स्नेह समान एवास्तीति ध्वन्यते। पुन किं समादिशतीत्याह—**अपि चेति**। अपि च प्रकारान्तरे। तवापि भवतोऽपि दृष्टस्यावलोकितस्य कापि महती गुर्वी वेला कालविशेषो वर्तते। तस्माद्धेतोरनया पत्रलेखया सहित एव समन्वित एवागच्छेहि। त्वमिति शेष। यतस्ते तव मुखमेव कमल तस्यावलोकन वीक्षणमतिदुर्लभमतिदु प्रापम्। कीदृशम्। मनोरथाना समीहिताना शतैर्लब्ध प्राप्तम्।

[illegible] चन्द्रापीडस्तत्प्रतीहारीवचनमाकर्ण्य श्रुत्वा चेतस्यकरोदचिन्तयत्। एव किमित्यत आह—**अहो इति**। अहो [illegible]। मे मम जीवित प्राणित कादम्बरीसमीपे व्रजामि उत मातु सनिधाविति सशयो द्वापर स एव दोला [illegible]। कथमित्याह—**अम्बेति**। [एव] अम्बा विलासवती निमेषमपि निमीलितमा[illegible] मामपश्यन्त्यनवलोकयन्ती दु ख यथा स्यात्तथास्ते तिष्ठति। तथा निष्कारण निर्निमित्त व[illegible] देव्या कादम्बर्या प्रसादेनानुग्रहेण पत्रलेखामुखेन च पत्रलेखावाक्येन च मे ममागमना-

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ सदैव. ५ त्वन्मुख.

वत्सलेन देवीप्रसादेन । आजन्मक्रमाहितो बलवाञ्जननीस्नेहः, वाञ्छाव्याकुलं हृदयम्, अमोच्यं तातचरणशुश्रूषासुखम् । प्रमाथी मन्मथहतकः, हारिणी गुरुजनलालना, दुःसहान्युत्कण्ठितानि, अनुबन्धिनी बान्धवप्रीतिः, कुतूहलिन्यभिनवप्रार्थना, मुखावलोकिनः कुलक्रमागता राजानः, जीवितफलं प्रियतमामुखावलोकनम्, अनुरक्ताः प्रजाः, गरीयान्गन्धर्वराजसुतानुरागः, दुस्त्यजा जन्मभूमी, परिग्राह्या देवी कादम्बरी, कालातिपातासहं मनः, विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः' इत्येवं चिन्तयन्नेव प्रतीहार्योपदिश्यमानमार्गः पत्रलेखाकरावलम्बी जननीसमीपमगात् । तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनसुखाचिन्तितदुर्विषहहृदयोत्कण्ठं दिवसमनयत् ।

उपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदशदिशि शर्वर्याम् अनिवार्यविरहवेदनोन्मथ्यमानमानसाकुलेषु कलकरुणमुच्चैर्व्याहरत्सु चक्रवाकयुगलेषु, उत्तेजितस्मरशरं समुत्सर्पमाणेषु

यैवमाज्ञापितम् । **आजन्मक्रमेति** । जनन्या मातु स्नेहो बलवान्बलिष्ठः । कीदृक् । आजन्मतो जन्म मर्यादीकृत्य क्रमेण मर्यादयाहित आरोपितः । जन्ममर्यादयारोपितत्वमेवास्य विशेष. । विशेषादत्रैव स्थातुमुचितमित्याशय. । हृदय चेतो वाञ्छाभिरिच्छाभिर्व्याकुलम् । तातस्य पितुश्चरणौ पादौ तयो शुश्रूषा सपर्या तस्या सुखममोच्य न मोक्तु योग्यम् । [मन्मथहतक] कदर्पहतक प्रमथ्नातीत्येवशीलः प्रमाथी । चित्तोद्वेगकृदित्यर्थ' । गुरुजनस्य मात्रादेर्लालना प्रतिपालना हारिणी मनोहरा । दु सहानि सोढुमशक्यान्युत्कण्ठितान्युत्कण्ठाविषयीभूतानि । बान्धवानां स्वजनाना प्रीति. स्नेहोऽनुबध्नातीत्येवशीलानुबन्धिनी । गमनविघ्नकारिणीत्यर्थ. । अभिनवस्यादृष्टपूर्वस्य वस्तुन प्रार्थना वाञ्छा कुतूहलिन्याश्चर्यकारिणी । कुलक्रमेण पट्टपरम्परया आगता प्राप्ता राजानो भूभुजो मुखमाननमवलोकयन्तीत्येवशीला मुखावलोकिनो वक्त्रावीक्षका । प्रियतमा स्त्रियस्तासा मुखावलोकन वक्त्रवीक्षण जीवितस्य प्राणितस्य फल साध्यम् । प्रजा जनवासिनो जना अनुरक्ता अनुरागिण । गन्धर्वराजसुता कादम्बरी तस्या तस्या वानुराग. स्नेहो गरीयानतिशयेन गुरु' । दुस्त्यजा दु खेन मोक्तु शक्या जन्मभूमी जन्मनःस्वोत्पत्तेर्भूमि. स्थलम् । तदुक्तमन्यत्र—'जणणी जम्मुप्पत्ती पच्छिमनिद्दा सुभासिय वयणम् । मणइट्ठ माणुस्सं पञ्च वि दुक्खेहिं मुञ्चन्ति ॥' [जननी जन्मोत्पत्ति. पश्चिमनिद्रा सुभाषित वचनम् । मनइष्टो मनुष्य. पञ्चापि दु.खान्मुच्यन्ते] इति । कादम्बरी देवी परिग्राह्या परिणेतु योग्या । कालस्यानेहसोऽतिपातो विलम्बस्त न सहतीत्येवशील मन स्वान्तम् । तदीयमिति शेष. । हेमकूटविन्ध्याचलयोरन्तर विचाल विप्रकृष्ट दूरम् । इत्येव चिन्तयन्नेव विमृशन्नेव प्रतीहार्या द्वारनियुक्तयोपदिश्यमान कथ्यमानो मार्ग पन्था यस्यैवभूत पत्रलेखाया कर हस्तमवलम्बत इत्येवशील स तथा जनन्या मातु समीपमभ्यर्णमगादगमत् । तत्रैव मातृसमीपे त दिवस वासरमनयन्निनाय । कीदृश दिवसम् । अनेकप्रकार बहुविध जनन्या मातुर्लालनसुख तेनाचिन्तिताविज्ञाता दुर्विषहहृदयोत्कण्ठा यस्मिन्स तथा ।

रात्रौ विशेष प्रदर्शयन्नाह—**उपेति** । उपनतायां च प्राप्तायां च शर्वर्यां रजन्याम् । कृष्णत्वसाम्यादाह—आत्मचिन्तायामिव चन्द्रापीडो मनसा मनोव्यापारेण स्मरस्य कदर्पस्यायतनभूत सद्म न गत प्राप्त यत्कादम्बरीगृह तस्य संस्मार । 'स्मृतौ च' इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी । शर्वरी विशेषयन्नाह—**अन्धकारितेति** । अन्धकारिता अन्धकार प्रापिता दशदिशो यस्या सा तस्याम् । केषु सत्सु । चक्रवाकयुगलेषु द्वन्द्वचरमिथुनेषु सत्सु । किं कुर्वत्सु । कल मधुर करुण दीन यथा स्यात्तथोच्चैरुच्चस्वरेण व्याहरत्सु ब्रुवत्सु । कीदृशेषु । अनिवार्या निवारयितुमशक्या या विरहवेदना वियोगपीडा तयोन्मथ्यमानानि पीड्यमानानि मानसानि चेतांसि येषा तानि तथा तेषु । पुन. केषु सत्सु । उत्तेजिता निशिता. स्मरशि(श)रा. कदर्पबाणा यस्मिन्निति क्रियाविशेषणम् । चन्द्रमः

---

१ जन्म. २ आकुल्य, अनुकूल्य. ३ अनुरक्ता प्रजा. ४ भूमि ५ वत्सो. ६ अचेतितम् ७ शर.

चन्द्रमसोऽङ्कोल्लधूलिधूसरालोकेष्वग्रमयूखेषु, विजृम्भमाणकुमुदिनीश्वासपरिमलग्राहिणि मन्दमावातुमारब्धे प्रदोषानिले च, शयनवर्ती निमीलितलोचनोऽप्यप्राप्तनिद्राविनोदो हेमकूटागमनखेदान्निपत्य विश्रान्तेनेव पादपल्लवच्छायायाम्, जङ्घानुरोधरोहिणा लग्नेनेव संहतयोरूर्वोः, उल्लिखितेनेव विस्तारिणि नितम्बफलके, मग्नेनेव नाभिमुद्रायाम्, उल्लसितेनेव रोमराज्याम्, आरूढेनेव त्रिवलिसोपानहारिणि मध्यभागे, कृतपदेनेवोन्नतिविस्तारशालिनि स्तनतटे, मुक्तात्मनेव बाह्वोः कृतावलम्बनेनेव हस्तयोः, आश्लिष्टेनेव कण्ठे, प्रविष्टेनेव कपोलयोः, उत्कीर्णेनेवाधरपुटे, ग्रथितेनेव नासिकासूत्रे, समुन्मीलितेनेव लोचनयोः, स्थितेनेव ललाटशालायाम्, अन्वितेनेव चिकुरभारान्धकारे, प्लवमानेनेव सर्वदिक्पथप्लाविनि लावण्यपूरप्लवे मनसा सस्मार स्मरायतनभूतस्य कादम्बरीरूपस्य ।

उत्पन्नात्मीयबुद्धिश्च निर्भरस्नेहार्द्रचेतास्तत एव वासरादारभ्य तां प्रति गृहीतरक्षापरिकर इव यतो यत एव मण्डलितकुसुमकार्मुकं मकरध्वजमस्यां प्रहरन्तमालोकितवान्, ततस्तत एवात्मानमन्तरेऽर्पितवान् । 'एवमम्लानमालतीकुसुमकोमलर्तनौ निर्घृणं प्रहरन्न लज्जसे' इत्यु-

---

शशिनोऽङ्कोल्लस्य वृक्षविशेषस्य धूलिः परागस्तद्वद्धूसर ईषत्पाण्डुर आलोकः प्रकाशो येषां ते तथा तेषु । एवंविधेषु समुत्सर्पमाणेषु विस्तरत्स्वग्रमयूखेषु प्रधानकिरणेषु । पुनः कस्मिन्सति । प्रदोषो यामिनीमुखं तस्यानिले वायौ मन्दमन्दं शनैः शनैरावातुं प्रचलितुमारब्धे सति । किंलक्षणे प्रदोषानिले । विजृम्भमाणा विकसन्त्यो या कुमुदिन्यस्तासां श्वासस्येव यः परिमलस्तं गृह्णातीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । किंलक्षणश्चन्द्रापीडः । शयने शय्यायां वर्तत इत्येवंशीलः स तथा । पुनः किंदृक् । निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे येन स तथा । एवंविधोऽप्यप्राप्तोऽलब्धो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदः सुखं येन स तथा । इतो मनो विशेषयन्नाह— हेमकूट इति । हेमकूटादागमनं तस्माद्यः खेदः परिश्रमस्तस्मान्निपत्य पादावेव पल्लवौ तयोश्छायातपाभावस्तस्यां विश्रान्तेनेव गृहीतविश्रामेनेव । जङ्घा नलकिनी तामनुरुणद्धीत्येवंशीलो जङ्घानुरोधी जङ्घा नलकीलस्तं रोहतीत्येवंशीलं तत्तथा तेन संहतयोर्मिलितयोरूर्वोः सक्थ्नोर्लग्नेनेव मिलितेनेव । विस्तारिण्यायते नितम्बावेव फलकं तस्मिन्नुल्लिखितेनेव चित्रितेनेव । नाभिस्तुन्दकूपिका तस्य मुद्राकृतिविशेषस्तस्यां मग्नेनेव ब्रुडितेनेव । रोमराज्यां तनूरुहश्रेण्यामुल्लसितेनेवोच्छ्वासितेनेव । तथा त्रिवलिरेव सोपानानि तैर्हारिणि मनोहरे मध्यभागे वलग्नप्रदेश आरूढेनेवोपविष्टेनेव । उन्नतिरुच्चता, विस्तारो विस्तीर्णता, ताभ्यां शालत इत्येवंशीलं यत्स्तनतटं कुच एव तटं तस्मिन्कृतपदेनेव विहितस्थानेनेव । बाह्वोर्भुजयोर्मुक्तात्मनेव संस्थापितजीवेनेव । हस्तयोः करयोः कृतावलम्बनेनेव विहितालम्बनेनेव । कण्ठे निगरणे आश्लिष्टेनेवालिङ्गितेनेव । कपोलयोर्गल्लात्परप्रदेशयोः प्रविष्टेनेव कृतप्रवेशेनेव । अधरपुटे ओष्ठपुटे उत्कीर्णेनेवोल्लिखितेनेव । नासिका नासैव सूत्रं तस्मिन्ग्रथितेनेव गुम्फितेनेव । लोचनयोर्नेत्रयोः समुन्मीलितेनेव विकसितेनेव । ललाटशालायामलिकगृहैकदेशे स्थितेनेवोपविष्टेनेव । कृतावस्थानेनेवेत्यर्थः । चिकुरभारः केशकलापः स एवान्धकारं तिमिरं तस्मिन्नन्वितेनेव सहितेनेव । सर्वदिक्पथानि प्लावयतीत्येवंशीले लावण्यपूरप्लवे चातुर्यपूरप्रवाहे प्लवमानेनेव स्नानं कुर्वाणेनेव ।

उत्पन्न इति । च पुनस्तत एव वासराद्दिनादारभ्य मर्यादीकृत्योत्पन्ना संजातात्मीया मदीयत्वलक्षणा बुद्धिर्यस्य स तथा । निर्भरः प्रवृत्तो यः स्नेहः प्रेमा तेनार्द्रं चेतो यस्यैवंभूतः कुमारस्तां प्रति कादम्बरीं प्रति गृहीतः रक्षायाः परिकरः परिच्छदो येनैवंभूत इव । यतो हेतोर्यत एव यस्मादेव मण्डलितं वक्रीकृतं कुसुमकार्मुकं पुष्पचापं येनैवंभूतं मकरध्वजं कन्दर्पमस्यां कादम्बर्यां प्रहरन्तं ताडयन्तमालोकितवान्दृष्टवान् । ततो हेतोस्तत एव तद्दिगागादात्मानमन्तरे मध्येऽर्पितवान्दत्तवान् । एवमिति । अम्लानं सद्यस्कं यन्मालत्याः कुसुमं

१ ... २ ... रोहिणा, ...रोधरोहिणा ३ सुसंहतयोः. ४ लिखितेनेव. ५ सर्वत.. ६ लावण्यपयःपूर.

पालभमान इव दिवसमुत्तरलतारयान्तर्बाष्पया दृष्ट्या कुसुमचापम्, पुनः स्मरशरप्रहारमूर्च्छितां संज्ञामिव लम्भयितुं तामवयवैरुवाह स्वेदजललवानुत्ससर्ज च दीर्घदीर्घान्निःश्वासमारुतान्। तच्चेतनालम्भमुदित इव च सर्वाङ्गीणं क्षणमपि न मुमोच रोमाञ्चम्। सह्यते हृदयेन वेदना न वेति तद्वार्तां प्रष्टुमिव नियुक्तेन मनसा शून्यतामधार्पीत्। तत्प्रतिवार्ताकर्णनायैव च गृहीतमौनः सर्वदैवातिष्ठत्। तदाननालोकनान्तरितमिव सर्वमेव नाद्राक्षीत्। चन्द्रबिम्बेऽपि नास्य दृष्टिररमत। तदालापपूरितश्रोत्रेन्द्रिय इव न किंचिदपरमन्तःकर्णं कृतवान्। वीणाध्वनयोऽप्यस्य बहिरेवासन्। सुभाषितान्यपि न प्रवेशमलभन्त। सुहृद्वाचोऽपि परुषा इवाभवन्। बान्धवजनजल्पितान्यपि नासुखायन्त। भावावगमभीत्येव यथापूर्वं न कस्यचिद्दर्शनमदात्। अनवरतमुक्तज्वालेन मदनहुतभुजान्तर्दह्यमानोऽपि गुरुजनत्रपया न सद्यःसमुद्धृता-

---

पुष्प तद्वत्कोमला सुकुमारा या तनुः शरीरं तस्यां निर्घृण निष्कृपमेवममुना प्रकारेण। दिवसमित्युपलक्षणमहोरात्रस्य। तेनाहोरात्रं प्रहरंस्ताडयन्न लज्जसे न त्रपां प्राप्नोषि। उत्प्राबल्येन तरला चञ्चला तारा कनीनिका यस्याः सा तया। अन्तर्मध्ये बाष्पोऽश्रु यस्यामेवंविधया दृष्ट्या नेत्रेण कुसुमचापं कन्दर्पमित्युपालभमान इवोपालम्भं ददान इव। एतेनात्यन्तदैन्यमाविष्कृतम्। स्वेदो घर्मस्तदेव जलं तस्य लवा विप्रुषस्तानवयवैरुपाङ्गैरुवाहावहत्। च पुनरर्थे। अतिशयेन दीर्घा दीर्घदीर्घास्तानेवंभूतान्निःश्वासमारुतानुत्ससर्जोन्मो(न्मुमो)च। किं कर्तुम्। उत्प्रेक्ष्य(क्ष)ते—पुनर्वारंवारं स्मरस्य शरा बाणास्तैः प्रहारस्ताडनं तेन मूर्च्छिता मोहप्राप्ता तां कादम्बरीं संज्ञां चेतनां लम्भयितुमिव प्रापयितुमिव। यथान्यः कश्चिन्मूर्छितस्य स्वेदजललववत्स्वल्पजलं निःश्वाससमानमारुतांश्च मुञ्चतीति वस्तुगतिः। स चन्द्रापीडः सर्वाङ्गे भवः सर्वाङ्गीणस्तं रोमाञ्चं रोमोद्गमं क्षणमपि न मुमोच। क्षणमात्रं तद्विरहितो नाभूदित्यर्थः। उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याश्चेतना चैतन्यं तस्या उपा(आ)लम्भः प्राप्तिस्तेन मुदित इव हर्षित इव। **सह्यत इति**। स मनसा शून्यतामधार्षीद्बभार। किंलक्षणेन मनसा। तस्यै कादम्बर्यै इति वार्तां प्रष्टुं नियुक्तेनेव प्रेषितेनेव। इतीति किम्। हृदयेन वेदना पीडा सह्यते न वेति। **तदिति**। गृहीतं मौनमभाषणं येनैवंविधः सर्वदा निरन्तरमतिष्ठदस्थात्। उत्प्रेक्ष्य(क्ष)ते—तस्याः कादम्बर्याः प्रतिवार्ता प्रत्युत्तरं तस्या आकर्णनायैव। श्रवणायैवेत्यर्थः। **तदाननेति**। स सर्वमेव नाद्राक्षीन्नापश्यत्। किंलक्षणं सर्वम्। उत्प्रेक्षते—तस्या आननं मुखं तस्यालोकनं वीक्षणं तेनान्तरितमिव व्यवहितमिव। **चन्द्रबिम्ब इति**। चन्द्रबिम्बेऽपि शशिमण्डलेऽप्यस्य चन्द्रापीडस्य दृष्टिश्चक्षुर्नारमत न चिरमस्थाम्। विरहोत्कर्षे तापकारित्वात्। **तदालापेति**। स चन्द्रापीडः किंचिदप्यपरं शब्दजातं कर्णस्यान्तरन्तःकर्णं न कृतवान्। द्विकर्मकोऽयं धातुः। उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्या आलापस्तेन पूरितं भृतं श्रोत्रेन्द्रियं यस्यैवंविध इव। कर्णानां करणत्वं दर्शयन्नाह—**वीणेति**। वीणानां वल्लकीनां ध्वनयः शब्दा अस्य चन्द्रापीडस्य बहिरेव बाह्यभूता एवासन्नभूवन्। **सुभाषितानीति**। सुभाषितानि समीचीनोक्तयस्तान्यपि प्रवेशं मध्यगमनावकाशं नालभन्त न प्राप्नुवन्। **सुहृदिति**। सुहृदां मित्राणां वाचो वाण्योऽपि परुषा इव कठिना इवाभवन्। **बान्धवेति**। बान्धवजनस्य बन्धुलोकस्य जल्पितान्यपि कथितान्यपि [ना]सुखायन्त। सुखमिवाचरन्ते सुखायन्ते। अद्यतन्यामात्मनेपदेऽसुखायन्त इति रूपम्। **भाव इति**। यथा येन प्रकारेण पूर्वं विरहदशाया अर्वाग्दर्शनं नादात्र ददौ। तथेदानीमपि। तत्रोत्प्रेक्षते—भावस्य चित्ताभिप्रायस्यावगमो ज्ञानं तस्माद्भीतिर्भयं तयैव यदि कश्चिद्विलोकयिष्यति तदा ज्ञास्यत्येष विरहादेवंभूत इति भीत्येवेत्यर्थः। स चन्द्रापीडः सद्यस्तत्क्षणं समुद्धृतान्युत्खातान्यार्द्राणि जलक्लिन्नानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां शयनं शय्यां नाभजत नाशिश्रत। कया। गुरुजना मातृपित्रादयस्तेषां त्रपा लज्जा तयेति सर्वत्र वक्ष्यमाणेषु सबन्धनीयम्। कथं तापो न भविष्यतीत्याह—**अनेति**। किं कुर्वाणोऽपि। दह्यमानोऽपि। कथम्। अन्तर्मध्ये। केन। मदनहुतभुजा कन्दर्पवह्निना। कीदृशेन। [अनवरत] मुक्ता ज्वाला येन

---

१ अन्तर्बाष्पार्द्रया; मुनतर्पार्द्रया. २ त्वम्. ३ हृदयवेदना. ४ चास्य दृष्टिर्नारमत. ५ परिपूरित ६ किंचिदपि

द्रारविन्दशयनमभजत । न सरसबिसलताजालकानि गात्रेष्वकरोत् । न जललवमौक्तिकक्षोदतारकितान्यजरठपद्मिनीपत्राणि पार्श्वेऽप्यकारयत् । न कुसुमपल्लवस्रस्तररचनामादिदेश । नानवरतधारापातोल्लसितशिशिरशीकराबद्धदुर्दिनं ददर्शापि धारागृहम् । न मकरन्दसंततसंपातशीतलाभ्यन्तराणि हर्म्योद्यानलताभवनान्यप्यसेवत, न मलयजजललुलितपृष्ठेषु मणिकुट्टिमेष्वप्यलुठदिच्छया । न तुहिनकरकरनिकरसंक्रान्तिहृद्येषु ललनाकरकलितचन्द्रकान्तमणिदर्पणेष्वप्यसंक्रामयदात्मसंपातम् । किं बहुना नाश्यानहरिचन्दनरसचर्चामप्या चरणाददापयत् ।

एवमेव केवलं रात्रौ दिवा चाकृतनिर्वृतिरा ज्वलताप्यदहनात्मकेन दहताप्यक्षतस्नेहेन्धनेन दुःखानुभवनायैव भस्मसादकुर्वता मदनदहनेनान्तर्बहिश्च क्वाथ्यमानदेहः शोषमगात्, आर्द्रतां पुनः प्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिं नात्याक्षीत् । एवं च निष्प्रतिक्रियतयादुस्त्यजतया वातिवि-

---

वभूतेनेत्यर्थः । **नेति** । सरसानि जलार्द्राणि बिसानि मृणालानि तेषां लता वल्लयस्तेषां जालकानि समूहा गात्रेष्वङ्गेषु नाकरोन्नान्वतिष्ठत् । पूर्वोक्तहेतोरेवेति भाव । **नेति** । जललवा अम्भोबिन्दवस्त एव मौक्तिकक्षोदास्तैस्तारकितानि तारावदाचरितानि यान्यजरठानि कोमलानि पद्मिनीपत्राणि नलिनीदलान्यपि । व्यस्तक्रमोऽत्रापिशब्द । पार्श्वे पृष्ठे नाकारयत् । सेवकैरिति शेष । **नेति** । कुसुमानां पल्लवाः प्रत्यग्रदलानि, कुसुमानि च पल्लवाश्चेति द्वन्द्वसमासो वा, तेषां स्रस्तरस्तस्य रचनां नादिदेश नादिष्टवान् । **नेति** । स चन्द्रापीडो धारागृहमपि न ददर्श नाद्राक्षीत् । किंलक्षणं धारागृहम् । अनवरतं निरन्तरं धारापातेनोल्लसिता ये शिशिराः शीतला शीकरा वातास्तजलविप्रुषस्तैराबद्धं दुर्दिनं मेघजं तमो यस्मिंस्तत्तथा । **नेति** । स चन्द्रापीडो हर्म्येषु गृहेषु यदुद्यानं तस्य लता वल्यस्ता एव भवनानि गृहाण्यपि नासेवत नाभजत । किंलक्षणानि । मकरन्दस्य मरन्दस्य सततं निरन्तरं संपातः संपतनं तेन शीतलानि शिशिराण्यभ्यन्तराणि मध्यभागा येषां तानि । **न मलयजेति** । स मणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमिकानि । 'कुट्टिमं त्वस्य बद्धभूः' इति हैमः । तेष्वपीच्छयेहया नालुठन्नाशेरत । किंलक्षणेषु । मल[य]जस्य चन्दनस्य जलं पानीयं तेन लुलितान्यार्द्रीकृतानि पृष्ठानि येषां तानि(तेषु) । **नेति** । स ललनानां योषितां करास्तैः कलिता धृता ये चन्द्रकान्तमणिभिः खचिता दर्पणा आदर्शास्तेष्वप्यात्मनः स्वस्य संपातं प्रतिबिम्बं न संक्रामयन्न संक्रमणमकारयत् । किंलक्षणेषु । तुहिनकरश्चन्द्रस्तस्य करनिकरः किरणसमूहस्तस्य संक्रान्तिः संक्रमस्तया हृद्या मनोहरास्तेषु । **किं बहुनेति** । किं बहुना किं बहु जल्पितेन । चरणौ मर्यादीकृत्याचरणं तस्मादाश्यानमीषच्छुष्कं यद्धरिचन्दनं तस्य रसस्तेन चर्चा पूजा तामपि नादाप[य]द्दातुं न परवानि स्म ।

एवमिति । स चन्द्रापीडो मदन एव दहनो वह्निस्तेनान्तर्हृदये बहिरवयवादौ क्वाथ्यमान उत्काल्यमानो देहः शरीरं यस्यैवंविधः शोषं क्षामत्वमगात्प्राप । किंलक्षणः । एवमेव पूर्ववत् । रात्रौ निशायां दिवा दिवसेऽकृताऽविहिता निर्वृतिर्मनःस्वास्थ्यं येन सः । किंलक्षणेन मदनदहनेन । आ समन्ताज्ज्वलता प्रज्वलता । पुनः कीदृशेन । अदहनात्मकेनाग्निस्वरूपेणापि दहता भस्मीकुर्वता । पुनः कीदृशेन । न क्षतमक्षीणं स्नेहलक्षणमिन्धनमेधो येन स तथा तेन । पुनः किं कुर्वता । दुःखस्यासातस्यानुभवनं साक्षात्करणं तस्मै तदर्थमेव । तादर्थ्ये चतुर्थी । नव भस्म भस्मसादकुर्वताघटयता । शरीरव्यतिरेकेण दुःखानुभवनाभावादिति भाव. । शरीरशोषं कृत्वा न भस्मसात्कृतवानित्याह—**न पुनरिति** । न पुनरार्द्रतां मृदुतां स्नेहवत्तां वात्याक्षीत्तत्याज । आर्द्रतां विशिनष्टि—**प्रतीति** । प्रतिक्षणं प्रतिसमयमाधीयमानारोप्यमाणा वृद्धिर्यस्याः सा ताम् । **एवं चेति** ।

संस्थुलेनोपास्यमानोऽपि मनसिजेनाकारमेव लोकलोचनेभ्योऽरक्षत्, न कुसुमशरसायकेभ
जीवितम् । तनोरेव तानवमङ्गीचकार, न लज्जाया: । शरीरस्थितावेवानादरं कृतवान्, न कु
स्थितौ । प्रजा एवान्वरुध्यत, न मन्मथोत्कलिका: । सुखमेवावधीरयामास, न धैर्यम् ।
चास्य पुर: कादम्बरीरूपगुणावष्टम्भाहितप्राणेन बलवतानुरागेणाकृष्यमाणस्य, पश्चाद्गुरुजन
तिबन्धदृढतरेण महीयसा स्नेहेन च वार्यमाणस्य, गम्भीरप्रकृते: सरित्पतेरिव चन्द्रमसा
दूरमुल्लास्यमानस्यापि मर्यादावशादात्मानं स्तम्भयत: कथंकथमपि कतिपयेष्वपि सहस्रसंख्
यमानेष्वतिक्रान्तेषु वासरेषु, एकदा रणरणकसकाशादिर्वान्तरलब्धावस्थानो निर्गत्य बहिर्न
र्यास्तरङ्गसङ्गशीतशीकरासारमरुन्ति कलक्वणितकलहंसचक्रवाकचक्रवालाक्रान्तसरससुकु
रसैकतानि सिप्रातटान्यनुसरन्, युज्यमानांश्च विरलीभवतश्च संघट्टमानांश्च विश्लिष्यतश्च

स लोकाना जनानां लोचनानि नेत्राणि तेभ्य आकारमिङ्गितमरक्षद्रक्षयामास । पर कुसुमशर: कामस्त सायका बाणास्तेभ्यो जीवित प्राणित नारक्षत् । किंविशिष्ट: स । उपास्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि । के मनसिजेन कामेन । किंलक्षणेन । अतिविसंस्थुलेनातिव्याकुलेन । वीक्षापन्नेनेति यावत् । तन्निदानमाह—[नि प्रतीति । निर्गता प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्या क्रियाया तस्या भावस्तत्ता तया । दु खेन त्यजत इति दुस्त जस्तस्य भावस्तत्ता तया वा । **तनोरेवेति ।** तनो शरीरस्य तानव कृशत्वमङ्गीचकार स्वीचक्रे । न लज्जाय त्रपाया. । लज्जाधिक्यमेवाङ्गीकृतवानिति भाव' । **शरीरेति ।** शरीरस्य देहस्य स्थितिर्धारण तस्यामेवानाद णमनाग्रह कृतवान् । न कुलस्याभिजनस्य स्थितौ मर्यादायाम् । **प्रजा इति ।** प्रजा एव प्रकृतिरेवान्वरुध् न्यवार्यत । न मन्मथस्य कदर्पस्योत्कलिका उत्कण्ठा' । **सुखमिति ।** स चन्द्रापीड सुखमेव सौख्यमेवाव रयामासावगणयामास। न धैर्य न साहसम् । **एवं चेति ।** एव पूर्वोक्तप्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्या र सौन्दर्य गुणो गाम्भीर्यादिस्तयोरवष्टम्भेनावलम्बेनाहिता स्थापिता: प्राणा येनैवभूतेन बलवता बलिष्ठेनानुरागेण भ्यन्तरस्नेहेन पुरोऽग्र आकृष्यमाणस्य, हठान्नीयमानस्य, गुरुजनो मातृपित्रादिस्तस्य प्रतिबन्ध प्रतिरोधस्ते दृढतरेणातिनिबिडेन महीयसातिमहता स्नेहेन प्रीत्या च पश्चात्पृष्ठे वार्यमाणस्य पृष्ठे निषिध्यमानस्य । केन कस्येव चन्द्रमसा शशिना सुदूरमतिविप्रकृष्टमुल्लास्यमानस्यापि गम्भीरप्रकृतेरलब्धमध्यस्य । राजपक्षे गम्भीरस्वभाव स्य।एवभूतस्य सरित्पते समुद्रस्येव मर्यादावशात् । राजपक्षे कुलक्रमागतस्थिति । समुद्रपक्षे जलागमनलक्षण च मर्यादा । तद्वशादात्मान स्व स्तम्भयतो रक्षत: कथकथमपि महता कष्टेन कतिपयेषु कियत्सु सहस्रसंख्या यमानेषु सहस्रसख्यामिवाचरमाणेषु वासरेषु दिवसेष्वतिक्रान्तेषु गतेषु सत्सु [एकदा] एकस्मिन्समये र रणकसकाशादिवौत्सुक्यपार्श्वादिवान्तर्मध्येऽलब्धमप्राप्तमवस्थानमवस्थितिर्येनैवभूतो नगर्या अवन्त्या बहिर्नि र्गत्य बहिरागत्य दूरादेव दूरत एवातिबहूनिव तुरगमानश्वानद्राक्षीदपश्यत् । कि कुर्वन् । तरङ्गाणा वीचीनां सङ्ग सस्पर्शस्तेन शीता शीतला ये शीकरा वातास्तवारीणि तेषामासारा वर्षण येष्वेवविधा मरुतो वायवो येषु तानि । क्वचित् 'सीकरासाराणि' इति पाठ । कलानि मनोहराणि क्वणितानि शब्दितानि येषामेवविधा ये कलहसा. कादम्बाश्चक्रवाका द्वन्द्वचरास्तेषा चक्रवाल समूहस्तेनाक्रान्तानि व्याप्तानि सरसानि गत सुकुमाराणि कोमलानि सैकतानि सिकतामयानि सिप्रानद्यास्तटानि तीराण्यनुसरन्नाश्रयन् । तुरगमान्विशे पयन्नाह—**युज्येति ।** युज्यमानान्परस्पर योग प्राप्नुवत' । अविरला विरला सपद्यन्त इति विरलीभवत स्तान् । एकीभवत इत्यर्थ: । सघट्टन्ते सयुज्यन्त इति सघट्टमानान्तान् । आस्फालयमानानित्यर्थ: । **विश्लिष्यत इति ।** विश्लिष्यत: । भिन्नीभवत इत्यर्थ. । तान् । उत्सहन्त इत्युत्सहमानास्तान् । उत्साहयुक्तानि

---

१ आयास्यमानोऽपि. २ कुलक्रमस्थितौ. ३ अन्वरुध्यन्त ४ कृष्यमाणस्य ५ गभीर ६ अन्तर
७ तरङ्गशीत· ८ आकारमरुन्ति, आसाराणि. ९ नातिदूरमिव चरणाभ्यामेव बभ्राम । भ्राम्यश्च दृढनतया(गुरु, मन
रयेणागच्छन. सावष्टम्भया गत्या त्वरिततुरमचागन्युज्यमानाश्च.

त्सहमानांश्च लम्बमानांश्च परापततश्च विच्छिन्नपङ्क्त्यवस्थानान्स्खलतोऽपि पततोऽप्यवसीदतोऽपि च यथाशक्ति सादिभिरुत्पीडितान्निःसहतया दूरागमनखेदमतित्वरया चागमनकार्यगौरवमावेदयतो दूरादेवातिबहूनिव तुरंगमानद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चोत्पन्नकुतूहलस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत् । आत्मनाप्यूरुदघ्नेन पयसोत्तीर्य सिप्रां तस्मिन्नेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रतिवार्तां प्रतिपालयन्नतिष्ठत् । तत्रस्थश्च कुतूहलात्तस्मिन्नेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थितां हस्तेनाकृष्य पत्रलेखामवादीत्—'पत्रलेखे, पश्य । यँ एष पुर एवार्ककिरणनिवारणोल्लासितया प्रेङ्खदालोललम्बशिखया मयूरपिच्छमय्या वेङ्किकया दुर्विभाव्यवदनोऽश्ववारो ज्ञायते, केयूरकोऽयम्' इति । यावत्तया सहैवं निरूपयत्येव, तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलब्धात्मावस्थानं दृष्टिपथ एवावतीर्य तुरंगमादापतन्तं दूराद्द्रुतागमनधूलीधूसरश्यामीकृतशरीरं परिवर्तितमिवेतराकारेणोज्झिताङ्गरागसंस्कारमलिनेन वपुषा विषादशून्येन च मुखेनान्तर्दुःखसंभारपिशुनया च दृष्ट्या दूरत एवापृष्टामपि कष्टां

त्यर्थः । लम्बन्त इति लम्बमानास्तान् । स्वशरीरं दीर्घीकुर्वतः । परा सामस्त्येनापतन्त आगच्छन्तस्तान् । विच्छिन्नं विच्छेदं प्राप्तं पङ्क्त्या लेखयावस्थानं येषां ते तथा तान् । धावतां पङ्क्तिविच्छेदः प्रत्यक्षसिद्ध एव । स्खलन्त इति स्खलन्तस्तान्स्खलनां प्राप्नुवतः । अत एव पततोऽपि गिरतोऽपि । अत एवावसीदतोऽप्यवसादं प्राप्नु[व]तोऽपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति सादिभिरश्ववारैरुत्पीडितानुत्प्राबल्येन पीडितास्ताडितान् । सहनं सहः । निर्गतः सहो येभ्यस्ते निःसहास्तेषां भावस्तत्ता तया । असमर्थतयेत्यर्थः । दूरादागमनं तज्जनितो यः खेदः प्रयासस्तमतित्वरयातिशीघ्रेणागमनं तेन यत्कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं चावेदयतः परेभ्यो ज्ञापयतः ।

दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा विलोक्योत्पन्नं प्रकटीभूतं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवंभूतस्तेषां तुरगमाणां परिज्ञानाय कस्येम इति ज्ञानार्थमन्यतमं पुरुषं प्राहिणोत्प्रहितवान् । ऊरू परिमाणं यस्यैवंभूतेन पयसा जलेनात्मनापि सिप्रानदीमुत्तीर्य तस्मिन्नेव स्थले भगवतो माहात्म्यवतः कार्तिकेयस्य षण्मुखस्यायतने चैत्ये तस्य प्रहितपुरुषस्य प्रतिवार्तां प्रत्युत्तरं प्रतिपालयन्विलोकयन्नतिष्ठत्तस्थौ । **तत्रस्थ इति ।** तत्र चैत्ये स्थितस्य(श्च) कुतूहलात्कौतुकात्तस्मिन्नेव पूर्वप्रतिपादित एव वाजिवृन्देऽश्वसमूहे निक्षिप्ता स्थापिता दृष्टिर्दृग्येनैवंभूतः पार्श्वस्थितां समीपगां पत्रलेखां हस्तेन करेणाकृष्याकर्षणं कृत्वावादीदवोचत् । किमवादीदित्याह—**पत्रलेखे इति ।** हे पत्रलेखे, पश्यावलोकय । [य] एष पुरोऽग्र एवार्ककिरणाः सूर्यरश्मयस्तेषां निवारणे दूरीकरण उल्लासितयोल्लासं प्राप्तया प्रेङ्खती दीप्यन्ती आलोला चञ्चला लम्बायता शिखाग्रं यस्याः सा तथा तया । मयूरपिच्छैः कलापिबर्हैर्निर्वृत्ता मयूरपिच्छमयी । 'प्राचुर्यविकारार्थे' इति मयट् । तयैवंविधया वङ्किकया शीकरिण्या दुर्विभाव्य

कादम्बरीसमामवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकमद्राक्षीत । दृष्ट्वा च दर्शितप्रीतिरेह्येहीत्याहूय संसंभ्रमप्रणतोपसृतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्यष्वजत तम् । अपसृत्य पुनः कृतनमस्कारे तस्मिन्ननामयप्रश्नवचसा संवर्ग्य सर्वानेव तत्सहायान्पुरःस्थितं पुनःपुनः सस्पृहमालोक्य केयूरकमवादीत्—'केयूरक, त्वद्दर्शनेनैव भद्रं देव्याः सपरिवारायाः कादम्बर्या इत्येतदावेदितम्। आगमनकारणमपि विश्रान्तः सुखितः कथयिष्यसि' इत्युक्त्वा संभ्रान्तागतारोहकढौकितां करिणीमारुह्य 'कुतोऽस्य जनस्य सुखिता' इत्यभिदधानमेव केयूरकं पृष्ठतः कृत्वा पत्रलेखां चारोप्य स्वभवनमयासीत् । तत्र च निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः प्रविश्य वल्लभोद्यानं सपरिवारेण केयूरकेण सहोत्ताम्यता चेतसाचेतितमेव दिवसकरणीयं विर्वर्तयामास । निर्वर्त्य च पत्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारितपरिजनः केयूरकमाहूयाब्रवीत्—'केयूरक, कथय देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेतायाश्च संदेशम्' इत्यभिहितवति चन्द्रापीडे पुरः सप्रश्रयमुपविश्य केयूरकोऽप्यवादीत्—'देव, किं विज्ञापयामि । नास्ति मयि संदेशलवोऽपि देव्याः काद-

---

विद्यते यस्या सा कष्टा ताम् । अस्त्यर्थेऽच्प्रत्यय । एवंविधां कादम्बर्याः [समा] अवस्था दशामनक्षरं वाग्व्यापाररहित यथा स्यात्तथावेदयन्त ज्ञापयन्तमद्राक्षीदिति। अन्वयस्तु पूर्वमेवोक्त । **दृष्ट्वा चेति।** दृष्ट्वा च विलोक्य च त केयूरकं दर्शिता प्रकटिता प्रीतिः स्नेहो येनैवभूतो दोर्भ्यां भुजाभ्यां पर्यष्वजताश्लिष्यत । किं कृत्वा । एह्येहीत्यागच्छागच्छेत्याहूयाह्वान कृत्वा । कीदृश केयूरकम् । ससंभ्रमेणादरेण प्रणतश्चासावुपसृतश्च तम् । न लघमरन्तमित्यर्थ । कथंभूताभ्यां दोर्भ्याम् । अतिदूरं प्रसारिते विस्तारिते ताभ्याम् । **अपसृत्येति** । अपसरण कृत्वा पुन कृतो विहितो नमस्कारो नतिर्येनैवभूते तस्मिन्केयूरके सत्यनामयस्य प्रश्न पृच्छा तस्य वचसेन सर्वानेव समग्रानेव तस्य केयूरकस्य सहायान्सहागतान्संवर्ग्य संतोष्य पुर स्थितमग्रस्थित पुन पुन सस्पृह साभिलाषमालोक्य समीक्ष्य चन्द्रापीड· केयूरकमवादीदवोचत् । किमवादीदित्याशयेनाह—**केयूरक इति।** हे केयूरक, तव दर्शनमालोकन तेनैव सपरिवारायाः सपरिच्छदाया देव्या कादम्बर्या भद्र कल्याणमित्येतदावेदित कथितम् । **आगमनेति** । स चन्द्रापीडः स्वस्य भवन गृहमयासीदगच्छदित्यन्वय । किं कृत्वा । आगमनकारण निदान तदपि विश्रान्त कृतविश्राम. सुखित सजातसुख स त्वं कथयिष्यसि निवेदयिष्यसीत्युक्त्वा प्रोच्य । क्वचित् 'सुखी न. कथयिष्यसि' इति पाठो दृश्यते । तेन न अस्माकमिति तस्यार्थ । पुन किं कृत्वा । संभ्रान्त ससंभ्रम आगतो य आरोहको हस्तिपकस्तेन ढौकितामानीता करिणी हस्तिनीमारुह्यारोहणं कृत्वा । अस्य केयूरकलक्षणस्य जनस्य कुतः कस्मात्सुखिता इत्यभिदधानमिति ब्रुवन्तमेव केयूरकं पृष्ठत पृष्ठप्रदेशे पत्रलेखां चारोप्यारोपण कृत्वेत्यर्थ । स्वभवनमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त । **तत्र चेति** । स चन्द्रापीडो दिवसकरणीय वासरकृत्य निवर्तयामास कृतवान् । किं कृत्वा । सह परिवारेण परिच्छदेन वर्तते य स सपरिवार· । एवभूतेन केयूरकेण सह समं वल्लभमुद्यानमाराम प्रविश्य प्रवेश कृत्वा । किंलक्षण स· । निषिद्धो निवारितोऽशेषाणां समग्राणां राजलोकानां प्रवेशो येन स । कीदृश दिवसकरणीयम् । उत्ताम्यतानिर्व्याकुलेन चेतसाचेतितमेवाज्ञातमेव । **निवर्त्य चेति** । स चन्द्रापीड केयूरकमाहूयाह्वान कृत्वाब्रवीदवोचत् । किं कृत्वा । निवर्त्य विधाय । दिवसकरणीयमिति शेष । चन्द्रापीड विशेषयन्नाह—**पत्रलेखेति** । पत्रलेखैव द्वितीया यस्य स । सुदूर दूर उत्सारितो दूरीकृत परिजनस्ते(न से)वकवर्गो येन स । किमब्रवीदित्याशयेनाह—**केयूरक इति** । हे केयूरक, देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया मदलेखया सह वर्तमानायाः । कादम्बर्या विशेषणम् । महाश्वेतायाश्च संदेश वाचिक कथय निवेदयेति चन्द्रापीडेऽभिहितवति कथितवति सति पुरोऽग्रे सप्रश्रय सविनयमुपविश्य निषद्य केयूरकोऽप्यवादीदुवाच । किमुवाचेत्याह—**देव इति** । हे देव, किं विज्ञापयामि [illegible]

---

१ ससंभ्रमप्रणयप्रणत. २ सवर्ग्य, समावर्ज्य. ३ विश्रान्तसुखित . ४ निर्वर्तयामास. ५ निवर्त्य. ६ अपा[illegible]

म्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा । यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य प्रतिनिवृत्य मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितः, तदैवोर्ध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदम् 'एवमेतत्' इत्युक्त्वोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमाजगाम । देव्यपि कादम्बरी झटिति हृदये द्रुघणेनेवाभिहता, ह्यतर्कितापतिताशनिनेव मूर्ध्नि ताडिता, अन्तःपीडाकूणननिमीलितेन चक्षुषा मूर्च्छितेव, मुषितेव परिभूतेव, वञ्चितेव, चोन्मुक्तेव चान्तःकरणेन, अविदितमहाश्वेतागमनवृत्तान्ता, चिरमिव स्थित्वोन्मील्य नयने, विलक्षेव, लज्जितेव, विस्मृतेव, विस्मयस्तब्धदृष्टिः 'महाश्वेतायाः कथय' इति सासूयमिव, मामादिश्य मदलेखायां पुनर्वलितमुखी सविलक्षस्मितम् 'मदलेखे, अस्ति केनचिदपरेणैतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन' इत्येवमभिदधत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवाससोत्तमाङ्गमवगुण्ठ्य निर्विशेषहृदयवेदनां मदलेखामप्यनालपन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थात् । परेद्युश्च प्रातरेवोपसृतं माम् 'एवं दृढतरशरीरेषु म्रियमाणेष्विव भवत्स्वहमीदृशीमवस्थामनुभवामि' इत्युपालभमानेव, 'न मे भवद्भिः पार्श्ववर्तिभिः कार्यम्' इति निर्भर्त्सयन्तीव, 'किं मे पुरस्तिष्ठसि'

विज्ञप्तिं करोमि । यदादिष्टं तदेव वदेत्याह—**नास्तीति** । मयि विषये देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा सदेशलवोऽपि वाचिकादेशोऽपि नास्ति न विद्यते । तन्निदानमाह—**यदैवेति** । यदैव यस्मिन्नेव क्षणे पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य समर्पणं कृत्वा प्रतिनिवृत्य परावृत्य मया केयूरकेण देवस्य भवत उज्जयिन्यामवन्त्यां यद्गमनं तस्य वृत्तान्त उदन्तो निवेदितः कथितः । तदैव तस्मिन्नेव क्षणे ऊर्ध्वं विलोक्य निरीक्ष्य दीर्घमायतमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा सनिर्वेदं स्वावमाननसहितं यथा स्यात्तथा । एतदेवमेव निश्चयेन चन्द्रापीडो गत इत्युक्त्वोत्थायोत्थानं कृत्वा महाश्वेता पुनस्तपसे तपोऽर्थं स्वमेवात्मीयमेवाश्रमपदं स्थानमाजगामाययौ । कादम्बर्यपि सकलमेव तं दिवसमस्थादतिष्ठदिति दूरेणान्वयः । इतो कादम्बरीं विशेषयन्नाह—झटिति तत्कालं हृदये स्वान्ते द्रुघणेन घनेनाभिहतेव ताडितेव । अतर्कितमचिन्तितमापतितो योऽशनिर्वज्रं तेन मूर्ध्नि मस्तके ताडितेवाभिहतेव । अन्तःपीडा मानसी व्यथा तया कूणनं क्रन्दनं तेन निमीलितेन मुद्रितेन चक्षुषा नेत्रेण मूर्च्छितेव मोहं प्राप्तेव । मुषितेव गृहीतसर्वस्वेव । परिभूतेव पराभवं प्रापितेव । वञ्चितेव वञ्चनाविषयीकृतेव । अन्तःकरणेन चित्तेनोन्मुक्तेव त्यक्तेव । अविदितोऽज्ञातो महाश्वेताया गमनवृत्तान्तो यया एवंभूता कादम्बरी चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वा नयने नेत्रे उन्मील्योन्मुद्र्य, विलक्षेव वीक्षापन्नेव, लज्जितेव त्रपितेव, विस्मृतेव विस्मरणं प्राप्तेव, विस्मय आश्चर्यं तेन स्तब्धा दृष्टिर्यस्या एवंभूता महाश्वेतायाः कथय निवेदय । चन्द्रापीडो गत इति शेषः । इति सासूयं सेर्ष्यं मामादिश्य प्रतिपाद्य मदलेखाया विषये पुनर्वलितमुखी यस्या एवंविधा सती विलक्षं यत्स्मितं तेन सहवर्तमानं यथा स्यात्तथा हे मदलेखे, केनचिदनिर्दिष्टनाम्ना परेणान्येनैतद्गमनलक्षणं कृतमस्ति । करिष्यसे(ते) वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन कृतमिति । एवमभिदधती कथयन्त्युत्थायोत्थानं कृत्वा निवारितो दूरीकृतोऽशेषपरिजनस्य समग्रसेवकलोकस्य प्रवेशो यया सा शयनीये शय्यायां निपत्य पतनं कृत्वोत्तरवाससोत्तरीयवस्त्रेणोत्तमाङ्गं शिरोऽवगुण्ठ्याच्छाद्य निर्गतो विशेषो यस्या एवंविधा हृदयवेदना चित्तपीडा यस्यास्ताम् । समानदुःखामित्यर्थः । एवंभूतां मदलेखामप्यनालपन्त्यभाषयन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थादित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **परेद्युश्चेति** । अपरदिने प्रातरेव प्रभात इवोपसृतमागतं मामित्युपालम्भमानेवोपालम्भं ददानेव । इतीति किम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दृढतरमतिशयेन कठिनं शरीरं येषामेवंविधेषु भवत्सु युष्मत्प्रभृतिषु । उत्प्रेक्षते—म्रि(म्रि)यमाणेष्विव मरणं प्राप्यमाणेष्विवाहं कादम्बरीदृशीमवस्थामनुभवामि । पार्श्ववर्तिनिः समीपस्थायिभिर्भवद्भिर्मे मम न कार्यं न कृत्य-

---

१ . . . . २ . . ३ . . ४ गुप्जागनिना ५ मिग्निन. ६ उन्मत्ता ७ लक्षितेव.
८ . . ९ . . ११ . . १० . . .

इत्यन्तर्मन्युवेगेन तर्जयन्तीव च बाष्पपूरोद्रेकोत्कम्पपर्याकुलया दृष्ट्या चिरमालोकितवती । तथा दृष्टश्च तया दुःखितया देव्यादिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमानोऽहमनिवेद्यैव देव्यै देवपादमूलमुपागतोऽस्मि । तच्च देवैकशरणजनजीवितपरित्राणाकुलमतेः केयूरकस्य विज्ञापनाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमर्हसि । देव, श्रूयताम् । यदैव ते प्रथमागमनेनामोदिना मलयानिलेनेव चलितं समस्तमेव तत्कन्यकालतावनम्, तदैव सकलभुवनमनोभिरामं भवन्तमालोक्य वसन्तमिव रक्ताशोकतरुलतामिवारूढवान्मकरकेतनस्ताम् । इदानीं तु महान्तमायासमनुभवति त्वदर्थे कादम्बरी । तस्या हि दिनकरोदयादारभ्य दिवसकरकान्तोपलानलस्येव निःशब्दस्यापवनेरितस्याधूमस्याभस्मनः प्रज्वलतो मकरध्वजहुतभुजो न परिजनकरकमलकलितकोमलपल्लवलास्यलीलया प्रसरभङ्गः । नानुत्तालतालवृन्तवान्तजलजडकणिकासारसेकेन निर्वृत्तिः । न सरससहरिचन्दनपङ्कच्छटाच्छुरणेन छेदः । न विदलितमुक्ताफलवालु-

---

मिति निर्भर्त्सयन्तीव निर्भर्त्सना कुर्वन्तीव । मे मम पुरोऽग्रे किं तिष्ठसीत्यन्तर्मन्युवेगेनान्त क्रोधरयेण तर्जयन्तीव तर्जना कुर्वन्तीव । तथा वाष्पो नेत्राम्बु तस्य पूर. प्रवाहस्तस्योद्रेक आधिक्य तेन य उत्प्राबल्येन कम्पो वेपथुस्तेन पर्याकुला व्याप्ता तया दृष्ट्या दृशा चिर बहुकालमालोकितवती निरीक्षितवती । तथा दु·खितया तेन प्रकारेण दु ख प्राप्तया देव्या कादम्बर्या दृष्टोऽवलोकित आत्मान गमनायादिष्टमेवाज्ञापितमेव मन्यमानोऽह देव्यै कादम्बर्यै अनिवेद्यैवाननुज्ञाप्यैव देवस्य भवत पादमूल चरणसमीपमुपागतोऽस्म्यायातोऽस्मि । **तच्चेति** । तत्तस्मात्कारणाद्देव एव भवानेवैक. शरण यस्यैवविधो यो जन. कादम्बरीलक्षणस्तस्य जीवित प्राणित तस्य परित्राण रक्षण तस्मै आकुला मतिर्यस्यैवभूतस्य केयूरकस्य विज्ञपना विज्ञप्तिस्तस्या आकर्णन श्रवण तस्मिन्नवधानदानेन चित्तप्रदानेन प्रसाद कर्तु त्व देवोऽर्हसि योग्यो भवसि । हे देव, श्रूयतामाकर्ण्यताम् । विज्ञप्त्यन्तरमिति शेष. । यदैव यस्मिन्नेव क्षणे ते तव प्रथमागमनेनाद्यागमनेन । उत्प्रेक्षते—आमोदिना सुगन्धिना मलयानिलेनेव मलयमारुतेनेव समस्तमेव समग्रमेव तत्कन्यकालतावन कन्यका एव लतास्तासा वन चलित क्षुब्धम्, तदैव तस्मिन्नेव क्षणे सकल यद्भुवन जगत्तस्य मनोभिराम चेतोहृचिर वसन्तमिव भवन्त त्वामालोक्य निरीक्ष्य रक्ता याशोकतरुलता तामिव ता कादम्बरी मकरकेतन कन्दर्प आरूढवान्प्रविष्टवान् । **इदानीं त्विति** । साम्प्रत तु तवार्थ. प्रयोजन तस्मिन् । निमित्ते सप्तमी । तथाच त्वन्निमित्त कादम्बरी महान्तमायास श्रममनुभवति । करोतीत्यर्थ । **तस्यामिति** । हीति निश्चये । तस्या. कादम्बर्या दिनकरस्य सूर्यस्योदय उद्गमन तस्मादारभ्य । तन्मर्यादीकृत्येत्यर्थ । दिवसकरकान्तोपलो दृषत्तस्यानलो वह्निस्तस्येव मकरध्वज एव हुतभुग्वह्निस्तस्य प्रज्वलितो दीप्तिमतः परिजन सेवकवर्गस्तस्य कर एव कमलानि तै कलिता धृता ये कोमलपल्लवा मृदुकिसलयानि तेषा लास्यलीला नृत्यक्रीडा तया न प्रसरभङ्गो न प्रचारहानि । उभयानलयो साम्य प्रदर्शयन्नाह—**निःशब्दस्येति** । निर्गत. शब्दो ध्वनिविशेषो यस्मात्स तस्यापवनेरितस्य न पवनेन वायुनेरित प्रेरितस्तस्य । अधूमस्य न विद्यते धूमो दहनकेतनो यस्मिन्स तस्य । अभस्मनो न विद्यते भस्म भूतिर्यस्मिन्स तस्य । एतेन सूर्यकान्तानलेन नि.शब्दत्वादिधर्म साम्यं शीतलद्रव्यादिना तदितरवह्नेरेतस्य भिन्नत्वमाविष्कृतमिति भाव । नानुत्तालानि यानि तालवृन्तानि व्यजनानि तेभ्यो या वान्ता पतिता जलस्य जडा शीतला कणिकास्तासामासारो वर्षण तेन सेकः सिञ्चन तेन निर्(वृ)त्तिर्नाश । अस्य मकरध्वजहुतभुज इति पूर्वेणान्वय । **न सरसेति** । सरसो यो हरिचन्दनपङ्को घर्षितचन्दनद्रवस्तस्य छटया धारया छुरण सिञ्चन तेन न छेदो विनाश । **विदलित इति** । न च विदलितानि स्फोटितानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषा वालुका सिकतास्तासा पटलानि समूहास्तैरद्दलनमुद्दीन

कापटलोद्धूलनेन व्युपरमः । नोत्कीलितयन्त्रमयकलहंसपङ्क्तिमुक्ताम्बुधारेण धारागृहेण प्रशमः, यथा यथा चलितजलयन्त्रविगलिताभिरतिशिशिरशीकरनिकरतारकिताभिरम्बुधाराभिराहन्यते तथा तथा वैद्युतानलसहोदर इव स्फुरति मदनपावकः । सुतरां च शिशिरः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीमिव विकासयति स्वेदजललवजालकसंततिमुपचारः । चित्रं चेदम् । मकरकेतुहुतभुजा दह्यमानमप्यग्निशौचमंशुकमिव नितरां निर्मलीभवति लावण्यम् । मन्ये च मृदुस्वभावमपि जलमिव मुक्ताफलतामुपगतं कठिनीभवत्युत्कण्ठितं हृदयमबलाजनस्य, यत्तादृशेनातिसंतापेनापि न विलीयते । बलवती खलु वल्लभजनसंगमाशा, यत्तथाविधमप्यनुभववेदनाविह्वलितप्राणैमतिकष्टं प्राण्यते । किं करोमि, कथय कथं कथ्यते, कया वृत्त्या वर्ण्यते, कीदृशेनोपायेन प्रदर्श्यते, केन प्रकारेणावेद्यते, कया युक्त्या प्रकाश्यते, कतमया वेदनयोपनीयते । तदुत्कण्ठास्वप्नेषु विगलितचेदनाः स्फुटं प्राणिनः, प्रतिदिवसं दृश्यमानोऽपि यन्न पश्यसि तामीदृशीमवस्थाम् ।

तेन व्युपरमो निवृत्ति । **नोत्कीलित इति** । न चोत्कीलिता उत्कीरिता ये(या)यन्त्रमया यन्त्रनिष्पन्ना कलहंसपङ्क्तय कादम्बश्रेणयस्ताभिर्मुक्ता अम्बुधारा यस्मिन्नेवभूतेन धारागृहेण यन्त्रधारासदनेन प्रशम प्रशमनम् । **यथा यथेति** । इय कादम्बरी यथा यथा अम्बुनोऽम्भसो धाराभिराहन्यत आच्छोद्यते, तथा तथा मदनपावक. कदर्पवह्नि स्फुरति दीप्तिमान्भवति । किलक्षणो [म]दनवह्नि । उत्प्रेक्षते—विद्युतोऽय वैद्युत. स चासावनलश्च तस्य सहोदर इव बन्धुरिव । किंलक्षणाभिरम्बुधाराभि । चलित. कम्पितो यो जलयन्त्रस्तस्तो विगलिताभि पतिताभि । पुन किलक्षणाभि । अत्यन्त शशिर शीतलो य शीकरनिकरो वातक्षिप्तजलकणसमूहस्तेन तारकिताभिर्नक्षत्रिताभि । **सुतरां चेति** । उपचार. प्रतिक्रिया स्वेदस्य घर्मस्य जललवा अम्भ कणास्तेषा जालकानि युगपदनेकेषा पातलक्षणानि तेषा सतति समूहस्तां विकासयति प्रगुणीकरोति । तद्गुणो भविष्यतीत्याशयेनाह—**सुतरां चेति** । सुतरामतिशयेन शिशिर शीतलः । अधिकविरहिणो विधुरपि सवितरतीत्यादिवदेतस्या शिशिरोऽप्युपचारोऽविकृतर उष्णो बभूवेत्यर्थ । कीदृशी संततिम् । कुन्दस्य कुसुम कुन्द पुष्पवृक्षो वा तस्य कलिका कोरकास्तासा कलाप समूहस्तस्य मञ्जरीमिव । वर्णनीयाया जललवसतते कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीसदृशसभावनयोत्प्रेक्षालकार । तदुक्तम्—'सभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति काव्यप्रकाशे । **चित्रमिति** । इद चित्रमाश्चर्यम् । इद किम । मकरकेतुरेव हुतभुग्वह्निस्तेन दह्यते ज्वाल्यत इति दह्यमान ज्वाल्यमानमपि लावण्य सौन्दर्य नितरामतिशयेन निर्मलीभवति विशदीभवति । कीदृश लावण्यम् । उत्प्रेक्षते—अग्निना शौच शुद्धमशुक वस्त्रमिव । **मन्य इति** । अहमिति मन्ये जाने । इतीति [illegible] । अबलाजनस्य स्त्रीजनस्य मृदुस्वभावमपि कोमलमप्युत्कण्ठित हृदय मुक्ताफलतामुपगत मौक्तिकत्व प्राप्त जलमिव पानीयमिव कठिनीभवति दृढीभवति । यदिति हेत्वर्थे । यतो हेतोस्तादृशेनातिसतापेनापि न विलीयते न विलय गच्छ[ति] । **बलवतीति** । खलु निश्चयेन वल्लभ प्रियो यो जनस्तस्य सगमो मेलापस्तस्याशा [illegible] बलवती बलीयसी । यद्यस्मात्कारणात्तथाविधो योऽनुभव साक्षात्कारस्तेन वेदना पीडा तया विह्वलिता प्राण [illegible] क्रियाविशेषणम् । अतिकष्ट मया प्राण्यते जीव्यते । **किं करोमीति** । प्रतिदिवस प्रति[illegible]दृश्यमानोऽपि [illegible]णोऽपि तामीदृशी पूर्वव्यावर्णितामवस्था दशा यन्न पश्यसि यन्न जानासि [illegible] । किं करोमि किं कुर्वे । कथ कथ्यते केन प्रकारेण कथ्यते भण्यते । कया वृत्त्या आरभट्या[illegible] वर्णनाविषयीक्रियते । कीदृशेनोपायेन सामादिना प्रदर्श्यते दृग्विषयीक्रियते । केन प्रकारेणा[illegible] । कया युक्त्या युक्तिरुपपत्तिस्तया केन हेतुना वा प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । कतमया कतरया वे[illegible] । [illegible] इति शेष । यदा तु 'उपनीयते' इति पाठस्तदा कतमया वेदन[illegible] । दृश्यमानोऽपि न पश्यसीति तस्य वैगुण्य परिजिहीर्षुराह—**तदुत्कण्ठे-**

[illegible] ६ [illegible] ७ विग[illegible]

प्रचण्डकिरणसहस्रातपसहानि कमलानि शयनीकृतानि म्लानिमुपनयन्त्या दिवसकरमूर्तिरपि निर्जिता तया निजोष्मणा । निष्करुणेन चाकारणवामेन कामेन मथ्यमानास्तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथा हि । 'सासोढमदनवेदने, त्वमतिकठिने मनसि निवससि' इति मृदुनि कुसुमशयने कथमपि सखीजनेन पात्यते । कुसुमशयनगता च संतापगलितचरणतलालक्तकलवपाटलितैश्च शय्याकुसुमैः कुसुमशरेण शरतामुपनीतैः सरुधिरैरिव हृदयात्पतितैर्भयमुपजनयति । सर्वाङ्गीणमनङ्गशरनिवारणाय कवचमिव भवदनुस्मरणरोमाञ्चमुद्वहति । रोमाञ्चिनि कुचयुगले श्वासगलितमंशुकं निदधाना त्वत्पाणिग्रहणतृष्णया कण्टकशयनव्रतलीलामिव दक्षिणकरकमलमनुभावयति । वामं तु वामकपोलभरंजडाङ्गुलिमुल्लसत्पद्मरागवलयप्रभांशुरज्यमानं ज्वलितमदनहुताशनविधुष्यमाणमिव हस्तकमलं विधुनाति । नलिनीदलव्यजनपवनविक्षिप्यमाणकर्णकुवलयं वदनमजस्रस्रवदश्रुभयपलायमानलोललोचनमिव बिभर्ति । प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजन्ती न केवलं मङ्गलवलयं पतनभयेन दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः पाणिपल्लवेनोरुणद्धि । शिशिर-

---

ति । तदुत्कण्ठालक्षणेषु स्वप्नेषु निद्रादु(ह)ष्टान्त करणजन्येषु ज्ञानेषु विगलितवेदना विगतदु खा धर स्फुट प्रप्रा प्राणिनोऽसुमन्त. स्यु । तेन त्वमप्युत्कण्ठानिद्रा प्राप्तो विगतवेदनो जानन्नपि न जानामीति फलतोऽर्थ । **प्रचण्डेति** । प्रचण्डानि तीव्राणि यानि किरणसहस्राणि तेषामातपो वर्चस्त सहन्त इत्येवभूतानि शयनीकृतानि शय्यीकृतानि कमलानि पद्मानि म्लानि ग्लानिमुपनय[न्त्या] प्रापयन्त्या तया कादम्बर्या निजोष्मणा स्वकीयतापेन दिवसकरमूर्तिरपि दिवसकरविम्वमपि निर्जिता तिरस्कृता । तथा निष्करुणेन निर्दयेनाकारणवामेन निर्हेतुकप्रतिकूलेन । अर्थात्कामेन मथ्यमाना विलोड्यमानास्ता[स्ता]श्चेष्टा कायव्यापाररूपा करोति निर्मिमीते । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । सासोढा मदनस्य कदर्पस्य वेदना पीडा यया तस्या सबोधन हे सासोढमदनवेदने । अतिकठिनेऽतिकर्कशे मनसि चित्ते । चन्द्रापीडस्येति शेष । त्व निवससि अवतिष्ठसीति कृत्वा मृदुनि सुकुमारे कुसुमशयने पुष्पशय्यायां सखीजनेन कथमपि महता कष्टेन पात्यते शयन कार्यते । च पुनरर्थे । कुसुमशयनगता पुष्पशय्या प्राप्ता कादम्बरी सतापेन तद्या गलितो यश्चरणतलालक्तक पादतलयावकरगस्तस्य लवो लेशस्तेन पाटलितै श्वेतरक्तीभूतै शय्याकुसुमै शयनीयपुष्पै कुसुमशरेण कामेन शरता बाणतामुपनीतै प्रापितै सरुधिरै सशोणितैर्हृदयात्पतितैरिव प्रस्तैरिव भय भीतिमुपजनयत्युत्पादयति । **सर्वाङ्गीणमिति** । सर्वाङ्गीण समग्रदेहव्यापिन भवतस्तवानुस्मरणमनुचिन्तन तस्माद्यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तमनङ्गस्य कदर्पस्य शरा बाणास्तेषा निवारण दूरीकरण तदर्थ कवचमिव सनाहमिवोद्वहति धारयति । या रोमाञ्चिनि रोमोद्गमवति कुचयुगले पयोधरयुगे श्वासेन निःश्वासेन गलित स्रस्त यदशुक वस्त्र निदधाना स्थापयन्ती तव पाणिग्रहणस्य तृष्णया वाञ्छया कण्टकशयनमेव व्रत तस्य लीलामिव दक्षिणकरकमलमपसव्यपाणिपद्ममनुभावयत्यनुभवविषयीकरोति । **वामं त्विति** । वामभागवर्ती य कपोलो गण्डस्थलप्रदेशस्तस्य भरो भारस्तेन जडा मन्दा जाता अङ्गुलयो यस्यैवभूतमुल्लसद्विकसद्यत्पद्मरागवलय लोहितकटक तस्य प्रभाया अंशव किरणास्तै रज्यमान रक्तीक्रियमाण ज्वलितो यो मदन एव हुताशनो वह्निस्तेन विधुष्यमाणमिव प्रज्वाल्यमानमिव वाम [हस्तकमल] करकमल विधुनाति कम्पयति । 'धूञ् कम्पने' स्वादि क्र्यादिश्च । एतेन सात्त्विकभाव उक्त । स्वभावोक्ति वर्णयन्ना[ह]—**नलिनीति** । नलिन्या कमलिन्या दलानि पत्राणि तेषा व्यजन तालवृन्त तस्य पवनो वायुस्तेन विक्षिप्यमाणमितस्तत क्रियमाण कर्णयो श्रवणयो कुवलय कुवलपत्र यस्मिन्नेवभूत वदन मुखमजस्र निरन्तर स्रवत्क्षरद्यदश्रु नेत्राम्बु तस्माद्यद्भय भीतिस्तेन पलायमान नश्यमान .. . .

.... , ...

हृदयमपि स्वान्तमपि मुहुर्मुहुर्वारंवार पाणिपल्लवेन करकिसलयेनारुणद्ध्यावरण करोति । करपल्लवे मुग्मस्य ...

---

१ दिनकरकिरण २ वामनेन ३ कथ्यमाना ४ सर्वाङ्गीना सर्वाङ्गीणा ५ तृषया ६ दक्षिण ७ अनुना ८ भरमन्दाङ्गुलिम् ९ विधुनोति १० पुनरुपहर. ११ रुणद्धि

वारिक्षोदक्षरिण्या लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीजनहस्तपरम्परया परिक्लाम्यति। तथा च चरणयुगलेन रसनाकलापम्, नितम्बविस्तारेण मध्यम्, संगमाशया हृदयम्, हृदयेन भवन्तम्, उरसा बिसिनीपलाशप्रावरणम्, कण्ठेन जीवितम्, करकमलेन कपोलपालीम्, त्वदालापेनाश्रुपातम्, ललाटफलकेन चन्दनलेखिकाम्, अंसेन वेणीमधुना धारयति। त्वद्दिदृक्षया विघटमानं हृदयमभिवाञ्छति। गोत्रस्खलनेनेव जीवितेन लज्जते। प्रियसख्येव मूर्च्छया मनसि मुहुर्मुहुः स्पृश्यते। परिजनेनेव च रणरणकेन मदनपरवशा कुसुमशयनादुत्थाप्यते। परिचारिकयेवार्त्या स्रस्ताङ्गी संचार्यते। मुहुः पवनप्रेङ्खोलितमुत्कण्ठाव्यजनपल्लवभङ्गभयकम्पितमिव लतामण्डपमधिवसति। मुहुः सत्कोशकलिकं बिसवलयसंरक्षणरचिताञ्जलिपुटमिव स्थलकमलिनीवनमधिशेते। मुहुरुद्बन्धनभयादिव निरन्तरकिसलया-

---

च करस्य व्यवस्थापनम्। विरहिजनस्वभावोऽयमिति भाव। **शिशिरेति**। शिशिर शीतल यद्वारि जल तस्य क्षोद पृषत्त क्षरन्तीत्येवशीलया वपुषि शरीरे निहितया स्थापितया सखीजनस्य हस्तपरम्परया पाणिश्रेण्या। क्षरद्वारिसाम्यादुत्प्रेक्षते—लीलायै क्रीडार्थं कमलाना पद्माना मालिकयेव परिक्लाम्यते। ग्लानिं प्राप्नोतीत्यर्थ.। एतेन विरहाधिक्यमाविष्कृतम्। तदेव प्रपञ्चयन्नाह—**तथा चेति**। अधुना साप्रत चरणयुगलेन पादयोर्युग्मेन रसनाकलाप कटिमेखला धारयति धत्ते। एतेन कटिप्रदेशस्य कृशत्वमाविष्कृतम्। **नितम्बेति**। नितम्ब आरोहस्तस्य विस्तारेण विष्कम्भेन मध्य विलग्नम्। धारयतीत्यस्य सर्वत्रानुषङ्ग। **संगमेति**। सगमस्य मेलापकस्याशा वाञ्छा तयैव हृदय स्तनान्तरम्। धारयतीत्यर्थ। तदुक्तम्—'आशाबन्ध कुसुमसदृश प्रायशो ह्यङ्गनाना सद्य पाति प्रणयिहृदय विप्रयोगे रुणद्धि' इति। **हृदयेनेति**। हृदयेन सर्व वाक्य सावधारणमित्युक्तेर्भवन्तमेव त्वामेव धत्ते। नान्यमित्यर्थ। **उरसेति**। उरसा वक्षस्थलेन बिसिन्या नलिन्या पलाशानि पत्राणि तेषा प्रावरणमुत्तरीयक धारयति। विरहजनितदाघोपशामकत्वेन तद्धारणमिति भाव। कण्ठेन निगरणेन जीवित प्राणितम्। एतेन कण्ठगतप्राणा साप्रत सा समस्तीति ध्वनितम्। **करेति**। करकमलेन पाणिपद्मेन कपोलपाली गल्लात्परप्रदेशलेखा धत्ते। विरहिजनस्वभावोक्तिरियम्। **त्वदिति**। तव सबन्धी य आलापस्त्वन्निवदन्ती तेनाश्रुपात रोदनम्। **ललाटेति**। ललाटफलकेन भालपट्टेन चन्दनलेखिका मलयजरचनाम्। एतेन तदितरालङ्कृतिशून्यत्व सूचितम्। **अंसे[ने]ति**। अंसेन स्कन्धेन वेणीं प्रवेणीम्। एतेन केशानामनियन्त्रितत्वमाविष्कृतम्। **त्वदिति**। तव दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा तया हृदय स्तनान्तर विघटमान भेदमापद्यमानमप्यभिवाञ्छति समीहते। हृदयविघटनेन तदन्तस्थायिनस्तव चक्षुषा दर्शन स्यादिति भाव। **गोत्रेति**। सा कादम्बरी जीवितेन प्राणितेन लज्जते त्रपते। केनेव। गोत्रस्य नाम्न स्खलन विपर्ययेण ग्रहण तेनेव। **प्रियसख्येवेति**। मुहुर्मुहुर्वारवार मूर्च्छया मोहेन मनसि चित्ते स्पृश्यत आश्लिष्यते। कयेव। प्रियसख्येव [illegible]। **परीति**। रणरणकेनोत्कण्ठया मदनपरवशा पराधीना कुसुमशयनात्पुष्पशयनीयादुत्थाप्यत उत्थाप्यते [illegible]। केनेव। परिजनेनेव। परिच्छदजनेनेव। **परीति**। अर्त्या मानसीव्यथया स्रस्त पतितमङ्ग यस्या [illegible] संचार्यते संचरण कार्यते। कयेव। परिचारिकयेव दूत्येव। **मुहुरिति**। मुहुर्वारवार पवनेव वायुना [illegible]। उत्प्रेक्ष(क्ष)ते—उत्कण्ठयोत्कलिकया व्यजनार्थं पल्लवभङ्ग किसल[य]ध्वसस्तस्माद्भय तेन [illegible] इव। एवंविध लतामण्डप वल्लीजनाश्रयमधिवसत्यधितिष्ठति। **मुहुरिति**। मुहुर्वारवार सच्छो- [illegible] यस्मिन्। अत एवोत्प्रेक्षते—बिसाना तन्तूना यद्वलय कटक तस्य [illegible] स्थलकमलिनीवनमधिशेते शयन करोति। 'अधिशीङ्स्थासा—' इत्य- [illegible] कर्म। **मुहुरिति**। उद्बन्धनभयादिव गलपाशविधानभीतेरिव निरन्तरमव्यवहित किसल-

---

[illegible] ५ [illegible]

च्छादितलतापाशमुद्यानमासेवते । मुहुर्निष्पतदविरतरोदनाताम्रनयनप्रतिविम्बं स्रस्तरास्तरणत्रासनिमज्जत्कमलमिवोपवनसरोजलमवगाहते । तस्मादुत्थाय तमालवीथीमुपैति । तस्यां शाखावलम्बोर्ध्वभुजलतानिहितनिमीलितलोचनवदना चम्पकदलमालिकोद्बद्धदेहाशङ्कामुत्पादयन्ती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमाविशति । ततो मधुरमुरजरवलयललितलास्यलीलयोद्वेज्यमाना मयूरीव मुक्तधारं धारागृहमभिपतति । ततोऽपि घनजलधारासीकरपुलकितकाया कादम्बकलिकेव कम्पमाना शुद्धान्तकमलिनीतीरमपसर्पति । तस्माच्च भवनकलहंसरवमसहमाना प्रस्थिता तत्कालावतारितनूपुरयुगला निपुणप्रेक्षामिव क्षामतामभिनन्दति । वलयरचनाम्लायितमृणालकुपितैरिव भवनवापीचक्रवाकमिथुनैः कूजितेन खेद्यते । शय्याविलासमृदितकुसुमसंचयामर्षितैरिव प्रमदवनमधुकरैर्विरुतेनोद्वेज्यते । निर्भरोत्कण्ठागीतनिर्जितरवरोपितैरिवाङ्गणसहकारपिकवृन्दैः कलकलेनाकुलीक्रियते । मदनपाण्डुगण्डपरिभूतगर्भपत्रका-

---

यैर्नवीनपल्लवैराच्छादितस्तिरोहितो लता एव पाशो यस्मिन्नेवंभूतमुद्यानमाराम मुहुर्वारंवारमासेवते । आश्रयतीत्यर्थ । **मुहुरिति ।** निष्पतदन्तःप्रविशदविरत निरन्तर यद्रोदन परिदेवन तेनाताम्रे ईषद्रक्ते ये नयने नेत्रे तयोःप्रतिविम्ब प्रतिच्छाया यस्मिन् । अत एवोत्प्रेक्षते—स्रस्तरे सस्तारके यदास्तरणमुपरिस्थापन तस्मात्त्रास भय तेन निमज्जद्बुडत्कमल पद्म यस्मिन्नेवभूतमिवोपवन समीपवर्ति कानन तस्य सरोजल पानीय मुहुर्वारंवारमवगाहते । अवगाहनां करोतीत्यर्थः । **तस्मादिति ।** तस्मात्सरोजलादुत्थायोत्थान कृत्वा । बहिर्निर्गत्येत्यर्थ । तमालवीथीं तापिच्छलेखामुपैत्यागच्छति । **तस्यामिति ।** वीथ्या शाखावि(व)लम्बिनी योर्ध्वभुजलता बाहुलता तस्या निहित स्थापित निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे यस्मिन्नेतादृश वदनमानन यया सा चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य पुष्पाणि चम्पकानि तेषा दलानि पृथक्कृता अवयवास्तेषा मालिका स्रक्तया उद्बद्धो नियन्त्रितो यो देहो लक्षणया गलप्रदेशस्तस्याशङ्कामारेकामुत्पादयन्ती जनयन्ती मुहूर्त क्षणमात्र विश्रम्य विश्राम गृहीत्वा सगीतकगृह नाट्यसदनमाविशति प्रविशति । ततस्तस्माद्गृहान्मधुरो मिष्टो यो मुरजरवो मृदङ्गशब्दस्तस्य लव(य)स्तानविशेषस्तेन ललिता मनोहरा या लास्यलीला नृत्यविनोदस्तया मयूरीव शिखण्डिनीवोद्वेज्यमानोद्वेग प्राप्यमाणा मुक्तधार पतज्जल धारागृहमभिपतत्यभिगच्छति । **ततोऽपीति ।** तस्मादपि गृहाद्धना निबिडा या जलधारा तस्या सीकरो वातास्तवारि तेन पुलकित सजातरोमाञ्च कायो यस्या सा कादम्बस्य वृक्षविशेषस्य कलिका कोरक सेव कम्पमाना वेपथु प्राप्यमाणा शुद्धान्तस्यान्त पुरस्य या कमलिन्यस्तासा तीर प्रतीरमुपसर्पति गच्छति । **तस्माच्चेति ।** तस्माच्छुद्धान्तकमलिनीतीराद्भवन गृह तत्रस्था ये कलहसा कादम्बास्तेषा रव शब्दमसहमाना सोढुमसमर्था प्रस्थिता चलिता तत्काल तदात्वमवतारित दूरीकृतम्। चरणादिति शेष । नूपुरयुगल पादकटकद्वन्द्व यया सैवभूता निपुणप्रेक्षामिव विदुषबुद्धिमिव। क्षामता कृशतामभिनन्दति स्तौति । पण्डितप्रेक्ष्य सुतरा सूक्ष्मा भवतीति भाव । चेत्क्षामता जायते तदा नूपुरयुगल पादयोरन्तरेणम(णा)न्तरेण पततीति व्यङ्ग्यम । **वलयेति ।** वलयस्य कटकस्य रचना निर्माण तेन म्लायित म्लानता प्रापित यन्मृणाल तन्तु तेन कुपितै कोप प्राप्तैरिव । भवनस्य वाप्यो दीर्घिकास्तासा चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि तै कूजि तेन शब्दितेन सा खेद्यते खेद प्राप्यते । **शय्येति ।** शय्याविलासेन शयनीयविभ्रमेण मृदितो मर्दितो य कुसुमसचय पुष्पप्रकरस्तेनामर्षितैरिवामर्ष प्राप्तैरिव । अन्त.पुरोचित प्रमदवन वन तस्य मधुकरैर्भ्रमरैर्विरुतेन कूजितेनोद्वेज्यते उद्वेग प्राप्यते । **निर्भरेति ।** निर्भर यथा स्यात्तथोत्कण्ठया यद्गीत तेन निर्जितो यो रव शब्दस्तेन रोपितैरिव रोष प्राप्तैरिवाङ्गणमजिर तत्र य सहकारश्चूतस्तस्य पिका. कोकिलास्तेषा वृन्दै स मूहै कलकलेन कोलाहलेनाकुलीक्रियते व्याकुलीक्रियते । **मदनेति ।** मदनेन कदर्पेण पाण्डु शुभ्रो य

---

१ निपतदु. २ शाखावलम्ब्यूर्ध्व. ३ मुक्तवारिधार. ४ ततो घनतरजलधारा. ५ कदम्ब. ६ नूपुरक ७ [illegible] ८ मधुकरकूजितैः. ९ उत्कर्ष.

न्तिभिर्विद्धेवोद्यानकेतकीसूचिभिरुद्भूतवेदना भवति । एवंप्रायैश्च मदनदुश्चेष्टितायासैः परिणाममुपैति दिवसः । चन्द्रोदये चास्यास्तिमिरमयीवापैति धृतिः, कमलमयमिव दूयते हृदयम्, कुमुदमय इव विजृम्भते मकरकेतनः, चन्द्रकान्तमयमिव प्रक्षरति नयनयुगलम्, उदधिजलमयानीव प्रवर्धन्ते श्वसितानि, चक्रवाकमया इव विघटन्ते मनोरथाः, शीतज्वरातुरेव मणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तस्य तुषारकिरणमण्डलस्योपरि वेपथुलुलिततरलाङ्गुलिनिकरं करयुगलं प्रसारयन्ती शशिसंतापमनक्षरं कथयति । सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजर्जरितहृदयप्रविष्टानिन्दुकिरणानिवोद्गिरति । वेपथुषु व्यजनीकृतकदलीदलकम्पोपदेशमिव गृह्णाति । विजृम्भिकासु कण्ठागतजीवितनिर्गममार्गमिवोपदिशति । गोत्रस्खलितविलक्षस्मितेषु हृदयनिर्पतितमदनशरपुष्परज इव वमति । बाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्रुसंतानवेणिकावाहिनी विलीयत

[illegible] कपोलात्परप्रदेशस्तेन परिभूता न्यक्कृता गर्भपत्रकान्तिर्मध्यदलरुग्यैरेवंविधैरुद्यानस्य केतक्यस्तासां सूचयस्त्रिपत्रकल्पा । 'त्रिपत्रकः सूचिरभिधीयते' इति वैजयन्तीकारः । अग्राणि वा । तैर्विद्धेव भिन्नेवोद्भूतवेदना प्रादुर्भूतपीडा [भवति] जायत एव । **एवमिति** । एवंप्रायैरेवंप्रकारैर्मदनस्य कदर्पस्य, दुश्चेष्टितानि दुर्विलसितानि तेषामायासे प्रयासे परिणामं परिपक्वताम् । अवसानमिति यावत् । दिवसो वासर उपैति गच्छति । **चन्द्रोदये चेति** । च पुनरर्थे । चन्द्रोदये शशाङ्कोदयेऽस्याः कादम्बर्या धृतिः सतोषः । 'धृतिः स्थैर्यम्' इति भूपालः । अपैति गच्छति । अतएवोत्प्रेक्षते—तिमिरमयीव तिमिरात्मकेव । तिमिरस्य चन्द्रोदये नाशात्तत्साम्यं धृतेः । **कमलेति** । हृदयं मानसं दूयते संकुचितं भवति । अतएवोत्प्रेक्षते—कमलमयमिव पद्मघटितमिव । कमलानामेव चन्द्रोदये संकोचसंभवाद्धृदयस्य तत्तुल्यता । **कुमुदेति** । मकरकेतनः कदर्पो विजृम्भते प्रफुल्लो भवति । अत[एव] उत्प्रेक्षते—कुमुदमय इव कैरवात्मक इव । चन्द्रोदये कैरवाणामेव विजृम्भणात्तत्तुल्यता । **चन्द्रकान्तेति** । नयनयुगलं नेत्रयुग्मं प्रक्षरति । अश्रुपातं करोतीत्यर्थः । अतएवोत्प्रेक्षते—चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिस्तन्मयमिव तद्घटितमिव । चन्द्रोदये चन्द्रोपलस्यैव प्रक्षरणादिति भावः । **उदधीति** । श्वसितानि श्वासाः प्रवर्धन्ते । वृद्धिं गच्छन्तीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—उदधिजलं समुद्रपानीयं तन्मयानीव तत्स्वरूपाणीव । चन्द्रोदये उदधिजलस्यैव प्रवर्धनादिति भावः । **चक्रवाकेति** । मनोरथा अभिलाषा विघटन्ते वियुज्यन्ते । अत एवोत्प्रेक्षते—चक्रवाका [illegible] तन्मया इव तद्घटिता इव । **शीतेति** । शीतज्वरेणातुरा पीडितेव । मणिकुट्टिमस्य रत्नबद्धभूमेरुदरं मध्यं तत्र संक्रान्तस्य प्रतिबिम्बितस्य तुषारकिरणश्चन्द्रस्तस्य मण्डलं बिम्बं तस्योपरि [illegible] वेपथुः कम्पस्तेन लुलितं कम्पितस्तरलो मनोहरोऽङ्गुलिनिकरः करशाखासमूहो यस्मिन्नेवंभूतं करयुगलं पाणियुग्मं प्रसारयन्ती विस्तारयन्ती । अनक्षरं यथा स्यात्तथा शशिसंतापं चन्द्रसंतापं कथयति । [illegible] भावः । **सीत्कारेष्विति** । सीत्कारेषु सीत्कृतेषु दशना दन्तास्तेषामंशवः [illegible] व्याजेन मिषेण मन्मथशरेण कदर्पबाणेन जर्जरितं शिथिलीकृतं यद्धृदयं स्वान्तं तत्र प्रविष्टान्सक्रमि[illegible] किरणानिव [illegible] वमति । **वेपथुष्विति** । वेपथुषु कम्पेषु व्यजनीकृतानि तालवृन्तीकृतानि [illegible] दलानि रम्भापत्राणि तेभ्य [illegible] [न्त]स्योपदेशमिव शिक्षामिव गृह्णाति । **विजृम्भिकास्विति** । [illegible] विजृम्भणेषु कण्ठागतं निगरणग्रामं यज्जीवितं तस्य निर्गममार्गमिव निःसरणपन्थानमि[illegible] । **गोत्रेति** । गोत्रस्खलितानि पूर्वस्यावर्णितानि तेषु यानि विलक्षस्मितानि तेषु हृदय[illegible] मदनशरा कदर्पबाणास्तेषां पुष्परज इव कुसुमपराग इव वमत्युद्गिरति । **बाष्पमोक्षेष्विति** । [illegible] मोक्षेषु [illegible] स्थूलानि यान्यश्रूणि तेषां संतानं परम्परा तस्य

[illegible] ३ [illegible] ४ निर्भिन्न ५ कण्ठनाल. ६ निपतित.

इव । शशिमणिदर्पणेषु विस्फुरितानेकप्रतिबिम्बनिभेन शतधेव विदलति । कुसुमशयनेषु परिमललालसागतालिमालाकुलिता धूमायत इव । अमलकमलस्रस्तरेषु किञ्जल्करजःपुञ्जपिञ्जरिता ज्वलतीव । स्वेदप्रतीकारेषु विशदकर्पूरक्षोदधूलीधवलिता भस्मीभवतीव । न विज्ञायते किं मुग्धतया, किं विलासेन, किमुन्मादेन, संगीतमृदङ्गध्वनितेषु केकाशङ्कया धारागृहमरकतमणिमयूरमुखानि स्थगयति । दिवसावसानेषु विश्लेषभीता मृणालसूत्रैश्चित्रभित्तिविलिखितानि चक्रवाकमिथुनानि संघटयति । चिन्तारतारम्भेषु मणिप्रदीपानवतंसोत्पलैस्ताडयति । उत्कण्ठालेखेषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि लिखति । दूतीसंप्रेषणेषु स्वप्नापराधोपालम्भान्संदिशति । अपि च तस्याश्चन्दनपरिमल इव दक्षिणानिलेन सह समागच्छति मोहः । चक्राह्वशाप इव निशया सहापतति प्रजागरत्रासः । प्रतिरुतानीव वलभीकपोतकूजितैः सहाविर्भवन्ति दुःखानि । मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसर्पति मरणाभिलाषः । तथा च जलकणिकेव पद्मिनीपलाशस्थिता कम्पते । प्रतिच्छायेव स्फटिकोपलसलिलमणिदर्पणम-

---

वेणिका प्रवाहस्ता वहतीत्येवंशीला सती विलीयत इव द्रवीभवतीव । **शशीति** । शशिमणिदर्पणेषु चन्द्रकान्तादर्शेषु विस्फुरितानि चमकितान्यनेकप्रतिबिम्बानि तेषां निभेन मिषेण शतधा शतप्रकारेण विदलति खण्डीभवती[व] । **कुसुमशयनेष्विति** । कुसुमशयनेषु पुष्पशयनीयेषु परिमले लालसा लम्पटा आगतालिमाला भ्रमरपङ्क्तिस्तयाकुलिताकुलीकृता सती धूमायत इव धूमवदाचरतीव । **अमलेति** । अमलानि निर्मलानि यानि कमलानि नलिनानि तेषां स्रस्तरेषु संस्तारकेषु किञ्जल(ल्क) केसरं तस्य रजःपुञ्जः कणिकानिकरस्तेन पिञ्जरिता पीतरक्तीकृता सती ज्वलतीवोद्दीप्यतीव । **स्वेदेति** । स्वेदो घर्मस्तस्य प्रतीकाराः प्रतिक्रियास्तेषु विशदः शुचिर्यः कर्पूरक्षोदो हिमवालुकाचूर्णं तस्य धूली रजस्तया धवलिता शुभ्रीकृता सती भस्मीभवतीव भूतिभावं भजतीव । **नेति** । न विज्ञायते नावबुध्यते । मयेति शेषः । किं तदित्याह—**किमिति** । किं मुग्धतयाप्रगल्भतया, किंवा विलासेन विभ्रमेण, किंवोन्मादेन चित्तविप्लवेन, संगीतार्थं यानि मृदङ्गध्वनितानि मुरजशब्दितानि तेषु केका मयूरवाणस्तासां शङ्कयारेकया धारागृहे यन्त्रगृहे मरकतमणिर्नीलमणिस्तेन निर्मितानि मयूरमुखानि शिखण्डिवदनानि स्थगयत्याच्छादयति । **दिवसेति** । दिवसावसानेषु वासरप्रान्तेषु । बहुदिवसापेक्षं चैतत् । अन्यथैकदिवसस्यैकमेवावसानं स्यात् । विश्लेषभीता वियोगभीता मृणालसूत्रैस्तन्तुलतन्तुभिश्चित्रभित्तावालेख्योपलक्षितकुड्ये विलिखितानि चित्रितानि यानि चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि संघटयति संयोजयति । **चिन्तेति** । चिन्तया संकल्पमात्रेण ये रतारम्भा मैथुनारम्भास्तेषु मणिप्रदीपान्रत्नगृहमणीनवतंसः शेखरस्तस्योत्पलानि कुवलयानि तैस्ताडयति ताडनां करोति । **उत्कण्ठेति** । उत्कण्ठयोत्कलिकया ये लेखाः पत्राणि तेषु संकल्पेन कल्पनामात्रेण ये समागमा मेलापास्तेषामभिज्ञानानि मनःप्रत्यायकचिह्नानि लिखति लिपीकरोति । **दूतीति** । दूत्यः संचारिकास्तासां संप्रेषणेषु स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपराध आगः उपालम्भा उ[प]लम्भा इति लोकप्रसिद्धास्तान्संदिशति कथयति । अपि चेति युक्त्यन्तरे । तस्याः कादम्बर्याश्चन्दनपरिमल इव मलयज आमोद इव दक्षिणानिलेनापाचीमारुतेन सह मोहो मूर्च्छा समागच्छति । **चक्राह्वेति** । निशया त्रियामिन्या सह चक्राह्वो रथाङ्गाह्वस्तस्य शापः पृथग्भवनलक्षणस्तद्वदिव प्रजागरत्रासो जागरणभयमापतत्यागच्छति । **प्रतीति** । वलभी गृहोपरिभागस्तस्याः कपोताः पारापतास्तेषां कूजितैः रटितैः सह प्रतिरुतानीव प्रतिश्रुतानीव दुःखान्यसुखान्याविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति । **मधुकर इति** । उपवनस्य कुसुमानि पुष्पाणि तेषामामोदो दूरगामी गन्धस्तेन सह मधुकर इव । जातावेकवचनम् । मरणाभिलाषो मृत्युवाञ्छोपसर्पति समीपमायाति । प्रकारान्तरेण तां वर्णयन्नाह—**तथा चेति** । पद्मिनी कमलिनी तस्याः पलाशानि पत्राणि तेषु स्थिता जलकणिकाम्भोबिन्दुरिव कम्प-

---

१ प्रस्तरेषु सस्तरेषु २ जनिता ३ [illegible]यति ४ धारा. ५ संगीतक ६ संघट्टयति ७ दर्पणकुट्टिम, [illegible]

णिकुट्टिमतलेषु दृश्यते। नलिनीव शशिकरस्पर्शेन म्लायति। हंसीव सरसमृणालिकाहार-व्यतिकरेण जीवति। शरदिव कुमुदकुवलयसंपर्कमनोहरगन्धवहा सकुसुमबाणा च विजृम्भते। चन्द्रमूर्तिरिव कमलप्रकरस्खलितपादपल्लवा संचरन्ती निशां नयति। कुमुदिनीव रजनिकरकिरणकृतजागरा दिवसमलीकनिद्रयातिवाहयति। मुररिपुजलशयनलीलेव मन्दोच्छ्वसितशेषा निमीलितलोचना किमपि चिन्तयति। मलयनिम्नगेव सरसहरिचन्दनकिसलयलाञ्छितेषु शिलातलेष्वभिपतति। कुन्दकलिकेव तुषारसिक्तपल्लववर्तिनी वनानिलेनायास्यते। भुजंगीवासह्यसंतापालिङ्गितचन्दना शिखिकुलकोलाहलेन ताम्यति। हरिणीव केसरिकाननं परिहरति। कुसुमघटितशिलीमुखमनोहरान्मदनचापादिव प्रमदवनात्त्रस्यति। जानकीव पीतरक्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव चम्पकाशोकेभ्यो बिभेति। उपेव स्वप्नसमागमेनापि

चलते। एतेनोभयो साधर्म्यमाविष्कृतमिति भाव। **प्रतीति**। स्फटिकोपलश्च सलिल च मणिदर्पणश्च मणिकुट्टिमतलानि च तेषु प्रतिच्छायेव प्रतिबिम्बमिव दृश्यते। जनैरिति शेषः। **नलिनीति**। शशिकराश्चन्द्रकरास्तेषा स्पर्श सयोगविशेषस्तेन नलिनीव म्लायति म्लानिं प्राप्नोति। नलिन्या सूर्यविकासित्वेन, अस्याश्च विरहव्याकुलितचित्तत्वेन च शशिकरस्पर्शादेव म्लानिरिति भाव। **हंसीवेति**। सरसा रसोपयुक्ता या मृणालिन्य कमलिन्यस्तासा हारा मुक्ताप्रालम्बास्तेषा व्यतिकरेण सबन्धेन हसीव वरटेव जीवति प्राणिति। हसीपक्षे मृणालिकाया आहारो भोजन तेन प्राणवृत्ति करोतीत्यर्थ। **शरदिवेति**। कुमुद श्वेतकमल सूर्यविका(सी)सि, कुवलय चन्द्रविकासि, एतेषा सपर्क सबन्धस्तस्माद्यो मनोहरगन्धस्त वहतीति वहा। **सकुसुमबाणा चेति**। सह कुसुमेन पुष्पेण वर्तमाना बाणा वृक्षविशेषा यस्या यस्या वा। एवविधा सती शरदिव घनालय इव सा विजृम्भते। इतस्तत प्रसरतीत्यर्थ। **चन्द्रमूर्तिरिति**। कमलाना नलिनाना प्रकर समूहस्तस्मिन्स्खलिता स्खलना प्राप्ता पादा अङ्घ्रय किरणा वा त एव पल्लवा यस्या सैवविधा चन्द्रमूर्तिरिव सचरन्ती व्रजन्ती निशा नयति। रात्रिंगमयतीत्यर्थ। **कुमुदिनीति**। रजनिकरस्तस्य किरणैरशुभि कृतो विहितो जागरो जागरण यस्या सैवविधा कुमुदिनीव कैरव(वि)णीवालीकनिद्रया दिवसमतिवाहयति। गमयतीत्यर्थ। अत्रालीकनिद्रत्व नेत्रकुमुदिन्योर्निद्राभावेन संकोचमात्रापेक्षया मन्तव्यम्। **मुररिपुरिति**। मुररिपु कृष्णस्तस्य जलशयनलीलेव मन्द मन्दमुच्छ्वसितमेव शेषो यस्या सा कादम्बरी किमप्यानिर्वचनीयस्वरूप चिन्तयति ध्यायति। जलशयनलीलापक्षे मन्द मन्दमुच्छ्वसित उच्छ्वास प्राप्त। सजातोच्छ्वास इति यावत। शेष शेषनागो यस्या सा तथेत्यर्थ। **मलयेति**। मलयनिम्नगेव दक्षिणाचलसरिदिव सरसो निविडरसो यो हरिचन्दनश्चन्दनद्रुमस्तस्य किसलयानि पल्लवास्तैर्लाञ्छितेषु चिह्नितेषु शिलातलेष्वभिपतति। [illegible] इत्यर्थ। **कुन्देति**। कुन्द पुष्पविशेषस्तस्य कलिकेव कोरक इव तुषारेण हिमेन [illegible] पल्लव [illegible]स्मिन्वर्तत इत्येवशीला। विरहव्याकुलितत्वेन हिमसिक्तपल्लवोपरि कृतशयनेत्यर्थ। वनानिलेन वनवायुनायास्यत आयास प्राप्यते। कुन्दकलिकापक्षे तुषारसिक्तपल्लववर्तिनीति कण्ठ्यम्। **भुजगीति**। [illegible]विरहस्य [illegible] वा [illegible] सोढुमशक्यो य सतापस्तापस्तेनालिङ्गित चन्दन चन्दनद्रुमो [illegible] सर्पिणीव शिखी मयूरस्तस्य कुल समूहस्तस्य कोलाहल कलकलस्तेन [illegible] प्राप्नोति। **हरिणीति**। केसरो बकुलो विद्यते यस्मिन्नेवविध केसरिणोपलक्षित वा यत्कानन [illegible] परिहरति त्यजति। **कुसुमेति**। कुसुमेषु पुष्पेषु घटिता लग्ना ये शिलीमुखा भ्रमरा, [illegible] मनोहराद्रुचिरान्मदनचापादिव कंदर्पधनुष इव प्रमदवना- [illegible] प्राप्नोति। **जानकीति**। पीताश्च रक्ताश्च पीतरक्तास्तेभ्यश्चम्पकाशोकेभ्य [illegible] इव निशाचरेभ्य इव जानकीव सीतेव बिभेति भय प्राप्नोति। **उपे-**

कृतार्थतामेति । ग्रीष्मलक्ष्मीरिवानुदिनमतिक्षामा श्यामा भवति । सर्वथा तस्याः कंदर्पवेदनयाङ्गानि, दिवसैर्जीवितसंधारणवस्तूनि, वलयरचनया गृहकमलिनीमृणालानि, उपदेशैः सखीजनवचनानि, शय्यापरिकल्पनेनोपवनकुसुमानि, अनवरतमोक्षेण मदनायुधानि निःशेषं क्षीणानि । किं बहुना संप्रति तस्यास्त्वन्नामा सर्वसखीजनः, त्वत्संबद्धानि सर्वरहस्यानि, त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वसमवायाः, त्वद्वार्तोपलम्भनपराः सर्वप्रश्नाः, त्वद्वृत्तान्तमुखरः परिजनः, त्वदालापनिर्मिताः सर्वविनोदाः, त्वदाकारमयश्चित्रकलाभ्यासः, त्वदुपालम्भगर्भा मागधीमङ्गलगीतयः, त्वद्दर्शनपुनरुक्ताः स्वप्नाः, त्वत्परिहासप्राया मदनज्वरदाहविप्रलापाः, त्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधा मोहमहावेगाः, इत्यावेदयन्तं च केयूरकम् 'भवतु । सम्प्रति न शक्नोम्यतः परं श्रोतुम्' इत्यामीलनदत्तसंज्ञेव कादम्बरीव्यथाश्रवणवेदनासंभवानुकम्पयेव चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूर्च्छा न्यवारयत्, न तु पुनरवस्थानिवेदनपरिसमाप्तिः ।

वेति । स्वप्ने निद्रावस्थायां समागमो मेलापस्तेनापि कृतार्थता कृतकृत्यतामेति गच्छति । केव । उषितेव(षे)व । यथोषा बाणसुता स्वप्नदशायां प्रद्युम्नसमागमे कृतार्थता(र्था) जाता तथेयमपीत्यर्थः । **ग्रीष्मेति ।** ग्रीष्मलक्ष्मीरिव निदाघश्रीरिवानुदिनं प्रतिदिनमतिक्षामातिकृशा श्यामा कृष्णा भवति जायते । पक्षेऽतिक्षामा श्यामा रात्रिर्यस्यामिति समासः । 'रजनीव मता श्यामा' इत्यभिधानचिन्तामणिः । **सर्वथेति ।** सर्वप्रकारेण तस्याः कादम्बर्याः कदर्पवेदनया कामव्यथयाङ्गानि हस्तपादादीनि । दिवसैरिति बहुवचनं बहुत्वोपलक्षकम् । बहुभिर्वासरैर्जीवितस्य प्राणितस्य संधारणवस्तूनि प्राणाधारभूताः पदार्था निःशेषमत्यन्तं क्षीणानि स्तोकानि जातानीत्यर्थः । तदेव दर्शयन्नाह—**वलयेति ।** दाघज्वरोपशमार्थं वलयानां कटकानां रचना निर्माणं तया गृहकमलिन्याः सद[न]नलिन्या मृणालानि बिसानि । **उपदेशैरिति ।** उपदेशैरुपदेशः शिक्षा तस्य प्रदानैः सखीजनस्यालीजनस्य वचनानि । **शय्येति ।** शय्यायाः शयनीयस्य परिकल्पनेन विरचनेनोपवनकुसुमानि । अनवरतं निरं[न्तर] मोक्षेण मोचनेन मदनायुधानि कदर्पशस्त्राणि । **किं बहुनेति ।** किं बहु वक्तव्येनेत्यर्थः । **संप्रतीति ।** संप्रतीदानीं तस्याः कादम्बर्याः । तवैव नाम विद्यते यस्य स त्वन्नामा । एवंविधः सर्वसखीजनो वयस्याजनः । **त्वदिति ।** त्वय्येव संबद्धानि लग्नानि सर्वरहस्यानि सर्वगुह्यानि । त्वदितरसमागमो मेलापस्तस्योपायः कारणं तमन्वेषयन्तीत्येवंशीला अन्वेषिणः सर्वसमवायाः समग्रजनसमूहाः । तव वार्ता कुशलं तस्योपलम्भनमुपलब्धिस्तस्मिन्परास्तत्पराः सर्वप्रश्नाः सर्वाण्यनुयोजनानि । **त्वदिति ।** तव वृत्तान्तः प्रवृत्तिस्तत्र मुखरो वाचालः एवंविधः परिजनः परिच्छदः । **त्वदिति ।** तव आलापः संभाषणं तेन निर्मिता रचिताः सर्वविनोदाः समग्रक्रीडाविलासा(साः) । **त्वदिति ।** तवाकार आकृतिस्तन्मयेन निष्पन्नस्त्वदाकारमयश्चित्रकलायाः आलेख्यविज्ञानस्याभ्यासः । पुनः पुनर्वारंवारम् (?) । **त्वदिति ।** तवोपालम्भो गर्भे मध्ये यासां ताः मागधीनां मङ्गलपाठिकानां मङ्गलगीतयः कल्याणार्थगानानि । **त्वदिति ।** त्वद्दर्शनेन त्वदवलोकनेन पुनरुक्ताः पुनर्भाषिताः स्वप्नाः । तव परिहासप्रायाः उपहाससदृशाः मदनज्वरदाहान्विप्रलापाः विरुद्धोक्तयः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तिः' इत्यमरः । **त्वन्नामेति ।** तव नाम्नो ग्रहणमेवैकोऽद्वितीयो य उपायः प्रपञ्चस्तेन गम्याः प्रबोधा बोधनानि येषामेवंभूता मोहमहावेगा मौढ्यमहारय(याः) । इति पूर्वोक्तप्रकारेणावेदयन्तं कथयन्तम् । **केयूरकमिति ।** नेत्रयोरामीलनान्मुद्रणाद्दत्तसंज्ञेव दत्ता संज्ञा संकेतो यया सा विहितचेष्टेव । कयेव । का दम्बर्या व्यथाश्रवणमाकर्णनं तस्माद्वेदनायाः संभवस्तस्मिन्ननुकम्पा दया तयेव चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूर्च्छा न वारयन्त्यपेवयत् । इती[ति] किम् । यत्त्वया प्रोक्तं तद्भवत्वस्तु । संप्रतीदानीमतः परं श्रोतुमाकर्णयितुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । न तु पुनरवस्थाया निवेदनं तस्य वेदनायाः परिसमाप्तिः पर्यन्तः ।

तथा मूर्च्छानिमीलितश्च तामेवानुध्यायन्निव ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण केयूरकेण संभावितताlलवृन्तया च पत्रलेखयानुभाव्यार्थसज्जया च नियत्या संज्ञां लम्भितश्चन्द्रापीडः स्वकृतपीडापराधेन भीतमिव लज्जितमिव विलक्षमिव निभृतस्थितं केयूरकमन्तर्बाष्पोपरुध्यमानकण्ठः कथमपि स्खलिताक्षरं प्रत्युवाच—'केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तनिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्नरागमेव मां संभाव्य देव्या कादम्बर्या दूरीकृतपुनर्मदागमनसंभावनया न त्वमागमनायादिष्टः, न संदिष्टं वा किंचिन्महाश्वेतया समुपहृतानुबन्धया मदलेखया वा त्वन्मुखेन नोपालब्धोऽस्मि । तथा मयि पत्रलेखया सर्वमाख्यातम्, तदभिजाततया महानुभावत्वादुदारतया समानशीलतया दक्षिणतया चैकान्तपेशलतया च स्वभावस्यात्मानमात्मना न कलयति देवी कादम्बरी । चन्द्रमूर्तेरालोकेनैव निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य पाषाणखण्डस्यार्द्रभावोपगमनमेवायत्तम्, न पुनस्तत्कराकर्पणम् । नितरां पक्षपातिनोऽपि च मधुकरस्याभिगमनमेवाधीनम् । मकरन्दलाभे तु कलिकाश्रयिणी जृम्भैव प्रभवति । दिवससंतापक्लान्तेन चोन्मुखता कुमुदाकरेण करणीया विकाशयति पुनस्तम् । ज्योत्स्नाभिरामा रजन्येव निर्भरमन्तःसरसतायां सत्या-

---

तथेति । तेन प्रकारेण मूर्च्छानिमीलितो मौढ्येन मुद्रितश्च तामेव कादम्बरीमेवानुध्यायन्स्मरन्निव स[ह] संभ्रमेण त्वरया प्रतिपन्न विधृत स्वीकृत शरीर यस्यैवभूतेन केयूरकेण संभावित संगृहीत तालवृन्त व्यजन यथैवभूतया पत्रलेखयानुभाव्यो योऽर्थस्तत्र सज्जया समर्थया च नियत्यादृष्टविशेषेण सज्ञा चेतना लम्भित प्रापितश्चन्द्रापीड स्वय कृता या पीडा तस्या अपराध आगस्तेन भीतमिव त्रस्तमिव, लज्जितमिव त्रपितमिव, विलक्षमिव वीक्ष्यापन्नमिव, निभृतस्थित निश्चलस्थित केयूरकमन्तर्बाष्पेणोपरुध्यमान कण्ठो यस्यैवविधश्चन्द्रापीड कथमपि महता कष्टेन स्खलिताक्षर यथा स्यात्तथा प्रत्युवाच प्रोचिवान् । किमुवाचेत्याह—**केयूरक इति** । हे केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तेन निष्ठुर कठिन हृदय चेतो यस्यैवविधमात्मनि कादम्बरीविषयेऽनुत्पन्नरागमजनितस्नेह मामेव सभाव्य ज्ञात्वा देव्या कादम्बर्या दूरीकृत पुनर्द्वितीयवार यन्मदागमन तस्य सभावना तया समागमनाय नादिष्टो न कथित । तथा महाश्वेतया किंचिन्न सदिष्ट न कथितम् । कीदृशया । समुपहृतो दूरीकृतोऽनुबन्धोऽत्याग्रहो यया सैवविधया मदलेखया वा त्वन्मुखेन त्वदाननेन नोपालब्धोऽस्मि नोपालम्भ प्रापितोऽस्मि । **तथा मयीति** । मद्विषयक सर्व पत्रलेखयाख्यात कथितम् । **तदिति** । तत्पूर्वोक्तमभिजा(जा)तता कुलीनतया महाननुभावो माहात्म्य यस्यास्तस्या भावस्तत्त्व तस्मादुदारतया रूपानुगुणत्वेन समान शील स्वभावो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया दक्षिणतया सरलतया । 'दक्षिणे सरलोदारौ' इत्यमर । स्वभावस्य प्रकृतेरेकान्तेन निश्चयेन पेशलतया हृद्यतया । अत्रात्मशब्द स्वरूपवाची । तेनात्मान स्वरूप देवी कादम्बर्यात्मना स्वेनैव न कलयति न जानाति । यादृश भङ्ग्या भणित वेश्ययावबुध्यते, न तादृश कुलस्त्रियेति भाव । तदेव दर्शयन्पुन प्रकारान्तरेणात्मदोष दूरीकुर्वन्नाह—**चन्द्रेति** । चन्द्रमूर्ते शशाङ्कबिम्बस्यालोकेने(न)व प्रकाशेन(न)व निश्चेत[न]स्य चेतनारहितस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य शशिमण्यभिधानस्य पाषाणखण्डस्य दृषच्छकलस्यार्द्रभावस्य [illegible] भावस्योपगमन प्रापण [एव] आयत्त स्वाधीनम् । न पुनस्तत्कराकर्पण तत्किरणाक्षेप । **नितरामिति** । नितरामत्यर्थं पक्षपातिनोऽपि, वाजगामिनोऽपि, पक्षे पक्षपातिनोऽपि, पक्षकारिणोऽपि, मधुकरस्य [illegible] [illegible] समागमनमेवाधीनमायत्तम । तु पुनरर्थे । मकरन्दलाभे तु मकरन्दप्राप्तौ तु [illegible] । जृम्भैव जृम्भणमेव प्रभवति समर्थीभवति । **दिवसेति** । दिवसस्य [illegible] पाटितेन कुमुदाकरेण कैरवसमुदायेनोन्मुखता सम्मुखता करणीया कार्या त [illegible] । ज्योत्स्ना कौमुदी तयाभिरामा मनोहरा रजन्येव निशेव । **निर्भरमिति** ।

मपि मधुमासलक्ष्मीपरिग्रहाद्विना पल्लवानुरागदर्शनस्य कृते किं करोतु पादपः । तत्र देव्याः कादम्बर्या एवाज्ञापराधिनी, ययाधरस्पन्दितमात्रप्रतीक्षे पुरःस्थायिनि दासजने निष्करुणतयात्मानमव्यापारयन्त्या सुखप्रतिपन्थिनी दुःखदानैकनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी लज्जापेक्षिता न जीवितसंदेहदायिनी देव्याः समाचष्ट । अथवा देव्याः परिजनस्यापि कोऽयमेवंविधो व्यामोहः, यदनिच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारिता । कीदृशी । चरणतलप्रतिबद्धस्य दासजनस्योपरि लज्जा, कीदृशं वा गौरवम्, को वानुरोधः, अविश्वस्तचित्तता वा केयमीदृशी, यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्येयमतिदारुणा पीडाङ्गीकृता, न कृतार्थितो मे मनोरथः । अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलोचनानां विशेषतोऽपरित्यक्तनिःशेषबालभावानामनतिप्रबुद्धमुग्धमनसिशयानां कन्यकानां लज्जा न पारिता नामास्मिञ्जने स्वयं परित्यक्तुं देव्या । मदलेखा तु द्वितीयं हृदयमस्याः । तया किमेवमहार्यसंयमधनैर्मुनिभिरप्यरक्षितहृदयापहारेणानिग्राह्यचौरेण शुचिभिरप्यपरिहार्यस्पर्शेनाबहिष्कार्यचाण्डालेन भस्मीकृतापर्यवसानप्राणि-

---

निर्भरं यथा स्यात्तथान्तर्मध्ये सरसस्य भावः सरसता तस्यां सत्यामपि मधुमासो वसन्तस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः परिग्रहः स्वीकारस्तस्माद्विना पल्लवस्य किसलयस्यानुरागदर्शनं तस्य कृते तदर्थं पादपो वृक्षः किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । **तत्रेति** । तस्मिन्प्रदेशे देव्याः कादम्बर्या आज्ञा एव निर्दे(दे)श एवापराधिन्यपराधवती, ययाज्ञया केवलमधरस्पन्दितमधरस्पन्दितमात्रं तस्मिन्प्रतीक्षा विलम्बो यस्य स तस्मिन् । ओष्ठस्फुरणानन्तरमेव कार्यकारिणीत्यर्थः । पुरः स्थायिन्यग्रे दासजने सेवकजने निष्करुणतया निर्दयतयात्मानं स्वमव्यापारयन्त्यानियोजयन्त्या सुखस्य सौख्यस्य प्रतिपन्थिनी वैरिणी दुःखस्यासुखस्य दानं वितरणं तत्रैकाद्वितीया निपुणाभिज्ञा परहृदयस्यान्यचित्तस्य पीडा वेदना तामनपेक्षतेऽसमीहत इत्येवंशीला लज्जा त्रपापेक्षितेहितेयं जीवितसंदेहदायिनी प्राणितसंदेहकारिणीति देव्याः कादम्बर्या न समाचष्ट नाख्यातवती । अथवेति प्रकारान्तरे । देव्याः कादम्बर्या अस्य परिजनस्यापि परिच्छदस्यापि कोऽयमनिर्वचनीयस्वरूप एवंविध एतादृशो व्यामोहो मूढता यदसौ कादम्बर्यनिच्छन्त्यप्यनभिलषन्त्यपि बलाद्धठान्न व्यापारिता न प्रेरिता । **कीदृशीति** । चरणतले प्रतिबद्धस्य लग्नस्य दासजनस्य सेवकलोकस्योपर्युपरिष्टात्कीदृशी लज्जा त्रपा । वाथवा गौरवं गुरुता कीदृशम् । को वानुरोधः प्रतिबन्धः । केयमीदृश्यविश्वस्तचित्तताविश्रम्भमनस्कता । यस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेणात्मनः स्वस्य शिरीषपुष्पवत्कोमलस्य सुकुमारस्येयमतिदारुणात्युग्रा पीडाङ्गीकृता स्वीकृता । मे मम मनोरथोऽभिलाषो न कृतार्थितो न सफलीकृतः । अथवेति युक्त्यन्तरे । वामलोचनानां मनस्विनीनामन्तर्धानं तिरोधानं क्रमागतं परिपाट्या समागतमेव । विशेषतो विशेषादेवापरित्यक्तो निःशेषो बालभावो याभिस्तासाम् । अनतीति । नातिप्रबुद्धं यन्मुग्धं मनस्तस्मिञ्शयानां स्थितानां कन्यकानां कुमारीणाम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । यद्यस्मिञ्जने चन्द्रापीडलक्षणे स्वयमात्मना देव्याः कादम्बर्या लज्जा त्रपा परित्यक्तुं विमोक्तुं न पारिता न शक्ता, तर्ह्यस्या देव्या मदलेखा तु द्वितीयं हृदयम् । तया मदलेखया किमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण दुरात्मना कामेनायास्यमानं पीड्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितमुपेक्षाविषयीकृतम् । इतः कामं विशेषयन्नाह—**आहार्येति** । न हर्तुं योग्यं संयमधनं व्रतधनं येषामेवंविधैर्मुनिभिरपि वाचंयमैरप्यरक्षितो हृदयापहारः प्राणापहरणं यस्मात्स तेन । **अनीति** । न ग्रहीतुं योग्योऽनिग्रा(ग्रा)ह्य एवंविधश्चौरस्तस्करस्तेन । **शुचिभिरिति** । शुचिभिरपि पवित्रैरप्यपरिहार्यं परिहर्तुमशक्यः स्पर्शो यस्य स तेन । **अबहिरिति** । अबहिष्कार्याण्याभ्यन्तरकृतानि तेषु चाण्डाले

सहस्रेणानिर्वाप्यश्मशानाग्निना सर्वदोषाश्रयेणाशरीरव्याधिना रूपापहारिणा काण्डव्याधेन मर्मभेदिनालीकधनुर्धरेण सद्यःप्राणापहारक्षमेणाकालमृत्युनानिरूपितस्थानास्थानप्रवर्तिना परापकारकृतार्थेन हृदयवासिनापरप्रत्ययेन स्वयोनिना कामेन दुरात्मनायासमानं देवीशरीरमुपेक्षितम् । किमिति तत्रस्थस्यैव मे कर्णे नावेदितम् । अधुना श्रुत्वापि दिवसक्रमगम्येऽध्वनि किं करोमि । मलयानिलाहतलताकुसुमपातस्याप्यसहं देवीशरीरम् । वज्रसारकठिनहृदयैरप्येवंविधैरपि दुर्विषहाः स्मरेषवः । न ज्ञायते निमेषमात्रेणैव किं वा भवतीति प्रायेण च देव्याप्यनुभवनीय एवायमर्थः । यथा चास्य दुःखैकदानव्यसनिनो दुर्घटघटनापण्डितस्य यत्किंचनकारिणो निष्कारणकुपितस्य हतविधेः सर्वतो विसंस्थुलं समारम्भं पश्यामि, तथा जानामि नैतावता स्थास्यतीति । अन्यथा क्व निष्प्रयोजनाश्वमुखानुसरणेनामानुपभूमिगमनम्, क्व च तत्र तृषितस्याच्छोददर्शनम्, क्व तत्र तीरे विश्रान्तस्यामानुपगीतध्वनेराकर्णनम्, क्व तज्जिज्ञासा-

---

मात्रेण । **भस्मीति** । भस्मीकृतमपर्यवसानमनन्त प्राणिसहस्र येन स तेन । **अनीति** । अनिर्व्या(र्वा)प्यमविध्मात यच्छ्मशान पितृवेश्म तस्याग्निरिवाग्निस्तेन । **सर्वेति** । सर्वदोषाणा समग्रदूषणानामाश्रयेणाधारभूतेन । **अशरीरेति** । च(न) विद्यते शरीर यस्मिन्नेवभूतो व्याधिरामयस्तेन । **रूपेति** । रूप सौन्दर्यमपहरतीत्येवशीलेन रूपापहारिणा । **काण्डेति** । काण्डेन बाणेन व्यधतीति काण्डव्याधस्तेन । **मर्मेति** । मर्मभेदिनावेध्यशालयातकेन । **अलीकेति** । अलीको मिथ्या धनुर्धरो धनुष्मास्तेन । **सद्य इति** । सद्यस्तत्काल यः प्राणापहारोऽनुग्रहण तत्र क्षमेण समर्थेन । **अकालेति** । अकालेनाप्रस्तावेन मृत्युना मरणेन । **अनिरूपितेति** । अनिरूपितेऽदर्शिते ये स्थानास्थाने योग्यायोग्यस्थले तत्र प्रवर्तिना प्रवर्तनशीलेन । **परेति** । परस्य योऽपकारोऽपकृतिस्तेन कृतार्थेन कृतकृत्येन । **हृदयेति** । हृदये चित्ते वसतीत्येवशीलेन । **अपरेति** । अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तेन । स्वयोनिनात्मयोनिना । **किमितीति** । तत्रस्थस्यैव हेमकूटस्थस्यैव मे मम कर्णे श्रोत्रे । जात्येकवचनम् । किमिति केन हेतुना नावेदित न कथितम् । **अधुनेति** । साप्रत श्रुत्वाप्याकर्ण्यापि दिवसाना वासराणा क्रम परिपाटी तेन गम्ये गन्तु योग्येऽध्वनि मार्गेऽह किं करोमि । न किमपि कर्तु समर्थ इत्यर्थः । **मलयेति** । मलयानिलेन मलयवायुनाहत ताडित यल्लताकुसुम तस्य यः पातः पतन तस्याप्यसह सोढुमसमर्थ देव्याः कादम्बर्याः शरीर देहम् । लता पुष्पपातेनापि ग्लानिं प्राप्नोतीत्यर्थः । **वज्रेति** । वज्र हीरकस्तस्य सारो मध्य तद्वत्कठिन हृदय चेतो येषामेवविधैरपि स्मरेषवः कन्दर्पबाणा दुर्विषहा दुःखेन सोढु शक्या इति न ज्ञायते नाववुध्यते । इतीति किम् । निमेषमात्रेणैव निमीलनमात्रेणैव किं भवति किं जायते । **प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन देव्यापि कादम्बर्याप्ययमर्थो दुःखलक्षणोऽनुभवनीय एवानुभवविषयीकरणीय एव । **यथा चेति** । दुःखस्यैकमद्वितीय दान तत्र व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्य स तस्य । **दुर्घटेति** । दुःखेन घटितु योग्या दुर्घटा । एवविधा या घटना पदार्थानामन्योन्य सबन्धस्तत्र पण्डितस्य विदुषः । यत्किंचन यदेव तदेव करोतीत्येवशीलस्य यत्किंचनकारिण । निष्कारण निर्निमित्त कुपितस्य कोप प्राप्तस्य हतविधेर्हतविधातुर्यस्मात् सर्वतः सर्वत्र विसस्थुल विसदृश समारम्भ निर्माण पश्याम्यवलोकयामि । **तथेति** । तेन प्रकारेणेति जानाम्यावलयामि । इतीति किम् । **नेति** । एतावतैतावत्काल न स्थास्यति नावस्थान करिष्यति । अन्यथेत्युक्तविपर्यये । निष्प्रयोजनेन निष्कारणेनाश्वमुखा किंनरास्तेषामनुसरणेनानुगमनेनामानुषभूमौ गमन गत्वराक्षितौ यानम् । क्व चेति सदन्तरे । अ(त)त्रामानुषभूमौ तृषितस्य पिपासितस्याच्छोददर्शन च । **तत्रेति** । तत्राच्छोदनाम्नस्तीरे विश्रान्तस्य गृहीतविश्रामस्यामानुषाः किंनरास्तेषा गीत-

---

१ ... २ ... ३ हृदयैरपि ४ निमेषेणैव किं भवतीति. ५ विसंष्ठुल. ६ नैवायमेतावता.

गतस्य महाश्वेतावलोकनम्, क तत्र तरलिकया सह तवाभिगमनेन मद्गमनप्रस्तावः, क महाश्वेतया सह हेमकूटगमनम्, क तत्र देवीवदनदर्शनम्, क रागोत्पत्तिरस्मिञ्जने देव्याः, कचापरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरलङ्घनीयागमनाज्ञा । तत्सुदूरमारोप्य पातिता वयं खल्वनेनाकार्यकारिणास्मत्कर्मबलनियोगदक्षेण दग्धवेधसा । तथापि देवीं संभावयितुं प्रयतामहे ।' इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडे 'नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितः तत्किमपरमहमेनमात्मतेजसा संतापयामि' इत्युत्पन्नदय इव भगवांस्तिग्मदीधितिरुत्तप्तकनकद्रवस्फुलिङ्गपिङ्गलद्युति दिग्विकीर्णधूर्जटिजटामण्डलानुकारि संजहार करसहस्रम् । अस्तानुसारेण च रवेर्वासरोऽपि यथोच्छ्रिततरुशिखरावलम्बिनो रक्तातपच्छेदानाकर्षन्नपससार । क्रमेणैव संजातकरुणानुबन्धयेव संध्ययाप्युपरिजलार्द्रपट इव प्रसार्यमाणे स्वरागपटले, निशागमेनाप्येवममुष्य शून्यताविक्लवस्य मा भूद्दर्शनमित्याप्तेनेव सर्वतो नीलीपरिलम्बमानायामिव भ्राम्यमाणायां तिमिरलेखायाम्, कमलेष्वपि तु सहत्वाच्छोपकारिणः संतापस्य तल्पकल्पनाभीतेष्विव संकुचत्सु, कुमुदेष्वपि शुचिस्वभावतयार्द्रार्द्रेषु शयनसंपादनायेवाहमहमिकयोद्दलत्सु, चक्रवा-

---

ध्वनेर्गेयशब्दस्याकर्णनं श्रवणं क । तस्य ज्ञातुमिच्छा तज्जिज्ञासा तयागतस्य प्राप्तस्य महाश्वेताया अवलोकनं निरीक्षणं क । तत्र महाश्वेतावलोकनस्थले तरलिकया सह तव केयूरकस्याभिगमनेनागमनेन मद्गमनप्रस्तावो मदीययानावसरः क । महाश्वेतया सह सार्धं हेमकूटगमनं क । तत्र हेमकूटे देवीवदनदर्शनं कादम्बरीमुखावलोकनं क । अस्मिन् [जने] देव्याः कादम्बर्या रागोत्पत्तिः क । अपरिपूर्णमनोरथस्यापरिपूर्णाभिलापस्य मे मम पितुर्जनकस्यालङ्घनीयानतिक्रमणीयागमनाज्ञागमननियोगः क । **तदिति** । तत्तस्माद्धेतोः सुदूरमत्युच्चैरारोप्यारोहणं कारयित्वा अनेनाकार्यकारिणाकृत्यकारिणास्माकं यत्कर्म बलं तस्य नियोगो व्यापारणं तत्र दक्षेण निपुणेन दग्धवेधसा ज्वलितधात्रा । खलु निश्चयेन । वयं पातिता अधःस्थलं प्रापिता । **तथापीति** । तथाप्येवं सत्यपि देवीं संभावयितुमाश्वासयितुं प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे । इत्यभिदधत्येवेति कथयत्येव चन्द्रापीडे नितरामतिशयेनायं चन्द्रापीडोऽनेनैव पूर्वोक्तेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन कुमारिकोदन्तेन संतापितः संतापं प्रापितः । तत्किमेनं चन्द्रापीडमात्मतेजसा स्वकीयवर्चसापरं संतापयामि । इत्युत्पन्नदय इवेति संजातकृप इव भगवांस्तिग्मदीधितिः सूर्यः करसहस्रं संजहारापससार । करसहस्रं विशेषयन्नाह—**उत्तप्तेति** । उत्तप्तमुष्णीकृतं यत्कनकं सुवर्णं तस्य द्रवो रसस्तस्य स्फुलिङ्गः कणस्तद्वत्पिङ्गला कपिला द्युतिः कान्तिर्यस्मिंस्तत्तथा । दिग्विकीर्णा विक्षिप्ता या धूर्जटिजटेश्वरसटा तस्य मण्डलं तदनुकारि तत्सादृश्यकरणशीलम् । **अस्तेति** । रवेः सूर्यस्यास्तानुसारेणास्तसमयानुसरणेन च वासरोऽपि दिवसः सोऽपि यथोच्च यथोच्छ्रितं यथा स्यात्तथा तरूणां वृक्षाणां शिखराण्यग्राणि तेष्ववलम्बिनो गृहीतावलम्बनो रक्तो य आतपस्तस्य छेदाः खण्डास्तानाकर्षन्नाकृष्टिं कुर्वन्नपससारापसृतवान् । **क्रमेणैवेति** । क्रमेण च परिपाट्या च संजातः समुत्पन्नः करुणायाः कृपाया अनुबन्धः संबन्धो यस्यामेवंविधयेव संध्ययाप्युपर्युपरिस्थानलेनार्द्रः स्विन्नो यः पटस्तस्मिन्निव स्वरागपटले स्वीयरागसमूहे प्रसार्यमाणे निस्तार्यमाणे । **निशेति** । एवं निशागमेनापि शून्यता विमनस्कता तया विक्लवस्य विह्वलस्यास्य गतो मा भूद्दर्शनमवलोकनमित्याप्तेनेव शिष्टेनेव सर्वतः सर्वत्र नीली शैवलं तद्वत्प्रकाशस्तेन परिलम्बमानायां प्रसृतायामिव तिमिरलेखायां ति(त)मिरपङ्क्त्यां भ्राम्यमाणायामितस्ततो विक्षिप्यमाणायां सत्याम् । **कमलेष्वपीति** । शोपकारिणः शोषकर्तुः संतापस्य क्लेशस्य तु सहत्वात् येन शोढुं शक्यत्वादुक्तोऽर्थः तल्पकल्पना शयनीयकल्पना तस्या भीतेष्विव भयं प्राप्तेष्विव कमलेष्वपि संकुचत्सु संकोचं प्राप्यमाणेषु सत्सु । **कुमुदेष्वपीति** । कुमुदेष्वपि कैरवेष्वपि शुचिस्वभावतया निर्मलप्रकृतितया । आर्द्राश्चार्द्राश्च आर्द्रार्द्रास्तेषु

---

१ अनुराग २ पर. ३ विद्युत्कद्युति. ४ मण्डलाकारी. ५ क्रमेण च ६ आप्तेनेव.

केष्वपि सहचरीविरहविधुरेषु, कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानायेव कलकरुणमुच्चैर्मुहुर्मुहुर्व्याहरत्सु, चन्द्रमस्यपि भगवति सकलभुवनैकातपत्रे सुधारजतकलशे पूर्वदिग्वधूवदनचन्दनतिलके गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाह्रदे सकललोकाह्लादकारिणि, सुधालिप्तैः करैरिव स्प्रष्टुम्, उच्छ्वासहेतुना तं ज्योत्स्नाजलेन च सेक्तुम्, उदयगिरिशिखरमारूढे प्रौढे प्रदोषसमये चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव वल्लभोद्याने, चन्द्रातपस्पर्शदर्शितविशदजललवोद्भेदहारिणि चन्द्रमणिशिलातले विमुच्याङ्गानि चरणसंवाहनोपसृतं केयूरकमवादीत्—'केयूरक, किमाकलयसि । यावद्वयं परापतामस्तावत्प्राणान्धारयिष्यति देवी कादम्बरी । पारयिष्यति वा तां विनोदयितुं मदलेखा । आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्वासनाय महाश्वेता । मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते वा शरीरस्थितये तयोरभ्यर्थनाम् । द्रक्ष्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेरसृक्कोपान्तमालोलतारकमुत्रस्तहरिणशावकायतेक्षणं मुखम्' इति । स तु व्यज्ञपयत्—'देव, धैर्यमवलम्ब्य गमनाय यत्नः क्रियताम् । तिष्ठतु तावदासन्नवर्ती सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकनेच्छैव

रन्त जलसमुन्नेषु । अह पूर्वमह पूर्वमित्यहमहमिका तया शयनसंपादनायेव तल्पकल्पनायेवोद्दलन्सून्मिषत्सु सत्सु । चक्रवाकेष्वपि सहचरेष्वपीति(पि) सहचारिण्यश्चक्रवाक्यस्तासा विरहो वियोगस्तेन विधुरेषु पीडितेषु सत्सु । कादम्बर्या समीपमभ्यर्ण गमन यान तस्योपदेशस्तस्य दानायेव कल करुण यथा स्यात्तथोच्चैरुच्चस्वरेण मुहुर्मुहुर्वारवार व्याहरत्सु ब्रुवत्सु सत्सु । **चन्द्रमस्यपीति** । भगवति माहात्म्यवति सकलभुवनस्य समस्तलोकस्यैकमद्वितीयमातपत्र छत्र तस्मिन्सुधाया रजतकलशे रौप्यकुम्भे पूर्वदिशेव वधू स्त्री तस्या च(व)दन मुख तस्मिश्चन्दनतिलके मलयजपुण्ड्रे गगनतलमाकाशतल तस्य लक्ष्मी शोभा तस्या लावण्य चातुर्य तस्य महाह्रदे सकललोकस्य समस्तभुवनस्याह्लाद प्रमोद करोतीत्येवशील स तथा तस्मिन् । सुधालिप्तैरमृतस्निग्धै करैर्हस्तै स्प्रष्टु स्पर्श कर्तुमिव । तयोच्छ्वासहेतुनादरकारणेन त चन्द्रापीड ज्योत्स्ना कौमुदी सैव जल पानीय तेन च सेक्तु सिञ्चन कर्तुमिव । उदयगिरिरुदयाचलस्तस्य शिखर सानुमारूढ आरोहिते सति प्रौढे महति प्रदोषसमये यामिनीमुखक्षणे चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव वल्लभोद्याने वल्लभाभिधाने वने । **चन्द्रातपेति** । चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य य स्पर्श सबन्धस्तेन दर्शित प्रकटीकृतो विशद निर्मल यज्जल तस्य लवोऽशस्तस्योद्भेद प्राकट्य तेन हारिणि मनोहर एवविधे चन्द्रमणेश्चन्द्रकान्तरत्नस्य शिलातलेऽङ्गानि हस्तपादादीनि विमुच्य [illegible] । एतेन गात्रस्यातिशैथिल्य सूचितम् । चरणस(स्य) सवाहन मर्दन तस्मिन्नुपसृत समीपागत केयूरकमवादीदब्रवीत् । हे केयूरक, कि त्वमाकलयस्याकलना करोषि । [यावत्]यावता कालेन वय परापतामस्तत्र ग[illegible]स्तावत्काल देवी कादम्बरी प्राणानसून्धारयिष्यति प्राणधारणा करिष्यति । अथवा ता कादम्बरी विनोदयितु मदलेखा पारयिष्यति समर्था भविष्यति । वेति विकल्पार्थे । महाश्वेता पुनर्द्वितीयवार तस्याः कादम्बर्याः स[illegible] वर्तुमागमिष्यति यास्यति न वा । **मदिति** । मया सार्ध य परिचय परिचितिस्तेनोद्वेजिता [illegible] तयोर्महाश्वेतामदलेखयोरभ्यर्थना प्रार्थना शरीरस्थितये देहधारणाय प्रतिपत्स्यते न वाङ्गीकरि[illegible] न वा । [illegible] । **द्रक्ष्यामीति** । वेति पूर्ववत् । पुनर्द्वितीयवार तस्या कादम्बर्या मुखमानन [illegible] वा । मुख विशेषनाह—**स्मेरेति** । स्मेर विनिद्र सृक्कणोरोष्ठप्रान्तयोरुपान्त स[illegible] । **आलोलेति** । आलोला चपला तारका कनीनिका यस्मिस्तथा । **उत्रस्तेति** । उत्रस्तश्चकितो यो [illegible] निर्णीणे अक्षिणी यस्मिन्तत्तथा । **स त्विति** । स केयूरको व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिमक[illegible] । [illegible]—**देवेति** । हे देव हे स्वामिन्, धैर्य सत्त्वमवलम्ब्यावलम्बनीकृत्य गमनाय यानाय यत्न [illegible] । **तिष्ठत्विति** । तावदादावासन्नवर्ती समीपस्थायी सखीजन आलिवर्ग परिजनो

[illegible] ४ सा [illegible], सामान्यनि ५ सधारयिष्यति. ६ वा. ७ अभ्यर्थना, [illegible] १० [illegible].

स्वेच्छया निमेषितुमपि न ददाति । समागमाशयैवावष्टब्धं हृदयम् । श्वसितमेव मुखे वहितम्[१] । रोमाञ्च एव क्षणमपि शरीरं न मुञ्चति । दिवानिशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी । प्रजागर एव रात्रावपि दत्तदृष्टिः । अरतिरेव नैकाकिन्याः क्षाम्यत्यवस्थानम् । जीवितमेव कण्ठस्थानान्नापसरति' एवं[२] वदन्तं तमादिदेश[३] विश्रान्तये केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्तां प्राविशत् । यदि तावदकथयित्वानभिपत्य[४] चरणयोरनाघ्रातः शिरस्यगृहीताशीः सहसानुत्संकलित इव[५] तातेनाम्बयोक्त[६][७]मपक्रम्य गच्छामि । ततो गतस्यापि मम कुतः सुखम्, कुतः श्रेयः, कुतो[८] वोचफलावाप्तिः[९], कीदृशी वा हृदयनिर्वृतिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकालागामिनी चिन्ता । अपक्रम्य गत[१०] एव कथमहं यस्तातेन[११] दुस्तराहवार्णवोत्तरणमहासेतुबन्धादवन्ध्यवा[१२][१३]ञ्छितफलप्रदानकल्पद्रुमादहितविक्रान्तियशो[१४] निष्क्रान्तिद्वारार्गलदण्डादशेषभुवनभवनोत्तम्भ[१५]नस्तम्भात्स्वभुजादवारोप्य मय्येव राज्यभार आरोपितः[१६], तदनाख्याय पदमपि निर्याते मय्य-

---

वा परिच्छदो वा तिष्ठतु । अत्रावस्थानं करोत्वित्यर्थः । **तस्या हीति** । हि निश्चितम् । तस्याः कादम्बर्यास्त्व-दालोकनेच्छैव त्वन्निरीक्षणवाञ्छैव स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण निमेषितुमपि निमेषं कर्तुमपि (व)न ददाति न दत्ते । सर्वदा निमेषरहितैव तिष्ठतीति भावः । समागमो मेलापकस्तस्याशा वाञ्छा तयैवावष्टब्धं स्तब्धता प्राप्तं हृदयं चेतः । अन्यथा स्फुटितं स्यादिति भावः । **श्वसितमिति** । मुखे आनने श्वसितमुच्छ्वसितमेव वि-(व)हितं प्रवाहरूपतया चलितम् । **रोमाञ्चेति** । रोमाञ्च एव रोमोद्गम एव क्षणमपि क्षणमात्रमपि शरीरं देहं न मुञ्चति न त्यजति । सर्वदा तस्या रोमाञ्चलक्षणः सात्त्विकभाव एव तिष्ठतीति भावः । **दिवेति** । दि-वानिशमहर्निशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी नेत्रमार्गस्थायी । अहोरात्रं रुदनमेव करोतीति भावः । **प्रजागर इति** । प्रजागर एव जागरणमेव रात्रावपि निशायामपि दत्तदृष्टिर्न्यस्तदृग्वर्तते । रात्रावपि निद्रां न गच्छ-तीति भावः । **अरतिरिति** । एकाकिन्या अद्वितीयाया अवस्थानमरतिरेवाधृतिरेव न क्षाम्यति न सहते । अरतिरेवैकाकिनीं न मुञ्चतीति भावः । **जीवितमेवेति** । कण्ठस्थानान्निगरणस्थलाज्जीवितमेव प्राणितमेव नापस[र]ति न दूरीभवति । प्राणाः कण्ठगता एव वर्तन्त इति भावः । एवं वदन्तं जल्पन्तं तं केयूरकं विश्रा-न्तये विश्रामाया[दि]देशादेशं दत्तवान् । आत्मनापि स्वेनापि गमनचिन्ता प्राविशत्प्रवेशं कृतवान् । तच्चिन्तां प्रदर्शयन्नाह—यदीति वेदर्थे (?) । तावदादावकथयित्वानापृच्छ्य चरणयोरनभिपत्यापतित्वा प्रणाममकृत्वा शिरस्युत्तमाङ्गेऽनाघ्रातोऽचुम्बितोऽगृहीताशीरनात्ताशीर्वादः सहसैकपदेऽनुत्सकलित इव स्वेच्छाप्रवृत्तपुरुष इव तातेन पित्रा, अम्बया जनन्या, उक्तं प्रतिपादितमपक्रम्योल्लङ्घ्य गच्छामि व्रजामि । ततो हेत्वर्थे । तस्माद्गतस्यापि मम कुतः सुखं सौख्यम्, कुतः श्रेयः कल्याणम्, । कुतो वोचं महद्यत्फलं साध्यं तस्यावाप्तिः प्राप्तिः । कीदृशी हृदयस्य चित्तस्य निर्वृतिः संतुष्टिः । अथवेति पक्षान्तरे । उत्तरकाल आयतिस्तत्रागामिन्यागमनशीले-यं मानसिकप्रत्यक्षा चिन्तार्तिस्तावन्मात्रं तिष्ठत्वास्ताम् । **अपक्रम्येति** । अपक्रम्य व्यावृत्त(त्य) गत एव कथमहं तातेन पित्रा दुःखेन तीर्यत इति दुस्तरः एतादृशो य आहवार्णवः संग(ग्रा)मसमुद्रस्तस्योत्तरण उल्लङ्घने महान्सेतुबन्धः पालिबन्धस्तस्मादवन्ध्यः योग्यः यद्वाञ्छितफलं समीहितसाध्यं तस्य प्रदाने वितरणे कल्पद्रुमः कल्पवृक्षस्तस्मात् । **अहितेति** । अहितस्य शत्रोर्यद्विक्रान्तियशो (श) पराक्रमाभिख्या तस्य नि-ष्क्रान्तिद्वारं निर्गमप्रतोली तस्मिन्नर्गलादण्डः प्रतिषेधककाष्ठं तस्मादशेषाणि समग्राणि यानि भुवनानि विष्टपानि तान्येव भवनं गृहं तस्योत्तम्भनं धारणं तत्र स्तम्भः स्थूणा तस्मादेवंविधात्स्वभुजात्स्वकीयबाहोरवारो-प्योत्तार्य मय्येव मद्विषय एव राज्यभार आधिपत्यवीवध आरोपितो न्यस्तः, तत्तस्माद्धेतोरनाख्यायानापृच्छ्य

१ विहितम्, अवहितम् २ एव च. ३ तमनु ४ अनिपत्य ५ उत्सकलित, उत्कूलित ६ एव ७ स्वेच्छ ... वादम्बया, अम्बया वक्तव्यमपक्रम्य ८ कि श्रेय ९ वा फलावाप्ति १० गच्छत एव कथमहम् ११ तातेन १२ दुस्तरदुस्तर. १३ भवन १४ अहितजन १५ अशेषभवन. १६ समारोपित.

वश्यमपरिमितकरितुरगरथगमनसंक्षोभितधरातलैरालोलकदलिकाकाननाकुलीकृतभास्वद्गभ-स्तिभिरूर्ध्वध्रियमाणधवलातपत्रमण्डलच्छायान्तरितवासरव्यतिकरैः, अतिवहलरेणूद्गमावि-च्छेदापूरितभुवनकुहरैः, पुरः प्रसृतजवनवाजिभिः अनुसंतानलग्नवेतण्डप्रायसाधनैः, श्रान्तै-रपि वुभुक्षितैरप्यकृतगतिविलम्बैरा पयोधेरष्टाभ्यो दिग्भ्यो राजभिरनुधावितव्यम् । तिष्ठन्तु तावत्सेवापरा राजानः । सुखपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्नेहात्परित्यक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लग-न्तीति मे चेतसि । अपि च तातस्यापि कोऽपरोऽस्ति, यस्मिन्मदीयं स्नेहं संक्रमय्य मय्यप-क्रान्ते यातु । किमनेन गतेनागतेन वेत्यविनयकोपितोऽवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति । कस्य चाप-रस्य मुखमालोकयन्ती सुखायमानहृदया मत्प्रस्थानयाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरो-त्यम्बा । ताते च पृष्ठतो लग्नेऽष्टादशद्वीपमालिनी मेदिन्यैव लग्नाभवतीति । तदा मया क्व गतम्, क्व स्थितम्, क्व विश्रान्तम्, क्व यातम्, क्व भुक्तम्, क्वापसृतम्, क्वात्मा मया गोपायितव्यः,

---

पदमपि क्रममात्रमपि मयि निर्याते निर्गते सत्यवश्य निश्चितमपरिमिता असख्या ये करितुरगरथा गजाश्व-स्यन्दनास्तेषा गमन यान तेन सक्षोभित क्षोभ प्रापित धरातल वसुधातल यैस्ते तथा तैरालोलानि चञ्चलानि यानि कदलिका पताका एव काननानि वनानि तैराकुलीकृता भास्वद्गभस्तयो रविकिरणा यैस्ते तथा तैरूर्ध्व ध्रियमाण यद्धवलातपत्र श्वेतच्छत्र तस्य मण्डल वृह(?) तस्य छायातपाभावस्तेनान्तरितस्तिरोहितो वासरव्य-तिकरो दिवसवृत्तान्तो यैस्ते तथा तै । अतिवहला अतिनिविडा ये रेणवो धूलयस्तेषामुद्गम. प्रादुर्भावस्तस्या-विच्छेदेन सतानेनापूरितानि भरितानि भुवनकुहराणि त्रिविष्टपच्छिद्राणि यैस्ते तथा तै । पुरोऽग्रे प्रसृता प्रसरण प्राप्ता जवनदेशोत्पन्ना वाजिनो हया येषां ते तथा तै । अनुसतानमनुसैन्यसमूह लग्नाः संवद्धा ये वेत-ण्डा गजास्तेषा प्रायो वाहुल्येन साधन सैन्य येषा तै । कृष्णत्वसाधर्म्यात् । अत एवोत्प्रेक्षते—आ समन्तातपयोधै-(दे)रिव मेघैरिव(?)श्रान्तैरपि खिन्नैरपि वुभुक्षितैरपि क्षुधितैरप्यकृतोऽविहितो गतौ गमनविषये विलम्बो मन्दता यैरेवविधै पयोधि समुद्र मर्यादीकृत्याष्टाभ्यो पूर्वादिभ्यो[दिग्भ्यो] राजभिर्नृपैरनुधावितव्य मत्पृष्ठे त्वरितगत्या समेतव्यम् । एतेन राज्ञा स्वामिकार्योद्यतत्व सूचितम् । **तिष्ठन्त्विवति** । सेवापरा सपर्याया तत्परा राजानो भूभुजस्तावत्साप्रत तिष्टन्त्वास्ताम् । **सुखेति** । सुखेन प्रतिवन्धकाभावेन परिभुक्तमुपभोगादिक यासा ता एवविधा प्रजा अपि प्रकृतयोऽपि तातस्नेहात्पितु प्रीते परित्यक्तपुत्रदारा उज्झितसुतयोषित सत्य पृष्ठत पृष्ठ लगन्तीति लगिष्यन्ति । भविष्यदर्थे वर्तमाना । इति मे मम चेत[सि] मनसि । वर्तत इति शेष । अपि चेति विचारान्तरे । **तातस्यापीति** । तातस्यापि मत्पितुरपि कोऽपरोऽन्योऽस्ति । यस्मिन्मद्भिन्ने जने मदीय मद्विष[य]ं स्नेह प्रीति सक्रमय्य सक्रमण कृत्वा मय्यपक्रान्ते गते सति यातु व्रजतु । अनेन गतेन, आगी(ग)-तेन वा, [illegible]विनयेन पितृनियोगीकरणलक्षणेन कोपित क्रोध प्रापितोऽवष्टम्भ स्थैर्य कृत्वा स्थास्यत्यव-[illegible] । **कस्य चेति** । च पुनरर्थे । अपरस्य मद्भिन्नस्य कस्यचिदनिर्दिष्टनाम्नो मुख वदनमालोक-[illegible] सुख करोतीति सुखायते, सुखायत इति सुखायमान हृदय चेतो यस्या सा तथा मम प्रस्था-[illegible] तदर्थ कृतो विहित आर्त प्रलाप पीडितरोदन यया सैवविधाम्बा माता न तातमेव न [illegible]कुलीकरोति । भविष्यदर्थे वर्तमाना । व्याकुलीकरिष्यतीत्यर्थ । **ताते चेति** । ताते पितरि । [illegible] । पृष्ठे लग्ने प्राप्ते सत्यष्टादशसख्याकानि द्वीपान्यन्तरीपानि मलति [illegible] मालिनी मेदिन्येव वसुधैव लग्ना भवतीति । पृष्ठसचारिणी भविष्यतीत्यर्थ । तदे-[illegible] क्व स्थातव्यम्, क्व विश्रान्त क्व विश्रमितव्यम, क्व यात [illegible] भोजन कर्तव्यम, क्वापसृत क्वापसरितव्यम, मयात्मा क्व गोपायितव्यो रक्षि-

---

[illegible] ४ [illegible] ५ गतेन वा ६ वापरस्य. ७ मेदिनीव [illegible] १० [illegible] ११ गोपयितव्य..

समासादितेन चात्र कथं मया वदनं दर्शयितव्यम्, पृष्टेन वा किमुत्तरं दातव्यम् । अथापि कथंचिद्दैवनियोगान्निःसृतोऽस्मि, तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासे तातप्रसादाद दृष्टदुःखामम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पातयता किं कृतं भवत्यपुण्यवता । अपि च सुब हुदिवसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोऽपि मेऽद्यापि न परापतति, तेनापरसंविधानादर्धपथादे निवृत्य पुनः प्रधावितव्यम् । अथावेद्य तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधाने गच्छामि, तत्रापि किं कथयामि । मम स्नेहदुःखिता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी मामुद्दिश्य मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति । किं वा बलवान्मे तस्यामनुरागः । न तया वि नाहं प्राणान्संधारयामीति । किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिबन्धनहेतुभूतया महाश्वे तया तत्परिणयनाय मे संदिष्टमिति । किं वा तद्दुःखमपारयन्सोढुमयं केयूरकस्तद्भृत्य मामानेतुमागत इति । अपरोऽपि वा कश्चिद्व्यपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम् संप्रत्येव समधिकाद्वर्षत्रयात्प्रसाध्य वसुधां प्रत्यागतोऽस्मि । अद्यापि साधनमेव न परापतति अकथयित्वा च गमनकारणं कथमात्मानं मोचयामि । कथं वा मुञ्चतु तातोऽम्बा वा तत्सुहृत्साध्येऽस्मिन्नर्थेऽनर्थपतितः किं करोम्येकाकी । वैशम्पायनोऽप्यसंनिहितः पार्श्वे मे

तव्य । समासादितेन च पुनः प्राप्तेन च मया कथं वदनं दर्शयितव्यमन्येभ्यः प्रकाशयितव्यम् । पृष्टेन वा प्रश्नविषयीकृतेन मया किमुत्तरं प्रतिवचो दातव्यं प्रदेयम् । **अथापीति** । अथेति विचारणान्तरे । कथं-चिदपि महता कष्टेनापि दैवनियोगाद्विधिनिर्देशान्निःसृतोऽस्मि निर्गतोऽस्मि । तथापि निःसृतेनाप्येवमनाया सनीयमखेदनीयं तातं पितरं महीयस्यत्यन्तदीर्घे आयासे प्रयासे तातप्रसादात्पितुरनुग्रहाददृष्टदुःख(रा)मनव-लोकितकृच्छ्र(च्छ्रा)मम्बां मातरं वा निजस्य स्वस्यापक्रमणं निर्गमनं तस्माद्यः शोकः शुक्स एवार्णवः समुद्र-स्तस्मिन्पातयताक्षेपयतापुण्यवता पापिना मया किं कृतं भवति किमाचरितं स्यात् । **अपि चेति** । अपि च युक्त्यन्तरे । सुबहवश्च ते दिवसाश्च सुबहुदिवसास्तान्यावत्प्रवासो देशान्तरे स्थितिस्तेनोपतप्तो व्याकुलीकृत एतादृशे(शो) मे मम स्कन्धावारोऽपि सैन्यनिवेशोऽप्यद्यापीदानीमपि न परापतति नागच्छति । तेन हेतुनार्धपथा-दर्धमार्गान्निवृत्त्य व्याघुट्यापरसंविधानादपरसैन्यग्रहणाद्धेतोः पुनः कालान्तरे मया प्रधावितव्यम् । त्वरितगत्या गन्तव्यमिति भावः । अथेति विचारान्तरे । तातस्य पितुः, आम्बायाश्च मातुः, आवेद्य निवेद्य ताभ्यां च मातृ-पितृभ्यां विसर्जितो गमनाय दत्ताज्ञः संविधानेनोत्तमप्रकारेण गच्छामि व्रजामि । **तत्रापीति** । तत्राप्यावेदने । किं किमिति कथयामीति ब्रवीमि । इतिवाच्यमाह—**ममेति** । मम स्नेहेन मत्प्रीत्या दुःखिता दुःखं प्राप्ता गन्धर्व राजपुत्री देवगायननृपाङ्गजा [कादम्बरी] मां चन्द्रापीडमुद्दिश्याश्रित्य मकरकेतुना कन्दर्पेणायास्यमाना खेदं प्राप्य-माणा दुःखं यथा स्यात्तथा तिष्ठति निषीदति । 'किंवा बलवान्', इत्यारभ्य 'महाश्वेता(त)या [त]त्परिणयनाय [मे] संदिष्टम्', इत्यन्तं स्पष्टम् । **किंवेति** । किंवा इति कथयामीति पूर्वेण संबन्धः । इति किम् । तद्दुःखं कादम्बर्या दुःखं सोढुं तितिक्षितुमपारयन्नशक्नुवन् । अयं प्रत्यक्षः केयूरकस्तस्या गन्धर्वपुत्र्या भक्त्यान्तरस्नेहेन मां चन्द्रापी-डमानेतुं तत्र प्रापयितुमागतः समायातः । **अपरोऽपीति** । अपरोऽप्येतद्भिन्नोऽपि कश्चिदन्यो व्यपदेशो मिषं पु नर्गमनाय कर्तुं न शक्यत एव न पार्यत एव । **संप्रत्येति** । साम्प्रतमेव समधिकात्किंचिदधिकाद्वर्षत्रयात्संवत्स-रत्रितयात् । हेत्वर्थे पञ्चमी । वसुधां पृथ्वीं प्रसाध्यात्मसात्कृत्वा प्रत्यागतः पश्चादागतोऽस्मि । अद्यापि सा-म्प्रतमपि साधनमेव सैन्यमेव न परापतति न विश्रामं गृह्णाति । **अकथयित्वेति** । गमनकारणं यात्रानिदान-मक[थ]यित्वा चाविनिवेद्यात्मानं कथं केन प्रकारेण मोचयामि मोचनविषयीकरोमि । **कथमिति** । तातो-ऽम्बा माता वा कथं वा मञ्चतु त्यजतु । मामिति शेषः । **तदिति** । तत्सम्बा कारणात्सुहृत्साध्ये मित्रनिर्वा-

कं पृच्छामि । केन सह निरूपयामि । को मे समुपदिशतु । को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु । कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा । कस्य वान्यस्य श्रुतं श्रोतव्यम् । को वापरो वेत्ति वक्तुम् । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहः । केन वापरेण सह समानदुःखो भवामि । को वापरो मयि दुःखिते दुःखी, सुखिते सुखी । को वापरो रहस्यावेदनस्थानम् । कस्यापरस्योपरि कर्तव्यभारमवक्षिप्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि । कस्य वापरस्य मत्कार्ये पर्याकुलता । को वापरो मया कोपितं तातमम्बां च परिबोध्य मामानेतुं समर्थः' इत्येवं चिन्तयत एवास्य सा क्षपा दुःखदीर्घापि क्षयमगमत् ।

प्रातरेव च किंवदन्तीं शुश्राव, यथा किल दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावार इति । तां च श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतसि—'अहो धन्योऽस्मि । अहो, विधेर्भगवतोऽनुग्राह्योऽस्मि यस्य मेऽनुध्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनः' इति । प्रहर्षपरवशश्च प्रविशन्तमालोक्य दूरत एव कृतप्रमाणं केयूरकमवादीत्—'केयूरक, करतलवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधारय । प्राप्तो वैशम्पायनः' इति । स तु तदाकर्ण्य गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव 'भद्रकमापतितम्, महती हृदयनिर्वृतिर्देवस्य जाता' इत्यभिदधदेवोपसृत्योपविश्य पार्श्वे

न्योऽपि [मे] मम पार्श्वेऽसंनिहितोऽनिकटवर्ती । अतः कं जनं पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । केन पुंसा सह निरूपयाम्यात्मस्वरूपं कथयामि । कः पुमान्मे मम समुपदिशतु कथयतु । को वापरोऽन्यो मे मम निश्चयाधानं निर्णयोत्पत्तिं करोतु सृजतु । कस्य [अ]परस्य जनस्य वा विवेकिनी विवेकवती प्रज्ञा प्रतिभा । अन्यस्य कस्य वा जनस्य श्रुतं शास्त्रं श्रोतव्यमाकर्णनीयम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अपरः को वा पुमान्वक्तुं जल्पितुं वेत्ति जानाति । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहो निरुपमप्रीतिः । अपरेण केन सहाहं समानदुःखो भवामि । सदृशवेदनः स्यामित्यर्थः । अपरः को वा मयि दुःखिते दुःखी दुःखवान्, मयि सुखिते सुखी सुखवान्स्यात् । अपरः को वा रहस्यावेदनस्थानं गुह्यनिवेदनस्थलम् । कस्यापरस्य जनस्योपरि कर्तव्यभारं कृत्यवि-वि(वीव)धमवक्षिप्यारोप्य निर्वृतात्मा सुखितात्मा तिष्ठामि निषीदामि । अपरस्य कस्य वा पुंसो मत्कार्ये मत्कृत्ये पर्याकुलता व्याकुलता । अपरः को वा मया कोपितं क्रोधं प्रापितं तातमम्बां च परिबोध्य प्रतिबोध्य प्रतिबोधं दत्त्वा मामानेतुं समर्थः । **क्षपेति** । एवममुना प्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य चिन्तयत एव ध्यायत एव सा क्षपा रात्रिर्दुःखेन कृत्वा दीर्घाप्यायतापि क्षयं नाशमगमज्जगाम ।

प्रातरिति । प्रातरेव प्रभात एव च । इतीति किंवदन्तीं जनश्रुतिं शुश्राव श्रुतवान् । इतियोत्यमाह—**यथेति** । किलेति सत्ये । दशपुरं यावत्स्कन्धावारः सैन्यं परागतः समायातः । **तां चेति** । तां किंवदन्तीं श्रुत्वाकर्ण्य समुच्छ्वसितमुल्लसितं चेतः स्वान्तं यस्यैवंविधश्चेतसि चित्ते चकार कृतवान् । इतीति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—**अहो इति** । अहो इत्याश्चर्ये । अहं धन्यः कृतपुण्योऽस्मि । अहो इति पूर्ववत् । भगवतो माहात्म्यवतो विधेर्विधातुरनुग्राह्योऽनुग्रहविषयीकरणयोग्योऽस्मि । तन्निदानमाह—**यस्येति** । यस्य मे मम चन्द्रापीडस्यानुध्यानानन्तरमेवानुस्मरणानन्तरमेव द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्रः परागतः समायातः । अमुना प्रकारेण प्रहर्षपरवशः प्रमोदपरतन्त्रः । च पुनरर्थे । प्रविशन्तं प्रवेशं कुर्वन्तं दूरत एव दविष्ठप्रदेशादेव कृतप्रणामं [illegible] केयूरकमालोक्य निरीक्ष्येत्यवादीदब्रवीत् । इतिवाच्यमाह—**केयूरक इति** । हे केयूरक [illegible] करतलवर्तिनीं हस्ततलगतां सिद्धिं कार्यनिष्पत्तिमवधारय जानीहि । यतो वैशम्पायनः [illegible] । **स त्विति** । स केयूरकस्तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य निशम्य गमनस्य यात्राया परिलम्बो विलम्ब-[illegible] चिन्तयान्तःशून्य एव भद्रकं कल्याणमापतितं संजातम् । देवस्य भवतो महत्य-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ वेत्ता ४ दुःखी वा. ५ अनुकोपित. ६ नेतुम. ७ निशा ८ किंवदन्तीम्. ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible].

वैशम्पायनागमनालापमेवानुबध्य मुहूर्तमिव संज्ञोत्सारितसमस्तपरिजनं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयत्—'देव, सर्वतो विस्फुरन्ती तडिदिव वलाहकोन्नाहम्, उपारूढश्यामिका मेघलेखेव सलिलागमनम्, उपदर्शितपाण्डुच्छविः प्राचीव चन्द्रोदयम्, परिमलग्राहिणी मलयानिलागतिरिव वसन्तमासावतारम्, समुच्छ्वसितमकरध्वजा मधुमासलक्ष्मीरिव पल्लवोद्भेदम्, उल्लसितरागा पल्लवोद्गतिरिव कुसुमनिर्गमम्, विकसितकाशकुसुममञ्जरीव शरदारम्भम्, अवस्थैवेयमावेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम् । अवश्यं च देवस्य देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । केन कदा वावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः, कमलाकरो वा मृणालिकया विना, उद्यानभागो वा लताशून्यः । अपि च न राजत एव सहकारकुसुममञ्जरीपरिग्रहमन्तरेण सर्वजनसुभगोऽपि कुसुममासः, असंभावितदानलेखालक्ष्मीकं वा वदनं यूथाधिपतेः । किंतु यावद्वैशम्पायनः परापतति, यावच्चैतेन सह गमनसंविधानं निरूपयति देवः, तावदवश्यं कालक्षेपेण भाव्यम् । यादृशी चाकालक्षमा देव्याः शरीरावस्था, तादृशी निवेदितैव मया । सर्वोऽपि प्रत्याशया धार्यते । देव्यास्तु पुनर्देवदर्शनेनाद्ययावन्निष्प्रत्यागमेव हृदयं केनाश्वासनेन वर्तताम् । मद्वा-

---

त्यायता हृदयनिर्वृतिश्चित्तसंतुष्टिर्जाता । इत्यभिदधदेवेति कथयन्नेवोपसृत्योपसरण कृत्वा पार्श्वेऽन्तिके उपविश्यास्थाय मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्र वैशम्पायनस्यागमनमर्यादभिमुखयानमालाप सलापमनुवध्यारभ्य सज्ञयोत्सारितो दूरीकृत समस्तपरिजन समग्रसेवकजनो येनैवभूत चन्द्रापीड व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिविषयीचक्रे । देव इति । हे देव हे स्वामिन्, इयमवस्थैव नि सशयं निरारेक देवस्य भवतो गमन यानमावेदयति कथयतीति दूरेणान्वय । केवलपेक्षायामाह—सर्वत इति । वलाहकस्य मेघस्योन्नाहमागमन सर्वतोऽभितो विस्फुरन्ती देदीप्यमाना तडिदिव विद्युदिव । आवेदयतीत्यस्य सर्वत्र सवन्ध. । तथा सलिलस्याम्भस आगमनमुपारूढा प्राप्ता श्यामिका यथैवविधा मेघस्य लेखा पङ्क्तिरिव । तथा चन्द्रस्य शशिन उदयमुद्गमनमुपदर्शिता पाण्डुी छवि कान्तिर्ययैवविधा प्राचीव पूर्वदिगिव । तथा वसन्तमासस्य मधुमासस्यावतार प्रादुर्भाव परिमलमामोद गृह्णातीत्येवशीला मलयानिलस्य मलयाचलवायोरागतिरिवागमनमिव । तथा पल्लवस्य किसलयस्योद्भेदमुद्गमन समुच्छ्वसितो वृद्धिं प्राप्तो मकरध्वजो मदनो यस्यामेतादृशी मधुमासलक्ष्मीरिव वसन्तमासश्रीरिव । तथा कुसुम[स्य] पुष्पस्य निर्गमन(म) निःसरणमुल्लसित उल्लास प्राप्तो रागो रक्तता यस्यामेतादृशी पल्लवोद्गतिरिव किसलयोद्भेद इव । तथा शरदारम्भ घनात्ययप्रारम्भ विकसिता विनिद्रिता काशकुसुममञ्जरीव । इयमवस्थैव देवस्य [गमन] यानमावेदयतीत्य-न्वयस्तु प्रागेवोक्त । अवश्यं चेति । देवस्य स्वामिनोऽवश्य निश्चयेन देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । अत्र उपपत्तिमाह—केनेति । केन पुरुषेण कदा वा कस्मिन्काले ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रिकावर्जितश्चन्द्रमा कुमुद्वान्धवोऽवलोकितो निरीक्षित । वाथवा मृणालिकया कमलिन्या विना कमलाक(क)रस्तडाग । वाथवोद्यानभागो वनप्रदेशो लताशून्यो वल्लीरहित । अपि चेति युक्त्यन्तरे । सहकारस्याम्रस्य कुसुममञ्जरी तस्या परिग्रहमन्तरेण स्वीकारव्यतिरेकेण सर्वजनसुभगोऽपि समग्रलोकप्रियोऽपि कुसुममासो वसन्तमासो न राजत एव न शोभत एव । असभाविता सभावनाविषयीकृता दानलेखाया मदवीथ्या लक्ष्मी श्रीर्यस्मिन्नेवविध यूथाधिपतेर्यूथनाथस्य वदनम् । न राजत इत्यस्य सर्वत्र सवन्ध । किंत्विति । किंतु यावद्यावता कालेन वैशम्पायनो मन्त्रिसुतः परापतत्यागच्छति, यावच्चैतेन सह वैशम्पायनेन साक गमनसविधान यात्राप्रकार देवो भवान्निरूपयति प्रकाशयति, तावदवश्य निश्चित कालक्षेपेण दिनगमनिकया भाव्य भवितव्यम । यादृशीति । यादृशी च देव्या कादम्बर्या शरीरावस्था देहदशाकालक्षमा समयासहा वर्तते तादृशी मया निवेदितैव विज्ञप्तिविषयीकृते(ते)व । सर्व इति । सर्वोऽपि पदार्थ प्रत्याशया प्रतिवाञ्छया धार्यते ध्रियते । देव्यास्त्विति ।

---

१ उन्नाहम्. २ समुच्छ्वसित. ३ रागपरम्. ४ आवेदयति देवस्य. ५ तेन. ६ [?]गमनम्. ७ वा. ८ दर्शने. ९ आश्वसनेन.

र्तोपलम्भादेतदुपपत्स्यते चेतसि, यथास्ति कार्यं मे जीवितेन, दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्येतदिति । अतो विज्ञापयामि, चेतसा त्वग्रतो गत एव देवः, शरीरेणाप्यनुपदमुच्चलित एव । किमपरं मयात्र स्थितेन साधनीयम् । तद्देवागमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं क्रियमाणमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्ललितं हृदयमिदानीमेव' इति विज्ञापिते केयूरकेणान्तःपरितोषविकसितया विकचनीलोत्पलपुञ्जमालिकयेव दृष्ट्या दर्शितप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच—'किमुच्यते । कस्यापरस्येदृशोऽस्मद्दुःखासहिष्णुरनपेक्षितस्वशरीरशक्तिरुत्साहः । कस्यापरस्येदृशी देशकालज्ञता । को वापरोऽस्मास्वेवं निर्व्याजभक्तिः । तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः प्राणसंधारणाय ममागमनप्रत्ययार्थं च पत्रलेखाप्यग्रतस्त्वयैव सह यातु देवीपादमूलम् । इयमपि प्रसादभूमिरेव देव्याः । इमामप्यालोक्य कियत्यपि धृतिरवश्यमुत्पत्स्यत इति मे चेतसि । अपि चास्या अपि देव्यामस्त्येव स्नेहो भक्तिश्च' इत्यभिधाय पृष्ठत उपविष्टामेवं तां पत्रले-

---

तु पुनरर्थे । देव्या कादम्बर्याः पुनर्द्वितीयवार देवदर्शनेन भवदवलोकने[न] अद्ययावदेतद्दिवसमारभ्य हृदय चित्त निष्प्रत्याशमेव निराशमेव वर्तते, तर्हि केनाश्वासनेन वर्तताम् । **मदिति** । मद्वार्तोया मत्प्रवृत्तेरुपा(प)लम्भात्प्राप्तेरेतच्चेतसि चित्त उपपत्स्यते प्रादुर्भविष्यति । तदेव दर्शयन्नाह—**यथेति** । मे मम जीवितेन प्राणितेन कार्यं कृतमस्तीति हेतोर्दुःखान्यपि कृच्छ्राण्यपि सहन्ती सहमानैतच्छरीर धारयामि । **अत इति** । अत. कारणादह विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदित्याह—**चेतसा त्विति** । देवो भवाश्चेतसा स्वान्तेनाग्रत. पुरतो गत एव, तथा शरीरेणापि देहेनाप्यनुपद पश्चात्त्वरितमेव । 'अनुपद क्लीवमव्ययम्' इत्यमर । उच्चलित एव प्रचलित एव । **किमिति** । मया केयूरकेणात्रस्थितेन भवत्समीपावस्थितेनापि किमपर पूर्वोक्तादन्यत्साधनीय करणीयम् । **तदिति** । तत्तस्माद्धेतोर्देवस्य स्वामिनो गमन यान तदेवोत्सवो महस्तस्यावेदनं ज्ञापन तस्मै गमनस्य प्रयाणस्यानुज्ञादेशस्तया क्रियमाण विधीयमान प्रसादमिदानीमेव साम्प्रतमेव मे मम प्रणयेन स्नेहेन य. प्रसाद प्रसन्नता तेन दुर्ललितमुच्छृङ्खल हृदयमिच्छत्यभिलपति । केयूरकेणेति विज्ञापिते विज्ञप्तिविषयीकृते सति, अन्तर्मध्ये य परितोष. सतुष्टिस्तेन विकसितया विनिद्रया दृष्ट्या दृशा । अत एवोत्प्रेक्षते—विकचा विकस्वरा या नीलोत्पलपुञ्जमालिका नीलकुवलयचयस्रक्तयेव दर्शितः प्रकाशितः प्रसाद प्रसन्नता येनैवंभूतश्चन्द्रापीड प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—**किमिति** । किमुच्यते किं कथ्यते । **कस्येति** । कस्यापरस्यान्यस्येदृश एतादृगस्माकं यद्दु ख तस्यासहिष्णुरसहनशीलोऽनपेक्षितावाञ्छिता स्वशरीरस्य निजदेहस्य शक्ति सामर्थ्यं यस्मिन्नेवंविध उत्साह' प्रगल्भता । **कस्येति** । कस्यानिर्दिष्टनाम्न ईदृश्यनिर्वचनीया देश प्रदेश, काल समयस्तयोर्ज्ञता ज्ञातृता । **को वेति** । को वापरो जनोऽस्मास्वस्मद्विषयेष्वेव पूर्वोक्तप्रकारेण निर्व्याज निर्दम्भ यथा स्यात्तथा भक्तिर्यस्य स तथोक्त । तदिति हेत्वर्थे । तस्माद्धेतो. साधु यथा स्यात्तथा चिन्तितमालोचितम् । चिन्तितस्य विशेषण वा । साधु शुभ चिन्तितम् । चिन्ताविषयीकृतमित्यर्थः । **गम्यतामिति** । देव्या कादम्बर्याः प्राणसधारणायासुधृतये ममागमन तत्र यान तस्य प्रत्ययो विश्वासस्तदर्थं च [illegible] गम्यता [illegible] । देव्या कादम्बर्याः पादमूल चरणसमीप पत्रलेखापि त्वयैव सहाग्रत. पुरतो यातु [illegible] । **इदमिति** । इयमपि पत्रलेखापि देव्या कादम्बर्या प्रसादभूमिरेवानुग्रहस्थानमेव । **इमामिति** । [illegible] निरीक्ष्य कियत्यपि चिन्मात्रा ननु नमग्रा धृति सतुष्टिरवश्य निश्चयेन । काद[illegible] शेष । इति मे मम चेतसि चित्त उत्पा(त्प)द्यत उद्भाव्यते । बुद्ध्येति शेष । **अपि चेति** । [illegible] । अस्या पत्रलेखाया अपि देव्या कादम्बर्यां स्नेह आभ्यान्तरप्रीतिर्भक्तिश्चाराध्यत्वेन [illegible] । इति पूर्वोक्तमभिधाय कथयित्वा पृष्ठतः पृष्टे । सार्वविभक्तिकस्तस् ।

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ प्रयातु ७ उत्पत्स्यते. ८ समुपविष्टाम्. [illegible]

खामद्राक्षीत् । सा तु किंचिदवनतमुखी 'निजाज्ञाक्षराणि प्रयच्छतु देव.' इति व्यज्ञपयत् । कृतप्रस्थितिनिश्चयायां च तस्यां मेघनादाह्वानाय प्रतीहारीमादिदेश । आदेशानन्तरमेव चागतं दूरतः प्रणतमाज्ञाप्रतीक्षं स्वयमेवाहूय सोपग्रहमादिदेश—'मेघनाद, यस्यां भूमौ पत्रलेखानयनाय मया त्वं प्रस्थापितस्तां भूमिमेव पत्रलेखामादाय केयूरकेण सहाग्रतो गच्छ । अहमपि वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव ते तुरङ्गमैः परागतः' इत्यादिश्य, 'यदाज्ञापयति देव.' इति कृतनमस्कृतौ त्वरितगमनसंविधानाय निष्क्रान्ते मेघनादे 'देव, किमतःपरं विलम्बेन' इत्यभिधाय, मेघनादनिर्गमानन्तरं गमनप्रणामोत्थितं केयूरकं सस्नेहमाहूय, सबाष्पया दृशा पुनःपुनरालोक्य, परिष्वज्य च सपुलकाभ्यां दोर्भ्याम्, आत्मकर्णादपनीयानेकवर्णरुचिरं संदेशमिव कर्णाभरणमस्य कर्णे कृत्वा कण्ठागतबाष्पगद्गदिकागृह्यमाणाक्षरमवादीत्—'केयूरक, त्वया तु मे देवीसंदेशो नानीत एव । तत्किं तव हस्ते तदनुरूपं संदिशाम्यपूर्वम् । विज्ञापयितव्या देवी । तत्रापि किमलीकलज्जाजालभारोद्वहनेन त्वामायासयामि । यात्येव पत्रलेखा देवीपादमूलम् । इयं विज्ञापयिष्यति' इत्यभिदधदेवातर्कितोपनतात्मविरहपीडाम्,

---

उपविष्टां स्थितामेव पत्रलेखामद्राक्षीद्व्यलोकयत् । **सा त्विति** । सा पत्रलेखा । तु पुनरर्थे । विलोकनानन्तरमित्यर्थः । किंचित्स्वल्पमवनतं नम्रं मुखमाननं यस्याः एवंविधा सती निजस्यात्मीयस्याज्ञाया निर्देशस्याक्षराणि वचनानि देवो भवान्प्रयच्छतु ददातु । त्वं व्रजेति स्वमुखेन कथयेत्यर्थः । इति व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिमकार्षीत् । **कृतेति** । कृतो विहितः प्रस्थितेर्गमनस्य निश्चयो यस्याः एवंविधायां च तस्यां पत्रलेखायां सत्यां मेघनादस्यात्मसेवकस्याह्वानमाहूतिस्तस्मै प्रतीहारीं द्वारपालिकामादिदेशादिष्टवान् । आदेशानन्तरमेव नियोगाव्यवहितमेवागतं च दूरतः प्रणतं प्रविष्टप्रदेशान्नतमाज्ञा यावत्प्रतीक्षा विलम्बो यस्यैवंभूतं स्वयमेवात्मनैवाहूयाह्वानं कृत्वा सोपग्रहं सादरमादिदेशादिष्टवान् । हे मेघनाद, यस्यां भूमौ पत्रलेखाया आनयनायानयनकृते मया त्वं पूर्वं स्थापितो न्यस्तस्तां भूमिं यावत्पत्रलेखामादाय गृहीत्वा केयूरकेण सह सार्धमग्रतो गच्छ व्रज । अहमपि वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्य ते तवानुपदमि(मे)वानुचरणन्यायमेव तुरङ्गमैर्वाजिभिः । करणे तृतीया । परागतः समागत इति । यदाज्ञापयत्याज्ञां ददाति देव इत्यादिश्य कथयित्वा कृता नमस्कृतिः प्रणामो येनैवंभूते त्वरितं शीघ्रं यद्गमनं यानं तस्य संविधानं करणं तस्मै निष्क्रान्ते बहिर्निर्गते मेघनादे, हे देव, अतः परं विलम्बेन किमित्यभिधायोक्त्वा मेघनादनिर्गमादनन्तरमव्यवहितं गमनाय यात्रायै यः प्रणामः प्रणतिस्तस्मा उत्थितं केयूरकं सस्नेहं सप्रीति यथा स्यात्तथाहूयाह्वानं कृत्वा सबाष्पया सरोदनया दृशा दृष्ट्या पुनःपुनर्वारंवारमालोक्य निरीक्ष्य सपुलकाभ्यां सरोमाञ्चाभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां परिष्वज्याश्लिष्य चात्मकर्णात्स्वकीयश्रवणादपनीय दूरीकृत्यानेकवर्णै रक्तपीतादिभी रुचिरं मनोहरम् । अत उत्प्रेक्षते—विविधवर्णैरक्षरै रुचिरं संदेशमिव वाचिकमिव । एवंविधं कर्णाभरणं श्रवणभूषणमस्य केयूरकस्य कर्णे श्रोत्रे कृत्वा कण्ठागतो यो बाष्पो रोदनं तस्मात्या गद्गदिका गद्गदत्वमव्यक्तध्वनिस्तया गृह्यमाणान्युच्चार्यमाणान्यक्षराणि यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । किं तदित्याह—**केयूरक इति** । हे केयूरक, त्वया भवता । तु पुनरर्थे । मे मम देव्याः कादम्बर्याः संदेश उदन्तो नानीत एव न प्रापित एव । तत्तस्माद्धेतोस्तव हस्ते तस्याः कादम्बर्या अनुरूपं योग्यमपूर्वं नवीनं किं संदिशामि प्रतिवाचिकं यच्छामि । देवी कादम्बरी त्वया विज्ञापयितव्या विज्ञप्तिविषयीकार्या । तत्राप्यपूर्वविज्ञापनेऽलीका या लज्जा त्रपा तस्या जालं समूहस्तस्य भारो वीवधस्तस्योद्वहनेन त्वामायासयामि परिश्रममुत्पादयामि । पत्रलेखा देवीपादमूलं कादम्बरीचरणसमीपं यात्येव व्रजत्येव । अत इयमेव विज्ञापयिष्यति विज्ञप्तिं करिष्यति । इत्यभिदधदेवेति कथयन्नेव प्रणयेन के...

१ आगतं च. २ त्यादिश्य. ३ भूमिं यावत्तत्र. ४ यथा. ५ निर्गमन. ६ गद्गदिकाक्षरम्. ७ प्रतिसंदिशामि.

अमङ्गलशङ्कया कृतयत्नामपि वाष्पवेगमपारयन्तीं संधारयितुम्, उत्प्लुतावद्धलक्ष्यशून्यदृष्टिसंचारणां चरणपाताभिमुखीं पत्रलेखां प्रणयेनाभिमुखो भूत्वा वद्धाञ्जलिरभापत—'पत्रलेखे, साञ्जलिवन्धेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या देवी कादम्बरी, येन[2] सर्वखलानां धुरि लेखनीयेन तथा [3]प्रथमदर्शनेऽपि वत्सलत्वात्स्वभावस्य दर्शितप्रसादातिशयां देवीं प्रणामेनाप्यसंभाव्य गच्छता प्रज्ञा जडतया, ज्ञानं मौढ्येन, धीरता तरलत्वेन, स्नेहलता रौक्ष्येण, गौरवं लघुतया, प्रियंवदता पारुष्येण, मृदुहृदयता नैष्ठुर्येण, स्थैर्य चञ्चलतया, दयालुता निस्त्रिंशत्वेन, आर्जवं मायाजालेन, सत्यवादितालीककाकुसंपादनेन, दृढभक्तितावज्ञानेन, पेशलता कौटिल्येन, लज्जा धार्ष्ट्येन, औदार्यं क्षुद्रतया, दाक्षिण्यममहानुभावतया, प्रश्रयोऽभिमानेन, कृतज्ञता कृतघ्नतया, शीलं पौरोभाग्यतया, सर्वगुणा एव दोषैः [10]परिवृत्ताः । स कमिवापरं गुणमवलम्ब्य पुनः परिग्रहाय विज्ञापयतु । केन चाङ्गीकरोतु देवी । किमुपदर्शितालीकात्मार्पणेन न प्रतारितं देव्या हृदयमिति किं प्रकृतिपेशलं हृदयमपहृत्य नापक्रान्तो-

---

नाभिमुखो भूत्वा संमुखीभूय वद्धाञ्जलि पत्रलेखामभाषताब्रवीदित्यन्वय । पत्रलेखां विशेषयन्नाह—**अतर्कितेति** । अतर्किताचिन्तितोपनता प्राप्तात्मन स्वस्य विरहपीडा वियोगव्यथा यस्याः सा ताम् । पुन किं कुर्वन्तीम् । अमङ्गलशङ्कयाशुभारेकया कृतयत्नामपि विहितोद्यमामपि वाष्पवेग नेत्राम्बुप्रवाह संधारयितु संस्थापनेनमपारयन्तीमशक्नुवन्तीम् । उत्प्लुतावद्धलक्ष्या(क्षा)विषयीकृतविषयात एव शून्या या दृष्टिर्दृक्तस्याः संचारण यस्या ता नाम् । चरणपातोऽभिवादन त प्रत्यभिमुखी संमुखीम् । किमुवाचेत्याह—**पत्रलेखे इति** । हे पत्रलेखे, मदीयेन मामकीनेन साञ्जलिवन्धेनाञ्जलिवन्धेन सहवर्तमानेन शिरसोत्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य देवी कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकार्या । किं तदित्याह—**येनेति** । स्वभावस्य प्रकृतेर्वत्सलत्वाद्धितकारित्वात्प्रथमदर्शनेऽप्याद्यावलोकनेऽपि तथा [तेन] प्रकारेण दर्शित प्रकाशित प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिक्य ययैवंविधां देवी कादम्बरी प्रणामेनापि नमस्कृत्याप्यसंभाव्यासंभावनाविषयीकृत्य गच्छता व्रजता येन सर्वखलाना समस्तदुर्जनाना धुर्यादौ लेखनीयेन गणनीयेन मया सर्वगुणा ऐश्वर्यादयो दोषैर्वैगुण्यै परिवृत्ता । स्वस्वरूपमापादिता इत्यर्थ । तदेव दर्शयन्नाह—**प्रज्ञेति** । प्रज्ञा प्रतिभा जडतया मूर्खतया, ज्ञान मौढ्येन मूढतया, धीरता धैर्य तरलत्वेन तरलतया, स्नेहलता रौक्ष्येण रुक्षतया, गौरव गुरुता लघुतया लघुत्वेन, प्रियवदता मिष्टभाषित्व पारुष्येण काठिन्येन, मृदुहृदयता सुकुमारचित्तता नैष्ठुर्येण निष्ठुरत्वेन, स्थैर्य स्थिरता चञ्चलतया चाञ्चल्येन, दयालुता कृपालुता निस्त्रिंशत्वेन निष्कृपत्वेन, आर्जवमृजुत्व मायाजालेन निकृतेर्जालतया, सत्यवादितानलीकभाषित्वमलीकासत्या या काकुर्वक्रोक्तिस्तस्या संपादनेन, निष्पादनेन, दृढभक्तिता स्थिराराध्यतावज्ञानेनादरगणनेन, पेशलता हृद्यता कौटिल्येन कुटिलतया, लज्जा त्रपा धार्ष्ट्येन धृष्टतया, औदार्यमुदारता क्षुद्रतया तुच्छतया, दाक्षिण्य सरलत्वममहानुभावतयामाहात्म्यतया, प्रश्रयो विनयोऽभिमानेनाह(ल)कृत्या कृतज्ञता कृतविदु(त्व)ता कृतघ्नतयाकृतज्ञतया, शीलमाचार पौरोभाग्यतया दोषैकदृक्तया । 'दोषैकदृक्पुरोभागी निकृतस्त्वनृजु शठ' इत्यमर । सर्वगुणा एव दोषै परा[रि]वृत्ता इत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त. । **स इति** । स चन्द्रापीड कमिव कमिव कथमपर पूर्वोक्तगुणेभ्यो भिन्न गुणमवलम्ब्यावलम्बनीकृत्य पुनर्द्वितीयवार परिग्रहाय स्वीकाराय विज्ञापयित(यतु) विज्ञप्तिं कारयतु । केन च गुणेन देवी कादम्बर्यङ्गीकरोतु स्वीकरोतु । मामिति शेष । **किमिति** । उपदर्शित सन्निमिथ्यात्मार्पणम्, अलीक मिथ्यात्मनोऽर्पण प्रदान तेन देव्या. कादम्बर्या हृदय देव्या किं न प्रतारित न वञ्चितमिति । प्रकृत्या स्वभावेन पेशल हृद्य हृदयमपहृत्याहृत्य किं नापक्रान्तो-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ प्रथमदर्शनेन. ४ असंभाव्यागच्छता सर्वखलाना धुरि लेखनीयेन [illegible] ६ [illegible] ७ मायामयेन. ८ पौरोभाग्येन. ९ एवम्. १० परिवर्तिताः; [illegible] ११ [illegible]

ऽस्मीति, किमियं प्राणसंदेहकारिणी निष्करुणेन शरीरावस्था नोपेक्षितेति, किमहमस्याः न कारणमित्येतत्सर्वदोपाश्रयेणाप्यनुवृत्त्या चरणावाराधिताविति वा । तदेवमात्मना सर्वगुणहीनस्यापि मे देवीगुणा एवावलम्बनम् । इयमेव ते स्वभावसरसा दूरस्थमपि मदनहुतभुजा दह्यमानं रक्षत्येव सरलता । मुहुर्मुहुराह्वयत्येव स्नेहलता, आनयत्येव स्थिरप्रतिज्ञता, ढौकयत्येव दक्षिणता, अभिपद्यत एव वत्सलता, चरणपतितं न निर्भर्त्सयत्येव मृदुहृदयता, उत्थाप्य संभावयत्येव महानुभावता, आलपत्येव प्रियवादिता, ददात्येव हृदयेऽवकाशमत्युदारता । यच्च तथापि गत्वा निर्लज्जहृदयः पुनर्वदनदर्शनदानसाहसमङ्गीकरोमि । अत्रापि सत्प्रकृतयो देवीप्रसादा एव कारणम् । एते हि विशदत्वादुदारभावात्संगतत्वाच्च क्षणपरिचिता अपि समारोपितजीवितप्रत्याशा न किंचिन्न कारयन्ति । स्मारयन्ति सेव्यताम्, देव्याश्चरणपरिचर्यायै समुत्साहयन्ति, शिक्षयन्ति सेवाचातुर्यम्, उपदिशन्त्याराधनोपायान्, चाटुकारो भवेत्यसकृदाज्ञापयन्ति, एवं स्थीयतामिति स्वयमेवोपदर्शयन्ति, मुखावलोकिनामकालोपसर्पणकोपेऽनुनयन्ति, परितोषावसरेऽनुगृह्णन्ति गुणानुवादेन, लज्जापसृतं हठादाकृष्योपसर्पयन्ति,

---

ऽस्मि न गतोऽस्मीति । इय प्राणसदेहकारिणी शरीरावस्था देहदशा निष्करुणेन निष्कृपेण किं नोपेक्षितोपेक्षाविपयीकृता । अह किमस्या अवस्थाया न कारण न निदानमित्येतत्सर्वदोपाश्रयेणापि सर्ववैगुणा(ण्या)धारभूतेनाप्यनुवृत्त्यानुकूल्येन चरणौ पादावाराधितौ सेविताविति वा । तदेवात्मना सर्वप्रकारेण सर्वगुणहीनस्यापि समग्रगुणरहितस्यापि मे मम देवीगुणा एव कादम्बरीगुणा एवावलम्बनमाश्रय । **इयमिति** । इयमेव ते तव स्वभावेन प्रकृत्या सरसा स्निग्धा दूरस्थमपि दविष्ठमपि मदनहुतभुजा कदर्पाग्निना दह्यमान ज्वलमान सरलता ऋजुता रक्षत्येव पालयत्येव । मुहुर्मुहुर्वारवार स्नेहलता स्नेहलस्य भाव स्नेहलताह्वयत्येव निमन्त्रयत्येव । स्थिरप्रतिज्ञता दृढसगरतानयत्येव प्रापयत्येव । दक्षिणता चातुर्यता ढौकयत्येव प्राभृतीकरोत्येव । वत्सलता हितकारिताभिपद्यत एवाङ्गीकरोत्येव । मृदुहृदयतार्जवचित्तता चरणपतित पादप्रणत जन [न] निर्भर्त्सयत्येव न तिरस्करोत्येव । महानुभावता साधुस्वभावतोत्थाप्योत्थान कारयित्वा सभावयत्येव प्रीणयत्येव । प्रियवादिता मिष्टवक्तृतालपत्येन सभापयत्येव । अत्युदारतातिवितरणता हृदये चित्तेऽवकाशमन्तर ददात्येव प्रयच्छत्येव । **यच्चेति** । यत्तथा गत्वापि निर्लज्जहृदयो निस्त्रपचेता पुनर्द्वितीयवार वदनदर्शनस्य दान तस्मिन्साहस धैर्यमङ्गीकरोमि स्वीकरोमि । अत्रापि वदनदर्शनेऽपि सत्प्रकृतय· शोभनस्वभावा देव्या गन्धर्वपुत्र्या प्रसन्नता लक्षे(क्ष्ये)णानुग्रहा एव कारण निमित्तम् । **एते हीति** । हीति निश्चितम् । एते प्रसादा विशदत्वान्निर्मलत्वादुदारभावात्सरलत्वेन सगतत्वाग मिलितत्वाच्च क्षण समयमात्र परिचिता अपि परिचितविपयीभूता अपि समारोपिता· स्थापिता जीवितस्य प्राणितस्य प्रत्याशा वाञ्छा यैरेवविधा किंचिन्न कारयन्ति न, अपि तु कारयन्त्येव । तदेवाह— **स्मारयन्तीति** । सेव्यता सपर्यायोग्यताभाव स्मारयन्ति स्मरणविपयीकारयन्ति । देव्या· कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यायै क्रमसेवायै समुत्साहयन्त्युत्साह कारयन्ति । सेवाचातुर्य सपर्यादक्षता शिक्षयन्ति पाठयन्ति । आराधनोपायान्समाराधनहेतूनुपदिशन्ति कथयन्ति । चाटुकारश्चटुकृत्त्व भवेत्यसकृद्वारवारमाज्ञापयन्त्याज्ञा ददति । एवममुना प्रकारेण स्थीयतामास्यताम् [इति] स्वयमेवात्मनैवोपदर्शयन्ति प्रकाशयन्ति । मुखावलोकिनामास्यनिरीक्षकाणामकालेऽप्रस्तावे अ(उ)पसर्पणमागमन तज्जनितो य कोपस्तस्मिन्ननुनयन्ति प्रसादयन्ति । परितोपावसरे सतुष्टिक्षणे गुणानुवादेन गुणकथनेनानुगृह्णन्त्यनुग्रह कुर्वन्ति । लज्जया त्रपयापसृत पश्चान्न

---

१ अस्याः मदिशामि न कारणम्. २ अन्तर ३ एव. ४ विहीन ५ अपि मान, ६ स्थिरप्रकृतिता, स्थिरप्रज्ञता. ७ अभ्युपपद्यते. ८ प्रियवादिता, प्रियवेदिता ९ स्मरयन्ति, स्मरयन्ति १० चाटुकारा भवन्तु ११ मुखावलोकिन १२ कोपम्. १३ अनुनयन्ति.

नान्यत्र क्षणमपि ददत्यवस्थातुम् । अपि चैतेऽनुग्राहकत्वादेवापरित्याज्याः, गुरुत्वादेव कृतावष्टम्भाः, विस्तीर्णत्वादेवालङ्घनीयाः, प्रभूतत्वादेवापरिहार्याः । तदेभिरहं विनाप्यागमनाज्ञया सुदूरमपक्रान्तोऽपि बलादेवाकृष्य देवीपादमूलमानीये' इति । यया वानपेक्षितगमनाज्ञया नियन्त्रणत्वाद्गतोऽहमिति विज्ञप्तम्, सैव वाणी विज्ञापयति । यथा च मे न निष्फलमागमनं भवति, जगद्वा शून्यम्, तथा देव्यात्मसंधारणायात्मनैव यत्नः कार्य इति संदिश्य पुनराह—'पत्रलेखे, त्वयापि यान्त्याध्वनि न मद्विरहपीडा भावनीया, न शरीरसंस्कारेऽनादरः करणीयः, नाहारवेलातिक्रमणीया, न येनकेनचिदज्ञातेन पथा यातव्यम्, न यत्रतत्रैवानिरूप्यावस्थातव्यम्, उषितव्यं वा । न यस्यकस्यचिदपरिज्ञायमानस्यान्तरं दातव्यम् । सर्वदा शरीरेऽप्रमादिन्या भाव्यम् । किं करोमि । त्वत्तोऽपि मे वल्लभतरा देवीप्राणाः, येनैवमेकाकिनी तेषां संधारणाय विसर्जितासि । अपि च मम जीवितमपि तवैव हस्ते वर्तते । तन्नियतं त्वयात्मा यत्नेन परिरक्षणीयः' इत्युक्त्वा सस्नेहं परिष्वज्य केयूरकं पुनस्तदवधानदानाय संविधाय 'महाश्वेताश्रमं यावत्पुनस्त्वयैव सहानया मन्नयनायागन्तव्यम्' इत्यादिश्य व्यसर्जयत् । निर्गतायां च केयूरकेण सह पत्रलेखायाम् 'किं शीघ्रमेते यास्यन्ति न वेति, अन्तरा

हठाद्बलादुपसर्पयन्ति समीप आनयन्ति । अन्यत्रान्यस्मिन्स्थले क्षणमप्यवस्थातुमवस्थानं कर्तुं न ददति न प्रयच्छन्ति । **अपि चेति** । अपि च प्रकारान्तरे ण(ए)ते देवीप्रसादा अनुग्र(ग्रा)हकत्वादेवानुग्रहकारित्वादेवापरित्याज्या अपरिमोच्या । गुरुत्वादेव गरीयस्त्वादेव कृतो विहितोऽवष्टम्भ आधारो यैस्ते तथोक्ता । विस्तीर्णत्वादेव विशालत्वादेवालङ्घनीया अनतिक्रमणीया । प्रभूतत्वादेव बाहुल्यादेवापरिहार्या अत्याज्या । एतेषां द्वितीयोऽर्थः स्वयमूह्य । तदिति हेत्वर्थे । एभिः प्रसादैरहमागमनस्याज्ञा निदेशस्ता विनापि सुदूरं दविष्ठमपक्रान्तोऽपि गतोऽपि बलाद्धठादि(दे)वाकृष्याकर्षणं कृत्वा देव्याः कादम्बर्याः पादमूलं चरणसमीपमानीय इति । **ययेति** । अपेक्षितानीहिता गमनस्य यात्राया आज्ञा नियोगो ययैवंविधया वाण्या नियन्त्रणत्वादहं गते (त) इति विज्ञप्तं कथितम्, सैव वाणी विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । किं तदित्याह—**यथेति** । तथा मे समागमनं निष्फलं निःप्रयोजनं न भवति । जगद्वा शून्यमुद्वसितं न स्यात् । तथा देव्याः कादम्बर्यात्मसंधारणायात्मरक्षणायात्मनैव स्वेनैव यत्नः परिश्रमः कार्यः । इति संदिश्य कथयित्वा पुनर्द्वितीयवारमाह—हे पत्रलेखे, त्वयापि भवत्यापि यान्त्या व्रजन्त्याध्वनि मार्गे मम विरहो वियोगस्तस्य पीडा व्याधिर्न भावनीया न भावनाविषयीकार्या । न विचारणीयेत्यर्थः । शरीरस्य संस्कारे परिकर्मणि नानादरोऽनुद्यमः करणीयो विधातव्यः । आहारवेला भोजनसमयो नातिक्रमणीया नोल्लङ्घनीया । अज्ञातेनानाकलितेन येनकेनचित्पथा मार्गेण न यातव्यं न गन्तव्यम् । यत्रतत्रैव यस्मिंस्तस्मिन्वा स्थलेऽतिगम्य नानिरूप्यानवलोक्यावस्थातव्यमासितव्यमुषितव्यं वा वसितव्यं वा । न यस्यकस्यचिदपरिज्ञायमानस्यानुपलक्षितस्यान्तरमवकाशो हार्दं वा दातव्यं प्रदेयम् । सर्वदा सर्वप्रकारेण शरीरे तनावप्रमादिन्यानालसिन्या भाव्यं भवितव्यम् । अहं किं करोमि किं कुर्वे । त्वत्तोऽपि भवत्या अपि मे मम देवीप्राणाः कादम्बर्यसवो वल्लभतरा अतिशयेन प्रियाः । **येनैवमिति** । येन कारणेनैवममुना प्रकारेण तेषां प्राणानां संधारणाय रक्षणाय त्वमेकाकिन्यसहाया विसर्जिता प्रहितासि । अपि च युक्त्यन्तरे । मम जीवितं प्राणितमपि तवैव भवत्या एव हस्ते वर्तते । नान्यस्येत्यर्थः । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तस्मान्नियतं त्वयात्मा प्राणी यत्नेनोद्यमेन परिरक्षणीयो रक्षितव्यः । इत्युक्त्वा कथयित्वा सस्नेहं सहार्दं परिष्वज्यालिङ्ग्य केयूरकं पुनस्त्वया पत्रलेखाया अवधानं समाधानं तस्य दानं वितरणं तदर्थं संविधाय [illegible] महाश्वेताश्रमं पुनर्निवर्तनं यावत्, अनया पत्रलेखया त्वयैव भवतैव सह मन्नयनाय [illegible] समेतव्यमित्यादिश्यैवमुक्त्वा व्यसर्जयदप्रेषीत् । केयूरकेण सह पत्रलेखाया निर्गताया

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ निर्गि[illegible] ४ महाश्वे[illegible] ५ च पुन. ६ त्वयान्येन सह.

वा गच्छतां परिलम्ब उत्पत्स्यते न वेति, कियद्भिर्वा दिवसैः परापतिष्यन्ति' इत्यनयैव चिन्तया शून्यहृदयः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं विसर्ज्य बहुदिवसान्तरितदर्शनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयितुं पितुः पादमूलमयात्। तत्र चोभयतः ससंभ्रमापसृतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गो दूरादेवापसव्यजानुकरतलावलम्बितविमलमणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तप्रतिमो द्विगुणायमानायतकुन्तलकलापः पितुः प्रणाममकरोत्।

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चन्द्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण सलिलभरमन्थरेणेव जलधरध्वानिनिभेन स्वरेण सधीरम् 'एह्येहि' इत्याहूय ससंभ्रमप्रधावितमपि संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमावुपविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्यापरिसमाप्तावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपारूढयौवनभराभिरामतराण्यङ्गप्रत्यङ्गानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयञ्शुकनासमवादीत्—'शुकनास, पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडस्योत्सर्पिणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणः, गण्डमण्डलोद्भासिनी मदलेखेव गन्धद्विपस्य,

---

सत्यां किमेते केयूरकप्रभृतयः शीघ्रमाशु यास्यन्ति गमिष्यन्ति न वा। अथवा गच्छतां व्रजतामन्तरा मध्ये परिलम्बो विलम्ब उत्पत्स्यते भविष्यति न वा । कियद्भिः कियन्मात्रैर्दिवसैर्वासरैः परापतिष्यन्त्यागमिष्यन्ति । अनयैव चिन्तयार्त्या शून्यं मूढं हृदयं यस्यैवंभूतः क्षणमिव क्षणमात्रं स्थित्वा स्कन्धावारस्य सैन्यस्य वार्ता प्रवृत्तिस्तस्याः स्फुटीकरणं प्रकटीकरणं तस्मै वार्ताहरं संदेशहारकं विसर्ज्य गमनायादेशं दत्त्वा बहुदिवसैरन्तरितं व्यवधानीकृतं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायाभिमुखयानायात्मानं स्वं मोचयितुमुत्कलीकर्तुं पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमयाद्गतवान् । **तत्रेति** । उभयत उभयपार्श्वे ससंभ्रमेणापसृतं किंचित्पश्चाद्गतं यत्प्रतीहारमण्डलं द्वारपालसमूहस्तेन वितीर्णो दत्तो विस्तीर्णो विशाल आलोकनमार्गो निरीक्षणपन्था यस्य सः । **दूरादेवेति** । दूरादेव दविष्ठादेवापसव्यो दक्षिणो जानुर्नलकीलः करतलं हस्ततलं ताभ्यामवलम्बितमालम्बनीकृतं विमलं निर्मलं यन्मणिकुट्टिमस्य मणिबद्धभूमेरुदरं मध्यं तत्र संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता प्रतिमा मूर्तिर्यस्य सः, अत एवोभयत्र दृश्यमानत्वाद्द्विगुणायमानो द्विगुणवदाचरमाण आयतो विस्तीर्णः कुन्तलकलापः केशसमूहो यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः पितुस्तारापीडस्य प्रणामं नमस्कारमकरोदसृजत् । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः ।

अथेति । प्रणामानन्तरं तारापीडस्तथा तेन प्रकारेण दूरत एव दविष्ठादेव कृतप्रणामं विहितनमस्कारं चन्द्रापीडमालोक्य निरीक्ष्य निर्भरं यथा स्यात्तथा स्नेहो हार्दं गर्भे मध्ये यस्मिन्नेतादृशेन सलिलभरः पानीयभरस्तेन मन्थरेणेव स्निग्धेनेव जलधरस्य मेघस्य ध्वानो ध्वनिस्तस्य निभेन सदृशेन स्वरेण शब्देन सधीरं यथा स्यात्तथा एह्येह्यागच्छागच्छेत्याहूयाह्वानं कृत्वा ससंभ्रमं सादरं सचकितं वा प्रधावितमपि त्वरितगत्या चलितमपि संभावितं संभावनाविपर्यीकृतं शुकनासस्य प्रणामो नमस्कारो येन स तमुपसृत्यापसरणं कृत्वा पार्श्वे भूमौ पृथिव्यामुपविशन्तं निषीदन्तं हठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा पादपीठे पदासने समुपवेश्योपवेशनं कारयित्वापरिसमाप्तापरिपूर्णावलोकनस्य निरीक्षणस्य स्पृहा वाञ्छा यस्यैवंविधेन चक्षुषा नेत्रेण सुचिरं चिरकालं यावत्, आलोक्य निरीक्ष्यास्य चन्द्रापीडस्योपारूढं प्राप्तं यद्यौवनं तारुण्यं तस्य भरः संभारस्तेनाभिरामतराण्यतिमनोहराण्यङ्गप्रत्यङ्गानि हस्तादिप्रभृतीनि पाणिना हस्तेन स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृत्वा शुकनासं मन्त्रिमुख्यं दर्शयन्नवलोकनं कारयन्नवादीदब्रवीत् । शुकनास, पश्यावलोकय । आयुष्मतो जीवितवता(त) चन्द्रापीडस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्या श्मश्रुराजिः कूर्चरेखा ... लेखा रेखा समन्तात्सर्वत समुद्भिन्ना प्रकटिता । श्यामत्वस(सा)दृश्यादुत्प्रेक्षते—कनकशिखरिणः सुवर्णाचलस्योत्सर्पिण्यूर्ध्वगामिनी महानीलमणीनां स्थूलेन्द्रनीलरत्नानां प्रभेव कान्तिरिव । गन्धद्विपस्य ग...

---

१ विलम्ब. २ अगात्. ३ तत्र च. ४ न, नव. ५ ध्वनिना ध्वनिगम्भीरेण. ६ धीरम्. ७ उपसृत्य. ८ महोदय.

उपहितकान्तिपतिपरभागा लक्ष्मच्छायेव चन्द्रमसः, विकाशशोभापेक्षिणी मधुकरावलीव कमलाकरस्य, रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका, तारुण्यभरजलधरोत्तानश्यामिका, उज्ज्वलत्कन्दर्पप्रदीपकज्जलशिखा, स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी, मकरध्वजोपवनतमालवल्ली, मनोभवदोषारम्भबालतिमिरोद्गतिः, उद्वाहमङ्गलभ्रूसंज्ञा श्मश्रुराजिलेखा समन्तात्समुद्भिन्ना । विवाहमङ्गलयोग्यां दशामारूढोऽयम् । तद्देव्या विलासवत्या सह समेत्याभिजनरूपा निरूप्यतां काचिज्जगति राजकन्यका । दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम् । संप्रति वधूमुखकमलदर्शनेनानन्दयाम आत्मानम्' इत्युक्तवति तारापीडे शुकनासः प्रत्युवाच—'साधु चिन्तितं देवेन । अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः, संभाविता एव सर्वाः कलाः, स्वीकृता एव सर्वप्रजाः, गृहीता एव सर्वदिग्वधूनां कराः, स्थापितैव निश्चला कुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः, ऊढैव चतुरुदधिमेखलाकलापभूषणा भूः । किमतः परमवशिष्यते, येनानेन न परिणीयते' इत्यभिहितवति शुकनासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतसि—'अहो संवादः, येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना । तद्यदुच्यते—

भस्य गण्डमण्डल उद्भासितु शील यस्या एवविधा मदलेखेव दानलेखेव । उपहित आच्छादितः कान्तिपतिना सूर्येण परभागो गुणोत्कर्षो यस्या सैवविधा चन्द्रमस कुमुदबान्धवस्य [लक्ष्म]च्छायेव कलङ्कप्रभेव । 'परभागो गुणोत्कर्ष' इत्यमर । विकाशशोभा विकस्वरलक्ष्मीमपेक्षत इत्येवशीला कमलाकरस्य मधुकरावलीवामरपङ्क्तिरिव । रूपालेख(ख्य)स्य रूपचित्रस्योन्मीलन प्रकाशन तत्र कालाञ्जनस्य कृष्णकज्जलस्य वर्तिकेव वर्तिका लेखिनी । तारुण्यभरो यौवनातिशय स एव जलधरो मेघस्तस्योत्तान(ना) अतिशायिनी श्यामिकेव श्यामिका । उज्ज्वलन्दीप्यन्य कन्दर्प काम स एव प्रदीप स्नेहप्रियस्तस्य कज्जलमञ्जन तस्य शिखेव शिखा । स्फुरन्नुल्लसन्य प्रताप कोशदण्डज तेज स एवानलो वह्निस्तस्य धूमराजीव धूमराजी । मकरध्वजस्य मनोभवस्योपवनमरण्य तस्य तमालवल्लीव तमालवल्ली । त(म)नोभव कदर्प स एव दोषारम्भो यामिनीप्रारम्भस्तस्य बालान्यपरिपक्वानि यानि तिमिराण्यन्धकाराणि तेषामुद्गतिरिवोद्गति. । उद्वाहस्य पाणिपीडनस्य मङ्गल शुभक्रिया, तस्य भ्रूसञ्ज्ञेव भ्रूसञ्ज्ञा । हे शुकनास, त्व पश्येत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त. । तत्तस्माद्धेतोर्विवाहमङ्गलयोग्या उद्वाहक्रियायोग्या दशामारूढोऽयम् । चन्द्रापीड इत्यर्थ. । तत्तस्मात्कारणादभिजनरूपा प्रशस्ताकृतिः काचिदनिर्दिष्टनाम्नी जगति पृथिव्या राजकन्यका राजकुमारिका विलासवत्या देव्या सह समेत्य मिलित्वा निरूप्यतां पश्यताम् । **दृष्टमिति** । हीति निश्चयेन । दुर्लभ दु प्राप दर्शनमवलोकन यस्यैवविध वत्सस्य सूनोर्वदनमा[illegible] दृष्टमवलोकितम् । सप्रतीदानी वध्वा मुखकमल तस्य दर्शनेन निरीक्षणेनात्मान स्वमानन्दयाम प्रीणयाम । इति तारापीड उक्तवति कथितवति सति शुकनास प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किमुवाचेत्याह—**साध्विति** । साधु शोभन चिन्तित विचारित देवेन स्वामिना । सहृदयेन सज्जनेनानेन तु चन्द्रापीडेन हृदये सर्वविद्या व[र](ला)दिका समारोपिता एव प्राप्ता एव । सर्वा कला विज्ञानानि सभाविता एव ज्ञाता एव सर्व[illegible] सकलप्रकृतय स्वीकृता एवाङ्गीकृता एव । सर्वदिग्वधूना समग्रककुभनारीणा करा पाणयो गृहीता एव [illegible] एव । कुटुम्बिनीपदे जायास्थाने राज्यलक्ष्मीर्निश्चला स्थिरा स्थापितैव न्यस्तैव । चतुरुदधय[illegible] एव मेखलाकलापो भूषण यस्यानेवविधा भू पृथ्वी ऊढैव परिणीतैव अतोऽपरमन्यत्कि[illegible] इत्यवशिष्यते न भवति, येनानेन न परिणीयते न पाणिग्रहण क्रियते । इत्यभिहितवतीत्युक्तवति शुकनासे [illegible] वदन नत वदन यस्यैवविधश्चन्द्रापीडश्चेतसि चित्ते चकाराकरोत् । अहो सवादो वि[illegible] । [illegible] मे मन कादम्बर्या समागमोपायचिन्तासमकालमेव तातस्य पितुरीदृशी बुद्धिरु-

---

[illegible] २ [illegible] ३ मनोविकार ४ समन्त्य ५ जगतीराज; जगतीपति. ६ आनन्दय मे. [illegible] ८ [illegible] ९ दर्शनेन. १० तदुच्यते.

अन्धकारे प्रविष्टस्यालोकः, वनगहनप्रविष्टस्य देशिकदर्शनम्, महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्यागमनम्, म्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति[3], तदेतदापतितं मयि । सर्वथा वैशम्पायनदर्शनमात्रकान्तरिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः' इत्येवं चिन्तयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिरुत्तस्थौ । उत्थाय च तमेव विनयावनतपूर्वकायं समवलम्ब्यांसदेशे सकलमेदिनीभारोद्वहनगुरुणा दोर्दण्डेन शनैः शनैः संचरञ्शुकनासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमत् । गत्वा च ससंभ्रमकृताभ्युत्थानामिन्दूदयावलोकनविलोलामिव समुद्रवेलां विलासवतीमूर्ध्वस्थित एवावादीत्—'देवि[6], पश्यैषा त्वमपि वधूमुखावलोकनसुखस्य कृते न ताम्यसीत्युपालभमानेवं देवी वत्सस्य यौवनारम्भसूत्रपातरेखा, आवयोस्तारुण्यदुर्विलसितनिवर्तनाज्ञा, विजृम्भमाणा श्मश्रुरागशोभा विवाहमङ्गलसंपादनायादिशति । त्वमपरं किमादिशसीति प्रष्टव्या । तदादिशतु देवी कथ्यमानेऽपि किमपरम् । अद्याप्यपहरसि वदनमन्यतो व्रीडया । पृष्टा वा कर्तव्यं नाज्ञापयसि । वरमातासि संवृत्ता । जानामि चन्द्रापीडस्योपर्यप्रीतिरेषा, यदेवमेतत्कार्येष्वनादरोऽवधीरणा च' इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापैः सुखायमानचेताश्चिरमिव स्थित्वा

त्पन्ना । तद्यदुच्यते प्रतिपाद्यते जनैस्तदेतन्मय्यापतितमागतम् । तत्किमित्याह—**अन्धकार इति** । अन्धकारे तिमिरे प्रविष्टस्य निविष्टस्यालोकः प्रकाश । वनस्यारण्यस्य गहन गह्वर तत्र प्रविष्टस्य देशिकदर्शन स्वदेशोत्पन्नजनावलोकनम् । महार्णव समुद्रस्तस्मिन्पतितस्य यानपात्रस्य पोतस्याभ्यागमन प्राप्ति । म्रियमाणस्य मरण व्रजत उपर्यमृतवृष्टि सुधासेक इति । सर्वथा सर्वप्रकारेण वैशम्पायनस्य दर्शनमात्रकमवलोकनमात्रक तेनान्तरिता व्यवहिता मे मम कादम्बरीप्राप्ति [वर्तते]। इत्येव चिन्तयत्येव विचारयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिस्तारापीड उत्तस्थावुत्थितवान् । उत्थाय चोत्थान कृत्वा । **तमेवेति** । सकला समग्रा या मेदिनी वसुधा तस्या भारो वीवधस्तस्योद्वहनेन धारणेन गुरुणा गरिष्ठेन दोर्दण्डेन भुजादण्डेन विनयेनावगतो नम्रीभूत. पूर्वकायो देहादिभागो यस्यैवभूत तमेव चन्द्रापीडमेवासदेशे स्कन्धप्रदेशे समवलम्ब्यालम्बनीकृत्य शनै शनैर्मन्द मन्द सचरन्व्रजञ्शुकनासेनानुगम्यमानोऽनुयायमानो विलावसतीभवन पट्टराज्ञीसदनमगमज्जगाम। **गत्वा चेति** । गत्वा च गमन कृत्वा च ससभ्रमेण सहसा कृत विहितमभ्युत्थानमुत्थान ययैवविधाम् । अत एवोत्प्रेक्षते—इन्दूदयस्य चन्द्रोदयस्यावलोकन निरीक्षण तेन विलोला चञ्चला समुद्रस्य जलधेर्वेलामिवाम्भसो वृद्धिमिव विलासवतीमूर्ध्वस्थित एव शुकनासोऽवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याह—**देव(वि) इति** । हे देवि हे स्वामिनि, पश्य विलोकय । एषा विलासवती त्वमपि भवत्यपि वधूमुखस्यावलोकनसुख निरीक्षणसौख्य तस्य कृते न ताम्यसि न खेद करोषि ऽ, इति देवी विलासवतीमुपालभमानेवोपालम्भ ददानेव वत्सस्य चन्द्रापीडस्य यौवनारम्भस्य सूत्रपातरेखेव रेखा । नवीनप्रारम्भे शिल्पिभि सूत्रपातरेखा क्रियत इति सर्वसमतम् । आवयो शुकनासराज्ञोस्तारुण्यस्य यौवनस्य दुर्विलसितानि दुश्चेष्टितानि तेभ्यो निवर्तनस्य दूरीभवनस्याज्ञेव आज्ञा । अत्र सर्वत्र रूपकम । एवविधा विजृम्भमाणा विस्तार प्राप्यमाणा श्मश्रुरागशोभा कूर्चरागच्छविर्विवाहलक्षण यन्मङ्गल शुभक्रिया तस्य सपादनाय करणयादिशति कथयति । त्व विलासवत्यपरमन्यत्किमादिशसि कथयसीति प्रष्टव्या पृच्छाविषयीकार्या । तत्तस्माद्धेतो. कथ्यमानेऽप्युच्यमानेऽपि मय्यपरमन्यद्देवी किमादिशतु कि कथयतु । अद्यापि व्रीडया लज्जयान्यतो वदन मुखमपहरसि तिर्यग्मुख स्थापयसि । पृष्टा वा पृच्छाविषयीकृता वा कर्तव्य कृत्य नाज्ञापयसि नाज्ञा ददासि । त्व वरमाता सवृत्ता जातासि । अह जानाम्याकलयाम्येषा चन्द्रापीडस्योपर्यप्रीतिररुचि, यदेवमेतत्कार्येषु पूर्वोक्तकृत्येष्वनादरोऽनुत्साहोऽवधीरणावज्ञा च । एवविधैरेतादृशैर्नर्मप्रायैर्नर्मसदृशैः । 'वक्र

---

१ अन्धकार २ अभ्यागम· ३ म्रियमाणस्येवानभ्रे चोपरि. ४ एव. ५ अवनम्र. ६ देव. ७ त्वमपि न. ८ उत्ताम्यसि ९ एव. १० विलसितेच्छाविनिवर्त. ११ राग.

शरीरस्थितिसंपादनाय निरगमत् । चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव वैशम्पायनप्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयित्वा जननीभवन एव निर्वर्तितशरीरस्थितिर्वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेनैव तं दिवसमनयत् । अवतीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन शयनगतोऽपि जाग्रदेव समधिकमिव यामद्वयं स्थित्वा परिवर्तयद्भिरिव स्वकान्त्या नीलिमानमम्बरतलस्य, अपहरद्भिरिव हरिततां तरुगहनानाम्, अधस्तादपि छिद्रयित्वेव प्रविशद्भिर्निर्वासयद्भिरिव तरुतलच्छायाम्, दरीकुहरकुञ्जोदरेष्वपि निलीनं तिमिरमक्षान्त्येव प्रविश्योत्पाटयद्भिः, विवरप्रवेशव्याजेन च रसातलमिव प्रवेष्टुमारब्धैः, अन्यथा पुनर्धवलयद्भिरिव धवलतां सौधानाम्, उद्धूलयद्भिरिव कर्पूररेणुना दिङ्मुखानि, लिम्पद्भिरिव सान्द्रचन्दनद्रवेण यामिनीम्, उन्नामयद्भिरिव मेदिनीम्, उपनयद्भिरिव द्याम्, संक्षिपद्भिरिव तारकाग्रहनक्षत्रमण्डलानि, विस्तारयद्भिरिव सरित्पुलिनानि, पृथक्पृथक्कमलवनान्युत्पीड्येवैं धारयद्भिः, उद्दलितदलविकासानेकीकुर्वद्भिरिव कुमुदाकरान्, अपि च पर्यस्तैरिव शिखरिशेखरेषु, अवर्जितैरिव प्रासादमूर्धसु,

---

पशुनर्मणो' इति हैमानेकार्थे । आलापैः संभाषैः. सुखायमान सुखकृच्चेतो यस्यैवविधश्चिरमिव चिरसदृश स्थित्वा शरीरस्थितेर्देहस्थितेः सपादन करण तस्यै निरगमन्निर्ययौ । चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव, न तु स्वमुखेन, वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनमभिमुखयान तस्मा आत्मान स्व मोचयित्वा मोक्षण कारयित्वा जननीभवन एव मातृगृह एव निर्वर्तिता नि.पादिता शरीरस्थितिर्देहधारणात्मिका येन स वैशम्पायनप्रत्युद्गमनस्य सविधान करण तदेव विनोद क्रीडा तेनैव त दिवसमनयत्प्रापयत् । अवतीर्णायामागतायां तस्या यामिन्या रात्रौ सुहृदो मित्रस्य । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' इति निपात । तस्य दर्शनमवलोकन तत्रौत्सुक्यमुत्सुकत्व तेन शयनगतोऽपि शय्याप्राप्तोऽपि जाग्रदेव जागरूक एव समधिकमिव समधिकसदृश यामद्वय प्रहरयुग्म स्थित्वावस्थान कृत्वा चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्द्विगुणीकृतो द्विगुणता नीतो मन्मथस्य कन्दर्पस्योत्साह प्रगल्भता यस्यैवविधश्चन्द्रापीडो गमनस्य सज्ञा ज्ञापन तदर्थ य. शङ्खनादो जलजध्वनिस्तस्मा आदिदेशानुज्ञा दत्तवान् । एतश्चन्द्रपादान्विशेषयन्नाह—**परिवर्तयद्भिरित्यादि** । स्वकान्त्या स्वकीयदीधित्याम्बरतलस्याकाशतलस्य नीलिमान नीलता परिवर्तयद्भिरिव परावर्त कुर्वद्भिरिव, नीलिमान गृहीत्वा श्वेतिमान ददद्भिरिव [इत्यर्थः] । [तरुगहनानां] तरुगहराणा हरितता पीतनीलतामपहरद्भिरिव गृह्णद्भिरिव । दूरीकुर्वद्भिरिवेत्यर्थ । अधस्तादप्यधोभागमपि प्रविशद्भि प्रवेश कुर्वद्भि । अत एवोत्प्रेक्षते—छिद्रयित्वेव छिद्राणि कृत्वेव तरुतलाना छायातपाभावस्ता निर्वासयद्भिरिव बहि कुर्वद्भिरिव । निर्विषयीकुर्वद्भिरिवेत्यर्थ । दरी गुफा(हा) कुहराणि सुपिराणि कुञ्जोदराणि वृक्षैर्वृत्तान्तरस्थानमध्यभागास्तेष्वपि प्रविश्य निलीन गुप्ततया स्थित तिमिर तमोऽक्षान्त्येव [illegible]वोत्पाटयद्भिरिवोत्पाटन कुर्वद्भिरिव । विवराणि सुपिराणि तेषु प्रवेशोऽन्तर्गमन तस्य वा(व्या)जो मिप तेन च रसातल पृथ्वीतल प्रवेष्टु प्रवेश कर्तुमारब्धैः कृतप्रारम्भैः । अन्यथान्यप्रकारेण सौधाना गृहाणा धवलता शुभ्रता पुनर्द्वितीयवार धवलयद्भिरिव धवलीकुर्वद्भिरिव । कर्पूररेणुना हिमवालुकाक्षोदेन दिङ्मुखानि दिशा वदनान्युद्धूलयद्भिरिवोद्वर्तयद्भिरिव । सान्द्र स्निग्धो यश्चन्दनद्रवो मलयजरसस्तेन यामिनी त्रियामा लिम्पद्भिरिव लिम्पन कुर्वद्भिरिव । मेदिनी वसुधामुन्नामयद्भिरिवोच्चै कुर्वद्भिरिव । द्या दिवमुपनयद्भिरिव । तारकास्तारा, ग्रहा शुक्रादय नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि, एतेषा मण्डलानि बिम्बानि सक्षिपद्भिरिव सक्षेप कुर्वद्भिरिव । सरित्पुलिनानि नदीजलोज्झितप्रदेशास्तानि विस्तारयद्भिरिव विस्तार प्रापयद्भिरिव । पृथक्पृथगन्यदन्यत्कमलवनानि पद्माकरस्थान्युत्पीड्य समर्द्य धारयद्भिरिव । कुमुदाकराः कैरवगमृहास्तानुद्दलितो दूरीकृतो द[illegible] विकासो येषा तानेकीकुर्वद्भिरिवापृथग्भाव कुर्वद्भिरिव । अपि च शिखरिणा पर्वताना शिखरेषु [illegible] पर्यस्तैरिव [illegible] । प्र(प्रा)सादा देवभूपाना गृहास्तेषा मूर्धान उपरितनप्रदेशास्तेष्वावर्जितैरिव विस्ता-

[illegible]

तरद्भिरिव जलतरङ्गेषु, पिण्डीभूय वहद्भिरिव, रथ्यामुखेषु प्रसारितैरिव सैकतस्थलेषु, हंससार्थैः सहैकीभूतैरिव, संविभक्तैरिव चन्द्राश्रयप्रसुप्तकामिनीकपोललावण्येन, क्षालितैरिव चन्द्रकान्तच्युतजलधारासहस्रैः । तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहतप्रवेशैः, दन्तवलभीभ्योऽपि लब्धपरभागैः, पद्मिनीपत्रखण्डेष्वप्यखण्डितधवलिमभिः, आरामेष्वपि दिवसबुद्धिमुत्पादयद्भिः परस्परोद्भिन्नक्रमेणोद्गिरद्भिरिव, आवर्जयद्भिरिव, विक्षिपद्भिरिव, विस्तारयद्भिरिव, वर्षद्भिरिव[1] सर्वतोज्योत्स्नाप्रवाहम्, कादम्बरीसमागमत्वरादानाय स्मरसर्वास्त्रमोक्षमिव कुर्वद्भिश्चन्द्रपादैर्द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहो गमन[2]संज्ञाशङ्खनादायादिदेश ।

अथ गगनतललब्धविस्तारः, विजृम्भमाण इव दिक्कुञ्जेषु, आवर्तमान इवाभ्रंलिहनगरीप्राकारमण्डला[3]भ्यन्तरे, समारोहन्निवोत्तुङ्गगोपुराट्टालकशिखराणि, चलन्निव[4] हर्म्यान्तरालेषु, विकसन्निव चतुष्कचत्वरेषु, प्रसरन्निव राजमार्गेषु, परिभ्रमन्निव भवनसंकटेषु, प्रविशन्निवोद्यानेनगवनगह्वरेषु[5], संमूर्च्छन्निव प्रासादकुक्षिषु, तत्क्षणप्रतिबोधितानां गृहसरोजिनीसारसानामनुवर्त्यमान इव तारतरदीर्घेण रणितेन, विच्छिद्यमान इव मुहुर्मुहुः स्वभावगद्गदे

रितैरिव । 'हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमरः । जलतरङ्गेष्वम्भःकल्लोलेषु तरद्भिरिव पिण्डीभूय पिण्डतां प्राप्य वहद्भिरिव प्रवहद्भिरिव । रथ्यामुखेषु सैकतस्थलेषु पुलिनस्थलेषु प्रसारितैरिव प्रसरणं प्रोप्तैरिव । हंसानां सितच्छदानां सार्थैः संघातैः सहैकीभूतैरिवैकभावतां गतैरिव । चन्द्राश्रये शिरोगृहे प्रसुप्ता या कामिनी कदर्पवती स्त्री तस्याः कपोलो गल्लात्परप्रदेशस्तस्य लावण्यं मुक्ताफलस्य छायेव तरलं तेन संविभक्तैरिव संविभागी(नी)कृतैरिव । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इत्यमरः । चन्द्रकान्तेभ्यश्च्युताः पतिता या जलधारास्तासां सहस्रैः क्षालितैरिव धौतैरिव । तथा च गर्भगृहेष्वपवर्गेष्व[प्य]विहतोऽप्रतिषिद्धः प्रवेशो येषां तैः दन्तवलभीभ्योऽपि रदनच्छदिराधारेभ्योऽपि लब्धः प्राप्तः परभागो गुणोत्कर्षो यैः । पद्मिन्या नलिन्याः पत्रखण्डेष्वपि दलसमूहेष्वप्यखण्डितात्रुटिता धवलिमा श्वेतता येषां तैः किं कुर्वद्भिः । आरामेष्वपि कृत्रिमवनेष्वपि दिवसबुद्धिं वासरधियमुत्पादयद्भिर्निष्पादयद्भिः । परस्परमन्योन्यमुत्प्रावल्येन भिन्नो विद्धोऽयमनेन भिन्नोऽनेनायमित्यादिक्रमेणोद्गिरद्भिरिव क्षरद्भिरिव आवर्जयद्भिरिव मुञ्चद्भिरिव, विक्षिपद्भिरिवेतस्ततो विक्षेपं कुर्वद्भिरिव, विस्तारयद्भिरिव प्रसारयद्भिरिव, वर्षद्भिरिव वृष्टिं कुर्वद्भिरिव सर्वतः समन्ततो ज्योत्स्नाभरप्रवाहम्, कादम्बर्याः समागमो मेलापस्तस्य त्वरादानाय स्मरस्य कदर्पस्य सर्वास्त्राणि समग्रशस्त्राणि तेषां मोक्षं कुर्वद्भिरिव सृजद्भिरिव ।

अथेति । शङ्खनादादेशानन्तरं शङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदतिष्ठदुत्थितो बभूव । इतः शङ्खनिनादं विशेषयन्नाह—**गगनतलेति** । गगनतले व्योमतले लब्धः प्राप्तो विस्तारो येन सः । दिक्कुञ्जेषु ककुन्निकुञ्जेषु विजृम्भमाण इव कोशं प्राप्यमाण इव । अभ्रलिहो व्योमव्यापी यो नगर्याः प्राकारमण्डलं वप्रपरिधिस्तस्याभ्यन्तरे मध्ये आवर्तमान इव भ्रममाण इव उत्तुङ्गान्यत्युच्चानि यानि गोपुराणि प्रतोलीनामट्टालकानि तदुपरिवर्तिसदनानि तेषां शिखराणि शृङ्गाणि तानि समारोहन्निव समारोहणं कुर्वन्निव । हर्म्याणि भवनानि तेषामन्तरालेषु विचालेषु चलन्निव गच्छन्निव । चतुष्काणि सजवनानि चत्वराङ्गनानि चतुर्मार्गाणि वा तेषु विकसन्निव विकाशं प्राप्नुवन्निव राजमार्गेषु श्रीपथेषु प्रसरन्निव विस्तरन्निव । भवनसंकटेषु गृहसंकीर्णस्थानेषु परिभ्रमन्निव भ्रमणं कुर्वन्निव । उद्यानस्य वनस्य नगाः पर्वतास्तेषां वनान्यरण्यानि तेषां गह्वराणि गहनानुगनानि च नगाश्च गह्वराणि च । इतरेतरद्वन्द्वो वा । तेषु प्रविशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव । प्रासादानां देवभूपसद्मनां कुक्षिष्वभ्यन्तरप्रदेशेषु संमूर्च्छन्निव समर्थीभवन्निव । तत्क्षणं तत्कालं प्रतिबोधितानां जागरितानां गृहसरोजिन्यः मदननलिन्यस्तासां सारसा लक्ष्मणास्तेषामतिशयेन तारोऽत्युच्चध्वनिस्तारतरस्तेन दीर्घायतेन रणितेन

---

१ पवर्नयद्भिरिव वर्षद्भिरिव. २ गमन. ३ अभ्यन्तरेषु ४ वलयन्, वलन् ५ नगगह्वरेषु

भवनहंसानां कलरवेण, निर्धार्यमाण इव च श्रोत्रप्रवेशिना गमनवेलाप्रणामसंभ्रान्तस्य वाराङ्गनाजनस्य चेलवलयनूपुररसनाकलकलेन तारदीर्घतरः शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । अनन्तरं चोत्थाप्यमानैश्चोत्थितैश्चाकृष्यमाणैश्चाकृष्टैश्चारोप्यमाणपर्याणैश्च पर्याणितैश्च नीयमानैश्चानीयमानैश्च विलभ्यमानैश्चाच्छिद्यमानैश्चागच्छद्भिश्चागतैश्च पूज्यमानैश्च पूजितैश्च पङ्क्तिस्थितैश्च वाह्यमानैश्च तिष्ठद्भिश्च प्रतिपालयद्भिश्च पर्याप्तराजद्वाराङ्गणैरप्रभूतचत्वरैर्निस्तुपितसकलरथ्यान्तरतयान्तर्बहिश्च संकटायमाननगरीविस्तारैस्तुरङ्गमसहस्रैस्तत्क्षणं कुन्तवनमयमिवान्तरिक्षम्, खुररवमयीव मेदिनी, हेषारवमयानीव श्रोत्रविवराणि, फेनपिण्डस्तवकमयमिव युवराजभवनद्वाराङ्गणम्, खलीनरवमय्य इव दशदिशः, अश्वालंकाररत्नप्रभामया इवाभवञ्शशाङ्करश्मयः । अचिराच्च गृहीतमायोगोऽङ्गणात्तमिन्द्रायुधमारुह्य पुरस्ताच्चलितेनालोकहेतोर्द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव हंसधाम्ना मङ्गलातपत्रेणावेद्यमाननिर्गमो यथादर्शनमितस्ततः तुरङ्गमगतैरेव प्रणम्यमानो राजपुत्रसहस्रैः प्रसुप्तपुरजनतयासंबाधेनापि राजवर्त्मना बहुत्वात्तुरङ्गमबलस्य कृच्छ्रलब्धसं-

---

नादितेनानुवर्त्यमान इवानुगम्यमान इव । स्वभावेन प्रकृत्या गद्गदेन गद्गदरूपेण भवनहंसानां गृहसितच्छदानां कलरवेण मनोज्ञशब्देन मुहुर्मुहुर्वारंवारं विच्छिद्यमान इव विच्छेदं प्राप्यमाण इव । श्रोत्रप्रवेशिना कर्णचारिणा गमनवेला यात्रावसरस्तस्यां प्रणामो नमस्कारस्तत्र संभ्रान्तस्य सादरस्य वाराङ्गनाजनस्य वेश्याजनस्य चलानि चञ्चलानि वलयानि कटकानि, नूपुराणि पादकटकानि, रसना काञ्ची, तासां कलकलेन कोलाहलेन निर्धार्यमाण इव निश्चीयमान इव । तारोऽत्युच्चध्वनिस्तेन दीर्घतरोऽत्यायतः । अनन्तरं चेति । [illegible]रुत्थानानन्तरमुत्थाप्यमानैश्चोत्थानं क्रियमाणैः, उत्थितैरूर्ध्वीभूतैः, आकृष्यमाणैराकर्षणं क्रियमाणैः, आकृष्टैर[illegible]र्पितैश्च, आरोप्यमाणं ध्रियमाणं पर्याणं पल्ययनं येषु तैः पर्याणितैर्धृतपल्ययनैश्च, नीयमानैः प्राप्य[illegible]णैः, आनीयमानैरानयनं क्रियमाणैश्च, विलभ्यमानैर्विलम्भनं क्रियमाणैः, आच्छिद्यमानैश्च, आगच्छद्भिरागमनं कुर्वद्भिः, आगतैः समायातैश्च, पूज्यमानैरर्च्यमानैः, पूजितैरर्चितैश्च, पङ्क्तिस्थितैश्च पङ्क्त्या श्रेण्या स्थितैः, वाह्यमानैर्भारोद्वहनं कार्यमाणैर्वहद्भिश्च, तिष्ठद्भिरवस्थानं कुर्वद्भिः प्रतिपालयद्भिः प्रतिपालनां कुर्वद्भिश्च, पर्याप्तं परिपूर्णं राजद्वाराङ्गणं नृपप्रतोल्या अजिरं यैः । 'गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः । अप्रभूतं [illegible] चत्वरं बहुमार्गं येषां तैः । निस्तुपितानि निःशेषं भृतानि सकलरथ्यान्तराणि समग्रवीथीविवराणि [illegible] भावस्तत्ता तयान्तर्मध्ये बहिश्च संकटायमानः संकीर्णायमानो नगर्या अवन्त्या विस्तारो यैरेवंविधै[illegible]स्तत्क्षणं तत्कालं कुन्तवनमयमिव भल्लकानननिर्मितमिवान्तरिक्षमाकाशम् । खुराः शफास्तेषां [illegible] मयीव मेदिनी पृथ्वी, हेषा हेषा तासां रवस्तन्मयानीव श्रोत्रविवराणि कर्णच्छिद्राणि । 'हेषा हेषा तुरङ्गाणाम्' इति हैमः । फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तस्य स्तवकैर्गुच्छैर्निर्मितमिव युवराजभवनद्वाराङ्गणम् । खलीनानां कविकानां रवाः शब्दास्तन्मय्य इव दशदिशो दशककुभः । अश्वालंकारस्य [illegible] रत्नानि मणयस्तेषां प्रभास्त्विषस्तासां प्राचुर्यात्तन्मया इव शशाङ्करश्मयश्चन्द्रकिरणा [illegible] । अचिरात्स्तोककालं यावत् । गृहीत आत्तः समायोगः संबन्धो येनैतादृशं यदङ्गणम[illegible] पूर्वव्यावर्णितस्वरूपमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा पुरस्तादग्रतश्चलितेन प्रस्थितेनालोकहेतो[illegible]निमित्तम् । अत एवोत्प्रेक्षते—द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव द्वितीयशशाङ्कबिम्बेनेव हंसवद्धाम कान्ति[illegible] हंसधवलच्छत्रेणावेद्यमानो ज्ञाप्यमानो निर्गमो यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो यथा दर्शनं [illegible]रेव राजपुत्रसहस्रैर्नृपसुतसहस्रैः प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः प्रसुप्तो यः

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ चलचपल. ४ क्वणत्कलकलेन, गुणकलकलेन. ५ विलस्यमानैः. ६ [illegible]. ७ [illegible], [illegible]. ८ अपर्याप्त. ९ निस्तुच्छित. १० अङ्गणगनम्. ११ समागतैः.

चारः कथंकथमपि निर्जगाम नगर्याः । निर्गत्य चादूरत एव निर्भरत्वाज्ज्योत्स्नापूरस्याच्छतया च दुर्विभाव्यपानीयामुपरि कलकूजितानुमीयमानोत्रस्तहंससार्थोत्पतनव्यतिकराङ्गुलिना नीयमानामिव सर्वतो जडतरतरङ्गानिलस्पर्शमात्रोपलक्ष्यसलिलसंनिधिमुत्तीर्य शिप्रामतिप्रहतत्वादसंकटत्वाच्च वर्धयतेव गमनोत्साहमतिविस्तीर्णेनापि पुरोविस्तारितेनेव चन्द्रपादैर्दशपुरगामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम् ।

अथोह्यमानैरिव रयवाहिना सकलदिङ्मुखप्रसृतेन ज्योत्स्नाजलस्रोतसा वैशम्पायनालोकनत्वरितस्य चन्द्रापीडमनस इव तुल्यं वहतो जङ्घानिलेनेन्द्रायुधस्याकृष्यमाणैरिव वाजिभिस्तावत्येवापररात्रवेलया योजनत्रितयमेवालङ्घयत् । अथाध्वश्रमापहरणायेव प्रवृत्ते वातुमाह्लादकारिणि निर्भरज्योत्स्नाजलावगाहादार्द्रार्द्रस्पर्शेऽवश्यायशीकरावर्षिणि रजोलुलितविविधवनपल्लवानिलवीजिते विनिद्रकुमुदिनीपरिमलनलग्नपरिमले परिमलाहितजडिम्नि रजनीविरामपि-

---

पुरजनस्तस्य भावस्तत्ता तयासबाधेनाप्यसंकटेनापि राजवर्त्मना राजमार्गेण तुरङ्गमबलस्याश्वसाधनस्य बहुत्वात्कथंकथमपि कृच्छ्रेण कष्टेन लब्धः प्राप्तः सचारः संचरणं येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या निर्जगाम निर्ययौ । निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा चादूरत एवादविष्ट एव ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकाया पूरस्य प्रवाहस्य निर्भरत्वाद्बहुलत्वादच्छतया स्वच्छतया च दुर्विभाव्य दुःखेन ज्ञातुं शक्यं पानीयं जलं यस्याः सा तामुपर्युपरिष्टात्कलकूजितेन मनोहरध्वनितेनानुमीयमानोऽनुमानविषयीक्रियमाण उत्त्रस्तश्चकितो यो हससार्थः सितच्छदसमुदायस्तस्योत्पतनमुड्डयनं तस्य व्यतो(तिकरो) वृत्तान्तस्तेन । पङ्क्तिसाम्यादुत्प्रेक्षते—अङ्गुलिना करशाखया ना(नी)यमानामिव प्राप्यमाणामिव सर्वतः सर्वत्र जडतरोऽतिशीतलो यस्तरङ्गस्य कल्लोलस्यानिलः पवनस्तस्य स्पर्शमात्रेण संयोगमात्रेणोपलक्ष्यो ज्ञातुं शक्यः सलिलसंनिधिः पानीयसमीपं यस्याः सा ताम् । एवंविधां शिप्रां नदीमुत्तीर्योत्तरणं कृत्वातिप्रहतत्वादतिक्षुण्णत्वादसंकटत्वादसबाधत्वाच्च गमनस्य यात्राया उत्साहमुद्योगं वर्धयता वृद्धिं प्रापयतेव [अति]विस्तीर्णेनाप्यतिविस्तृतेनापि पुरोऽग्रे चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्विस्तारितेनेव विस्तीर्णीकृतेनाविधेन दशपुरगामिना दशपुरानुयायिना मार्गेणाध्वना गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् ।

[अथ] रयवाहिना रयसा वेगेन वहति स तथा तेन सकलदिङ्मुखप्रसृतेन सकलदिङ्मुखानि समग्रककुभाननानि तेषु प्रसृतेन विस्तृतेन ज्योत्स्नैव जलं पानीयं तस्य स्रोतः प्रवाहस्तेनोह्यमानैरिव वहनं प्राप्यमाणैरिव वैशम्पायनस्यालोकनं निरीक्षणं तत्र त्वरितस्योत्सुकस्य चन्द्रापीडमनस इवेन्द्रायुधस्य तुल्यं सदृशं वहतश्चलतोऽस्य जङ्घानिलेनाकृष्यमाणैरिवाकृष्टैरिव वाजिभिरश्वैः । योऽत्युत्क[ृष्ट]गामी भवति स मन्दचारिणमाकर्षत्येव । तावत्या एवापररात्रवेलयापररात्र उच्चन्द्रस्तस्या वेलावसरस्तया योजनत्रितयमेव द्वादशक्रोशानेवालङ्घयन्नुल्लङ्घितवान् । अथेति । योजनत्रितयोल्लङ्घनानन्तरमध्वश्रमो मार्गक्लमस्तस्यापहरणायेव दूरीकरणायेव मातरिश्वनि वायौ वातुमितस्ततश्चलितुं प्रवृत्ते सति । इतो वायुं विशेषयन्नाह—आह्लादेति । आह्लादः प्रमोदस्तं करोतीत्येवंशील स तथा तस्मिन् । निर्भरं यो ज्योत्स्नाजलस्यावगाहोऽवगाहनं तेनार्द्रार्द्रोऽतिशयेनार्द्रः क्लिन्नः स्पर्शो यस्य स तथा तस्मिन् । 'आर्द्रं क्लिन्नेऽभिधेयवत्' इति विश्वः । अवश्यायस्तुहिनं तस्य शीकरा वातास्तकणास्तान्वर्षतीत्येवंशील स तथा तस्मिन् । रजोलुलिता धूलीमिश्रिता विविधा अनेकप्रकारा ये वनपल्लवा अरण्यकिसलयानि तेषामनिलो वायुस्तेन वीजिते प्रेरिते । विनिद्रा विमुद्रा या कुमुदिनी कैरविणी तस्याः परिमलनं विमर्दनं तेन लग्नः परिमलो यस्य स तथा तस्मिन् । परिमलेनाहिता स्थापिता

---

१ अच्छतया. २ अप्युपरि. ३ उत्पतनव्यतिकरपुलिनायमानामिव, उत्पतव्यतिकरा पुलिनायमानामिव ४ [illegible] ५ अविप्रभूतत्वात्. ६ गमनोत्साहविस्तीर्णेन. ७ पुनः. ८ मानमस्येव, मानमोत्स्य. ९ रा. १० [illegible] ११ परिमिलन. १२ लग्नपरिमलाहित. १३ रजनि.

शुने मातरिश्वनि, क्रमेण चापरदिग्वधूवदनचुम्बिनि तदाकल्पकाले च दुर्विषहशर्वरीविरहचिन्तयेवासन्नदिनकरोदयविषादेनेवाप्रदोषादुत्तानितमुखैः कुमुदराशिभिः पीयमानस्य धाम्नः परिक्षयेणेव सर्वाम्बरसरःपयःपायिपयोदविभ्रमाश्वरजःसंघातोपघातेनेव पाण्डुतां गतवति चन्द्रबिम्बे, प्रत्यग्रगगनलक्ष्मीवियोगसंतापोज्झिते धवलोत्तरीयांशुक इव शशाङ्कलग्ने गलति चन्द्रिकालोके, अपरजलधिपातिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा फेनबुद्बुदावलीष्विव नश्यन्तीषु तारकापङ्क्तिषु, गलदवश्यायक्षालनादिव शनैः शनैर्दलितमुक्तागौरज्योत्स्नानुभावमुत्सृजन्तीष्वाशासु, पुनर्विभाव्यमानसहजश्यामकान्तिषु सलिलादिवोन्मज्जत्सु तरुलताविटपेषु, समुल्लसति पूर्वदिग्वधूकर्णपूररक्ताशोकपल्लवेऽम्बरसरस्तामरसे दिवसमुखकरिकुम्भसिन्दूररेणौ तरणिरथरक्तध्वजांशुके संध्यारागे, संध्यातपचरितान्तेष्वालग्नदावानलेष्विव वयःसंघातैर्जनितांगिवमुत्सृज्यमानेषु निवासपादपेषु, सशेषनिद्रालसैश्चिरप्रसारणाविशदजङ्घाङ्घ्रिभिर्हठोत्कृष्ट-

---

जडिमा यस्मिन्स तस्मिन्। रजन्या विरामोऽवसानं तस्य पिशुने सूचके । **क्रमेण चेति**। क्रमेण परिपाट्या तदा तस्मिन्कल्पकाले प्रभाते सति च पाण्डुता शुक्लता चन्द्रबिम्बे शशिमण्डले गतवति प्राप्तवति सति। कथंभूते । अपरदिगेव वधूः पश्चिमदिगेव वनिता तस्या वदनं मुखं चुम्बतीत्येवंशीलः स तस्मिन्। पाण्डुतानिदानं प्रदर्शयन्नाह—**दुर्विषहेति** । दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या या शर्वरी रात्रिस्तस्या विरहो वियोगस्तस्य चिन्तयेवार्त्येवासन्नं समीपवर्ती यो दिनकरोदयः सूर्योद्गमस्तस्मायो विषादः खेदस्तेनेवाप्रदोषात्प्रदोषाभावादुत्तानितमुखैरूर्ध्वीकृताननैरेतादृशैः कुमुदराशिभिः कैरवश्रेणिभिः पीयमानस्यास्वाद्यमानस्य धाम्न आलोकस्य परिक्षयेणेव विनाशेनेव सर्वं यदम्बरमेव सरस्तटाकं तस्य पयःपायिनो ये पयोदा मेघास्तेषां विभ्रमो यस्मिन्नेतादृशो योऽश्वरजःसंघातस्तेन य उपघातस्तेनेव । पुनश्चन्द्रं विशेषयन्नाह—**प्रत्यग्रेति**। प्रत्यग्रा नवीना या गगनलक्ष्मीर्व्योमश्रीस्तस्या वियोगसंतापो विरहज्वरस्तेनोज्झिते विमुक्ते । धवलोत्तरीयांशुकस्येदं विशेषणम् । शशाङ्कलग्ने चन्द्रसंबद्धे चन्द्रिकालोके चन्द्रगोलिकाप्रकाशे गि(ग)लति क्षरति सति । अवलम्बशुक्लत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—धवलं शुक्लं यदुत्तरीयांशुकमुपरिवस्त्रं तदिवेत्युत्प्रेक्षा। **अपरेति** । अपरजलधिपातिना पश्चिमसमुद्रावगाहिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा तारकापङ्क्तिषु नक्षत्रश्रेणिषु नश्यन्तीषु विलयं गच्छन्तीषु सत्सु । वर्तुलत्वश्वेतत्वसादृश्यादुत्प्रेक्षते—फेनबुद्बुदावलीष्विव कफयुक्तस्थासकश्रेणीष्विव । **गलदिति** । गलत्क्षरन्योऽवश्यायो हिमं तेन क्षालनादिव धावनादिव शनैः शनैर्मन्दं मन्दं दलितमुक्तवद्गौरा या ज्योत्स्ना चन्द्रगोलिका तस्या अनुभावो माहात्म्यं [त] उत्सृजन्तीषु त्यजन्तीष्वाशासु दिक्षु । 'ज्योत्स्नावितानम्' इति पाठो दृश्यते । तत्र ज्योत्स्नालक्षणं वितानमुल्लोच इत्यर्थो ज्ञेयः। **पुनरिति**। पुनर्विभाव्यमाना पुनर्दृश्यमाना सहजा स्वभावजा श्यामा कान्तिर्येषामेवंभूतेषु तरुलताविटपेषून्मज्जत्सूपर्यागच्छत्सु । अत उत्प्रेक्षते—सलिलादिव जलादिव । पुनः कस्मिन्सति । संध्यारागे समुल्लसत्युल्लासं प्राप्ते सति। संध्यारागं विशेषयन्नाह—**पूर्वेति** । पूर्वदिवसाक्रादिवसैव वधूः स्त्री तस्याः कर्णपूराय रक्ताशोकपल्लवेऽरुणकङ्केल्लिकिसलये अम्बर एव सरस्तटाकस्तत्र तामरसे महोत्पले दिवसमुखमेव करिकुम्भस्तत्र सिन्दूररेणौ नागजक्षोदे । तरणेः सूर्यस्य रथः स्यन्दनस्तस्य रक्तध्वजांशुकेऽरुणवैजयन्तीवस्त्रे । वयःसंघातैः पक्षिसमूहैर्जनिताशिवमुत्पन्नाशुभं [illegible] निवासपादपेष्ववस्थानवृक्षेषूत्सृज्यमानेषु त्यज्यमानेषु सत्सु । कीदृशेषु । संध्यातपेन चरिता [illegible] येषां तेषु । अत एव रक्तपीतत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—आलग्नदावानलेष्विवासंबद्धवनवह्निष्विव । [illegible] सादशेषा एवंविधा निद्रा प्रमीला तया अलसैर्मन्दैश्चिरप्रसारणेनाविशदा अ-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ आपीयमानस्य. ४ संघातेनेव. ५ उपगतवति. ६ न स्पृशन्तीषु. ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० ज्योत्स्नानुभवम्. ११ परिगतेषु. १२ आरावम्. १३ [illegible]

दीर्घपदसंचारिभिर्मृगकदम्बकैरुन्मुच्यमानासूपरशय्यासु, इच्छावखण्डितोत्खातपल्वलोपान्तरूढमुस्ताग्रग्रन्थिष्वरण्यगह्वराभिमुखेषु वराहयूथेषु, निशावसानप्रचारनिर्गतैर्गोधनैरितस्ततो धवलायमानासु ग्रामसीमान्तारण्यस्थलीषु, आलोक्यमानजनपदविनिर्गमेषु प्रसूयमानेष्विव ग्रामेषु, यथार्ककिरणावलोकोद्गमं चोन्नाम्यमान इव पूर्वदिग्भागे समुत्सार्यमाणास्विवाशासु, अपसर्पत्स्विवारण्येषु विस्तार्यमाणास्विव ग्रामसीमासु, उत्तानीभवत्स्विव सलिलाशयेषु, अवच्छिद्यमानेष्विव शिखरिषु, उद्ध्रियमाणायामिव मेदिन्यामदृश्यतामिव यान्तीषु, कुमुदिनीषु, तिरोधानकारिणीं नीलतिरस्करिणीमिव करैरुत्सार्य तिमिरमालाम्, विरहविधुरां कमलिनीमिवालोकयितुमुदयगिरिशिखरमारूढे भगवति सप्तलोकैकचक्षुषि सप्तवाहे, विहायस्तलमुद्भास्य दिगन्तराण्युद्भासयन्तीषु सकलजगद्दीपिकासु दिवसकरदीधितिषु, दृष्टिप्रसरक्षमाया वेलाया सहसैवाग्रतोऽर्धगव्यूतिमात्र इव रात्रिप्रयाणकायातम्, अन्तःक्षोभभीतेन रसातलेनेवोद्गीर्यमाणम्, असोढसंघातभरया मेदिन्येव विक्षिप्यमाणम्, अपर्याप्तप्रमाणाभिर्दिग्भिरिव संह्रियमा

स्फुटा जङ्घाङ्घ्रयो येषां तैः। हठेनाकृष्टो यो दीर्घपदस्तेन सचारिभि सचरणशीलैरेवविधैर्मृगकदम्बकैर्हरिणसमूहैरुख(ष)रशय्यासु कठिनशयनीषून्मुच्यमानासु त्यज्यमानासु सत्सु। **इच्छेति**। इच्छया स्वातन्त्र्येणावखण्डिता द्वैधीकृता उत्खाता मूलत उत्पाटिताः पल्वलोऽखात सरस्तस्योपान्ते समीपे रूढाना मुस्तानामग्रग्रन्थयो यैरेवविधेषु वराहयूथेषु क्रोडसघातेष्वरण्यगह्वराभिमुखेष्वटवीगह्वरसमुखेषु सत्सु। निशाया अवसान प्रान्तस्तस्मिन्प्रचारार्थे गोचरार्थं निर्गतैरितस्ततो गोधनैर्गोयूथैर्धवलायमानासु श्वेतायमानासु ग्रामसीमोपशल्य तस्यान्ते या अरण्यस्थल्यस्तासु सत्सु। 'ग्रामान्त उपशल्य स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमर। **आलोक्येति**। आलोक्यमानो निरीक्ष्यमाणो जनाना पदविनिर्गमो येष्वेवविधेषु ग्रामेषु सत्सु। पदविनिर्गमसाम्यादुत्प्रेक्षते—प्रसूयमानेष्विव प्रसूतिं कुर्वाणेष्विव। प्रसूतावपि प्रथम पदविनिर्गम एव भवतीति भाव। अर्ककिरणाना सूर्यरश्मीनामवलोक' प्रकाशस्तस्योद्गममनतिक्रम्य करोतीति यथार्ककिरणावलोकोद्गममित्यव्ययीभाव। तेन चोन्न(न्ना)म्यमान उच्चै क्रियमाणे पूर्वदिग्भागे शक्रदिक्प्रदेशे सति। आशासु दिशासु समा(मु)त्सार्यमाणासु दूरीक्रियमाणास्विव। तज्ज्ञापकनक्षत्राणा तिरोधानादिति भाव। ग्रामसीमासूपशल्येषु विस्तार्यमाणास्वरण्येषु वनेष्वपसर्पत्स्विवापसरणीक्रियमाणेष्विव। सलिलाशयेषु जलाश्रयेषूत्तानीभवत्स्विवोर्ध्वीभवत्स्विव। शिखरिष्वद्रिष्ववच्छिद्यमानेष्विव खण्डश क्रियमाणेष्विव। मेदिन्या वसुधायामुद्ध्रियमाणायामिवोत्पाद्यमानायामिव कुमुदिनीषु कैरविणीष्वदृश्यतामचाक्षुषता यान्तीष्विव गच्छन्तीष्विव। करै किरणैस्तिमिरमालामन्धकारश्रेणीमुत्सार्य दूरीकृत्य। कृष्णत्वसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—तिरोधानकारिणीमन्तर्धानजनिका नीलतिरस्करिणीमिव नीलजवनिकामिव। 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इत्यमर। विर[ह]विधुरा वियोगविह्वला कमलिनी पद्मिनीमालोकयितु विलोकयितुमिवोदयगिरे पूर्वाद्रे शिखर सानुमारूढे प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सप्तलोकस्यैकचक्षुरिव चक्षुस्तस्मिन्सप्तवाहास्तुरगा यस्य स तस्मिन्। सहस्रकिरण इत्यर्थ। विहा[य]स्तल व्योमस्तलमुद्भास्य प्रकाश्य दिगन्तराणि दिशा विचालान्युद्भासयन्तीषु प्रकाशयन्तीषु सकलजगता सकलविश्वाना दीपिकासु प्रकाशिकासु दिवसकरस्य सूर्यस्य दीधितिषु कान्तिषु सत्सु। दृष्टिप्रसरे क्षमाया समर्थाया वेलायामवसरे सहसैकपद एव। **अग्रेति**। अग्रत पुरोऽर्धगव्यूतिमात्रेऽर्धक्रोशमात्र इव स्कन्धावार सैन्यमद्राक्षीद्व्यलोकयत्। 'ध्वजिनी चमूश्चक्र स्कन्धावारोऽस्य तु स्थिति' इति हैम। इत स्कन्धावार विशेषयन्नाह—**रात्रीति**। रात्रिप्रयाणकेन निशागमनेनें(न) आयातमागतम्। अन्तर्मध्ये य क्षोभस्त्रासस्तेन भीत चकितस्तेनेवम्बिधेन रसातलेन वडवामुखेनोद्गीर्यमाणमिवोद्वम्यमानमिव। असोढोऽक्षमित संघातस्य समुदायस्य भरो गर्वो यया मेदिन्या वसु

---

१ प्रस्ट. २ चावसर्पत्सु, अपसार्यमाणेषु ३ उपयान्तीषु ४ सप्तलोकचक्षुषि. ५ पर्याप्त. ६ संह्रियमाणम्.

णम्, अपरिमाणरजोनिरोधाशङ्कितेन गीर्वाणवर्त्मनेवावकीर्यमाणम्, अर्कावलोकेनेव सह विस्तीर्यमाणम्, आयासितायततरदृष्टिभिरप्यदृष्टपर्यन्तम्, अनुजीविभूभृच्छत्रसहस्रकल्पितावष्टम्भम्, संचारिणं द्वितीयमिव मेदिनीसंनिवेशम्, अजलवाहिनीप्रवेशगम्भीरं प्राणिमयमपरपारमष्टममिव महासमुद्रम्, उद्रिक्तरज.संततिदूरतया चापरिस्फुटविभाव्यसर्ववृत्तान्तमपीतस्ततोज्वलितधवलकदलिकोद्भासितानेककरिघटासहस्रसंकुलम्, अविरलबलाकावलीविभ्राजिताम्भोदसंघातं मूर्तिमन्तमिव मेघसमयारम्भम्, आवासभूमिग्रहणसंभ्रमाभिप्रधावितासंख्यकरितुरगनरपरस्परोर्मिसंबाधतया मन्दमन्दरास्फालनलुलितकल्लोलजालाकुलस्य महाजलधेर्लीलया निविशमानं स्कन्धावारमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा चाकरोच्चेतसि—'अहो भद्रकं भवति, यदचिन्तितागमन एव प्रविश्य वैशम्पायनं पश्यामि' इति। एवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः स्वचिह्नै. सह निवारिताशेषराजपुत्रलोको जवविशेषग्राहिभिस्त्रिचतुरैस्तुरङ्गैरनुगम्यमानो मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण रयविशेषग्राहिणेन्द्रायुधेन नानाव्यापारव्यग्रसकललोकमचिन्तित एव

धगा विक्षिप्यमाणमिवेतस्तत क्रियमाणमिव। यदि वासोद्ध सघातभरया मेदिन्येव सक्षिप्यमाण समासीक्रियमाण (णम)। अपर्याप्तप्रमाणाभिरप्राप्तेयत्ताभिर्दिग्भि ककुब्भि सह्रियमाणमिव सगृह्यमाणमिव। अपरिमाणमसत्य यद्रजस्तेन निरोधोऽवकाशरोधस्तेनाशङ्कितेनारेकितेन गीर्वाणवर्त्मनेवाकाशेनेवावकीर्यमाण विक्षिप्यमाणम्। अर्कावलोकेनेव सूर्यावलोकेनेव सह विस्तीर्यमाण विस्तार प्राप्यमाणम्। आयासिता आयास प्रापिता आयततरा दीर्घतरा या दृष्टयस्ताभिरप्यदृष्टोऽनवलोकित पर्यन्त. प्रान्तो यस्य तत्तया। अनुजीविना सपर्याकारिणा भूभृता राज्ञा पर्वताना च यच्छत्रसहस्र लक्ष तेन कल्पितोऽवष्टम्भ आश्रयो यस्य तत्तथा। सचारिण सचरणशील द्वितीयमपर मेदिन्या वसुधाया. सनिवेशमिव रचनाविशेषमिव। न विद्यते जल यस्यामेवविधा वाहिनी सेना तस्या प्रवेशेनागमनेन गम्भीर गभीर प्राणिमय प्राणिभिर्निष्पन्न न विद्यते पर. पारो यस्य तत्तथा। अत एवोत्प्रेक्षते—अष्टम महासमुद्रमिव महाजलधिमिव। उद्रेकाद्रज सततेर्दूरस्य भावो दूरता तया चापरिस्फुटोऽप्रकटो विभाव्यो ज्ञेय सर्ववृत्तान्तोऽखिलोदन्तो यस्मिंस्तत्तथा। एवविधमपीतस्ततो वलिता वायुना पश्चाद्वलिता या धवलकदलिका श्वेतवैजयन्त्या। 'कदली वैजयन्त्या च रम्भाया हरिणान्तरे' इति विश्व.। ताभिरुद्भासि[ता] शोभिता एतादृशा अनेके ये करिणो हस्तिनस्तेषा घटा समुदायास्तासा सहस्र तेन सकुल सकीर्णम्। श्वेतकदलिकासाम्यादुत्प्रेक्षते—अविरला निविडा या बलाकावली विसकण्ठिकाश्रेणिस्तया विभ्राजित: शोभितोऽम्भोदसघातो जलदसमूहो, यस्मिन्नेवभूत मूर्तिमन्त मेघसमयारम्भमिव जलदकालप्रारम्भमिव। आवासा[illegible]भूमिग्रहण तत्र सभ्रमेणाभिप्रधावितास्त्वरितगत्या चलिता असख्या सख्यातुमयोग्या ये करितुरगनरा[illegible] परस्पर मिथ ऊर्मिवत्कल्लोलवत्सबाध आघातो यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तया मन्द शनैर्यन्म[illegible]स्फालनमास्फालन तेन लुलितमेकीभूत कल्लोलजाल तरगपटल तेनाकुलस्य व्याकुलीभूतस्य महाजलधे[illegible] लीलया निविशमान [illegible] सैन्यमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त। दृष्ट्वा च [illegible] चेतसि चित्तेऽकरोत्। अहो इत्याश्चर्ये। भद्रक क्षेम भवति जायते, यदचिन्तितमतर्कितमागमन [illegible] प्रविश्य [illegible] वैशम्पायन पश्याम्यवलोकयामि। एवममुना प्रकारेण चिन्तयित्वा मनसि[illegible] छत्रचामरादिभि[illegible] स्वचिह्नै राजलक्ष्मभि सह सार्थ निवारित प्रतिषिद्धोऽशेप[illegible] राजपुत्रलोको [illegible] जवविशेषग्राहिभिर्गतिविशेषगामिभिस्त्रयश्च चत्वारश्च त्रिचतुरास्तैस्तुरङ्गैरश्वैरनुगम्यमानो[illegible] मूर्धानमुत्तमाङ्गमाच्छाद्य रयविशेषग्राहिणा जवविशेषगामिनेन्द्रायुधे-

---

[illegible] २ निर्गीर्य[illegible] ३ अनिर्जीव, अनिजाव. ४ कल्पित. ५ जल. ६ अपरम्; [illegible] ८ कन्दलाक ९ अनिधानित. १० असन्द.

स्कन्धावारमाससाद । प्रविशंश्च प्रत्यावासकं वहन्नेव 'कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनावासः' इति पप्रच्छ । ततस्तत्संनिहिताभिः स्त्रीभिरितरत्वादप्रत्यभिज्ञाय यथारब्धकर्मव्यग्राभिरेवोद्वाष्पशून्यवदनाभिः 'भद्र, किं पृच्छसि । कुतोऽत्र वैशम्पायनः' इत्यावेद्यमाने 'आः पापाः, किमेवमसंबद्धं प्रलपथ' इति शून्यहृदय एव ताः प्रतारयन्नन्तर्भिन्नहृदयत्वान्नापराः पृच्छन्नेवोत्त्रस्त इव हरिणशावकः, यूथपरिभ्रंशविलोल इव करिकलभः, धेनुविरहादुत्कर्ण इव तर्णकः, न किंचिद्वदन् न किंचिदाकर्णयन्, न किंचिन्निरूपयन्, न क्वचित्तिष्ठन्, न कंचिदाह्वयन्, क्वागतोऽस्मि, किमर्थमागतोऽस्मि, क्व चलितोऽस्मि, क्व गच्छामि, किं पश्यामि, किमारब्धं मया किं वा करोमि, इति सर्वमेवाचेतयमानोऽन्ध इव, बधिर इव, मूक इव, जड इव, आविष्ट इव, कटकमध्यदेशं यावत्तादृशेनैव वेगेनावहत् ।

अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्वार्तयैवानुप्रधावितराजपुत्रदर्शनाच्च देवश्चन्द्रापीड इति समन्तात्ससंभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खलनानामुद्वाष्पशून्यदृष्टीनां दूरादेव लज्जया प्रणामक्रियया च सममेवावनमतां राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य 'क्व वैशम्पायन' इत्यपृच्छत् । ततश्च ते सर्वे सममेव विचार्य 'अस्मिंस्तरुतलेऽवतरतु तावद्देवः । ततो यथावस्थितं विज्ञ-

---

नाश्वेन नानाव्यापारेण व्यवहारेण व्यग्रो व्याकुल सकललोको यस्मिन्नेवभूत स्कन्धावार सैन्यनिवेशमचिन्तित एवाससाद प्राप्तवान् । प्रविशंश्च प्रवेश कुर्वंश्च प्रत्यावासक प्रत्यावासं वहन्नेव व्रजन्नेव कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनावास इति पप्रच्छेति पृष्टवान् । ततस्तदनन्तर यथारब्ध यत्कर्म क्रिया तेन व्यग्राभिरेवोद्वाष्पेण शून्य वदन यासा ताभिस्तस्य वैशम्पायनावासस्य सनिहिताभि समीपवर्तिनीभि स्त्रीभिरितरत्वाद्भिन्नत्वादप्रत्यभिज्ञायानुपलक्ष्य हे भद्र हे शुभवन्, किं पृच्छसि कि प्रश्न करोति(षि) । अत्र वैशम्पायन कुत । इत्यावेद्यमान इति ज्ञाप्यमाने आ पापा पापिष्ठा, किमसबद्धमसमञ्जस प्रलपथेति शून्यहृदय एव विमनस्कचित्त एव ता स्त्रिय प्रतारयन्वञ्चयन्नन्तर्मध्ये भिन्न हृदय यस्य तस्य भावस्तत्त्व तस्मादपरा अन्या न पृच्छन्न पृच्छा कुर्वन्नेवोत्त्रस्तश्चकितो हरिणशावक इव मृगबाल इव । यूथात्स्वजातिसमुदायाद्य परिभ्रशो भिन्नीभावस्तेन विलोलश्चल: करिकलभ इव हस्तिनस्त्रिंशदब्दकरिपोत इव । 'कलभस्त्रिंशदब्दक ' इति हैम । धेनुविरहात्सुरभिवियोगादुत्कर्ण उच्चश्रवणस्तर्णक इव वत्सक इव । न किंचिद्वदन्ब्रुवन्, न किंचिदाकर्णयञ्शृण्वन्, न किंचिन्निरूपयन्कथयन्, न क्वचित्तिष्ठन्गतिनिवृत्ति कुर्वन्, न कि(क)चिदाह्वयन्नाह्वान कुर्वन्, क्वागतोऽस्म्यागतोऽस्मि, किमर्थं किंप्रयोजनमागतोऽस्मि, क्व कुत्र चलितोऽस्मि, क्व गच्छामि व्रजामि, कि पश्यामि किमवलोकयामि, कि मयारब्ध प्रारब्धम, कि वा करो[मि] सृजामीति पूर्वोक्त सर्वमेवाचेतयमानोऽजानन्, अन्ध इव गताक्ष इव, बधिर इवाकर्ण इव, मूक इवावागिव, जड इव चेतनारहित इव, आविष्ट इव भूतग्रस्त इव, कटकमध्यदेश यावत्, तादृशेनैव वेगेन जवेनावहद्भ्राम ।

अथेति । सैन्यान्त प्रवेशानन्तरमिन्द्रायुधस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चिह्नाद्वार्तयैव किंवदन्त्यैवानुप्रधाविता पृष्ठतस्त्वरितगत्या चलिता एवविधा राजपुत्रा नृपसूनवस्तेषा दर्शनाच्चावलोकनाच्च देवश्चन्द्रापीड इति कृत्वा समन्ताद्युगपत्ससंभ्रमेणादरेण प्रधावितानां त्वरितगत्या चलितानाम्, अचेतितमज्ञातमुत्तरीयस्खलनमुपरितनवस्त्रपतन येषाम्, उद्वाष्पेण रोदनेन शून्या रिक्ता दृष्टयो येषाम्, तेषां दूरादेव दविष्ठादेव लज्जया त्रपया प्रणामक्रियया नमस्क्रियया च सममेव युगपदेवावनमतां प्रणाम कुर्वतां राजन्यसहस्राणां क्षत्रियसहस्राणां मुखान्याननान्यवलोक्य निरीक्ष्य क्व वैशम्पायन इत्यपृच्छदिति प्रश्नमकार्षीत् । तत पृच्छानन्तरं ते च सर्वे जना सममेव युगपदेव विचार्य विमर्श्यास्मिंस्तरुतले वृक्षाधोऽवतरतूत्तरतु तावद्देवो भवान् । तत उत्तरणानन्तरं यथाव-

---

१ तत्संनिहित २ प्रलपयन्ति, प्रलपन ३ एवमेव ४ कलभक ५ न किंचिद्वदन्न ६ न किंचिदाक
७ आ दिगन्तव्या मया किम् ८ अचिन्तय ९ राजपुत्रगोचरदर्शनात् १० तत स०, ततस्ते स०.

पयामः’ इति न्यवेदयन् । चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्फुटाख्यानादपि कष्टतरेण वचसान्तःशल्य-गर्भं स्फुटितमिव हृदयमासीत् । केवलं तत्कालप्रणयिनी मूर्च्छा सा धारणमकरोत् । तुरगा-दवतारितं च कुथोपविष्टं च पितुः समवयोभिरनतिक्रमणीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैर्धृतमात्मानं न वेदितवान् । उपलब्धसंज्ञोऽपि च वैशम्पायनस्यादर्शनात् ‘किमेतत् । क्वाहं वर्ते । किं वा मयैतच्चरितम्’ इति भ्रमारूढ इव मुह्यद्भिरिवेन्द्रियैः सर्वमेवानुत्प्रेक्षमाणः केवलं स्कन्धावारा-गमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन्, दुर्विषहपीडाभिहतेनेव चेतसा ‘किमारटामि, किं हृदयमवष्टभ्य तूष्णीमासे, किमात्मानमाहत्य हृदयात्प्राणैर्वियोजयामि, किमेकाकी कांचि-द्दिशं गृहीत्वा प्रव्रजामि’ इति कर्तव्यमेव नाध्यगच्छत् । अन्तर्द्रवन्निव दह्यमान इव स्फुट-न्निव सहस्रधा दुःखेन चकार चेतसि—‘अहो मे रम्योऽप्यरमणीयः संवृत्तो जीवलोकः । वसन्त्यपि शून्यीभूता पृथिवी । सचक्षुषोऽप्यन्धाः ककुभो जाताः । सुनिष्पन्नमपि हतं जन्म । सुरक्षितमपि मुषितं जीवितफलम् । कं[11] परं पश्यामि । कमालपामि । कस्मै विश्रम्भं कथयामि । केन सह सुखमासे । किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि च[12] । वैश-

---

[illegible]त यथाभूत विज्ञापयामो न्यवेदयाम इति न्यवेदयन्कथयामासु. । चन्द्रापीडस्य तेषा जनाना स्फुट प्रकट-[illegible]माख्यान कथन तस्मादपि तेन कष्टतरेणातिकृच्छ्रेण वचसा वाक्येनान्त शल्य गर्भे यस्यैतादृश हृदय स्फुटित-मिव विघटितमिवासीदभवत् । तत्काले तदात्वे प्रणय स्नेहो विद्यते यस्या एवविधा सा मूर्च्छा केवल धारण-मकरोत । तुरगादश्वादवतारितमुत्तारित च कुथोपविष्ट परिस्तोमोपविष्टम् । ‘प्रवेण्यास्तरण वर्णः परिस्तोम. कुथो द्वयो’ इत्यमर । पितु सम सदृश वयोऽवस्था येषा तैरनतिक्रमणीयैरनुल्लङ्घनीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवै. कृतराज्याभिषेकनृपैर्धृतमात्मान स्व न वेदितवान्न ज्ञातवान् । उपलब्धा प्राप्ता सज्ञा सज्ञान चेतना [illegible]नवभृतोऽपि वैशम्पायनस्यादर्शनादनवलोकनादात्मतत्त्व स्वस्वरूप तस्य दर्शनान्निरीक्षणात्किमेतत्, क्वाह वर्ते कुत्र स्थलेऽहमस्मि, कि वा मयैतच्चरितमेतच्चेष्टितमिति भ्रमारूढ इव सशयापन्न इव मुह्यद्भिरिव मोह प्राप्नुवद्भिरिवेन्द्रियै करणै सर्वमेव समग्रमेवानुत्प्रेक्षमाणोऽनालोकमान· केवल स्कन्धावारागमनेनैव केवल-[illegible]स्यैवागमनेन तस्य वैशम्पायनस्याभावादन्यत्तद्भिन्नमसभावयन्नसभावनाविषयीकुर्वन्दुर्विषहा दु सहा या पीडा तयाभिहतेनेव ताडितेनेव चेतसा मनसा किमारटामि पूत्करोमि, कि हृदय चेतोऽवष्टभ्यावष्टम्भन कृत्वा तूष्णीमासे मौनेन तिष्ठामि, किमात्मान स्वमाहत्याहनन कृत्वा हृदयात्प्राणैरसुभिर्वियोजयामि विभिन्नो भवामि । किमहमेकाक्यसहाय काचिद्दिश ककुभ गृहीत्वा समादाय प्रव्रजामि गच्छामीति कर्तव्यमेव कृत्य-[illegible] प्राप्तवान् । अन्तर्मध्ये द्रवन्निव द्रवीभवन्निव, दह्यमान इव प्रज्वाल्यमान इव, सहस्रधा [illegible]प्रकारेण दु खेन स्फुटन्निव द्विधाभवन्निव चेतसि चित्ते चकार कृतवान् । अहो इत्याश्चर्ये । मे मम [illegible]ऽपि रुचिरोऽपि जीवलोको जीवाधारक्षेत्रमरमणीयोऽमनोहर सवृत्तो निष्पन्न । वसन्त्यपि लोकसमा-[illegible] पृथिवी वसुधा शून्यीभूतोद्वसीभूता । सचक्षुषोऽपि सनेत्रस्यापि ककुभो दिशोऽन्धा गतचक्षुषो [illegible] । सु[illegible]निष्पन्नमपि सजातमपि जन्म हत व्यापादितम । निरर्थक जातमित्यर्थ । सुष्ठु यथा स्या-[illegible]पि गोपितमपि जीवितस्य फल साध्य मुषित लुण्टितम् । क पर पश्यामि कमन्यमवलोकयामि । [illegible] । कस्मै विश्रम्भमाश्वाय कथयामि निवेदयामि । केन सह सुख यथा स्यात्तथा [illegible] । [illegible] किमद्याप्यद्यप्रभृति मे मम जीवितेन प्राणितेन कादम्बर्यापि च । वैश-

---

[illegible] ३ [illegible] ४ केवल ५ स्कन्धावारानुगमननिवासादनावन्यत् [illegible] ८ [illegible]. ९ नाधिगच्छत्, अध्यगच्छत्. १० वसती. [illegible]

म्पायनस्य कृते क्व कं पृच्छामि । कमभ्यर्थये । को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम् । कथं मया तातस्य शुकनासस्य चात्मा वैशम्पायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च तनयशोकविह्वलाम्बा मनोरमा वा संस्थापयितव्या । किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं पश्चात्स्थितः । उत नरपतिः कश्चिदसंघटितस्तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः । आहोस्वित्काचिद्विद्या गृहीता तां गृहीतुं मयोत्संकलितः' इत्येतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमधोमुख एव विकल्प्य हृदयास्फुटनाद्विलक्ष्यमिवापराधिनमिव महापातकिनमिवात्मानं मन्यमानो वदनमदर्शयञ्शनैः शनैः कृच्छ्रादिव तानप्राक्षीत्—'मय्यागते किं कश्चिदेवंविधोऽन्तरे सङ्ग्राम उत्पन्नः, व्याधिर्वा कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूप. समुपजातः, येनैतदतर्कितमेव महावज्रपतनमुपनतम्' इति । ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वयापिहितश्रुतयो व्यज्ञपयन्—'देव शान्तं पापम् । देवशरीरमिव सांग्रं वर्षशतं ध्रियते वैशम्पायन.' इत्येतदाकर्ण्य चोज्जीवित इवानन्दबाष्पनिर्भरः संभाव्य तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेणावादीत्—'जीवतो वैशम्पायनस्यान्यत्र क्षणमप्यवस्थानमसंभावयता मयैवं पृष्टा भवन्तस्तज्जीवतीत्येतानि तु तावत्कर्णे कृतान्यक्षराणि । अधुना किं वृत्तमस्य, येनासौ नागतः, क्व वा स्थितः, केन वा प्रसङ्गेन, कथं वा तमेकाकि-

म्पायनस्य कृतेऽहं क्व कं पृच्छामि कं प्रश्नं करोमि । कं पुरुषमभ्यर्थये प्रार्थये । कः पुरुषः पुनस्तादृशं मित्ररत्नं सुहृन्मणिं [मे] ददातु प्रयच्छतु । मया चन्द्रापीडेन तातस्य पितुः शुकनासस्य मन्त्रिमुख्यस्य च वैशम्पायनेन विना कथमात्मा दर्शयितव्यो दर्शनीयः । तनयशोकविह्वला सुतशोचनविधुराम्बा माता मनोरमा वा मन्त्रिपत्नी वा किमभिधाय किं कथयित्वा संस्थापयितव्या संस्थाप्या । किं भूमिः काचिदनिर्दिष्टनाम्न्यसिद्धासाधिता तां साधयितुमात्मसात्कर्तुं पश्चात्पृष्ठे स्थितः । उतेति पक्षान्तरे । कश्चिन्नरपतिर्भूधवोऽसंघटितोऽमिलितस्तस्य संघटनाय मेलापककृते पश्चात्पृष्ठे परिलम्बितो विलम्बितः । आहोस्विदिति वितर्के । काचिद्विद्या मन्त्रतन्त्रादिरूपा गृहीता स्वीकृता तां गृहीतुं स्वीकर्तुं मया सहोत्संकलितो दूरीभूतः । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चान्तरा मध्य आत्मना मनसा चिरं बहुकालमधोमुख एव नीचैर्मुख इ(ए)व विकल्प्य विकल्पना कृत्वा हृदयस्य वक्षसोऽस्फुटनाद्द्वैधीभावाद्विलक्ष्यमिव वीक्ष्यापन्नमिवापराधिनमिव सागसमिव महापातकिनमिव महापापकारिणमिवात्मानं स्वं मन्यमानो जायमानो वदनं मुखमदर्शयन्नप्रकाशयञ्शनैः शनैर्मन्दं [मन्दं] कृच्छ्रादिव कष्टादिव ताञ्जनानप्राक्षीदपृच्छत् । मय्यागतेऽत्रायाते कश्चिदेवंविधोऽन्तरे विचाले सङ्ग्रामः समितिः किमुत्पन्नः संजातः । अथवा कश्चिदनिर्दिष्टनामको व्याधिरामय आशु शीघ्रमर्थादन्तं करोतीत्येवंशीलः स तथा भेषजादिभिः साधयितुं निवारयितुमशक्यमसाध्यं रूपं स्वरूपं यस्य स तथा समुपजातः समुत्पन्नः । येन कारणेनैतदतर्कितमेवाविचारितमेव महावज्रपतनं पविपतनमुपनतं प्राप्तमिति । ते तु जना एवममुना प्रकारेण पृष्टाः कृतप्रश्नाः सममेव युगपत्सर्वे करद्वयेन हस्तद्वयेनापिहिता आच्छादिताः श्रुतयः श्रोत्राणि यैरेवंभूता व्यज्ञपयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । देवेति । हे देव, पापममङ्गलं शान्तं विलयं गतम् । वैशम्पायनः साग्रं वर्षशतं पञ्चविंशत्यधिकहायनशतं ध्रियते । आयुः कर्मणेति शेषः । किमिव देवशरीरमिव इत्येतत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा चोज्जीवित इवोत्प्राणित इवानन्दस्य हर्षस्य बाष्पो नेत्राम्बु तस्य निर्भरो बाहुल्यं यस्य स तथाभूतस्तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेण गलालिङ्गनेन संभाव्य सत्कृत्यावादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—जीवत इति । जीवतः प्राणान्धरतो वैशम्पायनस्यान्यत्रान्यस्मिन्प्रदेशे क्षणमप्यवस्थानमसंभावयता भावना कुर्वता मया चन्द्रापीडेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण भवन्तो जनाः पृष्टाः प्रश्नितास्तज्जीवतीत्येतानि तु तावदक्षराणि वर्णास्तावदादौ कर्णे श्रोत्रे कृतानि । अधुना सांप्रतमस्य वैशम्पायनस्य किं वृत्तं जातम्, येन हेतुना

१ क गच्छामि क्व. २ वा ३ मनोरमाम्बा ४ काचिद्विद्या काचिद्गृहीता ५ मयाऽगता ६ [illegible] ७ शनैः. ८ महापातकिनि ९ अभिषिक्त. १० साग्र ११ तु १२ प्रसङ्गेन स्थित

नमुत्सृज्यायाता भवन्त' कथं वा भवद्भिर्बलादपि नानीतोऽसावित्येतदवगन्तुमुत्ताम्यति मे हृदयम्' इति । ते चैवं पृष्टा व्यज्ञपयन्—'देव, श्रूयतां यथावृत्तम् । पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैः शनैर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृहीतत्वाद्धासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण । अन्यस्मिन्नहन्याहतायां प्रयाणभेर्यां सज्जीक्रियमाणे साधने प्रातरेवास्मान्वैशम्पायनोऽभ्यधात् । अतिपुण्य ह्यच्छोदाख्यं सर. पुराणे श्रूयते । तदस्मिन्स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीप्रभुं महेश्वरं शशाङ्कशकलशेखरं व्रजामः । दिव्यजनसेविता केन कदा पुन. स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकिता' इत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् । तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नमरकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तरंगानिलाहतिविलोलवृत्तिभि' किसलयैरविरलकुसुममकरन्दलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना सिञ्जितरवेण दूरादाह्वयन्तमिव, मरकतमणिश्यामया प्रभयानुलिम्पन्तमिव समं दश-

---

वैशम्पायनो नागतो नायात । क्व वेति । कुत्र वा स्थितोऽवस्थान कृतवान्, केन वा प्रसङ्गेन सबन्धेन स्थित , कथ वा केन प्रकारेण त वैशम्पायनमेकाकिनमुत्सृज्य त्यक्त्वा भवन्त आयाता आगताः । कथ वा भवद्भिर्युष्माभिर्बलादपि हठात्कारेणासौ मन्त्रिसुतो नानीत । इत्येतदवगन्तु ज्ञातु मे मम हृदयमुत्ताम्यति । उत्पीडयतीत्यर्थ । ते चैवममुना प्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता. सन्त इति व्यज्ञपयन्निति विज्ञप्ति चक्रु । एतद्दर्शयन्नाह—हे देव हे स्वामिन्, यथावृत्त यथाभूत श्रूयतामाकर्ण्यताम् । पृष्ठत' पश्चाद्भागे स्कन्धावार सैन्य शनै शनैर्मन्द मन्दमनुपालयद्भिरनुरक्षद्भिर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिर्युष्माभिरागन्तव्यमित्यादिश्य कथयित्वा देवे चन्द्रापीडे गतवति चलिते सति तस्मिन्दिवसे देवप्रयाणकदिने घासो जवसमिन्धनमिध्म । आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादीना भक्ष्यम् । एतत्प्रभृतेरुपकरणजातस्य सामग्रीसमूहस्य सुगृहीतत्वात्सुलभत्वात्स्कन्धावारेण न दत्तमेव न कृतमेव प्रयाण चलनम् । अन्यस्मिन्नहनि तद्व्यतिरिक्तदिने प्रयाणभेर्या गमनदुन्दुभावाहताया ताडितायामश्वादिके साधने सज्जीक्रियमाणे सत्यारोहणार्थमारोप्यमाणपर्याणादिके सति प्रातरेव प्रत्यूष एवास्मान्वैशम्पायन इत्यभ्यधादित्यूचिवान् । इतियोत्यमाह—**अतीति** । अतिपुण्यमतिपवित्र ह्यच्छोदाख्यमच्छोदाभिधान सरस्तटाक पुराणे श्रूयत आकर्ण्यते । तस्माद्धेतोरस्मिन्सरसि स्नात्वा स्नान कृत्वास्यैव सरसस्तीरभाजि तटभाजि सिद्धायतने चैत्ये शशाङ्कस्य चन्द्रस्य शकल खण्ड तदेव शिखरो मुकुटो यस्यैवभूत भगवन्त माहात्म्यवन्त भवान्या पार्वत्या प्रभु स्वामिनम् । क्वचित् 'भवाभवप्रभुम्' इति पाठोऽपि दृश्यते । तेन तत्र नित्यानित्यस्वामिनमित्यर्थ । महेश्वर रुद्र प्रणम्य नमस्कृत्य च व्रजामो गच्छाम । दिव्यजनसेविता केनाप्यस्मत्पक्षपातिना स्वप्नेऽपि स्वापदशायामपि कदा कस्मिन्काले पुन. पूर्व पुनर्विशेषयोरिय भूमि[illegible] कदा नालोकितावलोकितेत्यभिधायेत्युक्त्वा चरणाभ्यामेव । पादचारिणेत्यर्थ । अच्छोदसरस्तीरमयासीदायसौ । तत्र च तस्मिन्नच्छोदसरस्यतिरम्यतयातिमनोहरतयैव सर्वतो दत्ता न्यस्ता दृष्टिर्दृग्येनैवभूतो वैशम्पायन [illegible] सत्तट तीर तत्र लतामण्डपमद्राक्षीदालोकीदिति दूरेणान्वय । इतो लतामण्डप विशेषय[illegible]—**अमरेति** । अमरगणा देवाना कामिन्य स्त्रियस्तासा श्रोत्रशिखराणि कर्णाग्राणि तेष्वारोहणे य प्रणय [illegible] कल्लोलानामनिलो वायुस्तस्याहत्या हननेन विलोला चञ्चला वृत्तिर्येषा तैरेवभूतै [illegible] कुसुमाना पुष्पाणा मकरन्दो मरन्दस्तस्य लोभस्तृष्णा तेन पुञ्जितानाम[illegible] भ्रमरगणा म[illegible]ना रुचिरेण सिञ्जित ध्वनित तस्य रवेण शब्देन करणभूतेन [illegible] | **मरकतेति** । मरकतमणिरश्मगर्भस्तद्वच्छयामया श्यामलया प्रभया

[illegible] ३ [illegible]दिवे ४ वान ५ तदच्छोदसर ६ वा.

दिग्भागान् अदत्तदिवसकरकिरणप्रवेशतया दिवाप्यन्तर्निशीथिनीमिव बिभ्राणम्, चिरपरिचितैरपि मेघोद्गमाशङ्कया मुहुर्मुहुरुन्मुक्तमधुरकेकारवैर्वनशिखण्डिभिरुत्कंधरैरवलोक्यमानं पदमिव जलदकालस्य, प्रतिपक्षमिव सर्वसंतापानाम्, निजावासमिव जडिम्न:, निर्गममार्गमिव सुरभिमासस्य, आश्रयमिव मकरध्वजस्य, उत्कण्ठाविनोदस्थानमिव रते:, आस्पदमिव सर्वरमणीयानाम्, अनवरतवलितसुरभिशीतलाच्छोदसरस्तरंगमारुताभिवीजिताभ्यन्तरशिलातलमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव सुहृदमिव चानन्यदृष्टिर्विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा विलोकयन्स्तम्भित इव, मूर्च्छयोन्मुच्यमान इवेन्द्रियै:, झगित्युन्मुक्ताङ्ग: समुपविश्य भूमौ किमप्यन्तरात्मना स्मरन्निवानुध्यायन्निव निर्विकारवदनो गलितलोचनपयोधारासंतानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्थौ। तथावस्थितं तमवलोक्यास्माकमुदपादि चेतसि चिन्ता, येन केनचिदपह्रियन्त एव रसिकहृदया: परिणामधीरमतयोऽपि, किं पुन: कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमाना: तस्मान्नियतमियमस्येमामतिमनोहरां भूमिमालोक्य भावयतो हृदयविकृतिरीदृशी जातेति। न चिराच्च तमेवमवदाम वयम्। दृष्ट्वा

कान्त्या सममेकपदे दशदिग्भागान्दशककुभां प्रदेशाननुलिम्पयन्तमिवानुलिम्पनं कुर्वन्तमिव। न दत्तो दिवसकरस्य सूर्यस्य किरणप्रवेश: करप्रवेशो येन तस्य भावस्तत्ता तया दिवापि दिवसेऽप्यन्तर्मध्ये निशीथिनीमिव रात्रिमिव बिभ्राणं धारयन्तम्। 'निशा निशीथिनी रात्रि:' इति हैम:। **चिरपरिचितैरिति**। चिरपरिचितैरपि चिरपरिशीलितैरपि मेघस्योद्गम उदयस्तस्याशङ्कारेका तया मुहुर्मुहुर्वारंवारमुन्मुक्तो मधुरो मिष्ट: केकारवो यैरेवभूतैर्वनशिखण्डिभिररण्यमयूरैरुत्कंधरैरुद्ग्रीवैरवलोक्यमानं निरीक्ष्यमाणं जलदकालस्य प्रावृट्समयस्य पदमिव स्थानमिव, सर्वसंतापानां समग्रतापानां प्रतिपक्षमिव शत्रुमिव, जडिम्न: शैत्यस्य निजावासमिव स्वाश्रयमिव, सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य निर्गममार्गमिव निर्गमनपन्थानमिव, मकरध्वजस्य कंदर्पस्याश्रयमिव निवासमिव, रते: कंदर्पस्त्रिय उत्कण्ठाविनोदस्थानमिवोत्कलिकाविलासपदमिव, सर्वरमणीयानां समग्रमनोहराणामास्पदमिव गृहमिव, अनवरतं निरन्तरं वलिता: पश्चादायाता ये सुरभय: सुगन्धा: शीतला: शिशिरा अच्छोदसरस्तरंगा: कल्लोलास्तेषां मारुतेन वायुनाभिवीजितमभ्यन्तरशिलातलं यस्य स तमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त:। **दृष्ट्वा चेति**। अतिचिरकालेनान्तरितं व्यवहितं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंभूतं तं लतामण्डपं दृष्ट्वा विलोक्य च भ्रातरमिव सहोदरमिव, तनयमिव सुतमिव, सुहृदमिव मित्रमिव, न विद्यतेऽन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्य स:। विस्मृतो विस्मरणं प्राप्तो निमेषो निमीलनं यस्यैवंभूतेन चक्षुषा विलोकयन्पश्यन्स्तम्भित इव स्तम्भतां नीत इव, मूर्च्छया मोहेनेन्द्रियै: करणैरुन्मुच्यमान इवोत्प्राबल्येन त्यज्यमान इव, झगिति शीघ्रमुन्मुक्तान्यङ्गानि येन स:। अनिर्देश्यत्वादिति भाव:। भूमौ पृथिव्यां समुपविश्योपवेशनं कृत्वान्तरात्मना मनसा किमप्यनिर्वचनीयं स्मरन्निव स्मृतिगोचरीकुर्वन्निव, अनुध्यायन्निवानुचिन्तयन्निव, निर्विकारं निर्विकृतिकं वदनमाननं यस्य स:। गलिता स्रस्ता लोचनाभ्यां या पयोधाराश्रुधारा तस्या: संतानं यस्मिन्नेवंभूतस्तूष्णीं मौनेनाधोमुखो नीचैर्मुखस्तस्थौ स्थितवान्। तथावस्थितं तदवस्थाप्राप्तं च तं वैशम्पायनमवलोक्य निरीक्ष्यास्माकं चेतसि चित्ते चिन्तानिरूपणोत्पन्ना। परिणामेऽवसाने धीरा स्थिरा मतिर्बुद्धिर्येषां ते तथा। एवंविधा अपि रसिकहृदया: कामिजना येनकेनचित्प्रकारेणापह्रियन्त एव वशीक्रियन्त एव। किं पुन: कुतूहलास्पदे कौतुकस्थाने प्रथम आद्ये वयस्यवस्थायां वर्तमाना: स्थिता:। जना इति शेष:। तस्मादिति हेत्वर्थे। नियतं निश्चितमिमामतिमनोहरामतिरमणीयां भूमिं वसुधामालोक्य निरीक्ष्यास्य वैशम्पायनस्येति भावयतश्चिन्तयत ईदृशी हृदयविकृतिश्चित्तविकृतिर्जातोत्पन्ना। न चिराच्च चिरकालेन तं वैशम्पायन-

---

१ निरीक्षन्. २ चलित. ३ इव लिखित इव सुचिरम्. ४ एव भित्वा परवशमिव बालाग्नि ... मूर्च्छया, इवोत्कीर्ण इव पुत्रमय इव सुचिरम्. ५ झगिति. ६ स्वस्थो. ७ अवस्थित च. ८ अचिरात्.

दर्शनीयानामवधिरेषा । तदुत्तिष्ठ । संप्रति निवर्तयामः स्नानविधिम् । अतिमहती वेला । सज्जीभूतं साधनम् । प्रयाणाभिमुखः सकलः स्कन्धावारस्त्वां प्रतिपालयन्नास्ते । किमद्यापि विलम्बितेन' इति । स त्वेवमुक्तोऽप्यस्माभिरश्रुतोऽस्मदीयालाप इव, जड इव, मूक इव, अशिक्षित इव, वक्तुं न किंचिदपि प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवलमनिमेषपक्ष्मणा निश्चलस्तब्धतारकेण संततास्रुस्रोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् । पुनः पुनश्चास्माभिरागमनायानुरुध्यमानस्तद्ग्रथितदृष्टिरेवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुरमाह स्म—'मया तु न यातव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय । न युक्तं भवतां चन्द्रापीडभुजबलपरिरक्षितं गते तस्मिन्महासाधनं गृहीत्वास्यां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुम् ।' इत्युक्तवन्तं च तमकस्मान्नाम किंचिदस्य दैवादेव वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्य सानुनयमागमनाय पुनःपुनः प्रतिबोध्य तादृशासंबद्धानुष्ठानेन जातपीडा निष्ठुरमप्यभिहितवन्तो वयम् । एवं न युक्तमस्माकं स्थातुम् । भवतः पुनर्देवस्य तारापीडस्यानन्तरादार्यशुकनासाल्लब्धजन्मनो देव्या विलासवत्याङ्कलालितस्य देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्र संवृद्धस्य तथा विद्यागृहे महता यत्नेनैव शिक्षितस्य युक्तमिदम्, यज्ज्येष्ठे भ्रातरि सुहृदि वत्सले भर्तरि जगन्नाथे च गुणवति च भवति सर्वमर्पयित्वा गते तत्परित्यागेनात्रावस्थानं कस्यापरस्येदृशो युक्तायुक्तपरि-

---

मेव वय [अ]वदाम जल्पाम । दर्शनीयानां विलोकनीयानामेषा भूरवधि सीमा दृष्टावलोकिता । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठोत्थान कुरु । सप्रतीदानी स्नानविधिमाप्लवनविधि निर्वर्तयामो निष्पादयाम । अतिमहत्यतिगरीयसी वेला वारा । जातेति शेष । साधन सैन्य सज्जीभूत सज्ज जातम् । सकलः समग्र स्कन्धावार सैन्यलोक प्रयाणाभिमुखो गमनाभिमुखस्त्वा वैशम्पायन प्रतिपालयन्निरीक्षन्नास्ते तिष्ठति । अद्यापि साम्प्रतमपि कि विलम्बितेन । कि कालक्षेपणे[ने]त्यर्थ । स तु वैशम्पायन एव पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरुक्तोऽपि कथितोऽप्यश्रुतोऽनाकर्णितोऽस्मदीय आलापो येन स इव, जड इवाचेतन इव, मूक इव एड इव, अशिक्षित इवापाठित इव वक्तु [illegible]तु न किमपि प्रत्युत्तर प्रतिवचोऽदाद्ददौ । तमेव लतामण्डपमेव केवलमेकमनिमेष निमीलनरहित पक्ष्म [illegible]स्तेन, निश्चला [illegible]रात एव स्तब्धा तारका कनीनिका यस्मिंस्तत्तेन, सतत निरन्तरमश्रुस्रोतो नेत्राम्बुप्रवाहो [illegible]स्तत्तेन, लिखि[ति]नेव चित्रितेनेव चक्षुषा नेत्रेण लतामण्डपमालोकितवान्निरीक्षितवान् । पुन पुनश्चास्माभिरागमनायात्रानयनकृतेऽनुरुध्यमानोऽनुरोध क्रियमाण । तस्मिंल्लतामण्डपे ग्रथिता लग्ना दृष्टिर्यस्यै[illegible] एवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुर निश्चयपरुषमाह स्म कथयामास । मया त्वस्मात्प्रदेशान्न यातव्य न गन्तव्यम् । [illegible] स्कन्धावार सैन्यमादाय गृहीत्वा गच्छन्तु व्रजन्तु । तस्मिंश्चन्द्रापीडे गते सति चन्द्रापीडस्य राज्ञो [illegible] बाहुवीर्येण परिरक्षित महासाधन महासैन्य गृहीत्वादायास्या भूमौ क्षणमप्यवस्थान कर्तु भवता युष्माक न युक्त न [illegible] । इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवन्त कथितवन्त च त वैशम्पायनम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । [illegible]कारणतोऽस्य वैशम्पायनस्य दैवादेव विधेरेव वैराग्यकारण विरक्ततानिदान किंचिदुत्पन्न सजातम् । [illegible] सानुनय सविनय पुन पुनरागमनायात्रानयनकृते प्रतिबोध्य प्रतिबोध दत्त्वा तादृश तथाविध [illegible]ताचरण तेन जातपीडा उत्पन्नबाधा वय निष्ठुरमपि परुषमप्यभिहितवन्त. कथितवन्त· । [illegible] न युक्त न युक्तिमत । तारापीडस्य राज्ञोऽनन्तरादव्यवहितात् । तत्सदृशादित्यर्थ । आर्यशुक[illegible] तस्य देव्या विलासवत्या अङ्क क्रोडस्तेन लालितस्य पालितस्य, देवेन चन्द्रापी[illegible] वृद्धि प्राप्तस्य, तथा विद्यागृहे विद्याभ्यसनसद्मनि महता यत्नेनैव गरीयसा प्र[illegible] भवतस्तव न्याय्यमिद युक्तम । यद्यस्मात्कारणाज्ज्येष्ठे वृद्धे भ्रातरि सहोदरे [illegible] भर्तरि पोषके जगन्नाथे विश्वनायके च गुणवति च भवति वैशम्पायने सर्वं सम-

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ . [illegible], अनुरुध्यमान . ४ तम्.

च्छेदः । तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्वा । अस्मिंस्तु शून्यारण्ये भवन्तमेकाकिनमुत्सृज्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्या वयम् । किमन्यो देवश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा भवान् । तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम्' इत्यभिहितोऽस्माभिरीषदिव विलक्षहासेन वचनेना[1]स्मानवादीत्—'किमहमेतावदपि न वेद्मि, यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र[2] न पारयामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन सर्वत्र विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथाहि स्मरन्निव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते, पश्यन्तीव किमपि न दृष्टिरन्यतो वलति, आसक्तमिव क्वापि हृदयं किमपि न जानाति, निगडिताविव पदमपि दातुं न चरणावुत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव[3] स्थाने तनुः । तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् । अथ बलाद्भवन्तो मां निनीषवः, तत्रापि चलितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न संभावयामि । अत्र तु पुनस्तिष्ठतो यदेतदन्तर्हृदये किमप्यनवसीयमानं[4] विपरिवर्तते मे । येनैव विधृतोऽस्मि तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेतसि[5] मे । तदलं निर्बन्धेन । गच्छन्तु भवन्तः । भवतु[6] यावज्जीवमा तृप्तेश्चन्द्रापीडदर्शनसुखम्[7] । अल्पपुण्यस्य तु तन्मे प्राप्तमपि

प्रमर्पयित्वा वितीर्य गते सति तत्परित्यागेन तद्राहित्येनात्राच्छोदसरस्यवस्थान कस्यापरस्य त्वदभिलम्बेऽशो युक्तायुक्तयोर्न्याय्यान्याय्ययो. परिच्छेदो निर्णीयते । अस्माक तवोपरि स्नेह. प्रीतिर्भक्तिर्वा आराध्यत्वेन ज्ञान तावत्तिष्ठत्वास्ताम् । अस्मिंस्तु शून्यारण्ये जनरहिताटव्यामेकाकिनमसहाय भवन्तमुत्सृज्य त्यक्त्वा गता सन्तो वय चन्द्रवच्छीतलप्रकृतिना शिशिरस्वभावेन देवेन चन्द्रापीडेनैव कि वक्तव्या कि कथनीया । किमन्यस्मा-दितर. [देव.] चन्द्रापीडोऽन्यो वा चन्द्रापीडाद्भिन्नो भवास्त्वम् । तदिति हेत्वर्थे । अय समोहोऽज्ञानमुन्मुच्यता त्यज्यताम् । गमनाय धीर्बुद्धिराधीयता स्वीक्रियताम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरभिहित कथित ईषदिव मना-गिव विलक्ष वीक्षापन्न हासो हास्य यस्मिन्नेवविधेन वचनेनास्मानवादीदब्रवीत् । अहमेतावदप्येतावन्मात्रमपि किं न वेद्मि न जानामि, यद्यस्मात्कारणाद्भवन्तो मा गमनाय प्रबोधयन्ति प्रबोध कुर्वन्ति । अपि चेति प्र-कारान्तरे । चन्द्रापीडेन विनान्यत्रा[न्य]स्मिन्प्रदेशेऽह क्षणमपि स्थातु न पारयामि न समर्थो भवामि । एषा पूर्वोक्तैव मे मम गरीयसी गरिष्ठा परिबोधना प्रतिबोध । **तथापीति** । अह किं करोमि किं कुर्वे । अनेन क्षणेन समयेन मे मम प्रभुत्व सामर्थ्य सर्वत्र सर्वस्मिन्स्थले विगलित विनष्टम् । तदेव दर्शयन्नाह—**तथाही-ति** । मनोऽन्यत्र किमपि न प्रवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—स्मरन्निव स्मृतिं कुर्वन्निव । दृष्टिर्दृक्किमप्यन्यतो न वलति न पश्चान्निवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—पश्यन्तीव विलोकयन्तीव । हृदय चेत क्वापि कुत्रापि किमपि न जानाति नावकलयति । अत उत्प्रेक्षते—आसक्तमिवालग्नमिव । चरणौ पादौ पदमपि दातु नोत्सहेते नोत्साह कुरुतः । अत उत्प्रेक्षते—निगडिताविव नियन्त्रिताविव । अस्मिन्नवस्थाने मे तनु शरीर कीलितेव कीलया नियन्त्रितेव । तत्तस्मात्कारणादात्मना तु स्वेन त्वह यातुमितो गन्तुमसमर्थोऽक्षम । अथेति प्रकारान्तरे । भवन्तो यूय बलाद्धठान्मा वैशम्पायन निनीषवो नेतुमिच्छव । तत्रापि तस्मिन्नपि प्रदेशेऽस्मात्प्रदेशाच्चलितस्य गन्तु प्र-वृत्तस्यात्मन स्वस्य जीवितधारण न सभावयामि नावकलयामि । **अत्र त्विति** । अस्मिन्स्थले पुनस्तिष्ठतो न यदेतदन्तर्हृदये चेतसि किमप्यनिर्दिष्टनामकमनवसीयमानमज्ञायमान विपरिवर्तते परिभ्रमति । येनैवाह विधृ-तोऽस्मि । इति मे मम चेतस्यस्ति । इतियोग्यमाह—**तेनैवेति** । तेनैव हृदयान्तर्वर्तिना प्राणा असवोऽवश्य निश्चयेन धार्यन्ते ध्रियन्ते । तत्तस्माद्धेतोर्निर्बन्धेनात्याग्रहेणाल कृतम । भवन्तो यूय गच्छन्तु व्रजन्तु । चन्द्रापी-डस्य दर्शनमवलोकन तदेव तस्माद्वा सुख यावज्जीव यावत्प्राणधारण तावदातृप्तेर्भवतु सम्पद्यताम् । अल्पपुण्यस्य तु

---

१ वदनेन २ ह्यन्यत्र. ३ अस्मिन्नेव ४ अनर्मीयमानम्, अनर्थीयमानम ५ चेतसि ६ अनुभवन्तु. ७ चन्द्रा-पीडमुखदर्शन.

करतलादेवैवमाच्छिद्य दैवेन नीतम्' इत्यभिदधानश्च कौतुकात् 'किमेतत्, येनैवं भापसे । नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपम्' इत्यस्माभिः पुनःपुनः पृष्टोऽप्यभ्यधात्—'लज्जेऽहमेवं वक्तुम् । तथापि शपामि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन, यदि किंचिदपि जानामि यत्केन कारणेन न शक्नोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद् व्रजन्तु भवन्तः' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मुहूर्तादिव चोत्थाय तेपु तेपु रम्यतरेपु तरुतलेपु लतागहनेपु सरस्तीरेपु तस्मिश्च देवायतने किमपि नष्टमिवान्विष्यन्ननन्यदृष्टिर्बभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्वं निःश्वस्य तस्मिल्लतागहने पुनरुपविश्य तस्थौ । वयमपि कृतवीरुत्संनिधानास्तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया स्थिता एव । गतवति समधिक इव यामद्वये शरीरस्थितिकरणायास्माभिरभ्यर्थितः प्रत्युवाच—'वयस्यचन्द्रापीडस्य खल्वमी स्वजीवितादपि वल्लभतरा प्राणाः । तद्यदि बलादपि परित्यज्य मां गच्छन्ति, तथाप्येपां संधारणे मया यत्नः कार्यः । किं पुनरगच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चाहमर्थी । न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला' इत्यभिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूलफलैर्वनवासोचितां शरीरस्थितिमकरोत् । निर्वर्तितशरीरस्थितौ तस्मिन्वयमपि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण

मे मम तद्दर्शनसुख प्राप्तमपि लब्धमपि करतलादेव हस्ततलादेव । एव पूर्वोक्तन्यायेनाच्छिद्याक्षिप्य दैवेन विधिना नीत गृहीतमित्यभिदधान इति ब्रुवाणश्च कौतुकात्कुतूहलेनैतत्किं वर्तते, येन हेतुना त्वमेव भापस एव वदसि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपमभ्यर्ण नायासि नागच्छसि । इत्यस्माभि पुन पुनर्वारंवार पृष्टोऽप्यनुयुक्तोऽप्यभ्यधादवोचत् । अहमेव वक्तु कथयितु लज्जे त्रपामि । तथा[पि] लज्जावत्त्वेऽपि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन प्राणितेन शपामि शपथ करोमि, यद्यह किमपि जानाम्यवकलयामि । केन कारणेनातो गन्तु यत्र शक्नोमि न समर्थो भवामीति । अपि च युक्त्यन्तरे । भवतामपि युष्माकमप्यय वृत्तान्त उदन्त प्रत्यक्ष एवानुभवसिद्ध एव । तत्तस्माद्धेतोर्भवन्तो व्रजन्तु गच्छन्तु । इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मौनेन स्थितवानित्यर्थ । मुहूर्तादिवोत्थाय चोत्थान कृत्वा च तेपु तेपु रम्यतरेष्वतिमनोहरेपु तरुतलेपु वृक्षतलेपु लतागहनेपु वल्लीगहरेपु सरस्तीरेपु तटाकतटेपु तस्मिश्च देवायतने चैत्ये किमपि किंचिदपि नष्टमिव गतमिवान्विष्यञ्शोधयन् [न] अन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्यैवभूतो बभ्राम भ्रमण चकार । चिरमिव चिरकालसदृश भ्रान्त्वा च भ्रमण कृत्वा खिन्न खेद प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्य स सनिर्वेद सखावमाननमूर्ध्वमुपरिष्टान्नि.श्वस्य नि श्वासं मुक्त्वा तस्मिन्पूर्वोक्ते लतागहने पुन[illegible]यवारमुपविश्योपवि(वे)शन कृत्वा तस्थौ स्थितवान् । कृत विहित वीरुधा वल्लीना संनिधान समीप [illegible] वयमपि तस्य वैशम्पायनस्य प्रतिबोधन तस्य प्रत्याशा वाञ्छा तया स्थिता एव । समधिके किंचिदधिके यामद्वये प्रहरद्वितये गतवति व्यतीते सति शरीरस्थितिकरणाय देहधारणाकृतेऽस्माभिरभ्यर्थित प्रार्थितः [illegible] प्रत्यब्रवीत् । वयस्य[स्य] मित्रस्य चन्द्रापीडस्य खलु निश्चयेनामी प्राणा स्वजीवितादपि स्वकीयजीवितादपि [illegible] । अतिशयेन प्रिया इत्यर्थ । तत्तस्माद्धेतोर्बलादपि हठादपि यदि मा परित्यज्य मुक्त्वा गच्छ[illegible], तथाप्येपा प्राणाना संधारणे रक्षणे मया यत्न प्रयास कार्य । अगच्छतामव्रजतामेवैपा किं पुनर्भ[illegible] । [illegible]नैव चन्द्रापीडावलोकनेनैवाहमर्थी प्रयोजनवान् । न मृत्युना न कालधर्मेण । तस्माद्धेतोरत्र [illegible] । इत्यभिधायेत्युक्त्वोत्थायोत्थान कृत्वा स्नात्वा च कन्दमूलफलै कृत्वा वनवासस्योचि[illegible] देहसाधनमकरोदकल्पयत् । निर्वर्तिता निष्पादिता शरीरस्थितिर्येनैवंविधे तस्मिन्वैश[illegible] निष्पादि[त]वन्त । शरीरस्थितिमिति शेप । अनेनैव क्रमेण परिपाट्या

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ लतागहेपु ४ [illegible] ५ अन्यतमस्मिन्, अन्यतमस्मिन्. ६ प्रतिबोधना. [illegible]

विस्मितान्तरात्मानो[1] रात्रौ च दिवा च किमेतदिति तद्वृत्तान्तमेवानुभावयन्तो[2] दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः सुकृतशम्बलसंविधानं[3] तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा चागता वयम् । यच्चाग्रतो न प्रेषितः संवादकस्तदेकं[4] तावदन्तरा गच्छतो देवस्यासौ न परापतत्येवं[5] । अपरमपि चिरात्प्रविष्टमात्रस्यैव[6] देवस्य मा पुनरागमनक्लेशोऽभूत्' इति । चन्द्रापीडस्य तु तं स्वप्नेऽप्यनुप्रेक्षणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तमाकर्ण्य युगपदुद्वेगविस्मयाभ्यामाक्रान्तहृदयस्योदपादि[7] चेतसि—'किं पुनरीदृशस्य सर्वपरित्यागकारिणो[8] वनवासैकशरणस्य वैराग्यस्य कारणं भवेत् । स्वीयं च न पश्यामि किंचित्स्खलितम् । तातप्रसादात्तु मामिव तमपि चरणतललुठित[9]चूडामणयोऽर्चयन्त्येव राजानः । ममेव तस्यापि चेच्छाधिकेषु[10] सर्वोपभोगेषु न किंचिदपि हीयते । ममेव तस्याप्याज्ञा न विहन्यत एव । अहमिव[11] सोऽपि प्रसादान्करोत्येव[12] । मत्त इव तस्मादपि बिभेत्येवापराधिजनः । मयीव तस्मिन्नपि सर्वाः संपदः तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य । अथागच्छंस्तातेनाम्त्रया[13] वार्यशुकनासेन[14] मनोरमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्देन न संभावितः । विनयाधिक्येच्छुना तातेन शुकनासेन वा किंचित्पीडाकरमभि-

---

विस्मितो विस्मयं प्राप्तोऽन्तरात्मा येषामेवंभूता वयं रात्रौ निशायां च दिवा च वासरे किमेतदिति तद्वृत्तान्तं तदुदन्तमनुभावयन्तोऽनुचिन्तयन्तो दिनत्रयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा तस्य वैशम्पायनस्यागमनमानयनं च तयोर्निष्प्रत्याशा निराशाः सन्तः सुकृतमेव शम्बलं पाथेयं तस्य संविधानं करणं तस्य तदेव चा(च)परिकरं परिच्छदं तत्र तस्मिन्प्रदेशे स्थापयित्वा च वयमागता आयाताः । **यच्चेति** । यदग्रतः संवादकः संदेशहारको न प्रेषितो न प्रहितः । तत्र नियामकद्वयम् । तदेव दर्शयन्नाह—**तदेकमिति** । एकं तावद्देवस्य गच्छतोऽन्तरा मध्येऽसौ न परापतत्येव मिलितुं न शक्नोत्येव । अपरमप्यन्यदपि नियामकम् । चिराद्बहुकालेन प्रविष्टमात्रस्यागतमात्रस्य देवस्य पुनर्द्वितीयवारमागमनक्लेशो मा भूत् । माङ्योगे लुङ् । चन्द्रापीडस्य तु स्वप्नेऽपि स्वप्नदशायामप्यनुत्प्रेक्षणीयमवितर्कणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तं मन्त्रिसुतोदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा युगपत्समकालमुद्वेगोऽरतिर्विस्मय आश्चर्यं च ताभ्यामाक्रान्तं व्याप्तं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापीडस्येति चेतस्युदपाद्युत्पन्नम् । ईदृशस्यानिर्वचनीयस्य सर्ववस्तुनः परित्यागं करोतीत्येवंशीलस्य वनवास एवैकमद्वितीयं शरणं यस्यैवंभूतस्य वैराग्यस्य कारणं निदानं किं पुनर्भवेत् । स्वीयमात्मीयं च स्खलितं वैगुण्यं किंचिन्मनाङ् न पश्यामि नावलोकयामि । तातप्रसादात्पितुरनुग्रहात् तु मामिव चन्द्रापीडमिव तमपि वैशम्पायनमपि चरणतलेऽङ्घ्रितले लुलिता लुठिताश्चूडामणयः शिरोमणयो येषामेतादृशो राजानो भूभुजोऽर्चयन्त्येव पूजयन्त्येव । ममेव चन्द्रापीडस्येव तस्यापि वैशम्पायनस्यापीच्छाधिकेषु समीहाभ्यधिकेषु सर्वोपभोगेष्वशनादिषु न किंचिदपि मनागपि हीयते । न्यूनं न भवतीत्यर्थः । हीयत इति कर्तरि प्रयोगः । ममेव तस्यापि वैशम्पायनस्याप्याज्ञा निर्देशोऽन्यैर्न विहन्यत एव न खण्ड्यत एव । अहमिव चन्द्रापीड एव सोऽपि वैशम्पायनोऽपि प्रसादान्वस्त्रादिप्रदानरूपान्करोत्येव सृजत्येव । मत्त इव मदिव तस्मादपि वैशम्पायनादप्यपराधिजनो बिभेत्येव भीतिं प्राप्नोत्येव । मे(मयी)व मय्येव तस्मिन्नपि वैशम्पायनेऽपि सर्वाः समग्राः संपदो विभूतयः । तमपि वैशम्पायनमप्यालोक्य निरीक्ष्य मामिव चन्द्रापीडमिव लोकस्यापि जनस्यापि स्पृहा वाञ्छोत्पद्यते जायते । आगच्छन्नसौ तातेनाम्बया वार्यशुकनासेन मनोरमया वा तनयः पुत्रस्तस्मिन्स्नेहः प्रीतिस्तस्योचितेन योग्येन सौहार्देन प्रीत्या न संभावितो नालोचितः । विनयः प्रश्रयस्तस्याधिक्यमतिरेकता तदिच्छतीत्येवंशीलेन तातेन शुकनासेन वा किंचिन्मनाक्पीडाकरं पीडाजनकमभिहितं कथितम् ।

---

१ आत्मनो. २ तम. ३ बल. ४ संदेशक, सवादः. ५ एवम्. ६ प्रविष्टकायमात्रस्य. ७ स्मय. ८ त्याग. ९ लुठित. १० वाञ्छाधिकेषु. ११ अहमपि. १२ प्रसादान्करोति. १३ अथागच्छन्. १४ च.

हितम् । ताडितो वा । तत्रापि नैवासावेवं स्नेहतः पिशुनस्वभावो वा, गुरुजनाभक्तौ वा, गुणोपादानविमुखो वा, तरलचित्तो वा । यत्किंचनकारी यःकश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिराढ्यपुत्रतागर्वितो दुःशिक्षितो दुर्विनीतो वा, पुत्रैकतादुर्ललितो वा । यो जन्मनः प्रभृति सर्वप्रकारोपकारिणो गुरुजनस्योपरि खेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा । प्रशमस्यापीदृशस्य नैष कालः । अद्याप्यसौ विद्वज्जनोचिते गार्हस्थ्य एव न निवेशितः, देवपितृमनुष्याणामानृण्यमेव नोपगतः, अगत्वा चानृण्यमृणत्रयेण बद्धः क्व गतः । न तेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशः प्रतिष्ठां नीतः । नानन्तदक्षिणैर्महाक्रतुभिरिष्टम् । न सत्रकूपप्रपाप्रासादतटाकारामादिभिः कीर्तनैरलंकृता मेदिनी । नाकल्पस्थायि दिशोयायि यशो विप्रकीर्णम् । न गुरवोऽनुवृत्त्या सुखं स्थापिताः । न स्निग्धबन्धूनामुपकृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः । न साधवः परिवर्धिताः । नानुजीविनः संविभक्ताः । न दृष्टाः श्रुता वाङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखान्यनुभूतानि । न तेन पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकामानामेकोऽपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम्' इत्याक्षिप्तचेताश्चिन्तयंश्चिरमिव तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृदयोऽपि यथाक्रियमाणप्रसादसंमान-

---

ताडितो वा प्रहतो वा । तत्रापि ताडनादिष्वप्यसौ वैशम्पायनो मद्विषये स्नेहतः स्नेहान्नैव पिशुनस्वभावः खलप्रकृतिः । गुरुजनानां पित्रादीनां वाभक्तोऽनाराधकः । गुणानामुपादानं ग्रहणं तत्र विमुखः पराङ्मुखो वा । तरलं चित्तं यस्य स तथा चञ्चलहृदयो वा । यत्किंचन यत्तत्करोतीत्येवंशीलः स तथा यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिस्तुच्छस्वभाव आढ्यपुत्रतया वा, गर्वितः स्मयं प्राप्तो दुःशिक्षितो दुरध्यापितो दुर्विनीतो वा प्रश्रयरहितः, पुत्रस्यैकतैक्यं तया दुर्ललितो दुश्चेष्टितो वा । स जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तिमारभ्य सर्वप्रकारेणोपकारिण उपकृतिविधायिनो गुरुजनस्य मातृप्रभृतिलोकस्योपर्येव खेदं कुर्याद्विदध्यात् । अनुबन्धात्सबन्धाद्वा विरमेन्निवर्तयेत् । ईदृशस्यैतादृशस्य प्रशमस्यापि [न] एष कालो नायं समयः । अत्र सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । अद्याप्यद्य यावत्, स वैशम्पायनो विद्वज्जनोचिते पण्डितलोकयोग्ये गार्हस्थ्ये गृहस्थाश्रम एव न निवेशितो न स्थापितः । देवाश्च पितरश्च मनुष्याश्च तेषामानृण्यमनृणभावमेव नोपगतो न प्राप्तः । सुतोत्पादकत्वाभावादिति भावः । आनृण्यमगत्वाप्राप्य च [illegible]णत्रयेण पूर्वोक्तेन बद्धो नियन्त्रितः क्व गतः क्व प्राप्तः । तेन वैशम्पायनेन पुत्रपौत्रसंतत्या । वंशोऽन्वयो न प्रतिष्ठा नीतो न प्रौढिमारोपितः । अनन्ता अपरिमिता दक्षि[णा] यज्ञसमाप्तेरनन्तरं दानं येष्वेवंविधैर्महाक्रतुभिर्म[illegible] न यज्ञाः कृताः । **सत्रेति** । सत्रा दानशाला, कूपा अवटा, प्रपा पानीयशाला, प्रासादा देवभूपानां सद्मानि, तटाकानि सरांसि, आरामाः कृत्रिमवनानि, एतत्प्रभृतिभिः कीर्तनैर्नामभिर्मेदिनी वसुधा [illegible] न विभूषिता । आकल्पस्थाय्यायुगान्तस्थायि दिशोयायि दिग्गमनशीलं च यशः श्लोको न विप्रकीर्णं न विस्तारितम् । गुरवो हिताहितोपदेष्टारोऽनुवृत्त्यानुकूल्येन सुखं यथा स्यात्तथा न स्थापिता नैकत्र स्थितिं [illegible] । स्निग्धाः स्नेहवन्तो ये बन्धवो भ्रातरस्तेषां नोपकृतमुपकृतिर्न कृता । प्रणयिनः सुहृदो निर्विशेष[illegible] न नीता न प्रापिताः । साध[वः] सज्जना न परिवर्धिता न वृद्धिं प्रापिताः । अनुजीविनः [illegible] न संविभक्ता न संविभागीकृताः । न कामु[क]तया दृष्टा वीक्षिताः श्रुता आकर्णिता वाङ्गनाः स्त्रियः । [illegible] जीवलोकसुखानि सांसारिकसौख्यानि नानुभूतानि । न भुक्तानीत्यर्थः । तेन वैशम्पाय[illegible] पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकामानां मध्य एकोऽप्यन्यतरोऽपि न प्राप्तः । तेन वैशम्पा[illegible] । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाक्षिप्तचेता व्याकुलहृदयश्चिरमिव बहुकालसदृशं चिन्तय[illegible] एव तरुत[ले] वृक्षतले स्थित्वा शून्यं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतोऽपि यथायोग्यं क्रिय-

---

१ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] २ राज्पुत्रता ३ आपूत [illegible].. ४ विशेष. ५ न [illegible] ६ कामनोक्षाणाम् ७ चिरमेव.

संभावनासंभावितं विससर्ज सकलमेव राजकम् । उत्थाय तत्क्षणकृतमुत्तम्भिततुङ्गतरते रणावद्धचन्दनमालमुभयपार्श्वस्थापितोत्पल्लवमुखपूर्णहेमकलशम्, द्वारात्प्रभृति सिक्तमृष्टभूमिभागम्, अन्तर्वहिश्च प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरम्, इतस्ततः संचरता कर्मान्तिकलोकेन गृहीतविविधभृङ्गारम्, मणिचामरतालवृन्तरत्नपादुकाद्युपकरणपाणिभिर्वारवनिताभिश्चाकीर्णम्, वितानतलवर्तिना मदामोदाधिवासितदिगाननेन राजहस्तिना गन्धमादनेन सनाथीकृतैकपार्श्वम् अपरपार्श्वेऽपि कल्पितेन्द्रायुधावस्थानमुपवाह्यकरेणुकाक्रान्तवाह्याङ्गणम्, अशेषद्वारावहितवहुवेत्तृलोकम्, महत्त्वाद्गम्भीरतयानेकसत्त्वशरणतया च महाजलनिधिमनुकुर्वाणम् । तथा हि सवेलावनमिव यामावस्थितानेककरिघटापरिकरेण, अन्तःप्रविष्टमहाशैलमिव गन्धमादनेन, सकल्लोलमिव संचरत्संभ्रान्तकर्मान्तिकलोकोर्मिपरम्पराभिः, सावर्तमिव प्राहरिकजनमण्डलावस्थानैः, सलक्ष्मीकमिव वराङ्गनाभिः, सरत्नमिव महापुरुषैः, सहंसमालमिव सितपताकाभिः, सफेनपटलमिव कुसुमप्रकरैः, हरिमिवानन्तभोगपरिकरं कायमानमविशत् । प्रविश

माणा विधीयमाना प्रसादो वस्त्रादिप्रदानम्, समानमत्यादर, तयोः संभावना चिन्तना तया संभावित सत्कृत सकलमेव समग्रमेव राजक राजसमूह विससर्ज गृहगमनाय निदेश दत्तवान् । उत्थायोत्थान कृत्वा तत्क्षणं तत्काल कृत विहितमुत्तम्भित नियन्त्रित तुङ्गतरमुच्चैस्तर यत्तोरण तत्रावद्धा चन्दनमाला यस्मिन् । **उभयेति** । उभयपार्श्वयोर्वामदक्षिणयो स्थापितो विन्यस्त उदूर्ध्व पल्लवो मुखे यस्यैवभूत पूर्णहेमकलशो यस्मिन् । द्वारात्प्रभृति प्रतोल्या आरभ्य सिक्त. सिञ्चितो मृष्ट शोधितो भूमिभागो यस्मिन् । अन्तर्वहिश्च प्रकीर्णोऽवध्वस्त. सुरभिकुसुमाना सुगन्धपुष्पाणा प्रकर. समूहो यस्मिन् । इतस्तत संचरता भ्रमता कर्मान्तिकलोकेन सेवकजनेन गृहीतो विविधोऽनेकविधो भृङ्गार कनकालुका यस्मिन् । **मणीति** । मणिखचितानि चामराणि वालव्यजनानि, तालवृन्तानि व्यजनानि रत्नाना मणीना पादुका 'पावडी' इति प्रसिद्धा । एता आदौ यस्मिन्नेतादृशमुपकरणमुपस्कर पाणौ हस्ते यासामेवविधाभिर्वारवनिताभिर्वेश्याभिराकीर्णं भृतम् । **वितानेति** । वितानमुल्लोचस्तस्य तलमधोभागस्तत्र वर्तिना मदस्य दानस्य य आमोद परिमलस्तेन [अधि]वासित सुरभीकृत दिश आनन येनैवभूतेन राजहस्तिना नृपकरिणा गन्धमादनेन सनाथीकृत सहितमेकपार्श्व यस्मिन् । अपरपार्श्वेऽपि तदितरपार्श्वेऽपि कल्पित विरचितमिन्द्रायुधस्याश्वस्यावस्थानमुपवेशनस्थल यस्मिन् । उपवाह्यैर्वितुं योग्या उपवाह्या याः करेणुका हस्तिन्यस्ताभिराक्रान्त व्याप्त वाह्याङ्गण यस्मिन् । **अशेषेति** । अशेषाणि समग्राणि यानि द्वाराणि तेष्ववहित स्थापितो वहुवेत्तृलोको यस्मिन् । महत्त्वादायतत्वाद्गम्भीरतयालब्धमध्यतयानेके ये सत्त्वा प्राणिनस्तेषा शरणतयाश्रयतया च महाजलनिधिं महासमुद्रमनुकुर्वाण विडम्बयमानम् । तस्मात्सादृश्यादिति भाव । तदेव दर्शयन्नाह—**तथा हीति** । सह वेलावनेन वर्तमानमिव । केन । यामावस्थिता चतुष्किकास्थिता या अनेककरिघटास्तासा परिकरेणोपस्करेण । उच्चैस्त्वसाम्यात्करिघटाना वनसाम्यम्, परिकरस्य श्वेतत्वसाम्याद्वेलाया सादृश्यम । अन्त प्रविष्टो मध्यगतो महाशैलो महान्पर्वतो यस्मिन्नेवभूतमिव । केन गन्धमादनेन । गन्धमादननाम्ना गजेनेत्यर्थ । उच्चत्वकृष्णत्वसाम्याद्गन्धमादनस्य पर्वतोपमानम । सह कल्लोलेन तरङ्गेण वर्तमानमिव । काभि । सचरन्त इतस्ततो भ्रमन्त संभ्रान्ताश्चकिता ये कर्मान्तिकलोका सेवकजनास्त एवोर्मिपरम्परा ताभि । सहावर्तेन पयसा भ्रमेण वर्तमानमिव । कै । प्राहरिका ये जनास्तेषा मण्डलेनावस्थानैरुपवेशनै. । सह लक्ष्म्या वर्तमानमिव । काभि । वराङ्गनाभिर्वरयोषिद्भि । एतेन तासा लक्ष्मीतुल्य[ता] सूचिता । सह रत्नेन मणिना वर्तमानमिव । कै । महापुरुषै सत्पुरुषै । एतेन महापुरुषाणा रत्नसादृश्यमाविष्कृतम । सह हंसमालया सितच्छदपङ्क्त्या वर्तमानमिव । काभि । सितपताकाभि श्वेतवैजयन्तीभि । तासा हंसपङ्क्तिसादृश्यादिति भाव । सह फेनपटलेन वर्त

---

१ विसर्ज. २ मसृष्ट ३ दिग्मण्डलेन ४ अवस्थित ५ यामिकस्थित.

चागृहीतप्रतिकर्मतया मलिनवेषाभिरुद्विग्नदीनमुखीभिरितस्ततो वराङ्गनाभिर्यामिकलोकेन कर्मान्तिकैश्च प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोककारकेणेव मदामोदेनावेदिते निसृष्टशून्यदृष्टिर्गन्धमादने शनैःशनैर्वासभवनमयासीत् । तत्र चापनीतसमायोगो विमुच्याङ्गानि शयनीये तैरुतालवृन्तानिलेन संवीज्यमानोऽङ्गसंवाहकारिभिश्च शनैःशनैरपनीयमानागमनखेदः सकलरजनीप्रजागरखिन्नोऽपि चाप्राप्तनिद्रासुखो दुःखासिकया पुनरपि दुःखान्तरहेतुं चिन्तामेवाविशत्—'यदि तावदप्रतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा महति शोकार्णवे निक्षिप्य तौ तनयविरहशोकविक्लवं तातं शुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्यास्मादेव प्रदेशाद्गच्छामि, तदा मयापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति । निवृत्य पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे हृदयम् । तत्किं करोमि । अथवास्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे प्रियसुहृदात्मानं मां च परित्यजताप्यपरेण प्रकारेण गमनमुत्पादयता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरुपकृतमेव । तदधुना वैशम्पायनप्रत्यानयनाय यान्तं न तातो नाम्बापि नार्यशुकनासोऽपि निवारयितुं शक्नोति

मानमिव । कैः कुसुमानां पुष्पाणां प्रकरैः समूहैः । हरिमिव कृष्णमिव । अनन्तः सख्यातुमयोग्यो यो भोगस्तस्य परिकरः परिवारो यस्मिन् । हरिपक्षेऽनन्तस्य शेषनागस्य भोगः शरीरं तदेव परिकरो यस्येत्यर्थः । एवंविधं कायमानमविशत् । प्रवेशं चकारेत्यर्थः । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वे(त्वा) चागृहीतमनात्तं प्रतिकर्माङ्गसस्कृतं याभिस्तासां भावस्तत्ता तया मलिनः श्यामो वेषो नेपथ्यं यासां ताभिः । उद्विग्नमुद्वेगं प्राप्तमत एव दीनं स्वल्पतया दृश्यमानं मुखं यासामेवंविधाभिः । इतस्ततः संचरद्भिरिति शेषः । वराङ्गनाभिर्वा(र्वे)रयोषिद्भिर्यामिकलोकेन चतुर्दिक्स्थितजनेन कर्मान्तिकैश्च दासादिभिश्च प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणस्तूष्णीमिव जोषमिवालोककारकेण जनोत्सारकवेत्रिणा मदो दानं तस्यामोदेन परिमलेन चावेदिते ज्ञापिते गन्धमादने गजविशेषे निसृष्टा दत्ता शून्योपयोगरहिता दृष्टिर्दृग्येनैवंभूतः शनैःशनैर्मन्दं मन्दं वासभवनं वासगृहमयासीदगमत् । **तत्रेति** । तस्मिन्वासभवनेऽपनीतो दूरीकृतः समायोगः संबन्धः । अन्येषामिति शेषः । येनैवंभूतोऽङ्गानि हस्तपादादीनि विमुच्य । तत्प्रयोजकप्रयत्नाभावादिति भावः । शयनीये शय्यायां तरुणां वृक्षाणां तालवृन्तानि व्यजनानि तेषामनिलेन वायुना संवीज्यमान उद्धूयमानोऽङ्गस्य शरीरस्य संवाहः समर्दस्तत्कारिभिस्तत्करणशीलैश्च । शनैःशनैर्मन्दमन्दमपनीयमानो दूरीक्रियमाण आगमनखेदो यस्यैवंभूतः सकला समग्रा या रजनी तस्या प्रजागरो जागरणं तेन खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽपि दुःखेन कृच्छ्रेणासिकावस्थानं तया प्राप्तं निद्रासुखं येनैवंविधः पुनरपि द्वितीयवारमप्यस्माद् खादन्यानि दुःखानि दुःखान्तराणि तेषां हेतुं निदानभूतां चिन्तां मानसीव्यथामविशत्प्रविष्टोऽभूत् । **यदीति** । तावदादौ तातेन तारापीडेनाम्बया विलासवत्या वाप्रतिमुक्तोऽविसृष्टस्तौ मातृपितरौ महति [illegible] शोकार्णवे शुचसमुद्रे निक्षिप्य पातयित्वा । **तनयेति** । तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तस्माच्छोकस्तेन विक्लवं विधुरं तातं शुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्याश्वासनामकृत्वास्मादेव प्रदेशात्स्थानाद्यदि गच्छामि व्रजामि, तदा मयापि चन्द्रापीडेनापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति । सादृश्यं कृतं स्यात् । निवृत्त्य [illegible] पुनर्गमने च मे मम हृदयं चेतोऽमुक्तिपक्षमाशङ्कते आरेकते । तदिति हेत्वर्थे । अहं किं करोमि किं कुर्वे । अथवेति पक्षान्तरे । मे ममाप्रतिमुक्तिशङ्का ततो मोचनं स्यान्न वेति संदेहः । अस्थान [illegible] एव । अयुक्तेत्यर्थः । यतः प्रियसुहृदा वल्लभमित्रेण वैशम्पायनेनात्मानं स्वं मां च चन्द्रापीडं परित्यजता त्यागं कुर्वतापि अपरेणान्येन प्रकारेण विधानेन गमनं यात्रामुत्पादयतोत्पत्तिं कुर्वता कादम्बर्या गन्धर्वपुत्र्याः समीपेऽन्तिके गमनं यानं तस्योपायचिन्तया पर्याकुला व्याकुला मतिर्यस्यैवंभूतस्य ममोपकृतमेवोप[illegible] । एतन्निमित्तेन तत्र गमनं सुखेन भविष्यतीत्यर्थः । तत्तस्माद्धेतोर्वैशम्पायनस्य प्रत्यानयन[illegible] न तातस्तारापीडो नाम्बापि विलासवत्यपि नार्यशुकनासोऽपि मां चन्द्रापीडं

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]माने. ५ निक्षिप्य. ६ अस्थानप्रतिमुक्ति ७ गमनमप्युत्पादयता.

माम् । गतश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पार्श्वेन पुरस्ताद्गमिष्यामि ।' इति निश्चित्य तत्कालकृतं वैशम्पायनवियोगदुःखं परिणामसुखमौषधमिव बहु मन्यमानो मुहूर्तमिव स्थित्वा विश्रान्तः सुखितैरङ्गैरापूरिते तृतीयार्धयामशङ्खे शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय च यत्रैव कादम्बरी तत्रैव वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव संस्तभ्य हृदयं शून्यान्तरात्मा पुनरेव संवर्गिताशेषराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत् । कृताहारश्चान्तर्ज्वलतो मदनानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहायकमिव कर्तुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमष्टास्वपि दिक्षु युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययत्नेनैव संतापमित्याकलय्येव गगनतलमध्यमारूढे सवितरि आतपव्याजेन रजतद्रवमिवोत्तप्तमुद्गिरति रश्मिजाले, निर्भिद्य विशन्तीष्विव शरीरमातपकणिकासु, पुञ्ज्यमानप्राणिसंघातासु तलप्रवेशात्संकटायमानासु पादपच्छायासु, बहिरालोकयितुं चाप्यपारयन्तीषु दृष्टिषु, ज्वलत्स्विव दिङ्मुखेषु, दुःस्पर्शासु भूमिषु, निःसंचारेषु पथिषु, संकटप्रपाकुटीरोदरोदपीतिपुञ्जितेष्वध्वन्येषु, नाडिंधमश्वासातुरेषु स्वनीडावस्थायिषु पत्त्ररथेषु, पल्वलान्तर्जलप्रवेशितेषु महिषवृन्देषु, अरविन्ददलशकलकिंजल्कविच्छुरितमिच्छाविलोडि-

---

निवारयितु प्रतिषेधयितु शक्नोति समर्थो भवति । **गतश्चेति** । तत्र प्राप्तश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पूर्वपरिशीलितेन पार्श्वेन वामदक्षिणयोरन्यतरेण पुरस्तादग्रे गमिष्यामि व्रजिष्यामि । इति निश्चित्य निश्चय कृत्वा तत्कालकृत तदात्वविहित वैशम्पायनस्य वियोगदु ख विरहकृच्छ्रमोषधमिव, अर्थात्कटुकभैषज्यमिव, परिणामे प्रान्ते सुख सौख्यकृद्बहु यथा स्यात्तथा मन्यमानो जानानो मुहूर्तमिव घटिकाद्वयसदृशमिव स्थित्वा विश्रान्तो विश्राम गतः सुखितै सुख प्राप्तैरङ्गैस्तृतीयोऽर्धो यस्मिन्नेवविधो यो याम प्रहरस्तस्य शङ्खे जलज आपूरिते वादिते सति शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठदुत्थितो बभूव । उत्थाय चोत्थान कृत्वैव यत्रैव यस्मिन्नेव स्थले कादम्बरी तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे वैशम्पाय[न] इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव स्वकीयसत्त्वावलम्बनेनैव हृदय चेत' संस्तभ्य सस्तम्भन कृत्वा शून्योऽन्तरात्मा चेतो यस्य स तथा पुनरेव द्वितीयवारमेव सवर्गित एकीभूतोऽशेष समग्रो राजलोको यस्यैवभूत शरीरस्थितिं देहपालनामकरोदकल्पयत् । कृतो विहित आहारो भोजन येनैवविधश्च सन्मदनानलस्य कामवह्नेरन्तर्मध्ये ज्वलत प्रज्वलत सतो वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तस्माद्य शोकशुक्स एवाग्निर्वह्निस्तस्य च बहिरपि ज्वलत सत सतापदानाय तप्तिवितरणाय साहायकमिव साहाय्यमिव कर्तु विधातुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमतिकृच्छ्रमष्टास्वपि दिक्षु युगपदेकवार प्रसारितकरो विस्तारितकिरणोऽयत्नेनैवाप्रयासेनैवाह सताप करोमीत्याकलय्येवाकलना कृत्वेव गगनतलमध्य सवितरि सूर्य आरूढे प्राप्ते सति, आत[प]व्याजेनालोकमिषेणोत्तप्तमुष्णीकृत रजतद्रवमिव रूप्यरसमिव रश्मिजाले किरणसमूह उद्गिरत्युद्गमति, शरीर देह निर्भिद्य द्विधा कृत्वा विशन्तीष्विव प्रवेश कुर्वन्तीष्विवातपकणिकासु सत्सु, पुञ्ज्यमान सघातीक्रियमाण. प्राणिसघातो जीवसमूहो यास्वेवविधासु पादपच्छायासु तलप्रवेशादधोगमनात् । किरणानामिति शेष । सकटायमानासु सकीर्णायमानासु सत्सु बहिरप्यालोकयितु वीक्षितु दृष्टिषु नेत्रेष्वपारयन्तीष्वशक्नुवतीषु सत्सु, ज्वलत्स्विव दह्यमानेष्विव दिङ्मुखेष्वाशाननेषु सत्सु, दुर्दु खेन स्पर्शो यासामेवविधासु भूमिषु सत्सु, नि सचारेषु सचरणरहितेषु पथि[षु] मार्गेषु सत्सु, सकटा अविस्तीर्णा या प्रपा पानीयशालास्ताश्च कुटीराणि तेषामुदरेषु मध्येष्वुदकस्य पानमुदपीतिस्तदर्थं पुञ्जितेषु सघीभूतेष्वध्वन्येष्वध्वनीनेषु सत्सु, नाडिंधमतीति नाडिंधम एवविधो य श्वासो नि श्वासस्तेनातुरेषु पीडितेषु स्वनीडानि स्वकीयकुलायानि तेष्ववस्थायिष्ववस्थानकारिषु पत्त्ररथेषु पक्षिषु सत्सु, पल्वलान्यखातसरासि तेषामन्तर्जले प्रवेशितेषु प्रवेश कारितेषु महिषवृन्देषु रक्ताक्षसमूहेषु सत्सु । **अरविन्देति** । अरविन्दस्य कुशेशयस्य दलशकलानि पत्त्रखण्डानि

---

१ अग्रतो २ निद्राविश्रान्तमुनिनै, स्थित्वा विश्रान्तमुनिनै ३ सवर्गितराजलोक. ४ पु[ञ्ज्य]मान ५ दृष्टि[षु] आलोकेषु, दुरालोकेषु. ६ दिङ्मुखेषु ज्वलत्स्विव. ७ नि सकट. ८ नाडीधम

तोत्रुटितविसकाण्डच्छेददन्तुरं निपानसरःपङ्कमारोहत्सु करियूथेपु, रक्ततामरसकान्तिपु ललनाकपोलोपान्तेपु, दलितमुक्ताक्षोदानुकारिणीपु विराजमानासु घर्मजलकणिकावलीपु, स्मर्यमाणायां ज्योत्स्नायां गृह्यमाणेपु तुषारगुणेपु, वाञ्छ्यमाने पयोदकालाभ्यागमे, अभ्यर्थ्यमाने दिवसपरिणामे प्रदोपदर्शनाकाङ्क्षिपु हृदयेपु, उत्थाय सरस्तीरकल्पितमनवरतापतज्जलासारसेकनिवारितोष्णकरकिरणसंतापम्, एकसंतानावलीधारवर्पवेगवाहिन्या निर्झरिण्येव कुल्यया परिक्षिप्तम्, अन्तरालम्बितजलजम्बूप्रवालाहितान्धकारम्, आमुक्तकुसुपल्लवलतावृताखिलस्तम्भसंचयम्, आमोदमानसरसस्फुटितारविन्दराशिदत्तप्रकरम्, आकीर्णसरसबिसकाण्डम्, अकाण्डकल्पितप्रावृट्कालमितस्ततो वर्पन्तीभिः शैवलप्रवालमञ्जरीभिः, जलदेवताभिरिव, सद्यःस्नानार्द्रचिकुरहस्ताभिरुपगृहीतसुरभिकोमलजलार्द्रकाभिरनाश्यानचन्दनाङ्गरागहारिणीभिर्हारवलयमात्राभरणाभिरवतंसितबालशैवलप्रवालाभिर्मृणालतालवृन्तकर्पूरपटवासहरि-

---

किञ्जल्क च केसर ताभ्या विच्छुरित कर्बुरितमिच्छया विलोडितेन मथनेनोत्रुटितानि यानि विसकाण्डानि [illegible]पा छेदास्तैर्दन्तुर मनोहरमेतादृश निपानसरो 'निवाण' इति लोके प्रसिद्ध यत्सरस्तटाक तस्य पङ्क कर्दम करियूथेपु हस्तिवृन्देष्वारोहत्सु प्रविशत्सु सत्सु, रक्त यत्तामरस कमल तद्वत्कान्तिर्येपामेवविधेषु ललनाना कपोलानामुपान्तेपु समीपेपु य(स)त्सु । **दलितेति** । दलिता म्रदिता या मुक्ता मौक्तिकानि तासा क्षोदश्चूर्ण तदनुकारिणीपु तत्सादृश्यकरणशीलासु घर्मजलस्य प्रस्वेदस्य कणिकानामावलीपु श्रेणिषु विराजमानासु शोभमानासु सत्सु ज्योत्स्नाया चन्द्रिकाया स्मर्यमाणाया स्मृतिगोचरीक्रियमाणाया सत्यां तुपारगुणेषु हिमगुणेषु गृह्यमाणेपु सत्सु, पयोदकालस्य प्रावृट्समयस्याभ्यागम आगमने वाञ्छ्यमान ईप्स्यमाने सति, दिवसस्य वासरस्य परिणामेऽवसानेऽभ्यर्थ्यमाने प्रार्थ्यमाने सति, प्रदोदो(षो) यामिनीमुख तस्याकाङ्क्षिषु वाञ्छकेपु हृदयेषु मन सु सत्सु, उत्थायोत्थान कृत्वा जलमण्डपमयासीदिति दूरेणान्वयः । जलमण्डप विशेपयन्नाह—**सर इति** । सरसस्तटाकस्य तीर तट तस्मिन्कल्पित विहितमनवरत निरन्तरमापतन्क्षरन्यो जलासारो वेगवद्वृष्टिस्तेन सेकः सिञ्चन तेन निवारितो दूरीकृत उष्णकरस्य सूर्यस्य किरणसंतापो येन स तम् । एकसंतानानामेकपरम्पराणामावलीभिर्या धारावर्पस्तस्य वेग वहन्तीत्येवशीला(ल)या निर्झरिण्येव नद्येव कुल्यया सारिण्या परिक्षिप्त वलयितम । **अन्तरेति** । अन्तरा मध्य आलम्बितानि जलजम्बूप्रवालानि वेतसकिसलयानि तैराहितः स्थापितोऽन्धकारो यस्मिन । **आमुक्तेति** । आमुक्ता मुकुलकुसुमपल्लवा याभिरेवविधा या लता वल्ल्यस्ताभिरावृत आच्छादितोऽखिलस्तम्भसञ्चय समग्रस्थूणासमूहो यस्मिन् । **आमोदेति** । आमोदमानानि विदूरगगन्धवन्ति सरसानि रसोपयुक्तानि स्फुटितानि विकसितानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेपा राशिः समूहस्तस्य दत्त. प्रकरो निकरो यस्मिन् । **आकीर्णेति** । आकीर्णानि व्याक्षिप्तानि सरसबिसकाण्डानि मृणालसमूहानि यस्मिन् [illegible]ऽप्रस्तावे कल्पित कृत प्रावृट्कालो वर्पासमयस्तमिव । काभि. । शैवलानि तेपा प्रवालमञ्जर्यः कि[illegible] । वि. कुर्वन्तीभि. । इतस्ततो वर्पन्तीभिर्यत्र तत्र निपतन्तीभि । पुन कीदृश जलमण्डपम । [illegible]निर्वारा[illegible]नानिर्वारयोषिद्भिरपेन सहितम् । कथभूताभि । सद्यस्तत्काल यत्स्नान तेनार्द्रः समुन्नतश्चिकुर[illegible] [illegible] यासा ताभि । आर्द्रत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—जलदेवताभिरिव जलाधिष्ठात्रीभिरिव । **उपेति** । [illegible] स्वीकृता सुरभय कोमला मृदवो जलार्द्रका. स्निग्धवासासि याभिस्तास्ताभि । 'जला[illegible]' [illegible] । **अनेति** । अनाश्यानोऽशुष्को यश्चन्दनाङ्गरागश्चन्दनविलेपन [illegible] । **हारेति** । हारश्च वलये चेति द्वन्द्व । केवले हारवलये हारवलयमात्रमाभर[illegible] । **अवेति** । अवतंसिता [illegible] बाला नव्याः शैवलप्रवाला शैवलकिसलयानि

---

१ [illegible] ३ [illegible]प्यमाने ४ धारावेग. ५ [illegible]नुहरिचन्दनचार्द्र मरकतश्यामपहि[illegible] ६ [illegible]

चन्दनचन्द्रकान्तमणिदर्पणाद्युपकरणपाणिभिर्वल्लीभिर्वाराङ्गनाभिरुपेतम्, परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य, निदानमिव शीतकालस्य, निवेशमिव वारिवाहानाम्, तिरस्कारमिव रविकिरणानाम्, हृदयमिव सरसः सहायमिव हिमगिरेः, स्वरूपमिव जडिम्नः, आवासमिव विभावरीणाम्, प्रत्याघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत्। तत्र चातिरम्यतया क्षुभितमकरध्वजोत्कलिकासहस्रविषमं जलासारशिशिरतया संधुक्षितसुहृद्वियोगानलं महासमुद्रमिव गम्भीरं तं दिवसमेकाकी कथंकथमपि स्वधैर्ययानपात्रेणालङ्घयत्। लोहितायमानातपे च सायाह्ने निर्गत्य बहुलगोमयोपलेपहरिते मन्दमन्दमारुताहतोत्तरलायमानधवलकुसुमप्रकरशोभिनि वासभवनाङ्गणे क्षणमिवास्थाने समासन्नपार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव 'स्थित्वा द्वितीय एव यामे चलितव्यम्। सज्जीकुरुत साधनम्' इत्यादिश्य बलाध्यक्षमृक्षोदय एव विसर्जिताशेषराजलोको वासभवनमध्यवसत्। अथातिचिरान्तरितोज्जयनीदर्शनोत्सुको विनापि प्रयाणनान्द्या सकल एव कटकलोकः संवृत्य प्रावर्तत गन्तुम्। आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदो

याभिः। **मृणालेति**। मृणालानि बिसानि, तालवृन्तानि व्यजनानि, कर्पूरो हिमवालुका, पटवासः पिष्टातः, हरिचन्दनं चन्दनम्, चन्द्रकान्तमणयश्चन्द्रमणयः, आदर्शो(दर्पणो) मुकुरः, एत आदौ येषामेतादृशमुपकरणमुपस्करः पाणौ हस्ते यासां ताभिः। **परीति**। निदाघसमयस्योष्णकालस्य परिभवस्थानमिव पराभवस्थलमिव। शीतकालस्य शिशिरसमयस्य निदानमिव कारणमिव। वारिवाहानां मेघानां निवेशमिवाश्रममिव। रविकिरणानां सूर्यकिरणानां तिरस्कारमिव न्यक्कारमिव। **हृदयमिति**। सरसस्तटाकस्य हृदयमिव मध्यमिव। सहायमिव सखायमिव हिमगिरेस्तुहिनाचलस्य। क्वचित् 'सहोदरमिव' इति पाठः। तत्र भ्रातरमिवेत्यर्थः। जडिम्नो जडतायाः स्वरूपमिव स्वलक्षणमिव। विभावरीणां रजनीनामावासमिव गृहमिव। दिवसस्य वासरस्य प्रत्याघातमिव प्रहारमिव जलमण्डपमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **तत्र चेति**। तस्मिन्स्थलेऽतिरम्यतयातिमनोहरत्वेनैकाक्यसहायस्तं दिवसं कथंकथमपि महता कष्टेन स्वं स्वकीयं यद्धैर्यं तदेव यानपात्रं वाहनं तेनालङ्घयदुल्लङ्घितवान्। दिवसं विशेषयन्नाह—**क्षुभितेति**। क्षुभितः क्षुब्धः यन्मकरध्वजस्य कदर्पस्योत्कलिकाणां हल्लसुत्कण्ठासहस्रं तेन विषमं विकटं जलस्याम्भस आसारो वेगवद्वृष्टिस्तेन शिशिरतया शीतलतया संधुक्षितः प्रकटीकर्तुमारब्धः सुहृद्वियोगानलो मित्रविरहानलो येन स तम्। महासमुद्रमिव महाजलधिमिव गम्भीरं गभीरम्। विरहाकुलितचेतस्कत्वादप्राप्तप्रान्तमित्यर्थः। लोहितायमानो रक्तायमान आतप आलोको यस्मिन्नेतादृशे च सायाह्ने सन्ध्यायां निर्गत्य गृहाद्बहिरागत्य बहुलं दृढं यद्गोमयं छगणं तेनोपलेप उपलिम्पनं तेन हरिते नीले नीलवर्णे, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा मारुतेन वायुनाहतस्ताडितोऽत एवोत्तरलायमान उत्कम्पमानो यो धवलकुसुमप्रकरः श्वेतपुष्पनिकरस्तेन शोभिनि शोभायमाने वासभवनाङ्गणे निवासगृहाजिरे आस्थाने आस्थानसभायां समासन्नाः पार्श्ववर्तिनो ये पार्थिवा राजानस्तैः सह वैशम्पायनस्यालापेन स्थित्वा क्षणमिव क्षणसदृशं स्थित्वास्थाय द्वितीय एव यामे प्रहरे चलितव्यं प्रस्थातव्यम्, साधनं सैन्यं सज्जीकुरुत सज्जयत। बलाध्यक्षं सेनापतिमित्यादिश्येत्यादेशं दत्त्वा ऋक्षोदय एव नक्षत्रोदय एव विसर्जितो गृहगमनाय दत्ताज्ञः अशेषः समग्रो राजलोको येनैवंभूतो वासभवनमध्यमवसदध्यतिष्ठत्। अथेति प्रकारान्तरे। अति चिरकालेनान्तरितं तिरोहितं यदुज्जयन्याः पुष्पकरण्डिकाया दर्शनमवलोकनं तेनोत्सुक उत्कण्ठितः सकल एव समग्र एव कटकलोकः सैन्यजनः संवृत्य। सज्जीभूयेत्यर्थः। विनापि प्रयाणनान्द्या यात्रापटहवादनं विनापि गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत्। आत्मनापि स्वेनाप्यलब्धोऽप्राप्तो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदो विलासो येनैवंभूतः,

---

१ निवेशनम् २ रविकराणाम् ३ हिमगिरेः स्वरूपमिव. ४ हृदय. ५ वियोगावानलम्. ६ कथमपि ७ संवृत्य. ८ सद्योऽवतरस्तेव

ऽवतरत्येव तृतीये यामे तुरगकरिणीप्रायवाहनेनानतिबहुना राजलोकेन सह विरलकटकसंमर्देन वर्त्मनावहत् । अथाध्वनैव सह क्षीणायां यामवत्यां रसातलादिवोन्मज्जत्सु सर्वभावेषु उन्मीलन्तीष्विव दृष्टिषु, पुनरिवान्यथा सृज्यमाने जीवलोके विभज्यमानेषु निम्नोन्नतेषु, विरलायमानेष्विव वनगहनेषु, संकुचत्स्विव तरुलतागुल्मेषु, गगनतलमारोहन्त्याः पदे इव बहुललाक्षारसालोहिते दिवसश्रियः, अवश्यायसेकान्नवपल्लव इवोद्भिद्यमाने पूर्वाशालतायाः, कमलिनीरागदायिनि दिवसकरविम्बे विस्पष्टे, प्रभातसमये कटकलोकेनैव सह परापतितवानुज्जयनीम् ।

अथ दूरत एव प्रसृतिद्वन्द्वसंस्थितैश्च पुञ्ज्यमानैश्च पुञ्जितैश्चाबद्धमण्डलैश्चोपविष्टैः वलितैश्च दत्तकतिपयशून्यपदैश्च निर्वर्त्यमानैश्चागच्छद्भिश्चोन्मुखैश्चाधोमुखैश्चोद्बाष्पदृष्टिभिश्च विवर्णदीनवदनैश्च महाकष्टशब्दमुखरैश्च दुःखाधिक्याहितमौनैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि वीतरागैरपि निःस्पृहैरप्युदासीनैरपि दुर्जनैरपि स्नेहपरवशैः पितृभिरिव सुहृद्भिरिव स्निग्धबन्धुभिरिव च नगरीनिर्गतैरार्त्यापृच्छ्यमानं कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च वैश-

---

तृतीये तार्तीयीके यामे प्रहरेऽवतरत्येवावतारं प्राप्नुवत्येव, तुरगा अश्वाः, करिण्यो हस्तिन्यः, ता एव प्रायो बाहुल्येन वाहनं युग्यं यस्यैवंभूतेनानतिबहुना स्वल्पेन राजलोकेनोपजनेन सह विरलस्तुच्छः कटकस्य सैन्यस्य संमर्दः सबाधो यस्मिन्नेतादृशेन वर्त्मना मार्गेणावहद्गमत् । अथेति प्रकारान्तरे । अध्वनैव मार्गेणैव सह यामवत्यां त्रियामायां क्षीणायां सत्यां सर्वभावेषु समग्रपदार्थेषु रसातलादिव पातालादिवोन्मज्जत्सूपर्यागच्छत्सु, दृष्टिषु दृक्षून्मीलन्तीष्विव विकसन्तीष्विव, पुनरिव द्वितीयवारमिव जीवलोकेऽन्यथाने(न्ये)न प्रकारेण सृज्यमाने निष्पाद्यमाने निम्नानि चोन्नतानि च निम्नोन्नतानि तेषु भावेषु विभज्यमानेषु पृथक्क्रियमाणेषु सत्सु, वनगहनेष्वरण्यगहनेषु विरलायमानेष्विवानिबिडायमानेष्विव सत्सु, तरवो वृक्षाः, लता वल्ल्यः, गुल्मा गुच्छाः, तेषु संकुचत्स्विव संकोचं प्राप्नुवत्स्विव, दिवसश्रियो वासरलक्ष्म्या गगनतलं व्योमतलमारोहन्त्या आरोहणं कुर्वन्त्या बहुलो निबिडो यो लाक्षारसो जतुद्रवस्तेनालोहित ईषद्रक्ते पदे इव चरणन्यासे इव, पूर्वाशालतायाः प्राचीवल्ल्या अवश्यायो हिमं तस्य सेकात्सिञ्चनान्नवपल्लवे इव नवीनकिसलये इवोद्भिद्यमान उद्भेदं प्राप्यमाणे, कमलिन्या मृणालिन्या रागदायिनि प्रीतिप्रदे दिवसकरविम्बे सूर्यमण्डले सति विस्पष्टे, प्रभातसमये प्रत्यूषक्षणे कटकलोकेनैव सैन्यजनेनैव सहोज्जयनीं विशालां परापतितवान्प्राप्तवान् ।

अथेति । उज्जयनीगमनानन्तरं दूरत एव दविष्ठादेव प्रसृतः पाणिः प्रसृतिस्तस्या द्वन्द्वेन संस्थितैरूर्ध्वदेशनियोजिताञ्जलिभिरित्यर्थः । पुञ्ज्यमानैः संघीक्रियमाणैश्च पुञ्जितैः संघीकृतैश्चाबद्धं कृतं मण्डलं यैरेवंविधैश्चोपविष्टैर्निषण्णैश्च वलितैर्गतैश्च दत्तानि कतिपयानि कियन्ति शून्यपदानि यैरेवंभूतैश्च निर्वर्त्यमानैः पश्चादागच्छद्भिरागच्छद्भिः समागच्छद्भिश्चोन्मुखैरूर्ध्वाननैश्च, अधोमुखैर्नीचैर्मुखैश्च, उद्गूर्ध्वं बाष्पो यास्वेवंविधा दृष्टयो येषामेतादृशैश्च, विवर्णानि विच्छायानि दीनानि करुणानि वदनानि मुखानि येषामेतादृशैश्च, महान्तो ये कष्टशब्दा हाहाप्रभृतयस्तैर्मुखरैर्वाचालैश्च, दुःखाधिक्येनाहितं विहितं मौनं यैरेवंविधैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि वाचंयमैरपि वीतरागैर्गतरागैरपि निःस्पृहैर्निरीहैरपि, उदासीनैर्मध्यस्थैरपि, दुर्जनैः खलैरपि, स्नेहपरवशैः प्रीतिपरवशैः, पितृभिरिव जनकैरिव, सुहृद्भिरिव मित्रैरिव, स्निग्धबन्धुभिरिव हितकृद्भ्रातृभिरिव च नगर्या उज्जयन्या निर्गतैर्निर्गमनं प्राप्तैर्जनैरार्त्या पीडयापृच्छ्यमानं पृच्छाविषयीक्रियमाणं कथ्यमानमुच्यमानं च विचार्यमाणं च विचारविषयीक्रियमाणं च चानुभाव्यमानं भावनाविषयीक्रियमाणं च वैशम्पायनवृत्तान्तमुदन्तमेव

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ पुञ्जितैश्च पुञ्ज्यमानैश्च ५ मण्डलैश्चोर्ध्वैश्च. ६ चलितैश्च [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible], निःस्पृहैरपि ९ निरीहैः. १० चाकर्ण्यमानं च. ११ चानुवर्ण्यमानं च.

म्पायनवृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव । शृण्वंश्च चकार चेतसि—'बाह्यस्य तावज्जनस्येयमीदृशी समवस्था किं पुनर्येनासावङ्केन लालितः संवर्धितो वा बालचाटवोऽस्यानुभूताः । तदतिकष्टं मे वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्याम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम्' इत्येवं चिन्तयन्नासान्निहितोद्वाष्पदृष्टिरदृष्टसर्ववृत्तान्त एव विवेशोज्जयनीम् । अवतीर्य च स राजकुलद्वारि प्रविशन्नेवार्यशुकनासभवनं सह देव्या विलासवत्या गतो राजेति शुश्राव । श्रुत्वा च निवर्त्य तत्रैव जगाम । गच्छंश्च समीपवर्ती 'हा वत्स वैशम्पायन, अद्यापि मदङ्कलालनोचितो बाल एवासि । कथं त्वमेकाकी व्यालशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिञ्शून्यारण्ये स्थितः । केन तत्रापि सर्वसत्त्वव्याघातकारिणी शरीररक्षा कृता । केन वैषम्यप्रतिपन्थिनी शरीरस्थितिः संपादिता । केन निद्रासुखदायि शयनीयमुपकल्पितम् । कस्त्वयि बुभुक्षिते तृषिते सुषुप्सति वा दुःखितो ममोत्सङ्गमुत्सृज्य । समानसुखदुःखा वधूरपि न पुत्रक, त्वयोपात्ता । आगतमात्रस्यैव ते पितरमनुज्ञाप्यालयं वधूमुखमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे मन्दपुण्याया न संपन्नम् । अपरं तवापि दर्शनं दुर्लभं भूतम् । वत्स, यत्र तेऽवस्थातुमभिरुचितं नयस्व तत्रैव मामपि पितरं विज्ञप्य । त्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात, त्वयाहं केन

समन्तात्सर्वत्र शुश्रावाकर्णयामास । शृण्वंश्चेति चेतसि चित्ते चकार । बाह्यस्य बहिःस्थस्य तावज्जनस्य लोकस्येदृशी समवस्था दशा, येनासौ वैशम्पायनोऽङ्केन क्रोडेन लालितः पालितः सवर्धितो वृद्धिं प्रापितः । अस्य वैशम्पायनस्य बालचाटवः शिशुचाटवः । 'चटु चाटु प्रियप्रायम्' इति हैमः । अनुभूता अनुभवविषयीकृतास्तेन किं पुनर्भण्यते। तत्तस्माद्धेतोर्मे मम वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्य आम्बाया मनोरमाया वा दर्शनमवलोकनमतिकष्टमतिकृच्छ्रम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्व्यायन्नासाया गन्धज्ञाया निहिता स्थापितोद्वाष्पा दृष्टिर्येन [अ]दृष्टोऽनिरीक्षितः सर्ववृत्तान्तो येनैवंभूत एवोज्जयनीं विशालां विवेश प्रविष्टवान् । अवतीर्यावरोहणं कृत्वा च स चन्द्रापीडो राजकुलद्वारि नृपकुलप्रतोल्यां प्रविशन्नेव प्रवेशं कुर्वन्नेवार्यशुकनासभवनं विलासवत्या सह राजा तारापीडो गत इति शुश्रावाकर्णयामास । श्रुत्वाकर्ण्य च निवर्त्य व्यावृत्य तत्रैवार्यशुकनासभवन एव जगाम गतवान् । गच्छन्व्रजंश्च समीपवर्ती निकटस्थो विलासवत्या देव्या स्वयं सम्भाव्यमाना निवार्यमाणामपि मनोरमामेतान्यन्यानि च वचनानि विप्रलपन्ती ब्रुवन्तीमश्रौषीदिति दूरेणान्वयः । इति वोल्लमाह—हा वत्सेति । हा इति खेदे । हे वत्स वैशम्पायन, अद्यापि साम्प्रतमपि मदङ्के क्रोडे लालनं तत्रोचितो योग्यो बाल एवासि । कथं त्वमेकाक्यसहायो व्यालानां सर्पाणां शतसहस्रं लक्षं तेन भीषणे भयंकरे निर्मानुषे मनुष्यवर्जिते तस्मिन्पूर्वोक्ते शून्यारण्ये ग्रामादिरहितकान्तारे स्थितः । केन तत्रापि शून्यारण्ये सर्वसत्त्वानां समग्रप्राणिनां व्याघातं प्रतिबन्धं करोतीत्येवंशीला शरीररक्षा कृता विहिता । केन विषमस्य भावो वैषम्यं तस्य प्रतिपन्थिनी शत्रुभूता शरीरस्थितिः संपादिता निष्पादिता । केन निद्रायाः सुखं सौख्यं ददातीत्येवंशील यच्छयनीयं शयनस्थलमुपकल्पितम् । त्वयि वैशम्पायने बुभुक्षिते क्षुधिते, तृषिते पिपासिते, सुषुप्सति वा स्वापं कर्तुमिच्छति वा । मम मनोरमाया उत्सङ्गमङ्कमुत्सृज्य त्यक्त्वा को दुःखितो दुःखवान् । समाने सदृशे सुखदुःखे यस्याः एवंविधा वधूरपि, हे पुत्रक हे सूनो, त्वया नोपात्ता नाङ्गीकृता । आगतमात्रस्यैव समागतमात्रस्यैव ते तव पितरं शुकनासमनुज्ञाप्यानुज्ञां गृहीत्वालयं भृशं वधूमुखं पत्नीवदनमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं विचारितं केवलं तन्मे मम मन्दपुण्याया स्वल्पसुकृताया न संपन्नं न जातम् । अपरं तवापि च मनोऽपि दर्शनमवलोकनं दुर्लभं दुष्प्रापं भूतं जातम् । यदि वत्स, यत्र तेऽवस्थातुमवस्थानं कर्तुमभिरुचितं रुचिविषयीभूतम्, तर्हि पितरं जनकं विज्ञप्य विज्ञप्तिं कृत्वा तत्रैव सरस्तीर एव मामपि मनोरमां नयस्व प्रापय । तात,

---

१ दे. २ वा॰. ३ नानात्र ४ निवर्त्य, निवृत्य, निवृत्त्य ५ तत्रैव च ६ केन ते तत्रापि ७ ... ८ ...र्थं ९ वदनदर्शनम् १० दुर्लभं भवनम् ११ मामपि तत्रैव.

वेऽपि नावमानिता, कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता । आ जन्मनः प्रभृति न दृष्टमेव यस्य कुपितमाननम्, तस्य ते कुतोऽयमेवंविधो मय्यकस्मादेव कोपो यदेवं परित्यज्य स्थितोऽसि । गतोऽप्यागच्छ । शिरसा प्रसादयामि त्वाम् । कोऽपरोऽस्ति मे । देशान्तरपरिचयान्मुक्तो नामास्मासु स्नेहः । क्षणमप्यनन्तरितदर्शनस्य चन्द्रापीडस्योपरि कथं तवेदृशी निःस्नेहता जाता । तात, न भद्रकं त आपतितम् । सर्व एव सुखं स्थापनीयो गुरुजनो दुःखं स्थापितः । न जानाम्येवं कृत्वा किं त्वया प्राप्तव्यम् ।' एतानि चान्यानि चान्तर्भवनगतां प्रत्यग्रतनयविरहविह्वलां स्वयं देव्या विलासवत्या संस्थाप्यमानामपि मनोरमां विप्रलपन्तीमश्रौषीत् । तेन चातिकरुणेन तत्प्रलापविषेण विह्वल इव निद्रागमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयत । कथंकथमपि सहजसत्त्वावष्टम्भेनैव संस्तम्भितात्मा प्रविश्य पितुरपि लज्जमानो वदनमुपदर्शयितुमधोमुख एव निस्पन्दसर्वाङ्गेण मन्दराद्रिणेव शुकनासेन सह मथनावसानस्तिमितमिव महार्णवं प्रणम्य पितरं दूरत एवोपाविशत् । उपविष्टं च तं क्षणमिव दृष्ट्वा राजान्तर्बाष्पभरगद्गदेन ध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात्—'वत्स चन्द्रापीड, जानामि ते स्वजीवितादपि समभ्यधिकां भ्रातुरुपरि प्रीतिम् । पीडा च सुखैकहेतोर्वल्लभजनोदवासंभाव्या-

---

त्वामपश्यन्त्यनवलोकयन्ती न जीवामि न प्राणिमि । 'तात पितरि पुत्रयोः' इत्युक्तत्वात् हे तात हे पुत्र, त्वया भवताहं मनोरमा शैशवेऽपि शिशुत्वेऽपि नावमानिता नावगणिता । तव भवत इयमेकपद एव सहसैव कुतो निष्ठुरता कठिनता जाता प्रादुर्भूता । यस्य भवतः कुपितं कोपं प्राप्तमाननं मुखमा जन्मनः प्रभृति जन्मदिनादारभ्य न दृष्टमेव न निरीक्षितमेव, तस्य ते तवाकस्मादेव निर्निमित्तादेव मयि विषय एवंविधः एतादृशोऽयं कोपः कुतः । यद्यस्माद्धेतोरेव पूर्वोक्तप्रकारेण परित्यज्य विहाय स्थितोऽसि । त्वं गतोऽपि सन्नागच्छैहि । त्वां भवन्तं शिरसा मस्तकेन । पादपतनेनेत्यर्थः । प्रसादयामि प्रसन्नीकरोमि । अपरोऽन्यः को मे ममास्ति । नामेति कोमलामन्त्रणे । एकस्माद्देशादन्यो देशो देशान्तरं तस्य परिचयः संस्तवस्तस्मादस्मासु मनोरमाप्रभृतिषु स्नेहः प्रेम मुक्तस्त्यक्तः । क्षणमपि समयमप्यनन्तरितमव्यवहितं दर्शनं यस्यैवंवस्य चन्द्रापीडस्योपरीदृशी [illegible] तव निःस्नेहता निःप्रेमता जाता प्रादुर्भूता । तात पुत्र, ते तव भद्रकं कल्याणं नापतितं न जातम् । सर्व एव दुःखं स्थापितो गुरुजनः सुखं स्थापनीयः । एवं कृत्वैव विधाय किं त्वया प्राप्तव्यं प्रापणीयम्, एवमहं न जानामि नाकलयामि । अन्तर्भवनं मध्यगृहं तत्र गतां प्राप्तां प्रत्यग्रो नवीनो यस्तनयविरहः सुतवियोगस्तेन विह्वलां विधुराम् । मनोरमाया विशेषणे । मनोरमां विप्रलपन्तीमश्रौषीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तेनेति । तेन पूर्वोक्तेनातिकरुणेनातिदीनेन तस्य मनोरमायाः प्रलापविषेण विलापगरलेन विह्वल इव विधुर इव निद्रागमेनेव [illegible] घूर्णमानो निश्चेत[न]तामनीयताप्राप्यत । कथंकथमपि महता कष्टेन सहजं निस[illegible] सत्त्वावष्टम्भेनैवाश्रयणेनैव संस्तम्भित आत्मा येनैवंभूतः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पितुरपि जन[illegible] वदनमाननमुपदर्शयितुमवलोकनं कारयितुं लज्जमानस्त्रपमानोऽधोमुख एव नीचैर्मुख एव निस्पन्द नि[illegible] शरीरं [illegible] नन्दराद्रिणेव [illegible] शुकनासेन सह मथनस्यावसानं प्रान्तस्तेन [illegible] महार्णवं [illegible] पितरं जनकं प्रणम्य नमस्कृत्य दूरत एवोपाविशन्निषण्णो [illegible] । [illegible] क्षणमिव समयसदृशं दृष्ट्वा विलोक्यान्तर्बाष्पो मध्यनेत्राम्बु तस्य भरस्तेन ग[illegible] [illegible] दर्पो [illegible] जलधरो मेघ इव राजा तारापीडोऽभ्यधादवादीत् । हे [illegible] जानामि ते तव स्वजीवितादपि स्वप्राणितादपि भ्रातुर्वैशम्पायनस्योपरि स[illegible] [illegible] न [illegible] हेतुर्निदानमेवंविधाद्वल्लभजनादेवासंभाव्यायागमतर्कि-

---

[illegible]

यासमुत्पद्यते। तथैव हि न किंचिन्न क्रियते। तज्जन्मनः स्नेहस्य वयसः शीलस्य श्रुतस्य गुरुजनानुशासनस्य विनयाधानस्य च सर्वस्यैवानुचितमिमं भ्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकर्ण्य त्वद्दोषमाशङ्कते मे हृदयम्।' इत्येवंवादिनो नरपतेर्वचनमाक्षिप्य युगपच्छोकामर्षाभ्यामन्धकारिताननः प्रावृडारम्भ इव तडिल्लतादुष्प्रेक्ष्यो विस्फूर्जितेनैव स्फुरिताधरेण शुकनासोऽब्रवीत्—'देव, यदि चन्द्रमस्यूष्मा, दहने चातिशीतलत्वम्, अंशुमालिनि वा तमः, तमस्विन्यां वा दिवसः, महोदधौ वा शोषः, क्षितेरधारणं वा शेषे, परार्थानुद्यमो वा साधोः, अप्रियवचननिर्गमो वा स्वजनमुखात्संभाव्यते, ततो युवराजेऽपि दोषः। तत्किमेवमेवानिरूप्य तस्यानात्मज्ञस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजापथ्यकारिणो मातृपितृघातिनो मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य कर्मचण्डालस्य महापातकिनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनोऽपि गुणवन्तमत्युदारचरितं चन्द्रापीडमेवं संभावयति देवः। न ह्यतः परमपरं कष्टतमं किंचिदपि पीडाकारणम्, यद्गुणेषु वर्तमानो दोषेषु संभाव्यत इतरजनेनापि। किं पुनर्गुरुजनेन। यो गुणी गुणैरेवाराधनीयः। कस्यापरस्यात्मा गुणवाननेन ज्ञापनीयः। अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य देव्या विलासवत्याश्चाङ्करु-

---

तप्रयास यथा स्यात्तथोत्पद्यते सजायते। तथैव तेन प्रकारेणैव। हीति निश्चितम्। किंचिन्नमस्कि(क्रि)यते। र्शपि तु सर्व क्रियत एव। यथैव प्रीतिस्तथैव दु खमपि वल्लभजनादेवातर्कित जायत इति भाव। तत्तस्माद्धेतोस्ते ता भ्रातुर्वान्धवस्य सुहृदो मित्रस्य च वृत्तान्तमुदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा त्वद्दोष त्वद्वैगुण्य मे मम हृदय चेत आशङ्कत आरेकते। कीदृश त्वद्दोषम्। जन्मत उत्पत्तेः, स्नेहस्य प्रेम्ण., वयसोऽवस्थाया, शीलस्य स्वभावस्य, श्रुतस्य ज्ञानस्य, गुरुजनानुशासनस्य गुरुशिक्षाया', विनयाधानस्य प्रश्रयस्थापनस्य सर्वस्यैव समग्रस्यैवेममनुचितमयोग्यम्। इत्येववादिनो ब्रुवतो नरपते राज्ञो वचन वाक्यमाक्षिप्य निराकृत्य युगपत्समकाल शोक शुक्, अमर्ष ईर्ष्या, ताभ्यामन्धकारितमन्धकारवदाचरितमानन मुख यस्यैवभूतो विस्फूर्जितेन दीप्तिमता स्फुरित कम्पितो योऽधर ओष्ठस्तेन शुकनासोऽब्रवीदवोचत्। स्फुरितसाधर्म्यादाह—तडिल्लता विद्युल्लता तया दु प्रेक्ष्यो दुरालोकनीय' प्रावृडारम्भ इव वर्षाप्रारम्भ इव। किमुवाचेत्याह—देवेति। हे देव, यदि चन्द्रमसि चन्द्र ऊष्मा ताप', दहनेऽग्नावतिशीतलत्वमतिशिशिरत्वम्, अंशुमालिनि सूर्ये वा तमोऽन्धकारम्, तमस्विन्या त्रियामाया वा दिवस, महोदधौ समुद्रे वा शोषो जलनाश, शेषेऽनन्ते क्षिते. पृथिव्या अधारणमवहनम्, साधो सज्जनाद्वा परस्यान्यस्यार्थे कृत्य तत्रानुद्यमोऽनुद्योग, स्वजनमुखादात्मीयलोकवदनादप्रियवचनस्यानिष्टवाक्यस्य निर्गमो नि सरणम्। एतेभ्यो यद्येतानि सभाव्यन्ते सभावनाविषयीक्रियन्ते, ततो युवराजेऽपि चन्द्रापीडेऽपि दोष संभाव्यते। तत्किमेवमेवानिरूप्याज्ञात्वा नात्मान जानातीत्यनात्मज्ञस्तस्य मूढा प्रकृति स्वभावो यस्य स तस्य, दुर्जातस्य दुर्भवस्य राज्ञो नृपस्यापथ्यकारिणो हितविधायिनो मातृपितृघातिनो जननीजनकविध्वंसिनो मित्रद्रुह. सुहृद्घातिन कृत हन्तीति कृतघ्नस्तस्य कर्मणैव चण्डाल श्वपचस्तस्य महापातकिनो महापापकारिण एवभूतस्य वैशम्पायनस्य कृते [कृते] युगे योऽवतारोऽवतरण तस्य योग्यमुचितमात्मनोऽपि स्वस्यापि गुणवन्तमौदार्यादिगुणयुक्तमत्युदारचरितमत्युत्कृष्टचरित्र चन्द्रापीड देव एव सभावयति सभावना करोति। न हीति। अतोऽदोषेषु दोषोद्भावनत परमन्यदपर किंचिदपि वस्तु कष्टतम पीडाकारण न। तदेव दर्शयन्नाह—यदिति। यद्गुणेषु वर्तमान इतरजनेनापि पामरलोकेनापि दोषेषु सभाव्यते। गुरुजनेनापि पितृलोकेनापि तु तत्सभावने कि पुनर्भण्यते कि पुन कथ्यते। कर्तव्योपदेशमाह—य इति। यो गुणी गुणवान्स गुणैरेवाराधनीय सेवनीय। अनेन गुणिजनेन कस्यापरस्यात्मा स्वय गुणवाञ्ज्ञापनीय प्रकाशनीय। अपि चेति। अपि च युक्त्यन्तरे। जन्मन. प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्य देवस्य तारापीडस्य देव्या विलासवत्याश्च

---

१ सभवति. २ तया ३ युगपदाक्षिप्य वचनम् ४ एव ५ वा शीतलत्वम ६ च ७ महोदधौ. ८ ...
९ अराजपथ्यकारिण. १० चाण्डालस्य. ११ कष्टतरं १२ ज्ञापनीय.

लालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्ग्रहप्रकृतेश्चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । स्वयमेवोत्पद्यन्त एवंविधाः शरीरसंभवा महाकृमयः, सर्वदोषाश्रया महाव्याधयः, अन्तर्विषा महाव्यालाः, विनाशहेतवो महोत्पाताः, भुजङ्गवृत्तयो महावातिकाः, वक्रचारिणो महाग्रहाः, तमोमयाः प्रदोषाः, मलिनात्मकाः कुलपांसवः, निःस्नेहाः खलाः, निर्लज्जाः क्षपणकाः, निःसंज्ञाः पशवोऽपि च, अकाष्ठा दहनाः, निर्गुणा जालिनः, अतीर्था जलाशयाः, निर्गौरवाः खरप्रकृतयः, अशिवमूर्तयो महाविनायकाधिष्ठिताः । ये सकलङ्काः कृपाणा इव स्नेहेनैव पारुष्यं भजन्ते । मलिनस्वभावाः करिकपोला इव दानेनैव मलिनतरतामापद्यन्ते । निर्वर्तयो मणिप्रदीपा इव प्रसादेनैव ज्वलन्ति । अङ्गलग्ना भुजङ्गा इव दाक्षिण्यपरिग्रहेणैवेतरे वामाः संजायन्ते । गुणमुक्ताः सायका इव सपक्षाश्रयेण फलेनैव दूरं विक्षिप्यन्ते । सरागाः पल्लवा इव दिवसार्धेनैवापरज्यन्ते । भूतिपरामृष्टा दर्पणा इवाभिमुख्येन सर्वं प्रतीपं गृह्णन्ति । अन्तरस्व-

---

नया क्रोडपरिपालनया यो न गृहीतो न स्वायत्तीकृतस्तस्य वैशम्पायनस्य मरुत इव वायोरिव दुर्ग्रहा प्रकृतिः स्वरूपं यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । अथ वैशम्पायनोत्पत्तिवैगुण्यमाविःकुर्वन्नाह—**स्वयमेवेति** । एवंविधा एतादृशाः शरीरसंभवा देहोत्पन्ना महाकृमयः क्षुद्रजन्तवः, सर्वदोषाणामाधारभूता महाव्याधयो महारोगाः, अन्तर्मध्ये विषं येषामेवंविधा व्यालाः सर्पाः, विनाशस्य विध्वंसस्य हेतवः कारणानि महोत्पाता क्षितिकम्पनादिरूपाः, भुजङ्गवत्सर्पवद्वृत्तिर्वर्तनं येषामेवंविधा महावाता एव महावातिकाः । स्वार्थे कः । वक्रगामित्वेन भुजङ्गसादृश्यम् । वक्रचारिणः कुटिलगामिनो महाग्रहा राहुप्रभृतयः, तमोमया अन्धकारप्रचुराः प्रदोषा यामिनीमुखानि, मलिना कश्मला आत्मानो येषां ते कुलस्यान्वयस्य पांसवो रेणवो दोषजनकाः, निःस्नेहाः प्रीतिवर्जिता खलाः, निर्लज्जा निस्त्रपाः क्षपणका निःकृपाः, निःसंज्ञा हेयोपादेयादिज्ञानविकलाः पशवोऽपि च तिर्यञ्चोऽपि च [अ]काष्ठा दहना वह्नयः, निर्गुणा औदार्यादिगुणरहिता जालिनो वागुरिकाः, अतीर्था उत्तरणमार्गविकला जलाशयाः पानीयस्थानानि, निर्गौरवा महत्त्ववर्जिताः खरप्रकृतयः कठिनस्वभावाः, अशिवमूर्तयोऽकल्याणमूर्तयो महाविनायकैर्महाविघ्नैरधिष्ठिताः । इत्थं विरोधोक्तिः । येऽशिवमूर्तयो भवन्ति, ते महाविनायकाधिष्ठिता न भवन्तीति महाविरोधः । एते सर्वेऽपि स्वयमेवात्मनैवोत्पद्यन्ते जायन्ते । तथा वैशम्पायनोऽपि ननु मदहष्टस्य कारणमित्यर्थः । ये जनाः कृपाणा इव खड्गा इव सकलङ्काः । जनपक्षे जनापवादाश्रयाः । खड्गपक्षे सचिह्नाः । स्नेहेनैव प्रेम्णा तैलादिना च पारुष्यं कठिनतां भजन्त आश्रयन्ति । 'स्नेहस्तैलादिकरसद्रव्ये स्यात्सौहृदेऽपि च' इति विश्वः । करिकपोला इव हस्तिगल्लात्परप्रदेशा इव मलिनस्वभावाः कश्मलप्रकृतयः । दानेनैव मदेनैव । पक्षे वितरणेनैव । मलिनतरतामतिकृष्णतामापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः । निर्वर्तयो वर्तिरहिता मणिप्रदीपा इव रत्नदशेन्धना इव प्रसादेनैव प्रसन्नतयैव ज्वलन्ति दीप्यन्ते । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' इति विश्वः । अङ्गलग्नाः शरीरसंसृष्टा भुजङ्गा इव सर्पा इव । इतरे पामरजना वामाः प्रतिकूलाः संजायन्ते । केन । दाक्षिण्यं लज्जा तेन परिग्रहः स्वीकारस्तेन । गुणः प्रत्यञ्चा औदार्यादिश्च । 'गुणः प्रधानरूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे' इति विश्वः । ताभ्यां मुक्ता रहिताः सायका इव बाणा इव सह पक्षेण पिच्छेन स्वजनवर्गेण च वर्तमानः सहितः सपक्षः । स [illegible] फलेन लोहादिमयेन साध्येन च । दूरं नि(वि)क्षिप्यन्ते विकीर्यन्ते । 'पक्षो मासार्धके [illegible] परतो वृन्दे बले सखिसहायके' इति विश्वः । रागो रक्तिमा प्रीतिश्च [illegible] पल्लवा इव किसलया इव दिवसार्धेनैव दिनार्धेनैवापरज्यन्ते विरक्तीभवन्ति । [illegible] लोहितादिषु' इति विश्वः । भूतिर्भस्म संपच्च ताभ्यां परामृष्टा आलिङ्गिता [illegible] इव । आभिमुख्येन सम्मुखत्वेन हेतुना सर्वं प्रतीपं पराङ्मुखं गृह्णन्ति ग्रहणं कुर्वन्ति । 'भूतिर्भा-

---

[illegible] ३ [illegible] ४ निक्षिप्यन्ते

च्छवृत्तयः सलिलाशया इव गाढावगाहनेनैव कालुष्यमुपयान्ति । ये च स्निग्धेष्वपि रुक्षाः, ऋजुष्वपि वक्राः, साधुष्वप्यसाधवः, गुणवत्स्वपि दुष्टप्रकृतयः, भर्तर्यप्यभृत्यात्मानः, रागिष्वपि क्रुद्धाः, निरीहादप्यादित्सवः, मित्रेष्वपि द्रोहिणः, विश्वस्तानामपि घातकाः, भीतेष्वपि प्रहारिणः प्रीतिपरेष्वपि द्वेषिणः, विनीतेष्वप्युद्धताः, दयापरेष्वपि निर्दयाः, स्त्रीष्वपि शूराः, भृत्येष्वपि क्रूराः, दीनेष्वपि दारुणाः । येषां च विपरीतानां गुरव एव लघवः, नीचा एवोच्चैः, अगम्या एव गम्याः, कुदृष्टिरेव सद्दर्शनम्, अकार्यमेव कार्यम्, अन्याय एव न्यायः, अस्थितिरेव स्थितिः, अनाचार एवाचारः, अयुक्तमेव युक्तम्, अविद्यैव विद्या, अविनय एव विनयः, दौःशील्यमेव सुशीलता, अधर्म एव धर्मः, अनृतमेव सत्यम् । येषां च क्षुद्राणां प्रज्ञापराभिसंधानाय न ज्ञानाय श्रुतम्[3], पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकाराय, उत्साहो धनार्जनाय न यशसे, स्थैर्यं व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय, धनपरित्यागः कामाय न धर्माय । किं बहुना सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय । तदसावपीदृश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पन्नो यस्यैवं कुर्वतो मित्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि । एवं कृते चलितवृत्तानां शासितावश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नाशङ्कितं मनसा । मातुरहमेवैको जीवितनिबन्धनम्, कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य नृशंसस्य हृदये

तज्ञश्रृङ्गारे जातौ भस्मनि संपदि' इति विश्व. । 'वाम प्रसव्य प्रतीप प्रतिलोममपष्ठु च' इति हैम । अन्तरे विचाले स्वच्छा निर्मला वृत्तिर्येषामेवविधा ज(सलि)लाशया इव पानीयाश्रया इव गाढमत्यर्थमवगाहनेनैवालोडनेनैवातिपरिचयेनैव च कालुष्य कलुषतामुपयान्ति गच्छन्ति । ये च स्निग्धेष्वपि स्नेहलेष्वपि रुक्षा अस्निग्धा, ऋजुष्वपि सरलेष्वपि वक्रा वामा', साधुष्वपि सज्जनेष्वप्यसाधवो दुष्टा, गुणवत्स्वपि गुणोपयुक्तेष्वपि दुष्टप्रकृतयोऽशुभस्वभावाः, भर्तर्यपि स्वामिन्यप्यभृत्यात्मानोऽसेवका, रागिष्वपि रक्तेष्वपि क्रुद्धा कोपवन्त, निरीहादपि निःस्पृहादप्यादित्सवो ग्रहणेच्छवः, मित्रेष्वपि सुहृत्स्वपि द्रोहिणो द्रोहकर्तार, विश्वस्तानामपि विश्वासप्रतिपन्नानामपि घातका हिंसका, भीतेष्वपि त्रस्तेष्वपि प्रहारिण. प्रहारकारिण', प्रीतिपरेष्वपि स्नेहपरेष्वपि द्वेषिणो द्वेषवन्त, विनीतेष्वपि विनयवत्स्वप्युद्धता दुर्विनीता, दयापरेष्वपि कृपातत्परेष्वपि निर्दया निःकृपाः, स्त्रीष्वपि प्रमदास्वपि शूरा' सुभटा, भृत्येष्वपि सेवकेष्वपि क्रूराश्चण्डा', दीनेष्वपि दुर्गतेष्वपि दारुणा भीषणा. । **येषां चेति** । येषां विपरीताना वामवृत्तीना गुरव एव शास्तार एव लघवो लघिष्ठा, नीचा एवाधोगता एवोच्चैरुच्चा, अगम्या एवासेव्या एव गम्या सेव्या, कुदृष्टिरेव कुदर्शनमेव सद्दर्शन शोभनतमम्, अकार्यमेवाकृत्यमेव कार्य कृत्यम्, अन्याय एवानीतिरेव न्यायो नीति, अस्थितिरेवामर्यादा एव स्थितिर्मर्यादा, अनाचार एवानाचरणमेवाचार आचरणम्, अयुक्तमेवान्याय्यमेव युक्त न्याय्यम्, अविद्यैवाज्ञानमेव विद्या ज्ञानम, अविनय एवाप्रश्रय एव विनय, दौःशील्यमेव दुःस्वभाव एव सुशीलता सुस्वभावता, अधर्म एवापुण्यमेव धर्मः वृष, अनृतमेवासत्यमेव सत्य सनृतम । येषां च क्षुद्राणा तुच्छबुद्धीना श्रुत ज्ञान प्रज्ञा प्रतिभा तस्या पर उत्कृष्ट [illegible] नाय ज्ञापनाय न ज्ञानाय तत्त्वज्ञानाय, पराक्रमो बल प्राणिनामुपघाताय विनाशाय नोपकाराय नोपकृतये, उत्साह प्रगल्भता धनार्जनाय द्रव्यार्जनाय न यशसे न श्लोकाय, स्थैर्यं स्थिरता व्यसनानि मद्यादीनि तेषामासङ्ग [illegible] न चिरसंगताय न चिरमैत्रीहेतवे, धनपरित्यागो धनविसर्जन कामाय मैथुनाय न धर्माय सुकृताय । किं बहुना किं बहूक्तेन येषा दुरात्मना सर्वमेव दोषाय वैगुण्याय न गुणाय न हिताय । तदस्मादिकोऽसावपि [illegible] ईदृश एव पूर्वोक्तसदृश एव कोऽप्यपुण्यवान्पापवानुत्पन्न संजात, यस्य वैशम्पायनस्यैवं [illegible] मित्र तस्य चन्द्रापीडस्य कथं द्रोहमाचरामि कुर्वे इति चेतसि नोत्पन्न नागतम । एवं कृते सति चलितवृत्तानां भ्रष्टाचाराणां शासिता शिक्षादायकस्तारापीडो देवोऽवश्य पीडितान्तरात्मा सतापितस्वान्तो मयि [illegible]

---

१ तेषाम्. २ ज्ञान परानि. ३ मायानाशाय, मा[illegible]नाशाय. ४ अपुण्य ५ वानुत्पन्न नोपशमाय. ५ [illegible]

नापतितम् । पिण्डप्रदो वंशसंतानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथाजातस्य न बुद्धौ संजातम् । तदेवमसत्पथप्रवृत्तेन नष्टात्मना सुदूरमुद्भ्रान्तेन दुर्दशमदृष्टं तावन्न नाम कुदृष्टिना दृष्टम् । दृष्टमपि येन न दृष्टं तस्याज्ञानतिमिरान्धस्य किं क्रियताम् । अपरमसौ तिर्यङ्महता यत्नेन शुक इव पाठितः पुष्टश्च देवेन । अथवा विनोददानात्तिरश्चामपि सफल एव शिक्षणायासो भवति । तेऽपि पोषिताः पोषितरि स्नेहमाबध्नन्ति । तेऽपि कृतं जानन्ति । तेऽपि परिचयमनुवर्तन्ते । तेषामपि सहजस्नेहो मातापित्रोरुपरि दृश्यत एव । न पुनरस्य नष्टोभयलोकस्य पापकारिणो दुर्जातस्य यस्य सर्वमेवाधस्ताद्गतम् । अपि चेदृग्नाचरितेन तेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन तावद्दुरात्मना जातेन केवलं सुखं न स्थापिताः सर्व एव वयम् । अपरमेवं दुःखार्णवे निपातिताः । सर्व एव ह्यनाक्षिप्तचेताः प्रवर्तते स्वहिताय परहिताय च । तस्य तु पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न स्वहितं नापि च परहितम् । किमनेनैवमात्मद्रुहा कृतमिति मतिरेतावन्न बोधपदवीमवतरति । सर्वथा दुःखायैवास्माकं

करिष्यति विधास्यतीत्येवमपि मनसा हृदयेन नाशङ्कित नारेकितम् । मातुर्मनोरमाया जीवितनिबन्धन प्राणितदानमहमेक एव । कथ तर्हि मया विना मद्व्यतिरेकेण वर्तिष्यते वर्तन करिष्यतीत्येतस्य वैशम्पायन[स्य] नृश[स]स्य निर्दयस्य हृदये चेतसि नापतित नागतम् । वशसतानार्थमन्वयपरम्परार्थं अह वैशम्पायन. पिण्डप्रद पित्रा जनकेनोत्पादितो निष्पादितस्तेन पित्राननुज्ञातोऽदत्ताज्ञ सर्वपरित्याग करोमि प्रणयामीत्येतदपि यथाजातस्य मूर्खस्य बुद्धौ ज्ञप्तौ न सजात नोत्पन्नम् । 'आज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशा' इत्यमरः । तत्तस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेणासत्पथ कुमार्गस्तत्र प्रवृत्तेन नष्ट आत्मा यस्यैवभूतेन सुदूरमतिदूरमुद्भ्रान्तेन भ्रान्तभ्रमेण दुर्दैव तावदादौ । नामेति कोमलामन्त्रणे । कुदृष्टिना कुत्सितज्ञानेन दुर्दुष्टा दशावस्था यस्मिन्नेतादृशमदृष्ट न दृष्ट नावलोकितम् । येन दृष्टमप्यवलोकितमपि न दृष्ट न निरीक्षितम् । 'दशावर्ताववस्थाया वस्त्रान्ते स्युर्दशा अपि' इति विश्व । यदिवा 'अदृष्ट वह्नितोयादि दृष्ट स्वपरचक्रजम्' इत्यभिधानात्तदुभयमपि भय न दृष्टमित्यर्थ । अथवादृष्ट तु न दृश्यत एव । तदपि विपश्चिद्भिर्दृश्यते । अय तु सुतरा मूर्खो येन तपस्विन्यगम्या भवतीति दृष्टमपि न दृष्टमित्यर्थ । तस्य वैशम्पायनस्याज्ञानमेव तिमिर तमिस्र तेनान्धस्य गताक्षस्य कि क्रियता कि विधीयताम । अपरमन्यदसो तिर्यगविवेकविकलत्वात्पशुरूपो महता यत्नेन महोद्यमेन शुक इव कीर इव पाठितोऽध्यापितो देवेन तारापीडेन पुष्टश्च पुष्टीकृतश्च । अथवेति पक्षान्तरे । विनोददानात्क्रीडावितरणात्तिरश्चामपि सफल एव सार्थक एव शिक्षणायास शिक्षाप्रयासो भवति । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि पोषिता सन्त. पोषितरि पोषके स्नेह प्रीतिमाबध्नन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थ । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि कृत जानन्ति । कृतज्ञा भवन्तीत्यर्थः । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि परिचय सस्तवमनुवर्तन्तेऽनुगच्छन्ति । तेषामपि तिरश्चामपि मातापित्रोरुपरि सहजस्नेह स्वाभाविकप्रेमा दृश्यत एव ईक्ष्यत एव । नष्टो गत उभयलोक इहलोकपरलोकौ यस्यैवभूतस्य पापकारिणोऽपकर्तुर्दुर्जातस्य दुष्टोत्पन्नस्य । कुपुत्रस्येत्यर्थ । अस्य वैशम्पायनस्य न पुन प्रीति मातापित्रोरुपरीत्यर्थ । अस्य वैशम्पायनस्य सर्वमेव विज्ञानादिकमधस्तादधो गतम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । तेनापि वैशम्पायनेनापीदृशाचरितेनेदृक्समाचरितेनाप्यवश्यमेव कस्याचित्तिर्यग्योनौ पतितव्य येन वैशम्पायनेन दुरात्मना दुष्टात्मना तावज्जातेनोत्पन्नेन सर्व एव वय सुखं न स्थापिता । अपरमन्यदेवममुना प्रकारेण ·· ···· ········· ··············· ··

·· · ·· ·· ······ ········ · ··अस्माक दु ख स्थापयतो दु ख कुर्वतो न स्वहित नात्महित नापि च परहित नाप्यन्यहितम् । अनेनैव वैशम्पायनेनैवात्मद्रुहात्मघातकेन कि कृत कि विहितमिति मतिरेतावत् बुद्धिरेतावन्न बोधपदवी ज्ञानमार्ग नावतरति ना[व]गच्छति । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्माक दु खा-

१ [illegible] २ दुर्दर्शेन, दुर्दर्श ३ महत्प्रयत्नेन.. ४ दुरात्मजातेन. ५ दु खम्. ६ अपि त्वेवविधे. ७ [illegible] . ८ [illegible] ९ [illegible]. १० न परहितमपि. ११ एवमेतावत्, एव तावत्.

तस्य पापकर्मणो ग्रहोपसृष्टस्य जन्म ।' इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पलिनीमिवोद्बाष्पां दृष्टिमुद्वहन्, उद्वेपिताधरश्च वहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटन्निवान्तर्मन्युपूरेण निःश्वसन्नेवावतस्थौ । तदवस्थं च तं तारापीडः प्रत्युवाच—'एतत्खलु प्रदीपेनाग्नेः प्रकाशनम्, वासरालोकेन भास्वतः समुद्भासनम्, अवश्यायलेशैराह्लानममृतांशोः, मेघाम्बुबिन्दुभिरापूरणं पयोधेः, व्यजनानिलैरतिवर्धनं प्रभञ्जनस्य, यदस्मद्विधैः परिबोधनमार्यस्य । तथापि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकिनोऽपि धीरस्यापि सत्त्ववतोऽप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य । कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति । न चित्तमालोचयति । न बुद्धिर्बुध्यते । नविवेकोऽपि विविनक्ति । येन ब्रवीत्यदः । मत्तो लोकवृत्तमार्य एव सुतरां वेत्ति । किमस्ति कश्चिदसावियति लोके, यस्य निर्विकारं यौनमतिक्रान्तम् । यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः । वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः । वक्षसैव सह विस्तीर्यते वाञ्छा । बलेनैव सहोपचीयते मदः । दोर्द्वयेनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः । मध्येनैव सह कार्श्यमुपयाति श्रुतम् । ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयतेऽविनयः । श्मश्रुभिरेव सहोज्जृम्भते मलिनताहेतुर्मोहः । आकारेणैव सहाविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः । तद्यथा धवल-

---

येव दुःखहेतोरेव तस्य पापकर्मणो दुष्कृतकारिणो ग्रहोपसृष्टस्य ग्रहग्रहिलस्य जन्मोत्पत्ति । इत्युक्त्वा हेमन्तकालस्य प्रसूनसमयस्योत्पलिनीं कमलिनीमिवोद्बाष्पा दृष्टिं दृशमुद्वहन् । हेमन्तकमलिन्यप्युद्बाष्पा स्यादतो हक्साम्यम् । उद्वेपित उत्कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्यैवंभूतश्च वहिरलब्धो निर्गमो निर्गमन यस्यैवंभूतेनान्तर्मध्यवर्तिमन्युपूरेण क्रोधसमूहेन स्फुटन्निव द्वैधीभवन्निव नि श्वसन्नेव नि.श्वास मुञ्चन्नेवावतस्थौ स्थितवान् । सैवावस्था दशा यस्यैतादृश च त शुकनास तारापीड. प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । खल्विति निश्चयेन । एतत्प्रदीपेन गृहमणिनाग्नेर्वह्नेः प्रकाशन प्रज्वालनम्, वासरालोकेन दिवसप्रकाशेन भास्वत. सूर्यस्य समुद्भासनमुत्तेजनम्, अमृतांशोश्चन्द्रस्यावश्यायलेशैस्तुहिनकणैराह्लादन प्रमोदोत्पादनम्, पयोधे. समुद्रस्य मेघाम्बु जीमूतजल तस्य बिन्दुभिः पृषद्भिरापूरण भरणम्, प्रभञ्जनस्य वायोर्व्यजनानिलैस्तालवृन्तपवनैरतिवर्धनमतिवृद्धिप्रापणम्, यद्यस्माद्धेतो रस्मद्विधैरस्मत्सदृशैरार्यस्य भवत शुकनासस्य परिबोधन प्रतिबोधदानम् । **तथापीति** । एव सत्यपि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्याप्यनेकशास्त्रज्ञस्यापि विवेकिनोऽपि पृथगात्मवतोऽपि धीरस्यापि स्थिरप्रकृतेरपि सत्त्ववतोऽपि साहसवतोऽप्यवश्य निश्चित दु खातिपातेन कृच्छ्रातिपातेन विशुद्धमपि निर्मलमपि सर्वस्य मानस वर्षसलिलेन वृष्टिपानीयेन सर इव तडाक इव कलुषीक्रियते मलिनीक्रियते । कलुषीकृते च मानसे चित्ते किमिदमिति सर्वमेव समग्रमेव दर्शन सामान्यज्ञान नश्यति । न चित्त मन आलोचयति विचारयति । न बुद्धिर्धिषणा बु यते । बोध प्रयातीत्यर्थ । न विवेकोऽपि पृथगात्मभावोऽपि विविनक्ति पृथक्करोति । येन कारणेन । अदोऽव्यक्तं नपुंसकम् । ब्रवीति वक्ति । मत्तस्तारापीडाल्लोकवृत्त जनचरितमार्य एव पूज्य एव भवान्सुतरामतिशयेन वेत्ति जानाति । किमिति प्रश्ने । कश्चित्कोऽपीयति लोक एतावति भुवनेऽस्ति विद्यते, यस्य निर्विकार विकाररहित यौवन तारुण्यमतिक्रान्त व्यतीतम् । यौवनावतारे हि तारुण्यप्रादुर्भावे हि शैशवेन बाल्येन सह गुरुजनेषु मातृपितृषु स्नेह प्रीतिर्गलति क्षरति । वयसा सहावस्थया सहाभिनवा प्रत्यग्रा प्रीतिरारोहत्यारूढा भवति । वक्षसा सह वाञ्छा स्पृहा विस्तीर्यते विस्तीर्णा स्यात् । बलेनैव पराक्रमेणैव सह मदो दर्प उपचीयत उपचय प्राप्नोति, दोर्द्वयेनैव बाहुयुगलेनैव सह धीर्बुद्धि स्थूलता स्थविष्ठतामापद्यते प्राप्नोति । मध्येनैव विलग्नेनैव कार्श्यं कृशतामुपयाति प्राप्नोति श्रुत ज्ञानम् । ऊरुयुगलेनैव सक्थियुग्मेनैव सहाविनयो हृदयमुपचीयते पुष्टीभवति । श्मश्रुभिरेव कूर्चैरेव सह मलिनताहेतुर्मोहो मौढ्यमुज्जृम्भते विकाश प्राप्नोति । आकारेण सहाकृत्या सह हृदया

---

१ उदवदत् २ अवनम्ये. ३ अभिवर्धनम्. ४ ब्रवीमि. ५ अन्यदा तु मत्त, अस्मदग्मत्त.. ६ आ[illegible] विनय., अपचीयते हृदयम्, उपचीयते हृदयमविनय..

मपि सरागं सर्वथा दीर्घीभवदपि न दीर्घं पश्यति चक्षुः । अनुपहतेऽपि न प्रविशति गुरूपदेशः श्रोत्रे । स्त्रीरागिण्यपि न विद्यान्तरं विन्दति हृदये । न स्थैर्यमस्थिरप्रकृतौ तरलतायाम् । परित्याज्येषु व्यसनेष्वासङ्गेषु विकाराणां च कारणं प्रायः सरसता । सा च सर्वमेव जलप्रायं कुर्वाणा वर्षातिवृष्ट्येवोपजायते । अपि च दिवसो दोषागमाय, दोषागमोऽनालोकाय, अनालोकोऽसद्दर्शनार्थम्, असद्दर्शनमविवेकाय, अविवेकोऽसन्मार्गप्रवृत्तये, असन्मार्गप्रवृत्तं च मोहान्धं चेतो भ्राम्यदवश्यमेव स्खलति । स्खलिते चेतसि तद्भग्ना पतत्येव लज्जा । त्रपावरणशून्ये च हृदि प्रविश्य पदं कुर्वन्केन वा विनिवारितो दुर्निवारः सर्वाविनयहेतुः कुसुमधन्वा । विलसति च कुसुममार्गणे केन कार्येण छिद्रसहस्राणि न भवन्ति, यैः सत्त्वमेवाधस्ताद्व्रजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य न गलति शीलम् । किमवलम्बनं विनयस्य । किं करोत्वनाधारं धैर्यम् । क्व पदमाधत्तां धीः । क्व समाधानमावध्नात्ववष्टम्भः । केन वावष्टभ्य बलान्निश्चलीकृतं मनः । विप्रतिपद्यमानानि केन नियन्त्रितानीन्द्रियाणि । जगन्निन्द्यानि केन निवारितानि दुश्चरितानि । केन वालोकभूतेन तमोभिवृद्धिहेतुरुत्सारितो दोषाभिपङ्गो दृष्टे-

---

द्विकाराः विकृतय आविर्भवन्ति प्रगटीभवन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—**तद्यथेति** । धवलमपि शुभ्रमपि चक्षुर्नेत्रं सरागमेव सर्वथा दीर्घीभवदपि न पश्यति दीर्घम् । दीर्घदर्शितं न भवतीत्यर्थः । अनुप[हृ]तेऽप्यप्रतिहतेऽपि श्रोत्रे श्रवणे गुरूपदेशो गुरूणां हिताहितोपदेष्टॄणामुपदेशः सुकृताचरणनिर्देशो न प्रविशति न प्रवेशं करोति । स्त्रीषु रागो विद्यते यस्यैवंभूतेऽपि हृदय एकस्या विद्या[याः] सकाशादन्या विद्या विद्यान्तरं न विन्दति न लभते । अस्थिरप्रकृतौ चलस्वभावायां तरलतायां चञ्चलतायां सत्यां न स्थैर्यं न स्थिरता । परित्याज्येषु वर्जनीयेषु व्यसनेषु सत्सु विकाराणां चानृतभाषकत्वादिरूपाणां चासङ्गेष्वासक्तिषु कारणं निदानं प्रायो बाहुल्येन सरसता रसिकत्वं स्यात् । सा च सरसता सर्वमेव समग्रमेव जलप्रायं कुर्वाणा विदधाना वर्षातिवृष्ट्येव । वर्षा वर्षणम् । पक्षे वर्षाणां वत्सराणामतिवृष्ट्येवोपजायत उत्पद्यते । **अपि चेति** । अपि च प्रकारान्तरेण । दिवसो दोषागमाय, दोषागमश्चानालोकायानिरीक्षणायाप्रकाशाय च स्यात् । अनालोकश्चासद्दर्शनार्थमसम्यग्ज्ञानार्थं च स्यात् । असद्दर्शनं चाविवेकायापृथगात्मने भवति । अविवेकश्चासन्मार्गप्रवृत्तयेऽसत्पथप्रवृत्तये स्यात् । असन्मार्गप्रवृत्तं च भ्राम्यदितस्ततः परिभ्रमन्मोहेनान्धं चेतोऽवश्यमेव स्खलति निपतति । स्खलिते च स्खलनां प्राप्ते चेतसि चित्ते सति तद्भग्ना चेतःसंबद्धा लज्जा त्रपा पतत्येव यात्येव । त्रपैव लज्जैवावरणमाच्छादनं तेन शून्ये रिक्ते च हृदि हृदये प्रविश्य [प्रवेशं] कृत्वा पदं स्थानं कुर्वन्विदधत्केन वा पुरुषेण सर्वस्य समग्रस्याविनयस्याप्रश्रयस्य हेतुः कारणं कुसुमधन्वा कंदर्पो दुर्निवारो दुःखेन निवारयितुं शक्यो विनिवारितो निषिद्धः । कुसुममार्गणे कंदर्पे विलसति विलासं कुर्वति सति केन कार्येण हेतुभूतेन छिद्रसहस्राणि विवरसहस्राणि न भवन्ति न संजायन्ते, यैश्छिद्रसहस्रैः सत्त्वमेव साहसमेवाधस्तादधो व्रजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य किमाश्रयं कृत्वा शीलं वृत्तं न गलति न क्षि(क्ष)रति । विनयस्य प्रश्रयस्य किमवलम्बनं किमाधारः । अनाधारमनाश्रयं धैर्यं च किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । धीर्बुद्धिः क्व कुत्र पदं स्थानमाधत्तां विदधताम् । अवष्टम्भः स्तोभः । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि । आरम्भस्तु त्वरायां स्यादुद्यमे व[व]दर्पयोः' इति विश्वः । अवष्टम्भः क्व समाधानं समत्वमाबध्नातु निबध्नातु । केन वावष्टभ्य वशीकृत्य बलाद्धठान्मनश्चेतो निश्चलीकृतम् । केन विप्रतिपद्यमानान्युन्मार्गप्रवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि नियन्त्रितानि वशीकृतानि । केन जगन्निन्द्यानि विश्वगर्ह्याणि दुश्चरितानि दुश्चेष्टितानि निवारितानि दूरीकृतानि । आलोकभूतेन प्रकाशरूपेण केन वानिर्दिष्टनाम्ना

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ ग्न. ब. पाठः. ५ वर्षति वृष्ट्या. ६ स्खलिते च. ७ मकरकेतु. ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible]

रुपहन्ता । किं वा दृश्यतामसति बहुदर्शित्वे । बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभवात्कुतो भवतु, प्रथमे वयसि येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्जयति मलिनताम् । अपि च परिणामेऽपि[1] पुण्यवतां केषांचिदेव हि केशैः सह धवलिमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहविषयमहाहौ[2] मदविकारगन्धमातङ्गे[3] दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्रावेश्मनि नवरागपल्लवोद्गमलीलान्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारुण्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलितमापतति । किमेवमार्येण लालनीयस्य[4] पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्यावेशो गरीयान्गृहीतः, यदनुचितमपत्यस्नेहस्याक्रोशगर्भमेवमुक्तम् । स्वप्रायमाणानामपि यद्गुरूणां मुखेभ्यो निष्क्रामति शुभमशुभं वा[5] शिशुषु तदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवितीर्णा वरतामापद्यन्ते, तथैवाक्रोशाः शापताम् । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेव सति प-

---

[दोषाणां] व्यसनादीना रात्रेश्चाभिषङ्ग सबन्ध उत्सारितो दूरीकृत. । कीदृशो दोषाभिषङ्ग । तमोऽज्ञान तमिस्रं च तयोरभिवृद्धिस्तस्य हेतु कारणम् । पुन. कीदृक् । दृष्टेर्दृशो ज्ञानस्य चोपहन्ता उपघातक । असति बहुदर्शित्वे किं वा दृश्यता किमवलोक्यताम् । तावत कालस्यैवेयत समयस्यैवासभवाद्बहुदर्शित्वमनेकपदार्थावलोकित्वम् । तच्च प्रथम आद्ये वयस्यवस्थाया कुतो भवतु कुतो जायताम् । येन सति सद्भावोऽन्वय , असत्यसद्भावो व्यतिरेक', ताभ्या निश्चित्य निर्णय कृत्वा मलिनता वाच्यता वर्जयति दूरीकरोति । **अपि चेति** । अपि च युक्त्यन्तरे । प्रदर्शने परिणामेऽपि । वार्धकेऽपि । हीति निश्चये । पुण्यवता सुकृतवता केषाचिदेव, न तु सर्वेषाम्, केशै' कचै सह चरितानि चरित्राणि धवलिमान श्वेतिमानमापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'सुकृती पुण्यवान्धन्य ' इति हैम । सर्वस्य स्खलित स्यादिति प्रदर्शयन्नाह—**तन्मोहेति** । तदिति हेत्वर्थे । मोहो मूर्च्छा, विषया रूपरसगन्धशब्दस्पर्शाख्या , त एव महाहयो महासर्पा यस्मिन् । मदो मुद् मोहसभेदस्तस्य विकारा विकृतयस्त एव गन्धमातङ्गा गन्धेभा यस्मिन् । दुर्विलसित दुश्चेष्टित तदेवैकमद्वितीय राज्यमाधिपत्यं यस्मिन् । रति कामाभिलाष , निद्रा प्रमीला, तयोर्वेश्मनि गृहे नवरागो नवीनानुराग स एव पल्लव किसलय तस्योद्गमलीलान्ते पर्यवसाने येषामेतादृशानि विशेषदुश्चरितानि विशेषदुश्चेष्टितानि तेषा चक्रवर्तिनि सार्वभौम एवविधे तारुण्यस्य यौवनस्यावतारे प्रादुर्भावे विषमतर कठिनतरो यो विषयमार्ग कामा न्यास्तत्र पतितस्य स्वस्य सर्वस्यैव समग्रस्यैव, अर्थाज्जनस्य, स्खलितमापतति । स्खलना स्यादित्यर्थ । तथापि पूज्येन भवता शुकनासेन लालनीयस्य लालना कर्तु योग्यस्य पालनीयस्य रक्षा कर्तु योग्यस्यास्य शिशुजनस्य बालजनस्योपरि किमेव किनिमित्त गरीयान्गरिष्ठ आवेशो गृहीत आत्त , यद्यस्मादनोऽपत्यस्नेहस्य प्रसूतिप्रेम्णोऽनुचितमयोग्यमाक्रोशोऽभिषङ्ग स एव गर्भे मध्ये यस्यैतादृशमेवमुक्त कथितम । एतादृश वाक्य सर्वथा न वाक्यमित्याशयेनाह—**स्वप्नायेति** । स्वप्रायमाणानामपि निद्रायमाणानामपि गुरूणा हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टृणा मुखेभ्यो वदनेभ्य शिशुषु बालेषु यच्छुभमशुभ वा निष्क्रामति निर्गच्छति तदवश्य निश्चयेन फलति । तच्छब्दवाच्योऽर्थ शिशूना सजायत इत्यर्थ । तन्नियामकमाह—**गुरव इति** । हीति निश्चये । बालाना शिशूना गुरवो मातृपितरो दैवत परममिष्टम । अत्रार्थे दृष्टान्त प्रतिपादयन्नाह—**यथैवे[ति]**। यथैव येन प्रकारेणैव गुरुजनैर्वितीर्णा दत्ता आशिषो मङ्गलममेनान्याशीर्वचनानि वरता वाञ्छित [illegible] प्रसन्नताप्रेरित तपस्विना वचो वरस्तस्य भावस्तत्ता तामापद्यन्ते भजन्ते । 'तपोभिरिष्यते यत्तु देवताभ्यो वरो मत.' इति कात्य । तथैव तेन प्रकारेणैवाक्रोशास्तिरस्कारा शापता तवानिष्ट भूयादिति क्रोधाभिव्यञ्जक वच शापस्तस्य भावस्तत्ता ता प्रतिपद्यन्ते । तत्तस्मात्कारणाद्वैशम्पायनमुद्दिश्याश्रित्य कोपस्य [illegible]

---

१ अतिपुण्य २ मोहविषविषयविषयमहाहौ, मोहविषयविषमहाहौ. ३ मातङ्ग. ४ [illegible] ५ [illegible] लालनीयपालनीयस्य. ६ वा तदवश्यम्.

रूपमभिदधत्यार्ये महती मे चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु यावदुत्पद्यते स्नेहः, किं पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं तु तेन न किंचिदप्याचरितम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निक्षिपामः । कदाचिद्गुणी भवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोऽनुचितोऽपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथायुक्तं विधास्यामः ।' इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुकनासोऽभ्यधात्—'अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति देवः । अन्यदतःपरं किमिवास्य विरूपकं भवेत्, यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमप्यन्यत्रावस्थानमासेच्छयाचेष्टितम् ।' इत्युक्तवति शुकनासे कशयेवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयानया पितुरुद्गाष्पदृष्टिरुपविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुकनासमवादीत्—'आर्य, यद्यपि निरुक्तितो वेद्मि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति, तथापि तातेन संभावितमेव कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन, विशेषतो गुरुणा ।

[illegible]भिनिवेशादेवार्ये परुष कठिनमभिदधति कथयति सति मे मम चेतसो हृदयस्य महती गुर्वी पीडा समुत्पन्ना प्रादुर्भूता । तन्निदानमाविःकुर्वन्नाह—**स्वयमिति** । स्वयमात्मनारोपितेषूप्तमेषु तरुषु वृक्षेषु यावत्स्नेह उत्पद्यते प्रादुर्भवति । अङ्गसंभवेषु शरीरसमुत्पन्नेष्वपत्येषु प्रजासु किं पुनर्भण्यते किं कथ्यते । तत्तस्माद्धेतोर्वैशम्पायनस्योपर्ययं प्रत्यक्षोपलभ्यमानोऽमर्षवेगः क्रोधसंभव उत्सृज्यतां त्यज्यताम् । वैशम्पायनस्य निर्दोषतां प्रकटयन्नाह—**विरूपकमिति** । तु पुनरर्थे । तेन वैशम्पायनेन न किंचिदपि विरूपकं विरुद्धमाचरितं सेवितम् । सर्वपरित्यागस्तु दूषणं न भवतीत्याशयेनाह—**सर्वपरित्याग इति** । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणं निदानमविज्ञायाज्ञात्वा किमेवमेव दोषपक्षे वैगुण्यकक्षायां वयं निक्षिपामो निक्षेपं कुर्मः । तस्यापि गुणे निक्षेपमाशङ्कयन्नाह—**कदाचिदिति** । एवं तादृक्कारणमपेक्ष्यायमविनयनिष्पन्नोऽप्रश्रयजनितो दोष एव कदाचिद्गुणीभवति । गुणः स्यादित्यर्थः । अथ कर्तव्यमाह—**आनीयतामिति** । तावदादावसौ वैशम्पायन आनीयतामानयनविषयीक्रियतामिति बुध्यामहे जानीमहे । वयमिति शेषः । अयमेवंविध ईदृशस्तस्य वैशम्पायनस्य वयसोऽवस्थाया अनुचितोऽप्ययोग्योऽपि किमर्थं किंप्रयोजनाय संवेगः सर्वपरित्यागलक्षण उत्पन्नः प्रादुर्भूतः । ततस्तत्प्रयोजनं ज्ञात्वैव यथायुक्तं यथोचितं तद्विधास्यामः करिष्यामः । इति पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण तारापीडे उक्तवति सति पुनर्द्वितीयवारं शुकनासोऽभ्यधादब्रवीत् । किमभ्यधादित्याशयेनाह—**अतीति** । अत्युदारस्य भावोऽत्युदारता तयातिस्फारतया वत्सलत्वाच्च हितकारित्वाच्च देवो तारापीड एव पूर्वप्रतिपा[illegible]गादिशति कथयति । अनेन विरुद्धं न कृतमिति नृपोक्तं प्रतिक्षिपन्नाह—**अतःपरमिति** । अतः परम[illegible]दपि किमिव [विरूपकं] विरुद्धं भवेत् । एतदेव विशदीकुर्वन्नाह—**यदिति** । यद्यस्माद्धेतोर्युवराजं च[न्द्रा]पीडमुत्सृज्य त्यक्त्वात्मेच्छया स्वातन्त्र्येण क्षणमन्यत्रान्यस्मिन्स्थलेऽवस्थानमुपविशनमाचेष्टितमाचरितम् । [illegible] परं विरु[द्धं] किं भवेदित्यर्थः । इति शुकनासे उक्तवति कथितवति सत्यनया पितुर्दोषसंभावनया कशयेव चर्म[illegible] । [illegible]स्ताडितो व्यथित उदृध्वं बाष्पो नेत्राम्बु यस्यामेवंविधा दृष्टिर्यस्यैवंभूत उपविष्ट एवासीन [illegible]समागत्य चन्द्रापीड [शनैः] शनैर्मन्द[मन्द]ं शुकनासमवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—[आ]र्य इति । [हे आ]र्य हे पूज्य यद्यपि निरुक्तितस्त्वदुक्तित एवाहं वेद्मि जानामि । न मदीयेन मामकीनेन [illegible] वैशम्पायनो नागत इति, न[आ]ख्येव यद्यपि तातेन पित्रा संभावितमेव संभावनाविषयीकृतमेव । [illegible] । अपरस्य कस्य वा संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यासंभावने न दोष इत्याशयेनाह—**मिथ्यापीति** । [illegible] । तत्र हेतुमाह—**यथेति** । यथा गृहीतं यथा श्रुतं लोकेन जनेन, विशेषतो

[illegible] निक्षिप ४ गुणो भवति. ५ इत परम ६ यद्य. ७ निरुक्त..

प्रसिद्धिरत्रायशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया वाफलवती । परत्र फलदायी कुत्रोपयुज्यते परमार्थः । तदस्या दोषसंभावनायाः प्रायश्चित्तमार्यो दापयतु मे वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां तातेन । नान्यथा मे दोषशुद्धिर्भवति । किं कारणम् । अनागते तु वैशम्पायने तातस्यानया संभावनया नापगन्तव्यम् । अपगते च मयि वैशम्पायनेनागन्तव्यम् । यद्यसावन्येनानेतुमेव पार्येत, तदा तातस्याप्यनुल्लङ्घनीयवचनैरेवंनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात् । तदार्य कारयतु मे गमनानुज्ञया प्रसादम् । न च तुरंगमैर्गच्छतो मे दृष्टायां भूमौ स्वल्पोऽपि गमनपरिक्लेशः । वैशम्पायनमादायागतमेव मामवधारयत्वार्यः । अपि च बाह्यखेदादसह्योऽन्तःखेद एवैतद्वियोगजन्मा । अनुपदमेव स्कन्धावारमादायागच्छतीत्यमुना हेतुना विना तेनागतोऽहम् । अन्यथा जन्मनः प्रभृति कदा मया गतं स्थितं क्रीडितं हसितं पीतमशितं सुप्तं प्रबुद्धमुच्छ्वसितं वा विना वैशम्पायनेन । यच्च श्रुत्वा तस्मादेव प्रदेशान्न गतोऽस्मि, तन्मा तेनैव तुल्योऽभूव-

---

गुरुणा पित्रादिना निर्णीतेरवाक्तत्तथैव स्यात् । परमार्थतस्तदसत्य जनप्रसिद्ध्या किं स्यादित्याशयेनाह—**प्रसिद्धिरिति** । दोषो वैगुण्यम्, गुणा औदार्यादयः, त एवाश्रय आधारो यस्याः एवंविधा प्रसिद्धिः प्रवादोऽफलवती निष्प्रयोजनात्रास्मिँल्लोकेऽयशसेऽकीर्तये स्यात् । न तु दोषाश्रयप्रसिद्धेरयशोजनकत्वं प्रसिद्धं परं गुणाश्रयप्रसिद्धेः कथं तज्जनकत्वमिति चेन्न । अयं गुणवान्प्रसिद्धः, परमनेनेत्थं विहितम्, तर्हि महान्पापिष्ठः, इत्यादिकीर्तिगह्वावात् । परत्र परलोके फलदायी फलप्रदः परमार्थस्तत्त्वं कुत्रोपयुज्यते कुत्रोपयोगी स्यात् । न कुत्रापीत्यर्थः । दोषसंभावनाया नैर्मल्योपायं प्रदर्शयन्नाह—**तदस्या इति** । तदिति तत्तस्माद्धेतोरस्याः पूर्वोक्ताया दोषसंभावनाया वैशम्पायनस्यानयनं तस्मै गमनं यानं तस्याभ्यनुज्ञाज्ञा तां प्रायश्चित्तं प्रायः पापं तस्य चित्तं विशोधनम् । 'प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम्' इति कृष्णभट्टया प्रक्रियाटीकायाम् । तातेनार्यो दापयतु । प्रेरणे द्वे कर्तृकता प्रसिद्धौ वेत्यदोषः । एतद्व्यतिरेकेण न शुद्धिरित्याशयेनाह—**नान्यथेति** । मे मम दोषशुद्धिर्न । अन्यथा नान्यप्रकारेण भवति । तत्र किं निदानमित्याह—**किमिति** । तत्र किं कारणं किं निमित्तम् । तदेव स्पष्टयन्नाह—**अनागत इति** । तु पुनरर्थे । अनागतेऽनायाते वैशम्पायने तातस्य पितुरनया संभावनया नापगन्तव्यं न दूरीभवितव्यम् । अपगते च याते च मयि सति वैशम्पायनेनागन्तव्यम् । आयातव्यमित्यर्थः । अन्यः कश्चित्तदानयनं करिष्यतीत्याशङ्कां दूरीकुर्वन्नाह—**यदीति** । यद्यसौ वैशम्पायनोऽन्येन मदितरेणानेतुमेव पार्येत शक्येत, तदा तातस्यापि तारापीडस्याप्यनुल्लङ्घनीयमनाक्रमणीयं वचनं वचो येषामेवंभूतैरवनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात् । तत्तस्मादार्यो गमनस्यानुज्ञयाज्ञया प्रसादं प्रसन्नतां कारयतु । तातेनेति शेषः । तत्र गच्छतो भयान्क्लेशो भावीत्याशयेनाह—**न चेति** । दृष्टाया निरीक्षिताया भूमौ तुरगमैरश्वैर्गच्छतो व्रजतो मे मम स्वल्पोऽपि तुच्छोऽपि गमनपरिक्लेशः प्रयाणखेदो न च स्यात् । आर्यो भवान्वैशम्पायनमादाय गृहीत्वागतमेवायातमेव मामवधारयत्वाकलयतु । बाह्यखेदापेक्षयाभ्यन्तरखेदाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—**अपि चेति** । बाह्यखेदादेतद्वियोगजन्मा वैशम्पायनविरहोत्पन्नोऽन्तःखेद एवासह्योऽसहनीयः । तर्हि तं मुक्त्वा त्वमेकाकी कथमत्रागत इत्याशङ्कां निरस्यन्नाह—**अनुपदमिति** । अनुपदमनुचरणं स्कन्धावारं सैन्यमादाय गृहीत्वागच्छत्यायाति । इत्यमुना हेतुना निमित्तेन तेन वैशम्पायनेन विनाहमागत आयातः । **अन्यथेति** । उक्तवैपरीत्ये आजन्मनः प्रभृत्याजन्मदिनादारभ्य कदा वैशम्पायनेन विना मया गतं यातम्, स्थितमवस्थितम्, क्रीडितं रमितम्, हसितं हास्यं कृतम्, पीतं पानं कृतम्, अशितं भक्षितम्, सुप्तं शयितम्, प्रबुद्धं जागरितम्, उच्छ्वसितं श्वसितं वा । **यच्चेति** । यद्वैशम्पायनवृत्तान्तं श्रुत्वाकर्ण्य तस्मादेव प्रदेशात्तद्वृत्तान्तश्रवणस्थलादेवाहं न गतोऽस्मि । तदहं मा तेनैव वैशम्पायनेन तुल्यः सदृशोऽभवं भवेयमिति । गुणैरिति

---

१ अन्ये. २ नानगन्त. ३ ५निरवनिपति. ४ मन्यनुज्ञया. ५ कष्टायाम्, दृष्टायाम्. ६ स्वल्पो. ७ एवैतद्विनीतोऽन्तर्जन्मा; एव मे तद्वियोगजन्मा. ८ मया. ९ यच्च. १० तन्मा.

मिति । तदप्रतिगमनदोषाद्रक्षन्तु मामार्याः ।' इत्यभिहितवति चन्द्रापीडेऽन्तःपीडोपरागरक्ते रक्ततामरसानुकारिणि मुखे सपक्षपातां षट्पदावलीमिव दृष्टिं निवेश्यैवं गमनाय विज्ञापयति युवराजे । 'किमाज्ञापयति देवः' इति शनैःशनैः शुकनासो राजानमप्राक्षीत् । तथा पृष्टश्च शुकनासेन किंचिदिव ध्यात्वा तारापीडः प्रत्यवादीत्—'आर्य, मया ज्ञातमेतेष्वेव दिवसेषु संपूर्णमण्डलस्येन्दोर्ज्योत्स्नामिव करावलम्बिनीं वत्सस्य वधूं द्रक्ष्यामीति यावदयमपरोऽन्तर्हिताशापथो जलदकाल इव प्रत्यूहकारी वैशम्पायनवृत्तान्तो विलोमप्रकृतिना विधात्रान्तरा पातितः । यथा चायुष्मताभिहितमेवैतत् । न तमन्यः शक्नोत्यानेतुम् । न च तेन विनायमत्र स्थातुम् । तदवश्यमेव तावन्निस्तरितव्यो व्यसनार्णवोऽमुना पोतेन । वैशम्पायनप्रत्यानयनाय चावश्यं देव्यपि विलासवती विसर्जयिष्यत्येवैनमिति निश्चयो मे । तद्यातु । किंत्वतिदूरं वत्सेन गन्तव्यम् । तद्गणकैः सहादरादार्यो दिवसं लग्नं च गमनायास्य निरूपयतु, संविधानं च कारयतु' इत्येतदभिधाय शुकनासमुद्बाष्पलोचनश्चिरमिव चन्द्रापीडमालोक्याहूय च विनयावनम्रमंसदेशे शिरसि बाह्वोश्च पाणिना स्पृशन्नादिशत्—'वत्स, गच्छ त्वमेव प्रविश्या-

---

व्यतिरेकेण तदवस्थाने मद्गमने चोभयोः सादृश्यं स्यादिति भावः । तत्तस्माद्धेतोरप्रतिगमनदोषात्तत्पृष्ठिप्रधावना भावदूषणादार्या मा रक्षन्त्वित्यभिहितवतीत्युक्तवति चन्द्रापीडेऽन्तःपीडान्तर्व्याधिस्तस्या उपराग उपप्लवस्तेन रक्ते लोहितेऽत एव रक्तं यत्तामरसं कमलं तस्यानुकारिण्यनुकरणशीले एवंविधे मुखे आनने सह पक्षपातेन नाजपातेन तदङ्गीकारेण वा वर्तते या सा सपक्षपाता तामेतादृशीं षट्पदावलीमिव भ्रमरपङ्क्तिमिव दृष्टिं दृशं निवेश्य न्यस्यैवं पूर्वोक्तप्रकारेण गमनाय यात्रायै युवराजश्चन्द्रापीडो विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । देवो भवान्किमाज्ञापयति किमाज्ञा दत्त इति शनैः शनैर्मन्दमन्दं शुकनासो राजानं तारापीडमप्राक्षीदपृच्छत् । शुकनासेन तथा तेनैव प्रकारेण पृष्टश्च किंचिदिव क्षणमात्रं ध्यात्वा विमृश्य तारापीडः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । किमब्रवीदित्याकाङ्क्षायामाह—**आर्य इति** । हे आर्य हे पूज्य, इति मया यावज्ज्ञातमवबुद्धम् । इतियोत्यमाह—**एतेष्विति** । एतेष्वेव वर्तमानेष्वि(ष्वे)व दिवसेषु वासरेषु संपूर्णमण्डलस्यान्यूनबिम्बस्येन्दोश्चन्द्रस्य ज्योत्स्नामिव करावलम्बिनीं हस्तावलम्बिनीं वत्सस्य पुत्रस्य । चन्द्रापीडस्येत्यर्थः । वधूं स्नुषां द्रक्ष्याम्यवलोकयामि । तावदयमपरो भिन्नोऽन्तर्हितस्तिरोहित आशा वाञ्छा दिक्च तस्याः पथो मार्गो येनैवंभूतो जलदकाल इव मेघसमय इव प्रत्यूहकारी विघ्नकारी विघ्नजनको वैशम्पायनवृत्तान्तो मन्त्रिसुतोदन्तो विलोमप्रकृतिना प्रतिकूलाभिप्रायेण विधात्रा विधिनान्तरा मध्ये पातित आनीतः । विज्ञप्तिसाफल्यं दर्शयन्नाह—**यथेति** । यथा येन प्रकारेण चायुष्मता भवताभिहितं प्रतिपादितं तदेतदेवमेवेत्थमेव । तदेव दर्शयति—**नेति** । त वैशम्पायनोऽन्य आनेतुमानयनं कर्तुं न शक्नोति । तेन वैशम्पायनेन विनायं चन्द्रापीडोऽत्र स्थातुमत्रावस्थानं कर्तुं न च शक्नोति । तस्माद्धेतोरमुना गमनलक्षणेन पोतेन प्रवहणेन तावदादाववश्यमेव व्यसनार्णवः कष्टसमुद्रो निस्तरितव्यो [illegible] प्रापयितव्यः । तत्र प्रसूरपि गमनप्रतिबन्धकारिणी भविष्यतीत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह—**वैशम्पायनेति** । वैशम्पायनप्रत्यानयनाय चानेतुं विलासवती देव्यप्येनं चन्द्रापीडं विसर्जयिष्यत्येव प्रेषयिष्यत्येवेति मे मम निश्चयो निर्णयोऽस्ति । तद्यातु तद्गच्छतु । किंतु वत्सेन मत्सुतेनातिदूरमतिदविष्ठं गन्तव्यं [illegible] । तस्माद्धेतोर्गणकैर्ज्योतिर्विद्भिः सहादरादार्यो भवानस्य चन्द्रापीडस्य गमनाय दिवसं दिनं लग्नं च [illegible] निरूपयतु [illegible] । च पुनरर्थे । संविधानं गमनसामग्रीं च कारयतु विधापयतु । इत्येतत्पूर्वोक्तं [illegible] बाष्पो हर्षाश्रु ययोरेतादृशलोचने यस्यैवंभूतस्तारापीडश्चिरमिव चन्द्रापीडमा[illegible] च विनयेनादनम्रमवनतं चन्द्रापीडमंसदेशे स्कन्धदेशे शिरस्युत्तमाङ्गे बा-

[illegible] रक्ततामरसानुकारिणि. २ षट्पदालीम्; [illegible] ६ इह

भ्यन्तरं मनोरमासहिताया मातुरावेदयात्मगमनवृत्तान्तम् ।' इत्यादिश्य चन्द्रापीडमात्मना शुकनासमादाय स्वभवनमयासीत् । चन्द्रापीडस्तु तामक्लिष्टवर्णां कादम्बरीसंवरणस्रजमिव गमनाभ्यनुज्ञां हृदयेनोद्वहन्प्रहृष्टान्तरात्माप्यपहर्षदृष्टिः प्रविश्य कृतनमस्कारो मातुः समीपे समुपविश्यात्मदर्शनद्विगुणीभूतवैशम्पायनविरहशोकविह्वलां मनोरमामाश्वास्यावादीत्—'अम्ब, समाश्वसिहि । वैशम्पायनानयनाय तातेन मे गमनमादिष्टम् । तत्कतिपयदिवसान्तरितं वैशम्पायनाननदर्शनोत्सवमविकल्पं त्वं मामेव विसर्जय । सा त्वेवमभिहिता प्रत्युवाच—'तात, किमात्मगमनवचसा मां समाश्वासयसि । कः खलु मे त्वयि तस्मिंश्च विशेषः । तदेकधा तमेकं न पश्यामि कठिनहृदया । त्वयि पुनर्गते च दयितस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतं त्वद्दर्शनं तदपि दूरीभवति । तन्न गन्तव्यम् । वत्स, एकेनापि हि युवयोरावां पुत्रवत्यौ द्वे अपि । नागतो नामासौ निष्ठुरात्मा' इत्युक्तवत्यां मनोरमायां विलासवती धीरमुवाच—'प्रियसखि, तव मम चैवमेतद्यथा त्वया प्रोक्तम् । अयं पुनर्वैशम्पायनेन विना कं पश्यतु । तदास्ताम् । किमेतन्निवारयसि । वारितेनाप्यनेन नैव स्थातव्यम् । मन्ये च पित्राप्ययमेतदेवाकलय्य गम-

---

होर्भुजयोश्च पाणिना हस्तेन स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन् [आदिशत्] । हे वत्स, गच्छ व्रज त्वमेव, मनोरमासहिताया मातुर्विलासवत्या अभ्यन्तरम् । गृहस्येति शेषः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वात्मगमनवृत्तान्तमावेदय ज्ञापय । इति चन्द्रापीडमादिश्येत्याज्ञां दत्त्वात्मना स्वयं शुकनासमादाय गृहीत्वा स्वभवनं स्वगृहमयासीदग[च्छत्] । चन्द्रापीडस्त्वक्लिष्टः शोभनो वर्णो रक्तपीतादिरक्षरं वा यस्यामेवंविधां कादम्बर्याः संवरणमङ्गीकरणं तस्य स्रजमिव मालामिव तां गमनाभ्यनुज्ञां यात्रानिर्देशं हृदयेन चेतसोद्वहन्धारयन्प्रहृष्टः प्रमुदितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽप्यपगतो हर्षो यस्या एतादृशी दृष्टिर्यस्यैवंविधः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा कृतनमस्कारो विहितप्रणामो मातुर्जनन्याः समीपे यथोचितप्रदेशे समुपविश्योपवेशनं कृत्वात्मनः स्वस्य दर्शनेनावलोकनेन द्विगुणीभूतो द्विगुणतां प्राप्तो वैशम्पायनस्य विरहः शोकस्तेन विह्वलां व्याकुलामेवंभूतां मनोरमामाश्वास्याश्वासनां कृत्वावादीदवोचत् । किमुवाचेत्याह—हे अम्ब हे मातः, समाश्वसिह्याश्वासनां कुरु । यतो वैशम्पायनस्यानयनं तदर्थं तातेन पित्रा मे मम गमनं यानमादिष्टं कथितम् । तत्तस्माद्धेतोः कतिपये च ये दिवसा वासरास्तैरन्तरितं व्यवहितं वैशम्पायनस्याननदर्शनं वक्त्रनिरीक्षणं तत्रोत्सवमुत्सवभूतमविकल्पं कल्पनारहितं मामेव त्वं विसर्जय गमनाज्ञां देहि । **सा त्विति** । सा मनोरमैवममुना प्रकारेणाभिहिता प्रोक्ता सती प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किमुवाचेत्याह—**तातेति** । हे तात हे पुत्र, आत्मगमनवचसा स्वप्रयाणवाक्येन किं मां समाश्वासयसि समाश्वसनां करोषि । मे मम । खल्विति निश्चये । त्वयि भवति तस्मिंश्च वैशम्पायने को विशेषस्तादितरत्वलक्षणः । तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**तदिति** । तत्तस्माद्धेतोरेकधैकवारं तमेकं वैशम्पायनं कठिनहृदया न पश्यामि नावलोकयामि । त्वयि भवति पुनर्गते प्रस्थिते च दयितस्य वैशम्पायनस्यादर्शनेऽनिरीक्षणे जीवितस्य जीवनस्य प्रतिबन्धहेतुभूतं गमनविघ्नभूतं त्वद्दर्शनं त्वदवलोकनं तदपि तत्र गन्तव्ये दूरीभवति । तन्न गन्तव्यम् । हे वत्स हे पुत्र, एकेनापि हि युवयोश्चन्द्रापीडवैशम्पायनयोरावां विलासवतीमनोरमे पुत्रवत्यौ द्वे अपि । नामेति कोमलामन्त्रणे । असौ वैशम्पायनो निष्ठुरात्मा निर्दयप्रकृतिर्नागतो नायातः । इत्युक्तवत्यामिति भाषितवत्यां मनोरमायां वैशम्पायनजनन्यां सत्यां विलासवती चन्द्रापीडमाता धीरं यथा स्यात्तथोवाचाब्रवीत्—हे प्रियसखि, तव भवत्या मम विलासवत्या एवमेतत्तथैवेदं यथा येन प्रकारेण त्वया प्रोक्तम् । पुनरयं चन्द्रापीडो वैशम्पायनेन विना कं पश्यत्ववलोकयतु । तत्तस्माद्धेतोरास्तां तिष्ठतु । किमेतद्गमनं निवारयसि निवारणं करोषि । वारितेनाप्यनेन चन्द्रापीडेन नैव स्थातव्यम् । मन्ये[illegible]

१ [illegible] मामेव विसर्जय त्वम् २ कठिनहृदया ३ यदा, तस्मादानन ४ [illegible] ५ पुत्र[illegible] ६ [illegible] पुत्रवत्यौ. ७ स्वयोन्न. ८ एव निवारयसि, एन वारयसि

नायानुमोदितः । तद्यातु । वरमावाभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृतान्क्लेशाननुभूतान्न पुनरस्य वैशम्पायनावलोकनदुःखदीनं दिने दिने वदनमीक्षितुम्' । तदुत्तिष्ठ । गच्छावो गमनसंविधानाय वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ।' इत्यभिदधत्येव मनोरमां हस्ते गृहीत्वोत्थाय चन्द्रापीडेनानुगम्यमाना निजावासमयासीत् । चन्द्रापीडोऽपि मातुः समीपे गमनालापेनैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगात् । तत्र चापनीतसमायोगो गमनायोत्ताम्यता हृदयेन गणकानाहूय रहस्याज्ञापितवान्--'यथा विना परिलम्बेन मे गमनं भवति, तथा भवद्भिरार्यशुकनासाय पृच्छते ताताय वा दिनमावेदनीयम्' इति । एवमादिष्टास्ते व्यज्ञापयन्—'देव, यथा सर्व एव ग्रहाः स्थिताः, तथास्मन्मतेन देवस्य गमनमेव वर्तमानेन शस्यते । अपरमपि कर्मानुरोधाद्राजेच्छैव कालः । तत्रापि न कार्यमेवाहर्निरूपणया । राजा कालस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां चित्तवृत्तिः सैव वेला सर्वकार्येषु' इति विज्ञापिते मौहूर्तिकैः पुनस्तानब्रवीत्--'तातेनैवमादिष्टमिति ब्रवीमि । अन्यदात्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यपराणां प्रतिक्षणोत्पादिषु च दिवसनिरूपणैव कीदृशी । तत्तथा कथयिष्यत यथा श्व एव मे गमनं भवेत्' इति । 'देवः प्रमाणम्' इत्यभिधाय गतेषु च

मित्यर्थं । **मन्ये चेति** । अह मन्ये जानामि । एतदेव पूर्वोक्तमेवाकलय्याकलना कृत्वाय चन्द्रापीडो गमनाय यात्रायै अनुमोदितोऽभ्यनुज्ञात । ततस्मात्कारणाद्यातु व्रजतु । आवाभ्या मनोरमाविलासवतीभ्यां कतिपयदिवसान्यावत । अनयोरपि चन्द्रापीडवैशम्पायनयोरप्यदर्श[न]कृतानवलोकितजनितान‌नुभूताननुभवविपयीकृतान्क्लेशान्विषादान्वर शुभम, पर वैशम्पायनस्यानवलोकनमनिरीक्षण तस्माद्यद्दु ख कृच्छ्र तेन दीन सकरुणमस्य चन्द्रापीडस्य दिने दिने वदनमाननमीक्षितु न पुनर्वर शुभम् । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठोत्थान कुरु । वत्सस्य चन्द्रापीडस्य गमनसविधानाय प्रस्थानसामग्र्यै आवा गच्छावो व्रजाव इत्यभिदधती कथयन्त्येव मनोरमा हस्ते पाणा गृहीत्वादायोत्थायोत्थान कृत्वा चन्द्रापीडेनानुगम्यमानानुयायमाना निजावास स्वभवनमयासीदगात । चन्द्रापीडोऽपि मातुर्जनन्या समीपे गमनालापेनैव यात्रावार्तयैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगादगमत् । तत्र तस्मिन्गृहेऽपनीतो दूरीकृत समायोग सबन्धो येनैवभूतो गमनाय प्रस्थानाय हृदयेन स्वान्तेनोत्ताम्यतोत्सुकता गणकाञ्ज्योतिर्विद आहूयाकार्य रहस्येकान्त आज्ञापितवानाज्ञा दत्तवान् । किमाज्ञापितवानित्याशयेनाह—**यथेति** । यथा मे मम परिलम्बेन विना गमन प्रस्थान भवति, तथा भवद्भिर्युष्माभि पृच्छत इत्यार्यशुकनासाय ताताय वा दिन दिवसमावेदनीय कथनीयम् । एवमादिष्टा' प्रोक्तास्ते ज्योतिर्विदो व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं चक्रु । का विज्ञप्ति कृतवन्त इत्याशयेनाह—**देव इति** । हे देव हे स्वामिन्, यथा येन प्रकारेण सर्व एव ग्रहा सूर्यादयो स्वस्थे स्थितास्तथा तेन प्रकारेणास्मन्मतेन देवस्य भवतो गमनमेव प्रस्थानमेव वर्तमानेन कालेन शस्यते श्लाघ्यते । मुहूर्ताभावेऽपि गमनप्रकार प्रदर्शयन्नाह—**अपरमपीति** । कर्मानुरोधात्कार्यस्वरूपाद्राज्ञो नृपस्येच्छैव कालो मुहूर्तम् । तत्रापीच्छामुहूर्तेऽहर्निरूपणया शुभाशुभदिनगवेषणया न कार्य न प्रयोजनम । तत्र हेतुमाह—**राजेति** । राजा नृप कालस्य मुहूर्तस्य कारणम् । यस्यामेव वेलाया समये [illegible] प्रवृत्ति सर्वकार्येषु समग्रकृत्यकरणेषु सैव वेलावसर । मौहूर्तिकैर्गणकैरिति विज्ञापिते विज्ञप्ते [illegible] पुनस्तानब्रवीत् । तातेन पित्रैव दिवसगवेषणादिकमादिष्ट कथितमिति हेतो[illegible] । अन्यदात्यन्तिकेषु आत्यन्तिकेष्ववश्यकरणीयेषु तथा प्रतिक्षण प्रतिसमयमुत्पादिषु[illegible] कार्येषु च कार्यपराणा कृत्यतत्पराणा दिवसनिरूपणा दिनगवेषणैव कीदृशी । तत्तस्माद्धेतो[illegible] प्रकारेण [illegible] । यथा श्व एवागामिदिन एव मे मम गमन चलन

[illegible] २ कृच्छ्रदुःखनाम्, [illegible] ३ वैशम्पायनानवलोकन. ४ ईक्षितुम्. [illegible] ६ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० चित्तनिर्वृति. ११ आत्ययिकेषु १२ प्रतीक्षण. [illegible]

तेषु शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत्। निर्वर्तितशरीरस्थितिं च मौहूर्तिकास्ते पुनः प्रविश्य शनैर्न्यवेदयन्—'कृतोऽस्माभिर्देवादेशः। सिद्धश्च तनयविरहविक्लवतयार्यशुकनासस्य। तदतिक्रान्ते श्वस्तनेऽहनि रात्रावितः प्रस्थातव्यं देवेन' इत्यावेदिते तैः 'साधु कृतम्' इति मुदितचेतास्तानभिष्टुत्य दृष्टिविषयवर्तिनीमेव कादम्बरीं च वैशम्पायनं च मन्यमानोऽप्रविष्टायामेव पत्रलेखायां परापतामीत्यग्रप्रधावितेनावधारयंश्चेतसा चतुःसमुद्रसारभूतानिन्द्रायुधरयानुगामिनस्तुरंगमानगणेयानवगणिततुरंगमगमनखेदानुत्साहिनो राजपुत्रांश्च निरूपयन्ननन्यकर्मा तं दिवसमेकां च यामिनीं कथंकथमप्यस्थात्।

अथानुरक्तकमलिनीसमागमाप्राप्तिसंतापादिव समं दिवसेनास्तमुपगतवति तेजसांपतौ, तेजःपतिपतनाच्चितानलमिव संध्यारागमपराशया सहविशति पश्चिमे गगनभागे, संध्यानलस्फुलिङ्गनिकर इव स्फुरति तारागणे, दिवसविरामान्मूर्च्छागमेनेव तमसा निमील्यमानेषु दिङ्मुखेषु, विवासाभिमुखमुखरेषु वियद्वियोगदुःखादिव कृतान्तप्रलापेषु वयःसमूहेषु जनितप्रकाशं जन्मैर्वालोक्य दोषागमं निरालोकं गर्भमिव तमःप्रविष्टे पुनर्जीवलोके, निजालोकाद्भिकाशितपूर्वदिग्वधूवदने जन्मान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिनि नक्षत्रसमागमसुखमनुभवति भग-

---

भव(वेदि)ति। देव प्रमाण यथा भवदनुशासनमित्यभिधायेत्युक्त्वा तेषु गणकेषु गतेषु प्रयातेषु सत्सु च शरीरस्थितिकरणाय देहव्यापारकृत उदतिष्ठदुत्थितो बभूव। निवर्तिता संपादिता शरीरस्थितिर्येनैवभूत त पुनर्मौहूर्तिकाः प्रविश्य प्रवेश कृत्वा शनैर्मन्द न्यवेदयन्विज्ञपयन्। अस्माभिर्ज्योतिर्विद्भिर्देवस्य भवत आदेशो निर्देश कृतो विहित। तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तेन विक्लवतया विह्वलतयार्यशुकनासस्य न सिद्धो निष्पन्न। ततस्तस्माद्धेतोरतिक्रान्ते व्यतीते श्वो भव श्वस्तनस्तस्मिन्नहन्यागामिदिवसे रात्रौ निशायामितोऽस्मात्प्रदेशाद्देवेन भवता प्रस्थातव्य चलितव्यम्। तैर्गणकैरित्यावेदित इति ज्ञापिते साधु कृत शुभ विहितमिति मुदितचेताः प्रमुदितमनास्ताञ्ज्योतिर्विदोऽभिष्टुत्य स्तुतिं कृत्वा दृष्टिविषयवर्तिनीमेव प्रत्यक्षगतामेव कादम्बरी वैशम्पायन च मन्यमानो ज्ञायमानोऽप्रविष्टायामेवाप्राप्तायामेव पत्रलेखायामहं परापतामि गच्छामीत्यग्रप्रधावितेन पुरस्तात्त्वरितगत्या चलितेन चेतसा स्वान्तेनावधारयन्निश्चिन्वश्चतु समुद्रेषु चतुरम्भोनिधिषु सारभूतान्हृद्यभूतानिन्द्रायुधस्य रयो वेगस्तस्यानुगामिनोऽनुयायिनोऽगणेयानसंख्येयास्तुरगमानश्वानवगणितोऽमानितस्तुरगमेनाश्वेन गमन चलन तस्मात्खेदो यैस्तानुत्साहिन उत्साहवतो राजपुत्रांश्च नृपसुतान्निरूपयन्पश्यन्। न विद्यतेऽन्यत्कर्म यस्य सोऽनन्यकर्मा त दिवसमेका च यामिनी कथंकथमपि महता कष्टेनास्थात्तस्थौ।

अथेति प्रकारान्तरे। अनुरक्ता या कमलिनी नलिनी तस्या समागम संयोगस्तस्याप्राप्तिरलाभस्तया य. संतापस्तप्तिस्तस्मादिव दिवसेन सम सार्धं तेजसांपतौ श्रीसूर्येऽस्तमुपगतवति प्राप्तवति सति। तेज पतिपतनात्सूर्यपतनात्। रक्तत्वसाम्यादाह—अपराशया पश्चिमया सह पश्चिमे गगनभागे चितानलमिव चिताविह्निमिव सन्ध्याराग विशति प्रविशति सति। स यानलस्य स्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषा निकर समूह इ

वति भूयोभूय[1] स्वकान्तिनिर्भरान्निष्कलङ्क इव नक्षत्रनाथे, विस्पष्टायां निशीथिन्यां प्रस्थानमङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्विलीयमानेव बाष्पोत्पीडमपारयन्ती निवारयितुमत्यायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयत्नाप्यमङ्गलशङ्कया विलासवती तं मन्युरागावेगगद्गदिकोपरुध्यमानाक्षरमवादीत्—'तात, युज्यते ह्यङ्कलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा, यस्मिन्प्रथममेवाङ्कादपैति । मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेऽपि ते पीडा समुत्पन्ना, कीदृशी तव गमनेनाधुना । दीर्यत इव मे हृदयम् । समुत्पाट्यन्त इव मर्माणि । उत्क्वथ्यत इव शरीरम् । उत्प्लवत इव चेतः । विघटन्त इव संधिबन्धनानि । निर्यान्तीव प्राणाः । न किंचित्समादधाति धीः । सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम् । धृतोऽपि बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडो मुहुर्मुहुः । समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते चलति मतिः । न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति । किंनिमित्तं चेयमीदृशी मे[11] हृदयपीडेत्येतदपि न वेद्मि । किं[12] बहुभ्यो दिवसेभ्यः, कथमप्यागतो मे वत्सो झटित्येव पुनर्गच्छतीति । किं वैशम्पायनवियोगादुद्विग्नस्य गमनमेकाकिनस्ते समुत्प्रेक्षेति । न पुनर्वैशम्पायनवृत्तान्तादात्मन

भूयोभूयो वारवार स्वकान्तिनिर्भरात्स्वदीप्तिसभारान्नि कलङ्क इव नक्षत्रनाथे चन्द्रे भगवति नक्षत्रसमागमसुरत तारकामेलापकसौख्यमनुभवत्यनुभवविषयीकुर्वति सति । निशीथिन्यां त्रियामाया विस्पष्टाया प्रकटाया सत्या प्रस्थानमङ्गले सति गमनश्रेयसि सति प्रणामाय नमस्कारायोपगतमागत चन्द्रापीड पीडया बाधयान्तर्विलीयमानेव विलय प्राप्यमाणेवात्यायताभ्यामतिविस्तीर्णाभ्यामपि नेत्राभ्याममङ्गलशङ्कयाश्रेयसारेकया कृतप्रयत्नापि विहितोद्यमापि बाष्पोत्पीडमश्रुप्रवाह निवारयितु दूरीकर्तुमपारयन्त्यशक्नुवन्ती । एवविधा विलासवती तत्रस्थितत्वाद्वैशम्पायने मन्यु क्रोधो रागश्चन्द्रापीडे सौवाङ्गजत्वात् तयोरावेग आवेशस्तेन या गद्गदिका गद्गदध्वनिस्तयोपरुध्यमानान्युपरोध प्राप्यमाणान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—**तातेति** । हे तात हे पुत्र । हीति निश्चितम् । अङ्कलालितस्य क्रोडपालितस्य गर्भरूपस्य भ्रूणस्वभावस्य प्रथमगमन आद्यप्रयाणे हृदयपीडा गरीयसी युज्यते विलोक्यते, यस्मिन्प्रथममेवाङ्कात्क्रोडादपैति गच्छति । मम विलासवत्या पुनस्ते तव प्रथमगमनेऽपि नेदृश्येतादृशी पीडा समुत्पन्ना सजाता, यादृशी तव गमनेनाधुना साप्रत जायते । तदेव प्रदर्शयन्नाह—**दीर्यत इति** । मे मम हृदय दीर्यत इव विदीर्ण जायत इव । मर्माणि सधिस्थानानि समुत्पाट्यन्त इवोत्खन्यन्त इव । शरीर देहमुत्क्वथ्यत इवोत्क्वाल्यत इव । चेतो मन उत्प्लवत इवोत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छतीव । सधिबन्धनानि विघटन्त इव भिद्यन्त इव । प्राणा निर्यान्तीव नि सरन्तीव । धीर्बुद्धिर्न किंचित्समादधाति समाधान करोति । सर्वमेव जगच्छून्य रिक्त पश्याम्यवलोकयामि । आत्मानमिव हृदय स्वान्त धारयितु न पारयामि न शक्नोमि । धृतोऽपि रक्षितोऽपि बलाद्हठान्मे मम बाष्पोत्पीडोऽश्रुप्रवाहो मुहुर्मुहुर्वारंवारमागच्छत्यायाति । ते तव मङ्गलसपादनाय श्रेय करणाय समाहितापि सस्थापितापि मतिश्चलति भ्रमति । इत्यह न जानाम्येव नावकलयाम्येव । किमुत्पश्यामि किमवलोकयामि । किं निमित्त च किं कारण चेयमीदृश्येतादृशी मे मम हृदयपीडा चित्तार्तिरित्येतदप्यह न वेद्मि न जानामि । किं बहुभ्य प्रचुरेभ्यो दिवसेभ्य, कथमपि महता कष्टेन मे मम वत्स आगत आयातो झटित्येव शीघ्रमेव पुनर्गच्छति व्रजतीति हेतोरीदृशी पीडा जायत इति सर्वत्रानुषङ्ग । किं वैशम्पायनस्य वियोगाद्विरहादुद्विग्नस्योद्विग्नमनस एकाकिनोऽसहायस्य ते तव गमन प्रस्थान समुत्प्रेक्ष्य विलोक्येति । वैशम्पायनस्य

---

१ भू[illegible] २ निर्भरात् ३ [illegible], [illegible] ४ मन्युरागावेग, आवेग. ५ जातमात्रस्यापि तेऽङ्कलालितस्य [illegible] ६ दीर्यते दीर्यते. ७ उत्क्वथ्यते ८ उन्मथ्यत इव [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ इदम् १२ बहुभ्य १३ अन्य, [illegible], पुन पुन.

एव दुःखिततयेति । न चैवंविधया पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतस्ते गमनं विनिवारयितुं पारयति वाणी । हृदयं पुनर्नेच्छत्येव त्वदीयं गमनम् । तदीदृशीं मे पीडां विभाव्य यथा पुरा स्थितं न तथा क्वचिदासंगमावध्यतिदीर्घकालमायुष्मता स्थातव्यम् । अस्य चार्थस्य कृते साञ्जलिबन्धेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम्' इत्यादिशन्तीं स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावनम्रमूर्तिश्चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपत्—'अम्ब, तदा दिग्विजयप्रसङ्गात्स्थितम् । अधुना पुनरयमेव कालक्षेपो यावत्तमुद्देशं परापतामि । तत्पुनश्चिरागमकृता न भावनीया मनागपि हृदये पीडा त्वया' इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्योद्बाष्पवेगात्कथंकथमपि संस्तभ्यात्मानं निर्वर्तितगमनमङ्गला गलता प्रस्नवेण सिञ्चन्ती शिरसि चोपाघ्राय गाढं सुचिरमालिङ्ग्य गच्छद्भिरिव प्राणैः कृच्छ्रान्मुमोच तं माता । मुक्तश्च मात्रा पितुः प्रणतये वासभवनमगमत् । तत्र च 'देव, गमनाय नमस्करोति युवराजः' इत्यावेदिते द्वाररक्षिणा प्रविश्य क्षोणीतलनिवेशितशिरसा शयनवर्तिनो ननाम दूरस्थित एव पितुः पादौ । अथ तथा प्रणतमालोक्य किंचि-

---

वृत्तान्ताद्वैशम्पायनोदन्तादात्मनः स्वस्यैव दुःखिततया पीडिततया पुनर्न मम हृदयपीडेत्यर्थः । एवंविधयैतादृश्या पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतो व्रजतस्ते तव गमनं विनिवारयितुं निषेधयितुं न वाणी वाक्पारयति समर्था भवति । हृदयं चेतः पुनस्त्वदीयं तावकीनं गमनं नेच्छत्येव नाभिलषत्येव । तत्तस्माद्धेतोरीदृशीं पीडां विभाव्य ज्ञात्वा यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं स्थितं विलम्बितं क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थले संगमो मेलापस्तस्यावधिर्मर्यादा आसंगमावधेरा संगमावधि इत्यव्ययीभावः । अतिदीर्घकालमतिचिरकालमायुष्मता भवता न तथा स्थातव्यं स्थेयम् । अस्य च पूर्वोक्तस्यार्थस्य कृत्यस्य कृते सहाञ्जलिबन्धेन वर्तमानं साञ्जलिबन्धः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । तेनैवंभूतेन शिरसोत्तमाङ्गेन वत्सं सुतमभ्यर्थयेऽभियाचे इति पूर्वोक्तमादिशन्तीं कथयन्तीं स्वमातरं स्वजननीं सुदूरं सुतरां दूरं प्रसारितावनम्रा [नम्राव]नामिता मूर्तिर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपद्विज्ञप्तिमकार्षीत् । तदेवाह—हे अम्ब इति । हे मातः, तदा तस्मिन्काले दिशां विजय आत्मसात्करणं तस्य प्रसङ्गः संबन्धस्तस्मात्स्थितं विलम्बितम् । अधुना सांप्रतं पुनरयमेव कालक्षेपः समयविलम्बो यावद्यावता कालेन तमुद्देशं वैशम्पायनालंकृतप्रदेशं परापतामि गच्छामि । तत्तस्माद्धेतोः पुनश्चिरेण बहुकालेनागमनं तेन कृता विहिता या पीडा सा मनागपि हृदये चेतसि न भावनीया न विचारणीया । चन्द्रापीडेनेति । विज्ञप्ता कथिता विलासवत्युद्बाष्पवेगानुदश्रुप्रवाहान्संनिरुध्यावष्टभ्य कथंकथमपि महता कष्टेनात्मानं स्वं संस्तभ्य पतन्तं निवार्य निर्वर्तितं निष्पन्नं गमनमङ्गलं प्रयाणश्रेयो ययैवंभूता । किं कुर्वती । गलता क्षरता प्रस्नवेण स्तनोद्गतदुग्धेन सिञ्चन्ती सेचनं कुर्वन्ती । अनेन स्नेहातिशयमावि(ष्)कृतम् । शिरसि चोपाघ्राय सुचिरं बहुकालं गाढं दृढमालिङ्ग्य माता विलासवती गच्छद्भिर्निःसरद्भिः प्राणैरसुभिरिव कृच्छ्रात्कष्टात्तं चन्द्रापीडं मुमोच तत्याज । मुक्तश्च मात्रा जनन्या पितुस्तारापीडस्य प्रणतये नमस्कृतये वासभवनं निवासगृहमगमदगच्छत् । तत्र चेति । तत्र वासभवने । हे देव ऐश्वर्यादिगुणैर्विराजमान, गमनाय यात्रार्थं युवा चासौ राजा चेति युवराजश्चन्द्रापीडो नमस्करोति प्रणमति । इति द्वाररक्षिणा द्वारपालेनावेदिते ज्ञापिते सति प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । अनावागमनमित्यर्थः । क्षोणी पृथ्वी तस्यास्तलमुपरितनो भागस्तत्र निवेशितं स्थापितं यच्छिर उत्तमाङ्गं तेन शयनवर्तिनस्तल्पगतस्य पितुर्जनकस्य पादौ चरणौ दूरस्थित एव विप्रकृष्टगत एव ननाम प्रणाम । तथेति । अथानन्तरं तथा प्रणतं पूर्वोक्तरीत्या नतं युवराजमालोक्य निरीक्ष्य किंचिदात्मनि ...

दुन्नमितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिबन्निव प्रेम्णा परिष्वज्य गाढमिव सहसोद्गताविरलबाष्परयपर्याकुलाक्षोऽन्तःक्षोभावेगक्षिप्ताक्षरमवादीत्—'वत्स, पित्राहं दोषेषु संभावित इत्येषा मनागपि मनसि वत्से दुःखासिका न कार्या । विनयाधानात्प्रभृति सम्यक्परीक्षितोऽस्यस्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणैरेवाधिगम्यो राज्यभारस्त्वय्यारोपितो न तनयस्नेहादेव । राज्यं हि नामैतत्पृथ्वीभारेणैवातिदुरुद्वहम्, महीभृत्संबाधतयैवातिसंकटम्, कुटिलनीतिप्रचारेणैवातिदुःसंचरम्, चतुःसमुद्रव्याप्त्यैवातिमहत्, महासाधनप्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यम्, अपर्यवसायकार्यतन्त्रजालेनैवातिगहनम्, उत्तुङ्गवंशप्रतिष्ठिततयैवातिदुरारोहम्, अहितसहस्रोद्धरणेनैवातिदुरुद्धरम्, अपि च समवृत्तितयैवातिविषमम्, अनेकतीर्थकल्पनयैव दुरवतारम्, कण्टकशोधनेनैव दुर्ग्रहम्, अखिलप्रजापालनव्यवहारेणैव दुःपालम्, नाविक्रान्ते नामहोत्साहे नाप्रियवादिनि नासत्यसंधे नाप्राज्ञे नाविवेकिनि नाकु-

---

पूर्वकायं प्रथमशरीरभागो येन स शयनगत एव शय्यास्थित एवाहूयाह्वानं कृत्वा तं युवराजं पिता जनकश्चक्षुषा नेत्रेण पिबन्निव । आदरेणावलोकनं पानमुच्यत इति भावः । प्रेम्णा प्रीत्या गाढमिव गाढसदृशं परिष्वज्यालिङ्गय सहसा झटित्युद्गत उत्पन्नो योऽविरलो निबिडो बाष्पोऽश्रु तस्य रयो वेगस्तेन पर्याकुले व्याप्ते अक्षिणी यस्य स तथा । अन्तश्चेतसि यः क्षोभस्तस्यावेगस्त्वरिस्तेन क्षिप्ताक्षरमविस्पष्टाक्षरं यथा स्यात्तथावादीदब्रवीत् । तदाह—**वत्सेति** । हे वत्स हे पुत्र, पित्रा जनकेनाहं दोषेष्वपराधेषु संभावितो गणित इत्येषा मनागपि किंचिदपि मनसि चित्ते वत्सेन दुःखमास्तेऽस्यामिति दुःखासिका चिन्ता न कार्या । **विनयेति** । विनयो गुरूणामभ्युत्थानादिस्तस्याधानं शिक्षणं तत्प्रभृति तद्दिनादारभ्य सम्यक्प्रकारेणास्माभिः परीक्षितोऽसि परीक्षाविषयीकृतोऽसि । **परीक्ष्य चेति** । परीक्षां कृत्वैव च गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां गणाः समूहास्तैरेवाधिगम्यः प्रापणीयो राजभारस्त्वय्यारोपितः, न तनयस्नेहादेव नाङ्गजप्रीतेर्गुणवत्त्वादेव त्वयि राज्यभार आरोपितोऽस्ति, न पुत्रस्नेहादेवेति भावः । अथ राज्यस्वरूपं निरूपयन्नाह—**राज्यमिति** । नामेति कोमलामन्त्रणे । [illegible] । एतद्राज्यमाधिपत्यं पृथ्वीभारेणैव वसुधावीवधेनैव [अति] दुरुद्वहं दुःखेनोद्वोढुं शक्यम् । तथा महीभृतां राज्ञां संबाधतया सपत्नतयैवातिसंकटमतिसबाधम् । तथा कुटिला वक्रा या नीती राजस्थितिस्तस्याः प्रचारेणैव प्रसरणेनैव[अति]दुःसंचरं दुःखेन संचरितुं शक्यम् । तथा चत्वारो वेदप्रमिता ये समुद्रा जलधयस्तेषु व्याप्त्यैव [illegible]दातिमहदत्यायतम् । तथा महासाधनं महासैन्यं तेन प्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यमतिदुःखेन साधयितुं शक्यम् । [illegible]पर्यवसानान्यनन्तानि कार्याणि कृत्यानि यत्रैवंभूतं तन्त्रजालं स्वराष्ट्रचिन्तासमूहं तेनैवातिगहनमिति । 'निविड [illegible] तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्' इति हैमः । उत्तुङ्ग उच्चो यो वंशोऽन्वयस्तत्र प्रतिष्ठिततयैव [illegible] प्राप्ततयैव दुःखेनारुह्यत इति दुरारोहम् । अहितानां शत्रूणां सहस्रं तस्योद्धरणेनैवोत्खननेनैव दुरुद्धरं दुःखेनोद्धर्तुं शक्यम् । पुनः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्नाह—**अपि चेति** । समाविषमा या वृत्तिर्वर्तनं [त]यैवातिविषमं कठिनम् । तथा वर्तुमशक्यत्वादिति भावः । इयं विशेषोक्तिः । अनेकानि यानि तीर्थान्युपायास्तेषां [illegible] कल्पनयैव दुःखेनावतीर्यत इति दुरवतारम् । दुस्तरमित्यर्थः । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायम- [illegible] । 'तीर्थं योनौ जलावतारे च' इत्यमरः । अनेकजलावतरणेनैव नद्यादि सूत्तरं भवति । इदं [illegible] विशेषोक्तिः । कण्टकाः खलास्तेषां शोधनेन दूरीकरणेन दुर्ग्रहं दुःखेन ग्रहीतुं शक्यम् । अखिला [illegible] प्रजा जनपदवासिनो लोकास्तासां पालनं रक्षणम् । एतदेव व्यवहारो व्यवसायस्तेनैव दुःपाल[म्] [illegible] पदं स्थानमादधाति न करोतीत्यन्वयः । आङ्पूर्वस्य दधाते [illegible] । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । तानेवाह—**नाविक्रान्त इत्यादि** ।

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] दोषेऽपि, अनहदोषेषु ६ पृथिवी. ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ व्यापारेण. १२ दुःपालनम्, दुष्पारम्; १३ [illegible] नाप्रियवादिनि [illegible] नाश्रुतलक्ष्ये नाशुचौ नाविक्रान्तेः [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible]

तन्त्रे नानुदारव्यवहृतौ नासंविभागशीले नान्यायवर्तिनि नाधर्मरुचौ नाशास्त्रव्यवहारिणि नाशरण्ये नाब्रह्मण्ये नाकृपालौ नामित्रवत्सले नावश्यात्मनि नानिर्जितेन्द्रिये नासेवके पदमेवादधाति । यः खलु समग्रैर्गुणैराकृष्य बलात्प्रतिबन्धमस्य चञ्चलप्रकृतेः कर्तुं समर्थः, तत्रास्ते । गुरवोऽप्यपगतस्खलितभीतयस्तत्रैव समारोपयन्त्येतदालोचितपरावराः । तदनेनैव बोद्धव्यमिदं वत्सेन नास्ति मयि दोष इति । अपि च संप्रति कस्मिन्भारमवक्षिप्याणुमपि दोषमाचरसि । त्वयैव सकललोकानुरञ्जने यतितव्यम् । गतः खलु कालोऽस्माकम् । अस्माभिरस्खलितैश्चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः प्रजा लोभेन । नोद्वेजिता गुरवो मानेन । न विमुखिता.

विक्रमणं विक्रान्तिः सा विद्यते यस्मिन्निति विक्रान्तः । पराक्रमरहित इत्यर्थः । तस्मिन् । महानुत्साहो विद्यते यस्मिन्स महोत्साहस्तद्भिन्नोऽमहोत्साहस्तस्मिन् । निरुद्यम इत्यर्थः । प्रियं वदतीत्येवंशील प्रियवादी तद्भिन्नोऽप्रियवादी तस्मिन् । कटुकभाषिणीत्यर्थः । सत्या सधा प्रतिज्ञा यस्येति सत्यसन्धः । 'संवित्सधाभ्युपाग' इति हैम. । तद्भिन्नोऽसत्यसधस्तस्मिन् । प्रतिज्ञाभङ्गकारिणीत्यर्थः । प्राज्ञश्चतुरस्तद्भिन्नोऽप्राज्ञस्तस्मिन् । मूर्ख इत्यर्थ. । विवेचनं विवेकः स विद्यते यस्मिन्स विवेकी तद्भिन्नोऽवि[वे]की तस्मिन् । सदसत्कारिणीत्यर्थ. । कृतं जानातीति कृतज्ञस्तद्भिन्नोऽकृतज्ञस्तस्मिन् । निर्गुण इत्यर्थः । उदरा स्फारा व्यवहृतिर्व्यवसायो यस्येत्युदारव्यवहृतिस्तद्भिन्नोऽनुदारव्यवहृतिस्तस्मिन् । कुत्सितव्यवहारकारिणीत्यर्थः । सम्यग्विभजनं संविभागस्तस्य शीलं स्वभावो यस्मिन्स संविभागशीलस्तद्भिन्नोऽसंविभागशीलस्तस्मिन् । यथोचितानर्पक इत्यर्थ. । अन्यायोऽनीतिस्तत्र वर्तत इत्येवंशीलोऽन्यायवर्ती तस्मिन् । न्यायवर्जित इत्यर्थः । न विद्यते धर्मे रुचिर्यस्य सोऽधर्मरुचिस्तस्मिन् । सर्वथा पापकारिणीत्यर्थः । न शास्त्रेण कामन्दक्यादिना व्यवहरतीत्येवंशीलोऽशास्त्रव्यवहारी तस्मिन् । स्वेच्छाविहारिणीत्यर्थः । न शरणाय योग्योऽशरण्यस्तस्मिन् । अत्रायक इत्यर्थः । न ब्रह्मनिष्ठोऽब्रह्मण्यस्तस्मिन् । ब्राह्मणाहितकारिणीत्यर्थः । न विद्यते कृपा दया यस्मिन्स [अ]कृपालुस्तस्मिन् । दयावर्जित इत्यर्थः । न विद्यते मित्रेषु वत्सल[त्व] हितं यस्येत्यमित्रवत्सलस्तस्मिन् । वत्सलहितवर्जित इत्यर्थः । न वश्य आत्मा यस्येति सोऽवश्यात्मा तस्मिन् । अनियन्त्रितात्मनीत्यर्थः । अनिर्जितान्यवशीकृतानीन्द्रियाणि येन सोऽनिर्जितेन्द्रियस्तस्मिन् । अनिरुद्धेन्द्रिय इत्यर्थः । न सेवत इत्यसेवकस्तस्मिन् । सपर्यावर्जित इत्यर्थः । कस्मिन्राज्यं पदं दधातीत्याशयेनाह—**यः खल्विति** । खलु निश्चये । यः पुमान्समग्रैः सकलैर्गुणैः क्षान्त्यादिभिर्बलाद्धठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा चञ्चलप्रकृतेरस्थिरस्वभावस्यास्य राज्यस्य प्रतिबन्धं प्रतिरोधं कर्तुं विधातुं समर्थः क्षमः स्यात् । तत्र तस्मिन्पुंसि राज्यमास्ते तिष्ठति । तथा परं नापरं न पर-

सन्तो मदेन । नोत्रासिताः प्राणिनः क्रोधेन । न हासित आत्मा हर्षेण । न हृतः परलोकः कामेन । न राजधर्मोऽनिरुद्धः । स्वरुच्या वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि । सतां चरितान्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि । धनुरवनामितं न मन । वृत्तं रक्षितं न शरीरम् । वाच्याद्भीतं न मरणात् । उपभुक्तानि सुरलोकदुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि । यौवनेच्छया पर्याप्तमकार्यपरिहारात् । कार्यानुष्ठानाच्चोपार्जितः परोऽपि लोकः । चेतसि मे त्वज्जन्मना च कृतार्थ एवास्मि । तदयमेव मे मनोरथः । दारपरिग्रहात्प्रतिष्ठिते त्वयि सकलमेव मे राज्यभारमारोप्य जन्मनिर्वाहलघुना हृदयेन पूर्वराजर्षिगतं पन्थानमनुयास्यामीति । अस्य च मेऽतर्कितमेवायमग्रतः प्रतिरोधको वैशम्पायनवृत्तान्तः स्थितः । मन्ये च न संपत्तव्यमेवानेन । अन्यथा क्व वैशम्पायनः । क्व चैवंविधमस्य स्वप्नेऽप्यसंभवनीयं समाचेष्टितम् । तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं वत्सेन, यथा न चिरकालमेष मे मनोरथोऽन्तर्हृदय एव विपरिवर्तते' इत्यभिधाय किंचिद्दत्तानितेन मुखेनैव 'संपीडितं हृदयमिव ताम्बूलमर्पयित्वा व्यसर्जयत् ।

द्वेग प्रापिताः । मदेन मुन्मोहसभेदेन सन्त. साधवो न विशेषेण मुखिता दण्डिताः । क्रोधेन रोषेण प्राणिनोमुमन्त [न] उत्त्रासितास्त्रासं प्रापिता. । हर्षेण प्रमोदेनात्मा न हासितो न हास्य नीत· । कामेन मनोभवेन परलोक आगामिभवो न हृतो विनाशित । न राजधर्मो वधादिरूपोऽनिरुद्धोऽनिषेव(वि)त । स्वरुच्या निजाभिलाषेण वृद्धा ज्यायास समासेविता पर्युपासिता·, न व्यसनानि मद्यपानप्रभृतीनि। सता साधूनां चरितान्याचरणान्यनुवर्तितान्यनुगमनविषयीकृतानि, नेन्द्रियाणि करणानि, तदनुगामित्व न कृतम् । सर्वदा तदाज्ञावैमुख्येन स्थितमिति भाव ।धनु· कोदण्डमवनामित वक्रीकृतम्, न मनो हृदयम्।वृत्त सदाचरण रक्षितम्, न शरीर देह.। शरीरानपेक्षत्वेन तदाचरितमित्यर्थ । वाच्याज्जन(ना)पवादाद्भीत त्रस्तम्, न मरणान्मृत्योः । जीवनादपि यशो-वल्लभमित्यनेन सूचितम् । सुरलोके त्रिविष्टपे दुर्लभानि दु प्रापानि यानि सर्वविषयाणा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दरूपाणामुपभोग प्रतिवारमासेवन तस्य सुखानि सौख्यान्युक्तान्यास्वादितानि । 'यः सकृद्भुज्यते भोग उपभोगोऽङ्गनादिक' इति प्राञ्च । अकार्यपरिहारादकृत्यत्यागाद्यौवनेच्छया तारुण्यस्पृहया पर्याप्त भृतम् । कार्य दानादिस्तस्य तस्यानुष्ठानादाचरणात्परोऽपि लोक आगामिभवोऽप्युपार्जित स्वायत्तीकृत· । सदाचरणेनावश्य देवायुर्बुद्धमित्यर्थ । त्वज्जन्मना च त्वदुत्पत्त्या च कृतार्थ· कृतकृत्य एवाहमस्मीति मे मम चेतसि वर्तते । तत्तस्माद्धेतोरयमेव मे मम मनोरथोऽभिलाषो वर्तते । अयमेवेति क इत्यपेक्षायामाह—**दारेति** । दारपरिग्रहात्स्त्रीस्वीकारात्प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा प्राप्ते त्वयि भवति सकलमेव समग्रमेव मे राज्यभारमाधिपत्यधुरमारोप्य न्यस्य जन्मनो नृभवस्य निर्वाह आयु क्षय यावत्परिपालन तेन लघुना तुच्छेन हृदयेन । केवल जन्मपालनप्रवृत्तत्वेन तदितरसमग्राशाविमुक्तत्वेन च चेतसो लघुत्वमिति भाव । पूर्वे राजर्षयो गताश्चलिता यस्मिन्विविध पन्थान मार्गमनुयास्याम्यनुगच्छामि । इत्यस्य मे मम मनोरथस्यातर्कितमेवाचिन्तितमेवाग्रतः पुरः प्रतिरोधक प्रतिबन्धकृद्वैशम्पायनस्य शुक[ना]ससुतस्य वृत्तान्त उदन्त स्थित. । अहमिति मन्ये । अनेन मनोरथेन न संपत्तव्य न भवितव्यम् । अन्यथेत्युक्तवैपरीत्ये, क्वेति महदन्तरे निपातः । वैशम्पायनो मनोरमातनु [illegible] । अस्य च वैशम्पायनस्य स्वप्नेऽपि निद्रादशायामप्यसभावनीयमचिन्तनीयमेवविध समाचेष्टित समाचरित क्व । तदिति हेत्वर्थे । गतेनापि चलितेनापि वत्सेन पुत्रेण भवता तथा कर्तव्य तथा विधेय यथैष पूर्वोक्तो मे मम मनोरथोऽन्तर्हृदये हृदयमध्ये न विपरिवर्तते न विलीनो भवति । इत्यभिधायोक्त्वा किंचिद्दत्तानितेनोर्ध्वीकृतेन मुखेनाननेन च संपीडित चर्वित हृदयमिव स्वान्तमिव ताम्बूल नागवल्लीदलमर्पयित्वा [illegible] व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

---

१ [illegible] २ सुरलोकेऽपि दुर्लभानि ३ यौवनेनेच्छया ४ पारम्परोपि लोक ; परलोकः. ५ च [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] मुखे मुखेनैव. १० संपिण्डितम्.

चन्द्रापीडस्तु तया पितुः संभावनया सुदूरमुन्नमितोऽप्यवनम्रतरमूर्तिरुपसृत्य पुनः प्रणामेनोन्नमितात्मा निर्ययौ । निर्गत्य च शुकनासभवनमयासीत् । तत्र च तनयचिन्तापरीतमुन्मुक्तमिवेन्द्रियैः शून्यशरीरं शुकनासमवारिताश्रुपातोपहतमुखीं च मनोरमां प्रणम्य तादृशाभ्यामेव ताभ्यां संभाव्याशिषा समारोपयद्भ्यामिव स्वदुःखभारमनुगतो निवर्तनाय तयोर्निवर्तिताननो मुहुर्मुहुराद्वारनिर्गतेर्गत्वाग्रतो ढौकितमपि कृतापसर्पणमकृतहर्षहेषारवमनुत्कर्णकोपमसुखस्वनममनस्कमनाविष्कृतगमनोत्साहं दीनमिन्द्रायुधमालोक्यापि पुनर्निवारणाशङ्कया वैशम्पायनावलोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाकृतपरिलम्बो मनागप्यारूढ एवैणैव निरगान्नगर्याः । निर्गत्य च सिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गलावस्थानायोपकल्पितं कायमानमप्रविश्य बहिरेव गतो युवराज इति जनितकलकलेनातर्किततत्कालगमनसंभ्रान्तेन परिजनेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावतानुगम्यमानो गव्यूतित्रितयमिव गत्वा सुलभपयोयवसे प्रदेशे निवासमकल्पयत् । उत्ताम्यता हृदयेनाप्रभातायामेव यामिन्यामुत्थाय पुनरचलत् ।

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु तया पूर्वोक्तया पितुस्तारापीडस्य संभावनया विचारणया सुदूरं यथा स्यात् तथोन्नमितोऽप्युद्गर्भृतोऽप्यवनम्रतरमूर्तिरतिशयेन नमिततनुरुपसृत्योपसरणं कृत्वा पुनः प्रणामेन नमस्कारेणोन्नमितात्मोर्ध्वीकृतात्मा निर्ययौ निरगात् । निर्गत्य च शुकनासस्य वृद्धशनिवस्य भवनं सदनमयासीदगात् । तत्र चेति । तस्मिन्गृहे तनयस्य सुतस्य चिन्तार्तिस्तया परीतं व्याप्तमिन्द्रियैः करणैरुन्मुक्तमिव त्यक्तमिव । अतएव शून्यशरीरं शून्यदेहं शुकनासमवारितोऽनिषिद्धो योऽश्रुपातस्तेनोपहतं मुखस्थानं यस्याः एतादृशीं च मनोरमां वैशम्पायनजननीं च प्रणम्य नमस्कृत्य तादृशाभ्यां शोकाकुलिताभ्यामेव ताभ्यां शुकनासमनोरमाभ्यामाशिषा आशीःप्रदानेन संभाव्य सत्कृत्य स्वस्य दुःखं मुखं तस्य भारो वीवधस्तं आ(समा)रोपयद्भ्यामिव स्थापयद्भ्यामिव ताभ्यां निवर्तनाय गमनायानुगतोऽनुयातस्ततस्तयोर्विषये मुहुर्मुहुर्वारंवारं निवर्तितमभिमुखीकृतमाद्वारगतमाप्रतोलीगमनपर्यन्तमाननं मुखं येन । भृतोऽग्रतो गत्वा ढौकितमपि कृतं विहितमपसर्पणमपसरणं येनैवंभूतम् । न कृतो न विहितो हर्षहेषारवः प्रमोदध्वनिर्येन स तम् । अत्र नञो भावादन्भावः । न विद्यत उत्कर्णकोशो यस्य स तम् । अनुत्कीर्णकोपं

वहंश्च तस्मादेव वासरादारभ्यैवमचेतित एव परापत्य कृतापक्रान्तेस्त्रपया पृष्ठतोऽनुगम्य बलाद्दत्तकण्ठग्रह. क्व पैरं पलाय्यत इति वैशंपायनस्य वैलक्ष्यमपनयामि, एवं तत्समागमसुखमनुभूय निष्कारणप्रसन्नामनघामतर्कितोपनतमदवलोकनोपजातहर्षविशेषां पुरस्ताद्गमनसिद्धये पुनर्महाश्वेतां पश्यामि, एवं महाश्वेताश्रमसमीपे पुनःस्थापिताशेषतुरगसैन्यस्तया सहैव हेमकूटं गच्छामि, एवं तत्र मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमप्रधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन प्रणम्यमानः प्रविश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनेन सखीजनेनापह्रियमाणपूर्णपात्राम् 'क्वासौ, केन कथितम्, कियद्दूरे वर्तते' इति तत्प्रश्नोन्मुखीम् तत्क्षणोत्पन्नया तापोपशान्त्या त्रपया च युगपदुरसि निहितं पद्मिनीपत्रमपनीयोत्तरीयांशुकाञ्चलं कुचावरणतामुपनयन्तीम् आभरणतां नीतानि कमलिनीमृणालान्यपास्य भूषणेभ्योऽधिकां स्वशरीरशोभामेव सर्वाभरणस्थानेषु धारयन्तीम् तापोपशमार्पितहारमात्राभरणाम् अत्युल्बणहरिचन्दनचर्चान्तरितलावण्यशोभान्यङ्गानि कर-

---

तस्मादेवास्तगमनोपलक्षितादेव वासराद्दिनादारभ्यारम्भ कृत्वैवैतान्यग्रे वक्ष्यमाणान्यन्यानि तदितराणि[च] चिन्तयन्विमर्शयन्नचेतिता अज्ञाता क्षुत्क्षुधा, पिपासा तृट्, आतपो घर्म, श्रम आयास', उज्जागरो जागर, एतेषा व्यथा पीडा येनैवभूतो दिवारात्रावहर्निशेवावहदगच्छदिति दूरेणान्वय'। एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—**अचेतित इति**। [अचेति]त एवाज्ञात एव परापत्य गत्वा त्रपया लज्जया कृता विहितापक्रान्तिरपक्रमण येनैवभूतस्य वैशम्पायनस्य पृष्ठतोऽनुगम्यानुगमन कृत्वा बलाद्दत्तो विहित कण्ठग्रह' कण्ठालिङ्गन येनैवभूतोऽह पर केवल क्व पलाय्यते कुत्र पलायन क्रियत इति वैलक्ष्य वैगुण्यमपनयामि दूरीकरोमि। एव तस्य वैशम्पायनस्य समागम सगमस्तस्मात्सुख सौख्यमनुभूयास्वाद्य निष्कारणमनिदान प्रसन्न विकसित मनश्चेतो यस्या सा तामनघा निष्पापामतर्कितमविचारितमुपनत प्राप्त यन्मदवलोकन मद्वीक्षण तेनोपजात उत्पन्नो हर्षविशेषोऽतिशायिप्रमोदो यस्या सा ता पुरस्तादग्रे यद्गमन तस्य सिद्धये। निर्विघ्नगमनायेत्यर्थ.। पुन पूर्वविशेषयोरित्युक्ते पूर्व प्रथम महाश्वेता पश्याम्यवलोकयामि। एवप्रकारेण महाश्वेताया आश्रमसमीपे मुनिस्थानाभ्यर्णे पुन स्थापित न्यस्तमशेष समग्र तुरगसैन्यमश्वानीक येनैवभूतोऽह तया महाश्वेता(तया) सहैव सार्धमेव हेमकूट हिमकूटाभिधान नग गच्छामि व्रजामि। एवप्रकारेण तत्र नगे सोऽय चन्द्रापीड इति मम प्रत्यभिज्ञान तस्माद्य सभ्रम आदर। 'सभ्रमस्त्वादरे भये' इति कोश। तेन प्रधावितेनोच्चैश्चलितेनेतस्तत कादम्बर्या परिजनेन परिच्छदेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाण प्रविश्य प्रवेश कृत्वा। इत कादम्बरी विशेषयन्नाह—**मदेति**। ममागमन तस्य निवेदन कथन तेनोत्फुल्ले विकसिते नयने यस्यैवभूतेन सखीजनेनालिसमुदायेनापह्रियमाण गृह्यमाण पूर्णपात्र पूर्णानक यस्या सा ताम्। 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते। वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्र पूर्णानक च तत्' इति हैम'। क्वासौ चन्द्रापीड', केन जनेनेद चन्द्रापीडस्यागमन कथितम, कियद्दूरे वर्तत इति यत्तस्य जनस्य प्रश्नानि योजनानि तत्रोन्मुखीमूर्ध्वाननाम्। तत्क्षण तत्काल युगपत्समकालमुत्पन्नया सजातया तापोपशान्त्या तप्त्युपशमेन त्रपया लज्जया चोरसि वक्षसि निहित स्थापित पद्मिनीपत्र कमलिनीदलमपनीय दूरीकृत्योत्तरीयांशुक सव्यानवस्त्र तस्याञ्चल प्रान्तप्रदेश कुचयो स्तनयोरावरणतामाच्छादनतामुपनयन्ती प्रापयन्तीम्। आभरणता भूषणता नीतानि प्रापितानि कमलिन्या सरोजिन्या मृणालानि बिसान्यपास्य दूरीकृत्य भूषणेभ्य आभरणेभ्योऽधिकामतिशायिनी स्व स्वकीय शरीर देहस्तस्य शोभा तामेव सर्वाभरणस्थानेषु समग्रभूषणस्थलेषु धारयन्ती बिभ्रतीम्। तापोपशमाय तप्तिदूरीकरणाय [अर्पितो दत्त] केवल हारो हारमात्रमाभरण भूषण यस्या सा ताम्। अत्युल्बणमत्युत्कट हरिचन्दन गोशीर्षचन्दन तेन चर्चा पूजा तयान्तरिताव्यवहिता लावण्यशोभा येषामेवविधान्यङ्गानि

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ निहित. ४ उपनीतानि. ५ मृणालानि.

परामर्शप्रयत्नेन दर्शनीयतरतां नयन्तीम् अङ्गलग्नानि शयनीयकृतकमलकुमुदकुवलयदलकिञ्जल्कशकलानि पुलकोद्गमेनैवापास्यन्तीम् कपोलसङ्गिनीं च मणिदर्पणे विलोक्यायथास्थितां करेण कबरीमंसदेशे निवेशयन्तीम् आनन्दजन्मना नेत्रपुटावर्जितेन बाष्पसलिलेनैव मकरध्वजानलसंतापाय जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीम् उत्सृष्टशेषेणाङ्गयानमलयजरसेनैवाङ्गलग्नेन भस्मनेव मदनहुतभुजोनिर्वृत्तिमावेदयन्तीम् अभ्युत्थानप्रसङ्गेनैव कुसुमशय्यां दूरीकुर्वन्तीं कादम्बरीमालोकयन्दर्शनीयावलोकनफलेन चक्षुषी कृतार्थतां नयामि, एवं मदलेखा साञ्जलिप्रणामेन कण्ठग्रहेण संभाव्य चरणपतितां पत्रलेखामुत्थाप्य केयूरकं पुनःपुनः परिष्वज्य निर्भरमेवं महाश्वेतोपपादितोद्वाहमङ्गलस्त्वरितसखीवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधिर्भुव उवर्षाभिषिक्तायाः करग्रहणं देव्या निर्वर्तयामि, एवमतिबहलकुङ्कुमकुसुमधूपानुलेपनामोदोद्दीपितहृदयजन्मनि वासभवने शयनवर्तिनो मम समीपमुपविश्य क्षणमपि कृतनर्मालापायां निर्गतायां मदलेखायां त्रपावनम्रमुखीमनिच्छन्तीं किल बलाद्दोर्भ्यामादाय शयनीयं शयनीयाद

प्रतीका. करेण परामर्शो मार्जनं तत्र प्रयत्नः प्रयासस्तेन दर्शनीयतरतामतिशयेन विलोकनीयतां नयन्ती . पयन्तीम् । 'मुक्ताफलस्य च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति शर्व । तथाङ्गलग्नानि शरीरसंबद्धानि यानि शयनीयकृतानि तल्पीकृतानि कमलं पद्मम्, कुमुदं श्वेतकमलम्, कुवलयमुत्पलम्, एतेषां दलानि पत्राणि किंजल्कं केसरं तस्य शकलानि खण्डानि चैतानि पुलकोद्गमेनैव रोमाञ्चोद्गमेनैवापास्यन्तीं निराकुर्वन्तीम् । शरीरस्याङ्कुरितत्वेन । तत्पातादिति भाव । 'श्वेते तु तत्र कुमुदं कैरवं गर्दभाह्वयम्' इति हैम. । कपोलसङ्गिनीं च गल्लात्परप्रदेशलग्नां च कबरीं वेणीमयथास्थितामस्थायिनीं मणिदर्पणे रत्नादर्शे विलोक्य निरीक्ष्यांसदेशे स्कन्धप्रदेशे निवेशयन्तीं स्थापयन्तीम् । आनन्दाज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य तेन नेत्रपुटाभ्यामावर्जितेनाहृतेन बाष्पसलिलेनैव नेत्राम्बुनैव मकरध्वज एवानलस्तस्य संतापः संज्वरस्तस्मै जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीं ददतीम् । जलाञ्जलिप्रदानेनैव सर्वथा तदभाव. सूचित । उत्सृष्टशेषेण दूरीकृतावशेषेणाङ्गयानं शुष्को यो मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तेन शुक्लत्वसाम्याद्भस्मनेव भूत्येव मदनहुतभुजः कन्दर्पवह्नेर्निर्वृत्तिमुपशममावेदयन्तीं कथयन्तीम् । निर्वाणवह्नेरनन्तरं भस्मैवावशिष्यत इति भाव । अभ्युत्थानमुत्थानं तस्य प्रसङ्गेनैव संबन्धेनैव कुसुमशय्यां पुष्पशयनीयं दूरीकुर्वन्तीं निराकुर्वन्तीमहमेतादृशीं कादम्बरीमालोकयन् । दर्शनीयस्यावलोकनीयस्यावलोकनं निरीक्षणं तदेव फलं साध्यं तेन चक्षुषी नेत्रे कृतार्थतां साफल्यतां नयामि प्रापयामि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण साञ्जलिप्रणामेन पाणिसंयोजनादिकृतनमस्कारेण कण्ठग्रहेण कण्ठाश्लेषेण म

मङ्काच्च हृदयं देवी कादम्बरीमारोपयामि, एवमुद्धटनीवीग्रन्थिदृढतरार्पितपाणिद्वयायास्त्र-पानिमीलितलोचने चुम्बन्नवञ्चितात्मा चिराद्भवामि, एवं सुरैरपि दुर्लभं तदधरामृतमा तृप्ते-र्निपीय सुजीवितमात्मानं करोमि, एवमतिकोमलतयान्तर्विलीय विशन्त्या ईवाङ्गं गाढालिङ्गन-सुखरसभरेण मकरध्वजानलदग्धशेषं निर्वापयामि शरीरम्, एवं परवत्यापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव निष्प्रयत्नयाप्यभियुञ्जानयेवापसर्पन्त्यापि कृतात्मार्पणयेव संगोपितसर्वाङ्गयाप्युपदर्शितभावयेव देव्या कादम्बर्या सह न किमपि सर्वजनसुलभमपि योगैकगम्यम्, स्पर्शविषयमपि हृदयग्राहि, मोहनमपि प्रसादनमिन्द्रियाणाम्, उद्दीपनमपि मदनहुतभुजो निर्वृत्तिकरम्, उपाहितसर्वाङ्गस्वेदमप्याह्लादकरम्, उपजनितविषमोच्छ्वासश्रममस्वेदमपि ससीत्कारपुलकजननम्, अनुभूयमानमप्युत्पादितानुभूयमानस्पृहम्, सहस्रवारानुभूतमप्यपुनरुक्तम्, अतिस्पष्टमप्यनिर्देश्यस्वरूपम्, अचिन्त्यमसमासङ्गमतुलस्पर्शमनुपमरसमनाख्येयप्रीतिकरं परमध्यानसहस्राधिगत निर्वाणमिवापरप्रकारं सुरताख्यं सुखान्तरमनुभूय निमेषमप्यकृतविरहस्तया सह तेषु तेषु

मङ्काच्च हृदय स्तनान्तर देवी कादम्बरीमारोपयाम्युपरि स्थापयामि । **एवमिति** । उद्धटाया नीव्युच्चयस्तस्या ग्रन्थिस्तस्या दृढतरमतिनिविडमर्पित स्थापित पाणिद्वय करयुगल यया सा तथा तस्यास्त्रपया लज्जया निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे चुम्बञ्चुम्बन कुर्वन्। चिराद्बहुकालमवञ्चितात्मा कृतार्थीकृतात्मा भवामि । **एवमिति** । तदनन्तर सुरैरपि देवैरपि दुर्लभ दुःप्राप तस्या अधरामृत दन्तवस्त्रपीयूषमातृप्ते पानेच्छानिवृत्तिपर्यन्त निपीय पान कृत्वा सुष्ठु जीवित प्राणित यस्यैवभूतमात्मान करोमि सृजामि । एवमतिकोमलतयातिमृदुतयान्तर्मध्ये विलीय द्रवीभूयाङ्ग शरीर विशन्त्येव प्रवेश कुर्वन्त्येव गाढ निविड यदालिङ्गनमुपगूहन तस्य सुख सौख्य तस्य रसस्तस्य भर आधिक्य तेन मकरध्वज एवानलो वह्निस्तेन दग्धशेष प्रज्वलनादुद्ध(र्वे)रित शरीर देह निर्वापयामि शीतलीकरोमि । एवमिति पूर्वोक्तमिव परवत्यापि पराधीनयापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव यदृच्छासचारिण्येव निष्प्रयत्नयापि कृतिरहितयाभियुञ्जानयेवाभिनोदयन्त्येवापसर्पन्त्याप्यपसरण कुर्वन्त्यापि कृतो विहित आत्मनोऽर्पण ययैवभूतयेव सगोपितानि गुप्तानि सर्वाङ्गाणि ययैवभूतयाप्युत्प्राबल्येनोपदर्शितो भावोऽभिप्रायो ययैवभूतयेव देव्या कादम्बर्या सह तत्किमप्यनिर्वचनीय सर्वजनाना समग्रनृणा सुलभमपि सुप्रापमपि योगेन चित्तैकाग्रलक्षणेनैक केवल गम्य ज्ञेयम्। 'एके मुख्यान्यकेवला' इति कोश । स्पर्शस्य विषयमपि हृदयग्राहिस्तनान्तरग्रहणशीलम्, मोहनमपि वैचित्त्यजनकमपि प्रसादन प्रसन्नकृदिन्द्रियाणा करणानाम्, उद्दीपनमप्यतिप्रकाशकमपि मदनहुतभुज कामवह्नेर्निर्वृत्तिकरमुपशमकरम्, उपाहित. स्थापित सर्वाङ्गेषु स्वेदो घर्मजल येनैवभूतमप्याह्लादकर प्रमोदजनकम्, उपजनित उत्पादितो विषमो दुःसह उच्छ्वासश्रम खेदो येन तत्तथोच्छ्वास आहर, श्रम खेद, स्वेदो घर्मजलम्, एतादृशमपि ससीत्कार ससीत्कृत यथा स्यात्तथा पुलकजनन रोमाञ्चोत्पादकम्, अनुभूयमानमपि साक्षात्क्रियमाणमप्युत्पादिता जनितानुभूयमानस्य साक्षात्क्रियमाणस्य स्पृहा काङ्क्षा येन तत्, सहस्रवारमनेकवारमनुभूतमपि सेवितमप्यपुनरुक्तमनाम्रेडितम्, अतिस्पष्टमप्यतिप्रकटमप्यनिर्देश्य दर्शयितुमशक्य स्वरूप स्वभावो यस्य तत्। अचिन्त्यमिदमेतदिति चिन्तयितुमशक्य। न विद्यते समासङ्ग सबन्धो यस्य तत् । अतुलो निरुपम स्पर्शो यस्य तत् । अनुपम सर्वेभ्योऽतिशायी रयो(सो) यस्य तत् । अनाख्येया कथयितुमशक्यया प्रीति स्नेह करोतीति कर । अनाख्येयप्रीते करोऽनाख्येयप्रीतिकर । अन्यथा कर्मणि दृढो कार स्यात् । परममुत्कृष्ट यद्ध्यानमेकप्रत्ययसततिस्तस्य सहस्र तेनाविगत सहितमपरप्रकारमितरस्वरूप निर्वाणमिव मोक्ष इव । सुरतेत्याख्यान यस्यैवभूत सुखान्तरमेकस्मात्सुखादन्यत्सुख सुखान्तरमनुभूयानुभवविषयीकृत्य निमेषमपि चक्षुर्निमीलनमात्रमपि तया सहाकृतो विरहो वियोगो येनैवभूतोऽह तेषु तेषु

1 [illegible] 2 पाणिद्वयाम्. 3 अचुम्बितात्मा. 4 अङ्गमङ्गम्. 5 कृतोपसर्पणया. 6 उद्दर्शित. 7 विषम्. 8 निर्देश. 9 निर्दिष्ट. 10 अचिन्त्यमनागमम्. 11 निर्वाणसुखम्. 12 प्रकारम्. 13 तयैव.

परामर्शप्रयत्नेन दर्शनीयतरतां नयन्तीम् अङ्गलग्नानि शयनीयकृतकमलकुमुदकुवलयदलकिञ्जल्कशकलानि पुलकोद्गमेनैवापास्यन्तीम् कपोलसङ्गिनीं च मणिदर्पणे विलोक्यायथास्थितां करेण कवरीमंसदेशे निवेशयन्तीम् आनन्दजन्मना नेत्रपुटावर्जितेन बाष्पसलिलेनैव मकरध्वजानलसंतापाय जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीम् उत्सृष्टशेषेणाश्यानमलयजरसेनैवाङ्गलग्नेन भस्मनेव मदनहुतभुजो निर्वृत्तिमावेदयन्तीम् अभ्युत्थानप्रसङ्गेनैव कुसुमशय्यां दूरीकुर्वन्तीं कादम्बरीमालोकयन्दर्शनीयावलोकनफलेन चक्षुषी कृतार्थतां नयामि, एवं मदलेखां साञ्जलिप्रणामेन कण्ठग्रहेण संभाव्य चरणपतितां पत्रलेखामुत्थाप्य केयूरकं पुनःपुनः परिष्वज्य निर्भरमेवं महाश्वेतोपपादितोद्वाहमङ्गलस्त्वरितसखीवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधिर्भुव इव वर्षाभिषिक्तायाः करग्रहणं देव्या निर्वर्तयामि, एवमतिबहलकुङ्कुमकुसुमधूपानुलेपनामोदोद्दीपितहृदयजन्मनि वासभवने शयनवर्तिनो मम समीपमुपविश्य क्षणमपि कृतनर्मालापायां निर्गतायां मदलेखायां त्रपावनम्रमुखीमनिच्छन्तीं किल बलाद्दोर्भ्यामादाय शयनीयं शयनीयाद...

प्रतीकाः करेण परामर्शो मार्जन तत्र प्रयत्न प्रयासस्तेन दर्शनीयतरतामतिशयेन विलोकनीयता नयन्ती . पयन्तीम् । 'मुक्ताफलस्य च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति प्रश्च । तथाङ्गलग्नानि शरीरसंबद्धानि यानि शयनीयकृतानि तलिनीकृतानि कमल पद्मम्, कुमुद श्वेतकमलम्, कुवलयमुत्पलम्, एतेषा दलानि पत्राणि किञ्जल्क केसर तस्य शकलानि खण्डानि चैतानि पुलकोद्गमेनैव रोमाञ्चोद्गमेनैवापास्यन्ती निराकुर्वन्तीम् । शरीरस्याङ्कुरितत्वेन । तत्पातादिति भाव । 'श्वेते तु तत्र कुमुद कैरव गर्दभाह्वयम्' इति हैम. । कपोलसङ्गिनी च गल्लात्परप्रदेशलग्ना च कवरी वेणीमयथास्थितामस्थायिनी मणिदर्पणे रत्नादर्शे विलोक्य निरीक्ष्यांसदेशे स्कन्धप्रदेशे निवेशयन्ती स्थापयन्तीम् । आनन्दाज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य तभूतेन नेत्रपुटाभ्यामावर्जितेनाहृतेन वाष्पसलिलेनैव नेत्राम्बुनैव मकरध्वज एवानलस्तस्य सताप सज्वरस्तस्मै जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीं ददतीम् । जलाञ्जलिप्रदानेनैव सर्वथा तदभाव सूचित । उत्सृष्टशेषेण दूरीकृतावशेषेणाश्यान. शुष्को यो मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तेन शुक्लत्वसाम्याद्भस्मनेव भूत्येव मदनहुतभुज कन्दर्पवह्नेर्निर्वृतिमुपशममावेदयन्तीं कथयन्तीम् । निर्वाणवह्नेरनन्तर भस्मैवावशिष्यत इति भाव । अभ्युत्थानमुत्थान तस्य प्रसङ्गेनैव सबन्धेनैव कुसुमशय्या पुष्पशयनीय दूरीकुर्वन्ती निराकुर्वन्तीमहमेतादृशी कादम्बरीमालोकयन्पश्यन्दर्शनीयस्यावलोकनीयस्यावलोकन निरीक्षण तदेव फल साध्य तेन चक्षुषी नेत्रे कृतार्थता साफल्यता नयामि प्रापयामि । एव पूर्वोक्तप्रकारेण साञ्जलिप्रणामेन पाणिसयोजनादिकृतनमस्कारेण कण्ठग्रहेण कण्ठाश्लेषेण मदलेखा सभाव्य सन्मान्य, पत्रलेखा चरणपतितामुत्थाप्य, केयूरक च निर्भर यथा स्यात्तथा पुन पुनर्वारंवार परिष्वज्यालिङ्ग्य एव महाश्वेतयोपपादित विहितमुद्वाहमङ्गल पाणिग्रहणकल्याण यस्य स त्वरित शीघ्र सखीवृन्देनालिसमूहेन निर्वर्तितो विहितो वैवाहिक उद्वाहसबन्धी स्नानमङ्गलविधिर्यस्यैवभूतो वर्षाभिषिक्ताया जलदसिञ्चिताया भुव इव पृथिव्या इव देव्या कादम्बर्या करग्रहण निर्वर्तयामि करोमि । एव पूर्वोक्तप्रकारेण ... पाति[बहलानि] निबिडानि कुङ्कुमानि केसराणि, कुसुमानि पुष्पाणि, धूपास्तुरुष्का , अनुलेपनानि विलेपनानि, एतेषामामोद. परिमलस्तेनोद्दीपित प्रगुणीकृतो हृदयजन्मा कामो यस्मिन्नेतादृशे वासभवने निवासगृहे ...

मङ्काच्च हृदयं देवी कादम्बरीमारोपयामि, एवमुद्घटनीवीग्रन्थिदृढतरार्पितपाणिद्वयायास्त्र-पानिमीलितलोचने चुम्बन्नवञ्चितात्मा चिराद्भवामि, एवं सुरैरपि दुर्लभं तदधरामृतमा तृप्ते-र्निपीय सुजीवितमात्मानं करोमि, एवमतिकोमलतयान्तर्विलीय विशन्त्या इवाङ्गं गाढालिङ्गन-सुखरसभरेण मकरध्वजानलदग्धशेषं निर्वापयामि शरीरम्, एवं परवत्यापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव निष्प्रयत्नयाप्यभियुञ्जानयेवापसर्पन्त्यापि कृतात्मार्पणयेव संगोपितसर्वाङ्गयाप्युपदर्शितभावयेव देव्या कादम्बर्या सह न किमपि सर्वजनसुलभमपि योगैकगम्यम्, स्पर्शविषयमपि हृदयग्राहि, मोहनमपि प्रसादनमिन्द्रियाणाम्, उद्दीपनमपि मदनहुतभुजो निर्वृत्तिकरम्, उपाहितसर्वाङ्गस्वेदमप्याह्लादकरम्, उपजनितविषमोच्छ्वासश्रममस्वेदमपि ससीत्कारपुलकजननम्, अनुभूयमानमप्युत्पादितानुभूयमानस्पृहम्, सहस्रवारानुभूतमप्यपुनरुक्तम्, अतिस्पष्टमप्यनिर्देश्यस्वरूपम्, अचिन्त्यमसमासङ्गमतुलस्पर्शमनुपमरसमनाख्येयप्रीतिकरं परमध्यानसहस्राधिगतं निर्वाणमिवापरप्रकारं सुरताख्यं सुखान्तरमनुभूय निमेषमप्यकृतविरहस्तया सह तेपु तेपु

मङ्काच्च हृदय स्तनान्तर देवी कादम्बरीमारोपयाम्युपरि स्थापयामि । **एवमिति** । उद्घटाया नीव्युच्चयस्तस्या ग्रन्थिस्तस्या दृढतरमतिनिविडमर्पित स्थापित पाणिद्वय करयुगल यया सा तथा तस्यास्त्रपया लज्जया निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे चुम्बञ्चुम्बन कुर्वन् । चिराद्बहुकालमवञ्चितात्मा कृतार्थीकृतात्मा भवामि । **एवमिति** । तदनन्तर सुरैरपि देवैरपि दुर्लभ दु प्राप तस्या अधरामृत दन्तवस्त्रपीयूषमातृप्तेः पानेच्छानिवृत्तिपर्यन्त निपीय पानं कृत्वा सुष्ठु जीवित प्राणित यस्यैवभूतमात्मान करोमि सृजामि । एवमतिकोमलतयातिमृदुतयान्तर्मध्ये विलीय द्रवीभूयान्त शरीर विशन्त्येव प्रवेश कुर्वन्त्येव गाढ निबिड यदालिङ्गनमुपगूहन तस्य सुख सौख्य तस्य रसस्तस्य भर आधिक्य तेन मकरध्वज एवानलो वह्निस्तेन दग्धशेष प्रज्वलनादुद्ध(र्व)रित शरीर देहं निर्वापयामि शीतलीकरोमि । एवमिति पूर्वोक्तमिव परवत्यापि पराधीनयापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव यदृच्छासंचारिण्येव निष्प्रयत्नयापि कृतिरहितयाभियुञ्जानयेवाभिनोदयन्त्येवापसर्पन्त्याप्यपसरण कुर्वन्त्यापि कृतो विहित आत्मनोऽर्पण ययैवभूतयेव सगोपितानि गुप्तानि सर्वाङ्गाणि ययैवभूतयाप्युत्प्राबल्येनोपदर्शितो भावोऽभिप्रायो ययैवभूतयेव देव्या कादम्बर्या सह तत्किमप्यनिर्वचनीय सर्वजनाना समग्रनृणा सुलभमपि सुप्रापमपि योगेन चित्तैकाग्र्यलक्षणेनैक केवल गम्य ज्ञेयम् । 'एके मुख्यान्यकेवला.' इति कोश । स्पर्शस्य विषयमपि हृदयग्राहिस्तनान्तरग्रहणशीलम्, मोहनमपि वैचित्त्यजनकमपि प्रसादन प्रसन्नकृदिन्द्रियाणां करणानाम्, उद्दीपनमप्यतिप्रकाशकमपि मदनहुतभुज. कामवह्नेर्निर्वृत्तिकरमुपशमकरम्, उपाहितः स्थापित. सर्वाङ्गेषु स्वेदो घर्मजलनिवभूतमप्याह्लादकर प्रमोदजनकम्, उपजनित उत्पादितो विषमो दु सह उच्छ्वासश्रमः स्वेदो येन तत्तथोच्छ्वास आहर, श्रम. खेद, स्वेदो घर्मजलम्, एतादृशमपि ससीत्कार ससीत्कृत यथा स्यात्तथा पुलकजनन रोमाञ्चोत्पादकम्, अनुभूयमानमपि साक्षात्क्रियमाणमप्युत्पादिता जनितानुभूयमानस्य साक्षात्क्रियमाणस्य स्पृहा वाञ्छा येन तत्, सहस्रवारमनेकवारमनुभूतमपि सेवितमप्यपुनरुक्तमनाम्रेडितम्, अतिस्पष्टमप्यतिप्रकटमप्यनिर्देश्य दर्शयितुमशक्य स्वरूप स्वभावो यस्य तत् । अचिन्त्यमिदमेतदिति चिन्तयितुमशक्य । न विद्यते समासङ्ग सदृशो यस्य तत् । अतुलो निरुपम स्पर्शो यस्य तत् । अनुपम सर्वेभ्योऽतिशायी रयो(सो) यस्य तत् । अनाख्येया वक्तुमशक्या प्रीति स्नेह करोतीति कर । अनाख्येयप्रीते. करोऽनाख्येयप्रीतिकर. । अन्यथा कर्मणि दृद्धौ पार स्यात् । परमुत्कृष्ट यद्ध्यानमेकप्रत्ययसततिस्तस्य सहस्र तेनाधिगत सहितमपरप्रकारमितरप्रकार निर्वाणमिव मुक्त इव । सुरतेत्याख्यान यस्यैवभूत सुखान्तरमेकस्मात्सुखादन्यत्सुख सुखान्तरमनुभूयानुभवविषयीकृत्य निमेषमपि चक्षुर्निमीलनमात्रमपि तया सहाकृतो विरहो वियोगो येनैवभूतोऽह तेपु तेपु

---

१ [illegible] २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ कृतोपसर्पणया ६ उद्दर्शित. ७ विषम्. ८ नि-[illegible]. ९ [illegible] १० [illegible]. ११ निर्वाणसुखम्. १२ प्रकारान्. १३ तयैव.

रम्येर्पूदेशेपु रममाणः स्वभावरम्यमपि रमणीयतरतां यौवनमुपनयामि, एवमुत्पन्नविश्रम्भां देवीमेवाभ्यर्थ्य वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां कारयामि' इत्येतानि चान्यानि च चिन्तयन्नचेतितक्षुत्पिपासातपश्रमोज्जागरव्यथो दिवारात्रौ चावहत् ।

एवं च वहतोऽप्यस्य दवीयस्तयाध्वनोऽर्धपथ एव कालसर्पो वर्त्मन , प्रबलपङ्को ग्रीष्मस्य, निशागमो गभस्तिमतः, स्वर्भानुरमृतदीधितेः, धूमोद्गमो वज्रानलस्फुरितानाम्, मदागमो मकरध्वजकुञ्जरस्य, मरणान्धतमसप्रवेशो विरहातुराणाम्, अमोघकालपाशवागुरोत्कण्ठितकामिहरिणानाम्, अभेद्यलोहार्गलदण्डो दिग्वारणानाम्, अच्छेद्यहिञ्जीरशृङ्खला वाहानाम्, अनुन्मोच्यनिगलबन्धोऽध्वगानाम्, अलङ्घ्यकान्तारलेखा प्रोषितानाम्, कालायसपञ्जरोपरोधो जीवलोकस्य, उद्गर्जन्नलिकुलगवलमलिनघनघटाभोगभीषणो विषमविस्फूर्जितध्वनिर्विषमतरतडिद्गुणाकर्षी मण्डलितविकटशक्रकार्मुकोऽनवरतधाराशरासारवर्षप्रहारी पुरोमार्गमुपरुन्धन्नि

रम्येषु मनोहरेषूद्देशेषु प्रदेशेषु रममाण क्रीडा कुर्वाण. स्वभावेन निसर्गेण रम्य रमणीयमपि यौवन तारुण्यमतिशयेन रमणीय रमणीयतर तस्य भावस्तत्ता ता [उप]नयामि प्रापयामि । **एवमिति** । पूर्वोक्त... सजातो विश्रम्भो विश्वासो यस्या सैवविधा देवी कादम्बरीमभ्यर्थ्य प्रार्थना कृत्वैव वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटना सबन्ध कारयामि विरचयामि । अवहदित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्त ।

एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण वहतोऽपि गच्छतोऽप्यध्वनो मार्गस्य दवीयस्तयातिदूरतया । 'दवीयश्च दविष्ठ च सुदूरे दीर्घमायतम्' इत्यमर. । अर्धपथ एवार्धमार्ग एव जलदकालो वर्षासमयो बभूवाजनिष्ट । तमेव विशेषयन्नाह—**कालेत्यादि** । वर्त्मनो मार्गस्य कालसर्प कृष्णाहि । गमनविघ्नकारित्वादुपमानम् । ग्रीष्मस्य निदाघस्य प्रबलपङ्को बहुलकर्दम । पङ्क' कर्दम । गभस्तिमतः श्रीसूर्यस्य निशागमो रजन्या उद्भव. । रविकरप्रसरप्रतिरोधकारित्वात् । अमृतदीधितेश्चन्द्रस्य स्वर्भानू राहु । सर्वतस्तत्प्रकाशप्रतिरोधकत्वात् । वज्र पविस्तस्यानलो वह्निस्तस्य स्फुरिताना विस्फूर्जिताना धूमोद्गमो धूमप्रादुर्भाव । यदि वा धूमोद्गमो धूमकेतोरुदय । यथा धूमकेतोरुदयेन सर्वसस्याना विनाशस्तथैवानेन वज्रानलस्येति भाव । मकरध्वजकुञ्जरस्य कदर्पगजस्य मदागमो दर्पागम. कामोद्दीपकत्वात्तस्येति भाव । विरहातुराणा वियोगपीडिताना मरणमेवान्धतमस निबिड तमस्तस्य प्रवेश. । विरहिजनस्य प्राणापहारित्वात् । उत्कण्ठोत्कलिका जाता येषा त उत्कण्ठिता । इतो जातार्थे । एतादृशा कामिन एव हरिणा कुरङ्गास्तेषाममोघ सफल काल श्यामवर्ण पाशवागुरा बन्धनरज्जुः । दिग्वारणाना दिग्गजानामभेद्यो भेत्तुमशक्यो लोहस्यायसोऽर्गलदण्ड परिघयष्टिः । तत्कराघातैर्दुर्भेद्यत्वात् । वाहानामश्वानामच्छेद्यश्छेत्तुमशक्यो यो हिञ्जीर पादपाशस्तस्य शृङ्खला । अध्वगाना पथिकानामनुन्मोच्यस्त्यक्तुमशक्यो निगलबन्धो निगडबन्ध. । विघ्नकारित्वात् । प्रोषिताना गतभर्तृकानामलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या कान्तारलेखा वनराजि । जीवलोकस्य जीवाजीवाधारक्षेत्रस्य कालायसस्य लोहविशेषस्य पञ्जर लोकप्रसिद्ध तेनोपरोधो गमनप्रतिबन्ध । जीवलोकमखिलो वर्तमानत्वेन गते प्रतिरोधकत्वेन च पञ्जरोपमान मेघसमयस्येति भाव । कि कुर्वन् । उत्प्राबल्येन गर्जनगर्जित शब्द कुर्वन् । अलिकुलानि भ्रमरकुलानि, गवला अरण्यमहिषा , तद्वन्मलिना कृष्णा घनघटा मेघपङ्क्तयस्तासामाभोगो विस्तारस्तेन भीषणो भयानक । विषमा वक्रा विस्फूर्जितस्य विजृम्भितस्य ध्वनिर्यस्य स तथा । विषमतरोऽनिकटिनो यस्तडिद्गुणो विद्युद्गुणस्तमाकर्षतीत्येवशील स तथा । मण्डलित मण्डलाकार मनाग् विकट विपुल शक्रकार्मुकमिन्द्रधनुर्यस्मिन्स तथा । 'विकट विपुल बृहत्' इति कोश । अनवरत निरन्तर धारा एव शरा बाणास्तेषामासारवर्षो वेगवद्वृष्टिस्तेन प्रहरतीत्येवशील स तथा । पुरोमार्गमग्रपन्थानमुपरुन्धन्निरोध...

१ देशेषु २ स्वयमेव रम्यम् ३ उत्पन्नमहद्विश्रम्भाम्. ४ नागर. ५ कम्प.. ६ पाशोत्कण्ठित, पाशोत्कण्ठित ७ अलिगवय, अलिगणकुवलय. ८ धारासार ९ अवरुन्धन्.

रुद्ध इवान्धकारितमुखो निस्त्रिंशशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्योऽक्षिणी प्रतिघ्नन्निवाशुगमनविघ्नकारी बभूव जलदकालः । तत्र च प्रथममस्य चेतनोहारिभिर्मूर्च्छावेगैरन्धकारतामनीयन्त दश दिशः, ततो जलधरैः । अग्रतः समुत्प्लुतेन चेतसा क्वाप्यगम्यत, पृष्ठतो हंसैः । पुरस्तात्परिमलिनोऽस्य निःश्वासमरुतः प्रावर्तन्त, पश्चात्कदम्बवाताः । पूर्वं तुलितनीलोत्पलवनकान्तिनयनयुगलमस्य सलिलं समुत्ससर्ज, चरममम्भोमुचां वृन्दम् । आदावापूर्यमाणमुद्वेगेनोत्कलिकासहस्रपर्याकुलं मनोऽस्याभवत्, अवसाने स्रोतस्विनीनां पात्रम् । अपि च दुस्तरैर्नदीपूरैरेव सहावर्धन्त मन्मथोन्माथाः । वर्षाजलविलुलितैः कमलाकरैरेव सह ममज्ज । कादम्बरीसमागमप्रत्याशा । धारारयासहैः कन्दलैरेव सहाभिद्यत हृदयम् । अम्भोदवाताहतैर्धाराकदम्बकुड्मलैरेव सहाकम्पतोत्कण्टकिता तनुः । अनवरतजलपतनजर्जरितपक्ष्मभिः शिलीन्ध्रैरेव सह ताम्रतामधत्त नयनयुगलम् । उत्कूलसलिलोत्खन्यमानमूलैः सरित्तटैरेव सहापतन्प्राणाः ।

कुर्वन्विरुद्ध इव शत्रुरिवान्धकारित सजातान्धकार मुखमानन यस्य स तथा । निस्त्रिंशानां खड्गानां यच्छतसहस्रं लक्ष तस्य सपात पतन तद्वद्दुष्प्रेक्ष्यो दु खेन प्रेक्षितु शक्य' । अक्षिणी चक्षुषी प्रतिघ्नन्निव । प्रतिहन्तीति प्रतिघ्नन् । शत्रन्त' । प्रतिघात कुर्वन्निव । आशुगमनस्य शीघ्रगतेर्विघ्नकारी प्रतिबन्धजनको वर्षासमयो बभूवेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त । तत्र च जलदकाले प्रथममादावस्य चन्द्रापीडस्य चेतोहारिभिश्चित्तग्राहिभिर्मूर्च्छावेगैर्मोहरसवेगैर्दश दिशो दश ककुभोऽन्धकार तिमिर तस्य भावस्तत्ता तामनीयन्त प्रापितवन्तः । दश दिशोऽन्धकारता प्रापिता इत्यर्थ । ततस्तदनन्तर जलधरैर्मेघै । अग्रत प्रथमत. समुत्प्लुतेन सम्यगुत्पतितेन चेतसा हृदयेन क्वाप्यनिर्दिष्टस्थलेऽगम्यत गमनमकार्यत । पृष्ठत पृष्ठभागे हंसैश्चक्राङ्गैर्गतम् । पुरस्तात्पूर्वमस्य चन्द्रापीडस्य परिमलिन परिमलयुक्ता नि श्वासमरुत प्राणवायव' प्रावर्तन्त । पश्चात्कदम्बवाता' प्रवर्तितवन्त' । पूर्वं तुलिता सदृशीकृता नीलोत्पलाना नीलकमलाना वन कानन तस्य कान्तिर्द्युतिर्येनैवभूत नयनयुगल नेत्रयुग्ममस्य चन्द्रापीडस्य सलिल जल समुत्ससर्जोन्मुमोच । चरम पश्चादम्भोमुचा मेघाना वृन्द समूहम् । आदौ च प्रथम चास्य चन्द्रापीडस्योद्वेगेनारत्यापूर्यमाण भ्रियमाणमुत्कलिका हल्लेखास्तासा सहस्र तेन पर्याकुल व्याप्तमेतादृश मनश्चित्तमभवत् । अवसाने प्रान्ते । पश्चादित्यर्थ । स्रोतस्विनीना नदीना पात्र तीरद्वयान्तरम् । 'पात्र च भाजने योग्ये पात्र तीरद्वयान्तरे' इति विश्व । उद्वेगेनोद्वाहुलकेनापूर्यमाणम् । जलैरिति शेषः । 'उद्वेग. क्रमुकीफले । उद्वेगोऽप्युद्वाहुलकोद्वेजनोद्गमनेषु च' इति विश्व । उत्कलिका वीचयस्तासा सहस्र तेन पर्याकुल चाभवत् । अपि चेति प्रकारान्तरे । दु खेन तर्तुं शक्यन्त इति दुस्तरास्तैरेतादृशैर्नदीपूरैस्तटिनीप्लवैरेव सह मन्मथस्य कदर्पस्योन्माथा उन्मथनान्यवर्धन्तैधिषन्त । वर्षाजलानि वृष्टिपानीयानि तैर्विलुलितैरितस्ततः पर्यस्तै कमलाकरैरेव पद्मसमूहैरेव सह कादम्बर्या गन्धर्वपुत्र्या. समागमो मेलापस्तस्य प्रत्याशा वाञ्छा ममज्जात्रुटत् । धारा वेगेन जलपातास्तासा रयो वेगस्तमसहन्त इति धारारयासहास्तैः कन्दलैरेव सह हृदय चेतोऽभिद्यत भेदमापादितवान् । अम्भोदवातेन जलदवायुनाहतास्ताडिता ये धाराकदम्बा धारया ये विकसन्ति ते धाराकदम्बास्तेषा कुड्मलैर्मुकुलैरेव सहोत्कण्टकिता सरोमाञ्चा तनु शरीरमकम्पत कम्पयुक्ता बभूव । अनवरत निरन्तर यज्जलपतनमम्भोनिपतन तेन जर्जरित शिथिलीकृत पक्ष्मोपरिपति रोम येषामेवभूतै शिलीन्ध्रैर्भूमिस्फोटै सह नयनयुगल नेत्रयुग्म ताम्रतामीषद्रक्ततामधत्त बभार । उत्प्लावनेन यानि कूलसलिलानि तैरुत्खन्यमानानि पात्यमानानि मूलान्यधोभागा येषामेवभूतै सरित्तटैस्तटिनीतीरै सह प्राणा असवोऽपतन्भ्रंशमापु । परिमलप्रधानानि परिमलमयानि मालतीना वल्लिविशेषाणा

---

१ [illegible] २ चेत ३ [illegible]धकारम् ४ समुत्प्लुतेन ५ नि श्वसित. ६ आदावपूर्वम् ७ उद्वेग. ८ अवर्धत. ९ वर्ष. १० [illegible] ११ [illegible] हृदय कादम्बरीसमागमप्रत्याशाधारया सह रयात्कन्दलैरभिद्यत नवाम्भोदवाताहतैर्धाराकदम्बकुड्मलैरेव १२ [illegible] कन्दलैरेवाभिद्यतहृदयम् नवाम्भोदवाताहतै कदम्बकुड्मलैरेव सहोदकम्पोत्कण्ठिता. १३ [illegible] पक्ष्मनि. १४ युगल च, युगम्. १५ अपतन्त कामबाणा., अपतत्

परिमलमयै[1]र्मालतीमुकुलैरेव सहाजृम्भत[2] रणरणकाः[3]। तथातिगुरुनिर्घातैरेवाभज्यन्त[4] मनोरथाः तीक्ष्णतरकोटिभिः[5] केतकीसूचिभिरेवात्रुट्यन्त[6] मर्माणि । उच्छिखैः[7] शिखिभिरेवादह्यन्त[8] गात्राणि । अन्धकारितदिशा मेघतमसैवावर्धत मोहान्धकारम्[9] । तिरस्कृतध्वान्तेन तडिदातपेनैवातन्यत संतापः । भरेणैव[10] गम्भीरगर्जितैकसंतानोत्कम्पितधरापीठ[11]बन्धैर्नभसि नवघनैः [12]घनजलधारातिपातवाचालितचञ्चुभिरन्तराले चातकैः, उद्दाममहारावराविभिर[13]वनिमूले दर्दुरैः, अनवरतझांकार[14]रवजर्जरितधाराम्बुभिराशासु जलदानिलैः, उन्मुक्तमदकलकेकाकोलाहलैः काननेषु कलापिभिः, असमशिखरोपलस्खलनकलकलमुखरैर्गिरिषु निर्झरैः, उल्लोलकल्लोलास्फालविस्फारित[16]विषमनिर्घोषझांत्कारिभिः[17] सरित्सु पूरैः[18], सर्वतश्च विततेन स्थलीषु, संहतेन[19] कन्दरेषु, उच्चण्डेन शिखरिषु, कलकलेनाम्बुषु, पटुना पर्वततटेषु, मृदुना शाद्वलेषु, चारुणा कपोलेषु[20], सान्द्रेण शाखिषु, तनुना तृणोपलेषु[21], उल्बणेन तालीवनेषु, यथाधाराश्म[22]पतनमाकर्ण्यमानेन सर्वप्रकारमधुरेण हृदयप्रवेशिना[23] धारारवेणोत्कलिकाकलितो न रात्रौ न दिव

मुकुलैः कुड्मलैरेव सह रणरणका उत्कण्ठा विजृम्भन्त विकासमभजन्त । तथातिगुरुनिर्घातैरेव मनोरथा अभिलाषा अभज्यन्त भङ्गमापुः । तीक्ष्णतरातिशयेन तीक्ष्णा कोटिरग्रभागो येषामेवंभूतैः केतकीसूचिभिर्वल्लीविशेषकण्टकैरेव सह मर्माणि मर्मस्थानान्यत्रुट्यन्ताच्छिद्यन्त । उदूर्ध्वं शिखा येषामेवंभूतैः शिखिभिर्मयूरैरेव गात्राण्यङ्गान्यदह्यन्त प्राज्वलन् । अन्धकारितदिशा मेघतमसैव मोहान्धकारमवर्धतैधिष्ट । तिरस्कृत न्यक्कृतं ध्वान्तं तिमिरं येनैवंभूतेन तडिदातपेनैव विद्युदालोकेनैव संतापः संज्वरोऽतन्यत वि(व्य)स्तार्यत । भरेणेति । भरो भारस्तेनैव गम्भीरं गभीरं यद्गर्जितं स्तनितं तस्यैकः प्रधानः संतानः परम्परा तेनोत्प्राबल्येन कम्पितश्चलितो धरायाः पृथ्व्याः पीठबन्धो यैस्ते यथा तैर्नवघनैर्नवीनजलधरैर्नभसि व्योम्नि । अन्तराले विचाले चातकैर्नभोम्बुपैः । कीदृशैः । घना निबिडा या जलधारास्तासामतिपातोऽतिपतनं तेन वाचालिता मुखराश्चञ्चवश्चञ्चुपुटिका येषां ते तथा तैः । अवनिमूले पृथिव्या दर्दुरैर्भेकैः । कीदृशैः । उद्दाम कठिनो यो महारावो महाध्वनिस्तस्य राविभिर्जल्पिभिः । आशासु दिशासु जलदानिलैर्मेघमारुतैः । कीदृशैः । अनवरतं निरन्तरं झांकाररवो झञ्झावातध्वनिस्तेन जर्जरितानि शिथिलितानि धाराम्बूनि यैस्ते तथा तैः । काननेष्वरण्येषु कला[पि]भिर्मयूरैः । कथंभूतैः । उन्मुक्तो यो मदस्तेन कलो मनोहरः केकाया मयूरवाण्याः कोलाहलः कलकलो येषां ते तथा तैः । गिरिषु पर्वतेषु निर्झरैर्झरैः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । किंविशिष्टैः । असमा विषमा ये शिखरोपलाः सानुप्रस्तरास्तेषु स्खलनेन भ्रंशेन यः कलकलः कोलाहलस्तेन मुखरैर्वाचालैः सरित्सु तटिनीषु पूरैः प्लवैरम्बुवृद्धिभिः । किंभूतैः । उल्लोला उत्प्राबल्येन चञ्चला ये कल्लोलास्तरङ्गास्तेषामास्फालोऽन्योन्याघातस्तेन विस्फारितो विस्तारितो यो विषमनिर्घोषोऽसमध्वनिस्तेन झांत्कारिभिर्वाचालैः । एवं सर्वतश्च स्थलीष्वकृत्रिमस्थलभूमिषु विततेन विस्तृतेन, कन्दरेषु दरीषु संहतेन प्रतिहतेन, शिखरिषु पर्वतेषूच्चण्डेनात्युग्रेण, अम्बुषु पानीयेषु कलकलेन मनोहरेण, पर्वततटेष्वद्रिविप्रेषु पटुना स्फुटेन, शाद्वलेषु शादहरितेषु मृदुना कोमलेन, कपोलेषु गल्लात्परप्रदेशेषु चार(रु)णा मनोहरेण, शाखिषु वृक्षेषु सान्द्रेण निबिडेन, तृणानामुपलाः समूहास्तेषु तनुना तुच्छेन, तालीवनेषूल्बणेनोग्रेण, धारयाश्मपतनं यथा भवति तथाकर्ण्यमानेन

---

१ कुसुमैः. २ उज्जृम्भन्त. ३ रणरणकः. ४ तथातिगुरुनिर्घातैरेव, तथापि गुरुनिर्घातैरेव, तथा गुरुनिर्घातैः ।
५ तीक्ष्णान्तर. ६ अत्रुट्यन्त. ७ शिखरैः ८ निशामिव. ९ मोहान्धकारम् १० भरेण च ११ धरापीठ. १२ घनजलधरधारानिपातरभसवाचालित, घनजलधाराचालितरभसवाचलित १३ महारावकारिभिः ; महारावराविभिः १४ ...
१५ झरझर. १६ विस्फुरित १७ झात्कारिभिः १८ सरित्पूरैः. १९ संभृतेन. २० पक्ष्मेषु २१ तृणे...
२२ यथाधारापतन, यथाधाराश्मपतन २३ हृदय प्रविशता धारा

न ग्रामे नारण्ये नान्तर्ने बहिर्न वने नोपवने न वर्त्मनि नावासे न वहन्न तिष्ठन्न वैशम्पायनस्मरणेन कादम्बरीसमागमानुध्यानेन कथंचिदपि न क्वचिदपि निर्वृतिमेवाध्यगच्छत् । अनधिगतनिर्वृतिश्चातिकष्टतया वज्रानलस्येव जलदसमयेन्धनस्य मदनहुतभुजो भस्मसात्कर्तुमेवोद्यतस्य धीरस्वभावोऽपि प्रकृतिमेवोत्ससर्ज । प्लावितसकलधरातलैर्धाराजलैरप्यशोष्यत । द्योतितदशदिशा शतह्रदालोकेनापि मूर्च्छान्धकारेऽक्षिप्यत । आह्लादितजीवलोकैर्जलदानिलैरप्यदह्यत । पयोभारमेदुरैर्घनैरपि तनुतामानीयत । पाटलितशाद्वलैः शक्रगोपकैरपि पाण्डुतां प्रत्यपद्यत । कुसुमधवलैः कुटजैरपि रागपरवशोऽक्रियत । तथापि सकलजगज्जीवनहेतुनापि जीवितसंदेहदोलामारोपितो जलदकालेनोत्कूलगामिषु विधिविलसितेषु सरित्पूरेषु चोत्प्लवमानोऽनवरतवर्षाजलजनितेषु मूर्च्छागमेषु पङ्कपटलेषु च निमज्जन्, जलभरस्थगितवर्त्मनि विलोचने च स्खलन्, विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजोवृष्टिषु चामीलयन्, अनुबन्धिषु गमनविघ्नेषु जलधरध्वनितेषु च मुह्यन्, सुदुर्लङ्घ्यवेगान्युत्कण्ठितानि सहस्रशः

श्रूयमाणेन सर्वप्रकारैर्मधुरेण मिष्टेन हृदयप्रवेशिना चित्तप्रविष्टेन धारारवेण जलसंपातध्वनिनोत्कलिका हृल्लेखस्तेन कलितो व्याप्त एवभूतश्चन्द्रापीडो न रात्रौ निशायाम्, न दिवा दिवसे, न ग्रामेऽवसथे, नारण्ये वने, नान्तरे मध्ये गृहस्य, न बहिर्गृहादन्यत्र, न वने कानने, नोपवने नगराभ्यर्णवर्तिवाटिकायाम्, न वर्त्मनि मार्गे, नावासे सौधे, न वहन्गच्छन्, न तिष्ठन्स्थितिं कुर्वन्, न वैशम्पायनस्य स्मरणेन स्मृत्या, न कादम्बर्याः समागमस्य मेलापकस्यानुध्यानेनानुचिन्तनेन कथचिदपि महता कष्टेन न क्वचिदपि न कुत्रापि निर्वृतिमेव चित्तस्वास्थ्यमेवाध्यगच्छदप्राप्नुवत् । अनधिगताप्राप्ता निर्वृतिश्चित्तस्वास्थ्य यस्यैवभूतश्चातिकष्टतयाति[कृ]च्छ्रतया वज्रानलस्येव भिदुराग्नेरिव जलदकालः प्रावृट् तस्य समयोऽवसरः स एवेन्धनमिध्म यस्यैवभूतस्य मदनहुतभुज कामाग्नेर्भस्मसात्कर्तुमेवोद्यतस्य कृतोद्यमस्य धीरस्वभावोऽपि स्थैर्यप्रकृतिरपि प्रकृतिमेव स्वभावमेव चन्द्रापीड उत्ससर्ज तत्याज । तदेव दर्शयन्नाह—**प्लावितेति** । प्लावित जलसात्कृत सकल [धरातल] यैरेवभूतैर्धाराजलैरप्यशोष्यत शोष प्राप्तवान् । अपिशब्दः सर्वत्र विरोधालङ्कृतिद्योतनार्थः । द्योतिताः प्रकाशिता दश दिशो येनैवभूतेन शतहदालोकेन विद्युत्प्रकाशेनापि मूर्च्छा मोहः सैवान्धकार तमिस्र तस्मिन्नक्षिप्य[त] चिक्षिपे । आह्लादित प्रमोदितो जीवलोको यैरेवभूतैर्जलदानिलैर्झञ्झावायुभिरप्यदह्यत प्राज्वल्यत । पयोभारेण जलवीवधेन मेदुरैः पुष्टैरपि घनैर्मेघैस्तनुता क्षीणतामानीयताप्राप्यत । पाटलितानि श्वेतरक्तीकृतानि शाद्वलानि शादहरितानि यैरीदृशैः शक्रगोपकैरप्यग्निरजोभिरपि पाण्डुता धवलता प्रत्यपद्यत स्वीचक्रे । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमर । कुसुमैः पुष्पैः कृत्वा धवलैः शुभ्रैरेतादृशैः कुटजैर्गिरिमल्लिकाभिरपि रागपरवशोऽनुरागाधीनोऽक्रियताकार्यत । तथाप्येव सत्यपि सकलजगत समग्रविश्वस्य जीवनहेतुनापि प्राणितकारणेनापि जीवितस्य संदेहो द्वापर स एव दोला प्रेङ्खा ता जलदकालेन मेघसमयेनारोपितः स्थापित, कूलस्योर्ध्वमुत्कूल गच्छन्तीत्येवंशीलान्युत्कूलगामीनि तेषूत्कूलगामिषु विधेर्विधातुरेव विलसित चेष्टित येष्वेतादृशेषु सरित्पूरेषु च नदीरयेषु चोत्प्लवमानस्तरन्ननवरत निरन्तर वर्षाजलैर्वृष्टिपानीयैर्जनितेषु विहितेषु मूर्च्छागमेषु मोहागमेषु पङ्कपटलेषु च कर्दमसमूहेषु च निमज्जन्ब्रुडन्, जलभरेण स्थगित आच्छादिते वर्त्मनि मार्गे विलोचने च नेत्रे च स्खलन्स्खलना प्राप्नुवन् । विकासिनीषु विनिद्रासु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बाः, येषां धारया पुष्पोद्गमो भवति ते धाराकदम्बाः, तेषां रजोवृष्टिष्वेतत्परागवर्षासु चामीलयन्नसंकुचन् । अनुबन्धोऽन्योन्य सापेक्षभाव स विद्यते येष्वेवंविधेषु गमनविघ्नेषु यात्राप्रतिबन्धिषु जलधरस्य मेघस्य ध्वनितेषु गर्जितेषु च मुह्यन्मोह प्राप्नुवन् ।

---

१ स्वच्छधारार्द्रै २ तथा च. ३ जीवनसदोर. ४ वर्ष. ५ लोचने. ६ स्वदलविकासिनीषु ७ अमीलन्.
८ [illegible]

स्रोतांसि चोल्लङ्घयन्, घनोपाहितवृद्धिना कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन पयःप्लवरयेण चोह्यमानो जीवितप्रत्याशामवहन्, तुरङ्गमांश्च परित्यजन्, तर्ज्यमान इव तडिद्भिः, अवष्टभ्यमान इव जलधरैः, निर्भर्त्स्यमान इव विस्फूर्जितैः, शकलीक्रियमाण इव शतशो निस्त्रिंशवृत्तिभिर्धारासारैः, निरुद्धास्वपि जलदकालेनैवाशुगमनविघ्नभूतास्वाशासु कादम्बरीसमागमाशा सुतरां नानुरुध्यतास्य, यया तादृशेऽपि यथास्थाननिगडितसमस्तप्राणिनि प्रावृट्काले कलामप्यकृतपरिलम्बोऽनीयत तं पन्थानम्। धाराहतिविकूणिताक्षेण च मुहुर्मुहुर्वलितानमितानेनेन श्च्योतदासक्तिसंपिण्डितकेसराग्रेणैकसंतानकर्दमानुमग्नखुरेणादृश्यनिम्नोन्नतस्खलद्गतिना विशीर्यमाणपर्याणसमायोगेनोपर्युपरिवाहिनीतीरोत्तारसंतानावानपृष्ठेनापचीयमानबलजवोत्साहेन वाजिसैन्येनानुगम्यमानो जीवितसंधारणाय यथा तथा निर्वर्तिताशनमात्रकोऽभ्यर्हितराजलोकवचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवसमेव केवलमहवत्। वहंश्च त्रिभागमात्रावशिष्टेऽध्वनि निर्वर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च दूरत एव कृतनमस्कारं तमप्राक्षीत्—'तिष्ठतु तावत्पुर-

---

सुतरा दुर्लङ्घ्यो वेगो रयो येषामेवभूतान्युत्कण्ठितानि सहस्रश स्रोतांसि तटिन्यादीनि चोल्लङ्घयन्नतिक्रामन्। घनो मेघो जलदस्तेनोपहिता स्थापिता वृद्धिर्येनैवभूतेन कादम्बर्या समागमगस्यौत्सुक्येन रणरणकेन पयस प्लव पूरस्तस्य रयो वेगस्तेन चोह्यमानो वहमानो जीवितप्रत्याशा प्राणितसमीहामवहन्नवारयन्। तुरगमानश्वाश्च परित्यजन्परिहरन्, तडिद्भिर्विद्युद्भिस्तर्ज्यमान इव तिरस्क्रियमाण इव, जलधरैर्मेघैरवष्टभ्यमान इव प्रतिरुध्यमान इव विस्फूर्जितैर्जलदचेष्टितैर्निर्भर्त्स्यमान इव निर्भर्त्सना क्रियमाण इव। शतशो निस्त्रिंशा सखड्गा वृत्तिरिव वृत्तिर्वर्तन येषामेवभूतैर्धारासारैर्धाराया आसारैर्वेगवद्वर्षै शकलीक्रियमाण इव खण्डीक्रियमाण इव, अस्य चन्द्रापीडस्य जलदकालेन मेघसमयेनैवाशुगमनस्य शीघ्रयात्राया विघ्नभूतासु प्रतिबन्धकारिणीष्वाशासु दिशासु निरुद्धास्वपि कादम्बरीसमागमाशा सुतरामत्यर्थं नानुरुध्यत न प्रति बध्यत, ययाशया तादृशेऽपि पूर्वोक्तलक्षणेऽपि यथास्थान यथास्थल निगदिता सनादिता समस्ता प्राणिनो येनैवभूते प्रावृट्काले वर्षासमये कलामपि घटिकामात्रमपि न कृतो विहितः परिलम्बो विलम्बो येनैवभूतस्त पन्थानमनीयत प्राप्यत। कथभूत.। अनुगम्यमानोऽनुयायमान। केन। वाजिसैन्येनाश्वबलेन। एतदेव विशेपयन्नाह—धारेति। धाराणामाहत्याभिघातेन विकूणितेऽर्धमीलिते अक्षिणी येन तत्तथा। मुहुर्मुहुर्वारवार वलितानि परावर्तितान्यानमितानि चाननानि मुखानि येन तत्तथा। श्च्योततीति श्च्योतत्प्रस्वेदस्तस्यासक्ति सपर्कस्तेन सपिण्डितानि मिलितानि केसराणा स्कन्धरोम्णामग्राणि प्रान्तानि यस्मिंस्तत्तथा। एक सतान परम्परा यस्मिन्नेवभूत कर्दम पङ्कस्तत्रानुमग्ना त्रुडिता खुरा शफा यस्य तत्तथा। अदृश्य यन्निम्नोन्नतस्थल तत्र स्खलन्ती गतिर्गमन यस्य तत्तथा। विशीर्यमाणो विदीर्यमाण पर्याणसमायोग पल्ययनसबन्धो यस्य तत्तथा। उपर्युपरि वाहिनीना नदीना तीराणा तटानामुत्तारस्तेषा सतानानि तरवाना अशुष्का पृष्ठयो यस्य तत्तथा। बल सामर्थ्यम, जवो वेग, उत्साह. प्रगल्भता, एतेषा द्वन्द्व। पश्चादपचीयमानानि प्रतिक्षण हीनता प्राप्यमाणानि बलजवोत्साहो यस्य तत्तथा। जीवितसधारणाय प्राणितधारणाकृते यथा तथा येन केन प्रकारेण निर्वर्तित विहित मशनमात्र केवल भोजन येन स। अभ्यर्हित पूजितो यो राजलोकस्तस्य वचसापि वाक्येनाप्यप्रतिपन्नोऽनङ्गीकृत शरीरसस्कारो देहशुश्रूषा येनैवभूत। केवल दिवसमेवावहदचलत्। वहश्च त्रिभागमात्रमवशिष्टमुद्धरित यस्मिन्नेवविधेऽध्वनि मार्गे निवर्तमान पश्चाद्वलमान मेघनाद स्वगपर्यांकारिणमद्राक्षीदवालोकयत। दृष्ट्वा च विलोक्य च दूरत एव कृतो विहितो नमस्कार प्रणामो येनैवभूत तमप्राक्षीदपृच्छत्। तावदादौ [पुरस्तात्।

---

१ उपाहृत २ अनिर्वहन्तुरगमाश्च, अनिर्वहतस्तुरगमाश्च ३ आगया तया, यया ४ अर्ना ५ [illegible], ६ [illegible], [illegible] ७ अनुरुध्ग, मनोन्मम ८ पृ ९ विशीर्यमा वाजि १० निर्वर्तित. ११ अनुहत १२ [illegible] ममवहदेव केवलम्. १३ त्रिभागावशिष्टे १४ वर्तमानम्. १५ परस्तात्

रस्तात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः। वैशम्पायनवृत्तान्तमेव तावत्पृच्छामि। अयि, दृष्टस्त्वयाच्छोदसरसि वैशम्पायनः। पृष्टो वावस्थानकारणम्। पृष्टेन वा किंचित्कथितं न वा। पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन। स्मरति वास्माकम्। पृष्टोऽसि वानेन किंचिन्मदीयम्। उपलब्धो वाभिप्रायः। उत्पन्नो वालापो युवयोः। मातापित्रोर्वा संदिष्टं किंचित्। प्रतिबोधितो वा त्वयागमनाय। आवेदितं वास्य मदीयमागमनम्। नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात्। दास्यति वा दर्शनम्। ग्रहीष्यति वास्मदनुनयम्। आगमिष्यति वा पुनर्मया सह। किं कुर्वन्दिवसमास्ते। को वा विनोदोऽस्य तिष्ठतः' इति। स त्वेवं पृष्टो व्यज्ञपयत्—'देव, देवेन तु वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव तुरंगैरागत एवाहम्' इत्यादिश्य विसर्जितोऽहम्। अच्छोदसरसः प्रतीपं वैशम्पायनो गत इत्येषान्तरा वार्तैव नोपयाता। चिरयति च देवे जलदसमयारम्भमालोक्य कदाचिदेतेषु दिवसेषु देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च कृतप्रयत्नोऽपि न मुच्यत एवागन्तुं देवश्चन्द्रापीडः। त्वया चैकाकिना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ। परागतप्रायाश्च वयम्। तन्निवर्तयास्मादेव प्रदेशादित्यभिधाय पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैरप्राप्त एवाच्छोदं यावद्बलान्निवर्तितोऽस्मि' इति। एवमावेद्य विरराम। विरत-

---

पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नस्तिष्ठतु। वैशम्पायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव तावत्पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि। **अयीति।** अयीति विषादे। 'अयि क्रोधे विषादे च सम्भ्रान्तस्मरणेऽपि च' इति विश्वः। अच्छोदसरस्यच्छ निर्मलमुदक जल यस्मिन्। उदकस्योदादेश। एवविधे तटाके वैशम्पायनस्त्वया दृष्टो विलोकितः। अवस्थानकारण तत्रावस्थाननिदान पृष्टो वा पृच्छाविषयीकृतो वा। पृष्टेन वा तेन किंचित्कथित प्रोक्त न वा। अस्मत्परित्यागेन तस्य पश्चात्तापोऽनुतापोऽस्ति वा। अस्माक स्मरति स्मृतिगोचरीकरोति वा। कर्मणि षष्ठी। अनेन वैशम्पायनेन किंचित्त्व मदीय मत्सवन्धि पृष्टोऽसि [वा]। उपलब्धो ज्ञातो वा तस्याभिप्राय आशयः। युवयोर्भवतोरुत्पन्न सजातो वालाप सलाप। मातापित्रोर्जननीजनकयोः किंचित्सदिष्ट कथित वा। त्वया भवतागमनाय प्रतिवोधितो वा प्रतिवोध प्रापितो वा। अस्य वैशपायनस्य मदीयमागमनमावेदित निवेदित वा। तस्मात्प्रदेशात्स्थानान्नापयास्यति न गमिष्यति वा। दर्शन दास्यति वा। अस्माकमिति शेषः। अस्माकमनुनय प्रणति ग्रहीष्यति वा। पुनर्मया सहागमिष्यति वागमन करिष्यति वा। कि कुर्वन्कि विदधद्दिवस दिनमास्ते तिष्ठति। अस्य वैशम्पायनस्यात्र तिष्ठत स्थितिं कुर्वत. को वा विनोदः का केलिरिति। स तु मेघनाद एव पृष्ट सन्व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिं चकार। किं कथितवानित्याशयेनाह—**देव इति।** हे देव हे स्वामिन्, देवेनैव भवतैव वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्यानुपदमनुचरणन्यास तुरगैरश्वैरहमागत एवेत्यादिश्येत्युक्त्वाह मेघनादाभिदो(धो) विसर्जितो गमनायानुज्ञात। अच्छोदसरस प्रतीप वाम प्रदेश वैशम्पायनो गत इत्येषा वार्तैव किंवदन्त्येवान्तरा विचाले। मार्गस्येति शेष। नोपयाता न प्राप्ता। 'प्रतिकूल तु विलोममपसव्यमपष्टुरम्। वामप्रसव्यप्रतीप प्रतिलोममपष्टु च' इति हैम.। मया पूर्व त्व विसर्जित कथमत्रागत इत्याकाङ्क्षायामाह—**चिरयति चेति।** जलदसमयारम्भ वर्षप्रारम्भमालोक्य निरीक्ष्य देवे चिरयति विलम्ब कुर्वति सति, एतेषु दिवसेषु वर्षावासरेष्वागन्तुमागमनाय कृतप्रयत्नोऽपि विहितोद्यमोऽपि देवश्चन्द्रापीडो देवेन तारापीडेन जनकेन, देव्या विलासवत्या मात्रा, आर्यशुकनासेन वृद्धमन्त्रिणा च कदाचिन्न मुच्यत एव। स्वसमीपाद्दूरी न क्रियत एव। त्वया चास्या भूमावेकाकिनासहायेन न स्थातव्यमेव न स्थेयमेव। परागतप्रायाश्च प्राप्तप्रायाश्च वय पत्रलेखाकेयूरकाद्या। ततोऽस्मादेव प्रदेशात्त्व निवर्तय पश्चाद्वलेत्यभिधायेत्युक्त्वा पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरै प्रयाणकै प्रस्थानकैरच्छोद यावत्, अप्राप्त एव बलाद्धठान्निवर्तित. पश्चाद्वलितोऽस्मीत्यावेद्य

---

१ [illegible] २ च ३ उपलब्धो वाभिप्रायो वाक्यम्. उपलक्षितो वाभिप्रायस्त्वया. ४ परिवोधित.. ५ आगमनम्. ६ [illegible], [illegible]. ७ विरपयत्. ८ अथाच्छोद. ९ नोपयाता; चोपजाता. १० मुच्येत. ११ निवर्तस्व. १२ [illegible].

वचनं च तं पुनरपृच्छत् । किमाकलयस्यद्यतनेनाह्ना यावत्परापतिता पत्रलेखा नेति । स तु व्यज्ञपयत्—'देव, यद्यन्तरा कश्चिदन्तरायो न भवति विलम्बकारी, तदा विना संदेहेन परापतितैवावगच्छति मे हृदयम् ।' इत्युक्तवति मेघनादे घनसमयवर्धिताभोगमकरध्वजार्णवमध्यपातिनीं स्वानुमानात्कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विक्लवीभवतः पर्यावर्तन्त इवास्य जलधराः कालपुरुषैः, तडितो मदनानलशिखाभिः, अवस्फूर्जितं प्रेतपतिपटहस्वनैः, आसारधाराः स्मरेषुभिः, आमन्द्रगर्जितं मकरध्वजधनुर्ज्यागुञ्जिताभोगेन, कलापिकेकाः कालदूतालापैः, केतकामोदो विषपरिमलेन, खद्योताः प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिः, अलिवलयानि कालपाशैः, बलाकाश्रेणयः प्रेतपतिपताकाभिः, आपगाः सर्वक्षयमहापूरप्लवैः, दुर्दिनानि कालरात्र्या, कुटजतरवः कृतान्तहासैः । अपि च शरीरेऽपि सत्त्वं कातरतया, बलं क्षामतया, कान्तिर्वैवर्ण्येन, मतिर्मोहेन, धैर्यं विषादेन, हसितं शुचा, नयनमश्रुणा, आलपनं मौनेन, अङ्गान्यसहतया,

---

निवेद्य विरराम विरतो बभूव । विरतवचनं मौनावलम्बिनं च तं मेघनादं पुनरपृच्छत् । किं तदित्याह—**किमिति ।** किमाकलयसि किं जानासि । अद्यतनेनाह्ना दिवसेन यावत्, पत्रलेखा परापतिता प्राप्ता नेति न प्राप्ता वा । स तु मेघनादो व्यज्ञपयत्—हे देव, यद्यन्तरा मध्ये कश्चिदन्तरायः प्रत्यूहो विलम्बकारी परिलम्बकृन्न भवति न स्यात्, तदा संदेहेन विना निःसंदेहं परापतितैव तत्र गतैव मे मम हृदयं चेत इत्यवगच्छति जानातीति मेघनादे उक्तवति कथितवति सति घनसमयो वर्षाकालस्तेन वर्धितो वृद्धिं प्रापित आभोगो विस्तारो यस्यैवंभूतो यो मकरध्वज एवार्णवः समुद्रस्तस्य मध्यपातिनीं तदन्तर्गतां स्वानुमानादपि । यथा तस्या दुःखेन विरहेणाहं दुःखवान्, तथा मद्विरहेण सापि भविष्यतीत्यनुमानं तस्मादित्यर्थः । कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य हृदयवर्तिनीं विलोक्य विलोक्य विक्लवीभवतो विह्वलीभवतोऽस्य चन्द्रापीडस्य जलधरा मेघाः कालपुरुषैर्यमकिंकरैः पर्यावर्तन्त इवात्मसात्क्रियन्त इव । स्वस्वरूपमापाद्यन्त इवेति यावत् । अतो जलधराः कालपुरुषा एव बभूवुरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि पर्यावर्तन्त इवेति यथायोग्यं योज्यम् । तडितो विद्युतो मदन एवानलो वह्निस्तस्य शिखाभिर्ज्वालाभिः पर्यावर्तन्त इव । अवस्फूर्जितं स्तनितं गर्जितं प्रेतपतिर्यमस्तस्य पटहो ढक्का तस्य स्वनैः शब्दैः पर्यावर्तन्त इव । क्वचित् 'प्रेतपुरीपटहस्वनेन' इति पाठः । आसारो धारा वेगवद्वृष्टिधाराः स्मरस्य कन्दर्पस्येषवो बाणास्तैः पर्यावर्तन्त इव । आमन्द्रगर्जितं गम्भीरस्तनितं मकरध्वजधनुषो ज्या प्रत्यञ्चा तस्या गुञ्जितं शब्दितं तस्याभोगेन विस्तारेण पर्यावर्तन्त इव । कलापिकेका मयूरवाण्यः कालदूता यमप्रहितजनास्तेषामालापैः संभाषणैः । केतकस्य क्रकच(च)च्छदस्यामोदः परिमलो विषं गरलं तस्य परिमलेन । खद्योता ज्योतिरिङ्गणाः प्रलयस्य कल्पान्तस्यानलो वह्निस्तस्य स्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषां राशिभिः समूहैः पर्यावर्तन्त इव । 'खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः' इति हैमः । अलिवलयानि भ्रमरकटकानि कालपाशैर्यमबन्धनैः । बलाकाश्रेणयो बिसकण्ठिकासमूहाः प्रेतपतिर्यमस्तस्य पताकाभिर्वैजयन्तीभिः । आपगा नद्यः सर्वेषां क्षयो विनाशो येभ्य एवंविधैर्महापूरस्य प्लवैः प्रवाहैः । दुर्दिनानि मेघजनिततमांसि कालरात्र्या मृत्युप्रदनिशया । 'कादम्बिनी मेघमाला दुर्दिनं मेघजं तमः' इति हैमः । कुटजतरवो गिरिमल्लिकाः कुटजवृक्षपुष्पाणि कृतान्तस्य यमस्य हासैः स्मितैः । पर्यावर्तन्त इवेत्यर्थः । **अपि चेति ।** अन्यदपि शरीरेऽपि देहेऽपि सत्त्वं धैर्यं कातरतया भीरुकतया, बलं स्थाम क्षामतया क्षीणतया कान्तिर्द्युतिः । शरीरस्येति शेषः । वैवर्ण्येन मालिन्येन निच्छायतयेत्यर्थः । मतिर्बुद्धिर्मोहेनाज्ञानेन, धैर्यं धीरिमा विषादेनावसादेन, हसितं हास्यं शुचा शोकेन, नयनं नेत्रमश्रुणा बाष्पेण, आलपनं जल्पनं मौनेन जोषेण, अङ्गानि प्रतीकाः असहतयाऽक्षमतया, करणानीन्द्रियाणि

करणान्यपाटवेन, सर्व[1]मेवा[2]रत्या। दिवसैश्चोल्लिख्यमानमिवानवरतवा[3]हिनाश्रु[4]पूरप्रवाहेणावभ[5]ज्यमानमिव स[6]ततैर्निश्वासप्रभञ्जनैरुत्खन्यमानमिव। संततैः सान्तर्मदनदुःखोत्कलिकासहस्रै[7]रजस्रपातिभिरितस्ततो जर्जरीक्रियमाणमिव। अपि च सहस्रैर्मकरध्वजशरासारै[8]र्वपुषैव च सह क्षीयमाणमिव स्वल्पावशेषं संकल्पलिखितेन निर्विशेषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह कण्ठलग्नं कथंकथमपि जीवितं धारयन्, धा[9]राधरक्लिन्नतीरतरुतलमाप्लावितोपा[10]न्तहरितशाद्वलम् अ[11]शेषतटलतावनम्, अनवरतरोधोजलप्र[12]वेशकलुषितप्रान्तम्, अवशीर्यमाणोद्दण्डकुमु[13]ददलगहनम्, आमग्नकमलखण्डम्, उत्प्लवमानाश्यानकिंजल्कदलकमलम्, आ[14]जर्जरितकह्लारकुवलयम्, उद्भ्रान्तभ्रमदलिवलयम्, उड्डीन[15]हंससार्थत्यक्तम्, अनवस्थानसारसारसितकरुणम्, अवशिष्टदलतलनिलीयमानोच्चकितचक्रवाकयुगलम्, उत्कम्पितकादम्बकदम्बका[16]श्रियमाणोपकूलनड्वलम्, उ[17]त्कलविरुत[18]कलापिबकबलाककलापाध्यासितोपान्तपादपम्, आहतं प्रावृपान्यदिव

पाटवेनापटुतया, सर्वमेव समग्रमेवारत्योद्वेगेन कृत्वा। दिवसैर्दिनैश्चोल्लिख्यमानमिवोत्कीर्यमाणमिव, अनवरतवाहिना निरन्तरप्रवर्तिनाश्रुपूरप्रवाहेण नेत्रजलप्लवरयेणावभज्यमानमिव मर्द्यमानमिव, सततैर्निरन्तरैः सविस्तृतैर्वा निश्वासप्रभञ्जनैः पानवायुभिरुत्खन्यमानमिवोत्पाट्यमानमिव, सततैरत एवाजस्रपातिभिर्निरन्तरपतनशीलैः सान्तर्मदनस्य कन्दर्पस्य यद्दुःखमसातं तस्योत्कलिकासहस्रैर्हल्लेखसहस्रैरितस्ततः प्रेरणेन जर्जरीक्रियमाणमिव शिथिलीक्रियमाणमिव। अपि च सहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्मकरध्वजस्य मदनस्य शरासारैर्बाणवेगवृष्टिभिर्वपुषा शरीरेणैव च सह क्षीयमाणमिव क्षीणतां प्राप्यमाणमिव। स्वल्पं स्तोकं यदवशेषमुद्धरितं संकल्पलिखितं कल्पनाकल्पितं तेन निर्विशेषवृत्तिना स्वरूपमात्रवर्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह कण्ठलग्नं निगरणासक्तं कथंकथमपि महता कष्टेन जीवितं प्राणितं धारयन्बिभ्रन्। तदेवाच्छोदं सर आससाद प्राप्तवान्। इतोऽच्छोदं विशेषयन्नाह—**धारेति**। धाराधरेण क्लिन्नमार्द्रं तीरस्य तटस्य तरूणां वृक्षाणां तलमधोभागो यस्मिंस्तत्तथा। आप्लावितो जलेन धौत उपान्तसमीपवर्ती हरितो नीलः शाद्वलप्रदेशो यस्य तत्तथा। 'शाद्वलः शादहरिते' इति हैमः। अशेषे समग्रे तटे तीरे लतावनं वल्लीकाननं यस्मिंस्तत्तथा। अनवरतं निरन्तरं रोधस्तटं तस्य जलप्रवेशेन पानीयागमेन कलुषितो मलिनीकृतः प्रान्तः प्रदेशो यस्य तत्तथा। अवशीर्यमाणानि भ्रश्यमानानि यान्युद्दण्डान्युन्नालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां दलानि पत्राणि तैर्गहनं निविडम्। दुरवगाहमित्यर्थः। आमग्नं ब्रुडितं कमलखण्डं पद्मवनं यस्मिंस्तत्तथा। उत्प्लवमानान्युत्प्राबल्येनोदुदूर्ध्वं व्यतीर्यमाणान्यनाश्यानान्यशुष्काणि किंजल्कदलानि कमलानि च यस्मिंस्तत्तथा। 'किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। आ समन्ताज्जर्जरितानि शिथिलितानि कह्लारकुवलयानि यस्मिंस्तत्तथा। तत्र कह्लारं सौगन्धिकम्। 'सौगन्धिकं तु कह्लारम्' इत्यमरः। कुवलयानि प्रतीतानि। उद्भ्रान्तं चकितं च तद्भ्रमत्कमलाभावादलिवलयं भ्रमरसमूहो यस्मिंस्तत्तथा। उड्डीनैः सडीनैर्हंससार्थैश्चक्राङ्गसमूहैस्त्यक्तमुज्झितम्। 'प्रडीनोड्डीनसडीनान्येताः खगगतिक्रियाः' इत्यमरः। क्वचित् 'उड्डीनहंससार्थम्' इत्येव पाठः। तत्रोड्डीना हंसानां सार्थाः समूहा यस्मिन्नित्यर्थः। न विद्यतेऽवस्थानं मेघनद्धावायेषां तेऽनवस्थाना एवंविधाः सारसा लक्ष्मणास्तेषामारसितं रटितं तेन करुणं दीनम्। अवशिष्टानि यानि दलानि पत्राणि तेषां तले निलीयमानमाश्रियमाणमुच्चकितमुत्त्रस्तं चक्रवाकयुगलं रथाङ्गाह्वयुग्मं यस्मिंस्तत्तथा। उत्कम्पिताश्चञ्चला ये कादम्बाना हंसानां कदम्बकाः समूहास्तैराश्रियमाण उपकूलस्य नड्वलः। 'नडप्रायो नडकीयोऽनड्वांश्च नड्वलश्च सः' इति हैमः। प्रदेशो यस्मिंस्तत्तथा। उत्प्राबल्येन कलं मनोहरं विरुतं येषामेवंविधाः कलापिनो मयूराः, बका बकोटाः, बलाका बिसकण्ठिकाः, तेषां कलापाः

---

१ सर्वं च. २ रजन्या. ३ प्रवाहिना, वाहित, रयवाहिना. ४ धारा. ५ अपभज्यमानम्, विभज्यमानम्. ६ सततैः. ७ सहस्रकारण. ८ इव. ९ धाराधरजल. १० उपान्त. ११ आसेव्य, अशेष. १२ प्रवेश. १३ कुसुमकुमुद. १४ आजर्जरित. १५ हंसमालम्. १६ आश्रितनाण. १७ मुक्ताकलविरुत, उत्कलविद्ध. १८ कलाप.

दृष्टपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिव, अदत्तदृष्टिसुखम्, अनुत्पादितहृदयाह्लादम्, अनुपजनितमानसप्रीति, तदेवाच्छोदमुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद । आसाद्य चोपसर्पन्नेव सर्वानश्ववारानादिदेश कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापसर्पत्येव । तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु भव इत्यात्मनापि तुरगगत एव खिन्नोऽप्यखिन्न इव विचिन्वंल्लतागहनानि वृक्षमूलानि शिला लानि लसन्मण्डपांश्च समन्ताद्बभ्राम । भ्राम्यंश्च यदा न क्वचिदपि किंचिदवस्थानचिह्न प्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि—नियतमसौ पत्रलेखासकाशान्मदागमनमुपलभ्य प्रथममेव पक्रान्तो येनावस्थानचिह्नमात्रकमपि कथमपि नोपलक्ष्यते । निरुद्धोद्देशं गतश्च क्वाप्यस भिरसावेवान्विष्टोऽपि न दृष्टः । तत्कष्टतरमापतितम् । वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेशात् दमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते । मे मन्थनशरविक्षिप्ताश्च कादम्बरीदर्शनमात्रालम्बन क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमक्षमाः क्षामतया मा यासिषुः प्राणाः । सर्वथा विनष्टोऽस्मि न दृष्टा देवी कादम्बरी, नापि वैशम्पायन इति । एवमुत्पन्ननिश्चयोऽप्यपरिच्छेद्यस्वभाव त्वात्प्रत्याशायाः कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि भवत्येव । तत्तां तावत्पश्यामि

समूहास्तैरध्यासित आश्रित उपान्तपादपः समीपवृक्षो यस्य तत्तथा । प्रावृषा प्रावृट्कालेनाहत पीडित तेना न्यदिवेतरदिव । दृष्टपूर्वमपि विलोकितपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिवानिरीक्षितपूर्वमिव । अदत्त दृष्टेर्नेत्रस्य सुख सात येन तत्तथा । अनुत्पादितोऽविहितो हृदयस्य चेतस आह्लादः प्रमोदो येन तत्तथा । अनुपजनिता कृता मान सस्य स्वान्तस्य प्रीतिः स्नेहो येन तत्तथा । उपाहित स्थापित द्विगुण दुःख येन तत्तथा । आससादेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आसाद्य च प्राप्य चोपसर्पन्नेवापसरन्नेव सर्वान्समग्रानश्ववारान्सादिन इत्यादिदेशाज्ञा दत्तवान् । इतिवोत्यमाह—कदेति । कदाचिदसौ वैशम्पायनो वैलक्ष्याद्व्रीक्ष्यापन्नलतोऽस्मानालोक्य निरीक्ष्यापसर्पले वापयात्येव । तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु भवन्तो यूयमवहिता सावधाना भवन्तु । इत्यात्मनापि स्वेनापि तुरगगत एवाश्वाधिरूढ एव खिन्नोऽपि खेद प्राप्तोऽप्यखिन्न इवाप्राप्तखेद इव विचिन्वन्विलोकयल्लतागहनानि वल्लीगह्वराणि वृक्षमूलानि पादपबुध्नानि शिलातलानि प्रसिद्धानि लसन्मण्टपांश्च प्रतिदिवसवर्धमानवीरुज्जनाश्रयांश्च समन्ताद्विष्वग्बभ्राम । भ्राम्यंश्च पर्यटंश्च यदा क्वचिदपि कुत्रापि स्थले किंचिदपि स्वल्पमप्यवस्थानचि निवासाभिज्ञान नाद्राक्षीन्न व्यलोकयत् । तदेति चेतसि चित्ते चकार निर्ममे । नियत निश्चितमसौ वैशम्पायन पत्रलेखायाः सकाशात्समीपान्मदागमन चन्द्रापीडागमनमुपलभ्य प्राप्य प्रथममेवादावेवापक्रान्तो गतो येन कारणेनावस्थानचिह्नमात्रकमपि निवासमपि ज्ञापकाभिज्ञानमात्रमपि कथमपि महता कष्टेनोपलक्ष्यते न ज्ञायते । निरुद्धोदे(द्दे)श निरुद्धप्रदेश गतश्च प्राप्तश्चासावेव वैशम्पायन एवास्माभिरन्विष्टोऽपि विलोकितो ऽपि क्वापि न दृष्टो न दृक्पथमायात. । तत्तस्माद्धेतो कष्टतरमतिकृच्छ्रमापतितमायातम् । तदेव प्रदर्श यन्नाह—वैशम्पायनेति । वैशम्पायनमदृष्ट्वानवेक्ष्यास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तु पादावेव नोत्सहेते नोद्यम कु र्वते । मे मम मन्मथ. कदर्पस्तस्य शरैर्बाणैर्विक्षिप्ता नोदिताश्च प्राणा असव । गता कथ नेत्याह— माह—कादम्बरीति । केवल कादम्बरीदर्शनमेवालम्बन येषा ते तथा । तद्दर्शनावलम्बनेन विना [illegible] । अन्तरा मध्ये क्षणमपि निमेषमात्रमपि विलम्ब कर्तु विधातुमक्षमा असमर्था क्षामतया क्षीणतया मा यासिषु प्राणा । न विलोकिता देवी कादम्बरी न वैशम्पायन इति हेतो सर्वथा सर्वात्मनाह विनष्टो गतप्राय [illegible] । एवमुत्पन्ननिश्चयोऽपि सजातनिर्णयोऽप्यपरिच्छेद्यस्वभावत्वादनावेद्यप्रकृतित्वात्प्रत्याशाया प्रतिलिप्साया अस्य पूर्वोक्तवृत्तान्तस्य कदाचिदभिज्ञा वेत्री महाश्वेतापि भवत्येव । तत्तस्माद्धेतोस्तावदादौ ता महाश्वेता [illegible]

---

१ दृष्टमप्यपूर्वमिव, अन्यदिवादृष्टपूर्वमिव. २ इव ३ सर्वान् ४ लता ५ प्रथमतरम्. ६ मात्रकमपि ७ [illegible]
८ कष्टम्; कष्टतरम् ९ क्षामतयामी प्राणा ; क्षीणतयप्राणा .

ततो यथायुक्तं प्रतिपत्स्य इत्यारोप्य हृदये तदाश्रमस्यैव नातिदूरे निवेशिततुरगसैन्यः सैन्यसमायोगमपनीय सर्पनिर्मोकपरिलघुनी घनोज्झितज्योत्स्नाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थितपर्याणमेवेन्द्रायुधमारुह्य महाश्वेताश्रममुपाजगाम । तत्र च प्रविशन्नेवावतीर्य महाश्वेतावलोकनकुतूहलात्पश्चादाकृष्टेनेन्द्रायुधपरिजनेनानुगम्यमानो विवेश । प्रविश्य च गुहाद्वार एव धवलशिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोत्कम्पितसर्वावयवामनवरतनयनजलवर्षिणीमुच्चण्डवाताहतां लतामिवोद्बाष्पदीनदृष्ट्या कथंकथमपि तरलिकया विधृतशरीरां महाश्वेतामपश्यत् । दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योदपादि हृदये—'मा नाम देव्याः कादम्बर्या एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् । येनेयमीदृश्यवस्था हर्षहेतावपि मदागमनेऽनुभूयते महाश्वेतया ।' इत्याशङ्काभिन्नहृदयोऽयमुड्डीनैरिव प्राणैः पदे पदे स्खलन्निव पतन्निव मुह्यन्निवोपसृत्योपविश्यच तस्यैव शिलातलस्यैकदेशे प्रोद्बाष्पविषण्णवदनः किमेतदिति तरलिकामपृच्छत् । सा तु तथावस्थाया अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती ।

विलोकयामि । ततस्तदनन्तर यथायुक्त यथोचित प्रतिपत्स्येऽङ्गीकरिष्ये । हृदये चेतसीत्यारोप्येत्याधाय तस्या महाश्वेताया आश्रमस्य गुम्फाया नातिदूरे नातिविप्रकृष्टे निवेशित स्थापित तुरगसैन्यमश्वबल येनैवभूतः सैन्यसमायोग वाहिन्याः सवन्धमपनीय दूरीकृत्य सर्पस्याहेर्निर्मोक कञ्चुक. । 'फणोऽहिकोशे तु निर्ल्वयनी निर्मोककञ्चुक' इति हैमः । तद्वत्परिलघुन्यगुरुणि घनेन मेघेनोज्झिता त्यक्ता या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदभिरामे मनोहरे वाससी वस्त्रे परिधाय परिधान कृत्वा । अत्र वस्त्रद्वयग्रहण देशाचारविशेषादेव मन्तव्यम् । यथा पूर्वं स्थापित तथैव स्थित पर्याण पल्ययनं यस्यैवभूतमेवेन्द्रायुधमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा महाश्वेताश्रममुपाजगामोपाययौ । तत्र च तदाश्रमे प्रविशन्नेव प्रवेश कुर्वन्नेवावतीर्यावतरणं कृत्वा । अश्वादिति शेष. । महाश्वेताया अवलोकन निरीक्षण तस्मिन्यत्कुतूहलमाश्चर्यं तस्मात्पश्चादाकृष्टेनाकर्षितेनेन्द्रायुधस्य परिजनः परिच्छदस्तेनानुगम्यमानोऽनुयायमानो विवेश प्रवेश कृतवान् । प्रविश्य च प्रवेश कृत्वा च गुहाद्वारे या धवलशिला तस्यास्तले समुपविष्टा निपण्णामधोमुखी नीचैर्मुखी महाश्वेतामपश्यदवलोकयत् । कीदृशीम् । असह्यो विसोढुमशक्यो यो मन्यु. क्रोध शोको वा । 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य वेगो रयस्तेनोत्कम्पिता उच्चलिताः सर्वावयवा समग्रापघना यस्या. सा ताम् । अनवरत निरन्तरं नयनजल नेत्राम्बु वर्षतीत्येवशीला सा ताम् । अत एवोत्प्रेक्ष्यते—उच्चण्डोऽत्युग्रो यो वातो वायुस्तेनाहता ताडितां लतामिव । 'उच्चण्डस्त्वतिकोपन' इति हैम' । उद्बाष्पोद्गताश्रुरेवविधा दीना दु'खिता दृष्टिर्यस्या एतादृशया तरलिकया कथकथमपि महता कष्टेन विधृत धारित शरीर यस्या सा ताम् । दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च तादृशी तथावस्था महाश्वेताम्, अस्य चन्द्रापीडस्य हृदय उदपाद्युत्पन्नम् । तदेव प्रकटयन्नाह—मा नामेति कोमलामन्त्रणे । देव्याः कादम्बर्या एव किमप्यनिर्दिष्टनामकमनिष्टमशिवमुत्पन्न प्रादुर्भूत भवेत् । येन हेतुनेय प्रत्यक्षोपलभ्येदृश्येतत्प्रकारावस्था दशा महाश्वेतया हर्षहेतावपि प्रमोदनिदानभूतेऽपि मदागमनेनानुभूयतेऽनुभवविषयीक्रियते इत्याशङ्कयेवा तया भिन्न विदीर्ण हृदय चेतो यस्यैवभूतोऽय चन्द्रापीड' उड्डीनैरिवोड्डीयगतैरिव प्राणैरसुभिरत एव पदे पदे स्खलन्निव स्खलना प्राप्नुवन्निव, पतन्निव भ्रश्यन्निव, मुह्यन्निव मोह गच्छन्निव, उपसृत्य समीप आगत्य तस्यैव शिलातलस्यैकदेश एकप्रदेश उपविश्य च प्रोद्बाष्पेण प्रकृष्टाश्रुणा विषण्ण विलक्ष वदनमाननं यस्यैवभूत किमेतदिति तरलिकामपृच्छदप्रश्नयत् । सा तरलिका । तु पुनरर्थे । तथावस्थाया अपि तथाविधदुःखदशाया अपि महाश्वेताया एव मुखमाननमवलोकितवती निरीक्षितवती ।

---

१ ज्ञास्याम. २ तत्र च प्रवेश एव, तत्राप्रविशन्नेव. ३ इन्द्रायुधेन परिजनेन च, इन्द्रायुधेन परिजनेन स्नानुगेन.

अथानुपसंहृतमन्युवेगापि गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्—'महाभाग, किमियमावेदयति वराकी । यया दुःखाभिघातैककठिनहृदयया पुनरप्यदुःखश्रवणार्हेऽपि दुःखमात्मीयं श्रावितम्, सैवाहं मन्दभाग्या महाभाग, जीवितव्यसनिनी निर्लज्जा निर्घृणा च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःखमिदम् । श्रूयताम् ।' केयूरकाद्भवद्गमनमाकर्ण्य विदीर्यमाणमनसा न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितः, न मदिरायाः प्रार्थना कृता, नात्मनः समीहितं संपादितम्, न गृहाभ्यागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमनुष्ठितम्, न चापि हृदयवल्लभसमागमनिर्वृत्ता प्रियसखी कादम्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धान्कादम्बरीस्नेहपाशानपि छित्त्वा पुनः कष्टतरतपश्चरणायात्रैवायाता यावदत्र महाभागस्यैव तुल्याकृतिमुन्मुक्तमिवान्तःकरणेन शून्यशरीरमुत्तरलमुखमुत्प्लुतावबद्धलक्ष्यशून्यया दृष्ट्या प्रनष्टमिव किमपीतस्ततो विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम् । स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिरदृष्टपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निव, असंस्तुतोऽपि चिरपरिचित इव, असंभावितोऽप्युपारूढप्रौढप्रणय इव, अस्निग्धोऽपि परवानिव, प्रेम्णा शून्योऽपि किमप्यनुस्मरन्निव, दुःखिताकारोऽपि सुखायमान इव, तूष्णीमपि

अथेति तदनन्तरम् । अनुपसहृतोऽदूरीकृतो मन्युवेगो यया सैवविधापि गद्गदिकया गद्गदध्वनिनावगृह्यमाणो रुध्यमानः कण्ठो यस्या सैव महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे महाभाग, किमियं वराकी शोचनार्हा । 'वराक. सगरे शोच्ये' इति विश्व. । आवेदयति कथयति । दुःखस्याभिघात' प्रहारस्तेनैकमद्वितीय कठिन कठोर हृदय भुजान्तर यस्या एवविधया यया मया पुनरप्यदु खश्रवणार्हेऽपि । दु ख श्रोतुमयोग्येऽप्यात्मीय स्वकीय दु.खमसात श्रावित श्रवणगोचरीकारितम् । हे महाभाग, सैवाह मन्दभाग्या हीनादृष्टा जीवितव्ये व्यसनमासक्तिर्यस्याः सा तथा । निर्लज्जा निस्त्रपा निर्घृणा नि करुणा चेद दु ख दुष्ट श्रवणमाकर्णन यस्येति दु श्रवणमेतादृशमपि श्रावयामि श्रुतिगोचरीकारयामि । श्रूयतामाकर्ण्यतामिति केयूरकाद्भवद्गमन तव प्रस्थानमाकर्ण्य विदीर्यमाण मनो मानसं यस्या. सा तया । स्फुटमानहृदयेत्यर्थ । मया महाश्वेतया चित्ररथस्य पितुर्मनोरथोऽभिलाषो न पूरितो न पूर्णीकृत' । नापि मदिराया मातुः प्रार्थना याञ्चा कृता । नात्मन स्वकीयस्य समीहित वाञ्छित संपादित निःपादितम् । न गृहाभ्यागतस्य स्वकीयसदनागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमिष्टमनुष्ठितमादरितम् । न चापि हृदयस्य चेतसो वल्लभो जनस्तस्य समागमेन निर्वृत्ता सजातसतोषा, एतादृशी प्रियसखी वल्लभवयस्या कादम्बरी वीक्षिता विलोकितेति हेतोरुत्पन्न प्रादुर्भूत यदनेकगुणमुत्कृष्ट वैराग्य विरागता तस्यागमन्ताद्गाढबन्धोऽनुग्रन्थिस्तस्मात्कादम्बरीस्नेहपाशानपि छित्त्वा छेद विधाय पुनर्द्वितीयवार कष्टतरमत्युग्रतर यत्तपश्चान्द्रायणादि तस्य चरणायासेवनायात्रैव गुम्फायामेव यावत्, आयातागता तावत्, अत्र महाभागस्य भवतस्तुल्याकृति सदृशाकारमन्त करणेन चित्तेनोन्मुक्तमिव त्यक्तमिव, अत एव शून्यशरीरमिन्द्रियव्यापाररहितदेहमुत्तरलमुत्कम्पमुखं यस्य स तमुत्प्लुतमुत्पतितमावद्ध यल्लक्ष्य वेध्य तेन शून्यया निरवधानया दृष्ट्या दृशा प्रनष्टमिव गतमिव किमपि किंचिदितस्ततोऽपि विलोकयन्त पश्यन्त ब्राह्मणयुवानमपश्य व्यलोकयम् । स तु मामुपसृत्य मत्समीपमागत्य नान्यस्मिन्दृष्टिर्यस्य स तथादृष्टपूर्वोऽप्यनिरीक्षितपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निव सोऽय देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानप्रमाणेनावगच्छन्निव, असंस्तुतोऽप्यपरिचितोऽपि चिरपरिचित इव बहुकालविहितपरिचितिरिव, असंभावितोऽपि भावनाविपर्ययाक्रान्तोऽप्युपारूढोऽङ्कुरित प्रौढो महान्प्रणयः स्नेहो यस्मिन्नेतादृश इव, अस्निग्धोऽप्यवत्सलोऽपि परवानिव पराधीन इव । 'परतन्त्र पराधीन परवान्नाथवानपि' इत्यमर । प्रेम्णा स्नेहेन शून्योऽपि किमप्यनुस्म-

स्थितः प्रार्थयमान इव, अपृष्टोऽप्यावेदयन्निवात्मीयामेवावस्थाम्, अभिनन्दन्निव, अनुशोचन्निव, हृष्यन्निव, कृष्यन्निव, विषीदन्निव, बिभ्यदिव, अभिभवन्निव, हृत इव, आकाङ्क्षन्निव, अनुस्मरन्निव विस्मृतम् । अनिमेषेण निश्चलस्तब्धपक्ष्मणान्तर्बाष्पपूरार्द्रेण कर्णान्तचुम्बिना विकसितेनेवामुकुलिततारकेण चक्षुषा मत्त इवाविष्ट इव वियुक्त इव पिबन्निवाकर्षन्निवान्तर्विशन्निव च सुचिरमालोक्याब्रवीत्—वैरतनु, सर्व एव हि जगति जन्मनो वयस आकृतेर्वा सदृशमाचरन्न वचनीयतामेति । तव पुनरेकान्तवामप्रकृतेर्विधेरिव विसदृशानुष्ठाने कोऽयं प्रयत्नः । यदियमक्लिष्टमालतीसुकुमारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना कष्टतरतपश्चरणपरिक्लेशेन ग्लानिमुपनीयते । रूपवयसोरनुरूपेण सुमनोहारिणी लतेव रसाश्रयिणा फलेन कथं न संयोज्यते । जातस्य हि रूपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते परत्रसंबन्धी तपश्चरणपरिक्लेशः । किं पुनराकृतिमतो जनस्य । तद्दुःखयति मामयमस्यास्ते स्वभावसरसायास्तनोर्मृणालिन्या इव तुहिनपातस्तपः-

---

निव किंचित्स्मृतिगोचरीकुर्वन्निव, दु.खितो दु ख प्राप्त आकारो यस्यैवंविधोऽपि सुखमिवाचरतीति सुखायते वेति सुखायमान इव । तूष्णीमपि स्थितो मौनमाधाय स्थितोऽपि प्रार्थयमान इव याच्ञा कुर्वन्निव । 'तूष्णीक तु स्मृत मौने मौन शीले त्वनव्ययम्' इति विश्व । अपृष्टोऽप्यप्रश्नीकृतोऽप्यात्मीया स्वकीयामेवावस्थां दशामावेदयन्निव ज्ञापयन्निव, अभिनन्दन्निव श्लाघा कुर्वन्निव, अनुशोचन्निव शुच विदधन्निव, हृष्यन्निव हर्षन्निव, कृष्यन्निव विलिखन्निव, विषीदन्निव विषाद प्राप्नुवन्निव, बिभ्यदिव त्रस्यदिव, अभिभवन्निव तिरस्कुर्वन्निव, हृत इव मुषित इव, आकाङ्क्षन्निव वाञ्छन्निव, विस्मृतमनुस्मरन्निव, अनिमेषेण निमेषरहितेन निश्चल निष्कम्प स्तब्धं पक्ष्म नेत्ररोम यस्य तत्तथा तेनान्तर्बाष्पो मध्यागत्याश्रु । क्वचित् 'क्षरद्बाष्प' इति पाठ. । तस्य पूर. समूहस्तेनार्द्रेणोन्मेन कर्णान्त श्रोत्रान्त चुम्बतीत्येवशीलेन कर्णान्तचुम्बिना । अत एव विकसितेनेव विनिद्रेणेवामुकुलिताकुञ्चलिता तारका कनीनिका यस्मिंस्तत्तथा तेन । एवंविधेन चक्षुषा नेत्रेण मत्त इव क्षीब इव, आविष्ट इव भूतग्रस्त इव, वियुक्त इव विभिन्न इव, पिबन्निव पान कुर्वन्निव । अत्यादरेणावलोकन पानमिति प्राञ्चः । आकर्षन्निवाकर्षण कुर्वन्निव, अन्तर्विशन्निव मध्ये प्रवेश विदधदिव च, सुचिर बहुकालमालोक्य निरीक्ष्याब्रवीदवोचत् । हे वरतनु प्रशस्तदेहे, सर्व एव हि जनो जगति लोके जन्मन उत्पत्तेर्वयसोऽवस्थाया आकृते रूपस्य वा सदृशमनुरूपमाचरन्कुर्वाणो न वचनीयता निन्द्यतामेति गच्छति । तव भवत्या पुनरेकान्तेन निश्चयेन वामा प्रतिकूला प्रकृति स्वभावो यस्यैवंभूतस्य विधेरिव विधातुरिव विसदृशानुष्ठानेऽसदृशाचरणे कोऽय प्रयत्न प्रयास । यद्यस्मादियं तनु शरीरमक्लिष्टाव्यथिता या मालती जातिस्तद्वत्सुकुमारा सुकोमला मालेव स्रगिव कण्ठे प्रणयो रक्षणसेहस्तत्रैकाद्वितीया केवल वा योग्योचितामुनानुचितेनायोग्येन कष्टतर यत्तपश्चरण तस्य परिक्लेश परिश्रमस्तेन ग्लानि म्लानिमुपनीयते प्राप्यते । रूप सौन्दर्य वयोऽवस्थाविशेषस्तयोरनुरूपेण यो यत्र रस माधुर्यादिलक्षणमाश्रयतीत्येवशीलेन फलेन साध्येन कथ न संयोज्यते संयुक्तीक्रियते । केव । लतेव [illegible] । यथा लता फलेन संयोज्यते । उभयो साम्यमाह—सुमनोहारिणी सुमनस. पुष्पाणि ताभिर्हारिणी [illegible] तनु । पक्षे सुमनस सज्जनास्तेषा हारिणी मनोज्ञा । हि यस्मात्कारणाद्रूपगुणविहीनस्यापि सौन्दर्य[illegible]रहितस्यापि जातस्योत्पन्नस्य जन्तोर्जन्मन्युपनतानि प्राप्तानि जीवलोकसुखानि सासारिकसौख्यान्यनुभूय [illegible] परत्रसबन्धी परभवसत्कस्तपश्चरणपरिक्लेश शोभते शोभा प्राप्नोति । आकृतिमत. सौन्दर्योपेतस्य जनस्य किं पुन । शोभत इति शेष । तत्तस्मात्कारणात्ते तव स्वभावेन प्रकृत्या सरसाया रसोपयुक्ताया [illegible] मृणालिन्या कमलिन्यास्तुहिनपात इव हिमनिपतनमिवाय तप परिक्लेशो मा दु खयति

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]. ४ विधे.. ५ कष्टतमेन तपश्चरण. ६ म्लानिम् ७ फलसबन्धी
[illegible]

परिक्लेशः । यदि च त्वादृशी जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी तपसा क्लेशयन्त्यात्मानं तदा वृथा वहति धनुरधिज्यं कुसुमकार्मुकः । निष्कारणमुदयति चन्द्रमाः । वृथा वसन्तमासाभ्यागमः । निष्फलानि कुमुदकुवलयकह्लारकमलाकरविकसितानि । निष्फला जलदसमारम्भाडम्बराः । निरर्थकान्युपवनानि । किं ज्योत्स्नया । किं वा लीलासरित्पुलिनैर्मलयानिलेन वा' इति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादपेतकौतुका सर्वथा तं वदन्तम् 'अपि कस्त्वम्, कुतो वा समायातः, किमर्थं वा मामेवमभिदधासि,' इत्यपृष्ट्वैवान्यतोऽगच्छम् । गत्वा च देवार्चनकुसुमान्याचिन्वती तरलिकामाहूयाब्रुवम्—'तरलिके, योऽयं युवा कोऽपि ब्राह्मणाकृतिरस्यावलोकयतो वदतश्चान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं यथा पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितोऽपि यद्यागमिष्यति तदावश्यमेवास्याभद्रकं भविष्यति' इति । स तु निवार्यमाणोऽपि दुर्निवारवृत्तेर्मदनहतकस्य दोषैर्भवितव्यतया वानर्थस्य नात्याक्षीदेवानुबन्धम् । अतीतेषु केषुचिद्दिवसेष्वेकदा गाढायां यामिन्यामुद्दिरत्स्विव भरेणोद्दीपितस्मरानलं ज्योत्स्नापूरमिन्दुमयूखेषु लब्धनिद्रायां तरलिकायामप्राप्तसुखा संता-

---

दुःखं करोति । यदि च त्वादृश्यनन्यरूपा जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी निवर्तितानना आत्मानं तपसा क्लेशयन्ती शोषयन्ती, तदा कुसुमकार्मुकः कदर्पोऽधिज्यं ज्यामधिरूढं धनुः कार्मुकं वृथा मुधा वहति धारयति । निष्कारणं निःप्रयोजनं चन्द्रमाः शशाङ्क उदयत्युद्गच्छति । वृथा मुधा वसन्तमासस्य सुरभिमासस्याभ्यागम आगमनम् । कुमुदानि कैरवाणि, कुवलयानि श्वेतकमलानि, कह्लारं सौगन्धिकम्, कमलानि पद्मानि, एतेषामाकराः समूहास्तेषां विकसितानि हसितानि निष्फलानि निरर्थकानि । जलदस्य समारम्भः प्रारम्भस्तस्याडम्बराः मनारोपा निष्फला निरर्थकाः । उपवना[नि] आरामाणि निरर्थकानि निःप्रयोजनानि । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया किम् । न कमपीत्यर्थः । लीलासरित्पुलिनैः क्रीडानदीसैकतैः । किं वा मलयानिलेन मलयाचलमरुता वा किमिति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादुदन्तादपेतं गतं कौतुकं कुतूहलं यस्याः सैवंविधा सर्वथा सर्वात्मना तं वदन्तं ब्रुवन्तम् । अपि कस्त्वं को भवान्, कुतो वा कस्मात्प्रदेशात्समायातः समागतः, किमर्थं वा किंप्रयोजनं मां महाश्वेताभिधानामेवमभिदधासि कथयसि, इत्यपृष्ट्वैव प्रश्नमकृत्वैवान्यतोऽपरस्मिन्स्थलेऽगच्छमगमम् । गत्वा च देवस्य महेशितुरर्चनं पूजनं तस्मै कुसुमानि पुष्पाण्याचिन्वत्यवचयं कुर्वन्ती तरलिकामाहूयाहूयाब्रुवमकथयम् । हे तरलिके, योऽय (य) प्रत्यक्षोपलभ्यो युवा तरुणः कोऽप्यनिर्दिष्टनामा ब्राह्मणस्येवाकृतिराकारो यस्य स तथा । अस्य यूनोऽवलोकयतः पश्यतो वदतश्च ब्रुवतश्चान्यादृश एव कामिजनस्येवाभिप्राय आशयो मयोपलक्षितो ज्ञातः । तत्तस्माद्धेतोरयं निवार्यतां प्रतिषिध्यताम्, यथा पुनर्द्वितीयवारमत्र मत्समीपे नागच्छति नाभ्येति । अथ निवारितोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि यद्यागमिष्यति तदावश्यमेव निश्चितं तस्य यूनोऽभद्रकमकल्याणं भविष्यतीति । स तु युवा तरलिकया निवार्यमाणोऽपि प्रतिषिध्यमानोऽपि दुर्निवारं वारयितुमशक्यं वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवंभूतस्य मदनहतकस्य हत्याकारिणः कदर्पस्य दोषैर्दूषणैरनर्थस्योत्पातस्य भवित[व्य]तया वाग्रे भाविनया वानुबन्धं स्नेहं नात्याक्षीन्न तत्याज । दिवसेषु केषुचिदतीतेषु गतेषु सत्सु, एकदैकस्मिन्समये गाढायां तीव्रायां यामिन्यामुद्दीपित उत्तेजितः स्मर एवानलो वह्निर्येनैवंभूतं ज्योत्स्नापूरं चन्द्रिकाप्रवाहमिन्दुमयूखेषु चन्द्रकिरणेषूद्गिरत्सु विमुञ्चत्सु सत्सु लब्धनिद्रायां प्राप्तप्रमीलायां तरलिकायामप्राप्तमलभमाना सुखा

---

१ उदेति २ व्यर्थः. ३ च. ४ सर्वथा तदा; सर्वं तदा. ५ देवतार्चन. ६ [illegible] ७ कोऽप्यस्य. ८ विलोकयत, न विलोकयता. ९ यदि. १० अस्यैव. ११ दुर्निवार १२ चैकदा १३ [illegible] १४ रजन्याम्. १५ उद्दीपित. १६ अप्राप्तनिद्रासुखा; अनवाप्तनिद्रासुखा. १७ सन्तापाभिभूता.

पतिर्गत्यास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी कह्लारसुरभिणा मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनावीज्यमाना वर्णसुधाकूर्चकैरिव करैर्धवलितदशाशामुखे चन्द्रमसि निहितदृष्टिरपि नामायमेभिरमृतवर्षिभिरखिलजगदाह्लादकारिभिः करैश्चन्द्रमास्तमपि हृदयवल्लभं मे वर्षेदित्याशंसाप्रसङ्गेन देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती कथमभाग्यैर्मे मन्दपुण्यायास्तादृशस्यापि दिव्याकृतेर्महापुरुषस्य तस्य नभसोऽवतीर्णस्य भाषितमलीकमुपजातं जातानुकम्पेन वा यथाकथंचिज्जीवितुमित्येव समाश्वासिता जीवितप्रिया तपस्विन्यपि येन पुनर्दर्शनमेव तेन मम न दत्तम् । किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवोत्क्षिप्य नीतः । कपिञ्जलस्तु जीवन्गतः कथमियता कालेन गतेनापि निष्करुणेन वार्तापि मे न संपादिता' इत्येतानि चान्यानि चालजालानि दुर्जीवितगृहीता चिन्तयन्ती जाग्रत्येवातिष्ठम् ।

अथ निभृतपदसंचरणमा चरणादुत्कण्टकमनवरतनिपतितमदनशरशल्यनिकरनिचितमिव शरीरमुद्वहन्तम्, उद्विकासिकेतकरजःपटलधवलं प्रथमतरमेव भस्मसात्कृतमिव मद-

---

सौख्य यया सैवविधाह संताप सज्वर तस्य निर्गत्या निर्गमनहेतुनास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी न्यस्तदेहा कह्लार सौगन्धिक तेन सुरभिणा सुगन्धिना मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनाच्छोदवायुना वीज्यमानोद्धूयमाना वर्णसुधा श्वेतसुधा तस्या कूर्चकैः कुञ्चिकाभिरिव करैः किरणैर्धवलित शुभ्रीकृत दशसख्याका या आशा दिशस्तासा मुख येनैवविधे चन्द्रमसि कुमुदबान्धवे निहिता स्थापिता दृष्टिर्दृग्यया सा निहितदृष्टिरपि । नामेति कोमलामन्त्रणे । अय चन्द्र एभिरमृतवर्षिभि. पीयूषस्राविभिरत एवाखिलजगत. समग्रविश्वस्याह्लादकारिभिः प्रमोदजनकै करै किरणै कृत्वा चन्द्रमाः शशाङ्को मे मम तमपि हृदयवल्लभ चित्तप्रिय वर्षेद्वृष्टिं कुर्यात् । इत्येवरूपाशसा स्पृहा तस्या प्रसङ्गेन सबन्धेन देवस्य पूज्यस्य सुष्ठु गृहीत नाम यस्यैवभूतस्य पुण्डरीकस्य स्मरन्ती स्मृतिपथमानयन्ती । 'अधीगर्थदयेशा कर्मणि' इति षष्ठी । मे मम मन्दपुण्याया हीनसुकृताया अभाग्यैर्दुर्दैवैस्तस्य कपिञ्जलस्य नभसो व्योमादवतीर्णस्योत्तरितस्य तादृशस्य दिव्याकृते. सुन्दराकारस्य महापुरुषस्यापि कथ भाषित जल्पितमलीक मिथ्योपजातम् । वाथवा जातानुकम्पेन समुत्पन्नकरुणेन यथाकथंचित्प्रकारेण केवल जीवितु प्राणितुमित्येव हेतो. समाश्वासिताश्वासना कारिता येन हेतुना जीवितप्रिया प्राणितवल्लभा तपस्विनी वरावयसि तेन हेतुना मम पुनर्दर्शनमेव न दत्त पुन समीपे नागतम् । देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीक. किं करोतु कुर्यात् । य परासुरेव मृत एवोत्क्षिप्योत्पाट्य नीत प्रापितः । स्वर्गमिति शेषः । कपिञ्जलस्तु जीवन्गत । कथ तेनापीयता कालेन नि करुणेन मे मम वार्तापि किंवदन्त्यपि न सपादिता न विदिता । इत्येतानि च पूर्वोक्तान्यन्यानि च पुरो वक्ष्यमाणान्यालजालानि स्वप्नान्तर्गतप्रायाणि दुर्दुष्ट यज्जीवित तेन गृहीतात्मसात्कृता चिन्तयन्ती ध्यायन्ती जाग्रती जागरैवातिष्ठ स्थिता ।

अथेति तदनन्तरम् । तमेव युवानमद्राक्ष व्यलोकयमिति दूरेणान्वय । तमेव विशेषयन्नाह—**निभृतेति ।** निभृतमशब्द यथा स्यात्तथा पदानामङ्घ्रीणा सचरण यस्य स तम् । आ चरणाच्चरण मर्यादीकृत्य । उत्कण्टकम् । उद्गतरोमोद्गममित्यर्थ. । एतादृश शरीर देहमुद्वहन्त धारयन्तम् । अत एवोत्प्रेक्षते—अनवरत निरन्तर निपतिता ये मदनशरा कदर्पबाणास्तेषा शल्यनिकरस्तेन निचितमिव व्याप्तमिव । उद्विकास्युन्निद्रो यः केतक मकरन्दस्तस्य रज पटल परागसमूहस्तद्वद्धवल शुभ्रम् । अत एवोत्प्रेक्षते—प्रथमतरमेवादावेव मदनहुतभुजा

---

१ सुगन्धिना २ वीज्यमाना. ३ कारिकरैः ४ तादृशोऽपि ५ जीवतु जीवितप्रिया तपस्विनीत्येवमेव समाश्वासितास्मि. ६ केन ७ मे. ८ आलजालानि, आलापजालानि. ९ यद्दुर्जीवित. १० आचरणादुत्कण्टकितम्, आपतन्तं मदनशरनिकरम् ११ उद्विकासिकेतक, उद्विकासिकेतकी. १२ मदनहुतभुजाग्नेण.

नहुतभुजा भुजाग्रेण कुण्डलीकृतमृणालमुपर्युपितशासनवलयमिवावश्यमरणाय सकलजगदप्रतिहतशासनेन कुसुमधन्वना विसर्जितं दधानम्, उद्भूतसाध्वसोत्कम्पतरलितया केतकीगर्भसूच्या क परं गम्यते हतोऽसि मयेति मन्मथप्रथमसहायस्य चन्द्रमसः कलयेव कर्णान्तलग्नया तर्ज्यमानमुद्वेगावर्जितेन नयनजलस्रोतसात्मने जलमिव प्रयच्छन्तम्, आत्मेच्छयैव मत्करग्रहणाय निर्वर्तितस्नानमिव स्वेदाम्भसा न युक्तमेव ते परहृदयमविज्ञायोपगन्तुमिति पदे पदे निवार्यमाणमिव गुरुणोरुस्तम्भेन दूरत एव मदालिङ्गनालीकाशया प्रसारितभुजयुगलम्, उत्कलिकासहस्रविषमं रागसागरमिव प्रतरन्तम्, अनवरतप्रवृत्तैराकृष्यमाणमिव पुरस्ताद्दीर्घैर्निःश्वासमरुद्भिरुह्यमानमिव दिङ्मुखप्लाविना ज्योत्स्नापूरेण रणरणकशून्यमुच्छुष्काननं प्रोन्मुक्तं सत्त्वेन, प्रतिपन्नं कृपणतया, अवधीरितं धैर्येण, संगृहीतं तरलतया, विसर्जितं लज्जया[11], अधिगतं धार्ष्ट्येन, दूरीकृतं परलोकभीरुतया[12], विमुक्तं[13] युक्तायुक्तविचारेण, संकल्पजन्मन एव केवलं[14] वशे स्थितम्, आविष्टमिव मत्तमिवोन्मादादापतन्तम्, दूरतोऽपि

कामाग्निना भस्मसात्कृतमिव। शुक्लत्वसाम्याद्भस्मोपमानमित्यर्थः। भुजाग्रेण बाहुप्रान्तेन कुण्डलीकृतं कुण्डलवदाचरितं मृणालं बिसकण्टकं दधानं बिभ्राणम्। 'कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। शुक्लत्वसाम्या[दु]त्प्रेक्षते—सकलजगत्यप्रतिहतमनिराकृतं शासनमाज्ञा यस्यैवंविधकुसुमधन्वना कदर्पेणावश्यमरणाय निश्चितप्राणविमुक्तये विसर्जितं दत्तमुपर्युषितं स्थापितं शासनवलयमिवाज्ञावलयमिव। यथा कश्चित्सायुगीनो राज्ञा दत्तमवश्यं सङ्ग्राममरणाय वीरवलयं भुजाग्रेण बध्नाति तथैवानेन भुजाग्रेणावश्यं मरणाय कदर्पदत्तं शासनवलयं बद्धमिवेति भावः। मन्मथस्य कदर्पस्य प्रथमसहायस्यादावेव साहाय्यकारिणश्चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य कलया षोडशांशेन कर्णान्तलग्नया श्रोत्रान्तप्राप्तयेति तर्ज्यमानमिव तिरस्क्रियमाणमिव। इतियोत्यमाह—उद्भूतेति। उद्भूतमुत्पन्नं यत्साध्वसं भयं तस्मादुत्कम्पस्तेन तरलितया चञ्चलया केतकीगर्भसूच्या क्रकचच्छदमध्यवर्तित्रिपत्रकेण। 'त्रिपत्रकः सूचिरभिधीयते' इत्यमरः। तया मया त्वं हतो व्यापादितोऽसि। अत क्व परमग्रे गम्यते। उद्वेगः संतापस्तेनावर्जितेन दत्तेन नयनजलस्रोतसा नेत्राम्बुप्रवाहेणात्मने स्वस्मै जलमिव प्रयच्छन्तं ददतम्, आत्मेच्छयैव स्वकीयवाञ्छयैव मत्करग्रहणाय मत्पाणिपीडनाय स्वेदाम्भसा घर्मजलेन निर्वर्तितस्नानमिव विहिताप्लवमिव परहृदयमन्यचित्तमविज्ञाला(या)ज्ञात्वोपगन्तुं तत्समीपं यातुं ते तव न युक्तमेव न्याय्यमेवेति गु[रु]णा बृहत्तरेणोरुस्तम्भेन जङ्घास्थूणया पदे पदे निवार्यमाणमिव प्रतिषिध्यमानमिव दूरत एव दविष्ठत एव मदालिङ्गनस्य मदीयोपगूहनस्यालीकाशया मिथ्यावाञ्छया प्रसारितं विस्तारितं भुजयुगलं बाहुयुग्मं येन स तम्। उत्कलिका हल्लेखास्तासां सहस्रं तेन विषमं व्याकुलं रागसागरमिवानुरतिसमुद्रमिव प्रतरन्तमुत्तरन्तम्। अनवरतप्रवृत्तैर्निरन्तरप्रवर्तितैर्दीर्घैरायतैर्निःश्वासमरुद्भिः पानवायुभिः पुरस्तादग्र आकृष्यमाणमिवाकृष्टिं विधीयमानमिव दिङ्मुखप्लाविना दिग्वदनक्षालकेन ज्योत्स्नापूरेण चन्द्रिकाप्रवाहेणोह्यमानमिव वहमानमिव रणरणकेनौत्सुक्येनोत्प्रावल्येन शुष्कं म्लायमानं मुखं यस्य स तम्। सत्त्वेन साहसेन प्रोन्मुक्तं त्यक्तम्, कृपणतया प्रतिपन्नं दैन्यत्वेनाङ्गीकृतम्, धैर्येण [illegible] मवहीलितम्, तरलतया परिप्लवतया संगृहीतं स्वीकृतम्, लज्जया त्रपया विसर्जितं दूरीकृतम्, [illegible] निर्लज्जतागुणेनाधिगतं प्राप्तम्, परलोकभीरुतयागामिभवभयेन दूरीकृतम्, युक्तायुक्तविचारेण न्यायान्यायवितर्केण विमुक्तं त्यक्तं केवलं संकल्पजन्मन एव मनोभवस्यैव वशे तन्त्रे स्थितम्, आविष्टमिव [illegible], मत्तमिव क्षीवमिव, उन्मादाच्चित्तविभ्रमादापतन्तमागच्छन्तम्। दूरतोऽपि दविष्ठादपि [illegible]॥

---

१ मृणालिकावलयम्, २ अपर्युषित, अपर्युषितम्. ३ अवश्यम्. ४ कर्णाग्रया [illegible]
७ मकर ८ अद्भुत. ९ प्रवृत्ते.. १० रणक. ११ विमुक्तम् १२ [illegible]. १३ [illegible]
१४ केवलम्.

दिवसनिर्विशेषेण चन्द्रातपेन विभाव्यमानं तमेव युवानमद्राक्षम् । दृष्ट्वा च तं तादृशं निःस्पृहाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती चेतस्य[1]चिन्तयम्—अहो, कष्ट[2]मापतितम् । यद्य[3]यमुन्मादादागत्य पाणिनापि स्पृशति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्स्रष्टव्यम् । तच्चि[4]राद्देवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया दुःखोत्तरमप्य[5]ङ्गीकृतं व्यर्थतां मे[6] यातं प्राणसंधारणम्' इति । स त्वेवं विचिन्तयन्तीमेव मामुपसृत्याब्रवीत्—'चन्द्रमुखि, हन्तुमुद्यतो मामयं कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तच्छरणमागतोऽस्मि । रक्ष मामशरणमनाथमार्त[7]मप्रतीकारक्षममात्मना त्वदायत्तजीवितम् । शरणागतपरित्राणं हि तपस्विनामपि धर्म एव । तद्यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तदा हतोऽहमाभ्यां कुसुमशरशिशिर[10]कराभ्याम्' इति । अहं तु तदाकर्ण्य धिगि[11]त्युत्तमाङ्गनिर्गतज्वालेव रोषानलेन निर्दहन्तीव तम्, उन्मिषद्बाष्पस्फुलिङ्गया दृष्ट्या तदा[12]र्तर्जयतीव, आपादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिराविष्टेव, आत्मानमप्यचेतयमाना क्रोधावेगरूक्षाक्षरमवदम्—'औः[13] पाप, कथ[14]मेवं वदतो मामुत्तमाङ्गे ते न निपतितं वज्रम्, अवशीर्णा वा न सहस्रधा जिह्वा, विह्वलतां न गता वा वाणी, नष्टानि वा नाक्षराणि । मन्ये च न सन्त्येव तेऽस्मिञ्शरीरे सकललोकशुभाशुभसाक्षीभूतानि पञ्च-

---

दोषो यस्यैवंभूतेन । दिवससदृशेनेत्यर्थः । चन्द्रातपेन शशाङ्कालोकेन विभाव्यमानं प्रकाश्यमानम् । अहं तं युवानमद्राक्षमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः । तं वैशम्पायनं तादृशं तथावस्थं दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च निस्पृहापि गततृष्णाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती प्राप्तवती इति चेतसि चित्तेऽचिन्तयं चिन्तितवती । अहो इति खेदे । कष्टं कृच्छ्रमापतितम्, यद्ययं युवोन्मादादागत्य मां पाणिना स्पृशति स्पर्शं करोति, तदा मया महाश्वेतयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्स्रष्टव्यमुज्झितव्यम् । तत्तस्मात्कारणाच्चिराच्चिरकालेन देवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया पुनरवलोकनवाञ्छया दुःखादसातादुत्तरमुत्तरकालमङ्गीकृतमपि स्वी[कृ]तमपि प्राणसंधारणं मे मम व्यर्थतां निष्फलतां यातं प्राप्तम् । इत्येवं विचिन्तयन्तीमेव ध्यायन्तीमेव स तु युवा मामुपसृत्य मत्समीपमागत्याब्रवीदवोचत् । किं तदित्याह—हे चन्द्रमुखि हे शशाङ्कमुखि, मामयं कुसुमशरः कामस्तस्य सहायः साहाय्यकारी चन्द्रमाः कुमुदबान्धवो हन्तुं व्यापादयितुमुद्यत उद्युक्तः । तदिति हेत्वर्थे । शरणं त्राणमागतोऽस्मि । अशरणमत्राणमनाथमनीश्वरमार्तं प्रपीडितमप्रतीकारक्षममप्रतिक्रियासहं मां रक्ष त्राहि । त्वदायत्तं जीवितं प्राणितं यस्य स तम् । हि यस्मात्कारणात्तपस्विनां तपोवतामप्ययं धर्म एव यच्छरणागतस्य रक्षणं त्राणम् । यद्यदि मामात्मप्रदानेन स्वार्पणेनात्र न संभावयसि न संभावनाविषयीकरोषि तदाभ्यां कुसुमशरशशि(शिशिर)कराभ्यां कामबाणचन्द्राभ्यामहं वैशम्पायनो हतो व्यापादितोऽस्मि । इति पूर्वोक्तमहं महाश्वेता तदाकर्ण्य श्रुत्वा धिगिति धिगस्तु[इति] उत्तमाङ्गाच्छिरसो निर्गता प्रादुर्भूता ज्वालार्चिर्यस्या एवंविधेव रोषानलेन क्रोधवह्निना तं वैशम्पायनं निर्दहन्तीव ज्वालयन्तीव । उन्मिषन्तः प्रकटीभवन्तो बाष्पस्फुलिङ्गा अश्रुवह्निकणा यस्यामेवंभूतया दृष्ट्या दृशा । तदव्यक्ते नपुंसकम् । आतर्ज[य]तीव तिरस्कुर्वन्तीव । आपादतलात्पादतलं मर्यादीकृत्योत्कम्पिता प्रचलिता गात्रयष्टिरङ्गयष्टिर्यस्या सा तथा आविष्टेव भूतगृहीतेव । आत्मानमपि स्वमप्यचेतयमानाज्ञायमाना क्रोधस्य क्रुध आवेगस्त्वरितेन रूक्षाक्षरमस्निग्धवर्णं यथा स्यात्तथावदमब्रुवम् । आः पाप हे पापिष्ठ, एवं मां वदतो ब्रुवतः कथं ते तवोत्तमाङ्गे शिरसि न निपतितं वज्रं पविः, सहस्रधा सहस्रप्रकारेण जिह्वा रसना नावती(शी)र्णा न शठिता, वाणी वा न विह्वलतां विकलतां वा न गता, न नष्टानि वने प्रपलायितानि वाक्षराणि वर्णा वा । मन्येऽहं जाने

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ यदयमेवमुन्मादात्, यद्ययमेव स्वयमुन्मादात्. ४ चिरात् ५ अङ्गीकृत्य ६ एव, [illegible] ८ [illegible] मे [illegible]. ९ प्रसादेन १० शिशिरकिरणाभ्याम्. ११ धिगिति, झगिति. [illegible] १४ [illegible]

[illegible]

महाभूतानि । येनैवं वदन्नाग्निना भस्मीकृतोऽसि, न वायुनाधूतोऽसि, नाम्भसा प्लावितोऽसि, न धरित्र्या रसातलं प्रवेशितोऽसि, नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोऽसि, अव्यवस्थितो व्यवस्थितेऽस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः । यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न किंचिदपि वेत्सि । येनैवं खलु हतविधात्रा केनाप्युपदर्शितमुखरागः स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिरनिरूपितस्थानास्थानवादी शुक इव वक्तुमेवं शिक्षितस्तेनैव किंमुत तस्यामेव जातौ न निक्षिप्तोऽसि । तेनैकान्तहासहेतुरेवं वदन्नपि न क्रोधमुत्पादितवानसि । त्वदुक्तेर्दुःखिताहं ते संविभागमिमं करोमि, येनात्मवचनानुरूपां जातिमापन्नो नैवास्मद्विधाः कामयसे' इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखीभूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदत्—'भगवन्, परमेश्वर, सकलभुवनचूडामणे, लोकपाल, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान्न चिन्तितस्तदानेन मे सत्यवचनेनायमलीककामी मदुदीरितायामेव जातौ पततु' इति । मद्वचसोऽस्यानन्तरमेव च न वेद्मि किमसह्यवृत्तेर्मदनज्वरस्य वेगात्, उत सद्योविपाकस्यात्मनो दुष्कृतस्य

च ते तवास्मिञ्शरीरे देहे सकललोकाना समग्रजनानां शुभाशुभयोर्वर्यावर्ययोः पुण्यपापयोः साक्षीभूतानि पञ्च-महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशलक्षणानि न सन्त्येव । एतदर्थे हेतुमाह—**येनेति** । येन कारणेनैव वदन्ब्रुवन्नग्निना वह्निना न भस्मीकृतो न भस्मसाद्विहितोऽसि । न वायुना समीरेणाधूतः कम्पितोऽसि । नाम्भसा जलेन प्लावितः प्रवाहितोऽसि । न धरित्र्या पृथिव्या रसातलमधोलोकं प्रवेशितोऽसि न क्षिप्तोऽसि । नापि तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव च क्षण आकाशेन नभसात्मनिर्विशेषतां स्वतुल्यता नीतोऽसि प्रापितोऽसि । अव्यवस्थितो व्यवस्थामप्राप्तः पञ्चभूतात्मकतया व्यवस्थितेऽस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्नः प्रादुर्भूत एवंविध एतादृशो यस्तिर्यग्जातिरिव पशुजातिरिव कामचारी स्वैरविहारी न किंचिदपि वेत्सि जानासि । येनैवम् । खल्विति निपाते । हतविधात्रा पापिष्ठब्रह्मणा केनापि कारणेनोपदर्शित प्रकटितो मुख आस्ये रागोऽनुरतिर्येन स तथा । स्वपक्षपातमात्रे स्वपक्षरक्षणमात्रे प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्य स तथा । अनिरूपितमज्ञातं यत्स्थानास्थानं वक्तव्यावक्तव्यस्थलं तत्र वदतीत्येवंशील शुक इव कीर इव । सोऽपि दर्शितमुखरागः स्वपक्षपातनमात्रे प्रवृत्तः स्थानास्थानवादी च भवति । तद्वदेवैव वक्तुं जल्पितुं शिक्षितः शिक्षा ग्राहितस्तेनैव हतविधात्रा किंमुत कथं तस्यामेव तिर्यग्जातौ न निक्षिप्तोऽसि । एकान्तेन निश्चयेन हासस्य हेतुर्निदानमेव वदन्नपि नोत्पन्नपि क्रोधं कोपं नोत्पादितवानसीति काकूक्तिः । अतस्त्वदुक्तेस्त्वत्कथितस्यान्यथा कर्तुमहं त इमं संविभागं विभज्य प्रदानं करोमि । येन संविभागेनात्मवचनस्य स्वकीयोक्तेरनुरूपां योग्यां जातिं तिर्यग्जन्म आपन्नः प्राप्तो नैवास्मद्विधा अस्मत्सदृशाः कामयसेऽभिलषसे इत्युक्त्वेत्यभिधाय चन्द्रस्य शशाङ्कस्याभिमुखी भूत्वा समुखीभूय कृताञ्जलिः संयुतकरद्वया पुनरवदमब्रुवम् । 'पाणिः प्रसृत प्रसृतिस्तौ युतौ पुनरञ्जलिः' इति हैम । हे भगवन् हे माहात्म्यवन्, हे परमेश्वर परमैश्वर्यवन्, हे सकललोक(भुवन)चूडामणे समग्रभूपशिरोमणे, हे लोकपाल जगद्रक्षक, यदि मया महाश्वेतया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति तदवलोकनावसरादारभ्य मनसापि चित्तेनाप्यपरस्तदन्यः पुमान्न चिन्तितो न स्यात्, तत्तस्मादनेनोक्तेन सत्यवचनेन पुरःस्थोऽलीककामी मिथ्याकामवान्मदुदीरितायामेव मदुक्ता[या]मेव जातौ जन्मनि पततु गच्छतु इति । 'जातिः सामान्यजन्मनोः' इत्यमरः । अस्य मद्वचोऽनन्तरमेव न वेद्मि न जाने । असह्यागहनीया वृत्तिर्यस्यैवंविधस्य मदनज्वरस्य कामसंतापस्य वेगात् । उत इति वितर्के । सद्यस्तत्काल विपाकोऽनुभवनं यस्य ।

गौरवात्, आहोस्विन्मद्वचसः सामर्थ्यादेव च्छिन्नमूलस्तरुरिवाचेतनः क्षितावपतत्। अतिक्रान्तजीविते[3]ऽस्मिन्[4]कृताक्रन्दान्तर्जनाच्छ्रुतवती यथासौ महाभागस्यैव मित्रं भवति' इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी महीं महीयसाश्रुवेगेन तूष्णीमेवाप्लावितवती। चन्द्रापीडस्य तु [6]तदाकर्ण्य कर्णान्तायतलोचनद्वयामीलनभग्नदृष्टेर्भ्रष्टवचनसौष्ठवस्य 'भगवति, कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिञ्जन्मनि मया न प्राप्तं देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखम्, तज्जन्मान्तरेऽपि मे भगवती संपादयित्री भूयात्' इति गदत एव कादम्बरीसमागमाप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत।

अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य संभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायाम् 'भर्तृदारिके, किं लज्जया। पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडोऽयम्। भग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं[12] धारयति। वि[11]चालितोऽपि न किंचिच्चेतयते। नान्तःप्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने। नायं [13]यथावस्थितानां गात्राणामा[14]वरणं करोति। नो[15]च्छ्वसिति हृदयेन। हा देव चन्द्रापीड, चन्द्राकृते, कादम्बरीप्रिय, क्वेदानीं त्वया विना गम्यते' [16]इत्युक्त्वामुक्तार्तवचसि तरलिकायां

धस्यात्मन स्वकीयस्य दुष्कृतस्य पापस्य गौरवाद्गुरुत्वात्। आहोस्विदिति तर्के। वचस एव सामर्थ्याच्छक्तेरेव छिन्न छेदित मूल बुध्न यस्यैवभूतस्तरुरिव वृक्ष इवाचेतनश्चेतनारहित. क्षितौ पृथिव्यामपतत्। अस्मिन्वैशम्पायनेऽतिक्रान्तजीविते च गतप्राणिते च सति कृताक्रन्दा विहितार्तस्वरान्तर्जनान्मध्यजनाच्छ्रुतवत्याकर्णितवती। यथासौ महाभागस्य महापुरुषस्य मित्र वयस्यो भवति इत्युक्त्वेत्यभिधाय च त्रपया लज्जयावनम्र मुख यस्या. सैवविधा महीयसा गरीयसाश्रुवेगेन नेत्राम्बुप्रवाहेण तूष्णीमेव मह्याप्लावितवती। चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य श्रुत्वा हृदयमस्फुटदित्यन्वय॰। कीदृशस्य। कर्ण यावदायत विस्तीर्ण यल्लोचनद्वय तस्यामीलन मुद्रण तेन भग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य। भ्रष्ट नष्ट वचनस्य वाच सौष्ठव शोभनत्व यस्य स तथा तस्य। कि कुर्वत। इति गदत इति ब्रुवत.। इतियोत्यमाह—**भगवतीति**। हे भगवति हे देवि, कृतप्रयत्नायामपि विहितोद्यमायामपि भ[ग]वत्यामपुण्यभाजा पापभाजास्मिञ्जन्मनीह भवे देव्या कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुख क्रमसेवासात न प्राप्त तज्जन्मान्तरेऽप्यन्यभवेऽपि मे मम भगवती भवती सपादयित्री जनयित्री भूयादितीवोत्प्रेक्षते—कादम्बरीसमागमस्याप्राप्तिदु खेनेव भेदोन्मुख प्रस्फुटनोन्मुख मुकुलमिव कुड्मलमिव शिलीमुखस्याघाताद्भ्रमराभिघातात्। यथा भ्रमराभिघातात्कुड्मल भेदोन्मुख स्फुटति, तथैव चन्द्रापीडस्य तच्छ्रुत्वा। स्वभावेन प्रकृत्या सरस(स)कोमल हृदयमस्फुटदिति भाव।

अथेति। हृदयस्फोटानन्तर महाश्वेताया शरीरमुत्सृज्य विमुच्य संभ्रमेणादरेण प्रतिपन्नमङ्गीकृत चन्द्रापीडस्य शरीर यया सा तथा तस्याम्। इत्युक्त्वेत्यभिधायामुक्त परित्यक्तमार्त पीडित वचो यया सा तथा तस्या तरलिकाया सत्याम्। इतियोत्यमाह—**हे भर्तृदारिके इति**। हे महाश्वेते, कि लज्जया त्रपया। तावदादौ पश्य विलोकय। अय देवश्चन्द्रापीडोऽन्यथैवेतरप्रकारेणैव कथमप्यास्ते तिष्ठति। अस्य चन्द्रापीडस्य ग्रीवा कधरा भग्नेव त्रुटितेव मूर्धान शिरो न धारयति न धत्ते। विचालितोऽपि परावर्तितोऽपि न [किंचित्] चेतयते न [illegible]। अन्तर्मध्ये प्रविष्टे तारके कनी[नि]के ययोरेवविधे विलोचने नेत्रे न समुन्मीलयति न विकाशयति। [illegible] यथावस्थितानां गात्राणामङ्गाना नावरणमाच्छादन करोति। हृदयेन भुजान्तरेण नोच्छ्वसिति नोच्छ्वास गृ[illegible]। हा इति खेदे। हे देव हे पूज्य, हे चन्द्रापीड, चन्द्रवच्छशाङ्कवदाकृतिराकारो यस्य तस्य सबोधनं हे चन्द्राकृते, हे कादम्बरीप्रिय हे गन्धर्वसुताप्राणप्रिय, त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण मया क्वेदानीं साप्रत गम्यत

[illegible] ३ च तस्मिन् ४ कृताक्रन्दात्तपरिजनाच्छ्रुतवती, कृताक्रन्दात्तपरिजनत श्रुतम्. [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ चन्द्रापीड ९ भग्नेव. १० विचलित . ११ किंचिदपि १२ लोचने. १३ यथा[illegible] १४ ईदृ १५ न मनागप्युच्छ्वसितिव. १६ इत्युक्त्वा उन्मुक्तार्तवचसि, इत्युन्मुक्तार्तवचसि.

तिर्यगाभुग्नचन्द्रापीडमुखनिहितनिखिलस्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम् 'आ पापे दुष्टतापसि, किमिदं त्वया कृतम् । अपकृताखिलजगत्पीडस्य तारापीडस्य कुलमुत्सारितम् । अनाथीकृताः प्रजाः सहास्माभिः । भग्नाः पन्थानो गुणानाम् । अर्गलिताः ककुभोऽर्थिलोकस्य । कस्य वदनमीक्षतां लक्ष्मीः । कोऽवलम्बनं भवतु भूमेः । कं सेवन्तां सेवकाः । त्वया विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संवृत्ता । वृत्तं समानशीलत्वम् । अस्तमिता च परिजनश्लाघा । लघूकृतो भृत्यादरः । दूरं गतानि प्रियालपितानि । समाप्ताः परित्यागकथाः । त्वं कथं कथावशेषीभूतोऽसि । भूतपूर्वाः कमुपयान्तु [१०]संप्रति [११]प्रज्ञाः । [१२]के संप्रति साधूनां समाधानम् । अधुना [१३]धूर्धरे त्वयि विपन्ने कः समुद्वहतु देवेन तारापीडेनोढां धुरम् । धीरस्यापि ते कथं कातरस्येव शुचा भिन्नं [१४]हृदयम् । दयालोरपि ते केयमद्येदृशी जाता निर्दयतास्[१५]मासु । देव, प्रसीद । सकृदप्याज्ञापय । [१६]देहि [१७]भक्तजनस्याभ्यर्थनाम् । प्रतिपद्यस्व प्राणान् । न त्वया विना क्षणमपि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडः, न देवी विलासवती, नाप्यार्यः शुकनासः, न मनोरमा, न राजानः, नापि प्रजाः । परित्यज्य च सर्वानेकाकी क्व प्रस्थितोऽसि । कुतस्त-

---

इति तिर्यगाभुग्ना वक्रा चन्द्रापीडमुखे निहिता स्थापिता निखिला समग्रा स्तब्धा निश्चला दृग्यया सा तस्यामेव· विधाया निश्चेष्टाया निर्गतशरीरव्यापाराया महाश्वेतायां सत्यामिति परिजने सेवकजन आरटति पूत्कुर्वति सति । इतियोत्यमाह—**आः पापेइति** । आः इति खेदे । पापे पापकारिणि दुष्टतापसि, त्वया भवत्येद कि कृत कि विहितम् । अपकृता दूरीकृताखिलजगत. समग्रविश्वस्य पीडा येनैवभूतस्य तारापीडस्य कुल वश उत्सारित उच्छेदितम् । दूरीकृतमिति यावत् । अस्माभि' सह प्रजा प्रकृतयोऽनाथीकृता विनायकीकृता' । वयमप्यनाथी· भूता इत्यर्थः । गुणाना शौर्यादीना पन्थानो मार्गा भग्ना भ्रश प्राप्ता । अर्थिलोकस्य याचकजनस्य ककुभो दिशोऽर्गलिताः प्राप्तपरिघाः सजाता । लक्ष्मी' पद्मा कस्य वदनमीक्षता विलोकताम् । भूमे पृथिव्या' को वा लम्बनमालम्बन भवतु । सेवका सपर्याकारिण' क पुमास सेवन्तामुपासन्ताम् । त्वया विना भवद्विना सेवा सपर्या [सप्रति] व्यसनमेव कष्टमेव सवृत्ता जाता । समानशीलत्व सदृशस्वभावत्वम् । 'शील स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमर । वृत्तमतीतम् । 'वृत्त पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिश्चले' इत्यमरः । परिजनस्य परिच्छदस्य श्लाघा प्रशसास्तमिता अस्त प्राप्ता । भृत्याना किंकराणामादर' सन्मानप्रदान लघुभूत स्वल्पीभू[घूकृ]त । प्रियालपितानि मिष्टभाषितानि दूर गतानि दविष्ठदेश प्राप्तानि । परित्यागकथा दानकिंवदन्ती समाप्ता । विलय गता इत्यर्थ । **त्वमिति** । चन्द्रापीडः कथ केन प्रकारेण कथावशेषीभूत' कथा एवावशेषोऽवशिष्टा यस्मिन्नेवभूतो जातोऽसि । पूर्वं भूता भूतपूर्वा. संप्रति प्रज्ञा कमुपयान्तु कमाश्रयन्तु । क्व साधूना सज्जनाना [सप्रति]समाधान चित्तप्रमोदात्मकम् । अधुना धूर्धरे राज्यभारधरणक्षमे त्वयि भवति विपन्ने मृते देवेन तारापीडेनोढा धुर क समुद्वहतु सोढुं दधातु । धीरस्यापि वीरस्यापि ते कथ कातरस्येव भीरोरिव शुचा शोकेन भिन्न स्फुटित हृदय सुजान्तरम् । दयालोर्दयालो कृपालोरपि ते तव केयमद्येदृशी निर्दयता नि करुणता जातोत्पन्नास्मासु सेवकजनेषु । हे देव, प्रसीद प्रसन्नो भव । सकृदप्येकवारमप्याज्ञापयाज्ञा देहि । भक्तजनस्याभ्यर्थना प्रार्थना देहि वितर । प्रतिपद्यस्वाङ्गीकुरु प्राणानसून् । त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण क्षणमपि समयमात्रमपि पुत्रवत्सलस्तारापीडो न प्राणिति । न जीवतीत्यर्थ । तथा देवी विलासवती न प्राणितीत्यस्य सर्वत्र सबन्ध । नाप्यार्य पूज्य शुकनास । न मनोरमा शुकनासस्य स्त्री । नान्ये राजान कियद्ग्रामाधिपतय । न प्रजा प्रकृतय । परित्यज्य च [illegible]

वेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता । क्व सा गुरुजनस्योपरि भक्तिर्यदेवमनपेक्ष्य प्रयासि' इत्युक्तवत्यवनितलविमुक्तात्मन्यारटति परिजने तदाकर्णनोत्कर्णे 'हा हा, किमेतत्' इत्युद्भ्रान्तमनसि ससमापतति राजपुत्रलोके समुत्प्लुतोत्पक्ष्मनयनदर्शिनि चन्द्रापीडवदननिवेशितदृशि दीनतरहेषारवकृताक्रन्दे शुचेव पर्यायोत्क्षिप्तखुरचतुष्काहतक्ष्मातले मुहुर्मुहुरात्मोन्मोचनायेवाच्छोदितखरखलीनकनकशृङ्खलयोगे तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे पत्रलेखानिवेदितचन्द्रापीडागमना चन्द्रोदयोल्लासिनी वेलेव महोदधेः समकरध्वजा व्याजीकृत्य महाश्वेतादर्शनं मातापित्रोः पुरः प्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा रणन्नूपुरयुगेन मुखरमेखलादाम्ना रम्योज्ज्वलाकल्पेन कल्पितानङ्गबलविश्रान्तिना गृहीतसुरभिमाल्यानुलेपनपटवासाद्युपकरणेन नातिबहुना परिजनेनानुगम्यमाना पुरः केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गा पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी मदलेखया सह कृतालापा 'मदलेखे, पत्रलेखा कथयति प्रत्यहमहं पुनस्तस्यैकान्तनिष्ठुरहृदयस्य शठमतेर्निर्घृणमनसो निस्पृहागमनमेव न श्रद्दधे । किं न स्मरसि तत्तस्य मदवस्थामश्रद्दधानस्य

वयस्यसहायः क्व प्रस्थितः क्व चलितोऽसि । कुतः कस्मात्तवेयमेकपद एव सहसैवेदृशी निष्ठुरता कठिनता जाता । क्व सानिर्वचनीयस्वरूपा गुरुजनस्योपरि पूज्यलोकस्योपरि भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा । 'श्रद्धार्चनयोर्भक्तिः' इत्यमरः । यद्यस्मादेवताननपेक्ष्यानादृत्य प्रयासीत्युक्तवत्यवनितले विमुक्तो न्यस्त आत्मा येन स तस्मिन्नेवंभूते परिजन आरटत्याक्रन्दं कुर्वति सति तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोत्कर्णे ऊर्ध्वीकृतश्रवणे । हा हा इति खेदे । किं किमेतत्किमित्युद्भ्रान्तं व्याकुलं मनो यस्य स तस्मिन्नेवंभूते राजपुत्रलोके समापतति समागच्छति सति । समुत्प्लुते नम्रीभूते उत्पक्ष्मणी ययोरेवंभूते नयने न पश्यतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । चन्द्रापीडस्य वदने मुखे निवेशिता स्थापिता दृग्येन स तथा तस्मिन् । दीनतरं यथा स्यात्तथा हेषारवेण हेषाध्वनिना कृत आक्रन्दः पूत्कृतिर्येन स तथा तस्मिन् । शुचेव शोकेनेव पर्यायेणानुक्रमेणोत्क्षिप्तमुत्पाटितं यत्खुरचतुष्कं तेन हतं क्ष्मातलं येन तस्मिन् । मुहुर्मुहुर्वारंवारमात्मनः स्वस्योन्मोचनाय मुक्तये इवाच्छोदितं खरं कठिनं खलीनं मुखयन्त्रणं कनकशृङ्खलायोगो येन स तस्मिन् । 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः । तुरगमतामश्वतां मुमुक्षतीव मोक्तुमिच्छतीवेन्द्रायुधे पत्रलेखया निवेदितं ज्ञापितमेकमद्वितीयं चन्द्रापीडागमनं यस्याः सा । चन्द्रोदयेनोल्लसतीत्येवंशीला सा तथा महोदधेः समुद्रस्य वेलेवाम्भसो वृद्धिरिव । सह मकरध्वजेन कामेन वर्तत इति समकरध्वजा मातापित्रोः पुरो महाश्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य मिषीकृत्य प्रतिपन्नेऽङ्गीकृते शृङ्गारवेषाभरणे उज्ज्वलनेपथ्यभूषणे यया सा तथा । रणच्छब्दं कुर्वन्यन्नूपुरयुगं पादकटकयुग्मं तेन मुखरं वाचालं यन्मेखलादाम काञ्चीदाम तेन रम्यं मनोहरमुज्ज्वलं निर्मलं यदाकल्पं वेषस्तेन । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः । कल्पिता घटितानङ्गबलस्य कामसैन्यस्य विश्रान्तिर्भ्रमो येन स तथा तेन । गृहीतान्यात्तानि सुरभिमाल्यानि सुगन्धस्रजोऽनुलेपनं विलेपनम्, पटवासः पिष्टातः, एते आदौ येषामेवंविधान्युपकरणानि येन स तथा तेन । नातिबहुना नातिभूयसा परिजनेन परिच्छदेनानुगम्यमानानुयायमाना पुरोऽग्रे केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदर्श्य[मानः] मार्गः पन्था यस्याः सा । पत्रलेखानाम्नी ताम्बूलकर[ण्ड]कवाहिनी तस्या हस्तं करमवलम्बतीत्येवंशीला मदलेखया सह कृतो विहित आलापो यया सा । तदेवाह—हे मदलेखे इति । हे मदलेखे, पत्रलेखा प्रत्यहं कथयति ब्रवीति । अहं पुनस्तस्य चन्द्रापीडस्यैकान्तेन निष्ठुरं हृदयं यस्य शठा निकृता[मतिः] बुद्धिर्यस्य स तस्य निर्घृणं निर्दयं मनो यस्य स तथा तस्य निस्पृहागमनमेव केवलमदर्थागमनमेव न श्रद्दधे न मन्ये । त्वं तत्किं न स्मरसि न स्मृतिगोचरीकरोषि । तस्य च-

---

१ [illegible]. २ हहावण्यो कार्णे. ३ उद्भ्रान्ते राजपुत्रलोके. ४ समुत्क्षिप्त. ५ कादम्बरीदर्शनम्. ६ नूपुरेण; [illegible]. ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible]. १० अपदिश्यमान. ११ अन्यत्. १२ निर्घृणस्यागमनम्; [illegible]

हिमगृहके मद्धितविमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेर्वक्रभाषितं यत्र सस्मितमालोकितया त्वयैवास्मै सुतरामेवासंशयकारि प्रत्युत्तरं दत्तम् । तदसौ मरणेऽपि मे न श्रद्दधात्येवेमामवस्थाम् । अन्यथा यदि मदर्थे दुःखमेवमियमनुभवतीत्येतदस्याभविष्यत्तदा तथागमनमेव नाकरिष्यत् । तथागतोऽप्यसौ यत्किमपि वक्तव्यस्त्वयैव । मया पुनर्दृष्टोऽपि नालपितव्यो नोपालब्धव्यो न चरणपतितस्याप्यनुनयो ग्राह्यो नाहं प्रियसख्या प्रसादनीया' इत्यभिदधानैवाचेतितागमनखेदा कादम्बरी चन्द्रापीडदर्शनायोत्ताम्यन्ती तत्रैवाजगाम ।

आगम्य चोद्धृतामृतमिव रत्नाकरम्, इन्दुविरहितमिव निशाप्रबन्धम्, अस्तमिततारागणमिव गगनम्, अपचितकुसुमशोभमिवोपवनम्, उत्खातकर्णिकमिव कमलम्, उत्खण्डिताङ्कुरमिव मृणालम्, अवलुप्ततरलमिव हारम्, उन्मुक्तजीवितं चन्द्रापीडमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तं सहसा 'हा, किमिदम्' इत्यधोमुखी धरातलमुपयान्ती कथंकथमपि मुक्ताक्रन्दया मदलेखया धार्यत । पत्रलेखा पुनरुन्मुच्य कादम्बरीकरतलमचेतना क्षितिमुपागमत । चिराच्च लब्धसंज्ञापि कादम्बरी तथैव मूढेव निश्चलस्तब्धदृष्टिराविष्टेव स्तम्भितेव निष्प्रयत्ना निश्वसितुमपि

न्द्रापीडस्य मदवस्थां मदीयदशामश्रद्दधानस्यास्थामकुर्वाणस्य हिमगृहके मद्वि[द्वि]तविमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेरनुरमतेर्वक्रभाषित वक्रोक्तिजल्पित विमर्शाय विचाराय । यत्र सस्मित सहास्य यथा स्यात्तथालोकितया निरीक्षितया त्वयैवास्मै चन्द्रापीडाय सुतरामेवात्यन्तमेवासशयकारि अनारेकाकृत्प्रत्युत्तर प्रतिवचो दत्तम् । तदसौ मरणेऽपि मे ममेमामवस्था न श्रद्दधात्येव न चेतस्यवबुध्यते । अन्यथोक्तविपर्यये । यदि मदर्थे चन्द्रापीडनिमित्तमेवेय कादम्वरी दुःखमनुभवत्यनुभवविपयीकरोतीत्येतदस्य चन्द्रापीडस्याभविष्यत्तदा तथागमनमेव तादृगगमनमेव नाकरिष्यत् । तथागतोऽपि तेन प्रकारेणागतोऽप्यसौ चन्द्रापीडो यत्किमपि त्वयैव भवत्यैव वक्तव्यो मया पुनर्दृष्टोऽपि निरीक्षितोऽपि नालपितव्यो न संभावितव्यः । नोपालब्धव्यो नोपालम्भो दातव्य । चरणपतितस्यापि पादप्रणतस्याप्यनुनयः प्रणामो न ग्राह्यो न ग्रहीतव्यः । नाह प्रियसख्या वल्लभवयस्या प्रसादनीया प्रसन्नीकार्या । इत्यभिदधानैवेतित्रुवाणैवाचेतितागमनखेदाज्ञातागमनसादा कादम्बरी चन्द्रापीडस्य दर्शनाय वीक्षणायोत्ताम्यन्त्युत्प्रावल्येन खेद कुर्वन्ती तत्रैव महाश्वेताश्रम आजगाम ।

आगम्य चागमन कृत्वैव चोन्मुक्तजीवित त्यक्तप्राणित चन्द्रापीडमद्राक्षीदालोकयत्। क कमिवेत्यपेक्षायामाह—उद्धृतेति । उद्धृत गृहीतममृत पीयूष यस्मादेवभूत रत्नाकरमिव समुद्रमिव । इन्दुना चन्द्रेण विरहित [illegible] निशाप्रवन्धमिव रात्रिसंवन्धमिव। अस्तमितोऽस्तप्राप्तस्ताराणा नक्षत्राणा गणो यस्मिन्नेतादृश गगनमिव [illegible] । अपचिता दूरीकृता कुसुमशोभा पुष्पलक्ष्मीर्यस्मादेवभूतमुपवनमिवाराममिव। उत्खाता त्रोटिता कर्णिका [illegible] यस्मादेतादृश कमलमिव पद्ममिव । उत्खण्डिता उच्छेदिता अङ्कुरा अकूरा यस्यैवंविध मृणाल कमलनाल । [illegible] दूरीकृतस्तरलो मध्यमणिर्यस्मादेतादृश हारमिव मुक्ताकलापमिव । 'तरलश्चचले [illegible] हारमध्यमणावपि' [illegible] । चन्द्रापीडमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु पूर्वोक्त एव । [दृष्ट्वा च] त चन्द्रापीड सहसैकपदे । हा इति खेदे । किमि [illegible] धोमुखी नीचैर्मुखी धरातल पृथ्व्यास्तलमुपयान्ती गच्छन्ती कथकथमपि महता कष्टेन मुक्ताक्रन्दयापि [illegible] त्याापि मदलेखया धार्यत धारयामास। पत्रलेखा पुन' कादम्बरीकरतलमुन्मुच्य त्यक्त्वा क्षिति [illegible] वर्ता । चिराच्च बहुकालेन लब्धा प्राप्ता सज्ञा चेतना यया सैवभूतापि कादम्बरी तथैव [illegible] । [illegible] । कादम्वरीं विशेपयन्नाह—मूढेति । मूढेव मूर्च्छितेव निश्चला निमेपरहितात एव स्तब्धा [illegible] ।

विस्मृतान्तर्मन्युभारनिष्पन्देव चन्द्रापीडवदनसमर्पिताक्षी श्यामारुणानना ग्रहोपरक्तेन्दुबिम्बेव पौर्णमासी निशा निशितपरशुपातोत्कम्पिनी लतेव वेपिताधरकिसलया लिखितेव स्त्रीस्वभावविरुद्धेन चेतसा तस्थौ । तथावस्थितां च तामुन्मुक्तार्तनादा सपादपतनं मदलेखाब्रवीत्—'प्रियसखि, प्रसीद । उत्सृजेमं मन्युसंभारमरटन्ती । बाष्पमोक्षेणामुच्यमानेऽस्मिन्नियतमतिभारोत्पीडितं तटाकमिव सरसमृदु नियतं सहस्रधा स्फुटति ते हृदयमित्यपेक्षस्व देवीं मदिरां देवं च चित्ररथम् । त्वया विना कुलद्वयमपि नास्ति' इत्युक्तवती मदलेखां कादम्बरी विहस्याब्रवीत्—'अय्युन्मत्तिके, कुतोऽस्य मे वज्रसारकठिनस्य हतहृदयस्य स्फुटनम् । येनालोक्यैवं सहस्रधा स्फुटितम् । अपि च या जीवति तस्याः सर्वमिदं माता पिता बन्धुरात्मा सख्यः परिजन इति । मया पुनर्म्रियमाणया जीवितभूतं कथंकमपि समासादितमिदं प्रियतमशरीरं यज्जीवदजीवद्वा संभोगेनानुमरणेन वा द्विधापि सर्वदुःखानामेवोपशान्तये । तत्किमिति । देवेनागच्छता मदर्थं प्राणांश्चोत्सृजता सुदूरमारोपितं गुरुतां च नीतमात्मानमश्रुपातमात्रेण लघूकृत्य पातयामि । कथं स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य रुदितेनामङ्गलं करोमि । कथं वा पादधूलिरिव पादावनुगन्तुमुद्यता हर्षस्थानेऽपि रोदिमि । किं मे

आविष्टेव भूतग्रस्तेव स्तम्भितेवावरुद्धेव । अतएव निष्प्रयत्नापि निरुद्यमा निश्वसितुमपि निश्वासं ग्रहीतुमपि विस्मृता विस्मरणं गता अन्तर्मन्युभारः शोकसंभारस्तेन निष्पन्देव निश्चेष्टेव चन्द्रापीडवदने समर्पिते दत्ते अक्षिणी चक्षुषी यया सा तथा शुचा श्याम क्रोधेनारुणं रक्तमाननं मुखं यस्याः सा तथा । केव । ग्रहेण राहुणा राहुग्रासेनोपरक्तमिन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं यस्यामेवंविधा पौर्णमासी निशेव । निशितस्तीक्ष्णो यः परशुः कुठारस्तस्य पातः पतनं तेनोत्कम्पितुं शीलं यस्याः सा तथैतादृशी । लतेव वल्लीव वेपितः कम्पितोऽधरकिसलय ओष्ठपल्लवो यस्याः सा तथा । लिखितेव चित्रितेव स्त्रीस्वभावश्चञ्चलप्रकृतिस्तस्या विरुद्धेन स्थैर्येण चेतसा चित्तेन तस्थावित्यन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः । तथावस्थिता च तेन प्रकारेणासेदुषी च तां कादम्बरीमुन्मुक्त आर्तनादः करुणध्वनिर्यया सैवंभूता मदलेखा सपादपतनं यथा स्यात्तथाब्रवीदवोचत् । किं तदित्याह—**प्रियेति** । हे प्रियसखि, प्रसीद प्रसन्ना भव । इमं मन्युसंभारमुत्सृज त्यज । किं कुर्वन्ती । अरटन्ती रुदनमविदधती । बाष्पमोक्षेण कृत्वास्मिन्मन्युभारेऽमुच्यमानेऽतिभारेणातिवीवधेनोत्पीडितं दुःखितं सरसं च तन्मृदु च सरसमृदु । रसोपयुक्तं सुकुमारं चेत्यर्थः । तटाकमिव कासार इव नियतं निश्चितं ते तव हृदयं भुजान्तरं सहस्रधा स्फुटति । भविष्यद्वर्तमाना । स्फुटिष्यतीत्यर्थः । तटाकमपि रसः पानीयं तेन स्नुतं मृदु च स्यादिति तदुपमानम् । 'रसो जलं रसो हर्षः' इति कोषः । इति हेतोः । अवेक्षस्व विलोकय । देवीं मदिरां निजजननीं देवं च चित्ररथं स्वजनकम् । त्वया विना कुलद्वयमपि मातृपक्षः पितृपक्षश्च नास्ति न विद्यते । इत्युक्तवतीमिति निवेदितवतीं मदलेखां कादम्बरी विहस्य स्मितं कृत्वाब्रवीत् । अयि उन्मत्तके, मे ममास्य वज्रस्य पवेः सारं मध्यं तद्वत्कठिनस्य कठोरस्य हतहृदयस्य कुतः स्फुटनं द्वैधीभावो यत्त्वेवमालोक्य निरीक्ष्य सहस्रधा स्फुटितम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । या जीवति प्राणिति तस्याः स्त्रियो माता जननी, पिता जनकः, बन्धुः स्वजनः, आत्मा जीवः, सख्यो वयस्याः, परिजनः परिच्छद इति सर्वमिदं स्यात् । मया पुनः कादम्बर्या म्रियमाणया प्राणान्परित्यजन्त्या कथं कथमपि इदं प्रियतमशरीरं जीवितभूतं प्राणभूतं समासादितं प्राप्तं यज्जीवद्वाजीवद्वा संभोगेन मैथुनेनानुमरणेन वा सहगमनेन द्विधाप्युभयप्रकारेणापि सर्वदुःखानामेव समग्रकृच्छ्राणामेवोपशान्तये निवृत्तये । मदर्थं मत्कृते देवेन चन्द्रापीडेनागच्छतागमनं कुर्वता प्राणांश्चासूंश्चोत्सृजता परित्यजता सुदूरमत्युच्चैरारोपितमारोहणं कारितम् । गुरुतां च नीतं महत्त्वं च प्रापितम् । तमात्मानमश्रुपातमात्रेण नेत्राम्बुनिर्गमनेन तत्किमिति किमर्थं लघूकृत्य पातयामि । स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य रुदितेनाश्रुपातेन कथममङ्गलमशिवं करोमि । पादधूलिरिव

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ तथास्थिता तु. ४ [illegible]. ५ आरटन्ती; अनारटन्ती. ६ अतिजलभार. ७ [illegible]. ८ हृदयमिदम्. ९ [illegible]. १० उन्मत्तके. ११ आलोक्यैव यत्.

दुःखमेवंविधम् । अधुना तु मे सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि रुद्यते । यदर्थं कुलक्रमो न गणितः, गुरवो नापेक्षिताः, धर्मो नानुरुद्धः, जनवादान्न भीतम्, लज्जा परित्यक्ता, मदनोपचारैः सखीजनः खेदितः, दुःखिता मे प्रियसखी महाश्वेता । तस्याः कृते प्रतिज्ञातमन्यथा जातं मयेत्येतदपि चेतसि न कृतम् । तस्मिन्मदर्थमेवोज्झितप्राणे प्राणेश्वरे प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयैवं किमुक्ताहम् । अस्मिन्समये मरणमेव जीवितम् । जीवितं पुनर्मरणम् । तद्यदि ममोपरि स्नेहः करोषि मत्प्रियं हितं वा, तन्ममोपरि स्नेहावद्धयापि प्रियसख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोऽम्बा च मच्छोकादात्मानं परित्यजतः । यथा च मयि वाञ्छितं मनोरथं त्वयि पूरयतः । परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदानाय पुत्रकस्त्वयि भवः । यथा च मे सखीजनः परिजनो वा न स्मरति, शून्यं वा मद्भवनमालोक्य न दिशो गृह्णन्ति, तथा करिष्यसि । पुत्रकस्य मे भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मच्चिन्तयैव माधवीलतया सहोद्वाहमङ्गलं स्वयमेव निर्वर्तनीयम् । मच्चरणतललालितस्याशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमपि न पल्लवः खण्डनीयः । मत्संवर्धिताया मालत्या कुसुमानि देवतार्चनायैवोच्चेयानि । वासभवने मे शिरोभागनिहितः कामदेवपटः पाटनीयः । मया स्वयं रोपिताश्चूतवृक्ष-

---

चरणरज इव पादावनुगन्तुमुद्यता कथ वा हर्षस्थाने रोदिमि रुदन करोमि । एवविध कि मे दु खम् । अधुना तु मे मम सर्वदु.खान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि मया रुद्यते । यदर्थं यत्कृते कुलक्रमोऽन्वयस्थितिर्न गणितो नापेक्षित. । गुरवो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो नापेक्षिता न समीहिता । धर्मो नानुरुद्धो न नियन्त्रित । जनवादात्कौलीनान्न भीत न त्रस्तम् । 'स्यात्कौलीन लोकवादे' इत्यमर । लज्जा त्रपा परित्यक्ता मुक्ता । मदनोपचारैः कामोपशमनक्रियाभि सखीजन खेदित खेद प्रापित । दु खिता पीडिता मे मम प्रियसखी महाश्वेता । तस्या महाश्वेतायाः कृते प्रतिज्ञातमङ्गीकृत तदन्यथा वैपरीत्येन जात मयेत्येतदपि चेतसि न कृतम् । मदर्थं कादम्बर्या एवोज्झितप्राणे त्यक्तजीविते तस्मिंश्चन्द्रापीडाख्ये प्राणेश्वरे प्राणानसून्प्रतिपालयन्ती रक्षन्ती त्वया भवत्या किमुक्ताह कि भणिता । अस्मिन्समये साम्प्रतकाले मरणमेव जीवित प्राणत्यागमेव प्राणितम् । जीवित पुनर्मरण प्राणत्यागः । त्रपाजनकत्वात् । तद्यदि ममोपरि स्नेह· प्रीतिर्मत्प्रिय मद्वल्लभ हितमायतिसुन्दर वा त्व करोषि विदधासि तन्मम कादम्बर्या उपरि य· स्नेह प्रेम तेनावद्धया सदानितयापि प्रियसख्या वल्लभवयस्या तथा कर्तव्य तथा विधेय यथा तातश्चित्ररथोऽम्बा मदिरा [च] मच्छोकान्मद्विरहजनितदु खादात्मान न परित्यजत प्राणमोक्षण न कुरुत. । यथा मयि वाञ्छित मनोरथमभिलषित काम त्वयि पूरयतः परिपूर्णाकुरुत । परलोकगताया अन्यभव प्राप्ताया अपि मे मम जलाञ्जलिदानाय मृतस्य पानीयप्रदानायाय पुत्रकस्त्वयि भव । यथा च मे मम सखीजन परिजनो वा परिच्छदलोको वा दु खाभिभूतो भृत्यजनो न स्मरति न स्मृतिगोचरीकरोति । शून्य रिक्त वा मद्भवन मद्गृहमालोक्य निरीक्ष्य दिशो न गृह्णन्ति । अन्यत्र न यान्तीत्यर्थ । त्व मदर्थेन तथा करिष्यसीत्यर्थ । मे मम पुत्रकस्य भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया भवत्या मच्चिन्तयैव मम चिन्तयैव माधवीलतयातिमुक्तकलतया सहोद्वाहमङ्गल विवाहकल्याण स्वयमेवात्मनैव निवर्तनीय करणीयम् । 'आम्रश्चूतो रसालो ऽसौ सहकारोऽतिसौरभ ' इत्यमर । मच्चरणयोर्मदङ्घ्र्योस्तलमधोभागस्तेन लालितस्य पालितस्याशोकविटपस्य कङ्केल्लिवृक्षस्य कर्णपूरार्थमपि श्रवणभूषणार्थमपि न पल्लव किसलय खण्डनीयश्छेदनीय । मत्संवर्धिताया मयैव वृद्धिं नीताया मालत्या जात्या कुसुमानि पुष्पाणि देवतार्चनायैव देवपूजार्थमेवोच्चेयानि ग्राह्याणि । वासभवने निवासमन्दिरे मे मम शिरोभागे मस्तकप्रदेशे निहित स्थापित कामदेवपट पाटनीय ...

यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीयाः पञ्जरवन्धदुःखाद्वराकी कालिन्दी सारिका शुकश्च परिहासो द्वावपि मोक्तव्यौ। मदङ्कशायिनी नकुलिका स्वाङ्क एव शाययितव्या। पुत्रको मे बालहरिणस्तरलकः कस्मिंश्चित्तपोवने समर्पणीयः। पाणितलसंवर्धितं मे जीवंजीवमिथुनं क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते तथा कर्तव्यम्। पादसहसंचारी हंसको यथा न हन्यते केनचित्तथा विधेयः। अपरिचितगृहवसतिः सा च बलाद्विधृता तपस्विनी वनमानुषी वन एवोत्स्रष्टव्या। क्रीडापर्वतकः कस्मैचिदुपशान्ताय तपस्विने प्रतिपादयितव्यः। शरीरोपकरणानि मे ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि। वीणा पुनरात्मन एवाङ्कप्रणयिनी कार्या। अपरमपि यत्ते रोचते तदपि स्वीकर्तव्यम्। अहं पुनरिममंमृतकिरणरश्मिभिरनाश्यानचन्दनचर्चाभिरनवरतधारागृहासारसेकै[11]रनेकसंतानतुहिनकिरणकिरणनिकरतारकिततारहारार्पणैर्मणिदर्पणप्रणयनेन मलयजजलार्द्रपद्मिनीपत्रास्तरणेन सरसविसकिसलय[12]प्रस्तरैरकठोरमृ[13]णालतल्पकल्पनै[14]योगविकासितकमलकुमुदकुवलयशयनीयैश्च दग्धशेष[15]मुज्ज्वलचिताज्वालामालिनि विभावसौ

कार्य'। मया स्वयमात्मना रोपिता उत्ताश्चूतवृक्षा आम्रवृक्षा यथा फल गृह्णन्ति तथा सवर्धनीया वृद्धि प्रापणीया। पञ्जरवन्धदुःखाद्वराक्यनाथा कालिन्दीनाम्नी सारिका पीतपादा शुकश्च परिहासाख्यो द्वावपि मोक्तव्यौ मोचनीयौ। मदङ्कशायिनी मदीयक्रोडशयनकारिणी नकुलिका पिङ्गलिका स्वाङ्क एव स्वकीयक्रोड एव शा[य]यितव्या शयन कारयितव्या। मे मम पुत्रकस्तरलकश्चञ्चलो बालहरिण शिशुकुरङ्गः कस्मिंश्चित्तपोवने मुनिस्थाने समर्पणीय प्रदातव्यः। मे मम पाणितलेन करतलेन सवर्धित वृद्धि प्रापित जीवजीवकमिथुन विषदर्शनमृत्युकयुग्म चकोरयुगल क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते विलय न याति तथा कर्तव्य तथा विधेयम्। पादाभ्या सहसचारी हसको यथा केनचिन्न हन्यते न व्यापाद्यते तथा विधेयः कर्तव्य। अपरिचिता गृहवसतिः सौधावस्थान ययैवविधा तपस्विनी वराकी वनमानुषी बलात्कारेणाद्विधृता गृहीता सा च वन एवोत्स्रष्टव्या मोच्या। क्रीडापर्वतक। 'पवयी' इति प्राकृतलोके। कस्मैचिदनिर्दिष्टनाम्न उपशान्ताय शीतलप्रकृतये तपस्विने मुनीश्वराय प्रतिपादयितव्य' प्रदातव्य। शरीरस्य देहस्य मे ममोपकरणानि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्य प्रतिपादनीयानि दातव्यानि। वीणा वल्लकी पुनरात्मन स्वस्यैवाङ्के प्रणयःस्नेहो यस्या सैवविधा कार्या। अपरमप्यन्यदपि यद्वस्तु ते तव रोचते रुचिविषयीभवति तदपि वस्तु स्वीकर्तव्यमङ्गीकार्यम्। अह कादम्बरी पुनरिममात्मानमेतैः शीतलवस्तुभिः कृत्वा दग्धशेष ज्वलितोर्वरितमुज्ज्वला दीप्ताश्चितायाश्चितेर्ज्वाला अर्चिषस्ताभिर्मालत इत्येवशील. स तथा तस्मिन्नेवभूते विभावसावग्नौ देवस्य राज्ञ। 'देव सुरे वने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियम्' इति यादवप्रकाश। कण्ठे निगरणे [illegible] निर्वापयामि शीतलीकरोमि। एतेन वहितस्तैर्विरहजनिततापस्याविक्यमसूचि। एतैः कैरित्यपेक्षायामाह—अमृतेत्यादि। अमृतकिरणश्चन्द्रस्तस्य रश्मिभि किरणैरनाश्यानमशुष्क यच्चन्दन मलयज तस्य चर्चाभि समालम्भनैरनवरत निरन्तर धारागृहाणामासारो वेगवद्वृष्टिस्तेन सेकै सेचनैरनेकसताना अनेकपरम्परा ते तुहिनकिरणस्य चन्द्रमस किरणास्तेषा निकर समूहस्तेन तारकिता सजाततारका ये तारा उज्ज्वला हारा मुक्तावलयस्तेषामर्पणैर्न्यसनैर्मणिदर्पणाना रत्नादर्शाना प्रणये(यने)न ग्रहणेन। अत्यन्तशीतलत्वात्तेषामिति भाव। मलयजजलेन चन्दनपानीयेनार्द्राणि क्लिन्नानि यानि पद्मिनी कमलिनी तस्या पत्राणि दलानि तेषामास्तरणेन प्रस्तरणेन सरसानि रसोपेतानि विसकिसलयानि तन्तुलपल्लवास्तेषा प्रस्तरैरास्तरैरकठोराणि मृदूनि यानि मृणालानि ते [illegible] तल्पकल्पनयोगो विद्यते येषा तानि विकसितानि यानि कमलकुमुदकुवलयानि

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ कार्यम् ५ चारी. ६ विधेयम् ७ वसतितपस्विनी बलाद्धृता, [illegible] ८ सर्वाण्येव ब्राह्मणसात्कर्तव्यानि. ९ कर्तव्या १० इयम्. ११ अनेकसतानतु[illegible] १२ [illegible], किसलयप्रस्तरैः. १३ मृणालिनी. १४ उद्विकास[illegible] १५ [illegible]चितानले ज्वलमालिनि.

देवस्य कण्ठलग्ना निर्वापयाम्यात्मानम्' इत्यभिदधानैव कृतावधारणानुबन्धा मदलेखामव-क्षिप्योपसृत्य महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा निर्विकारवदनैव पुनस्तामवादीत्—'प्रियसखि, तवास्ति कीदृश्यपि प्रत्याशा ययानुरागपरवशा पुनः समागमाकाङ्क्षिणी क्षणे क्षणे मरणाभ्य-धिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमलज्जाकरमननुशोच्यमनुपहसनीयमवाच्यं धारयसि। मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति। तदामन्त्रये प्रियसखीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, इत्यभिधायोत्पद्यमानपुलककेसरोद्भासिन्यसमसाध्वसानिलाहतोत्कम्पोत्तरंग्यमाणानन्दवाष्प-वेगोर्मितरला संगलत्स्वेदमकरन्दविन्दुनिस्यन्दिनी मुकुलायमाननयनकुमुदा कुमुदिनीव च-न्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा तदवस्थेऽपि हृदयवल्लभे समागमसुखमिवानुभवन्ती सरभसमु-परिपर्यस्तचिकुरहस्तोद्भ्रान्तकुसुमनिवहेन मूर्ध्नार्चयित्वा चन्द्रापीडचरणौ स्रवत्स्वेदामृतार्द्राभ्यां कराभ्यामुत्क्षिप्याङ्केन धृतवती। अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहाज्झटिति तुहिनमयमिव संकलमेव तं प्रदेशं कुर्वाणमव्यक्तरूपं किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरिवोज्ज-गाम। अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवामृतमशरीरिणी वागश्रूयत—'वत्से महाश्वेते, पुनरपि

तेषा शयनीयैश्च। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। इति पूर्वप्रतिपादितमभिदधाना ब्रुवाणा एव कृतो विहितोऽवधारणे देहपरित्यागेऽनुबन्धो निश्चयो यया सैवविधा मदलेखामवक्षिप्य दूरीकृत्य महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा कण्ठे निगरणे गृहीत्वा। कण्ठाश्लेषं विधायेत्यर्थः। निर्विकारवदना एव शुग्जनितविकृतिवर्जितानना एव पुनस्ता महाश्वेतामवादीदवोचत्। हे प्रियसखि महाश्वेते, तव भवत्या कीदृश्यप्यनिर्दिष्टनाम्न्यपि प्रत्याशा लिप्सा वर्तते यया प्रत्याशयानुरागपरवशानुरक्त्याधीना पुनर्द्वितीयवार पुण्डरीकस्य समागमस्तस्याकाङ्क्षिणी तदि-च्छाविधायिनी क्षणे क्षणे मरणेभ्योऽधिकानि दुःखानि कृच्छ्राण्येवमनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती। अलज्जा-करमत्रपोत्पादकमननुशोच्यमविमर्श्यमनुपहसनीयं परेषामनुपहसनार्हमवाच्यमवचनीयमेवविध जीवितं धार-यसि दधासि। मम पुनः सर्वतोऽभितो हता ध्वस्ताशा वाञ्छा यस्या सैवविधायाः सापि प्रत्याशापि नास्ति। तत्तस्माद्धेतोरहं पुनर्जन्मान्तरे भवान्तरे समागमाय मेलापकाय प्रियसखीमामन्त्रये निमन्त्रये। इत्यभिधा-त्युक्त्वोत्पद्यमानः संजायमानो यः पुलको रोमाञ्चः स एव केसरं कुङ्कुमं तेनोद्भासिनी शोभमानासम [illegible] यत्साध्वसं भयं तस्मादनिलः श्वासप्रवृद्धिस्तेनाहता ताडिता उत्कम्पेनोत्तरङ्ग्यमाणोर्ध्वनीयमानानन्दवाष्पवेगो-र्मिभिर्हर्षाश्रुरहस्तरंगैस्तरला चञ्चला सम्यक्प्रकारेण गलन्स्वेदो घर्मजलं स एव मकरन्दविन्दुस्तस्य निस्यन्दिनी क्षरणशीला मुकुलायमाने सकोचं प्राप्यमाणे नयने कुमुदे यस्याः सा तथा। कुमुदिनीव कैरविणीव चन्द्रापीड एव चन्द्रः शशाङ्कस्तस्यास्तमयोऽस्तमनं तेन विधुरा दुःखिता। 'विधुरं प्रत्यभावे स्यात्कष्टविश्लेषयोरपि' इति [illegible]। तदवस्थेऽपि तादृशरूपेऽपि हृदयवल्लभे प्राणप्रिये समागमसुखमिव मेलापकजातमिवानुभवन्ती [illegible] सरभसमुपरि पर्यस्तो निपतितो यश्चिकुरहस्तः केशकलापस्तस्मादुद्भ्रान्तं कुसुमानां पुष्पाणां निवहो [illegible] मूर्ध्ना शिरसा चन्द्रापीडचरणौ पादावर्चयित्वा पूजां कृत्वा स्रवत्क्षरत् स्वेद एवामृतं तद्द्रवेणार्द्राभ्यामुत्क्षिप्य कराभ्यामुत्क्षिप्योत्पाट्याङ्केन क्रोडेन धृतवती धारितवती। अथेति चरणार्चनानन्तरं तस्याः कादम्बर्याः [illegible] स्पर्शेन पाणिसंश्लेषेणोच्छ्वसत इवोज्जीवत इव चन्द्रापीडदेहाज्झटिति शीघ्रं सकलमेव समग्रमेव [illegible] तुहिनमयमिव हिमनिर्मितमिव कुर्वाणं विदधानमव्यक्तरूपमप्रकटस्वरूपं चन्द्रवद्धवलं शुभ्रं ज्योतिः [illegible] जगाम प्रादुर्बभूव। अनन्तरं तदनन्तरं चान्तरिक्षे आकाशेऽमृतं पीयूषं क्षरन्तीव स्रवन्तीव [illegible] वाग्वाण्यश्रूयताकर्ण्यत। एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—वत्से इति। हे वत्से हे पुत्रि महाश्वेते, पुनरपि

त्वं मयैव समश्वासितव्या[1] वर्तसे। तत्ते[2] पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाप्यायमानमविनाशि भूयस्त्वत्समागमनाय[3] तिष्ठत्येव। इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडशरीरं[4] शापदोषाद्विमुक्तमप्यन्तरात्मना[5] कृतशरीरसंक्रान्तेर्योगिन इव शरीरमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमा[6] शापक्षयादास्ताम्। नैतदग्निना संस्कर्तव्यम्[7]। नोदके[8] प्रक्षेप्तव्यम्। नापि वा समुत्स्रष्टव्यम्। यत्नतः परिपालनीयमा समागमप्राप्तेः' इति। तां तु श्रुत्वा किमेतदिति विस्मिता[9]क्षिप्तहृदयः सर्व एवं[10] परिजनो गगनतलनिवेशितनिर्निमेषलोचनो[11] लिखित इव पत्रलेखावर्जमतिष्ठत्। पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारशीतलेनाह्लादहेतुना स्पर्शेन लब्धसंज्ञोत्थायाविष्टेव वेगाद्धावित्वा परिबद्धक[12]हस्तादाच्छिद्येन्द्रायुधम् 'असद्विधानां[13] यथा तथा भवतु, त्वं पुनरेवमेकाकिनि विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमप्यवस्थातुं न शोभसे' इत्यभिदधाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्याक्षिपत्।

अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मात्सरसः[14] सलिलाच्छैवलोत्करमिव शिरसि लग्नं

त्व मयैव समाश्वासितव्याश्वासनां कारि[त]व्या वर्तसे। तत्ते तव पुण्ड[री]कशरीर मल्लोके मत्तेजसा मद्धाम्नाप्यायमान शीतलीक्रियमाणमत एवाविनाश्यविनश्वर भूय· पुनरपि त्वया सह समागमो मेलापस्तस्मै तिष्ठत्येव। इदमपरमन्यन्मत्तेजसा निष्पन्न मत्तेजोमयमत. स्वत एव स्वभावत एवाविनाश्यविनश्वर विशेषतः कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमान शीतलीक्रियमाण चन्द्रापीडशरीर शापदोषाद्विमुक्तमपि रहितमप्यन्तरात्मना मध्यवर्तिना जीवेन कृता विहिता शरीरे देहान्तरे सक्रान्ति सक्रमण तस्य योगिन इव आपरमाणुवेदिनो योगिनस्तस्येव भवत्योर्महाश्वेताकादम्बर्यो. प्रत्ययार्थ विश्वासार्थमाशापक्षयाच्छापक्षय मर्यादीकृत्यात्रैवास्मिन्नेव स्थल आस्तां तिष्ठतु। एतच्छरीरमग्निना वह्निना न सस्कर्तव्य न सस्कारः कार्यः, नोदके जलेषु प्रक्षेप्तव्य प्रक्षेपः कार्यः, नापि वा समुत्स्रष्टव्य त्यजनीयम्। आसमागमप्राप्तेर्यावद्यत्नत प्रति(परि)पालनीयम्। महोद्यमेन रक्षणीयमित्यर्थः। ता तु पूर्वोक्ता वाणी श्रुत्वाकर्ण्य किमेतदिति विस्मितेन विस्मयेनाक्षिप्तहृदयश्चमत्कृतचेताः सर्व एव परिजनो गगनतले निवेशिते स्थापिते निर्निमेषे मेषोन्मेषरहिते लोचने नेत्रे येन सः। अत एव लिखित इव चित्रित इव पत्रलेखा वर्जयित्वातिष्ठत्। पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारवद्धिमवच्छीतलेनाह्लादहेतुना प्रमोदकारणेन स्पर्शेन सश्लेषेण लब्धसज्ञा प्राप्तचैतन्योत्थायोत्थान कृत्वाविष्टेव भूतग्रस्तेव वेगाज्जवाद्धाधित्वा धावन कृत्वा परिवद्धकहस्तादश्वपालककरादिन्द्रायुधमाच्छिद्य बलाद्गृहीत्वासद्विधानामसत्सदृशाना यथा तथा भवतु। त्व पुनरेकाकिनि विना वाहन यान विना दूर प्रस्थिते चलिते देवे क्षणमपि समयमात्रमप्यवस्थातुमवस्थितिं कर्तुं न शोभसे न शोभा प्राप्नोषीत्यभिदधानेति ब्रुवाणा तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मान स्वमच्छोदसरस्येवाक्षिपद्विक्षेप।

अथेति। अच्छोदसरसि पातानन्तर तयो पत्रलेखातुरङ्गमयोर्निमज्जनसमयो ब्रुडनकालस्तस्मादनन्तर पश्चादेव तस्मात्सरसस्तटाकस्य सलिलादम्भसस्तापसकुमारको मुनिबालक· सहसैवैकपद एवोदतिष्ठदुत्थितो बभूव। किं कुर्वन्। जटाकलाप सटासमूहमुद्वहन्धारयन्। कृष्णत्वसाम्यादुत्प्रेक्ष्य(क्ष)ते—शिरसि मस्तके लग्नं

---

१ समाश्वासिता. २ पुण्डरीक. ३ समागमाय ४ चन्द्रापीडस्य शरीरम्. ५ आत्मना. ६ सप्रत्ययार्थम्. ७ स-[illegible] ८ उदके [illegible] क्षेप्तव्यमुत्स्रष्टव्य प्रयत्नत. ९ विस्मय. १० एव गगन. ११ दृष्टय.. १२ परिवर्धक. १३ [illegible] यथा ते तथा त्व पुनरप्येवमेकाकिनि देवे विना वाहन दूर प्रस्थिते क्षणमप्यवस्थातु न शोभस [illegible] तेनैव, असद्विधा तु यथा त्व पुनरेवमेकाकी विना वाहन दूर प्रस्थिते देवे क्षणमपि न तिष्ठञ्शोभस [illegible] १४ सर सलिलाद्.

गलज्जलबिन्दुसंदोहमयथावलम्बिदीर्घशिखं मुखोपरिपरस्परासक्तैरसंस्कारमलिनतया चोपसूचितचिरोर्ध्वबन्धं जटाकलापमुद्वहञ्जलार्द्रदेहासक्तेन बिसतन्तुमयेनेव ब्रह्मसूत्रेणोद्भासमानो म्लानारविन्दनीलपलाशपृष्ठपाण्डुरेण जीर्णमन्दारवल्कलेनाबद्धपरिकरः करेणाननावरोधिनीर्जटाः समुत्सारयन्नश्रुजलच्छलेनाच्छोदसरःसलिलमिवान्तःप्रविष्टमाताम्राभ्यामुद्वहंल्लोचनाभ्यामुद्विग्नाकृतिस्तापसकुमारकः सहसैवोदतिष्ठत्। उत्थाय च दूरत एवोद्दामबाष्पजलनिरोधपर्याकुलयाप्यलब्धलक्ष्यया दृष्ट्या विलोकयन्ती महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्गदमवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादिवागतोऽपि प्रत्यभिज्ञायतेऽयं जनो न वा' इति। सा त्वेवं पृष्टा शोकानन्दमध्यवर्तिनी ससंभ्रममुत्थाय कृतपादवन्दना प्रत्यवादीत्—'भगवन्कपिञ्जल, अहमेवंविधापुण्यवती या भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि। अथ युक्तैवेदृशी मय्यनात्मज्ञायां संभावना याहमेकान्तत एव व्यामोहहता स्वर्गं गतेऽपि देवे पुण्डरीके जीवामि। तत्कथय केनासावुत्क्षिप्य नीतः, किमर्थं वा नीतः, किंवास्य वृत्तम्, क्व वर्तते, किं वा तवोपजातम्, येनैतावतापि कालेन वार्तापि न दत्ता, कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विना समागतः। स त्वेवं

विलग्न शैवलोत्करमिव शैवालसमूहमिव गलत्क्षरज्जलबिन्दूना संदोहो यस्मिन्स तथा । न यथास्थानमलम्बित इत्येवंशील तत्तथा दीर्घायता शिखा चूडा यस्य तत्तथा। मुखस्य वदनस्योपर्युपरिष्टात्परस्परमन्योन्यमासक्ते म-श्लेपादसंस्कारेण केशमार्जनाभावेन मलिनतया चोपसूचितो ज्ञापितश्चिरकालीन ऊर्ध्वबन्धो यस्य तत्तथा। पुन कीदृशः। ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेनोद्भासमान उत्प्राबल्येन शोभमान.। कीदृशेन ब्रह्मसूत्रेण। जलेनाम्भसार्द्र उत्तो देहः शरीर तत्रासक्तेन संबद्धेन । अत एवोत्प्रेक्ष्य(क्ष)ते—बिसतन्तुमयेनेव तन्तुलतन्तुनिष्पन्नेनेव। पुन कीदृक्। जीर्णं चिरकालीन यन्मन्दारस्य वल्कल चोच तेनाबद्ध. परिकरो येन स । कीदृशेन। म्लानान्यरविन्दानि कमलानि तेषा नीलपलाशानि पत्राणि तेषा पृष्ठ पृष्ठिभागस्तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन । किं कुर्वन्। करेण हस्तेन समुत्सारयन्दूरीकुर्वन्। काः । जटाः सटा.। कीदृश्य.। आननमवरुन्धन्तीत्येवंशीला आननावरोधिन्यस्ता अश्रुजलच्छलेन नेत्राम्बुमिषेणाच्छोदसरस. सलिल पानीयमन्त प्रविष्टमिवाताम्राभ्यामीषद्रक्ताभ्या लोचनाभ्या नेत्राभ्यामुद्वहन्धारयन्। उद्विग्नोद्वेगं प्राप्ता आकृतिराकारो यस्य स तथा । अम्भसा स्नापसकुमारक उदतिष्ठदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्त । उत्थाय चोत्थान कृत्वा च दूरत एवोद्दाममत्युग्र यद्बाष्पजलमश्रुपानीय तस्य निरोधः प्रतिबन्धस्तेन पर्याकुलयापि व्याकुलयाप्यलब्धमप्राप्त लक्ष्य वेध्य ययैवंविधया दृष्टा दृशा विलोकयन्तीं पश्यन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा शोकेन गद्गदमव्यक्ताक्षर यथा स्यात्तथावादीदवोचत्। हे गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादागतोऽप्ययं जनस्त्वया प्रत्यभिज्ञायत उपलक्ष्यते न वेति । सा तु महाश्वेता त्वेव पृष्टा प्रश्नविषयीकृता शोकश्चानन्दश्च शोकानन्दौ तयोर्मध्यवर्तिनी ससंभ्रम सादर यथा स्यात्तथोत्थाय कृत पादवन्दन चरणनमस्कृतिर्यया सैवंविधा प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे भगवान्कपिञ्जल, अहमेवंविधापुण्यवती या भवन्तमपि त्वामपि न प्रत्यभिजानामि नोपलक्षयामि। अथ मय्यनात्मज्ञायामात्मज्ञानवर्जितायामीदृशी संभावना युक्तैव न्याय्यैव। [या] महाश्वेताहमेकान्तत एव व्यामोहोऽज्ञान तेन हता पीडिता स्वर्गं गतेऽपि देवत्वं प्राप्तेऽपि देवे पूज्ये पुण्डरीके जीवामि प्राणिमि। तदिति हेत्वर्थे । कथय प्रतिपादय केन पुमासौ पुण्डरीक उत्क्षिप्योत्पाद्य नीत । किमर्थं वा किंप्रयोजन वा नीत । किं वास्य पुण्डरीकस्य वृत्त चरित्रम् । [illegible] वर्तते। तव भवत. किं वोपजात किं जातं, येनैतावतापीयतापि कालेनेदृशा वार्तापि [illegible] न दत्ता। कुतो वा कस्माद्देशाद्वा त्वमेकाक्यसहायो देवेन पुण्डरीकेण विना समागतोऽत्रायात । स तु [illegible]

पृष्टो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन कादम्बरीपरिजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रलोकेनोपर्युपरि पातिना वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयताम् । अहं हि तथा कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीं समुत्सृज्य वयस्यस्नेहादाबद्धपरिकरः क्व मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधाय तं पुरुषमनुबध्नञ्जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिवचनमदत्त्वैव गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनैरवलोक्यमानो वैमानिकैरवगुण्ठितमुखीभिरवमुच्यमानगमनमार्गो दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिरालोलतारकेक्षणाभिरितस्ततः प्रणम्यमानस्तारकाभिरम्बरसरःकुमुदाकरमतिक्रम्य तारागणं चन्द्रिकाभिरामसकललोकं चन्द्रलोकमगच्छत् । तत्र च महोदयाख्यायां सभायामिन्दुकान्तमये महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा मामवादीत्—'कपिञ्जल, जानीहि मां चन्द्रमसम् । अहं खलूदयं गतो जगदनुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन् । अनेन ते प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवितमुत्सृजता निरपराधः संशप्तः 'दुरात्मन्निन्दुहतक, यथाहं त्वया करैः संतापित उत्पन्नानुरागः सन्नसंप्राप्तहृदयवल्लभासमागमसुखः प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमीभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवोत्प-

---

हाश्वेतयैव पृष्टो नियोजित उपरि चोपरि चोपर्युपरि पतितुं शीलं यस्य स तेनेत्युभयोर्विशेषणम् । विस्मयेनाश्चर्येणोर्ध्वं मुखमाननं यस्यैवंभूतेन कादम्बरीपरिजनेन गान्धर्वपुत्रीपरिच्छदेन चन्द्रापीडमनुगच्छतीत्येवंशीलेन राज[पुत्र]लोकेन च वीक्ष्यमाणो विलोक्यमानः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयतामाकर्ण्यताम् । अहं हि तथा तेन प्रकारेण कृतो विहित आर्तो दीनः प्रलापः प्रियाश्रितकालपनिकव्याहारो यया सा तामपि त्वामेकाकिनीमसहायां समुत्सृज्य त्यक्त्वा वयस्यस्नेहान्मित्रप्रीतेराबद्धः परिकरः कटिप्रदेशो येन सः । क्वेति । कुत्र मे मम प्रियसुहृदं वल्लभवयस्यमिममपहृत्यापहरणं कृत्वा गच्छसि प्रयासीत्यभिधायेत्युक्त्वा तं पुरुषमनुबध्नन्ननुधावञ्जवेन वेगेनोदपतमूर्ध्वमगच्छम् । स तु पुमान्मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरमदत्त्वैवाकथयित्वैव गीर्वाणवर्त्मन्याकाशे विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्लानि विकसितानि नयनानि नेत्राणि येषां तैर्वैमानिकैर्विमानवासिभिः सुरैरवलोक्यमानो वीक्ष्यमाणोऽवगुण्ठितान्याच्छादितानि मुखानि यासां ताभिर्दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिर्याः स्वयमेव प्रियमभियान्ति ता अभिसारिकास्ताभिरवमुच्यमानस्त्यज्यमानो गमनमार्गो यस्य सः । आलोलाश्चञ्चलास्तारकाः कनीनिका येष्वेतादृशे ईक्षणे यासां ताभिस्तारकाभिस्ताराभिरितस्ततः प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः । अम्बरमेव सरस्तस्मिन्कुमुदाकरमिव । कुमुदसमूहमिवेत्यर्थः । एवंविधं तारागणं तारकासमूहमतिक्रम्योल्लङ्घ्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना तयाभिरामो रमणीयः सकललोकः समग्रजनो यस्मिन्नेतादृशं चन्द्रलोकमगच्छदगमत् । **तत्र चेति** । चन्द्रलोके महोदय इत्याख्या यस्याः सा तथा तस्यां सभायां सुसदीन्दुकान्तस्तेन निष्पन्न इन्दुकान्तमये महत्यायते पर्यङ्के पल्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा न्यस्य मामवादीदवोचत् । हे कपिञ्जल, चन्द्रमसं ग्रहं मां जानीह्यवबुध्यस्व । स्वव्यापारं परिभ्रमणलक्षणमनुतिष्ठन्कुर्वञ्जगतोऽनुग्रहायाभ्युपपत्तयेऽहमुदयं गतः । अनेन ते तव प्रियवयस्येन कामापराधात्कन्दर्पागसो जीवितमुत्सृजता त्यजताहं निरपराधोऽपि निरागाः संशप्तः शापविषयीकृतः । तदेव दर्शयन्नाह—**दुरात्मन्निति** । हे दुरात्मन् हे दुष्टात्मन्, हे इन्दुहतक, यथाहं त्वया करैः किरणैः संतापितः पीडितः, उत्पन्नः संजातोऽनुरागोऽनुरतिर्यस्यैवंभूतः सन् असंप्राप्तमलब्धं हृदयवल्लभस्य समागमसुखं येन सः, प्राणैरसुभिर्वियोजितः पृथक्कृतः, तथा त्वमपि भवानपि कर्मभूमितां भूते प्राप्ते । 'कर्मैव क्रियते यत्र कर्मभूमिरतो मता । यत्रैव भुज्यते तद्धि भोगभूमिस्तु सापरा ॥' इत्युक्ते । अकर्मभूमिः कर्मभूमिः संपद्यत इति कर्मभूमीभूत इति वा । अस्मिन्भारते वर्षे भरतक्षेत्रे जन्मनि जन्मन्येवोत्पन्नानुरागः

---

१ दिव्याङ्गनाभिरभिसारि[illegible]. २ चन्द्राभिराम. ३ उदास्त.. ४ अनुकुर्वन्. ५ संताप्य. ६ प्राप्त.

ज्ञानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्तीव्रतरां हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्स्रक्ष्यसि' इति। अहं तु तेनास्य शापहुतभुजा झटिति ज्वलित इव निरगाम्। किमनेनात्मदोषानुबन्धेन निर्विवेकबुद्धिना शप्तोऽस्मीत्युत्पन्नकोपस्त्वमपि मत्तुल्यदुःखसुख एव भविष्यसीति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम्। अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या विमृशन्महाश्वेताव्यतिकरमस्याधिगतवानस्मि। वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवादप्सरसः कुलाल्लब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना। तया चायं भर्ता स्वयं वृतः। अनेन च स्वयंकृतादेवात्मदोषान्मया सह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम्। अन्यथा जन्मनि जन्मन्येषा वीप्सैव न चरितार्था भवति। तद्यावदयं शापदोषादपैति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमुत्क्षिप्य समानीतम्। वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता। तदिदमत्र मत्तेजसाप्यायमानमा शापक्षयात्स्थितम्। अधुना त्वं गत्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदय। महाप्रभावोऽसौ कदाचिदत्र प्रतिक्रियां कांचिदपि करोति' इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत्। अहं तु विना वयस्येन शोकावेगान्धो गीर्वाणवर्त्मनि धावन्नन्यतममतिक्रोधनं वैमानिकमलङ्घयम्। स तु मां दहन्निव रोषहुतभुजा भ्रूकुटीविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्याब्रवीत्—'दुरात्मन्, मिथ्यातपोबलगर्वित,

संजातानुरतिरप्राप्तहृदयवल्लभासमागमसुखोऽलब्धप्राणप्रियामलाएकसौख्य(?)स्तीव्रतरां वेदनामतिकठिनामसातामनुभूय जीवितं प्राणितमुत्स्रक्ष्यसि त्यक्ष्यसीति। अहं त्वस्य पुण्डरीकस्य तेन शापहुतभुजा शापवह्निना झटिति शीघ्रं ज्वलित इव दग्ध इव निरगां निरगच्छम्। किमनेन पुण्डरीकेण। आत्मदोषस्यानुबन्धः सबन्धो यस्मिन्स तेन निर्विवेकबुद्धिना तत्त्वातत्त्वविचारवियुक्तमतिना शप्तोऽहमस्मीति हेतोरुत्पन्नः प्रादुर्भूतः कोपो यस्य सोऽहं त्वमपि भवानपि मत्तुल्यदुःखसुख एव मत्सदृशकृच्छ्रसौख्य एव भविष्यसीति प्रतिशापमस्मै पुण्डरीकाय प्रायच्छमदासिषम्। अपगतो दूरीभूतोऽमर्षः क्रोधो यस्मात्स तथा। एवंविधश्चाहं विवेकं पृथगात्मता तमागतया प्राप्तया बुद्ध्या प्रतिभया विमृशन्विचारयन्नस्य पुण्डरीकस्य महाश्वेताव्यतिकरं गान्धर्वपुत्रीवृत्तान्तमधिगतवाञ्ज्ञातवानस्मि। वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवान्मदीयकान्तिसमुत्पन्नादप्सरसः स्वर्गवधूकुलादभिजनाल्लब्धजन्मनि प्राप्तोद्भवाया गौर्यामुत्पन्ना संजाता। 'संजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः। तया च महाश्वेतया चायं भर्ता पुण्डरीकः स्वयं वृतः। अनेन च पुण्डरीकेण च स्वयंकृतादेवात्मदोषादेव मया सह चन्द्रमसा सार्धं वारद्वयं मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रेऽवश्यमुत्पत्तव्यम्। अन्यथान्यविपर्यये जन्मनि जन्मन्येषा वीप्सैव न चरितार्था कृतार्था भवति। तद्यावदयं पुण्डरीकः शापदोषादपैति दूरीभवति तावत्कालमस्य पुण्डरीकस्यात्मना जीवेन विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति हेतोर्मया चन्द्रमसेदमुत्क्षिप्योत्पाट्य [समा]नीतम्। वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता। अत्र तल्पे तदिदं शरीरं मत्तेजसा मदाप्यायमानं शीतलीक्रियमाणमा शापक्षयाच्छापक्षयपर्यन्तं स्थितम्। अधुना त्वं गत्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे गुनीश्वराय निवेदय। असौ महाप्रभावः कदाचिदत्र कांचित्प्रतिक्रियामपि प्रतीकारमपि करोति। इत्युक्त्वा मां कपिञ्जलं व्यसर्जयद्गमनाज्ञां दत्तवान्। अहं तु वयस्येन मित्रेण विना शोकस्य शुच आवेगस्तेनान्धो गतलोचनो गीर्वाणवर्त्मनि देवपथि धावन्स्त्वरया गच्छन्नन्यतमं वैमानिकानां मध्येऽन्यमतिक्रोधनमत्यन्तकोपनं वैमानिकं देवमलङ्घयं व्यतिक्रमम्। स तु वैमानिको मां रोषहुतभुजा क्रोधवह्निना दहन्निव भस्मीकुर्वन्निव भ्रुकुटीभ्रूलतया विकरालेन विकृतेन। भीषणेनेति यावत्। चक्षुषा नेत्रेण निरीक्ष्यावलोक्याब्रवीदवोचत्। हे दुरात्मन्, मिथ्या वृथा तपोबलेन तपस्तेजसा गर्वितं गर्वं प्राप्त, यदेवमतिनिम्नोर्णेऽतिविनते गगनमार्गे आत्म-

यदेवमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरंगमेणेवोपलङ्घितस्तस्मात्तुरंगम एव भूत्वा मर्त्यलोकेऽवतर' इति । अहं तु तमुद्बाष्पपक्ष्मा कृताञ्जलिरवदम्—'भगवन्, वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोल्लङ्घितो [3]नावज्ञया । तत्प्रसीद । [4]उपसंहर शापमाशु त्वमिमम्' इति । स तु मां पुनरवादीत्—'[5]यन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्ते करोमि । कियन्तमपि कालं यस्यैव [6]वाहनतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि' इति । एवमुक्तस्तु पुनस्तं[7]महमवदम्—'भगवन्, यद्येवं ततो विज्ञापयामि । तेनापि [8]मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्यम् । तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य यथा तुरङ्गमत्वेऽपि मे तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन कालो यायात्' इति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत्—'अनया स्नेहलतया ते मर्मा[9]र्द्रीकृतं हृदयम् । तदालोकितं मया । उज्जयन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतस्तारापीडनाम्नो राज्ञः सनिदर्शनं चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाम्नः । त्वमपि तस्य[10] महोपकारिणश्चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसि' इति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवा[11]धःस्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुरङ्गीभूयैवोदतिष्ठम् । संज्ञा तु मे [12]तुरंगमत्वेऽपि [13]न व्यपगता । येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते किंनरमिथुनानुसारी भूमि-

---

पथि त्वया भवताहमुद्दामप्रचारिणोद्धतगमनशीलेन तुरगमेणेवाश्वेनेवोपलङ्घित उल्लङ्घितस्तस्मात्त्व मर्त्यलोके तुरगम एव ययुरेव भूत्वा मर्त्यलोके मनुष्यभूमाववतरावतार गृहाणेति । अह तु त वैमानिकमुदूर्ध्व बाष्पो यस्मिन्नेतादृश पक्ष्म यस्य स तथा कृताञ्जलि· संयोजितपाणिरवदमब्रुवम् । हे भगवन्, वयस्यस्य मित्रस्य शोक शुक्तेनान्धस्तेन मया त्वमुल्लङ्घितो नावज्ञयाशातनया । तदिति हेत्वर्थे । प्रसीद प्रसन्नो भव । त्वमिम शापमाशूपसहर निवर्तय । स तु वैमानिक· पुनर्द्वितीयवारमवादीदब्रवीत् । यन्मयोक्त कथित तदन्यथा कथितान्यद्भवितु नार्हति । ततस्माद्धेतोरेतत्ते तव करोम्यनुतिष्ठामि । कियन्तमपि कालमनेहस यस्यैव पुसो वाहनतां युग्यतामुपयास्यस्युपगमिष्यति तस्यैव पुसोऽवसानेऽन्ते स्नात्वा स्नपन कृत्वा विगतशापः शापनिर्मुक्तो भविष्यसीत्येवमुक्तस्तु पुनस्त वैमानिकमहमवदम्—हे भगवन्, यद्येव ततो हेतोर्विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदित्याह—तेनेति । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा चन्द्रेण सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्य जन्म ग्रहीतव्यम् । ततस्मात्कारणादेतावन्तमपीयन्मात्रमपि भगवान्मे मम प्रसाद करोतु दिव्येन चक्षुपा ज्ञानलोचनेनावलोक्य निरीक्ष्य यथा तुरगमत्वेऽप्यश्वत्वेऽपि तेनैव प्रियवयसा(स्येन) सहावियोगेन संयुक्तेन कालोऽनेहा यावद्गच्छेदिति स त्वेव पूर्वोक्तप्रकारेणोक्त कथितो मुहूर्तमिव ध्यात्वा ध्यान कृत्वा पुनर्मामवादीदभ्यधात् । ते तवानया स्नेहलस्य भाव स्नेहलता तयानार्द्रमार्द्र सपन्नमित्यार्द्रीकृत मम हृदय चेत· । ततस्मादालोकित निरीक्षित मया । उज्जयन्या विशालायामपत्यहेतो सतानार्थ तपस्यतस्तप· कुर्वतस्तारापीडनाम्नो राज्ञ· सनिदर्शन सदृष्टान्त चन्द्रमसा चन्द्रेण तनयत्व पुत्रत्वमुपगन्तव्यमुपयातव्यम् । ते तव वयस्येनापि पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाम्नस्तनयत्वमुपगन्तव्य प्राप्तव्यम् । त्वमपि भवानपि तस्य महोपकारिणो महोपकृतिकर्तुश्चन्द्र एवात्मा यस्यैवंभूतस्य राजपुत्रस्य राजसूनोर्वाहनतामुपयान्यस्युपगमिष्यसीति । अह तद्वचनानन्तरमेव तद्भापितादन्वध स्थिते महोदधौ समुद्रे न्यपत पतितवान् । तस्माच्च महोदधेस्तुरङ्गीभूयैवाश्वीभूयैवोदतिष्ठमुत्थितोऽभूवम् । तुरगमत्वेऽपि मे मम संज्ञा चेतना न व्यपगता नैवापगता । येनाय मयास्यैवार्थस्य कृते किनरमिथुनानुसारी एतामेतावतीं भूमिमानीतो

---

१ उल्लङ्घित. २ इति चोत्पन्नत्वदा ३ अवज्ञया; अवज्ञानात् ४ इम शापमपसहरेति. ५ दत्त एव शापः ६ वाहनताम्. ७ तम् ८ मे प्रिय ९ आर्द्रितम्. १० तस्यैव परमोपकारिण.. ११ अध - १२ तुरगमत्वेन. १३ नैवोपगता.

मेतामानीतो देवचन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ प्राक्तनानुरागसंस्कारादभिलपन्नजानन्त्या त्वया शापाग्निना निर्दग्धः सोऽपि मे वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः' इति । एतच्छ्रुत्वा 'हा देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेष्वविस्मृतमदनुराग, मत्प्रतिबद्धजीवित, मच्छरण, मन्मुखावलोकिन्, मन्मयसकलजीवलोक, लोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी विनाशायोपजाता दग्धप्रजापतेरियदेव मन्निर्माणे दीर्घजीवितप्रदाने च प्रयोजनं निष्पन्नं यत्पुनः पुनस्ते व्यापादनं स्वयं हत्वा च पापकारिणी कमुपालभे, किं ब्रवीमि, किमाक्रन्दामि, कमुपयामि शरणम्, को वा करोतु मयि दयाम्, याचेऽहमात्मनैवाधुना । देव, प्रसीद । कुरु दयाम् । देहि मे प्रतिवचनम् ।' इत्येतान्यक्षराण्युच्चारयन्त्यपि लज्जे । मन्ये च तवाप्येवमुत्पन्नं मन्दभाग्यायां मयि वैराग्यं येनैवमपि विप्रलपन्त्या न प्रतिवचनं ददासि । हा, हतास्म्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपर्यनिर्वेदेन' इत्युन्मुक्तार्तनादा सोरस्ताडमवनावात्मानमपातयत् ।

कपिञ्जलस्तु तथार्तकृतप्रलापां तां सानुकम्पमवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तवात्र दोषो येनैवमनिन्दनीयमात्मानं निन्दापदैर्योजयसि । को नाम वाधुना सुखपाकेऽनुभवनीये

देवचन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ वैशम्पायन प्राक्तनः पूर्वभवसबन्धी योऽनुरागोऽनुरक्तिस्तस्य संस्काराद्भावनारूपादभिलपन्वाञ्छन्नजानन्त्याज्ञायमानया त्वया शापाग्निना निर्दग्धो ज्वालित सोऽपि मे मम वयस्यपुण्डरीकस्यावतार । इत्येतच्छ्रुत्वा निशम्य । हा खेदे । हे देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेषु भवान्तरेष्वविस्मृतो विस्मृतिमप्राप्तो ममानुरागो यस्य तस्य सबोधनम् । मय्येव प्रतिबद्ध जीवित प्राणित यस्य तस्य सबोधनम । मम शरण यस्य तस्य सबोधनम् । मन्मुखमवलोकत इत्येवशीलस्तस्य सबोधनम् । मन्मयो मद्व्याप्त. । मदात्मा इति यावत् । सकलजीवलोको यस्य तस्य सबोधनम् । ते तव लोकान्तरगतस्यापि भवान्तरप्राप्तस्यापि विनाशाय मरणायाहमेव राक्षस्युपजाता प्रादुर्भूता । दग्धप्रजापतेर्भस्मीभूतविधातुर्मन्निर्माणे मज्जनने दीर्घजीवितप्रदाने च चिरजीवित्ववितरणे चेयदेवेतावदेव प्रयोजन कृत्य निष्पन्न सजात यत्पुन पुनर्मे व्यापादन मारण स्वयमात्मना हत्वा चाह पापकारिणी कमुपालभे । कस्योपालम्भ ददामीत्यर्थ । किं ब्रवीमि किं वच्मि । किमाक्रन्दाम्याक्रन्द करोमि । क शरण त्राणमुपयामि गच्छामि । मयि विषये दया कृपा को वा करोतु विदधातु । अधुना साम्प्रतमहमात्मनैव याचे प्रार्थये । हे देव, प्रसीद प्रसन्नो भव । दया कृपा कुरु । मे मम प्रतिवचन प्रत्युत्तर देहि वितर । इत्येतान्यक्षराणि वर्णानुच्चारयन्त्यपि कथयन्त्यपि लज्जे त्रपे । मन्ये जाने च मन्दभाग्याया भाग्यरहिताया मयि वैराग्य विरक्तत्व तवाप्येवमुत्पन्न सजात येनैव विप्रलपन्त्या विलाप कुर्वन्त्यामपि प्रतिवचन प्रत्युत्तर न ददासि न प्रयच्छसि । हा इति खेदे । अह हता व्यापादितास्मि । अनेनैवात्मन स्वस्य जीवितस्य प्राणितस्योपर्यनिर्वेदेनात्मावमानेनेत्युन्मुक्त आर्तनाद [illegible] यया सा । 'निर्वेद स्वावमाननम्' इति । सोरस्ताड वक्षस्ताडन यथा स्यात्तथावनौ पृथिव्यामात्मानमपातयत्पातितवती ।

कपिञ्जलस्तु तथा तेन प्रकारेणार्त [illegible] कृतो विहित प्रलापो यया सा ता सानुकम्प [illegible] यथावादीदवोचत्—हे गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तव भवत्या अत्र दोषो दूषणम्, येनैवमनिन्दनीयमगर्ह्यमात्मान त्व निन्दापदैर्गर्हावाक्यैर्योजयसि सयुक्त करोषि । नामेति कोमलामन्त्रणे । को वा [illegible]

दुःखस्यावसरः, येनैवात्मानं शुचा व्यापादयसि। यदसह्यतरं तत्त्वया निर्व्यूढं हतहृदयस्यैव समागमप्रत्याशया। यथा च शापदोषादिदमुपगतं भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितमेव। चन्द्रमसोऽपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव। तदुन्मुच्यतामयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करः शोकानुबन्धः। द्वयोरेवं श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां व्रतपरिग्रहोचितं तपः। तपसो हि सम्यक्कृतस्य नास्त्यसाध्यं नाम किंचित्। देव्या हि गौर्यास्तपसः प्रभावाद्तिदुरासदं स्मरारेरपि यावदासादित देहार्धपदम्। एवं त्वमपि नचिरात्तथैव मे वयस्यस्याङ्के निर्जितपःप्रभावात्पदमवाप्स्यसि' इति महाश्वेतां पर्यबोधयत्। उपशान्तमन्युवेगायां च महाश्वेताया विपण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीत्—'भगवन्कपिञ्जल, पत्नलेखया त्वया चास्मिन्सरसि जलप्रवेश. कृतः। तत्किं तस्याः पत्रलेखायाः संवृत्तमित्यावेदनेन प्रसादं करोतु भगवान्' इति। स तु प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, सलिलपातानन्तरं न कश्चिदपि तद्वृत्तान्तो मया ज्ञातः। तदधुना क्व चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीडस्य क्वं पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य जन्म किं वास्याः पत्रलेखाया वृत्तमिति सर्वथैवास्य वृत्तान्तस्यावगमनाय गतोऽहं प्रत्यक्षलोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम्' इत्यभिदधान एव गगनमुदपतत्।

सति सुखफलस्य साक्षात्कारे कर्तव्ये सति दुःखस्य कृच्छ्रस्यावसर प्रस्ताव.। येनैव येन हेतुना शुचा कृत्वात्मान व्यापादयसि शरीरात्पृथक्करोषि यदसह्यतर सोढुमशक्य तत्त्वया निर्व्यूढमतिक्रान्त हत हृदय यस्यैवभूतस्यास्य पुण्डरीकस्य समागमो मेलापस्तस्य प्रत्याशया वाञ्छया च। यथा च भवत्योर्द्वयो शापदोषादिद दुःखमसातमुपगत प्राप्त तथा मया कथितमेव निवेदितमेव। चन्द्रमसोऽपि चन्द्रस्य भारती वाणी भवतीभ्या श्रुतैवाकर्णितैव। तदयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करोऽकल्याणकृच्छोकानुबन्ध. शोचनप्रबन्ध उन्मुच्यता त्यज्यताम्। द्वयोरेव श्रेयसे शुभार्थं यदेव भवत्याङ्गीकृत स्वीकृत तदेव व्रतपरिग्रह उचित योग्य तपोऽनुबध्यता क्रियताम्। हि यस्माद्धेतो सम्यक्प्रकारेण कृतस्य तपसश्चान्द्रायणादे। नामेति कोमलामन्त्रणे। किंचिदसाध्यमकर्तव्य नास्ति। अत्रार्थे निदर्शन प्रदर्शयन्नाह—गौर्या. पार्वत्यास्तपसश्चान्द्रायणादे. प्रभावान्माहात्म्यात्स्मरारेरपि महादेवस्यापि अतिदुःखेनासाद्यत इति दुरासदम्। अर्ध देहस्यार्धदेह (स्य देहार्ध.)। 'अर्धं नपुसक' इति समास। तदेव पद स्थानमासादित प्राप्तम्। एव त्वमपि नचिरात्स्तोककालेन तथैव वयस्यस्य पुण्डरीकस्याङ्के क्रोडे निजतप प्रभावात्पदमवाप्स्यसीति महाश्वेतामन्व(ता पर्य)बोधयत्प्रतिबोधयामास। उपशान्तः प्रशान्तो मन्युवेगः शोकरयो यस्या सा तस्या महाश्वेताया च सविपण्णा विलक्षा चासौ दीनमुखी च विपण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीदपृच्छत्—हे भगवन्कपिञ्जल, पत्रलेखया त्वया चास्मिन् [सरसि] अच्छोदतटाके जलप्रवेशः पानीयावगाह कृत। तदिति हेत्वर्थे। तत्तस्मात्तस्या पत्रलेखाया किं सवृत्त किं सजातमित्यावेद[ने]नेति प्रकथनेन भगवान्कपिञ्जल प्रसादमनुग्रह करोतु विदधातु। स तु मुनिः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्। किं तदित्याह—**राजपुत्रीति**। हे राजपुत्रि नृपसुते, सलिलपातानन्तर जलपतनाव्यवहित तद्वृत्तान्तः पत्रलेखोदन्तो न कश्चिदपि मया ज्ञातोऽवगत। तस्मादधुना साम्प्रत क्व चन्द्रात्मकस्य शशिस्वरूपस्य चन्द्रापीडस्य जन्मोत्पत्तिः क्व पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य जन्मास्या पत्रलेखाया किं वा वृत्त जातमिति सर्वस्य वृत्तान्तस्यावगमनाय ज्ञानाय प्रत्यक्षलोकत्रयस्य साक्षात्कृतत्रिविष्टपस्य श्वेतकेतुनाम्नो मत्तातस्य पादमूल चरणसमीपमह गत. प्राप्त इत्यभिदधान इति ब्रुवाणो गगन व्योमोदपतदुत्पतितो बभूव।

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ तु ४ हतहृदयस्य ५ उपनतम् ६ शोकानुबन्धावेग. ७ अपि. ८ [illegible] ९ गौर्या १० [illegible] ११ अचिरात् १२ निर्जितपन. १३ भगवन् १४ तस्याः सवृत्तम्. १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ पुण्डरीकात्मकस्य १९ अवगमाय.
[illegible]

अथ गते तस्मिन्विस्मयान्तरितशोकवृत्तान्ता चन्द्रापीडमालोक्य गलितनयनपयसि यथास्थानमपसृत्य स्थितवति सपरिजने राजपुत्रलोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत्—'प्रियसखि, तुल्यदुःखितां त्वया सह नयता न खल्वसुखं स्थापितास्मि भगवता विधात्रा। अद्य मे शिरः समुद्घाटितम्। अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति चाभाषमाणा न लज्जे। तवाप्यहमद्यैव प्रियसखी संजाता। संप्रति मरणं जीवितं वा न दुःखाय मे। तत्कोऽपरः प्रष्टव्यो मया। केन वापरेणोपदेष्टव्यम्। तदेवं गते यत्करणीयं तदुपादिशतु मे प्रियसखी। नाहमात्मना किंचिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः' इत्युक्तवतीं कादम्बरीं महाश्वेता प्रत्यवादीत्—'प्रियसखि, किमत्र प्रश्नेनोपदेशेन वा। यदेवेयमनतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा कारयति तदेव करणीयम्। पुण्डरीकवृत्तान्तोऽयं कपिञ्जलाख्यानात्स्फुटीभूतः। तत्कालं तु वाङ्मात्रकेणैव समाश्वासितया मया न पारितमन्यत्किंचिदपि वक्तुम्। तत्त्वमन्यत्किं करोषि यस्याः प्रत्ययस्थानमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्क एवास्ते। तदन्यथात्वेऽस्य करणीयचिन्ता। यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेव तस्यानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम्। अप्रत्यक्षाणां हि देवतानां

अथेति। उत्पतनानन्तरं तस्मिन्कपिञ्जले गते याते सति विस्मयेनाश्चर्येणान्तरितो व्यवहितः शोकवृत्तान्तो यस्याः सैवंविधा कादम्बरी महाश्वेतामवादीदवोचत्। कस्मिन्सति। यथास्थानमपसृत्य सस्थितवति सपरिजने सपरिच्छदे राजपुत्रलोके सति। कीदृशे। चन्द्रापीडमालोक्य निरीक्ष्य गलितं च्युतं नयनपयो नेत्रजलं यस्य स तस्मिन्। किमवादीत्तदाह—**प्रियेति**। हे प्रियसखि हे वल्लभवयस्ये, त्वया सह भवत्या सार्धं तुल्यं सदृशं दुःखं विद्यते यस्याः सा तुल्यदुःखिनी तस्या भावस्तुल्यदुःखिता तां नयता प्रापयता भगवता विधात्रा। खलु निश्चयेन। असुखं न स्थापितास्म्यसुखेन न रक्षितास्मि। अद्य मे शिरः समुद्घाटितम्। अद्य मया शिरः कम्पितमित्यर्थः। अद्य ते तव वदनं दर्शयन्त्यवलोकनं कारयन्ती प्रियसखि इति भाषमाणेति जल्पमाना न लज्जे न त्रपे। समदुःखत्वादिति भावः। तवापि भवत्या अप्यद्यैवाहं प्रियसखी वल्लभवयस्या संजाता। पूर्वं भवत्या एव दुःखितत्वेन वचनमात्रेण प्रियसखित्वमभूत्, सांप्रतं तु समदुःखसुखित्वेनेति भावः। संप्रतीदानीं मरणं जीवितं वा मे मम पूर्वोक्तहेतोरेव न दुःखाय दुःखहेतवे। तत्तस्माद्धेतोरपरोऽन्यः को मया प्रष्टव्यः पृच्छाविषयीकार्यः। केन वापरेणान्येनोपदेष्टव्यमुपदेशो दातव्यः। तदेवं गते प्राप्ते सति यत्करणीयं यदेव विधेयं तत्प्रियसखी मे ममोपादिशतु कथयतु। नाहमात्मना किंचिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः कल्याणं स्यात्। इत्युक्तवतीं कादम्बरीं महाश्वेता प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्—हे प्रियसखि, अत्रास्मिन्नर्थे प्रश्नेन पृच्छयोपदेशेन वा किम्। यदेवेयमनतिक्रमणीयानुल्लङ्घनीया प्रियजन(तम)समागमप्रत्याशा वल्लभजनमेलापकसमीहा कारयति निष्पादयति तदेव करणीयं कार्यम्। नान्यदिति शेषः। पुण्डरीकस्य वृत्तान्त उदन्तोऽयं कपिञ्जलस्याख्यानात्कथनात्स्फुटीभूतः प्रकटीभूतः। तत्कालं तदात्वं वाङ्मात्रकेणैव वचनमात्रेणैव समाश्वासितयाश्वासनं कारितया मयान्यत्किंचिदपि वक्तुं कथयितुं न पारितं न शक्तम्। तत्तस्माद्धेतोस्त्वमन्यदितरत्किं करोषि विदधासि। यस्या भवत्याः प्रत्ययस्थानं विश्वासस्थलमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्क उत्सङ्ग एवास्ते तिष्ठति। तत्तस्मात्कारणादस्य शरीरस्यान्यथात्वेऽन्यथाभवित्वे करणीयचिन्ता कर्तव्यचिन्ता। यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेव तस्य शरीरस्यानुवृत्तिं सपर्यां मुक्त्वा किमन्यत्करणीयं विधेयम्। हि यस्मात्कारणादप्रत्यक्षाणां परोक्षाणां देवतानां देवानां मूर्तिसूनिराः, अस्म दृश,

मृदश्मकाष्ठमय्यः प्रतिमाः श्रेयसे पूजा[2]सत्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः [3]प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिरनाराधितप्र[4]सन्ना' इत्युक्तवत्यां [5]महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीमेवोत्थाय तरलिकया मदलेखया चो[6]त्थाप्य तामखेदार्हा[7] चन्द्रापीडतनुमन्यतरस्मिञ्छीतवातातपवर्षादिसर्वद्वन्द्वदोषरहिते शिलातले [8]शनैःशनैरखेदयन्ती [9]स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेषाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककररत्नवलया [10]स्नानशुचिर्भूत्वा परिधाय धौतशुचिनी दुकूले प्रक्षाल्य पुनःपुनर्गाढलग्नमधरकिसलये ताम्बूलरागमुपर्युपरिनिमीलितागतबाष्पवेगोत्तरललोचनान्यदेव किं[11]मप्यचिन्तितं[12]मनुत्प्रेक्षितमशिक्षितं[13]मनभ्यस्तमनुचितम[14]पूर्वं बाला बलाद्विलोम[15]प्रकृतिनाकार्यपण्डितेन दग्धवेधसा कार्यमाणा यान्येव सुरभिकुसुमधूपा[16]नुलेपनानि सुरतोपभोगायानीतानि तैरेव देवतोचितामपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तौ मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरा[17]र्तरूपा रूपान्तरमिव [18]क्षणेनेवागता विगतजीवितेव शून्यमुखी मुखावलोकिनी चन्द्रापीडस्य [19]पीडितोत्पीडितहृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षमुद्दामवृत्तेः शोकादपि मरणादपि कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती तथैवाङ्के समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्न-

काष्ठं दारु, एतैर्निष्पन्ना मृदश्मकाष्ठामय्यः प्रतिमा मूर्तयः श्रेयोहेतुत्वाच्छ्रेयसानि दधिदूर्वादीनि, पूजार्चा पुष्पादिभिः, सत्कारोऽभ्युत्थानादि, एतेषां समाहारस्तेनोपचर्यन्ते पूज्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनाम्नोऽन्तरितस्य व्यवहितस्य चन्द्रमसो मूर्तिः प्रतिमानाराधितप्रसन्नानासेवितप्रमुदिता। इत्युक्तवत्या महाश्वेताया कादम्बरी तूष्णीं मौनमेवोत्थायोत्थानं कृत्वा तरलिकया मदलेखया च तामखेदार्हा सुकुमारां चन्द्रापीडतनुमुत्थाप्य तत उत्थानं कारयित्वान्यतरस्मिञ्शीतं च वातश्चातपश्च वर्षा च शीतवातातपवर्षास्ता एवादौ येषामेवंविधाः सर्वद्वन्द्वदोषास्तै रहिते वर्जिते । एतत्प्रतिपक्षग्रहणाद्द्वन्द्वता बोध्या । शिलातले शनैः शनैरखेदयन्ती सादमनुत्पादयन्ती स्थापयित्वा स्थापनां कृत्वापनीतो दूरीकृतः शृङ्गारवेषः आभरणं च यया सा । केवलं मङ्गलार्थं मङ्गलमात्रमवस्थापितमवस्थानं कारितमेककरे रत्नवलयं मणिकटकं यया सा । स्नानेनाप्लवेन शुचिर्भूत्वा धौते क्षालिते शुचिनी पवित्रे दुकूले चोचे परिधाय परिधानं कृत्वा गाढलग्नमत्यन्तसंयुक्तमधरकिसलयं ओष्ठपल्लवे ताम्बूलरागं पुनःपुनर्वारंवारं प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वोपर्युपरि निमीलिते मुद्रिते आगतबाष्पवेगे समागतनेत्राश्रुरये उत्तरललोचने चञ्चलनयने यस्याः सैवंविधा कादम्बरी बाला बलाद्धठाद्विलोमप्रकृतिना प्रतिकूलस्वभावेनाकार्यपण्डितेनाकृत्यविचक्षणेन दग्धवेधसा ज्वलितविधात्रान्यदेव किमप्यचिन्तितमविमृष्टमनुप्र(त्प्रे)क्षितमतर्कितमशिक्षितमपठितमनभ्यस्तं पुनः पुनः कृतापरिवर्तनमनुचितमन्याय्यमपूर्वमभिनवं कार्यमाणा विधाप्यमाना यान्येव सुरभिकुसुमधूपानुलेपनानि सुरभिकुसुमानि सुगन्धपुष्पाणि, धूपः प्रसिद्धः, अनुलेपनं विलेपनं एतानि सुरतस्य मैथुनस्योपभोगायानीतानि तैरेव चन्द्रापीडमूर्तौ चन्द्रापीडस्य शरीरे देवतोचितां देवयोग्यामपचितिमर्चां संपाद्य विधाय मूर्तिमती देहधारिणी शोकवृत्तिरिवार्तरूपा पीडास्वरूपा क्षणेनेव समयेनेव रूपान्तरमाकारान्तरमागतेव विगतजीवितेव गतप्राणेवात एव शून्यमुखी चन्द्रापीडस्य मुखमाननमवलोकते पश्यतीत्येवंशीला पीडितेन पीडयोत्पीडितं व्याप्तं हृदयं वक्षो यस्या एवंविधापि बाष्पमोक्षमश्रुपातं रक्षन्ती रुन्धन्त्युद्दामा कठिना वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवंभूताच्छोकादपि खेदादपि मरणादपि मृत्योरपि कष्टतमामतिशयेन कृच्छ्रामवस्थां दशामनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती तथैव पूर्वोक्तरीत्या अङ्के उत्सङ्गे समारोपितं स्थापितं चन्द्रापीडचरणद्वयं यया सा दूरापदागमनं तेन खिन्नेनापि संजातखेदेनापि बुभुक्षितेनापि क्षुधितेनाप्यप्रतिपन्नान्यनङ्गीकृतो(तानि) स्नानपान-

१ काष्ठमयः. २ पूजानमस्कारेण. ३ प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रस्य. ४ प्रपन्ना. ५ महाश्वेताया तूष्णीम्. ६ सखीभ्यां च. ७ दर्शनार्हा. ८ मन्दं. ९ स्थापितावशेषरत्नवलया, स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेशग्रहणा, मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरभूषणा. १० स्नाना शुचि. ११ किंचिदपि. १२ अनुप्रक्षितम्. १३ अभ्यस्तम्. १४ अपूर्वं विलोम. १५ विलोमप्रकृतिना. १६ धूपानुलेपनादीनि. १७ आर्तिरूपा. १८ तत्क्षणेनैवागता, तत्क्षणेनैवोपगता. १९ पीडोत्पीडित.

स्नानपानभोजनेनापि मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तमशेषं दिवसमक्षिपत् ।

यथैव च दिवसमशेषं तथैव तां गम्भीरमेघोपरोधभीमामनवरतगर्जितध्यानकम्पितहृदयबन्धामाबद्धकलकलापिकुलकेकाकोलाहलाकुलितचेतोवृत्तिमुद्दामदर्दुरारटितबधिरितश्रोत्रेन्द्रियां दुर्दर्शतडित्संपातपीडितदिशमतिनिर्ह्लादापादितभुवनज्वरां ज्वलत्खद्योतनिकरजर्जरिततरुगहनतलतमःप्रसरभीषणतमां तमस्विनीमपि दूरीकृत्याबलासहभुवं भीतिमपरित्यक्तचन्द्रापीडचरणकमलाचेतितस्वशरीरखेदा जाग्रती समुपविष्टैव क्षणमिव क्षपां क्षपितवती। प्रातश्च तदुन्मीलितं चित्रमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य शनैः शनैः पाणिना स्पृशन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीत्—'प्रियसखि मदलेखे, न वेद्मि किं रुचेर्वशादुत निर्विकारतयैवेति । अहं तु तादृशीमेवेमां तनुमवलोकयामि । तत्त्वमपि तावदादरतो निरूपय' इति। एवमुक्ता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्—'प्रियसखि, किमत्र निरूपणीयम् । अन्तरात्मनो विरहाद्व्यापारमात्रकमस्यामुपरतम् । अन्यत्तादृशमेवेदं व्याकोशशतपत्राकारं मनागप्यनुन्मुक्तं

भोजनान्याप्लवपानभक्षणानि येन स तथा तेन मुक्त आत्मा येन स तथा तेनैवविधेन राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च कादम्बरीपरिच्छदेन च सह निराहारा निर्गतभोजना तमशेषं समग्रं दिवसं दिनमक्षिपन्निर्गमयामास।

यथैव च येन प्रकारेण दिवसमशेषं क्षपितवती तथैव तेन प्रकारेण समुपविष्टैवासेदुष्येव क्षणमिव क्षपां त्रियामां क्षपितवतीति दूरेणान्वयः । 'शर्वरी क्षणदा क्षपा' इति हैमः । अथ तां विशेषयन्नाह—गम्भीरो यो मेघस्तेनोपरोधः प्रतिबन्धस्तेन भीमा भीषणाम् । अनवरतं निरन्तरं यो गर्जितध्वानः स्तनितशब्दस्तेन कम्पितो हृदयबन्धो भुजान्तरबन्धो यया सा ताम् । आबद्धं मिलितं यत्कलं मनोज्ञं कलापिकुलं मयूरान्वयस्तस्य केकावाण्यस्तासां कोलाहलेन कलकलेनाकुलिता व्याकुलीकृता चेतोवृत्तिर्यया सा ताम् । उद्दामं भीषणं यद्दर्दुराणां भेकानामारटितं पूत्कृतं तेन बधिरितं बधिरीकृतं श्रोत्रेन्द्रियं यया सा ताम्। दुर्दर्शो दुर्निरीक्ष्यो यस्तडित्संपातो विद्युत्पातस्तेन पीडिता दिशः ककुभो यया सा ताम् । अतिनिर्ह्लादेनातिगर्जितेनापादितो विहितो भुवनस्य ज्वरस्तापो यया सा ताम् । ज्वलद्दीप्यमानो यः खद्योतानां ज्योतिरिङ्गणानां निकरः समूहस्तेन जर्जरितं शिथिलीभूतं यत्तरुगहनानां तलेऽधोभागे तमोऽन्धकारं तस्य प्रसरो विस्तारस्तेन भीषणतमामतिभयावहामेतादृशीं तमस्विनीं तमोयुक्तामप्यबलया सहभुवं सहोत्पन्नां भीतिं भयं दूरीकृत्य निराकृत्य । कीदृशी कादम्बरी । अपरित्यक्तमनुज्झितं चन्द्रापीडचरणकमलं यया सा । आचेतितोऽविचारितः स्वशरीरखेदो यया सा। जाग्रती जागरा क्षणमिव क्षपां क्षपितवतीत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **प्रातश्चेति** । प्रत्यूषे तदुन्मीलितं विकसितं चित्रमिव चित्रफलकालिखितमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य निरीक्ष्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वाणा पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीदभ्यधात् । किमुवाचेत्याह—हे प्रियसखि मदलेखे, अहं न वेद्मि न जाने । किं रुचेर्वशादभिलाषवशतः, उत निर्विकारतया निर्विकृततया वेति । अहं तु तादृशीमेव पूर्वावलोकितामेवेमां तनुमवलोकयामि पश्यामि । तत्त्वमपि तावदादरतः सम्भ्रमतो निरूपय विलोकयेति । एवमुक्ता प्रतिपादिता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्—हे प्रियसखि कादम्बरि, किमत्र निरूपणीयं विलोकनीयम् । अन्तरात्मनोऽन्तर्वर्तिजीवस्य विरहाद्वियोगाद्व्यापारमात्रकं परिस्फुरणादिकमस्याश्चन्द्रापीडस्य तनावुपरतं निवृत्तम् । अन्यत्तादृशमेव पूर्वावलोकनसदृशमेव । एतदेव स्पष्टयन्नाह—**इदमिति** । व्याकोशं विकसितं यच्छतपत्रं पद्मं तदाकार आकृतिर्यस्यैवंविधं मनागल्पमपि (?) प्रियासु(नुन्मु)क्तमरक्तमिदं प्रत्यक्षगतं वदनं मुखम् । ... ।

श्रिया वदनम्। तथा च संवेल्लिताग्रभागः स्निग्धः कुन्तलकलापः। तथैवेयमिन्दुशकलानुकारिणः कान्तिर्ललाटस्य। तादृशमेवेदमामुकुलितनीलोत्पलद्युतिहारि कर्णान्तायतं लोचनद्वयम्। तथैव चेमौवहसतोऽपि विकसिताविवोद्भासितकपोलमूलौ सृक्कोपान्तौ। तादृश एवाभिनवकिसलयच्छविरधरः। तथैव चेदं विद्रुमालोहितनखाङ्गुलीतलं पाणिपादम्। तदेवेदमविगलितसहजलावण्यसौकुमार्याणां सौष्ठवमङ्गानाम्। तत्सत्या सा भारती कपिञ्जलावेदितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि' इत्युक्तवत्यां मदलेखायामानन्दनिर्भरा महाश्वेतायै दर्शयित्वा चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती।

स तु विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एवावनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य चन्द्रापीडचरणौ रचिताञ्जलिर्जानुद्वयनावनौ स्थित्वा कादम्बरी व्यज्ञापयत्—'देवि, त्वत्प्रभावोऽयं यदेवास्मानपुण्यवतः परित्यज्य दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नेन्दुमण्डलद्युतिहारि वीक्ष्यते वदनम्। तथैव चेदं चरणयुगलमवभाति पुरेव प्रोत्फुल्लतामरसच्छायम्। तथैव च पुनः

शतपत्र कुशेशयम्' इत्यमरः। तथा च संवेल्लितश्चञ्चलोऽग्रभागो यस्यैवभूत' स्निग्ध. सचिक्कण कुन्तलकलाप केशसमूह। 'चिकुर कुन्तलो वाल कच केश शिरोरुह' इत्यमरः। तथैव चेयमिन्दुशकल चन्द्रखण्डमनुकरोतीत्येवशीलस्य ललाटस्यालीकस्य कान्तिर्द्युति। तादृशमेवेदमामुकुलितमाकुञ्चलित यन्नीलोत्पल नीलपद्म तस्य द्युति हरतीत्येवशील कर्णान्त यावदायत विस्तीर्ण लोचनद्वय नेत्रयुग्मम्। तथैव चाहसतोऽपि हास्यमकुर्वतोऽपीमौ। विकसिताविव विनिद्राविवोद्भासिते कपोलमूले याभ्या तावुद्भासितकपोलमूलौ। एवभूतौ सृक्कशोरोष्ठप्रान्तयोरुपान्तौ समीपौ। सृक्कशब्दोऽदन्त. क्लीवश्च। 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी' इत्यमरः। तादृश एवाभिनवो नूतनो य किसलय पल्लवस्तद्वच्छवि कान्तिर्यस्यैवभूतोऽधर ओष्ठ। तथैव पूर्ववदेवेद विद्रुम हेमकन्दलस्तद्वदालोहित रक्त नखा नखरा अङ्गुलय करशाखास्तलमधोभाग। नखाश्चाङ्गुलयश्च तल चेतीतरेतरद्वन्द्व। एतादृशौ पाणिपादौ यस्य तत्। 'प्राण्यङ्गतूर्य-'इत्येकवद्भाव.। तदेवेदमविगलितमच्युत यत्सहजलावण्य स्वाभाविकलवणिमा तेन सौकुमार्याणा मृदूनामङ्गाना हस्तपादाना सौष्ठव शोभनत्वम्। तत्तस्मात्कारणात्सा भारती वाणी सत्या यथार्था कपिञ्जलेनावेदितो निवेदितश्च शापवृत्तान्त सत्य इति सभावयामि संभावना करोमि। इत्युक्तवत्यामिति प्रतिपादितवत्या मदलेखायामानन्देन प्रमोदेन निर्भरा कादम्बरी महाश्वेतायै दर्शयित्वा दर्शन कारयित्वा चन्द्रापीडस्य चरणतले निबद्ध जीवित प्राणित यस्य स तथा तस्मै राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती दर्शन कारितवती।

स तु राजपुत्रलोको विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य स। सर्व एव समग्र एवावनितले निवेशित स्थापित शिर उत्तमाङ्ग येन स तथा। चन्द्रापीडचरणौ प्रणम्य नमस्कृत्य रचिताञ्जलिर्नियोजितकरो जानुद्वयेन नलकीलयुग्मेनावनौ पृथिव्या स्थित्वा कादम्बरी व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षीत्। का विज्ञप्ति चकारेत्याशङ्क्याह—**देवीति**। हे देवि कादम्बरि, अय त्वत्प्रभावो भवत्या एव माहात्म्य यदेवास्मानपुण्यवतः सुकृतरहितान्परित्यज्य दूरीकृत्य दूर दविष्ट गतस्यापि प्राप्तस्यापि देवस्य तादृशमेवेद प्रसन्न निर्मल यदिन्दुमण्डल चन्द्रबिम्ब तस्य द्युति कान्ति हरतीत्येवशील वदन मुख वीक्ष्यतेऽवलोक्यते। तथैवेद चरणयुगल पादयुग्ममवभाति शोभते। [illegible]। पुरेव पूर्ववदेव प्रोत्फुल्ल विकसित यत्तामरस कमल तद्वच्छाया कान्तिर्यस्य [illegible]। तथैव च पुन प्रसादस्यानुग्रहप्रत्याशालालस लम्पट हृदय चेत। अन्यच्चैतन्मनुष्यलोकेष्वदृयुगी-

---

१ [illegible], तदेवेदम्. २ लोचनयुगलम्. ३ [illegible]. ४ विहसितौ. ५ तथैव चेदम्. ६ अङ्गाना लावण्यम्. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० प्रसन्नमिन्दु, प्रसन्नप्रभमिन्दु. ११ अनिकारि. १२ प्रणम्यते. १३ [illegible].

प्रसादानुभवप्रत्याशालालसं हृदयम् । अन्यच्चैतन्मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः' इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना सपरिजना चोत्थाय स्वयमेवावचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतयोपनीतानि तयैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडचरणारविन्दाङ्केनोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत् । अन्येद्युश्च संजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत्—'प्रियसखि, देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिरवश्यमाशया शापक्षयादस्माभिरधुनात्र स्थातव्यम् । तदिममत्यद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय । येन नान्यथा मां संभावयतो दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य न पश्यतस्तथा करिष्यसि । न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारयितुम् । मया चोपरतमेवं देवमालोक्य न रुदितम् । सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि' इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गत्वागतया च तया 'प्रियसखि, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम् । एवं संदिष्टं तातेन चित्ररथेना-

---

नमर्त्यलोकेषु केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टमवलोकितं श्रुतमाकर्णितं यदस्माभिः पुण्यवद्भिरनुभूतं साक्षात्कृतम् । इत्यभिहितवति कथितवति राजलोके सह सखीजनेन वर्तते या सा ससखीजना, सहपरिजनेन परिच्छदेन वर्तते या सा सपरिजना चोत्थायोत्थानं कृत्वा स्वयमेव देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्यवचित्यावचयं कृत्वा स्नात्वा स्नानं विधाय निर्वर्तितो विहितश्चन्द्रापीडशरीरस्य पूजासंस्कारो यया सा । तत्र पूजार्चा, संस्कारोऽधिवासनम् । सकलमेव समग्रमेव राजलोकं शरीरस्य स्थितिर्यस्मात्तच्छरीरस्थितिर्भोजनं तस्य करणं विधानं तदर्थमादिदेशादेशं दत्तवती । निर्वर्तिते विहिते स्नानाशने येन स तथा तस्मिन् । तस्मिंश्च राजलोके सत्यात्मनापि स्वेनापि महाश्वेतयोपनीतान्यानीतानि तया महाश्वेतया सह तयैव सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृतो विहित आहारो ययैवंविधा च पुनस्तथैव पूर्ववदेव चन्द्रापीडचरणारविन्दाङ्केनोत्सङ्गेनोद्वहन्ती धारयन्ती तमपि दिवसमनयद्यापितवती । अन्येद्युरन्यस्मिन्काले चन्द्रापीडशरीरस्याविनाशोऽविनश्वरत्वं तं प्रति संजातः समुत्पन्नोऽतिशयेन दृढो दृढतरः प्रत्ययो विश्वासो यस्याः सा तथा मदलेखामवादीदभ्यधात्—हे प्रियसखि, देवस्य चन्द्रापीडस्येदं शरीरमुपचरन्तीभिरुपचारं कुर्वन्तीभिरा शापक्षयाच्छापक्षयं यावदस्माभिरधुना सांप्रतमवश्यं निश्चितमाशया वाञ्छयात्रास्मिन्देशेऽभ्यर्णे स्थातव्यम् । तदिद(म)त्यद्भुतमत्याश्चर्यं वृत्तान्तमुदन्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय कथय । येनान्यथान्यप्रकारेण मां कादम्बरीं संभावयतो विचारयतो मदीयेन दुःखेन वा न तिष्ठतः [illegible] । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य समेत्य न पश्यतो नालोकयतः मातापितराविति शेषः । तथा [illegible] करिष्यसि रचयिष्यसि । अहं तातं पितरमम्बां मातरं च दृष्ट्वावलोक्य शोकवेगं धारयितुं स्तम्भयितुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । मया चोपरतमेव निवृत्तमेव देवं चन्द्रापीडमालोक्य न रोदिमि(रुदितं) न रुदनं [illegible] (कृतम्) । निःसंशयितं निश्चितं जीवितं यस्यैवंविधे देवे चन्द्रापीडे न रोदिमि इति प्रतिपन्नः स्वीकृतो नियमोऽभिग्रहो यया सैवंविधा साहमधुना किमपरं रोदिमीत्यभिधायेत्युक्त्वा च तां मदलेखां व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

गत्वागतया च तत्र गमनं कृत्वा प्रतिनिवृत्तया च तया मदलेखया हे प्रियसखि, ते तवाभिवाञ्छितमीप्सितं सिद्धं निष्पन्नम् । तातेन चित्ररथेनाम्बया च मदिरयैव संदिष्टं कथितम् । एवमिति किमित्याशङ्क्याह—गाढ

त्वया च मदिरया गाढंगाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाघ्राय च वक्तव्यावयोर्वचनात् 'वत्से, कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता वत्सा द्रष्टव्येति । तदयमेवावयोः परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता वृतः । तत्राप्यपरं भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारः । तत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैवानन्दबाष्पनिर्भराननारविन्दं ते द्रक्ष्यावः' इत्यावेदिते निर्वृत्तेनान्तरात्मना दैवतवदुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये घननिरोधोर्द्वन्धादिवोन्मुक्ते जीवलोके प्रसरन्तीष्विवाशासु, फलभारावनम्रकलमवनपिञ्जरासु ग्रामसीमासु, काशकुसुमधवलास्वरण्यस्थलीषु, सेव्यतामुपगतेषु प्रासादतलेषु कह्लारहारिषु पल्वलेषु, कुमुदामोदशीतलासु यामवतीषु, सेफालिकापरिमलग्राहिषु, निशावसानमातरिश्वसु, चन्द्रप्रभाभिरामेषु प्रदोषेषु, उद्दामफुल्लेन्दीवररजोवाससुरभिषु वासरेषु, सलिलापसरणक्रमतरङ्ग्यमाणासु सुकुमारतीरसैकतरेखासु सुखोत्तारतामापन्नास्वापगासु, पङ्कपरिहरणशुष्केष्वप्रहतरूढतृणोलपच्छन्नेषु मन्दास्यानकर्दमोद्भिद्यमा-

---

गाढमिति । गाढंगाढं पुनः पुनरालिङ्ग्योपगूहनं कृत्वा शिरस्युत्तमाङ्गे उपाघ्राय चुम्ब्य चावयोर्वचनादस्मद्वापितादुक्तव्या भाषितव्या । हे वत्से, एतावन्तं कालं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता दुहितुःपतियुक्ता वत्सा पुत्री द्रष्टव्या विलोक्येति । तत्तस्मात्कारणादयमेवावयोः परम उत्कृष्ट आनन्दो यद्वत्सया पुत्र्या स्वयमेव जामाता वृतोऽङ्गीकृतः । तत्रापि वरणेऽप्यपरमन्यद्भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारः । तत्कल्याणैर्मङ्गलैः शापस्यावसाने प्रान्ते जामात्रा सहैवानन्दबाष्पेण निर्भरं यदाननारविन्दं मुखपद्मं ते तवावां द्रक्ष्यावः आलोकयिष्यावः । इत्यावेदिते कथिते निर्वृत्तेन स्वस्थेनान्तरात्मना दैवतवद्देववत्तच्चन्द्रापीडशरीरमुपचरन्त्युपचर्यां कुर्वन्त्यतिष्ठत्स्थितवती ।

अथेति । कियद्दिनानन्तरं जलदसमये मेघकालेऽपगतवति व्यतिक्रान्ते सति घनस्य मेघस्य निरोधोऽवग्रहः स एव बन्धस्तस्मादिवोन्मुक्ते पृथग्भूते जीवलोके सत्याशासु दिशासु प्रसरन्तीष्विव प्रसर्पन्तीष्विव, फलभारेण सस्यवीवधेनाग्रनम्राण्यवनतानि यानि कलमाः शालयस्तेषां वनान्यरण्यानि तैः पिञ्जरासु पीतरक्तासु ग्रामसीमासूपशल्येषु । 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इति हैमः । काशकुसुमैर्धवलासु श्वेतास्वरण्यस्थलीषु, सेव्यतामुपगतेषु प्राप्तेषु प्र(प्रा)सादतलेषु सौधानामधोभागेषु, कह्लारेण सौगन्धिकेन हारिषु मनोहरेषु पल्वलेष्वाखातसरःसु, कुमुदानां कैरवाणामामोदेन शीतलासु शिशिरासु यामवतीषु रात्रिषु, सेफालिका वल्लीविशेषस्तस्याः परिमलमामोदं गृह्णन्तीत्येवंशीलेषु निशाया रात्रेरवसानं प्रान्तस्तस्य मातरिश्वसु वायुषु सत्सु, चन्द्रप्रभाः शशिज्योत्स्नास्ताभिरभिरामेषु मनोहरेषु प्रदोषेषु यामिनीमुखेषु । 'प्रदोषो यामिनीमुखम्' इति हैमः । उद्दामफुल्लानि विकसितानि यानीन्दीवराणि नीलकमलानि तेषां रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभिषु सुगन्धिषु वासरेषु दिनेषु सत्सु, सलिलस्य पानीयस्यापसरणं दूरीभवनं तस्य क्रमस्तेन तरङ्ग्यमाणासूत्कलिकायमानासु सुकुमारः मृदुः यत्तीरं तटं तस्य सैकतरेखासु जलोज्झितस्थलपङ्क्तिषु सुखेनोत्तारः उत्तरणं तस्य भावः सुखोत्तारता तामापन्नासु प्राप्तास्वापगासु नदीषु सत्सु, पङ्कस्य कर्दमस्य परिहरणं दूरीकरणं तेन शुष्केषु वप्रेषु । 'वप्रः स्याद्... ...पि । वप्रमाहुः सशुष्कमानशकरमासयोः.' इति विश्वः । अप्रहतान्यविनष्टानि यानि ... प्रादुर्भूतानि तृणानि यवसानि तेषामुलपाः समूहास्तैश्छन्नेष्वाच्छादितेषु । मन्दस्तुच्छो य आस्थानो-

---

१ गाढंगाढमालिङ्ग्य. २ दात्मेव. ३ नत्कानिपर्येनैव कालेन. ४ निर्भरमाननं. ५ निर्वृतेन. ६ बन्धात. ७ फ... ..., ... ८ आदिशास्तु. ९ पादपतलेषु. १० कुसुम ११ सेफाली, काली. १२ सलि... १३ ... सुकुमारतीरसैकतरेखासु. १४ स्तोल्प.

नाभिनवपदवीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्त्मसु जम्बालविगमात्सर्वतस्तुरगखुरसहासु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यजिज्ञपत्—'देवो युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्भिर्यथावृत्तं सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं लोकार्तिहरायावनितलपतये देवदेवाय तारापीडायावेदयत' इत्येवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन्—'यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्क्रमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवकृतं कुतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेरयत्यस्मान् । यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलभ्य एवायमर्थः, ततो युज्यतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपालभ्य प्रतिगमनम् । अथ नयनविषयगामी । तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतर चरणपरिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसादं

ऽशुष्क. पङ्ककर्दमस्तेनोद्भियमाना प्रादुर्भूयमानाभिनवा प्रत्यग्रा पदवी मार्गो येषु तानि तेषु । पुनरपि पार्थिवलोकेन राजलोकेन प्रवर्तितेषु क्षुण्णेषु प्राञ्जलवर्त्मसु सुकुमारमार्गेषु सत्सु । जम्बालविगमात्कर्दमापगमात्सर्वतोऽभितस्तुरगानामश्वाना खुरा. शफास्तान्सहन्ते क्षमन्ते इति तुरगखुरसहास्तास्त्वेवविधासु भूमिषु वसुधास्वेकदैकस्मिन्समये चन्द्रापीडस्य चरणयोर्मूल समीप तत्रोपविष्टा स्थिता कादम्बरीमुपसृत्य समीपमागत्य मेघनादो व्यजिज्ञपज्ज्ञापयामास । कि तदित्याह—**देवेति** । देवो युवराजश्चन्द्रापीडश्चिरयति विलम्बयतीत्युत्ताम्यतोत्प्राबल्येन खेद कुर्वता हृदयेन चेतसा देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च वार्ताहरा लेखहारका प्रहिता प्रेषिता· । ते च वार्ताहरा देव्या. शोक एव शल्य शरीरान्तर्गतलोहखण्डस्तस्य घटना रचना परिहरद्भिर्वर्जयद्भिरस्माभिर्यथावृत्त यथाभूत सर्व समग्रमाख्याय कथयित्वाभिह(हि)ता. कथिता । भवता युष्माक हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसदेष्टव्य न प्रतिकथनीयम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तत्तस्मात्कारणादकृतो विलम्ब कालक्षेपो यैरेवविधा एव गत्वा गमन कृत्वैवाखिल समग्र वृत्तान्तमुदन्त लोकाना जनानामार्ति पीडा तस्या हरायावनितलपतये भूतलस्वामिने देवदेवाय राजाधिराजाय तारापीडायावेदयत निवेदयत । इत्येवमभिहिता कथितास्तु तेऽस्मान्मन्यो क्रोधस्य निर्भरो येष्वेतादृशा प्रत्यवदन्प्रत्यूचु । कि तदित्याशयेनाह—**यथेति** । यथा येन प्रकारेण भवद्भि· कथितमुक्त तत्तथा तेन प्रकारेणास्तु । क्रमागत परम्परायात स्नेह प्रेम, भक्तिराग यत्नेन ज्ञानम्, अनुवृत्तिरनुवर्तन वा तिष्ठत्वास्ताम् । पर कार्यस्य कृतस्य गौरव गुरुत्व तेन कृत विहित कुतूहलमेव कौतुकमेव देवस्य चन्द्रापीडस्यावलोकन वीक्षण प्रत्यस्मान्बलाद्धठात्प्रेरयति नोदयति । यदि भवतामपि केवल वार्ता वार्तामात्रेण [उप]लभ्य प्राप्य एवायमर्थ प्रयोजनम् । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमर । ततो युज्यते घटतेऽस्माक भवद्भ्य समुपलभ्य कथयित्वा प्रतिगमन प्रतियानम् । अथ नयनविषय चक्षुर्गोचर गच्छतीति गामीत्यर्थ· । तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणोऽशुभकृत्यकारिणो ये न देव पश्यन्त्यवलोकयन्ति । अस्माभिरपि देवस्य चिरतर चिरकाल चरणपरिचर्यया पादसेवयात्मा पवित्रित एव । अस्माकमपि सर्वदा सर्वदा दर्शनगोचरमवलोकनविषय यदवस्थानमवस्थितिस्तेन प्रसादमनुग्रह देव कृतवानेव विहितवानेव ।

कृतवानेव देवः । किमद्य जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य विसृज्यामहे । त एव वयं पादलग्नाश्वरणरेणवः । यद्विज्ञाप्य देवी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं देवदेवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वास्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः' इत्यावेदिते 'देवी प्रमाणम्' इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे तत्कालं समुत्प्रेक्षितानाश्वास्य श्वशुरकुलवैक्लव्याद्विलीयमानेव शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्यामुद्गद्‌गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी कथंकथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच—'स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवमेवमेव याताः सन्तः किमुच्यन्ताम् । अपि च वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते । किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवा वल्लभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहसद्भावनया[11] सद्वृत्त्या न पश्यन्तीत्यघटमा[12]नकमिदम् । तदपरिलम्बितं प्रवेश्यताम् । पश्यन्तु देवम् । सफलयित्वा[13]गमनपरिश्रमेण सार्धं

किं जातं किं जज्ञे येन देवस्य चन्द्रापीडस्य पादारविन्दस्य चरणकमलस्य वन्दना नमस्कृतिः सैव प्रसादस्तेनासंविभज्यासंविभागीकृत्य विसृज्यामहे । ते तव वयं पादलग्नाश्वरणरेणव पादधूलयः । त(य)द्विज्ञाप्य विज्ञप्तिं कृत्वा देव(वी) कादम्बरी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकमागमनपरिश्रमं भवान्मेघनादः सफलयतु सफलीकरोतु । अन्यथोक्तवैपरीत्ये एतावतीं भूमिमागत्य संभवे सति दर्शनयोग्यतायां सत्यामप्रत्यक्षीकृतं युवराजशरीरं यैस्तेऽप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरास्ते च ते गताश्चेति कर्मधारयः । एवंविधा गताः सन्तो वयं देवदेवेन तारापीडेन किं वक्तव्या किं कथनीयाः । अस्माभिर्देवस्तारापीडः किं विज्ञापयितव्यः किं वा निवेदयितव्य इत्यावेदिते ज्ञापिते देवी प्रमाणं यदादिशति देवी तत्कर्तव्यमिति विज्ञाप्य निवेद्य तूष्णीं स्थितवति मौनं कृतवति मेघनादे तत्कालं समुत्प्रेक्षितं वितर्कितमनाश्वास(स्य)माश्वासनावर्जितं श्वशुरकुलस्य स्वपतिवंशस्य वैक्लव्यं विह्वल[ता] यया सा तथा । शुचा शोकेन विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवान्तः संचितं मध्ये संघातीकृतं बाष्पमश्र्वाकुलिते व्याकुलीभूते तरले चञ्चले तारके कनीनिके ययोरेवंभूताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामापिबन्ती पानं कुर्वन्ती उत्प्राबल्येन गद्गदिकया गद्गदस्वरेणावगृह्यमाणो निरुद्ध्यमानः कण्ठो यस्याः सा तथा । कथंकथमपि महता कष्टेन चिराद्बहुकालेन कादम्बरी प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । हि निश्चितम् । तैर्लेखहारकैरगमनमयानमङ्गीकृतं स्वीकृतं तत्स्थान एव युक्तमेव । देवं चन्द्रापीडमनवलोक्यानिरीक्ष्यैवमेव यथागतं तथैव याताः पश्चाद्वलिताः सन्तस्तत्र ते किमुच्यतां किं कथ्यताम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । अयमेवंविधो वृत्तान्त उदन्तो लोकातीतोऽनिर्वचनस्वरूपो यत्र यस्मिन्वृत्तान्तेऽ[व]लोकनेनापि निरीक्षणेनापि न संप्रत्ययो न विश्वासः समुत्पद्यते संजायते । अनालोकनेनाप्यनिरीक्षणेनापि किं पुनर्भण्यते । सुतरामविश्वासो भवत्येवेति भावः । कैतवमात्रेण केवलदम्भेनोपदर्शिताः प्रकटिताः प्रेमपल्लवाः स्नेहकिसलया यैस्ते तथा । वल्लभतममतिशयेन प्रियं जीवितं प्राणितं येषामेवंविधा वयमपि तं चन्द्रापीडं यावत्पश्यामोऽवलोकयामस्तर्ह्येते लेखहारका अनपेक्षिता असमीहिताः प्राणवृत्तयो यैरेवंभूताः स्नेहस्य सद्भावो विद्यते यस्यामेवंविधया स्नेहसद्भावनया सद्वृत्त्या सदनुचरा न पश्यन्ति न विलोकयन्तीत्यघटमानकमयुक्तमिदम् । तदपरिलम्बितमविलम्बितं प्रवेश्यतां प्रवेशं कार्यताम् । देवं चन्द्रापीडं पश्यन्त्ववलोकयन्तु । आगमनपरिश्रमेण प्रयासेन सार्धं लोचने नेत्रे सफलयित्वा

---

१ [illegible] २ कृतशरीर ३ देवेन. ४ च. ५ तत्काल ६ गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा, उद्गद्गदिकावगृ[illegible] [illegible] ७ देवमेवम् ८ किमुच्यताम्, किमुच्यन्तां त एव ९ अयमेवंविधो [illegible] १० पल्लवा ११ सद्भावनीया, १२ अघटमानम् १३ सफलयन्तु.

लोचने ततो यास्यन्ति' इत्याज्ञानन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव समं बाष्पपातेन पञ्चाङ्गालिङ्गितमहीतलांश्चन्द्रापीडचरणवन्दनसद्भावनिहितोत्पक्ष्मनिभृतदृष्टींस्ताननन्यदृष्टिश्चिरमिवालोक्य कादम्बरी स्वयमेवाभाषत—'भद्रमुखाः, परित्यज्यतामयं क्रमागतस्नेहसद्भावसुलभः शोकावेगः। यत्खल्वनालोचितावधि दुःखावसानमेव दुःखं तन्मरणभीरोर्भवतु नाम शोकावेगाय। यत्पुनः सुखोदर्कं तत्पुरःस्थितया सुखप्रत्याशयैवान्तरितं नापतति हृदये। तदेष वृत्तान्त एवंविधो येन न केवलमत्र निरवकाशता शोकस्य प्रत्युत सुदूरभिन्नवृत्तेर्विस्मयस्यावसरः। किमत्र परिबोधनेन। अन्यत्रादृष्टपूर्वो मनुष्येषु प्रत्यक्षीकृत एवायं वृत्तान्तः। भवद्भिरपि दृष्टं च पुरेवाक्षततनोर्देवस्य वदनम्। संभाषणापि या देवेन विना न संभवति सापि संभावितैव। तद्गम्यतामधुना वार्तोत्सुकमतेर्देवस्य पादमूलम्। न चायं प्रत्यक्षदृष्टोऽप्युपरतशरीराविनाशवृत्तान्तः प्रकाशनीयः। दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरसि तिष्ठत्येतदेवावेदनीयम्। अतः कारणादुपरतिः खल्ववश्यंभाविनी प्राणिनां कथंचित्प्रत्ययमुत्पादयति। शरीरविनाशः पुनः प्राणैर्विनाकृतानां दृश्यमानोऽप्यश्रद्धेय एव। तदस्यावेदनेन सुदूरस्थितमपि गुरुजनं मरणसंशये

कृतार्थीकृत्य ततस्तदनन्तरं यास्यन्ति गमिष्यन्तीत्याज्ञा निर्देशस्तदनन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव दविष्ठादेव बाष्पपातेनाश्रुपातेन सम द्वे जानुनी, द्वौ करौ, उत्तमाङ्गं चेति पञ्चाङ्गैरालिङ्गितमाश्लिष्टं महीतलं भूमीतलं यैस्ते तथा तान्। चन्द्रापीडस्य चरणयोः पादयोर्वन्दनं नमस्करणं तस्य सद्भावेऽस्तित्वे निहिता स्थापिता उदूर्ध्वं पक्ष्म नेत्ररोम यासामेवंविधा निभृता निश्चला दृष्टयो दृशो येषां तथा तान्। न विद्यतेऽन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्याः सैवंभूता कादम्बरी चिरमिव चिरसदृशमालोक्य निरीक्ष्य स्वयमेवात्मनैवाभाषतावोचत। किं तदित्याह—**भद्रेति**। भो भद्रमुखाः शुभाननाः, क्रमागतः परम्परायातो यः स्नेहसद्भावः प्रेमसत्ता तेन सुलभः सुप्रापोऽयं शोकावेगः शुग्रयः परित्यज्यतां परिमुच्यताम्। अनालोचितोऽविमृष्टोऽवधिर्मर्यादा यस्य तत्तथा दुःखमेवावसाने प्रान्ते यस्यैवं तद्दुःखमेव मरणभीरोः कातरस्य। खल्विति निश्चयेन। शोकावेगाय भवतु। यत्पुनः सुखं सुखकृदुदर्कं आयतिजन्यं फलं यस्यैवंभूतं दुःखं पुरःस्थितयाग्रे वर्तमानया सुखप्रत्याशयैव सौख्यलिप्सयैवान्तरितं व्यवहितं हृदये चित्ते नापतति नागच्छति। 'आयतिस्तूत्तरः कालः उदर्कस्तद्भवं फलम्' इति हैमः। तत्तस्माद्धेतोरेष वृत्तान्त उदन्त एवंविधो येन कारणेन केवलमत्र शोकस्य शुचो निरवकाशता निःप्रवेशता प्रत्युत सुदूरं भिन्ना वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवंभूतस्य विस्मयस्याश्चर्यस्यावसरः प्रस्तावः। अत्रास्मिन्विषये परिबोधनेन ज्ञापनेन किम्। न किमपीत्यर्थः। एतदेव विशिनष्टि—अन्यत्र मनुष्येष्वदृष्टपूर्वोऽनवलोकितपूर्वोऽयं वृत्तान्तो भवद्भिरपि युष्माभिरपि प्रत्यक्षीकृत एव। साक्षात्कृत इत्यर्थः। अक्षततनोरखण्डितशरीरस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य वदनं पुरेव दृष्टमवलोकितम्। संभाषणाप्यन्योन्यालापोऽपि या देवेन विना न संभवति नोपपद्यते सापि संभाषणापि संभावितैव संभावनाविषयीकृतैव। [illegible] तत्तस्मात्कारणाद्वार्तायां प्रवृत्तौ उत्सुकोत्कण्ठिता मतिर्बुद्धिर्यस्यैवंविधस्य देवस्य तारापीडस्य पादमूलं [illegible] मपि युष्माभिरधुना गम्यतां यायताम्। अयं प्रत्यक्षदृष्टोऽपि साक्षान्निरीक्षितोऽप्युपरत [illegible] तस्याविनाशस्तथैवावस्थानं तस्य वृत्तान्त उदन्तो न च प्रकाशनीयो न प्रकटीकार्यः। [illegible] नाह—**दृष्ट इति**। अच्छोदसरसि तिष्ठति विद्यते दृष्टो विलोकितोऽस्माभिरेतदेवावेदनीयं [illegible] कारणादुपरतिर्मरणम्। खलु निश्चयेन। प्राणिनामवश्यंभाविनी कथंचित्प्रत्ययं विश्वासमुत्पादयति। [illegible] कृतानां रहितानां शरीरविनाशः पुनर्दृश्यमानोऽपि विलोक्यमानोऽप्यश्रद्धेय [illegible] एव। [illegible] वेदनेन ज्ञापनेन सुदूरस्थितमप्यतिदूरस्थितमपि गुरुजनं [illegible] मरणसंशये [illegible]

निक्षिप्य वर्तमाने प्रयोजनमेव नास्ति । प्रत्यागतजीविते जीवितेश्वरे स्वयमेवायमत्यद्भुतभूतोऽर्थो गुरुजनेष्वाप्रकटीभविष्यति' इत्येवमादिष्टाश्च ते [2]व्यज्ञापयन्—'देवि, किं[3] विज्ञापयामः । द्वाभ्यामेवापरिज्ञानमस्य वस्तुनः संभवेदगमनेनास्मदीयेनाकथनेन वा । तदस्माकं तु हस्ते[4] द्वयमप्येतन्नास्ति । युवराजवैशम्पायनयोर्वार्ता[5] विना दुःखं तिष्ठता देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन स[6]भाव्य प्रेपितानामप्रोषितजीवितानाम[7]गमनं तु दूरापेतमेव । गत्वापि दयिततमतनयवार्ता श्रवणलालसस्य राज्ञो देव्या आर्यशुकनासस्य दुःखप्लुताक्षीण्युद्वीक्ष्य मुखानि निर्विकारवदनानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव' इति विज्ञापिता तैरेवमेतदित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीत्—'मेघनाद, वेद्मि संस्तुतजनस्यैतदनुचितमिति । तथापि गुरूणां चेतःपीडाम[9]वेक्ष्यमाणया मयैवमभिहितम् । इतरदपि दुःखम[10]आयाति । कीदृशं भवति किं पुनरिदं महावज्रपतनसदृशम् । तदेतदपि भवतु । एभिः सहापरः कश्चिच्छ्र[11]द्धेयवचाः प्रत्यक्षदृष्टसकलवृत्तान्तः संप्र[12]त्ययाय व्रजतु' इति । एवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत्—'देवि, राजलोके तु का कथा । भृ[13]त्यवर्गोऽपि सकल एवायं कन्दमूलफलाशी निश्चयं कृत्वास्थितो यथा-

---

मान प्रयोजनमेवार्थ एव नास्ति । प्रत्यागत पश्चादागत जीवित यस्यैवंविधे जीवित ईश्वरे चन्द्रापीडे स्वयमेवायमद्भुतभूतोऽर्थो गुरुजनेषु श्वशुरकुलेष्वासमन्तात्प्रकटीभविष्यति सर्वं विदितं भविष्यति । इत्येवमादिष्टाः कथिताश्च ते व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । हे देवि, किं विज्ञापयामः का विज्ञप्तिं कुर्मः । अनिवेदनरूपस्यास्य वस्तुनो द्वाभ्यामेवापरिज्ञानं संभवेत् । एतदेव स्पष्टयन्नाह—**अगमनेनेति** । अस्मदीयेनागमनेनायानेनाकथनेन वा निवेदनेन वा । तद्द्वयमप्यस्माकं तु हस्ते पाणौ नास्ति । अस्मदधीनं न विद्यत इत्यर्थः । तत्प्रदर्शयन्नाह—**युवराजेति** । युवराजश्चन्द्रापीडो वैशम्पायनो मन्त्रिसुत एतयोर्वार्तां प्रवृत्तिं विना दुःखं तिष्ठता कृच्छ्रेण स्थितिं कुर्वता देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च संभाव्य विचार्य प्रेपितानां प्रहितानामप्रोषितजीवितानामनृतानामगमनं तु दूरापेतमेव दूरापास्तमेव । द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिपन्नाह—**गत्वेति** । तत्र गत्वापि दयिततमोऽतिवल्लभो यस्तनयः सुतस्तस्य वार्ता प्रवृत्तिस्तस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्र लालसस्य सस्पृहस्य राज्ञो देव्या आर्यशुकनासस्य दुःखेन प्लुतानि त्रुटितान्यक्षीणि येष्वेवंविधानि मुखानि वक्त्राण्युत्प्राबल्येन वीक्ष्य निरीक्ष्य निर्विकारवदनानां शोकादिविकृतिवर्जितानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव दुष्करमेव । तैर्लेखहारकैरिति विज्ञापितेति निवेदिता एवमेतत्सत्यमेवेदमित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीदब्रवीत् । किं तदित्याह—**मेघनादेति** । हे मेघनाद, अहं वेद्मि जानामि संस्तुतजनस्य परिचितजनस्यैतदनिवेदनरूपमनुचितमयोग्यमिति । तथापि गुरूणां श्वशुरादीनां चेतःपीडामवेक्ष्यमाणया विलोकयमानया मयैतत्पूर्वोक्तमभिहितं कथितम् । इतरदप्येतद्भिन्नमपि दुःखमायाति । तदा कीदृशं महावज्रपतनसदृशं महापविपाततुल्यं भवति । किं पुनरिदं दुःखम् । तदेतदपि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन वज्रपतनोपमं दुःखमपि [भवतु]पततु । परमेभिर्लेखहारकैः सह श्रद्धेयं मान्यं वचो यस्य न तथा प्रत्यक्षं दृष्टोऽवलोकितः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो येनैवंविधोऽपर एतद्भिन्नः कश्चित्संप्रत्ययाय विश्वासाय व्रजतु गच्छतु । एवमादिष्टस्त्वेवं प्रोक्तस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत् । हे देवि, राजलोके नृपवर्गे तु(तु) का कथा वार्ता वा कथ्यते । सकल एवायं भृत्यवर्गोऽपि सेवकसमूहोऽपि कन्दमूलफलान्यश्नातीत्येवंशील इति निश्चयं निर्णयं कृत्वा स्थितोऽस्ति निषिद्धोऽस्ति । कोऽयं निश्चय इत्यपेक्षायामाह—**यथेति** । यथास्माकं मध्या-

---

१ [illegible] प्रत्यागतजीविते [illegible]. २ व्यज्ञपयन्. ३ किंचिद्विज्ञापयाम ४ हस्ताद ५ विना वार्ताम्, वार्तया [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible]दस्माननुचितमशक्यमेव ९ अवेक्षमाणया, अपेक्षमाणया. १० आप[illegible] ११ [illegible] १२ व्रजतु सप्रत्ययायेति १३ भृत्यवर्गोऽपि

स्माकं मध्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति । भृत्या अपि त एव ये संपत्तेर्विपत्तं सविशेषं सेवन्ते । समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति । आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते । स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते । क्षिप्यमाणा नापरागं गृह्णन्ति । उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते पृष्टा हितंप्रियं विज्ञपयन्ति । अनादिष्टाः कुर्वन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति । पराक्रम्य न विकत्थन्ते । विकथ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति । महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते । दानकाले पलाय्य पृष्ठतो निलीयन्ते । धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते । जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति । गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषं हृदयाराधने, व्यसनमानानावलोकने, वाचालता गुणग्रहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः । ये च विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जडा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते । तत्सर्वमेवं स्थितो भूत्यलोकः

देकेनापि देवपादाश्चन्द्रापीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तव्यं न व्याघुट्य यानमिति । भृत्या अपि अनुचरा अपि त एव ये संपत्तेः सपत्तितः सपत्तौ(विपत्तौ) विपदि सविशेषं पूर्वतोऽधिकं सेवन्ति(न्ते) सपर्यां कुर्वन्ति समुन्नम्यमानाः समुन्नतिं प्राप्यमाणाः सुतरामत्यर्थमवनमन्ति नम्रीभवन्ति । आलाप्यमाना सभाष्यमाणाः समं आलापो येषां ते समालापाः सदृशभाषिणो न संजायन्ते न भवन्ति । स्तूयमाना नूयमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति । क्षिप्यमाणास्तिरस्क्रियमाणा नापरागं विरक्ततां गृह्णन्त्याददते । उच्यमाना । विरुद्धमिति शेषः । भाष्यमाणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवन्ते । पृष्टा अनुयोजिता हितं च तत्प्रियं च हितप्रियं विज्ञपयन्ति निवेदयन्ति । अनादिष्टा अकथिता कुर्वन्ति । कार्याणीति शेषः । कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति । पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा न विकत्थन्ते न श्लाघन्ते । विकथ्यमाना अपि श्लाघ्यमाना अपि लज्जां त्रपामुद्वहन्ति धारयन्ति । महाहवेषु महारणेष्वग्रतो ध्वजभूता इव केतुभूता इव लक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते । 'अभ्यामर्दः समाघातः सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । दानकाले पलाय्य पलायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति । धनाद्द्रव्यात्स्नेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति । जीवितात्प्राणितात्पुरोऽग्रे । स्वामिन इति शेषः । मरणं मृत्युमभिवाञ्छन्त्यभिलषन्ति । गृहादपि सौधादपि स्वामिपादमूले स्वकीयाधिपचरणोपान्ते सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति । येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा । हृदयाराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः । आननावलोकने मुखनिरीक्षणे व्यसनमासक्तिः । वाचालता मुखरता गुणग्रहणे परगुणानां शौर्यादीनामादाने । भर्तुः स्वामिनोऽपरित्यागेऽमोचने कार्पण्यं कृपणत्वम् । ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति सत्यप्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयोऽस्वाधीना अनायत्ता सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा । पश्यन्तोऽपि विलोकयन्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव । परच्छिद्रान्वेषणेऽन्धत्वमिति भावः । शृण्वन्तोऽपि कर्णयन्तोऽपि बधिरा इव । परापवादश्रवण इत्यर्थः । वाग्मिनोऽपि वचस्विनोऽपि मूका अवाचा इव । परदूषणवक्तव्यतायामिति भावः । 'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः । जानन्तोऽपि [illegible] जडा इव मूर्खा इव । प्रभुप्रतिपादितकथादिश्रवणेष्वित्यर्थः । कराश्च चरणाश्च करचरणम् । '[illegible]' इत्येकवद्भावः । अनुपहतमखण्डितं करचरणं येषां ते तथाविधा अपि पङ्गव इव श्रोणा इव, [illegible] [illegible] इव अकिंचित्करा निरर्थकाः स्वात्मनः स्वस्वामिनोऽर्पणेच्छिन्ना [illegible] [illegible]

देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी' इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरितकनमानं[1] कुमारवालसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत्[2] ।

अथ सुवहुदिवसापगमे[3] वार्ता[4] विनोत्ताम्यन्ती[5] चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं[6] कर्तुमवन्तीनामनगरीदेवतानामवन्तीमातृणामायतनं[7] निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्धसे । प्रसन्नास्तेऽवन्तिमातरः । परागता युवराजवार्ताहराः[8]' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितात्[9] परिजनादुपश्रुत्यानन्दवाष्पजललुलितया जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चिरं दृष्ट्वा ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता पूत्कृत्य[11] प्राकृतेव[12] वार्ता 'केनेदममृतं मे वाक्छलाद्वृष्टम्, कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जाता, केन दृष्टाः[13] कियद्दूरे वर्तन्ते, किं वा तैः[14] कथितं कुशलं मे वत्सस्य' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनसंबन्धशः[15] प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनेनागतः[16] 'युवराजः कियद्दूरे भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु क्व वर्तते, क्व वा भवद्भिर्यात्वा[17] दृष्टः, क्व वातिकष्टस्तेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धारा-

---

चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । तत्तस्मादाज्ञापितमादिष्टं कृतं निष्पादितं देवीकादम्बर्यवधारयतु जानातु । इत्युक्त्वेत्यभिधाय मेघनादस्त्वरित[क]नामानं कुमारवालसेवकं चन्द्रापीडभृत्यमाहूयाह्वानं कृत्वा तैर्लेखहारकैः सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

अथेति । तत्प्रेषणानन्तरं सुबहूनामनेकेषां दिवसानामपगमे सति वार्तां प्रवृत्तिं विनोत्ताम्यन्ती खेदं कुर्वन्ती चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्तुं विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां विशालापुरीदेवानामवन्तीमातॄणां प्राख्याया मातरः सप्त तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि । प्रसन्नास्ते तवावन्तिमातरः । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रापीडकिंवदन्तीकथकाः । संदेशहरा इत्यर्थः । परागताः समायाता इति सहसैवैकपद एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितात्परिजनात्सेवकजनादुपश्रुत्याकर्ण्यानन्दवाष्पजलं हर्षाश्रुपानीयं तस्मिँल्लुलितया लुठितया जलक्लिन्नया । नीलसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव जलयुक्तनीलपद्ममालयेवार्चयन्ती पूजयन्तीव विक्षेपेण दीर्घया दृष्ट्या दृशा चिरं चिरकालं ककुभो दिशो दृष्ट्वावलोक्य पर(रि)भ्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः शिशुर्यस्याः सा तथा । 'बालोऽर्भके च मूर्खे स्यात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पूत्कृत्योच्चै रटित्वा प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडिता केन वार्ताकेन वाक्छलाद्वचनोपवेरिदममृतं पीयूषं वृष्टम् । तेन वचनच्छलादमृतमेव वृष्टमिति भावः । अस्मिञ्जने कस्य पुंसोऽनुकम्पा दया जाता समुत्पन्ना । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । क्व वा दृष्टाः कुत्र दृष्टाः । कियद्दूरे दविष्ठे वर्तन्ते । किं वा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य कुशलं कल्याणमितीतस्ततः पृच्छन्त्येव प्रश्नं कुर्वन्त्येव तांल्लेखहारकान्दूरत एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । त्वरितकसमेतांस्ताँल्लेखहारकानालोक्य निरीक्ष्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्वानायाहूतायादिदेशाज्ञा[पि]तवती । कथंभूतांल्लेखहारकान् । इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं चरणन्यासं पृच्छ्यमानानपि प्रश्नविषयीक्रियमाणानप्यदत्तवचनोऽर्पितप्रतिवचसः । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—**यथादर्शनेति** । यथादर्शनं यथावलोकनं तस्य संबन्धः संबन्धेभ्यः प्रधावितेनातित्वरितेन नरपतिप्रतिबद्धेन नृपसक्तेनाप्रतिबद्धेन राजसपर्यावर्जितेन चोज्जयिनीनिवासिना विशालावास्तव्येन जनेनागतः समायातो युवराजश्चन्द्रापीडो भवद्भिर्युष्माभिः कियद्दूरे परित्यक्तो मुक्तः । एतेषु दिवसेषु क्व वर्तते । भवद्भिर्युष्माभिर्लेखहारकैः क्व वा कुत्र यात्वा गत्वा दृष्टोऽवलोकितः । तेन युवराजेन वाहनमात्रसाधनेन केवलाश्वसैन्येनातिकष्टोऽतिदुःसहो धाराधरागमो जलदसमयः क्व

---

१ त्वरित. २ कुमारमेघदत्त. ३ अथ ना बहु. ४ वार्तया. ५ उत्ताम्यन्ती. ६ उपयाचितकम्. ७ अवन्तीनगरदेवतानामवन्तीमातृणाम्; अवन्तिनगरदेवतानामवन्तिमातृणाम्. ८ वार्ता. ९ ससंभ्रमप्रतिधाविताव्. १० परिचारिकाजनात्. ११ पूत्कृत्य. १२ प्राकृतेव. १३ दर्शने. १४ तेन, जनेन. १५ यथादर्शनं सबशः. १६ अनुगत.; आयातः. १७ गत्वा.

धरागमः । तुरगपृष्ठगतस्य मन्ये वहत एवास्यापक्रान्तस्त्वरितक एतद्वेत्ति, किमनेन वेदितेनापि । एतत्कथयतु यदर्थमयं क्लेश. कृतो युवराजेन । स दृष्टो वैशम्पायन' प्रत्यानीतो वा । मिलितोऽस्य पत्रलेखासहितो मेघनाद: । दत्तः कथं कश्चिदपि संदेशो देववर्धनेन । मे मित्रमेवासावद्यारभ्य राभसिकतयैव विनाशं बलाद्गतस्य बालधर्मणो वत्सस्य बिभेम्येव वार्तां पृच्छन्नपि । जीवत्यसावस्य वाजी यो युवराजेन प्रसादीकृतः । प्रसीदत । सादिनो प्रथमल पृथुवर्मणो मातुलस्य मे कथयत वार्ताम् । उत्प्रेक्षामहे महानश्ववारैरनुभूतः क्लेश इति । कुशल महाश्वपतेरश्वसेनस्य । श्वशुरोऽसावस्माकम् । विस्मयः कृतोऽस्मत्पित्रापि, यच्चिह्नकमपि भवतां हस्ते न किंचित्प्रहितम् । आहितभर एवासौ युवराजभवने दृष्टो भवद्भिर्भ्राता मे भरतसेनः । सपरिजनस्य सेनापतेर्भद्रं भद्रसेनस्य । सेवाव्यसनी सूनुर्मे कुमारवर्मा । तत्र चलगतिर्वेलाधिकृतस्य का वार्तावन्तिसेनस्य । रोपितस्तेनासीन्नासीरार्थं युवराज राजकुले क. प्रसादवित्तो वर्धमानो मान्यते वा केन वा किं लब्धमेतावद्भिर्दिवसै. । राजनिका वहव' खल्वभिनवसेवका जाताः । यातु तावत्सर्वमेवान्यत् । येन दृष्टः स कथयतु सर्वसेनसूनोर्वीरसेनस्य वार्ताम् । पितर्युपरते प्रथममेव स प्रविष्टो यात्राम् । मात्रास्य दु.खान्तरितप्रयाग-

---

वातिवाहितः कुत्रातिक्रान्तः । अह च मन्येऽस्य युवराजस्य तुरगपृष्ठगतस्याश्वारुढस्य वहत एव व्रजत एवापक्रान्तो गतो वर्षासमय.(?)त्वरितक एतत्पूर्वोक्त वेत्ति जानाति । अनेन वेदितेनापि ज्ञातेनापि किम् । एतन्मदुक्त कथयतु ब्रूहि यदर्थं यद्धेतोर्युवराजेन चन्द्रापीडेनाय क्लेश कृतो विहित । स वैशम्पायनो दृष्टोऽवलोकित. प्रत्यानीतो वा पश्चादानीतो वा । अस्य युवराजस्य पत्रलेखासहितो मेघनादो मिलित सघटित । देववर्धनेन नाम्ना पुसा कश्चिदपि सदेशो वाचिक कथ दत्तो वितीर्ण । अद्यारभ्याद्यप्रभृत्यसो मे मम मित्र वर्तते । राभसिकतयैवानालोचितवृत्त्यैव बलाद्धठाद्विनाश बलात्पायेयाद्गतस्य प्राप्तस्य बालधर्मणो वत्सस्य पुत्रस्य वार्तां किंवदन्तीं पृच्छन्नपि प्रश्नयन्नप्यह बिभेम्येव भय प्राप्नोम्येव । असौ जीवति प्राणित्यस्य युवराजेन चन्द्रापीडेन [यो] वाजी तुरगमः प्रसादीकृत प्रदत्त । यूय प्रसीदत प्रसन्ना भवत । सादिना स तुरगा

पतिमरणशोकादशनक्रियैव परित्यक्ता । न विद्म एवं कथं सा जीवति' इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं पृच्छयमानानप्यदत्तवचसो नासाग्रस्थितमन्युगर्भदृष्टीनाविष्टानिवाध्वश्रमनिःसहाङ्गानपि पदाकृष्टिसंभावितोद्यमायासितया गत्या गच्छतश्चातिमलिनपटच्चराच्छादितानसंस्कारमलिनकायाननेकोद्दृद्धाध्वधूलिपरुषमूर्धजान्ध्वजानिवाध्वक्लेशस्याश्रयानिव श्रमस्य पदन्यासानिव दौर्मनस्यस्यावासानिव प्रवासस्य संदर्भानिव सर्वदुःखानां दूरत एव त्वरितकसमेतांस्ताँल्लेखहारकान् । आलोक्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता तेषामाह्वानायादिदेश । अनन्तरं चातर्कितापतितदर्शनद्विगुणितदुःखावेगान्मुषितानिवोन्मुक्तानिवेन्द्रियैर्दारुमयानिव शून्यशरीरान्निर्जीवानिवोपसर्पतः पुरस्तात्पतन्तीव बाष्पान्धा साध्वसस्खलितचरणकमला कतिचिद्गत्वा पदानि गद्गदतरमुच्चैरकृतप्रणामानेवावादीत्—'भद्राः, कथयताशु वत्सस्य मे वार्तामात्रम् । इदं त्वन्यथैव किमपि कथयति मे हृदयमप्रत्ययमेवाश्रयते । वत्सो दृष्टो वा न भवद्भिः' इत्येव पृष्टास्तु ते सहसागतबाष्पवेगमवनिनिवेशितोत्तमाङ्गाः प्रणामापदेशेनोत्सृज्य कृच्छ्रादिवाभिमुखमुन्नमितवदना व्यज्ञापयन्—'देवि, दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरस्तीरे युवराजः । शेषमेष

नूतन पतिमरणशोको भर्तृमृत्युशुक्तस्मादशनक्रियैव भोजनविधिरेव परित्यक्तोज्झिता । न विद्म न जानीम एवममुना प्रकारेण सा कथं जीवति कथं प्राणिति । आदिदेशेत्यन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः । इतो लेखहारकान्विशेषयन्नाह—**नासेति** । नासाग्रे नासिकाप्रान्ते संस्थितो मन्युः दैन्यं गर्भे यस्याः एवंविधा दृष्टिर्दृशो येषां ते तथा तान् । आविष्टानि भूतग्रस्तानि वाध्वश्रमेण निःसहान्यसक्तान्यङ्गानि येषामेवंविधानपि पदानामाकृष्टिराकर्षस्तेन संभावितोऽनुमितो य उद्यम उद्योगस्तेनायासितयायासं प्रापितया गत्या गच्छतो व्रजतोऽतिमलिनं यत्पटच्चरं जीर्णवस्त्रम् । ['पटच्चरं जीर्णवस्त्रं] समौ नक्तककर्पटौ' इत्यमरः । असंस्कारेणानधिवासनेन मलिनो मलाक्रान्तः कायो येषां ते तान् । अनेकधा विविधा उत्प्राबल्येन बद्धा लग्ना अध्वधूलयो मार्गरेणवस्ताभिः परुषाः कठिना मूर्धजाः केशा येषां ते तथा तान् । लग्नधूलिसाम्यादुत्प्रेक्ष्यते—अध्वक्लेशस्य मार्गखेदस्य ध्वजानिव चिह्नानिव । 'ध्वजश्चिह्ने पताकायां ध्वजः शौण्डिकशेफयोः' इति विश्वः । श्रमस्याश्रयानिवाधारानिव, दौर्मनस्यस्याप्रसन्नचित्तस्य पदन्यासानिव, प्रवासस्य परदेशगमनस्यावासानिवालयानिव, सर्वदुःखानां संदर्भानिव गुम्फानिव । **अनन्तरं चेति** । तदाह्वानानन्तरमतर्कितमचिन्तितमापतितं संजातं यद्दर्शनमवलोकनं तेन द्विगुणितो दुःखावेगो येषां ते तथा तान् । मुषितानिव चौरैर्लुण्ठितानिव, इन्द्रियैः करणैरुन्मुक्तानिव त्यक्तानिव, दारुमयानिव काष्ठनिर्मितानिव, शून्यशरीरान्निर्जीवानिव विगतात्मन इव, उपसर्पतः समीपमागच्छतः पुरस्तात्पतन्तीव स्रसन्तीव बाष्पेणाश्रुणान्धा गताक्षा साध्वसं भयं किं कथयिष्यन्त्येत इति वितर्कजनितं तस्मात्स्खलितं स्खलनां प्राप्तं चरणकमलं यस्याः सा तथा कतिचित्पदानि गत्वा गद्गदतरं यथा स्यात्तथा उच्चैर्गाढस्वरेणाकृतप्रणामानेवाविहितनमस्कारानेव तानवादीत् । भद्राः, यूयमाशु शीघ्रं मे मम वत्सस्य वार्तामात्रं कथयत । इदं तु मे मम हृदयं चेतोऽन्यथैव किमपि कथयत्यप्रत्ययमेवाविश्वासमेवाश्रयते । न मम वत्सो दृष्टोऽवलोकितो भवद्भिर्युष्माभिर्न वेति । इत्येव पृष्टास्तु ते लेखहारकाः सहसैव सद्य एवागतो बाष्पवेगो यैस्ते तथा न्यास्तथावनौ निवेशितं स्थापितमुत्तमाङ्गं शिरो यैस्ते तथा प्रणामापदेशेन नमस्कृतिमिषेणोत्सृज्य कृच्छ्रादिव कष्टादिवाभिमुखं समुन्नमुन्नमितमुच्चैः कृतं वदनं यैस्ते तथा व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । किं कथमाहुरित्याकाङ्क्षायामाह—**देवीति** । हे देवि, अच्छोदसरस्तीरेऽस्माभिर्युवराजो दृष्टः । शेषमवशिष्टमेव

1, 2 [illegible]. 3 अनेकधेवोद्दृढ 4 आश्रमानिव, श्रमस्यावासानिव. 5 अदूरत. 6 पतन्ती. 7 [illegible]. 8 [illegible]. 9 वार्ताम्. 10 कथमपि करोति मे हृदयम्. 11 म्रियते मम वत्सो दृष्टो वा भवद्भिः. 12 [illegible]. 13 व्यज्ञापयन्.

त्वरितको निवेदयिष्यति ।' इत्यभिवदत एव तानुद्बाष्पमुखी प्रत्युवाच—'किमपरमयं तप निवेदयिष्यति । दूरतः प्रभृत्यपसृतप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन प्रतिलेखमालिकाशून्यैः शिरोभिरा षण्णदीनैराननैः प्रयत्नसंरक्षिताश्रुमोक्षदुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां मन्मुखसमक्षमधारणेन दृष्टैर्यदावेदितव्यं तद्भवद्भिरेवावेदितम् । हा वत्स, जगदेकचन्द्र, चन्द्रापीड, चन्द्रान चन्द्रशीतलप्रकृते, चन्द्राभिरामगुण, लोचनानन्दभूत, किं भूतं ते येन नागतोऽसि त चन्द्रापीड । पीडिता ब्रवीमि न कोपादुपालभमाना । न युक्तमेतत्तवाम्ब, न परिलम्बं म गपि करोमीति तथा मे पुरः प्रतिज्ञायान्यत्र काप्यवस्थातुम् । वत्स, गच्छत एव ते मया हतहृदयस्य शङ्कयैव ज्ञातं दुष्करं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति । बलाद्गतोऽसि । करोमि । को वात्र दोषो वत्सस्य । मन्दभाग्याया ममैवैतान्यपुण्यानां विलसितानि । भ न्त्यपुण्यवत्योऽपि लोके न पुनर्मया सदृशी पापकारिणी । यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड ए च्छिद्य क्वापि नीतोऽस्ति । विप्रलब्धास्मि दग्धवेधसा । वत्स, सुदूरस्यापि पादयोः पता ते । निवर्तस्वैकवारम् । अम्बेत्यालपतस्ते वदनमवलोकयितुमुत्कण्ठितं मे हृदयम् । जा

त्वरितको युवराजभृत्यो निवेदयिष्यति कथयिष्यति । इत्यभिवदत एवेति ब्रुवत एव तानुदूर्ध्वं बाष्पो नेत्रा यस्मिन्नेवभूत मुखमानन यस्याः सा विलासवती प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किमपरमन्यदयं तपस्वी वराक शोच्य इति यावत् । निवेदयिष्यति । दूरत प्रभृति दूरादारभ्यापसृतो दूरीभूत प्रहर्षो यस्मादेवभूतेनोप र्पणेन समीपागमनेन प्रतिलेखाना तत. प्रहितपत्त्राणा मालिकाशून्यै समग्रहिते शिरोभिरुत्तमाङ्गैरासमन्त द्विपण्णानि विलक्षाणि च दीनानि दु खितानि चाविपण्णादीनान्येवभूतैराननैर्मुखै प्रयत्नेनोद्यमेन सरक्षितम मोक्षण तेन दु खिताभ्या लोचनाभ्या नयनाभ्या नेत्राभ्या दृष्टैर्दृशो मन्मुखसमक्ष यदधारणमस्थापन तेन यदावेदितव्य निवेदनार्हं तत्सर्वं भवद्भिरावेदित कथितम् । हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र, हे जगति लो एकोऽद्वितीयश्चन्द्र , हे चन्द्रापीड । चन्द्रवदाननं मुख यस्य तस्य सबोधनम । चन्द्रवच्छीतला शिशिरा कृति. स्वभावो यस्य तस्य सबोधनम् । चन्द्रवदभिरामा उज्ज्वला गुणा यस्य तस्य सबोधनम् । लोचना नेत्राणामानन्दभूतः प्रमोदभूतस्तस्य सबोधनम् । ते तव किं भूत किं जात येन हे तात पुत्र चन्द्रापीड, नागतो नायातोऽसि । 'तात पितरि पुत्रे च' इत्यनेकार्थ । पीडिताह ब्रवीमि । न कोपात्कोपादुपालभमा नोपालम्भ ददाना । किं कथितवतीत्याह—**न युक्तमिति** । हे अम्ब हे मात , न परिलम्ब विलम्ब म नागपि करोमीति तथा तेन प्रकारेण पुरोऽग्रे प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञा कृत्वान्यत्रान्यस्मिन्स्थले क्वाप्येवमवस्थातु युक्तमेतत् । हे वत्स हे पुत्र, ते तव गच्छत एव व्रजत एव मयास्य हतहृदयस्य हतचेतस शङ्क यैवेति ज्ञातमवगतम् । इतिज्ञात्यमाह—**दुष्करमिति** । दुष्कर कठिन मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमि वक्त्रनिरीक्षणमिति । बलाद्हठात्त्व गतोऽसि । किं करोम्यहम । अत्र वत्सस्य पुत्रस्य को वा दोषोऽपरा

दुर्लभक, न जानाम्येव किमा जन्मनः प्रभृति शैशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि । उत यौवनाभोगकारिणी वर्तमानां रूपशोभाम् । आहोस्विदवष्टम्भधीरामुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम्' इति । एवं विलपन्ती मामवलोक्य 'हृदयस्थितो मैवं कथाश्चेतसि पुत्र, यथा विनापि मया जीवत्येव विलासवती । जात, त्वया विना जीवन्त्यापि पितुरेव ते कथं मया वदनं दर्शितम् । न वेद्मि किमपि । प्रियतया ते किमाकृतेः प्रत्ययादुत स्त्रीजनसहभुवो मूढभावादेवेत्यद्यापि न श्रद्दधाति मे हृदयमनिष्टं ते । येन न सहस्रधा स्फुटति । स्फुटीकर्तुं च वार्ता भीता ते त्वरितकोपनीतामेव नेच्छामि । वरमनाकर्ण्यैवाश्रवणीयमुपरतास्मीति । तात, किं ब्रवीषि यथा किममुना सुतस्नेहानुचितेन लोकलज्जाकरेण वैक्लव्येनेति । एषा स्थितास्मि ते वत्स, वचनात्तूष्णीम् । न रोदिमि ।' इत्यभिदधानैवासन्नसखीजनावलम्बितशरीरा मोहमगमत् ।

अथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते मन्दरास्फालनोद्वेलं इव महाम्भोधिरुद्भ्रान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्यशुकनासद्वितीयो यामावस्थितां

दुर्लभो दु प्रापस्तस्य संबोधन हे दुर्लभक, अहं न जानाम्येव न वेद्म्येव । किमाजन्मन प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्य प्रारभ्य ते तव शैशव बाल्य स्मृत्वा स्मरण कृत्वात्मान स्वमनुशोचामि शोकविषयीकरोमि पश्चात्ताप करोमि । उतेति पक्षान्तरे । यौवनस्य तारुण्यस्याभोगो विस्तारस्त करोतीत्येवंशीला सा तथा ता वर्तमाना सप्रति समयवर्तिनी रूपशोभा सौन्दर्यश्रिय स्मृत्वानुशोचामि । तथा । आहोस्विदिति वितर्के । अवष्टम्भ प्रारम्भस्तेन धीरा स्थिरामागामिनीमेष्यत्कालभाविनी प्रभुतामैश्वर्यमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विमृश्य विमृश्यानुशोचामि । इत्येव विलपन्ती विलाप कुर्वन्ती हृदयस्थितश्चित्तान्तर्गतो मा विलासवतीमवलोक्य निरीक्ष्य मामे(मै)व चेतसि कथा व्यवस्था । कि तदित्याह—**यथेति** । हे पुत्र, यथा मया विनापि चन्द्रापीड विनापि विलासवती जीवत्येव । तर्हि मृता कथं नेत्याशङ्कायामाह—**जातेति** । जात हे पुत्र हे [व]त्स, त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण जीवन्त्यापि जीवन धारयन्त्यापि पितुरेव ते तव कथ मया वदन मुख दर्शित दृग्विषयीकारितम् । अत्रार्थे हेतुमाह—**न वेद्मीति** । अहमत्र कारण किमपि न वेद्मि न जाने । सशयारूढत्वेन सम्यक्तया नावबुध्ये इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयन्नाह—**प्रियतयेति** । ते तव प्रियतया वल्लभतया किमाकृतेराकारस्य प्रत्ययाद्विश्वासादुत स्त्रीजनस्य सहभुव सहोत्पन्नस्य मूढभावादेवाज्ञानभावादेवेत्यद्यापि साम्प्रतमपि ते तवानिष्टमशुभ मे मम हृदय न श्रद्दधाति न श्रद्धत्ते । येन कृत्वा सहस्रधा सहस्रप्रकारेण न स्फुटति न स्फोट प्राप्नोति । अहं भीता सती ते तव त्वरितकेनोपनीता प्रापितामेव वार्ता प्रवृत्ति स्फुटीकर्तुं प्रकटीकर्तुं नेच्छामि नाभिलषामि । अश्रवणीय श्रवणायोग्यमनाकर्ण्यैव । **वरमिति** । उपरतास्मि । हे तात, कि त्वमिति ब्रवीषि वदसि । यथा कि सुतस्नेहस्यानुचितेनायोग्येनामुना वैक्लव्येन वैक्लव्य विह्वलत्व तेनेति । एषा विलासवती हे वत्स, ते तव वचनात्तूष्णी मौन स्थितास्मि । न रोदिमि । इत्यभिदधानैवेति ब्रुवाणैवासन्न समीपवर्ती य सखीजन आलिवर्गस्तेनावलम्बितमवधृत शरीर यस्या सैवविधा मोह मूर्च्छामगमदन्वगात् ।

अथेति । मूर्च्छागमनानन्तरमनेकसहस्राणि सख्या यस्यैवभूतेन प्रधावतेतस्ततस्त्वरितगत्या गच्छता विलासवतीपरिजनेन तस्मिन्वृत्तान्त उदन्त आवेदिते ज्ञापिते सति मन्दरस्य मेरोरास्फालनेनोद्गूर्ध्वं वेला यस्य स उद्वेलो योऽब्धि समुद्रस्तद्वदिव । क्वचित् 'आस्फालनेनोच्छलित इव' इति पाठ । उद्भ्रान्त चेतो यस्य स तथा ससंभ्रम सभयसम्भ्रमोत्थान कृत्वा [आर्य]शुकनासो द्वितीयो यस्य स तथा । राज्ञो विशेषणम् । यामा-

१ हारिणम्. २ वर्तमानरूप, वर्तमानरूपरूप. ३ पुनरेवम्. ४ किमिति. ५ वार्ता ते त्वरितकाङ्क्षीतेव. ६ ब्रवीमि. ७ मया. ८ अनेन स्नेहानुचितेन. ९ उद्वेलित..

प्रजविनीं करेणुकामारुह्य रयादापिबन्निव पुरोराजमार्गं किं किमेतदित्युन्मुक्तार्तनादकलकलेन सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनाकर्षन्निवोद्वासयन्निव पृष्ठतः सगोपुराट्टालकप्राकारभवनतोरणामुज्जयिनीं निर्जगाम नरपतिः । उपेत्य चावन्तीमातृगृहमवतीर्य तिर्यग्विपण्णोद्वाष्पवदनेन मलयजजलैश्च सिञ्चता, कदलीदलैश्च वीजयता, जलार्द्रैश्च पाणिपल्लवैः संवाहनं कुर्वता, कथंकथमपि चेतनामापद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगामुष्णकालकमलिनीमिव विलासवतीमपश्यत् । दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावेगापनयनार्थैव सिञ्चन्समुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुरसि बाह्वोश्च स्पृशञ्छनैः शनैर्बाष्पगद्गदमवादीत्—'देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ततो न जीर्यन्त एव । किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैक्लव्योपगमेन तुच्छतां नीयते । इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि । किमपरं क्रियते । नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम् । अनुपात्तं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवात्रात्मेच्छया । विवि-

---

पथ्थितां चतुष्किकास्थिता प्रजविनी प्रकृष्टवेगवती करेणुका हस्तिनीमारुह्यारोहणं कृत्वा रयाद्वेगात्पुरोऽग्रे राजमार्गं श्रीपथमापिबन्निवापानं कुर्वन्निव । किं किमेतदित्युत्क्रान्त उत्थितो य आर्तनादकलकलः शब्दः कोलाहलस्तेन सर्वतोऽभितः प्रधावता जनपदौघेन नरसमूहेनाकुर्वन्निवाकृष्टिं विदधन्निव । 'भवेज्जनपदो देशे जने जनपदोऽपि च' इति विश्वः । पृष्ठतः सगोपुराट्टालकप्राकारभवनतोरणाम् । तत्र गोपुरं प्रतोली, अट्टालकः प्राकाराग्रस्थितरणगृहम्, प्राकारो वरणः, भवनानि गृहाः, तोरणानि प्रतीतानि, एतैः सह वर्तते या सा ताम् उज्जयिनीं विशालामुद्वासयन्निवोद्वसीकुर्वन्निवैवंविधो नरपतिस्तारापीडो निर्जगाम निर्ययौ । गतवा इति शेषः । अवन्तीमातृगृहमुपेत्य समीपमागत्य तिर्यगवतीर्योत्तीर्य विलासवतीं राजापश्यद्ददर्श । अर्धोन्मीलितलोचनयुगं नेत्रयुग्मं नयनद्वन्द्वं यया सा ताम् । अर्धोन्मीलनसाम्यादुत्प्रेक्षते—उष्णकालकमलिनीमिव ग्रीष्मसमयपद्मिनीमिव । पुनः किं क्रियमाणाम् । [कथं] कथमपि महता कष्टेन चेतना चैतन्यं समीरन्यमाणामानामासुत्पाद्यमानाम् । केन । परिजनेन परिच्छदेन परिवारेण । परिजनं विशिनष्टि—**विषण्णेति** । विषण्णानि विलक्षाण्युद्बाष्पाण्युदश्रूणि मुखान्यास्यानि यस्य स तेन । किं कुर्वता । मलयजं मलयभवं चन्दनं तस्य जल

र्नामापरः कोऽप्यत्रास्ते। यत्तस्मै रोचते तत्करोति। नासौ कस्यचिदप्यायत्तः। एवं च पराधीनवृत्तौ सर्वस्मिन्न किं वास्माभिर्लब्धम्। वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोत्सवः संभावितः। अङ्कगतस्य मुखमवलोकितम्। उत्तानशयस्योच्चुम्ब्य चरणावुत्तमाङ्गे कृतौ। जानुसंचारिणो रेणुधूसरशरीरस्याङ्के लुलतः स्पर्शसुखमनुभूतम्। अव्यक्तमनोहारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि। विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः। गृहीतविद्यस्य गुणवत्तयानन्दितं हृदयम्। उपारूढयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्यक्षीकृता। अभिषिक्तस्य यौवराज्ये शिरः समाघ्रातम्। दिग्विजयागतस्य प्रणमतः परिष्वक्तान्यङ्गानि। एतावदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुतो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम्। सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम्। अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यैतदद्यापि न परिस्फुटं केनचिदेव न कथितम्। एतावत्तु मयाव्यक्तमेव तदेव परिजनात्कथयतः कर्णे कृतम्। यथास्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे बालसेवकस्त्वरितकनामायातः। स वेत्ति

त्तमनागृहीतमनुपार्जित न लभ्यत एव न प्राप्यत एव। नामेति कोमलामन्त्रणे। नाम निश्चयेन। विधिर्विधाता ब्रह्मा अपरो द्वितीय कोऽप्यत्रास्ते। यत्तस्मै विधये प्रजापतये रोचते रुचिविषयीभवति तत्करोति विदधाति न निष्पादयति। नासो विधिर्ब्रह्मा कस्यचिदप्यायत्त पराधीन. स्वायत्त एव। एव च सर्वस्मिञ्जने सर्वस्मिंल्लोके पराधीनवृत्तौ सत्यामस्माभि किं न प्राप्त किं न लब्धम्। अपि तु सर्वमेव सर्वस्वमेव प्राप्त लब्धम्। एतदेव प्रदर्शयन्नाह—**वत्सस्येति**। वत्सस्य पुत्रस्य सुतस्य चन्द्रापीडस्यातिदुर्लभोऽतिदु.प्रापो जन्मोत्सव उत्पत्तिमह सभावितो विहितो निष्पादित। अङ्क[गत]स्य मुखमवलोकित वीक्षित निरीक्षितम्। उत्तानशयस्योर्ध्वानन उच्चास्यशयितस्योच्चुम्ब्योच्चुम्बन कृत्वा चुम्बन विधाय पादौ चरणावुत्तमाङ्गे शिरसि कृतौ विहितौ निष्पादितौ। जानुना नलकीलेन सञ्चारिणो गमनशीलस्य गमनस्वभावस्य, अत एव रेणुधूसरस्य धूलिमलिनस्य धूलिकर्दमितस्याङ्के क्रोड उत्सङ्गे लुलतो लुठत स्पर्शसुख सश्लेषसातमालिङ्गनसुखमनुभूतम्। अव्यक्तेनाप्रकटत्वेनास्फुटत्वेन मनोहारीणि चारूणि प्रथमजल्पितान्याद्यभाषितानि पूर्ववाक्यानि श्रोत्रे कर्णे कृतानि धारितानि। विचेष्टमानस्य क्रीडा कुर्वाणस्य बालचाटव शिशुचाटूनि दृष्टा दृष्टिविषयीकृता'। 'चटु चाटु प्रियप्रायम्' इति हैम। गृहीतविद्यस्य स्वीकृतकलाभ्यासस्य गुणवत्तया गुणस्वभावतया हृदयमानन्दित प्रमुदित हर्षितम्। उपारूढयौवनस्य प्राप्ततारुण्यस्य प्राप्तयौवनस्यामानुषी मनुष्येष्वसभाविनी रूपशोभा सौन्दर्यश्रीर्मनोहरश्री' शक्तिश्च तदनुयायि सामर्थ्यं च प्रत्यक्षीकृता साक्षात्प्रत्यक्षादवलोकिता निरीक्षिता। यौवराज्ये कौमार्येऽभिषिक्तस्याभिषेक कारितस्य शिरो मस्तक समाघ्रात चुम्बितम्। दिशामाशा ककुभा विजय आत्मसात्करणमात्माधीनमात्मसात्करणादागतस्य प्रणमत प्रणाम कुर्वतो नमस्कार क्रियमाणस्याऽङ्गानि परिष्वक्तान्यालिङ्गितानि सश्लेषितानि। परमेतावदेवैतदेव मनोरथशतेनाभिलाषशतेन वाञ्छितस्य वस्तुनो न सपन्न न जातम्। किं तदित्याह—**यदिति**। वधूसमेतस्यास्य निजपदे स्वपदे प्रतिष्ठा स्थापना कृत्वा तपोवने मुनिजनाश्रमे न गत न प्राप्तम्। सर्वे सकल समग्र यदभिवाञ्छितमभिषित तस्य प्राप्तिश्च महतो गरीयस पुण्याराशे सुकृतसमूहस्य फल साध्यम्। तत् मम तत्पुण्याभावात्तन्न प्राप्तमिति भाव। अपरमप्यन्यदप्यन्यतरदपि वत्सस्य पुत्रस्य चन्द्रापीडस्य किं वृत्त किमाचरण किं जातम्। एतदद्याप्यपरिस्फुटमप्रकटम्। यत. केनचिदेव पुंसा मे मम न कथित न निवेदितम्। नवागत अभिलाषयेनाह—**[ए]तावदिति**। एतावत्तु मयाव्यक्तमेवाप्रकटमेवास्फुटमेव तदेव परिजनात्परिवारलोकात्जनतापरिच्छदलोकात्कथयतो निवेदयतोऽन्योन्यम्। परस्परमिति शेषः। कर्णे श्रवणे श्रोत्रे कृतम्। तदेव प्रदर्शयन्नाह—**यथेति**। अस्मत्प्रहितैर्लेखहारिभि. सदेशहारकै सहापरोऽन्यो मे मम वत्सस्य मे मम सुतस्य बालसेवक आ बाल्याद्भृत्यता गतस्त्वरितकनामायात.। सर्ववृत्तान्तं

---

१ गृहे. २ न. ३ नीराख. ४ लकन लग्न. ५ मनोहराणि ६ गन्तव्यम्. ७ इत्येतद्. ८ अत्र कथित मे. ९ तावद्.

सर्ववृत्तान्तम् । सोऽपि त्वया न पृष्ट एवेति । तत्तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः' इत्यभिवदत्येव राजनि परिजनान्तरितं त्वरितकमाहूय प्रतीहारस्त्वरितमारान्महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देव इति दर्शितवान् ।

राजा तु तथा तमालोक्य चन्द्रापीडस्नेहात् 'एह्येहि' इत्याहूय हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्ट्वादिष्टवान्—'भद्र, कथय किं वृत्तं वत्सस्य येनागमनाय मया तन्मात्रामात्येन च लिखितेऽपि नायातः । अनागमनकारणं वा किंचिन्न प्रतिलेखितवान्' इति । स त्वेवमादिष्टो राजागमनतःप्रभृति यथावृत्तं कथयितुमारेभे । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्यातिक्षुभितशोकार्णवाक्रान्तिविक्लवः प्रसार्य करमार्तस्वरस्त्वरितकमवादीत्—'भद्र, विरम संप्रति । कथितं त्वया कथनीयम् । मयापि श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । पूर्णो मे प्रश्नदोहदः । निवृत्तं श्रवणकौतुकम् । कृतार्थीभूता श्रुतिः । आनन्दितं हृदयम् । उत्पन्ना प्रीतिः । सुखं स्थितोऽस्मि । हा वत्स, त्वयैकाकिना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना । निर्व्यूढा त्वया वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः । वयं दुःखभागिनो निस्त्रिंशाः कर्मचाण्डालाः । येषां तवापि हृदयस्फुटने निर्विकारमेव । देवि, वत्स-

---

न्तमप्रोदन्तं न वेत्ति न जानाति । सोऽपि त्वया भवता न पृष्टो न प्रश्नित एवेति । ततः । [त]त्तु तावदादौ पृच्छामः प्रश्नयामः । ततस्तदनन्तरं जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः स्वीकरिष्यामः । तज्जीविते जीवितं तन्मरणे मरणमिति भावः । इत्यभिदध(वद)त्येवेति कथयत्येव राजनि तारापीडे परिजनेन परिच्छदेनान्तरितं व्यवहितं त्वरितकं नामानं कुमारभृत्यं कुमारसेवकमाहूयाह्वानं कृत्वा निमन्त्रणं कारयित्वा प्रतीहारो द्वारपालकस्त्वरितं शीघ्रमारात्समीपात् । 'आराद्दूरसमीपयोः' इति हैमः । महीतले वसुधाशोभागे निवेशितं स्थापितमुत्तमाङ्गं शिरो येनैवंभूतमालोकयतु पश्यतु देवो भवानिति दर्शितवानवलोकनं कारितवान् । 'आराद्दूरसमीपयोः' इति विश्वः ।

राजा तु नृपस्त्ववनीपस्तु तथा तेन प्रकारेण तं त्वरितकं नामानं सेवकमालोक्य विलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडस्य स्नेहात्प्रेमार्द्रीतेः । एह्येह्यागच्छागच्छेत्याहूयेति निमन्त्र्य हस्तेन करेणोत्तमाङ्गे मस्तके शिरसि स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृत्वादिष्टवान्कथितवानित्याह—हे भद्र, कथय ब्रूहि । वत्सस्य पुत्रस्य सूनोः किं वृत्तं किं जातं किमाचरणं निष्पन्नं येन कारणेनागमनाय मया तन्मात्रामात्येन सचिवेन शुकनासेन मन्त्रिणा च लिखितेऽपि लिपीकृतेऽपि नायातो नागतः । अनागमनकारणं वा न किंचित्प्रतिलेखितवानिति प्रतिलेखे लिपीकृतवानिति । स त्वेवमादिष्टः एवं कथितो राज्ञ आगमनं तस्मात्प्रभृति यथावृत्तं यथाचरणं यथाभूतं यज्जातं कथयितुं वक्तुमारेभे प्रारम्भं कृतवान् । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्य सम्यङ्निगम्य श्रुत्वातिक्षुभितः क्षोभं प्राप्तः स शोकार्णवः शोकसमुद्रश्चिन्ताजलनिधिस्तस्याक्रान्तिराक्रमणं कम्पनं तेन विक्लवो विह्वलः करं हस्तं प्रसा[र्य]

सारतोऽपि कठिनतरमेवेदमावयोर्हृदयम्, यन्न स्वयं सहस्रधा स्फुटति । न चापि मरणदुःखभीरवोऽमी वत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः । तदुत्तिष्ठ । यावदेवातिदूरं न प्रयात्येकाकी वत्सस्तावदेवानुगमनाय प्रयतामहे । सशोकं शुकनास, किमद्यापि तिष्ठसि । अयं स कालः स्नेहस्य । महाकालायतनसमीपे समादिश सपदि परिचारकांश्चितारचनाय । रचयत झटिति काष्ठानि काष्ठिकाः । किं तिष्ठतैवं संकुचिताः कञ्चुकिनः । गत्वा निष्कामयत हुताशनप्रवेशोपकरणानि । निष्कारणरुदितेन किमधुना । उपरोधपरिलम्बाद्विना दापयाशेषं देवि, द्विजेभ्यः कोशम् । कस्य कृतेऽद्यापि पाल्यते । पालनादिकं करणीयमधुना क्षीणं क्षीणपुण्यस्य मे । यात यथाभूमि भूमिपतयः । उत्सृष्टाः स्थ, यथा च नाद्यैवास्य दुःखं जानन्ति प्रजास्तथा करिष्यथ । कथावशेषीभूतो मे वत्सः । कथमपरं संविधाय यामि ।' एवमार्तप्रलापिनं तारापीडमचेतितात्मपीडया विलासवत्यैव धृतशरीरमार्ततरस्त्वरितको व्यज्ञापयत्—'देव, स्फुटितेऽपि हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः । शापदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म तथा निरवशेषं शृणोतु तावद्देवः' इति ।

पद्मम । हे देवि हे पट्टराज्ञि, वज्रसारतो पविमध्यतोऽप्यावयोरिदं हृदयं वक्षः कठिनतरमेव परुषतरमेव यन्न स्वयमात्मना सहस्रधा सहस्रप्रकारेण स्फुटति द्वैधीभवति । मरणदुःखाद्भीरवो भीरुका भयसहिता अमी प्राणा असवो वत्स पुत्र चन्द्रापीड न स्वयं नात्मनानुगच्छन्त्यनुव्रजन्ति । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । यावदेवातिदूरमतिदविष्ठमनिकटं न प्रयात्येव न व्रजत्येव एकाकी वत्सस्तावदेवानुगमनाय पृष्ठे यानाय प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे । सशोकं शोकेन सहवर्तमानं सशोकं यथा स्यात्तथा शुकनास, किमद्यापि तिष्ठस्यवस्थानं करोषि । अयं स कालः स्नेहस्य प्रीतेः । स्वयमात्मना महाकालायतनसमीपे महाकालनाम्नेश्वरचैत्यं शिवालयं तस्य समीपेऽभ्यर्णे निकटे सपदि शीघ्रं परिचारकान्भृत्यान्सेवकांश्चितायाः रचनं करणं तदर्थमादिशाज्ञां कुरु । झटिति शीघ्रं भो काष्ठिका दारुरक्षका काष्ठरक्षणकारका काष्ठान्येधांसि रचयत रचनां कुरुत गृहाकारेण गृहवद्रचनां कुरुत । भो कञ्चुकिनः । 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते' इति हैमकोशः । एवं संकुचिताः संकोचं प्राप्ता यूयं किं तिष्ठत स्थितिं कुरुत । गत्वा गमनं कृत्वा हुताशने वह्नावग्नौ यः प्रवेशः पतनं तत्रोपकरणानि यन्त्राणि निष्कामयत बहिः कर्षणं कारयत । गृहाद्बहिः पूजासामग्र्यानयत समानयतेत्यर्थः । निष्कारणं निःप्रयोजनं रुदितेन विलपितेन किम् । न किमपीत्यर्थः । हे देवि, अधुनोपरोधेन यः परिलम्बो विलम्बस्तेन विनाशेषं समग्रं कोशं भाण्डागारं द्विजा ब्राह्मणास्तेभ्यो दापय वितरणं कारय । अद्यापि कस्य कृते पाल्यते रक्ष्यते । अधुना सांप्रतं क्षीणपुण्यस्य क्षामश्रेयसो मे मम पालनादिकं रक्षणादिकं क्षीणं रीणम् । भो भूमिपतयो वसुधाधीशा राजानः, यथाभूमिमात्मीयस्थलं यात व्र[ज]त यूयमुत्सृष्टाः स्थ । लटि परस्मैपदे मध्यमपुरुषबहुवचनम् । यथा चाद्यैवास्य चन्द्रापीडस्य प्रजा दुःखं न जानन्ति नावबुध्यन्ते तथा यूयं करिष्यथ विधास्यथ । कथैव वार्तैवावशेष उर्वरितांशो यस्य स तथा एवं भू(भू)तो मे मम वत्सश्चन्द्रापीड । ततः कथमपरमन्यमपीरा संविधाय कृत्वा यामि व्रजामि । एवं प्रकारेणार्तं च प्रलापिनं चार्तप्रलापिनं तारापीडमचेतितात्मपीडा स्वपीडा ययैवंविधया विलासवत्यैव धृतं धारितं शरीरं विग्रहो यस्य स तं नृपमार्ततरोऽतिपीडितस्त्वरितकं नेवको व्यज्ञापयत् । किं तदित्याह—देवेति । हे देव, हृदये वक्षसि स्फुटि[तेऽ]पि पाटितेऽपि युवराजः शरीरेण ध्रियते धार्यते । वैशम्पायनस्य च शापदोषादाक्रोशवचनदोषाद्यथा जन्म येन प्रकारेणान्यजातपत्तिस्तथा निरवशेषं सर्वं देवो भवांस्तावदादौ पूर्वमादौ शृणोत्वाकर्णयत्विति ।

तारापीडस्तु तदद्भुतमाकर्ण्य कौतुकान्तरितशोकावेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाविष्ट इव दत्तावधानस्तेन कथ्यमानं यथादृष्टं यथाश्रुतं यथानुभूतं च निरवशेषं तत्सर्वमश्रौषीत्। श्रुत्वा च तमनेकचिह्नोत्पादितप्रत्ययमश्रद्धेयं च निरतिशयशोककारणं च विस्मयास्पदभूतं च दुःश्रवं च कौतुककरं च युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्शस्तिमिततारकां दृष्टिं निर्विशेषावस्थे शुकनासमुखेऽभ्यपातयत्। सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अपि निधानीकृत्यात्मदुःखं सुहृद्दुःखापनोदायैव यतन्ते। यतः शुकनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवदवनिपतिमुवाच—'देव, विचित्रेऽस्मिन्संसारे संचरत्सु सुखदुःखमयेषु देवासुरतिर्यग्योनिमानुषेषु त्रिगुणात्मनः प्रधानस्यापि परिणामात्परमाण्वादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्येश्वरस्येच्छया धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विपाकभावाद्वा स्वयमेवानेकप्रकारमुत्पद्यमानस्य तिष्ठतो विनश्यतो वानियतवृत्तेः स्थावरजङ्गमस्य न कदाचिदवस्था सा या न संभवति। तत्कुतोऽयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्शः। यदि युक्ते-

---

तारापीडस्त्वद्भुत चित्रमाकर्ण्य श्रुत्वा कौतुकेनाश्चर्येणान्तरितो व्यवहित शोकावेगो यस्य स तथा विगतनिमेषेण गतमेषोन्मेषेण चक्षुषा नेत्रेणात एवाविष्ट इव भूतग्रस्त इव दत्तमवधान चित्त येन स । राज्ञो विशेषणम। तेन त्वरितकेन कथ्यमान निवेद्यमान यथादृष्ट यथावीक्षित निरीक्षित यथाश्रुत यथाकर्णित यथानुभूत साक्षात्कृत च निरवशेष तत्सर्वमश्रौषीदाकर्णयामास । अनेकचिह्नैरनेकाभिज्ञानैरुत्पादितो जनितो निष्पादित. प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तम् । अश्रद्धेय श्रद्धातुमयोग्य च निरतिशयो भूयान्य शोक [illegible] कारण निदान च विस्मयस्य कौतुकस्याश्चर्यस्यास्पदभूत पात्रभूत स्थानभूत च दु श्रव च दु खेन कष्टेनाकर्णनीय च कौतुककर च विस्मयकर चाश्चर्यकर चैवविधमेतादृश युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमुदन्त श्रुत्वा चाकर्ण्य नेषदिव विवर्तित पराङ्मुखीकृत पश्चान्मुखीकृतमानन मुख येन स । राज्ञो विशेषणम्। विमर्शो विचारो वित[illegible] स्तिमिता निश्चला तारका कनीनिका यस्यामेवविधामेतादृशी दृष्टि दृशम्। निर्गतो विशेषो यस्या सा निर्गतविशेषा। एवविधावस्था दशा यस्य स तथा तस्मिन्। स्वसदृशावस्थ आत्मसदृशावस्थे शुकनासमुखे आननेऽभ्यपातयदस्थापयत्। यत कारणात्सुहृदस्तु स्वय दु खिता अप्यात्मदु ख निधानीकृत्य सुहृदा मित्राणा दु [illegible] सुहृदा कष्टस्यापनोदायैव दूरीकरणायैव यतन्ते यत्न कुर्वन्ति । अतः शुकनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवदवनिपतिं राजानमुवाच । कि तदित्याह—देवेति। हे देव, विचित्रे बहुविधेऽस्मिन्ससारे सचरन्ति परिभ्रमन्ति

विचारात्कियन्त्यत्र युक्तिरहितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यपि संवादीनि दृश्यन्ते । मुद्राबन्धाद्ध्यानाद्वा विषप्रसुप्तस्योत्थापने कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य चायसः समाकर्षणे भ्रमणे वा, मन्त्राणां वैदिकानामवैदिकानां वानेकप्रकारेषु कर्मसु सिद्धौ, नानाविधद्रव्यसंयोगानां वामरणमरणमान्द्याद्युत्पादनापहरणवशीकरणविद्वेषणादिषु, शक्तेः समुत्पादनादन्येषां बहुतराणामेवंविधानां च तत्र तत्र सर्वस्मिन्नेवागमः प्रमाणम् । आगमेषु सर्वेष्वेव पुराणरामायणभारतादिषु सम्यगनेकप्रकाराः शापवार्ताः । तद्यथा । महेन्द्रपदवर्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापादजगरता । सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम् । असुरगुरुशापाच्च ययातेस्तारुण्य एव जरसा भङ्गः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः । श्रूयते च स्वर्गवासी महाभिषो नाम राजास्मिँल्लोके शान्तनुरुत्पन्नः । तत्पत्नीत्वमुपगताया गङ्गायाः शापदोषादृष्टानामपि वसूनां मनुष्येषूत्पत्तिः । तिष्ठतु तावदन्य एव । अयमादिदेवो भगवानजः स एव जमदग्नेरात्मजतामुपगतः । श्रूयते च पुनश्चतुर्धात्मानं विभज्य राजर्षेर्दशरथस्य तथैव मथु-

---

षस्य निर्जरस्यास्मिन्वस्तुनि विमर्शो विचारो वितर्कः । यदि युक्तेर्विचारात्कियन्त्यत्र युक्तिरहितानि तर्कवार्जितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यप्यङ्गीकृतान्यपि संवादीन्यव्यभिचारीणि दृश्यन्ते विलोक्यन्ते निरीक्ष्यन्ते । मुद्रा शरीर तस्या बन्धान्मन्त्रेण बन्धप्रदानाद्ध्यानाद्वा तादृशनागमन्त्रसर्पमन्त्रचिन्तनाद्वा विषप्रसुप्तस्य गरलमूर्छितस्य विषधारितस्योत्थापने सञ्जीकरणे निर्विषीकरणे कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य लोहस्य दृषदश्चुम्बकप्रस्तरस्यायसो लोहस्य समाकर्षण आकृष्टौ भ्रमणे वा शक्तेः समुत्पादनान्निष्पादनात् तथा वैदिकाना वेदोक्तानामवैदिकाना शावराणा मन्त्राणामनेकप्रकारेषु बहुविधेषु बहुभेदेषु कर्मसु कृत्येषु सिद्धौ निष्पत्तौ शक्तेः समुत्पादनात् । तथा नानाविधा बहुप्रकारा बहुविधा ये द्रव्यसंयोगा द्रव्यसमुदायास्तेषा वामरणममृत्यु मरण मृत्युः, मदो दर्प, अहंकारो गर्व, मान्द्यमपाटवमकुशलमादौ यस्य स मान्द्यादिस्तस्योत्पादन निष्पादनम्, अपहरणमपहृतिः, वशीकरण संवननम्, विद्वेषण विद्वेषोत्पादनम्, एतेषा द्वन्द्व । एतान्यादौ येषा कर्मणा तेषु शक्तेः समुत्पादनानि पादनादेवंविधानामेतादृशानामेवप्रकाराणामन्येषा बहुतराणा तत्र तत्र स्थले सर्वस्मिन्नेवागम प्रमाण पुराणरामायणमहाभारतादिषु सर्वेष्वेवागमेषु शास्त्रेषु सम्यक्प्रकारेणानेकप्रकारा बहुभेदभिन्ना. शापवार्ता शापप्रदाननिवदन्त्य । श्रूयन्त इति शेष. । तदेव प्रदर्शयति—**तद्यथेति** । महेन्द्रपदवर्तिन इन्द्रस्थानरक्षिन शक्रस्थानस्थायिनो नघु(हु)षनाम्नो राजर्षे राज्यावस्थाया मुनिकल्पस्य साधुसदृशस्यागस्त्यमुने. कुम्भसम्भवस्य शापादाक्रोशवचनादजगरता पारीन्द्रता । जातेति शेष । 'आक्रोशाभीषङ्गाक्षेपा शाप. सक्षारणा मता' इति हेम । सौदासस्य च वसिष्ठस्यारुन्धतीजाने सुतस्य पुत्रस्य शापान्मानुषादत्व मनुष्यभक्षकत्व नरादनत्वम् । असुरगुरु शुक्रस्य शापादाक्रोशाद्ययाते राज्ञस्तारुण्य एव यौवन एव यौवनावस्थायामेव जरसा विस्रसा कृत्वा भङ्गो हानि । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभाव. । श्रूयते चाकर्ण्यते च स्वर्गवासी देवलोकवासी महाभिषो नाम राजास्मिन्नेव लोके शान्तनुर्नाम राजोत्पन्नोऽवतरितोऽवतार प्राप्त । शापदोषाच्छापप्रभावात्तत्पत्नीत्व तत्स्त्रीत्वमुपगताया प्राप्ताया गङ्गाया शापदोषादृष्टाना दर्शितानामपि वसूना मनुष्येषूत्पत्तिर्जन्मप्रादुर्भाव. प्रकटीभाव । तिष्ठतु तावदन्य । अयमादिदेवो भगवानज स एव जमदग्नेरात्मजता पुत्रता पुत्रभावत्वमुपगतः प्राप्तो जात । श्रूयते चाकर्ण्यते च पुनरात्मान चतुर्धा चतु प्रकारेणात्मान विभज्य विभागीकृत्य राजर्षेर्दशरथस्य तनयत्वमुपागत प्राप्त । तथैव मथु(धु)राया मधुपुरि वसुदेवस्य तनयत्वमुपागत. पुत्रत्व प्राप्त. । तदिति हेत्वर्थे ।

---

१ [illegible]. २ [illegible], दिननादर्शिनानि ३ वा ४ भ्रामणे. ५ संयोगद्रव्याणाम्. ६ मरणामरणमदनादि; [illegible]. ७ तत्र ८ [illegible]. ९ रामायणमहाभारतादिषु १० नहुषस्य. ११ चण्डालभावः. १२ महाधिप.. १३ [illegible] [illegible]. १४ उपगतायाश्च गङ्गायाम्, उपागताया. स्वर्गङ्गाया, उपगताया गङ्गायाम्. १५ जा[illegible]. १६ [illegible]..

रायां वसुदेवस्य । तन्मनुष्येषु देवतानामुत्पत्तिर्नैवासंभाविनी । न च पूर्वमनुष्येभ्यो गुणैः परिहीयते देवः । न चापि भगवतः कमलनाभादतिरिच्यते चन्द्रमाः । किमत्रासंभावनीयम्। अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंश्चन्द्रमा एव दृष्टः । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरस्याविनाशः कथं कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राखिललोकप्रत्याख्यातप्रभावममृतमेवैकं कारणमावेदितम् । तच्चन्द्रमसि विद्यत इत्येषास्त्येव वार्ता । तत्सर्वमेतदित्थमेवावगच्छतु देव. । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेरखिललोकाह्लादकारिणोऽन्यत्र संभव एव नास्ति । कल्कल्याणैर्न चिराच्छापावसाने निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गलन्नयनपयसो वध्वा सह पादयो पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनाम्नान्तरितस्य लोकपालस्येव चन्द्रमसो दर्शनेनाजन्मकृतमेव संतापं परित्यक्ष्यति देवः । तयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मङ्गलान्यभिधार्यन्ताम् । अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं कुशलमभिवर्ध्यताम् । अकुशलमपि यमनियमकष्टव्रतोपवासादिना तपःक्लेशेन क्षयमुपनीयताम् । अपरमपि यद्यद्देवं गते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तत्तद्देवा-

---

मनुष्येषु नरेषु देवताना देवानामुत्पत्तिर्निष्पत्तिर्नैवासभाविनी नासभाव्यैव । न च पूर्वमनुष्येभ्यो देवो गुणं परिहीयते परिहीनो भवति सामस्त्येन न्यूनो भवति । न चापि भगवत सकाशात्कमलनाभाच्चन्द्रमा शशाङ्कश्चन्द्रोऽतिरिच्यतेऽधिकीभवति । अत किमत्रासभावनीयमसभाव्यम । अपि चेति प्रकारान्तरे । गर्भस्यारम्भसभवे च प्रारम्भसमये देवेन भवता देव्या विलासवत्या वदने मुखे विशन्प्रवेश कुर्वश्चन्द्रमा एव दृष्टोऽवलोकित । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शन समुपजातम । ततस्तदुत्पत्ति प्रति तयोर्द्वयो पूर्वोक्तयोर्नास्त्येव सदेहो द्वापर । विनष्टयोस्तयो कथ शरीरस्याविनाश । कथ वा पुनर्जीवितस्य प्रतिलम्भ प्राप्तिरिति । अत्रापीहाप्यखिललोकेषु समग्रलोकेषु प्रत्याख्यात प्रसिद्ध प्रभावो यस्यैवभूतममृतमेव पीयूषमेव यू(ए)क कारण निदानमावेदित कथितम । तदमृत चन्द्रमसि चन्द्रे विद्यत इत्येषा वार्ता प्रवृत्तिः किवदन्त्यस्त्येव । तत्तस्मात्कारणादेतत्सर्वमित्थमेवेति देवोऽवगच्छतु जानातु । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेर्द्युतेरखिललोकस्य समग्रजनस्याह्लादकारिण प्रमोदजननस्यानन्दकारकस्यान्यत्रैव सभव ए[व] नास्ति । तदिति हेत्वर्थे । कल्याणैर्मङ्गलैर्न चिराद्बहुकालेन शापस्यावसानेऽवसाने प्रान्ते सति वि(नि)र्वर्तित विहित गन्धर्वसुताया कादम्बर्या उद्वाहमङ्गल विवाहमाङ्गल्य येन स तस्य ग

रभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म। न खलु वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किंचिदपि। उत्पत्तिरपि च तयोः कृच्छ्रलब्धयोरीदृशेनैव प्रकारेणोपजाता।' इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत्—'सर्वमेतद्यदार्येणाभिहितं कोऽन्योऽवबुध्यते। केन वापरेण वयं परिबोधनीयाः। कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं करणीयम्। किंतु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुःखात्स्फुटन हृदयस्याग्रतो दृष्टिलग्नं सर्वमेवान्यदन्तरयति। तदेव पश्यामि। तदेव शृणोमि। तदेवोत्प्रेक्षे। तदेवमप्रत्यक्षिते वत्सस्य वदने संस्तम्भमेवात्मनो न शक्नोमि कर्तुम्। यत्र च ममायमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्याः परिबोधनं दूरापेतमेव। तद्गमनादृतेऽन्य उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणायेत्येवमवधारयत्वार्यः।' इत्युक्तवति तारापीडे चिरात्तनयपीडया तत्पुरः परित्यज्य लज्जां विलासवती कृताञ्जलिरुच्चैर्जगाद—'आर्यपुत्र, यद्येवं तथापि किमपरं विलम्बितेन। निर्गता एव वयम्। दीयतां प्रयाणम्। उत्ताम्यति मे हृदयं वत्सस्य दर्शनाय। दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत्। तदपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया न रोचत एव। जानामि वरं दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्ती सकृदपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि। न पुनरसह्यदुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति। तदस्य पुनराशानिर्बन्धनस्य सर्वात्ययनिवारणोपा-

---

जनक शुभकारक श्रूयत आकर्ण्यते ज्ञायतेऽवबुध्यते वा, तत्तदद्यैवारभ्याद्यदिनात्प्रभृति क्रियता विधीयताम्। कार्यता कारा‍प्यता (?) च कर्म यज्ञादि शुभकर्मादि। खल्विति निश्चयेन निर्धारणेन। नामेति कोमलामन्त्रणे। वैदिकानामवैदिकाना वा कर्मणा किंचिदपि नासाध्य वर्तते कष्टतर वर्तते। अपि चेति युक्त्यन्तरे। तयो कृच्छ्रलब्धयोः कष्टप्राप्तयोरुत्पत्तिरपीदृशेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तहेतुना [उप]जातोत्पन्ना। इत्यु[क्त]वति शुकनासे सशोक एव राजा तारापीड प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्। सर्वमेतद्यदार्येण भवताभिहित प्रतिपादित तत्कोऽन्योऽवबुध्यते जानाति। केन वापरेण त्वदन्येन वय परिबोधनीया परिबोधयितु योग्या समर्था। कस्य वापरस्य द्वितीयस्यास्माभिर्वचन वाक्य करणीय निष्पादनीयम्। किंत्वित्यव्ययमङ्गीकारे स्वीकारे। तन्मे मम वत्सस्य वैशम्पायनदु खाद्धृदयस्य स्फुटनमग्रतो दृष्टिलग्नमन्यत्सर्वमेवान्तरयत्याच्छादयति व्यवहित करोति। तदेव हृदयस्फुटनमेव पश्याम्यवलोकयामि। तदेव शृणोम्याकर्णयामि। तदेवोत्प्रेक्षे वितर्कयामि। तदप्रत्यक्षिते परोक्षे च वत्सस्य वदने सत्यात्मन सस्तम्भमेव कर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि। यत्र च ममायमीदृश प्रकारस्तत्र देव्या विलासवत्या परिबोधन दूरापेतमेव। मय्यप्रबुद्धे तस्या प्रबोध कुत स्यादित्यर्थ। जीवितसधारणाय तत्र गमनादृतेऽन्योऽपर उपायो नास्ति। इत्येवमार्योऽवधारयतु निश्चिनोतु। इत्युक्तवति तारापीडे चिराद्बहुकालात्तनयपीडया सुतार्त्या तत्पुरस्तस्य राज्ञ परोऽग्रे परित्याजिता दूरीकृता लज्जा त्रपा यथा स्यात्तथा विलासवती कृताञ्जलिर्नियोजितकरकमलोच्चैर्जगादोवाच। हे आर्यपुत्र, यद्येव वर्तते तथापि किमपर विलम्बितेन विलम्बकरणेन। वय निर्गता एवेतो निःसृता एव। यत प्रयाण प्रस्थान दीयताम्। वत्सस्य दर्शनायावलोकनाय मे मम हृदय वक्ष उत्ताम्यत्युत्पत्तिदु खापनोदार्थ दूरीकरणार्थ स्फुटनमपि। हृदयस्येति शेष। अङ्गीकृत स्वीकृतमासीत्। तदपि सप्रति दर्शनकाङ्क्षया विलोकनलिप्सया न रोचत एव न रुचि[वि]षयीभवति। इच्छा न भवति। अहमेतद्वर जानाम्येवाववुद्धये दीर्घकालमपि दु खान्यनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती सकृदप्येकवारमपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि। न पुनरसह्य सोढुमशक्य यद् ख तस्योपशान्तये निवृत्तये सप्रत्येवाधुनैव मृतास्मीति। तदिति हेत्वर्थे। आशोद निबन्धन कारण तस्य तत्तथा तस्य सर्वात्यय सर्वविनाशयस्तस्य निवारण उपायस्य कारणस्य

यस्य वत्साननावलोकनोत्सुकस्य गमनमपि हृदयस्य तावद्विनोदतां व्रजतु।' इति वदन्तीमेव विलासवतीमासाद्यान्यतमः शुकनासस्यात्मसमः परिणतवयाः पट्कर्मा समुपसृत्य स्वस्तिपूर्वकं व्यज्ञापयत्—'देवि, सर्वत एवापरिस्फुटेन वार्ताकलकलेनाकुलीकृतहृदया मनोरमा स्वयमेव धावन्त्यागता। राज्ञो लज्जमाना नोपगता स्थानमिदम्। तदेषा मातृगृहस्य पृष्ठतस्तिष्ठति। पृच्छति च देवीम्। किमेभिः कथितम्। जीवति मे वत्सो वैशम्पायनः। स्वस्थशरीरो वा। ढौकिते वा पुनर्युवराजस्य। किं वर्तते। तावागमिष्यतो वा कियद्भिर्दिवसैः' इति। राजा तु तदुपरतिवार्ताया अपि कष्टतममाकर्ण्य दीर्ण इव शुचा शतगुणीभूतशोकोत्सुताङ्गी विलासवतीमवादीत्—'देवि, न श्रुतं किंचिदपि वत्सयोः प्रियसख्या ते। अन्यतश्च श्रुत्वा कदाचिज्जीवितेनैव वियुज्यते। तदुत्तिष्ठ स्वयमेव धैर्यमालम्ब्य सर्ववृत्तान्तानुकथनेन संस्थापय प्रियसखीं तथा यथार्यशुकनासेन सह यातव्यम्' इत्येवमुत्थाप्य सपरिजनां विलासवतीं व्यसर्जयत्। आत्मनापि शुकनासेन सह गमनसंविधानमकारयत्।

अथ तथा प्रस्थिते राजनि राजानुरागाच्चन्द्रापीडस्नेहेन चाश्चर्यदर्शनकुतूहलाय प्रथमगतपि-

---

वत्साननस्यावलोकन उत्सुकस्य निरीक्षण उत्कण्ठितस्य हृदयस्य गमनमपि तावद्विनोदता कौतुकताश्चर्यतां व्रजतु गच्छत्विति [वदन्तीमेव] जल्पन्तीमेव विलासवतीमासाद्य प्राप्यान्यतमोऽपरतमोऽनिर्दिष्टनामा शुकनासस्यात्मसम आत्मतुल्यः परिणतवयाः परिपक्ववयाः पट्कर्मा विप्रः समुपगम्य समागत्य स्वस्तिपूर्वकं यथा स्यात्तथा व्यज्ञापयत्। किं तदित्याह—देवीति। हे देवि, सर्वत एव परितः एवापरिस्फुटेनाप्रकटेनाव्यक्तेन वार्ताकलकलेन प्रवृत्तिकोलाहलेन किंवदन्तीकोलाहलेनाकुलीकृतं व्याकुलीभूतं हृदयं यस्याः सा तथा मनोरमा वैशम्पायनप्रसूः स्वयमेव धावन्ती त्वरितगत्या शीघ्रगत्या गच्छन्त्यागता। राज्ञस्तारापीडाल्लज्जमाना त्रपां कुर्वाणेदं स्थानं नोपगता नागता न प्राप्ता। तदेषा मनोरमा मातृगृहस्य पृष्ठतः सदनस्य पृष्ठिविभागतस्तिष्ठति स्थितास्ते। देवीं विलासवतीं च पृच्छति प्रश्नं करोति। एभिर्लेखहारिभिः किं कथितं किं प्रतिपादितं संदेशहारकैः किमुक्तम्। मे मम वत्सो वैशम्पायनो जीवति प्राणिति। स्वस्थं नीरुजं शरीरं यस्यैवंभूतो वा। ढौकितो वा मिलितो वा पुनः पुनर्युवराजस्य चन्द्रापीडस्य। किं वर्तते। कियद्भिर्दिवसैस्तौ द्वौ चन्द्रापीडवैशम्पायनावागमिष्यत आगमनं करिष्यत इति। राजा तु तदुपरतिवार्ताया मृतवार्तायाः किंवदन्त्या अपि कष्टतममतिकष्टं समाकर्ण्य शुचा दीर्ण इव शीर्ण इव शतगुणीभूतो यः शोकस्तेनोत्सन्नं व्याप्तमङ्गं यस्याः सैवंविधां विलासवतीमवादीदब्रवीत्। हे देवि, ते तव प्रियसख्या मनोरमया

नृपुत्रभ्रातृमित्रस्वजनदर्शनाय च गृहरक्षकवर्जमुज्जयिन्याः सकल एव लोको गन्तुमुदचलत्। राजा तु शीघ्रगमनविघातहेतून्समस्तानेव निवर्त्य प्रलघुपरिकरः पिबन्निव पन्थानमेकदिवसेनैव परापतितुमीहमानः स्तोकत एवाध्वनः प्रभृत्युत्ताम्यता हृदयेन कियत्यध्वन्यद्यापि वर्तामहे कतिपयैर्दिवसैः परापताम इति मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं त्वरितकमाहूय पृच्छन्नविच्छिन्नकैः प्रयाणकैर्वहन्न बहुभिरेव दिवसैरासससादाच्छोदम्। आसाद्य च विकल्पशतदोलाधिरोहणदुःस्थितेनान्तरात्मना दूरस्थित एव प्रथममाप्ततमानश्वरान्वार्तान्वेषणाय त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान्।

अथ तैः सार्धमागच्छन्तमुज्झितात्मसंस्कारमलिनकृशशरीरमवनितलनिवेशितोत्तमाङ्गमुद्बाष्पदीनतरदृष्टिं जीवितलज्जया रसातलमिव प्रवेष्टुमीहमानमहमहमिकया परस्परावरणेनैवात्मदर्शनमभिरक्षन्तमक्षतमपि हतमिव सपरिच्छदमपि मुषितमिव जीवन्तमपि मृतमिव ससंभ्रमकृतागमनमपि प्रतीपमाकृष्यमाणचरणमिवाङ्गैरेव सह गलितोत्साहं चापेनैव सह मुक्त्वात्मानं वैक्लव्येनैव सहोपसर्पन्तं मेघनादपुरःसरं सकलमेव चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीवितं राजपुत्रलोकमालोक्योच्छ्वसितनयनः शोकोर्मिवेगाक्रान्तोऽप्युच्छ्वसित इव दृढीभूत-

---

सुताः, भ्रातरो बान्धवाः, मित्राणि सुहृदः, स्वजना ज्ञातयः, तेषां दर्शनायावलोकनाय च गृहरक्षकवर्जं सद्मरक्षकान्विहायोज्जयिन्या विशालायाः सकल एव लोको गन्तुं गमनायोदचलदुत्पतत्। राजा तु नृपोऽपि शीघ्रं यद्गमनं तस्य विघातहेतून्गमनप्रतिबन्धकारिणः समस्तानेव सर्वानेव निवर्त्य विसर्ज्य प्रलघुपरिकरः स्वल्पपरिवारः पन्थानं मार्गं पिबन्निव पानं कुर्वन्निव। एकदिवसेनैव परापतितुं प्राप्तुमीहमानोऽभिलषमाणोऽभिवाञ्छमानः स्तोकत एवाध्वनो मार्गात्प्रभृति च हृदयेनोत्ताम्यतोत्तपता वक्षसोत्तपतायापि कियत्यध्वनि वर्तामहे कियति मार्गे वयं स्मः कतिपयैर्दिवसैः परापतामो गच्छाम इति च मुहुर्मुहुस्तुरगमारोपितं न्यस्तमारूढं त्वरितकनामानं सेवकमाहूयाह्वानं कृत्वामन्त्रणं विधाय पृच्छन्प्रश्नं कुर्वन्नविच्छिन्नकैर्निरन्तरैरन्तररहितैः प्रयाणै(णकै)र्गमनैर्वहन् चलन्[पि] बहुभिरेव। अथच स्तोकैरेव दिवसैर्वासरैरच्छोदं सरः आससाद प्राप्तवान्। आसाद्य च प्राप्य च विकल्पानां सकल्पानां शतं तदेव दोला प्रेङ्खा तदधिरोहणमवस्थानं तेन दुःस्थितेन दुःखितेनैवविधेनान्तरात्मनान्तःकरणेन दूरस्थितो दविष्ठस्थितः प्रथममादावाप्ततमानतिशयेन यथार्थोपदेष्टॄनश्ववारान्सादिनो वार्तान्वेषणाय वृत्तान्तज्ञप्त्यर्थं त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान्प्रेपितवान्।

अथेति। तैः पूर्वप्रेषितैः सार्धं सामागच्छन्तमायातमुज्झितस्त्यक्त आत्मसंस्कारः क्षालनादिरूपो येन स तम्। मलिनं कलुषं कश्मलं कृशं क्षामं शरीरं यस्य स तम्। अवनितले निवेशितानि स्थापितान्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येन स तम्। उद्बाष्पेणोद्गतनेत्राश्रुणा दीनतरातिदुःखिता दृष्टिर्यस्य स तम्। जीवितलज्जया प्राणितत्रपया रसातलमिव पातालमिव प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमीहमानं स्पृहयमानम्। अहमहमिकयाहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्वरूपया।

चन्द्रापीडदेहाविनाशप्रत्ययान्तरात्मना निवृत्य सावरणपर्याणवर्तिनीं विलासवतीमवादीन्—'देवि, दिष्ट्या वर्धसे । ध्रियते सत्यमेव शरीरेण वत्स. । येन सकल एवायं तच्चरणकमलानुजीवी राजपुत्रलोकस्तत्पादमूलादागतः' इति । सा तु तदाकर्ण्य किंचिदात्मपाणिनैवोत्सारितावरणसिचयाञ्चला निश्चलया दृष्ट्याचिरमिवालोक्य तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकमविच्छिन्नाश्रुधारापि धैर्यमुन्मुच्योच्चैरारटितवती—'हा वत्स, कथं सहपांशुक्रीडितस्यैतावतो राजपुत्रलोकस्य मध्ये त्वमेवैको न दृश्यसे' इति । तथा रटन्तीं तु तां समाश्वास्य दूरत ... राजा समं सर्वलोकेनावनितलनिवेशितोत्तमाङ्गं मेघनादम् 'इतो ढौकस्व' इत्यादिश्योद्विग्नः प्राक्षीत्—'मेघनाद, कथय को वृत्तान्तो वत्सस्य' इति । तु व्यज्ञापयन्—'देव, चेतनानिरहाच्चेष्टामात्रकमेवापगतं शरीरे पुनर्जायते दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः समुपजायते' इति । राजा तु तच्छ्रुत्वा जीवितप्रतिलम्भे समुपजातप्रत्याशः श्रुतं देव्या मेघनादस्य वचनम् । तदेहि । चिरात्पुनः कृतार्थयामो दर्शनेनात्मानम् । पश्यामो वत्सस्य वदनम्' इत्यभिदधान एवाभिवर्धितगतिविशेषया करेण्वा महाश्वेताश्रममगमत् ।

अथ सहसैव तच्चन्द्रापीडगुरुजनागमनमाकर्ण्य पुरः प्रकीर्णतारमुक्तानुकारिनयनबिन्दुसं

न्तरात्मना निवृत्य सावरण यत्पर्याण पल्ययन तत्र वर्तिनी विलासवतीमवादीत् । किं तदित्याह—हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येनादृष्टेन वर्धस एधसे । येन कारणेन वत्सः सत्यमेव शरीरेण ध्रियते धार्यते । येन हेतुना सकल एवायं समग्र एवायं तस्य वत्सस्य चरणकमलं पादसरोजमनुजीवतीत्येवंशीलो राजपुत्रलोको नृपसुतजनस्तस्य चन्द्रापीडस्य चरणमूलादागत इति । सा त्विति । सा विलासवती किंचिदात्मपाणिना स्वकीयकरेणैवोत्सारितमूर्ध्वीकृतमावरणसिचयस्याच्छादनस्य वस्त्रस्याञ्चलं प्रान्तं यया सा । 'सिचयो वसनं चीनांशुकं सिच्चेलवाससी । पटप्रान्तोऽञ्चलोऽस्यान्ते' इति हैमः । निश्चलया निर्निमेषया मेषोन्मेषरहितया दृष्टया दृशा चिरमिवाबहुकालमदृष्टं तनयनिर्विशेषं यथा स्यात्तथालोक्य निर्गलदविच्छिन्नात्रुटिताश्रुधारा अपि धैर्यं साहसमुन्मो(न्मु)च्य सलज्योच्चैर्गाढस्वरेणात्यर्थमारटितवती रोदनं कृतवती । तदेव दर्शयन्नाह—हा इति । हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र हे सुत, कथं सहपांशुक्रीडितस्य सार्धं रज कालितस्यैतावतः इयतो राजपुत्रलोकस्य

[1]दोहा 'हा, हतास्मि मन्दपुण्या दुःखैकभागिनी । न जानाम्येव विस्मृतमरणा कियद्यावदहमनेनानेकप्रकारं खलीकारदानैकपण्डितेन दग्धवेधसा परं दग्धव्या' इत्यभिदधानैव धावित्वा ह्रिया महाश्वेता गुहाभ्यन्तरमविशत् । चित्ररथतनयापि सत्वरोपसृतसखीकदम्बकावलम्बिशरीरा तूष्णीमेव मोहान्धकारम् । तदवस्थयोश्च तयोः शुकनासावलम्बितशरीरो राजा विवेशाश्रमपदम् । तदनु मनोरमाविलम्बिता पुरःप्रधावितोत्प्लुतायततरदृष्टिः 'क मे वत्सः' इति पृच्छन्ती विलासवती । प्रविश्य च सह तयैव कान्त्याविरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुप्तमिव तं पुत्रवत्सला तनयमालोक्य यावन्न परापतत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्तीं मनोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलताद्वया रयोन्मुक्तजर्जराभिर्नयनजलधाराभिः प्रस्रवेण च सिञ्चन्ती महीतलम् 'एह्येहि जात दुर्लभक, चिराद्दृष्टोऽसि । देहि मे प्रतिवचनम् । आलोकय सकृदपि मामनुचितम् । तात, तवैतदवस्थानम् । उत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय तनयोचितं स्नेहम् । न चानाकर्णितपूर्वं बाल्येऽपि त्वया मद्वचनमद्य किमेवं विलपन्त्या अपि न शृणोषि । जात, केन रोषितोऽसि । एषा तोपयामि वत्सं पादयोर्निपत्य । पुत्र चन्द्रापीड,

---

बिधो नयनबिन्दुर्लोचनबिन्दुसंदोहो यस्याः सा तथा । हा अहं हतास्मि पीडितास्मि । कीदृशी । मन्दं स्वल्पं पुण्यं यस्याः सा । पुनः कीदृशी । दुःखमेकं केवलं भजतीत्येवंशीला सा तथा । अहं न जानाम्येव नावबुध्ये । एवं विस्मृतं विस्मरणतां गतं मरणं मृत्युर्यस्याः सा । कियद्यावदहमनेन दग्धवेधसा ज्वलितब्रह्मणानेकप्रकारं यथा स्यात्तथा खलीकारस्य स्खलनविधेः प्रदान एकपण्डितेनात्यन्तचतुरेण दग्धव्या दहनीया ज्वालनीया । इत्यभिदधानैवेति कथयन्त्येव ह्रिया त्रपया धावित्वा धावनं कृत्वा महाश्वेता गुहाभ्यन्तरमविशद्दरीमध्यमाविवेश । चित्ररथतनयापि कादम्बर्यपि सत्वरं शीघ्रमुपसृतं पार्श्वे समीपं आगतं सखीकदम्बकं तेनावलम्बितं स्तम्भितं शरीरं यस्याः सा तूष्णीमेव मौनमेव मोहान्धकारमाविशन्मूर्च्छामगमत् । तदवस्थयोस्तादृशयोश्च तयोर्महाश्वेताकादम्बर्योर्द्वयोः सत्योः शुकनासेनावलम्बितं धृतं शरीरं यस्यैवंभूतो राजाश्रमपदं विवेश प्राविशत्प्रवेशं चकार । तदनु पश्चान्मनोरमयावलम्बिता पुरोऽग्रे प्रधाविता चञ्चलायततरातिदीर्घा दृष्टिर्यस्याः सा क मे मम वत्स इति पृच्छन्ती प्रश्नयन्ती विलासवती तयैव मनोरमयैव सह प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वैव सहजया स्वाभाविकया कान्त्याविरहितं दीप्त्या सहितं कान्त्या रहितमुपरतो निवृत्तः सर्वः प्रयत्न उद्यमो यस्मात्स तम् । अत एवोत्प्रेक्षते । सुप्तमिव कृतनिद्रमिव शयननिद्रावशमिव पुत्रे सुते सूनौ वत्सला हितकारिणी तनयं पुत्रं सुतमालोक्य यावन्न परापतत्येव पश्चादागच्छत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्ती देहावष्टम्भं कारयन्ती मनोरमामप्याक्षिप्याक्षेपणं कृत्वा दूरत एव दविष्ठ एव प्रसारितं विस्तारितं बाहुलताद्वयं भुजवल्लीयुग्मं यया सा रयेण वेगेनोन्मुक्तात एव प्रान्ते जर्जराः शिथिलास्ताभिर्नयनजलधाराभिः स्रवतां प्रस्रवेण स्तनोद्गतदुग्धेन च महीतलं [illegible]

प्रणम तावत्प्रत्युद्गम्य त्वत्स्नेहादेवातिदूरमागतस्यापि पितुः पादौ । क्व सा गता ते गुरुभक्तिः । क्व ते गुणाः । क्व स स्नेहः । क्व सा धर्मज्ञता । क्व तत्पितृपक्षपातित्वम् । क्व सा बन्धुप्रीतिः । क्व सा परिजनवत्सलता । कथमभाग्यैर्मे सर्वमेकपद एवोत्सृज्यैवमौदासीन्यमवलम्ब्यावस्थितोऽसि । अथवा यथा ते सुखं तथा तिष्ठ । वयमुदासीनहृदयास्त्वयि' इति कृतार्तप्रलापा समुपसृत्य पुनः पुनर्गाढमालिङ्ग्याङ्गानि शिरः समाघ्राय कपोलौ चुम्बित्वा चन्द्रापीडस्य चरणावुत्तमाङ्गे कृत्वोन्मुक्तकण्ठमरोदीत् । तथा रुदन्ती तु तामन्तरितनिजपीडस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्यैव सर्वप्रजापीडापहरणक्षमाभ्यां भुजाभ्यामवलम्ब्याब्रवीत्—'देवि, यद्यप्ययमयो सुकृतैरपत्यतामुपगतस्तथापि देवतामूर्तिरेवायमशोचनीयः । तन्मुच्यतामयमिदानीं मनुष्यलोकोचितः शोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः । अस्मिञ्छोके कृते न किंचिदपि भवति । केवलं गल एव स्फुटति रटतो न हृदयम् । निरर्थकं प्रलपितमेव निर्याति वदनान्न जीवितम् । निरासङ्गं नयनजलमेव पतति न शरीरम् । अपि च वत्सस्यादर्शनमात्रमेवावयोः पीडाकरम् । तच्चैवमालोक्यमाने मुखेऽस्य दूरापेतम् । अ [illegible]रमस्यामवस्थायामावाभ्यामपि तावत्परमवष्टम्भं

एषा विलासवती पादयोश्चरणयोर्निपत्य निपतन कृत्वा प्रमाण कृत्वा वत्सं पुत्र तोषयामि संतोषयामि तुष्टिमुत्पादयामि । हे पुत्र हे वत्स हे सूनो चन्द्रापीड, प्रत्युद्गम्य समुखमागम्याभिमुखमागत्य तावदादौ त्वत्स्नेहात्त्वत्प्रेमात्त्वत्प्रीतेरेवातिदूरमागतस्यातिदविष्ठमागतस्य पितुस्तारापीडस्य पादौ चरणौ प्रणम नमस्कुरु । सा ते तव गुरुभक्तिः पितर्याराध्यत्वेन ज्ञान श्रद्धा वा वासना वा क्व गता कुत्र याता । ते तव गुणा भवद्गुणा शौर्यादय क्व । स प्राक्तन. स्नेह. प्रेम क्व । सानिर्वचनीया वक्तुमशक्या धर्मज्ञता वृषवेत्तृता धर्मज्ञातृता क्व । तत्सार्वप्रसिद्ध पितृपक्षपातित्व जनकमताश्रयित्व क्व पितृपक्षपातित्व क्व । सा बन्धुप्रीति· क्व स्वजनेषु स्नेह. क्व सज्ज(स्वज)नेषु प्रेम क्व । सा परिजने परिच्छदे वत्सला(लता) हितकारिता क्व । ममाभाग्यैर्दुर्दैवैर्मे ममैकपद एव सर्वमुत्सृज्यैव [illegible] धमौदासीन्य माध्यस्थ(स्थ्य)मवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावस्थितोऽसि । अथवेति पक्षान्तरे । यथा ते तव सुखं तथा तेन प्रकारेण तिष्ठावस्थान कुरु । वय तूष्णीमानमुदागता गत हृदय चेतो येषा ते तथोक्तास्त्वयि [illegible] । इति [illegible] आर्तप्रलापो यया सैवंविधा विलासवती समुपसृत्य समीपे गत्वा पुन पुनर्वारंवारमङ्गानि हस्तादीनि गाढं दृढमालिङ्ग्याश्लिष्य शिर उत्तमाङ्ग समाघ्रायाघ्राण कृत्वा कपोलौ प्रसिद्धौ चुम्बित्वा चुम्बन कृत्वा चन्द्रापीडस्य चरणौ पादावुत्तमाङ्गे शिरसि कृत्वोन्मुक्तकण्ठ यथा स्यात्तथारोदीद्रुदन चकार । तथाप्रकारेण रुदन्ती तु तामन्त·

कृत्वा मनोरमा शुकनासश्च संधारणीयौ ययोर्लोकान्तरितो वैशम्पायनः । तिष्ठतां तावदेतावपि । यस्याः प्रभावात्पुनरनुभवनीयो वत्सस्य जीवितप्रतिलम्भाभ्युदयमहोत्सवः सैवेयं गन्धर्वराजतनया वधूस्तेऽस्मदागमनशोकोर्मिसंक्रान्तिमूढा सनामग्रहणमुन्मुक्ताक्रन्दाभिः प्रियसखीभिर्ग्राह्यमाणाद्यापि संज्ञां न प्रतिलभते । तदेनां तावदुत्थाप्याङ्के कृत्वा चेतनां लम्भय । ततो यथेच्छं रोदिष्यसि' इत्यभिहिता राज्ञा विलासवती 'क्व सा मे वत्सस्य जीवितनिबन्धनवधूः' इत्यभिदधत्येव ससंभ्रममुपसृत्याप्रतिपन्नसंज्ञामेवाङ्केनादाय कादम्बरीं करेण मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभं वदनमालोक्यानवरतनयनसलिलस्नानार्द्रमिन्दुशकलशीतलं स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटे ललाटं लोचनयोश्च लोचने निवेशयन्ती चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण च पाणिना हृदये स्पृशन्ती 'समाश्वसिहि मातः, त्वया विनाद्यैव प्रभृति केन संधारितं वत्सस्य मे चन्द्रापीडस्य शरीरम् । मातः, त्वममृतमयीव जातासि येन वत्सस्य पुनर्वदनमालोकितम्' इत्यवादीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन तन्निर्विशेषवृत्तिना विलासवती शरीरस्पर्शेन लब्धसंज्ञापि लज्जावनम्रमुखी प्रतिपत्तिमूढा मदलेखयाङ्कादवतार्य परवत्येव

वाभ्यामपि दम्पतीभ्यामपि परममुत्कृष्टमवष्टम्भं प्रतिबन्धं कृत्वा मनोरमा शुकनासश्च संधारणीयौ । मृत्यो रक्षणीयावित्यर्थः । ययोर्द्वयोर्मध्ये लोकान्तरितो वर्तते वैशम्पायनः । तिष्ठतां वा तावदेतावपि मनोरमाशुकनासावपि तिष्ठतामित्यर्थः । यस्याः कादम्बर्याः प्रभावात्पुनर्वत्सस्य जीवितस्य प्रतिलम्भः प्रकर्षेण लाभस्तस्याभ्युदयस्तस्य मह उत्सवोऽनुभवनीयोऽनुभवविषयीकरणीयः । सैवेयं गन्धर्वराजतनया ते तव वधूरस्माकमागमनेन यः शोकः शुक्तस्योर्मयस्तरङ्गाः कल्लोलास्तेषां संक्रान्तिः संक्रमणं तेन मूढा अज्ञा सनामग्रहणं नामग्रहणपूर्वं यथा स्यात्तथोन्मुक्त आक्रन्दो याभिरेवंविधाभिः प्रियसखीभिर्ग्राह्यमाणा ध्रियमाणा अद्यापि सांप्रतमपि संज्ञां चेतनां न प्रतिलभते । तत्तस्माद्धेतोस्तावदादावेनामुत्थाप्याङ्क उत्सङ्गे कृत्वा चेतनां संज्ञां लम्भय प्रापय । ततो यथेच्छं यथा स्यात्तथा रोदिष्यसि रुदनं करिष्यसि । इति राज्ञाभिहिता कथिता विलासवती मे मम वत्सस्य जीवितनिबन्धनं कारणं वधूः क्वेत्यभिदधत्येवेति कथयन्त्येव ससंभ्रमं संभ्रमेण सहितं ससंभ्रमं सादरं सभयं वोपसृत्य समीपे निकटे गत्वाप्रतिपन्नसंज्ञामेवाप्राप्तचेतनामेवाङ्केनोत्सङ्गेनादाय कादम्बरीं मूर्च्छानिमीलनेनाहिता स्थापिता द्विगुणतरनयनशोभा यस्मिंस्तादृशं वदनं मुखमालोक्य निभाल्यानवरतं निरन्तरं नयनसलिलेन लोचनजलेन स्नानमाप्लवस्तेनार्द्रमुन्नमत एवेन्दुशकलवच्चन्द्रखण्डवच्छीतलं शिशिरं स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटं ललाटे लोचनयोश्च लोचने निवेशयन्ती स्थापयन्ती । 'अलिधस्तु(?)चिबुकं स्यादधः सृक्वणः परः । गल्लात्परः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः' इत्यभिधानकोशः । चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण शीतलेन च पाणिना करेण हृदये वक्षसि स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । हे मातः, यथा पुत्रे तात इति प्रयोगस्तथा पुत्रीसमाया सुतातुल्याया स्नुषायामपि मातृशब्दप्रयोगः । त्वं समाश्वसिह्याश्वासनं कुरु । यतस्त्वया भवत्या विनाद्यप्रभृत्येतद्दिनादारभ्य मे मम वत्सस्य मे मम सुतस्य चन्द्रापीडस्य शरीरं केन संधारितं धृतम् । हे मातः, त्वममृतमयीव पीयूषनिर्मितेव संजाता । येन कारणेन वत्सस्य तनय

यथाक्रममकार्यत वन्दनां गुरूणाम् । 'आयुष्मति, दीर्घकालमविधवा भव' इति कृताशीर्वादा च शनैरुत्थाप्यातिनिकटे विलासवत्याः पृष्ठतः समुपवेश्याधार्यत । अथ प्रत्यापन्नचेतनायां चित्ररथतनयायां चन्द्रापीडमेवोज्जीवितं मन्यमानो राजा चिरमिवास्य गाढमेङ्गमालिङ्ग्य चुम्बंश्च पश्यंश्च स्पृशंश्च स्थित्वा मदलेखामाहूयाहूयादिदेश—'दर्शनसुखमात्रकमस्माकं विधायमानम्, तच्चास्माभिरासादितम् । तद्यादृशेनैवोपचारेणैतावतो दिवसानुपचरितवती वधूर्वत्सस्य शरीरं स एवोपचारो नास्मदनुरोधाल्लज्जया वा मनागपि परिहरणीयः । वयं निष्प्रयोजना द्रष्टार एव केवलम् । किमस्माभिरिह स्थितैर्गतैर्वा । यस्याः करस्पर्शेनाप्यायितमेतदविनाशि सैव वधूः पार्श्वेऽस्य तिष्ठतु' इत्यादिश्य निर्जगाम । निर्गत्य चोपकल्पितं निजावासमगत्वैव तपस्विवासोचितेऽन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचिशिलातलसनाथे तरुलतामण्डपे समुपविश्य निर्विशेषदुःखं सकलमेव राजचक्रमाहूयाहूय सबहुमानमवादीत्—'न भवद्भिरवगन्तव्यं यथाहं शोकावेगादेवैतदहमङ्गीकरोमि' इति । पूर्वचिन्तित एवायमर्थो यथा वधूसमेतस्य चान्द्रापीडस्य वदनमालोक्य संक्रामितनिजभरेण मया कचिदाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपितव्यमिति ।

तेव गुरूणा चन्द्रापीडमातृपितृणा यथाक्रममनुक्रमेण वन्दनामकार्यत व्यधाप्यत । 'उत्पत्तिनिजगोरव:' इत्यमरः । हे आयुष्मति हे चिरजीविते, दीर्घकालमविधवा वैधव्यरहिता भवेति कृत आशीर्वाद आशीःप्रदान यस्या. सा तथा कृताशीर्वादा च शनैरुत्थाप्यातिनिकटेऽतिसमीपे विलासवत्या. पृष्ठत पश्चाद्भागे समुपवेश्य सखीजनैरधार्यत । **अथेति** । तदनन्तर प्रत्यापन्नचेतनाया प्राप्तचैतन्याया तु चित्ररथतन[या]या कादम्बर्या चन्द्रापीडमुज्जी[वि]तमेव मन्यमानो जानानः । तस्या उज्जीवनादिति भावः । राजा तारापीडश्चिरमिव चिरकालमिवास्य चन्द्रापीडस्य गाढ दृढमङ्गमालिङ्ग्य परिष्वज्य चुम्बश्चुम्बन कुर्वन्पश्यन्विलोकयन्स्पृशन्स्पर्श कुर्वंश्च स्थित्वा च कियत्काल कतिपयकाल मदलेखामाहूयाहूयाह्वान कृत्वादिदेशादिष्टवान् । दर्शनसुखमात्रं केवलमवलोकनसुखमस्माक विधायमान क्रियमाण तच्चास्माभिरासादित प्राप्तम् । तदिति हेत्वर्थे । यादृशेनैवोपचारेण प्रतिक्रियथैतावतो दिवसान्वधू. स्नुषा वत्सस्य शरीरमुपचरितवत्युपचार कृतवती स एवोपचारोऽस्मदनुरोधादस्मत्प्रतिबन्धाल्लज्जया त्रपया वा मनागपीषदपि न परिहरणीयो न परिहार्यः । वयं निष्प्रयोजना निरर्थका. केवल द्रष्टार एव विलोकयितार एव । अस्माभिरिह स्थले स्थितैरवस्थितैर्गतैर्वा किम । यस्या भवत्या. करस्पर्शेनैतदविनाश्यविनश्वरमाप्यायित शीतलीभूत सैव वधू स्नुषास्य चन्द्रापीडस्य पार्श्वे निकटे वस्थान करोतु । इत्यादिश्याज्ञा दत्त्वा निर्जगाम निर्ययौ । निर्गत्य च निर्गमन कृत्वा चोपकल्पित विहित निजावास स्वकीयसौधमगत्वैव तत्र गमनमविधायैव तपस्विवासोचिते मुनिजननिवासयोग्य आश्रमस्य महानासन्न एव समीपवर्तिनि शुचिभि पवित्रै शिलातलै सनाथ सहितेऽन्यतमस्मिस्तरुलतामण्डपे तरुणा [illegible]

स चायं मे भगवता कृतान्तेन पुराकृतैः कर्मभिर्वा विरूपैरेवं समुपनमितः । किमपरं क्रियते । अनतिक्रमणीया नियतिः । अप्रापणीयं नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य सुखम् । प्रजापरिपालनफलं तु पुनर्भवद्भुजेष्वेवमक्षतेष्वविरहितमस्त्येव । अन्यथापि हि चेष्टमानेष्वस्मासु सर्वमेतेष्वेवावस्थितम् । तदिच्छामि चिरकाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुम् । धन्याश्च जरापीतसारतनवस्तनयेष्वात्मभरमासज्य लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति । यच्च बलाद्गले पादमाधाय यदा तदानिच्छतोऽप्याच्छिद्यत एव कृतान्तेन । तद्यदि पात्रे क्वचिदपि स्थापयित्वा निजपदं जरापरिभुक्तायुःशेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखबाह्येन मांसपिण्डेन परलोकसुखान्युपार्ज्यन्ते लाभ एवायम् । तदस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिताः' इत्युक्त्वा सन्निहितान्यपि परित्यज्योचितानि सर्वसुखान्यनुचितान्यङ्गीकृत्य वन्यानि । तथा हि । हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिं लतासु, संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु, निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु, कुन्तरचनाभियोगं जटासु, आहारहार्दं कन्दमूलफलेषु, शस्त्रधारणव्यसनमक्षसूत्रेषु, प्रजापरिपालनशक्तिं समित्कुशकुसुमेषु, नर्मालापं धर्मसंकथासु, समररसमुपशमे, जयेच्छां

लोकपालत्वाद्भगवता ज्ञानवता पूज्येन पुराकृतैः पूर्वभवाचीर्णैर्विरूपैरशुभैः कर्मभिर्वैव पूर्वोक्तप्रकारेण समुपनमितोऽधरीकृतः । अपरं द्वितीयं किं क्रियते, यतोऽनतिक्रमणीयानुल्लङ्घनीया नियतिर्ब्रह्मनिर्मितिरदृष्टं वा । आत्मचेष्टात्मप्रयत्नस्तेन कृतं वत्सस्य चन्द्रापीडस्य सुखमप्रापणीयं प्राप्तुमयोग्यं नानुभूतं नानुभवविषयीकृतम् । प्रजापरिपालनसुखफलं तु पुनरक्षतेष्वखण्डितेषु भवद्भुजेष्वेव सत्स्वविरहितं न वियोगमापन्नमस्त्येव । अन्यथापि ह्यस्मासु चेष्टमानेषु क्रियमाणेषु सर्वमेतेष्विव भवद्भुजेष्विवावस्थितं स्थितिमापन्नम् । तदिति हेत्वर्थे । इच्छामि चिरकाङ्क्षितं चिरवाञ्छितं मनोरथं पूरयितुं परिपूर्णीकर्तुम् । धन्याश्च कृतकृत्याश्च जरया विस्रसयापीतमगृहीतं सारं बलं यासामेवंभूतास्तनवो येषां ते तथा तनयेषु पुत्रेष्वात्मभरमासज्य न्यस्य अतएव लघुशरीराः परलोकगमनं भवान्तरगतिं साधयन्ति निष्पादयन्ति । यच्च बलाद्धठाद्गले निगरणे पादं चरणमाधाय स्थापयित्वा दत्त्वा यदा तदा यस्मिंस्तस्मिन्कालेऽनिच्छतोऽप्यनभिलषितोऽपि कृतान्तेन यमेनाच्छिद्यत एवाकृष्यत एव । ततो यदि पात्रे आत्मे क्वचिदपि निजपदं स्वस्थानमात्मभारं स्थापयित्वा स्थापनां कृत्वा जरया परिभुक्त

परत्र, कोशस्पृहां तपसि, आज्ञां मौने, सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये, तनयस्नेहं तरुषु, संक्रमय्य यास्तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्गन्धर्वलोकोचितानहरहरुपचारान्कादम्बर्या कथमपि समुत्सृष्टलज्जया महाश्वेतया च क्रियमाणाननिच्छन्नविच्छेदात्सायं प्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखो दुःखान्यगणयन्नरपतिः सपरिवारः समं देव्या शुकनासेन च तत्रैवातिष्ठत् ।

इत्येवं च कथयित्वा भगवाञ्जाबालिर्जराभिभवविच्छायं स्मितं कृत्वा हारीतप्रमुखान्सर्वानेव तापसाञ्श्रावकानवादीत्—'दृष्टमायुष्मद्भिरिदमन्तःकरणापहारिणः कथारसस्याक्षेपसामर्थ्यम् । यत्कथयितुं प्रवृत्तोऽस्मि तत्परित्यज्यैव कथारसात्कथयन्नतिदूरमतिक्रान्तोऽस्मि । तद्यः स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयाद्दिव्यलोकतः परिभ्रश्यन्मर्त्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुरभवत् । स एवैष पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वेताकृताच्च सत्याधिष्ठानादस्यां शुकजातौ पतितः' इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्येऽपि मे सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेऽभवन् । सकलासु च कलासु कौशलमुपजातम् । उपदेशाय मनुजस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च संवृत्ता । विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम् । किं बहुना । मनुष्यशरीरादृते सर्व-

---

वाञ्छां तपसि व्रते, आज्ञामनुशासनं मौनेऽभाषणे, सर्वः समग्रः सकलो यः उपभोगोऽन्नादिकस्तत्र रागं वैराग्ये विरक्ततायाम्, तनयस्नेहं पुत्रप्रेम सूनुस्नेहं तरुषु वृक्षेषु, संक्रमय्य संक्रमणं कृत्वा यास्तपस्विजनोचितास्तपस्विजनयोग्याः क्रिया अनुष्ठानविशेषाः कुर्वन्विदधन्गन्धर्वलोकस्योचितान्योग्यानहरहः प्रतिदिनं कथंकथमपि महता कष्टेन समुत्सृष्टलज्जया त्यक्तत्रपया विगतलज्जया कादम्बर्या महाश्वेतया च क्रियमाणान्निर्मीयमाणानुपचारान्भक्तिप्रकारानिच्छन्नवाञ्छन्ननभिलषन्नविच्छेदादव्यवधानात्सायं प्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखः सन्नेवंभूतो नरपतिस्तारापीडो दुःखान्यगणयन्नजानन्सपरिवारः सपरिजनः सपरिस्कन्दः समं देव्या विलासवत्या शुकनासेन मन्त्रिणा च तत्र तस्मिन्स्थले स्थानेऽतिष्ठत् ।

इत्येवं च कथयित्वाख्याय भगवाञ्जाबालिर्जराया अभिभवेन विस्वरापगमेन विच्छायं कल्मषं स्मितं हास्यं कृत्वा सर्वानेव तापसाञ्श्रावकान्हारीतकप्रमुखानवादीदब्रवीत् । आयुष्मद्भिरिदमन्तःकरणं मनोऽपहरतीति तथा तस्य कथाया प्रबन्धस्य रसस्तेना(स्या)क्षेप आकर्षस्तस्य सामर्थ्यं बलं दृष्टम् । यदिति वक्तव्ये । कथयितुं वक्तुं प्रवृत्तो वक्तुमुद्युक्तोऽस्मि । तत्परित्यज्यैव विहायैव कथारसात्कथयन्नतिदूरमति-

मन्यत्तत्क्षणमेव मे[1] वैशम्पायनस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः सैव कामपरवशता, स एव महाश्वेतायामनुरागः, सैव तदवाप्ति प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकलमेव । केवलमसंजातपक्षतया मे तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत् । तथा चाविर्भूतसकलान्यजन्मवृत्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्य, उत प्रथमसुहृदः कपिञ्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया इति नाज्ञासिषमेवं कस्य कस्य कथं वा स्मृतवानस्मीति । तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलनिवेशितशिराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव विशन्निव पातालतलं कथमपि शनैः शनैर्व्यज्ञपयम्—'भगवन्, त्वत्प्रसादादाविर्भूतज्ञानोऽस्मि संवृत्तः । स्मृताः खलु मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः । मूढतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि । अधुना पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम् । न च तान्स्मृत्वापि तथा यथा चन्द्रापीडं यस्य मदुपरतिश्रवणमात्रकात्स्फुटितं हृदयम् । तत्तस्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान् । येनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीडाकरः संजायते' इति ।

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सस्नेहकोपगर्भं प्रत्य-

---

क्त्वान्यदपर सर्वमेव तत्क्षणमेव तत्समयमेव वैशम्पायनस्योपनत स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहश्चन्द्रापीडस्योपरि प्रेम, सैव पूर्वानुभूतैव कामपरवशता मदनायत्तता कदर्पपरवशता, स एव पूर्वप्रतिपादित एव प्रथमप्रतिपादित एव महाश्वेतायामनुरागोऽनुरतिरनु पश्चात्प्रेम, सैव तस्या महाश्वेताया अवाप्ति प्राप्ति प्रत्युत्सुकतौत्सुक्यमिति सकलमेव समग्रमेवोपगत प्राप्तम् । असजातपक्षतयाप्रादुर्भूतवाजतया मे मम तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा चलनादिका नासीन्नाभवत् । तथा चाविर्भूत' प्रकटीभूत. प्रादुर्भूत. सकलः समस्तोऽन्यजन्मवृत्तान्तो भवान्तरोदन्तो यस्यैवभूत समुत्सुकान्तरात्मोत्कण्ठितान्तरात्मा [किं] शुकनासमनोरमयोर्मातापित्रो , किं [ता]तस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्या , किं वयस्य[स्य] मित्रस्य चन्द्रापीडस्य, उत प्रथमसुहृद आद्यमित्रस्य कपिञ्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया इत्येव कस्य कस्यैतन्मध्यवर्तिन कथ वा येन प्रकारेण वा स्मृतवानस्मि स्मरण कृतवानस्मीति नाज्ञासिष नाववोधिषम् । तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतले पृथ्वीतले निवे[शित]शिरो येन स चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वास्थाय भगवन्त जाबालि निजस्य स्वस्याविनयस्य श्रवणमाकर्णन तस्माद्या लज्जा त्रपा तया विलीयमान इव तामापाद्यमानमिव पातालमू(त)ल रसातल विशन्निव प्रवेश कुर्वन्निव कथ कथमपि महता कष्टेन शनैः शनैर्व्यज्ञपय विज्ञप्तिमकार्षम् । हे भगवन्, त्वत्प्रसादात्त्वदनुग्रहादाविर्भूत प्रकटीभूत ज्ञान यस्यैवभूतोऽह सवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि । खलु निश्चयेन मया सर्व एव पूर्वबान्धवा स्मृता प्रथमस्वजना स्मृता स्मरणविषयीकृताः । मूढताया मूढतायामज्ञानताया च यथैव तेषा स्मरण नासीत्तथैव विरहपीडापि वियोगबाधापि नासीत् । अधुना पुनस्तान्पूर्वोक्तान्स्मृत्वा मे मम हृदय वक्षः स्फुटतीव स्फोट प्राप्नोतीव । ·························

वादीत्—'दुरात्मन्, ययैतावतीं दशामुपनीतोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुबध्नासि। अद्यापि पक्षावपि नोद्भिद्येते । तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव । ततो मां प्रक्ष्यसि' इत्येवमुक्ते भगवता समुपजातकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ—'तात, महानयं विस्मयो मे । कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता । यया जीवितमपि न संधारयितुं पारितम्। कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वल्पमायुः संवृत्तम्' । इत्येवं च पृष्टः सूनुना भगवाञ्जावालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत्—'स्पष्टमेवात्र कारणम् । वत्स, अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः । श्रुतौ च पठ्यत एतद्यादृशाद्वै जायते तादृगेव भवतीति । लोकेऽपि च प्रायः कारणगुणभाञ्ज्येव कार्याणि दृश्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेऽपि श्रूयते । यः किलाल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाज्जन्तुर्भवति स खल्वभावात्सारभूतस्य स्थैर्यहेतोः पुरुषवीर्यस्य यथासारं गर्भे वा विलयमापद्यते मृतो वा जायते जातो वा न दीर्घकालं जीवतीति । तदयमुत्पन्न एवेदृशो येनास्य तादृशी कामपरता जाता । मरणं च मदनवेगसंज्वरासहिष्णोस्तथोपनतम् । अधुनापि तादृश एवाल्पायुरयम् । शापावसानानन्तरकालं यदस्याक्षयेणायुषा योगो भविष्यति' इति ।

ययैतावती दशामवस्था त्वमुपनीतः प्रापितोऽसि कथ तामेव तरलहृदयता चञ्चलचित्ततामनुबध्नासि करोषि । अद्यापि पक्षावपि वाजावपि नोद्भिद्येते नोद्गच्छतः । तत्तस्मात्कारणात्सचरणक्षमस्तु गमनसमर्थस्तु तावद्भव । ततस्तदनन्तर मा प्रक्ष्यसि प्रश्नयिष्यसि । इत्येव भगवतोक्ते कथिते समुपजातकुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवभूतो हारीतः पप्रच्छ प्रश्नमकार्षीत् । हे तात हे पित, महानय मे मम विस्मयो वर्तते । अस्य पुण्डरीकस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता कदर्पपरवशता जाता । तत्कथय कथम् । यया कामपरतया जीवितमपि सधारयितु धर्तु न पारित न शक्तम् । कथ च दिव्यलोकेसभूतस्य तथा स्वल्पमायु स्तोकमायु सवृत्तम् । इत्येव पृष्टश्च सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिर्निर्मलाभिर्दशनदीधितिसलिलधाराभी रदनकान्तिधाराभि पापमलमिव प्रक्षालयन्नुज्वलीकुर्वन्प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । कि तदित्याह—**स्पष्टमिति** । अत्र कारण निदान स्पष्टमेव प्रकटमेव । हे वत्स हे पुत्र, अय हि पुण्डरीकः कामरागो रताभिलाषो मोहो मौढ्य ताभ्या निष्पन्नस्तन्मयस्तस्मादल्पसारादल्पबलात्स्त्रीवीर्यादेव केवलात्पुरुषवीर्यासभिन्नादुत्पन्न प्रादुर्भूत प्रकटीभूत तत्पूर्वखण्डे व्याख्यातमेव नेहोच्यते । इत्येतच्छ्रुतौ न वेदे न प [illegible] भण्यते । तदेवाह—**यादृशादिति** । यादृशाद्विनिश्चयो जायते उत्पद्यते तादृगेव तादृश एव भवत्युत्पन्नः ।

एतच्छ्रुत्वा पुनरवनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य भगवन्तं व्यज्ञापयम्—'भगवन्, अहमपुण्यवानस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयं सर्वस्यैवाक्षमः। वागपि मे भगवतः प्रसादात्संप्रत्येवानने संभूता। भूतपूर्वं च ज्ञानमन्तरात्मनि। शरीरं पुनरायुःसंवर्धककर्मयोग्यं भगवतः प्रसादादन्यस्मिञ्जन्मनि यदि भवेत्, तत्केन प्रकारेणाक्षयं तन्मे महाकर्मसाध्यमायुर्भविष्यतीत्येतदाज्ञापयतु भगवान्' इत्येवं विज्ञापितस्तु मया दिक्षु विक्षिप्य चक्षुर्भगवानाज्ञापितवान् 'एतदपि यथा तथा ज्ञास्यस्येव। तावदियं कथास्ताम्। रसाक्षेपादचेतितैवास्माभिः प्रभातप्राया रजनी। प्रभाविरहादनुन्मृष्टरजतकुम्भाभमिदमपरान्तावलम्बि वर्तते रजनिकरबिम्बम्। यथायथोद्गमविस्तारिणी जरत्तामरसपत्त्रारुणा पाण्डुच्छविरुल्लसति सीमन्तयन्ती तमःकेशसंघातमिव पूर्वस्याः ककुभोऽरुणाग्रकरालोकततिः। इमाः सशेषतिमिरतयाम्बरार्कोण्डकलुषं भास्वत्प्रभालोकमारब्धाः क्रमेण यथासूक्ष्मं तारकाः प्रवेष्टुम्। एष पम्पासरःशायिनां प्रबोधाशंसी समुच्चरति कोलाहलः श्रोत्रहारी विहंगमानाम्। एते च निशीथिनीपरिमलशीतलाश्र-

---

एतच्छ्रुत्वा पुनरवनितलनिवेशितशिरा भगवन्त प्रणम्य व्यज्ञापय विज्ञप्तिं कृतवान्विज्ञप्तिं चकार अह। किं तदित्याह—**भगवन्निति**। हे भगवन्, अह त्वपुण्यवान्। अस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमान. स्वयमात्मना सर्वस्यैव कार्यस्याक्षमोऽसमर्थ। वागपि वाचापि मे मम भगवत्प्रसादात्संप्रत्येव साप्रतमेवानने[स]भूता जाता। पूर्वं भूत भूतपूर्वं क्वचिदमान्य तस्य परत्वमिति पूर्वशब्दस्य परप्रयोग.। एतादृश ज्ञानमन्तरात्मनि संभूतम्। शरीर पुनरायुष संवर्धकानि यानि कर्माणि कृत्यानि तेषु योग्य समर्थ भगवत. प्रसादान्माहात्म्यादन्यस्मिञ्जन्मनि यदि भवेत्स्यात्तत्तस्मात्कारणान्मे मम महाकर्मभि साध्य महाकर्माणि साध्यानि यस्मिन्निति वा आयुर्जीवित केन प्रकारेणाक्षयं भविष्यतीत्येतदाज्ञापयतु कथयतु भगवान्। इत्येव मया विज्ञापितो विज्ञप्तिविषयीकृत.। तु पुनरर्थे। दिक्षु चक्षुर्विक्षिप्य प्रेर्य भगवानाज्ञापितवान्कथितवान्। किं तदित्याह—**एतदिति**। एतदपि त्वदुक्तमपि यथा वर्तते तथा त्व ज्ञास्यस्येवाग्रे ज्ञान भविष्यत्येव। इय कथा तावदास्तां तिष्ठतु। रसाक्षेपाद्रसाकर्षादस्माभि· प्रभातप्राया रजनी निशा चेतितैवाज्ञातैव। प्रभाविरहाद्द्युतेर्विरहात्कान्तेरभावादनुन्मृष्टोऽसमार्जितो न स्फेटितो यो रज[त]कुम्भो रौप्यघटस्तद्वदाभा श्रीर्यस्य तत्तथा। 'आभा राढा विभूषा श्री.' इति हैम.। इदमपरान्तावलम्बि पश्चिमान्तावलम्बि पश्चिमाशावलम्बि रजनिकरबिम्ब निशाकरप्रतिबिम्ब शशाङ्कमण्डल वर्तते। **यथायथमिति**। यथा च यथा च यथायथम्। 'नित्यवीप्सयो'। इति द्वित्वम्। यथाप्रकारमुद्गमेनोदयेन विस्तारिणी विस्तरणशीला जरत्पत्त्र परिपक्व यत्तामरस पद्मम्। रक्तकमलमित्यर्थ। तस्य पत्त्राणि दलानि दर्भाणि तद्वदरुणा रक्ता आ ईषत्पाण्डु च्छवि। 'रक्तोत्पल तामरसम्' इति हैम। पूर्वस्या. ककुभ ऐन्द्या दिशस्तमोलक्षण केशसघातम-[illegible] सीमन्तयन्तीमिव सीमन्त कुर्वन्तीमिवोल्लसत्युल्लास प्राप्नोति। अरुणस्य रविसारथिनोऽग्रकराणामालोक प्रकाशस्तस्य तति पङ्क्ति। श्रेणिरित्यर्थ। 'राजिर्लेखा ततिर्वीथि' इति हैम। इमा. प्रत्यक्षदृश्या. सह

लितवनकुसुमपरिमलग्राहिणो वातुं प्रवृत्ताः प्रभातपिशुना वायवः । प्रत्यासन्नाग्निविहारवेला' इत्यभिदधान एव गोष्ठीं भङ्क्त्वोदतिष्ठत् ।

अथोत्थिते भगवति जाबालौ वीतरागापि निष्कौतुकापि मोक्षमार्गावस्थानापि समस्तैव सा तपस्विपरिषत्कथारसाद्विस्मृतगुरूचितप्रतिपत्तिः शृण्वतीवोत्कण्ठिततया विस्मयोत्फुल्लमुखी युगपदागलितशोकानन्दजन्मनयनसलिला हाकष्टशब्दानुबन्धिनी स्तम्भितेव चिरमिव स्थित्वा यथास्थानं जगाम । हारीतस्तु मां संनिहितेऽपि मुनिकुमारकजने निजकरेणैवोत्क्षिप्यात्मपर्णशालां नीत्वा शनैः स्वशयनीयैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ । निर्गते च तस्मिंस्तत्र सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन देहेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्राविशम् । अत्र तावदनेकभवसुकृतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम् । तत्राप्यपरं सकलजातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम् । ततोऽपि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं मुनित्वम् । तस्यापि विशेषान्तरं

वप्रसरति विस्तरयति । एते च प्रत्यक्षगम्या निशीथिन्या त्रियामिन्यां परिगतो मलो यस्मात्स परिमलोऽङ्गरागस्तेन शीतलाः शिशिराः । माघकाव्य उक्तमस्ति—'नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्' इत्यत्र परिमलशब्देनाङ्गराग एव विवक्षितः । अन्यथा गन्धशब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् । चलितानि कम्पितानि यानि वनानि तेषां कुसुमानां परिमलो गन्धस्तं गृह्णन्तीत्येवंशीलास्ते तथा प्रभातस्य प्रत्यूषस्य पिशुनाः सूचका एवंविधा वायवः पवनाः समीरणा वातुं यातुं प्रवृत्ताः प्रवर्तितवन्तः । 'व्युष्टं विभातं प्रत्यूषम्' इति हैमः । प्रत्यासन्ना समीपवर्तिनी निकटस्थायिनी । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् अग्निशब्देनाग्निहोत्रं तत्र विहारो विहरणम् । गमनमिति यावत् । तस्य वेलावसरः समयः प्रस्तावः । 'वेला वारावसरे' इति कोशः । इत्यभिदधान एवेति ब्रुवाण एव गोष्ठीं श्रवणार्थमिलितजनसमूहात्मिकां भङ्क्त्वा दूरीकृत्योदतिष्ठदुत्थितो बभूव । 'समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः' इत्यमरः ।

अथोत्थिते भगवति जाबालौ वीतरागापि नीरागापि निष्कौतुकापि विगतकुतूहलापि गताश्चर्यापि मोक्षमार्गे निर्वाणमार्गेऽवस्थानमवस्थितिर्यस्या एवंविधाप्येतादृशापि समस्तैव सर्वापि तपस्विपरिषन्मुनिजनसभा कथायां वार्तायां रसाद्विस्मृता विस्मरणं प्राप्ता । गुरावुचिता योग्या प्रतिपत्तिः सेवा यस्याः सा तथा । शृण्वतीवाकर्णयन्तीवोत्कण्ठिततया रणरणकतया विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्लं विकसितं मुखं यस्याः सा तथा । युगपदेककालमागलितं पतितं शोकानन्दाभ्यां जन्म यस्यैवंभूतं नयनसलिलं यस्याः सा तथा । हा कष्टमिति यः शब्दस्तमनुबन्धितुं शीलं यस्याः सा तथा । स्तम्भितेव कीलितेव चिरमिव स्थित्वा बहुकालमिव स्थित्वा यथास्थानं यथास्थलं जगामागमत् । हारीतस्तु मां मुनिकुमारकजने तापसशिशुजने संनिहितेऽपि समीपवर्तिन्यां सति निजकरेणैवात्मपाणिनैवोत्क्षिप्योत्पाट्यात्मपर्णशालां स्वकीयतृणकुटीं नीत्वा प्राप्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं शयनीयस्य शय्याया एकदेशेऽन्यतरप्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य प्राभातिकक्रियाकरणाय प्रत्यूषविधिविधानाय नि-

किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम् । तद्येनैतावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन कथमधुना सर्वक्रियाविहीनेनास्यास्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्यात् । कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहैः सह समागमसुखमनुभूतम् । अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन । पततु यत्र तत्र क्वापि यातनाशरीरम् । सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन । तत्परित्यजाम्येनम् । पूर्यतामस्मद्व्यसनदानैकचिन्तादुःस्थितस्य विधेर्मनोरथः' इत्येवं च जीवितपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽभ्यधात्—'भ्रातर्वैशम्पायन, दिष्ट्या वर्धसे । पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नायातः' इति ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्य तत्समीपमेव प्राप्तुमभिवाञ्छन्नुद्ग्रीवावलोकी 'क्वासौ' इति तमप्राक्षम् । स त्वकथयत्—'एष तातपादमूले वर्तते' इति । एवंवादिनं तु तमहं पुनरवदम्—'यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान् । उत्ताम्यति मे हृदयं तद्दर्शनाय' इत्येवं वदन्नेवाग्रतो गमनागमनवेगाद्यथास्थितजटाकलापम्, अनिलपथसंचरणचलितैकाञ्च-

---

विशेषान्तरं किंचिदाधिक्यं दिव्यलोकनिवासित्वं स्वर्गलोकस्थायित्वम् । तत्तस्मात्कारणाद्येनैतावतः पूर्वोक्तस्थानात्स्वदोषैर्निजदूषणैरात्मा पातितस्तेन मया सर्वाः समग्राः क्रियाः स्नानादिकास्ताभिर्विहीनेन रहितेनाधुना साप्रतमिदानीमस्यास्तिर्यग्जातेः कथमात्मा समुद्धृत उद्धारं प्रापितः स्यादिति शेषः । पूर्वजन्मनि पूर्वभवे गतजन्मन्याहितः स्थापितः स्नेहः प्रीतिर्येषु ते. सह समागमसुखं मेलापकसौख्यं कथमनुभूतं साक्षात्कृतम् । भवतीति शेषः । तत्समागमसुखमननुभूतवतः साक्षात्कृतवतश्च मे मम निष्प्रयोजनेन निरर्थकेनामुना जीवितेन परिरक्षितेन किम् । न किंचिदित्यर्थः । यत्र तत्र क्वापीदं यातनाशरीरम् । 'यातना नरकवेदना' इति हैमः । नरकदेहम् । तीव्रवेदनाक्षमभित्यर्थः । पततु पतनं करोतु । सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखस्यानेन कष्टस्यैकभाजनेनैकपात्रेण शरीरम् । अत एनं शरीरं परित्यजामि मुञ्चामि । अस्माकं व्यसनदानं कष्टप्रदानं तस्यैकाद्वितीया या चिन्ता तया दुःस्थितस्य दुःस्थितस्य विधेर्विधातुर्मनोरथोऽभिलाषः पूर्यतां परिपूर्णीभूयताम् । इत्येवं चेतीत्येवं प्रकारेण या जीवितपरित्यागचिन्ता तया निमीलितं मुद्रितं मां विकासेन हसतीत्येवंशीलेन विकासहासिना मुखेनानने[न] समुच्छ्वासयन्निवाश्वासयन्निव । सहसातर्कितः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा हारीतकोऽभ्यधादवोचत् । किं तदित्याह—भ्रातरिति । हे भ्रातर्बन्धो वैशम्पायन, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे । ते तव भगवतो महाश्वेतकेतोः पितुः पादमूलाज्जनकचरणसमीपात्त्वामेवान्विष्यन्गवेषयन्कपिञ्जल आयात इति ।

लोत्तरीयम्, तरुत्वचा दृढावद्धपरिकरम्, अर्धत्रुटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिशेपोरस्कम्, निःशेषसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरम्, समीरणापहृतमपि मरुत्पथोत्पतनखेदसंभृतम्, उदकप्रवेशान्निस्यन्दमानस्वेदमाननेन, मदवलोकनदुःखोद्गतं च बाष्पजललवविसरमीक्षणाभ्यां युगपदुत्सृजन्तम्, मुमुक्षुमपि मत्स्नेहेनामुक्तम्, वीतरागमपि मत्प्रियहितरतम्, निःसङ्गमपि मत्समागमोत्सुकम्, निःस्पृहमपि मदर्थसंपादनपर्याकुलम्, निर्ममम॑प्युपारूढस्नेहम्, निरहंकारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुज्झितक्लेशमपि मदर्थे क्लिश्यन्तम्, समलोष्टकाञ्चनतासुखितमपि मद्दुःखदुःखितम्, कृतज्ञमकृतज्ञः, स्नेहलप्रकृति रूक्षचेताः, सुकृतिनमपुण्यवान्, अनुगतं वामस्वभावः, भावार्द्रहृदयमेकान्तनिष्ठुरः, मित्रं वैरी, वचनकरमनाश्रवः, महात्मानं दुरात्मा, कपिञ्जलमहमद्राक्षम्। दृष्ट्वा च निर्भरगलितनयनपयास्तादृशोऽपि कृताभ्युद्गमनप्रयत्नः पूत्कृत्य तमवदम्—'सखे कपिञ्जल, एवं जन्मद्वयान्तरितदर्शनमपि त्वा

प्रान्तो यस्यैवंभूतमुत्तरीयं संव्यानं यस्य स तम् । 'प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यानं चोत्तरीयकम्' इति हैम । तरुणा वृक्षेण त्वचा कृत्वा दृढ आवद्धः परिकरो येन स तम् । 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयो । प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्व. । अर्धत्रुटितं यद्यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं तेन सनाथं सहितमस्थिशेषं कीकसावशेषमुरो यस्य स तम् । निःशेषं समग्रं यत्सुरपथं तस्मादवतरणं तस्माद्यः श्रमः खेदस्तेनोच्छ्वसितं शरीरं यस्य तम् । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमर । समीरणेन वायुनापहृतमपि पीडितमपि मरुत्पथे यदुत्पतनं तस्माद्यः खेदस्तेन संभृ[त]ं निचितम् । जलप्रवेशाद्व्योमगङ्गाजलान्तर्गमनादाननेन मुखेन निस्यन्दमानः क्षरत्स्वेदो घर्मो यस्य स तम् । किं कुर्वन्तम् । बाष्पजललवविसरं नेत्रजलकणसमूहमीक्षणाभ्यां लोचनाभ्यामुत्सृजन्तं त्यजन्तम् । कीदृशं जललवनिसरम् । ममावलोकनं तस्माद्यद्दुःखं तस्मादुद्गतं प्रादुर्भूतं प्रकटीभूतम् । मोक्तुमिच्छुर्मुमुक्षुरेवंभूतमपि मत्स्नेहेन मत्प्रीत्यामुक्तमत्यक्तमपरिहृतम् । वीतो गतो रागोऽनुरागो यस्मादेतादृशमपि मत्प्रियं दृष्टे रतमासक्तम् । निर्गतः सङ्गोऽन्यजनपरजनसंसर्गो यस्य स तमेतादृशमपि मम समागमो मेलापस्तत्र तस्मिन्नुत्सुकमुत्कण्ठितम् । निर्गता स्पृहा वाञ्छा यस्मात्स भूतमपि ममार्थो मदर्थस्तस्य संपादनाय निष्पादनाय करणाय पर्याकुलमत्यन्ताकुलं व्याकुलम् । निर्ममम॑पि निर्गतममतामपि । ममत्वभावो नास्ति । मयि विषय उपारूढ स्थापित स्नेह प्रेमा येन स तम् । निर्गतोऽहंकारो गर्वो यस्मात्तमहंकारमप्यहमेवायं कपिञ्जल इति मन्यमानं जायमानम् । समुज्झितस्त्यक्तः क्लेशो येनैवंभूतमपि मदर्थं मत्कार्य(?)ि

दृष्ट्वा किं सरभसमुत्थाय दूरत एव प्रसारितभुजद्वयो गाढालिङ्गनेन सुखमनुभविष्यामि । किं करं करेणावलम्ब्यासनपरिग्रहं कारयिष्यामि । किं सुखासीनस्य गात्रसंवाहनं कुर्वञ्छ्रममपनेष्यामि' इत्येवमात्मानमनुशोचन्तमेव मां कपिञ्जलः करेणोत्क्षिप्य मद्विरहदुर्बले वक्षसि निवेश्य चिरमिवान्तःप्रवेशयन्निवालिङ्गनसुखं किल तथा मेऽनुभूय भूयसा मन्युवेगेनोत्तमाङ्गे कृत्वा मच्चरणावितरवदरोदीत् ।

तथा रुदन्तं च तं वाङ्मात्रप्रतीकारः पुनरवदम्—'सखे कपिञ्जल, सकलक्लेशपरिभूतस्य पापात्मनो ममेदं युज्यते यत्त्वया प्रारब्धम् । त्वं पुनर्बालोऽप्यस्पृष्ट एवामीभिः संसारबन्धात्मकैर्निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिर्दोषैः । तत्किमधुना मूढजनगतेन वर्त्मना । समुपविश्य तावत्कथय यथावृत्तं तस्य वार्ताम् । अपि कुशलं तातस्य । स्मरति वा माम् । दुःखितो वा मदीयेन दुःखेन । मद्वृत्तान्तमाकर्ण्य किमुक्तवान् । कुपितो न वा' इति । स त्वेवमुक्तो मया हारीतशिष्योपनीते पल्लवासने समुपविश्याङ्के मां कृत्वा हारीतोपनीतेनाम्भसा प्रक्षाल्य मुखमाख्यातवान्—'सखे, कुशलं तातस्य । अयं चास्मद्वृत्तान्तः प्रथमतरमेव तातेन दिव्येन

भवान्तरव्यवहितावलोकनमपि त्वा दृष्ट्वा विलोक्य निरीक्ष्य सरभसं सवेगमुत्थायोत्थान कृत्वा दूरत एव दविष्ट एव प्रसारित विस्तारित भुजद्वय येन स वाहुद्वय येन स । गाढालिङ्गनेन तीव्रसश्लेषेण किं सुखमनुभविष्यासि साक्षात्प्रत्यक्ष करिष्यामि । कर हस्त करेण पाणिना हस्तेनावलम्ब्यासनपरिग्रह विष्टरस्वीकार किं कारयिष्यामि किं विधापयिष्यामि किं निष्पादयिष्यामि । सुखासीनस्य सुखोपविष्टस्य गात्रसवाहनमङ्गमर्दन कुर्वञ्छ्रम खेद परिश्रममपनेष्यामि दूरीकरिष्यामि । 'सवाहन मर्दन स्यात्' इत्यमर । इत्येवमात्मान स्वमनुशोचन्तमेव मा कपिञ्जल· करेण पाणिनोत्क्षिप्योत्पाट्य मम विरहो वियोगस्तेन दुर्बले कृशे वक्षसि चिरमिव निवेश्य सस्थाप्यान्तर्मध्ये प्रवेशयन्निव प्रवेश कारयन्निव मे ममालिङ्गनसुखम् । किलेति सत्ये । तथानुभूय साक्षात्कृत्य मन्यु शोक । 'मन्युशोकौ तु शुक्स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य भूयसा वहुलेन वेगेन रयेण मच्चरणौ मत्पादौ मदङ्गी उत्तमाङ्गे मस्तके कृत्वा इतरवत्प्राकृतजनवत् । 'इतर. प्राकृतो नीच.' इति हैमः । अरोदीद्रुदनमकार्षीत् । 'विवर्ण पामरो नीच प्राकृतश्च पृथग्जन.' इत्यमर. ।

तथा रुदन्त च तथा विलपन्त च वाङ्मात्र एव प्रतीकार· प्रतिक्रिया यस्य स. । पुनरवदमब्रुवम् । सखे कपिञ्जल, सकलक्लेशेन समग्रदु खेन कष्टेन परिभूतस्याभिभूतस्य पराभवितस्य पापात्मनो मे ममेद युज्यत इद घटते यत्त्वया भवता प्रारब्धम् । रुदनमित्यर्थ । त्व पुनर्बालोऽप्यमीभि संसारवन्धात्मकै. सस्रुतिवन्धस्वरूपैर्निर्वाणमार्गस्य मोक्षमार्गस्य परिपन्थिभि शत्रुभिर्दोषैर्दूषणैरस्पृष्ट एव । तत्तस्माद्धेतोर्मूढजनगतेन मूर्खजनाचीर्णेन वर्त्मना मार्गेण रुदनलक्षणेन । अधुना किम् । न किमपीत्यर्थः । उपविश्याभ्याय तावदादौ तावत्पूर्वमादौ यथावृत्त तथा तस्य वार्ता किवदन्ती कथय ब्रूहि । अपि तातस्य पितः

चक्षुषा दृष्टः । दृष्ट्वा च प्रतिक्रियायै कर्म प्रारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावाद्विमुक्तो गतोऽस्मि तातस्य पादमूलम् । गतं च मां दूरत एवोद्बाष्पदृष्टिर्विषण्णदीनवदनं भयादनुपसर्पन्तमालोक्याहूयाज्ञापितवान्—'वत्स कपिञ्जल, परित्यज्यतां स्वदोषशङ्का । ममैवायं खलु शठमतेः सर्व एव दोषः । येन जानताप्युत्पत्तिसमय एव वत्सस्य कृते नेदमायुष्करं कर्म निर्वार्तितम् । अधुना सिद्धप्रायमेवेदम् । न दुःखासिका भावनीया । मत्पादमूले तावत्स्थीयताम्' इत्येवमाज्ञापितस्तु तातेन विगतभीर्व्यज्ञापयम्—'तात, यदि प्रसादोऽस्ति ततो यत्रैवासावुत्पन्नस्तत्रैव गमनायाज्ञापयतु मां तातः' इत्येवं विज्ञापितस्तु मया पुनराज्ञापितवान्—'वत्स, शुकजातावसौ पतितः । तद्गत्वापि तमद्य नैव वेत्सि नाप्यसौ त्वां वेत्तीति तत्तिष्ठतु तावत्' इति । अद्य च प्रातरेवाहूय मामाज्ञापितवान्—'वत्स कपिञ्जल, महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं मुहूर्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्योपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् । मदीयया चाशिषानुगृह्य वक्तव्योऽसौ । वत्स, यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव जाबालेः पादमूले स्थातव्यमिति । अपि च त्वद्दुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरपि तस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका वर्तते । तया तु शिरस्युपाघ्रायैतदेव पुनः पुनः संदिष्टम् । एवमुक्त्वाकठोरशिरीषकुसुमशिखासूक्ष्माग्रोद्भेदपक्ष्मलानि गात्राणि पुनः पुनः पाणिना परामृश्यान्तर्हृदयेनादूरगत

वेव तातेन जनकेन पित्रा दिव्यचक्षुषा ज्ञाननेत्रेण दृष्टोऽवलोकितो निरीक्षित । दृष्ट्वा च तत् [प्रति]क्रियायै कर्म प्रारब्धं कर्तुमारब्धम् । [समारब्धे] एव कर्मणि तुरगभावादश्वशापाद्विमुक्तोऽहं तातस्य पादमूलं जनकस्य चरणमूलं गतोऽस्मि । गतं च मां दूरत एवोद्बाष्पदृष्टिरुद्गताश्रुनयनो भयाद्भीतेर्विषण्णं विलक्षं दीनं दुःखितं वक्त्रं मुखं यस्यैवंभूतं मामुपसर्पन्तमागच्छन्तमालोक्य निरीक्ष्याहूयाह्वानं कृत्वाज्ञापितवान्कथितवान् । हे वत्स कपिञ्जल, स्वदोषस्य निजदूषणस्य शङ्कारेका परित्यज्यतां मुच्यताम् । खल्विति निश्चयेन । शठमतेर्मूर्खबुद्धेर्ममैवायं दोषः, येन कारणेन जानताप्यवबुध्यतापि मया श्वेतकेतुनोत्पत्तिसमय एव वत्सस्य पुण्डरीकस्य कृत आयुष्करं दीर्घजीवितकारि कर्म न निवर्तितं न कृतम् । अधुना साम्प्रतमिदानीमिदं कार्यं सिद्धप्रायमेव समानमेव । अतो दुःखासिका न भज(भाव)नीया । मनसि दुःखं न नानेयमित्यर्थः । मत्पादमूले मच्चरणतले तावत्स्थीयतामवस्थानं क्रियतामित्येवं तातेनाज्ञापितस्तु कथितस्तु विगतभीरहं व्यज्ञापयं विज्ञप्तिमकरवम् । हे तात हे पितः, यदि प्रसादः प्रसन्नतास्ति ततो यत्रैव यस्मिन्स्थलेऽसौ पुण्डरीक उत्पन्नस्तत्रैव तस्मिन्स्थले गमनाय मामाज्ञापयत्वाज्ञां ददातु तात । इत्येवं विज्ञापितस्तु मया पुनर्मामित्याज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । इति यदुक्तमाह—वत्स इति । हे वत्स हे पुत्र हे सूनो, शुकजातावसौ पतितस्तत्तस्माद्धेतोर्गत्वापि तत्र तमद्य त्वं नैव वेत्सि । नाप्यसौ शुकस्त्वां भवन्तं वेत्ति । तावत्साम्प्रतं तद्गमनं तिष्ठत्वास्ताम् । अद्य च प्रातरेव प्रत्यूष एवाहूय मामाज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । हे वत्स कपिञ्जल, महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं मुहूर्तके मुहूर्ते प्राप्तः । अस्य शुकस्य जन्मान्तरस्य स्मरणं च भवान्तरज्ञानं चोपजातम् । सम्प्रतीदानीं तद्गच्छ व्रज तं शुकं द्रष्टुं विलोकितुम् । मदीययाशिषाशीर्वादेनानुगृह्यानुग्रहविषयीकृत्यासौ शुक इति वक्तव्यो भणितव्यः । इति यदुक्तमाह—हे वत्सेति । हे वत्स, यावदिदं पूर्वोक्तं कर्म परिसमाप्यते परिपूर्णीक्रियते तावत्कालमस्मिन्नेव जाबालेः पादमूले [illegible] त्वया स्थेयम् । अपि च तव दुःखेन दुःखिता पीडिता ते त्वदम्बा माता श्रीरप्यस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका [illegible] वर्तते । तयाम्बयापि [illegible] मस्तकं उपाघ्राय [illegible] पुनः पुनः संदिष्टं कथितमुक्तम् । इत्येवमुक्त्वा [illegible] कोमलानि [illegible] गात्राणि [illegible] पुनः पुनः पाणि

तथा दूयमानहृदयं च तमवदम्—'सखे कपिञ्जल, किं, दूयसे । त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम कृते तुरंगमतामापन्नेन पराधीनवृत्तिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनास्येन समुत्पादितसफेणरक्तस्रवाः खरखलीनक्षतयो विसोढाः । कथमयमकठोरकिसलयशयनैकसेवासुकुमारः सदा पर्याणितस्य न शीर्णः पृष्ठवंशः । कथमेषु कुसुमोच्चयापतितबालवनलतास्पर्शमात्राक्षमेषु गात्रेषु कशाभिघाता निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि देहेऽस्मिन्वध्रोत्पीडनकृताः पीडाः समुपजाताः' इत्येभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः सुखमतिष्ठम् ।

उपारोहति च मध्याह्नं सवितरि हारीतः सह कपिञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत् । कृताहारश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीत्—'अहं हि तातेन त्वां समाश्वासयितुं जाबालिपादमूलादा कर्मपरिसमाप्तेर्न त्वया चलितव्यम्' इत्येतच्चादेष्टुं विसर्जितः । अन्यदहमपि तत्रैव कर्मणि व्यग्रतर एव । तद्व्रजामि संप्रति । अहं तु तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनस्तं प्रत्यवदम्—'सखे कपिञ्जल, एवंगते किं ब्रवीमि । किं च तातस्याम्बाया वा संदिशामि । सर्वं त्वमेव वेत्सि' इति । स त्वेवमुक्तो मया पुनः पुनस्तत्रावस्थानाय मां संविधाय हारीतं

ना हस्तेन परामृश्य परामर्शनं कृत्वा हृदयेन चेतसादूयताखिद्यत । तथा दूयमानहृदय खिद्यमानवक्षस च त कपिञ्जलमहमवदमकथयम् । किं तदित्याह—**सखे इति** । हे सखे कपिञ्जल, कि दूयसे किं खिद्यसे । त्वयापि भवतापि मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य मम कृते तुरगमतामश्वतामापन्नेन प्राप्तेन पराधीनवृत्तिना परायत्तवृत्तिना परवशवृत्तिना बहुतराण्येवानेकान्येव दुःखानि कृच्छ्राण्यनुभूतानि साक्षात्कृतानि । कथ केन प्रकारेण सोमवल्ली तस्याः पान तत्रोचितेन योग्येनामुनास्येन मुखेन समुत्पादितो विहितः सफेनः सडिण्डीरो रक्तस्रावो रुधिरच्युतिर्याभिरेवविधा: खर कठिन यत्खलीन कविखलीन कविका कविय मुखयन्त्रण तस्य क्षतयो व्रणा विसोढा: क्षान्ताः । कथमकठोर सुकुमार यत्किसलयशयनीय तस्यैकसेवयैकसपर्यया सुकुमारः सुकोमलः सदा पर्याणितस्य सजातपल्ययनस्याय पृष्ठवशो रीटक. । 'रीटक पृष्ठवशः स्यात्पृष्ठ तु चरम तनोः' इति हैम । न शीर्णः शटित. । कथ कुसुमानामुच्चयोऽवचयस्तस्मादापतिताः स्रस्ता बालवनलतास्तासा स्पर्शमात्रेणाक्षमेष्वसहेष्वेषु गात्रेषु कशाभिघाता वर्मदण्डप्रहारा निपतिता: । कथ च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि यज्ञोपवीतधारकेऽस्मिन्देहे शरीरे वध्र वर्म तेन यदुत्पीडन बन्धन तेन कृता विहिता पीडा बाधा. समुपजाताः समुत्पन्ना । इत्येभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापै प्राचीनोदन्तसभाषणैस्तत्काल तदात्व विस्मृत विस्मरणतामापन्न तिर्यग्जातिदुःख यस्यैवभूतोऽह सुखमन्वतिष्ठमस्थाम् ।

सवितरि सूर्ये मध्याह्नमह्नो मध्यमुपारोहत्यधिरोहण कुर्वति सति हारीत. कपिञ्जलेन सह मा वैशम्पायनं यथोचित योग्यमाहार भोजनमकारयदकल्पयत् । कृताहारश्च विहितभोजनश्च कपिञ्जल: क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीदवोचत् । अह हि कपिञ्जलस्तातेन पित्रा त्वा भवन्त समाश्वासयितुमाश्वासना कर्तुं जाबालिपादमूलादा कर्मपरिसमाप्ते कृत्यपरिपूर्तिमर्यादीकृत्य न त्वया चलितव्य नान्यत्र गन्तव्यम् । अन्यत्र गमन न कर-

चानुभूतासमदालिङ्गनसुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिकुमारकजनेनेक्ष्यमाणोऽन्तरिक्षमतिक्रम्य क्वाप्यदर्शनमगात्। गते च तस्मिन्हारीत. समाश्वास्य मां शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत्। उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगमत्। निर्वर्तितस्नानादिक्रियाकलापश्चात्मनैव सहापराह्णसमये पुनर्मामाहारमकारयत्।

एवं चावहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवम्। उत्पन्नोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम्—'गमनक्षमस्तु संवृत्तोऽस्मि तत्र नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम्। महाश्वेता पुनः सैवास्ते। तत्किमुत्पन्नज्ञानोऽपि तद्दर्शनेन विनात्मानं निमेषमपि दुःखं स्थापयामि। भवतु। तत्रैव गत्वा तिष्ठामि' इति निश्चित्यैकदा प्रातर्विहारनिर्गत एवोत्तरां ककुभं गृहीत्वावहम्। अबहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वावशीर्यन्त इव मेऽङ्गानि श्रमेण। अशुष्यच्चञ्चुपुटं पिपासया। नाडिधमेनाकम्पितकण्ठः श्वासेन। तदवस्थश्च शिथिलायमानपक्षतिरत्र पताम्यत्र पतामीति पर्यवानेपान्यतमस्य तमस्विनीतिमिरसंघातस्येवार्ककरतिरस्कारिणो घनहरितपल्लवभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सरस्तीरतरुनिकुञ्जस्यो-

---

स्थानाय हारीत संविधाय नियुज्य चानुभूत मदालिङ्गनसुख येनैवभूतो विस्मयोन्मुखेन कौतुकोर्ध्वीकृताननेन मुनिकुमारकजनेन तापसशिशुजनेनेक्ष्यमाणो विलोक्यमानोऽन्तरिक्षमाकाशमतिक्रम्योल्लङ्घ्य क्वाप्यदर्शनमनवलोकनमगाद्ययौ। गते च तस्मिन्कपिञ्जलेन हारीतो मा समाश्वास्याश्वासना दत्त्वा शरीरस्थितिकरणाय स्नानादिकृत उदतिष्ठदुत्थितो बभूव। उत्थाय चान्य [मुनिकुमारक] तापसकुमारक मत्पार्श्वे मदभ्यर्णे मत्समीपे स्थापयित्वा सन्यस्य निरगमन्निर्ययौ निर्जगाम। निर्वर्तितो विहित स्नानादिक क्रियाया कलाप समुदायो येन सोऽपराह्णसमये तृतीयप्रहरे पुनरात्मनैव सह स्वेनैव सम मामाहारमशनमकारयद्ग्राहयत्।

एव चावहितचेतसा सावधानचित्तेन हारीतेन संवर्ध्यमानो वृद्धिं प्राप्यमाण कतिपयै कियद्भिरेव दिवसै संजातौ सुनिष्पन्नौ पक्षौ वाजौ यस्यैवभूतोऽभवमजनिषम्। 'पक्षो गुरुच्छदश्चापि पिच्छ वाजस्तनूरुहम्' इति हैम॰। उत्पन्न संजातमुत्पतनस्योन्नयनस्य सामर्थ्यं बलं यस्य एवंविधश्च चेतसीत्यकरवमरचयम्। गमने चलने क्षम. समर्थस्त्वहं संवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि। नामेति कोमलामन्त्रणे। चन्द्रापीडस्योत्पत्तिर्जन्म तस्य [परि]ज्ञानमवबोध॰। चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञान तु जातमेवास्तीत्यर्थ.। महाश्वेता च पुन सैवास्ते विद्यते। तत्तस्मात्कारणादुत्पन्नज्ञानोऽपि संजातजातिस्मरणोऽपि तस्या दर्शनेनावलोकनेन विनात्मान किं किमर्थं निमेषमप्यक्षिस्पन्दमात्रमपि दु ख स्थापयामि। भवतु जायताम्। तत्रैवाच्छोदोपान्ते गत्वा तिष्ठाम्यवस्थान करोमीति निश्चित्य निर्णीय [illegible]।

पर्यात्मानममुञ्चम् । चिरादिवोन्मुक्ताध्वश्रमक्लमोऽवतीर्य शीतलतरुतलच्छायास्थितो दलगहनसंरोधशिशिरमरविन्दकिञ्जल्करजोवाससुरभि विसरसकषायमापीयमानमेवोत्पादितपुनरुत्कपानस्पृहमा तृप्तेः पयो निपीय यथाप्राप्तैरकठोरकमलकर्णिकाबीजैर्वीरतरुपर्णाङ्कुरफलैश्च कृत्वा क्षुधः प्रतीकारम्, अपराह्णसमये पुनः कियन्तमप्यध्वानं यास्यामीति मनसि कृत्वाध्वश्रमनिःसहान्यङ्गानि विश्रामयितुमन्यतमामविच्छिन्नच्छायां शाखामारुह्य तरोर्मूलभाग एवावतिष्ठम् । तथास्थितश्चाध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम् । चिरादिव च लब्धप्रबोधो बद्धमात्मानमनुन्मोचनीयैस्तन्तुपाशैरपश्यम् । अग्रतश्च पाशविरहितमिव कालपुरुषमतिकठिनतया कालिम्ना च वपुषः कालायसपरमाणुभिरिव केवलैर्निर्मितं प्रेतपतिमिवापरं प्रतिपक्षमिव पुण्यराशेराशयमिव पाप्मनो विनापि क्रोधकारणादाबद्धभीषणभ्रूकुटिरौद्रतरेणाननेनारक्तकेकरतारकनीनिकेन चक्षुषा सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तमाशये केशेषु चास्निग्धमानने ज्ञाने चान्धकारितं वर्णे चरिते च कृष्णं निवसने कर्मणि

लयसभारस्तेनावनम्रस्यावनतस्यासन्नतरस्यातिसमीपवर्तिनोऽतिनिकटवर्तिन । चिरादिव चिरकालेन बहुवर्षेण दिवसेनोन्मुक्तो गत [अध्व]श्रमक्लम प्रवासखेदो यस्य सोऽवतीर्यावरोहण कृत्वा शीतला शिशिरा या तरोश्छाया आतपाभावस्तस्या स्थितः कृतावस्थान. । 'छाया सूर्यप्रिया कान्ति. प्रतिबिम्बमनातप.' इत्यमरः । दलैः पत्रैर्गहन निबिडम् । अथार्द्रनान्तरस्य । सरोधेनावरणेन शिशिर शीतलमरविन्द कमल तस्य किंजल्क केसर तस्य रज परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभि सुगन्ध विसरसेन तन्तुलमधुना कषाय तुवररसम् । 'तुवरस्तु कषायो ऽस्त्री' इत्यमर । आपीयमानमेवास्वाद्यमानमेवोत्पादिता पुनरुत्कयोत्कण्ठया पानस्पृहा वाञ्छा येन तत् । यद्वानुत्पादिता पुन पानस्पृहा वाञ्छा येन तदित्यर्थ । आ तृप्ते सौहित्यपर्यन्त पयो जल निपीय पान कृत्वा जल पीत्वा यथाप्राप्तैर्यथालब्धैरकठोरा सुकुमाराकठिना या कमलकर्णिका वराटकस्तस्या बीजै फलैर्वीरतरुररुष्कर. 'वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिपु' इत्यमर । तस्य पर्णानि पत्राण्यङ्कुरा प्ररोहा नवाङ्कुरा फलानि सस्यानि च तैः क्षुधो बुभुक्षाया प्रतीकार तत्प्रशमनोपाय कृत्वा विधायापराह्णसमये तृतीयप्रहरे पुन कियन्तमप्यध्वान मार्ग यास्यामि गमिष्यामीति मनसि कृत्वेति चित्ते विचिन्त्य विचारयित्वाध्वश्रमेण मार्गखेदेन नि सहान्यशक्तान्यसमर्थान्यङ्गानि विश्रामयितु विश्राम कारयितुमन्यतमामन्यतरामविच्छिन्नात्रुटिता छाया यस्या निरन्तरा छाया यस्यामेतादृशी शाखामारुह्यारोहण कृत्वा तरोर्मूलभाग एवा[व]तिष्ठमुपविशम् । तथास्थितश्च तथावस्थश्चाध्वश्रमेण मार्गखेदेन सुलभा सुप्रापा निद्रा प्रमीलामगच्छमप्रापम् । चिरादिव च चिरकालसदृशमिव बहुकालसदृशमिव । अत्रेवशब्द सदृशार्थे । लब्ध प्राप्त प्रबोधो जागरो येन सोऽनुन्मोचनीयैरुन्मोचयितुमशक्यैस्तन्तुपाशैरात्मान स्व बद्ध सयमितमपश्य व्यलोकयम् । अग्रतश्च पुरश्च पाशविरहित कालपुरुषमिव यममिवातिकठिनतयातिकठोरतया वपुषो देहस्य कालिम्ना कृष्णत्वेन च केवलै कालायसपरमाणुभिर्लोहाणुभिरिव निर्मित रचितमपर प्रेतपति यममिव पुण्यराशे सुकृतसघातस्य प्रतिपक्षमिवाहननमिव पाप्मन पापिष्ठस्याशयमिवाभिप्रायमिव क्रोधकारणाद्विनापि मन्युहेतु विनाप्याबद्धा या भीषणा भैरवा भ्रुकुट्यस्ताभी रौद्रतरेण

च मलिनं वचसि वपुषि च परुषमदृष्टाश्रुतानुरूपमप्याकारप्रत्ययादेवानुमीयमानक्रौर्यदोषं पुरुषमद्राक्षम्। आलोक्य च तं तादृशमात्मन उपरि निष्प्रत्याश एवापृच्छम्—'भद्र, कस्त्वम्। किमर्थं वा त्वया बद्धोऽस्मि। यद्यामिषतृष्णया तत्किमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि। किं मया निरागसा बन्धदुःखमनुभावितेन। अथ केवलमेव कौतुकात्। ततः कृतं कौतुकम्। मुञ्च मामिदानीं भद्रमुखः। मया खलु वल्लभजनोत्कण्ठितेन दूरं गन्तव्यम्। अकालक्षेपक्षमं वर्तते मे हृदयम्। भवानपि प्राणिधर्मे वर्तते। एवमुक्तः स मामुक्तवान्—'महात्मन्, अहं खलु क्रूरकर्मा जात्या चाण्डालः। न च मया त्वमामिषलुब्धेन कुतूहलेन वा बद्धः। मम खलु स्वामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमौ कृतावस्थानः तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते। तस्यास्त्वं केनापि दुरात्मना कथितो यथा जाबालेराश्रम एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी शुकस्तिष्ठतीति। तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकात्त्वद्ग्रहणाय वहेव एवापरे मादृशाः समादिष्टाः। तदद्य पुण्यैर्मयासादितोऽसि। तदहं तत्पादमूलं त्वां प्रापयामि। बन्धमोक्षे चाधुना सा ते प्रभवति' इति।

आचरणे च कृष्ण श्याम निवसने वस्त्रे कर्मणि क्रियाया च मलिन कश्मल वचसि वाचि वपुषि शरीरे च परुषं कठिनमदृष्टमश्रुतमनुरूप स्वरूप यस्यैवभूतमप्याकारप्रत्ययादाकृतेर्ज्ञानादेवानुमीयमानमनुमया आगमान क्रौर्यदोष क्रूरतादूषण यस्य स तमेवविध पुरुष नरमद्राक्ष व्यलोकयम्। आलोक्य च निरीक्ष्य च त तादृशमात्मनः स्वस्योपरि निष्प्रत्याशो निराश एवाहमपृच्छमप्रश्नयम्। हे भद्र, कस्त्वम्। किमर्थं किं प्रयोजन वाह बद्धोऽस्मि। यद्यामिषतृष्णया मांसलिप्सया तत्तस्माद्धेतोः सुप्त एव निद्रा गत एव किमिति न व्यापादितो न हतोऽस्मि। किं बन्धदुःखमनुभावितेन प्रापितेन मया निरागसा निरपराधिना। अथ केवलमेव कौतुकादाश्चर्यादिति चेत्कृत कौतुक विहित कुतूहलम्। 'कौतूहल कौतुक च कुतुक तु कुतूहलम्' इत्यमरः। भद्रमुख कल्याणकृद्वदन मा- मिदानीं साम्प्रत मा मुञ्च त्यज। वल्लभजने प्रणयिनि जन उत्कण्ठितेन मयोत्केन मया वैशम्पायनेन दूर [illegible] गन्तव्य गमनीय चलनीयम्। मम हृदय चेतो मानसमकालक्षेपक्षम कालविलम्बे समर्थ न वर्तते। भवानपि प्राणिधर्मे एव वर्तते मनुष्योऽस्मीति तद्धर्मान्वेन्मि। एवमुक्त कथितो मामित्युक्तवान्भणितवान। किं तदि- त्याह—**महात्मन्निति**। हे महात्मन् हे महानुभाव, अह खलु निश्चये क्रूरकर्मा निस्त्रिंशकर्मा कठिनकर्मा जात्या जन्मना। 'जातिः सामान्यजन्मनो' इत्यमर। चाण्डाल श्वपच। न च मया चाण्डालेनामिषलुब्धेन मांसगृध्नेन(लुब्धेन) कुतूहलेन कौतुकेन वा त्व बद्धः सदानिन। खलु निश्चये। मम स्वामी पक्कणाधिपतिः पक्कण- शबरावासस्तस्याधिपतिरीश इत. स्थानान्नातिदूरे नातिदविष्ठे मातङ्गकेरन्त्यजे प्रतिबद्धाया कृतगृहादिरचनाया

अहं तु तच्छ्रुत्वा मुक्ताशनिनेव ताडितः शिरसि संविग्नान्तरात्मा चेतस्यकरवम्—'अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो जातेन जगत्त्रयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकाश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्कणं प्रवेष्टव्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन् पुण्डरीकहतक, धिग्जन्मलाभं ते । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भ एव न सहस्रधा शीर्णोऽसि । मातः, श्रीरशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणादृक्ष मामस्मान्महानरकपातात् । तात भुवनत्रयत्राणक्षम, त्रायस्व कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोऽसि । वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि पुनर्मा कृथा मत्समागमप्रत्याशाम्' इति । एतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवदम्—'भद्रमुख, जातिस्मरो मुनिरस्मि जात्या । तत्त्वापि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धृत्य धर्मो

अह वैशम्पायनस्तच्छ्रुत्वाकर्ण्य मुक्तो योऽशनिर्वज्र तेन शिरस्युत्तमाङ्गे ताडित इव संविग्न उद्विग्नोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूत इति चेतसि चित्तेऽकरव व्यधामन्वतिष्ठम् । अहो इति खेदे । मे मम मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य कर्मणा कृतशुभाशुभाना दारुणतरोऽतिभयावहो विपाकोऽनुभवनकालः येन कारणेन मया सुरासुराणा देवदैत्याना शिरःशेखरैर्मौलिमुकुटैरभ्यर्चित पूजित चरणसरसिजमङ्घ्रिपद्म यस्या एवंविधाया. श्रियो लक्ष्म्या जातेनोत्पन्नेन जगत्त्रयनमस्यस्य त्रिभुवननमस्करणीयस्य महामुने. श्वेतकेतो. स्वहस्तैर्निजपाणिभि. संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन दिव्यो देवसक्तो य आश्रमो मुनिस्थानम् । 'आश्रमस्तु मुनिस्थानम्' इति हैम' । तत्र निवासिनावस्थानशीलेन भूत्वा । 'पुलिन्दा नाहला निष्ट्या. शबरा वरुटा भटा. । माला भिल्ला. किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः॥' एतैर्म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृत. परित्यक्त. प्रवेशो यस्मिन्नेतादृशमधुना साम्प्रत पक्कण प्रवेष्टव्य तत्र प्रवेशः कर्तव्य.। चण्डालैरन्तेवासिभि. सहैकत्रैकस्मिन्स्थाने स्थातव्यमवस्थान कर्तव्यम्। जरत्यश्च ता मातङ्गानामङ्गनाः स्त्रियो युवत्यश्च तासां करोपनीतैर्हस्तानीतै. कवलैर्गण्डोलकैरात्मा पोषणीय' । चण्डालबालकजनस्य क्रीड[नी]येन क्रीडां कर्तुं योग्येन भवितव्यम् । हे दुरात्मन् हे पापात्मन्, हे पुण्डरीकहत[क] हे पुण्डरीकमारक, ते तव जन्मलाभ धिगस्तु । यस्य कर्मणामयमीदृश परिणामो विपाक. । प्रथमगर्भे एव सहस्रधा सहस्रप्रकारेण किमर्थं न शीर्ण. शटितोऽसि । हे मात., श्री अशरणजनाना शरणमाश्रय चरणपङ्कज चरणकमल यस्यास्तस्या. संबोधनम् । अतिगहन दुरवगाह च तद्भीषण चेति कर्मधारय । अतिगहन भीषण तस्मादस्मान्महानरकपातान्महादुर्गनिपतनात्त्व मा वैशम्पायन रक्ष पाहि त्राहि। तस्मात्कारणाद्धे तात हे पित हे जनक, भुवनत्रयस्य विष्टपस्य त्राण रक्षण तत्र क्षम समर्थ, एव. कुलपांसुल कुलतन्तु वा मा त्रायस्व रक्ष । 'पांसुल' पुंश्चले शंभोः खट्वाङ्गे पांसुला भुवि' इति विश्व. । त्वयैव भवतैव संवर्धितोऽस्मि वृद्धिं प्रापितोऽस्मि । हे वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्यागत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि न त्याजितोऽस्मि । तदा जन्मान्तरेऽपि भवान्तरेऽपि गतजन्मन्यपि पुनर्मत्समागमप्रत्याशा मन्मेलापकस्पृहा मा कृथा मा व्यधत्था इत्येतानि चान्यानि च चेतसा मनसा विलप्य विलाप कृत्वा पुनस्तमभ्यर्थनाप्रार्थना तया दीन यथा स्यात्तथावदमवोचम् । हे भद्रमुख हे कल्याणमुख, जातिस्मरो जातिस्मरणवानहं जात्या मुनिरस्मि जन्मना मुनिरस्मि । तस्मात्कारणाज्जात्वा कृत्वा मामस्मात्पापसंकटात्पापकष्टादह.कष्टादुद्धृ-

१ शुष्काशनिना. २ सुरासुरशिरःमर्दिते चरणसरसिजया श्रिया जनितवा. ३ आश्रय. ४ द्रष्टव्यम्.
५ जरन्मातङ्गा करोपनीतैः, जरन्मातङ्गनाकरोपनीतैः. ६ कर्णे. ७ पांसुलम्.

भवत्येवादृष्टसुखहेतुः । दृष्टेऽपि च केनचिदपरेणादृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । तन्मुञ्चतु मां भद्रमुखः' इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामब्रवीत्—'रे मोहान्ध, यस्य शुभाशुभकर्म साक्षीभूताः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्यं नाचरति तन्नीतोऽसि मया स्वाम्याज्ञया' इत्येवमभिधान एव मामादाय पक्कणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेन तन्मोचनप्रत्याशयैवाग्रतो दत्तदृष्टिराविष्टैरिव वीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रमणानिभृतैश्च मृगावपाटितजीर्णवागुरासंग्रन्थनव्यग्रैश्चोत्रुटितकूटपाशसंग्रन्थनायस्तैश्च हस्तस्थितमकाण्डकोदण्डैश्च प्रांसप्रचण्डपाणिभिश्च सेलग्राहिभिश्च नानाविधग्राहकविहंगवाचालनकुशलैः

त्योद्धार कृत्वा तत्राप्यदृष्टश्चासौ सुखहेतुश्चेति कर्मधारय । एवंविधो धर्मो भवत्येव । दृष्टेऽपि दूषण नास्तीत्याशयेनाह—**दृष्टेऽपीति** । अदृष्टस्यानवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तुरपरेण केनचिद्दृष्टेऽपि वीक्षितेऽपि प्रत्यवायः प्रायश्चित्त नास्त्येव । 'धर्मं क्षरति कीर्तनात्' इति स्मृते । तेन दृष्टादृष्टसुकृतसमाचरणेऽपि न दोष इति ध्वनितम् । तदिति हेत्वर्थे । एष भद्रमुखो मा मुञ्चतु त्यजत्वित्यभिदधान इतिब्रुवाणश्चाहं पादयोश्चरणयोरपत पतितवान् । स तु भद्रमुखो विहस्य स्मित कृत्वा मामब्रवीदभ्यधात् । किं तदित्याह—**रे** इति । रे हे मोहान्ध हे मोहेन गताक्ष, शुभाशुभ[कर्म]योर्धर्माधर्मयो. साक्षीभूता स्थेयीभूता इन्द्रयमवरुणसोमकुबेराख्या पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता यस्य न पश्यन्ति नावलोकयन्ति स पुमानन्यस्य भयादकार्यमकृत्य नाचरति न करोति । अहं तु पञ्चभिर्विलोक्यमानोऽप्यकृत करोमीति भाव । अतो मम दोषो नास्तीत्याशंक्याह—**तदिति** । तत्तस्मात्कारणान्मया स्वामिनोऽधीशस्याज्ञया निदेशेन न स्वातन्त्र्येण नीतोऽस्मिन् प्रापितोऽसि । अतो न दूषण ममेति भावः । इत्येवमभिदधान एवेत्येवंब्रुवाण एव [मा]मादाय गृहीत्वा पक्कणम् शबरावासस्याभिमुखमग[च्छदग]मत् ।

अहं तु तेन भद्रमुखेन तद्वचसा तद्वाक्येन मूर्ध्नि शिरस्यभिहत इव ताडित इव मूकतामापन्नो मूकभावं [प्रा]प्त. । इद केषां कर्मणा फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्विचारयन्प्राण[परि]त्यागमसुमोक्षण प्रति कृतनिश्चयो विहितनिर्णयोऽभवम् । तथा तेन प्रकारेण तेन चाण्डालेन नीयमानश्च तस्मात्तन्मोचन मोक्षण तस्य प्रत्याशा वाञ्छा तयैवाग्रत. पुरो दत्ता दृष्टिर्येन सोऽहं दूरत एव पक्कण शबरनिवेशमपश्य[म]... (व्य)लोकयमिति ... णान्वय. । इत. पक्कण विशिनष्टि—**आवेष्ट्यमानमिति** । आवेष्ट्यमान परिवेष्टनविषयीक्रियमाणम् । ... त्सदेवाह—आविष्टैरिव भूतग्रस्तैरिव । वीभत्सो रौद्रो विन्यासो रचना येषां तैर्व्यावृत्तैश्च । ... । आवर्त एवावर्तक' । 'आवर्त पयसा भ्रम.' । तत्रानायस्य मत्स्यबन्धनस्य परिभ्रमणमितस्तत परिभ्रमण ते

कौलेयकमुक्तिसंचारणचतुरैश्चण्डालशिशुभिर्वृन्दशो दिशि दिशि मृगयां क्रीडद्भिर्दूरत एवावेष्ट्यमानम्, इतस्ततो विस्रगन्धिधूमोद्गमानुमीयमानसान्द्रवंशवनान्तरितवेश्मसंनिवेशम् । सर्वतः करङ्कप्रायवृतिवाटम्, अस्थिप्रायरथ्यावकरकूटम्, उत्कृत्तमांसमेदोवसासृक्कर्दमप्रायकुटीराजिरम्, आखेटप्रायाजीवम्, पिशितप्रायाशनम्, वसाप्रायस्नेहम्, कौशेयप्रायपरिधानम्, चर्मप्रायास्तरणम्, सारमेयप्रायपरिवारम्, धवलीप्रायवाहनम्, स्त्रीमद्यप्रायपुरुषार्थम्, असृक्प्रायदेवताबलिपूजम्, पशूपहारप्रायधर्मक्रियम्, आकारमिव सर्वनरकाणाम्, कारणमिव सर्गाकुशलानाम्, संनिवेशमिव सर्वश्मशानानाम्, पत्तनमिव सर्वपापानाम्, आयतनमिव सर्वयातनानाम्, स्मर्यमाणमपि भयंकरम्, श्रूयमाणमप्युद्वेगकरम्, दृश्यमानमपि पापजननम्, जन्मकर्मतो मलिनतरजनम्, जनतो निस्त्रिंशतरलोकहृदयम्, लोकहृदयेभ्योऽपि निर्घृणतरसर्वसंव्यवहारसमस्तपुरुषम्, अविशेषाचारबालयुवस्थविरम्, अव्यवस्थितगम्यागम्याङ्गनोपभोगम्, अपुण्यकर्मैकापणं पक्कणमपश्यम् ।

नमभिवादन तत्र कुशलैश्चतुरै । कौलेयकाना शुनाना मुक्तौ जीवोपरिमोचने संचारण इतस्ततः परिभ्रमणे चतुरैरभिज्ञै । 'कौलेयक सारमेय कुकुरो मृगदशक' इत्यमर । एतादृशैश्चण्डालशिशुभिः श्वपचदारकैः। वृन्दैश्च वृन्दैश्च वृन्दश । दिशि दिशि मृगयामाखेटक क्रीडद्भि. क्रीडा कुर्वद्भिः । आवेष्ट्यमानमित्यनेन संवन्ध । पुन प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—इतस्तत इति । इतस्ततो यत्रतत्र विस्रगन्धिरामगन्धो यो धूमोद्गमो दहनकेतनस्तस्योद्गमेनोर्ध्वगमनेनानुमीयमान सान्द्र निबिड वशवनं वेणुकानन तेनान्तरितो व्यवहितो वेश्मसनिवेशो यस्य स तम् । करङ्कप्राया शरीरास्थिबहुला या वृतिरावेष्टकस्तस्या वाटो निःसरणमार्गो यस्मिन्स तथा । 'वाटो वृतौ च मार्गे च वाटी च गृहनिष्कुटे' इति विश्वः । अस्थीनि प्रायो बाहुल्येन यस्यामेवविधा रथ्या मार्गस्तस्यामवकरकूट सकरसमूहो यस्मिन् । 'सकरावकरौ तुल्यौ' इति हैमः । उत्कृत्तमुत्कर्तित यन्मासं पलल मेदोऽस्थिकृद्वसा शुद्धमासस्य स्नेहोऽसृग्रुधिरमेतेषां कर्दम पङ्कः प्रायो बाहुल्येन यस्मिन्नेवभूत कुटीराणामजिरमङ्गण यस्मिन्स तम् । 'अजि[र] चत्वराङ्गणम्' इति हैमः । आखेटकप्राय आजीवो जीवन यस्मिन्स तम । 'आजीवो जीवन वार्ता जीविकावृत्तिवेतनम्' इति कोशः। पिशित मास प्रायो बाहुल्येनाशन भोजन यस्मिन्स तथा तम् । वसा मासस्नेह सैव प्राय स्नेहो यस्मिन्स तथा तम् । कौशेय कृमिकोशोत्थ तदेव प्राय परिधानमधोऽशुक यस्मिन्स तथा तम् । 'कौशेय कृमिकोशोत्थ परिधान त्वधोंऽशुकम्' इति हैम । चर्माजिन प्रयो बाहुल्येनास्तरण यस्मिन्स तम् । सारमेया. कुकुरास्त एव प्राय. परिवारो यस्मिन्स तम् । धवली गौः सैव प्रायो वाहन युग्य यस्मिन्स तम् । स्त्रीमद्ये एव प्राय पुरुषार्थ. पुरुषप्रयत्नसाध्य पदार्थो यस्मिन्स तम् । असृग्रुधिर तदेव प्रायो देवताना बलिपूजा यस्मिन्स तम् । पशूनामुपहारो बलिः स एव धर्मक्रिया सुकृताचरण यस्मिन्स तम् । सर्वनरकाणा सर्वदुर्गतानामाकारमिव स्वरूपमिव । सर्वेषामकुशलानामश्रेयसा कारणमिवाकल्याणाना कारणमिव निदानमिव । सर्वेषा श्मशानाना पितृतर्पणाना संनिवेशमिव स्थानकमिव । सर्वेषा पापाना धर्मोणामहसा पत्तनमिव पुटभेदनमिव । सर्वासा यातनाना तीव्रवेदनानामत्यन्तपण्नानामायतनमिव गृहमिव । स्मर्यमाणमपि स्मृतिगोचरीक्रियमाणमपि भयकर प्रतिभयावहम् । श्रूयमाणमप्याकर्ण्यमानमप्युद्वेगकरमरतिजनकमसुखनिष्पादकम् । दृश्यमानमप्यालोक्यमानमपि पापजननमहसामुत्पादकम् । जन्मत कर्मतश्चातिशयेन मलिना मलिनतरा जना यस्मिन्स तम । जनतो नीचजनेभ्य । 'जनो लोके महर्लोकात्परलोके च पामरे' इति विश्व । अतिशयेन निस्त्रिंशा निस्त्रिंशतरमतिक्रूर लोकाना हृदय यस्मिन्स तथा तम् । 'नृशंसो निस्त्रिंश' इति हैम । लोकहृदयेभ्य इतरजनचित्तेभ्योऽपि निर्घृणतरो निर्दयतरः सर्व संव्यवहारो न्यायादिनानाविधा समस्ता समग्रा पुरुषा यस्मिन्स तम । अविशेषो विशेषवर्जित आचारो येषामेव-

दृष्ट्वा च तं तादृशं नरकवासिनोऽप्युद्वेगकरं समुत्पन्नघृणोऽन्तरात्मन्यकरवम्—'अपि नाम सा चाण्डालदारिका दूरत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेन्न जातिसदृशमाचरिष्यति। भविष्यन्त्येवंविधानि मे पुण्यानि। न निमेषमप्यत्र पदं कुर्याम्' इत्येवं कृताशंसमेव मां नीत्वा स चंडालस्तदा दुर्दर्शनाकारवेषायै दूरतः स्थितः प्रणम्यैष स मया प्राप्त इति तस्यै चण्डालदारिकायै दर्शितवान्। सा तु प्रहृष्टतरवदना 'शोभनं कृतम्' इति तमभिधाय तत्करात्स्वकरयुगेनादाय माम् 'आः पुत्रक, प्राप्तोऽसि। सांप्रतं क्वापरं गम्यते। व्यपनयामि ते सर्वमिदं कामचारित्वम्' इत्यभिदधानैव धावमानचण्डालबालकोपनीतेऽर्धश्यानलोमशदुर्गन्धिगोचर्मवध्रिकावनद्धे दृढवद्धदारुमयपानभोजनपात्रे मनागुद्घाटितद्वारे दारुपञ्जरे समं महाश्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिप्यार्गलितद्वारा सा मामवदत्। यथात्र निर्वृतः संप्रति तिष्ठ' इत्यभिधाय तूष्णीमस्थात्। अहं तु तथा संरुद्धश्चेतस्यकरवम्—'महासंकटे पतितोऽस्मि। यदि तावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येनां तदा य एव मे गुणो दोषतामापद्य बन्धायोपजातः स एव संवार्धितो भवति। साधुर्जल्पतीत्येवाहमनया प्राहितः।

भूता बालयुवस्थविराः पाकतरुणज्यायांसो यस्मिन्स तम्। अव्यवस्थितोऽनिश्चितो गम्यागम्यातनाया सेव्यासेव्यस्त्रिय उपभोगो यस्मिन्स तम्। अपुण्यकर्मणामश्रेयसकृत्यानामेकमद्वितीयमापण हट्टमह पाटण-मपश्यमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्त।

नरकवासिनोऽपि दुर्गतिस्थायिनोऽप्युद्वेगकरमरतिकर त तादृशमुक्तस्वरूप दृष्ट्वा निरीक्ष्य न समुत्पन्नघृणः सजातजुगुप्सोऽन्तरात्मनि चित्तेऽकरवमकल्पयम्। कि तदित्याह—**अपीति**। अपि नाम कोमलामन्त्रणे। सा चाण्डालदारिका म्लेच्छबालिका दूरत एव दविष्ठ एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा संजातकारुण्या मोचयेन्मुक्तिं कुर्याज्जातिसदृश कुलतुल्य नाचरि[ष्यति] न करिष्यति। एवंविधानि मे म[म] पुण्यानि श्रेयासि भविष्यन्ति। निमेषमप्यक्षिस्पन्दनमात्रमप्यत्र पद स्थान न कुर्या न विदध्याम्। इत्येवप्रकारेण कृता विहिताशसा स्पृहा वाञ्छा येनैवभूतमेव मा नीत्वा स चण्डालो दुर्दर्शन आकारो वेषश्च यस्याः सा तस्यै दूरतः स्थितः प्रणम्य नमस्कृत्य स एष मया प्राप्त इति तस्यै चण्डालदारिकायै दर्शितवान्दृग्गोचरीकारितवान्। सा तु चण्डालदारिका प्रहृष्टतर प्रमुदिततर वदन मुख यस्या सा शोभन शुभ कृतमिति त भद्रमुखमभिधाय तत्करात्तत्पाणेस्तद्धस्तात्स्वकरयुगेनात्महस्तयुगेन स्वीयपाणिद्वयेनादाय गृहीत्वा माम्। आः पुत्रक सुत त्व प्राप्तोऽसि। अतोऽस्मात्स्थानादिति गम्यम्। सांप्रत क्वापरमग्रे गम्यते गमन क्रियते। [ते] तव सर्व कामचारित्व स्वेच्छाविहारित्व व्यपनयामि दूरीकरोमि। इत्यभिदधानैवेति ब्रुवाणैव धावमानस्त्वरितगत्या गच्छमानो यश्चण्डालबालकस्तेनोपनीत आनीतेऽर्धमाश्यान शुष्क लोमश रोमयुक्त दुर्गन्धि विस्रगन्धि यद्गोचर्म तस्य वध्रिका नध्री तयावनद्धे बद्धे। 'पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्र स्यादामगन्धि यत्'

ास्या मदीयया बन्धपीडया पीडा । नाहमस्यास्तनयो न भ्राता न बन्धुः । अथ मौनमा-
म्ब्य तिष्ठामि, तत्रापि शाठ्यप्रकुपिता कदाचिदितोऽप्यधिकामवस्थां प्रापयति माम् । नृशं-
तमा हि जातिरियम् । अथवा वरमितोऽप्यधिकमुपजातं न पुनश्चाण्डालैः सह वागपि
िमिश्रिता । अपि च गृहीतमौनं निर्वेदात्कदाचिन्मुञ्चत्येव । वदस्तु पुनर्न मोक्तव्य एवाह-
नया । अपि च यद्दिव्यलोकभ्रंशो यन्मर्त्यलोके जन्म यत्तिर्यग्जातौ पतनं यच्चाण्डालहस्ता-
गमनं यच्चेदमेवंविधं पञ्जरबन्धदुःखं सर्व एवायमनियतेन्द्रियत्वस्यैव दोषः । तत्किमेकया
ाचा । सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि' इति निश्चित्य मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽप्या-
र्ज्यमानोऽप्याहन्यमानोऽपि त्रुट्यमानोऽपि च बलान्न किंचिदप्यवदम् । केवलमुच्चैश्चीत्का-
मेवामुञ्चम् । उपनीतेऽपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाहयम् । अन्येद्युश्चातिक्रा-
न्त्यशनकाले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानाविधानि पक्वान्यपक्वानि च
फलानि सुरभि शीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतदुपभोगं मामारोपितलोचना स्निह्यन्तीवावोचत्—
क्षुत्पिपासार्दितानां हि पशुपक्षिणां निर्विचारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहारेष्वनुपयोगो न संभ-

---

र्शयति—**साध्विति** । साधु जल्पति शुभ वदतीत्येव हेतोरनयाहं ग्राहितो ग्रहणं कारित । अस्याश्चण्डालदारि-
काया मदीयया बन्धनपीडया का पीडा । एतदेव विशेषतो दर्शयन्नाह—**नेति** । अहमस्यास्तनय सुतो न, न
भ्राता सहोदर, न च बन्धु स्वजन । अथेति प्रकारान्तरे । यदि मौनमालम्ब्य तूष्णी कृत्वा तिष्ठामि तत्रा-
पि तत्कृतेऽपि शाठ्येन प्रकुपिता रोषिता सती अतोऽप्यधिका विशेषाधिकामवस्था दशा कदाचिन्मा प्राप-
यति नयति । हि यस्मात्कारणादिय नृशसतमा क्रूरतरा जातिः । अथवेति पक्षान्तरे । इतोऽप्यस्मादप्यधि-
कमुपजात वर शुभम् । तत्रार्थे हेतुमाह—**न पुनरिति** । चाण्डालै सह वागपि विमिश्रिता प्रत्युत्तरप्रदानेन
संनक्तीकृता । मौनावस्थाया गुण प्रदर्शयन्नाह—**अपि चेति** । कदाचिदिति सभावनायाम् । निर्वेदात्स्वावमा-
नाद्गृहीतमौन स्वीकृतावचनव्यापार मा मुञ्चत्येव मोचन विदधात्येव । वदस्तु जल्पस्त्वहमनया चण्डालदारिकया
न मोक्तव्य एव न त्यजनीय एव । अपि चेति युक्त्यन्तरे । यद्दिव्यलोकाद्भ्रंश. पातः, यन्मर्त्यलोके मनुष्य-
लोके जन्मोत्पत्ति, यत्तिर्यग्जातौ पक्षिजातौ पतन पात, यच्चाण्डालस्य श्वपचस्य हस्ते गमन यानम्, यदेवंवि-
धमेतादृश पञ्जरबन्धदु खम् । यत्तदोर्नित्याभिसबन्धादाह—**सइ(र्वे)ति** । स सर्वोऽयमनियतेन्द्रियत्वस्यैवा-
नियन्त्रितेन्द्रियस्यैव दोषो दूषणम् । तत्किमेकया वाचा स्यात् । सर्वाण्येवेन्द्रियाणि करणानि नियमयामि नि-
यन्त्रयामीति निश्चित्येति निर्णय कृत्वा मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽपि सभाष्यमाणोऽप्यातर्ज्यमानोऽपि
तर्जनाक्रियमाणोऽप्याहन्यमानोऽपि ताड्यमानोऽपि बलाद्धठात्त्रुट्यमानोऽपि छिद्यमानोऽपि च [न] किंचिदप्य-
वदमब्रवम । केवलमुच्चैस्तारस्वर चीत्कार पृत्कृतिविशेषममुञ्चम् । उपनीतेऽपि चानीतेऽपि च पानाशने ज-
लभोजने त दिवसमशेष समग्रमनशनेनैवाभोजनेनैवात्यवाहय व्यतिक्रामम् । **अन्येद्युश्चेति** । अन्यस्मिन्नहन्य-
शनकाले भोजनकालेऽतिक्रामति सति, मे मम हृदये चित्ते दूयमाने पीड्यमाने सति च, सा चाण्डालदारिका
स्वपाणिना निजहस्तेनोपनीयानीय नानाविधान्यनेकप्रकाराणि पक्वानि परिणतान्यपक्वान्यपरिणतानि च फलानि
सस्यानि सुरभि सुगन्ध शीतल शिशिर च पानीय जल चाप्रतिपन्नोऽस्वीकृतस्तेषां फलजलानामुपभोगो ग्रहणं
येन स तथाभूत मामारोपितलोचना न्यस्थापितनयना स्निह्यन्तीव स्नेह कुर्वन्तीवावोचदब्रवीत् । किं तदित्याह—
क्षुदिति । क्षुत्पिपासाभ्यामर्दिताना पीडितानाम । हीति निश्चितम । पशुपक्षिणा निर्गतो विचारो वितर्को

वत्येव । तद्यद्येवंविधस्त्वं कोऽपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमाहारं परिहरसि । तथापि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं वाभक्ष्यम् । यन्न भक्षयसि । येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः स किमपरं विचारयसि । प्रथममेवात्मा न विवेके[3] स्थापितः । अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतस्ते नास्त्येव दोषः । अपि च येषामपि भक्ष्याभक्ष्यनियमोऽस्ति तेषामप्यापत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम् । किं पुनस्त्वादृशस्य । न चेदृशं किंचिदप्याहाराय मयोपनीतं यादृशेन[6] चाण्डालाशनशङ्का समुत्पद्यते । फलानि तु ततोऽपि प्रतिगृह्यन्त एव । पानीयमपि चाण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति । तत्किमर्थमात्मानं क्षुधा पिपासया वा पातयसि । यन्न भक्षयस्यमूनि मुनिजनोचितानि वनफलानि न पिबसि वा पानीयम्' इति । अहं तु तेन तस्याश्चाण्डालजात्यनुचितेन वचसा विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य शापनिम्नो घृणां परित्यज्य जीविततृष्णया क्षुत्पिपासोपशमायाशनक्रियामङ्गीकृतवानस्मि । मौनं तु पुनर्नोत्याक्षम् ।

एवमतिक्रामति च काले क्रमेण तरुणतामापन्ने मय्येकदा प्रभातायां च यामिन्यामुन्मी-

---

यस्या एवंविधा चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिर्येषां ते तथा तेषामुपनतेष्वानीतेष्वाहारेष्वनुपयोगोऽनाभोगो न संभवत्येव नास्त्येव । तद्यदि त्वं भवानेवंविध एतादृशः कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो भोज्याभोज्ययोर्भक्ष्याभक्ष्ययोर्विवेकं पृथगात्मतां करोतीत्येवंशीलः पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमास्माकीनमाहारं भोज्यं परिहरसि त्यजसि, तथापि तथाहोऽपि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां भोज्याभोज्यविवेचनावर्जितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य स्थितवतस्ते तवाभक्ष्यमभोज्यं किं किमिव । यद्यस्मात्कारणान्न भक्षयसि नात्सि । येन च कारणेनोत्कृष्टतमां प्रकृष्टतरामुत्कृष्टतरां जातिं प्राप्यासाद्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन कर्मणा तिर्यग्योनौ पतितः । स त्वमपरमन्यत्किं विचारयसि किं विमर्शयसि । प्रथममेवादावेवात्मा न विवेके तत्त्वातत्त्वविचारे स्थापितः । अधुना सांप्रतं स्वकर्मणोपात्ता प्राप्ता या जातिस्तस्याः सदृशमनुकूलमाचरतः कुर्वतस्ते तव नास्त्येव दोषः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । येषामपि पुरुषाणां भक्ष्याभक्ष्ययोर्भोज्याभोज्ययोर्नियमो विरतिरस्ति तेषामपि जनानामापत्काले विपत्समये प्राणानां संधारणं रक्षणमभोज्योपयोगेनाप्यभक्ष्यग्रहणेनापि यावद्विहितं तदा त्वादृशस्य भवत्सदृशस्य किं पुनर्वक्तव्यम् । ईदृशं किंचिदपि ते तवाहाराय भक्षणाय मया नोपनीतं नानीतम्, यादृशेन चाण्डालस्याशनशङ्का [illegible]क्ष्यारेका समुत्पद्यते संजायते । फलानि तु ततो गृह्यन्त एवादीयन्त एव । पानीयमपि जलमपि चाण्डालभाण्डादपि श्वपचपात्रादपि भुवि पतितं भूमौ पवित्रं पावनमेवेत्येवं जनः कथयति वक्ति । तत्किं [illegible] । किमर्थं किंप्रयोजनं क्षुधया बुभुक्षया पिपासयोदन्यया वात्मानं स्वं पातयस्यात्मपातं करोषि । अमूनि मुनिजनोचितानि तापसयोग्यानि वनफलानि न भक्षयसि नात्सि । पानीयं जलं वा न पिबसि नास्वादयसि । अहं तु वैशम्पायनस्तस्याश्चाण्डालजातेरनुचितेनायोग्येन तेन पूर्वोक्तेन वचसा वाक्येन विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा कौतुकापन्नचेतस्कः । तथेति यद्भवत्या उक्तं तत्तथेति प्रतिपद्याङ्गीकृत्याङ्गीकारं कृत्वा शापनिम्नः शापा[illegible] घृणां जुगुप्सां परित्यज्य विहाय त्यक्त्वा जीविततृष्णया प्राणितवाञ्छया क्षुत्पिपासोपशमाय क्षुत्तृषोपशमार्थमशनक्रियां भक्षणक्रियामङ्गीकृतवानस्मि स्वीकृतवानस्मि । मौनं तूष्णीं पुनर्नोत्याक्षं नामुचम् ।

एवमतिक्रामति च गच्छति [च] काले क्रमेण परिपाट्या तरुणतां यूनतामापन्ने प्राप्ते मय्येकदा प्रभातायां [illegible]

---

१ [illegible]. २ त्वम. ३ विवेकेन. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ चाण्डा[illegible]. [illegible]

७ [illegible].

लितलोचनोऽद्राक्षमस्मिन्कनकपञ्जरे स्थितमात्मानम्। चाण्डालदारिकामीदृशीं यादृशी देवेनापि दृष्टैव। सकलमेव तत्पक्कणममरपुरसदृशमालोक्य चापगतचाण्डालवसतिसंवेगो विस्मितान्तरात्मा किमेतदिति कुतूहलात्प्रष्टुकामो यावन्न परित्यजाम्येव मौनं तावदेषा मामादाय देवपादमूलमायाता। तत्केयम्। किमर्थमनया चाण्डालतात्मनः ख्यापिता किमर्थं वाहं बद्धः। बद्ध्वा वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतकुतूहल एव' इति।

राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतूहलस्तदाह्वानाय पुरःस्थितां प्रतीहारीमादिदेश। नचिरादेव तयोपदिश्यमानमार्गा प्रविश्य सा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव राजानमभिभवन्ती धाम्ना प्रागल्भ्येन बभाषे—'भुवनभूषण, रोहिणीपते, तारारमण, कादम्बरीलोचनानन्द चन्द्र, सर्वस्त्वयास्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तः श्रुत एव। अत्रापि जन्मनि यथायं निषिद्धोऽपि पित्रा कामरागान्धः पितुराज्ञामुल्लङ्घ्य वधूसमीपं प्रस्थितस्तथाप्यनेन स्वयमेव कथितम्। तदहमस्य दुरात्मनो जननी श्रीस्तथा प्रस्थितमेनं दिव्येन चक्षुषा दृष्ट्वास्य पित्राहं समादिष्टास्मि। सर्व एव ह्यविनयप्रवृत्तोऽनुतापाद्विना न निवर्तते। तदयं ते तनयः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेरधस्तान्निपतति। तद्यावदिदं कर्म न परिसमाप्यते तावदेनं मर्त्यलोक

भातायां यामिन्यां रजन्यामुन्मीलितलोचनो विकसितनयनोऽहमस्मिन्कन[क]पञ्जरे स्थितमात्मानमद्राक्षं व्यलोकयम्। चाण्डालदारिकामीदृशीं यादृशी देवेनापि भवतैव दृष्टैवावलोकितैव निरीक्षितैव। सकलमेव समग्रमेव तत्पक्कणममरपुरसदृशं देवनगरतुल्यमालोक्य निरीक्ष्य चापगतो दूरीभूतश्चाण्डालेषु वसतिर्निवासस्तस्याः संवेगः संभ्रमो यस्य स विस्मितो विस्मयं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्य सः। किमेतद्दृश्यमान [इति] कुतूहलात्प्रष्टुकामः प्रश्नकर्तुमना यावन्न परित्यजाम्येव न दूरीकरोम्येव मौनं तावदेषा मामादाय गृहीत्वा देवस्य पादमूलमायाता। तत्तस्मात्कारणात्केयम्। किमर्थं किंप्रयोजनमनयात्मनः स्वस्य चाण्डालता ख्यापिता कथितोक्ता। किमर्थं वाहं बद्धः संदानितः। बद्ध्वा वा बन्धनं कृत्वा वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतं कुतूहलं यस्मात्स एवेति।

राजा तु नृपोऽपि तच्छ्रुत्वा समुपजातमभ्यधिकं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य स तस्याश्चाण्डालदारिकाया आह्वानायामन्त्रणं कृत्वाकृतिकृते पुरः स्थितामग्रस्थितां प्रतीहारीं द्वारपालिकामादिदेशाज्ञां दत्तवान्। नचिरादेव स्तोककालेनैव तयोपदिश्यमानमार्गा कथ्यमानपथा सा प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव धाम्ना तेजसा राजानमभिभवन्ती तिरस्कुर्वन्ती प्रागल्भ्येन धार्ष्ट्येन बभाषेऽवोचत्। किं तदित्याह—**भुवनेति**। हे भुवनभूषण हे जगद्विभूषण हे विष्टपशृङ्गार, हे रोहिणीपते हे रोहिणीनाथ हे चन्द्र, हे तारारमण हे तारकाविनोदक, हे कादम्बरीलोचनानन्द हे गन्धर्वकन्यकानयनप्रमोदक, हे रजनिकर हे चन्द्र कुमुदबान्धव, सर्वः समग्रस्त्वयास्य दुर्मतेः पुण्डरीकस्यात्मनः स्वस्य च पूर्वजन्मवृत्तान्तः पूर्वभवोदन्तः श्रुत एवाकर्णित एव। अत्रापि जन्मनि यथायं पित्रा जनकेन निषिद्धोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि कामरागान्धः कन्दर्परागान्धः पितुराज्ञां जनकादेशमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य वधूसमीपं पत्नीपार्श्वं युवतीनिकटं प्रस्थितश्चलितः, तथा[प्य]नेन स्वयमेव कथितमात्मनैव निवेदितम्। तत्तस्मात्कारणादस्य दुरात्मनः पुण्डरीकस्य जननी माता दिव्येन चक्षुषा ज्ञानदृशा तथा प्रस्थितं तथा चलितमेनं वैशम्पायनं दृष्ट्वा विलोक्यास्य पुण्डरीकस्य पित्रा श्वेतकेतुना समादिष्टा दत्ताज्ञाहमस्मि। सर्व एव हि जनोऽविनयेन प्रवृत्तोऽनुतापात्पश्चात्तापाद्विना न निवर्तते न निवृत्तो भवति। तत्तस्माद्धेतोरयं ते तव तनयोऽसौ भवदात्मजः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेर्विहगमजातेरधस्तान्निपतत्यधः प्रयाति। तद्यावदिदं कर्म [न] परिसमाप्यते [न] परिपूर्णंभवति [न संपूर्णंभवति, तावदेनं वैशम्पायनं मर्त्यलोक एव बद्धा ब-

एव बद्ध्वा धारय । यथा चानुतापोऽस्य भवति तथा प्रतिविधेयमस्य' इति । तदस्य विनयायेदं विनिर्मितं मया । सर्वमधुना तत्कर्म परिसमाप्तम् । शापावसानसमयो वर्तते । शापावसानेन च युवयोः सममेव सुखेन भवितव्यमिति त्वत्समीपमानीतो मयायम् । अत्रापि यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता तल्लोकसंपर्कपरिहाराय । तदनुभवतां संप्रति द्वावपि सममेव जन्मजराव्याधिमरणादिदुःखबहुले तनू परित्यज्य यथेष्टजनसमागमसुखम्' इत्यभिदधानैव सा झटिति रणद्भूषणारवबधिरितान्तरिक्षमुत्फुल्ललोकलोचनोद्वीक्षिता क्षितेर्गगनमुदपतत् ।

अथ राजस्तद्वचनमाकर्ण्य संस्मृतजन्मान्तरस्य 'सखे वैशम्पायनाख्यपुण्डरीक, दिष्ट्या तुल्यकालक्षयमेवावयोः शापावसानं संजातम्' इत्यभिदधत एवाकर्णाकृष्टकार्मुको मकरकेतुरग्रतः परमास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा जीवितापहरणाय प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वाङ्गोऽन्तरा पदं चकार । तत्पदाक्रान्तिनिर्वासितमिव कादम्बरीशरणमुपजगामान्तःकरणम् । तन्मार्गणाभिहतिभीता इव देहमुत्सृज्य निर्जग्मुरजडाः श्वासमरुतः । तद्बाणपक्षवाताहतमिवाकम्पत तरलं शरीरम् । तच्छरशल्यैर्बालसोत्कण्टकिनी तनुरजायत । तद्विशिखरजोरूषितमिव नयन-

---

न्धनं कृत्वा धारयावस्थापय । यथा चानुतापः पश्चात्तापोऽस्य भवति, तथा प्रतिविधेयं तथा करणीयमिति । तदस्य वैशम्पायनस्य विनयाय मर्यादायै इदं मया सर्वं विनिर्मितं विहितम् । अधुना सर्वं तत्कर्म तत्फलं परिसमाप्तं परिपूर्णीकृतम् । शापस्यावसानसमयः प्रान्तकालो वर्तते । शापावसानेन च युवयोर्भवतोः सममेव सुखेन सातेन भवितव्यमित्यतस्त्वत्समीपं त्वदभ्यर्णं मयायमानीतः प्रापितः । अत्रापि यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता कथितोक्ता तल्लोकानां जनानां संपर्कः संबन्धस्तस्य परिहाराय दूरीकरणाय । तत्संप्रतीदानीं द्वावपि शूद्रकवैशम्पायनानौ सममेव समकालमेव जन्मोत्पत्तिर्जरा विस्रसा व्याधिरामयो मरणं मृत्युरेवंभूतं दुःखं तेन बहुले ईदृशे तनू शरीरे परित्यज्यानुभवतां यथेष्टजनानां समागमो मेलापकस्तस्मात्तस्य वा सुखं सातम् । इत्यभिदधानैव सा चाण्डालदारिका झटिति शीघ्रं रणन्ति यानि भूषणान्याभरणानि तेषां रवः शब्दस्तेन बधिरीकृतमन्तरिक्षमाकाशं यया । उत्फुल्लानि विकसितानि यानि लोकलोचनानि जननयनानि तैरुद्वीक्षिता निरीक्षिता क्षितेः पृथिव्याः सकाशाद्गगनमाकाशमुदपतदुत्पतिता बभूव ।

अथेति । तदनन्तरं तद्वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा संस्मृतं स्मृतिगोचरीभूतं जन्मान्तरं भवान्तरं यस्य स तस्य । हे सखे हे वयस्य, हे भ्रातः, वैशम्पायन इत्याख्येति नाम्ना पुण्डरीक, दिष्ट्या भाग्येन पुण्डरीकचन्द्रमसोः [तुल्यकालक्षयमेव] समकालमेव युगपदेवैककालमेव शापावसानं संजातं शापमुक्तिः संजातेत्यभिदधत एवेति कथयत एव राज्ञः शूद्रकस्य मकरकेतुः कामः कन्दर्पोऽन्तरा मध्ये । अर्थात्तदवस्थेति योजना । परः

युगुलमश्रुजलमुत्ससर्ज। पाण्डुतां च वदनलावण्यमयासीत्। तद्धनुर्गुणध्वानाकर्णनोद्वेजितमिव हृदयवेदनाकूणितत्रिभागं नयनयुगलमभवत्। अन्तर्ज्वलिष्यतो मदनदहनस्य धूमोपहतमिव वेपमानमधरकिसलयं शोषमगात्। तत्तापविरसमाननानिष्पीडितं सरागं हृदयमिव ताम्बूलमपतत्। आर्द्रस्य दारुण इव दह्यमानस्याङ्गेभ्यो निरगमत्स्वेदः। मदनशरकीलितानीव तावतैव क्षणेनाङ्गानि परवशान्यजायन्त। तथा च कादम्बरीं पुरस्कृत्य कुसुमधन्वनायास्यमानस्य तदवयवरूपशोभाविनिर्जितानि तापापहरणक्षमाण्यपि तस्याकिंचित्कराण्यभवन्। तथा हि। कमलकिसलयानि पाणिपादेन, कुवलयदलस्रजो दृष्ट्या, मणिदर्पणाः कपोलेन, मृणालानि बाहुलतिकया, शशाङ्करश्मयो नखमयूखैः, घनसारधूलिः स्मितप्रभया, मुक्तादामानि दशनकिरणैः, अमृतकरबिम्बं मुखेन, ज्योत्स्ना लावण्येन, मणिवेदिकाकुट्टिमानि नितम्बेन। एवं च विहतसर्वबाह्यप्रक्रियस्य हृदयेऽप्यसुखायमानसकलान्यविनोदस्य तामेवाभिध्यायतस्तामेवोत्प्रेक्षमाणस्य तामेवाभिलषतस्तामेव पश्यतस्तामेवालपतस्तामेवालिङ्गतस्तया सह ति-

---

रोमाञ्चिनी तनूरजायताभूत्। तस्य कामस्य विशिखा बाणास्तेषां रजो धूलिस्तेन रूषितमिव रूक्षमिव नयनयुगलं नेत्रयुग्ममश्रुजलं नेत्रपानीयमुत्ससर्जोत्प्राबल्येन तत्याज। वदनलावण्यं च पाण्डुतामीषच्छुक्लतां चायासीदगात्। तस्य कामस्य धनुश्चापं तस्य गुणः शिञ्जिनी तस्य ध्वानः शब्दस्तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोद्वेजितमिवोद्वेगं प्रापितमिव हृदयवेदनयाकूणितं ईषद्वक्रीकृतस्त्रिभागस्तृतीयांशो यस्य तदेवंभूतं नयनयुगलं नेत्रयुग्ममभवद्बभूव। अन्तर्मध्ये ज्वलिष्यतः प्रज्वलिष्यतो मदनदहनस्य कामवह्नेर्धूमोपहतमिव दहनकेतनोपहतमिव वेपमानं कम्पमानमधरकिसलयं दन्तच्छदपल्लवं शोषमगाज्जगाम। तस्य कामस्य तापस्तेन विरसमानं विरसतां भजमानमतिनिष्पीडितं सरागं हृदयमिव ताम्बूलमपतदस्रंसत। आर्द्रस्योन्नस्य दारुण इव काष्ठस्येव दह्यमानस्य ज्वलमानस्याङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यः स्वेदो घर्मजलं निरगमन्निरगात्। मदनशरेण कामबाणेन कीलितानीव यन्त्रितानीव तावतैव क्षणेन स्वल्पकालेनाङ्गानि परवशानि परायत्तान्यजायन्त समपद्यन्त। **तथा चेति।** कादम्बरीं पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा कुसुमधन्वना कामेनायास्यमानस्य पीड्यमानस्य तस्यावयवा हस्तपादादयस्तेषां रूपं सौन्दर्यं तस्य शोभा श्रीस्तया विनिर्जितान्यभिभूतान्यत एव तापस्य तप्तेरपहरणे दूरीकरणे क्षमाण्यपि समर्थान्यपि निर्जितत्वात्तस्याकिंचित्कराणि निष्प्रयोजनान्यभवन्नासन्। तदेव दर्शयति—**तथेति।** कमलकिसलयानि पद्मनवपत्राणि। पाणी च पादौ च पाणिपादम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इत्येकवद्भावः। तेन निर्जितानीति सर्वत्र संबन्धः। कुवलयानामुत्पलानां दलानि पत्राणि तेषां स्रजो माला दृष्ट्या दृशा। मणिदर्पणा रत्नादर्शाः कपोलेन गल्लातप्रदेशेन। मृणालानि तन्तुलानि बाहुलतिकया भुजलतया। शशाङ्करश्मयश्चन्द्रकिरणा नखमयूखैः पुनर्भवरश्मिभिः। घनसारधूलिः कर्पूररजः स्मितप्रभया हास्यकान्त्या। मुक्तादामानि मुक्ताकलापा दशनकिरणैर्दन्तरश्मिभिः। अमृतकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं मुखेनास्येन। ज्योत्स्ना चन्द्रिका लावण्येन कान्तिविशेषेण। 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इत्येके। 'सद्गमनसन्निरीक्षणसजल्पनमिति वदति लावण्यम्' इत्यन्ये। मणिवेदिकायाः कुट्टिमानि बद्धभूमयो नितम्बेनारोहेण। **एवं चेति।** एवममुना प्रकारेण निहता निराकृता सर्वबाह्या बहिर्भूता प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्य स तस्य। पुनः कीदृशस्य। राज्ञो हृदयेऽपि चित्तेऽप्यसुखायमानो दुःखदायकः सकलः समस्तोऽन्यविनोदोऽन्यक्रीडा यस्य स तस्य। तां कादम्बरीमेवाभिध्यायतश्चिन्तयतः। तामेवोत्प्रेक्षमाणस्योत्प्रेक्षादिविषयीक्रियमाणस्योत्प्रेक्षया विलोकयमानस्य। तामेवाभिलषितोऽभिवाञ्छतः। स्पृह-

ष्ठतस्तां प्रकोपयतस्तामनुनयतस्तस्याः पादयोः पततस्तया सह केलिं कुर्वतस्तां रममाणस्य मुक्तसर्वान्यक्रियस्य दिवाप्यनुन्मीलितलोचनस्य रात्रावप्यनुपजातनिद्रस्य सुहृज्जनमप्यसंभाषयतः कार्योपगतानप्यजानतो गुरुजनमप्यनमस्यतो धर्मक्रियामप्यकुर्वाणस्य सुखादप्यनर्थिनो दुःखादप्यनुद्विजमानस्य मरणादप्यबिभ्यतो गुरुभ्योऽप्यपेतलज्जस्यात्मन्यपि विगलितस्नेहस्य किं बहुना कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्य केवलमस्यं मुहुर्मुहुर्मूर्च्छोपगमच्छलेन जीवितोत्सर्गयोग्यामिव कुर्वतो विह्वलेनापि प्रतिपन्नविविधोपकरणेन गलितनयनपयसाश्रुच्छुष्काननेन मूपितवचनावकाशेनापि वैशम्पायनैक्रोशनपरेणानवरतमा चरणाद्विकीर्णचन्दनचर्चेण चरणतलनिवेशिताद्रारविन्दिनीदलेन करार्पितकर्पूरक्षोददन्तुरतुषारखण्डेन हृदयेनिनिहितहिमार्द्रहारदण्डेन कपोलतलस्थापितस्फटिकमणिदर्पणेन ललाटतटघटितचन्द्रमणिनांसदेशावस्थापितमृणालनालेन कदलीदलव्यजनवाहिनानर्तिततालवृन्तेन जलार्द्रानिलसंचारिणा

यतः । तामेव पश्यतो विलोकयतः । तामेवालपत. संभाषणं कुर्वतस्तामेवालापं कुर्वतः । तामेवालिङ्गन परिष्वजत आलिङ्गनं कुर्वतः । तया गन्धर्वराजपुत्र्या सह तिष्ठतः स्थितिं कुर्वत. । तां प्रकोपयतो रोषयत । तामनुनयत. प्रसन्नीकुर्वत. । तस्या गन्धर्वपुत्र्याः पादयो क्रमयोश्चरणयोः पतत पतनं विदधतः । तया सह केलिं रतिक्रीडां कामकेलिं प्रेमक्रीडां कुर्वतो विदधतः । तां रममाणस्य क्रीडां कुर्वत । मुक्तास्त्यक्तास्त्याजिताः सर्वाः समग्रा अन्यक्रिया इतरव्यापारा येन स तस्य मुक्तसर्वान्यक्रियस्य । दिवापि वासरेऽपि दिवसेऽप्यनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने यस्य स तथा तस्य । रात्रावपि निशायामपि यामिन्यामप्यनुपजाताप्राप्ता नागता निद्रा प्रमीला यस्य स तथा तस्य । सुहृज्जनमपि मित्रजनमपि वल्लभजनमप्यसंभाष[य]तोऽनालापयत । कार्यार्थमुपगतं प्राप्तमप्यजानतोऽज्ञातवत. । गुरुजनमपि पूज्यजनमपि वृद्धजनमप्यनमस्यतो नमस्कारमकुर्वत । धर्मक्रियामपि सुकृतकृत्यान्यपि पुण्यकृत्यान्यप्यकुर्वाणस्याविदधानस्य । सुखादपि सौख्यादप्यनर्थिनोऽनभिलाषुकस्य । दुःखादपि कृच्छ्रादपि कष्टादप्यनुद्विजमानस्यानुद्वेगं प्राप्यमाणस्य । मरणादपि मृत्योरप्यबिभ्यतो भयमकुर्वत । गुरुभ्योऽपि धर्मोपदेशकेभ्योऽप्यपेतलज्जस्य विगतत्रपस्य त्यक्तलज्जस्य । आत्मन्यपि स्वस्मिन्नपि विगलितो गतः स्नेहो हार्दं यस्य स तथा तस्य । किं बहुना कथनेन । कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्यानुद्यतस्य गतोद्यमस्य केवलमस्य रात्रौ मुहुर्मुहुर्वारंवारं मूर्च्छाया मोहस्योपगमच्छलेनागमनमिषेण जीवितस्योत्सर्गस्यागमस्य योग्यता(ग्या)मिव कुर्वतो विह्वलेनापि व्याकुलेनापि प्रतिपन्नमङ्गीकृतं विविधमुपकरणं तत्त्वं येन स तेन । अत्रापिना ध्वो विरोधालङ्कृतिद्योतनार्थं । यो विह्वलो भवति स प्रतिपन्नोपकरणो न स्यादिति विरोध । तत्परिहारस्तु

कुसुमतल्पकल्पनाकुलेन धारागृहजलयन्त्रप्रवर्तनाहृतार्तिना मणिकुट्टिमक्षालनाग्रहस्तेन च सजलकिञ्जल्कजलजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन च शिशिरभूगृहाभ्यन्तरप्रत्यवेक्षणदक्षेण चोद्यानदीर्घिकातटलतागहनमण्डपसेकतापहारिणा च मलयजरसचन्द्रार्द्रजलचन्द्राश्रयावधानदानोद्यतेन चाप्तपरिजनेनोपचर्यमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दाहक्षमो झटित्येवारुरोह परां कोटिं कामानलः। राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य महाश्वेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च।

तस्मिन्नेव चान्तरे तत्संधुक्षणायेव प्रवर्तयन्सरसकिसलयलतालास्योपदेशदक्षं दक्षिणानिलम्, आलोलरक्तपल्लवप्रालम्बान्कम्पयन्नशोकशाखिनः, वाञ्छितमुकुलमञ्जरीभरेण नम्रयन्बालसहकारान्, उत्कोरकयन्कुरुबकैः सह बकुलतिलकचम्पकनीपान्, आपीतयन्किकिरातैः ककुभान्, विकिरन्नतिमुक्तकामोदम्, उद्दामयन्किंशुकवनानि, निरङ्कुशयन्कामिजनमनांसि,

---

म्भसार्द्रो यो निलो वायुस्त संचारयति प्रवर्तयतीत्येवंशील. स तथा तेन । कुसुमै. पुष्पैर्या तल्पकल्पना शय्याविरचना तेनाकुलेन व्याकुलेन । धारागृहस्य जलयन्त्राणां प्रवर्तनात्प्रक्षरणादा ईषद्धृता दूरीभूतार्तिर्यस्य स तेन । मणिकुट्टिमस्य क्षालना धावन तत्राग्रहस्तो यस्य स तेन । 'आयस्तेन' इति पाठ आयस्तेन खिन्नेनेत्यर्थ । सजलानि जलसहितानि किञ्जल्कजलजानि केसरोपयुक्तकमलानि तेषामुपचारः प्रकार उपचरण तेन सभ्रान्तेन मूढेन । शिशिर शीतल यद्भूगृह भूमिस्थ सदन तस्य अ[भ्य] न्तर मध्य तस्य प्रत्यवेक्षण गवेपण तत्र दक्षेण चतुरेण। उद्यानस्य दीर्घिका वापी तस्यास्तट तीर तस्य लतागहनमण्डपो जनाश्रयस्तत्र यः सेकः सिञ्चन तेन तापमपहरतीत्येवंशील. स्वभाव स तथा तेन मलयजरसश्चन्दनद्रवश्चन्द्र. कर्पूर आर्द्र जल चन्द्रस्य शशाङ्कस्याश्रय आश्रयणमेतेरवधानदान समाधिदान तत्रोद्यतेनोद्युक्तेन । 'अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्यु.' इति हेम. । आप्तो विश्वस्तो य परिजन. परिच्छदस्तेनोपचर्यमाणस्योपचारविषयीक्रियमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दारुसादृश्यमापन्नशरीरस्य दाहे क्षम समर्थ· कामानलो मदनवह्नि क्षणेन परा कोटिं झटित्येव तत्कालमेवारुरोहारूढवान् । राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य सदृशावस्थस्य महाश्वेताया उत्कण्ठयोत्कलिकया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च । मदनानल. परा कोटिमारुरोहेत्यत्रापि संयोज्यम् । तृतीयान्तानि सर्वाण्याप्तपरिजनस्य विशेषणानि ।

तस्मिन्नेव चान्तरे विचाले तस्य सधुक्षणायेव तदुद्दीपनायेव सुरभिमासो वसन्त प्रावर्तत प्रवृत्तो बभूव । 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयो । गन्धोत्पले सौरभेय्या शल्लकीमातृभेदयो· ॥ सुगन्धे च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभि स्मृतम्' इति विश्व । किं कुर्वन् । पवर्तयन्प्रवृत्तिं कारयन् । किम् । दक्षिणानिल मलयमारुतम् । कीदृशम् । सरसानि रसोपयुक्तानि किसलयानि यासामेवंविधा लता वल्ल्यस्तासा लास्योपदेशो नृत्योपदेशस्तत्र दक्ष चतुरम् । आलोलाश्चपलाश्चञ्चला रक्तपल्लवा लोहितकिसलयास्तेपा प्रालम्बाः समूहा येषु तानशोकशाखिन केसरवृक्षान्कम्पयन् । वाञ्छिते मुकुलमञ्जर्यौ कुड्मलवल्लर्यौ तयोर्भरेण बालसहकारान्नवीनचूतान्नम्रयन्नम्रता नयन् । कुरबकैर्वृक्षविशेषैः सह बकुल केसर, तिलको वृक्षविशेष, चम्पको हेमपुष्पक, नीप कदम्ब, एतानुत्प्राबल्येन कोरकयन्कलिकामुत्पादयन् । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमर । किकिरातैः कुरण्टकैः सह ककुभानर्जुनवृक्षानापीतयन्पीतान्कुर्वन् । 'ककुभो वीणाप्रसेवे रागभेदेऽर्जुनद्रुमे' इत्यनेकार्थ । अतिमुक्तकस्य माधवीलताया आमोद पराग विकिरन्विक्षिपन् । किंशुका ब्रह्मपादपास्तेपा वनान्युद्दामयन्नुत्कटयन् । कामिनो जनास्तेपा मनासि चेतासि निरङ्कुशयन्नुच्छृङ्खलयन् ।

निर्मूलयन्मानम्, अपमार्जयँल्लज्जाम्, अपाकुर्वन्कोपम्, अपनयन्ननुनयव्यवस्थाम्, व्यवस्थापयन्हठचुम्बनालिङ्गनरतस्थितिम्, समुल्लासयन्मकरध्वजरक्तध्वजानिव किंशुकानि, सकलमेव महारजतमयमिव रागमयमिव मदनमयमिवोन्मादमयमिव प्रेममयमिवोत्सवमयमिवौत्सुक्यमयमिव जनयञ्जीवलोकम्, किसलयितसकलकान्तारकाननोपवनतरुरुत्फुल्लचूतद्रुमामोदवासितदशाशान्तरो मधुमदमधुरकोकिलालापदुःखिताध्वगजनश्रुतिरनवरतमकरन्दसीकरासारदुर्दिनोन्मादितसकलजीवलोकहृदयो मदाकुलभ्रमद्भ्रमरझंकारकातरितविरहातुरमनोवृत्तिरात्मसंभवैकोल्लासकारी भरात्परावर्तत सुरभिमासः । येन च कुसुमधन्वनः परमास्त्रेण मधुना पर्याकुलितहृदया कादम्बरी संप्राप्ते भगवतः कामदेवस्य महे महता प्रयत्नेन कथंकथमप्यतिवाहितदिवसा श्यामायमानदशदिशि सायाह्ने स्नात्वा निर्वर्तितकामदेवपूजा तस्य पुरश्चन्द्रापीडमतिसुरभिशीतलैः स्नापयित्वाम्भोभिरा चरणाद्विलिप्य मृगमदामोदिना हरिचन्दनेन सुरभिकुसुमस्रग्भिरुद्ग्रथितं कुन्तलकलापं कृत्वैककर्णार्पितसत्किसलयाशोकस्तब-

---

मान गर्वं निर्मूलयन्नुन्मूलयन्नुत्पाटयन् । लज्जां त्रपामपमार्जयन्स्फोटयन् । कोपं कोधम् । अर्थात् कामिजनकृतम् । अपाकुर्वन्दूरीकुर्वन्निराकुर्वन् । अनुनयव्यवस्था प्रणिपातमर्यादामपनयन्निराकुर्वन् । हठेन बलेन चुम्बनमास्यलेहनम्, आलिङ्गनमुपगूहनम्, रतिः संभोगः, एतासां स्थितिं मर्यादां व्यवस्थापयन्व्यवस्थां कुर्वन् । मकरध्वजस्य कामस्य रक्तध्वजानिव किंशुकानि किंशुकपुष्पाण्यरुणवैजयन्त्य इव समुल्लासयन्प्रकाशयन् । महारजतमयमिव सुवर्णमयमिव, रागमयमिवानुरागमयमिव, मदनमयमिव कदर्पमयमिव, उन्मादमयमिव चित्तविभ्रममयमिव, प्रेममयमिव, स्नेहमयमिव, उत्सवमयमिव महोमयमिव, औत्सुक्यमयमिव रणरणकमयमिव, एवंविधं सकलमेव समग्रमेव जीवलोकं विष्टपं जयन्विदधन् । किसलयिताः संजातकिसलयाः सकलाः समग्राः कान्तारकाननोपवनतरवो येन सः । तत्र कान्तारशून्या देवी काननं निर्मानुषं वनमुपवनं नगरसमीपवर्तिनम् । उत्फुल्लाः प्रफुल्ला ये चूतवृक्षा(द्रुमा) आम्रवृक्षास्तेषामामोदः परिमलस्तेन वासितं सुरभीकृतं दशदिशामन्तरं विचालं येन सः । मधुनो यो मदस्तेन मधुरो मिष्टो यः कोकिलालापस्तेन दुःखिता अध्वगजनाः पान्थजनास्तेषां श्रुतिः श्रवणं यस्मिन्सः । अनवरतं निरन्तरं यो मकरन्दसीकरासारो मकरन्दवातास्तबिन्दुवेगवद्वृष्टिस्तदेव दुर्दिनं मेघाच्छन्नमहस्तेनोन्मादितान्युन्मादं प्रापितानि सकलजीवलोकहृदयानि येन सः । मदाकुला ये भ्रमन्तो भ्रमराः शिलीमुखास्तेषां झंकारा झंकृ(कृ)तयस्तैः कातरिता कातरीकृता विरहातुरजनानां मनोवृत्तिर्येन सः । आत्मसंभवस्य

ककर्णपूरं कर्पूरकुसुमप्रचुरैः प्रसाध्याभरणविशेषैर्विस्मृतनिमेषापिबन्तीव भावार्द्रया दृशा सुचिरमालोक्योत्कण्ठानिर्भरा पुनःपुनर्निश्वस्योत्कम्पमाना साध्वसेन स्विन्नसर्वाङ्गी समुत्कण्टकिततनूरुच्छुष्यदधरवदना महाश्वेतावलोकनभयान्मुहुर्मुहुर्दिक्षु विक्षिप्तोच्चकितदृष्टिरतिचिरमिवोपसृत्य पुनःपुनः स्थित्वाविष्टेव परवती परित्याजिता बलाल्लज्जया सहाबलाजनसहजां भीतिं भगवता भुवनत्रयोन्मादकारिणा मन्मथेनात्मानमपारयन्ती संधारयितुमेकान्ते निःसहा सहसा तमभिपत्य मुकुलितनयनपङ्कजा जीवन्तमिव निर्भरं कण्ठे जग्राह।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतसेकाह्लादिना कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यः सुदूरगतमपि कण्ठस्थानं पुनर्जीवितं प्रत्यपद्यत। दिवसक्रमामीलितं कुमुदमिव शरज्ज्योत्स्नानिपातादुच्छ्वसितमाबन्धनाद्धृदयम्। उषःपरामृष्टेन्दीवरमुकुललीलयोदमीलत्कर्णान्तायतं चक्षुः। अम्भोरुहविभ्रमेण वाजृम्भत वदनम्। एवं च सुप्तप्रतिबुद्ध इव प्रत्यापन्नसर्वाङ्गचेष्टश्चन्द्रापीडस्तथा कण्ठलग्नां कादम्बरीं चिरविरहदुर्बलाभ्यां दोर्भ्यां गाढतरं कण्ठे गृहीत्वा वाताहतां बालकदलीमिव भयोत्कम्पमानाङ्गयष्टिमुद्गाढतरामीलिताक्षीं वक्षस्येव प्रवेष्टुमीहमानां न मोक्तुं न ग्रहीतुमा-

---

यस्मिन्नेवभूतोऽशोकस्तबक कङ्केल्लिगुच्छक स एव कर्णपूरो यस्य स तम्। कर्पूरकुसुमप्रचुरैराभरणविशेषैः प्रसाध्य प्रसाधन कृत्वा विस्मृतनिमेषा त्यक्तनिमेषोन्मेषापिबन्तीव। अत्यादरेणावलोकन पानमुच्यते। भावेन चित्तसमुद्भवेनार्द्रया सजलया दृशा सुचिर बहुकाल चिरकालमालोक्य निरीक्ष्योत्कण्ठाया निर्भरोऽतिशयो यस्या सा। पुन पुनर्नि श्वस्य निश्वास मुक्त्वोत्प्राबल्येन कम्पमानातिवेपमाना साध्वसेन भयेन स्विन्न प्रस्विन्न सर्वाङ्ग यस्या सा। समुत्कण्ठि(ण्टकि)ता तनू शरीर यस्या सा। शु(उच्छु)ष्यन्ती शोष प्राप्यमाणेऽधरवदने दन्तच्छदमुखे यस्या सा। महाश्वेताया अवलोकन तस्माद्भयं भीतिस्तस्मान्मुहुर्मुहुर्वारंवार दिक्षु विक्षिप्ता प्रेरितोच्चकितोत्त्रस्ता दृष्टिर्यया सा। अतिचिरमिव बहुकालमिवोपसृत्य समीपमागत्य पुन.पुनः स्थित्वावस्थान कृत्वाविष्टा भूतग्रस्तेव। परवती परायत्ता बलाद्धठाल्लज्जया त्रपया परित्याजिता परित्यक्ता अबलाजनः स्त्रीजनस्तस्य सहजा सहोत्पन्ना भीतिं भगवता माहात्म्यवता भुवनत्रयस्योन्मादकारिणा चित्तविप्लवजनकेन मन्मथेन कन्दर्पेणात्मान संधारयितु धारणा कर्तुमपारयन्त्यसमर्था एकान्ते विजने नि.सहा परिश्रान्ता सहसा एकपदे तमभिपत्य गत्वा मुकुलिते सकुचिते नयनपङ्कजे यस्या सा। जीवन्तमिव श्वसन्तमिव निर्भर यथा स्यात्तथा कण्ठे निगरणे जग्राह गृहीतवती।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतस्य सेक सिञ्चन तद्वदाह्लादिना प्रमोदजनकेनैवविधेन कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यस्तत्काल सुदूरगतमपि दविष्ठदेशप्राप्तमपि जीवित प्राणित पुन कण्ठस्थान निगरणदेश प्रत्यपद्यत स्वीचक्रे। दिवसक्रम वासरसबन्धि(?) आमीलित सकुचित शरत्कालीना या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तस्या निपातात्पतनादाबन्धनादारभ्य कुमुदमिव कैरवमिवोच्छ्वसितमुल्लसित हृदय भुजान्तरम्। उषसा प्रत्यूषेण परामृष्ट कृतस्पर्श यदिन्दीवरमुकुल नीलसरोजकुड्मल तस्य लीलयेवेति लुप्तोपमा। कर्ण यावदायत विस्तीर्ण चक्षु। जातेवदचनम्। उदमीलद्विकस्वर बभूव। 'व्युष्ट विभात प्रत्यूष काल्यप्रत्युषसी उष' इति हैम.। अम्भोरुह कमल तस्य विभ्रमेण विलासेनेव। अत्र वाशब्द इवार्थे। वदनमजृम्भत विकसितमभूत्। एव चादौ सुप्त पश्चात्प्र[ति]बुद्धो जागरित इव प्रत्यापन्ना सर्वाङ्गचेष्टा येनैवभूतश्चन्द्रापीडस्तथा तेन प्रकारेण कण्ठलग्ना कादम्बरीं चिरकालीनो यो विरहस्तेन दुर्बलाभ्या कृशाभ्या दोर्भ्यां भुजाभ्या गाढतर कण्ठे गृहीत्वा वाताहता समीरान्दोलिता बालकदलीमिव भयेनोत्कम्पमाना वेपमानाङ्गयष्टिर्यस्या ता। उत्प्राबल्येन गाढतरमामीलिते सकोचिते अक्षिणी यया ता। वक्षसि भुजान्तरे प्रवेष्टु प्रवेश कर्तुमीहमाना स्पृ-

त्मनापारयन्तीं श्रोत्रहृदयग्राहिणानुभूतपूर्वेण स्वरेणानन्दयन्नवादीत्—'भीरु, परित्यज्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तवैवामुना कण्ठग्रहेण । त्वं खल्वमृतसंभवादप्सरसां कुलादुत्पन्ना । किं न स्मरसि तन्मे वचनमिदम् । तत्तेजोमयं वपुः स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितमिति । तदेतावन्त्येव दिनानि पाणिना ते स्पृश्यमानोऽपि न यत्प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषात् । अद्य तु स मे द्वितीयवारं त्वदर्थमेवानुभूतदुःसहमदनज्वरदाहवेदनापरमदुःखस्य व्यपगतः शापः । परित्यक्ता सा मया त्वद्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः । एषापि च तवास्यां रुचिरुत्पन्नेति त्वत्प्रीत्या प्रतिपन्ना प्रतिपालिता च । तदयं लोकश्चन्द्रलोकश्च ते द्वावप्यधुना चरणतलप्रतिबद्धौ । अपि च प्रियसख्या अपि ते महाश्वेतायाः प्रियतमो मयैव सह विगतशापः संजातः ।' इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि चन्द्रमसि चन्द्रलोकावस्थानलग्नममृतपरिमलमेव केवलमधिकमुद्वहन्, अन्यैरन्यतमस्तादृशेनैव वेषेण यादृशेन महाश्वेतौत्कण्ठ्योपरतस्तथैव कण्ठेनैकावलीं धारयन्, तथैवाकल्पनिःसहैरङ्गैस्तथैवापाण्डुक्षामकपोलवाहिना मुखेनाम्बरतलादवतरन्नदृश्यत कपिञ्जलकरावलम्बी पुण्डरीकः ।

दृष्ट्वा च तं दूरत एवोन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षःस्थला कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा दत्तकण्ठग्रहा

हमाना न मोक्तुं शक्नुवती न ग्रहीतुमादातुमात्मना स्वेनापारयन्तीमप्रभवन्तीं श्रोत्रे कर्णे हृदये भुजान्तरे ताभ्यां गृह्यत इत्येवंशीलेनानुभूतपूर्वेणाकर्णितपूर्वेण स्वरेण शब्देनानन्दयन्प्रमोदयन्नवादीदवोचत् । किं तदित्याह—**भीरुविति** । हे भीरु हे कातरे, भयं त्रासः परित्यज्यतां दूरीक्रियताम् । तवैवामुना कण्ठग्रहेणाहं प्रत्युज्जीवितः पुनर्जीवनं प्रापितोऽस्मि । खल्विति निश्चये । त्वममृतसंभवात्पीयूषोत्पन्नादप्सरसामुर्वशीप्रभृतीनां कुलादभिजनादुत्पन्ना संजाता । इदं तन्मे मम वचनं किं न स्मरसि स्मृतिगोचरीं न करोषि । इदं किमित्याशयेनाह—**तदिति** । तच्चन्द्रापीडवपुस्तेजोमयं ज्योतिर्मयं स्वत एव स्वभावत एवाविनाशि नित्यम् । विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितं शीतलीकृतमिति । तत्तस्मात्कारणादेतावन्त्येव दिनानि ते तव पाणिना करेण स्पृश्यमानोऽप्याश्लिष्यमाणोऽपि स्पर्श्यमानोऽपि यन्न प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषो ज्ञातव्यम् । अद्य त्वस्मिन्नहनि द्वितीयवारं त्वदर्थमेवानुभूतं दुःसह उत्कटो यो मदनज्वरदाहस्तस्य वेदना पीडा तस्याः परमदुःखं येनैवंभूतस्य मे मम स शापो व्यपगतो जातः गतो दूरं गतः । त्वद्विरह[illegible] मानुषी शूद्रकाख्या तनुः सा मया परित्यक्तोज्झिता । तव भवत्या अस्यां चन्द्रापीडतनौ रुचिरुत्पन्ना । [illegible]

महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्सवेन यावन्न वर्धयत्येव तावदवतीर्य पुण्डरीकः परमोपकारिणे चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायाढौकत। चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वाब्रवीत्—'सखे पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्जामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहृतसुहृत्स्नेहसद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं भवता' इत्येवं च वदत्येव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ दिष्ट्या वर्धयितुं केयूरको हेमकूटमगमत्। मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युंजयजपव्यग्रस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोः पतित्वा 'देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे। प्रत्युज्जीवितो युवराजः समं वैशम्पायनेन' इत्यानन्दनिर्भरमुच्चैर्जगाद। राजा तु तच्छ्रुत्वा शरीरसंस्कारविरहोद्गताविरलदीर्घपरुषपलितलोमशप्रकोष्ठाभ्यां दोर्भ्यां परिष्वज्य तां तदनु हर्षपरवशो विलासवती कण्ठेऽवलम्ब्य जराभङ्गवलिपरिशिथिलितमूलेन बाहुनोत्क्षिप्तोत्तरीयांशुकाञ्चलः स्वयमेवाशिक्षितलयविसंष्टुलैः पदैर्नृत्यन्निवोत्फुल्लवदननरपतिसहस्रपरिवृतोऽम्भोजाकर इव मलयमारुतप्रेङ्खोलनाविवर्तितो मदलेखां 'क्वासौ क्वासौ' इति पुनः पुनः पृच्छन्पुनः पुनर्निर्विशेषहर्षवृत्ति शुकनासं कण्ठे संभावयंस्तत्रैवागच्छत्। दृष्ट्वा च तथा पुण्डरीककण्ठे लग्नं चन्द्रापीडमानन्दनिर्भरः शुकनासमवादीत्—'दिष्ट्या मया नैकाकिना तनयप्रत्युज्जीवनोत्सवसुखमनुभूतम्' इति। चन्द्रापीडस्तु तथा हर्षपरवशं पितरमालोक्य ससंभ्रमोन्मुक्तपुण्डरीकः पुर एव पृथ्वीतलनिवेशितशिराश्चरणयोरपतत्। अथ सत्वरोपसृतस्तं तथा प्रणतमुन्नमय्य तारापीडोऽभ्यधात्—'पुत्र, यद्यपि पिताहं तव शापदोषात्स्वपुण्यैर्वा संजातः, तथापि जगद्वन्दनीयो लोकपालस्त्वम्। अपि च मय्यपि नमस्यो योंऽशः, सोऽपि मया त्वय्येव संक्रामितः। तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः' इत्यभिदधदेव समं राजपुत्रलोकसहस्रैः प्रतीपमस्य पादयोरपतत्। विलासवती

भृता कादम्बरी स्वयमेवात्मनैव धाविला धावनं कृत्वा दत्तः कण्ठग्रहो यस्या एतादृशी महाश्वेता पुण्डरीकस्यागमनमहोत्सवस्तेन यावन्न वर्धयत्येव वर्धापनं न करोत्येव तावत्तस्मिन्समये पुण्डरीकोऽवतीर्योत्तरणं कृत्वा परमोपकारिणे परमोपकृतिविधायिने चन्द्रापीडस्य वपुः शरीरं यस्य स तथा तस्मै शशाङ्काय चन्द्रमसे चन्द्रायाढौकत। चन्द्रापीडस्तु तं पुण्डरीकं कण्ठे गृहीत्वा कण्ठग्रहं कृत्वा कण्ठाश्लेषं गृहीत्वाब्रवीदवोचत्। एतदेव दर्शयन्नाह—**सखे इति**। हे सखे हे वयस्य पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाद्भवान्तरसंबन्धात्त्वं जामातासि, महाश्वेतायाश्चन्द्रवंशोत्पन्नेन चन्द्रमसः पुत्रीत्वादस्याः पतित्वेन चास्य जामातृत्वमिति भावः। तथाप्यनन्तरजन्मनि शूद्रकभवे आहृतोऽर्जितो यः सुहृत्स्नेहो मित्रप्रेम तस्य सद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं चलितव्यं भवता। एवं च वदति कथयति चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वेतापितरौ दिष्ट्या भाग्येन वर्धयितुं वर्धापनं कर्तुं केयूरको हेमकूटमगमद्ययौ। मदलेखापि निर्गत्य धावमाना धावनं कुर्वाणा मृत्युंजयो महादेवस्तस्य जपो जापस्तेन व्यग्रस्य व्याकुलस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोश्चरणयोः पतित्वाभिवादनं कृत्वा हे देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे। समं वैशम्पायनेन युवराजः प्रत्युज्जीवित इत्यानन्दनिर्भरं यथा स्यात्तथोच्चैर्महोच्चस्वरेण जगादाल्पर्यमवोचत्। तच्छ्रुत्वाकर्ण्य शरीरस्य संस्कारविरहोऽधिवासनराहित्यं तेनोद्गतानि प्रादुर्भूतानि प्रकटीभूतान्यविरलानि निबिडानि दीर्घाण्यायतानि परुषाणि कठिनानि यानि पलितानि तैर्लोमशौ प्रकोष्ठौ ययोरेवंभूताभ्यां दोर्भ्यां बाहुभ्यां तां परिष्वज्याश्लिष्य तदनु पश्चाद्धर्षपरवशः प्रमोदपरतन्त्रः कण्ठे विलासवतीमवलम्ब्यावलम्बनं कृत्वा . .. .

तु तथा पित्रा प्रणते तस्मिन्परितोषेण स्वाङ्गेष्विवासंमान्ती तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनश्च कपोलयोश्चुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग । उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत्य पुन पुनः कृतनमस्कारः शुकनासं प्रणनाम । आशीःसहस्राभिवर्धितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रो. शुकनासस्य मनोरमायाश्चैष वो वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयविलक्षावनम्रवदनमदर्शयत् ।

तस्मिन्नेव च प्रस्तावे समुपसृत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीत्—'एवं संदिष्टमार्यस्य भगवता श्वेतकेतुना । अयं खलु पुण्डरीकः संवर्धित एव केवलं मया । आत्मजः पुनस्तव । अस्यापि भवत्स्वेव लग्नः स्नेहः । तद्वैशम्पायन एवायमित्येवमवगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः । परोऽयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः । यच्चापगतशापोऽप्यात्मसमीपं नानीतस्तत्तवैवायम्' इति । अन्यच्चात्मानमस्मिन्नाचन्द्रकालीनायुषि स्थापयित्वा कृतार्थः । संप्रत्यस्मादिव्यलोकादप्युपरिष्टाद्गन्तुमुद्यतं मे सत्त्वाख्यं ज्योतिः' इति । शुकनासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणिनांसेऽवलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत्—'कपिञ्जल, सकलजगदाशयज्ञेन सता भगवता किमित्यादिष्टम् । सर्वथा स्नेहस्यायमसंतोषः' इति । एवंविधैश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तानुस्मरणालापैः परस्परावलोकनसुखोत्फुल्ललोचनानां सर्वेषामेव तेषामचेतितैव सा क्षणदा प्रयाता । प्रातरेव च सकलगन्धर्वलोकानुगतौ सममँचिरागौरीभ्यां चित्ररथहंसौ गन्धर्वराजावपि तत्रैवाजग्मतुः ।

प्रकारेण पित्रा तारापीडेन प्रणते नते तस्मिंश्चन्द्रापीडे परितोषेण हर्षेण स्वाङ्गेष्विवासमान्ती प्रमोदमलभमाना । एतेन प्रमोदातिरेकः सूचितः । तं सुतं पुनः शिरस्युत्तमाङ्गे, पुनर्ललाटेऽलिके भालस्थले, पुनः कपोलयोर्गलान्यप्रदेशयोश्चुम्बित्वा चुम्बनं कृत्वा गाढतरमतिदृढं सुचिरं बहुकालमालिलिङ्ग । आलिङ्गनादुन्मुक्तश्च मात्रा विलासवत्योपसृत्य समीपे गत्वा पुनः पुनः कृतनमस्कारो विहितनमस्कृतिः शुकनासं प्रणनाम नमस्कारं चक्रे । तेन शुकनासेनाशीःसहस्रैर्माङ्गल्याभिवादनसहस्रैरभिवर्धितोऽभिनन्दितश्चात्मना स्वयमुपसृत्यापसरणं कृत्वा यथानुक्रमं यथाक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चैष वो युष्माकं वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयेन विलक्षं विस्मयान्वितम् । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । अवनम्रमवनतं वदनं यस्य स तमदर्शयद्दर्शयामास ।

तस्मिन्नेव प्रस्तावे समये समुपसृत्य पार्श्वे समागत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीदवोचत् । आर्यस्य भवतः श्वेतकेतुना भगवतैवं संदिष्टं कथितं वर्तते । खल्विति निश्चये । अयं पुण्डरीकः केवलं मया संवर्धित एव वृद्धिं प्रापित एव । आत्मजः पुत्रः पुनस्तव भवतः । अस्यापि पुण्डरीकस्यापि भवत्स्वेव स्नेहो लग्नः संबद्धः । तदिति हेत्वर्थे । वैशम्पायन एवायं पुण्डरीक इत्येवमवगत्य ज्ञात्वाविनयेभ्यो निवारणीयो दूरीकार्यः । अयं परोऽन्य इति ज्ञात्वा नोपेक्षणीयो नोपेक्षाविषयीकर्तव्यः । यच्चापग-

आगतयोश्च तयोर्लज्जितात्मजोपगममुदितहृदययोर्जामातृदर्शनसमुत्फुल्लनयनयोस्तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतसंबन्धकोचितसंवादकथयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत ।

अथ प्रवर्तमान एव तस्मिंश्चित्ररथस्तारापीडमवादीत्—'विद्यमाने स्वभवने किमर्थमयमरण्ये महोत्सवः क्रियते । अपि च यद्यप्यस्माकमयमेव परस्पराभिरुचिनिष्पन्नो धर्म्यो विवाहस्तथापि लोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव । तद्गम्यतां तावदस्मदीयमवस्थानम् । ततः स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ ।' तारापीडस्तु तं प्रत्यवादीत्—'गन्धर्वराज, यत्रैव निरतिशयं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनम् । तदीदृशं कापरत्र संपत्सुखं प्राप्तम् । अन्यच्च संप्रति सर्वगृहाण्येव मया जामातरि ते संक्रामितानि । तद्वयस्य, वधूसमेतं तमेवादाय गम्यतां गृहसुखानुभवनाय' इति । चित्ररथस्तु तथाभिहितः 'राजर्षे, यथा ते रोचते' इत्युक्त्वा चन्द्रापीडमादाय हेमकूटमगात् । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या सह समग्रमेव स्वं राज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् । पुण्डरीकायापि समं महाश्वेतया निजपदं हंसः । तौ तु हृदयरुचितवधूलम्भमात्रकेणैव कृतार्थौ न किंचिदप्यपरं प्रत्यपद्येताम् ।

अन्यदा जन्माभिवाञ्छितहृदयवल्लभलाभमुदितसर्वस्वजनमध्योपगमननिर्वृतापि कादम्बरी बाष्पोत्तरललोचना विपण्णमुखी वासभवनागतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमसमप्राक्षीत्—

नीभ्या सम चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वेतापितरौ गन्धर्वराजौ गन्धर्वनायकावपि तत्रैवाजग्मतुराययतुः । आगतयोश्च तयोर्लज्जिते त्रपिते ये आत्मजे पुत्र्यौ तयोरुपगम प्राप्तिस्तेन मुदित हर्षित हृदय ययोस्तौ तयोर्जामातृदर्शनेन दुहितु पत्यवलोकनेन समुत्फुल्ले विकसिते नयने ययोस्तौ तयो. । क्वचित् 'वदनयो' इति पाठ । तारापीडशुकनासाभ्या सहानुभूत सजातो य' सवन्धकस्तस्योचिता योग्या. सवादकथा ययोस्तौ तयो सहस्रगुण इव महोत्सव प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् ।

अथेति । तदनन्तर प्रवर्तमाने सजायमान एव तस्मिन्महोत्सवे चित्ररथस्तारापीडमवादीदब्रवीत् । तदेवाह—विद्यमान इति । स्वभवने स्वकीयसद्मनि विद्यमाने वर्तमानेऽय महोत्सव किमर्थ किंप्रयोजनमरण्ये क्रियतेऽटव्या विधीयते । अपि च प्रकारान्तरे । यद्यप्यस्माकमयमेव परस्परमन्योन्य याभिरुचिरभिलापस्तया निष्पन्नो धर्म्यो विवाहस्तथापि लोकसव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव रक्षणीय एव । तदस्मदीयमास्माकीनमवस्थानमास्पद तावद्गम्यताम् । ततस्तदन्तर स्वभूमिं चन्द्रलोक वा गमिष्यथ यास्यथ । तारापीडस्तु त चित्ररथ प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । हे गन्धर्वराज, यत्रैव निरतिशयमधिक सपत्सुख तदेव वनमपि भवन गृहम् । तदीदृशमपरत्रान्यत्र क्व कुत्र मया सपत्सुख प्राप्त लब्धम् । अन्यच्च सप्रतीदानी सर्वगृहाण्येव मया ते तव जामातरि दुहितु पतौ सक्रामितानि सकल्पितानि । तत्तस्माद्धेतोर्हे वयस्य हे मित्र, वधूसमेत तमेव चन्द्रमेवादाय गृहीत्वा गृहसुखस्यानुभवन साक्षात्करण तस्मै गम्यता व्रज्यताम् । चित्ररथस्तु तथाभिहितस्तेन प्रकारेणोक्त' राजर्षे, यथा ते तुभ्य रोचते इत्युक्त्वा चन्द्रापीडमादाय हेमकूटमगाद्ययौ । गत्वा च चित्ररथ कादम्बर्या सह समग्रमेव सकलमेव स्वमात्मीय राज्य चन्द्रापीडाय न्यवेदयन्निवेदितवान् । पुण्डरीकायापि महाश्वेतया सम निजपद हसो नि(न्य)वेदयत् । तौ तु चन्द्रापीडपुण्डरीकौ तु हृदये चित्ते रुचिते ईप्सिते ये वध्वौ तयोर्लम्भमात्रकेणैव प्राप्तिमात्रकेणैव कृतार्थौ कृतकृत्यौ न किंचिदप्यपरमन्यत्प्रत्यपद्येता स्वीकुर्वाताम् ।

अन्यदान्यस्मिन्काले जन्मन्यभिवाञ्छितो यो हृदयवल्लभलाभस्तेन मुदिता हर्षिता सर्वे ये स्वजना. कुटुम्बिनस्तेषा मध्योपगमन मध्ये समागमन तेन निर्वृतापि सुख प्राप्तापि च कादम्बरी बाष्पेणाश्रुणोत्प्राबल्येन तरले चञ्चले लोचने यस्या सा । विषण्ण खेदाकुल मुख यस्या सा । वासभवनागत वसतिमध्यागत चन्द्रापीड-

'आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परं संघटिताश्च । सा पुनर्वराकी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते । न विद्मः किं तस्याः केवलाया वृत्तम्' इति । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा तां प्रत्यवादीत्—'प्रिये, कुतोऽत्र । सा हि खलु मद्दुःखदुःखिनी रोहिणी शप्तं मामुपश्रुत्य कथं त्वमेकाकी मर्त्यलोकनिवासदुःखमनुभवसि' इत्यभिधाय निवार्यमाणापि मया प्रथमतरमेव मच्चरणपरिचर्यायै मर्त्यलोके जन्माग्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं गच्छता मया मदुपरमसमुन्मुक्तशरीरा पुनरपि मर्त्यलोकमवतरन्ती बलादावर्ज्यात्मलोकं विसर्जिता । तत्र पुनस्तां द्रक्ष्यसि' इति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया महानुभावतया सपतिव्रततया पेशलतया च विस्मितहृदया परं लज्जिता न किंचिदपि वक्तुं शशाक ।

अत्रान्तरे जन्मद्वयाकाङ्क्षितं कालं प्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसंभोगसुखमिवोपपादयितुमपससार वासरः । अनुरागपताकेवोर्हसदपरसंध्यावधूत्पावरणायेव वितस्तार वासतेयी । चन्द्रोदयाभिरामं च समग्रमेव जगदभवत् । एवं च भरेणावतीर्णायां रजन्यां चन्द्रापीडश्चिराभिलपितमुन्मीलितनयनकुवलयमुत्स्रस्तनीवीप्रसृतकरनिवारणानुबन्धमनुभूतप्रत्यालिङ्गनसुखमभिप्रार्थितसुरतपरिसमाप्तिविपासुभगं कादम्बरीप्रथमसुरतसुखमनुभूयैकदिवसमिव दश-

---

मूर्तिं चन्द्रापीडशरीरं चन्द्रमसं शशाङ्कमप्राक्षीत्प्रश्नं कृतवती । इतिवृत्तमाह—**आर्येति** । हे आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परमन्योन्यं संघट्टिता मिलिताश्च । सा पुनर्वराकी तपस्विनी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते न दृग्गोचरीक्रियते । न विद्मो न जानीमस्तस्याः केवलाया एकाकिन्याः किं वृत्तं किं जातम् । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा संतुष्टात्मा तां कादम्बरीं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्—हे प्रिये हे वल्लभे, अत्र सा पत्रलेखा कुतः स्यात् । हि यस्मात्कारणात् । खल्विति निश्चये । मम दुःखेन दुःखिनी एवंविधा रोहिणी ब्राह्मी शप्तं शापग्रस्तं मामुपश्रुत्याकर्ण्य कथं त्वमेकाक्यसहायो मर्त्यलोकनिवासदुःखं मनुष्यनिवसनकष्टमनुभवस्यनुभवविषयीकरोषि इत्यभिधायेत्युक्त्वा निवार्यमाणापि प्रतिषिध्यमानापि मया चन्द्रमसा प्रथमतरमेवादावेव मम चन्द्रमसश्चरणपरिचर्यायै पादसेवायै मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रे जन्माग्रहीत् । इ(ड)तश्च जन्मान्तरं भवान्तरं गच्छता व्रजता मया चन्द्रमसा मदुपरमेण सममुन्मुक्तं शरीरं यया सा पुनरपि द्वितीयवारमपि मर्त्यलोकमवतरन्त्यवतारं गृह्णन्ती बलाद्धठादावर्ज्यावर्जनां कृत्वात्मलोकं चन्द्रलोकं विसर्जिता । प्रेषितेत्यर्थः । तत्र सांप्रतं पुनस्तां द्रक्ष्यसि विलोकयिष्यसीति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा तदाकर्ण्य रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया वत्सलतया महानुभावतया महाप्रभावतया सपतिव्रततया एकपतितया पेशलतया दक्षतया च विस्मितहृदया चमत्कृतचित्ता परमुत्कृष्टं लज्जिता लज्जां प्राप्ता न किंचिदपि वक्तुं कथयितुं शशाक समर्था बभूव ।

रावं स्थित्वा परितुष्टहृदयाभ्यां श्वशुराभ्यां विसर्जितः पितुः पादमूलमाजगाम । आगत्य च समकालमेवानुभूतक्लेशं राजलोकमात्मसमं कृत्वा समारोपितराज्यभारः पुण्डरीके परित्यक्तसर्वस्वकार्ययोः पित्रोः पादावनुचरन्, कदाचिदत्यद्भुतोत्फुल्लनयननैगमजनावलोकितो जन्मभूमिस्नेहादुज्जयिन्याम्, कदाचिद्गन्धर्वराजगौरवेणानुपमरमणीयतममहिम्नि हेमकूटे, कदाचिदमृतपरिमलाधिवाससुरभिशिशिरसर्वप्रदेशहारिणि रोहिणीबहुमानेन चन्द्रलोके, कदाचिदहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्रनिवहोदकवाहिनि पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि, कादम्बरीरुच्या च सर्वेष्वेवापरेष्वपि रम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तया सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयेवापरिसमाप्तान्यपुनरुक्तानि च तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह कादम्बरी महाश्वेतया सह महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह परस्परावियोगेन सर्व एव सर्वकालं सुखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन् ॥

रिसमासिर्यस्यामेवंविधा या त्रपा लज्जा तया सुभगं मनोहरमेतादृशं कादम्बर्याः प्रथमं सुरतरसं सुखं सातमनुभूय साक्षात्कल्पैकदिवसमिव दशरात्रं दशदिवसं स्थित्वावस्थाय परितुष्टहृदयाभ्यां संतुष्टचित्ताभ्यां श्वशुराभ्यां चित्ररथहंसाभ्यां विसर्जितो दत्ताज्ञः पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमाजगामायातः । आगत्य चागमनं कृत्वा च समकालमेवैककालमेवानुभूतः क्लेशो दुःखं यैरेवंभूतं राजलोकं नृपजनमात्मसमं निजसदृशं स्वतुल्यं कृत्वा विधाय पुण्डरीके समारोपितो न्यस्तो राज्यभार आधिपत्यधूर्येन स । परित्यक्तान्युज्झितानि सर्वस्वकार्याणि सांसारिककृत्यान्याभ्यां तौ तयोः । माता च पिता च पितरौ । एकशेषः । तयोः पित्रोः पादौ चरणावनुचरन्सेवमानः । कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरेऽत्यद्भुतोत्फुल्लनयना विकसितनेत्रा ये नैगमजना वणिग्जनास्तैरवलोकितो वीक्षितो जन्मभूमिस्नेहादुत्पत्तिवसुधाप्रीतेरुज्जयिन्यां विशालायाम् । कदाचित्क[स्मि]श्चित्प्रस्तावे गन्धर्वराजस्य गौरवेणादरेणानुपमो मनोहरो रमणीयतमोऽतिशयेन रन्तुं योग्यो महिमा माहात्म्यं यस्मिन्नेतादृशे हेमकूटे । कदाचिद्रोहिणीबहुमानेन राज्ञी कारणामृतस्य पीयूषस्य परिमल आमोदस्तस्याधिवासेन संस्कारेण सुरभिः सुगन्धो यः शिशिरः शीतलः सर्वप्रदेशः समग्रस्थलं तेन हारिणि मनोहरे चन्द्रलोके । कदाचिदहर्निशमहोरात्रमुत्फुल्लानि विकसितानि सहस्रपत्राणि तेषां निवहः समूहो यस्मिन्नेतादृशमुदकं जलं वहतीत्येवंशीले । उदकस्योदादेशः । पुण्डरीकप्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन लक्ष्म्या रमाया निवाससरस्यवस्थानसरसि कासारे । क्वचित् 'सहस्रपत्रानिवहोदवाहिनि' इति पाठः । कादम्बरीरुच्या च कादम्बर्याः स्पृहया चापरेष्वपीतरेष्वपि रम्यतरेष्वतिमनोहरेषु तेषु तेषु स्थानेषु प्रदेशेषु । सर्वत्रैव तया कादम्बर्या सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयेव भवान्तरद्वयवाञ्छयेवापरिसमाप्तान्यपरिपूर्णान्यपुनरुक्तानि च कदाचिदसेवितानि । प्रतिदिननवीनानीत्यर्थः । तानि तानि च वस्तुस्वरूपाणि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह, किं तु कादम्बरी महाश्वेतया सह, महाश्वेता पुण्डरीकेण, पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह, परस्परमन्योन्यमवियोगेनाविरहेण सर्व एव सर्वकालं समग्रसमयं सुखानि सातान्यनुभवन्तोऽनुभवविषयीकुर्वन्त आनन्दस्य प्रमोदस्य परां कोटिं परमावस्थामध्यगच्छन्प्राप्तवन्तः ॥

इति श्रीपादशाहश्रीअकब्बरजलालदीनसूर्यसहस्रनामाध्यापकश्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधापकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणितच्छिष्याष्टोत्तरशतावधानसाधनप्रमुदितपादशाहश्रीअकब्बरप्रदत्तखुस्फहमापराभिधानमहोपाध्यायश्रीसिद्धचन्द्रगणिविरचितायां कादम्बरीटीकायामुत्तरखण्डटीका समाप्ता ॥
